

2015

XIV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція

30–31 травня 2015 р.

Проблеми та перспективи розвитку
науки на початку третього тисячоліття
у країнах Європи та Азії

Секції:

Біологічні науки

Географія та геологія

Державне управління

Екологія

Економіка

Історія

Математика

Мистецтво

Педагогіка

Політологія

Право

Психологія

Соціологія

Технічні науки

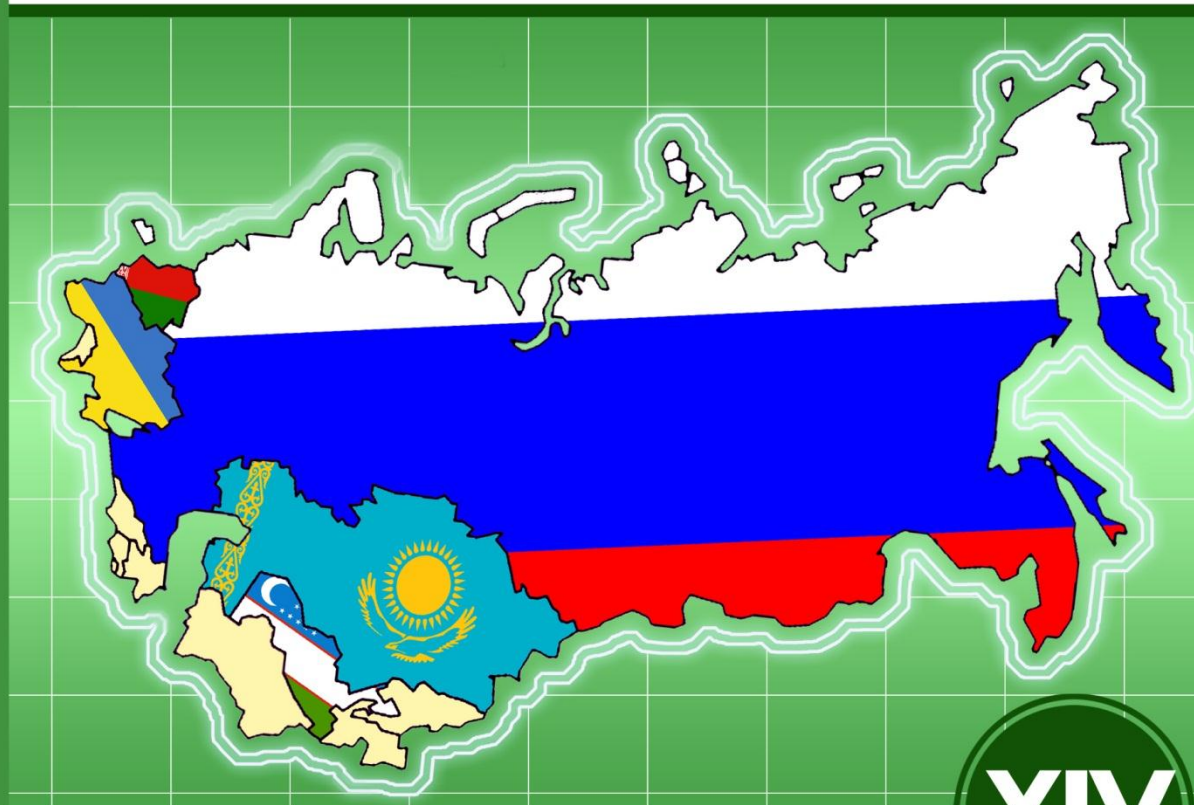
Сучасні інформаційні технології

Соціальні комунікації. Медіа.

Фізична культура та спорт

Філологічні науки

Філософія

Переяслав-Хмельницький
2015

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

молодіжна громадська організація
«НЕЗАЛЕЖНА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДІ»

студентське наукове товариство історичного факультету
«КОМІТЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ»

МАТЕРІАЛИ

XIV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
**«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у
країнах Європи та Азії»**

30 – 31 травня 2015 р.

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ УКРАИНЫ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»

молодежная общественная организация
«НЕЗАВИСИМАЯ АССОЦИАЦИЯ МОЛОДЕЖИ»

студенческое научное общество исторического факультета
«КОМИТЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ»

МАТЕРИАЛЫ

XIV Международной научно-практической интернет-конференции
**«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в
странах Европы и Азии»**

30 – 31 мая 2015 г.

СБОРНИК НАУЧНЫХ РАБОТ

Матеріали XIV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015 р. – 473 с.

Материалы XIV Международной научно-практической интернет-конференции «Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии» // Сборник научных трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2015 г. – 473 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,
ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор исторических наук, профессор, действительный член НАПН Украины, ректор ГВУЗ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды».

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

С.М. Рик – к.ф.н., доцент;
Я.О. Потапенко – д.і.н., професор;
Т.М. Боголіб – д.е.н., професор;
Г.Л. Токмань – д.п.н., професор;
Н.В. Ігнатенко – к.п.н., професор;
В.В. Куйбіда – к.біол.н., доцент;
В.А. Вінс – к.псих.н.;
Ю.В. Бобровнік – к.і.н.;

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

С.М. Рик – к.ф.н., доцент;
Я.О. Потапенко – д.и.н., профессор;
Т.М. Боголиб – д.э.н., профессор;
Г.Л. Токмань – д.п.н., профессор;
Н.В. Игнатенко – к.п.н., профессор;
В.В. Куйбида – к.биол.н., доцент;
В.А. Винс – к.псих.н.;
Ю.В. Бобровник – к.и.н.;

Члени оргкомітету інтернет-конференції:

Ю.В. Бобровнік,
А.П. Король,
Ю.С. Табачок.

Члены оргкомитета интернет-конференции:

Ю.В. Бобровник,
А.П. Король,
Ю.С. Табачок.

Упорядники збірника:

Ю.В. Бобровнік,
А.М. Вовкодав.

Составители сборника:

Ю.В. Бобровник,
А.М. Вовкодав.

СЕКЦІЯ: БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

Аббос Ашрапов
(Самарқанд, Узбекистан)

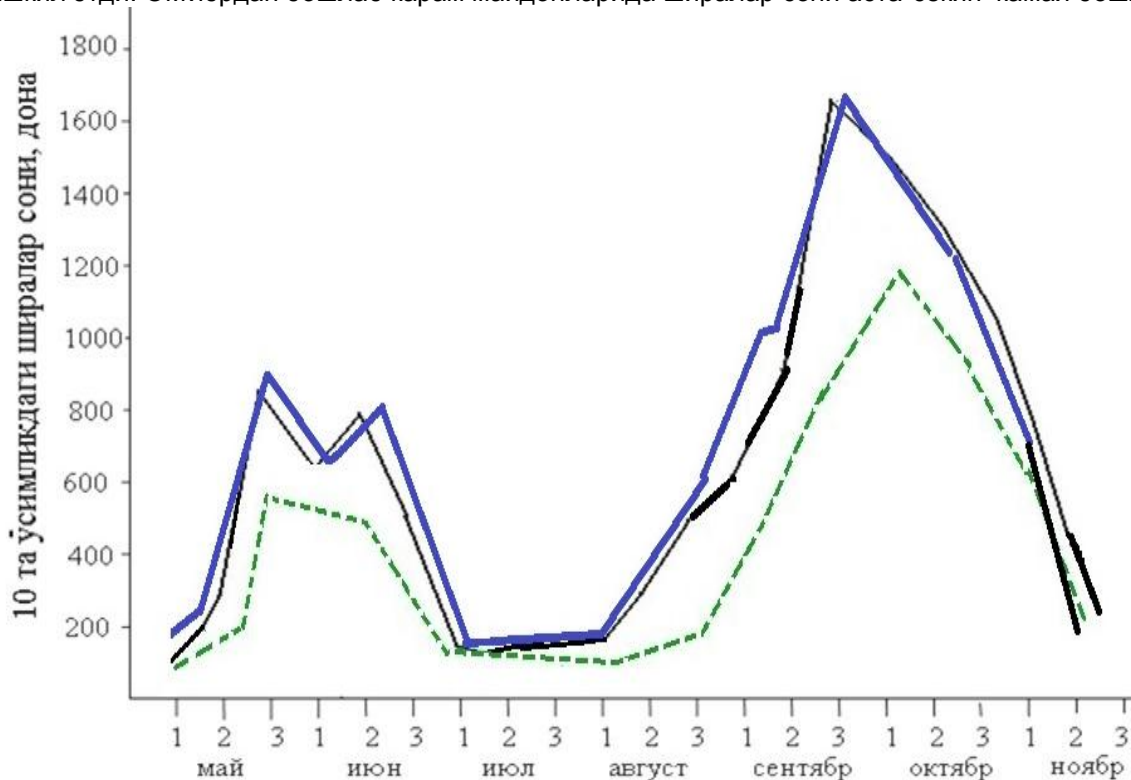
КАРАМНИНГ ТУРЛИ НАВЛАРИДА КАРАМ ШИРАСИНИНГ АЙРИМ ЭКОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Карам шираси (*Brevicoryne brassicae*) деярли барча худудларда сабзавот экинларининг асосий зараркунандаси ҳисобланади. Бу зараркунанда ёппасига кўпайиб кетган йилларда карамдошлар оиласига мансуб экинларнинг (карам, редиска, шолғом, брюква ва бошқалар) ҳосили бутунлай йўқотилиши мумкин. Карам шираси таъсирида уруғ учун экилган карам ўсимлигида уруғлар массаси 10-31% га камайиши, кечпишар карам навларида эса ҳосилдорлик 50-80% га камайиши мумкин [1, 106 б., 4, 64 б.]. Биз бир неча йиллар мобайнида бу зараркунанданинг биоэкологик хусусиятлари ва энтомофаглар билан зарарланиш даражасини ўрганиш борасида кузатишлар олиб бормоқдамиз. Қуйида оқ бош карамнинг турли навларида карам шираси сонининг мавсумий ўзгаришлари ҳақида айрим маълумотларни келтирамиз.

Тадқиқотлар Самарқанд вилояти Ургут туманидаги сабзавот экинлари майдонларида олиб борилди. Тадқиқотлар учун карамнинг Тошкент-10, Слава-1305 ва Ўзбекистон-133 навлари танланди. Зараркунандалар сонини аниқлаш ҳар бир нав экилган майдонлардан ажратилган 10 тадан намуна ўсимликларда олиб борилди. Намуна ўсимликлар экин майдони диагонали бўйлаб учта жойдан танланди.

Карам шираси, асосан, тухум босқичида ўсимлик қолдиқлари ва ёввойи ўсимликлар поясида қишлайди. Шунингдек, унинг урғочилари ва личинкалари ҳам қишлаб қолиши мумкин. Эрта баҳорда тухумдан чиққан личинкалар иккинчи йилги карамда ёки ёввойи ўсимликларда 2-3 та авлод беради ва сўнгра карам майдонларига кўчиб ўтади. Май-июн ойларида ширалар эртапишар карам навларида яшайди ва кейин кечпишар навларга кўчиб ўтади.

Тадқиқотлар кўрсатишича 2012-йилда дастлабки ширалар карам майдонларида майнинг бошларида пайдо бўлди. Мавсум давомида шираларнинг сони 2 марта максимум қийматга эришади. Биринчи максимум қиймат май ойининг охирига тўғри келади. Бу даврда шираларнинг ўртача сони 10 та ўсимликда 500- 850 тани ташкил этди. Июл-август ойларида ширалар сони анча камаяди. Июлда ва август бошларида ширалар сонининг нисбатан пасайиб кетиши бу даврда ҳароратнинг юқори бўлиши ва атмосферада намликнинг жуда паст бўлиши билан боғлиқ. Август ўрталаридан бошлаб карам майдонларида ширалар сони яна кўпая бошлайди. Сентябрь охири ва октябрнинг бошларида ширалар сонининг максимум қиймати кузатилади. Бу даврда шираларнинг ўртача сони 10 та ўсимликда 1100-1700 тани ташкил этди. Октябрдан бошлаб карам майдонларида ширалар сони аста-секин камая бошлайди.

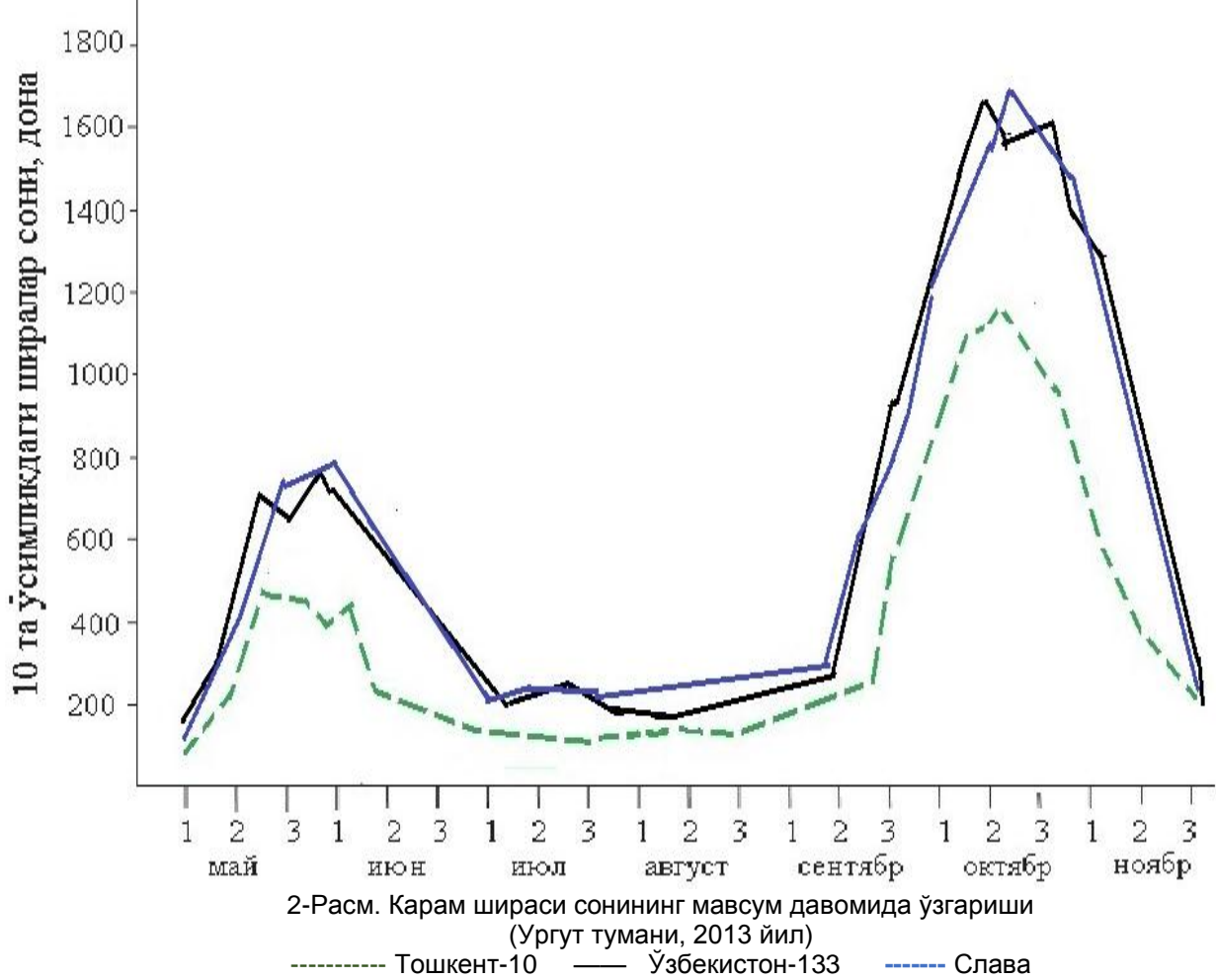

1-Расм. Карам турли навларида карам шираси сонининг мавсум давомида ўзгариши (Ургут тумани, 2012 йил)

Шартли белгилар: ----- Тошкент-10, — Ўзбекистон-133, Слава.

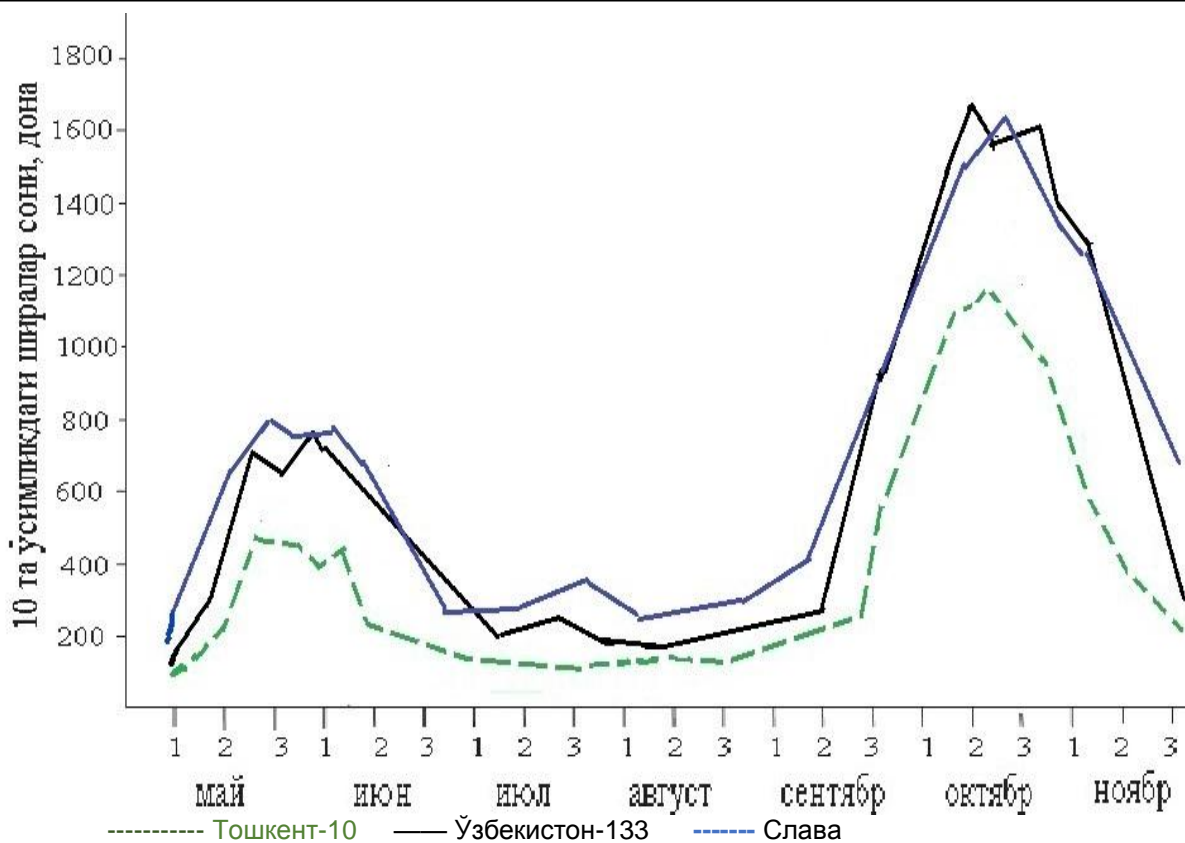
Карамнинг турли навлари карам ширасини ўзига жалб қилиши билан сезиларли фарқ қилади. Майнинг биринчи ўн кунлигида шираларнинг ўртача сони 10 та ўсимликда Тошкент-10 навида 45 тани ташкил этган бўлса, Ўзбекистон-133 навида 67 тани, Слава-1305 навида 61 тани ташкил этди. Май

ойининг охирига келиб ширалар сонининг ошиши билан турли нав ўсимликлардаги фарқлар ҳам ортиб боради. Жумладан, майнинг охирида 10 та ўсимликдаги ширалар сони Тошкент-10 навида 576 тани ташкил этган бўлса, Слава-1305 навида 785 тани, Ўзбекистон-133 навида бу кўрсаткич 835 тани ташкил этди. Ширалар сони максимумга етган сентябр-октябр ойларида ширалар сони Тошкент-10 навида 1162 тани ташкил этган бўлса, Слава-1305 навида 1683 тани, Ўзбекистон-133 навида бу кўрсаткич 1642 тани ташкил этди. Худди шундай натижалар 2013 йилда ўтказилган тадқиқотларда ҳам кузатилди (2-расм).

2-Расм. Карам шираси сонининг мавсум давомида ўзгариши (Ургут тумани, 2013 йил)
 ----- Тошкент-10 ————— Ўзбекистон-133 - - - - - Слава

2014 йилда олиб борилган тадқиқот натижалари 3-расмда акс эттирилган. Майнинг биринчи ўн кунлигида шираларнинг ўртача сони 10 та ўсимликда Тошкент-10 навида 57 тани ташкил этган бўлса, Ўзбекистон-133 навида 75 тани, Слава-1305 навида 79 тани ташкил этди. Май ойининг охирига келиб ширалар сонининг ошиши билан турли нав ўсимликлардаги фарқлари ҳам ортиб боради. Жумладан, майнинг охирида 10 та ўсимликдаги ширалар сони Тошкент-10 навида 528 тани ташкил этган бўлса, Ўзбекистон-133 навида 786 та, Слава-1305 навида бу кўрсаткич 835 тани ташкил этди. Ширалар сони максимумга етган сентябр-октябр ойларида ширалар сони Тошкент-10 навида 1158 тани ташкил этган бўлса, Слава-1305 навида 1683 тани, Ўзбекистон-133 навида бу кўрсаткич 1642 тани ташкил этди. Ноябрь ойида иқлимнинг ўзгариши билан ширалар сони анча қисқарди.

3-Расм. Карам шираси сонининг мавсум давомида ўзгариши (Ургут тумани, 2014 йил)

Шундай қилиб, карам майдонларида ширалар сони мавсум давомида сезиларли ўзгаришларга учрайди. Май-июн ва сентябр-октябр ойларида ширалар сони анча юқори бўлса, июл-август ойларида улар анча камаяди. Ширалар сонига бундай тебранишлар, бир томондан, иқлимий шароитларнинг (ҳарорат ва намликнинг) ўзгариши билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, карам ширасидаги мавсумий полиморфизм хусусияти ва уларнинг ўсимлик онтогенезининг турли фазалари ихтисослашганлиги билан боғлиқ бўлиши мумкин. Мавсум давомида ширалар сони ва зичлиги эса қанотсиз ширалар сони ва серпуштлиги билан белгиланади. Айрим тадқиқотчилар фикрича [2, 20 б.] карам ўсимлигида қанотли урғочиларнинг пайдо бўлиши ўсимликнинг фақат барг ўраш фазасида кузатилади. Қанотсиз шираларнинг пайдо бўлиши, асосан, карамнинг барг ўраш ва карамбошнинг зичлашиш фазасида пайдо бўлади. Қанотсиз урғочилар янги колонияга асос солувчи индивидлардир. Сентябрь-октябр ойларида ширалар сонининг кўпайиб кетиши қанотсиз урғочиларнинг кўплаб пайдо бўлиши ва янги колонияларнинг юзага келиши билан боғлиқ.

Карамнинг турли навлари карам ширасини ўзага жалб қилиши билан фарқ қилади. Тадқиқотларда карамнинг Тошкент-10 нави, Ўзбекистон-133 ва Слава-1305 навларига нисбатан камроқ карам шираси билан зарарланиши аниқланди. Карам турли навларининг карам шираси билан турли даражада зарарланиши кўплаб омилларга боғлиқ бўлиши мумкинки, бу омиллар карам навларининг зараркунандага чидамлилигини белгилаб беради. Карам навлари томонидан шараларнинг жалб қилиши, ўсимликдаги иккиламчи модда алмашинув маҳсулотлари билан боғлиқ. Ўзбекистон-133 ва Слава-1305 навида ширалар сонининг кўпроқ бўлиши бу навда иккиламчи модда алмашинуви маҳсулотлари бўлган гликозидлар миқдори Тошкент-10 навида нисбатан юқори бўлиши билан боғлиқ. Шу билан бирга, ўсимликнинг анатомо-морфологик белгилари ҳам зараркунанда учун муҳим аҳамиятга эга.

Адабиётлар:

1. Адашкевич Б. П., Шукуралиев Б. Т. Вредители капусты и их энтомофаги в Узбекистане. –В кн. : Биологический метод борьбы с вредителями овощных культур. М. 1990. с. 106-122
2. Богданов В.Б. Устойчивость капусты к капустной тле в условиях Волго-Вятского региона. Автореферат канд. дисс. Ленинград, 1990, 20 с.
3. Мухамедиев А.А. Тли Ферганской долины. Ташкент: ФАН, 1979.- 80с.
4. Тер-Симонян Л.Г., Михеева А.Д. Капустная тля и интегрированный метод борьбы с ней в Московской области. Биологический метод борбы с вредителями овощных культур. М. Колос, 1972, с.64-85.

Илмий раҳбар:

биология фанлари номзоди, Халимов Фазлитдин Зокирович.

Карлыгаш Ашимова, Гульжан Есжанова, Айгуль Жумабаева
(Астана, Казахстан)

ПАТОМОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ОРГАНАХ И ТКАНЯХ БЕЛЫХ КРЫС ПРИ ДЛИТЕЛЬНОМ СКАРМЛИВАНИИ ПРОДУКТОВ С ВЫСОКИМ СОДЕРЖАНИЕМ НИТРАТОВ

Нитраты причиняют колоссальный ущерб людям и окружающей среде. По данным ООН, ежегодно в результате отравления в мире заболевает около 3 млн. человек. Численность погибших достигает нескольких десятков тысяч. По данным Международных организаций труда, 99% таких случаев приходится на страны «третьего мира».

Беспокойство вызывает тот факт, что производство мультинациональными концернами вредных для окружающей среды пестицидов в таких странах, как Индия, Бразилия, Китай и Южная Корея, постоянно увеличивается[1].

Нитраты относятся к азотосодержащим удобрениям. Все почвы мира содержат 150 млрд. т азота. Даже самые бедные дерново-подзолистые почвы в пахотном 20 - сантиметровом слое содержат 2-4 т азота на гектар, а чернозем содержит 20 - 30 т. Казалось бы, азота с избытком, а люди вносят и вносят азотные удобрения. Причина кроется в недостаточной доступности для ряда растений азота в различных формах[2].

Нитратные соли наиболее усвояемы растениями. Однако действие удобрений недолговременно. Уже на следующий год их эффективность составляет 20% от первоначальной. Долгое время считали, что главные потери азотных удобрений, в частности нитратов, связаны со стоком в реки и подземные реки. На легких почвах в условиях высокой увлажненности, когда поля еще не заняты растениями, происходит выщелачивание азота[3].

Целью наших исследований явилось изучение влияния нитратов и нитритов на патоморфологические показатели органов и тканей животных при их длительном поступлении в организм в концентрациях, превышающих максимально допустимые.

Материалы и методы. Опыты проводились на белых крысах, подобранных по принципу аналогов. Из них были сформированы две группы по 5 голов: первая из которых была контрольной, вторая – опытной. Животные опытной группы в течение 21 дней получали корм, в котором содержание нитратов находилось на высоком уровне, но не превышающем допустимые концентрации (подсолнечник, редис, свекла). Рацион контрольных животных не включал в себя вышеназванных продуктов.

В течение всего эксперимента велось клиническое наблюдение за животными, производилась термометрия через каждые 7 суток, а также исследовались морфологические и биохимические показатели крови. По окончании эксперимента была произведена эвтаназия и патологоанатомическое вскрытие животных. Вскрытие было выполнено методом Шора[5,6].

Результаты исследований. При вскрытии трупов подопытных крыс были обнаружены дегенеративные изменения в органах и тканях.

Видимые слизистые оболочки и состояние естественных отверстий: слизистая оболочка рта, носа анемичны, с синюшным оттенком, слизистые анального отверстия покрасневшие.

Сердце и кровеносные сосуды: сердце имеет вид неправильного конуса, консистенция дряблая, в полостях обнаружены плохо свернувшиеся сгустки крови темно-вишневого цвета, кровеносные сосуды полнокровны. У одной из подопытных крыс установлена дилатация правого желудочка сердца толщиной 1:5. (см. рис. 6).

Рисунок 6- Дилатация правого желудочка сердца

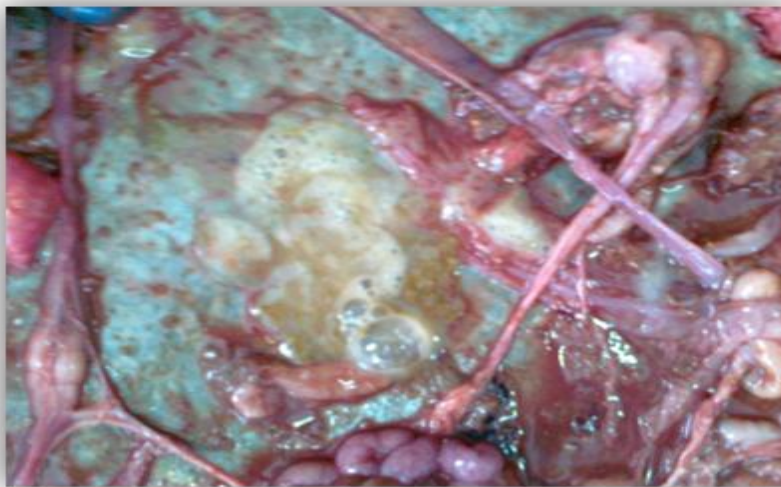
Легкие – ярко-красного цвета, воздушной консистенции, кусочки доли легкого не тонут в воде.

Желудок заполнен кормовыми массами, гнилостного запаха, содержимое желудка зеленоватого цвета. Слизистая оболочка желудка синюшно-серого цвета, несколько складчатая. При взятии соскоба слизистая оболочка легко отторгается. Установлены также признаки некроза слизистой оболочки желудка (см. рис. 7).

Рисунок 7 -Некроз слизистой оболочки желудка

В тонком отделе кишечника обнаружена отечность слизистой оболочки, в полости находится тягучая масса зеленовато-серого цвета. Кровеносные сосуды кишечника расширены и кровенаполнены. Выявлены признаки гастроэнтерита от катарально-гнойного до катарально-некротического (см. рис. 8 а,б).

а)

б)

Рисунок 8- Тонкий отдел кишечника – а) Катарально-гнойный гастроэнтерит, б) катарально-некротический гастроэнтерит

Печень набухшая, неоднородно окрашена – тусклый цвет чередуется с глинисто-темным. При разрезе края органа расходятся. На поверхности печени обнаружены участки очагового некроза размером с просыное зерно, а так же явления зернисто-жировой дистрофии (см. рис. 9 а,б).

а)

б)

Рисунок-9- Печень – а) зернисто-жировая дистрофия, б) очаговый некроз печени

Селезенка увеличена в объеме в 1,5 раза, дряблой консистенции. При разрезе органа -соскоб значительный. Установлена гиперплазия селезенки (см. рис. 10).

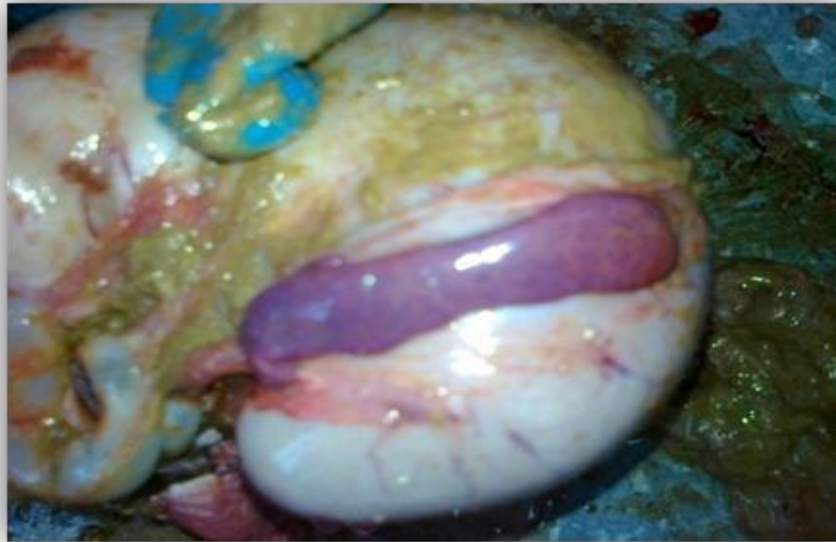

Рисунок 10- Гиперплазия селезенки

Почки набухшие, тусклые, встречаются участки желтовато-глинистого цвета. Капсула почек снимается с трудом. Граница между корковыми и мозговыми слоями сглажена. Установлена зернистая дистрофия почек (см. рис. 11).

Рисунок 11- Зернистая дистрофия почек

Таким образом, при ежедневном поступлении в организм нитратов с кормом в концентрации предельно близкой к допустимым параметрам, происходит интоксикация организма в результате образования токсичных метаболитов. Патоморфологические изменения в органах и тканях проявляются следующей картиной:

- Зернистая дистрофия почек;
- Гиперплазия селезенки;
- Зернисто-жировая дистрофия печени;
- Очаговый некроз печени;
- Катарально-гнойный гастроэнтерит;
- Катарально-некротический гастроэнтерит;
- Некроз слизистой оболочки желудка;
- Дилатация правого желудочка сердца толщиной 1:5.

Как видно из результатов исследований, преимущественно поражаются желудочно-кишечный тракт, селезенка, почки, печень, сердце.

Литература:

1. Бадальянц К. Л. Изменение ультраструктуры гепатоцитов у потомства крыс, подвергшихся действию пестицидов в антенатальный период// Функционально-метаболические аспекты патологии внутренних органов. №3, 1989.- с.29-31
2. Борисов В.А./Борисов В.А. Экологические проблемы накопления нитратов в окружающей среде. Москва, 1990.- 123 с.
3. Зарубин Г.П., Дмитриев М.Т., Приходько Е.И., Мищикина В.А. Гигиеническая оценка нитратов в пищевых продуктах// Зарубин Г.П., Дмитриев М.Т., Приходько Е.И., Мищикина В.А. Журнал- Гигиена и санитария, М., 1990.
4. Патологическая анатомия сельскохозяйственных животных (Под ред. Шишкова В.П., А.В.Жарова)- М.:Колос С, 2003.- 568с.
5. Вскрытие и патологоанатомическая диагностика болезней сельскохозяйственных животных (Под ред. Шишкова В.П., А.В.Жарова, Н.А.Налетова)- М.: Колос, 1982

M. Djabatova
(SamDU, Samarqand , O`zbekiston)

BOSHLANG`ICH VINO TAYYORLANADIGAN HUDUHLARDAN AJRATIB OLINGAN SELEKTIV ACHITQILARNING VINO SIFATIGA TA`SIRI

Vino tayyorlash bilan shug`ullanadigan mamlakatlarning bu texnologiyalarga bo`lgan munosabatlari bir-birlaridan farq qiladi. Bunga sabab vino tayyorlashda ishlatiladigan uzum navlarining har xilligi, achitqi zamburug`lari shtammlarining xususiyatlaridagi farq, vinoni baholashdagi farqlar bilan bog`liqdir. Vinochilikni muayyan mamlakatning iqlimi, shu mamlakat xalqlarining madaniyati va an`analaridan ajratilgan holda muhokama qilib bo`lmaydi, chunki, ayni ana shu omillar vinochilikning imkoniyatlarini yaratadi (Q.Davranov, 2013; M.Mavloniy, 2006).

Sifatli vino tayyorlash uchun mahalliy sharoitda mavjud achitqi zamburug`laridan eng selektiv shtammlarni ajratib olish muhim ahamiyatga ega bo`lib, ushbu vazifani amalga oshirish uchun boshlang`ich vino ishlab chiqaradigan hududlardan achitqi hujayralarini ajratib olish va o`rganish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

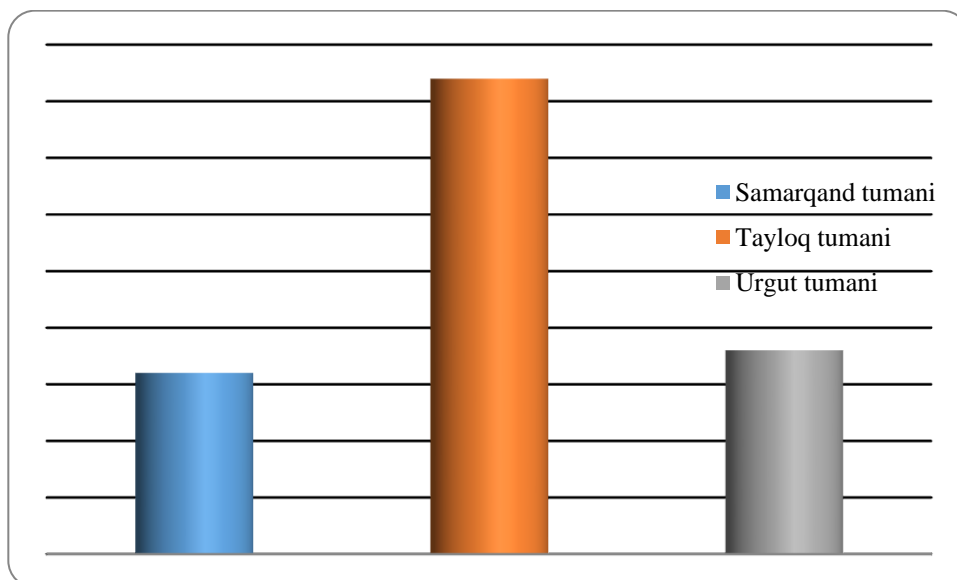
Ma`lumki, vino mahsulotlarining sifati uning tarkibidagi etil spirtining konsentratsiyasiga bog`liq bo`ladi. Butun dunyo vino ishlab chiqaruvchilari tomonidan tarkibidagi spirt miqdori 9-12 % bo`lgan vino sifati nisbatan past, ammo ichimlik sifatida foydalanish mumkin bo`lgan vino hisoblangan, bu ko`rsatkich 13-17 %ga teng bo`lgan vino desert vino, 18-20 % ga teng bo`lgan vino esa oliy sifatli vino ekanligi belgilangan (wikipedia.ru).

Boshlang`ich hududlardan ajratib olingan achitqi kulturalari asosida vino tayyorlash va ularning vino sifatiga ta`sirni kimyoviy tarkibini tekshirish asosida aniqlashga qaratilgan tajribalar Samarqand davlat universiteti Tabiiy fanlar fakulteti "Biometod" va Organik-noorganik kimyo kafedrasida laboratoriyalari, Tayloq tumani Sochak qishlog`ida olib borildi.

1-jadval

Turli hududlardan olingan achitqi namunalari o`stirish yordamida olingan kulturalar asosida tayyorlangan vino tarkibidagi spirtli aralashma miqdori, ml/200ml hisobida

Variantlar	Tekshirilgan vino namunalari miqdori, ml	Takrorlanishlar					M±m
		1	2	3	4	5	
Samarqand tumani	200	34	32	28	34	28	31,2±1,35
Tayloq tumani	200	36	34	36	38	38	36,4±0,74
Urgut tumani	200	32	34	32	30	30	31,6±0,74

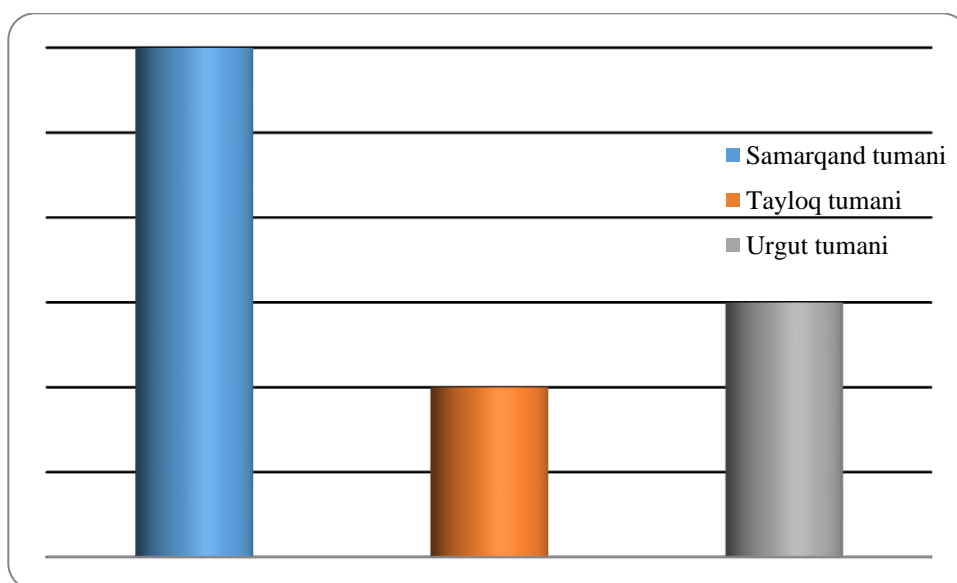

1-rasm. Turli hududlardan olingan achitqi namunalarini o`stirish yordamida olingan kulturalar asosida tayyorlangan vino tarkibidagi spirtli aralashma miqdori

2-jadval

Turli hududlardan olingan achitqi namunalarini o`stirish yordamida olingan kulturalar asosida tayyorlangan vino tarkibidagi spirtli aralashmadagi spirt miqdori, % hisobida

Variantlar	Tekshirilgan vino namunalari miqdori, ml	Takrorlanishlar					M±m
		1	2	3	4	5	
Samarqand tumani	200	65	66	68	65	66	66,0±0,54
Tayloq tumani	200	64	65	66	66	65	65,2±0,37
Urgut tumani	200	64	66	66	66	65	65,4±0,4

2-rasm. Turli hududlardan olingan achitqi namunalarini o`stirish yordamida olingan kulturalar asosida tayyorlangan vino tarkibidagi spirtli aralashmadagi spirt miqdori

3-jadval

Turli hududlardan olingan achitqi namunalarini o`stirish yordamida olingan kulturalar asosida tayyorlangan vinoning spirt miqdori bo`yicha sifat ko`rsatkichi, % hisobida

Variantlar	Tekshirilgan vino namunalari miqdori, ml	Vino tarkibidagi spirtli aralashma miqdori, ml/200ml hisobida	Vino tarkibidagi spirtli aralashmadagi spirt miqdori, % hisobida	Spirt miqdori	
				MI	%
Samarqand tumani	200	31,2±1,35	66,0±0,54	20,59	10,3
Tayloq tumani	200	36,4±0,74	65,2±0,37	23,73	11,9
Urgut tumani	200	31,6±0,74	65,4±0,4	20,66	10,3

Vino tayyorlash umumiy texnologiya asosida bajarildi va bunda bij`g`ituvchi manbalar sifatida boshlang`ich vino tayyorlaydigan hududlardan ajratib olingan achitqi kulturalaridan foydalanildi.

Tayyorlangan vino tarkibidagi spirtni ajratishda kimyoviy haydash usulidan, uning konsentratsiyasini aniqlashda ariometrlash usulidan foydalanildi. Tajriba natijalari 1-, 2- va 3-jadvallarda keltirilgan.

Jadval (1-, 2- va 3-)lar va rasm(1-va 2-)lardagi ma`lumotlardan ko`rinib turibdiki, Samarqand, Tayloq va Urgut tumanlaridan olingan achitqi namunalarini o`stirish yordamida olingan kulturalar asosida tayyorlangan vino tarkibidagi spirtli aralashma (bu aralashma kimyoviy haydash usulida olingan) miqdori ushbu hududlar bo`yicha mos tarzda 31,2±1,35, 36,4±0,74 va 31,6±0,74 ml/200 ml ga teng.

Turli hududlardan olingan achitqi namunalarini o`stirish yordamida olingan kulturalar asosida tayyorlangan vino tarkibidagi spirtli aralashmadagi spirt miqdori (bu miqdor dastlabki bosqichda ajratib olingan spirtli aralashmani ariometrlash orqali aniqlandi) yuqoridagi uchta hudud bo`yicha mos holda 66,0±0,54, 65,2±0,37 va 65,4±0,4 % ga teng.

Samarqand, Tayloq va Urgut tumanlaridan achitqi namunalarini o`stirish yordamida olingan kulturalar asosida tayyorlangan vinoning spirt miqdori bo`yicha sifat ko`rsatkichi mos tarzda 10,3, 11,9 va 10,3% ga teng.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, Samarqand viloyatining boshlang`ich vino tayyorlaydigan hududlari sifatida tanlab olingan Samarqand, Tayloq va Urgut tumanlari hududlaridan ajratib olingan achitqi kulturalarini ishlab chiqarish miqyosida foydalanish imkoniyati mavjud. Chunki, tadqiqotlarimiz natijasida aniqladikki, ushbu hududlardan ajratib olingan achitqilar asosida tayyorlangan vino tarkibidagi spirt miqdori bo`yicha (10-12 %) ichimlik sifatida foydalanilishi mumkin.

Ilmiy rahbar:

biologiya fanlari doktori, professor, Z.F.Ismailov

М.М. Истамқулова
(Самарканд, Узбекистан)

ЎЗБЕКИСТОННИНГ МИС ЕТИШМАЙДИГАН БИОГЕОКИМЁВИЙ ҲУДУДЛАРИДАГИ ҚЎЙЛАРДА МИС МИКРОЭЛЕМЕНТИ МИҚДОРНИНГ ЎЗГАРИШИ

Микроэлементлар тирик организм таркибида жуда оз миқдорда бўлсада, лекин муҳим биологик функцияларда иштирок этиб, ҳаётий жараёнларда муҳим вазифаларни бажаради. Микроэлементлар биологик фаол моддалар – оқсиллар, ферментлар, гормонларнинг таркибий қисмлари сифатида фаолият кўрсатади. Жумладан: мис микроэлементи кўпгина оқсиллар ва ферментларнинг алмаштириб бўлмайдиган таркибий қисми бўлиб, энг аввало оксидловчи- қайтарувчи жараёнларда муҳим рол ўйнайди [1,5,7,8].

Мис одам ва ҳайвон организмда қон ҳосил бўлиши жараёнида иштирокидан ташқари, жуннинг пигментация ва керотинизацияси, мелониннинг шаклланиши, қўшувчи тўқималарнинг синтези каби бир қатор биокимёвий жараёнларнинг меъёрида боришини таъминлайди. Мис ионлари ёғ, углевод, оқсил ва минераллар алмашинувида иштирок этади. Етишмаслиги натижасида жигарда, бош ва орқа мия оқ моддасида фосфолипидлар ва фосфотидларнинг синтезланиши бузилади, ҳамда нейтрал глицеридлар миқдори ошади. Организмнинг мис билан етарли таъминланиши организмнинг химоя функциясига таъсир этади [1,3,5,7].

Ҳозирги вақтда бир қатор мамлакатларда, жумладан Ўзбекистонда ҳам чорва молларга у ёки бу микроэлементлар етишмайдиغان ҳамда ортиқча бўлган биогеохимёвий воҳалар аниқланган. Табиий шароитда мис етишмаслиги сабабли юз берадиган касалликлар асосан кавшовчи ҳайвонлар - қорамоллар, қўй ва эчкиларда, баъзан паррандаларда учрайди. Бу касалликлар илмий адабиётлар ва интернетдан олинган маълумотларга қараганда ер юзидаги барча қитъаларда юз бераётганлиги маълум [1,2,3,4,10].

Ўзбекистонда мис етишмайдиган биогеокимёвий ҳудудларнинг қуйидаги икки тури борлиги аниқланган. Биринчиси тупроқ, ўсимлик ва сувларида мис анча камчил, молибден ва сульфатлар эса кўп бўлган туманлар киради. Иккинчи тур ҳудудларда яйловлар қумли тупроқлардан иборат, сувлари минераллашган, тупроқ, ўсимлик ва сувларида мис ўртача камчил бўлади. Мис анча камчил бўлган ҳудудлардаги молларда бу модданинг етишмаслигидан келиб чиқадиган касалликлар (атакция, депигментация, гепатит) учрайди. Бу касалликларнинг клиник белгилари равшан кўриниб туради. Мис ўртача камчил бўлган ҳудудларда мис етишмаслигига боғлиқ касалликлар ўзига хос клиник белгилар юз бермасдан ўтиб, касал молларнинг умумий маҳсулдорлиги пасаяди. Мис етишмаслиги натижасида хўжаликларга анчагина зарар етади, бу касалликга учраган моллар ем - хашакни ҳазм қилаолмайди, қисир қолади ва уларнинг кўпчилиги нобуд бўлади. Бундан ташқари, мис етишмаслиги туфайли жуннинг миқдори камаяди, қоракўл қўйлари кўзиси сифатсиз тери беради. Мис етишмаслиги ветеренар назорати ва кимёвий текшириш асосида аниқланади. Ташхис эса молларнинг жигар ва қонидаги мис миқдорини аниқлаш йўли билан белгиланади [2,5,9,10].

Ўзбекистонимизда мис микроэлементига меъёр чегара Нуробод тумани Карнаб жамоа хўжалиги ҳисобланади.

Мис меъёр ҳисобланган биогеокимёвий воҳада мис микроэлементининг миқдори қоракўл қўйлари ва кўзилари жигарида бошқа органларга нисбатан 20-80% га кўп, яъни $78,0 \pm 5,7$ мг/кг, янги туғилган кўзилар жигарида эса $28,6 \pm 3,1$ мг/кг бўлиб, бу ёшга нисбатан кўрсаткич кўзиларда 3 марта кам эканлигини кўрсатади. Мис етишмайдиган биогеокимёвий воҳа ҳисобланган

1-жадвал

Мис микроэлементи меъёрида ва етишмайдиган воҳалардаги қоракўл қўйлари ва кўзилари жигарида мис микроэлементи миқдори

	Қўйлар жигарида	Кўзилар жигарида
Меъёрда мг/кг	$78,0 \pm 5,7$	$28,6 \pm 3,1$
Етишмаслик мг/кг	$1,9 \pm 0,8$	$1,0 \pm 0,2$

Мирзачўлда она қўйлар жигарида $1,9 \pm 0,8$ мг/кг, янги туғилган кўзилар жигарида $1,0 \pm 0,2$ мг/кг. Бундан, миснинг миқдори жигарда меъёрга нисбатан янги туғилган кўзиларда 28 марта камайганини кўрамиз. Мис етишмайдиган воҳаларда миснинг миқдори кўзиларда йил фаслига қараб ҳам ўзгариб туриши кузатилган.

Мис етишмаслиги туфайли келиб чиқадиган касалликларнинг олдини олиш мақсадида кўпгина тадбирлар ишлаб чиқилган. Лекин чорва моллари организмда йил фаслига қараб мис миқдорининг ўзгариб туришини назарда тутиш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Адабиётлар рўйхати:

1. Риш М.А. «Биогеохимические провенции западного Узбекистана» Авт.дисс на саис. Д.бн. 1964г.
2. Атауллохонов И.А., Ҳамрақулов Б.Ю., Содержание меди и железа в органах и тканях домашних птиц и распределение меди между эритроцитами и кровеной плазмой у некоторых экспериментальных животных. Биологическое значение и методы определения микроэлементов. Тошкент, 1968 г.
3. Лапин Л.Н. и др. Биологическое значение и методы определения микроэлементов. Тошкент 1968г.
4. Бақоев Ф.Б. Медь содержание ферменты каракулских овец в норме и при нарушении медного обмена. (автореферат Канд. Дисс.) Самарканд 1975г.
5. Э.Н.Маваева, М.А.Риш «Биохимическая роль микроэлементов» текст лекции, Самарканд -1979
6. Новые методы практической биохимии. М., «Наука», 1989г.
7. Тўрақулов Ё.Х. «Биохимия» Т.: Ўзбекистон. Т; 1996
8. Бақоев Ф.Б. «Мис микроэлементи экологияси» мақола Т.,2001
9. Бақоев Ф.Б. Қоракўл кўзисиди мис етишмаслиги билан боғлиқ касалликлар ва уни олдини олиш. Ўз. Р. Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги. Сам Қ.Х.И. Самарқанд. 2003 й.
- 10.Бақоев Ф.Б. Қоракўл қўйлари қонида церулоплазмин фаоллигининг озуқа таркибида боғлиқлиги. Наманган. 2003й

Илмий маслаҳатчи:
доц. Бақоев Ф.Б.

Віталій Любич, Оксана Сухомуд, Ірина Полянецька, Валерія Возіян
(Умань, Україна)

УРОЖАЙНІСТЬ І ЯКІСТЬ ЗЕРНА СПЕЛЪТИ

Сучасна селекція потребує використання ефективних методів для підвищення адаптивного потенціалу рослин, що неможливо реалізувати без оцінки вихідного матеріалу. Надзвичайно актуальною проблемою в умовах неухильного росту рівня глобального потепління є вичення існуючих і створення

нових високопродуктивних форм спельти. Нині в зерні пшениці м'якої вміст білка знизився від 15 % до 11 %, що призвело до зниження кількості і якості клейковини і, таким чином, до зміни якості хлібобулочних виробів. Унаслідок змін, які відбуваються у структурі харчування та погіршення екологічних умов істотно зросло число захворювань, що вимагає елементарної корекції продуктів за рахунок збагачення раціону білком [1, С. 4].

Високу біологічну цінність має спельта, оскільки її зерно містить всі компоненти, необхідні для нормального функціонування організму людини [2, С. 47]. Однак його технологічні властивості змінюються залежно від умов вирощування та сорту [3, С. 552]. Вважається, що спельта має цінний харчовий потенціал завдяки оптимальному вмісту і фракційного складу білка, ліпідів, клітковини, вітамінів і мінеральних речовин [4, С. 119, 5, С. 37, 6, С. 550]. Для зерна характерний підвищений вміст білка – до 28 % [7, С. 73].

Методика дослідження. Експериментальну частину роботи проводили в лабораторії кафедри технології зберігання і переробки зерна Уманського національного університету садівництва впродовж 2013–2014 рр. Взято сорти спельти, отримані методом добору з місцевих сортів – Schwabekorn, NSS 6/01, Frankenkorn, Швецька 1, Австралійська 1 і лінії, отримані в результаті гібридизації *Tr. aestivum* / *Tr. spelta* – LPP 3218, LPP 1305, LPP 3132, LPP 3124, LPP 1197, LPP 3435, LPP 1224, LPP 3117, які вирощували в умовах Правобережного Лісостепу України. Контролем (стандартом) був районований в цій зоні сорт спельти Зоря України.

У зерні спельти визначали вміст білка (ДСТУ 4117:2007). Оцінку величини білка і клейковини в зерні встановлювали визначали за шкалою рівнів-параметрів (П.М. Жуковський, 1957) [10, С. 113]. Математичну та статистичну обробку даних проводили використовуючи пакет стандартних програм «Microsoft Exel 2003».

Погодні умови за період проведення досліджень (2013–2014 рр.) були нестабільними порівняно з середньобогаторічними показниками, однак оптимальними для формування високої продуктивності спельти. Так, вони за роки проведення досліджень характеризувались різкими змінами опадів і температури повітря. У в березні 2013 року опадів випало в 1,6 раза, травні – в 1,3 раза більше порівняно з середньобогаторічним показником, що було сприятливим для росту та розвитку рослин спельти. Температура повітря при цьому була на 25–28% вищою порівняно з середньобогаторічними даними.

У квітні 2014 року випало 100,0 мм опадів, що в 2,1 раза, травні – 125,0 мм, що в 2,3 раза більше норми, що сприяло формуванню більшої врожайності зерна спельти порівняно з 2013 роком, оскільки період інтенсивного росту вегетативної маси був краще забезпечений достатньою кількістю вологи. Температура повітря була на 10–16% вищою порівняно з середньобогаторічною. Оскільки кількість опадів і температура повітря в II–III декадах липня (період достигання зерна спельти) майже не відрзнялись від середньобогаторічних показників складались оптимальні умови для формування якості зерна спельти. Причому вміст білка в зерні 2014 року був вищий, оскільки за рахунок більшого накопичення вегетативної маси рослин спельти краще реутилізувався азот.

Результати досліджень. У середньому за два роки досліджень врожайність зерна спельти коливалась в межах 2,50–7,96 т/га залежно від сорту (табл. 1). Так, серед сортів отриманих методом добору найбільшу врожайність мав сорт Зоря України (стандарт) – 5,54 т/га, найнижчу – сорти Австралійська 1 – 2,50 т/га та Schwabekorn – 3,60 т/га.

Усі сорти, отримані методом гібридизації *Tr. aestivum* / *Tr. spelta* формували високу врожайність, яка коливалась в межах 5,88–7,96 т/га, що на 0,34–2,42 т/га або на 6–44 % більше стандарту. Найбільшу врожайність мали лінії LPP 3132, LPP 1197 та LPP 3117 – 7,24–7,96 %.

Таблиця 1

Урожайність зерна спельти, т/га

Сорт	Рік дослідження		Середнє
	2013	2014	
Зоря України (стандарт)	5,79	5,30	5,54
NSS 6/01	4,00	3,68	3,84
Schwabekorn	3,68	3,53	3,60
Австралійська 1	2,56	2,45	2,50
Frankenkorn	4,05	3,95	4,00
Швецька 1	4,02	3,75	3,88
LPP 3218	6,88	6,12	6,50
LPP 1305	6,21	5,89	6,05
LPP 1197	7,85	7,33	7,59
LPP 3132	7,49	7,00	7,24
LPP 3124	6,91	6,54	6,72
LPP 3435	6,02	5,74	5,88
LPP 1224	6,77	6,47	6,62
LPP 3117	8,05	7,87	7,96

HIP ₀₅ за факторами	A	0,26
	B	0,22

У зерні спельти між вмістом білка та врожайністю встановлено зворотній середній кореляційний зв'язок ($r = -0,33$), похибка складає $\pm 0,2$, що описується таким рівнянням регресії (рис. 1):

$$y = -0,216x + 8,827,$$

де y – вміст білка, %;
 x – врожайність, т/га.

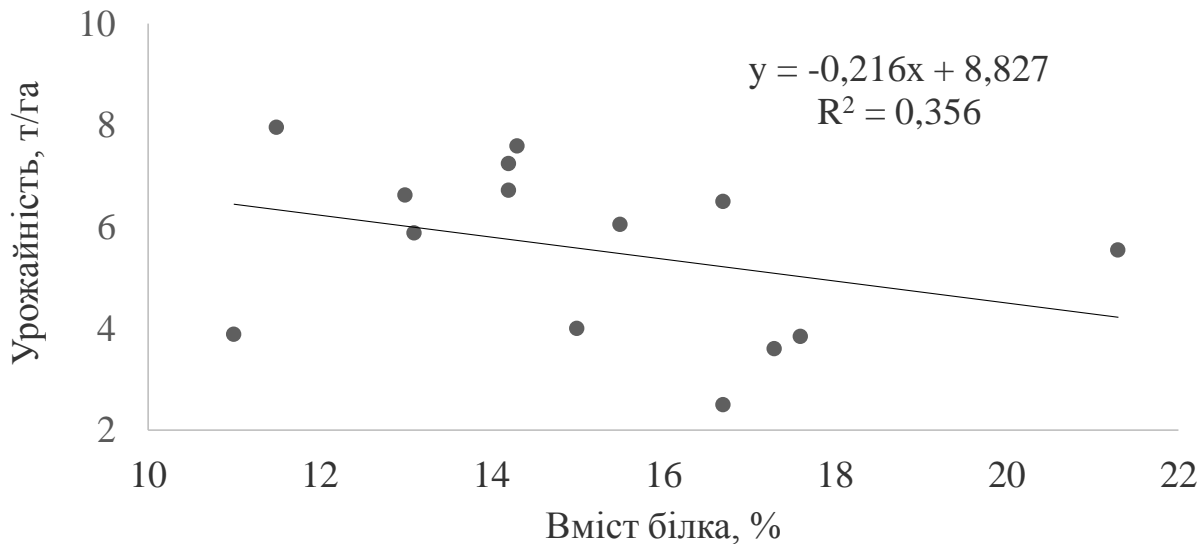

Рис. 1. Кореляційна залежність між вмістом білка та врожайністю в зерні, 2013–2014 рр.

Дослідниками [8, С. 166, 9, С. 210, 11, С. 9] встановлено, що в зерні спельти кількість білка може бути від 10 до 28 %. Вважається, що здатність формувати таку кількість білка обумовлена високою нормою реакції цього виду пшениці, величина якої визначається погодними умовами.

Дослідженнями встановлено, що вміст білка в зерні спельти коливався в межах 11,0–21,3 % залежно від сорту (табл. 2). Дуже високий вміст білка в зерні спельти (більше 18,0 %) у сорту Зоря України, досить високий (16,0–17,9 %) у сортів – Schwabenkorn (17,6 %), NSS 6/01 (17,3 %), Австралійська 1 (16,7 %), LPP 3218 (16,7 %), низький вміст (12,0–13,9 %) – у сортів LPP 3435 (13,1 %), LPP 1224 (13,0 %), і дуже низький у сортів Швецька 1 (11,0 %) і LPP 3117 (11,5 %), в решти сортів цей показник на рівні середнього – 14,0–15,9 %.

Слід зазначити, що походження сорту не впливало на вміст білка, так як серед груп сортів є сорти з високим і низьким його вмістом. Висока температура повітря під час дозрівання зерна спельти в 2014 році сприяла більшому накопиченню вмісту білка, який коливався в межах 11,3–21,9 %. Тому рівень його в зерні був істотно вищим порівняно з 2013 роком, що становив 10,7–20,7 % ($HIP_{05} = 0,7$).

Таблиця 2

Вміст білка в зерні спельти, %

Сорт	Рік дослідження		Середнє
	2013	2014	
Зоря України (стандарт)	20,7	21,9	21,3
Schwabenkorn	16,8	18,3	17,6
NSS 6/01	14,3	20,2	17,3
Австралійська 1	15,8	17,5	16,7
Frankenkorn	13,6	16,4	15,0
Швецька 1	10,7	11,3	11,0
LPP 3218	16,5	16,9	16,7
LPP 1305	15,1	15,9	15,5
LPP 3124	13,8	14,7	14,3
LPP 3132	13,8	14,6	14,2
LPP 1197	13,6	14,7	14,2
LPP 3435	12,3	13,8	13,1
LPP 1224	12,4	13,5	13,0
LPP 3117	11,2	11,7	11,5
HIP ₀₅ за факторами	A	0,6	
	B	0,7	

Вихід білка з урожаю зерна спельти змінювався залежно сорту та погодних умов року дослідження

(табл. 3). Більший вихід білка був у 2014 році, за винятком сорту Зоря України і лінії LPP 3132, в яких він був вищим у 2013 році. В середньому за два роки досліджень серед сортів отриманих методом добору, найвищим показник був у сорту Зоря України (стандарт) – 1180 кг/га. В решти сортів він коливався в межах 417–658 кг/га, що на 522–763 кг/га або на 44–65 % менше стандарту.

Із сортів, отриманих методом гібридизації *Tr. aestivum* / *Tr. spelta*, найбільший вихід білка був у LPP 3218 1085 кг/га, а в решти ліній він змінювався від 765 кг/га до 1079 кг/га.

Таблиця 3

Вихід білка з урожаю зерна спельти, кг/га

Сорт	Рік дослідження		Середнє
	2013	2014	
Зоря України (стандарт)	1198	1161	1180
NSS 6/01	572	743	658
Schwabenkorn	618	646	632
Австралійська 1	404	429	417
Frankenkorn	551	648	600
Швецька 1	428	656	542
LPP 3218	1135	1034	1085
LPP 1305	938	936	937
LPP 1197	1068	1077	1073
LPP 3132	1035	1022	1029
LPP 3124	953	961	957
LPP 3435	738	792	765
LPP 1224	839	873	856
LPP 3117	896	921	909

Висновки. В результаті проведених досліджень встановлено, що технологічні властивості зерна істотно змінюються залежно від врожайності, сорту спельти та погодних умов. Сорти спельти, отримані методом гібридизації *Tr. aestivum* / *Tr. spelta* мають вищу врожайність порівняно з сортами, отриманими методом добору. Найбільший показник врожайності мають лінії LPP 1197 – 7,59 т/га та LPP 3117 – 7,96 т/га. Високим вмістом білка характеризуються сорти Зоря України, Schwabenkorn, NSS 6/01, Австралійська 1 і лінія LPP 3218, проте найвищий вихід білка забезпечують сорти Зоря України, LPP 3218, LPP 1197, LPP 3132 – 1073–1180 кг/га.

Література:

- Шпирко Т. В. Розробка біотехнології переробки зернової сировини в харчові добавки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата технічних наук: спец. 03.00.20 – «Біотехнологія» / Т. В. Шпирко. – Одеса, 2003. – 14 с.
- Bojňanská T. The use of spelt wheat (*Triticum spelta* L.) for baking applications / T. Bojňanská, H. Frančáková. – Rostl. Výr. 48, 2002. – P. 41–147.
- Puumalainen T. Old product in a new context: Importance of the type of dish for the acceptance of Grünkern a spelt-based traditional cereal. / T. Puumalainen, H. Nykopp, H. Tuorila. – Lebensm. Wiss. Technol. 35, 2002. – P. 549–553.
- Baking and nutritional qualities of a spelt wheat sample / [Ranhorta G. S., Gerroth J. A., Glaser B. K., Lorenz K. J.] Lebensm. Wiss. Technol. 28, 1995. – P. 118–122.
- Forssell F. Dinkel und Zoliakie. Z. / F. Forssell, H. Wieser. – Lebensm. Unters. Forsch. 201, 1995. – P. 35–39.
- Kasarda D. D. Deduced amino acid sequence of an α -gliadin gene from spelt wheat (*Spelta*) includes sequences active in celiac disease. / D. D. Kasarda, R. D'Ovidio. – Cereal Chem. 76, 1999. – P. 548–551.
- Каталог образцов мировой коллекции ВИР с характеристикой содержания белка и аминокислот. Л.: ВИР. 1972. Вып. 100. 110 с.
- Schober T. J. Gluten proteins from spelt (*Triticum aestivum*ssp. *spelta*) cultivars: A rheological and size-exclusion high-performance liquid chromatography study J. / T. J. Schober, S. R. Bean, M. Kuhn. – Cereal Sci. 44, 2006. – P. 161–173.
- Конарев В. Г. Белки пшеницы / В. Г. Конарев. – М.: Колос, 1980. – 351 с.
- Жуковский П. М. Пшеница в СССР / П. М. Жуковский. – М.: ГИСХЛ, 1957. – 632 с.
- Полянецька І. О. Селекційно-генетичне покращення *Tr. spelta* та використання її в селекції *Tr. aestivum*: автореф. дис. ... канд. с.-г. наук: 06.01.05 / І. О. Полянецька – К., 2012. – 22 с.

Ситора Нормухматова
(Самарканд, Узбекистан)

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ЛЕЙШМАНИОЗА В САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ УЗБЕКИСТАНА

В настоящее время Всемирная организация здравоохранения включила лейшманиозы в число самых опасных паразитарных заболеваний. Лейшманиозы распространены в более 88 странах мира и являются одним из основных проблем здравоохранения. Более 10 миллионов людей инфицированы во всем мире и сотни миллионов находятся под риском заражения. Широкое распространение паразитарных инвазий и тяжесть вызываемой ими внутриорганной патологии имеет не только медицинское, но и социально-экономическое значение.

Паразитарные заболевания характеризуются сравнительно медленным развитием, хроническим течением, нередко длительной компенсацией. Именно эти особенности в основном являются причиной недооценки медико-социальной значимости этих заболеваний [2, 143 с.].

Протозойные инфекции, или протозоозы, вызываются паразитами, относящимися к типу одноклеточных простейших. Среди протозойных инфекций наибольшую медико-социальную значимость имеют малярия, амебиаз и другие кишечные протозоозы, а также лейшманиозы и трипаносомозы [1,43 с.].

Лейшманиоз – это хроническое инфекционное заболевание, вызываемое внутриклеточным простейшим паразитом, характеризующееся поражением кожи, слизистых оболочек и внутренних органов.

Лейшманиоз относится к эндемичным заболеваниям для Среднего Востока, Южной Азии, Африки и Латинской Америки. Его распространение может носить характер эпидемии. Например, трагедия в Южном Судане, когда сотни людей погибли от висцеральной формы заболевания. Тысячи американских солдат заразились лейшманиозом во время военной операции в Ираке под кодовым названием “Буря в пустыне” [2, 143 с.].

Лейшманиоз очень часто выявляется и резко обостряется также как и другие инъекции, вызываемые внутриклеточными микроорганизмами, такими как микобактерия, гистоплазма, токсоплазма и трипаносома у больных СПИДом.

На территории Узбекистана имеются наиболее активные очаги лейшманиозов, зоонозного кожного и висцерального лейшманиоза.

Изучение лейшманиозов на территории Узбекистана началось в 1920-х годах. За последние же 20 лет заболеваемость отмечалась в основном в Кашкадарьинской (41,9%), Бухарской (20,5%) и Сурхандарьинской (19,5%) областях. В целом в этих областях было выявлено 80,5% всех больных, зарегистрированных в стране.

Заболеваемость кожным лейшманиозом в каждом очаге имеет свои особенности, которые обусловлены взаиморасположением населенных пунктов и природных очагов, степенью миграции и иммунной прослойкой населения.

Самаркандская долина одна из древнейших оазисов Средней Азии. Самаркандский оазис занимает обширную часть среднего течения реки Зарафшан. Разнообразная по природным условиям территория Самаркандской долины представляет особый интерес к изучению региональных особенностей жизненных циклов и экологии паразитических червей.

Самаркандская область занимает обширное пространство Туркестанского, Зарафшанского и Гиссарского хребтов, заключенное в треугольнике, сторонами которого являются хребты Нуратау (север) и Байсунский (юго-восток), а основанием – обширное пространство юго-восточных Кызылкумов. На северо-западе, севере и северо-востоке границами служат Нижнее-Амударьинская и Сырдарьинско-Тяньшанская провинции. Юго-восточная граница начинается на Шахристанском перевале, пересекает долину Зарафшана, Зарафшанский хребет и выходит к горе и перевалу на Гиссарском хребте. Высокогорный пояс (тау) расположен в 1500 м над уровнем моря и выше.

Учитывая физико-географическое расположение, Самаркандская область является эпидемически активным природным очагом лейшманиоза, так как эта область расположена в долине и дельте реки Зарафшан и подгорных равнин, граничащих с пустынными территориями, а также с землями древнего орошения.

Распределение случаев заболевания кожного лейшманиозом по очаговости Самаркандской области за 2013 - 2014 г.г.

	Города и районы	Годы	Всего больных	В том числе по возрастам					
				до 1 года	1-3 год	4-7 лет	8-14 лет	15-20 лет	21 год и старше
1	Ургутский	2013	6		1	3	2		
2	Джамбайский		2				2		

3	Самаркандский		2				1		1
1	Ургутский	2014	1			1			
2	Джамбайский		2			1			1
3	Нурабадский		1		1				
	Всего:		14		1	5	5		2

Профилактика. При висцеральном лейшманиозе необходимо проводить подворные обходы для раннего выявления больных, уничтожение безнадзорных собак и осмотры ветеринарными работниками собак ценных пород. При зоонозном кожном лейшманиозе – истребление диких грызунов в окрестностях поселков, профилактические прививки.

С целью предупреждения заболеваемости всеми видами лейшманиозов необходимо проводить уничтожение москитов, ликвидацию мест выплода, обработку мест пребывания ядохимикатами, а также принять меры по предохранению людей от укусов москитов (пологи, репелленты).

Литература:

1. Алимухамедова С.А., Азимова Н.М., Рузиев А.Я. Судорожный синдром при протозойных и глистных инвазиях у детей //Научно-практическая конференция «Актуальные проблемы детской неврологии и использование новых технологий в диагностике неврологических заболеваний». – Ташкент, 2007. – С. 42.
2. Сергиев В. П., Пальцев М. А. Физиология паразитизма и проблема биологической безопасности. - М.: Медицина, 2008. - 143 с.

Научный руководитель:

кандидат биологических наук доц.Халимов Ф.З.

СЕКЦІЯ: ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

Қалдаш Қалжанова
(Қазақстан, Астана)

КӨЛДЕРДІҢ ШЫҒУ ТЕГІ МЕН ЛАСТАНУЫ

Көлдер табиғи ортаның ажырамас бөлігі ретінде табиғатты қорғау және халық шаруашылықтық мәнге ие, оларда судың үлкен қоры, биологиялық, минералды, рекреациялық және ақпараттық ресурстар шоғырланған [1]. Көлдердің табиғи ресурстары адамзаттың шаруашылық әрекетінде табиғатты тиімді пайдалану және қоршаған орта сапасын сақтау қағидаларын ескере отырып қолданылатын табиғаттың құрамдас бөліктері болып келеді.

Жер шарындағы көлдердің жалпы көлемі 2,7млн км², яғни құрлық бетінің 1,8%-ын құрайды. Көлдер барлық жерде таралғанымен, орналасуы әркелкі. Көлдердің географиялық орналасуына климат үлкен әсерін тигізеді. Себебі, көлдердің қоректенуі мен буланушылығы климатпен тығыз байланысты. Ылғалды климатты аудандарда көлдер өте көп, олардың суы мол, тұщы және ағынды. Ал құрғақ климатты аудандарда көлдер аз, көбінесе тұйық әрі тұзды келеді.

Осылайша, көлдердің таралуы мен гидрохимиялық ерекшеліктері географиялық зоналылықпен байланысты екені аңғаруға болады.

Көлдерді төрт белгі бойынша классификациялау қабылданған:

- Көл қазаншұңқырының шығу тегі бойынша;
- Су массасының шығу тегі бойынша;
- Су режимі бойынша;
- Тұздылығы (еріген заттар мөлшері) бойынша [7].

Көлдер тектоникалық және жанартаулық әрекеттер, мұздықтардың жылжуы, аяздық үгілу, флювиальды және эолды процестер нәтижесінде пайда болады. Ежелгі және ең терең көлдер тектоникалық белсенділік әрекетінен, яғни жер қыртысының қозғалысынан суға толған қазаншұңқырлар ретінде пайда болған. Әдетте, тектоникалық қазаншұңқырлардың сумен толтырылуы арқылы туындаған көлдер өте терең болып келеді (Каспий теңізі, Танганьика, Байкал) [6].

Көл қазаншұңқырының шығу тегі бойынша 5 топқа жіктеледі.

1. Тектоникалық көлдер – жер қыртысының жарылымдарынан, төмен түсуінен пайда болған көлдер (Байкал, Виннипег, Ұлы Көлдер, Чад, Эйр).
2. Жанартаулық көлдер – жанартау кратерінің сумен толтырылуынан пайда болады (Камчатка мен Кубан көлдері).
3. Мұздықты көлдер - Финляндия, Карелия, Альпі, Орал, Кавказ көлдері.
4. Карстық көлдер – тау жыныстарының (әктас, гипс, доломит) опырылуы, шайылуы, топырақтың шөгуі нәтижесінде пайда болған қазаншұңқырлар. Бұл жыныстардың сумен шайылуы терең, бірақ көлемі шағын қазаншұңқырлардың туындауына әкеледі.
5. Тоғанды көлдер - Севан, Тана, Сарезское көлдері.

Су массасының шығу тегі бойынша көлдердің 2 типі бар.

1. Атмосфералық. 2.Реликті немесе қалдықты.

Су режимі бойынша көлдерді 2 типке жіктейді.

1. Ағынды көлдер – өзен салалары құятын және салалар ағып шығатын көлдер.
2. Ағынсыз көлдер – өзен суы құймайтын және ешқандай өзен ағып шықпайтын көлдер. Мұндай көлдер ылғал жеткіліксіз зоналарда басым.

Еріген заттар мөлшері бойынша:

1. Тұщы көлдер – тұздылығы 1‰-ден аспайды;
2. Ащы көлдер – тұздылығы 24‰-ге дейін;
3. Тұзды көлдер – еріген заттар мөлшері 24,7-47‰ шегінде;
4. Минералды көлдер - 47‰. Бұл көлдер содалы, сульфидті, хлоридті болады. Минералды көлдерде тұздар тұнбалануы мүмкін. Мысалы, өздігінен тұнған көлдер – Эльтон мен Баскунчак. Онда тұз өндіріледі.

Өзендер секілді көлдер де маңызды табиғат ресурстары; адам мен кеме қатынасы, сумен қамтамасыздандыру, балық аулау, суғару, минералды тұздар мен химиялық элементтерді өндіру үшін қолданылады [7, 8].

Табиғатты тиімді пайдаланудың негізгі шарты – ресурстар қоры мәнінен, олардың сапасы мен экономикалық құндылығынан жинақталатын табиғат ресурстарының құрамдас бөліктерін жеке-дара бағалау. Қазіргі таңда көлдердің табиғи ресурстары мен олардың шаруашылықтағы бағыттарын бағалаудың кешендік тұрғысы жоқ. Ел аумағындағы көлдердің таралу сипаты мен типологиясы аймақтағы ресурстар қоры мен сапасын бағалауға, көлдердің пайдалану бағыттарын анықтауға және оларды ластану мен тоздан қорғауға мүмкіндік береді [2,3].

Көл суының құрамы территорияның табиғи және климаттық жағдайларын, су қоймасының морфологиялық және гидрологиялық сипаттамаларын, салалар саны мен сапасын, су жинау алабындағы көл суы сапасына зиянды әсер ететін бастауларын қалыптастырады. Мұндайда су сапасы мен өзін-өзі тазарту қабілеттерін анықтайтын судың ішкі айналымының бағыттылығы мен қарқындылығы үлкен мәнге ие болады [5].

Көлдердің өзендермен байланысына алғаш рет 1876 жылы П.А.Кропоткин назар аударған. Оның ойынша, мұз басу облыстарында көлдер біртіндеп өзендерге айналады. 1878 жылы В.В.Докучаев Жоғарғы Днепр, Припята, Шексна өзендері аңғарларының шығу тегі көлдік екендігін анықтаған.

Гумидті және аридті зоналарға жүргізілген гидрографиялық тордың қалыптасу және трансформациялану заңдылықтарының салыстырмалы талдауы осы жағдайлардың гумидті зонаға қатысты шынайылығын көрсетеді, яғни көлдер өзендерге айналады; ал аридті зонада бұл процесс кері бағыттылыққа ие.

Гумидті зоналарға тән көл қазаншұңқырын қалыптастыратын негізгі рельеф түзуші фактор – мұздықтың аккумулятивті-эрозиялық іс-әрекеті. Мұздықтың кері шегіну стадиясында (ол ылғалдылықтың артуына сәйкес келеді) қазаншұңқырлар сумен толтырылып, көл жүйелері пайда болады. Мұз басу процесінің қайтуы (яғни еруі), сәйкесінше ылғалдылықтың артуы көл қазаншұңқырының толып тасуына, ағын сағасының интенсивті эрозиясына, көлдердің тереңдеуіне, тұрақты өзен жүйелерінің туындауына әкеледі.

Аридті зоналарға тән негізгі рельеф түзуші фактор - өзен аңғарының түзілуіне әкелетін жоғарғы ылғалдылық мезгіліндегі өзен эрозиясы болып табылады. ылғалдылық төмендеген сайын өзен торының жеке қазаншұңқырларға бөлінуі жүреді, яғни климаттың әрі қарай аридтенуінде толығымен құрғап отыратын көл жүйелері қалыптасады. Бұл жағдай Қазақстан көлдері тарихын зерттегенде дәлелденген. Оған мысал ретінде ескі аңғарда орналасқан Бурабай көлдер жүйесін, Балқаш көлін айтуға болады.

Көлдердің ластануы. Өнеркәсібі дамыған елдерде көлдердің өзін-өзі реттеу балансы жиі бұзылады. Оның негізгі себепкерлері - калий бөлшектері, нитраттар мен фосфаттар болып саналады. Бұл заттектер көлге екі жолмен түседі: біріншіден, қазіргі ауыл шаруашылығында кең қолданылатын тыңайтқыштар арқылы, екіншіден қалдықтарды өңдеумен айналысатын кәсіпорындар ағындылары арқылы. Олар биологиялық белсенділіктің артуына, балдырлардың қынды көбеюіне әкеледі. Балдырлар уақыт өте келе қырылып, көл түбіне төселеді. Көлдерде жинақталатын осы органикалық заттардың тасқын тәрізді өсінділері көлдің экологиялық балансына қауіп төндіреді: көл түбіндегі бактериялар өңделу барысында оттегіні белсенді жұтады. Органикалық заттардың мөлшері үздіксіз артатындықтан, бактериялар мөлшері де артады, сәйкесінше судағы еріген оттектің де жұтылу мөлшері жоғарылай түседі. Бактериялар гипоплимниондағы оттегі мөлшерін толығымен тауысатын кездер де болады. Судың екі қабаты, яғни эпиплимнион мен гипоплимнион өзара анық шектелгендіктен, оттегіге қаныққан жоғарғы қабат пен гипоплимнион арасындағы алмасу процесі қиындатылған. Гипоплимниондағы оттегі таусылған сәтте судың бұл түпкі қабаты қандай-да бір тіршілік иесінің өмір сүруін қамтамасыз ете алмайтын жағдайға жетіп, көл түбі «биологиялық өлі» материяға айналады. Алайда, осындай табиғатқа қарсы даму экологиялық баланстың бұзылғандығын көрсетеді: анаэробты бактериялық іс-әрекет метан газының артуына әкеледі. Метан газы су бетіне көтеріледі. Бұл газ жағымсыз иіс бөліп қана қоймай, сондай-ақ балықтарды да уландырады [9].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Власов Б.П. Антропогенная трансформация озер Беларуси: геоэкологическое состояние, изменения и прогноз / Б.П.Власов. Минск: БГУ, 2004. 207 с.
2. Ресурсы поверхностных вод СССР. Т.5. Белоруссия и верхнее Поднепровье. Л.: Гидрометеоиздат, 1966. Ч.1.
3. Власов Б.П. Озера Беларуси (Справ) / Б.П.Власов [и др]. Минск, 2004. 284 с.
4. Венус Б.Г. Роль озерных котловин при формировании гидрографической сети в гумидных и аридных зонах. Материалы V междунар. науч. конф. «Теоретические и прикладные аспекты современной лимнологии». Минск, 10-13 ноября 2009 г. Минск, 2009. С. 50-51.
5. Петрова М.И., Власов Б.П. Определение ориентировочного фонового состава вод озер Белорусского Поозерья: Материалы V междунар. науч. конф. «Теоретические и прикладные аспекты современной лимнологии». Минск, 10-13 ноября 2009 г. Минск, 2009. С. 132-134.
6. <http://ozera-rossii.ru/Fa.php>
7. http://www.geoglobus.ru/info/review28/physiography_011.php
8. <http://worldcam.ru/water/304-ozera.html>
9. <http://Oprom.ru/?id=31>

Ғылыми жетекші:

география ғылымдарының докторы, профессор Мусабаева М.Н.

(Михайло Ляху)
(Івано-Франківськ, Україна)

РОЗМІЩЕННЯ СКУПЧЕНЬ ВУГЛЕВОДНІВ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ГРАДІЄНТА ПЛАСТОВИХ ТИСКІВ І ПЛАСТОВОЇ ТЕМПЕРАТУРИ ЗАХІДНОГО НАФТОГАЗОНОСНОГО РАЙОНУ

Пластові температура і тиск разом є важливими факторами, які суттєво впливають на фізичний стан вуглеводнів на глибині.

З ростом тиску при постійній температурі спостерігається тенденція переходу від газу до газового конденсату і легкої нафти, що вказує про вплив тиску на деструкцію вуглеводнів в розрізі осадових порід. При цьому слід зважати на те, що температура є ключовим фактором в процесі перетворення вуглеводнів. Нафтові поклади можуть існувати на більшій глибині, якщо температурний градієнт низький.

У багатьох дослідників існує хибна думка, що високі градієнти пластового тиску пов'язані з великими глибинами. Але це не обов'язково. Так наприклад на побережжі Мексиканської затоки та в інших районах на великих глибинах були відмічені майже нормальні градієнти порового тиску. Такі глибокозалягаючі горизонти залишаються високоперспективними на скупчення нафти. Отже, глибина сама по собі не є визначаючою умовою для утворення крупних покладів нафти.

Перед тим як зробити заключення про перспективність цілого району або комплексу розбитих скидами крупних структур, необхідно ретельно і всебічно вивчити і зрозуміти зв'язок пластових тисків і температур з структурами.

Вивчення розміщення скупчень вуглеводнів в залежності від градієнта пластових тисків і пластової температури дає можливість використовувати отримані результати для оцінки перспектив нафтогазоносності розрізу осадових відкладів. Широкий діапазон зміни геотермічних градієнтів на різних площах континентальних регіонів дає вибір універсального «нормального» градієнта недоцільним [1, 2]. Так при бурінні на нафту і газ спостерігались температурні градієнти від $0,55\text{ }^{\circ}\text{C}/100\text{м}$ до $10,9\text{ }^{\circ}\text{C}/100\text{м}$, при цьому найбільш часто – від $1,8\text{ }^{\circ}\text{C}/100\text{м}$ до $3,1\text{ }^{\circ}\text{C}/100\text{м}$ [3]. Наприклад, зверх глибокі (7317м і більше) свердловини в окрузі Бекем (штат Оклахома) мають середній градієнт $2,7\text{ }^{\circ}\text{C}/100\text{м}$, а в свердловині глибиною 8689м на площі Ралф-Лоун-Естейт (Західний Техас) зафіксований геотермічний градієнт $2,55\text{ }^{\circ}\text{C}/100\text{м}$. Разом з тим середні градієнти в районі Південно-Китайського моря значно вищі – від $4,6\text{ }^{\circ}\text{C}/100\text{м}$ до $6,4\text{ }^{\circ}\text{C}/100\text{м}$.

Дослідження розподілу теплового поля Землі у перспективних в нафтогазоносному відношенні ділянках суші показало, що нафтові родовища, зазвичай, приурочені до низькотемпературних зон, а газові – до більш високотемпературних зон.

Згідно з проведеними дослідженнями встановлено залежність розміщення скупчень вуглеводнів від градієнтів пластових тисків і пластової температури в розрізі осадових відкладів Західного нафтогазоносного району для 70 родовищ вуглеводнів [4].

Градієнт пластового тиску у газових родовищах змінюється в основному, в межах від $0,08\text{ МПа/м}$ до $0,12\text{ МПа/м}$ при зміні градієнта пластової температури від $0,030\text{ }^{\circ}\text{C/м}$ до $0,053\text{ }^{\circ}\text{C/м}$ (Рис. 1.1). Для газових родовищ характерні незначні величини градієнтів пластового тиску і невеликі інтервали змін градієнтів пластових температур.

При дослідженні залежності між градієнтом пластового тиску і глибиною залягання покладів газу у 30 газових родовищах було встановлено, що більшість газових родовищ знаходиться на глибині в межах 325-3500м, а градієнти пластових тисків змінюються в межах від $0,08\text{ МПа/м}$ до $0,017\text{ МПа/м}$, але в основному змінюються в межах від $0,0011\text{ МПа/м}$ до $0,012\text{ МПа/м}$ (Рис. 1.2).

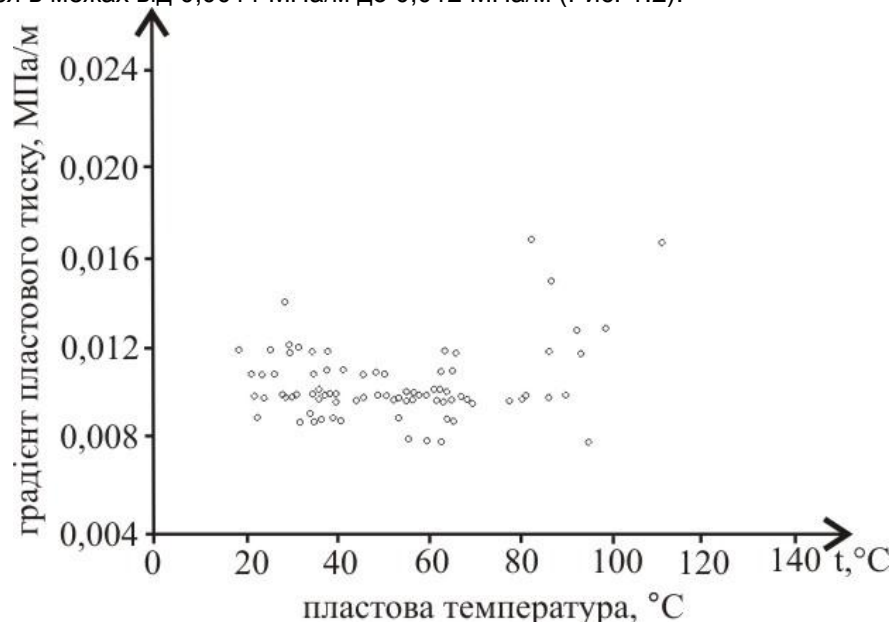

Рисунок 1 - Залежність між градієнтом пластового тиску і пластової температури у 30 газових родовищах Західного нафтогазоносного регіону

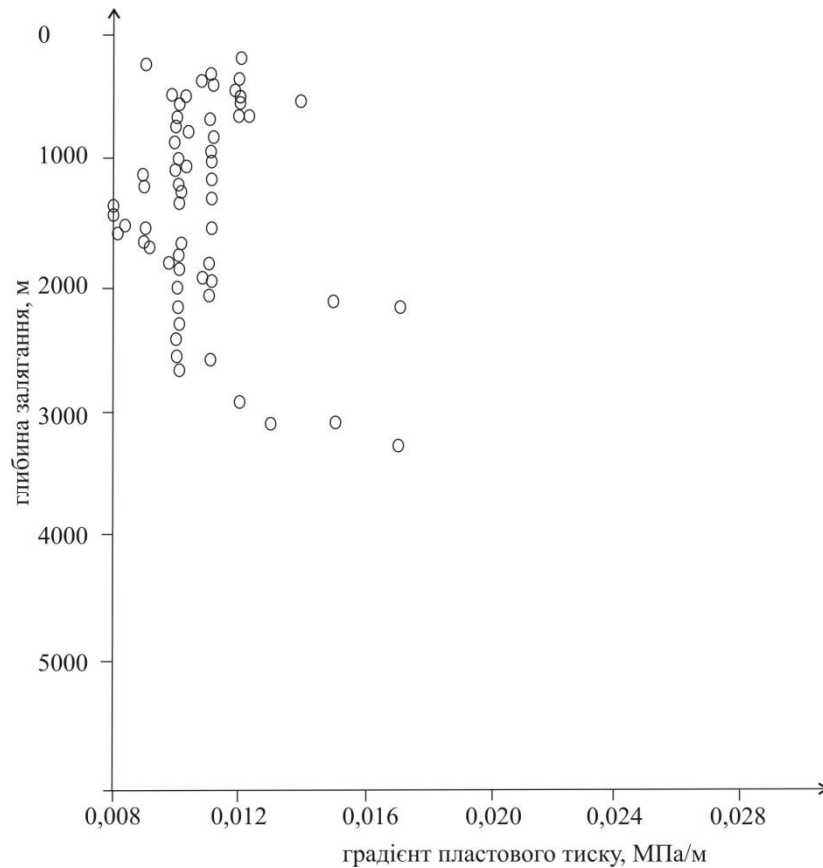

Рисунок 2 - Залежність між градієнтом пластових тисків і глибиною залягання покладів газу у 30 газових родовищах Західного нафтогазоносного регіону

При цьому слід зауважити, що величина градієнту пластового тиску не залежить від глибини залягання газового покладу. По результатах дослідження залежності між градієнтами пластових тисків і температур у 40 нафтових родовищах можна зробити висновок про те, що в нафтових родовищах пластовий тиск змінюється в межах від 5 МПа до 65 МПа, а пластова температура від 25°C до 124 °С. Градієнт пластового тиску для цих родовищ змінюється в межах від 0,008 МПа/м до 0,020 МПа/м, при цьому основний інтервал зміни від 0,010 МПа/м до 0,014 МПа/м (Рис. 1.3).

На теперішній час відомі скупчення нафти, газоконденсату і газу у Передкарпатському прогині до глибини 5760м (Соколовецьке нафтове родовище). На основі проведених досліджень, можна зробити висновок про певний розподіл запасів вуглеводнів по глибині.

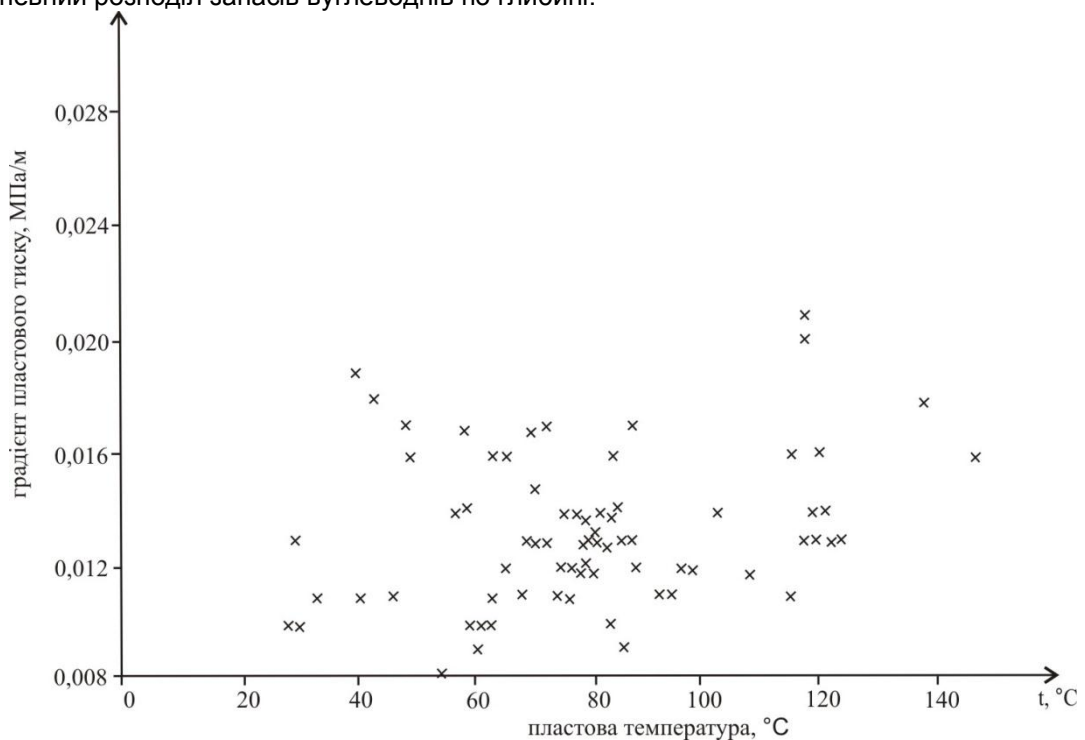

Рисунок 3 - Залежність між градієнтом пластового тиску і пластовою температурою у 40 нафтових родовищах Західного нафтогазоносного регіону

Максимальна кількість ресурсів (29,52%) у Передкарпатському прогині приурочено до інтервалу глибин 2000-2500м. Певний максимум запасів нафти знаходиться в інтервалі глибин 1500-3000м у Внутрішній зоні прогину. У цьому інтервалі глибин запаси вуглеводнів в покладах прогину складають 60,5%, а у Внутрішній зоні – 76,3%. До глибини 1500м запаси нафти і газу складають 25,4%; у Внутрішній зоні - 15,4%; у Зовнішній зоні запаси газу складають 98,8%. Із наведених даних можна сказати, що основні запаси нафти знаходяться на глибинах 1500-3000м, газоконденсату – на глибинах 2000-3000м і сухого газу – на глибинах 500-1500м. При розподілі ресурсів вуглеводнів за температурою максимальна кількість нафти і газу Західного нафтогазоносного району знаходяться в покладах з температурою 60-80 °С. У Внутрішній зоні прогину кількість запасів нафти і газоконденсату при цих температурах складе 54,35%. Максимальна кількість сухого газу у Зовнішній зоні (65-95%) знаходяться на глибинах з температурою 20-40 °С.

Проведені дослідження будуть сприяти оцінці перспектив в нафтогазоносному відношенні ділянок, так як дослідження розподілу теплового поля Землі вказують на те, що нафтове родовище зазвичай приурочене до низькотемпературних зон, а газові до більш високотемпературних зон.

Література:

1. Moses P.L. 1961 Geothermal gradients now know in greater detail. World Oil, 152 (6): 79-82.
2. Landes K.K., 1967/ Eometamorphism and oil gas in time and space. Bull. Am. Assoc. Pet. Geol., 51: 828-841.
3. Фертль У.Х. Аномальные пластовые давления: Пер. с англ. – М., Недра, 1980. – 398с. – Пер. изд., Нидерланды, 1976.
4. Атлас родовищ нафти і газу України в шести томах. Львів, 1998. Західний нафтогазоносний район – том: IV, V.
5. Новоселицкий Р.М. Геогидродинамические и геохимические условия формирования залежей нефти и газа Украины. М., Недра; 1975. – 228с.

Айгерим Мухамедгалиева
(Астана, Қазақстан)

АҚМОЛА ОБЛЫСЫНДАҒЫ СУ РЕСУРСТАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Облыс территориясы жалпылай 1-тәртіптегі Орталық Қазақстан гидрогеологиялық ауданға жатады. Гидрогеологиялық ерекшеліктерінің жиынтығы негізінде Орталық Қазақстан гидрогеологиялық ауданда төмендегі 2-тәртіптегі гидрогеологиялық аудандар ажыратылады: Көкшетау-Екібастұз, Теңіз-Қорғалжын және Сарысу-Теңіз. Көкшетау-Екібастұз гидрогеологиялық ауданы облыстың солтүстік жарты бөлігін қамтиды. Оған Аршалы, Ерейментау, Сілеті, Ақкөл, Бұланды, Шортандының көпшілік бөлігі, Балқаш, Атбасар ауылдық-әкімшілігінің солтүстік бөліктері жатады.

Гидрогеологиялық ауданның көпшілік бөлігін жер бедері тілімделген және жарықтары көп жартасты тау жыныстары жер бетіне жақын жерде орналасқандықтан жер асты суларының қалыптасуына қолайлы жағдай жасалған. Аудан шеңбері ішінде 19 су жиегі мен кешендер ажыратылған.

Теңіз-Қорғалжын гидрогеологиялық ауданның оңтүстігінде орналасқан территорияны өз ішіне алып, ал оңтүстік жағынан Сарысу-Теңіз қыратымен (көтерілуі) шектелген. Аудан жер асты суларына кедей. Бұл жерде тек 6 су жиегі мен кешен ажыратылған. Ең сумен қамтамасыз етуге перспективті кешен, бұл Нұра және Есіл өзендерінің аллювиалдық шөгінділерінде немесе аңғарларында орналасқан.

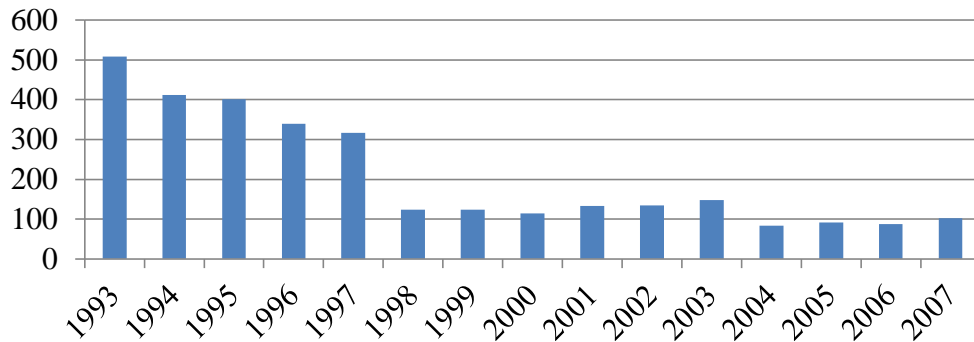
Сарысу-Теңіз гидрогеологиялық аудан облыстың ең шеткі оңтүстік бөлігінде Қорғалжын әкімшілік ауданының ішінде орналасқан. Бұл ауданда 12 сулы кешен ажыратылған.

Солтүстіктен оңтүстікке қарай батыстағы облыс шекарасы бойлап созылып жатқан ені аз алқап 1-тәртіптегі Торғай гидрогеологиялық ауданға жатады, ал Ертіс артезиан бассейні оңтүстік-батыс бөлігі болып саналады. Тұщы сулар жеке линзалар түрінде кездеседі. Құдықтардың су мөлшері (дебиті) 0,5 л/сек-ке жетеді. Оларды ауылды елді-мекендерді сумен қамтамасыз ету үшін пайдаланады. [1]

Ақмола облысында 4000 аса көл бар. Соның ішінде 90% ауданы 1км². Шортанкөл көлінен ауыз су ретінде, халық шаруашылығында және өнеркәсіп орындарында пайдалану үшін суды тарту көл суының деңгейінің төмендеуіне әкеліп соқты. 1986-1997 жж Шортанкөл көл суының деңгейі 2,18 м төмендеген.

Басты тұтынушылары – Астана, Шучье, Степногорск, Ақкөл, Атбасар, Еңбекшілдер. Ақмола облысындағы табиғи су көздерінен су тарту 2000 ж салыстырғанда арту үрдісі үстінде. Ұзақ уақыт бойы күрделі жөндеуден өтпегендіктен магистралдық және таратушы құбырлардың жағдайының нашар болуынан тасымалдау кезінде көп мөлшерде су жоғалтылады. Тасымалдау кезінде суды жоғалту мөлшері 2004 ж 25,9 м³ құраған болса, ал 2005 ж - 19,0 м³ болды. Облыс аумағында суды тұтыну мөлшері 2001-2003 жж аралығында 10% артты. Есіл, Нұра, Шағалалы өзендерін басты ластаушыларды елді-мекен пункттері аумағындағы нөсер жауын кезіндегі ағындар, сонымен қатар еріген және жаңбыр суымен шайылатын минералды және органикалық тыңайтқыштар құрайды. Ақмола облысындағы табиғи су көздерінен су тарту өзгерісін 1 суреттен анықтай аламыз.

Ақмола облысындағы табиғи су көздерінен су тарту өзгерісі, млн м куб

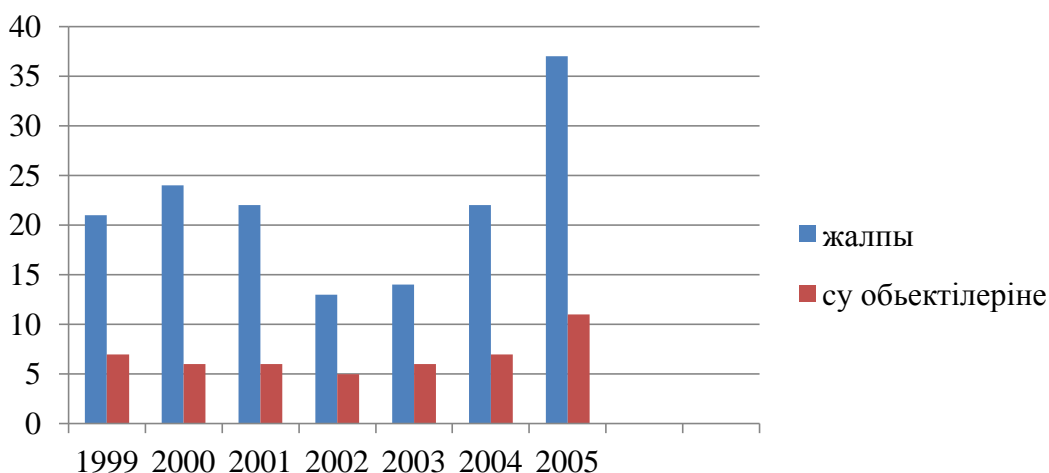

Сурет 1.

Ақмола облысындағы табиғи су көздерінен су тарту өзгерісі, млн м³

Ауылдық жерлерде ағын сулар көбінесе ауыл шаруашылық қалдықтарымен ластанады. Көлдің негізгі ластаушылары: оның су жинайтын алабында орналасқан елді-мекен пункттері және өнеркәсіптік кәсіпорындар, тыңайқыштар, егістік химикаттары, ластаушы органикалық заттардың жиналған орны мен тұрмыстық қалдықтар. Шучье-Бурабай курорттық зонасында ауыр гидроэкологиялық жағдай байқалады. “Казгидромет” жер үсті бастауларының жағдайларына 2 орын бойынша Есіл өзенінде, 1 Нұра өзенінде және Бурабай, Үлкен және Кіші Шабакты көлдерінде бақылаулар жүргізеді. Казгидромет мәліметтерінше, Есіл және Нұра өзендері мен Үлкен және Кіші Шабакты көлдерінің гидроэкологиялық жағдайы 2005 ж 2004 ж салыстырғанда жақсарған. Жалпы алғанда Есіл және Вячеслав су қоймасы, сонымен қатар Бурабай, Үлкен Шабакты және Шортан көлдері су сапасы жөнінен 2 класқа - “таза” жатады. Сульфат және мұнай өнімдерімен ластану деңгейі ШРК асып кеткен. Жабай, Сары-Бұлақ, Ақ-Бұлақ, Нұра өзендері мен Қопа көлі шамалы ластанған өзендер мен көлдерге жатады. Аталған гидрообъектілерде де сульфат пен мұнай өнімдерімен ластану деңгейі ШРК асады.

Елді-мекен пункттеріндегі қоршаған ортаның экологиялық жағдайының нашарлауы тазартылмаған ағын сулармен жер асты және жер үсті суларының ластануынан болып отыр. Ақмола облысындағы 38 тазарту құрылғыларынан төртінші бөлігі ғана жұмыс істейді. Аудан орталықтарында кәріз жүйесі тазалау құрылыстары ұзақ уақыт үздіксіз пайдаланылуына орай тоқтатылып қойылды. Ауылдық елді-мекендерде ағын сулар тазартылмай ағын суларды жинақтаушы және фильтрлеу алаңына жіберіледі. Ақмола облысында тазалау құрылғылары бар ірі кәсіпорындар бар (Степногорск қаласындағы ЖШС “Джет-7” және ЖШС “Кродако”, Сандықтау ауданындағы “Степногорск тау-кен химия комбинаты”, ААҚ “Биопрепарат”, ЖАҚ “Қазстабон”), тазалау құрылғылары Көкшетау, Степногорск, Шучье қалаларында, Зеренді ауданындағы Айдабол кентінде бар. Аталған объектілердің ағын сулары толық биологиялық тазартудан өткізіліп, содан соң таза су Ақсу өзеніне құйылады. Жолымбет, Ақсу, Бестөбе кенттеріндегі ЖШС “Қазақалтын” тазартатын құрылғыларының тиімсіз жұмыс істеуіне орай соңғы жылдары Ащылы-Айрық өзенін ластап отыр. Атбасар, Шортанды, Еңбекшілдер, Ақкөл, Төңкеріс, Жамантұз, Ғылыми елді-мекен пункттеріндегі тазартатын құрылғылары істен шыққан немесе толық жұмыс істемейді. Ақмола облысында ағын сулардың көп мөлшерде су объектілеріне, жинақтаушы орындарға, фильтрлеу алаңына және рельефтің төмен түскен жерлеріне тасталуы орын алып отыр. Ақмола облысындағы ағын сулар көлемінің өзгерісі 2 суретте көрсетілген.

Сурет 2. Ақмола облысындағы ағын сулар көлемінің өзгерісі, млн м³

Ақмола облысында ауыз су ретінде шаруашылықта қолдануға болатын қоры 306,9 м³/тәулік болатын 33 кен анықталған. Қазіргі кезде 10 кені ластанған, соның ішінде Нұра кен орны сынаппен; Қызылсу мен Державинск, Астрахан кендерінде қауіптілігі бойынша 2-ші класқа жататын бром мөлшерінің көп болуы байқалып отыр. Атбасар-Есілалды және Сандықтау кендерінде су құрамында аммонийдің болуы тән. Магний және темір сияқты металдардың мөлшерінің көбейіп кетуі қауіптілігі бойынша 3-ші және 4-ші класқа жатады, бұл Қызылсу, Астрахан, Атбасар-Есілалды, Нұра жер асты кендеріне тән. Нитраттардың мөлшерінің көп болуы Атбасар-Есілалды кенінде анықталған. Ақмола, Атбасар және Шиелі кендерінде судың минералдануының артуы орын алып отыр. Атбасар жер асты су кені Атбасар ет комбинаты, ірімшік жасайтын зауыт пен шошқа өсіретін қожалықтардың қалдықтарымен ластанып отыр. Тасымалдау скважиндарында марганец мөлшерінің артуы - 1,2-1,9 ШРК асып кетсе, темір - 1,2 ШРК, минералдануы - 1,2-2,2 ШРК асып кеткен. Жер асты суларының ластану деңгейі шамалы қауіпті болып табылады.[2]

Атбасар-Есілалды кені территориясында ықтимал ластаушы көздер - Сергеевка кенті және етті мал шаруашылық қожалықтары. Су құрамында нитрат пен аммонийдің ШРК 1,5 есе асып кетуі себебінен бірнеше скважиндар тасымалдаудан алынып тасталынды; қолданылып жүрген скважиндардағы темір мөлшері ШРК Зесе артық. Кейбір тасымалданатын скважиндарда аммоний мөлшерінің көбеюі (1,2-1,4 ШРК), темір (2,7-8,9 ШРК) және минералданудың (1,1-1,2 ШРК) артуы байқалып отыр. Жер асты сулары кендерінің ластану деңгейі шамалы қауіпті. Астрахан жер асты су кенінің ластану деңгейі шамалы қауіпті болып табылады. Судың марганецпен ластануы 2 ШРК, ал броммен ластану 2 ШРК асып кеткендігі айқындалған. Нұра кенінде сынаптың мөлшері - 1,2-4,8 ШРК, темірдің мөлшері - 1,4-6,7 ШРК, ал марганецтің мөлшері - 2-4,6 ШРК артық, жер асты су кенінің ластану деңгейі қауіпті. Сандықтау ауданында орналасқан скважиндарда аммоний мөлшерінің 9-48 ШРК артық болуы анықталған, бұл жер асты кенінің ластану деңгейі қауіпті болып табылады; Державинск кенінде бромның мөлшері 2,4 ШРК артық, ал бор мөлшері -2,4 ШРК асып кеткен, бұл жер асты кенінің ластануы шамалы қауіпті екендігі анықталды; Қызылсу кенінде бром мөлшері - 6,25 ШРК, марганец мөлшері 3,8 ШРК, жер асты суының ластану деңгейі қауіпті. Ақмола және Шиелі жер асты су кендерінде жер асты суларының минералдануы 1,1-3,4 ШРК артық.

Республикалық СЭС мәліметтері бойынша, Ақмола облысында микробиологиялық көрсеткіштері бойынша нормативті құжаттарға сай емес сутартқыш су сынамаларының меншікті салмағы 3,8%-ға тең; санитарлық-химиялық көрсеткіштері бойынша - 6,4%-ға, ал орташа республикалық көрсеткіштері бойынша 2,4 және 2,8% тең келеді. Химиялық және микробиологиялық көрсеткіштері бойынша нормативті құжаттарға сай емес орталықсыздандырылған көздерден алынатын су сынамаларының меншікті салмағы 7,2%-ға тең болатын болса, ал орташа республикалық көрсеткіштері 7,0 және 4,4% сәйкес келеді. Ақмола облысын сумен жабдықтау сапасы орташа республикалық көрсеткіштерден әлдеқайда нашар.[3]

Әдебиеттер:

1. Омаров Т., Филонец П., Филонец Ю. Қазақстан көлдері - Алматы: Қазақстан, 1987. – 144 бет, 3бет.
2. Балгужинов Д.Б., Кабдолфарихова Д.А. Санитарное состояние водных ресурсов Акмолинской области // Вестник Кокшетаутского университета им.А.Мырзатаева. – 2013 ж. - №1. – С.98-101.
3. Л.Е. Тажибаев. Основы водоснабжения и обводнения сельскохозяйственных районов Казахстана. – Алма-Ата: Кайнар, 1969. – 30 бет.
4. 6 Филонец

Ғылыми жетекші:

география ғылымдарының докторы Мазбаев Орденбек Блисбекович.

Владислав Рішко
(Рівне, Україна)

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ І РЕКРЕАЦІЇ У ХУСТЬКОМУ РАЙОНІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На сьогоднішній день набув популярності туристичний бізнес, який відіграє важливу роль у розвитку економіки багатьох країн світу. В цій статі розглянуто проблеми розвитку туризму в Хустському районі Закарпатської області та шляхи вирішення цих проблем, оскільки дана проблематика є надзвичайно актуальною.

Як відомо, завдяки природно-ресурсному потенціалу та історико-культурній спадщині цей район має досить вигідні умови для розвитку туристичного бізнесу, який можна ефективно використовувати на європейській засадах. Відповідно, тут можна збудувати багато оздоровчих закладів, які будуть ефективно функціонувати і тим самим покращувати як соціальний, так і економічний розвиток даного району і області в цілому. Наявність сприятливих кліматичних, мінеральних та інших компонентів сприяють розвитку туризму.

Проте, у регіоні можна виділити ряд несприятливих чинників, які впливають на розвиток туризму, а саме:

- недостатній рівень фінансування з боку районної адміністрації та на рівні державного управління, що унеможливує ефективне використання природних ресурсів і що, у свою чергу, призводить до значних фінансових втрат з боку районного бюджету та призводить до зниження доходів місцевого населення;
- зношеність об'єктів оздоровчого типу, які вже не можуть ефективно використовуватись або взагалі відносяться до рівня аварійних. Вони по потребують негайної реконструкції для подальшого використання та встановлення заборони експлуатації до повного їх відновлення;
- відсутність висококваліфікаційного персоналу, що здатний ефективно працювати з інформаційними ресурсами та виносити правильні управлінські рішення. На нашу думку, підвищенню рівня спеціалізації працівників може сприяти створення умов для обміну досвідом із закордонними колегами, задля більш ефективного обслуговування, у тому числі і в подоланні мовного бар'єру, який дуже часто стає між туристами і самим працівником.

Ще дуже важливим фактором, який на сьогодні впливає на розвиток туризму та рекреації в районі, є відсутність єдиного туристичного маршруту та якісних доріг, які дали б змогу більш ефективно використовувати транспортні засоби та уникнути автомобільних несправностей.

Створення якісних сучасних карт туристичних маршрутів дасть змогу більш ефективніше орієнтуватись в пошуку того чи іншого оздоровчого закладу, не витрачаючи на це зайвого часу, який можна використати для відпочинку. До негативних факторів можна включити і відсутність єдиної транспортної системи, яка передбачає транспортування туристів до рекреаційних об'єктів.

Також є проблема незадовільного стану пам'яток історії, культури, архітектури, багато з яких підлягають повній реконструкції, адже у такому стані їх функціонування є неефективним, або ж взагалі – небезпечним для туриста.

Лише за 2014 рік територію Хустського району відвідало понад 2,9 мільйона чоловік, які відкрили для себе мальовничі краєвиди, одночасно зробивши чималий внесок до бюджету району.

Всі вище перераховані аспекти й зумовлюють актуальність дослідження даної теми. В останні роки вітчизняними та зарубіжними вченими в цьому напрямку проведений цілий ряд досліджень. Серед науковців, що займаються дослідженнями з даної проблеми можна відзначити: Блохін Ю.І., Богданов Ю.В., Волков В.С., які розробили принципи розвитку сфери туризму в ринковій економіці, вчені Біржаков М.Б., Дрогов І.А., Марінін М.М. - запропонували оригінальні технології розвитку авто-тротуарів, дитячого-юнацького туризму, виїздного туризму [1, с.35]. Науковці: Галенська О.М., Корнєєв С.Є., Тайнович Н.В. - розвили уявлення про механізми регуляції організаційно-правових відносин у сфері туризму, дослідники Карлова Г.А., Казанкіна Т.В. запропонували систему заходів, для інвестування сфери туризму і формування цінової політики [3, с.21]. Насамперед, їх дослідження дали нам змогу більш детально вивчити проблеми, які на сьогодні є актуальними і прагнуть негайного вирішення: необхідність фінансування в сферу малого бізнесу та розвитку туризму, при наявності природних ресурсів, які можна ефективно використовувати для оздоровлення.

Узагальнивши вищевказане, можна виділити наступні ключові проблеми розвитку туризму та рекреації у Хустському районі:

- 1) незадовільний стан пам'яток історії, культури, архітектури;
- 2) низький рівень розвитку туристичної інфраструктури;
- 3) недостатня кількість розроблених туристичних маршрутів в межах області;
- 4) недостатня кількість об'єктів готельного господарства;
- 5) неточність інформаційного забезпечення для туристів;
- 6) невідповідність якості, рекреаційних послуг міжнародним стандартам;
- 7) обмежене бюджетне фінансування;
- 8) низький рівень підготовки управлінських кадрів [2, с.85].

Вирішивши хоча б декілька з цих пунктів Хустський район зможе покращити не тільки свою інфраструктуру, а і збільшити приплив інвестицій, що підуть на розвиток туристичного бізнесу в цілому. Сучасні процеси розвитку свідчать про необхідність негайного вирішення цих питань. В процесі дослідження даного питання, ми використовували методи оцінки економіко-географічного положення, розміщення даного об'єкту дослідження та місце даного регіону в туристичному бізнесі, а також області та країни в цілому. [4, с.128].

Отже, можна зробити наступні висновки:

- туристично-рекреаційний розвиток території Хустського району Закарпатської області знаходиться на невисокому рівні;
- система надання туристичних, медичних та соціальних послуг розвинута слабо;
- наявні рекреаційні та інші туристичні ресурси використовуються неефективно.

Література:

1. Бейдик О. О. Словник-довідник з географії туризму, рекреології та рекреаційної географії / Бейдик О. О. - К. : Палітра, 1997. - 86 с.
2. Гетьман В. І. Курортно-рекреаційні системи Українських Карпат / В. І. Гетьман // Укр. географічний журн. - 1999. - № 3. - С. 34-37.
3. Дзембас О. Ми здатні зробити Закарпаття красивим : [інтерв'ю з кер. експедиції „Замки Закарпаття” О. Дзембасом] / О. Дзембас // Європа-Центр. - 2003. - 25 січ. - С. 11.

4. Мацола В. І. Перспективи розвитку міжнародного туризму на Закарпатті / Мацола В. І. - Київ ; Ужгород : [б. в.], 1999. - 186 с.

Науковий керівник:
кандидат географічних наук, доцент Осіпчук І.О.

Оксана Романів, Віталія Мулярчук
(Рівне, Україна)

ПОЄДНАНА ПАТОЛОГІЯ ВІЛ-ІНФЕКЦІЇ/СНІД ТА ТУБЕРКУЛЬОЗУ: РЕГІОНАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ПОШИРЕННЯ В УКРАЇНІ

У зв'язку з необхідністю забезпечення високих стандартів якості життя населення України загострилася актуальність дослідження тих сторін життєдіяльності, які визначають соціальне неблагополуччя суспільства. До них варто віднести соціально небезпечні хвороби, серед яких вагоме місце займають ВІЛ-інфекція/СНІД та туберкульоз. Останніми роками в Україні одночасно розвиваються епідемії цих двох хвороб, що часто вражають одні й ті ж групи населення. Епідемічні процеси традиційно є об'єктами наукових досліджень медичної науки, а віднедавна і географії [2], [4], оскільки поширення захворювань характеризується геопросторовими відмінностями, а виникнення і перебіг епідемічних процесів впливає безпосередньо на якісні і кількісні параметри рівня життя населення. Зростання захворюваності та смертності в Україні від поєднаної інфекції ВІЛ та туберкульозу підвищує актуальність інтегрованого підходу до дослідження епідемічного процесу цієї ко-інфекції.

Мета даного дослідження – встановлення закономірностей просторової динаміки поширеності поєднаної патології ВІЛ та туберкульозу у розрізі регіонів України.

Прийняття Декларації тисячоліття ООН у 2000 році поклато початок руху до досягнення у 2015 році восьми «Цілей розвитку тисячоліття» (ЦРТ), визначених світовою спільнотою для усунення найважливіших глобальних проблем, у тому числі й поширення епідемії хвороб. 189 країн світу взяли на себе зобов'язання по досягненню ЦРТ, у тому числі й Україна. Глобальні цілі були адаптовані до умов України з урахуванням особливостей її сучасного розвитку та трансформовані у комплексну модель соціального та еколого-економічного розвитку країни, що включає 7 пріоритетних напрямків, 15 окремих довгострокових цілей та 33 показники. Не зважаючи на деякі позитивні, хоча поки і не стабільні, тенденції щодо досягнення окремих цілей, за висновками експертів у 2015 році не буде досягнуто ЦРТ №6 – зниження темпів поширення ВІЛ-інфекції/СНІДу та туберкульозу і започаткування тенденції до згорання їх масштабів. [10] Вчені доходять висновку, що ВІЛ-інфіковані фактично на сьогодні є підґрунтям, на якому розвивається епідемія туберкульозу. [10, с. 58], ВІЛ-інфекцію та СНІД називають найбільш серйозним за останнє сторіччя фактором ризику розвитку туберкульозу [3],[5],[7],[8],[9].

Туберкульоз залишається основною причиною смертності серед ВІЛ-інфікованих. У 2014 р. частка летальних випадків, що обумовлені поєднаною інфекцією туберкульозу та ВІЛ, серед загальної кількості померлих від СНІДу становила 63,7% (у 2013 р. - 62,7%). Водночас туберкульоз є найбільш поширеним СНІД-індикаторним захворюванням в Україні. У 2014 р. частка осіб з уперше діагностованим туберкульозом серед хворих з діагнозом туберкульоз/ВІЛ залишається високою та має тенденцію до збільшення – 74,4% проти 71,1% у 2013 р. [1]

Серед хворих на СНІД, які перебувають під медичним наглядом, частка осіб з діагностованим туберкульозом становила у 2014 році 28,7% та дещо зменшилася у порівнянні з 2013 роком (32,5%). Набагато вищий рівень даного показника у 2014 році був у Кіровоградській (100%), Закарпатській (77%), Київській (66%), Чернігівській (62%), Івано-Франківській (60%), Харківській (57%), Волинській (54%), Херсонській (53%) областях. [1]

Відзначимо зростання первинної захворюваності, поширеності хвороб та смертності від поєднаної інфекції туберкульозу та ВІЛ упродовж 2008-2012 років (рис. 1). У 2013-2014 роках показники поширеності та смертності стабілізувалися, але первинна захворюваність продовжує зростати.

На підвищення рівня захворюваності впливають численні соціально-економічні та медичні фактори. Слід зазначити, що зростання смертності є медичною проблемою, оскільки висока смертність від поєднання двох хвороб (туберкульозу та ВІЛ-інфекції) часто зумовлена несвоєчасним виявленням захворювання, а також поширенням хіміорезистентного туберкульозу. У той же час захворюваність на туберкульоз більше залежить від соціально-економічних факторів. [3] Відмінності впливу цих факторів по різних регіонах призводять до того, що показники захворюваності, поширеності хвороб та смертності від них суттєво відрізняються у регіональному розрізі. Через втрату контролю в Україні за деякими регіонами, немає надійних статистичних даних за 2014 рік, цілком співставних із даними попередніх років. Тому регіональний аналіз проведемо за даними до 2013 року.

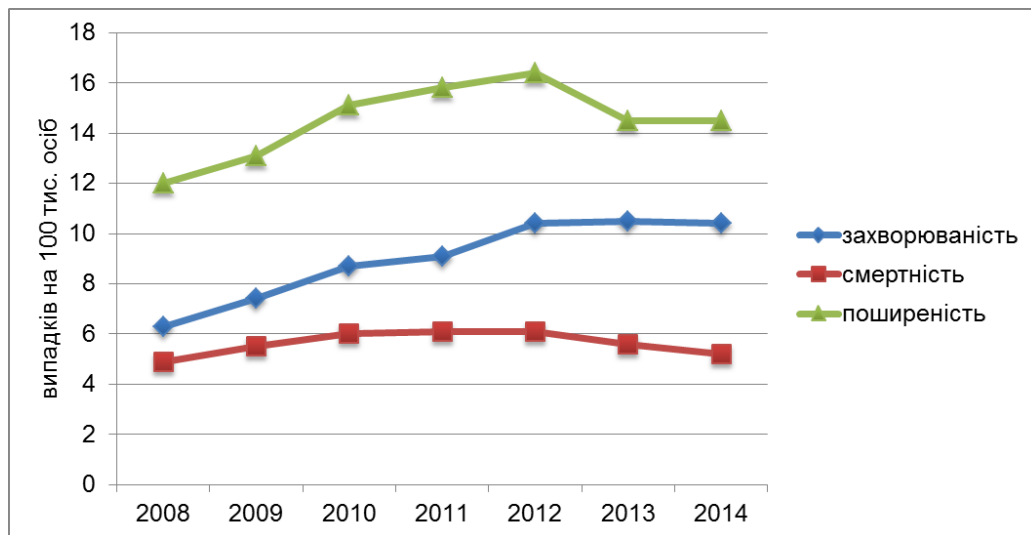
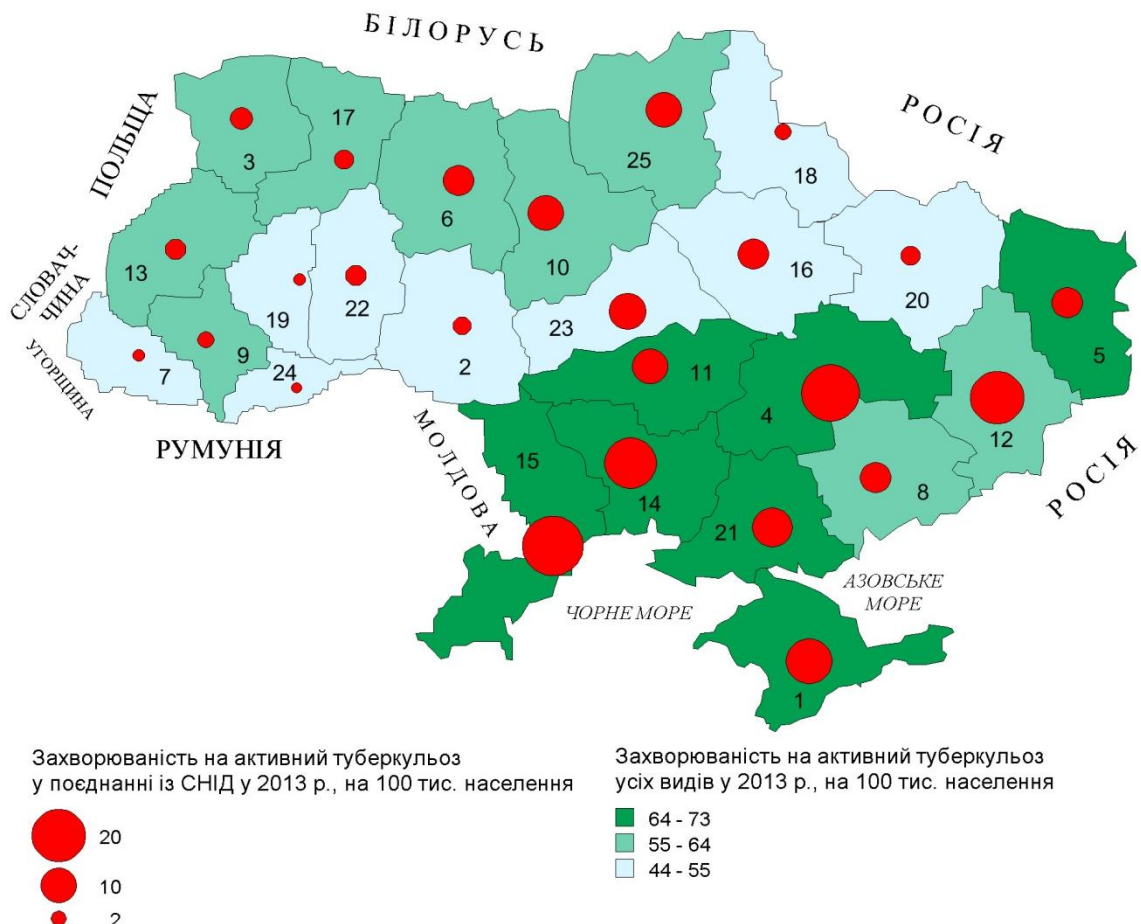

Рис. 1. Захворюваність та смертність від активного туберкульозу у поєднанні зі СНІДом в Україні (побудовано за [6, с. 7])

На рис. 2 представлено територіальний розподіл показника захворюваності на активний туберкульоз у поєднанні із СНІД у 2013 році. В цілому між показником захворюваності на активний туберкульоз усіх форм та показником захворюваності за ко-інфекцією спостерігається прямий кореляційний зв'язок середнього ступеня тісноти (коефіцієнт кореляції 0,69). Одеська, Миколаївська, Кіровоградська, Дніпропетровська, Херсонська, Луганська області та АР Крим характеризуються найвищими показниками захворюваності на всі форми активного туберкульозу за даними 2013 року. Зауважимо, що усі вони є суміжними між собою, за винятком Луганської області. Більшість з цих регіонів водночас характеризуються і найвищими показниками захворюваності на активний туберкульоз у поєднанні із СНІД. Так само межують між собою і регіони з найнижчими показниками захворюваності, вони утворюють смугу, яка простягається із північного сходу через центральну частину України до Закарпаття.

Захворюваність на активний туберкульоз у поєднанні із СНІД у 2013 р., на 100 тис. населення

Захворюваність на активний туберкульоз усіх видів у 2013 р., на 100 тис. населення

Цифрами на карті позначено:

1-АР Крим, області: 2-Вінницька, 3-Волинська, 4-Дніпропетровська, 5-Донецька, 6-Житомирська, 7-Закарпатська, 8-Запорізька, 9-Івано-Франківська, 10-Київська, 11-Кіровоградська, 12-Луганська, 13-

Львівська, 14 - Миколаївська, 15-Одеська, 16-Полтавська, 17-Рівненська, 18-Сумська, 19-Тернопільська, 20-Харківська, 21-Херсонська, 22-Хмельницька, 23-Черкаська, 24-Чернівецька, 25-Чернігівська

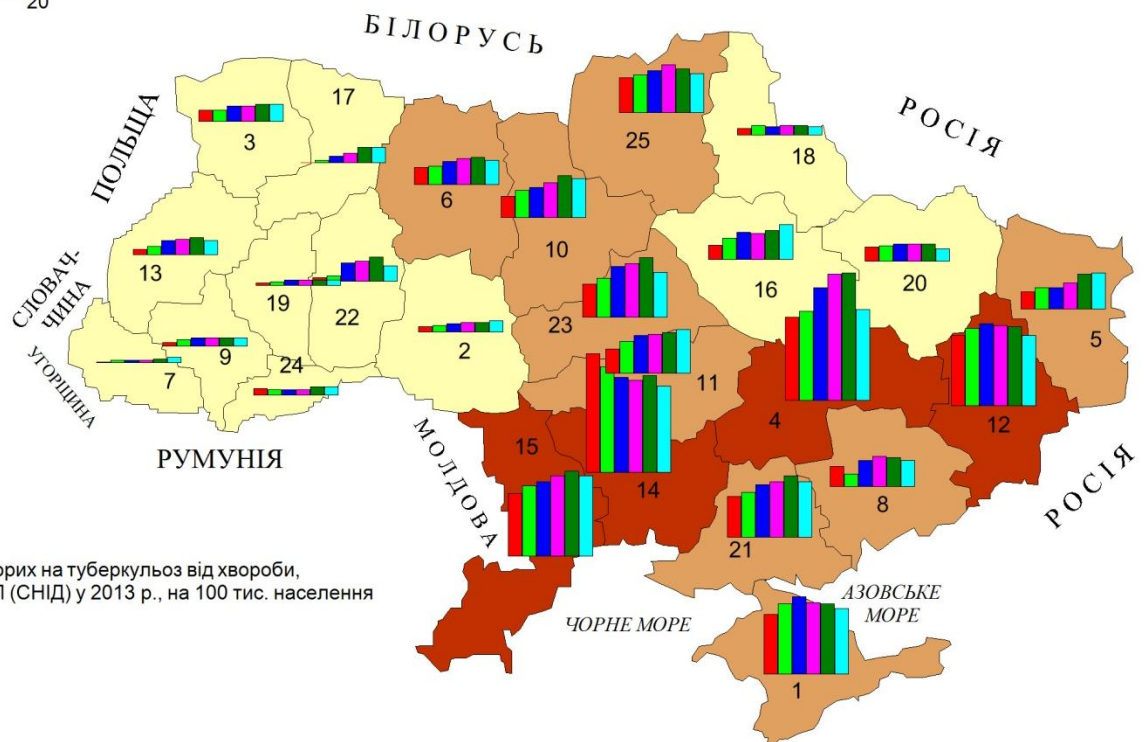
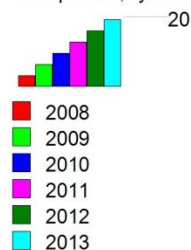
Дані по регіонах на картосхемі не включають показники по містах:

	М. Київ	М. Севастополь
Захворюваність на активний туберкульоз у поєднанні із СНІД, на 100 тис. населення	12,2	13,6
Захворюваність на активний туберкульоз усіх видів, на 100 тис. населення	52,5	59,8

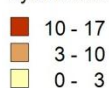
Рис. 2. Захворюваність на активний туберкульоз у 2013 році (побудовано за даними [7])

З рис. 3 видно, що найвищою є поширеність активного туберкульозу у поєднанні з ВІЛ (СНІД) у Одеській, Миколаївській, Дніпропетровській та Луганській областях. У цих же регіонах фіксується найвища смертність з причин такого поєднання захворювань. Ареали найнижчих показників поширеності коінфекційного захворювання сформувалися на заході та на північному сході України. У більшості областей показники на кінець періоду 2008-2013 років демонструють тенденцію до зниження, за винятком Вінницької, Кіровоградської, Луганської областей.

Поширеність всіх форм активного туберкульозу у поєднанні з хворобою, зумовленою ВІЛ (СНІД), на 100 тис. населення

Смертність хворих на туберкульоз від хвороби, зумовленої ВІЛ (СНІД) у 2013 р., на 100 тис. населення

Цифрами на карті позначено:

1-АР Крим, області: 2-Вінницька, 3-Волинська, 4-Дніпропетровська, 5-Донецька, 6-Житомирська, 7-Закарпатська, 8-Запорізька, 9-Івано-Франківська, 10-Київська, 11-Кіровоградська, 12-Луганська, 13-Львівська, 14 - Миколаївська, 15-Одеська, 16-Полтавська, 17-Рівненська, 18-Сумська, 19-Тернопільська, 20-Харківська, 21-Херсонська, 22-Хмельницька, 23-Черкаська, 24-Чернівецька, 25-Чернігівська

Дані по регіонах на картосхемі не включають показники по містах:

	М. Київ	М. Севастополь
Смертність хворих на туберкульоз від хвороби, зумовленої ВІЛ(СНІД), на 100 тис. населення (2013 р.)	,5	6,8
Поширеність всіх форм активного		

туберкульозу у поєднанні з хворобою, зумовленою ВІЛ (СНІД), на 100 тис. населення:		18,8
2008	,5	20,1
2009		22,5
2010	0,8	25,1
2011		22,9
2012	2,2	22,3
2013		
	1,2	
	2,4	
	3,5	

Рис. 3. Епідемічна ситуація за всіма формами активного туберкульозу у поєднанні з хворобою, зумовленою вірусом імунодефіциту людини (СНІД) (побудовано за даними [7])

Отже, поєднання патології туберкульозу та ВІЛ-інфекції стало в Україні основною причиною захворюваності на СНІД і вагомою причиною смертності від цієї хвороби. Важливими заходами контролю за соціально небезпечними інфекційними хворобами є рання діагностика, ізоляція хворого та ефективне лікування, яке має епідеміологічне значення, бо запобігає розповсюдженню нових випадків захворювання. З метою своєчасного виявлення захворювання і лікування необхідно проводити обстеження на туберкульоз всім хворим на ВІЛ/СНІД, а для виявлення ВІЛ-інфекції – всім хворим на туберкульоз. Особливо чітко слід дотримуватися цієї рекомендації у регіонах із підвищеним ризиком виникнення ко-інфекції, які становлять компактний ареал на південному-сході України, а також у тих регіонах, що демонструють позитивну динаміку росту захворюваності. Лише вчасне лікування та профілактика забезпечать зменшення джерела туберкульозної інфекції та сприятимуть зниженню інфікованості й захворюваності в осіб з ВІЛ/СНІД. Таким чином, пріоритетним завданням протидії соціально небезпечним хворобам в Україні є підвищення якості профілактичних заходів та посилення співпраці протитуберкульозної та служби СНІДу. Зауважимо, що в умовах геополітичної нестабільності у східних та південних регіонах України забезпечити виконання цього завдання складно, що ще більше загострює епідеміологічну ситуацію.

Поширення туберкульозу та ВІЛ/СНІДу – це не тільки медична, а й соціальна, політична, економічна проблема, яка віддзеркалює соціально-економічний стан регіонів, культурно-освітній рівень населення, якість життя, ступінь розвитку охорони здоров'я. Тому у подальших дослідженнях важливо виявити взаємозв'язок соціально-економічних чинників із особливостями епідемічного процесу в регіонах України з метою розробки дієвих заходів по згортанню епідемії.

Література:

1. ВІЛ-інфекція в Україні: інформаційний бюлетень ДУ «Український центр контролю за соціально небезпечними хворобами МОЗ України» – № 43.– 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucdc.gov.ua/uk>
2. Кіпчач Ф. Я. Географія захворюваності населення України на активний туберкульоз / Ф. Я. Кіпчач. // Український географічний журнал. – 2012. – № 4. – С. 50–55.
3. Процюк Р. Г. Сучасні проблеми епідемії туберкульозу в Україні: причини та шляхи її подолання [Електронний ресурс] / Р. Г. Процюк // Здоров'я України : медичний портал. – 27.03.2015 – Режим доступу: <http://health-ua.com/article/2977.html>
4. Романів О.Я. Захворюваність дитячого населення Хмельницької області туберкульозом: медико-географічні аспекти / О.Я. Романів // Географія і сучасність. Збірник наук. праць Національного педагог. ун-ту імені М.П. Драгоманова. – К., 2002. – Випуск 8. – С. 239-249.
5. Тодоріко Л.Д. Поширеність та клінічно-імунологічні особливості поєднання туберкульозу та ВІЛ/СНІДу на Буковині / Л.Д. Тодоріко, О.В. Підвербецька, А. В. Бойко // Туберкульоз, легеневі хвороби, ВІЛ-інфекція. — 2012.— № 2.— С. 90—98.
6. Туберкульоз в Україні: аналітично-статистичний довідник [Електронний ресурс] / відпов. ред. Фещенко Ю.І., Голубчиков М.В., Нізова Н.М., Сакальська О.П. – Київ, 2014. – 13 с.– Режим доступу: // <http://ucdc.gov.ua/uk>
7. Туберкульоз, ВІЛ-інфекція/СНІД : [навч. посіб.] / Р.І. Процюк, В.Ф. Москаленко, В.І. Петренко [та ін.] / за ред. проф. В.Ф. Москаленка, проф. Р.Г. Процюка. – К. : Медицина, 2009. – 424 с.
8. Фещенко Ю. І. Епідемія туберкульозу в Україні: історичні аспекти та сучасний стан проблеми / Ю. І. Фещенко, С. А. Черенько // Науковий журнал МОЗ України. – № 1 (1). – 2012. – С. 48-57.
9. Ципко М.І. Соціально-медичні аспекти захворюваності на туберкульоз / М.І. Ципко, О.В. Розум, О.В. Любінець // Україна. Здоров'я нації. – № 1(21). – 2012. – С. 56-60.
10. Цілі розвитку тисячоліття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unaids.org.ua/uk/un_support/strategies/MDGs

Руслан Шевчук
(Рівне, Україна)

ЕЛЕКТОРАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Беззаперечним є факт, що вибори – це не просто підтримка того чи іншого кандидата, виражена відміткою у бюлетені, а складний процес, наслідком якого є визначення моделі політики держави у найближчі роки. Від виборів залежить майбутня зовнішня політика, економічне становище, законодавча база тощо. Тому вони все частіше привертають увагу науковців-географів, що призвело до виникнення в ХХ столітті нового наукового напрямку – електоральної географії. Саме електоральна географія покликана виявити територіальні закономірності формування електоральної поведінки, аналізувати електоральні інтереси та пререференції різних регіонів, знаходити механізми зниження соціальної напруженості у окремих територіальних одиницях.

Особливо актуальна дана тема для Рівненської області, яка є прикордонною. Усестороннє вивчення електоральної географії регіону дасть змогу виявити особливості електоральної поведінки населення та встановити вплив суспільно-географічних чинників на політичні симпатії населення.

Ознайомлення з літературою дає підстави констатувати посилення наукового інтересу до електорального процесу та електоральних практик населення в різних галузях науки. Питання функціонування електоральних систем почали розробляти лише із середини 1990-х рр. у працях вчених-соціологів І. Бекешкіної, О. Вишняка, Є. Головахи, В. Оссовського, Н. Паніної, В. Паніотто, О. Петрова, В. Полторака, Ю. Сурміна, В. Чигрина, М. Чурилова, політологів В. Бебика, Д. Видріна, В. Карасьова, соціальних психологів – В. Васютинського, Г. Почепцова та інших.

Але просторові особливості виборчих систем вивчені недостатньо. Географічні особливості електоральних процесів досліджувалися на прикладі галицьких областей В. Миронюком [3], а на прикладі Криму – Є. Ханом [4]. Дослідження А. Голода було присвячене територіальним відмінностям політичної поведінки населення Львівської області. Окремі аспекти політичної географії України розкрито у працях М. Дністрянського [2], О. Шаблія [5] та ін.

Той факт, що геопросторові особливості електоральних процесів у межах Рівненської області не досліджувалися у працях попередників, спричинив вибір теми дослідження.

Метою даної роботи є виявити територіальні відмінності в електоральній поведінці населення Рівненської області.

Емпіричну базу дослідження становлять дані державної електоральної статистики за результатами позачергових виборів Президента України 2014 року та парламентських виборів 2014 року, що розміщені на сайті Центральної виборчої комісії України (<http://www.cvk.gov.ua/>).

Електоральна поведінка здійснюється шляхом участі громадян у виборчих процесах, основним і найбільш масовим з яких є голосування у день проведення виборів або референдуму. Електоральна поведінка найбільш повно відображає електоральні орієнтації та електоральну активність населення, оскільки фактично є масштабним соціологічним дослідженням, обсяг вибіркової сукупності якого дуже близький до генеральної сукупності, якою в Україні у випадку загальнодержавних голосувань є всі дорослі громадяни (за винятком осіб, визнаних недієздатними). Електоральну поведінку Голод А. П. пропонує оцінювати за двома типами показників – показники активності та показники орієнтації [1].

Показники активності населення можна оцінити на підставі даних про явку виборців. Зауважимо, що спостерігається чітка кореляція між показниками явки виборців на виборчі дільниці за президентськими та парламентськими виборами (рис. 1). Коефіцієнт кореляції становить 0,88. Явка на президентські вибори була дещо вищою, ніж на парламентські. Найвищими показниками явки традиційно характеризувалися Демидівський, Дубенський, Млинівський райони, що становлять компактний ареал у південній частині області. Найнижчі показники виборчої активності населення притаманні північно-східним районам. Фактично відсутній взаємозв'язок між показниками явки та результатами голосування за ту чи іншу політичну силу.

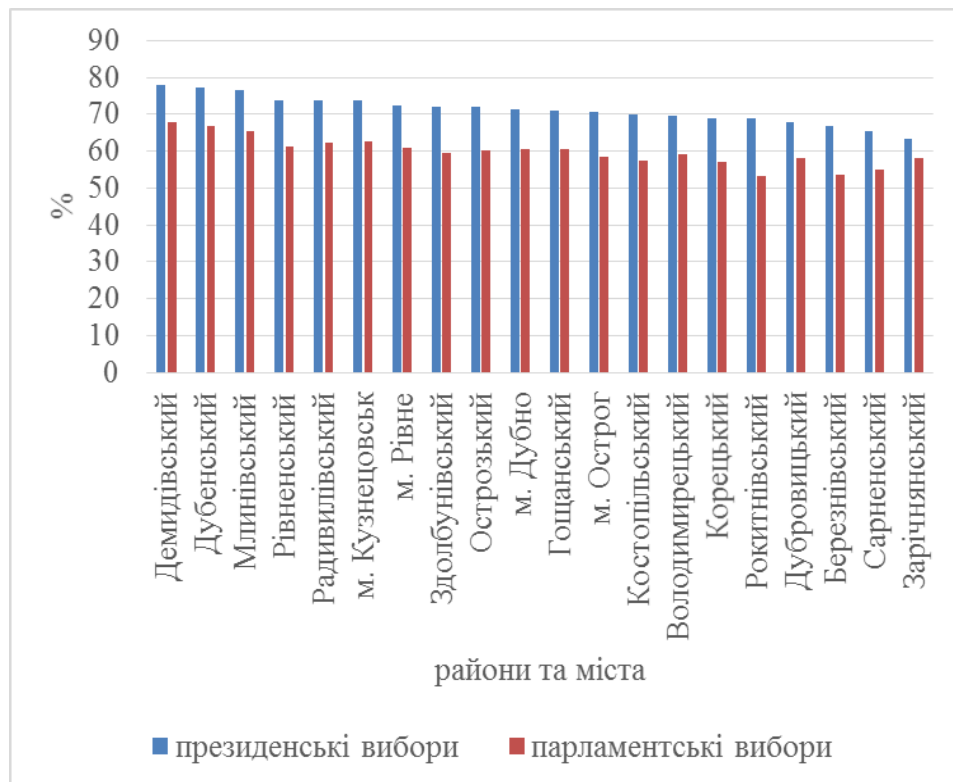

Рис. 1. Явка виборців Рівненської області на парламентські та президентські вибори 2014 року

Для вивчення політичної орієнтації електорату на підставі результатів виборів було проведено кластерний аналіз у програмі Statistica 10.0, який дозволив здійснити класифікацію районів за характером подібності політичних уподобань населення. Результати кластерного аналізу за даними виборів Президента України представлено на рис.2. Беззаперечну перемогу на виборах здобув нині діючий президент П. Порошенко у всіх районах області. Другу і третю позиції за кількістю відданих голосів розподілили між собою Ю. Тимошенко та О. Ляшко. Факторний аналіз результатів вказує на те, що найбільші відмінності між районами спостерігалися за кількістю відданих голосів за таких кандидатів: М. Добкіна, П. Симоненко, С. Тігіпка. Вважаємо за доцільне виділити чотири кластери. Кластери відрізняються між собою найбільш суттєво за розстановкою кандидатів на четвертій, п'ятій та нижчих позиціях за кількістю голосів. До складу першого кластеру увійшли Рокитнівський та Зарічненський райони, де П. Порошенко отримав значно меншу кількість голосів, ніж у інших районах області (по 38,2%). Водночас у цих районах спостерігалася найвища питома вага голосів, відданих на користь Ю. Тимошенко (понад 28%). До складу другого кластеру увійшли Сарненський, Дубровицький, Дубенський, Володимирецький та Демидівський райони, у яких П. Порошенко отримав дещо меншу кількість голосів, ніж в середньому по області, а четверту, п'яту і шосту позиції в цих районах зайняли кандидати Гриценко, Тігіпка та Тягнибок. Вищі позиції, ніж у інших кластерах, тут зайняли кандидати від лівих сил. Третій кластер, до складу якого увійшли Радивилівський, Костопільський, Млинівський, Острозький та Корецький райони, характеризується більш рівномірним розподілом голосів між кандидатами, що зайняли позиції нижче четвертої. Четвертий кластер включає у себе міста Дубно, Рівне, Кузнецовськ, Острог а також райони Здолбунівський, Рівненський, Березнівський, Гощанський. Ці райони характеризуються вищою часткою голосів, відданих за кандидата у президенти О. Богомолець.

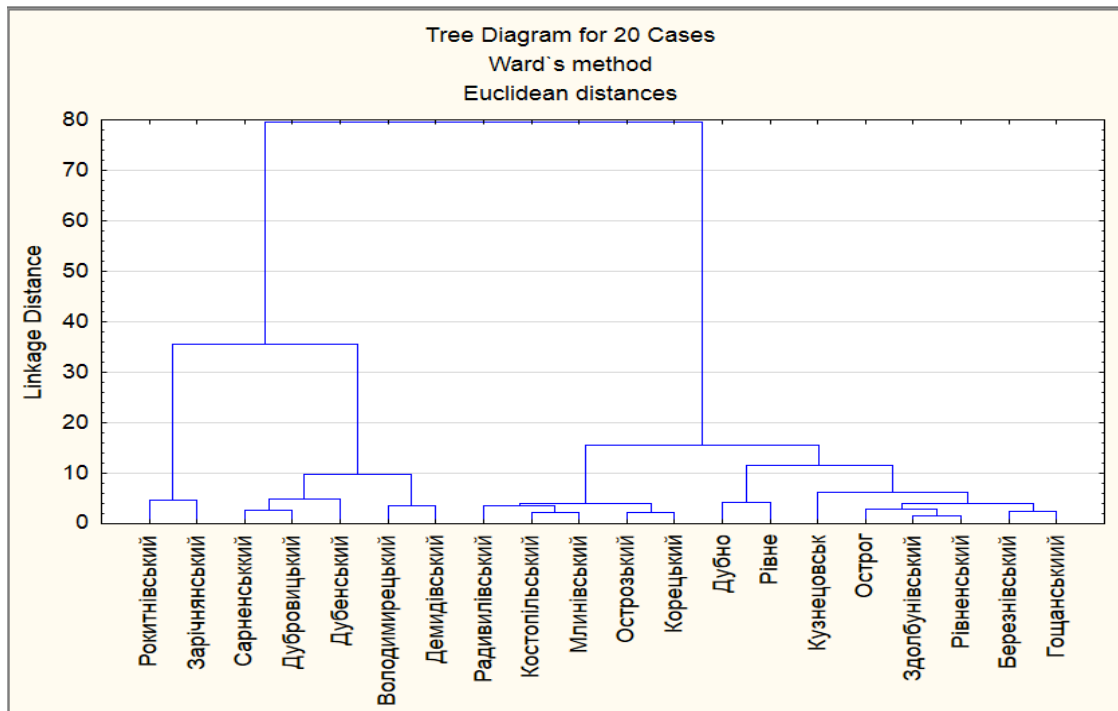

Рис. 2. Кластерний аналіз за результатами виборів Президента України у 2014 році по Рівненській області

На рис.3.представлено результати кластерного аналізу за даними парламентський виборів. Вважаємо за доцільне також виділити чотири кластери. Розподіл районів за кластерами та результати голосування по групах партій наведено у таблиці 1. Класифікацію партій здійснено за авторським підходом і наведено в таблиці 2.

Кластери 3 та 4 найбільш відрізняються між собою за характером політичних уподобань виборців. У третьому кластері вища порівняно з іншими кластерами симпатія виборців до лівих та лівоцентристських сил. У четвертому ж кластері – до правих та правоцентристських сил. Перший та другий кластери займають проміжне положення за чисельністю прихильників різнополярних політичних сил, проте у першому дещо вища частка симпатиків партій правого ухилу, а у другому – лівого ухилу.

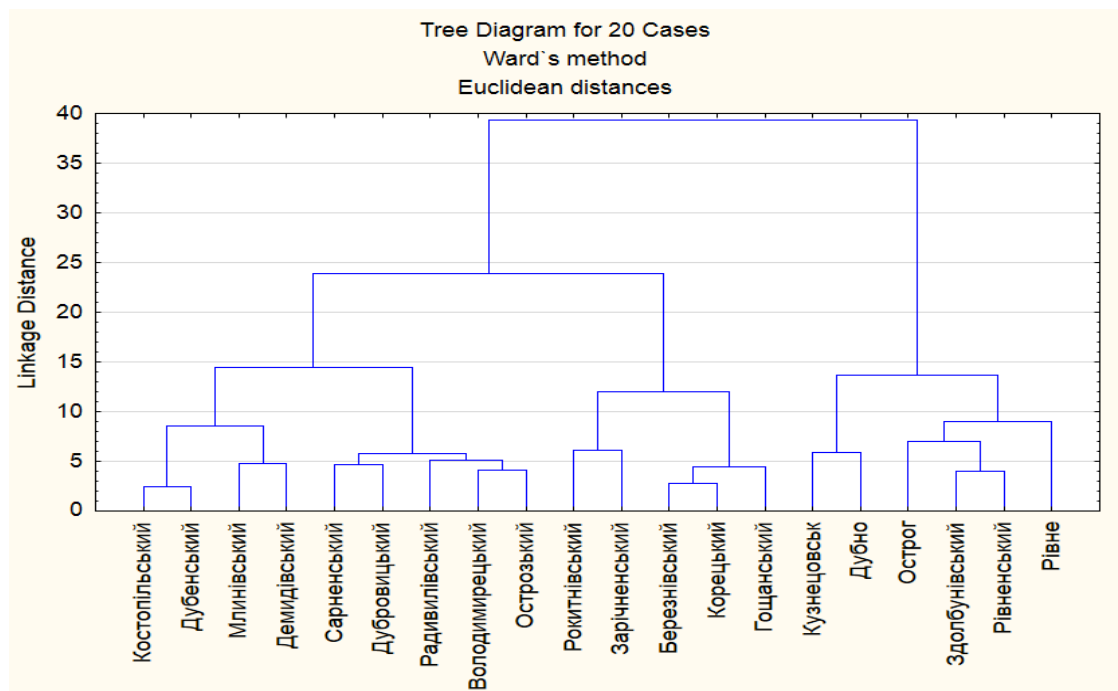

Рис. 3. Кластерний аналіз за результатами виборів у Верховну Раду України у 2014 році по Рівненській області

Зауважимо, що результати кластерних аналізів, представлені на рис. 2-3, між собою слабо корелюють, за винятком четвертого кластеру, до складу якого увійшли найбільші міста області.

Таблиця 1

Результати голосування по багатомандатних виборчих округах у Рівненській області під час виборів у Верховну Раду України в 2014 році

№ кластера	Міста та райони	Кількість голосів за типами партій, %				
		ліві	лівоцентристські	центристські	правоцентристські	праві
1	Демидівський	4,9	26,5	3,4	56,1	9,1
	Дубенський	4,4	18,1	3,7	63,1	10,8
	Млинівський	4,1	22,9	2,7	62,7	7,6
	Костопільський	3,2	20,0	3,4	63,6	9,8
2	Острозький	3,4	21,0	2,6	65,6	7,4
	Радивилівський	5,0	17,9	3,9	66,3	6,8
	Володимирецький	5,9	23,2	2,7	63,0	5,1
	Дубровицький	7,1	18,7	3,0	65,4	5,8
	Сарненський	3,9	22,0	2,8	65,4	6,0
3	Гоцанський	4,6	20,5	3,0	64,2	7,7
	Корецький	5,2	22,8	3,4	63,0	5,7
	Зарічянський	8,8	23,1	3,1	59,9	5,1
	Рокитнівський	4,2	27,8	2,5	60,2	5,4
	Березнівський	4,0	21,2	2,7	65,1	7,0
4	Рівне	2,6	13,6	5,1	67,1	11,6
	Рівненський	2,4	16,5	3,6	67,7	9,8
	Здолбунівський	4,6	18,2	3,4	64,0	9,7
	Дубно	2,9	11,4	4,4	69,5	11,9
	Кузнецовськ	1,9	16,0	3,9	69,0	9,2
	Острог	2,6	15,0	4,4	70,0	8,0

Таблиця 2

Класифікація партій, що брали участь у виборах у Верховну Раду України у 2014 році (розробка автора)

Тип партії за ідейно-політичним критерієм	Назва партії
Ліві	КПУ, Всеукраїнське аграрне об'єднання заступ, Відродження, Блок Лівих Сил України
Лівоцентристські	ВО Батьківщина, Опозиційний блок, Радикальна партія Олега Ляшка, Солідарність жінок України, партія Сергія Тігіпка Сильна Україна, Громадянський рух України
Центристські	Інтернет партія України, партія 5.10, Нова політика, ВПО Україна – Єдина країна, Сила людей, Національна Демократична партія України, Ліберальна партія України, Партія Зелених України, Громадянська позиція(Анатолій Гриценко)
Правоцентристські	Об'єднання Самопоміч, Народний фронт, Блок Петра Порошенка, Сила і Честь, партія Єдина країна, Україна майбутнього, Зелена планета
Праві	КУН, Правий сектор, ВО Свобода

Отже, нами встановлено відносну однорідність електоральної поведінки населення за показниками політичної активності та суттєві територіальні відмінності у політичній позиції населення в розрізі адміністративних районів. Зокрема, спостерігається різниця політичних уподобань населення міст області у порівнянні із населенням сільських територій. Також відрізняються електоральні симпатії жителів прикордонних північних районів області та південних більш густо заселених та урбанізованих районів. Кластерний аналіз показав, що здебільшого до одного кластера входять райони, які є сусідніми. Тому припускаємо, що особливості електоральної поведінки населення у суміжних районах сформувалися під впливом однакових факторів. Подальші дослідження будуть присвячені пошуку цих факторів та детальному вивченню характеру їх впливу на електоральні процеси.

Література:

1. Голод А.П. Суспільно-географічні аспекти політичної поведінки населення регіону (на матеріалах Львівської області): Автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02 / А.П. Голод ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Л., 2007. — 18 с.
2. Дністрянський М. С. Політична географія України : навчальний посібник / М. С. Дністрянський. — Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. — 348 с.
3. Миронюк В.М. Електоральна географія регіону (на матеріалах галицьких областей): Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / В.М. Миронюк ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Л., 2002. — 20 с.

4. Хан Є.А. Електоральна географія Криму: Автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02 / Є.А. Хан ; Одес. держ. ун-т ім. І.І.Мечнікова. — О., 1999. — 20 с.
5. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії. Підручник. Львів: видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. 444с.

Науковий керівник:

кандидат географічних наук, доцент Романів Оксана Яківна.

СЕКЦІЯ: ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

**Марина Зелинская
(Мариуполь, Україна)**

«ТЕОРИЯ СЛАБЫХ ГОСУДАРСТВ» ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СОБЫТИЙ В АРАБСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ ЕГИПЕТ

Различным аспектам этой проблемы посвящали свои исследования такие зарубежные и отечественные ученые, как С. Хантингтон, К.Фридрих, З. Бжезинский, А. Панарин, М. Ильин, А. Мельвиль, В. Спиридонова, Ю.Аверин, М. Михальченко, М. Шульга и другие. Но, нам хотелось бы заметить, что до сих пор не существует четкого определения понятия слабого государства, которое могло бы удовлетворить научную общественность.

В этой связи хотелось бы отметить Барри Бузана¹, который считал, что сущность любого государства представляет собой комбинацию из трех главных составляющих, а именно - институциональное выражение государства (бюрократия), идея (дух) государства (нация), и физическое основание для существования государства (территория). Слабыми государствами являются те государства, в которых влияние идей (духа) и бюрократии является слишком слабым для того неуправляемого пространства, которым располагает государство, для защиты территориальной целостности, полноценной жизни и внедрения в практику международных норм, закрепленных в Уставе ООН (а если говорить обобщенно, то хотя бы элементарное соблюдение прав человека).

Пол Брукер² исследует феномен слабости государства в контексте политических режимов стран Африки, где обращает внимание в основном на неспособность элит в рамках африканских диктатур к осуществлению эффективной и конструктивной политики. Несмотря на тот факт, что сильные государства почти отсутствуют не только в Африке, но и в Латинской Америке, Азии и на Ближнем Востоке, Брукер не рассматривает вопрос о, кажущейся нам очевидной, взаимосвязи между типом политического режима и силой \ слабостью государства. Анализируя режимы, он лишь предполагает возможность в будущем деконструкции существующего недемократического режима на сторону усиления консолидации, но не рассматривает режимы в слабых государствах как самодостаточное и достаточно долговечное явление.

Такой же недостаток наблюдается в рамках так называемой «гибридной парадигмы» в процессе демократизации, а именно в исследованиях Ларри Диманта, Андреаса Шедлера, Стивена Левицкого, Томаса Карозерса, Жана Грюгеля и других. Ж.Грюгель³, например, лишь упоминает о возможной зависимости между характером государственной власти и установлением в государстве режима демократии, как одного из многих аспектов в процессе демократизации.

В статье «Различия демократий»⁴ Дональд Л. Горовиц, исследующий демократические процессы в странах Африки показывает, что всем расколотым и кризисным обществам в процессе создания эффективных политических институтов нужно избавиться только от двух негативных явлений: принципа установления господства относительного большинства (например, простым путем отстранения лишних партий и ограничений в создании стабильной коалиции) и принципа жестокой конкуренции, которая, несомненно, в тех условиях, которые сложились в этих государствах, приводит к огромной пропасти между правительством и оппозицией.

Модернизация, как показывает опыт многих стран, может привести к нарушению политической стабильности. С. Хантингтон⁵ говорит, что когда темпы политической модернизации в конкретном государстве слишком высокие, расширение политического участия опережает темпы политической институционализации, то это может привести к нарушению политической стабильности и даже к ее деградации. По его мнению, в этих условиях для предотвращения хаоса нужна сильная авторитарная власть, которая бы последовательно внедряла реформы, создала коалицию реформаторских сил, учитывая важнейший в данной ситуации фактор времени.

С. Хантингтон, изучая последствия изменений традиционных институтов в процессе модернизации, пришел к выводу, что их разрушение, как правило, влечет дестабилизацию политических отношений, рост социальных конфликтов, создание, в некоторых случаях, авторитарного режима военного характера. Поэтому он считал, что нужна, прежде всего, стабилизация государственно-политического развития, а это возможно лишь при сильной авторитарной государственной власти. Политическое развитие означает институционализацию политических организаций и процедур и их

¹ Barry Buzan. From International to World Society? English School Theory and the Social Structure of Globalization. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. - 300 p.

B. Buzan, O. W. Hver. Slippery? Contradictory? Sociologically Untenable? The Copenhagen School Replies // Review of International Studies. 1997. - Vol. 23. No 2. - P. 242-243.

² Brooker, P. Non-Democratic Regimes. Theory, Government & Politics, Houndmills, Basingstoke Hampshire, Macmillan Press.-2000.

³ Gruegel, J. Democratization. A Critical Introduction, Palgrave Macmillan, 2002. - P. 68-91.

⁴ Горовиц Дональд Л. Различия демократий \ Предель власти. - 1997. - № 2-3. \

<http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem26.htm>

⁵ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. - М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. - 603 с. \

<http://grachev62.narod.ru/hanington/chapt08.htm>

стабільність. Политическая модернизация, по мнению С. Хантингтона, означает, прежде всего, последовательное, поэтапное проведение реформ. Говоря об авторитарной власти, ученый отмечает, что именно она является коалицией реформаторских сил, которая характеризуется компетентностью политического руководства.

Считаем необходимым подчеркнуть, что основным показателем сильного государства является ее способность сохранять политическую стабильность в условиях модернизации. Зато, слабые государства, кроме экономической и политической нестабильности, часто расположены в нестабильных регионах (с этническими и \ или религиозными вопросами). И в силу своей слабости эти факторы становятся источником дополнительной нестабильности.

Итак, особого внимания в контексте расстановки сил в нестабильном регионе заслуживает Арабская Республика Египет. Египет является ключевой страной арабского мира, деятельность религиозных организаций в этой стране оказывает огромное влияние на современное радикальное исламское движение на всем Ближнем Востоке. Современный радикальный ислам берет свое начало в Египте с образованием в 1928 г. классической фундаменталистской организации «Братья-мусульмане». Сегодня ассоциация «Братья-мусульмане» является ведущей оппозиционной исламистской политической организацией Египта.

После событий в 2011 году, в результате которых президент страны Х. Мубарак ушел в отставку после 20-летнего пребывания на посту главы государства, очень хрупкая политическая ситуация в Египте стала разрушаться. Характеризуя это «fragile» государство (термин «fragile» чаще всего применяют, описывая страны, которые недавно вышли из затяжного социально-политического кризиса или гражданской войны) в контексте разрушительных событий, отметим что в течении практически всего XX века в Египте преобладал светский формат государственности, и секуляризм преобладал в своем большинстве в различных слоях египетского общества. Однако, подобная светскость политической системы была недостаточно прочной и тень радикального исламизма на протяжении всех этих лет делала Египет «fragile state».

Напомним, что, уходя в отставку 11 февраля 2011⁶, президент Египта Хосни Мубарак передал свои полномочия Высшему совету вооруженных сил Египта во главе с министром обороны маршалом Хусейном Тантави. Напомним, что египетская военная машина, как основа «режима Х. Мубарака», функционировала на протяжении последних двух с половиной лет в неизменном виде до событий 2012 года. Военные приостановили действие конституции, распустили парламент и выполняли высшие властные функции в стране вплоть до проведения в два тура, в мае и июне 2012 года, президентских выборов. Как известно, во втором туре, можно сказать неожиданно, победил представитель движения «Братья-мусульмане» Мухаммед Мурси⁷.

Дальнейший ход событий по пребыванию у власти радикального религиозного группировки несложно было предвидеть, учитывая то, что экономическая стабильность Египта базируется на достаточно светском туристическом бизнесе, который никак не может сложиться в красивый пазл вместе с суровыми религиозными установками. Итак, когда 15 декабря 2012 года, во время всенародного референдума, была одобрена новая конституция, провозгласившая шариат единственным источником права, светские оппозиционеры были вынуждены снова выйти на улицу для протестов, и, назвав М. Мурси «новым фараоном», потребовали его немедленной отставки. С тех пор демонстрации оппозиционных сил практически не прекращались и достигли своего апогея в июне 2013 года. В кровавых столкновениях между сторонниками и противниками президента М. Мурси в Каире и других египетских городах погибли сотни и ранены тысячи участников демонстраций⁸.

3 июля 2013 с телевизионным обращением к нации выступил министр обороны Египта генерал-полковник Абдель Фаттахас-Сиси, сообщив, что М. Мурси уже не президент. Он также заявил, что временно приостанавливается действующая конституция, и в нее будут внесены поправки «в соответствии с требованиями египетского народа». Исполнять обязанности президента во время переходного периода военное руководство назначило председателя Высшего Конституционного суда Адли Мансура.

По мнению египетского коптского обозревателя Рафика Хабиба⁹, то, что произошло в Египте, - это вообще, не нова революция, а классический военный переворот с попыткой реанимировать режим свергнутого президента Х. Мубарака. События в Египте, а точнее - итоги конфронтации между исламистами и светскими политическими силами, будут иметь определенные последствия не только для этого государства, но и для всех стран Ближнего Востока. Возможно, поражение исламистов в Египте

⁶ Волович О. ЄГИПЕТ: революція чивійський переворот? Частина 1,2,3 \ 27.07.2013 \ <http://bintel.com.ua/uk/quests/print/eqipet-revoljucija-ili-voennyi-perevorot2/>
<http://bintel.com.ua/uk/quests/print/eqipet-perevorot2/>

Мурси попытался подавить гнев оппозиции \ 2012-12-07 \ http://umma.ua/ru/video/Mursi_popitalsya_podavit_gnev_oppozitsii/15328

⁷ Волович О. ЄГИПЕТ: революція чивійський переворот? Частина 1,2,3 \ 27.07.2013 \ <http://bintel.com.ua/uk/quests/print/eqipet-perevorot3/>

⁸ Волович О. ЄГИПЕТ: революція чивійський переворот? Частина 1,2,3 \ 27.07.2013 \ <http://bintel.com.ua/uk/quests/print/eqipet-perevorot3/>

⁹ Волович О. ЄГИПЕТ: революція чивійський переворот? Частина 2 \ 27.07.2013 \ <http://bintel.com.ua/uk/quests/print/eqipet-perevorot2/>

неизбежно и неминуемо ослабит влияние исламистской партии во всем ближневосточном регионе и прежде всего в потенциальных «weak&fragilestate» - в Турции, Ливии и Тунисе. И наоборот - сохранение завоеванных прежде прочных позиций исламистов в Египте и их влияния на египетское общество в целом неминуемо будут способствовать усилению политического ислама в регионе.

Итак, на данный момент Египет, несмотря на «почти состоявшуюся перманентную революцию», кровавые столкновения населения, военных и исламистов, остается в удручающем статусе «fragilestate», где хрупкую стабильность очень легко разрушить одним неверным толчком или неправильным решением, а руины, которые возникнут после такого толчка вместо «Египта - страны, которая стремительно развивается и организовано переходит к демократии» (по словам президента США Б.Обамы), могут стать памятником властных амбиций отдельных лиц. Очевидно, это же касается и «революций» 2011-2014 годов в Тунисе, Ливии и Сирии.

Литература:

1. Brooker, P. Non-Democratic Regimes. Theory, Government & Politics, Houndmills, Basingstoke Hampshire, Macmillan Press.- 2000.
2. Gruegel, J. Democratization. A Critical Introduction, Palgrave Macmillan, 2002. - pp. 68-91.
3. Munck, G. L. Democracy Studies: Agendas, Findings, Challenges, in Berg-Schlosser, B. (ed.; 2007): Democratization. The State of Art, Barbara BudrichVerlag, pp. 45-68.
4. Горовиц Дональд Л. Различия демократий \ \ Пределы власти. - 1997. - № 2-3. <http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem26.htm>
5. Минаев М. Проблематика «слабых государств» в американской аналитике \ \ Международные процессы. Журнал теории международных отношений и мировой политики. \ \ Том 11, № 1(32). Январь–апрель 2013 <http://www.intertrends.ru/fourteen/008.htm>
6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. - М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

СЕКЦИЯ: ЭКОЛОГИЯ

Марина Протасова, Елена Проценко,
Наталья Никитина, Алексей Кузнецов
(Курск, Россия)

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ УТИЛИЗАЦИИ ОРГАНИЧЕСКИХ ОТХОДОВ СВЕКЛОСАХАРНЫХ ПРОИЗВОДСТВ

Физико-химические свойства и химический состав основных отходов сахарного производства достаточно хорошо изучен. Одним из основных проблемных отходов сахарных заводов является свекловичный жом, который представляет выщелоченную свекловичную стружку, почти полностью лишенную сахара [6, 2, 4, 3, 9]. В состав жома входят пектиновые вещества, клетчатка, гемицеллюлоза, имеется также небольшое количество белка, минеральных веществ и сахара. При развитии молочнокислого брожения жом приобретает приятный запах и вкус моченых яблок, цвет его становится светлым. Свежий жом в настоящее время в ряде хозяйств запаивают, используя его как растительные остатки [1]. Однако, такой прием возможен в весьма ограниченные календарные сроки: сахарные заводы в РФ начинают работу в сентябре-октябре, в то время как в конце ноября во многих свеклосеющих районах наступают морозы, поэтому отходы жома лежат до весны в мерзлом состоянии. С наступлением весны многотоннажные отходы (на среднем сахарном заводе скапливается 150-200 тыс. тонн жома) через 3-4 недели подвергаются маслянокислому брожению, распространяя потоки масляной кислоты, поступающие в водоемы. Утилизация отходов сахарной промышленности, в частности свекловичного жома становится в настоящее время важной экологической проблемой регионов. Для создания комфортной среды проживания населения в зоне влияния сахарных заводов необходима их утилизация. Нами изучалась возможность применения отходов сахарного производства для создания компостов. Предлагаемый способ компостирования отходов позволяет повысить интенсивность процессов ферментации и получить компост приемлемого качества даже с использованием жома, подвергнутого маслянокислому брожению и представляющего опасность для окружающей природной среды.

Опыт закладывался на типичных черноземах в ООО «Хлебороб» Золотухинского района Курской области. Ингредиенты компостов помещались в ямы квадратной формы со стороной 3 м. Компост закладывался следующим образом: жом предварительно обрабатывался известковым молоком (раствор негашеной извести в воде) из расчета 3 % CaO по отношению к сухому жому. Затем слой жома (10-15 см) пересыпался сухим дефекатом (фильтрационным осадком) и проливались микробной «закваской», выращенной на каньге (вареное сено) с добавлением сухого биогумуса и вытяжки из целинного типичного чернозема [5]. Доступ атмосферной влаги был свободным. Компост выдерживался в течение 3-х месяцев. Как показали исследования, физико-химические свойства изучаемых компостов соответствуют довольно высоким показателям агрохимического состояния почв [7]. Как следует из данных, представленных в таблице 1, реакция среды в связи с добавлением щелочных реагентов (актуальная кислотность) несколько сдвинута в щелочную сторону, гидролитическая кислотность также понижена. Содержание гумуса (углерода) в компостах несколько ниже, чем в черноземных почвах. Содержание нитратов по сравнению с показателями в черноземных почвах повышено на порядок. Особенно высокое содержание нитратов характерно для варианта компоста при соотношении жома и дефеката 3:1 (55,7 мг/100г).

При этом содержание щелочногидролизующего азота в данном компосте является оптимальным, приближаясь по значениям к почвам целинных объектов заповедника [8].

Таблица 1. Физико-химические свойства компостов на основе свекловичного жома и дефеката

Объект	Соотношение жом:дефекат	pH _{НСI}	Нг мг-экв/100г	Общий гумус, %	N щел.гид. мг/100г	N – NO ₃ , мг/100г
Жом, СаО, дефекаат, каньга, биогумус	1:1	8,3	0,26	2,65	11,3	17,4
Жом, СаО, дефекаат, каньга, биогумус	2:1	8,4	0,23	3,34	15,1	21,8

Жом, СаО, дефекат, каныга, биогумус	3:1	7,9	0,43	5,73	22,8	55,7
---	-----	-----	------	------	------	------

Наиболее удачным по физико-химическим свойствам является первый вариант, с соотношением жома и дефеката 1:1, поскольку другие варианты с большим содержанием органического вещества жома показали при разложении очень большой выход нитратного азота. Не смотря на то, что в черноземных почвах наблюдается острый дефицит подвижных форм нитратного азота, внесение компоста с его повышенным содержанием нецелесообразно с экологических позиций, поскольку потери и загрязнение природной среды неизбежны. Необходимо отметить, что по подвижным формам фосфора и калия жомодефекатные компосты в 4-9 раз превосходят их содержание в черноземных почвах, что делает их ценным удобрением.

Таким способом становится возможной переработка огромной массы скопившихся вокруг сахарных заводов отходов жома, подвергшегося маслянокислому брожению, с дальнейшим использованием компостов в растениеводстве.

Литература:

1. Антименкова, О.В. Разработка нетрадиционных удобрений на основе жома свекловичного /О.В. Антименкова// агроэкологические проблемы в сельском хозяйстве. Сб. науч. тр. –Воронеж, 2005. – Ч.1 – С. 19-22.
2. Белостоцкий, Л.Г. Образование и пути использования вторичных материальных ресурсов сахарной промышленности: Монография [Текст] / Л.Г. Белостоцкий, В.А. Лагода, А.А. Савун и др. – М., 1988. – Вып.3. – С. 1–5.
3. Демина, Н.В., Возможность использования вторичных сырьевых ресурсов свеклосахарного производства для дальнейшей переработки [Текст] / Н.В. Демина, Л.В. Донченко, С.Е. Ковалева // Научный журнал КубГАУ. – Краснодар : КубГАУ, 2006. – № 21 (05).
4. Инструкция по ведению технологических процессов приемки, хранения и переработки сахара сырца на свеклосахарных заводах [Текст]. – М. : ТОО «Сахинформ», 1994. – 88 с.
5. Патент на изобретение 2514401 Способ получения компоста из отходов сахарного производства / Проценко Е.П., Проценко А.А., Кузнецов А.Е., Клеева Н.А., Тригуб Н.И. Опубликовано 03.03.2014. По заявке 2012148028 от 12.11.2012.
6. Притыкина, Л.А. , Кисина Е.И. Справочник сахарника [Текст] Ч. 2/ Л.А. Притыкина, Е.И. Кисина. – М. : Московская типография, 1965 г. – 780 с.
7. Проценко, А.А. Влияние режимов использования на свойства черноземов Центрально-Черноземного заповедника им. В.В. Алехина [Текст] / А.А. Проценко, А.Е. Кузнецов, А.В. Прусаченко, Е.П. Проценко, О.В. Чаплыгина, А.В. Пученкова // Проблемы региональной экологии. – 2012. – №4. – С. 27–35.
8. Проценко, Е.П. Сравнительная характеристика микробиоты черноземов в заповедных и антропогенно преобразованных сообществах [Текст] / Е.П. Проценко, Л.Н. Караулова, А.А. Проценко, О.В. Чаплыгина, П.Л. Медянцева, П.Г. Сошнин // Известия Самарского научного центра РАН. – 2011. – Т.13. – №1(5). – С. 1215–1218.
9. Славянский, А.А. Технологическое оборудование сахарных заводов [Текст] / А.А. Славянский. – Москва, 2006 г. – 238 с.

Нодир Хакимов, Шохиста Абдурахимова
(Ташкент, Узбекистан)

УЛУЧШЕНИЕ МЕЛИОРАТИВНОГО СОСТОЯНИЯ ОРОШАЕМЫХ ЗЕМЕЛЬ НА ОСНОВЕ БИОЛОГИЧЕСКОГО ДРЕНАЖА

Проблема борьбы с засолением орошаемых земель возникла очень давно. Академик А.Ф. Миддендорф говорил в 1882 году: "Не немощно должен отступить человек перед избытком солей в почве: соль сама покидает ее легко, даже через чур легко, с помощью воды человек должен утилизировать благодетельную соль для своих целей", [1]. Родоначальник науки о почве В. В. Докучаев в 1891 г. [2] сказал: "Солончаки страшны нам только потому, что мы не умеем владеть ими". Очень современно высказывание профессора Н.А. Димо (1913г.): "Для планомерной борьбы с засолением необходимо всей обстановкой местности управлять водой, учитывать характер почв и степень их естественного засоления, иметь возможность удалять избытки с поверхности почвы и из нижних горизонтов грунта; в каждый момент определять достигнутую степень солесодержания в почвогрунте и проектировать все это на ту сельскохозяйственную обстановку и на те культуры, ради которых, принимаются меры коренного улучшения солончаков и других засоленных земель" [3]. Еще в 1882 году экспедиция Жилинского проводила опыты по промывке на солончаковом участке – так называемом Ачеретинском ерике, и в 1915-1916 г.г. в Голодной Степи. Начиная примерно с 1928 года, в Узбекистане и Азербайджане, где вопрос борьбы с засолением стоит особенно остро, создается ряд опытных станций, действующих и поныне. [4]. В настоящее время в связи с наличием больших площадей вторично засоленных староорошаемых земель

проблема боротьби с засолением стала еще более острой. «По последним данным засоленные почвы мира занимают площадь около 954 млн га или свыше 7% суши. В Европе засоленные и подверженные засолению почвы занимают площадь 51 млн га, в Азии – 318 млн га, в Америке – 147 млн га, в Африке – 80 млн га, в Австралии и Океании – 358 млн га. В Советском Союзе все виды засоленных и подверженных засолению почв занимают площадь 218 млн га (В. В. Егоров), или около 10% территории страны, в том числе солончаки и солончаковые почвы – около 60 млн га. Содержание солей в почве выше определенного уровня приводит к повышению осмотического потенциала почвенного раствора, что в свою очередь приводит к ухудшению снабжения растений водой и, в конечном итоге, – к угнетению или гибели растений. Для хлопчатника, например, в период прорастания критическая величина содержания хлора в верхнем метровом слое почвы составляет по данным Узбекского научно-исследовательского института 0,04-0,05%. На почвах, имеющих даже слабое засоление, вегетация хлопчатника задерживается на 30-40 и более дней; сильно затягиваются фазы цветения и раскрытия коробочек. Считаю важным отметить, что в подопечном нашему институту Сайхунабадском районе Сырдарьинской области, где с 2002 года ведутся исследования по улучшению эколого-мелиоративного состояния орошаемых земель в хозяйствах и в последние три года оказывается помощь в уборке урожая хлопчатника.

Таблица 1. Урожайность хлопка по сборам

№ сбора	1	2	3	В целом	
Дата	23/9	8/10	29/10	ц/га	%
На поливных участках с биодренажем	12,0	9,0	5,0	26	100
На производственных участках со слабо засоленными землями	10,0	7,0	3,0	20	76
На производственных участках со средне засоленными землями	7	6	3	16	61

На одном из участков внедрена новая технология, а именно биодренажные системы защиты и повышения благоприятного мелиоративного состояния и продуктивности земель получены весьма положительные результаты (табл. 1 и фото 1и 2). Урожайность хлопчатника на опытном поле на 6-12 ц/га оказалась выше, чем на контроле. Опыты были проведены в фермерском хозяйстве Кўшак (Фермер Тураев И).

На рис.1,2 приведены данные по динамике степени засоления активного слоя почвы в следующих вариантах опытов:

- Вариант- озимая пшеница только на фоне био-дренажа (полосы люцерны);
- Вариант- озимая пшеница на фоне только с искусственными дренажами;
- Вариант – озимая пшеница только на фоне искусственного и био- дренажа (совмещенные посевы с люцерной).

Исследования показали, что на участках только с био-дренажем (люцерновые полосы шириной 1м и расстоянием между ними 50м) степень засоления активного слоя почв уменьшилось от 5.12г/л в январе до 2.33г/л в феврале, 1,99г/л в марте, что было связано с промывками земель, которые проводились в период с 5.0.2.05 по 1.03.05. Затем начался медленный рост до 3.25 и, дальше с темпом 0.6г/л к началу июля, 0.2г/л до сентября, к ноябрю степень засоленности составила 5.46г/л водной вытяжки. Несомненно, что в снижении темпов роста засоленности сказалось затенение поверхности почвы и увеличивающаяся транспирация грунтовой воды.

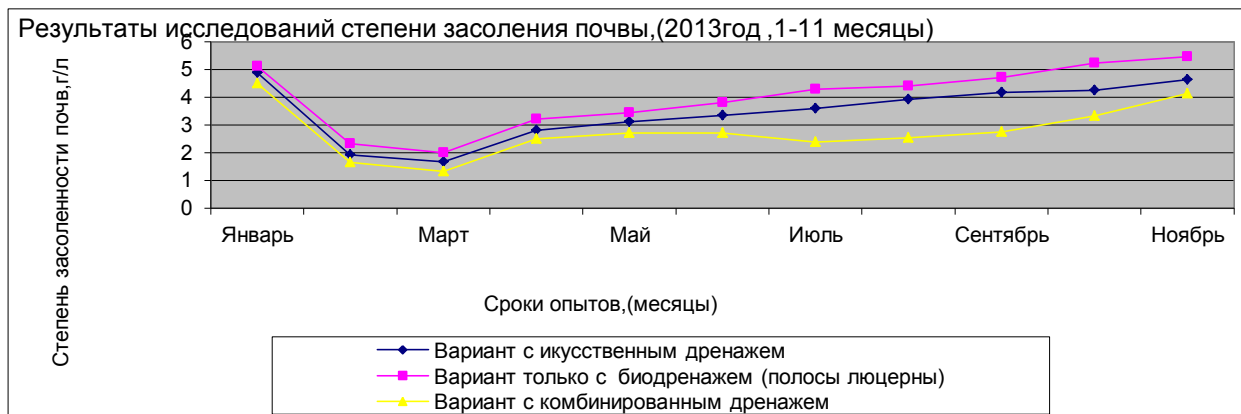

Рис. 1. График степени засоленности активного слоя почв на опытном участке (2013год).

В варианте с искусственным дренажем картина степени засоленности несколько иная, в январе степень засоления на 4.8% оказалась меньше чем в варианте 1. Далее, она резко опустилась до 1.67г/л, и стала несколько

напоминать кривую при био-дренаже, за исключением, что на 14-20% была более эффективной чем био-дренаж.

Однако, если считать затраты средств на строительство и эксплуатацию био-дренажа и искусственного дренажа, то получится, что эффективность био- дренажа несомненна. Строительство дренажа обходится в 10-12\$ США за 1м., а одного метра био- дренажа 10- 14тиин,разница в среднем 1000раз.

В варианте с комбинированным искусственным дренажем и совмещенными посевами озимой пшеницы и люцерны как видно достигается наибольший эффект. Степень засоленности активного слоя почв в основную часть вегетации хлопчатника не превышает 2-2.8г/л, только в ноябре-январе она повышается до 4.13г/л.

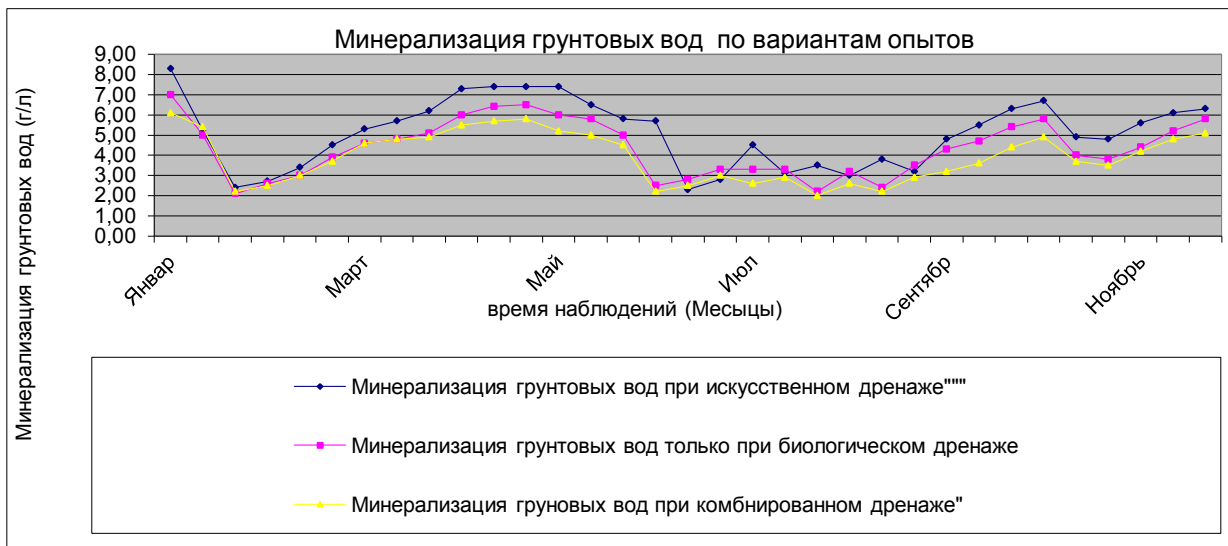

Рис.2.График минерализации грунтовых вод на опытном участке , (1-11 месяцы).

Динамика минерализации и уровня грунтовых вод

На участках с био- дренажем и искусственнымкомбинированным дренажем различия существенны. Совместное действие искусственного дренажа и полос люцерны обеспечивают частичное улучшение мелиоративного состояния орошаемых земель. Однако, без искусственного дренажа параллельные полосы люцерны (с расстоянием между ними 50м) не способны сдерживать уровень грунтовых вод и степень засоления почвы на приемлемых пределах. Конечно, уменьшение расстояний между полосами может дать желаемый эффект, однако в ущерб урожаю основной культуры.

Поэтому, предпочтение следует отдать совмещенным посевам озимой пшеницы и люцерны.

Выводы и предложения

На основании выполненных исследований можно заключить следующее:

1. Для Узбекистана, введение в ротацию хлопчатника озимой пшеницы дало Республике 450млн долларов США дополнительной прибыли.
2. Внедрение кратко ротационных севооборотов, включая предложенные авторами настоящей статьи совмещенные с озимой пшеницей посевы люцерны дадут еще более ощутимые эколого-мелиоративные и экономические эффекты.
3. Необходима широкая реклама нового метода через средства массовой информации.

Литература:

1. Аверьянов С. Ф. Некоторые вопросы предупреждения засоления орошаемых земель и меры борьбы с ним в европейской части СССР // Орошаемое земледелие европейской части СССР, Москва, Колос, 1965
2. Пападопулос Д. Г. О необходимом числе выборок при солевых съемках // Сборник научных трудов Всероссийской научно-технической конференции 15-19 марта 2004 г. ISBN 5-89231-140-6)
3. Пападопулос Д. Г. Техничко-экономическое обоснование выбора расчетной обеспеченности солей при капитальных промывках // Сборник научных трудов Всероссийской научно-технической конференции 15-19 марта 2004 г. ISBN 5-89231-140-6)
4. Пападопулос Д. Г. Применение распределений Джонсона в статистическом анализе // Сборник научных трудов Международной научно-технической конференции, МГУП, 2006 г
5. Бараев Ф.А., Шеров А.Г. Повышение эффективности и улучшение экологического состояния орошаемых земель на основе внедрения в хозяйствах био-искусственных дренажных систем. Отчет по международному гранту. 2004,Ташкент,2004.
6. Бараев Ф.А. ва бошқалар.Ирригация ва мелиорация тизимларидан фойдаланиш усулларини ишлаб чиқиш». Отчет по НИР,2014, Ташкент.ТИИМ.

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА

N. Kalandarova
(Tashkent, Uzbekistan)

ANALYSIS OF THE EFFECTIVENESS OF CAPITAL INVESTMENTS

The main type of investments are capital investments.

Capital investments called investment for construction or acquisition of fixed assets (funds). Capital investments otherwise referred to as investment in fixed assets).

Capital expenditures may be used to create new objects of fixed assets or their reconstruction of existing facilities.

There is an objective trend that over time, steadily increasing proportion of capital investments which is directed to reconstruction, including technical re-equipment of production, in the total amount of capital investments.

In connection with this reduces the share of capital investments allocated for the construction of new fixed assets. The fact that the reconstruction of more cost effective than new construction, because it requires a much lower cost, and is carried out in a shorter time than the construction of new fixed assets.

Project capital investments and analysis Any projects in the field of capital construction, are first peer reviewed, which represents the initial stage of the analysis of efficiency of capital investments. In the process of peer review the project is estimated to be technically and economically. With the aim of *этой* studied pre-feasibility study of the project. In that case, if the result of a preliminary review of the project it will be appreciated, it is then carried out more in-depth research project to which allowed only the most efficient projects.

Project study may be a division into three main aspects:

- feasibility studies;
- financial analysis;
- general economic analysis.

In the process of a feasibility study carried out a study of production capacity, and, in addition, are being developed in the field of marketing.

Financial Analysis studies the possibility of obtaining financial results, ie profit or loss as a result of the project.

General economic analysis examines possible changes to the values of budgets of different levels as a result of the implementation of certain projects.

Analysis of the project begins with consideration of the feasibility of its implementation. When *этом* extremely important to establish that the project is technically and economically feasible to implement.

At this stage, we study the feasibility of the project in the climatic conditions of the region, security personnel the necessary qualifications, the existence of the necessary infrastructure, as well as examines the potential market size and the potential competitiveness of it being built or reconstructed enterprise.

Note that the projects which successfully passed the stage of a preliminary assessment, are discussed in more detail.

In connection with this project, there are conclusion about the possibility and feasibility of their implementation, are subject to pre-project studies. Here, first of all, we study the technical feasibility of the project;

The next stage of the study submitted to the consideration of the projects will be drawing up a detailed feasibility study.

Note that a feasibility study has the following contents:

- The history and purpose of the appearance of the analyzed project.
- Production capacity and markets.
- Estimated market of material resources.
- Alleged territorial location of the planned organization.
- Note that the technique of the project.
- The organizational structure of the project.
- The need for personnel.
- Estimated timing of this project.

These sections of the feasibility study of the project considered in the process of conducting a feasibility analysis.

The subject of the study is the financial analysis are the following items of the feasibility study:

- quantities envisaged cash flows and their uses;
- finally set the value of sources of financing of the project analyzed;
- data on the income statement and balance sheet;
- Evaluating the effectiveness of the proposed project;

With the general economic impact analysis determined implementation of certain projects on the value of the budgets of different levels, and hence the state of the regional economy and the economy as a whole.

Evaluating the effectiveness of capital investments

In the economic literature discusses the various types of project efficiency of capital investments. So, by the public, commercial and budgetary efficiency. These terms shall have the following content.

Characterized by a system of public performance indicators that reflect the socio-economic results of this

project affecting the life of the entire society.

Commercial efficiency is characterized by a system of indicators making it possible to establish the feasibility of the implementation of the project from the standpoint of the investor.

Budget efficiency project investments characterized by a system of indicators expressing the feasibility of the project from the standpoint of the budgets of various levels. The concept of budget efficiency is used in the case where the project provides for the use of the budgets for the financing of capital investments.

During the analysis, it is essential to check the validity of the amounts allocated for the financing of capital investments, their actual use as well as the feasibility and effectiveness of the implementation of specific actions by specific sources of funds.

An analysis of the impact of ongoing investments in the core efficiency (production), financing and investing activities of the organization is determined by the impact had implemented projects for the following indicators:

- to increase the volume, quality and competitiveness of products;
- to improve the financial results of the company (increased profits and reduced losses) due to lower production costs due to economy of material, labor and financial costs, and reduce the cost of depreciation and other expenses;
- to strengthen the financial condition of the analyzed organization.

Therefore, when analyzing the impact of ongoing capital investments (including scientific and technical activities) on the efficiency of the organization is very important to establish how the change as a generalizing and private indicators of organizations by the common action of all the factors, as well as each factors individually. Learn how to conduct such an analysis on the example of the indicator of production costs.

The magnitude of cost reduction in the whole of the organization is the sum of the changes occurring due to the influence of various technical and economic factors, including and by scientific and technical activities carried out at the expense of capital investments.

Reducing the cost of goods (works, services) is the most important reserve for increasing profit organization analyzed. Consequently, the increase in profit due to the implementation of the scientific and technical activities in order of capital investment projects aimed at increasing the efficiency of spending on wages, material costs, depreciation costs and other costs can be determined on the basis of the value of these cost savings, multiplied by a factor profitability of production in the base period.

**A.T. Kenjaboyev, Sardor Omonov
(Toshkent, O'zbekiston)**

O'ZBEKISTONDA SOLIQ TIZIMINING RIVOJLANISH JARAYONLARI

Bugungi kunga kelib mamlakatimiz butun jahonda tobora o'z o'rnini mustahkamlab bormoqda. Bunda amalga oshirilayotgan turli iqtisodiy-ijtimoiy islohotlarning roli katta ekanligi ko'zga tashlanmoqda. O'zbekiston bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'ziga xos va o'ziga mos yo'lini tanlab oldi va uni jamiyatda bosqichma-bosqich muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda. Prezidentimiz tashabbusi bilan yaratilgan "o'zbek modeli" mamlakatimizning taraqqiyotiga va milliy iqtisodiyotimizning jadal odimlashiga asos bo'lib xizmat qilmoqda. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning hozirgi davrida mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda bir qancha omillar bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu o'rinda mavjud soliq tizimi va davlatning yurgizayotgan soliq siyosati ham muhim ahamiyatga egadir.

Soliqlarning obyektiv zarurligini bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida ikki holat: birinchidan, davlatning qator vazifalarini mablag' bilan ta'minlash zarurligi, ikkinchidan, bozor iqtisodiyoti qonun-qoidalari bilan ifodalash mumkin. Shuni ta'kidlash lozimki, dunyo mamlakatlari tajribalariga nazar tashlaganimizda davlatning funksiyalarini amalga oshirish uchun lozim bo'lgan moliyaviy mablag'larni shakllantirishning soliqlardan boshqa usuli jahon amaliyotida qo'llanilmaganligining guvohi bo'lamiz. Demak, hukmron kuch sifatida davlat mavjud ekan, moliyalashtirish usuli sifatida soliqlar ham amal qiladi. Ma'lumki, jamiyat iqtisodiy hayoti juda murakkab iqtisodiy hodisalardan iborat. Ana shu murakkablik bevosita soliqlarga ham tegishli va bu holat soliqlarning iqtisodiy mohiyatini teran anglashni taqozo etadi.

Mustaqillik yillarida soliq tizimi islohoti rivojlanishini amalga oshirilgan qator chora-tadbirlar orqali kuzatishimiz mumkin. Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekistonning o'z soliq tizimini tashkil etish va soliqlarning xazinaviy ahamiyatini oshirish masalasiga e'tibor qaratildi. Bu masala 1991-1994-yillarda ko'rib chiqildi va shundan so'ng 1995-1997-yillarda soliqlarni bozor iqtisodiyoti talablariga moslashtirish va korxonalarining ishlab chiqarishini rag'batlantirish vazifalari hal etildi. 1998-2008-yillar oralig'ida soliq tizimida soliqlarni ixchamlashtirish bo'yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. 2009-2010-yillardagi soliq siyosatidagi asosiy o'zgarishlarning ahamiyatli tomoni soliq yukini kamaytirish, soliqlarning rag'batlantiruvchi rolini yanada oshirishga qaratilganligida bo'ldi.

2012-yilda soliq yukini kamaytirish siyosati davom ettirildi. Kichik korxonalar va mikrofirmalar uchun yagona soliq to'lovi stavkalari 6 foizdan 5 foizga tushirilgani, yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun belgilangan soliq stavkasi esa sezilarli tarzda, ya'ni o'rtacha ikki barobar kamaytirilgani buni yaqqol tasdiqlaydi. Shularga qaramasdan,

davlat byudjetining daromadlar qismi bo'yicha ko'rsatkichlari to'liq bajarildi, erishilgan profitsit yalpi ichki mahsulotga nisbatan 0,4 foizni tashkil etdi¹⁰.

2013-yilda iqtisodiyot sohasidagi soliq yuki 21,5 foizdan 20,5 foizga, jismoniy shaxslar uchun daromad solig'ining eng kam stavkasi 9 foizdan 8 foizga tushirilganiga qaramasdan, davlat byudjeti yalpi ichki mahsulotga nisbatan 0,3 foiz profitsit bilan bajarildi. 2014-yilga mo'ljallangan rejava asosan soliq yukini yanada kamaytirish, jumladan, yuridik shaxslar uchun foyda solig'i stavkasini 9 foizdan 8 foizga, jismoniy shaxslar uchun eng kam soliq hajmini 8 foizdan 7,5 foizga tushirish rejalashtirildi. Bunday soliq yengilliklari 130 milliard so'mdan ortiq mablag'ni tejash va uni korxonalar ixtiyorida qoldirib, ularning o'z aylanma mablag'larini ko'paytirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va texnologik yangilash, shuningdek, aholi daromadlarini 90 milliard so'mdan ko'proq oshirish maqsadida yillik rejaga kiritildi¹¹.

Yuqoridagi ko'rsatkichlarning amaldagi ifodasi sifatida 2014-yilga kelib soliq yuki 20,5 foizdan 20 foizga, daromad solig'i stavkasi esa 9 foizdan 8 foizga kamaytirildi va davlat byudjeti yalpi ichki mahsulotga nisbatan 0,2 foiz profitsit bilan bajarildi. Bugungi kunda tadbirkorlik subyektlarining 98 foizi soliq hisobotlari topshirishni, eski usuldagi qog'oz to'ldirish yo'li bilan emas, balki bevosita elektron shaklda amalga oshirmoqda. 2015-yilda birinchi navbatda amalga oshiriladigan vazifalar qatoriga daromad solig'i stavkasini 7,5 foizga kamaytirish kiradi. Shu bilan birga, qurilish sohasida faoliyat yuritayotgan korxonalar uchun yagona soliq to'lovi stavkasi, sanoat korxonalarida bo'lganidek, 6 foizdan 5 foizga tushirishi kutilmoqda¹².

O'zbekiston Respublikasining 2015-yilgi davlat byudjeti parametrlari

Asosiy byudjet ko'rsatkichlari	2012-yil (mlrd. so'm)	2013-yil (mlrd. so'm)	2014-yil (mlrd. so'm)	2015-yil (mlrd. so'm)	Byudjet daromadlari salmog'i, %da
Davlat byudjeti daromadlari	20 614,1	25 104,9	30 160,8	36 184,9	100
Shu jumladan: Bevosita soliqlar	5 196,4	6 583,1	7 790,4	8 554,3	23,6
bilvosita soliqlar	11 187,8	13 039,4	15 618,2	19 115,8	52,8
Resurs to'lovlari va mol-mulk solig'i	2 746,4	3 755,5	4 521,4	5 741,8	15,8
Qo'shimcha foyda solig'i solig'i	250,0	294,5	388,4	548,2	1,5
Boshqa daromadlar	1 233,5	1 432,4	1 842,4	2 224,8	6,1
Byudjet xarajatlari	21 571,7	26 312,4	31 582,3	37 967,7	Byudjet defitsiti YaIMga nisbatan 1,0%

*O'zbekiston Respublikasi Soliq qo'mitasi

Respublikamizda amalga oshirilayotgan soliq siyosati avvalambor soliq to'lovchilar zimmasidagi soliq yukini kamaytirish, soliqlarning rag'batlantiruvchi rolini yanada oshirish, soliqqa tortish tizimini soddalashtirishga qaratilgan. Soliq yukining kamaytirilib borilishi tadbirkorlik subyektlarining real daromadlarini oshirishga, ularning ishlab chiqarish salohiyatini kengaytirishga va rag'batlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatib kelmoqda.

¹⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2012-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2013-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi

¹¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2013-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2014-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi

¹² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2014-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2015-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi

Hozirgi vaqtda soliqlar vositasida davlat daromadlarining asosiy qismi shakllantiriladi. Bozor munosabatlarining shakllanishi davrida soliqlar korxonalarining iqtisodiy faoliyatini tartibga solishning bilvosita quroli hisoblanadi.

O'zbekistonda soliq tizimini takomillashtirish iqtisodiy islohotlar va davlat iqtisodiy siyosatining markaziy masalalaridan biri hisoblanadi. Izchil ravishda soliq siyosatining amalga oshirilishi, soliq yukini kamaytirish bilan bog'liq chora-tadbirlarning ishlab chiqilishi, soliq to'lovchilarda ishlab chiqarishni kengaytirishga sharoit yaratilishi, ishlab topilgan va ularning o'zlarida qoladigan mablag'larning qayta investitsiya qilinishi oqibatida qo'shimcha soliq obyektlari paydo bo'lishi hisobiga nafaqat byudjetdagi yo'qotishlar o'rning qoplanishi, balki soliq to'lovchilarning qo'shimcha daromadga ega bo'lib, ishlab chiqarish imkoniyatlarining oshishiga olib kelishini kuzatishimiz mumkin.

Hozirda iqtisodiy jarayonlarni tezlashtirishda, ularning unumdorligini oshirishda axborot texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda. O'z navbatida soliq tizimida ham ish faoliyatini yaxshilash maqsadida zamonaviy texnologiyalar qo'llanilmoqda. Byudjetga soliq to'lovlarining o'z vaqtida va to'liq kelib tushishini ta'minlash hamda soliq idoralarda bugungi kun talablariga javob beradigan ma'lumotlarni tezkor ishlash va uzatish tizimini yaratish uchun zamonaviy telekommunikatsiya vositalarini joriy etishga doir ishlar olib borilmoqda. Soliq organlarida ma'lumotlarga ishlov berishning yagona kompyuterlashtirilgan tizimi o'rnatilgan bo'lib, bu tizim samaradorlikni oshirish, soliqlar va soliq to'lovchilar bo'yicha aniq axborotlar olish, soliq to'lovchilar haqidagi axborotni sir saqlash imkoniyatlariga ega.

Bugungi kunda barcha soliq organlarida hisobotni elektron ko'rinishda qabul qilish yo'lga qo'yilmoqda. Buning bir qancha afzalliklari mavjud bo'lib, yozilmagan holda hisobotlarni jo'natishni to'xtatish, fuqarolar hisobotni o'zi istagan joydan yuborish, vaqtni tejash imkoniyatlarini beradi. 2014-yilda milliy dasturiy mahsulot ishlab chiqaruvchi guruh tomonidan "EREPORT" dasturi taqdim etildi. Bu dastur buxgalteriya bilan bir qatorda soliq hisobotlari bilan ishlash imkonini beradi. Shuningdek, bu dasturda sohaga oid qonun hujjatlari va ekspert maslahatlaridan foydalanish imkoniyati mavjud. Bir necha oy ichida soliq xizmatiga oid 1200 dan ortiq hisobot kelib tushdi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, bugungi kunga kelib O'zbekistonda soliq tizimining ahamiyati, milliy iqtisodiyotimizda tutgan o'rni oshib bormoqda.

Buni e'tiborga olgan holda bu sohaga doir ko'plab islohotlar amalga oshirilayotgani, albatta, mamlakatimiz taraqqiyotiga hissa qo'shmasdan qolmaydi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2012-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2013-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2013-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2014-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2014-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2015-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi
4. O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi rasmiy web-sayti (soliq.uz).

**Dilshod Maxmanov, Jahongir Abdulimov
(Tashkent, O'zbekiston)**

THE BIG THREE CREDIT RATING AGENCIES AND THEIR ROLE IN FINANCIAL MARKET

Today is known for everyone that potential investors, large financial institutions such as banks, companies act according to information which is given by credit rating agencies. The most famous credit agencies are Moody's, Standard & Poor's (S&P) and Fitch Group. Together, they are sometimes referred to as the Big Three credit rating agencies. While credit rating agencies are sometimes viewed as interchangeable, Moody's, S&P and Fitch in fact rate bonds differently; for example, S&P and Fitch ratings measure the probability that a security will default, while Moody's ratings seek to measure the expected losses in the event of a default. Although Fitch has a smaller percentage of the market, it is still much larger than other rating agencies. All three operate worldwide, maintaining offices on six continents, and rating tens of trillions of dollars in securities.

Standard & Poor's (S&P) The company traces its future back to 1860, with the publication by Henry Varnum Poor of History of Railroads and Canals in the United States. This book compiled comprehensive information about the financial and operational state of U.S. railroad companies. In 1868, Henry Varnum Poor established H.V. and H.W. Poor Co. with his son, Henry William Poor, and published an annually updated Manual of the Railroads of the United States

As a credit-rating agency (CRA), the company issues credit ratings for the debt of public and private corporations. It is one of several CRAs that have been designated a nationally recognized statistical rating organization by the U.S. Securities and Exchange Commission. The company rates borrowers on a scale from AAA to D. Intermediate ratings are offered at each level between AA and CCC (e.g., BBB+, BBB and BBB-). For

some borrowers, the company may also offer guidance (termed a "credit watch") as to whether it is likely to be upgraded (positive), downgraded (negative) or uncertain (neutral).[1]

Moody's Corporation The company ranks the creditworthiness of borrowers using a standardized ratings scale which measures expected investor loss in the event of default. Moody's Investors Service rates debt securities in several market segments related to public and commercial securities in the bond market. These include government, municipal and corporate bonds; managed investments such as money market funds, fixed-income funds and hedge funds; financial institutions including banks and non-bank finance companies; and asset classes in structured finance. In Moody's Investors Service's ratings system securities are assigned a rating from Aaa to C, with Aaa being the highest quality and C the lowest quality.

According to Moody's, the purpose of its ratings is to "provide investors with a simple system of gradation by which future relative creditworthiness of securities may be gauged". To each of its ratings from Aa through Caa, Moody's appends numerical modifiers 1, 2 and 3; the lower the number, the higher-end the rating. Aaa, Ca and C are not modified this way. As Moody's explains, its ratings are "not to be construed as recommendations", nor are they intended to be a sole basis for investment decisions. In addition, its ratings don't speak to market price, although market conditions may impact credit risk.[2]

Fitch Group The firm was founded by John Knowles Fitch on December 24, 1913 in New York City as the Fitch Publishing Company. It merged with London-based IBCA Limited in December 1997. In 2000 Fitch acquired both Chicago-based Duff & Phelps Credit Rating Co. (April) and Thomson Financial BankWatch (December). Fitch Ratings is the smallest of the "big three" NRSROs, covering a more limited share of the market than S&P and Moody's, though it has grown with acquisitions and frequently positions itself as a "tie-breaker" when the other two agencies have ratings similar, but not equal, in scale. Fitch Ratings' long-term credit ratings are assigned on an alphabetic scale from 'AAA' to 'D', first introduced in 1924 and later adopted and licensed by S&P. (Moody's also uses a similar scale, but names the categories differently.) Like S&P, Fitch also uses intermediate +/- modifiers for each category between AA and CCC (AA+, AA, AA-, A+, A, A-, BBB+, BBB, BBB-).[3]

Faced with having to put more capital against lower rated securities, investors such as banks, pension funds and insurance companies sought to sell their residential mortgage-backed securities (RMBS) and collateralized debt obligation (CDO) holdings. The value of these securities held by financial firms declined, and the market for new subprime securitizations dried up. Some academics and industry observers have argued that the rating agencies' mass downgrades were part of the "perfect storm" of events leading up to the financial crisis in 2008.

CRAs such as S&P have been subject to criticism in the wake of large losses beginning in 2007 in the collateralized debt obligation (CDO) market that occurred despite being assigned top ratings by the CRAs. Credit ratings of AAA (the highest rating available) were given to large portions of even the riskiest pools of loans. Investors trusting the low-risk profile that AAA implies, purchased large amounts of CDOs that later became unsaleable. Those that could be sold often took staggering losses. For instance, losses on \$340.7 million worth of CDOs issued by Credit Suisse Group added up to about \$125 million, despite being rated AAA by S&P.[1]

Also Fitch Ratings have been subject to criticism in the wake of large losses in the collateralized debt obligation (CDO) market that occurred despite being assigned top ratings by the CRAs. For instance, losses on \$340.7 million worth of collateralized debt obligations (CDO) issued by Credit Suisse Group added up to about \$125 million, despite being rated AAA by Fitch. However, differently from the other agencies, Fitch has been warning the market on the constant proportion debt obligations (CPDO) with an early and pre-crisis report highlighting the dangers of CPDO's.[3]

Although the rating agencies were criticized for "technical failings and inadequate resources", the FSB stated that the agencies' "need to repair their reputation was seen as a powerful force" for change.

Literature:

1. www.standartandpoors.com
2. www.moodys.com
3. www.fitchratings.com

Scientific supervisor:

The teacher of Tashkent Financial institute –
Candidate of economy sciences, docent, Ilhomova Yodgora Saidahmedovna.

Hakimjon Otamurodov
(Tashkent, Uzbekistan)

IMPORTANCE OF CREDIT PORTFOLIO AND CREDIT RISK MANAGEMENT IN BANKING SYSTEM

Portfolio management is concerned with both investment and credit portfolios. The investment portfolio consists of a few subportfolios, such as the sovereign security portfolio, corporate bond portfolio, equity investment portfolio, mutual funds portfolio, and so on. Management of the investment portfolio is concerned with the protection of investment values against the volatility of market variables. Credit portfolio management deals with the evaluation of each portfolio at periodic intervals to judge the quality of assets held in the portfolio and protect them from losing values through appropriate corrective action in time. For managing the credit portfolio,

banks may divide its total credit assets into different portfolios or subportfolios

Banks may decide the composition of portfolios keeping in view the nature and the distribution of its loans and advances. They may classify total credit exposure into purpose-wise, sector-wise, borrower-type-wise, or even product-wise portfolios. It is, however, advantageous to classify large credits into sector-wise portfolios, like infrastructure sector, manufacturing sector, trade sector, and real estate sector portfolios, and relatively medium- and small-size credits into retail portfolios, like residential housing loan portfolio, auto loan portfolio, personal loan portfolio, education loan portfolio, and credit card portfolio.

Risk is the element of uncertainty or possibility of loss that prevail in any business transaction in any place, in any mode and at any time. In the financial arena, enterprise risks can be broadly categorized as Credit Risk, Operational Risk, Market Risk and Other Risk. Credit risk is the possibility that a borrower or counter party will fail to meet agreed obligations. Globally, more than 50% of total risk elements in Banks and Financial Institution (FI) s are credit risk alone. Thus managing credit risk for efficient management of a FI has gradually become the most crucial task. Credit risk management encompasses identification, measurement, matching mitigations, monitoring and control of the credit risk exposures.

Credit risk (uncertainty associated with borrower's loan repayment) is one of the most significant risks that commercial banks face. Nearly 40% of the total revenue of a typical commercial bank is generated by credit-related assets. Credit management, including provisions and write-offs, also account for a significant portion of a bank's expenses.

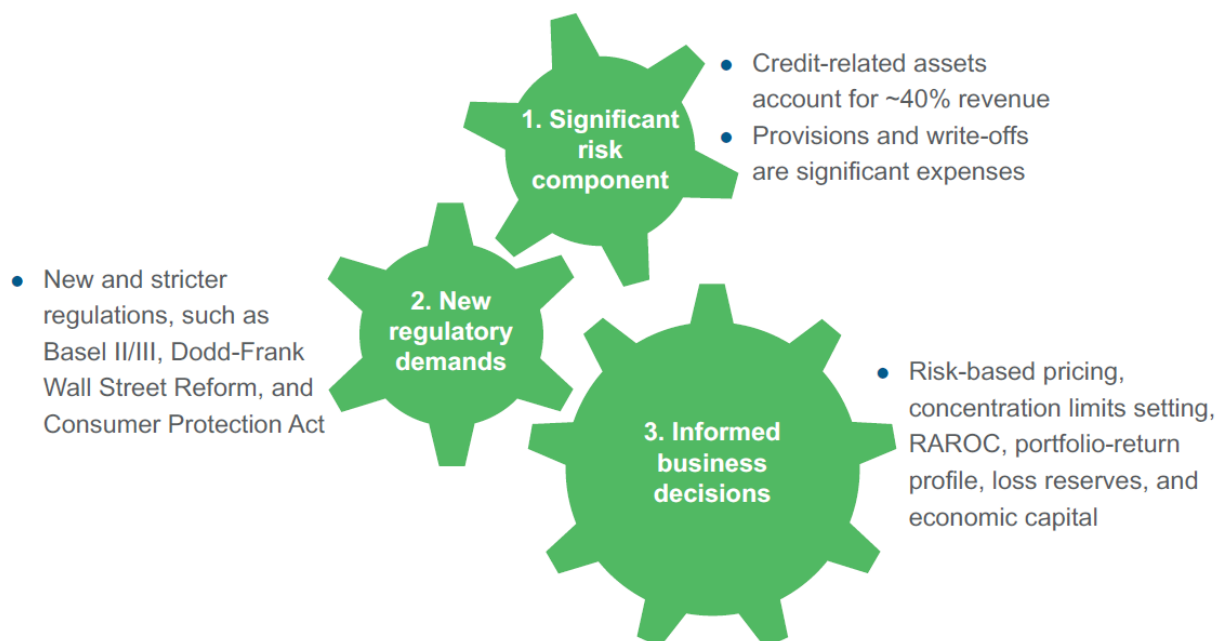
The financial crisis of 2008 exposed the inter-linkages between credit risk, market risk, and liquidity. From January 1, 2008 to April 15, 2011, the FDIC closed 356 banks¹³ that failed to manage the risks building up in their residential and commercial mortgage exposures. This unleashed a wave of new and stricter regulations, such as Basel II/III, Dodd-Frank Wall Street Reform, and Consumer Protection Act. The Dodd-Frank Act, for instance, requires companies that sell products, such as mortgage-backed securities, to retain at least 5% of the credit risk, unless the underlying loans meet standards that reduce riskiness. Stress testing is also required now to ensure credit policy adherence.

Beyond the need to be compliant, effective credit risk management can also lead to significant business advantage. It helps establish a framework that defines corporate priorities, loan approval process, credit risk rating system, risk-adjusted pricing system, loan-review mechanism, and comprehensive reporting system. The outputs from credit risk models help banks in risk-based pricing, exposure and concentration limits setting, Risk Adjusted Return on Capital (RAROC), managing portfolio-return profile, setting loss reserves, and economic capital calculation.

Credit risk management includes both preventive and curative measures. Preventive measures comprise risk assessment, risk measurement, and risk pricing, early warning system to pick signals of future defaults in advance and undertake better credit portfolio diversification. The curative measures aim at minimizing post-sanction loan losses through steps such as securitization, derivative trading, risk sharing, and legal enforcement. Post the financial crisis, most regulators and banks are focused on strengthening preventive credit risk measures. Such preventive analytics enable banks to make better business decisions by providing timely and actionable information and increasing visibility of risks across the organization.

Figure below summarises the drivers for effective credit risk management.

Importance of credit risk management for commercial banks¹⁴

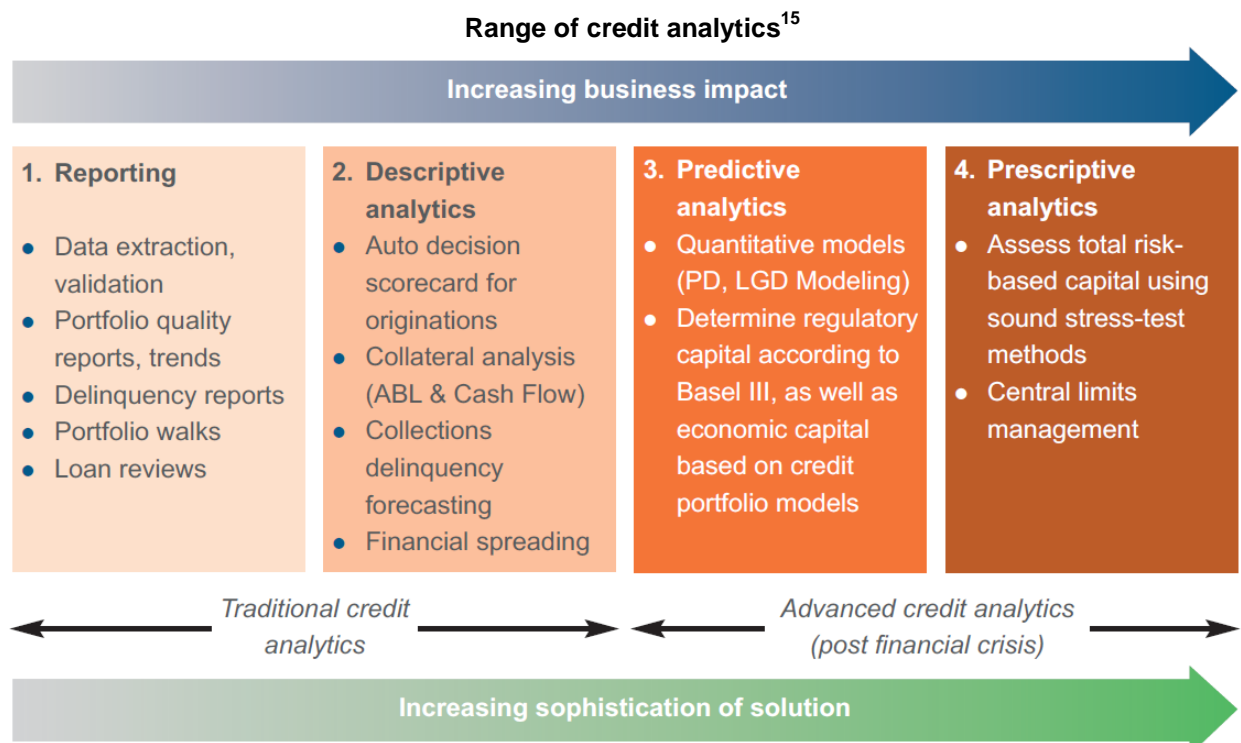
¹³ FDIC Failed Bank List. www.fdic.gov

¹⁴ Credit analytics in commercial banking. research.everestgrp.com

Credit analytics assigns a probability to the likelihood of default based on quantitative and qualitative factors. It focuses on three components of credit risk:

1. Transaction risk focuses on the volatility in credit quality and earnings resulting from selection, underwriting, and operations;
2. Intrinsic risk is inherent in certain lines of business and loans to certain industries. For example, commercial real estate construction loans are inherently more risky than consumer loans. Intrinsic risk addresses the susceptibility to historic, predictive, and lending risk factors that characterize an industry or line of business;
3. Concentration or portfolio risk is the aggregation of transaction and intrinsic risk within the portfolio and may result from loans to one borrower or one industry, geographic area, or lines of business.

Effective credit risk management solution spans views risks across the entire lending value chain and encompasses reporting, descriptive, predictive, and prescriptive analytics (see Figure below).

Credit analytics are required to be compliant and make sound business decisions but banks typically face several challenges while operationalizing advanced credit analytics.

1. Lack of data infrastructure. Unlike market risk, there is scarcity and reliability of credit risk data to be one of the key impediments to the sound design and predictive capability of credit risk models. Credit risk models are influenced by constant shifts in market variables, economic environment, business line products and services, and credit quality;
2. Legacy and outdated IT systems. Pace of regulatory reforms is outpacing systems availability at banks resulting in development of 'workarounds' until technology catches up. Mergers and acquisitions make the systems landscape even more complicated;
3. Large talent gap. Specialized skills, such as model development and model governance, are scarce and expensive resulting in large budgets for consulting projects. Stress testing, ALLL, E-Cap require large investments.

Several best practices are now emerging to help overcome some of these challenges:

- Assessment of credit risk across the lending value chain. Effective credit risk management solution spans views risks across the entire lending value chain - origination, underwriting, portfolio monitoring, regulatory reporting, and collections
- Integrated enterprise view of risk. Data governance should be centralized across different risk categories including LoB risks (market risks, regulatory risks, fraud and AML/KYC risks) and finance/treasury risks (credit risk and liquidity risk)
- Single view of customer. Functional silos prevent banks from calculating concentration risks, as single view of customer is hard to create
- Resource centralization and use of third-party providers. Centralization allows banks to break functional silos. Such a model also improves overall utilization of these scarce and expensive resources. Shared services and Global In-house Centers (GICs) are also increasingly leveraged to build such a team. Third-party BPO service providers can also be utilized for risk analytics, data

¹⁵ Credit analytics in commercial banking. research.everestgrp.com

management, testing of systems, and validation of models to quickly scale-up given the severe talent crunch in risk analytics

Thus, credit risk management is one of the biggest risks faced by commercial banks and is assuming even greater importance in a changing regulatory regime and volatile market conditions. Advanced credit analytics are now required to be compliant and to make sound business decisions. However, to successfully operationalize credit analytics, banks need to assess credit risks across the entire lending value chain and build an integrated risk management layer that uncovers interlinkages between credit risk and other risk categories (market risk, fraud, and liquidity risks).

M.Rakhimov
(Tashkent, Uzbekistan)

MARKET ECONOMY AND ITS REGULATION...

Transformation into the market economy determined business entities' independent management, operation, and ownership and allocation of their properties. However, this economy has some shortcomings. Thus, this economy should be improved and modernized.

Regulation of the economy is considered to be one of the central problems. Free-market economy is said to be self-correcting; to wit, it tackles illegal actions, encourages enterprising individuals, punishes those who shirk their responsibilities and establishes a relationship between producers and consumers. Nonetheless, it does not necessarily mean that it needs no external interventions.

Economies need to be regulated regardless of being primitive, planned or market economy.

Economy regulation, in a sense, necessitates corporate management and its formation of a balanced complex system.

Currently prevailing issues in regulating market economy can be discussed as follows:

One of the conundrums is that the economy adjustment is directly related to market. Hence, regulating the market economy, as opposed to the self-correcting character of the market, does not hold. Markets correct themselves through flexible prices, industry supply and demand, and competition. However, these determinants of the markets need to be controlled via special economical and social policies (with respect to the government, corporative, collective, social and personal benefits).

As there does not exist a pure free market economy, by implications this indicates that there should not exist disorganized market economy. Nevertheless, market regulation should not be considered to involve government dictation or empowerment of the organizations which operate on behalf of the government. In fact, market regulation encompasses financing, taxing, motivating, planning and a number of other economic activities.

The concept about the process of transformation into the market economy is regarded as a diversification of the related activities, establishment of production line and independence in possessing and allocating resources and outcomes. By this reason, free-market economy should not be characterized as a market which is self-correcting, does not require external intervention or trigger contradictions among the society (producers and consumers) interests.

The need for the regulation of the market economy can be observed through the imbalances in the redistribution of income. That is, the wealth may eventually be accumulated only by the enterprising individuals and entrepreneurs. This principle in the redistribution of income cannot be modified although particular measures can be taken to regulate it. These measures include emphasizing a strong social policy and addressing shortcomings in education, culture and defense systems. Hence, key aspects of regulating the market economy could be observed in ensuring effective use and establishment of a mechanism which determines the redistribution of wealth and resources.

Another problematic aspect of ascertaining a regulated market economy can be seen in the disorganized behavior of the labor force and further complications in migration and immigration processes. Immigration entails movements of the labor force from one country to another, which, in turn, becomes a global concern.

The government mostly focuses on the working-age segment of the population, particularly on assuring youth employment. However, movement (legal and illegal) of the labor force is regarded as a normal instance in most of the developing countries including Turkey, India, Korea and China. According to the world statistics, immigration and migration processes occurring in 114 and 100 of the world countries respectively.

An alternative challenging aspect of forming a regulated market economy is the emergence of the education, culture, and health care and production systems with the commerce sectors.

Therefore, ensuring consumer satisfaction and meeting their needs can efficiently be achieved once a certain proportion of the aforementioned key networks of the economy is privatized.

Occurrences of definite and unavoidable mass crisis is seen as the underlying obstacle in the regulation of a market economy. That is, neglecting business entities that are on the verge of bankruptcy is not ethically right. Even though, to some extent, it is true that firms pursue an opportunistic behavior, this does not necessarily imply that entities are self-serving, since they meet consumer needs and wants through provision of desired goods and services. For these reasons, there should be operating a certain mechanism which is targeted at aiding entities that are in economic exigencies.

Mankind, for the most part, consider environmental factors to be impossible to avoid, and thus, assume themselves defenseless against these factors (e.g. earthquakes, floods, desertification, droughts and so on and

so forth). Similarly, if we further proceed in the same manner, potential world economic exigencies eventually turn out to be unavoidable as those of natural factors. Despite the fact that the prevailing economic problems is likely to extend in scale, the effects of them on the economy can be remedied once necessary reforms are implemented.

In regulating the market economy, it is crucial to put emphasis on an all-inclusive development of the economics networks (oil and electricity).

In conclusion, it can be deduced that deploying elements of both local and world economy in combination constitutes the contemporary economy.

Doniyar Saidov
(Tashkent, Uzbekistan)

BASEL III: ISSUES AND IMPLICATIONS

On 16 December 2010, the Basel Committee on Banking Supervision (Basel Committee) published many of the Basel III rules.¹⁶ These set out the details of the new global capital and liquidity standards for banks developed by the Basel Committee and endorsed in principle by the G20 Leaders at their November summit in Seoul. This note provides a high-level overview of the main Basel III capital and liquidity requirements and the timeline for implementation.

With the core framework being adopted by the national authorities, the focus of attention is now shifting towards implementation – determining business impact and planning for compliance. There are strong indications that even though the framework in principle is being adopted, actual implementation will become divergent across various jurisdictions. Although the transitional period appears long, the 2019 deadline to complete implementation should not distract institutions from the need to demonstrate capital and liquidity resilience much earlier and meet interim deadlines along the way.

Despite a lack of absolute clarity, it would not be worthwhile to wait until all ambiguities have been resolved. Prior experience with the Basel II framework has shown that early analysis, strategic evaluation, and robust planning are all crucial to success in the ultimate implementation. Firms must also remain flexible to adapt to subsequent changes and developments.

This document attempts to summarize the key details of the Basel III capital adequacy framework and explores some of the practical implications and considerations for firms to establish an effective and efficient implementation procedure.

The global economic crisis has provided an opportunity for a fundamental restructuring of the approach to risk and regulation in the financial sector. The Basel Committee on Banking Supervision (BCBS) has collectively reached an agreement on reforms to “strengthen global capital and liquidity rules with the goal of promoting a more resilient banking sector,” which is being referred to as “Basel III.” Under Basel III, each area of proposed changes has a separate consultation, debate, and implementation phase. As a result, compared with the implementation of the previous agreement (Basel II), this enhanced level of dynamism, complexity, and interdependency within the global regulatory landscape will likely add significant challenge to the implementation of Basel III

The recent G20 Summit in Seoul endorsed the Basel III agreement. The G20 also endorsed very long transitional periods for full implementation of the Basel III capital and liquidity proposals.

Despite the G20’s objective of establishing a level playing field for banks, the reality is that regulators in different national jurisdictions are taking different paths over key issues like governance and remuneration, taxes and levies, the treatment of systemically important institutions, the so-called “living wills,” the scope of supervision, and even accounting and disclosure.

This is partly driven by different starting points in terms of the impact on countries of the financial crisis, yet there remains underlying tension around the trade-off between safety within the financial system and its ability to support economic growth.

The risk and regulatory reform agenda represented by Basel III needs also to be examined in light of the global journey back towards financial stability. The need is for a set of guidelines that will mutually reinforce the stability of financial institutions’ fiscal soundness of the economies in which they operate.

What are the key outcomes? As part of the general high-level agreement on the proposals, regulators from various national jurisdictions made a significant compromise on the time line for implementation of the framework, as well as various areas of implementation, including the treatment of minority interests, Deferred Tax Assets, and the calibration of the leverage ratio, which were the subject of intense debate among the BCBS and banks. Other key items, such as how to deal with SIFIs (systemically important financial institutions, a.k.a. “Too Big to Fail”), have been deferred for implementation due to lack of agreement.

A summary of qualitative impacts of the proposals is:

Impact on individual banks:

¹⁶ Basel Committee on Banking Supervision, “Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems” (<http://bis.org/publ/bcbs189.pdf>) and “Basel III: International framework for liquidity risk measurement, standards and monitoring” (<http://bis.org/publ/bcbs188.pdf>), 16 December 2010.

- ✚ Weaker banks crowded out – under adverse economic conditions, with regulatory scrutiny ever more intensive, the weaker banks will likely find it more difficult to raise the required capital and, funding, leading to a reduction in different business models and, potentially, in competition;
- ✚ Significant pressure on profitability and ROE – increased capital requirements, increased cost of funding, and the need to reorganize and deal with regulatory reform will put pressure on margins and operating capacity. Investor returns will likely decrease at a time when firms need to encourage enhanced investment to rebuild and restore buffers;
- ✚ Change in demand from short-term to long-term funding – the introduction of two liquidity ratios to address the short- and long-term nature of liquidity and funding will likely drive firms away from sourcing shorter-term funding arrangements and more towards longer-term funding arrangements with the consequent impact on the pricing and margins that are achievable;
- ✚ Legal entity reorganization – increased supervisory focus on proprietary trading, matched with the treatment of minority investments and investments in financial institutions, is likely to drive group reorganizations, including M&A and disposals of portfolios, entities, or parts of entities, where possible.

Impact on the financial system:

- ✚ Reduced risk of a systemic banking crisis – the enhanced capital and liquidity buffers, together with the focus on enhanced risk management standards and capability, should lead to reduced risk of individual bank failures and reduced interconnectivity between institutions;
- ✚ Reduced lending capacity – although the extended implementation time line is intended to mitigate the impact, significant increases to capital and liquidity requirements may lead to a reduction in the capacity for banking activity or, at the very least, a significant increase in the cost of provision of such lending;
- ✚ Reduced investor appetite for bank debt and equity – investors may be less attracted by bank debt or equity issuance given that dividends are likely to be reduced to allow firms to rebuild capital bases, ROE and profitability of organizations will likely decrease significantly, and some of the proposals on non-equity instruments (if implemented) could start to make debt instruments loss-absorbing prior to liquidation for the first time. This will become evident through investor sentiment in the cost of new capital issuance and the interbank lending rate;
- ✚ Inconsistent implementation of the Basel III proposals leading to international arbitrage – if different jurisdictions implement Basel III in different ways, issues we saw under Basel I and Basel II with respect to international regulatory arbitrage may continue to disrupt the overall stability of the financial system.

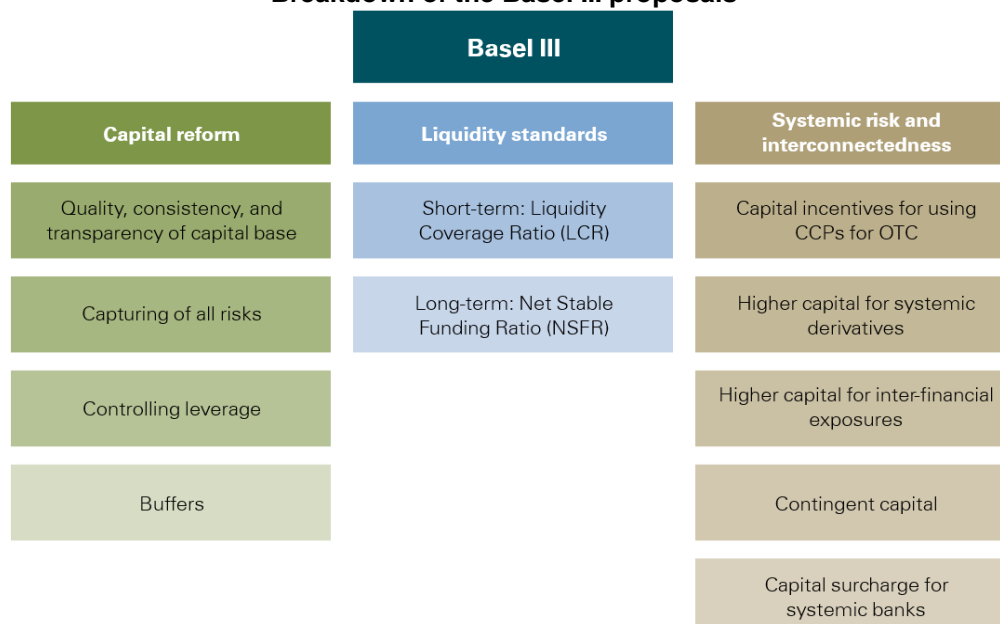
According to the BCBS, the Basel III proposals have two main objectives:

- To strengthen global capital and liquidity regulations with the goal of promoting a more resilient banking sector;
- To improve the banking sector's ability to absorb shocks arising from financial and economic stress, which, in turn, would reduce the risk of a spillover from the financial sector to the real economy.

To achieve these objectives, the Basel III proposals are broken down into three parts on the basis of the main areas they address:

- Capital reform (including quality and quantity of capital, complete risk coverage, leverage ratio and the introduction of capital conservation buffers, and a counter-cyclical capital buffer);
- Liquidity reform (short-term and long-term ratios);
- Other elements relating to general improvements to the stability of the financial system.

Breakdown of the Basel III proposals¹⁷

The aim of the Basel III capital and liquidity standards is to make banks more resilient. However, Basel III also imposes costs on banks, reducing the returns that they can earn on their assets and increasing their cost of capital. It is to be expected that banks will seek to pass these costs on to their customers to the extent possible. The capital structure of many financial institutions looks set to change as a result of Basel III. Some banks have already embarked on core capital raising exercises which have helped to secure their capital adequacy ratios. It seems quite possible that more will follow.

N.N. Mavlanov, A. Abdullaev
(Tashkent, Uzbekistan)

THE BENEFITS OF IMPLEMENTING A SIMPLIFIED TAXATION IN SMALL BUSINESS ENTERPRISES OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Application "The Uzbek model" of transition to market economy, developed not only all industries of economy but also system of the taxation. For the stable growth of our economy, the role of small enterprises and microfirms is very important. Since a year in a year the dividend in gross domestic product of small enterprises and microfirms grows and becomes the main link of our economy. Development of small enterprises is based on privileges and remunerations which our state gives to small enterprises. One of such privileges and remunerations is establishment of a single tax payment for small enterprises and microfirms. Establishment of a single tax payment led to reduction of amount of tax accounts and tax burden. Establishment of this tax reduced of tax accounts, that is, the single tax payments accounts about payment are given once a quarter to tax inspection. The single tax payment proceeding from the name makes a single tax payment for the government budget, and it leads to simplification of accounting actions for accountants. Now for industrial small enterprises with workers up to 100 persons it is possible use of two types of a tax. First a single tax payment, second is general appointed tax payment. Microfirms and small enterprises according to first part of 350's asset of the tax code, despite the number of workers:

1. trade enterprises and public catering;
2. legal entities acting within providing the organization of a lottery

and also family companies can choose the taxation form implying single tax payment or general appointed tax payment.

For transition to a single tax payment the operating microfirms and small enterprises at least in one month prior to following the accounting period, new microfirms and small enterprises without being late for 15 days from the date of the state registration, shall notify state body of tax administration in writing form which is approved by tax committee of Republic of Uzbekistan.

If microfirms and small enterprises on own initiative refuse a single tax payment, they can switch to general appointed tax payment by application in written form to government tax authority service within 10 days after the reporting period. In this case, general appointed tax payment will be paid in next reporting period.

After the reporting period, taxpayers who pay a single tax payment which don't match on number of workers to 350's asset of the tax code, no later than date of provision of the annual account to government tax authority service, on the basis of a written application transits to general appointed tax payment.

¹⁷ www.kpmg.com

In according to 350's asset of the tax code in single tax payment object of taxation is gross intake. Gross intake is assigned to 5% since 1st of January of 2014 year. Taxpayer enterprises which pay general appointed tax payment obliged to next taxes:

1. Profit tax for legal entities. (By 127's asset of the tax code – object of taxation is tax profit of legal entities. Tax burden is 9%)
2. Value-added tax. (By 198's asset of the tax code – object of taxation is taxable overturn, taxable import. Tax burden is 20%)
3. Tax for assets of legal entities. (By 266's asset of the tax code – object of taxation is fixed assets including fixed assets acquired by finance lease contract (leasing), incomplete building objects and non-put in action equipment in appointed date. Tax burden is 3.5 %)
4. Tax of improvement and development social infrastructure. (By 296's asset of the tax code – object of taxation is profit of legal entity after the taxation of profit tax for legal entities. Tax burden is 8%)
5. Obligatory allotment to pension fund except budget.(By 313's asset of the tax code – object of taxation is net revenue. Tax burden is 1.6%)
6. Obligatory allotment to road fund of republic. (By 313's asset of the tax code – object of taxation is net revenue. Tax burden is 1.4%)

According to above-mentioned information, for choosing of single tax payment or general appointed tax, in example of Uzbekistan Germany joint stock company "UZGERMED PHARM" (number of workers is 72) which is located in Bardonkul, Yuqori Chirchiq district of Tashkent region, tax data of 2013 year was calculated. According to calculations in case of a choice of the single tax payment 500 million sums shall be paid to the budget, in case of choice of general appointed tax 880,3 million sums shall be paid. Results of calculation shows, that establishing single tax payment in enterprise will save 330,3 million sum in average and will abolish of accounting actions for accountants.

А.Т. Аймен, З. Кермалиев
(Тараз, Казахстан)

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РЕАЛИЗАЦИИ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ЗАДАЧ НА ПРОИЗВОДСТВЕ

Следует отметить, что хороший разработчик стратегии больше ориентирован на изменения внешней среды, чем на изучение внутренних проблем фирмы. Создание стратегии – это в первую очередь предпринимательская деятельность, которой присущи азарт и риск. Все сотрудники должны участвовать в процессе осуществления стратегии [1].

Реализация стратегической задачи зависит от способности организации выполнять некоторые ключевые рабочие процессы. Например, разработка продукции высокого качества с низкими издержками в большой степени зависит от процессов воплощения технических инноваций в инженерной области в продукцию с высокими производственными и коммерческими характеристиками. Такой процесс включает множество компромиссов между маркетинговыми, инженерными и производственными структурными подразделениями.

Во многих организациях, несмотря на значительные временные затраты на разработку стратегических планов, не достигается согласие в отношении стратегических задач бизнеса между членами команды руководителей. Несмотря на то, что широко обсуждаются тренды в технологии и покупательском поведении потребителей, проводится всесторонний анализ сильных и слабых сторон конкурентов, тем не менее в стратегических планах мало говорится о том, что поможет работнику понять, какие его функции и повседневные действия способствуют успешному бизнесу[2].

Одно из подразделений крупной компании разработало следующее заявление о стратегии: «Повысить качество, снизить издержки на продукцию и упрочить сильные стороны, обеспечивающие более высокую рыночную долю, одновременно трансформируя отрасль посредством получения более глубоких знаний о потребителях и/или инновациях, связанных с товарами и услугами». Несомненно, бизнес должен уделять всему этому внимание, но далеко не все из перечисленных задач в равной степени важны для обеспечения конкурентного преимущества. Такое заявление о стратегии дает слабые рекомендации, какие факторы (качество, издержки, инновации в товарах или услугах) более важны и почему.

Доведение стратегических задач бизнеса до сотрудников, участвующих в их реализации, позволяет им согласованно действовать в рамках единых стратегических ориентиров. Это помогает сотрудникам и их группам понять, каким образом их виды деятельности вносят свой вклад в основные рабочие процессы и каким образом качество этих процессов связано с долгосрочными успехами компании на рынке. Эти задачи также помогают определить необходимые действия в случае возникновения непредвиденных проблем [2].

Успешная реализация стратегии требует наличия определенных ТОП-характеристик. Даже если менеджеры компании знают, что основой для достижения успеха становится разработка новой продукции, то на практике это знание не помогает им разрабатывать новинку с требуемой скоростью и в пределах выделенных средств. Знание стратегии указывает поле, на котором осуществляется конкурентная игра, но оно не определяет, сможет ли организация в этой игре добиться успеха [2].

Успешная реализация стратегии требует наличия двух типов компетенции:

- технических/функциональных;
- управленческих.

Нужно выделить пять рычагов, влияющих на формирование организационных ТОП-характеристик, которые необходимы для реализации стратегии. Их роль состоит в том, чтобы определить, почему уровни координации, вовлеченности и компетенции оказались ниже требуемых. К указанным рычагам относятся:

1. организация работ;
2. влияние на принимаемые решения со стороны различных уровней, частей и функциональных подразделений организации;
3. люди, их перемещение в организации, уход из нее (начинающие работать в организации, покидающие ее и поднимающиеся вверх в иерархической структуре);
4. системы вознаграждения, измерения и информации;
5. лидерство (роль генерального директора и команды топ-менеджеров) [4].

Организация работ. Следует выяснить, как каждый из указанных ниже элементов способствует (или препятствует) выполнению стратегических задач:

- формализованная организационная структура;
- наличие и качество межфункциональных механизмов интегрирования отдельных частей организации;
- спецификация ролей, сфер ответственности и отношений отдельных сотрудников.

Современная история бизнеса переполнена примерами стратегических ошибок в обращении с интеллектуальными ресурсами и продуктами, имевших самые негативные последствия для совершивших их фирм и корпораций:

- компания Хегох первой в мире разработала графический интерфейс для персональных компьютеров с использованием окон, иконок, кнопок и т.д., но не предприняла ничего, чтобы закрепить и развить свой успех. Принципы графического интерфейса подхватили сначала Apple, а затем Microsoft; компания Хегох фактически ушла с рынка программного обеспечения;
- фирма Apple составила операционную систему компьютеров Macintosh «закрытой» для сторонних разработчиков программного обеспечения, вынуждая их таким образом ориентироваться на DOS, а затем и на Windows. В результате, несмотря на признаваемое многими экспертами интеллектуальное превосходство, Apple таким своим рук решением превратила IBMPC в стандарт настольного компьютера, а Microsoft - в законодателя рынка программного обеспечения;
- в 1986 г., когда журнал Fortune назвал президента ШМ Томаса Дж. Уотсона-младшего «наиболее успешным капиталистом в истории», корпорация ШМ, обладавшая уникальными знаниями для оценки перспективности рынка персональных компьютеров, сосредоточилась на выпуске больших машин, не воспользовалась своими преимуществами. В результате через 6 лет она лишилась трети сотрудников и практически всех прибылей.

Реализация новой стратегии требует наличия ключевых участников, способных в ходе работы действовать в самых разных качествах. Формирование новой организационной структуры (определение нового дизайна организации), как правило, определяет требуемые типы поведения. Однако у сотрудников часто не хватает нужных компетенций, чтобы демонстрировать такие типы на практике или обучать других вести себя так, как от них ожидают. Это утверждение, прежде всего, относится к ситуации, когда менеджеры в функциональных и иерархических организациях пытаются реализовать стратегию, требующую межфункциональной координации, в рамках одних и тех же функций. Такой подход плохо ориентирует менеджеров в области общего менеджмента и не особенно помогает им овладеть навыками и умениями, связанными с управлением межличностными отношениями и решением конфликтов, хотя именно эти навыки и умения требуются руководству.

При столкновении с разрывами в навыках, умениях и мотивации руководители должны оценить, насколько возможно повысить профессиональную подготовку имеющихся ключевых менеджеров или их требуется заменить. Существуют разнообразные приемы для оценки управленческих навыков, умений и компетенций - от наблюдения за поведением сотрудников во время работы, тестирования до привлечения специальных центров оценки.

Должна существовать цепочка создания ценности - это группа ценностей, которые наращивается по мере его движения по карьерной лестнице [5].

Управленческие решения по карьерному продвижению сотрудников - мощные сигналы, показывающие персоналу, что сотрудники ценятся в организации. Обеспечить широкую вовлеченность и требуемые типы поведения, необходимые для реализации новой стратегии, очень трудно, если сохраняются прежние критерии оценки работы, используемые при продвижении сотрудников. Важно изучить не то, что говорят в организации, а то, что делается на практике. Вероятность, что организационное преобразование, реально уменьшающее для сотрудников возможности карьерного продвижения, повысит их вовлеченность, очень мала [2].

В связи с этим организационные преобразования, вызванные новой стратегией, должны изучаться с точки зрения профессионалов и менеджеров, на которых эта стратегия влияет, и того, как должно быть сформулировано предложение ценности для основных групп сотрудников. Многие стратегические изменения требуют реструктуризации организации и увольнения части сотрудников, что ведет к:

- росту психологической напряженности;

- снижению степени лояльности сотрудников;
- стремлению сотрудников следовать в первую очередь собственным интересам. Ключом к пониманию поведения оставшихся в организации сотрудников становится то, в какой степени организация помогла уволенным с последующим трудоустройством, как в целом к ним относилась. Уровень вовлеченности сотрудников и объем их компетенции, которые компания сможет обеспечить в будущем, во многом зависят от способности компании заново установить психологический контакт, перейти от варианта «безопасность работ в обмен за лояльность» к варианту «личное развитие и карьерное продвижение в обмен за высокие показатели работы».

Важным вопросом при мотивировании необходимого поведения людей является вопрос привязки финансового вознаграждения к показателям функционирования компании и целям. Достоверно установлено, что связь вознаграждения с достигнутыми целями действительно побуждает людей вести себя так, как от них требуется. Но когда компании с целью формирования у сотрудников тех или иных видов поведения разрабатывают слишком сложные системы стимулирования, энергия сотрудника оказывается направленной на то, чтобы «переиграть» систему.

Сложно установить рациональный баланс между индивидуальными и коллективными стимулами. Например, многие компании обнаружили, что системы финансового стимулирования, привязанные к показателям функционирования отдельных подразделений, привели к трудностям при реализации корпоративных стратегий, охватывающих несколько бизнес-единиц.

Чтобы должным образом мотивировать сотрудников и обеспечить справедливую заработную плату, целесообразно использовать информацию о вовлеченности. Когда менеджеры анализируют показатели работы, сравнивая их с установленными критериями и целями, у людей появляются серьезные стимулы выйти на установленные показатели.

Лидерство. Существует много примеров того, когда организации с похожими стратегическими задачами, использовавшие аналогичные организационные подходы для реализации своих стратегий, в конечном счете, добивались различных результатов. Причина тому - лидерство, т.е. поведение генерального директора и топ-менеджеров. Менеджерам среднего уровня трудно работать и эффективно взаимодействовать друг с другом, если руководители функциональных направлений не способны добиться осмысленного консенсуса, установить приоритеты или согласовать требования к тем типам поведения, которые они хотят видеть в организации. На уровень вовлеченности на более низких у ровнях влияет также объем полномочий, которые менеджеры высшего (соответственно, среднего) звена готовы делегировать вниз. И наоборот, действия, предпринятые умелым генеральным директором и командой руководителей в целом, могут компенсировать изъяны организационной структуры [4].

Многими исследователями изучались результаты реализации стратегий бизнес-единиц разных корпораций. В результате было установлено, что в основе наиболее успешных действий стояли топ-менеджеры, способные эффективно объединять анализ и действие. Эти менеджеры могли решать две трудные задачи: создать всестороннюю и логически единую организационную карту ТОП-характеристик, необходимых для эффективной реализации стратегии; согласовать все требуемые преобразования, формировать партнерские отношения и обеспечить накопление необходимых знаний, т.е. заниматься обучением.

Литература:

1. Кревенс Девид В. Стратегический маркетинг, 6-е издание.: Пер. с англ.- М.: Издательский дом «Вильямс», 2008.- 512с.: ил.- Парал. тит. англ.
2. Каплан Р., Нортон Д. Стратегическое единство: создание синергии организации с помощью сбалансированной системы показателей / Пер. с англ. - М: ООО «И. Д.Вильямс», 2006. - 384 с.
3. Статистический раздел //Экономический журнал Высшей школы экономики. т.11, №4, 2007.
4. А.Т. Зуб «Стратегический менеджмент. Теория и практика. Учебное пособие для ВУЗов», 2002г. – 415 с.
5. Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации стратегии: Учебник для вузов/ Пер. с англ. Под ред. Л.Г.Зайцева, М.И.Соколовой. – М: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1998.-576с.

О. Алимджанова, И.Маджидова
(Ташкент, Узбекистан)

ЭЛЕКТРОННЫЕ ДЕНЬГИ И ПЛАТЕЖНЫЕ СИСТЕМЫ

В статье рассмотрены общие вопросы, связанные с понятием «электронные деньги». Дано обзор электронных денег на базе смарт-карт и на базе сетей. Даны краткие характеристики платежных систем в узбекском сегменте.

Электронная платежная система – это безналичная система оплаты, которая осуществляется посредством платежей из электронного кошелька через гарантийное агентство – оператора платежной системы, либо администратора платежной системы. Т.о. платежная система – это среда, в которой функционируют электронные деньги. Платежные системы могут оперировать не только электронной валютой, но и проводить традиционные безналичные транзакции.

Электронные (цифровые) деньги достаточно новое явление в экономической науке и хозяйственной практике, поэтому существуют различные мнения в отношении того, что считать электронными деньгами. Одни считают, что электронные деньги – это бессрочные денежные обязательства банковской или другой компании, выраженные в электронном виде, удостоверенные электронной цифровой подписью, используемые как расчетное средство и погашаемые в момент их предъявления обычными деньгами.

Другие – что это денежная стоимость, представляющая собой требование к эмитенту, которая хранится на электронном устройстве, эмитируется после получения денежных средств в размере не менее объема принимаемых на себя обязательств, принимается в качестве средства платежа не только эмитентом, но и другими фирмами. Третьи – что это электронный аналог наличных денег, которые могут быть куплены, они хранятся в электронном виде в специальных устройствах и находятся в распоряжении покупателя. В качестве устройства хранения используются смарт-карты или специальные компьютерные системы. Четвёртые – что это некоторая информация, передаваемая любыми способами электронной коммуникации и исполняющая роль купюр и монет при производстве платежей, как в Интернете, так и «офлайн».

На потребительском уровне пользователи относят к электронным деньгам любые платежные сервисы, позволяющие осуществлять платежи за товары или услуги, проводить расчеты между пользователями с помощью электронных средств связи, в частности с помощью сети Интернет. По своим потребительским свойствам электронные деньги схожи с обычными деньгами. Их можно зарабатывать, оплачивать ими услуги и товары, передавать и получать от других людей, накапливать на счетах и т.п. Следует отметить, как и в случае с обычными деньгами платежи происходят в режиме реального времени, в некоторых случаях и анонимно¹⁸. Впервые идея так называемых электронных денег была предложена голландским ученым-криптографом Дэвидом Чо-умом, который в 1994 г. организовал первую систему электронных денег Digicash, обеспечивающую анонимность платежей для покупателя и безопасность для продавцов.

Существуют две основные группы электронных денег, которые разделяют по виду носителя:

- на базе смарт-карт (card-based) (электронный кошелек)
- на базе сетей (network-based) (сетевые деньги)

Смарт-карты – это многоцелевые пластиковые карты со встроенными чипами (микропроцессорами). На их чип записывается денежный файл – эквивалент денег, заранее переведенный эмитенту этих карт. Клиенты банков переводят деньги со своих счетов на смарт-карты, операции по которым производятся в пределах, зачисленных на них сумм. Режим ведения лицевого счета смарт-карты отличается от режима ведения лицевого счета традиционных карт. Обычная карта сама по себе не содержит информации о состоянии счета, она лишь является инструментом доступа к расчетному счету. В момент зачисления банком денежных средств на карточный счет, к которому привязана обычная платежная карта, на саму банковскую карту никакого зачисления не производится. В момент пополнения средств смарт-карты остаток на лицевом счете уменьшается на сумму, на которую было произведено пополнение карты. На карте появляется электронная наличность, в результате чего и становится возможной и безопасной (с точки зрения возникновения овердрафта по счету) авторизация операций в режиме офлайн.

Чиповые карточные продукты можно классифицировать следующим образом:

- дебетовые/кредитные карты;
- предавторизованные карты;
- электронные кошельки;
- электронные наличные .

Дебетовые/кредитные чиповые карты – это обычные дебетовые или кредитные карты, содержащие чип. В отличие от карт с магнитной полосой они имеют дополнительные идентификационные данные, настроечные параметры, которые позволяют повысить безопасность и эффективность выполнения операции. Но принцип совершения операции остается прежним. Предавторизованные карты, электронные кошельки и карты с электронными наличными предполагают хранение суммы денег на карте, поэтому они называются картами с хранимой суммой (Stored Value Card), этим они отличаются от дебетовых/кредитных карт. На этих чиповых картах в микропроцессоре хранится баланс доступных средств. Перед совершением операции он сравнивается с суммой операции и в случае положительного результата проверки уменьшается на сумму операции. Операции с этими картами происходят в режиме офлайн, т.е. без связи с банком в момент совершения операции.

Отличие предавторизованной карты от электронного кошелька и электронных наличных заключается в том, что списание суммы со счета держателя осуществляется только после получения центром обработки расчетной информации о совершенных операциях. При занесении суммы в электронный кошелек и на карту с электронными наличными, она сразу списывается с карточного счета держателя карты. При утрате карты-кошелька и карты электронных наличных записанная на ней сумма теряется для держателя карты. В этом сходство карты электронного кошелька и карты электронных наличных с обычным кошельком с наличными деньгами. Концепция электронных кошельков, как финансового продукта, предполагает определенное ограничение на сумму хранимых в кошельке средств

¹⁸ Информационно-правовая система «Гарант»

и использование его для сравнительно мелких платежей. Особенность чиповых карт, реализующих концепцию электронных наличных, заключается в том, что, применяя специальные электронные устройства, которые функционируют автономно и конфиденциально без связи с эмитентом, владелец карты имеет возможность проверить остаток денег на карте, перевести деньги на другую карту, послать деньги по телефону, обменять денежный файл обратно на традиционные деньги и т.п. Примером такой карты является банковская карта Mondex.

Для хранения средств, перечисленных с банковского счета, реализовано устройство, называемое бумажником (Mondex wallet), которое позволяет переводить средства с карты на карту, считывать баланс, изменять ПИН. Средства на карту могут переводиться из бумажника по мере необходимости. Благодаря этому была реализована анонимность операций и повышена безопасность системы: часть денег – в бумажнике, часть – на карте. Кроме того, в системе Mondex предусмотрено использование банкоматов для обналичивания денег и торговых терминалов для перевода средств с карты покупателя на карту продавца, который затем, воспользовавшись Mondex-совместимым телефоном, может перечислить накопленные на его карте средства на банковский счет предприятия.

В платежной системе, использующей карты с электронными наличными, существуют ограничения на операции с картами торговцев. Таким образом обеспечивается так называемое свойство аудируемости операций. Модель электронных денег становится менее опасной.

Платежные ассоциации Visa International., MasterCard Int. и Europay Int. образовали рабочую группу, которая разработала

международные ISO-стандарты для карт с микропроцессором, так называемый EMV-стандарт (название составлено по первым буквам систем главных разработчиков EuroPay/MasterCard/Visa)

¹⁹В Евросоюзе принято решение о переводе в 2010 г. пластиковых карт на смарт-карты или EMV-карты. В настоящее время существуют варианты комбинирования продуктов платежных систем на основе смарт-карт:

1. MasterCard предложила объединить приложения предав-торизованных карт и дебетовых/кредитных карт. В этом случае операции проводятся как в онлайн-режиме для пополнения счета карты в пределах установленного лимита на сумму одной офлайн-операции, так и в офлайн-режиме для выполнения платежей.

2. Visa представила мультиаппликационные EMV-карты. Система обеспечивает клиентам дополнительные удобства при выполнении платежей с использованием дебетовых или кредитных карт Visa и мобильных телефонов. Решение основано на технологиях EMV и Infrared Financial Messaging, или IrFM (международный стандарт, обеспечивающий совместимость устройств при передаче данных по инфракрасным каналам). Владельцы карт Visa и абоненты системы SKT могут оплачивать товары и услуги, направляя защищенный инфракрасный сигнал с мобильного телефона в миниатюрные приемники инфракрасного излучения, встроенные в POS-терминалы в пунктах продажи, торговых автоматах, разнообразных транспортных терминалах и других устройствах, принимающих платежи. По аналогии с наличными купюрами цифровые деньги, как электронные документы содержат номинальную стоимость, указание на эмитента, индивидуальные признаки (серия, номер и т.д.) и элементы защиты от подделки путем заверения их цифровой подписью эмитента. Для обеспечения анонимности обращения цифровых денег индивидуальные признаки выбираются их будущим владельцем и в закрытом виде передаются для подписи эмитенту. Подписывает банкноту эмитент «вслепую» (не зная ее индивидуальных признаков, но, точно зная номинал), для чего используются специальная цифровая подпись и криптографический протокол. Поэтому эмитент может контролировать только объем выпущенных цифровых денег, но не распределение их по респондентам, что и обеспечивает анонимность расчетов. При выдаче цифровых денег взамен наличных или других платежных средств эмитент может даже не знать респондента. Чтобы исключить повторные расчеты одной и той же электронной банкнотой, Цифровые деньги делаются «одноразовыми», каждая банкнота применяется для расчетов только один раз. С этой целью эмитент должен поддерживать базу данных использованных банкнот и сверяться с ней при каждом платеже. Эмиссия и использование цифровых денег действующим законодательством не регламентируются, поэтому их ликвидность обеспечивается эмитентом и основывается на соглашениях о их применении как платежных средств. Пополнение электронных сетевых кошельков происходит как через банковскую систему (банковские переводы, Интернет-банкинг, платежи с карты, чеки и т.д) и не банковскую систему (не банковские переводы, например наличным платежом через отделения Почты Узбекистана, различные платежные терминалы, номинальные пластиковые карты платежной системы, другие электронные платежные системы и т.д.). При выборе электронной платежной системы пользователю необходимо поинтересоваться размером комиссии за эту операцию. Обычно эти данные, как и возможные способы пополнения электронного кошелька, размещены на сайте системы.

К главным преимуществам электронных денег по сравнению с безналичным расчетом через банк следует отнести следующие параметры:

- низкая стоимость транзакции и перевода с одного электронного счета на другой;
- высокая скорость проведения операции, которая ограничивается только возможностями платежной системы, практически действие происходит мгновенно.

¹⁹ Глушенков А. Электронные платежи и чем они отличаются от электронных денег // <http://www.lawfirm.ru>
Системы электронных денег, их формы, виды и методы использования // <http://www.y-money.com.ua>

Главными недостатками электронных денег можно считать то, что:

- эмитентом электронных денег является не государство, а конкретная платежная система, которая и отвечает за сохранение их платежеспособности;
- использование электронных денег возможно только в рамках платежной системы-эмитента;
- существуют проблемы с безопасностью при проведении электронных платежей.

В настоящее время электронные деньги и электронные платежные системы являются динамично развивающимся рынком как технически, так и технологически. Большое значение имеет то, что в правовом аспекте существует еще множество нерешенных проблем. Так в настоящее время в Узбекистане не осуществляется специального государственного регулирования электронных денег. Банки непосредственно не имеют отношения к сетевым электронным деньгам, обеспечивая лишь конечную точку ввода-вывода денежных средств в системы, и практически не являются значимыми игроками на этом рынке. Хотя думается, что в будущем банки займут если не лидирующее, то значимое положение в оказании этой услуги.

М. Амирдинова
(Ташкент, Узбекистан)

МОДЕРНИЗАЦИЯ В СФЕРЕ ВОДНОГО ХОЗЯЙСТВА

Грядущий дефицит водных ресурсов вызывает общую обеспокоенность во всем мире, поскольку вода является естественным и незаменимым источником существования всего живого на земле. В этих условиях ни одна страна не имеет права вести себя с позиций национального эгоизма, поскольку в конечном итоге это может привести к гибели человечества. Наоборот, все страны должны выработать и неукоснительно следовать международным нормам водной справедливости и водной этики. В современных условиях четверть населения мира испытывают водный дефицит, более 1 млрд. жителей планеты не имеют доступа к чистой воде и, по прогнозам, столько же людей к 2025 г. будет проживать в условиях «абсолютного водного голода». По данным Всемирного Водного Совета, к 2050 г. около 2/3 населения планеты столкнутся с проблемой дефицита пресноводных ресурсов и человечество уже сегодня обязано предпринять действия, защищающие его от этих смертельных рисков.

В настоящее время в Средней Азии, и в частности, в Узбекистане уже ощущается острый дефицит водных ресурсов. С ростом численности населения, интенсивным развитием промышленности, коммунального хозяйства и других отраслей экономики день за днем увеличивается потребность в воде. Изменение климата резко влияет на водные ресурсы трансграничных источников стран Центральной Азии. Всё чаще и чаще мы сталкиваемся с проблемами паводков и засух.

За годы независимости в Узбекистане произошли радикальные изменения в водном хозяйстве. Осуществлен переход с административно-территориального принципа управления водными ресурсами на бассейновый, что позволило обеспечить более эффективное, стабильное и равномерное распределение воды на всех уровнях. Основой прогресса водохозяйственного сектора является широкое внедрение ИУБР, где Узбекистан является признанным лидером, о чем свидетельствуют аналитические обзоры Всемирного Банка, АБР (Азиатский Банк Развития) и других международных организаций.

Следование позволяет не только повысить эффективность руководства водой, но и внедрить современные водосберегающие технологии, системы автоматизированного контроля и управления водораспределением, наладить мониторинг распределения и повысить эффективность использования воды.

В выступлении 20 сентября 2010 года на заседании Саммита ООН «Цели развития тысячелетия» в Нью-Йорке Президент Республики Узбекистан Ислам Каримов отметил, что «любое уменьшение притока рек Аму-Дарьи и Сыр-Дарьи – это кардинальное нарушение и без того хрупкого экологического баланса во всем обширном регионе. И в этих условиях любые попытки реализовать проекты, которые были разработаны 30 - 40 лет назад, еще в советский период, по возведению в верховьях этих рек масштабных гидросооружений с гигантскими плотинами, тем более, если учесть, что сейсмичность зоны составляет 8-9 баллов – все это может нанести непоправимый ущерб экологии и явится причиной опаснейших техногенных катастроф, свидетелями которых мы являемся в последние годы».

В Ташкенте решением вопросов водоснабжения столицы, а также отистики промышленных и бытовых сточных вод занимается Государственное унитарное предприятие «Сувсоз». Здесь работают более 4 тыс. 500 специалистов. В их ведении находится обслуживание крупных водозаборных сооружений, водораспределительных узлов, насосных станций, водоводов, канализационных очистных сооружений, станций перекачек, канализационных коллекторов. Водоснабжение столицы, которой необходимо большое суточное потребление чистой питьевой воды, осуществляется семью водозаборными сооружениями. Их суммированная мощность составляет 2 млн. 326 тыс. кубометров в сутки. При этом большая часть подаваемой воды приходится на долю канала Бозсу.

С целью модернизации системы водоснабжения столицы реализуется проект «Усовершенствование системы водоснабжения города Ташкента» стоимостью \$10 млн. Он является результатом кредитного соглашения между хокимиятом Ташкента и Европейским банком реконструкции и развития. В рамках проекта произведена реконструкция трех крупных водоподающих сооружений с заменой изношенного оборудования на современное, энергосберегающее. Установлены новые насосы на

головних сооружениях Кадырьинского водопровода, Кибрайских водозаборных сооружениях и головных сооружениях водопровода Бозсу.

Только в 2013 году было установлено 22 новых энергосберегающих насосных агрегата производства компании «Грундфос». В настоящее время в системе водоснабжения столицы работают 94 насоса этой марки.

Кроме того, заключен контракт с компанией «Грундфос» для приобретения ГУП «Сувсоз» ещё 239 единиц насосного оборудования. Заключение состоялось в рамках постановления Кабинета Министров Узбекистана от 25 июня 2013 года «О мерах по модернизации и внедрению современных энергосберегающих технологий в систему питьевого водоснабжения и водоотведения города Ташкента». Большое значение для качественного водоснабжения Ташкента также имеет очистка промышленных и бытовых сточных вод. С участием Исламского банка развития ведется реконструкция трех канализационных очистных сооружений с заменой изношенного оборудования, строительство разгрузочного Каракамышского коллектора, осуществляется техническое перевооружение. Общая сумма проекта составила \$38 млн.850тыс. Все работы планируется закончить в 2014 году. В результате можно будет увеличить количество подключений к системе канализации.

На протяжении 2013-2017 годов на 25 тысячах гектаров земельных площадей Узбекистана, в том числе во всех вновь образованных садах и виноградниках, будет внедрено капельное орошение.

Конкретные задачи, поставленные Главой государства по акцентированию внимания на использование в условиях климата Узбекистана современных оросительных систем и энергосберегающих технологий, осуществляемая в соответствии с ними широкомасштабная практическая работа имеют важное значение. В частности, на основании Указа Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию организации фермерской деятельности и его развитию в Узбекистане» освобождены от уплаты единого земельного налога на 5 лет юридические лица, внедрившие капельное орошение на земельных площадях.

Согласно анализу на площадях, где внедрено капельное орошение по сравнению с обычным, с учетом естественных условий территорий, расход воды сократился в хлопководстве до 30%-65%, садоводстве, виноградарстве и овощеводстве до 32%-54%, а расход трудовых и материальных ресурсов – в 2 раза. Кроме того, отмечается рост урожайности соответственно на 25%-40%. Практика капельного орошения овощей на засоленных землях. Республики Каракалпакстан дает возможность снизить засоленность почвы до 35%.

Отмечалось, что в последнее время проблемы, связанные с изменением климата в мировом масштабе, засухой, засолением почв и опустыниванием, сокращением тысяч гектаров плодородных земель, в свою очередь, требуют модернизации аграрной сферы страны и широкого внедрения в нее инновационных методов.

**Наталія Андрущенко, Владислав Медведський
(Вінниця, Україна)**

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ МОТИВАЦІЇ ПРАЦІ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Постановка проблеми. У сучасному менеджменті все більшого значення набувають мотиваційні аспекти. Мотивація персоналу є основним засобом забезпечення оптимального використання ресурсів, мобілізації наявного кадрового потенціалу. Питання стимулювання працівників до продуктивної праці є одним із найважливіших питань в умовах, коли підприємство прагне отримати якомога більше конкурентних переваг від найму і використання висококваліфікованого персоналу.

Актуальність даної роботи полягає в тому, щоб дослідити вплив мотивації на продуктивність праці працівників, а також проаналізувати внутрішнє бажання людини діяти певним чином для задоволення своїх потреб. Важливо також зрозуміти значення та роль закордонного досвіду системи мотивації працівників.

Мета статті полягає у дослідженні видів системи мотивації на основі зарубіжної практики управління персоналом та надання порад щодо побудови ефективної системи мотивації праці персоналу на підприємстві.

Аналіз сучасних досліджень та публікацій. Аналіз сучасних економічних досліджень з питань мотивації праці свідчить про поширення уваги до формування ефективної системи мотивації сучасного підприємства. Мотивація як сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил, що спонукають людину до діяльності, задають кордони і форми діяльності та додають їй спрямованості, орієнтованої на досягнення певної мети розкриваються в працях Віханського О.С. та Наумова А. І.

Теоретичні та практичні аспекти застосування мотиваційного механізму знайшли своє відображення в роботах багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених: Афоніна А., Альдефер К., Адамчука В., Герцберг Ф., Гриньової В., Гончарова В., Грішнова О., Данюка В., Єгоршина А., Кібанова А., Колота А., Кузьміна О., Леонтєва А., Маслоу А., Мейо Е., Мескон М., Пономаренко В. та інших.

При дослідженні матеріальної та нематеріальної мотивації працівників були проаналізовані наукові праці таких авторів як: Кузьміна О. Є., Кредісова А. І., Яцури В., Черкасова В. В., Немцова В. Д., та ін. Кожен із цих науковців розглядає мотивацію, як психологічну категорію, котра викликає заохочення до

праці. Питанню мотивації в управлінні кар'єрою менеджера її необхідність і основний зміст розглядається в працях Іванова В.Ю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Будь-яке підприємство метою своєї роботи вбачає у отриманні прибутку та постійному його зростанні. Для досягнення поставленого завдання, в першу чергу, необхідним є правильне мотивування поведінки людини, спрямування її зусиль на підвищення результативності діяльності, тобто удосконалення системи мотивації праці. Тому система мотивації на рівні підприємства повинна базуватися на таких вимогах: надання однакових можливостей щодо зайнятості та посадового просування за критерієм результативності праці; узгодження рівня оплати праці з її результатами та визнання особистого внеску в загальний успіх; створення належних умов для захисту здоров'я, безпеки праці та добробуту всіх працівників; забезпечення можливостей для зростання професійної майстерності, реалізації здібностей працівників; підтримування в колективі атмосфери довіри й зацікавленості в реалізації загальної мети [2].

Оцінка персоналу виступає як потужний інструмент мотивації праці. На базі проведеної оцінки персоналу формується система мотиваційних винагород персоналу. Оцінка працівника являє собою процедуру, проведenu з метою виявлення ступеня відповідності особистих якостей працівника, кількісних і якісних результатів його діяльності визначеним вимогам.

На оцінці результатів праці як складової частини ділової оцінки кадрів, будувалися розроблювальні в нашій країні системи мотивації та стимулювання праці, а також системи бездефектної праці. Цілі наукові колективи працювали над удосконалюванням методології оцінки. Багато з цих розробок можуть бути корисними при вирішенні проблеми ділової оцінки кадрів і в даний час — так само, як і закордонна практика, де підбору кадрів в умовах функціонування ринкової системи приділяється саме серйозна увага.

Очевидно, що сама система мотивації повинна передбачати цілий комплекс факторів, направлених на стимулювання ефективного виконання працівниками своїх функціональних обов'язків. Виходячи з вищесказаного, найбільш дієвим на сьогодні є матеріальний аспект мотивації, основна мета якого — стимулювання виконавців за те, на що вони реально впливають [3].

Ефективна система мотивації передбачає співпадіння інтересів (потреб) працівників з цілями підприємства, інтересами власників. Така система може складатися із кількох підсистем: матеріальної мотивації, нематеріальної мотивації, персональної відповідальності і контролю.

Таким чином, під матеріальною мотивацією слід розуміти прагнення достатку, певного рівня добробуту, матеріального стандарту життя. Бажання людини поліпшити свій добробут зумовлює необхідність збільшення трудового внеску, а отже, і збільшення кількості, якості та результативності праці. Сьогодні є проблема матеріальної мотивації для країн з ринковою економікою, до яких належить і Україна. Ця проблема зумовлена двома причинами:

- 1) низьким рівнем доходів, деформаціями в їхній структурі та диференціації;
- 2) необхідністю становлення нових за змістом форм і методів матеріального стимулювання зайнятих в економіці.

Головна роль у матеріальній мотивації трудової діяльності належить заробітній платі як основній формі доходу найманих працівників. Оскільки, вищий рівень заробітної плати сприяє зниженню плинності кадрів, а отже, забезпечує формування стабільного трудового колективу. У разі зниження плинності персоналу роботодавець має можливість скоротити витрати на його найм і навчання, за рахунок спрямування вивільнених коштів на розвиток виробництва, що, у свою чергу, забезпечить підвищення конкурентоспроможності продукції. Проведення політики високої заробітної плати дає змогу відібрати на ринку праці найбільш підготовлених, досвідчених, ініціативних, орієнтованих на успіх працівників, продуктивність праці яких потенційно вища за середній рівень [4].

Необхідно звернути увагу, що сьогодні існують сучасні системи мотивації персоналу, що застосовуються в західних фірмах, а саме матеріальні винагороди: ставка заробітної плати; додаткові виплати; участь в акціонерному капіталі; медичне обслуговування; страхування; відпочинок за містом.

Важливого значення потребує нематеріальна мотивація, яка направлена на підвищення лояльності співробітників до компанії одночасно із зниженням витрат на компенсацію співробітникам їх трудовитрат. Під нематеріальними, необхідно розуміти такі заохочення до високорезультативної роботи, які не видаються співробітнику у вигляді готівки чи безготівкових грошей, але можуть потребувати від компанії інвестицій в якість робочої сили, а саме: можливість розвитку і навчання, планування кар'єри, оздоровлення, пільгове харчування тощо. Основний ефект який досягається за допомогою нематеріальної мотивації — це підвищення рівня лояльності та зацікавленості співробітників в компанії.

Важливо визначити наступні методи нематеріальної мотивації персоналу:

1. постановка перед працівниками чітко сформульованих і досяжних цілей;
2. систематичний аналіз успішно досягнутих працівниками цілей;
3. залучення працівників до різних програм навчання і підвищення кваліфікації;
4. створення якомога прозорішої системи оцінки і оплати їх праці;
5. делегування працівникам управлінських повноважень;
6. підвищення персональної відповідальності кожного працівника з наданням права вибору методів вирішення поставлених задач;
7. публічне визнання успіхів працівників в роботі, підтвердження їх цінності для підприємства різними доступними для керівництва способами;
8. увага безпосереднього керівництва до думки працівників [5].

Мотиваційний клімат на підприємствах тісно пов'язаний з задоволеністю роботою, що обумовлено багатьма факторами. Найбільш цінною вважається та робота, де працівник відчуває власну необхідність, корисність. Цієї думки більш дотримуються працівники похилого віку. Ті види робіт, де краща організація праці, кращий колектив, більш сприятливі умови праці, є більш привабливими для молодих працівників.

Крім цього, виділяють також наступні види системи мотивації персоналу, які сьогодні почали вже використовувати сучасні підприємства [1]. Це мотивація на стадії нових ідей, мотивація на стадії реалізації, мотивація на стадії апробації.

Мотивація на стадії нових ідей передбачає, що керівник зобов'язаний приходити в офіс з ідеями про новий проект, збирати усіх співробітників і інтенсивно зацікавлювати їх до роботи. Він повинен із заохоченням розповідати про свої задуми та ідеї, жваво описувати перспективи розвитку, щоб підлеглі підтримали його мрію та проявили бажання взяти безпосередню участь в її втіленні.

Що стосується мотивації на стадії реалізації, необхідно зазначити, що, в даному випадку, уміння керівника полягають у втіленні нових проектів в реальність, здатність фантазувати і залучати усіх до ефективної роботи. Керівник повинен скрупульозно вивчити новий проект, не тільки сам задум, а й можливість його здійснення. Для сучасного керівника також характерно володіти здатністю швидко коригувати стратегічну лінію розвитку організації [4].

Система мотивації характеризує сукупність взаємозв'язаних заходів, які стимулюють окремого працівника або трудовий колектив у цілому щодо досягнення індивідуальних і спільних цілей діяльності підприємства.

Від ефективності мотивації праці управлінського персоналу залежить стабільність висококваліфікованих трудових колективів, підвищення продуктивності праці, моральний і матеріальний стан кожного працівника та колективу в цілому.

Висновки. Таким чином, необхідно зробити висновок, що дія мотиваційного механізму використання трудового потенціалу дозволить мобілізувати зусилля, створити необхідну зацікавленість працівників у зростанні як індивідуальних результатів діяльності, так і виробничих результатів підприємства, загалом, сприятиме прояву творчого потенціалу робітників, підвищенню рівня їхньої компетенції.

Для того, щоб сформувати систему мотивації праці потрібно сформулювати власну систему цінностей. Визначити, які фактори важливі у роботі і як вони взаємодіють. Це дозволить чіткіше усвідомлювати потреби працівників та ефективніше стимулювати їх діяльність.

Сучасний підхід до розуміння мотивації полягає у взаємозв'язку мотивації та аналізу працівником запропонованих стимулів з урахуванням їх актуальності для задоволення зростаючих потреб. Ефективність методів керування пов'язаних з оцінкою результатів діяльності кожного працівника поступово підтверджується досвідом як закордонних, так і українських підприємств.

Отже, мотивація праці не може бути дієвою без застосування сучасних форм і методів матеріального стимулювання персоналу, а також без врахування психоемоційного стану працівників. Мотивація праці повинна враховувати і потребу в досягненні успіху.

Література:

1. Меркушова Н. И., Гаффорова Е. Б. Совершенствование системы мотивации в контексте процесса управления персоналом в новых экономических условиях // Вестник ТГЭУ. 2013. – №1. – С.49-57.
2. Особливості нематеріальної мотивації працівників до інноваційної діяльності на підприємстві / Д. В. Смолич, В. В. Павлов // Економічний форум. - 2014. - № 4. - С. 157-164.
3. Череп А. В. Необхідність формування механізму мотивації праці на підприємствах / А. В. Череп // Актуальні проблеми економіки. - 2013. - № 3. - С. 134-148.
4. Гур'янова Л. І. Формування системи мотивації праці на підприємстві / Л. І. Гур'янова // Економіка і менеджмент культури. - 2013. - № 1. - С. 85-88.
5. Кушнерик О. Сучасні методи мотивації праці персоналу та їх вплив на діяльність підприємства / О. Кушнерик // Ринок цінних паперів України. - 2013. - № 3-4. - С. 33-37.

Оксана Бабух
(Чернівці, Україна)

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД МІСЦЕВОГО ОПОДАТКУВАННЯ ТА ЙОГО АКТУАЛЬНІСТЬ ДЛЯ УКРАЇНИ

Найважливішою характерною рисою цивілізованої, демократичної держави є функціонування місцевих фінансів, що потребує відповідного фінансового забезпечення для здійснення основних функцій органами місцевого самоврядування. Головним джерелом надходжень місцевих бюджетів мають стати власні доходи, у тому числі місцеві податки і збори. Збільшення ролі місцевих податкових надходжень є запорукою та методом зміцнення місцевих бюджетів і розширення фінансової автономії регіонів.

Метою даної статті є проведення аналізу досвіду формування доходів місцевих бюджетів провідних країн світу та використання його в Україні.

Питання зарубіжного досвіду місцевого оподаткування досліджується такими вітчизняними науковцями, як Бабич Т. С., Ільяшенко В. А., Музика – Стефанчук О. А., Соколовська А. М., Щербина І. Ф. та інші.

Податкова система країни є складною конструкцією з багаторівневою структурою, до складу якої входять елементи, які об'єднуються у підсистеми, що в свою чергу вступають в у взаємодію як певні цілісності, а саме податкові відносини, нормативно – правові акти, що регулюють ці відносини, конкретні форми оподаткування, фіскальні установи, що здійснюють стягнення податків і контроль за їх сплатою [7, с. 15].

Надходження від місцевих податків і зборів у розвинених країнах, як правило, мають досить високу питому вагу в загальній сумі грошових надходжень бюджетів органів місцевого самоврядування. Зокрема, у Бельгії, Данії, Великобританії доходи від місцевих податків перевищують 20% бюджетних доходів міст. В цих країнах домінуючу роль відіграють загальнодержавні податки, які розподіляються вертикально. В Німеччині місцеві податки складають 45% загальної суми надходжень до місцевих бюджетів, Франції - 48%, Японії - 55%, США - 65%, Австрії - 72%. Такі дані свідчать про те, що у вказаних країнах місцеві податки і збори є важливим джерелом доходів місцевих бюджетів. Серед розвинених країн, де частка місцевих податків і зборів у доходах місцевих бюджетів є найнижчою і становить 10% в доходах місцевих бюджетів, слід відмітити Італію, Ірландію і Нідерланди[4, с.49].

Найбільший внесок у дохідну частину бюджетів європейських країн справляє податок на майно. Частка податку в структурі податкових надходжень місцевих бюджетів у Великобританії рівна 89%, у Франції та Іспанії 30-40%, в Швеції близько 70%, у Данії – понад 40%, у Норвегії – більше ніж 35%. Особливістю цього європейського податку є те, що базою оподаткування є справедлива вартість майна. За допомогою адміністрування цього податку можна встановити зв'язок між вартістю майна і доходами платника податку.

Податки на нерухоме майно вважаються найефективнішими саме на місцевому рівні. У Литві, Нідерландах, Угорщині, Франції платниками цього податку можуть бути як власники, так і орендарі нерухомості. Податок на нерухомість сплачується як фізичними, так і юридичними особами, проте платниками цього податку можуть бути лише юридичні особи (в таких країнах, як Ірландія та Данія) або лише фізичні особи (в таких країнах, як Великобританія та Словенія). Податок на нерухомість нараховується відповідно до оціночної вартості об'єкта нерухомості, при цьому також враховується місце розташування об'єкта нерухомості або його корисна площа. Він забезпечує 38% надходжень до місцевих бюджетів у Канаді (в окремих провінціях - до 81%), 33% - у Франції та близько 30% - у США (від 10% до 70%, залежно від штату). В країнах з економікою, що розвивається, податок на нерухомість становить 40-80% платежів до місцевих бюджетів [6].

Якщо порівняти механізм оподаткування майна та справляння інших місцевих податків і зборів, то перший має величезні переваги, а саме: здатність отримувати постійні надходження за будь-яких умов; справедливий розподіл податкового тягаря; мінімальне викривлення економічної діяльності й мінімальне стримування економічного зростання; легкість в адмініструванні; майнові податки не є конкурентними щодо державних податків у частині бази оподаткування та сплати до бюджету; суми податків опосередковуються через вигоди, які отримують їхні власники від органів місцевого самоврядування тією мірою, якою місцеві послуги капіталізуються у вартості власності.

У Великобританії з усіх місцевих податків, основним є податок на майно. Він стягується з власників або орендарів нерухомості, куди входить і земля. Оцінка вартості нерухомого майна зазвичай проводиться раз на 10 років. Вона являє собою передбачувану суму річного доходу від здачі цього майна в оренду. Ставка оподаткування встановлюється муніципалітетом залежно від потреби у фінансових ресурсах, тому помітно коливається у графствах та містах Великобританії [2, с. 22].

У Німеччині основними місцевими податками є промисловий, поземельний, прибутковий, податок на майно, на спадщину та дарування і податок з обороту. Місцеві податки не стільки мають фіскальний характер, скільки регулюють ділову активність у регіонах. Базою для нарахування промислового податку є прибуток від заняття промислом і капітал компанії. Типовий приклад ставок по промислового податку: 5% і 0,2% відповідно. Поземельним податком обкладаються підприємства сільського та лісового господарства. Звичайна ставка – 1,2%. Податок на майно стягується із сільськогосподарського майна та лісових угідь, виробничого майна та ін. Існує досить високий неоподатковуваний мінімум, а також пільги по віку та знижки на дітей. Ставка для фізичних осіб – 0,5%, юридичних – 0,6%.

Цікавим є досвід місцевого оподаткування у Франції. Найвагомішим серед податків виступає податок на підприємства; суттєвим та диференційованим є земельний податок. Від приведеного вище податку звільнено об'єкти державної власності. Він не стягується з фізичних осіб старших 75 років, а також з осіб, які одержують спеціальну допомогу із громадських фондів, або допомогу по інвалідності. Місцевим органам управління надається право вводити й інші податки та збори (на установку електроосвітлення, на освоєння родовищ тощо) [2, с. 23].

Розглядаючи місцеві податкові надходжень розвинених країн, слід вказати про їх високий рівень автономії, порівняно з Україною, яка досягається в основному за рахунок значної питомої ваги місцевих податків і зборів у доходах місцевих бюджетів. Такі особливості пов'язані з історичними особливостями становлення місцевого оподаткування у розвинених країнах, а також прагненням місцевих органів влади до фінансової самостійності, що сприяє розвитку територіальних громад та забезпеченню необхідних соціальних послуг населенню.

Після здобуття незалежності перед Україною постали завдання становлення такої податкової системи, яка відповідає ринковим умовам та нормам правового суспільства. Підвищення результативності фінансової діяльності держави передбачає докорінну перебудову і вдосконалення такого важливого інструменту податкової системи як місцеві податки та збори, виникнення яких зумовлене необхідністю

розмежування джерел доходів між бюджетами різних рівнів і зміцнення фінансової бази органів місцевої влади і самоврядування. Ефективне використання інституту місцевих податків і зборів сприяє акумуляції фінансових ресурсів, необхідних для розвитку територіальних громад, оскільки є стабільним і самостійним джерелом доходів до місцевих бюджетів.

В Україні існує хороша законодавча основа для певної самостійності місцевих органів влади щодо податкових питань – вони можуть приймати рішення про те, які встановлювати місцеві податки та збори, яким чином й які послуги надавати та інші важливі питання, що впливають на умови життєдіяльності даної громади, але воно існує лише в теорії і не завжди відповідає дійсності. Надання прав органам самоврядування щодо регулювання податку дасть змогу не просто істотно збільшити ресурс, але й почати вироблення власної фіскальної політики самоврядування, що, зрештою, сприятиме досягненню високої фінансової децентралізації.

Впродовж останніх десяти років Україна активно просувається шляхом європейської інтеграції. Головною запорукою виходу до рівня провідних країн світу є дотримання та розвиток децентралізації влади. Децентралізація - це передача значних повноважень та бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування. Разом із загальною реформою по децентралізації, в Україні повинна пройти також фінансові та податкові зміни. Податкова децентралізація передбачає розширення і зміцнення прав та повноважень місцевого та регіонального самоврядування щодо формування територіальних бюджетів за рахунок надходжень податків, зборів та інших обов'язкових платежів. Децентралізація надходжень податків до місцевих бюджетів відбувається за рахунок переведення податків із загальнодержавних до місцевих, що дозволить досягти самостійності управління місцевими грошовими ресурсами на користь регіону [3].

У зв'язку з внесенням змін до Податкового Кодексу України, які набули чинності з 1 січня 2015 року, структура місцевих податків і зборів зазнала значних змін. В першу чергу, українським урядом було скорочено кількість податків та зборів. З 1 січня 2015 року в Україні діють 2 місцевих податки та 2 місцевих збори [1]:

- податок на майно - складається із транспортного податку, плати за землю та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки;
- єдиний податок, який включає в себе: сам єдиний податок та фіксований сільськогосподарський податок;
- збір за місця для паркування транспортних засобів;
- туристичний збір.

Щодо змін у Податковому кодексі України, то станом на 2015 рік до доходів бюджетів місцевих органів управління, українська влада спромоглася запровадити акцизний податок з реалізації суб'єктами роздрібною торгівлі підакцизних товарів у розмірі 5% [1].

Місцеві податки і збори необхідні для того, щоб місцеві органи влади мали можливість надавати послуги, рівень яких у населення асоціюється з обсягом сплачених податків. Кошти, зібрані на місцях використовуються більш ефективно й заощадливо, аніж виділені центральним урядом. Скорочення переліку місцевих податків і зборів у Податковому кодексу України дозволяє частково підвищити регулюючий потенціал податкової системи, але варто зауважити, що більшість передбачених у Кодексі місцевих податків і зборів дублюють або об'єднують дію тих, які існували раніше. Так, наприклад, туристичний збір є об'єднанням готельного та курортного зборів, а у зборі за місця для паркування транспортних засобів змінено елементи оподаткування [5, с. 125].

В Україні порівняно з іншими країнами перелік місцевих податків і зборів є досить незначний. Якщо в українському законодавстві визначено чотири місцевих податків і зборів, то в окремих країнах Європейського союзу їх кількість перевищує сто. Місцеве оподаткування в Україні поки що не виконує ні фіскальної, ні регулюючої функції, а є другорядним відносно до державного оподаткування. Саме тому вітчизняна система місцевого оподаткування, потребує докорінного реформування у контексті зміцнення фінансових основ органів місцевого самоврядування.

Отже, аналізуючи зарубіжний досвід місцевого оподаткування у провідних країнах світу, Україна, як держава, що розвивається повинна слідувати йому та успішно використовувати його методи реалізації. У розвинутих країнах світу саме місцеве оподаткування являється реальним джерелом фінансової самостійності на місцях. В Україні, систему місцевого оподаткування розвивають та реформують, що з часом принесе великих успіхів та реальної податкової автономії.

Список використаних джерел:

1. Податковий кодекс України [Електронний ресурс]: офіц. текст : за станом на 14.05.2015 року. - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page>
2. Дмитровська В. С. Зарубіжний досвід місцевого оподаткування. [Електронний ресурс]/ В. С. Дмитровська //Актуальні проблеми розвитку економіки регіону: наук. зб. - Івано-Франківськ, 2008. - Вип.4. - Т.2. - С.20-26.
3. Децентралізація влади – 2015. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://decentralization.gov.ua/>
4. Ільяшенко В.А. Розвиток місцевого самоврядування в зарубіжних країнах/ В.А. Ільяшенко // Держава та регіони. - 2010. - №3.- С. 48-54.
5. Кучабський О. Розиток системи місцевого оподаткування в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/putp/2012-3/doc/4/01.pdf> – С. 122 - 126

6. Музика-Стефанчук О. А. Декілька нарисів про місцеві бюджети в зарубіжних країнах // Науковий вісник Академії муніципального управління : Серія «Право». - 2010. - №1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu_pr/2010_1/12.pdf.
7. Соколовська А. М. Податкова система держави: теорія і практика становлення / Соколовська А. М. – К.: Знання експрес, 2008. – 371 с.

Науковий керівник:
Ватаманюк Ольга Сергіївна

Людмила Безносок
(Вінниця, Україна)

ВИТРАТИ НА ОПЛАТУ ПРАЦІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ОБЛІКОВИЙ АСПЕКТ

Розглянуто сутність обліку витрат на оплату праці та встановлено, що недосконалість існуючої методики бухгалтерського обліку витрат на оплату праці та внутрішніх документів для відображення витрат на оплату праці потребує більш детального вивчення та актуалізації.

Економіці України на сучасному етапі притаманне поглиблення кризових явищ, спад виробництва, зниження рівня життя населення, офіційне безробіття, хвороба фінансової системи тощо. Це потребує пошуку шляхів підняття життєвого рівня народу і, в першу чергу, використовуючи раціональну організацію оплати праці та створення робочих місць. Вирішення цих питань пов'язане з витрачанням певних коштів як державою, так і кожним суб'єктом підприємницької діяльності. У цьому контексті розуміння сутності витрат на оплату праці є дуже важливим.

Теоретичними питаннями сутності обліку витрат на оплату праці займалися такі відомі вчені-економісти як Ф.Ф. Бутинець, О.А. Грішнова, Т.Г. Гавкалова, Н.Л. Завіновська, Г.М. Колісник, В.В. Кулішова, Н.В. Овсяк та ін.

Дослідження сутності обліку витрат пов'язане з визначенням поняття «заробітна плата». На нашу думку, необхідно дотримуватися її визначення, наведеного у Законі України «Про оплату праці»: «Під оплатою праці слід розуміти будь-який заробіток, обчислений, як правило, у грошовому виразі, що його за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану роботу або надані послуги» [1].

Слід також зауважити, що грошова заробітна плата є найбільш гнучким засобом обліку витрат та результатів праці.

Оплата праці трудового персоналу є важливою складовою ринкових відносин, концентрованим вираженням ефективності економіки і соціальної політики держави, інтегральним показником якості та результативності реформ. Заробітна плата має двоїсту природу - є джерелом доходу для працівників і статтею у структурі витрат підприємства. Вона як багатоаспектна категорія покликана відігравати значну роль в житті суспільства.

Проведене дослідження теоретичних основ і методичних аспектів обліку витрат на оплату праці висвітило, що організації заробітної плати на підприємствах в даний час притаманні недоліки: низькі рівні заробітної плати; не виправдане зближення рівнів оплати праці фахівців та інших категорій працівників; слабка матеріальна зацікавленість у підвищенні кваліфікації через незначні розходження в рівнях окладів працівників різної кваліфікації; недостатня стимулююча роль премій, надбавок.

Також, спостерігається недосконалість існуючих форм первинних документів та відповідних рівнів аналітичного обліку, які б фіксували момент понесення витрат на оплату праці та їх включення до собівартості продукції, робіт, послуг.

Сучасні умови господарювання зумовили незмінну увагу до обліку витрат на оплату праці, насамперед, на тих підприємствах, де керівники розуміють важливість оптимізації виробничих витрат, раціональне використання трудового персоналу, підвищення якості виготовленої продукції і, як наслідок, зростання конкурентоспроможності підприємства.

Реформування бухгалтерського обліку в Україні наблизило групування і класифікацію витрат на оплату праці до вимог їх обчислення у складі виробничої собівартості. Положенням (стандартом) бухгалтерського обліку 16 «Витрати» досить детально визначається облік витрат у розрізі елементів, але облік витрат за статтями калькуляції є узагальненим, не враховуються галузеві особливості [3].

Слід зауважити, що витрати на оплату праці бухгалтерський (фінансовий) облік узагальнює за економічним елементом «Витрати на оплату праці», а управлінський облік значну увагу приділяє обліку витрат у розрізі статей калькуляції.

Нагадаємо, що відповідно до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [2], крім ведення фінансового обліку підприємством самостійно розробляється система управлінського обліку та на власний розсуд виконується облік витрат у розрізі статей калькуляції за методикою, визначеною в обліковій політиці.

Необхідно зазначити, що витрати на оплату праці персоналу підприємства залежить від його загальної чисельності та кваліфікації. А чисельність персоналу визначається обсягами виробництва продукції, а також його продуктивністю праці. Крім того, розмір витрат на оплату праці кожного працівника залежить від кількості затраченого часу або виробленої продукції.

Суму заробітної плати розраховують за прийнятою колективним договором формою оплати праці (відрядною чи погодинною).

З метою обліку витрат на оплату праці оформлюють відповідні первинні документи, організовують табельний облік. Далі проводять нарахування заробітної плати за місяць, здійснюють необхідні утримання, для чого використовують розрахунково-платіжні відомості, які разом з виконанням розрахункових і платіжних функцій, слугують реєстрами аналітичного обліку розрахунків з персоналом за заробітною платою.

Аналізуючи систему відображення витрат на оплату праці на рахунках бухгалтерського обліку, необхідно відзначити її залежність від форми взаємозв'язку між рахунками фінансового та управлінського обліку. Вона може бути здійснена за рахунок автономного або інтегрованого принципу.

Більшість країн світу використовують автономну систему взаємозв'язку рахунків, яка передбачає відокремлення управлінського обліку від фінансового та існування двох планів рахунків відповідно.

В побудову вітчизняного бухгалтерського обліку покладено інтегровану систему, в основі якої лежить національний план рахунків та інструкція по його застосуванню [5,7].

Відповідно до Інструкції про застосування плану рахунків [4] прямі виробничі витрати відображають безпосередньо на рахунку 23 «Виробництво», а непрямі витрати накопичують на рахунку 91 «Загальновиробничі витрати» та після закінчення звітного періоду списують на рахунок 23 «Виробництво», залежно від встановленої на підприємстві методики розподілу витрат між об'єктами калькуляції.

Витрати невиробничих підрозділів підприємства (управління, збут) не включаються у виробничу собівартість продукції, а відповідно накопичуються на рахунках 92 «Адміністративні витрати», 93 «Витрати на збут» і списуються на рахунок 79 «Фінансові результати» у тому звітному періоді, в якому вони були здійснені.

У зв'язку з цим, доцільно використовувати додаткові аналітичні рахунки до рахунків витрат на оплату праці, які запропоновані науковцем Н.В. Овсюк [6,83]:

- 1) До субрахунку 661 «Розрахунки за заробітною платою» відкрити:
 - а) 661.1 «Витрати фонду основної заробітної плати»;
 - б) 661.2 «Витрати фонду додаткової заробітної плати».
- 2) До субрахунку 663 «Розрахунки за іншими витратами»:
 - а) 663.1 «Витрати заохочувального та компенсаційного характеру»;
 - б) 663.2 «Витрати, що не належать до фонду оплати праці».

Таким чином, використовуючи додаткові аналітичні рахунки, можна деталізувати та спростити облікові процедури, так як для обліку витрат на оплату праці за кожною операцією визначено відповідний аналітичний рахунок, необхідний для використання.

При розробці системи оплати праці необхідно знайти оптимальне співвідношення складових фонду оплати праці, щоб забезпечити справедливе співвідношення кількості і якості праці робітників з розмірами їхньої заробітної плати.

Розглядаючи структуру фонду оплати праці, необхідно враховувати, що високий рівень основної заробітної плати свідчить про те, що на підприємстві дотримуються політики стабільності і гарантованості оплати праці. Високий рівень додаткової заробітної плати вказує на те, що на підприємстві приділяється увага політиці підвищення ефективності витрат на оплату праці. Високий рівень інших заохочувальних та компенсаційних виплат свідчить про те, що стимулювання оплати праці орієнтовано на кінцеві результати діяльності підприємства [4,237].

Дослідження науковців свідчать, що структура витрат на оплату праці в Україні значно гірша в порівнянні із економічно розвинутими країнами. Досить низька питома вага прямих витрат на оплату праці в Україні свідчить про негативний вплив особливостей організації оплати праці та її ефективність.

Отже, важливо забезпечити таку організацію обліку витрат на оплату праці, яка дасть можливість достовірно обчислювати виробничу собівартість продукції, робіт, послуг. У зв'язку з цим, потрібно групувати витрати з позиції відповідності вимогам калькуляції та, водночас, визначати розмір коштів для ведення господарської діяльності, в тому числі певну суму грошей необхідно передбачити для проведення своєчасних розрахунків з оплати праці.

Література:

1. Про оплату праці: Закон України, затверджений Постановою Верховної Ради України від 24.03.95р. № 108/95-ВР (зі змінами внесеними Законом України від 19.12.13р. № 714 - VII)
2. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України, затверджений Постановою Верховної Ради України від 16.07.1999 р., №996-ХІУ (зі змінами і доповненнями)
3. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»: затверджений наказом Міністерства фінансів України 31.12.1999р. № 318
4. Єгоркіна Т.О. Удосконалення системи мотивації праці робітників підприємства / Т.О. Єгоркіна // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності: [зб.наук.праць] / ПДТУ. – Маріуполь, 2010. - Т. 1. - 235-240
5. Інструкція про застосування плану рахунків бухгалтерського обліку: затверджена наказом Міністерства фінансів України 30.11.1999р. № 291
6. Овсюк Н.В. Основні аспекти розвитку бухгалтерського обліку оплати праці для потреб управління / Н.В. Овсюк // Економічні науки. Сер.: Облік і фінанси. – 2013. – Вип. 10 (4). – С. 77-85

7. План рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій: затверджений наказом Міністерства фінансів України від 30.11.1999р. № 291

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, Волинець Оксана Олександрівна.

**Інна Білоус
(Одеса, Україна)**

ФОРМУВАННЯ ПРИБУТКУ ТА РЕЗЕРВИ ЙОГО ЗБІЛЬШЕННЯ

Прибуток являється однією із найважливіших фінансових категорій, це не лише джерело внутрішньогосподарських потреб підприємств, а й джерело формування бюджету держави. Разом з тим прибуток рахується одним із найпростіших і одночасно найбільш складною категорією ринкової економіки.

Роздивляючись сутність прибутку, у світлі сучасної економічної парадигми, слід в першу чергу підкреслити такі його характеристики:

1) прибуток представляє собою такий вид доходу, що отримує підприємець виконуючи деякий вид діяльності. Така зовнішньо не складна форма вияву прибутку одночасно є надто малою для його повної характеристики, це відбувається тому що в багатьох випадках активна діяльність якої завгодно галузі може бути не зв'язана із бажанням отримати прибуток (наприклад політика або благодійність)

2) прибуток являється доходом підприємця, який направив свій капітал для отримання комерційного успіху.

3) прибуток не може являтися обов'язковим доходом підприємця, який направив власний капітал в будь-який вид діяльності. Він рахується результатом правильного, кваліфікованого, успішного втілення своїх прагнень в підприємницьку діяльність. Не рідко у зв'язку із своєю діяльністю підприємець через брак компетентності або через інші зовнішні об'єктивні причини залишається без прибутку на який він розраховував. Так можна втратити свій капітал частково, і навіть повністю. Саме тому прибуток можна назвати певною платою за ризик здійснення своєї підприємницької діяльності.

4) прибуток визначає не весь дохід, який надходить в результаті підприємницької діяльності, а лише визначену частину, яку можна назвати "очищеною" від витрат, які були понесені в наслідок підприємницької діяльності. Якщо сказати по іншому, то прибуток являється показником який показує різницю між сумарним доходом і сумарними витратами які були в понесені у зв'язку із здійсненням підприємницької діяльності.

5) прибуток вважається вартісним показником, який виражається в грошовій формі. Даний вид оцінки прибутку має зв'язок з практикою типізованого вартісного обліку всіх зв'язаних з ним головних показників - внесеного капіталу, доходу який отримується, здійснених затрат, а також з існуючим положенням щодо його податкового регулювання. [2, с. 353]

Над проблемою формування та збільшення прибутку працювало багато вітчизняних і зарубіжних вчених, таких як: Н.П Шморгун, М.С Білик, М.Я Коробов, Н.М Гайдис, Н.В Ковтун. Р. Коттер і багато інших.

Тоді розглянемо як саме він формується. Увесь прибуток підприємства має певну структуру, а саме до нього входять прибуток який був отриманий підприємством внаслідок звичайної підприємницької діяльності і прибуток який отриманий внаслідок надзвичайних подій. Прибуток який отриманий внаслідок звичайної підприємницької діяльності складає приблизно 95% від всієї суми прибутку, що отримало підприємство. Значна частина прибутку яка була отримана від звичайної підприємницької діяльності це прибуток отриманий внаслідок операційної діяльності, а саме від проведення основної роботи підприємства (продажі продукції, послуг). В прибуток який появився внаслідок іншої оперативної підприємницької діяльності входить прибуток отриманий внаслідок реалізації запасів, матеріалів, сировини, залишків незавершеного виробництва, напівфабрикатів тощо), продажі іноземної валюти, яка необхідна підприємству для здійснення операційної діяльності.[1, с.10]

Насправді формування прибутку здійснюється через реалізацію продукції. Відповідно до законодавчих актів України реалізація визначається в момент відвантаження продукції (товару), а в випадку робіт (послуг) – відповідно даті фактичного виконання (надання) цих послуг, чи в момент переведення коштів на рахунок поставщика.

Одним із головних чинників, який впливає на величину прибутку від реалізації є собівартість реалізованої продукції. Вона є узагальнюючим і в той же час якісним показником роботи підприємства, а також являється показником роботи підприємства.

Також існують зовнішні (умови зв'язані з природою, а також регулювання яке здійснює держава над цінами, відсотками, податковими ставками та пільгами) а також внутрішні фактори до яких відносяться зміни предметів праці та обсягу засобів, якість обладнання, продуктивність праці), що мають безпосередній вплив на прибуток.

Необхідність ефективного і безперервного управління прибутком визначається високою роллю прибутку в розвитку підприємства і в інтересах його власників.

Реалізація управлінських рішень на всіх етапах формування і розподілу прибутку представляє собою систему принципів і методів управління прибутком.

Для забезпечення стабільного росту прибутку необхідно постійно знаходити резерви для його збільшення.

Резерви росту прибутку — це кількісні можливості збільшення прибутку завдяки:

- 1) збільшенню обсягу реалізації продукції ;
- 2) зменшенню витрат на виробництво і реалізацію продукції ;
- 3) постійному зниженню позареалізаційних збитків;
- 4) удосконаленню структури виготовленої продукції;
- 5) підвищенню ціни продукції [4, с. 150]

Наявність довготривалих підприємницьких зв'язків відіграє важливу роль у збільшенні об'єму прибутку який отримується підприємцем. При втраті даних відносин можливий поганий вплив на виробництво і матеріально-технічне постачання.

Завдяки проведенню інвентаризації запасів і обладнання і виявленню надлишків можна спостерігати ріст прибутку від реалізації. А надлишки необхідно продавати в рамках ринкових цін.

Одним із самих важливих факторів зростання прибутку являється зниження собівартості продукції. Саме в ній максимально видно економію як трудових так і матеріальних ресурсів. Також це можна спостерігати на фінансових ресурсах, які знаходяться в розпорядженні підприємства. Однією із найважливіших умов ефективного функціонування підприємства являється максимально можлива мобілізація резервів собівартості продукції яку випускає підприємство.

Завдяки науково-технічному прогресу і його введенні на підприємство можна досягнути зниження матеріальних витрат , що являється ще одним резервом збільшення прибутку. Проте одним із найважливіших резервів являється зменшення умовно-постійних витрат.

Виходячи із вище сказаного в рамках ринкової економіки, а тим більше в умовах економічної кризи , прибуток займає вагоме місце . Бажання отримати прибуток направляє виробників на підвищення об'єму виробництва продукції, необхідної споживачам, зменшення витрат на виробництво. Для власника підприємства прибуток являється повідомленням , яке вказує як саме можна добитись найбільшого приросту вартості , створює стимули для інвестування в дані сфери.

До основних факторів , які необхідні для визначення основних напрямків пошуку резервів збільшення прибутку відносяться:

- природні умови, державне регулювання цін, тарифів
- зміна об'ємів засобів і предметів праці, фінансових результатів
- підвищення продуктивності обладнання і його якості, прискорення оборотності оборотних засобів
- постачальницько-збутова діяльність і природоохоронна діяльність.

На сьогоднішній день підсилюється багатоаспектне значення прибутку. Акціонерне, орендне, приватне або іншої форми власності підприємство, отримавши фінансову самостійність і незалежність, вправі вирішувати, на які цілі і в яких розмірах спрямовувати прибуток, що залишилася після сплати податків у бюджет і інших обов'язкових платежів і відрахувань.

Щоб правильно планувати прибуток на майбутній період необхідно розрахувати резерви росту прибутку. Якщо знати можливу суму прибутку підприємства можна правильно передбачити інвестиційну політику, затрати які необхідно понести на соціально-культурні заходи та матеріальні винагороди працівників.

Якщо правильно виявити резерви росту прибутку це вплине на вдосконалення комерційних відносин, ринкових відносин, може вплинути на зменшення кризових явищ . В сучасних умовах господарювання промислових підприємств важливу роль відіграє планування внутрішньогосподарських резервів росту грошових накопичень. [3, с. 85].

Показником, який найкраще відображає ефективність виробництва , якість продукції яку виробляє підприємство, в якому стані знаходиться продуктивність праці і рівень собівартості являється прибуток підприємства

Таким чином, прибутком називають ту частину чистого доходу суспільства, що створюється на даному підприємстві і безпосередньо залежить від рівня його виробничо-господарської діяльності. Іншими словами, прибуток - це грошовий вираз частини вартості додаткового продукту, створеного в галузях матеріального виробництва, яка приймає форму чистого доходу. Зацікавленість підприємств у виробництві і реалізації якісної продукції, такої що користується попитом на ринку, відбивається на величині прибутку, яка за інших рівних умов знаходиться в прямій залежності від об'єму реалізації цієї продукції.

Прибуток є основним джерелом власних засобів фірми. З одного боку, прибуток розглядається як результат діяльності фірми, з іншого, як основа подальшого розвитку. Для країни прибуток фірм означає наповнюваність дохідної частини бюджету, можливість вирішення соціальних проблем країни чи регіону.

Література:

1. Афанасьев М.В., Гончаров А.Б. Економіка підприємства: Навчально-методичний посібник для самост. вивчення дисципліни / За редакцією проф. М.В. Афанасьєва. Х.: ВД "ІНЖЕК", 2003.—70с.
2. Бланк И.А. Управление прибылью, 2-е изд., расм. и доп. – К.: Ника – Центр, Эльга, 2002. – 752 с.
3. Примак Т.О. Економіка підприємства: Навчальний посібник. – К.: Вікар, 2001. – 178 с.
4. Мец. В.А Економічний аналіз :Навчальний посібник.—1990.—205с.

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, доцент, Барабаш Олександр Олександрович.

Святослав Богдан
(Ірпінь, Україна)

КОРЕЛЯЦІЙНО-РЕГРЕСІЙНИЙ АНАЛІЗ РІВНЯ ІНФЛЯЦІЇ В УКРАЇНІ

Одним із найважливіших показників стану економіки країни є рівень інфляції. Ризики, які виникають разом із цим явищем, впливають на кожну структурну ланку економічної системи. В умовах інфляції підприємець несе реальні втрати, а споживач не може в повному обсязі перетворити гроші в товарну масу.

Аналізом інфляційних процесів займалися зарубіжні та вітчизняні вчені-економісти. Вагомий внесок у розвиток теорії інфляції зробили С.Р.Моїсєєв, О.Г.Галиченко, В.Д.Камаєв, В.А.Предборська, В.В.Усов, Е.Дж. Долан, Д.ЕЛіндсей та ін. Однак деякі питання даної проблеми залишаються ще недостатньо розкритими. Так, не повністю освітленими залишаються питання моделювання рівня інфляції.

Враховуючи, що інфляція відбувається внаслідок впливу безлічі факторів, доцільно розрахунки здійснювати на основі багатофакторних моделей з застосуванням кореляційно-регресійного методу, що дозволяє встановити наявність кореляційного зв'язку між інфляцією і факторами, які на неї впливають, визначити форму зв'язку, оцінити параметри рівняння.

Для аналізу розглянемо наступні фактори: обсяг валового внутрішнього продукту (ВВП), грошовий обіг, середньомісячну заробітну плату, кількість безробітних та облікову ставку НБУ.

Взаємодія результуючого показника (Y) з факторними ознаками (X_1, X_2, \dots, X_n) традиційно описується рівнянням лінійної багатофакторної регресії, що визначається за формулою [1, с.68]:

$$Y = b_0 + b_1X_1 + b_2X_2 + \dots + b_kX_k.$$

У якості результуючого показника (Y) було обрано рівень інфляції, %, а у якості факторних величин такі показники:

- X_1 – ВВП, млн. грн.;
- X_2 – річний грошовий обіг, млрд.грн.;
- X_3 – середньорічна заробітна плата, грн.;
- X_4 – кількість безробітних, тис.осіб;
- X_5 – облікова ставка НБУ, %;

Зведені дані для кореляційно-регресійного аналізу впливу факторних величин на рівень інфляції подано у табл.1.

Таблиця 1

Фактори, що впливають на рівень інфляції (X_1 – X_5)

Рік	Рівень інфляції, %	ВВП, млн. грн.	Грошовий обіг, млрд.грн.	С/місячна заробітна плата, грн.	Кількість безробітних, тис.ос.	Облікова ставка НБУ, %
	Y	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5
1995	181,7	54516,00	6,93	73,00	1437,00	110,00
1996	39,7	81519,00	9,36	126,00	1997,50	40,00
1997	10,1	93365,00	12,54	143,00	2330,10	35,00
1998	20	102593,00	15,71	153,00	2937,10	60,00
1999	19,2	130442,00	22,07	178,00	2614,30	45,00
2000	25,8	170070,00	32,25	230,00	2655,80	27,00
2001	6,1	204190,00	45,76	311,00	2455,00	12,50
2002	-0,6	225810,00	64,87	376,00	2140,70	7,00
2003	8,2	267344,00	95,04	462,00	2008,00	7,00
2004	12,3	345113,00	125,80	590,00	1906,70	9,00
2005	10,3	441452,00	194,07	806,00	1600,80	9,50
2006	11,6	544153,00	261,06	1041,00	1515,00	8,50
2007	16,6	720731,00	396,16	1351,00	1417,60	8,40
2008	22,3	948056,00	515,73	1806,00	1425,10	12,00
2009	12,3	913345,00	487,30	1906,00	1958,80	10,25
2010	9,1	1082569,00	597,87	2239,00	1785,60	7,75
2011	4,6	1302079,00	685,51	2633,00	1732,70	7,75
2012	-0,2	1411238,00	773,20	3026,00	1657,20	7,50

2013	0,5	1505485,00	909,07	3265,00	1576,50	6,50
2014	24,9	1566728,00	956,73	3480,00	525,10	14,00

Джерело інформації: дані Державної служби статистики України 1995-2014 рр. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

В результаті розв'язання поставленої задачі п'ятифакторного кореляційно-регресійного аналізу, було побудовано економіко-математичну модель, яка набуває вигляду:

$$Y = 51,18 + 0,0002X_1 - 0,2014X_2 - 0,0326X_3 - 0,0382X_4 + 1,4851X_5.$$

Для більш наочного подання, вхідні дані було зведено до кореляційної матриці, розрахованої на основі табл.1, яка використовується для вимірювання сили взаємозв'язку між обраними факторними величинами та результативним показником (табл.2).

Таблиця 2

Кореляційна матриця

	Рівень інфляції (Y)	ВВП (X ₁)	Грошовий обіг (X ₂)	С/місячна заробітна плата (X ₃)	Кількість безробітних (X ₄)	Облікова ставка НБУ (X ₅)
Рівень інфляції (Y)	1					
ВВП (X ₁)	-0,3107	1				
Грошовий обіг (X ₂)	-0,2768	0,9967	1			
С/місячна заробітна плата (X ₃)	-0,2935	0,9980	0,9980	1		
Кількість безробітних (X ₄)	-0,1778	-0,6620	-0,6826	-0,6637	1	
Облікова ставка НБУ (X ₅)	0,8625	-0,5180	-0,4808	-0,4920	0,2186	1

Розраховано у середовищі MS Excel засобами аналізу даних «Корреляция»

Розрахунок кореляційної матриці дозволяє зробити висновок про значну залежність між результативним показником Y та факторною величиною X₅.

У процесі виявлення кореляційно-регресійних зв'язків між результативним показником та факторними величинами, окрім побудови економіко-математичної моделі, було розраховано коефіцієнт множинної регресії, стандартну помилку, t – критерій Стьюдента.

Коефіцієнт регресії множинний $R = 0,9595$ вказує на дуже щільний зв'язок між результативним показником та факторними величинами. Щодо значення коефіцієнту детермінації R^2 отриманої кореляційно-регресійної моделі – $R^2 = 0,9207$, то залежність рівня інфляції на 92,07% обумовлена обраними факторними величинами. Решта 7,93 % обумовлені іншими факторами, які не є включеними в модель регресії.

Між тим, для забезпечення значущості коефіцієнтів регресії, слід здійснити перевірку виконання умови $t_{ст} > t_{крит}$, в результаті її виконання коефіцієнт регресії є значимим.

Критичне значення показника $t_{крит} = 2,09$ за встановленим рівнем значущості $\alpha = 0,05$. Умова $t_{ст} > t_{крит}$ виконується для коефіцієнту регресії факторної величини X₅ (облікова ставка НБУ), то можна зробити висновок, що фактор X₅ для даної моделі є статистично значущими (табл.3).

Таблиця 3

Таблиця коефіцієнтів кореляції

	Коефіцієнти	Стандартна помилка	t-статистика	P-значення
Y-перетин	51,1842	20,7536	2,4663	0,0272
ВВП (X ₁)	0,0002	0,0001	1,7452	0,1028
Грошовий обіг (X ₂)	-0,2014	0,1684	-1,1957	0,2517
С/місячна заробітна плата (X ₃)	-0,0326	0,0548	-0,5951	0,5613
Кількість	-0,0382	0,0080	-4,8032	0,0003

безробітних (X_4)				
Облікова ставка НБУ (X_5)	1,4851	0,1583	9,3806	0,0000002

Розраховано у середовищі MS Excel засобами аналізу даних «Регресія»

Проаналізувавши коефіцієнти регресії можна зробити висновок, що при зміні вагомості фактора X_5 – облікової ставки НБУ на 1%, рівень інфляції збільшиться на 1,49%.

Отже, в результаті проведення кореляційно-регресійного аналізу залежності рівня інфляції, як одного з найважливіших показників стану економіки, від обраних факторів, з'ясовано, що найбільший вплив на рівень інфляції мають саме облікова ставка НБУ. Облікова ставка – один з монетарних інструментів, за допомогою якого Національний банк установлює для суб'єктів грошово-кредитного ринку орієнтир щодо вартості залучених та розміщених грошових коштів. Проведений кореляційно-регресійний аналіз рівня інфляції показав, що із підвищенням облікової ставки НБУ рівень інфляції буде зростати.

Список використаних джерел:

1. Економетрія: Навч. посіб. / В.І. Жлуктенко, Н.К. Водзянова, С.С. Савіна, О.В. Колодінська; За загальною реакцією кандидата економічних наук професора С.І. Наконечного. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2005. – 552 с.
2. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua.
3. Офіційний сайт Національного Банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/control/uk/index>.

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, доцент Лаговський Володимир Вікторович.

Б. Вахов
(Ташкент, Узбекистан)

БЮДЖЕТНЫЕ РЕФОРМЫ В УЗБЕКИСТАНЕ

На сегодняшний день в Республике Узбекистан осуществляются широкомасштабные реформы в системе государственных финансов, в частности бюджетной системе государства. Основной задачей проводимых реформ считается постатейное осуществление расходов, имеющих децентрализованную специфику и переход к осуществлению расходов ориентированных на результат. Развитие бюджетной системы страны можно условно разделить на три этапа: **первый этап - 1992-1999гг.** На данном этапе создана нормативно-правовая база по регулированию доходов и расходов между звеньями бюджетной системы, межбюджетных отношений. В результате усложнения процесса исполнения государственного бюджета, роста бюджетного дефицита, усовершенствования финансирования первостепенных расходов были введены ограничения в финансирование расходов государственной власти на местах, а в случае возникновения особо важных расходов разрешалось их финансирование с условием секвестрования по другим статьям расходов или нахождением новых источников доходов. В данном этапе содержание политики расходов заключалось в следующем: реформирование сектора социальных услуг, включая жилищно-коммунальное хозяйство, при котором предполагалась постепенная замена бюджетных дотаций на оплату услуг населением, имея в виду постепенность этого процесса и недопущение падения качества оказываемых услуг; усиление контроля за эффективным расходованием предприятиями, организациями и учреждениями выделяемых бюджетных ассигнований.

Второй этап-2000-2005гг. Учитывая специфику периода либерализации экономики, началось усовершенствование расходов государственного бюджета. В отличие от первого этапа, началась политика целенаправленности и адресности использования расходов государственного бюджета. В 2002 году Постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан №144 начался процесс подготовки проекта «Реформа управления государственными финансами», предполагающего реформирование системы государственных финансов, переход к казначейской системе исполнения бюджета, к среднесрочному планированию и бюджету ориентированному на результат. В качестве пилотных регионов для перехода к казначейской системе исполнения бюджета по четвертой группе расходов были выбраны Самаркандская область и город Ташкент.

Третий этап – с 2006 года – по настоящее время. На данном этапе осуществляется дальнейшее совершенствование системы государственных финансов в рамках реформы государственных финансов, в частности, созданы Казначейство Министерства финансов Республики Узбекистан и его территориальные подразделения на базе Управления методологии и внедрения казначейского исполнения Государственного бюджета Министерства финансов и казначейских подразделений местных финансовых органов в пределах установленной по финансовым органам численности управленческого персонала. А также, введён порядок содержания и ремонта городских улиц и других населенных пунктов, а также межхозяйственных сельских автомобильных дорог, осуществляемых соответствующими районными и

городскими Управлениями благоустройства или другими организациями - балансодержателями автодорог за счет средств местного бюджета, установлен порядок финансирования из Государственного бюджета программы геологоразведочных работ. Принят Бюджетный Кодекс, регулирующий отношения в области формирования, составления, рассмотрения, принятия, утверждения, исполнения бюджетов бюджетной системы Республики Узбекистан, государственных заимствований и контроля за исполнением бюджетного законодательства. В последние годы наблюдается стабильный экономический рост, однако до сегодняшнего дня нет единого подхода к вопросу о влиянии расходов бюджета на экономический рост, поэтому определение фактического состояния и бюджетного планирования на перспективу имеет важное значение. В частности, в планировании и прогнозировании бюджета на перспективу широко применяются традиционные нормативные методы, в которых не учитываются экономический рост и другие индикаторные факторы. По-нашему мнению, в условиях обеспечения стабильного роста экономики государства целесообразным считается поэтапный переход от традиционных методов бюджетного планирования к планированию на основе экономически-математических моделей.

По расчётам «Правила 70» показатели ВВП на душу населения за последние 23 года независимости составили в среднем 4.24%, здесь можно увидеть, что дальнейшее повышение темпов экономического роста в последующие годы приведет к существенному сокращению этого срока. В Республике Узбекистан доля расходов государственного бюджета в ВВП за период с 2007-2013гг. составила соответственно 20.7-21.7%, а в расходах консолидированного бюджета в 2013 году - 35%. Как было отмечено выше, благодаря социальной направленности государственного бюджета страны динамика изменения доли бюджетных расходов на социальную сферу в ВВП имеет тенденцию роста и в 2007 году составила 10,3%, а в 2013 году этот показатель повысился на 2,4 пункта и составил 12,7% .

Самая большая доля бюджетных расходов приходится на социальную сферу и на обеспечение социальной защиты населения, в анализируемом периоде она имела тенденцию роста (в 2007 году – 49,9%, в 2013 году – 58,7%). Это обусловлено тем, что модель экономического развития Узбекистана имеет социальную направленность. Это также является ярким проявлением того, что нашим правительством проводится политика дальнейшего улучшения социально-экономического состояния населения и увеличения расходов на социальную сферу, в том числе на социальную поддержку населения. Основная часть расходов на социальную сферу включает в себя расходы, связанные с реализацией государственных гарантий социального значения, в том числе на образование (в 2007г. – 29,5%, в 2013 г. – 34,1%), здравоохранение (в 2007 г.– 11,2%, в 2013 г. – 14,4%). В Узбекистане в условиях перехода к рыночным отношениям социальная поддержка населения осуществляется путем компенсации разницы цен на социально значимые услуги за счёт бюджета, а также выплаты семьям (в том числе многодетным) социальных пособий. В анализируемом периоде покрытие разницы между стоимостью и цен за счёт бюджета сократилось, между тем, доля социальных пособий семьям в расходной части бюджета с каждым годом снижается. В структуре бюджетных расходов большую долю имеют и другие расходы, в их числе: расходы на оборону, внешнеэкономическую деятельность, на покрытие НДС экспортёров, на государственные заказы на реализацию статистических работ, управление текущей государственной задолженности и др. В анализируемом периоде наблюдалось снижение доли этих расходов (в 2007г. – 27,6%, в 2013г. – 20,7%). Следует отметить, что в период 2007–2013гг. максимальное значение дефицита государственного бюджета было планировано в объеме 1% к ВВП, предусматривается его покрытие за счет остатков свободных средств республиканского бюджета на начало бюджетного года и других неинфляционных источников. Благодаря последовательному проведению в стране бюджетно-налоговой политики начиная с 2013 года в государственном бюджете наблюдается положительное сальдо, которое в 2013 году составило 0,3% к ВВП. В заключении можно отметить:

1. Государственный бюджет, наряду с другими экономическими инструментами государства, играет важную роль и выполняет определенные функции в управлении и регулировании национальной экономики, обеспечении социально-экономического роста, успешном выполнении приоритетных задач каждого этапа развития.

2. Государства, развивающиеся высокими темпами, предусматривают эффективное влияние на экономический рост путем обеспечения положительного сальдо за счёт сокращения бюджетных расходов. Стабильный экономический рост нужно обеспечивать не за счёт сокращения бюджетных расходов, а путем оптимизации их структуры.

3. Нельзя оценивать уровень благосостояния населения только через выявление доли расходов государственного бюджета в ВВП. Изучение таких индикаторов как уровень экономического роста государства в определенный период, инфляция, безработица позволит реально оценить степень экономического прогресса страны. По нашему мнению, в Узбекистане высокие темпы экономического роста обеспечиваются за счет эффективного расходования средств государственного бюджета.

Ельміра Гатаулліна, Владислав Медведський
(Вінниця, Україна)

ВПЛИВ КРЕДИТІВ МІЖНАРОДНОГО ВАЛЮТНОГО ФОНДУ НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. З 1994 року Україна веде активну політику співробітництва з МВФ у сфері кредитування. Неоднозначність впливу наданих кредитів на економіку України викликає дискусії щодо необхідності поглиблення подальшої співпраці з організацією. Крім того, суперечливими є умови надання траншів, які виставляє Міжнародний валютний фонд МВФ від України. В роботі викладено аналіз впливу траншів на економіку України, наслідки їх дії на добробут населення та розглядається питання необхідності подальшого розширення кредитування країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки співробітництво України та МВФ є однією з найбільш важливих проблем, яка обговорюється широким колом політиків, аналітиків та науковців. Дослідженням даної проблеми займаються вітчизняні та зарубіжні вчені, такі як: О.Г. Білорус, З.С. Варналій, В.К. Гальчинський, М.А. Дудченко, О.К. Єременко, В.С. Кузнєцов, І.І. Лукінов, В.І. Хорошковський, О.І. Шнирков та інші. Серед іноземних вчених, що розробляють дану тематику, слід відзначити: Л. Бальцеровича, П. Ван Бергейка, Дж. Вільямсона, Т. Едісона, А. Зіденберга, Т. Кілліка, В.Фішера, С. Фішера, М. Фрідмена та ін.

Виклад матеріалу. На даному етапі економічного розвитку України виникла необхідність більш глибоко дослідити взаємозв'язок траншів та їх впливів на соціальний розвиток української держави, а також політичні питання доцільності отримання наступного траншу.

Для аналізу даного питання, необхідно визначити поняття «транш». Загальноприйнятим вважається наступне визначення: «транш» (з фр. la tranche – черга, серія) – частка кредиту, що надається на різних умовах через певний проміжок часу протягом терміну дії кредитної угоди. Використання першого траншу здійснюється у формі надання валютного кредиту одразу після укладення кредитної угоди. Кожен наступний транш видається, якщо виконані умови надання попереднього. На практиці міжнародного кредитування механізм кредитних траншів застосовується кредитором для контролю за допомогою спеціальних цільових орієнтирів за використанням кредитів позичальником.

Міжнародний валютний фонд був утворений у 1945 році рішенням валютно-фінансової конференції ООН, яка відбулася у Бреттон-Вудсі, проте Україна приєдналася до організації набагато пізніше. Більш тісна співпраця України та МВФ почалася в березні 2004 року. Тоді рада директорів Міжнародного валютного фонду затвердила програму Stand-by для України строком на 12 місяців, згідно з якою країна може звертатися до організації з метою отримання кредиту у разі різкого погіршення платіжного балансу. Програма спрямована на забезпечення тривалої макроекономічної стабільності та підтримку сталого економічного розвитку.

Із 24 червня до 17 липня 2014 року в Україні працювала місія Міжнародного валютного фонду, яка підготувала до реалізації програму співпраці за угодою Stand-by, що була попередньо укладена на підтримку проведення програм економічних реформ в Україні. За результатами роботи місії МВФ в Національному банку України відбулася прес-конференція Голови Національного банку України Валерії Гонтаревої та керівника місії МВФ Ніколая Георгієва, які окреслили основні положення угоди, прогнозовані макроекономічні показники та механізм її реалізації [2].

Загалом позитивний результат роботи місії МВФ в Україні свідчить про відновлення конструктивного діалогу та ефективної взаємодії українських державних органів з міжнародними фінансовими організаціями, переходу до нової якості взаємодії, яка ґрунтується на порозумінні та партнерстві. Зважаючи на те, що в минулі роки така співпраця фактично була обмежена лише форматом консультацій, це надзвичайно позитивний сигнал для всіх зацікавлених сторін, зокрема іноземних інвесторів, фінансистів, банкірів, які нині можуть бути впевнені у надійності України.

Позитивним моментом співпраці з МВФ є зростання економіки країни шляхом інвестування. Це суттєво змінює суть кредитування, адже кошти залучаються не лише для покриття дефіциту бюджету, а й для здійснення інших функцій. Співпраця з МВФ засновується на довірі як на бажанні та результаті інвестування в приватний сектор, а також у деяких випадках у державний [3].

При цьому, найбільшим негативним моментом співпраці з МВФ вважаються вимоги, які висуває організація для отримання траншів. У вітчизняній бюджетній політиці Україні доводиться враховувати побажання фінансової організації, такі як збільшення пенсійного віку зокрема, і реформування пенсійної системи в цілому; збільшення тарифів за житлові та комунальні послуги для населення і підприємств, зменшення дефіциту бюджету та інші макроекономічні показники.

Враховуючи це, щоб отримати додатковий транш, уряд буде змушений погодитись на всі умови МВФ. Потрапивши в залежність від міжнародної організації, український уряд втратить незалежність і самостійність у прийнятті рішень, а тим самим призведе до часткової втрати суверенітету [4].

За словами аналітиків, для погашення заборгованості за попередніми кредитами доведеться брати нові і у великих розмірах, у зв'язку з чим Україна стане частиною фінансової піраміди. Крім того, тільки за рахунок залучення зовнішніх коштів економіка країни не може розвиватися. На стійке економічне зростання не варто сподіватися до тих пір, поки сальдо зовнішньоторговельного балансу не стане позитивним, а внутрішнє виробництво не стане міцним.

Тому основною ціллю уряду має стати не відновлення співробітництва з МВФ, а зміна економічної політики, яка б дійсно привела до стабілізації, вирівнювання торгового і платіжного балансу, до зменшення зовнішніх боргів. Потрібно розуміти, що кредити ніколи не можуть бути засобом для виходу із кризи.

Обійтися ж узагалі без кредитів Україна не може. Економісти пояснюють, що борги почали накопичуватися ще з часів кризи у 2008-му, а не модернізована українська економіка лише погіршила ситуацію, споживаючи дедалі більше запозичень. Якщо Україна не прийме міжнародну допомогу, у якийсь момент цього року їй просто ні з чого буде віддавати старі борги, а отже, зрештою доведеться оголосити власне дефолт. Наслідки якого для громадян будуть значно болючішими, ніж економія заради реформ.

Так як, вище було зазначено, що співпраця України та МВФ розпочалась у 1994 році за програмами кредитування STF, Stand-by та «Механізму розширеного фінансування» (EFF), за якими Україна отримала близько 4,3 млрд. дол., то необхідно зауважити, що значна частина цих коштів пішла на фінансування дефіцитів платіжного та торговельного балансів, а також формування валютних резервів. 2008 рік відзначився світовою фінансовою кризою у світі, котра не оминула і економіку України. Відбувся загальний спад ВВП, зростання величини від'ємного сальдо торговельного балансу, зменшення обсягів іноземного інвестування. Тому в кінці жовтня 2008 року МВФ прийняв рішення про виділення Україні кредиту в розмірі 16,5 млрд. доларів на 15 років під 4% річних в рамках програми Stand-by для подолання проблем в економіці [3].

Завданням програми було відновлення макроекономічної і фінансової стабільності, насамперед у фінансовому секторі з урахуванням зовнішніх шоків, а також зниження рівня інфляції. Очікувалось, що в результаті програми, до кінця 2009 року інфляція скоротиться до 17% порівняно з 25,5% у 2008 році [5].

Проте в більшості транші пішли на те, щоб підтримати вітчизняні комерційні банки, а не в реальний сектор економіки, оскільки валовий зовнішній борг України на 2008 рік склав 102,4 млрд. дол., а борги українських банків були на рівні 42,1 млрд. дол. Наслідки такого витрачання траншів призвели до того, що валовий зовнішній борг виріс на 24,5 млрд. дол. і склав 126,9 млрд. дол. Зате зовнішній борг комерційних банків зменшився на 18 млрд. дол. і склав 24,1 млрд. дол. Ці засоби спасли Україну від дефолту і багато банків від банкрутства [1]. Однак потрібно зазначити, що «рятування» банківського сектора практично нічого не дало реальному сектору економіки.

Комісари МВФ відмітили, що реконструкція банків проходить недостатньо швидкими темпами, як це передбачено програмою співпраці з МВФ. Також ще до цього часу існує необхідність в зміцненні системи банківського регулювання, оскільки проблеми сектора були не повністю вирішені. Водночас експерти відмітили, що реалізація програми співробітництва дозволила досягти певної стабільності в банківському секторі, провести корекцію поточного платіжного балансу, а, крім того, не дозволила допустити дефолту і наростання заборгованості по соціальних виплатах.

За умовами програм кредитування STF, Stand-by та «Механізму розширеного фінансування» (EFF), Україна повинна була поетапно скоротити дефіцит держбюджету до 3,5% ВВП в 2011 році і до 2,5 % - в 2012 році та 5,0% в 2009 році і взяла на себе зобов'язання скоротити до 2015 року держборг нижче 35% ВВП. У разі виконання умов програм українська влада могла розраховувати на щоквартальне отримання близько 1,5 млрд. дол.

Другий транш в розмірі 1,5 млрд. дол. був наданий після явних результатів ефективного використання першого траншу, зокрема, відбулось зниження рівня інфляції і реконструкція банківської системи. Частина коштів від другого траншу була витрачена на поповнення валютних резервів НБУ; інша частина на проведення вартісних реформ. Перші два транші вплинули не тільки на економіку країни, а й на її населення: - було підвищено ціни на газ для населення; - прийнято новий Податковий кодекс; - проведено зміни в Пенсійному законодавстві (збільшення пенсійного віку). Другий транш цього кредиту на 1,5 млрд. дол. рада директорів МВФ виділив Києву в грудні, і після цього через відсутність прогресу у виконанні умов програми кредитування була призупинена. 12 листопада 2013 року Україна здійснила останню на 2013 рік виплату по кредитах МВФ в розмірі 359,2 млн. дол. За весь рік Україна виплатила суму в 5 млрд. 602,9 млн. дол. (в еквіваленті). 2013 рік був піковим і найважчим для виплат, оскільки саме на цей рік припадала найбільша сума виплати. При цьому золотовалютні резерви Нацбанку України з початку листопада скоротились до 20,6 млрд. дол. з 24,6 млрд. дол., які були на початку року.

Третій транш від МВФ Україна у 2014 році отримала у розмірі \$3,2 млрд. 11 березня 2015 року рада директорів Міжнародного валютного фонду схвалила надання Україні 12,348 млрд. (близько \$ 17,5 млрд.) у рамках нової програми розширеного фінансування (Extended Fund Facility, EFF), повідомляється в прес-релізі Фонду. Близько 5 млрд.\$ США перевели на поповнення золото-валютного резерву України і він збільшився з 5 до 10 млрд. \$ США.

Таким чином, виходячи з вищесказаного, можна зробити наступні висновки. Співробітництво з МВФ сприяє підвищенню кредитного рейтингу країни на світовому фінансовому ринку, удосконаленню банківської та грошово-кредитної системи держави. Взаємна співпраця з МВФ дозволила скорегувати поточний платіжний баланс та не допустила дефолту в країні. Проте вимоги МВФ для подальшої співпраці з Україною мають негативний вплив на добробут населення в довгостроковій перспективі.

Отже, у відносинах з МВФ Україна могла б обмежитись консультативною підтримкою фахівців МВФ. До такої практики відносин із МВФ перейшла достатня кількість країн, наприклад, Польща, Чехія, Угорщина після завершення фінансових програм, спрямованих на підтримку переходу національних економік до ринкових відносин. В перспективі співробітництва можуть бути знайдені й інші форми співробітництва. Головне, щоб Україна у відносинах з МВФ почувала себе рівноправним партнером.

Література:

1. Корнев В. Криза на фінансових ринках: перші підсумки, прогнози та заходи щодо подолання [Текст] / В. Корнев // Фінансовий ринок України. – 2012. – №2 (64). – С. 24 – 31.
2. Салтинський В. В. Особливості організації кредитування національних економік Міжнародним валютним фондом [Текст] / В. В. Салтинський // Фінанси України. – 2011. – №2. – С. 60–65.
3. Платонов Д. Кредитная ломка: нужны ли Украине транши МВФ, чтобы спастись от голодного обморока/ Д. Платонов// Аргументы и факты. - 2012 (№36) – 12.09
4. Примаченко І. В. Ефективність співробітництва МВФ і України / І. В. Примаченко // Актуальні проблеми міжнародних відносин : [зб. наук. праць]. - К. : Київський університет, 2014. – Вип. 36. – Ч.2. – С. 195-202.
5. Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>.

Інна Горбань
(Черкаси, Україна)

СТАТИСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ ШЛЮБІВ ТА РОЗЛУЧЕНЬ ПО ЧЕРКАСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Шлюб - це добровільний, рівноправний союз між жінкою і чоловіком, спрямований на створення сім'ї. Шлюб - це сімейний союз двох людей, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Суть шлюбу визначається встановленими суспільними відносинами. Шлюб здійснюється для утворення сім'ї, народження дітей, спільного проживання і утворення спільної власності.

Розлучення - розірвання подружнього зв'язку між чоловіком і жінкою за тих чи інших обставин. На сьогодні розлучення є однією з найскладніших соціальних проблем в майже усіх сучасних суспільствах. Наслідки розлучень для дорослих бувають різними. Для одних людей розлучення перетворюється у серйозну життєву кризу, викликає стрес та депресію, для інших - це початок змін на краще. Однак, розлучення завжди негативно позначається на емоційному благополуччі людини, стані її здоров'я; породжує серйозні юридичні проблеми; ускладнює економічне становище членів колишнього подружжя; змінює відносини з найближчим соціальним оточенням; загострює проблеми, пов'язані з виконанням батьківських прав та обов'язків. Відомо, що розлучені люди частіше хворіють та схильні до суїцидів ніж ті, що перебувають у шлюбі. Особливо важко молодим матерям та жінкам старшого віку: вони змушені шукати нові джерела прибутків для утримання сім'ї, змінювати стиль життя та власні звички. Молоді люди легше переносять наслідки розлучень, швидше досягають стану емоційної рівноваги і звикають до нового стилю життя. У них кращі перспективи для укладення повторного шлюбу. Тому питання шлюбів та розлучень на сьогодні є досить актуальним.

Протягом багатьох років чітко визначаються шлюбостійкі й нешлюбостійкі регіони України. Наприклад, найміцніші сім'ї живуть у Закарпатській, Львівській, Волинській та Рівненській областях. Водночас у Черкаській області на один шлюб припадає 1,2 розлучення, а в Луганській і Миколаївській областях вони становлять 56% від кількості шлюбів [1]. Основні тенденції щодо кількості шлюбів та розлучень у Черкаській області наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Шлюбність та розлучуваність у Черкаській області за 2004-2013 роки

Рік	Кількість зареєстрованих шлюбів	Кількість зареєстрованих розлучень
2004	6863	5604
2005	8993	5742
2006	9450	5530
2007	11411	5359
2008	8451	4888
2009	8482	4581
2010	7991	3610
2011	9530	1616
2012	7256	1231

2013	7876	1177
------	------	------

Із таблиці 1 очевидно, що у 2013 році кількість зареєстрованих шлюбів збільшилася, порівняно з 2012 роком, проте вона менша, ніж кількість зареєстрованих шлюбів у 2011 році. Однак кількість зареєстрованих розлучень з кожним роком зменшується.

У таблиці 2 наведено дані розрахунків показників динаміки шлюбів та розлучень по Черкаській області.

Таблиця 2

Показники динаміки	Кількість зареєстрованих шлюбів	Кількість зареєстрованих розлучень
Середній абсолютний приріст	112,5	-491,8
Середній темп зростання, %	112	19
Середній темп приросту, %	12	-81

Із таблиці 2 очевидно, що в середньому кількість зареєстрованих шлюбів зростає, а кількість зареєстрованих розлучень спадає.

Будь-який динамічний ряд в межах періоду з більш менш стабільними умовами розвитку виявляє певну закономірність з даними рівня – загальну тенденцію. На рисунку 1 показано динаміку зміни кількості шлюбів по Черкаській області за 2004-2013 роки.

Рис. 1 Динаміка кількості шлюбів по Черкаській області у 2004-2013 роках

Із рисунку 1 видно, що через коливання рівнів неможливо виявити чітко вираженої тенденції. Найбільше шлюбів було зареєстровано у 2007 році, а найменше – у 2004 році. У 2012 році кількість шлюбів зменшилася на 2274, однак у 2013 році кількість шлюбів зросла порівняно з 2012 роком на 620.

Можна зробити висновок, що кількість шлюбів по Черкаській області за аналізовані 10 років коливалася від 6863 до 11411, а кількість розлучень з кожним роком зменшувалася.

Література:

1. Шлюб та сім'я: поняття, сутність, типологія / [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://pidruchniki.com/18540516/sotsiologiya/shlyub_simya_ponyattya_sutnist_tipologiya
2. Статистичний щорічник Черкаської області за 2014 рік [Електронний ресурс] / Держ. служба статистики України. – Режим доступу: http://www.ck.ukrstat.gov.ua/source/arch/2014/zb_dem_13.pdf

Науковий керівник:

кандидат точних наук Гадецька Зоя Митрофанівна.

Олена Горovenko
(Вінниця, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА У КРАЇНАХ ЄВРОПИ

В демократичних та розвинених країнах світу мале підприємництво визнається одним з головних чинників стабільності суспільства. Так, наприклад, Європейська хартія малих підприємств [1], ухвалена у 2000 р., визначає мале підприємництво як хребет економіки ЄС. У середині 2008 р. ЄС затвердив документ з назвою Акт малого бізнесу для Європи [2], в якому серед іншого визначено 10 базових принципів, на яких ґрунтується політика країн-членів ЄС щодо малого підприємництва. Підкреслюється, що на цих принципах базується концепція та формування політики щодо малого бізнесу в ЄС, їх основна мета спрямована на отримання додаткової цінності на рівні ЄС, для створення якісно нового рівня юридичного та адміністративного середовища в ЄС для малого бізнесу. 10 базових положень Акта малого бізнесу для Європи:

1. Створюється середовище, у якому підприємці та сімейний бізнес можуть процвітати, і підприємництво винагороджується.
2. Гарантується, що чесні підприємці, котрі стали перед банкрутством, швидко отримують другий шанс розпочати бізнес.
3. Принцип «Спочатку думаємо про маленьких» закладається в основу державної політики
4. Оприлюднюється інформація «Адміністрації, сприятливі потребам малого та середнього бізнесу (SME)».
5. Орієнтація публічної політики на потреби SME: полегшити участь SME у процедурах державних закупівель і передбачити покращання популяризації можливостей SME.
6. Полегшення доступу SME до фінансування, розвиток правового і ділового середовища, сприятливого до своєчасних розрахунків у господарській діяльності.
7. Допомога SME отримувати більшу вигоду від можливостей, що надаються єдиним ринком.
8. Просування модернізації навичок у SME та всіх можливих новацій.
9. Допомога SME трансформувати виклики зовнішнього середовища до можливостей.
10. Стимулювання та підтримка SME в напрямі отримання вигоди від росту ринків.

Саме тому Акт малого бізнесу для Європи має ще й другу офіційну назву: «Спочатку думаємо про маленьких». І це зовсім не випадково, бо частка суб'єктів малого та середнього бізнесу в цілому по ЄС складає 99 %.

Слід визнати, що у світі прискіплива і часто значно доброзичливіша, ніж в Україні, увага органів державного управління до національного малого підприємництва базується не стільки на його економічній функції, скільки на політико-соціальній, яка, в свою чергу, включає: формування у населення поваги до власності та закону, стимулювання орієнтації населення у економічному житті на власні сили, зміщення акценту соціальної політики з програм соціальної допомоги до програм стимулювання економічної активності. Сучасна світова економічна криза визначила декілька основних напрямів активності системи державного управління у напрямі скорочення терміну кризи та пом'якшення її наслідків для суспільства. До цих напрямів відносяться:

- підвищення ефективності та скорочення неефективних витратів;
- стимулювання економічної активності, у тому числі самостійної економічної активності;
- скорочення адміністративних перешкод та вдосконалення державних регуляцій.

Зрозуміло, що мале підприємництво при цьому займає одне з центральних місць, водночас як об'єкт, так і як суб'єкт. Це визначається особливостями малого підприємництва та його передусім соціальною функцією для суспільства. Відомо, що малі підприємства швидко реагують на всі зміни у бізнес-середовищі. Вони перші страждають від надмірного обтяження бюрократією, але й перші, хто буде нагородженим добробутом та процвітатиме від ініціативи порвати з бюрократизмом. Малі підприємства значно сприяють соціальному і регіональному розвитку через те, що вони являються прикладом ініціативності та дієвості [3, 114].

За даними Конференції Об'єднаних Націй з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), у більшості країн світу питома вага суб'єктів малого та середнього підприємництва у загальній кількості суб'єктів підприємництва досягає 90%, а іноді перевищує 95%. Так, у країнах ЄС суб'єкти малого та середнього підприємництва складають 99,8%, у США – понад 90%, в Японії – 99% [3, 168].

В Україні до малих підприємств згідно Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» відносять:

- фізичних осіб, що зареєстровані у встановленому законом порядку як суб'єкти підприємницької діяльності;
- юридичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та обсяг річного валового доходу не перевищує 10 млн. євро.

Про стан розвитку малого та середнього підприємництва, в першу чергу, свідчить його внесок у валовий внутрішній продукт.

Як показує статистика, у країнах ЄС більше половини ВВП створюється малими та середніми підприємствами. Найбільший вклад у ВВП належить малому та середньому підприємництву в Італії (68%).

Розвиток підприємництва має великий вплив на забезпечення зайнятості та нових робочих місць [4, 215]. У країнах Європи на мале та середнє підприємство припадає більше половини сукупної кількості робочих місць.

У країнах ЄС малі та середні підприємства забезпечують робочими місцями понад 70 млн. осіб, що становить майже 70% від усіх робочих місць у приватному секторі.

Успішний розвиток підприємництва можливий лише в умовах забезпечення здорової конкуренції, створення сприятливого клімату та раціональної підтримки з боку держави, ефективної дії ринкових механізмів. Отже, особливістю функціонування суб'єктів підприємництва є необхідність формування сприятливого специфічного середовища для його успішного розвитку. Як свідчить світовий досвід, однією з найбільш важливих та стійких особливостей сучасної політики у галузі підприємництва є її базування на практиці цілеспрямованої державної підтримки, особливо малих форм господарювання. Ступінь і масштаби такої підтримки суттєво відрізняються в різних країнах і багато в чому залежать від специфічних моделей національного ринкового господарства.

У країнах ЄС накопичено великий досвід державної підтримки суб'єктів підприємництва, причому не тільки на загальнонаціональному, але і на регіональному рівні. Основні напрямки державної підтримки малого й середнього підприємництва практично у всіх країнах містять у собі законодавчу, фінансову, консультаційну, інформаційну, освітню підтримку підприємців, а також державне пряме або непряме (наприклад, через великі підприємства) замовлення на продукцію малих підприємств. Основним інструментом державного регулювання суб'єктів підприємництва є розробка і реалізація цільових державних та регіональних програм його підтримки [5, с. 120].

У 90-і роки ХХ століття увага українських дослідників, в першу чергу, приділялася аналізу й використанню зарубіжного досвіду підтримки малих і середніх підприємств розвинутих країн Північної Америки, Західної Європи і Японії. Однак, особливістю цих країн є більш висока якість інститутів підтримки, як з боку держави, так і з боку ринку. У зв'язку з цим, пряме запозичення практики регулювання суб'єктів підприємництва в країнах з розвинутою ринковою економікою виявляється неефективним для України. Але цей досвід дуже корисний з погляду перспективних напрямків подальшого розвитку й підтримки підприємництва.

У країнах-членах Європейського Союзу суб'єкти малого та середнього підприємництва зайняті в оптовій та роздрібній торгівлі, харчовій промисловості, будівництві, ділових стратегічних послугах, готельному, ресторанному та туристичному бізнесі. Відносно розвитку малого та середнього підприємництва урядові структури ЄС також проводять зважену державну політику, яка враховує галузеві та регіональні особливості розвитку та функціонування цього сегменту економіки. Головними цілями наддержавного рівня в ЄС є зміцнення єдиного внутрішнього ринку, інтернаціоналізація підприємницької діяльності на рівні окремих її суб'єктів шляхом залучення підприємств до електронної комерції, активізація процесів створення та впровадження інновацій, спрощення процедур для створення нових підприємницьких структур. На державному рівні політика ЄС спрямована на усунення перешкод ефективного функціонування суб'єктів підприємництва.

Ще однією перешкодою функціонування суб'єктів підприємництва є нестача фінансових ресурсів. Тому багато урядових програм підтримки у ЄС спрямовано на надання їм прямої фінансової допомоги. Також допомога може здійснюватися шляхом створення змішаних форм фінансової підтримки, кредитування на пільгових умовах, надання гарантій по кредитах, участі у капіталі суб'єктів підприємництва. В цьому напрямі урядами країн - членів ЄС здійснюється: стимулювання розвитку вторинного ринку цінних паперів; зменшення ставок оподаткування дивідендів та інших доходів від інвестування в суб'єкти малого та середнього підприємства; стимулювання розвитку мереж, які спеціалізуються на пошуку інвесторів; надання гарантій на отримання кредитів; фінансування малих, високо ризикованих підприємств з метою стимулювання розвитку інновацій.

Для полегшення податкового тягаря на суб'єкти малого та середнього підприємства у сфері непрямого оподаткування було запропоновано: гармонізація ПДВ, спрощення бухгалтерської звітності зі сплати ПДВ, подання статистичної звітності зі сплати ПДВ щороку замість щомісяця, звільнення мікропідприємств від сплати ПДВ, надання права вибору країни – місця сплати ПДВ, за умови використання «дистанційної торгівлі».

У сфері прямого оподаткування в ЄС встановлено пільгове оподаткування прибутку суб'єктів підприємства. Так, наприклад, у Великобританії податок на прибуток малих та середніх підприємств складає 25% проти 35% для решти підприємств, у Нідерландах – 40% проти 50%. Досить часто підприємства малого та середнього бізнесу можуть бути звільнені від податку на прибуток протягом певного періоду, наприклад, для заохочення інвестицій у наукові дослідження та новітні технології. Слід також відміти, усунення подвійного оподаткування для дочірніх компаній.

Одним з пріоритетів політики підтримки суб'єктів підприємництва у ЄС є підвищення інноваційної активності малого та середнього підприємства. Це є одним з найважливіших чинників підвищення конкурентоспроможності цих підприємств.

Також в країнах ЄС згідно зі ст. 52 Римського Договору 1957 р., державам-учасникам забороняється прийняття будь-яких законодавчих, адміністративних чи інших заходів, які перешкоджають на своїй території підприємницькій діяльності громадян інших учасників Договору.

Однією з важливих умов такої транскордонної діяльності з надання послуг у державах Європейського союзу є вимога, висунута в ст. 60 Римського договору. Вона полягає в обов'язковості відшкодувального характеру послуг, що надаються, тобто вони також, як і будь-яка комерційна

(підприємницька) діяльність, повинні приносити прибуток, а отже, вигідні в економічному розумінні для держави, на території якої ці послуги надаються, оскільки вони також оподатковувані.

Література:

1. Європейська хартія малих підприємств [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_860
2. А «Small Business Act» for Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/lexuriserv/lexuriserv.do?uri=celex:52008dc0394:en:not>
3. Уманець Т. В. Методи і моделі оцінювання розвитку малого бізнесу: мезо- і мікрорівень: Монографія / Т. В. Уманець, Ю. О. Ольвінська, О. В. Лучакова – Донецьк: «ВІК», 2010. – 250 с.
4. Ольвінська Ю. О. Роль розвитку малого бізнесу у реструктуризації регіонального ринку праці / Ю. О. Ольвінська // Социально-экономические аспекты промышленной политики. Управление трудовыми ресурсами: государство, регион, предприятие. – Донецк: ІЕП, 2006. – Т.2. – С. 345-350.
5. Методологія статистичного забезпечення розвитку регіону: Монографія // За заг. ред. канд. економ. наук, професора А. З. Підгорного – Одеса: Атлант, 2012. – 303 с.

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, Махначова Наталя Михайлівна.

Юлія Даюк

(Ірпінь, Україна)

ВПЛИВ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ НА ІНВЕСТИЦІЙНУ ПРИВАБЛИВІСТЬ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Інвестиційна привабливість регіону є одним з ключових факторів стабільного соціально-економічного розвитку будь-якого регіону та держави в цілому. Тому важливим питанням є сприяння нарощуванню інвестиційної привабливості регіонів. Так, як одним з чинників формування інвестиційного клімату виступає трудовий потенціал, необхідно детально розглянути вплив цього чинника на інвестиційну привабливість регіонів України.

Це питання досліджувало багато вчених, в тому числі і вітчизняних. Серед них: Степаненко С.В., Ткачук В.Р., Мошкіна Д.А. та інші.

Метою роботи є визначення впливу трудового потенціалу регіону на його інвестиційну привабливість.

Інвестиційна привабливість регіону залежить від низки факторів, серед яких: географічне розташування, природні ресурси, інфраструктура, трудові ресурси, споживчий сегмент, бізнес-сегмент, інноваційний потенціал регіону тощо.

Робоча сила є одним із ключових факторів виробництва. Вплив цього фактору на інвестиційну привабливість є багатовимірним. З одного боку, важливою характеристикою економічного потенціалу регіону як такого є чисельність та особливості розміщення населення. З іншого боку, для потенційного інвестора велике значення має купівельна спроможність населення (доходи населення), кількість, якість робочої сили та стан ринку праці (зокрема, наявність надлишку чи дефіциту робочої сили)[4].

Отже, трудовий потенціал можна оцінити за такими критеріями: наявність трудових ресурсів, густота населення, кількість економічно активного населення, пропозиція робочої сили на ринку праці, рівень безробіття, освітньо-кваліфікаційний рівень трудових ресурсів, середньомісячна номінальна заробітна плата працівників тощо.

Що стосується забезпеченості людськими ресурсами, то за цим показником Україна входить до групи тридцяти найбільш населених держав. За чисельністю населення Україна посідає 29-те місце у світі[2].

Аналізуючи стан трудових ресурсів в Україні, варто зазначити, населення країни розподілене за регіонами нерівномірно. Так, кількість мешканців найбільш населеної області (Донецької) перевищує чисельність жителів найменш населеної (Чернівецької) майже в п'ять разів [2]

Також для оцінки інвестиційної привабливості регіону слід розглянути економічну активність населення. Частка такого населення є приблизно однаковою майже в усіх регіонах України. У 2012 році вона коливалась від 61% до 66,4%, тобто відхилення від середнього показника по Україні (64,3%) у 25-ти з 27-ми регіонів України не перевищувало 3% в той чи інший бік.

Безумовним лідером за часткою економічно активного населення є Київ (68,2%), тоді як найнижче значення цього показника зафіксовано в Івано-Франківській області (57,2%).

Не менш важливим фактором є доходи населення, адже вони відображають споживчий сегмент ринку регіону, формують попит і тим самим прямо впливають на інвестиційний клімат регіону. Більш привабливим для інвестора буде той регіон, де доходи населення будуть більшими.

Якість трудових ресурсів є одним із факторів, який впливає на продуктивність праці, що, в свою чергу, впливає на величину заробітної плати працівників. Головним індикатором якості робочої сили є рівень освіти.

В Україні вищу освіту має 28,7% економічно активного населення. Лише в п'яти регіонах частка економічно активного населення з вищою освітою перевищує середній рівень по країні, причому цей

показник є найвищим у Києві (58,9%). Це пояснюється великою кількістю навчальних закладів, а також найвищим у країні рівнем заробітної плати, який стимулює випускників ВНЗ залишатись працювати в місті[2].

Відповідно до вищезгаданих категорій трудового потенціалу, найбільш інвестиційно привабливими регіонами України є Дніпропетровська, Львівська, Київська області, а до регіонів з найнижчим рівнем інвестиційної привабливості можна віднести Кіровоградську, Волинську та Миколаївську області.

Проаналізувавши такі категорії трудового потенціалу як доходи населення, рівень економічно активного населення та рівень безробіття, ми виявили зв'язок між цими факторами та інвестиційною привабливістю регіонів України (відповідно до обсягів капітальних інвестицій).

Статистичні дані за 2010-2014 рр. по областях показують, що між капітальними інвестиціями та доходами населення в Україні існує тісний зв'язок. Коефіцієнт кореляції цього зв'язку 0,63. Модель, яка описує цей зв'язок має вигляд:

$$y_i = 23,49 + 0,51x_i,$$

де y_i – доходи населення на 1 особу (тис. грн.), x_i – капітальні інвестиції (млрд. грн.). Тобто, в середньому 1 млрд. капітальних інвестицій призводить до збільшення доходів населення на 1 особу на 0,51 тис. грн.

Аналізуючи зв'язок між капітальними інвестиціями та рівнем економічно активного населення, можна зробити наступні висновки:

1. Такий зв'язок існує і він досить істотний. Коефіцієнт кореляції $r=0,84$.
2. Такий зв'язок можна описати моделлю:

$$y_i = -3,326 + 0,013x_i$$

Критерій Фішера $F=296,7$; t -статистика коефіцієнт регресії ($t_1=-5$; $t_2=17$) вказує, що модель є якісно.

Згідно моделі, збільшення економічно активного населення на 1 тис. осіб призводить до збільшення капітальних інвестицій на 0,013 млрд. грн. Тобто, рівень економічної активності населення є одним із тих факторів, що роблять регіон інвестиційно привабливим.

Слід також відмітити, що існує зв'язок між капітальними інвестиціями та рівнем безробіття (% до економічно активного населення). Коефіцієнт кореляції $r=-0,5$. Тобто, при збільшенні капітальних інвестицій рівень безробіття зменшується. Даний зв'язок можна описати рівнянням:

$$y_i = 9,46 - 0,12x_i$$

Тобто, збільшення інвестицій в регіоні на 1 млрд. грн. призводить до зменшення рівня безробіття на 0,12% по відношенню до економічно активного населення регіону.

Отже, результати дослідження довели, що трудовий потенціал є важливим фактором впливу на інвестиційну привабливість регіонів України, що зумовлює пріоритетність регіональної політики у підвищенні трудового потенціалу для стимулювання нарощування інвестиційного потенціалу регіонів України.

Список використаних джерел:

1. Ткачук Віталій Романович «Організаційний механізм формування та нарощування інвестиційного потенціалу регіону»
2. Рейтинг інвестиційної привабливості регіонів України 2014
3. Білорус Т. Трудовий потенціал України: сучасний стан та перспективи розвитку - [Електронний ресурс] / Т. Білорус –
Режим доступу: http://www.econom.univ.kiev.ua/articles/MIID/bilorus/trudoviy_potencial_Ukraini_suchasniy_s_tan_ta_perspektivi_rozvitku.pdf
4. С. С. Стоянова-Коваль, В. В. Попович «Вплив трудового потенціалу на інвестиційну привабливість аграрного підприємства» Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?Op=1&z=3287>

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, Лаговський Володимир Вікторович.

Мендығали Досмухамбетов
(Астана, Казахстан)

БАНКОВСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ. МОБИЛЬНЫЙ БАНК

Сегодня банк – это современная и четко организованная структура, работа которой обеспечивается с использованием оборудования и программных средств. Именно в ней нашли свое воплощение новейшие технологии по повышению эффективности работы банковских учреждений.

Что необходимо клиенту, который обращается в банк? Прежде всего, он ожидает, что предоставленная услуга будет отличаться надежностью, полнотой, доступностью и безопасностью. Не всегда при взаимодействии с кассиром это возможно. Но в XXI веке некоторых работников вполне может заменить оборудование, а специальные программные решения обеспечат независимую и объективную оценку ситуации и выполнение ряда банковских операций.

Развитие банковских технологий

Всего за несколько последних десятилетий мировая банковская система претерпела ряд изменений. Появились кредитные карты, банкоматы, терминалы и даже электронные очереди. Можно сказать, что инновационные технологии стали средой банковского бизнеса. Во многом этому способствовали интернет-технологии, благодаря которым стали возможными онлайн-расчеты по картам и прочие операции с денежными средствами и ценными бумагами.

Развитие банковских технологий привело к тому, что клиент получил возможность управлять собственным счетом в банке на расстоянии.

Для этих целей всегда можно использовать следующие способы:

- Е-банкинг – работа со счетом через персональный компьютер.
- Интернет-банкинг – расчетные операции с помощью Интернета.
- Мобильный банкинг – управление счетом при помощи портативных устройств.

Рынок банковских услуг меняется, на это влияют некоторые факторы:

- высокая конкуренция в банковской сфере
- конкуренты из других отраслей осуществляют платежи и переводы
- операторы сотовой связи расширяют платежи
- новые стартапы и новые технологии влекут новый уровень ожидания клиентов
- технологическая революция
- мобильные устройства становятся основным интерфейсом взаимодействия с клиентом

Наступает время наиболее информированных и требовательных клиентов ожидающих:

1. многообразия форматов коммуникации с банком
2. круглосуточной поддержки
3. синхронизация данных клиента в разных каналах/точках доступа.

Возникает логичный вопрос, каким должен быть современный мобильный банк? Возможные

ответы:

- удобство и эффективность интерфейса
- существенная экономия времени
- низкая стоимость использования
- стабильность работы в режиме 24*7*365
- безопасность

Кроме того:

- услуги на основе геолокации – поиск банкоматов и отделений
- геотаргетинг – предложение информации и банковских продуктов в зависимости от местоположения клиентов
- скидки и акции клиентам банка по sms-каналу
- чтение QR-кодов и быстрые платежи по ним
- аутентификация клиентов встроенными в телефон аппаратными средствами
- быстрый звонок в банк touch-to-call.

Мобильное приложение или мобильная версия сайта?

Мобильное приложение:

1. быстрее – при навигации по меню и формировании запросов не используется браузер, http-соединение и sms используются только в момент инициализации сессии и отправки запросов.
2. база данных по банкоматам и офисам может быть встроена в приложение, что значительно ускоряет поиск для банков с большой филиальной сетью и сетью банкоматов.
3. использование встроенных средств мобильного телефона – GPS, камера.
4. лучший интерфейс и адаптация к различным разрешениям и размерам экрана.

Но, безусловно, современные банковские технологии – это, прежде всего, оборудование, которое сегодня обеспечивает быстроту, эффективность, надежность и простоту проведения многих финансовых операций.

Банковское оборудование

Рынок банковского оборудования сегодня только начинает развиваться, но уже сейчас многие компании готовы предложить финансовым учреждениям следующую продукцию:

Банкоматы

Конечно, если мы говорим о новейших банковских технологиях, нельзя не упомянуть банкоматы – многофункциональные автоматы, которые сегодня можно встретить практически на каждом шагу. Также банкоматы часто называют автобанками, а работать с ними можно в том случае, если лицо является владельцем пластиковой карточки.

Достоинства банкоматов:

1. Высвобождение банковских работников, что позволяет им сосредоточиться на предоставлении узкоспециализированных услуг.
2. Расширение пространственных и временных рамок для осуществления клиентом финансовых операций – клиент может воспользоваться банкоматом в любой момент и даже практически в любой стране, если его карта позволяет это сделать.
3. Сокращение персонала отделений коммерческих банков и, как следствие, получение максимальной прибыли.

Конечно, несмотря на то, что современные банковские технологии – это, прежде всего, надежность, стабильность и безопасность, не следует забывать, что банкоматы требуют грамотного

подхода к их обслуживанию и ремонту. Только тогда это оборудование обеспечит высокую эффективность обслуживания и работы банка в целом.

Платежные терминалы

Не удивительно, что в эпоху разработки и внедрения современных банковских технологий появилась возможность вносить платежи в любое время и, что немаловажно, без необходимости проводить в очереди драгоценные часы. Сегодня именно платежные терминалы постепенно завоевывают симпатии граждан, которые только поначалу скептически отнеслись к ярким боксам, постепенно появляющимися на территории магазинов, торговых центров и банков. На сегодняшний день в России наибольшее распространение получили платежные терминалы, через которые производятся платежи за кабельное телевидение, Интернет и даже коммунальные услуги.

Достоинства платежных терминалов:

1. Отсутствие больших стартовых затрат при покупке оборудования.
2. Быстрота проведения операции, что повышает спрос на данную услугу.
3. Техобслуживание терминала осуществляют операторские компании, у которых автомат был приобретен.
4. Получение процента с каждой проведенной транзакции.
5. Отсутствие необходимости в обучении персонала, поскольку процесс расчета автоматизирован.

POS-терминалы

Новейшие банковские технологии позволили создать POS-терминалы, с помощью которых стало возможным проведение многих торговых операций по принципу кассового аппарата.

Как выглядит POS-терминал? Он включает в себя:

- системный блок;
- монитор;
- считыватель карт;
- программируемую клавиатуру;
- печатающее устройство;
- программное обеспечение;
- фискальную часть.

Кроме того, в POS-терминале находится интерфейс, с помощью которого существенно облегчается поиск необходимого товара, получение информации о сроке его годности и т.д.

Достоинства POS-терминалов:

- Автоматизация работы кассира.
- Учет продаж.
- Сохранение данных для последующего анализа.
- Возможность выбора покупателем наиболее удобного метода оплаты.
- Увеличение клиентской базы.
- Рост объемов продаж.
- Защита кассира от приема фальшивых купюр.
- Отсутствие ошибок в процессе расчетов.
- Снижение затрат на инкассацию.

Новейшие банковские технологии

В процессе внедрения новейших технологий в банковской сфере изменения коснулись не только оборудования – сегодня эффективное управление рисками и доходностью банка становится возможным при использовании специальных программных решений. Основные их преимущества – это объективность и точность. Как правило, программное решение разрабатывается с учетом конкретных условий, в которых функционирует банковское учреждение, а потому оно настраивается с учетом специфики его работы. В результате, руководство может получить объективную и максимально полную информацию о работе банка, перспективах его развития и возможных рисках. Стоит ли говорить, что это позволяет добиваться новых высот и увеличивать прибыль?

Таким образом, развитие технологии облегчило жизнь не только клиентам банков, но и самим банкам, что способствовало увеличению эффективности работы и оптимизации многих процессов. Без современного банковского оборудования решение многих задач уже невозможно.

Источники:

1. www.kazbank.org
2. www.prodengi.kz

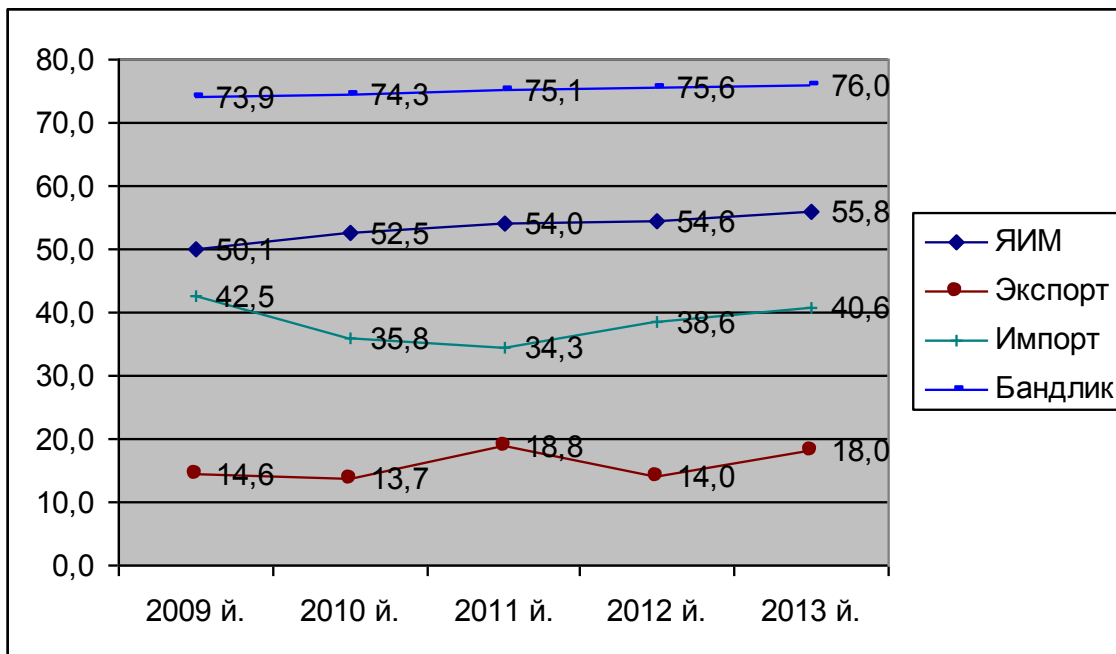
Маждибек Жаббаров
(Ташкент, Узбекистон)

ЎЗБЕКИСТОНДА КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИНГ ЭКСПОРТИНИ РАЎБАТЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Мамлакатда импортни қисқартириш ва экспортни кенгайтиришда тадбиркорлик субъектларининг роли ортиб бормоқда. Улар бир томондан, импорт ўрнини босувчи товарлар ишлаб чиқариб, валютанинг

ташқарига чиқиб кетишини қисқартириш ва мамлакат иқтисодий-молиявий мустақиллигини мустаҳкамлаш, иккинчи томондан эса, экспортбоп маҳсулотлар чиқариш, уларни ташқи бозорларда сотиб, мамлакат экспорт салоҳиятини кўтариш ва валюта тушумларини оширишда ҳам салмоқли ўрин эгаллайдилар.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятининг мамлакатимиз иқтисодиётида тутган ўрнига баҳо беришни рақамлар мисолида таҳлил қилиш мақсадида қуйидаги расмга мурожаат қиламиз (1-расм).

1-расм. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг иқтисодиётдаги улуши²⁰

Жадвал маълумотларидан кўришиб турганидек, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортдаги улушининг йилдан-йилга ортиб бораётганлигини кўришимиз мумкин. 2009 йилда бу кўрсаткич 14,6 фоизни ташкил этган бўлса 2013 йилга келиб бу кўрсаткич 18,0 фоизни ташкил этади.

Мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган товар ва хизматларнинг экспорт ҳажмини ошириш, турларини кўпайтириш, экспортга йўналтирилган маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган корхоналарни рағбатлантириш, уларга маҳсулотларини янги жаҳон ва минтақавий бозорларга олиб чиқишда кўмаклашиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 26 мартдаги “Экспорт қилувчи корхоналарни рағбатлантиришни кучайтириш ва рақобатбардош маҳсулотларни экспортга етказиб беришни кенгайтириш борасида қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-1731-сонли Қарори қабул қилинди.

Ҳозирги кунда мамлакатимиз иқтисодиётининг рақобатдошлигини оширишда экспорт салоҳиятидан самарали фойдаланишнинг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- ❖ экспорт таркибида тайёр маҳсулот ва хизматлар салмоғини ошириш мақсадида ишлаб чиқаришни замонавий технология ва илғор техникалар билан қуроллантириш;
- ❖ тайёр маҳсулот ва хизматларни экспорт қилишга йўналтирилган хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналар сонини кўпайтириш ва фаолиятини такомиллаштириш;
- ❖ кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг экспортдаги иштирокини рағбатлантириш, бунинг учун зарур шарт-шароитларни яратиш;
- ❖ мамлакатимизнинг экспорт бозоридаги мавқеини мустаҳкамлаш ва кенгайтириш, янги экспорт бозорларини эгаллаш;
- ❖ ҳар бир тармоқ ва ҳудуд экспорт салоҳиятидан самарали фойдаланишни кўзда тутадиган, ўзаро мувофиқлаштирилган чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш ва изчил амалга ошириш ва бошқалар.

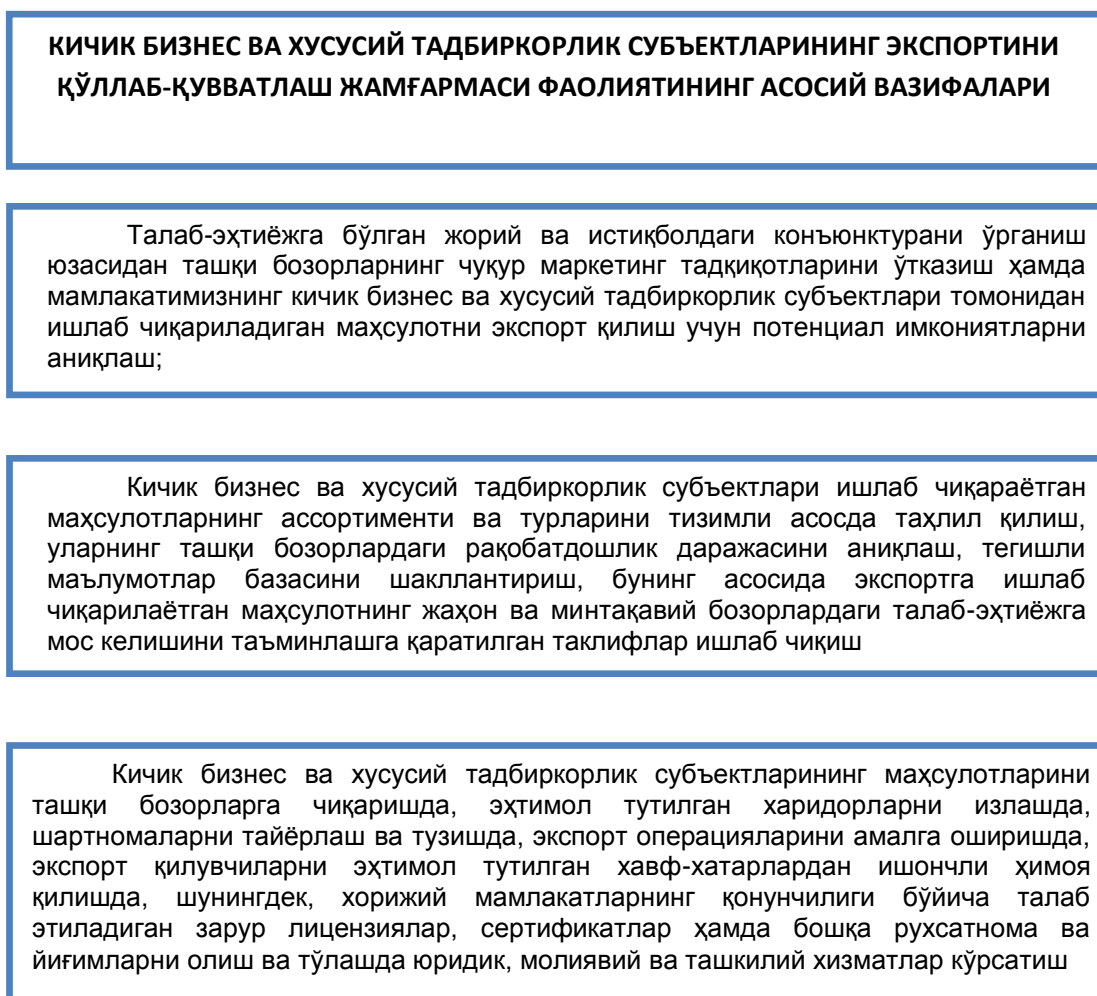
2013 йилнинг 1 апрелидан бошлаб импортёрлар-тадбиркорлик субъектлари томонидан божхона тўловлари бўйича имтиёзлар қўлланган ҳолда Ўзбекистон Республикасининг божхона ҳудудига олиб кириладиган товарларнинг божхона қийматини тасдиқлаш учун экспорт юк божхона декларациясини мажбурий равишда тақдим этишлари шарт.

Ташқи иқтисодий фаолият соҳасида тадбиркорлик субъектлари томонидан амал қилиниши ваколатли тижорат банк муассасалари томонидан ҳам, божхона органлари томонидан ҳам қатъий назорат қилиб бориладиган бир қатор қоидалар мавжуд:

²⁰ www.stat.uz сайти маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган

- Харидор томонидан аввалдан тўлов амалга оширилмасдан, аккредитив очмасдан, харидор банки кафолатини олмасдан ёки экспорт контрактларини сиёсий ва тижорий таваккалчиликлардан суғураталаш полисларини расмийлаштирмасдан туриб экспорт қилинадиган маҳсулотни жўнатиш мумкин эмас.
- Товари олиб киришда божхона органларига тақдим этиладиган ҳужжатларда кўрсатилган божхона қиймати ушбу товарнинг экспорт қилувчи мамлакатдаги қийматидан анчагина баланд бўлиши мақбул ҳисобланади. Экспорт қилинаётган товар учун кўрсатилган божхона қиймати ташқи савдо операциялари Ягона электрон ахборот тизими маълумотларидаги қийматидан анчагина паст бўлиши мумкин эмас.
- Экспорт қилишдан олинadиган валюта тушуми ваколатли банк муассасасига товар жўнатилган кундан бошлаб 180 кундан кўп бўлмаган муддатда тўла ҳажмда тушиши керак.

Юқоридаги имтиёзларнинг узвий давоми сифатида 2013 йилнинг 08 август куни “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари экспортини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Президентимизни махсус қарорлари асосида “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортини қўллаб-қувватлаш жамғармаси” ташкил этилган бўлиб, унинг асосий мақсади кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятини янада кенгайтириш, уларга замонавий, чет эл бозорларида рақобатдош маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтиришда ва уни экспортга чиқаришда зарур ҳуқуқий, молиявий ва ташкилий ёрдам кўрсатиш, мамлакатимизнинг экспорт қилувчи тадбиркорларини ташқи бозор конъюнктураси ўзгаришлари хавф-хатарларидан ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш ҳисобланади (2-расм).

2-расм. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортини қўллаб-қувватлаш жамғармаси фаолиятининг асосий вазифалари

Ўтган қисқа давр мобайнида 153 тадбиркорлик субъектига қиймати 56 миллион АҚШ долларидан ортиқ миқдордаги экспорт шартномаларини тузишда ёрдам кўрсатилди. Ташқи бозорни ўрганиш ва юртимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни экспорт қилиш имкониятини аниқлашга қаратилган чуқур маркетинг ишларини ўтказишда ижобий натижаларга еришилди. Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, бугунги кунда дунёнинг 173 мамлакатада тадбиркорларимиз томонидан тақдим этиладиган 16 маҳсулот ва 15 хизмат турларига талаб мавжуд.

Валентина Зайка
(Вінниця, Україна)

ОСНОВНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ ТА КОНТРОЛЮ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

Одним із найважливіших напрямів підвищення ефективності виробництва та зростання економіки країни є розвиток зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) її підприємницьких структур. Більшість підприємств займається зовнішньою торгівлею та виходить на зовнішні ринки саме з метою розширення свого бізнесу та отримання додаткового прибутку. Але, як свідчить практика, господарюючі суб'єкти, починаючи займатися зовнішньоторговельною діяльністю, мають погане уявлення про те, як функціонує світова торгівля, які існують перешкоди у здійсненні даної діяльності та яку стратегію обрати. Тому для визначення ефективних напрямів зовнішньоекономічної діяльності підприємства важливим є ретельний аналіз її стану в Україні у нинішніх умовах. Нині діяльність підприємств у сфері зовнішньої торгівлі є чи не найважливішим об'єктом економічного аналізу. Такий аналіз дозволяє з'ясувати реальний стан та основні тенденції розвитку світового господарства, кон'юнктуру міжнародного ринку, економіко-правові засади зовнішньоторговельної діяльності, а також визначити пріоритетні напрями розширення цієї діяльності. Економічний аналіз зовнішньоекономічної діяльності – це комплексне вивчення її організації та перебігу економічних подій з метою встановлення результатів і виявлення можливостей подальшого підвищення ефективності діяльності. Тому фірми, що не використовують передові методи аналізу та стратегічного планування приречені на невдачу у конкурентній боротьбі. Отже, розглянемо основні завдання економічного аналізу зовнішньоекономічної діяльності підприємства (Рис.1)

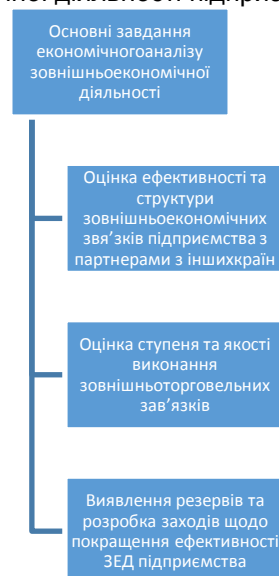

Рис.1. Завдання економічного аналізу

Таким чином зовнішня торгівля матиме найбільший успіх у разі добре продуманої стратегії, що впливає із довгострокових цілей. Тому, при визначенні пріоритетних напрямків розвитку підприємства у сфері зовнішньоекономічної діяльності одним із першочергових завдань є ретельний аналіз стану ЗЕД на підприємстві. Аналіз стану експортних та імпорتنих операцій передбачає:

- аналіз виконання зобов'язань за фізичним обсягом, ціною та вартістю експортованих (імпортованих) товарів;
- оцінку ефективності використання коштів, що були залучені для виконання ЗЕД;
- оцінку рівня та якості виконання зобов'язань за термінами їх поставок та якістю;
- виявлення факторів і величин їх впливу на економічні показники ефективності;
- з'ясування причин недовиконання зобов'язань за тими чи іншими позиціями;
- оцінку фінансових результатів виконання зовнішньоекономічної діяльності;
- аналіз динаміки виконання зовнішньоекономічної діяльності підприємства;
- визначення резервів по підвищенню ефективності виконання зовнішньоекономічної діяльності підприємства зокрема та фінансово-господарської діяльності в цілому.

Аналізуючи вищезазначені показники стає можливим визначення пріоритетних напрямків розвитку ЗЕД фірми та розробка довгострокового плану. Важливу роль тут відіграє контроль. Адже, визначивши довгострокові цілі та завдання діяльності, важливим є саме контроль за виконанням поставлених завдань. Контроль у сфері ЗЕД здійснюється на усіх стадіях. Від контролю всередині підприємства на стадії укладання зовнішньоекономічних договорів, контрактів, їх правомірність, законність, належне оформлення та контроль за виконанням зобов'язань по контрактах (чи у відповідній кількості та належній якості товар поставлено). І до перевірки розрахунків за цими контрактами, де присутній частково і зовнішній контроль –

з боку держави та податкових органів[1]. Таким чином, аналіз і контроль зовнішньоторговельних операцій підприємства тісно пов'язані між собою.

Пристаючи до аналізу зовнішньоекономічному, слід провести організаційну роботу, що починається з вибору мети та визначення задач, що ставить перед собою економічний аналіз, визначається термін та методика його проведення. Далі визначають джерела інформації. Далі визначаються відділи чи особи, які будуть проводити аналіз. І на останньому – завершальному етапі, підводяться підсумки проведеного аналізу ЗЕД та розробляються пропозиції з удосконалення ведення зовнішньоекономічної діяльності підприємства.

Також зазначимо, що економічний аналіз поділяється на декілька видів, що класифікують за певними ознаками (Рис.2).

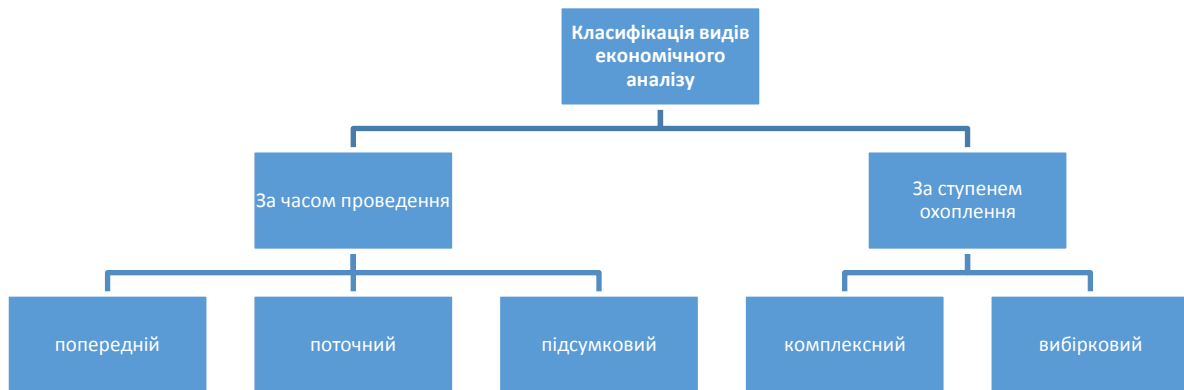

Рис.2. Класифікація видів економічного аналізу

Охарактеризуємо кожний з цих видів саме у розрізі оцінки зовнішньоекономічної діяльності. Попередній аналіз здійснюється з метою підготовки даних для визначення перспектив розвитку ЗЕД підприємства, розробка прогнозів кон'юнктури товарних ринків, нормативів, лімітів та проводиться на етапі становлення ЗЕД на підприємстві.

Поточний або оперативний аналіз проводиться в ході самої зовнішньоекономічної діяльності і має на меті підготовку даних для прийняття оперативних управлінських рішень у сфері ЗЕД. Підсумковий же аналіз оцінює результати діяльності з ЗЕД за період, рівень досягнення поставлених цілей та виявляє причини допущення помилок. Він є спрямованим на узагальнення підсумків по проведенню ЗЕД за звітний період.

Комплексний аналіз покликаний оцінювати всі показники, що характеризують ЗЕД підприємства за усіма напрямками у їх взаємозв'язку – комплексно. Вибірковий аналіз окремо характеризує показники чи напрямки ЗЕД, такі як: динаміка обсягів експорту певного виду продукції. Всі види аналізу ЗЕД взаємопов'язані та спрямовані на підвищення ефективності діяльності підприємства на зовнішніх ринках, налагодження інтеграційних зав'язків із закордонними партнерами, що в кінцевому результаті матиме позитивний вплив на результати діяльності загалом.

Аналізуючи експортно-імпорتنі операції певного підприємства слід брати до уваги специфіку його діяльності. Так, аналізуючи зовнішньоекономічну діяльність виробничого підприємства, аналіз відбувається за такими критеріями:

- чи виконуються експортні контракти за фізичним обсягом, вартістю та термінами поставок?
- які фактори впливають на вартісні та кількісні показники виконання експортних контрактів?
- які причини неповного виконання експортних контрактів?

Відповідь на ці запитання дасть змогу комплексно оцінити стан зовнішньоекономічної діяльності підприємства, виявити недоліки у організації та можливі шляхи їх усунення. Слід також звернути увагу на чинники, які мають вплив на забезпечення нарощування об'ємів зовнішньоторговельної діяльності суб'єкта господарювання. Чинники, що впливають на здійснення зовнішньої торгівлі поділяють на зовнішні та внутрішні. До внутрішніх відносяться ті, що залежать від самого підприємства: масштаби зовнішньої торгівлі, конкурентоспроможність, витрати, пов'язані із ЗЕД та стан контролю у сфері ЗЕД на підприємстві. Щодо зовнішніх, сюди можна віднести економічну свободу суб'єкта господарювання, конкуренцію та ризики на зовнішньому ринку. Усі ці чинники є взаємопов'язаними та взаємообумовленими.

Отже, провівши комплексний аналіз зовнішньоекономічної діяльності фірми, результатом якого стало визначення пріоритетних напрямків розвитку ЗЕД фірми та розробка довгострокового плану в процесі управління подальшою діяльністю дуже важливою її функцією є контроль.

Контроль як функція управління реалізується методом спостереження та перевірки ходу проведення та обліку експортно-імпорتنих операцій, з метою визначення обґрунтованості й ефективності

прийнятих управлінських рішень та результатів їх виконання, виявлення відхилень від вимог цих рішень, усунення негативних ситуацій та інформування про це органів управління. Так як контроль проводиться на усіх стадіях здійснення операцій з експорту та імпорту ТМЦ, його також слід поділяти на попередній, поточний та підсумковий. Попередній – проводиться на стадії підготовки ЗЕД, поточний – у процесі проведення, а підсумковий завершає зовнішньоекономічні операції.

Таким чином, завдяки даній функції можливо перевіряти фактичний стан здійснення зовнішньоекономічної діяльності на підприємстві, проведення розрахунків за ними та виявляти невідповідності і відхилення. Інформаційною базою контролю експортно-імпортних операцій виступають як первинні так і зведені документи з обліку зовнішньоторговельних операцій, бухгалтерська, фінансова та статистична звітність. Контроль повинен бути на усіх стадіях здійснення зовнішньої торгівлі, перевіряється законність, правомірність, доцільність укладання контрактів, а також будь-яка документація, пов'язана з їх виконанням: поставкою товару та здійсненням розрахунків. Сюди відносяться і рахунки-фактури, митні декларації, платіжні доручення, виписки банку, тощо. Також, безумовно, джерелами інформації є уся фінансова звітність підприємства. Усі ці документи підлягають перевірці методом суцільного контролю, адже вони є підставою для бухгалтерського обліку, де важливою є точність та повнота відображення господарських операцій. [4]

Отже, аналіз стану зовнішньоекономічної діяльності на підприємстві є дуже обширним та багатовекторним поняттям. Контролюючи, аналізуючи та виявляючи цілу низку показників, він дозволяє зробити комплексний адекватний висновок про діяльність підприємства на зовнішньому ринку. Контроль, як і аналіз, є важливою функцією управління та складовою частиною управлінського циклу підприємства, зокрема у сфері ЗЕД. За його допомогою встановлюють причини з метою усунення негативних явищ і недопущення їх у майбутньому. Контроль і аналіз стану зовнішньоекономічної діяльності є нерозривно пов'язаними, адже забезпечують максимально ефективно управління підприємством.

Література:

1. Вакульчик О.М. Аналіз ефективності зовнішньоекономічної діяльності підприємства/О.М.Вакульчик, Д.П.Дубицький // Вісник Академії митної служби України. Сер.:Економіка.-2012.-№2.-С.75-82.
2. Закон України "Про зовнішньоекономічну діяльність"від16.04.1991№959-ХІ(із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991,№29,ст.377
3. Мумінова-СавінаГ.Г.Судово-бухгалтерськаекспертиза:Навч.-метод.посіб.длясамост.вивч.дисципліни.— К.:КНЕУ,2014.—268с.
4. Тюріна,Н.М.Зовнішньоекономічнадіяльністьпідприємства:навч.посіб./Н.М.Тюріна,Н.С.Карвацька.— К.:Центручбовоїлітератури,2012.

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, доцент Волинець О.О.

Викторія Ким

(Ташкент, Узбекистан)

ОСОБЕННОСТИ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ В УЗБЕКИСТАНЕ

Налоговая система Республики Узбекистан, с момента приобретения независимости и до сегодняшних дней, развивалась динамичными темпами, претерпевая множество изменений и дополнений. Были осуществлены крупномасштабные налоговые реформы, способствующие росту доходов населения, модернизации производства, поддержке малого бизнеса и частного предпринимательства.

Особое внимание уделяется системе налогообложения юридических лиц, в частности малого бизнеса и частного предпринимательства. Оптимизация налоговых ставок привела к тому, регулярные упрощения системы налогообложения, введение льгот привели к тому, что произошло снижение доли налогов, взимаемых с доходов предприятий. В итоге налоговое бремя на экономику снизилось с 41,2% в 1991 г. до 20,0 % в настоящее время. Таким образом, проводимая системная работа по снижению налогового бремени, обеспечению оптимального уровня налогообложения и унификации системы налогов и сборов, совершенствованию налогового законодательства, повышению защищенности налогоплательщиков создает всё более благоприятные условия для бизнеса и предпринимательства в стране.

Как сообщает Государственный налоговый комитет Республики Узбекистан, в 2015 году внесены изменения ставок налогов и других обязательных платежей, в соответствии с законами Республики Узбекистан от 4 декабря 2014 года № ЗРУ-379 «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Узбекистан в связи с принятием основных направлений налоговой и бюджетной политики на 2015 год» и от 11 декабря 2014 года № ЗРУ-381 «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Узбекистан», Указом Президента Республики Узбекистан от 9 декабря 2014 года № УП-4677 «О внесении изменений в некоторые Указы Президента Республики Узбекистан».

С 2000 года ставка налога на прибыль юридических лиц снижена в 3,4 раза, ставка единого налога для микрофирм и малых предприятий — в 2,1 раза (в том в 2012 она снижена на 1 пункт и составила 5 процентов), ставка налога на имущество юридических лиц — в 1,1 раза, ставка единого социального платежа — в 1,6 раза. В результате наблюдается устойчивая тенденция к снижению налогового бремени хозяйствующих субъектов. И 2015 год не стал исключением.

Согласно налоговому кодексу Республики Узбекистан, юридические лица в обязательном порядке уплачивают налог на прибыль. Базовая ставка налога на прибыль юридических лиц снижена на 0,5 процентных пункта и установлена на 2015 год в размере 7,5 процентов против 8 процентов в 2014 году. За счет снижения базовой ставки данного налога все предприятия получили в свое распоряжение около 89,4 млрд. сумов, которые будут направлены на развитие и модернизацию производства, стимулирование работников и техническое переоснащение.

Следует отметить, что для предприятий сферы услуг (для которых предусмотрена ставка налога на прибыль в размере 7,5 процентов), в целях дальнейшего развития данного сектора экономики сохранено снижение ставки на 5 процентов от установленной ставки.

В Узбекистане действует единый налог для отдельных сфер деятельности, что способствует упрощению системы налогообложения и увеличению объема товарооборота. Он введен взамен уплаты общегосударственных и местных налогов в размере 6%. Особый налоговый режим предусмотрен для строительных организаций, являющихся микрофирмами и малыми предприятиями, а так же для предприятий, занимающихся оптово – розничной торговлей. В 2015 году они будут уплачивать единый налоговый платеж по ставке 5% .

Расширены налоговые стимулы для предпринимателей, предоставляющие косметические и парикмахерские услуги, уплачивающие фиксированный налог. В зависимости от места осуществления деятельности ставки снижены на 0,5 МРЗП.

По акцизному налогу на производимые товары проведена очередная индексация ставок, установленных в фиксированных размерах (алкогольная продукция, пиво, табачные изделия и некоторые другие товары).

Согласно налоговому кодексу Республики Узбекистан, юридические лица уплачивают налог за пользование водными ресурсами некоммерческие организации, ставки которого, действовавшие в 2014 году, в текущем году проиндексированы в среднем в 1,2 раза. От уплаты данного налога освобождаются некоммерческие организации, а также юридические лица, для которых в соответствии с Кодексом предусмотрен упрощенный порядок налогообложения.

Ставки земельного налога, действовавшие в 2014 году, были проиндексированы в среднем в 1,15 раза. Особенность в исчислении данного налога с сельскохозяйственных предприятий, взимаемого за орошаемые сельскохозяйственные угодья, определяется в его исчислении исходя из базовой ставки земельного налога на орошаемые сельскохозяйственные угодья и поправочного коэффициента, учитывающего качественную характеристику земельного участка (балл бонитета). К приведенным ставкам, в зависимости от местоположения земельных участков, применяются коэффициенты.

Система налогообложения также предусматривает налоги на потребление бензина, дизельного топлива и газа для транспортных средств, ставки налога на которые с 2015 года установлены в следующих размерах:

- на бензин – 290 сум. за 1 л.
- на дизельное топливо – 290 сум. за 1 л.
- на сжиженный газ – 200 сум. за 1 л.
- на сжатый газ – 240 сум. за 1 куб. м.

Особую роль в нашей стране имеет развитие малого бизнеса и частного предпринимательства, что в свою очередь подтверждается снижением единого социального платежа до 15%, против действовавших 25% в истекшем году. Важно отметить наличие упрощенной системы для данной категории предприятий: вместо 12 различных налогов и сборов (совокупность действующих республиканских и местных налогов и сборов) уплачивается один налог. Это значительно упрощает ведение учета, определение налоговых обязательств, а также обеспечивает правильность определения налогооблагаемой базы из-за простоты ее исчисления.

В 2015 г. ставки по следующим отчислениям и налогам, взимаемых с юридических лиц не изменяются:

- налог на добавленную стоимость;
- единый налоговый платеж, за исключением строительных организаций;
- фиксированный налог по отдельным видам предпринимательской деятельности и индивидуальных предпринимателей;
- единый земельный налог;
- налог на имущество юридических лиц;
- сборы за право розничной торговли отдельными видами товаров;
- обязательные отчисления в государственные целевые фонды.

Сохранение на прежнем уровне большинства налоговых ставок для юридических лиц в текущем году активно способствует активизации производственно-хозяйственной деятельности предприятий и дальнейшему росту привлекательности деловой среды. А это в свою очередь создаёт благоприятные условия для развития предпринимательства, что приведет к росту поступлений средств в

государственный бюджет и целевые фонды, несмотря на общее снижение уровня налогового бремени на экономику.

Налогообложение юридических лиц подразумевает процесс определения и формирования размера налоговых обязательств, осуществляемый посредством оптимального сочетания вариантов осуществления предпринимательской деятельности и размещения активов. Совершенствующаяся из года в год налоговая система Узбекистана направлена на достижение как можно более низкого уровня возникающих при этом налоговых обязательств налогообложения юридических лиц, создавая всё более оптимальные условия для развития как предпринимательства, так и экономики в целом.

Литература:

1. Налоговый кодекс Республики Узбекистан
2. Закон Республики Узбекистан от 4 декабря 2014 года № ЗРУ-379 «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Узбекистан в связи с принятием основных направлений налоговой и бюджетной политики на 2015 год»
3. Закон Республики Узбекистан от 11 декабря 2014 года № ЗРУ-381 «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Узбекистан»,
4. Указ Президента Республики Узбекистан от 9 декабря 2014 года № УП-4677 «О внесении изменений в некоторые Указы Президента Республики Узбекистан».

Научный руководитель:

кандидат экономических наук, доцент Ходжимухаммедова Шохидат Ибрагимовна.

**Руфат Курбонов
(Ташкент, Узбекистон)**

РОЛЬ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ В ФИНАНСИРОВАНИИ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

Банковский сектор как наиболее развивающийся сектор глобального хозяйства занимает важное место в определении устойчивого развития национальной экономики.

Подводя итоги социально-экономическому развитию страны в 2014 году, на заседании Кабинета Министров Республики Узбекистан, Президент Ислам Каримов особо отметил высокие показатели развития банковской системы и важность дальнейшего укрепления ее финансовой устойчивости и надежности.²¹ Например, на протяжении последних лет ведущие рейтинговые агентства «Мудис», «Стандарт энд Пурс» и «Фитч рейтингс» оценивают деятельность банковской системы Узбекистана как «стабильная».

Проведенное исследование проблемы участия коммерческих банков в инвестиционном обеспечении процессов модернизации предприятий реального сектора экономики республики позволяет внести ряд конкретных предложений, направленных на расширение масштабов и повышение эффективности этой перспективной, но сложной деятельности.

Центральным направлением совершенствования деятельности банков в данном направлении должно стать развитие кредитования крупных инвестиционных проектов предприятий за счет расширения масштабов синдицированного кредитования и проектного финансирования.

Другим перспективным направлением следует рассматривать участие банков республики в приобретении долевых и долговых ценных бумаг, выпускаемых данными предприятиями для нужд финансирования своих инновационных потребностей. В частности, в целях расширения спектра обращающихся в республике ценных бумаг, следует ускорить принятие нормативно-правовых актов о выпуске и обращении ипотечных сертификатов, купонных корпоративных облигаций и закладных ценных бумаг, которые позволят консервативным инвесторам расширить объемы вложения собственных средств в инвестиционные проекты и программы инновационного обновления отечественных товаропроизводителей. К этой цели может способствовать принятие Положения Центрального банка Узбекистана «О секьюритизации долговых обязательств коммерческих банков» и их клиентов путем выпуска долговых корпоративных ценных бумаг

Ключевым направлением роста инновационной активности предприятий Узбекистана выступает реализация крупных инвестиционных проектов, связанных с ускоренной модернизацией, техническим ключевых предприятий базовых отраслей национальной экономики. В соответствии с принятой Программой первоочередных мер по расширению объемов производства и освоению выпуска новых

²¹ Каримов И.А. [Создание в 2015 году широких возможностей для развития частной собственности и частного предпринимательства путем осуществления коренных структурных преобразований в экономике страны, последовательного продолжения процессов модернизации и диверсификации – наша приоритетная задача](#) – Т.: Газета «Народное слово» от 17 января 2015 г. С. 1-4

видов конкурентоспособной продукции предусматривается в 2012-2016 годах реализация более 270 инвестиционных проектов расчетной стоимостью 6,2 миллиарда долларов, а также отраслевых программ модернизации, технического и технологического перевооружения производства.²²

Важным направлением наращивания масштабов финансирования программ инновационного развития предприятий Узбекистана выступает активное участие в реализации инвестиционных проектов по производству высокотехнологичной продукции таких крупнейших международных финансовых институтов, как Азиатский банк развития, Мировой банк, Исламский банк, инвестиционных банков Японии, Южной Кореи и Китая.

Важным резервом расширения масштабов инвестиционного обеспечения инновационных проектов выступает активизация усилий местных органов власти и деловых кругов по формированию благоприятного инвестиционного климата в регионах республики и расширению собственных инновационных возможностей территорий.

К числу наиболее действенных рычагов, которые можно использовать для расширения масштабов и повышения качества инвестиционного обеспечения инновационных проектов ключевых предприятий Узбекистана, следует отнести:

а) выделение целевых государственных инвестиций на финансирование крупных инвестиционных проектов, связанных с развитием инфраструктуры финансового рынка республики;

б) реализация дифференцированной кредитной политики, направленной на предоставление централизованных льготных кредитов для реализации специальных программ функционального развития инфраструктуры финансовых рынков в регионах;

в) проведение взвешенной валютной политики, направленной на стимулирование процессов оказания инфраструктурными институтами услуг, связанных с обслуживанием потребностей иностранных инвесторов;

г) создание благоприятного инвестиционного климата для притока иностранных инвестиций в инфраструктуру финансового рынка Узбекистана за счет предоставления налоговых льгот или финансовых преференций иностранным финансовым институтам, оказывающим посредническую помощь отечественным эмитентам, реализующим крупные инновационные программы.

Все эти инвестиционные проекты осуществляются за счет формируемых ими инвестиционных ресурсов. Источники финансирования инвестиционных проектов в рыночной экономике весьма многообразны. Финансирование инвестиционных проектов в Узбекистане соответствует типу финансовой системы, основанной на деятельности коммерческих банков, поскольку такая форма привлечения денежных средств, как уступка доли капитала, не получила развития.

Другим важным условием активизации участия банков в расширении масштабов инновационного обновления предприятий Узбекистана должны стать переориентация самих предприятий на:

- ❖ Качественную техническую реконструкцию или технологическое перевооружение действующих производств;
- ❖ Модернизацию отдельных производственных мощностей, позволяющих осваивать выпуск конкурентоспособной продукции;
- ❖ Обновление ассортимента выпускаемой ими продукции или освоение выпуска качественно новых видов продукции;

Перспективным направлением участия банков в инновационном развитии предприятий республики должна стать их работа по повышению качества инфраструктурного обеспечения иностранных и отечественных инвесторов, участвующих в модернизации узбекских предприятий, за счет участия в создании в республике широкой сети институтов коллективного инвестирования, эмиссионных и андеррайтинговых синдикатов, рейтинговых и коллекторских агентств, инвестиционных банков и венчурных фондов с использованием иностранного капитала. На обеспечение значительного притока сбережений населения и свободных ресурсов юридических лиц на нужды инновационного развития предприятий должна быть направлена и работа по созданию при банках широкой сети пунктов приемки заявок на электронные торги (ППЗ), которые способны обеспечить привлечение свободных финансовых ресурсов внутренних мелких и средних инвесторов, одновременно снижая уровень рисков данной многочисленной категории инвесторов из всех регионов страны.

В заключении статьи можно сказать, процессам расширения масштабов участия банков в реализации крупных инвестиционных проектов должны способствовать усилия государства в развитии инвестиционно-финансовой инфраструктуры, включая создание специализированных оценочных, страховых и аудиторских компаний, венчурных фондов, институтов коллективного инвестирования, а также рейтинговых и коллекторских агентств.

²² Каримов И.А. 2012 год станет годом поднятия на новый уровень развития нашей Родины. –Т.: Газета «Народное слово» от 28 января 2012г. С. 12.

N.N. Mavlanov, A. Abdullaev
(Tashkent, Uzbekistan)

RELATIVE ANALYSIS OF FOREIGN AND NATIONAL EXPERIENCE ON CREDITWORTHINESS OF SMALL ENTERPRISES

In the environment of the organization of competitive economy manufacturers shall make high-quality and competitive products to take the place in a competitive environment. The enterprises can't enter the competition without modernizing processes of manufacturing of products. Material and financial resources are necessary for modernization. Now the most of the enterprises provide the needs in material and financial by means of the credits from bank. The entities submit necessary documents to bank. On the basis of these documents, bank employees checks creditworthiness of the entity.

Studying of creditworthiness and capability for payment of the enterprises becomes an important indicator. These indicators are studied on means of the financial statement and other necessary documents. Comparing each necessary indicators, the attitude and interrelation between means becomes clear. Creditworthiness of the entity is studied on the basis of several important indicators and calculations. We will consider them one after another.

In the study of creditworthiness for enterprises we appraise repay of credit on time and in full of enterprises by indicators (factors) below.

1. Repay coefficient.

$$Rc = CA (390) - CA (190) - DC (200) - OAR (211) / CC (600)$$

2. Liquidity ratio.

$$Lr = CAs (320) + STI (370) + AR (210) - OAR (211) / CC (600)$$

3. Provision of own assets (independent ratio).

$$Ir = PC (480) / BA (780)$$

4. Having own circulating assets.

$$HOCA = (\text{private capital} + \text{long-term credit and arrearage}) - \text{long term assets}$$

Abbreviations:

Rc - repay coefficient;

CA - current assets;

NPC - next period costs;

DC - delayed costs;

OAR - outstanding accounts receivable;

CC - current charge;

Lr - liquidity ratio;

CAs - cash assets;

STI - short-term investments;

AR - accounts receivable;

Ir - independent ratio;

PC - private capital;

BA - balance amount;

HOCA - having own circulating assets.

We will consider the example of an "O'zsanoatqurilishbank" open joint stock bank

In "O'zsanoatqurilishbank" open joint stock bank proceeding of lending and such operations is developed. Also method of calculating of creditworthiness and risk assessment system (scoring analyzing system) of economic subjects is operated. This system is main method of "O'zsanoatqurilishbank" open joint stock bank for processes of self monitoring and consideration offers. If the factors mentioned above is passable by enterprises "O'zsanoatqurilishbank" open joint stock bank is allocate a credit.

In example with "O'zsanoatqurilishbank" open joint stock bank, bank gives consideration for calculating of creditworthiness by occasions of enterprises (balance information by appointed date), efficiency and operability of enterprises are unnoticed. Western experience of calculating of creditworthiness considers appraising occasions of enterprises and also efficiency and operability.

Calculating of creditworthiness in western countries is executes by "C-1-5" rule which is main rule in calculating of creditworthiness. This rule include factors near below.

C1-character - attitude of creditor in market, detection of state

C2-capacity - completion of the own activities by creditor, capability of gaining of a certain income and capability of credit repayment

C3-capital - sufficiency of creditors capital

C4-conditions - conditions on business development

C5-collateral - bail

By the analyzing of west countries experience of using "C-1-5" rule, especially C1, C2 and C4 conditions we can realize that besides of occasions of enterprises, efficiency and operability of enterprise is noticed and has an importance.

On the assumption of the Western experiens on studying of creditworthiness which is given hereinabove, we suggest to consider working capacity also (nature the client (character), arrearage capability of client, capability to gain of a certain income for debt repayment).

As an example the appeal of Uzbekistan Germany joint stock company "UZGERMED PHARM" to "O'zsanoatqurilishbank" open joint stock bank for creation of joint business on release the ampula medicines is taken. Uzbekistan Germany joint stock company "UZGERMED PHARM" is allocated in Yuqori Chirchiq district. Bank employees didn't allocate the credit to the new enterprise on the basis of results of calculation of factors of creditworthiness. But efficiency of enterprise, competitiveness of products in the market, production of new products in the domestic market weren't considered. Main founder of "UZGERMED PHARM" JSC "SAMO" Co Ltd was reluctant to take credit and start business of "UZGERMED PHARM" by long-term agreement of lease. Nowadays "UZGERMED PHARM" JSC is producing competitive products in the domestic market and foreign market and got the financial stability.

Інна Мацкевич
(Ірпінь, Україна)

МОДЕЛЮВАННЯ КРИВОЇ ФІЛІПСА У КОРОТКОСТРОКОВОМУ ПЕРІОДІ

В умовах відсутності достовірних даних про взаємозв'язок таких макроекономічних показників як інфляція та рівень безробіття неможливе проведення ефективної макроекономічної політики.

Залежність інфляції від рівня безробіття вперше було доведено О.Філіпсом. Крива Філіпса – графік оберненої залежності між середнім рівнем інфляції в країні і рівнем безробіття. О.Філіпс показав зв'язок між рівнем безробіття і темпами росту середньої заробітної плати. Безробіття високе, коли заробітна платня зростає повільніше, і безробіття падає, коли заробітна платня зростає швидше.

Продовжували вдосконалення цієї функції П.Самуельсон, Р.Солоу, М.Фрідман, Р.Лукас, які використовували моделі, що відображають зворотний лінійний зв'язок між показниками інфляції та безробіття [1, с.396]. Такі сучасники, як Р.М.Ніжегородцев і О.В.Полянський емпірично довели існування нелінійних моделей зв'язку між цими двома показниками у короткостроковому періоді. Високий рівень інфляції зазвичай супроводжується низьким рівнем безробіття і навпаки. У короткостроковому періоді економічна політика, спрямована на швидке зниження рівня безробіття, призводитиме до прискорення інфляції. Метою даного дослідження є визначення типу зв'язку між інфляцією й рівнем безробіття для України у короткостроковому періоді.

Для побудови регресійних моделей за допомогою Microsoft Excel використані середньомісячні значення рівня інфляції (P) й рівня безробіття (U) у період з лютого 2014 по грудень 2014 року (табл.1).

Таблиця 1

Середньомісячні показники рівня інфляції та рівня безробіття
(лютий-грудень 2014 р.)

Період	Рівень інфляції, %	Кількість безробітних, %
лютий 2014	0,6	2,69
березень 2014	2,2	2,56
квітень 2014	3,3	2,47
травень 2014	3,8	2,37
червень 2014	1	2,28
липень 2014	0,4	2,26
серпень 2014	0,8	2,22
вересень 2014	2,9	2,18
жовтень 2014	2,4	2,12
листопад 2014	1,9	2,37
грудень 2014	3	2,69

Джерело: Державна служба статистика України [Електроний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua

За допомогою Microsoft Excel побудуємо рівняння лінії тренду:

$$P = 0,0152U + 2,3519.$$

Дана залежність має низький показник $R^2 = 0,008$, тобто довіра до коефіцієнту регресії складає 0,8%. Можна припустити, що існує нелінійна залежність, тип якої необхідно визначити за допомогою графіка, зображеного на рис.1.

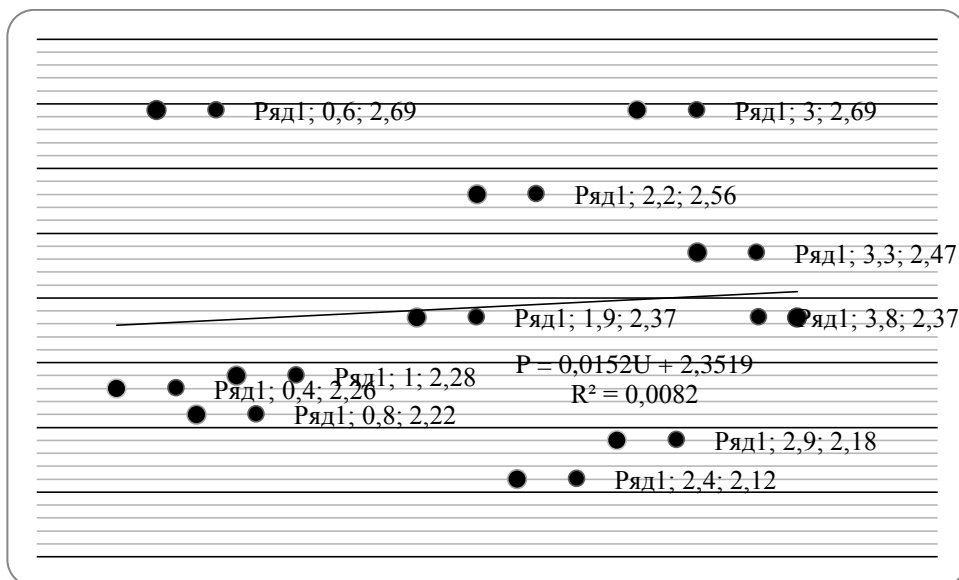

Рис.1. Лінійна залежність рівня інфляції й рівня безробіття (лютий-грудень 2014 р.)

Проаналізувавши вид графіку, можна допустити існування поліноміальної залежності. Побудуємо квадратичну функцію(рис.2):

$$P = 0,0153U^2 - 0,0459U + 2,3935.$$

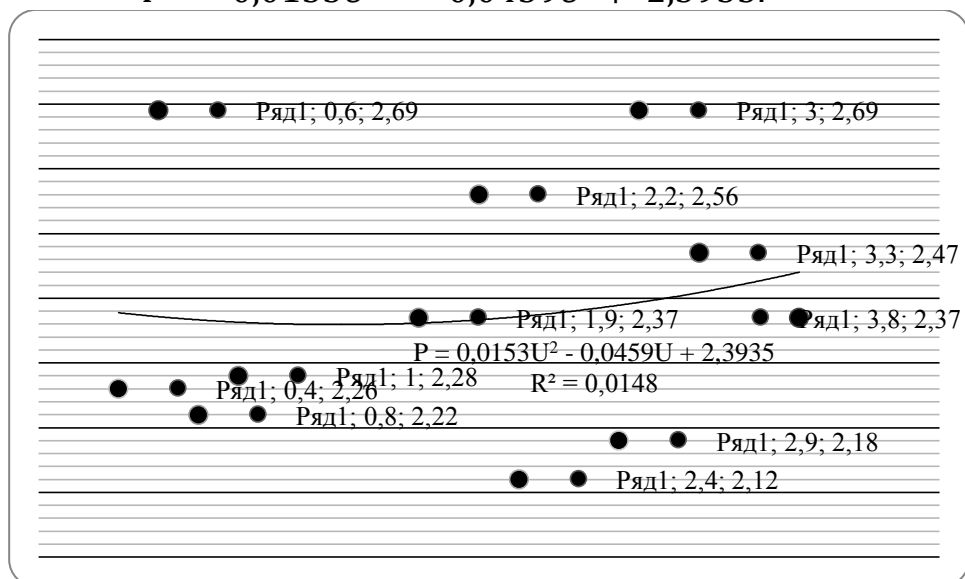

Рис.2. Квадратична залежність рівня інфляції й рівня безробіття (лютий-грудень 2014 р.)

При цьому коефіцієнт детермінації змінився наступним чином: R^2 зріс до значення 0,0148, тобто довіра до коефіцієнту регресії складає 1,48%.

Доцільно скласти кубічну функцію, яка описуватиме залежність середньомісячного рівня інфляції й рівня безробіття(рис.3):

$$P = -0,0246U^3 + 0,1739U^2 - 0,334U + 2,5181.$$

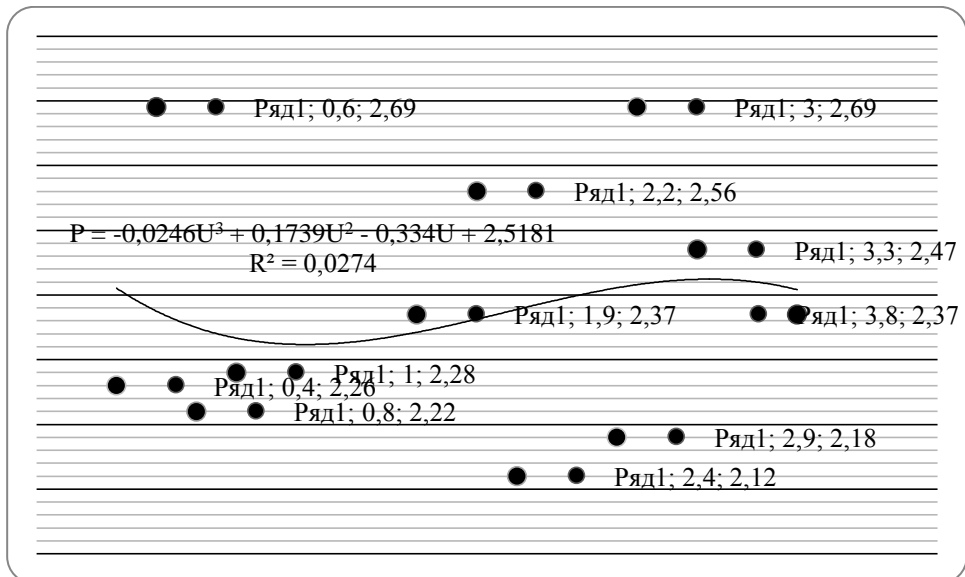

Рис.3. Кубічна залежність рівня інфляції й рівня безробіття (лютий-грудень 2014 р.)

Проробимо аналогічні кроки до моменту отримання більш адекватного рівняння, яке буде апроксимувати реальні данні. Таким є рівняння шостого степеня при значенні $R^2 = 0,2296$ (рис.4):

$$P = -0,178U^6 + 2,2122U^5 - 10,726U^4 + 25,574U^3 - 30,884U^2 + 17,288U - 1,0438$$

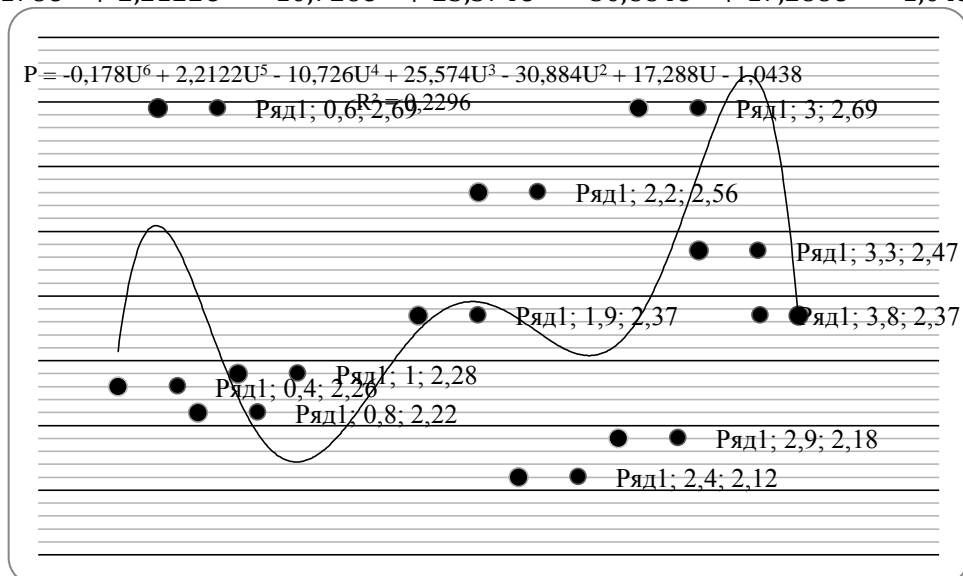

Рис.4. Апроксимована залежність рівня інфляції й рівня безробіття (лютий-грудень 2014 р.)

Отже, модель кривої Філіпса у короткостроковому періоді в Україні (лютий-грудень 2014 року) більш доцільно описується поліноміальним рівнянням шостого степеня. Невисокий коефіцієнт детермінації $R_2 = 0,2296$ обумовлений так званим «часовим лагом» – відставанням темпів інфляції від темпів рівня безробіття.

Список використаних джерел інформації:

1. Базилевич В. Д. Макроекономіка: підручник для вузів / В. Д. Базилевич. – 3-тє вид., випр. – К. : Знання, 2006. – 624 с.
2. Завадський І.О., Забарна А.П. Microsoft Excel у профільному навчанні. – К.: Вид. група ВНУ, 2011. — 272 с.
3. Економетрія: Навч. посіб. / В.І. Жлуктенко, Н.К. Водзянова, С.С. Савіна, О.В. Колодінська; За загальною реакцією кандидата економічних наук професора С.І. Наконечного. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2005. – 552 с.
4. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua.
5. Офіційний сайт Національного Банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/control/uk/index>.

Науковий керівник:

старший викладач кафедри статистики та математичних методів в економіці Національного університету ДПС України Параниця Надія Володимирівна.

Катерина Моцук, Олена Юркова
(Кривий Ріг, Україна)

ПРОБЛЕМИ РОЗПОДІЛУ НЕПРЯМИХ ВИТРАТ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Одним із найважливіших об'єктів обліку на підприємстві є витрати. Від того, наскільки точно та своєчасно вони відображаються в бухгалтерському обліку, прямо залежить точність і достовірність фінансового результату, який визначає підприємство. Формування і облік витрат виробництва є основним та водночас складним елементом організації та розвитку виробничо-господарського механізму підприємства, які грають важливу роль у діяльності підприємства, адже вони пов'язані з формуванням собівартості продукції, яка випускається на підприємстві та визначенням ціни реалізації цієї продукції.

Саме тому, підприємству слід ретельно вести облік витрат виробництва. Кожне управлінське рішення менеджера або особи, яка працює на керівних посадах ґрунтується на інформації, яка отримана за певний період діяльності підприємства, в тому числі і про витрати виробництва.

Також менеджер приймає участь у виборі методу калькулювання та визначення непрямих витрат, які потім вплинуть на загальне значення витрат на виробництво.

При визначенні показника собівартості особливої ваги набуває розподіл непрямих витрат між об'єктами калькулювання, адже від адекватного розподілу непрямих витрат залежить достовірність оцінки запасів готової продукції, незавершеного виробництва і напівфабрикатів і, зрештою, фінансового результату. Розподіл витрат впливає також на оцінку ефективності функціонування окремих підрозділів.

Непрямі витрати складаються із загальновиробничих, допоміжних та обслуговуючих витрат, які неможливо віднести до конкретного об'єкта обліку і які безпосередньо мають відношення до виробництва (виконання робіт, надання послуг).

Непрямі витрати (накладні витрати) прийнято поділяти на виробничі накладні витрати та невиробничі накладні витрати.

До виробничих накладних витрат відносять загальновиробничі витрати. Сума таких витрат розподіляється відповідно до обраної бази розподілу на види продукції і включається при формуванні виробничої собівартості продукції.

До невиробничих накладних витрат належать адміністративні витрати, витрати на збут, інші операційні витрати. Ці витрати не підлягають розподілу на види продукції, а в кінці періоду списуються на фінансові результати. Відповідно до чинного законодавства невиробничі витрати не можуть включатись до виробничої собівартості виготовленої продукції, проте сума цих витрат включається до повної собівартості одиниці виготовленої продукції.

Більшість вчених вказують на наступний алгоритм розподілу непрямих витрат:

1. Вибір об'єктів обліку, на які відноситимуться непрямі витрати.
2. Накопичення витрат, які підлягають розподілу між об'єктами обліку.
3. Пошук бази розподілу непрямих витрат.

Результати аналізу витрат виробництва та реалізації продукції (робіт, послуг) і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) є важливим засобом виявлення виробничих резервів, постійного контролю над використанням матеріальних, трудових і підприємства з метою підвищення ефективності діяльності підприємства. Одним із найважливішим аспектом аналізу витрат є проблема розподілу виробничих витрат з різним елементам (сегментам) підприємства. У якості сегмента можуть виступати продукція, структурні підрозділи, види виробництв чи збутові території. Науковий практичний інтерес викликають ті принципи, виходячи з яких менеджери вибирають той чи інший метод розподілу.

Побудова обліку виробничих витрат і вибір методів калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) значною мірою залежить від особливостей галузі функціонування, типу, і виду виробництва, характеру, їх організації та технологічного процесу, розмаїття вироблюваної продукції, виконуваних робіт, надання послуг, масовості випуску, об'єктів калькулювання, структури підприємства міста і інших умов. Ці умови визначають порядок документального оформлення витрат, угруповання і систематизації даних первинних документів, побудова аналітичного обліку, способи обчислення собівартості конкретних видів продукції (робіт, послуг).

Розподіл змінних витрат зазвичай проводяться прямим шляхом, оскільки вони безпосередньо пов'язані з конкретною сегментом чи аспектом діяльності. Прямі витрати застосовуються до конкретного продукту. Непрямі витрати не можна віднести до витрат окремого виду продукції, тому вони розподіляються між об'єктами витрат виходячи з міркувань логіки, наприклад, розподіл орендної плати пропорційно площі приміщення, займаного структурним підрозділом [1, с. 86].

При акумуляції витрат визначаються фактичні витрати відповідно до програми виробництва, центру витрат чи номером замовлення, призначених з метою обліку, і планування. Потім всі накопичені витрати слід віднести на відповідні сегменти діяльності, такі як структурні підрозділи, продукти виробництва, обслуговуючі території.

База для розподілу витрат зазвичай зберігається незмінною протягом тривалого періоду часу, оскільки вона є невід'ємною частиною облікової політики підприємства. Обрана база розподілу повинна точно відповідати характеру витрат, тобто мати характер прямої дії. Тільки в цьому випадку можливе одержання реального показника собівартості. необхідно добиватись чіткого розуміння процесу розподілу, що дає змогу використовувати відповідні алгоритми, формули

тощо. Вважаємо, що найбільш оптимальним для прийняття управлінських рішень щодо розподілу ресурсів, ціноутворення тощо є критерій причинно - наслідкового зв'язку, оскільки він дозволяє одержати результати, які найбільш точно відображають реальну ситуацію на підприємстві. На основі даного критерію розроблено бази розподілу непрямих виробничих витрат між підрозділами основного і допоміжного виробництва. За базу розподілу зазвичай беруть одиниці виготовленої продукції, кількість працюючих працівників, площі виробничих приміщень, прямі витрати на оплату праці в гривнях і людино-годинах, показники вироблення продукту в машино-годинах. Оскільки база розподілу витрат є об'єктом виробничої політики, то вона не змінюється, але може переглядатися протягом певного періоду [2, с. 125]

При виборі бази розподілу керуються однією з наступних критеріїв:

1. Отримання вигоди. Витрати можна розподіляти з одержаних вигод.

Так, загальні витрати рекламу розподіляють за обсягом продажу, досягнутими окремими підрозділами. Витрати на обігрів приміщень можуть розподілятися залежно з підрозділами площі.

2. За принципом рівних прав. Витрати можна розподіляти в однакових обсягах за підрозділами, продукції і на ін.

3. Причинно-наслідковою залежністю. Встановлення причинно-наслідкового зв'язку дозволяє співвіднести об'єкт витрат з понесеними витратами. При визначенні цього критерію вивчається взаємозв'язок між певними видами витрат та його чинниками. Непрямі витрати, які мають загальний чинник витрат, об'єднують у однорідні сукупності, для кожної сукупності непрямих витрат вибирають відповідну базу розподілу. Саме тому витрати на зберігання матеріалів можуть розподілятися пропорційно маси матеріалів, а витрати контролю якості готової продукції – залежно від часу, витраченого на перевірку якості кожного виду продукції.

4. Можливості у забезпеченні покриття витрат. Витрати можуть також розподілятися з урахуванням можливостей об'єкта покривати певні витрати. Прикладом служить розподіл витрат за заробітною платою керівним працівникам підприємства між її відділеннями пропорційно прибутку кожного відділення.

Отже, залежно галузі функціонування, організації виробничої діяльності, організаційної структури підприємства керівництво підприємством може використовувати чи поєднання кількох із перелічених вище критеріїв. Також керівництву підприємства необхідно своєчасно обрати метод обліку і калькулювання витрат, який найкраще підходить для цього підприємства та відповідає способу виробництва, і якого підприємство буде і надалі дотримуватися.

Література:

1. Атамас П.Й. Управлінський облік: 2-ге вид. Навчальний посібник – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 440 с.
2. Нападковська Л.В. Управлінський облік: Підруч. для студ. вищ. навч. Закл. – К.: Книга, 2004. – 544 с.
3. Остапенко Я.О. Облік витрат на виробництво та собівартість продукції в ринкових умовах. / Я.О. Остапенко. // Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). – 2010. - №2 (49)

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, доцент Руденко О.В.

**Н. Мурадова, И. Маджидова
(Ташкент, Узбекистан)**

ВНЕДРЕНИЕ ИНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГИЙ В СФЕРЕ БАНКОВСКИХ УСЛУГ

Интернет как глобальная сеть оказал и оказывает огромное влияние на все сферы деятельности человечества, включая экономику и бизнес. Одним из важнейших аспектов использования интернета является дальнейшее развитие тенденции к глобальной мобильности и ликвидности капитала для всех категорий клиентов. На практике эта тенденция выразилась в появлении интернет-банкинга.

Управление банковскими счетами через интернет, или по-другому, интернет-банкинг, является наиболее динамичным и представительным направлением финансовых интернет решений, в силу наиболее широкого спектра финансовых услуг, представленных в системах интернет банкинга. Подобные системы могут быть основой систем дистанционной работы на рынке ценных бумаг и удаленного страхования, т.к. они обеспечивают приведение расчетов и контроль над ними со стороны всех участников финансовых отношений.

Сегодня с помощью систем интернет-банкинга, можно покупать и продавать безналичную валюту, оплачивать коммунальные услуги, платить за доступ в Интернет, оплачивать счета операторов сотовой связи, проводить безналичные внутри- и межбанковские платежи, переводить средства по своим счетам, и, конечно, отслеживать все банковские операции по своим счетам за любой промежуток времени.

Банки играют огромную роль в современной экономике. Основными функциями коммерческих банков являются: посредничество в платеже («почтовая» функция), финансовое посредничество первого типа – кредит/депозит, покупка/продажа ценных бумаг и валюты,- финансовое посредничество второго

типа- размещение ценных бумаг эмитента на рынке. От качества и разнообразия этих услуг зависит состояние экономики в целом, степень удовлетворенности клиента в частности и, как следствие, уровень дохода самого банка. Современные Интернет-технологии позволяют банкам часть свои услуг возвести на новый уровень, тем самым привлекая новых клиентов и снижая затраты по их обслуживанию.

Системы Интернет-банкинга, как правило, включают в себя полный набор банковских услуг:

- Осуществление всех коммунальных платежей (электроэнергия, газ, телефон);
- Оплачивать счета за связь(сотовая связь, Интернет);
- Производить денежные переводы, в том числе в иностранной валюте, на любой счет в любом банке;
- Переводить средства в оплату счетов за товары, в том числе купленные через Интернет-магазины;
- Покупать и продавать иностранную валюту;
- Пополнять/снимать денежные средства со счета пластиковой карты;
- Открывать различные виды счетов (срочный, сберегательный, пенсионный);
- Получать выписки о состоянии счета за определенный период в различных формах;
- Получать информацию об осуществленных платежах и при необходимости отказываться от неоплаченного платежа;
- другие дополнительные услуги(подписку на журналы и газеты, брокерское обслуживание и т.п)

Первые системы, позволяющие управлять счетом через Интернет, появились в 1995 году. В этом году в Соединенных Штатах был создан первый в мире виртуальный банк – SecurityFirstNetworkBank. В Европе первым виртуальным банком был AdvanceBank, дочерняя структура Дрезденской банковской группы (Германия), который начал свою деятельность в 1996 году.

В Узбекистане интернет-банкинг появился в 2007 году как сервис для корпоративных клиентов. Следующим шагом его развития в стране, стало внедрение этой услуги и для физических лиц. Первым банком в Узбекистане, который наиболее полноценно предложил физическим лицам услуги интернет-банкинга, стал банк «Samarkand». Банк 1 мая 2009 года объявил о запуске новой услуги в интернете и назвал свой продукт Sam.online- Интернет-банкинг.

Вторым внедрил интернет-банкинг Алокабанк, который с 1 ноября 2010 года начал предлагать физическим лицам эту услугу. Сегодня он позволяет удаленно оплачивать коммунальные услуги, услуги UzMobile, UzNet и следить за информацией по своим счетам.

В феврале 2011 года молодой банк Hi-Tech Bank также объявил о запуске услуги мобильного банкинга для физических лиц. Данная услуга позволяет его клиентам с помощью мобильного телефона оплачивать за сотовую связь, услуги интернет-провайдеров, домашний телефон и получать информацию о текущем состоянии и движении по счету.

Мобильный банкинг является логическим развитием интернет-банкинга. Однако сегодня, во многих отечественных банках функционирует неполный его вариант, так называемый SMS-банкинг с информационным уровнем доступа, позволяющий отправлять и получать SMS - сообщения с информацией о текущих остатках и движении средств по депозитным счетам в том числе по карточным счетам держателей банковских пластиковых карт UZKART.

Возможность контролировать свой счет в режиме реального времени с помощью мобильного телефона предоставляют: Узпромстройбанк, Асакабанк, Трастбанк, Микрокредитбанк, Алокабанк, Универсалбанк, Samarkandbank, Hi-TechBank, AsiaAllianceBank, Туркестонбанк, Узбекско-Турецкий банк, УзКДБ, банк ИпакЙули и НБУ. Некоторые из них информируют своих клиентов об операциях по их счетам по электронной почте, факсу и стационарному телефону.

Стоит отметить, что дополнительному развитию услуг Интернет-банкинга в Узбекистане поспособствует появление системы мобильных электронных платежей - «SMS-To'lov». Данная система безналичных платежей представляет собой процессинговую систему платежей, сгенерированную в банковскую автоматизированную систему управления платежами между клиентом и компанией, в которую направляется платеж.

В отличие от услуги мобильного банкинга, которая позволяет оплачивать услуги по мобильному телефону через сети интернета, система SMS-To'lov осуществляет платежи посредством отправки SMS сообщений. Кроме того, система также предоставляет клиенту возможность оплачивать приобретение товаров и услуг через личный кабинет на сайте компании.

Новые возможности интернет-банкинга делают его одним из наиболее динамично развивающихся банковских сервисов в мире. Есть все основания предполагать, что банки скоро просто не смогут обходиться без предоставления интернет-услуг, иначе они будут терять клиентов. В наше время большое значение имеет скорость оказания банковских услуг, что возможно при условии управления счетами в режиме реального времени из любого места.

Самые смелые аналитики уже сейчас сходятся во мнении, что интернет-банкинг можно рассматривать как самое полезное изобретение со времен появления телефона²³. В любом случае уже сейчас можно оценить возможности интернет-банкинга.

²³Интернет финансы // <http://www.ifin.ru/>

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НАЛОГОВЫХ СИСТЕМ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Продолжающаяся реформа отечественного налогообложения настоятельно требует скрупулезного анализа и осмысления изменений налоговых систем зарубежных стран. При этом следует подчеркнуть, что речь прежде всего идет не о частных изменениях в отдельно взятой стране, а именно о тенденциях в развитии за более или менее длительный период времени. Важность подобного анализа многократно возрастает из-за того, что имеются общие закономерности развития отдельных стран, а также вследствие постепенного вхождения Узбекистана в международное разделение труда. Характерно, что многие экономисты и политики для аргументации своих предложений нередко ссылаются на зарубежный опыт. Однако налоговый опыт отдельно взятой даже экономически развитой страны не может быть полностью перенесен в отечественную практику.

Гораздо большее значение имеет изучение общих тенденций, выявление общих закономерностей и их использование при принятии конкретных решений в налоговой сфере.

Последняя четверть века ознаменовалась беспрецедентными дискуссиями и налоговыми реформами в зарубежных странах. Результаты этих налоговых преобразований еще не в полной мере осмыслены научной общественностью, налогоплательщиками и налоговыми администрациями. Несмотря на то, что произошла серьезная унификация налоговых систем и многие изменения были осуществлены единообразно, налоговые системы даже внутри стран Европейского Сообщества серьезно различаются.

Одна из главных проблем налоговых систем зарубежных стран, отмечаемых многими исследователями, - сложность налогообложения как для налогоплательщиков, так и для налоговых органов. В силу этого возникают проблемы по выявлению схем уклонения от налогообложения, возрастают затраты по содержанию и обучению налоговых работников.

Рассматривая налоговое бремя, можно выделить три группы стран: с относительно высоким уровнем налогов, где доля налоговых изъятий в ВВП (включая взносы на социальное страхование) составляет 45 - 55 %, низким - около 20 %, средним - 30 - 40 %. К первой группе относятся скандинавские страны, страны Бенилюкса, Франция, Австрия. Страны с относительно низким уровнем налоговых изъятий - Турция, Южная Корея, Мексика. Страны со средней налоговой нагрузкой - США, Япония, ФРГ, Великобритания, Канада. Общей закономерностью является то, что относительно высокое налоговое бремя имеет место в высокоразвитых странах с достаточно высоким уровнем среднедушевых доходов населения.

Основным фактором увеличения объемов налогов на потребление явилось введение налога на добавленную стоимость. Методологически обоснован и впервые был внедрен на практике этот налог во Франции. Опыт его использования оказался весьма результативным и постепенно он нашел применение во всех экономически развитых странах. В настоящее время только Австралия и США из состава стран ОЭСР не ввели НДС. Начиная с 80-х годов шел беспрецедентный процесс расширения стран, использующих НДС. Второй причиной роста доли налогов на потребление является тенденция повышения ставок НДС в странах, где он уже использовался. Так, если средняя ставка при введении в странах ОЭСР составляла 12,5 %, то в 1997 году - 17 %. По отдельным странам эти тенденции выглядят следующим образом: Финляндия - 11 и 22 %, Германия - 10 и 15, Италия - 12 и 19, Нидерланды - 12 и 17,5, Великобритания - 10 и 17,5 %.

Самой крупной доходной статьей во многих зарубежных странах являются поступления от подоходного налога. Так, в среднем по странам ОЭСР они составляют около 27 %. В отдельных странах поступления от подоходного налога существенно превышают эту величину. Например, в США доля подоходного налога достигает в доходах бюджета 40 %. В последние годы имеет место устойчивая тенденция снижения максимальных ставок подоходного налога. Например, ставки подоходного налога сократились за последние десять лет в Австралии с 57 до 47 %, Австрии - с 62 до 50, Бельгии - с 72 до 57, Франции - с 65 до 54, Японии - с 70 до 50, США - с 50 до 40 %. Однако даже после снижения предельные ставки подоходного налога все еще остаются достаточно высокими. Следует отметить, что несмотря на снижение высших ставок в странах ОЭСР доля поступлений подоходного налога с физических лиц практически осталась неизменной - около 10 % ВВП. Это объясняется тем, что во многих странах снижение предельных ставок подоходного налога сопровождалось расширением налоговой базы за счет отмены ряда вычетов.

Наряду со снижением предельных ставок имеет место тенденция сокращения числа ступеней шкалы подоходного налога. Наиболее весомое их уменьшение произошло в следующих странах: Австрии - с 10 до 5, Бельгии - с 12 до 7, Канаде - с 10 до 4, Франции - с 12 до 4, Японии - с 15 до 5, Испании - с 34 до 17, США - с 14 до 5.

Следующая тенденция - рост взносов на социальное страхование. В настоящее время в среднем по странам ОЭСР поступления по ним практически сравнялись с поступлениями от подоходного налога. В ряде стран эти платежи уже превысили поступления от подоходного налога.

Крупные изменения произошли в налогообложении прибыли корпораций. Главное из них - снижение налоговых ставок. Например, за последние 10 лет ставки корпоративного налога снижены в Бельгии с 45 до 39 %, Канаде - с 36 до 29, Дании - с 50 до 34, Франции - с 45 до 33, Германии - с 56 до 45, Японии - с 43 до 37, Швеции - с 52 до 28, США - с 45 до 35 %. Наряду с этим шел процесс расширения

налогових баз по цьому налогу. Отдельные российские экономисты пытаются обосновать необходимость ликвидации налога на прибыль. Однако опыт зарубежных стран свидетельствует о том, что этот налог успешно применяется в течение многих десятилетий. Его доля в структуре налоговых поступлений в экономически развитых странах остается стабильной на уровне 8 - 9 %.

В последние годы заметно активизировалась работа по более широкому использованию так называемых экологических налогов. Это вполне объяснимо, так как проблемы экологии начинают превалировать над другими. Экологические налоги имеют целый ряд преимуществ по сравнению с административными методами решения природоохранных проблем. При этом следует иметь в виду, что главная задача этой группы налогов не фискальная, а регулирующая, направленная прежде всего на решение экологических проблем.

На каких же принципах должна формироваться отечественная налоговая политика? Прежде всего она должна учитывать особенности нынешнего переходного периода. Несомненно, при формировании налоговой политики следует учитывать основные тенденции развития налоговых систем зарубежных стран с развитой рыночной экономикой. На первый план должна выходить не фискальная задача сиюминутного пополнения бюджета, а всемерное стимулирование производства, привлечение инвестиций в этот сектор. В налогообложении в условиях, когда государство постепенно отходит от бесплатного решения многих социальных проблем, необходимо обеспечить систему вычетов и установление необлагаемого минимума на уровне, достаточном для обеспечения цивилизованных условий жизни работника и его семьи.

**Олена Полішук, Сергій Гриняк, Віталій Нагірний
(Вінниця, Україна)**

ПОРІВНЯННЯ ДЕЯКИХ ОБЛІКОВИХ АСПЕКТІВ ВИРОБНИЧИХ ЗАПАСІВ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Становлення і розвиток ринкової економіки в Україні нерозривно пов'язані з пошуком нових методів організації і управління виробництвом для підвищення ефективності господарської діяльності підприємств. В досягненні цієї мети приймають участь виробничі запаси, які забезпечують безперервний процес виробництва та продажу продукції. Виробничі запаси є головною статтею оборотних коштів та основою життєдіяльності підприємства. Тому достовірний облік їх на підприємстві є невід'ємною частиною управління, без якого неможливе досягнення поточних та довгострокових цілей підприємства.

Дослідженням сутності та організації обліку запасів приділено значну увагу такими вітчизняними вченими та фахівцями, як: Бутинець Ф.Ф., Голов С.Ф., Костюченко В.М., Ткаченко Н.В., Жолнер І. В., Бабіч В.В. та інші. Серед закордонних вчених можна виділити: Д. Коултер, Э. Шеперд, Р. Саксена, О. Митчелл, Р. Акофф, Д. Хедлі та ін.

Метою дослідження, результати якого викладено у даній роботі, є виявлення суттєвих розбіжностей ведення бухгалтерського обліку запасів згідно П(С)БО 9 «Запаси» та МСБО 2 «Запаси» та з'ясування економічних проблем, які викликані цими розбіжностями. Для реалізації поставленої мети, визначено завдання, що полягають в аналізі основних понять та положень, які стосуються обліку виробничих запасів у вітчизняних та закордонних стандартах, а також обґрунтовані розбіжності з метою уніфікації системи обліку, що слугуватиме інформаційною базою для користувачів всіх рівнів та форм зацікавленості.

Процес економічної трансформації в Україні вимагає від підприємств всіх форм власності пошуку шляхів підвищення результатів їх діяльності та вдосконалення системи обліку.

Для здійснення господарської діяльності підприємства використовують цілий ряд ресурсів: фінансових, матеріальних, трудових, які тісно взаємодіють між собою. Серед цих ресурсів домінуючу частину займають виробничі запаси підприємства - засоби та предмети праці, в результаті поєднання яких здійснюється процес ефективного виробництва. Раціональне використання запасів несе в собі потенціал підвищення результативності підприємства.

Формування правдивої інформації про наявність та рух запасів, а також правильна організація ведення бухгалтерського обліку їх вартості забезпечує достовірність фінансової звітності. Тому питання удосконалення бухгалтерського обліку виробничих запасів у відповідність до вимог ринкової економіки і міжнародних стандартів бухгалтерського обліку є актуальними і потребують дослідження.

Аналізуючи дослідження з питань організації бухгалтерського обліку запасів, можна стверджувати, що частина теоретичних положень обліку даних активів потребують доопрацювання і вдосконалення. Існують розбіжності у визначеннях термінів, які подані у П(С)БО 9 «Запаси» та у міжнародних стандартах бухгалтерського обліку. Це особливо важливо, коли підприємство співпрацює із закордонними партнерами, має філіали у інших країнах. Також в умовах постійного розвитку господарської діяльності, стандарти бухгалтерського обліку виявляються неспроможними забезпечити облік усіх новітніх операцій.

Основним нормативно-правовим актом, що регулює методологічні засади формування у бухгалтерському обліку інформації про запаси є Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 9 «Запаси» [1]. Але, оскільки національні стандарти обліку розроблені на основі міжнародних і не повинні суперечити їм, неможливо не звернути увагу на Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 2 «Запаси». Крім того, вивчаючи практику інших країн з питань обліку виробничих запасів нами було розглянуто також стандарти

бухгалтерського обліку Росії. За для аналізу спільних та відмінних особливостей цих положень, необхідно виконати їх порівняння (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльна характеристика МСФО 2 «Запаси», П(С)БО 9 «Запаси» та ПБУ 5/01 «Запаси» (Росія)

П(С)БО 9 «Запаси»	МСБО 2 «Запаси»	ПБУ 5/01 «Запаси» (Росія)
Склад активів		
До складу запасів входять: сировина й допоміжні матеріали, комплектуючі вироби та інші матеріальні цінності, що призначені для виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг, обслуговування виробництва й адміністративних потреб.	До складу запасів входять активи, які призначені для продажу в ході нормальної діяльності; перебувають у процесі виробництва для такого продажу; існують у формі сировини й матеріалів, призначених для використання у виробничому процесі або при наданні послуг	Для цілей матеріально-виробничих запасів приймаються активи, які використовуються в якості сировини, матеріалів і т.п. при виробництві продукції, призначеної для продажу (виконання робіт, надання послуг); призначені для продажу; використовуювані для управлінських потреб організації
Оцінка запасів при вибутті		
Собівартість перших за часом надходження запасів (ФІФО), ідентифікована собівартість, середньозважена собівартість, нормативні затрати; ціни продаж.	Собівартість перших за часом надходження запасів (ФІФО), ідентифікована собівартість, середньозважена собівартість, нормативні затрати; ціни продаж.	Собівартість перших за часом надходження запасів (ФІФО), ідентифікована собівартість, середньозважена собівартість, нормативні затрати; ціни продаж
Оцінка запасів на дату балансу		
Найменша з двох оцінок: первісна вартість або чиста вартість реалізації.	Чиста вартість реалізації	Відображаються за вартістю, яка визначається виходячи з використовуваних способів оцінки запасів
П(С)БО 9 «Запаси»	МСБО 2 «Запаси»	ПБУ 5/01 «Запаси» (Росія)
Собівартість запасів		

<p>1. При придбанні у постачальника.</p> <p>2. При внесенні до статутного капіталу.</p> <p>3. При виготовленні власними силами.</p> <p>4. При безоплатному отриманні. Справедливої вартості.</p> <p>5. При отриманні у результаті обміну на подібні активи.</p> <p>6. При отриманні в результаті обміну на неподібні активи. Справедливої вартості отриманих запасів.</p>	<p>1. Витрати на придбання. Ціни придбання; мита, та інших податків; витрати на транспортування; вартості робіт з навантаження та розвантаження й інших витрат.</p> <p>2. Витрати на переробку. Витрати, безпосередньо пов'язанні з одиницею виробництва.</p> <p>3. Інші витрати. Інші витрати, якщо вони відбулися при доставці до їх теперішнього місця розпакування та приведення до теперішнього стану.</p>	<p>Суми, що сплачуються згідно з договором постачальнику; суми, сплачувані організаціям пов'язані з придбанням матеріально-виробничих запасів; винагороди, що сплачуються посередницькій організації, через яку придбані матеріально-виробничі запаси; інші витрати, безпосередньо пов'язані з придбанням матеріально-виробничих запасів.</p> <p>Не включаються до фактичних витрати на придбання матеріально-виробничих запасів загальногосподарські та інші аналогічні витрати, крім випадків, коли вони безпосередньо пов'язані з придбанням матеріально-виробничих запасів</p>
---	---	--

Оскільки національні стандарти розроблялися на основі міжнародних, тому П(С)БО 9 «Запаси», МСБО 2 «Запаси» та ПБУ 5/01 «Запаси» мають такі спільні моменти: терміни, що використовуються в стандартах – запаси, чиста вартість реалізації; визначення поняття «запаси»; методи оцінювання запасів при їх вибутті; оцінка запасів на дату балансу; розкриття інформації про запаси у фінансовій звітності.

Проте, між П(С)БО, МСБО та ПБУ 5/01 існують певні відмінності. Щодо сфери застосування стандартів також існують деякі особливості кожного із стандартів. Так, перелік видів діяльності і суб'єктів господарювання, що не застосовують МСБО 2 до оцінки запасів по справедливій вартості набагато ширше, ніж в П(С)БО 9 та ПБУ 5/01. Для вказаних суб'єктів господарювання МСБО 2 визначає свої вимоги щодо оцінки запасів. Таке доповнення у МСБО 2 є доречним через специфіку вказаних видів діяльності.

Визначення терміну «запаси» в обох стандартах практично аналогічні, проте згідно національному стандарту до запасів відносяться також активи, які утримуються для споживання в процесі управління підприємством. Що на нашу думку в повній мірі розкриває ціль формування запасів виходячи з потреб підприємства, а саме запаси використовуються на підприємстві для потреб управління, під час заготівлі, збереження та збуту.

Аналізуючи класифікацію запасів, видно, що П(С)БО 9 та ПБУ 5/01 слід відзначити, що в них міститься докладніший перелік активів, які визначаються запасами. Разом з тим, МСБО 2 порівняно з П(С)БО 9 та ПБУ 5/01 не виділяють в окрему групу запасів малоцінні та швидкозношувані предмети. Для МСБО 2 важливим у цьому питанні є професійна думка бухгалтера. Виділення МШП як окремого об'єкта обліку надає можливість в повній мірі формувати необхідні дані про них в системі управління ресурсами підприємства.

Вимоги в частині первісної оцінки запасів за МСБО 2 та П(С)БО 9 дещо не збігаються. Поняття «первісної вартості» в МСБО 2 відсутнє, а первісна вартість придбання запасів, згідно П(С)БО 9, залежить від джерела придбання: придбані за плату, виготовлені власними силами, внесені до статутного капіталу підприємства, одержані безоплатно, придбані у результаті обміну на подібні запаси. Така конкретизація способів визначення первісної вартості в залежності від джерела придбання сприяє більш достовірній оцінці запасів та відображенню інформації у фінансовій звітності.

В цих стандартах наведено перелік витрат, які не входять до вартості запасів, а визнаються як витратами підприємства. Але і тут є деякі відмінності. Так, згідно з МСБО 2 виключаються із собівартості запасів витрати на зберігання (крім тих витрат, які зумовлені виробничим процесом і є необхідними для підготовки до наступного етапу виробництва). А згідно П(С)БО 9 та ПБУ 5/01 не включаються до первісної вартості фінансові витрати, методологічні засади формування інформації про які у бухгалтерському обліку визначає Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 31 «Фінансові витрати».

Крім цього, є декілька положень, які наведені у МСБО, але відсутні у П(С)БО та ПБУ 5/01. А саме, у МСБО 2 приділено увагу питанням витрат, пов'язаних з переробкою запасів. У П(С)БО 9 вказані питання розглядаються у П(С)БО 16 «Витрати». Також, МСБО 2 передбачає можливість створення резерву знецінення запасів. У П(С)БО 9 такого положення немає. МСБО 2 передбачає сторнування збитків від знецінення у разі, коли обставин, що спричинили списання запасів, більше немає. Згідно з П(С)БО 9 у подібному випадку раніше визнані витрати не сторнуються, а визнаються доходом.

Таким чином, для поліпшення співпраці з іноземними партнерами та ефективного ведення міжнародного бізнесу, не тільки із сусідніми країнами, а й країнами Європи, Америки, необхідно вирішувати

проблеми протиріч та відмінностей між національними та міжнародними стандартами з бухгалтерського обліку запасів. У дослідженні виявлено ряд розбіжностей та неточностей між МСБО 2 «Запаси» та П(С)БО 9 «Запаси», ПБУ 5/01, також з'ясовано економічні проблеми, які викликані цими розбіжностями. Проаналізовано основні поняття та положення, такі як: сфера застосування, визнання запасів, класифікація запасів, визначення «чистої вартості реалізації», перелік витрат, які не включаються до первісної вартості запасів, оцінка запасів на дату балансу, оцінка запасів при надходженні, методи оцінки вибуття запасів. Вирішення комплексу суперечливих та дискусійних питань обліково – аналітичного управління виробничими запасами є актуальним для більшості підприємств і потребує подальших досліджень.

Література:

1. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 9 «Запаси», затверджений Наказом Міністерства фінансів України №246 від 20.10.1999 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0751-99>.
2. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 2 «Запаси», затверджений Комітетом з міжнародних бухгалтерських стандартів від 01.01.2005 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/929_021.
3. Бутинець Ф.Ф. Бухгалтерський фінансовий облік: підручник для студентів спеціальності "Облік і аудит" вищих навчальних закладів; під заг. ред. Ф.Ф.Бутинця. - 8-ме вид., доп. і перероб. - Житомир: ПП "Рута", 2011.-912с.
4. Голов С.Ф. Бухгалтерський облік в Україні: аналіз стану та перспективи розвитку: Монографія. - К.: Центр учбової літератури, 2010. - 522 с.
5. Голов С.Ф., Костюченко В.М. Бухгалтерський облік за міжнародними стандартами: приклади та коментарі: Практичний посібник. – К.: Лібра, 2011. – 840с.
6. Ткаченко Н.М. Бухгалтерский финансовый учет на предприятиях Украины: Учеб. для студ. высш. учеб. завед. экон. спец. -7-е изд. -К.: А. С. К. , 2012.
7. Жолнер І. В. Фінансовий облік за міжнародними та національними стандартами. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 368 с.
8. Бабіч В. В., Сагова С. В. Фінансовий облік (облік активів): Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2012. — 282 с.
9. Приказ Минфина от 09.06.01 N 44н: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://mvf.klerk.ru/pbu/pbu05_08.htm

Д. Расулова
(Ташкент, Узбекистан)

МЕЖДУНАРОДНАЯ БАНКОВСКАЯ СИСТЕМА В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ МИРОВОЙ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ

Современные представления о глобальной финансовой экономике как об эволюционирующей системе приводят ученых, практиков и исследователей в условиях посткризисной экономики к пониманию того, что зависимость от предшествующей траектории развития является важным фактором, определяющим вектор антикризисного регулирования локальных экономических систем и финансовых институтов.

В настоящее время сложно прогнозировать не только новую мировую финансовую архитектуру, но и структуру будущих финансовых инвестиций экономических агентов. В условиях финансовой экономики, которая выделялась дихотомией финансовых инвестиций, возникли «токсичные» финансовые активы, обеспечивающие приоритеты развитых стран в глобальной конкуренции. Смогут ли ученые и практики, менеджеры и аналитики разработать модель, успешно совмещающую инновационные финансовые инструменты с развитием системы глобального регулирования?

Для развития «новой экономики» необходима такая модель финансово- инвестиционного развития, которая смогла бы в будущем исключить саму возможность превращения экономических агентов, людей, равно как и целых государств, в заложников финансовых спекуляций и пирамид. Широко распространено мнение, согласно которому современный глобальный кризис произошел от недостатка государственного регулирования. Финансовый кризис разразился из-за неэффективности существующих механизмов регулирования и недостаточной надежности широко используемых финансово-инвестиционных инструментов и институтов.

Усиление государственного регулирования при использовании финансовых инструментов и доминирования неэффективных институтов не обеспечит снижение рисков при управлении инвестиционными потоками. Это определяет актуальность разработки новых инструментов и технологий регулирования финансовых рынков, адекватных финансовым инновациям XXI в. Необходимо разделять регулирование финансовых рынков с централизованным регулированием экономики и управлением инвестициями.

Появление и скорость распространения новых инвестиционных продуктов, как правило, зависит от степени их востребованности участниками рынка. Помимо институциональных условий (законодательство и особенности регулирования), спрос на такие продукты во многом зависит от макроэкономического контекста и текущей ситуации на финансовых рынках.

Говоря о макроэкономических условиях, определивших востребованность производных финансовых инструментов, следует подчеркнуть весьма низкий уровень инфляции в развитых странах, низкие процентные ставки, высокую степень предсказуемости макроэкономических индикаторов, включая достаточно стабильные темпы роста ВВП.

Вопреки стремительному росту объема долговых инструментов и, в частности, производных финансовых инструментов, сопровождавшемуся ростом цен на базовые активы, приведенные факторы создали у ряда инвесторов и экономистов определенную иллюзию в отношении реального уровня кредитного риска и справедливой цены активов.

Первые симптомы кризиса появились в 2007 г. в США и были связаны с увеличившимся уровнем дефолтов по субпервичным кредитам вслед за повышением уровня референсных процентных ставок по кредитам; это означало, что структурированные продукты защищают инвесторов от коррелированных рисков по базовым активам в недостаточной степени.

Реакцией инвесторов в США и Европе стало упреждающее сокращение позиций в структурированных финансовых инструментах по широкому спектру базовых активов, что вызвало эффект самореализующихся ожиданий, ускоряющих и углубляющих кризис. Стремясь снизить собственные риски, инвестиционные банки и регуляторы финансовых рынков стали реструктуризировать обязательства и списывать активы.

На глобальном рынке и в развитых странах произошла серия банкротств, связанных с потерей рынком ликвидности и переоценкой качества выпущенных долговых инструментов и кредитного риска контрагентов.

Перечень недостатков банковской системы, приведенных Банком Англии, содержит следующие направления и факторы:

- увеличенные объемы банковских балансов, темп роста которых сильно опережал темп роста экономики;
- стремительный рост объема финансирования некоторых классов активов с трансцендентными показателями реальной стоимости, кредитного качества и ликвидности (включая кредитование ипотеки по стандартам Subprime, высокорискованное кредитование некоторых корпораций, удержание на балансе структурных продуктов);
- высокая зависимость структур пассивов банков от наличия значительных сумм краткосрочного финансирования на межбанковском рынке;
- недостаточный уровень капитализации финансово-кредитных институтов для адекватной защиты от рисков, учитывая изменяющуюся структуру и срочность активов и пассивов банков;
- отсутствие выявления и оценки взаимосвязей движения финансовых инвестиций и рисков в мировой финансовой системе.

К рискам развития международной банковской системы следует также отнести несогласованность действий регуляторов и монетарных властей в отношении способов спасения банков в США и Европе. Угроза превышения суммы убытков от списаний производных финансовых инструментов размера капиталов системообразующих банков заставила центральные банки в США, Великобритании и Европе предоставить возможность заключать сделки РЕПО с обеспеченными ипотекой ценными бумагами, давая банкам взамен краткосрочные средства под низкие проценты.

Правительство Германии приняло решение о создании специального чрезвычайного фонда спасения финансовых институтов. Этот фонд должны будут финансировать сами банки путем специальных сборов. Размер взноса в фонд будет определяться исходя из размеров каждого банка, а также наличия рисков в его деятельности. США, в свою очередь, объявили о введении годового налога в размере 0,15% к размеру активов.

Однако многие страны считают, что односторонние меры могут представлять угрозу для экономики страны, так как очень важно, чтобы данный законопроект принимался на международном уровне, иное поведение влечет перемещение банковских структур на рынки с более благоприятным налоговым режимом. Финансовая глобализация соответствовала текущей волне технологических изменений, связанных с укрупнением бизнеса, развитием филиальных сетей, обеспечивающих снижение транспортных и коммуникационных издержек экономических агентов, экономические связи между которыми превращались в систему транснационального взаимодействия на основе информационно-сетевых методов и инструментов.

Одной из важных составляющих конкурентоспособности банка в настоящее время является достаточная технологическая оснащенность. Например, дистанционного банковского обслуживания через Интернет, наличие автоматической системы оплаты платежей.

Эта система, благодаря которой платеж поступает не операционисту, а идет к получателю по безопасным электронным каналам связи. Она полностью исключает ошибки, возникающие вследствие «человеческого фактора», и позволяет существенно экономить время.

Основным фактором, привлекающим внимание корпоративных клиентов, является также степень лояльности банка организации-партнеру. Это выражается, прежде всего, в более мягком подходе к вопросу кредитования корпоративных клиентов, особенно тех, с кем банк работает долгое время. Для клиентов транснациональных банков важно, насколько широкий продуктовый ряд может предложить им оператор рынка. Банк, предоставляющий клиенту не только выгодные условия по кредитованию, но и комплексное обслуживание, имеет бесспорное преимущество на рынке.

Транснаціональні банки стараються запропонувати корпоративним клієнтам найширший спектр послуг, для того щоб у клієнта не виникло необхідності співпрацювати з будь-якими іншими банками. Факторами конкурентоспособності банку виступають оперативність розгляду запитань, і вартість різних послуг, і навіть місце розташування офісу банку. Найголовніми перевагами для клієнта є постійно вдосконалюваний асортимент продуктів, індивідуальний підхід до клієнтів і оперативність прийняття управлінських рішень. Оперативне розгляду запитань, зручний сервіс, сучасні технології ведуть до ретельної проработки бізнес-процесів і критичної оцінки можливостей банку.

Конкуренція, крім процентних ставок і базових умов по кредитуванню, зміщується в бік якості надаваних послуг. Від зростання якості обслуговування виграватиме передусім клієнт, який отримує послугу, сформовану в умовах конкурентного ринку, а також банк, який робить акцент на якості надаваних послуг.

Лілія Ревуцька, Яна Бучинська
(Вінниця, Україна)

ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. Створення фінансового механізму регулювання економіки є важливим питанням. Ефективність фінансового механізму забезпечується тільки при умові використання фінансових категорій, таких як прибуток, виручка, основні фонди, оборотні кошти, кредити, тощо.

Фінансові ресурси держави та окремого підприємства взаємопов'язані. Щоб розв'язати проблему формування та використання фінансових ресурсів потрібен економічно обґрунтований, налагоджений фінансовий механізм створення і використання фінансових ресурсів.

Нині нагальною і актуальною є проблема подальшого удосконалення фінансового механізму організації економіки України та способів його використання в умовах економічного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для розробки концептуальних положень фінансового механізму важливими є дослідження з питань фінансового управління, таких зарубіжних вчених як: Ю. Бріггем, Р. Брейлі, Дж. Ван Хорн, Б. Коласс, С. Майерс, М. Скотт; вітчизняні і російські вчені: І. Бланк, В. Бураковський, О. Василик, В. Опарін, А. Поддєрьогін, В. Терьохин, В. Федосов. У вітчизняній економічній науці питання формування фінансового механізму підприємств розглянуто такими вченими, як Н.А. Дехтяр, О.М. Ковалюк, О.І. Кремень, М.І. Крупка, В.П. Москаленко, І. Плікус, В.М. Полєнчук.

Наукові розробки в цій сфері в основному зосереджені на розкритті сутності фінансового механізму, його базових елементів, методів та інструментів. Проте такі проблеми як обґрунтування концептуальних основ фінансового механізму та розробки методичних підходів щодо формування аналітичного базису вибору фінансової стратегії в даний час досліджені недостатньо повно [7, с. 53-64].

Мета статті: розкриття теоретико-методологічних засад фінансового механізму регулювання економічного розвитку України та пропозиції щодо напрямів його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Фінанси підприємств відіграють вагомий роль у фінансовій системі підприємства та країни, а також у забезпеченні її ефективного економічного розвитку. Управління фінансами підприємства здійснюється з допомогою фінансового механізму.

Фінансовий механізм стимулює кожний етап процесу відтворення: виробництво, розподіл, обмін і споживання та забезпечує сприятливі умови для макроекономічних процесів, а на мікрорівні – сприяє чіткій взаємодії усіх його елементів.

Фінансовий механізм підприємства - це система управління фінансами, призначена для організації взаємодії фінансових відносин і грошових фондів з метою оптимізації їх впливу на кінцеві результати його діяльності [6, с. 70-72].

Основні складові фінансового механізму поділяються на: джерела фінансового забезпечення та модель фінансового регулювання.

- бюджетне фінансування, що здійснюється на безповоротній основі за рахунок коштів державного та місцевого бюджетів;

- кредитування, яке здійснюється за рахунок мобілізації тимчасово-вільних коштів на основі принципів забезпеченості, платності, поверненості, цільового призначення;

- самофінансування, засноване на використанні власних ресурсів для забезпечення розвитку суб'єктів підприємницької діяльності.

При здійсненні фінансового регулювання використовують сальдовий та нормативний методи. В основу сальдового методу покладено такий показник як різниця між надходженнями коштів та їх витратами за певний проміжок часу. В нормативному методі основою є норма - емпірично встановлений показник витрачання того чи іншого ресурсу. На основі цих методів здійснюється фінансове планування, фінансове оперативне управління, фінансовий контроль, розкриємо сутність даних понять.

Фінансове планування	<ul style="list-style-type: none"> • діяльність щодо формування та використання цільових централізованих та децентралізованих фондів фінансових ресурсів для розширеного відтворення та задоволення поточних потреб держави, підприємств, домогосподарств.
Фінансове оперативне управління	<ul style="list-style-type: none"> • комплекс заходів, які розробляються на основі оперативного аналізу фінансової ситуації, для регулювання, складання та виконання фінансових планів, а також здійснення поточного контролю за їх виконанням.
Фінансовий контроль	<ul style="list-style-type: none"> • вид діяльності, здійснюваний всіма ланками влади та комерційними структурами з метою забезпечення відповідного рівня фінансової дисципліни та цільового використання централізованих та децентралізованих фондів.

Рис.2 Характеристика методів функціонування фінансового механізму [4, с. 143-145]

За допомогою цих методів забезпечується створення та використання на підприємствах грошових фондів, які в процесі фінансово-господарської діяльності матеріалізуються в різноманітних активах. Таким чином, фінансовий механізм забезпечує систему управління фінансами, що визначається своєю багатофункціональністю.

У фінансовому регулюванні використовуються фінансові інструменти - спосіб фінансування, що реалізується як договір, в якому зазначені юридичні вимоги, з боку одного учасника і зобов'язання з боку іншого учасника, або як визначені законом взаємовідносини держави і інших суб'єктів економіки. Важелі впливу на соціально-економічний розвиток підприємства визначають характер дії фінансових інструментів, коригують її та поділяються за напрямом дії на стимули і санкції.

Будь-який механізм управління ґрунтується на використанні відповідних важелів. Самі по собі вони нічого не визначають і не вирішують. Вплив на дію фінансового механізму, а через нього на різні сторони соціально-економічного розвитку, досягається встановленням і зміною положення того чи іншого важеля. Наприклад, якщо необхідно прискорити економічний розвиток, то для цього є випробувані заходи - зниження процентних ставок на кредит та ставок оподаткування доходів, насамперед тих, що спрямовуються на нагромадження. Або потрібно стимулювати науково-технічний прогрес.

Як один із заходів, можна застосувати підвищення норм амортизаційних відрахувань, установлення прискореного списання амортизації з урахуванням морального зносу устаткування. Іноді складається враження, що важелі діють самі по собі. Але це не так, вони тільки приводять в рух відповідні інструменти, без яких вони нічого не значать. Фінансові важелі часто використовуються для стимулювання потрібних процесів та застосування фінансових санкцій для зменшення небажаних явищ і процесів.

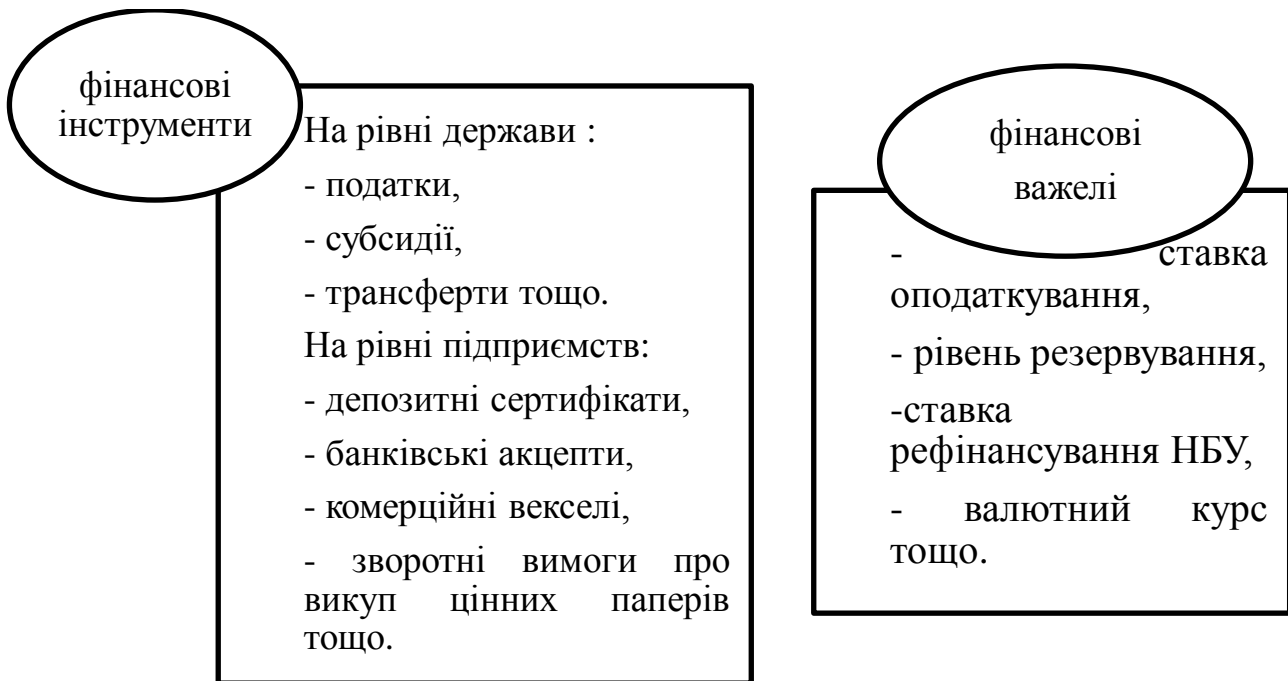

Рис.3 Засоби фінансового регулювання [2, с. 305-307]

Фінансові стимули - особливі форми організації фінансових відносин, покликані посилити матеріальну зацікавленість суб'єктів господарювання в досягненні кращих результатів діяльності. До стимулів відносяться також заохочувальні фонди, створювані з прибутку, бюджетне фінансування ефективних напрямів розвитку національної економіки, фінансування підготовки і перепідготовки кадрів тощо.

Фінансові санкції охоплюють штрафи і пеню. Штрафи - це ступінь матеріального впливу на винних у порушенні законодавства, угод або чинних правил, накладаються, як правило, у твердій грошовій сумі. Пеню накладають при несвоєчасному виконанні грошових зобов'язань і нараховують за кожен день прострочення платежу, встановлюється у відсотках від суми простроченого платежу (санкції за порушення податкового законодавства, санкції за нецільове використання бюджетних коштів, пені за несвоєчасну сплату платежів, зменшення або призупинення бюджетного фінансування, вилучення до бюджету коштів, використаних не за призначенням, відміна наданих пільг)[5, с. 214-216].

Основними шляхами для підвищення ефективності функціонування фінансового механізму є:

- 1) об'єктивна обґрунтованість фінансового механізму, який повинен бути сформований з урахуванням об'єктивних закономірностей розвитку економіки держави;
- 2) удосконалення правового забезпечення фінансового механізму організації економіки України;
- 3) використання економіко-математичного моделювання, яке дасть змогу знаходити оптимальні значення фінансового механізму як на мікро- так і на макрорівні, спрогнозувати бажаний результат впливу фінансового механізму на економічні показники держави чи підприємства, вміло і своєчасно використовувати необхідні чинники, надавши їм конкретного числового значення;
- 4) науково-обґрунтоване фінансове планування й прогнозування обсягів централізованих та децентралізованих фінансових ресурсів, їх розподілу і використання.

Фінансовий механізм організації економіки є категорією фінансового управління економікою, оскільки він організовує виробничу і торговельну поведінку суб'єктів господарювання.

Фінансовий механізм управління економікою включає такі основні елементи:

1. організаційну структуру управління фінансами в державі;
2. чинне законодавство і нормативну базу, які регулюють фінансове управління державними фінансами і фінансами підприємств галузей;
3. планування державних фінансів центральними економічними органами;
4. планування децентралізованих фінансів суб'єктами господарської діяльності;
5. систему методів і форм стимулювання та обмеження фінансово-господарської діяльності в державі;
6. систему аудиторських органів і органів контролю за функціонуванням фінансів на всіх рівнях управління.

Фінансові показники можуть виявити ефективність фінансового механізму. За даними Головного управління статистики у Вінницькій області ВРП за 2011-2013рр. складає 29099млн.грн., 33024млн.грн. та 36191млн.грн. відповідно. Для визначення частки доходів Вінницької області у ВРП використаємо дані Вінницької обласної державної адміністрації, згідно якої доходи Вінницької області за 2011-2013 рр. становлять 2575,96 млн. грн., 4025,39 та 4075,39 млн. грн. відповідно. Проілюструємо, яку частку займають доходи у валовому регіональному продукті за досліджувані роки (Рис.4).

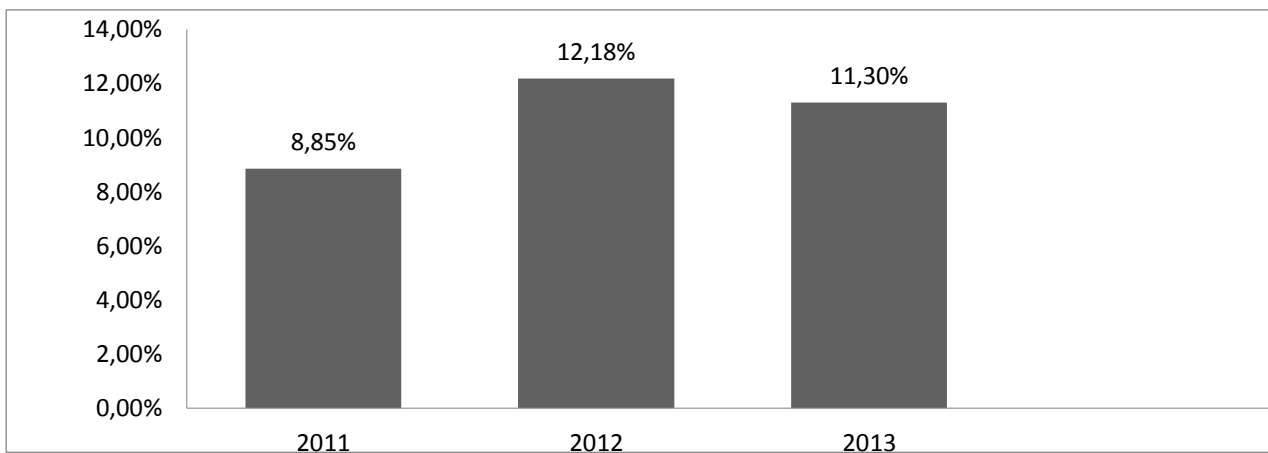

Рис.4 Динаміка частки доходів бюджету Вінницької області у ВВП протягом 2011-2013рр., %

Слід зазначити, що частка доходів Вінницької області у 2012 році порівняно з 2011 роком зросла на 3,3%. У 2013 році це показник порівняно з попереднім роком зменшився на 1,5 %, що свідчить про неефективне використання складових фінансового механізму. Частка доходів бюджету у ВВП є незначною, що свідчить про необхідність удосконалення важелів, методів та інструментів фінансового механізму економічного розвитку.

Фінансовий механізм відіграє велику роль в регулюванні економіки, від ефективності його функціонування залежить економічний розвиток держави. Саме тому держава намагається контролювати всі процеси, пов'язані із функціонуванням фінансового механізму.

Фінансовий механізм є одним з найважливіших аспектів економічної діяльності держави. Ця діяльність виявляється у розробці і застосуванні законодавчо закріплених в державі форм і методів створення й використання фінансових ресурсів для забезпечення економічного розвитку.

Удосконалення фінансового механізму економічного розвитку можливе лише при створенні передумов для розвитку ринку, підвищенні результативності фінансового контролю, забезпеченні необхідних темпів економічного зростання, покращення механізму дії важелів, методів та інструментів. Фінансовий механізм діє ефективно, у тому випадку, якщо діють усі його складові.

Література:

1. Веб-сайт Головного управління статистики у Вінницькій області www.vn.ukrstat.gov.ua
2. Біломістна І. І. Механізм забезпечення фінансової безпеки промислових підприємств / І. І. Біломістна. – 2012. – № 6. – С. 305–30
3. Гриценко Л. Л. Контролінг грошових потоків підприємств // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – №3. – С.148-154.
4. Коломоєць В. Г. Перспективи розвитку державного фінансового контролю / В. Г. Коломоєць // Управління розвитком. – 2011. – №2(99). – С. 143-145.
5. Костирко Л.А. Фінансовий механізм сталого розвитку підприємств: стратегічні орієнтири, системи забезпечення, адаптація: моногр. / Л.А. Костирко. — Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2012. — 474 с.
6. Лондар С. Л. Фінанси : навч. посіб. / С. Л. Лондар, О. В. Тимошенко. – Вінниця : Нова Книга, 2009. – 384 с.
7. Шабліста Л. Механізми подолання збитковості підприємств і забезпечення їх фінансової стійкості // Економіка України. – 2009. – №6. – С.53-64.

Науковий керівник:

асистент кафедри фінансів, Далевська Тетяна Анатоліївна.

З.А. Сагдиллаева, Н.Н. Мавланов
(Ташкент, Узбекистан)

АНАЛИЗ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Анализ финансово-экономического состояния предприятия является крайне важной и актуальной проблемой как для каждого предприятия, так и для государства в целом.

Еще в недавнем прошлом при анализе работы предприятия основное внимание уделялось нормированию оборотных средств, вводились разного рода лимиты, фонды, а из главных показателей выделялась прибыль. Именно по этому показателю судили о финансовом состоянии предприятия. Большого, по всей видимости, и не требовалось, при этом не было необходимости введения развернутого механизма анализа.

В настоящее время такой подход невозможен: в условиях рыночных отношений каждое предприятие заинтересовано в стабильности, платежеспособности, возможностях экономического роста,

в современных методах оценки и анализа. В этой связи важно не столько учитывать размер прибыли, рентабельность собственного капитала, продаж, или активов, сколько определять всю величину полученного дохода, уровень платежеспособности и темпы экономического роста.

Поскольку прибыль является только частью полученного дохода, а весь доход представляет собой добавленную стоимость, финансового благополучие предприятия, его платежеспособность и дальнейшее развитие непосредственно зависят именно от размера этого дохода, причем выявить эту зависимость можно только при проведении анализа движения добавленной стоимости на этапах образования, распределения и использования. Но если учесть, что вся необходимая информация имеется на предприятии в полном объеме, хотя представлена эта информация в неявном виде, то проведение такого анализа вполне реально.

Отсюда видно, что существующие методы анализа финансово-экономического состояния предприятия явно отстают от потребностей рыночной экономики. Дело в том, что в основу традиционного анализа финансово-экономического состояния предприятия положена только бухгалтерская, финансовая и налоговая отчетность, а раз так, то динамическая оценка работы предприятия порой подменяется статической оценкой, поскольку анализируются только остатки по счетам бухгалтерского учета, а не обороты. В результате весь анализ сводится к расчету абсолютных и относительных отклонений по статьям бухгалтерского баланса, коэффициентов ликвидности, финансовой устойчивости и деловой активности, а также показателей рентабельности и оборачиваемости. В целом же можно получить явное представление о работе предприятия за весь период не представляется возможным: хотя информация на отчетные даты всегда имеется в полном объеме, но ее явно недостаточно. А поэтому оценка за период подменяется оценкой за отчетные даты.

Вот почему в процессе анализа должен быть вовлечен не бухгалтерский баланс, пусть даже представленный в развернутом виде (шахматный баланс или оборотная ведомость), и не оценка финансово-экономического состояния предприятия на основе информации по двум отчетным датам, а баланс движения имущества, дохода и финансовых ресурсов предприятия.

Кроме того, всегда существовала еще одна проблема – умение читать бухгалтерскую, финансовую и налоговую отчетность. Прежде всего, это относится к руководителю предприятия, а в более широком смысле – к неспециалистам в области бухгалтерского учета, так как наличие выходных форм, а также их состав, специфика и сложность заполнения не способствуют экономическому прочтению отчетности.

Следовательно, возникает настоятельная необходимость в создании такого механизма обработки и представления выходной информации, который бы существенно упрощал работу с отчетностью, соединял все виды отчетности в одной в одной таблице и раскрывал наиболее полно финансово-экономическое состояние предприятия. Но для этого нужно совершить переход от бухгалтерского понимания отчетности к экономическому.

С другой стороны, в настоящее время значительно повышается роль финансового анализа, финансово-экономической службы предприятия, и особенно роль финансового директора. При этом на первое место ставится задача – уметь управлять финансовой устойчивостью предприятия оперативно и в реальном режиме времени. С этой целью совершенствуется не только механизм движения материальных, финансовых и документарных потоков, но и закладывается определенная база для воссоединения управленческого, аналитического и оперативного учета в рамках одного предприятия на основе внедрения сводных рапортов внутренней отчетности, анализа и аудита.

Необходимо ответить, что эти и другие задачи решаются в рамках отдельной дисциплины, получившей название «Финансовый анализ». Суть данного анализа составляет динамический анализ финансово-экономического состояния предприятия. В результате меняется подход к оценке платежеспособности, которая рассматривается не столько на начало или конец отчетного периода, сколько с точки зрения накопления ресурсов в течение периода для выполнения своих обязательств и долгов к назначенному сроку, т.е. речь идет о платежеспособности во времени или финансовой устойчивости. С этой целью вводится понятие «индикатор финансовой устойчивости», обосновываются факторы, условие и механизм достижения финансовой устойчивости. Понятно, правленческим, налоговым, финансовым, аналитическим, оперативным, статистическим и инвестиционным учетом входит в единую систему управления на предприятии.

Таким образом, для понимания финансово-экономического состояния предприятия необходима постановка финансового анализа, в рамках которого появляется действенный инструмент для оценки и управления финансовой устойчивостью, закладываются основы для укрепления платежеспособности и экономического роста.

**Z. Sagdillaeva, F.Umirova
(Tashkent, Uzbekistan)**

DEVELOPMENT OF FINANCIAL DECISIONS IN A MANAGEMENT BY THE CAPITAL OF SMALL ENTERPRISES

In modern terms management conditions change the sourcing of small organizations. There is a necessity of realization of reliable estimation of financial risks of organization, analysis of capital, exposure of

financial results of functioning of small organizations structure. Problems into that small enterprises run on the modern stage conditioned by considerable risks of entrepreneurial activity. Their analysis, search of ways and methods of decision, requires research of factors and mechanisms of decline and neutralization of risks.

Much attention is paid to the formation of the country's institutional and market infrastructure to support small business development and entrepreneurship. The most important tool of market pricing and ensuring equal access to highly liquid raw materials and commodities is a commodity exchange. Provided incentives and benefits to exporters and foreign investors. The decisive factor in stimulating the formation and expansion of private enterprise is how to optimize concessional lending.

In this case, great care is provided by international financial institutions such as the Asian Development Bank, World Bank, International Finance Corporation, Islamic Development Bank, the structure of the UN, the Arab Coordination Group, the Government of South Korea, China, Germany and others. Management of financial resources in accordance with the current economic conditions is the main problem of domestic small businesses. To solve the financial problems of small businesses there is a requirement of the financial mechanism, taking into account the simplified diagnostic methods in financial management organization.

Currently, the definition of small businesses in different institutional structures is treated differently. In this study, as the criteria for classifying organizations to small, offer differentiated performance. For asset - intensive economic activities (manufacturing, construction, transport) - as a criterion for inclusion is taken to a small organization - the value of assets; for material-economic activities (wholesale, retail) - annual turnover; for labor-intensive economic activities (science and technology and other innovative forms) - the number of employees.

Identification has not yet entered into scientific use and management practices criteria "economic content of small organizations" - differentiated into different conditions of economic development, as well as of the functioning of small business in various types of economic activities will allow adequately characterize small businesses.

Specificity of small businesses determines the conditions of formation and use of its financial resources: a large turnover of fixed and current assets and at the same time the lack of resources at different stages of economic activity. It was found in the study of small businesses having trouble raising funds at optimal conditions for small organizations:

- A relatively small amount of borrowed funds;
- Prompt receipt of the missing funds;
- Short period of use of the turnover of the organization.

Specificity of small businesses by the fact that in situations of limited opportunities to attract debt capital and equity capital deficiency becomes necessary to study financial decisions in attracting financial resources.

In the current environment of capital management should be an essential part of the financial policy of small organizations. Science-based application of financial management techniques borrowed capital own small organizations, in accordance with the characteristics of domestic small businesses, their innovative activity, access to the world market.

Methods for managing its capital structure involves the process of determining the ratio of rational use of debt and equity. In analyzing this problem, refer to the main principle theories related to the management of the capital structure of the organization.

In accordance with the traditional approach to managing its capital structure, cost of capital, cost of capital depends on its structure. In the traditional approach, the constitution of the arguments on the definition of the ratio of cash to service debt to equity to the weighted average price of capital, prices are firm. At the same time the weighted average price of the company's capital depends on the price components of the capital structure changes the price of each source of funding, while noting the different rates of change. In developed countries, the price of equity are higher on average, the price of the borrowed capital, so it is obvious that there is a certain optimal capital structure, in which the average cost of capital will be the smallest, and firm value - maximum.

The next approach in theoretical studies of problems managing its capital structure based on the writings of F.Modilyani and M. Miller, who in the second theorem concluded: cost of capital of the company is a direct linear function of the capital structure, and depends mainly on the following three factors: the required value of return on assets company (economic viability), the price of borrowed funds and the ratio of the organization as from the perspective of return on sales, as well as from the perspective of asset utilization, which makes it possible to identify the factors affecting the change in return on invested capital.

Economists DuPont (The DuPont System of Analysis) in 1919 proposed a scheme of factor analysis. In the factor model corporation DuPont linked together several indicators and shown as a triangular pattern. At the top of the circuit is the indicator of profitability of total assets (ROA). At the heart of two factor factorial - return on sales (ROS) and the impact of resources (TAT).

At the heart of this model was laid rigidly deterministic factor model:

$$Pn/A = Pn/S \cdot S/A \quad \text{or} \quad ROA = ROS \cdot TAT.$$

Where: Pn - net profit;

A - total assets of the company;

S - sales (sales revenue).

The dependence of the outcome, the value of the return on capital affected by the following factors;

- The average interest rate for the loan;
- Income tax;
- Asset turnover;

- Return on assets;
- Financial leverage.

Nargiza Samadova
(Tashkent, Uzbekistan)

IMPROVING OF THE INDICATORS SYSTEM OF LOCALIZED PRODUCTS

A lot of eligibility measures have been realizing for last years on the way to forming complete competitive economy in Uzbekistan republic. For instance, modernization process of national economy has been continuing, foreign investments have been attracting, entities have been renewal by modern technologies and equipments, products have been localizing, special attention giving to training specialists, enhancing international cooperation and others.

Thanks to complex and systematically implementing such measures GDP increasing makes up more 8 % in the republic economy in resent years.

Notably, widely and profoundly realizing various measures of localizations in national economy is an important factor of steadily develop of economy.

In this respect has been adopted special program of government of the republic. Consequently, it is necessity to research comprehensively the measures which taken into special accounted by state program.

The results of observations have been conducting by us proved that conditions which the localized activity of entities, social-economic efficiency and other peculiarities of localized products have not been quiet enough searched in special economic sciences according to on the basis nowadays requirements.

For obviating above mentioned deficiency it is necessity to elaborate system of indicators which quiet enough express all peculiarities of localized products.

So like these new indicators will quiet enough be expressed all sides and peculiarities of localized products as well as those allows to determine the differences between localized products to traditionally similar or substitutes and show better them.

Of course, there are a lot of indicators which express various sides of localized products working accounting system nowadays. The system allows to research and economical analyzing of localized products without any problems. For instance, cost of product, finished goods, goods sold, gross product, wholesale price, retail price, comparable price, profit, returns on assets, capital-output ratio, work productivity, turnover of inventory, quality and others.

However, the existing indicators do not sufficient to whole describing and analyzing of localized products. It is necessity to emphasize here there are some peculiarities of localized product. These peculiarities required some new indicators for comprehensively searching and analyzing the products.

On the basis of the need, we suggest some new indicators and them numerations which allow to express social-economic efficiency and other favorable sides of localized products.

Suggested new indicators for express social-economic efficiency of localized products

№	Title of indicators	Content of indicators	Order of numerations
	А	Б	Д
1.	LMIV (local material inputs value) to cost of product ratio a) value, sum (money measurement) b) specific weight, %	This ratio means how much and specific weight is LMIV in composition of manufacturing cost of product. LMIV should be more than 30 % and increase year by years in cost of product.	a) LMIV b) (LMIV to cost of product)*100
2.	IMIV (imported material inputs value) to cost of product ratio a) value, sum (money measurement) b) specific weight, %	It determinates how much and specific weight take IMIV in composition of manufacturing cost of product. This ratio should be less than 70 % and decrease year by years in cost of product.	a) IMIV b) (IMIV to cost of product)*100

3.	<p>Product yields high revenue</p> <p>a) unit of product's profit</p> <p>b) specific weight of unit of product's profit in the price, %</p>	<p>Volume of the profit should be more in the value of the product. For example than similar or substitutes.</p>	<p>a) Unit of product's price – unit cost of product = unit of product' profit.</p> <p>b) (Unit of product' profit / Unit of product's price)*100</p>
4.	<p>Product's science consuming ratio</p>	<p>This ratio elements composed sum of annually depreciation of the fixed assets on the share of the product, annually amortization of the intangibles on the share of the product and salaries of specialists on technologies.</p> <p>High level of the ratio gives information that the product has been manufactured on the basis up to date science and technologies.</p>	<p>((Deprecation of the fixed assets + amortization of intangible + salaries of specialists) annually part on the share of the product / cost of the product)* 100</p>
5.	<p>Foreign currencies expenses ratio</p>	<p>It is consist of all expenses which bought or paid by foreign currencies and spent to manufacture the product. For example depreciation, amortization, raw materials, wages and others.</p> <p>This ratio reflects the level of foreign currencies expenses in cost of products. It would be better if the ratio level less.</p>	<p>(Deprecation + amortization + materials + wages / cost of the product) * 100</p>
6.	<p>Competitiveness of the price of the product</p>	<p>The price of the product should be cheaper than similar and substitutes.</p>	<p>Compare the price of the product to similar and substitutes.</p>

There is own meanings and essentiality of every indicators. For example LIV (local inputs value) to cost of product ratio (1-row). This ratio expresses in what levels local economic resources have been attracted to produce the localized product. The level of the ratio should be growing continuously. Social-economic importance of the information is high.

IMIV (imported material inputs value) to cost of product ratio (2-row) determines the depending of the localized product to import materials or other countries. Steadily decreasing of the ratio means that dependences of manufacturing of the localized product on materials to external markets are reduced. So diminishing of dependences to foreign countries means reducing external risks. But, this ratio is not appropriate for entities which works based on international cooperation or integrations.

Though we accentuated above about importance both of ratios, but the twos can't express all economic peculiarities of the product. For make up this insufficient we suggested other indicators. For the sake of this we take account to search product yields high revenue (3-row) and competitiveness of the price of the product (6-row) peculiarities. We review our opinions below.

The manufacturers objective of localizations is not only enhance using of local materials or reducing dependence for imported materials, also provide to generate high revenue out of it. To reach this objective are stimulated of manufacturers. So it should be high value in localized product together other peculiarities.

But, high value peculiarity is not clue point of the localized product. Besides it, there is a competitiveness state of the price of the localized product in other peculiarities. To search the competitiveness state of the price as important as others.

In reality localized product price should be cheaper than similar and substitutes as far as possible.

That's way one of the main objectives of the government of the republic on implements of the state modernization program is to supplies cheap and high quality local most necessities to internal market in maintenance health competitive environment. At the result is reached to people consume the acceptable goods and manufacturers receives reasonable materials and produces saleable products.

So in manufacturing of localized products should be combined all measures which enhance consuming local materials, reducing dependence on imported materials, to generate high revenue and competitive price. The main aim of adopted the modernization program by governance is reached that combination.

Notable, recently modern economy develops according to relations which based on innovations. Nowadays, every severally or jointly and combination activities are realized by entities according to scientific-technical news and achievements, implicitly. This approach ensuring them competitiveness and viable.

From of the standpoint we account for to search product's science consuming ratio (5-row) is very important for nowadays. This ratio gives information about the product has been worked out based on up to date technologies, if it take high level place in cost of the product.

Summarize every suggested indicators precisely expressed one of necessary sides of localized product. Those are very significant to full describe and disclose of localized product than others. As well as suggested indicators very need for economical analyzing.

Be understood searching and analysis of localized products may be runs various approaching ways according to appointed goal. It means searching and analysis may are runs various form. Appointed goal and chosen analysis form requires appropriate indicators. That's way existing indicators numerous.

Suggested indicators by us is differ from other similar traditional indicators and have improved content. Using this indicators in practice is significant on directed to provide precisely knows various and necessity peculiarities of localized products.

Consequently, main points the approaching suggested by us is a answer "how to analyzing localized products with existing and new main indicators more?"

It is emphasis economic analysis is creative process. It may by runs various base by analysts according to appointed goals. For example, heuristic, economic-mathematic, traditionally, factor, complexly, systematically, trend, ratios and others.

Summarize, it is necessary to comprehensively search relations on localized product and it's social-economic benefits, localization processes and it's results as others which happening in entities in the country on conditions for forming competitive economy.

So this event wants a lot of various new opinions from researchers, specialists and practitioners regarding to the relations

**Камолитдин Сирожиддинов, Кахрамон Тургунов
(Наманган, Узбекистан)**

ОСНОВЫ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ

Проблемы связанные появлением и развитием теневой экономики привлекли внимание ученых экономистов и исследователей еще в 1930 - х годах. Несмотря на то что проблемы теневой экономики всегда была первым вопросом в повестке дня, только в конце 1970 - х годов появились серьезные исследования этой сферы. Одной из первых работ в этой области является работа П.Гутманна (США) "Подпольная экономика", в которой обращалось внимание на недопустимость игнорирования ее масштабов и роли. Проблемы теневой экономики стало объектом внимания экономистом всего мира в 1970-х годах, в то время когда темпы роста теневой экономики превзошло прироста легальной экономики и набралась обороты в Голландии и Бельгии. В 1983 году в г. Белефелде была проведена первая международная конференция по теневой экономике, на которой было представлено около 40 докладов, затрагивавших проблемы теневой экономики в условиях различных хозяйственных систем.

В 1991 году в Женеве прошла конференция европейских статистов, посвященных скрытой и неформальной экономике. По ее материалам опубликовано специальное руководство по статистике теневой экономики в странах с рыночной системой хозяйствования. Регулярно проходят конференции и семинары по оценке и мониторингу неформального сектора, в том числе специально для стран СНГ. В мае 1996 года на совместном заседании ЕЭК ООН (Евростат) ОЭСР по национальным счетам среди других вопросов была рассмотрена проблема оценки масштабов теневой экономики. В Евростате создана специальная рабочая группа по вопросам скрытой экономики.

В отечественной науке и экономической практике интерес к проблемам теневой экономике отчетливо проявился в 1980-е годы. Это было обусловлено как социально-экономическими причинами, связанными с возрастанием ее роли в народном хозяйстве и криминализацией, так и с идеологическими причинами. Последние проявились в стимулировании руководством страны научных исследований, направленных на выявление деформаций и дискредитацию командной социально-экономической системы государственного социализма. В настоящее время единого общепринятого универсального понятия теневой экономики не сформулировано. Многообразие позиций обусловлено, как правило, различиями в характере решаемых авторами теоретических и прикладных задач, а также в методологии и методике исследования.

Рассмотрим основные подходы к определению интересующего нас понятия. Исследователи при изучении теневой экономики руководствуются в основном следующими целями: фундаментальный теоретический анализ, статистическая оценка, оптимизация социально-экономической политики, совершенствование правоохранительной деятельности, обеспечение экономической безопасности. Возможно, наиболее существенное различие понимания экономической категории как теневая экономика, исходить из зависимости подхода к проблеме, то есть выбором теоретических или оперативных подходов. При теоретическом подходе, характерном в большей степени для отечественных исследователей, теневая экономика рассматривается как экономическая категория, отражающая сложную систему экономических отношений. Для оперативного подхода, более свойственного зарубежным исследователям, характерно определение теневой экономики через действия по ее измерению. Данный подход применяется при решении прикладных, статистических задач, в формулировании рекомендаций по совершенствованию законодательства и корректировке социально-экономической политики государства.

В методологическом отношении существенно различаются экономические, социологические, кибернетические и правовые подходы к исследованию теневой экономики. Развивается также междисциплинарный комплексный подход. Особенностью экономического подхода является изучение ее влияния на эффективность экономической политики, распределения и использования экономических ресурсов, разработка надежных методов ее оценки и измерения. Экономические концепции исследуют теневую экономику на глобальном, макро и микроуровнях, а также в институциональном аспекте. На уровне глобальной экономики рассматриваются международные теневые отношения (например, наркобизнес, отмывание денег, полученных преступным путем). На макроуровне анализируются теневая экономическая деятельность с точки зрения ее влияние на структуру экономики, производство, распределение, перераспределение и потребление валового внутреннего продукта, занятость, инфляцию, экономический рост, и другие макроэкономические процессы.

На микроуровне внимание концентрируется на изучении экономического поведения и принятие решений субъектами теневой экономики, деловыми предприятиями, исследуются отдельные нелегальные рынки. Институциональный уровень анализа ставит в центр социально-экономические институты теневой экономики, то есть систему формальных и неформальных правил поведения, санкционный механизм, закономерности их развития. Социологические концепции теневой экономики рассматривают эту сферу с точки зрения взаимодействия социальных групп, различающихся положением в системе теневых институтов, мотивами экономического поведения субъектов в значимых ситуациях. В рамках кибернетической концепции теневая экономика рассматривается как саморегулируемая и управляемая система, разрабатываются экономико-математические модели прогнозирования и управления теневой экономикой, закономерностей ее развития и взаимодействия с официальным сектором.

В рамках правовых концепций явления теневой экономики рассматриваются как особая сфера отклоняющегося (в том числе преступного) поведения. Основное внимание обращено на исследование общественно опасных форм экономической деятельности, предупреждению правонарушений и борьбе с ними правовыми средствами (криминологический и уголовно-правовой контроль). Сложность и важность проблем теневой экономики стимулируют развитие междисциплинарного подхода к ее исследованию. Понимание теневой экономики различными ее исследователями во многом определяется выбором основного критерия отнесения экономических отношений к этой сфере. В зависимости от этого критерия различаются учетно-статистический, формально-правовой и комплексный подходы. Рассмотрим конкретные подходы к определению и структурированию теневой экономики.

При учетно-статистическом подходе основным критерием выделения теневых экономических отношений выступает их отсутствием в официальной статистике. На наш взгляд, наиболее последовательным и развитым является учетно-статистический подход на основе методологии системы национальных счетов (СНС) ООН. Понятие теневой экономики определяется исходя из основной цели СНС – максимально точного учета всех видов экономической деятельности, обеспечивающих реальный вклад в производство валового внутреннего продукта (ВВП).

В соответствии с методологией СНС все проявления теневой экономики разделяются на две группы:

- а)** продуктивные виды деятельности, результаты которых учитываются в составе ВВП;
- б)** преступления против личности и имущества, не включаемые в состав ВВП и фиксируемые на специальном счете для уменьшения статистических погрешностей.

В состав производительной части теневой экономики, включаемой в ВВП, включаются следующие элементы:

1. Показатели законной деятельности, скрываемой или приуменьшаемой производителями в целях уклонения от уплаты налогов или выполнения других обязательств;
2. Показатели неформальной (неофициальной легальной) деятельности, в том числе:
 - деятельность некорпорированных (то есть непосредственно принадлежащих одному владельцу, часто—семейных) предприятий, работающих для собственных нужд, то есть производство товаров и услуг, произведенных в домашних хозяйствах и ими же потребленных;
 - деятельность некорпорированных предприятий с неформальной занятостью (временные бригады строителей и т.п.).
3. Показатели неофициальной нелегальной деятельности, в том числе:

- легальные виды деятельности, которыми занимаются нелегально (например, без лицензий и специальных разрешений);
- нелегальная деятельность, представляющая собой запрещенные законом производство и распространение товаров и услуг, на которые имеется эффективный рыночный спрос (производство и распространение наркотиков, проституция, контрабанда).

Преимуществом данного подхода является возможность количественной оценки скрытой части производительной экономической деятельности на основе общепринятой методологии СНС, использования результатов расчетов при формировании экономической политики и международных сопоставлений. Результаты расчетов параметров теневой экономики по методологии СНС являются исключительно ценными для формирования социально-экономической политики, особенно в сложившейся в России ситуации, когда проблема контроля над теневой экономикой перешла из категории чисто полицейских в разряд экономико-политических. Вместе с тем, данный подход не лишен недостатков. Отметим наиболее важные. В рамках концепции СНС не удастся сколько-нибудь удовлетворительно оценить масштабы, структуру и влияние криминальной деятельности, не связанной с производством реального ВВП. В состав теневой экономики, с одной стороны, включаются все виды как общеуголовных, так и экономических преступлений, что чрезмерно расширяет границы теневой экономики, а с другой стороны их учет ограничивается тем влиянием, которое они оказывают на производство и потребление ВВП текущего года и использование этой информации ограничивается целями уменьшения погрешностей статистических расчетов.

Подходы к определению теневой экономики различаются также и в зависимости от принимаемых во внимание механизмов координации ее отдельных сфер и секторов. Выделяют в связи с этим:

- теневой рынок;
- неформальную экономику;
- властно-насильственный механизм, связанный преимущественно с применением или угрозой применения насилия.

Если изучение теневого рынка как неотъемлемого элемента теневой экономики является общим правилом, то неформальный сектор ряд авторов в состав теневой экономики не включают. Властно-насильственный механизм как элемент теневой экономики признается лишь не многими исследователями. По видам рынков и находящимся в обороте экономических ресурсов выделяют:

- теньевые экономические отношения на рынках потребительских товаров и услуг;
 - на рынках инвестиционных товаров;
 - на финансовых рынках;
 - на рынке труда;
 - других рынках (информации, технологий, интеллектуальной собственности).
- В литературе, с точки зрения данного критерия, развиваются следующие концепции.

Критериями отнесения экономических явлений к теневой сфере являются следующие:

- получение экономической выгоды в форме присвоения экономических благ, прав на экономические блага, увеличения экономических возможностей, снижения издержек и уровня риска;
- осуществление экономической деятельности вне официального контроля, регламентации, с сокрытием, маскировкой ее значимых параметров от правоохранительных и контролирующих органов.
- В качестве элементарного объекта теневой экономической деятельности целесообразно рассматривать операции и паттерны (схемы, модели, шаблоны) экономического поведения. Паттерн теневой экономической деятельности—это совокупность взаимосвязанных действий, направленная на получение экономической выгоды и сокрытие значимых параметров деятельности. Его можно определить также как стратегию или множество стратегий такой деятельности. Паттерн включает в качестве элементов теньевые операции и иные действия. Он характеризуется повторяемостью, стабильностью, наличием устойчивой структуры, алгоритма. Характеризуя этот аспект деятельности в криминальной сфере речь идет о схемах совершения преступлений, специфическом "почерке" и т.п.

К операциям относятся прежде всего сделки (транзакции), а также учетные, расчетные, информационные процедуры. К прочим действиям можно отнести различные скрытые соглашения, организационные, коммуникативные, физические действия.

Среди теньевых операций в сфере легальной экономики можно выделить:

- а)** хозяйственные операции (технологические, производственные, трудовые, маркетинговые, сбытовые, операции по материально-техническому обеспечению, торговые и ряд других);
- б)** финансовые операции (расчетные, кредитные, фондовые, валютные, страховые);
- в)** учетные операции, связанные с осуществлением бухгалтерского, управленческого, статистического учета экономической деятельности.

В зависимости от цели теньевые операции в легальной экономике могут быть направлены на достижение различных целей, среди которых наиболее важны:

- а)** снижение налоговой нагрузки;
- б)** ограничение конкуренции;

- в)** получение льгот, привилегий, исключительных прав у государства, в том числе путем коррупции и лоббирования законопроектов;
- г)** ограничение риска;
- д)** легализация незаконно полученных доходов;
- е)** незаконное присвоение прав на экономические блага.

Среди теневых операций в легальном секторе экономики, направленных на уклонение от налогов, выделяют: неучтенные, сокрытие части оборота, псевдооперации, незаконные операции. Объектами теневых экономических операций являются имущественные и неимущественные права, материальные, финансовые, человеческие, информационные и иные виды экономических ресурсов.

В структуре теневой экономики с известной степенью условности могут быть выделены следующие основные сферы или блоки. Производительный сектор (нелегальная экономика), обеспечивающий реальный вклад в производство валового внутреннего продукта:

- а)** легальные виды деятельности, осуществляемые нелегально, например, без лицензии или специального разрешения; скрытое производство в легальной экономике;
- б)** нелегальная (неформальная, по терминологии СНС-93) занятость, работа по найму;
- в)** запрещенная законодательством экономическая деятельность.

Перераспределительный сектор теневой экономики включает различные преступления экономической направленности. В литературе для обозначения отдельных элементов этого сектора теневой экономики используются различные понятия. Существует два особых сектора экономики, которые также являются неконтролируемыми и нерегламентированными, не отражаемыми, как правило, в статистическом учете. Это сектор домашней и сектор общинной экономики. Домашняя экономика представлена сферой общественно необходимого производительного домашнего труда, который не оплачивается и находится вне сферы товарного обмена. В домашнюю экономику включается трудовая деятельность по производству продуктов, которые заменяют товары, приобретаемые за деньги в сфере официальной экономики. Признаками домашней экономики являются: производительный характер, отсутствие учета, официальной регламентации, непротивоправный характер, отсутствие обмена в рыночной и нерыночной формах. Общинная экономика представлена системой производства и реализации благ и услуг, которая основана на обмене в неденежной форме. Она действует в рамках сообществ, складывающихся на базе различных форм социальных связей: родственных, соседских, дружественных отношений, близости культур, религиозных взглядов, профессии, идеологической ориентации и т.п. Общинная экономика – это форма развития домашней экономики при выходе последней за пределы семьи. Если обмен благами в рамках различного рода общин начинает осуществляться в денежной форме, общинная экономика переходит в нелегальную. Признаками общинной экономики являются: производительный, непротивоправный, характер, обмен в неденежной форме, несоблюдение принципа эквивалентности, нерегламентированность, неучитываемый характер.

Данные сектора, на наш взгляд, не следует относить к теневой экономике. Связано это с тем, что сокрытие от учета и налогообложения в этих сферах не происходит. Обязанности официальной регистрации и уплаты налогов законодательство не предусматривает. Данная деятельность не носит, как правило, противоправного характера. Такое понимание теневой экономики оправдано и с криминологических позиций при рассмотрении ее в качестве фактора экономической преступности. Сферы домашней и общинной экономики не связаны с выходом за рамки правового поля и не являются факторами криминализации экономических отношений.

Шахизада Сулейменова
(Астана, Казахстан)

РАЗВИТИЕ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ИНТЕГРАЦИИ

Казахстанский рынок ценных бумаг существует около 20 лет. Первые его элементы появились в 1991 году, когда на базе законодательства СССР, стали создаваться акционерные общества, брокерские фирмы, фондовые биржи. Первой особенностью функционирования рынка ценных бумаг в Республике Казахстан является то, что обычно развитие эффективных рынков государственных ценных бумаг сопровождается ростом всей национальной экономики.

Основным индикатором состояния фондового рынка в Казахстане является организованный рынок, представленный фондовой биржей – АО «Казахстанская фондовая биржа» (далее – KASE).

По состоянию на 01 января 2015 года действуют 92 лицензии на осуществление деятельности на рынке ценных бумаг Республики Казахстан. Количество выпусков корпоративных акций и облигаций, включенных в официальный список KASE, составило 97 (17,3%) и 271 (48,4%) выпусков соответственно. При этом на долю государственных ценных бумаг приходится 33,6% (или 188 выпуска). По сравнению с 01 октября 2014 года количество лицензий на осуществление деятельности на рынке ценных бумаг сократилось на 1.

Наибольшую долю (более 58,1%) от общей суммы инвестированных на рынке ценных бумаг активов институциональных инвесторов составили активы АО «Единый накопительный пенсионный фонд» (далее – ЕНПФ), что в абсолютном выражении равняется 3 635 830 млн. тенге. При этом более 54% от общей суммы инвестированных на рынке ценных бумаг активов ЕНПФ занимают государственные ценные

бумаги Республики Казахстан, более 37% - негосударственные ценные бумаги эмитентов Республики Казахстан, что эквивалентно 1 967 295 млн. тенге и 1 364 925 млн. тенге, соответственно.

Активы банков второго уровня (далее – БВУ) в общей сумме инвестированных на рынке ценных бумаг активов институциональных инвесторов составили 32,5% или 2 037 369 млн. тенге.

Более 50% от общей суммы инвестированных на рынке ценных бумаг активов БВУ составили инвестиции в негосударственные ценные бумаги эмитентов Республики Казахстан, более 39% инвестиции в государственные ценные бумаги Республики Казахстан, что соответственно равно 1 035 273 млн. тенге и 799 109 млн. тенге.

Доля страховых (перестраховочных) организаций в общей сумме инвестированных на рынке ценных бумаг активов институциональных инвесторов составила 4,9%, что эквивалентно 308 971 млн. тенге. При этом, свыше 55% инвестированных на рынке ценных бумаг активов

страховых (перестраховочных) организаций инвестировано в негосударственные ценные бумаги эмитентов Республики Казахстан, более 27% в государственные ценные бумаги Республики Казахстан, что в абсолютном выражении равняется 170 118 млн.тенге и 83 876 млн.тенге, соответственно.

Активы инвестиционных фондов и профессиональных участников рынка ценных бумаг (далее – ПУРЦБ) в общей сумме инвестированных на рынке ценных бумаг активов институциональных инвесторов составили 3,6% и 0,8%, или 226 552 млн. тенге и 50 786 млн. тенге, соответственно. При этом, большую часть инвестированных на рынке ценных бумаг активов инвестиционных фондов составили инвестиции в негосударственные ценные бумаги иностранных эмитентов – 84,7% или 191 680 млн. тенге. В структуре инвестированных на рынке ценных бумаг активов ПУРЦБ преобладают инвестиции в негосударственные ценные бумаги эмитентов Республики Казахстан – 55,7%, что эквивалентно 28 304 млн. тенге.

Объем государственных ценных бумаг находящихся в обращении, номинированных в национальной валюте составил 4 204 124 млн. тенге.

Количество выпусков корпоративных акций и облигаций, включенных в официальный список KASE, составило 97 (17,3%) и 271 (48,4%) выпусков соответственно. При этом на долю государственных ценных бумаг приходится 33,6% (или 188 выпуска).

Объем сделок с негосударственными ценными бумагами в четвертом квартале 2014 года по сравнению с предыдущим кварталом увеличился на 64,4%.

Объем биржевых сделок по государственным ценным бумагам на организованном рынке в четвертом квартале 2014 года увеличился на 55,1%, преимущественно за счет объема сделок «репо», который вырос на 93,2%.

Общая капитализация рынка по негосударственным ценным бумагам, включенным в официальный список KASE, по состоянию на 1 января 2015 года в сравнении с показателем на 1 октября 2014 года уменьшилась на 2,2 %.Капитализация KASE по ценным бумагам корпоративных эмитентов составила 11 210 млрд. тенге или 29,0% от ВВП. Аналогичный показатель по состоянию на 1 октября 2014 года составил 11 457,8 млрд. тенге или 29,7% от ВВП.

Основными проблемами фондового рынка на современном этапе развития являются:

- низкая эмиссионная активность и недостаточный объем свободно обращающихся ценных бумаг;
- недостаточная мощность и несбалансированная структура инвесторской базы;
- отсутствие четких механизмов привлечения сбережений общества для финансирования экономики страны;
- неразвитость инфраструктурной базы, важнейшим звеном которой является биржевая система, включающей в себя расчетные и учетные системы;
- отсутствие широкого выбора акций и других ценных бумаг для формирования оптимальных инвестиционных портфелей инвесторов;
- высокая концентрация рынка по отраслям экономики и низкий уровень доли реального сектора экономики;
- низкий уровень распространенности принципов корпоративного управления среди потенциальных эмитентов;
- низкий уровень участия розничных инвесторов и инвесторов - нерезидентов на фондовом рынке;
- отсутствие утвержденной конкретной стратегии выхода компаний, входящих в состав АО "ФНБ "Самрук-Казына", на фондовый рынок.

Для решения этих проблем, а также с целью дальнейшего развития и становления его как динамично функционирующего рынка своевременно требуется принятие дополнительных мер.

Создана необходимая нормативная правовая база для функционирования рынка ценных бумаг, основными задачами которого являются:

- проведение модернизации действующих на фондовом рынке технологий организации торгов в целях обеспечения полной автоматизации торгов с учетом современных требований;
- формирование надежной системы гарантированности расчетов, направленной на снижение риска неисполнения участниками торгов своих обязательств и позволяющей завершить расчеты со всеми добросовестными участниками в случае неисполнения кем-либо своих обязательств по заключенной сделке;

- внедрение системы нетто-расчетов на фондовом рынке, направленной на уменьшение обязательств участников торгов путем их зачета и снижение требований к размеру средств, предварительно резервируемых участниками торгов в системе гарантированности расчетов;
- переход на централизованный клиринг с созданием специализированной организации - Клиринговой палаты;
- развитие Центрального депозитария и полная автоматизация его деятельности;
- организация маркетинговой работы организатора торгов по привлечению потенциальных казахстанских и иностранных эмитентов для размещения ценных бумаг на отечественном фондовом рынке;
- позиционирование организатора торгов Казахстана среди стран региона, в том числе посредством возможного приобретения доли участия в других фондовых биржах, подписания соглашений, унификации внутренней документации;
- вовлечение населения в процесс инвестирования на площадке организатора торгов путем проведения активной информационной и маркетинговой работы, демонстрационных биржевых игр, организации доступа и условий для осуществления инвестиций населения на фондовом рынке;
- повышение квалификации сотрудников организатора торгов, Центрального депозитария, подготовка и повышение квалификации специалистов для рынка;

Таким образом, необходимо заметить, что казахстанский рынок государственных ценных бумаг, несмотря на существующие сложности, постепенно развивается и принимает более цивилизованный облик чем первоначальное хаотическое состояние.

Несмотря на все проблемы и диспропорции, фондовый рынок Казахстана, как важная часть формирующегося финансового рынка имеет большой потенциал и серьезные перспективы быстрого развития.

Литература:

1. Казахстанская фондовая биржа. http://www.kase.kz/ru/index_bonds
2. Гражданский кодекс Республики Казахстан http://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_
3. Законодательство Республики Казахстан о рынке ценных бумаг http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1041258

Научный руководитель:

доктор экономических наук, профессор Садвокасова К.Ж.

**Мар'яна Толстих
(Острог, Україна)**

ОСНОВНІ СФЕРИ ВИКОРИСТАННЯ БРЕНД-МЕНЕДЖМЕНТУ В УКРАЇНІ

Бренд-менеджмент є популярним та необхідним у всьому світі. Український ринок підтримує тенденцію розвитку брендингу та активно втілює нові розробки у цій сфері. Вітчизняні виробники намагаються вийти на конкурентний ринок та заручитися лояльністю споживачів. Сьогодні дедалі більше українських компаній приділяють увагу створенню брендів, які є необхідною умовою досягнення успіху в конкурентній боротьбі. Новостворені бренди розвиваються в руслі загальносвітових тенденцій, набувають усіх аспектів і атрибутів, які властиві провідним світовим.

Проблеми становлення та розвитку українських брендів знайшли своє відображення в цілій низці праць та публікацій вітчизняних авторів, таких як: Кендюхов, О. [1], Пустотін, В. [3], Забарна, Е. [6], Рижко, І. [12] та ін. У своїх працях вони досліджують найбільш актуальні теми щодо формування та розвитку брендів, їх сутності та ролі за сучасних умов, шляхи створення сильних брендів, товарний брендинг підприємства та методів забезпечення його ефективності.

Етапом зародження та активізації брендингу в Україні можна вважати 1998 рік. Саме в цей час в економіці України відбулися певні кризові явища, з результатом яких значно зріс курс іноземної валюти, і, відповідно, подорожчали всі міжнародні бренди, з якими були знайомі споживачі [12]. На першому етапі брендобудівництва в Україні достатньо було навчитися робити якісний продукт, налагодити справну дистрибуцію, тому імідж національного бренду створювався майже без витрат на рекламу [6].

Ми живемо у час науково-технічного прогресу, тому досить важливим і популярним в Україні є бренд-менеджмент не лише продуктів харчування, а й товарів інформаційного ринку, засобів комунікації.

Брендовий досвід провідних вітчизняних ЗМІ перебуває на початковій стадії розвитку. Тому для наших менеджерів цінним є ознайомлення з практикою західних колег. Так, американець Лі Хант (бренд він трактує як сукупність вражень та очікувань від товару) радить насамперед керуватися відчуттям аудиторії, використовувати всі комунікативні канали спілкування з нею, прагнути до стислості та ясності. [4, с. 16 - 21].

В українському медіа-бренді популярним є іміджевий сегмент. Він передбачає формування цілісного уявлення про інформаційну структуру, що досягається не за допомогою реклами, а публіситі.

Тобто образ створюється технологічними засобами. Найкращий досвід демонструє телеканал «1+1», що позиціонує себе як самодостатній, сучасний, інтелекгентний ЗМІ [5].

Для ідентифікації, встановлення певного енергетичного зв'язку з аудиторією важливо створювати фірмовий слоган. Так, фразеологічний девіз телеканалу «1+1»: «Ти не один...» – звернений до кожного глядача особисто і покликаний заручитися його увагою [10].

У 2013 році Бренд «1+1 Media» виборов золото у номінації «Україна» престижної премії HR-бренд, де були визначені найбільш успішні проекти по роботі з персоналом 2013 року. Телекомпанія «1+1» отримала нагороду першого ступеня в номінації «Україна», з проектом побудови бренду роботодавця в творчому середовищі «Робота, яку бачать усі!» [5].

Щодо графічного сегменту, то зображення має на меті візуально прикути увагу аудиторії до ЗМІ. Особливо велике значення має візуальний сегмент у телевізійному брендингу. Кольорова гама кожного каналу повинна мати певний емоційний підтекст, спрямований на підсвідоме сприйняття його цілісного образу. Так, ефір ICTV є насичений жовтогарячою помаранчевою гамою, за задумом дизайнерів, такий колір має позитивно впливати на глядачів, підсвідомо асоціюватися з теплом, сонцем, літом тощо [10].

Все більшої популярності в Україні набувають інтернет-магазини. Споживачі надають їм перевагу, адже це економить час, забезпечує постійну доступність для клієнтів, дає можливість перегляду всіх товарів або послуг.

Одним з найпопулярніших українських брендів інтернет-магазинів є OLX (Slando), який нещодавно зазнав ребрендингу. OLX – це велика міжнародна мережа сайтів оголошень. На оновленій платформі змінилися тільки назва й логотип. Загальний дизайн, функціонал і робота мобільних додатків залишилися незмінними. Мета ребрендингу – об'єднати майданчики-групи по всьому світу під одним брендом, а також укріпити й розширити міжнародну присутність бренду OLX на глобальному рівні [9]. Приєднання до міжнародної мережі дозволить українській компанії активно переймати досвід успішних і динамічно зростаючих сайтів з інших країн групи. Це дасть можливість надавати більш якісний і зручний сервіс: продавці й покупці зможуть користуватися кращими досягненнями і розробками проекту світового рівня.

Телекомунікаційний ринок є одним з найбільш перспективних та швидко зростаючих в Україні. На даний час система телекомунікацій знаходиться на шляху швидкого розвитку, що в цілому орієнтоване на вхід української системи зв'язку в світову, як рівноправного партнера. Однією з таких галузей є мобільний зв'язок. В Україні, налічується більше десятка операторів, що надають послуги мобільного зв'язку, проте велику частку ринку мобільного зв'язку займають такі оператори як «Київстар», «МТС», «Life». Дані факти свідчать про те, що на ринку існує конкуренція. Зрозуміло, що компанії, які будуть надавати послуги мобільного зв'язку отримуватимуть великий і стабільний прибуток і вони повинні виживати у конкурентному середовищі ринкової економіки [11].

До прикладу бренд «Київстар» більше 18 років безперервно працює для України та українців, розвиває технічну інфраструктуру і сумлінно виконує всі зобов'язання перед державою і суспільством. Особливу важливість і успішність «Київстар» визначає те, що це практично єдина компанія, яка виділена в самостійну бізнес-одиницю «Україна» і надає послуги під власним, виключно українським брендом [7].

За результатами міжнародних аудитів, мережа «Київстар» демонструє кращу якість і продуктивність ніж у середньому в регіоні та світі. А за дослідженнями українських експертів – повністю відповідає всім показникам, встановленим Міністерством транспорту та зв'язку України, і показує один з кращих результатів за якістю, доступністю та успішністю з'єднань.

Компанія постійно впроваджує системні програмні соціальні ініціативи, спрямовані на формування культури користування мобільним зв'язком, популяризацію безпечного користування Інтернетом дітьми, забезпечує українські школи безкоштовним високошвидкісним Інтернетом, пропагує принципи знання і любові до нашої країни. Протягом своєї 18 річної історії розвитку, «Київстар» став лідером галузі телекомунікацій та суспільного життя України, провідником найкращих цінностей з обслуговування абонентів та створення найкращих продуктів [7].

Можна стверджувати, що бренд-менеджмент цієї компанії досить ефективний та успішний, побудований за основними принципами. Бренд постійно розвивається, вдосконалюється та шукає оригінальні способи залучення уваги користувачів.

Для формування вітчизняними виробниками власних успішних брендів необхідні великі зусилля і кошти, щоб перехопити ініціативу у зарубіжних конкурентів, які давно здійснюють рекламний тиск на населення України. Специфіка купівельної поведінки українців визначає особливості застосування концепції брендингу на вітчизняному ринку [2, с. 129-137]. Беручи до уваги цю концепцію, необхідно враховувати наступне:

- у свідомості вітчизняного споживача поняття «бренд» включає три чинники: країна-виробник, привабливість упакування і товарна марка, тому назва марки повинна доповнюватися відомостями про країну-виробника;
- бренд в Україні, на відміну від Заходу, сприймається як символ «автентичності товару» (відсутність підозр у підробці марки);
- загальний рівень розпізнання брендів в українських споживачів невисокий, але він постійно зростає, тому Україна – країна, де можна досить швидко створити й популяризувати новий бренд;
- унаслідок стрімкого насичення вітчизняного ринку закордонними брендовими товарами споживачі не встигають формувати лояльність до них;

- для створення бренду в Україні необхідна потужна рекламна кампанія в засобах масової інформації й активне використання зовнішньої реклами [3, с.91].

Брендинг в Україні є наочною ілюстрацією безперервної, серйозної боротьби за лідерство, в ході якої одні бренди слабшають, відходять, а інші, навпаки, посилюються, зміцнюються. Українські бренди розвиваються в руслі загальносвітових тенденцій, тобто набувають усіх аспектів і атрибутів, які властиві провідним світовим брендам. Це є наслідком швидше тенденції глобалізації, аніж внутрішньої необхідності [12].

Сьогодні в поведінці українських компаній на внутрішньому ринку відбуваються нові позитивні зрушення. По-перше, компанії почали працювати за європейськими стандартами. По-друге, вони структурують бренди, підвищуючи конкурентоспроможність продукції. По-третє, формують нові потреби й сегменти ринків, популяризують бренди та суббренди [3, с. 203].

Тенденції останніх років знаходять прояв у тому, що достатньо швидко стала зростати маркетингова інфраструктура: відбуваються активізація діяльності засобів масової інформації, через які передаються основні повідомлення про функціонування торгових марок, професіоналізація дистрибуції, вдосконалення способів продажу, мереж і, звичайно, розвиток способів вимірювання просування і стану бренду [1, с. 27-30].

Бренд-менеджмент в Україні повинен здійснюватися з обов'язковим урахуванням унікальності та особливості. Для того, щоб бренд був конкурентоспроможним на ринку, його потрібно удосконалювати, робити велику рекламу, тому і ідея бренду базується на його емоційному зв'язку зі споживачем (клієнтом). Щоб створити такий зв'язок, треба забезпечити правильний контакт з брендом на всіх етапах прийняття рішення про користування послугою: обізнаність, зацікавленість, досвід користування, лояльність [12]. Останнє – один із провідних факторів дохідності бренду, оскільки лояльні клієнти дають рекомендації щодо покращення послуг іншим. Маючи гарантовану клієнтуру, можна планувати для себе нові перспективи, розширювати горизонти, виходити на нові ринки.

Отже, характеризуючи тенденції розвитку брендингу в Україні, необхідно звертати увагу на вплив факторів макросередовища, зміни в соціальній сфері, особливості аудиторії, їхню мотивацію при здійсненні покупки тощо. За роки становлення ринку і вільної конкуренції в Україні утворилися компанії й корпорації, що створили національні бренди з усіма відповідними атрибутами. Розглянуті вище тенденції розвитку брендингу в Україні та приклади ефективних українських брендів дають підстави стверджувати про їх розвиток та удосконалення, незважаючи на умови жорстокої конкуренції. Однак, в Україні більшість компаній здійснюють брендинг без чіткої стратегії бренд-менеджменту, що негативно позначається на їхніх брендах. Для цього необхідно виховувати власних спеціалістів з бренд-менеджменту, враховуючи досвід міжнародних компаній, які вже спромоглися досягти значних успіхів у цій сфері.

Література:

1. Кендюхов О. Новий підхід до визначення сутності позиціонування торговельної марки. Маркетинг в Україні. [Текст] / О.Кендюхов, К. Постернікова. – 2006. – 298 с.
2. Поліщук Т. В. Перспективні напрямки розробки успішних брендів в Україні. Актуальні проблеми економіки [Текст] / Т. В. Поліщук.– 2009. – 264 с.
3. Пустотін В. 10 років брендобудівництва в Україні: тенденції, основні уроки, перспективи. Маркетинг в Україні. [Текст] / В. Пустотін. – 2006. – №6. –340с.
4. Хант Л. Основы телевизионного брендинга и эфирного промоушн [Текст] / Л. Хант. – М.: Галерея, 2003. – 152 с.
5. 1+1 назвали HR-брендом року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/1-1-nazvali-naukraschim-robotodavcem-v-ukrayini-322728.html>. – Назва з екрану.
6. Забарна, Е. Позиціонування бренду як чинника інновативності торговельної марки [Електронний ресурс] / Е. Забарна. – Режим доступу : <http://www.confcontact.com/2007nov/zabarna.htm>. – Заголовок з екрану.
7. Київстар сьогодні [Електронний ресурс]. – http://www.kyivstar.ua/mk/about/about/kyivstar_today/ . – Назва з екрану.
8. Кравченко Т.А. Становление сетевой парадигмы в эпоху постнеклассической науки [Электронний ресурс] / Т. А. Кравченко. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/intelekt/2010_8/Kravchen.pdf. – Заголовок з екрану.
9. Найбільша в Україні дошка оголошень Slando.ua змінила назву на OLX [Електронний ресурс]. – http://tsn.ua/nauka_it/naybilsha-v-ukrayini-doshka-ogoloshen-slando-ua-zminila-nazvu-na-olx-368219.html . – Назва з екрану.
10. Недопитанський М. І. Особливості інформаційного бізнесу в Україні [Електронний ресурс] / М. І. Недопитанський. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1915>. – Заголовок з екрану.
11. Розвиток брендингу телекомунікаційних послуг в Україні як складова довгострокових конкурентних переваг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=47405>. – Назва з екрану.
12. Рижко І. Брендинг та основні тенденції його розвитку в Україні [Електронний ресурс] / І.Рижко. – Режим доступу:<http://intkonf.org/rizhko-iv-brening-ta-osnovni-tendentsiyi-yogo-rozvitku-v-ukrayini/>. – Заголовок з екрану.

Науковий керівник:

старший викладач, канд. наук із соціальних комунікацій Зубарева Марія Анатоліївна.

РАЗВИТИЕ И ПРОБЛЕМЫ СТРАХОВОГО РЫНКА ЕС В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Сегодня любой экономический процесс, любую экономическую модель развития страны невозможно рассмотреть, не проанализировав их с точки зрения страхования. Есть определенная зависимость между уровнем развития страхования и экономическим ростом страны. Страхование как неотъемлемая составляющая всех сфер и отраслей хозяйства страны, является одним из важнейших факторов роста и благосостояния.

В странах ЕС страхования стало крепким рычагом развития экономики и обеспечения ее стабильности. Ежегодный финансовый оборот страховых компаний увеличивается. Европейские страховые компании оперируют значительным инвестиционным капиталом. Владельцы предприятий и отдельные граждане европейских стран чувствуют себя надежно защищенными от различных непредвиденных событий. Дополнительный импульс развитию, совершенствованию и унификации страхования в ЕС предоставило введение единой валюты – евро. Европейские страховщики стараются не отставать от быстро меняющихся требований времени и предлагают клиентам много новых нетрадиционных услуг.

Страны Европейского Сообщества сохраняют свою самостоятельность в вопросах законодательства и регулирования страхового дела. Во всех странах необходимо лицензирование страховщиков, осуществляется строгий контроль относительно действий в сфере страхования, включая требования к платежеспособности, отчетности и надзору.

Однако общие принципы регулирования страхования были согласованы странами Сообщества. Цель этого согласования состоит в открытии рынка в пределах Сообщества и ликвидации барьеров в торговле страховыми услугами между странами-участницами. Это не означает введения однородной регулирующей системы. Основной принцип состоит в разрешении страховщикам других стран-участниц действовать на рынках на тех же условиях, что и в своей стране. Для достижения этого результата ЕС сочло необходимым в некоторых случаях потребовать включения в законы всех государств ряда основополагающих положений. Множество директив устанавливает юридически обязательные в рамках ЕС стандарты, но они вводятся параллельно и в национальные законодательства.

Ключевой элемент законодательства о страховании Европейского Сообщества – ряд Координирующих директив, касающихся страхования жизни и страхования иного, чем страхование жизни, которые в течение 20 лет обеспечили постепенное открытие внутренних страховых рынков стран-участниц.

Первая координирующая директива по страхованию жизни касалась всех видов страхования, относящихся к страхованию жизни, долгосрочному страхованию здоровья. Определялись условия требований платежеспособности. Все страны-участницы должны были ввести систему лицензирования страховщиков, осуществляющих страхование жизни. Директива определяла рамки действия национальной системы регулирования. Страховщики обязаны ежегодно предоставлять отчетность властям любой страны-участницы. В странах, где компании осуществляют свою деятельность, они должны подчиняться национальным регуливающим требованиям.

Вторая координирующая директива по страхованию жизни касалась свободы предоставления соответствующих услуг в пределах Европейского Сообщества. Органы власти стран-участниц должны иметь все необходимые полномочия по сбору информации о страховщиках и принимать необходимые меры в случаях возникновения проблем. Осуществление надзора входит в полномочия страны-участницы, на территории которой зарегистрирован страховщик. Если страхователь не потребовал никаких дополнений и добровольно заключил договор страхования со страховщиком, зарегистрированным на территории другой страны-участницы, тогда полномочия надзора находятся в руках государства страховщика. Действует принцип взаимности: регулирование страховщиков, действующих на территории ЕС, но основанных вне Сообщества, может в некоторых моментах зависеть от механизма доступа на рынок для страховщиков ЕС на рынок той страны, в которой зарегистрирован страховщик.

Третья координирующая директива по страхованию жизни завершила создание единого рынка страхования жизни в рамках ЕС. Она обеспечивала условие, в соответствии с которым компания по страхованию жизни, будучи зарегистрирована в своем государстве, может использовать выданное разрешение (лицензию) в любой стране-участнице. Страны имеют право применять ряд собственных регулирующих мер, однако введены значительные ограничения на свободу такого регулирования. Например, надзор за финансовой устойчивостью целиком лежит на стране происхождения страховщика и власти, которым он подчинен, должны быть уведомлены в каждом случае о намерении страховщика расширить свою деятельность на территории другой страны-участницы. Регулирующий орган национального государства, однако, может вмешаться, если есть основания полагать, что страховщик другой страны-участницы нарушает местные регулирующие инструкции. Полномочия регулирующих властей на этот случай четко оговорены. Лица, приобретающие 10% или более акций страховой компании, должны уведомить об этом регулирующий орган своего государства. Подобные уведомления должны быть осуществлены также в случаях, когда капиталовложения превысят 20, 33 или 50 %.

Первая координирующая директива, касающаяся страхования иного, чем страхование жизни, является основой для Европейского Сообщества по страхованию, не связанному со страхованием жизни,

и определяет формы функционирования страховых компаний в странах-участницах. Она касается целого пласта страхования рисков, не связанных с рисками по страхованию жизни (от страхования от несчастного случая и болезни, страхования транспортных средств и страхования воздушного транспорта до страхования от финансовых рисков и страхования расходов по ведению судебных разбирательств). От стран требуется использовать унифицированные системы для разрешения страхования рисков, не связанных с жизнью, и осуществлять тесное сотрудничество при страховом надзоре за такими страховщиками на основе принципа главенства ответственности страны, в которой расположен головной офис страховщика. Таким образом впервые был провозглашен принцип главенства регистрирующего государства. Были установлены минимальные стандарты платежеспособности, которые должны ввести страны-участницы.

Вторая координирующая директива, касающаяся страхования иного, чем страхование жизни укрепила права страховщиков ЕС с целью обеспечить предоставление страховых услуг в пределах всего Сообщества. Она проводит различия между «крупными рисками», страхование которых осуществляется крупными страховщиками (имеющими более 250 служащих), и страховать которые можно в любой стране-участнице, при контроле в стране происхождения страховщика и «массовые риски», которые являются по существу страхованием, доступным для широкой публики – риски, связанные с транспортными средствами и внутренние риски. Для страхования «массовых рисков» должно быть получено разрешение регулирующих органов государства, в котором страховые продукты будут предлагаться.

Третья координирующая директива, касающаяся страхования иного, чем страхование жизни. Различие между «большими» и «массовыми» рисками, было отменено, в целях проведения радикальных реформ, обеспечивающих контроль со стороны страны происхождения страховщика в пределах Сообщества для всех видов страхования, не связанных со страхованием жизни. Директива уменьшает свободу страховщиков, и согласовывает меры, проводимые органами государственного надзора, с целью получения информации, включая получение информации на чужой территории. Были введены также минимальные требования к платежеспособности и требования к контролю за инвестициями страховщика.

Шесть координирующих директив – основные элементы законодательной базы ЕС по регулированию страхования. Они были расширены в соответствии с другими директивами, которые, например, требуют свободы и равенства прав регистрации страховщиков в любой стране Сообщества в случае принадлежности их создателей к разным странам-участницам; регулируют доступ на рынок страховщиков стран ЕС; определяют принципы создания товариществ совместного страхования; обеспечивают гарантии в области страхования кредитов; требует выделения страхования судебных издержек в особый вид страхования. Отдельная группа директив, определяет поведение стран-участниц в области автострахования.

Развитие страхового рынка в разных странах Евросоюза не проходит идеально гладко. Среди основных проблем следующие:

1. Федерализм страхового надзора, причем данная проблема решается в разных моделях регулирования рынка. Так несколько основных мировых национальных страховых систем действуют при федеративном устройстве государства.
2. Несовершенное страховое законодательство. Динамика степени жесткости надзора.
3. Участие в регулировании государственных структур, не занимающихся непосредственно страховым надзором. Увеличение косвенного регулирования, включая налоговое.

Ранее система регулирования ограничивалась надзором за прямыми страховщиками. Но развитие рынка потребовало надзора и за другими его участниками, в первую очередь брокерами и агентами. Они ведут непосредственные операции со страхователями, а защита интересов последних должна обеспечиваться на государственном уровне.

Решение этих проблем, в отношении регулирования деятельности иностранных страховщиков, придают работе прикладное значение. Комплекс вышеуказанных мероприятий будет способствовать нормальному течению интеграционного процесса в Узбекистане, на текущем этапе, приведет отечественное законодательство в соответствие с международными соглашениями, а так же обеспечит увеличение емкости узбекского страхового рынка.

F. Umirova
(Tashkent, Uzbekistan)

ANALYSIS OF THE INSURANCE COMPANY

External financial analysis is based mainly on the accounting of financial statements that insurance companies are subject to mandatory publication. During external analysis solves the problem of information on the overall assessment of the financial condition of the company, the financial results of its operations and information especially for external users. Analysis of financial statements must establish the ability to save resources, profitability and solvency of the insurance company in the future.

Intra economic financial analysis as the initial information is used along with statements even accounting data. Increased information allows an in-depth analysis of the factors determining the financial condition and financial results of the insurance company as a whole and in the context of its individual departments and

activities.

Analysis of internal factors allows to solve the problem of the current assessment of the financial condition of the insurance company. To assess the degree of financial stability can be calculated using the actual financial results and comparing them with normative. It presents methods of external financial analysis (reliability) of the insurance company according to published reports with elements of farm analysis according to the information of synthetic and analytical accounting.

Financial stability must be quantitatively described and measured. To this end, a system of interconnected and interdependent parameters. For the analysis of various aspects of the insurance company used absolute, relative, average and standard indicators. Analysis of absolute indicators of financial stability is the starting point of the analysis, based on which are built all the other units of the financial analysis.

Financial analysis includes the study of the dynamics of the financial results and financial condition to assess the financial stability of the insurance company according to the annual or quarterly financial statements. The main forms used in the financial analysis are the balance and the profit and loss account. Evaluation includes the analysis of the financial results of the gross revenue, profits and profitability of the insurance organization, identifying and measuring the degree of influence affecting the performance factors. In evaluating the financial condition analyze financial soundness indicators continue to other units of analysis - analysis of liquidity, current and future solvency using financial ratios for a number of periods.

Analysis of the insurance company in order to obtain information for the management, evaluation and definition of sustainability trends of its further operation is carried out efficiently by the following methodological scheme that includes two main stages. In the first stage, the financial analysis using the information of the balance sheet and profit and loss account. At this stage, calculated:

- the size and dynamics of indicators of financial performance (insurance fees (premiums), investment income and net earnings);
- financial stability (structure of sources of financing, liquidity, solvency, profitability, and others.).

The second stage is conducted factor analysis, are detailed calculations for individual business segments involving operational (internal) reporting organization. At this stage:

- calculation of the structure of insurance fees (premiums);
- determining loss individual areas and types of insurance activities;
- analysis of the formation and placement of insurance reserves;
- analysis of the structure of financial investments; analysis of the structure of management costs, and others.

Financial analysis - the study of the magnitude and trends of final financial results and financial condition (financial stability), the insurance company on the basis of the consolidated financial statements, which includes the two major forms of the report: balance sheet and the profit and loss statement of insurance organization.

A more accurate assessment of financial performance achieved in the analysis of activities over a sufficiently long period of time (for a number of past periods), but always while ensuring the comparability of data.

Financial analysis is not appropriate to start with an assessment of the financial condition of the organization according to the balance sheet and from the analysis of the profit and loss account. Analytical information obtained in the analysis of financial results, can be used in the further financial analysis for a more informed assessment of changes in the volume of assets and liabilities of the insurance company, its financial condition.

F. Umirova
(Tashkent, Uzbekistan)

THE STRUCTURE AND METHOD OF ANALYSIS OF CAPITAL INVESTMENTS

Capital investments - a material part of real investments aimed at enhancing the reproduction of basic production and non-production assets. The main components of investment are: the cost of construction and installation works; the cost of purchasing various types of equipment, machines, tools; The costs for design and research activities.

The economic analysis of the industry, territorial, technological and reproduction structure of capital investments. Sectoral structure means the distribution of investments by major sectors of the economy. It is considered progressive if the absolute and relative increase investment in the development of leading industries, contributing to scientific and technical progress. To those primarily include mechanical engineering, precision engineering, the chemical industry, the development of computer technology, etc. A smaller share belongs to the following categories: housing, transport and communication, construction of industrial and non-industrial areas, agriculture. Status sectoral structure of capital investments determines the rate of technological progress, the efficiency of the economy.

Territorial structure characterizes the distribution of investments by economic regions and depend on several factors: the state of the investment climate in the region, the sequence of market reforms, the level of economic development, natural resources, the state of production and financial infrastructure. Reproduction capital structure is characterized by the ratio of costs to maintain existing production capacities, modernization, technical re-equipment and reconstruction of enterprises, the expansion of existing and construction of new facilities. This reproduction is considered to be an effective framework in which dominates the share capital for

modernization, technical re-equipment and reconstruction of existing enterprises, a structure with a high proportion of the cost of equipment that reduces production and growth capital fund capacity issue. Reproduction structure affects the process.

Reconstruction means the total or partial conversion of production, which is accompanied by the replacement of equipment, automation of production. That is, not only simple reproduction property, but also their recovery to a higher technological basis. During the reconstruction can expand individual buildings and facilities for production purposes, if the new high-tech equipment will not fit in the old buildings, and can also be carried out construction of new industrial facilities in place of those eliminated.

Modernization - a set of measures to improve the technological level of modern requirements of production and growth by upgrading equipment. Modernization affects only the active part of fixed assets and, in contrast to the reconstruction, does not require additional expansion of production space. The aim is to intensify the technical upgrading of production, increase in production capacity, productivity growth and resource. By the reconstruction and technical re-equipment There are many similarities in respect of finite purposes, the composition works. However, a significant difference between the two is that reconstruction in scale covers a much larger volume of work associated with retrofitting of existing and construction of new facilities, communications. As for the technical upgrading, it means, above all, the introduction of advanced technologies with a minimum of construction and installation works. That is why the share of construction and installation work in the process of technical modernization shall not exceed 10% of the total investment, while during the reconstruction of this share reaches 50-60%. Modernization is carried out during overhaul and is improving only machinery, equipment, tools.

Expansion of existing enterprises covers the construction of additional facilities. Technological structure of capital investments - is the ratio of the cost of construction and installation works, acquisition of equipment, tools and equipment. Progressive changes in the technological structure are evaluated by comparing the dynamics (compared with the previous or the base period) shares the cost of equipment or for construction and installation work in total investment. The effectiveness of the process is determined by the structure of the predominant share of equipment costs and a decrease in the share of spending on construction and assembly work. Technological structure of capital investments is critical to the effective functioning of the economy. Reproduction and technological structures are analyzed by territory and by industry. Since the investment efficiency largely depends on the progressiveness of the process structure, it is necessary to analyze factors that determine the structure. Significantly affect the technological structure of the branch structure of investment. The relative increase in appropriations in the industry with a traditionally high share of expenditures for equipment (engineering, instrument-making, light industry, food industry) causes the growth of the share of active investments and improve the technological structure. Conversely, increased allocations to such sectors as fuel and energy complex, chemical industry, iron and steel, in which the proportion of the cost of the equipment is much lower (about 40%), leading to the deterioration of the technological structure of capital investments.

On the technological structure also affects the distribution of capital between the production and non-production sphere, since the proportion of investment in production of construction and installation works are lower than in non-productive. Therefore, the technological structure may deteriorate under the condition of increasing appropriations in the construction of non-production facilities socio-cultural sphere, as well as the expansion of new construction in the case of increased cost of construction and installation works.

An analysis of investments carried out in the following areas: the structure of investments on the basis of production and non-production; sectoral structure of investments; territorial structure of investments; the structure of investment by source of funding; the reproduction of the structure of capital investments; Technological structure of capital investments; the proportion of investment in fixed assets in the GDP; the rate of change of capital investments and the performance of their structure; The calculation of the indicators use investment.

И.Ф. Урманбекова
(Ташкент, Узбекистан)

АНАЛИЗ ПОКАЗАТЕЛЕЙ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТОВ

Анализ экономических показателей Узбекистана за последнее время свидетельствует о стабильном развитии его экономики. В основе таких достижений лежат экономические принципы развития страны, разработанные Президентом Республики Узбекистан и которые дают в настоящее время положительный эффект. В результате либерализации и модернизации экономики, углубления рыночных реформ идет последовательный рост экономических показателей страны.

Подчеркнем, что в сфере экономики проходит стабильное увеличение внутреннего валового продукта. За годы независимости в общем объеме валового национального продукта доля промышленности увеличилась с 11% до 26 %, доля сферы обслуживания с 18% до 42%. Доля малого бизнеса в валовом внутреннем продукте перевалила за 50,0%.

В глубоко продуманной экономической политике Президента И.Каримова приоритет отдается ее поэтапному осуществлению намеченных целей, обеспечению макроэкономической стабильности, привлечению иностранных инвестиций, модернизации производства, обновлению производственных мощностей, созданию новых экспортоориентированных предприятий, выпуску импортозамещающих товаров и развитию частного предпринимательства.

Время показывает правоту проводимой экономической политики государства. В частности, проведена эффективная экономическая реформа, модернизирован производственный потенциал, иностранных инвестиций, обеспечен стабильный рост производства, сформирован частный сектор, созданы благоприятные условия для частного бизнеса, новый импульс получило фермерское движение.

К основным направлениям экономической политики государства можно отнести:

-углубление экономических реформ, модернизация производственного потенциала, создания благоприятных условий для иностранных инвестиций, обеспечение стабильного производства.

-расширение сектора частной собственности, создание благоприятных условий для частного бизнеса, превращение фермерства в основной сектор в сельском хозяйстве.

Благодаря реализации инвестиционной и структурной политики динамично развиваются в нашей республике отрасли промышленности, которые обеспечивают устойчивость нашей экономики - электроэнергетика, топливная промышленность, черная и цветная металлургия, химическая и нефтехимическая промышленность и др.

Проводимые решительные меры по системному и последовательному структурному обновлению экономики оказали позитивное влияние на структуру производимого валового продукта. Продолжается работа по расширению и углублению процессов либерализации экономики. На современном этапе развития нашей страны одним из важнейших факторов развития экономики, увеличения объемов производства продукции на промышленных предприятиях является обеспеченность их основными фондами в необходимом количестве и ассортименте. Но для решения данных задач необходимо не только полное обеспечение предприятия техническим потенциалом, т.е. основными средствами, но и повышение эффективности их использования. Анализ основных фондов может проводиться по нескольким направлениям, разработка которых в комплексе позволит дать оценку структуры, динамики и эффективности использования основных средств и долгосрочных инвестиций.

Выбор направлений анализа и решаемых аналитических задач определяется потребностями управления.

Анализ структурной динамики основных средств, инвестиционный анализ составляет содержание финансового анализа. Оценка эффективности использования основных средств и затрат по их эксплуатации относится к управленческому анализу, анализ затрат по содержанию и эксплуатации оборудования является составной частью анализа себестоимости продукции.

Особую актуальность проблема снижения себестоимости приобретает на современном этапе. Поиск резервов ее снижения помогает многим предприятиям повысить свою конкурентоспособность, избежать банкротства и выжить в условиях рыночной экономики.

Ранее снижение себестоимости продукции использовалось как объективная база для снижения розничных цен на товары и продукты народного потребления. Фактически, снижение этого показателя является объективным условием снижения цен на продукты питания и товары народного потребления, повышения реальной заработной платы, жизненного уровня населения и в условиях рыночных отношений.

В этих условиях формируется, усиливается конкурентная борьба между предприятиями за рынки сбыта своей продукции, и в этой борьбе широко используется и ценовая политика, когда предприятия идут на снижение цен на выпускаемые и реализуемые товары и продукты и добиваются победы в конкурентной борьбе.

Себестоимость продукции – это важнейший показатель экономической эффективности производства. В ней отражены все стороны хозяйственной деятельности, результаты использования всех производственных ресурсов. От уровня себестоимости продукции и услуг зависят сумма прибыли и уровень рентабельности, финансовое состояние предприятия и его платежеспособность.

**I.F. Urmanbekova, S. Rakhmonov
(Tashkent, Uzbekistan)**

ISSUES OF OPTIMIZATION OF THE RATE OF PROFIT IN THE MODEL PRICES

Optimization models of prices in the aspects of ensuring the highest rate of profit from the sale of break-even analysis and product sales are one of the main task of the methodology of pricing. There is no doubt that, in a free market commodity prices formed in the ratio of supply and demand of goods, in the act of sale, where one side is involved in a competitive environment producers and buyers on the other hand, high choice for a wide range of products. Nevertheless it, in the interests of producers is an important task to develop an optimal midsection producer prices for the periodic repayment of production costs and break-even production organization. From this point of view, in practice, the pricing is acceptable to apply the method of accounting for the costs (expenses), the parameters of which are universal to convert the model prices, in order to ensure the highest rate of profit from the sale and which, prepended able to analyze the phase (points) Break-even sales of products.

In this work, we performed an analysis of the data object of study, where the parameters (mechanisms) calculation of the cost of production techniques and the method of "direct costing" is mapped to reveal these aspects of pricing issues.

According to the model of building production methods costing of products (works, services) is similar to the method of "direct costing". When production methods "cost of production" is based on production costs, while the method of "direct costing" based on variable costs. The second half of the costs of production, with production methods - "expensed" (non-production costs), and using the method of "direct costing" - "fixed costs" shall be repaid at the expense of gross margin (profit margin) received from the sale of products. In comparisons of the parameters of these two models, prices, how much more the second half of the production costs are covered by the profit, so there will be higher profit from trafficking.

Calculations show that, in the costs of production for production methods of costing "expensed" is - 9.4%, while the method of "direct costing", respectively, variable costs account - 11.75%, i.e. "the ability to extract profits from trafficking realization "in the method of" direct costing "superior production methods. However, the parameters of industrial product costing methods are universal model for converting prices in order to increase its ability to profit from the sales turnover.

For example, by offsetting overhead cost in cost of sales, cost accounting narrows the scope and increased efficiency of pricing and repayment of production costs, i.e., on the basis of production costs and the rate of profit is formed guild guild model prices.

When converting a model shop prices adhere to the following rules:

1. For the distribution of overhead expenses in cost of sales goods (works, services) is stored methodology adopted as part of its distribution production cost of goods (works, services).

2. Production costs should be taken into account for the main production shops, to form a guild production costs, based on which, set prices for products. The results of the comparison shows that in all respects obtain the final financial results of the guild model prices exceed the method of "direct costing", i.e. revenues from sales increased by - 3.8%, the amount of operating profit to - 10.5% and repayment of production costs - 2.8%.

For the functioning of the model shop prices are recommended:

1. Writing off overheads on the sale of goods (works, services) periodically for each month. In this part of the overheads do not remain the amount of work in progress and inventories of finished goods and extinguished through of revenues in the period in which they arise.

2. Total amount of overhead cost allocation entry is:

Dr - "Cost of sales"

Cr - "Cost of work performed and services rendered"

Cr – "Production costs"

Guild model price also puts it possible to analyze the breakeven production phase, an alternative embodiment, the method of analysis of the "direct costing". The volume of sales to break even is defined as the product of the volume of sales to the ratio of costs to be payable and the amount of profit for each percentage decline in sales.

Break-even analysis of sales dedicated to covering the costs of production and non-production, and diversion of funds. Calculations show that for any change in the volume of sales, production costs for the shop price model is fully repaid. By reducing the volume of sales to 100.0%, the financial result equal to zero, i.e., the volume of the production costs are closely linked to the volume of sales of products, and any change in it tends to repayment costs when the rate of profit optimally.

Pricing phase account (Definitions), gross (guild) profit or profit margin does not preclude the need to determine prices based on the actual total cost of production, to establish control over its level.

Н. Усмонова
(Ташкент, Узбекистан)

МАКРОЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАВНОВЕСИЕ И ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СБЕРЕЖЕНИЙ И ИНВЕСТИЦИЙ

Основной проблемой современной экономической теории и экономической политикой государства является макроэкономическое равновесие, которое основывается на согласованности всей системы общих, частных и единичных пропорций.

Так как данная система не может находиться в статическом равновесии постоянно (она развивается динамично), то необходимо понять её основные механизмы.

В статье мы рассматриваем взаимодействие одной части макроэкономической системы – взаимодействие сбережений и инвестиций.

Первоначально необходимо определиться с понятием «сбережения». Существует несколько значений этого слова, одно из них, трактуемое с точки зрения обывателя, это – откладывать, а не расходовать. Второе – часть дохода домохозяйств после уплаты налогов, которая не расходуется на приобретение потребительских товаров.

В широком смысле к сбережениям относится и та часть доходов домохозяйств, которая используется для выплаты долгов. Каждый из этих двух аспектов имеет разные последствия: первый – благоприятствующие экономическому росту, а, следовательно, и количественному увеличению ВВП, второй – тормозящие нормальное развитие экономики.

Источником накопления сбережений является доходная часть бюджета, которая состоит из натуральных и денежных доходов.

Доход – поступления от продажи товаров и услуг в течение определенного периода. Одну из форм его распределения и составляют сбережения.

Инвестиции – с точки зрения страны в целом – вложения в создание нового или возмещение изношенного произведенного, человеческого или природного капитала.

Основу инвестиций составляют сбережения, или непотребленная часть совокупного дохода, которые вкладываются в различные финансовые институты (банки, ассоциации сбережений и займов, фонды). Данные институты, в свою очередь, предоставляют займы предпринимателям для приобретения ими капитальных или других ресурсов.

Большая часть денег, идущих на инвестиции, поступает из денежных средств, сбереженных внутри страны. Но в любом случае за определенный период времени происходит выравнивание сбережений и инвестиций.

Так, если инвестиции больше, чем сбережения, то национальный доход будет расти; если растет национальный доход, растут и сбережения. Это будет продолжаться до тех пор, пока возросшие сбережения не станут равны первоначальному увеличению инвестиций. Экономика возвращается к равновесию на более высоком уровне дохода, и сбережения снова равны инвестициям.

Верно и обратное, когда не хватает сбережений для финансирования инвестиций: если сбережения превышают инвестиции, то национальный доход сокращается; если сокращается национальный доход, уменьшаются и сбережения. Это продолжается до тех пор, пока сбережения не уменьшаются до такого уровня, что они снова уравниваются с инвестициями. Экономика возвращается к равновесию на более низком уровне дохода, и снова сбережения равны инвестициям.

Взаимодействие инвестиций и сбережений, инвестиционного спроса и предложения составляет одну из основ макроэкономического равновесия, проявляющегося в сбалансированности и пропорциональности экономических процессов.

В современных условиях для оживления инвестиционной деятельности в стране необходимо создать определенные условия и предпосылки. К их числу следует в первую очередь отнести:

- стабилизацию экономического положения в стране;
- снижение темпов инфляции;
- совершенствование системы налогообложения;
- создание в стране условий для привлечения иностранного капитала

Стабилизация экономики страны нужна не только для остановки спада производства, но и для увеличения валового национального продукта и национального дохода, а следовательно, и необходимых накоплений для инвестиций.

Стабилизация экономики страны — это основа для снижения инфляции. При этом следует иметь в виду, что с процессом инфляции тесно связана ставка банковского кредита.

В условиях инфляции, особенно гиперинфляции, когда банковский процент за кредит очень высокий, инвестиции для предприятия будут выгодны только в том случае, если ожидаемая норма прибыли будет выше этого банковского процента. Но такие проекты для предприятия найти очень трудно. Таким образом, гиперинфляция является самым существенным тормозом для оживления инвестиционной деятельности.

Важным условием инвестиционной политики является привлечение иностранного капитала. Но и оно требует определенных действий со стороны государства. Одними из стимулов привлечения инвестиций можно назвать такие действия:

- предоставление различного рода льгот иностранным инвесторам;
- отмена или сокращение ранее введенных ограничений (на участие инвесторов в определенных секторах экономики).

Данные методы считаются спорными, т.к. однозначного мнения по этому вопросу так и не достигнуто.

Вот почему всесторонний анализ, казалось бы, очевидных и понятных объектов макроэкономики, таких как сбережения и инвестиции, по моему мнению, является важным для существования любой современной экономики.

**Оксана Фисина
(Ірпінь, Україна)**

АНАЛІЗ ДИНАМІКИ ІНДЕКСУ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Сучасні демократичні держави, опираючись на принципи формування ефективної соціально-економічної стратегії, особливу увагу приділяють забезпеченню пріоритету людського розвитку. Для досягнення цієї мети необхідно створити сприятливі з точки зору людського розвитку середовища – економічне, політичне, екологічне та інші.

На сьогоднішній день все більшої актуальності набувають наукові дослідження щодо розробки ряду стандартизованих підходів до оцінки рівня людського розвитку, виявлення факторів впливу та їх значимості для рівня людського розвитку, а також створення нових та вдосконалення існуючих шляхів

забезпечення сталого розвитку людського потенціалу. Конкретно визначені заходи держави у сфері розвитку людського потенціалу потребують розробки та обґрунтування, оскільки одним з наслідків недосконалої державної політики сприяння розвитку людського потенціалу є подальше його зниження [2].

Дослідження проблем розвитку людського потенціалу є порівняно новим та перспективним науковим напрямом. Незважаючи на це, в даний момент вже існує ряд інформаційних, методологічних та методичних баз з приводу цього питання. Свій внесок у розробку теоретичних та практичних аспектів дослідження людського розвитку, зробили такі наукові діячі, як Г. Лутчер, А.Сен, Махбаб уль Хак, С. Валентей, О. Кузнєцова, А. Саградов та Л. Нестеров. В Україні приділяли увагу проблемам розробки концепції та методології дослідження людського розвитку такі вчені, як О. Власюк, О. Грішнова, А. Єріна, І. Калачова, Е. Лібанова, О. Макарова, О. Палій, А. Ревенко та інші.

На сучасному етапі існує розроблена і науково обґрунтована загальна система показників, за допомогою якої можна описати соціально-економічну диференціацію людського розвитку в аналізованій країні. Вона включає в себе такі аспекти, як:

- індекс здоров'я та тривалості життя, який кількісно виражає стан здоров'я та тривалість життя;
- індекс освіти, що служить індикатором рівня освіти та грамотності;
- індекс доходу. Визначає кількість матеріальних ресурсів на одну людину в середньому;
- індекс смертності. Даний коефіцієнт показує рівень якості життя, стан здоров'я та медичного обслуговування населення;
- індекс рівня професійної освіти. Завдяки цьому показнику можна дослідити кількість населення, що охоплені навчанням другої і третьої ступені освіти.

І, нарешті, узагальнюючим показником служить індекс людського розвитку, що характеризується відмінностями в соціально-економічному розвитку країн, регіонів усередині країни, соціальних груп тощо [3].

В табл.1 наведено значення основних показників індексу людського розвитку України в період 1992—2012 рр. Згідно даним таблиці, можна виділити певні тенденції того чи іншого показника в Україні. Так, населення є досить освіченим, оскільки значення індексу освіти за 1992-2012 роки знаходиться стабільно на високому рівні. Зростаюча частка учнів ЗОШ I-III ступенів та студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації у віковій групі 6-23 роки наглядно демонструє збільшення кількості освіченої молоді, що є майбутнім України.

Позитивним є також те, що індекс середньої тривалості життя в цілому виріс за цей період, адже це питання завжди залишалось критичним для України. Найбільший вплив на динаміку тривалості життя в Україні мало зниження смертності від хвороб системи кровообігу та зовнішніх причин смерті.

Таблиця 1

Динаміка складових індексу людського розвитку (ІЛР)

Рік (період з 1992 по 2012)	Тривалість життя (років)	Частка учнів ЗОШ I-III ступенів та студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації у віковій групі 6-23 роки (%)	ВВП на душу населення (дол.)	Індекс тривалості життя	Індекс рівня освіти	Індекс ВВП на душу населення	Значення ІЛР
1992	68,67	66,10	5,10	0,72	0,90	0,68	0,77
1993	68,29	64,77	4,47	0,72	0,90	0,66	0,76
1994	67,66	64,72	3,54	0,71	0,90	0,62	0,74
1995	66,79	64,97	3,20	0,70	0,90	0,60	0,73
1996	67,08	65,50	2,95	0,71	0,90	0,59	0,73
1997	67,66	66,22	2,94	0,71	0,91	0,58	0,73
1998	68,50	66,71	2,94	0,72	0,91	0,58	0,73
1999	68,07	67,15	3,01	0,72	0,92	0,59	0,74
2000	67,72	68,60	3,29	0,71	0,92	0,61	0,75
2001	67,89	70,05	3,71	0,71	0,93	0,63	0,77
2002	68,32	70,51	4,01	0,72	0,94	0,65	0,78
2003	68,24	70,84	4,51	0,72	0,90	0,59	0,74
2004	68,22	71,02	5,23	0,72	0,91	0,61	0,74
2005	67,96	71,32	5,58	0,71	0,91	0,63	0,75
2006	68,10	71,63	6,22	0,71	0,91	0,65	0,76
2007	68,25	71,80	6,93	0,71	0,92	0,67	0,77
2008	68,27	72,00	7,26	0,71	0,92	0,69	0,78
2009	69,29	72,04	6,26	0,72	0,92	0,63	0,79
2010	70,44	71,63	6,63	0,73	0,92	0,64	0,73

2011	71,02	72,48	7,14	0,74	0,96	0,74	0,74
2012	71,15	72,75	7,30	0,74	0,96	0,75	0,74

Джерело: складено автором за даними: 1. Держкомстат [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

За період з 1990 до 2012 рр. значення ІЛР України зменшилось з 0,766 до 0,744, або на 2 відсотки. Очікувана тривалість життя при народженні в Україні за цей період збільшилася на 2,5 роки, середня тривалість навчання зросла на 3,9 року, ВВП на душу населення в Україні за період з 1992 до 2012 р. зменшився приблизно на 4 відсотки.

Аналізуючи дані таблиці, можемо помітити, що саме така складова ІЛР як індекс ВВП на душу населення має найнижчий рівень розвитку та демонструє стійку тенденцію до зниження значень і, відповідно, добробуту населення. Останні роки (2010-2012) продемонстрували відновлення позитивної динаміки. Але цього поки що недостатньо для забезпечення матеріального добробуту населення України на фоні світового ІЛР, зокрема індексу ВВП на душу населення в розвинутих країнах.

Інші ж складові ІЛР – індекс рівня освіти та індекс тривалості життя – мають високий рівень розвитку та стабільну позитивну динаміку. Досягнувши таких значень, ці показники вже не мають великого потенціалу для покращення ІЛР, на відміну від показника індексу ВВП на душу населення. Проведені нами дослідження це підтверджують.

Для аналізу ми склали модель $y_i = 0,7313 + 0,0041x_i$, де

y_i – значення ІЛР,

x_i – значення ВВП на душу населення в доларах.

Дисперсійний аналіз показав, що значення F становить 3,029, а значимість F – 0,098, що наближено дорівнює 0,1 ($\alpha = 0,1$).

t – статистика свідчить, що усі коефіцієнти моделі є значимі.

З результатів проведених досліджень можна побачити, що Україна за рядом показників відстає від держав, що вважаються світовим еталоном людського розвитку. Дане твердження аргументується як надмірною поляризацією у економічному та соціальному житті населення, так і незадовільним характером тенденцій, що спостерігаються у сфері освіти, охорони здоров'я та відтворення населення. Саме тому основними напрямками покращення економічного, демографічного та соціального стану населення країни, на нашу думку, повинні стати заходи, що реально зможуть наблизити державу до світових стандартів людського розвитку, а саме:

- підвищення якості життя населення та боротьба з бідністю. Покращення даної ситуації можна досягти, збільшивши показник доходів на душу населення;
- активне сприяння зайнятості населення, що стане передумовою покращення рівня життя не лише працездатного населення, а й тих, хто знаходиться на їх утриманні;
- зниження високого рівня смертності та збільшення середньої тривалості життя. Цього можна досягти, підвищивши рівень медобслуговування, розвиваючи культуру фізичного виховання, а також оновивши застарілу базу українського рекреаційного комплексу;
- оптимізація змісту та структури освітніх заходів, забезпечення якісної та доступної середньої, професійно-технічної та вищої освіти, проведення повноцінної профорієнтаційної роботи.

Література:

1. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
2. Індекс людського розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gtmarket.ru/ratings/human-development-index/humandevlopment-index-info>
3. Інститут демографії та соціальних досліджень. Методика вимірювання регіонального людського розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/index.html>.

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, Лаговський Володимир Вікторович.

**Хамдам Иброхимов, Қахрамон Турғунов
(Наманган, Ўзбекистон)**

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ ТОВАР НОМЕНКЛАТУРАСИНИ ТАЛҚИН ҚИЛИШ ҚОИДАЛАРИ

Уйғунлашган товарлар номенклатураси (УТН) га киритилган олтига “Асосий Уйғунлашган номенклатурасининг талқин қоидалари” классификация тизими тузилишининг энг муҳим принципларини белгилаб конкрет товарни маълум товар позициясига киритиш ва кейинчалик эса тегишли субпозицияга бириктириш тартибини белгилаб беради. Бўлимлар ва гуруҳларнинг барчасига ишлаб чиқилган изоҳларда, шунингдек баъзи субпозицияларга ҳам, мазкур классификация блоklarининг аниқ чегаралари кўрсатиб берилгандир. Талқин қоидалари УТН бўйича конвенциянинг иловаларида берилгандир.

ТИФ ТН Мустақил давлатлар ҳамдустиги (МДХ) давлатлари янги таҳририда Ўзбекистон

Республікасиґа ёрдам беришга ва интеграция жараёнларини ривожлантиришда ёрдамга чакирилган. Товарни аниқ, кодини топиш учун МДХ, ТИФ ТН нинг 3 та асосий қисмлари (номенклатура қисми, гуруҳ ва булим ёслатмалари, МДХ, ТИФ ТН талқинининг асосий қоидалари). Бундан ташқари товарни кодини аниқлашда қўшимча публикацияларни қўллаш (изохлар, алфавит курсаткичи классификация ланган ечимлар йигими). Ко дни аниқлаш асосий кулланма Интерпретация асосий қоидалари. ТИФ ТНнинг Асосий талқин қоидалари энг аввало, товар кодини аниқлаш жараёнида ҳаракатлар кетма кетлигини белгилаб бериб, ТИФ ТНнинг ажралмас қисми сифатида ҳисобланадилар. Мазкур ТИФ ТН қоидаларининг сони 6-та бўлиб, улардан биринчисидан бешинчисигача товар кодининг тўрт рақамли коди билан унинг позициясини аниқлашга хизмат қилган ҳолда кейинги 6-чи қоидаси эса товарни у ёки бу субпозицияга ёки кенжа субпозицияга бириктириш масаласини ечишда қўлланади. Мазкур Классификация қоидалари кетма кетлик тартибда, 1 қоидадан 2-чисига, 2-нчисидан 3-чи қоидага ва ҳоказо 6-чи қоидагача. Мисол учун 3 – в қоидасини «танлаш»дан олдин 1, 2, 3-а, 3-б қоидаларни қўллаб кўриш керак, ундан кейин агар қайсидир қоидани қўллаш имконияти бўлмаса кейингисини қўллаш мумкин.

1. Қоида

ТИФ ТН бўлимлари, гуруҳлари ва кенжа гуруҳларининг номлари фақатгина ТИФ ТНдан фойдаланишда қулайлик яратиш учун келтирилгандир ва улар ҳеч қандай юридик кучга эгамасдирлар. Юридик мақсадларида ТИФ ТН бўйича товарларни классификацияси товарлар позициялари матнларидан ва бўлимлар ҳамда гуруҳларга келтирилган изохлардан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади, агар матнлар ўзгани талаб этмаса:

2. Қоида

а) Товар позицияси номида ҳар қандай товар номига қилинган ҳавола, шу жумладан, мазкур товарнинг бутланмаган ёки тугалланмаган кўринишидаги товар ҳаволаси сифатида кўрилиши лозимдир, агар бутланмаган ва тугалланмаган кўринишида тақдим этилган мазкур товар, бутланган ёки тугалланган товарнинг асосий хоссаларига эга бўлса.

Жаҳоннинг иқтисодий интеграциялашуви амалиётида кўпгина товарлар бутланмаган ва тугатилмаган ҳолатда чегаралар бўйлаб етказиб берилади. Бунда товардан дарҳол фойдаланиш имконияти бўлмаса ҳам, у бутланган ва тугалланган товарнинг асосий хоссаларига эга бўлиб, тайёр товарнинг тахминий шаклида бўлиб уни қандайдир операциялар натижасида тайёр ҳолатгача етказиш имконияти бўлса, у тайёр маҳсулот сифатида кўрилиши мумкиндир.

б) Товар позицияси номидаги қандайдир материал ёки моддага қилинган ҳавола мазкур материалнинг ёки модданинг бошқа материал ва моддалар билан ҳосил қилган аралашмалари ёки бирикмаларига қилинган ҳавола деб ҳисобланиши лозимдир. Бошқа сўзлар билан айтганда, маълум бир материал ёки моддадан ташкил топган товарга қилинган ҳавола, мазкур товарларни тўла тўқис ёки қисман бу материал ёки моддадан ташкил топган турига қилинган ҳавола деб ҳисоблаш лозимдир.

Биттадан ортиқ бўлган материал ёки моддадан ташкил топган товарларнинг классификацияси 3-чи қоидага асосан амалга оширилади.

3. Қоида

Агар 2б қоидага биноан ёки бошқа турдаги сабабларга кўра товарларни икки ва ундан ортиқ товар позициясида қайд қилиш имконияти туғилса, бундай товарларни классификацияси куйидаги услубиятларда амалга оширилади:

а) Танлов устунлиги, товарнинг умумий тавсифига эга бўлган товар позициясига нисбатан унинг энг конкрет тавсифига эга бўлган товар позициясига берилиб танланади. Аммо, агар икки ва ундан ортиқ товар позицияларидан ҳар бири товарнинг умумий таркибини ташкил қилган материаллар ёки аралашмаларнинг таркибига кирган моддалар қисмига алоқадор бўлса, унда мазкур товар позициялари кўрилатган товарга нисбатан тенг ҳуқуқли деб ҳисобланади, гарчи товар позицияларининг биттасида товарнинг тавсифини тўлақон ёки ўта аниқ даражада келтирилган бўлса ҳам.

б) Аралашмалар, кўп компонентли маҳсулотлар ҳар хил материаллардан ёки компонентлардан ташкил топиб, чакана савдо учун туркумлар шаклида тақдим этилса, ва 3-б қоидаси асосида таснифланиш имкониятига эга бўлмаса, улар мазкур товарларнинг асосий хоссаларини белгиловчи материал ёки таркибий қисмларга асосан таснифланишлари лозимдир.

в) 3-а ва 3-б қоидаларига асосан таснифланишига имконияти бўлмаган товарларнинг классификацияси, таснифланиш жараёнида қабул қилиниб кўрилатган товар позициялари рақамларидан қиймати ўсиш тартибидаги энг юқори қийматга эга бўлган товар позициясида қайд қилинади.

4. Қоида

Юқорида кўрсатилган учта қоидаларнинг бандларига асосан товарларни таснифлаб бўлмаган ҳолда, уларнинг классификацияси, кўрилатган товар позицияларидан энг яқин (ёки ўхшаш) товар позициясида қайд қилинади.

5. Қоида

А. Махсус шаклда бўлган қадоқлаш идиши тегишли маҳсулотларни сақлаш учун мўлжалланган бўлиб, узок, вақт давомида ишлатишга яроқли бўлган ҳолда ҳамда буюм билан биргаликда тақдим этилгиб, қадоқланган маҳсулот билан биргаликда таснифланиши лозим. (мисол, фотоаппаратлар ва мусика асбоблари учун ғилофлар). Аммо мазкур қоида, қадоқ, қадоқланган маҳсулот билан биргаликда ягона ва бутун жисми ҳосил қилиб, унга сезиларили даражада ўзгача хоссани бахш этса, бундай қадоқларга қўлланилмайди..

Б. 5-а қоиданинг бандлари, агар қадоқлаш идиши тақрорий ишлатишга яроқли бўлган ҳолда (мисол учун, босилган газсимон моддаларни ташилишига мўлжалланган металлдан қилинган баллонлар) уларни

таснифига қўлланилиши мажбурий эмасдир. Товарнинг позициясини аниқлашдан сўнг унинг 9-та ракамли кодини аниқлаш зарурдир. Бу мақсадлар учун 6-нчи қоида қўлланади.

6. Қоида

Юридик мақсадлар учун товарларнинг классификацияси, уларни қандайдир товар позициясининг маълум субпозицияларида қайд қилиш ҳаракатлари юқорида қайд қилинган қоидалар асосида олиб борилиб, фақатгина бир батафсиллаштириш даражасида бўлган субпозициялар қиёсланувчан бўлган ҳолда, мазкур субпозицияларнинг номлари ва уларга алоқадор бўлган изоҳларига мувофиқ бўлган ҳолда, амалга оширилади..

Товар номенклатураларни ўзига хос бўлган хусусияти шундан иборатки, УТН маълум турдаги дефисли тизимига эгадир Дефисли тизимида дефисларнинг сонига қараб батафсиллаштириш погонаси белгиланади.

**Наталія Чорнуха, Ольга Кучківська
(Ірпінь, Україна)**

ОСОБЛИВОСТІ ПОДАТКОВОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ В СФЕРІ ОПЕРАЦІЙ З ТОРГІВЛІ ЦІННИМИ ПАПЕРАМИ

Здійснення торгівлі цінними паперами в Україні, стає все більш поширеним та набирає все більших масштабів. Такий розвиток сприяє залученню нових інвестицій, створенню фінансових інструментів, виокремлення нових сегментів ринку, а також надання нових можливостей як інвесторам так і емітентам. Для регулювання таких операцій в Україні існує ґрунтова нормативно-правова база, яка містить в собі ряд законів, а також до неї відноситься Податковий кодекс України.

Завдяки оподаткуванню операцій з цінних паперів не лише поповнюється бюджет, а й регулюються обсяги торгівлі, інвестицій, що являються стимулом розвитку фондового ринку підвищення рівня його капіталізації та ліквідності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема оподаткування операцій з цінними паперами присвячені роботи таких вітчизняних вчених, як: Бондарчук В. М, Леонов Д.А, Лук'яненко Я.С., Мостовенко С.А., Орлюк О.П., Рекуненко, Рябова О.А, Сумцов А.І.

Щодо розгляду податкового консультування тут необхідно відзначити значний внесок таких науковців як: В. А. Верба, А. Ю. Габрелян, Т. І. Решетняк, О. М. Смірнова, Т. Г. Шіріна. Однак питання саме консультування в сфері торгівлі цінними паперами є ще досить нерозв'язаним.

Мета статті. Дослідження сучасного стану податкового консультування і розроблення шляхів до розвитку у сфері торгівлі ЦП.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи податкове консультування як зародження відносно нового перспективного напрямку в податковій сфері стає очевидним, що оподаткування є багатограним процесом та відіграє велику роль в встановленні суспільно-економічних відносин.

Проте очевидним є факт, що сама сутність та головна ідея податкового консультування за кордоном та в Україні дещо відрізняється. Історія, час виникнення та концепція податкового консультування у кожній країні мала та має власні унікальні риси та особливості, що пояснюються національною специфікою. Зокрема у 1959 р. у Франції в якості єдиної координаційної організації було створено Європейську Асоціацію податкових консультантів та затверджено її статут, що був остаточно переглянутий Генеральною асамблеєю Асоціації у 2010 р. Сьогодні до складу цієї Асоціації входять 33 національні організації з 24 європейських країн (у тому числі Російська Федерація), що об'єднують більше ніж 180 тис. податкових консультантів (tax advisers). Свою місію Асоціація вбачає у захисті професійних інтересів податкових консультантів, гарантуванні високої якості наданих ними порад і рекомендацій та обміні інформацією щодо національних податкових законів з метою сприяння координації податкового законодавства в Європі [5].

В Україні податкове консультування недостатньо розвинене та визначається відповідно до Податкового кодексу України як надання податковими органами консультацій суб'єктам господарювання, або являє собою специфічну форму економічно-правових відносин, що виникають в процесі оподаткування певного виду діяльності. Рамками Податкового Кодексу визначено, що податкову консультацію платник має право отримати в податковому органі за місцезнаходженням.

За даними Інвестиційно-консалтингової групи «Астарта-Таніт» [3] серед основних факторів, що здійснюють вплив на розвиток ринку консалтингових послуг, слід виділити наступні чинники, що зображені на рис. 1. Якщо з боку державних органів та суб'єктів господарської діяльності буде підтримуватись забезпечення подолання цих перешкод, розвиток податкового консультування в Україні буде забезпечений на більш високому професійному рівні.

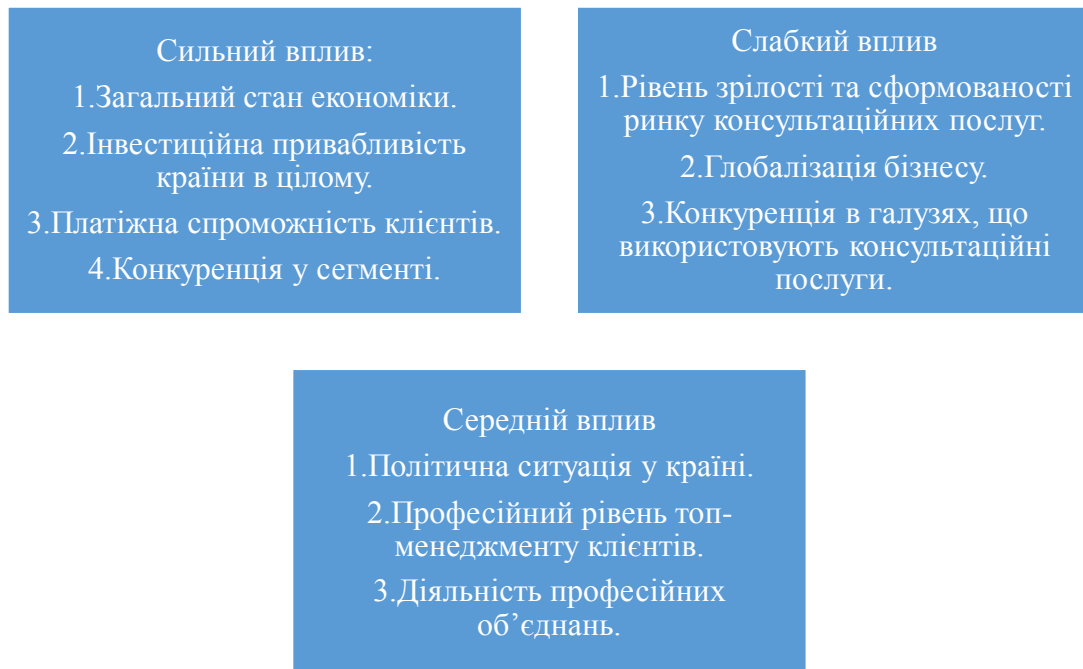

Рис. 1 Вплив різноманітних чинників на розвиток галузі податкового консультування

Джерело: Ринок консалтингових послуг в Україні, дослідження консалтингової групи «Астартаніт» на замовлення ЄБРР // www.astarta.com.ua/.../101115%20consulting.pdf

Враховуючи результати отримані на рисунку можна зробити висновок про наступне: на ринку консалтингових послуг пов'язані з оподаткуванням операцій з торгівлі ЦП спостерігається поступове виникнення такого напрямку консультування та спостерігається загальна тенденція до зростання даного виду діяльності. В загальних рисах податкове консультування розвивалось в Україні поступово за певними етапами, які пов'язані з рядом внутрішніх та зовнішніх чинників.

Переходячи до податкового консультування в сфері оподаткування операцій з торгівлі цінними паперами за аналізом узагальнюючих та індивідуальних податкових консультацій нами було виокремлено такі етапи надання податкової консультації:

- 1) визначення цінних паперів як об'єкта оподаткування;
- 2) розгляд фондового ринку та бірж для розгляду учасників торгівлі;
- 3) дослідження суб'єктів оподаткування операцій з торгівлі цінними паперами;
- 4) співставлення операцій що платник піддає оподаткуванню з нормами Податкового Кодексу;
- 5) розрахунок сум сплати податків.

Оскільки в Україні переважає практика податкового консультування контролюючими органами, доцільним є дослідження запитів, що отримує Державна фіскальна служба України у середньому за рік.

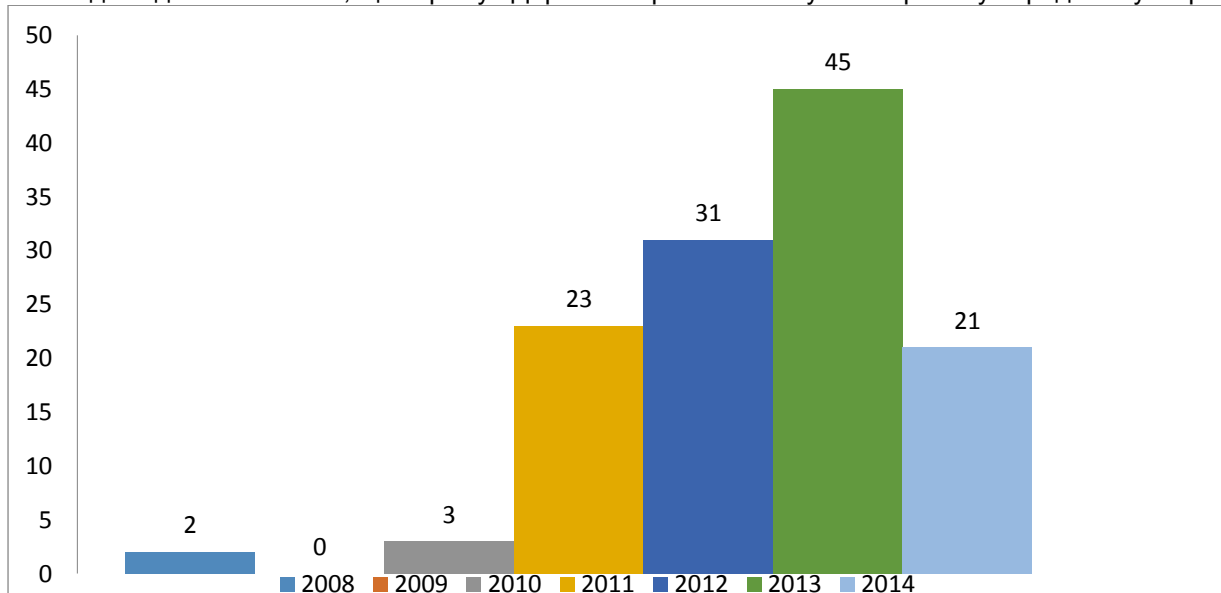

Рис.2 Кількість звернень до ДФС України з питань оподаткування операцій з торгівлі цінними паперами.

Джерело: Побудовано авторами на підставі загально ступного інформаційного ресурса ДФС України. Сайт/[Електронний ресурс].-Режим доступу: <http://zir.minrd.gov.ua/main/bz/view/?src=pz>

Якщо поглянути на графік зрозумілим є те що дана кількість звернень є досить незначною, що може бути представлена рядом факторів , до яких можна віднести як негативні: слабку довіру торговців до контролюючих органів; незначні обсяги торгівлі цінними паперами в Україні; так і позитивні : викладення матеріалу щодо питань оподаткування чітко та ясно , законодавчо обґрунтовано. Зростання кількості запитань відбулося значним чином у 2013 , саме тоді кули введено акцизний податок, що викликало масу запитань та невдоволень серед торговців цінними паперами.

Серед звернень , які найбільше цікавили торговців цінними паперами були порушенні такі питання:

- 1) щодо ставок та об'єкта оподаткування;
- 2) щодо порядку подання декларацій та відображення доходів від торгівлі цінними паперами;
- 3) оподаткування операцій з ЦП, деривативами та корпоративними правами;
- 4) по сплаті акцизного податку (2013-2014).

Щодо врахування закордонної практики в сфері податкового консультування , необхідно відмітити факт того .що консультування повинне бути об'єктивним та незалежним, окрім цього повинно передбачати не лише роз'яснення податкового законодавства , але і запропоновані шляхи оптимізації податкового зобов'язання.

В Україні аналогічні послуги можуть надаватися аудиторськими компаніями, юридичними консалтинговими фірмами та внутрішні податкові консультанти , які здійснюють свою діяльність на базі підприємства,компанії, організації або установи.

Податковий консалтинг в сфері оподаткування операцій з торгівлі цінними паперами, то воно входить до загального переліку консалтингових послуг, що надаються аудиторськими компаніями. Серед українських аудиторських компаній та аудиторських компаній-представників, які надають послуги консультування з питань оподаткування відносять такі: "Bein", "PriceWaterhouse", "Deloitte & Touche", "Coopers & Lybrand", "Ernst & Young Ukraine", "KPMG", "Baker McKenzie", "Barents Group, LLC", "Arthur Andersen", "Roland Berger & Partners", "Dr. Wisselchuber & Partners" та ін. Зазначені компанії пішли шляхом створення нових цілком підконтрольних філіалів за схемою, яка діяла в розвинутих країнах. Лише незначна кількість малих фірм з метою розширення географії бізнесу ризикнула вийти на ринок України в пошуках нового клієнта [1].

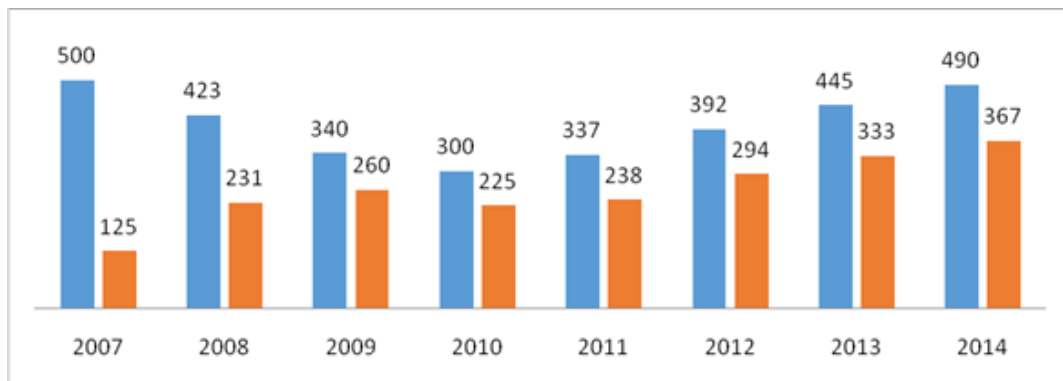

Рис.3. Кількість компаній, що надають послуги у сфері оподаткування операцій з цінними паперами у загальній кількості консалтингових компаній

Джерело: побудовано авторами на підставі даних інвестиційно-консалтингової групи Астарта-Таніт [Електронний ресурс] // Консалтингова група «Астарта-Таніт» [сайт]. - Режим доступу: // www.astarta.com.ua/.../101115%20consulting.pdf та Спільки податкових консультантів України [сайт]. - Режим доступу: // http://www.taxadvisers.org.ua/rada_fin.html

Однак дана цифра є неостаточною та може варіюватися в залежності від особливостей конкретної фірми та її можливостей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, розглянувши питання податкового консультування в сфері оподаткування операцій з торгівлі цінними , особливістю вітчизняної практики консультування є сильна залежність від контролюючих органів, так за визначенням ПКУ лише підрозділи ДФС можуть надавати консультування з питань оподаткування в основному в вигляді центрів обслуговування платників податків. Щодо приватного податкового консультування то на території України проваджують діяльність аудиторські компанії та юридичні консалтингові фірми , які не лише роз'яснюють податкове законодавство але і перевіряють правильність нарахування , сплати , провадження діяльності , а також надають поради та пропонують шляхи оптимізації податкового зобов'язання.

Оскільки дане питання не є дослідженим необхідним є розробка та затвердження законів щодо податкового консультування. Необхідно пам'ятати , що фондовий ринок в лиці торговців цінними паперами є потужним поштовхом розвитку економіки України та досить перспективним напрямком, тому співпраця податкових органів та учасників ринку цінних паперів. За створення умов за яких сплата податків буде

відбуватися прозоро, навіть за умови оптимізованих схем це може послугувати кроком для покращення торгів на організованому ринку та зменшення кількості угод на позабіржовому ринку.

Література:

1. Українські національні новини .В Україні скорочується ринок консультаційних послуг .Сайт/[Електронний ресурс] - Режим доступу:// <http://www.unn.com.ua/ua/news/24-11-2010/210352/>
2. Інформаційний ресурс ДФС України. Сайт/[Електронний ресурс].-Режим доступу: <http://zir.minrd.gov.ua/main/bz/view/?src=pz>
3. Офіційний сайт інвестиційно-консалтингової групи Астарта-Таніт [Електронний ресурс] // Консалтингова група «Астарта-Таніт» [сайт]. - Режим доступу: // www.astarta.com.ua/.../101115%20consulting.pdf
4. Офіційний сайт Спілки податкових консультантів України [сайт]. - Режим доступу: // http://www.taxadvisers.org.ua/rada_fin.html
5. Офіційний сайт Європейської Федерації податкових консультантів. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.cfe-eutax.org/about>
6. Ринок консалтингових послуг в Україні, дослідження консалтингової групи «Астарта-Таніт» на замовлення ЄБРР // www.astarta.com.ua/.../101115%20consulting.pdf

Науковий керівник:

доктор економічних наук, професор Ю.М. Коваленко.

С. Шермухамедова
(Ташкент, Узбекистан)

ПРОБЛЕМЫ БЕРЕЖЛИВОГО ПРОИЗВОДСТВА

Говоря о качестве продукции и о Бережливом Производстве необходимо понимать, что такое, например, воспроизводимость процессов. Но если воспроизводимостью процессов на предприятии никто никогда не занимался, то обязательно приводит к ухудшению качества продукции. То же самое и с Бережливым Производством, если потери копятся годами, то в этом случае предприятия является не конкурентоспособным.

Ситуация меняется, многие руководители понимают, что надо внедрять Бережливое Производство, потому что «Человек умный делает сразу то, что глупец делает с опозданием» (Б. Грасиан). Но как это внедрить, часто не знают и после нескольких безуспешных попыток откладывают внедрение Бережливого Производства на несколько лет, а порой и отказываются от его внедрения вовсе.

Японцы внедряли Бережливое Производство более 40 лет, европейцы лет 10, не меньше, в странах Восточной Европы – не менее 5-7 лет при помощи очень хороших практических специалистов из Западной Европы и Японии.

Даже имея положительный настрой, заинтересованность высшего руководства, минимальное сопротивление кадров, предприятия заходят в тупик при внедрении Бережливого Производства. Почему так происходит? О самом Бережливом Производстве сейчас написано очень много, но давайте попробуем разобраться о проблемах его внедрения. Для начала не будем считать методику «чисто японской». Дело в том, что многие практические и теоретические моменты Бережливого Производства в том числе и концептуальные были придуманы и успешно внедрены ещё в 30 - 40-х годах прошлого века в автомобильной промышленности США, авиационной промышленности Германии.

Общая концепция Бережливого Производства – это их изобретение: снижать затраты и все виды потерь, снижать цену без снижения прибыли, улучшать качество изготовления и потребительские свойства, ускорять движения потока создания ценности, улучшать конкурентоспособность продукции и предприятия. Всегда существует рыночный диапазон цен. Концепция Бережливого Производства в том, что снизив затраты, можно уйти с верхней границы этого диапазона (или с его середины) на нижнюю границу, причём при этом возможно даже увеличении прибыли при значительном сокращении затрат.

Но важно не просто снизить затраты, а постоянно проводить улучшения в том числе потребительских свойств продукции и качество изготовления. Одна из главных проблем это непонимание концепции БП, что такое Бережливое Предприятие и Бережливая Продукция. Причём не понимают в первую очередь не только руководители, но и те, кто непосредственно продукцию производит. Для многих руководителей Бережливое Производство – это не инструмент конкурентной борьбы, а дополнительная возможность получения прибыли. Часто на предприятиях с энтузиазмом внедряют Бережливое Производство, без понимания прохождения его обязательных этапов. Обязательные задачи Бережливого Производства – это обязательные этапы для внедрения.

На сегодняшний день внедрение Бережливого Производства обязательно поможет в решении некоторых проблем на производстве и выявит ваш продукт в конкурентную среду.

АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧИХ НОВАЦІЙ 2015 РОКУ В СКЛАДІ ЄДИНОГО СОЦІАЛЬНОГО ВНЕСКУ

На сьогоднішній день, під час швидких трансформаційних процесів в економіці нашої країни, дуже важливо відстежувати зміни, які відбуваються в чинному законодавстві. Плинність цих змін потребує значної уваги, особливо для бухгалтерів, які напряду працюють з нормативною базою. З 1 січня 2015 року відбулися деякі зміни в Законі України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», які стосуються розрахунку суми Єдиного соціального внеску (далі ЄСВ) із заробітної плати працівників, порядку заповнення відповідної звітності та зміні категорій платників цього внеску. Оскільки ці зміни суттєво впливають на різноманітні аспекти його використання, дуже важливо аналізувати нормативну базу, що стосується ЄСВ, та розуміти особливості, які набули чинності.

В вітчизняній та зарубіжній літературі, багато авторів досліджували питання вдосконалення соціального страхування, в тому числі ЄСВ. До авторів, які висвітлювали це питання у власних публікаціях можна віднести М. М. Папієва, Н. М. Внукова, Т. О. Масленникова, Л. І. Василенко та ін.

Зміни торкнулися багатьох аспектів порядку нарахування та утримання ЄСВ. Зокрема, у 2015 році бухгалтер при розрахунку заробітної плати за базу нарахування ЄСВ повинен брати заробітну плату кожного працівника, а не весь фонд оплати праці. У разі нарахування заробітної плати працівнику, яка не досягає мінімальної заробітної плати, ЄСВ нараховуються і сплачується з мінімальної заробітної плати, яка у 2015 році становить 1218 грн.

Також, зміни торкнулись порядку нарахувань ЄСВ з мінімальної заробітної плати, на які цей податок не податок не нараховується з певних обставин. Зокрема це стосується ситуацій, коли:

1) у місяці прийняття або звільнення працівника, коли за відпрацьовані дні розмір нарахованої заробітної плати менший за мінімальний.

2) якщо працівник захворів у звітному періоді (наприклад, січні), а лікарняний надав у наступному звітному періоді (наприклад, у лютому). У цьому випадку нараховувати ЄСВ потрібно з фактично нарахованої заробітної плати (навіть якщо її розмір менший за мінімальний). Після того як найменший працівник надасть лікарняний лист, здійснюється нарахування ЄСВ на суму лікарняного (за січень). Далі нарахована сума ЄСВ на лікарняні підсумовується з нарахованим ЄСВ на зарплату за період, коли працівник пішов на лікарняний (за січень). Якщо отриманий розмір буде менший за мінімальний страховий внесок, то необхідно здійснити донарахування ЄСВ до мінімальної заробітної плати за ставкою ЄСВ, встановленою відповідно до класу професійного ризику;

3) якщо працівник цілий місяць (з першого по останнє число місяця) перебував у відпустці без збереження заробітної плати. У цьому періоді бази нарахування ЄСВ немає, тому ЄСВ нараховувати не потрібно. [2]

Слід зазначити, що вимога щодо нарахування ЄСВ з мінімальної зарплати не стосується сум утримання ЄСВ. Тобто, як і раніше, утримувати ЄСВ необхідно з фактично нарахованої працівнику заробітної плати (доходу).

Важливо зазначити, що при складанні звітності з ЄСВ бухгалтер повинен обов'язково заповнити титульний аркуш і додати до них таблицю 1 «Нарахування єдиного внеску», таблицю 5 «Відомості про трудові відносини застрахованих осіб», таблицю 6 «Відомості про нарахування заробітної плати (доходу) застрахованим особам» та таблицю 7 «Наявність підстав для обліку стажу окремим категоріям осіб відповідно до законодавства».

Особливо слід звернути увагу на порядок заповнення таблиць, які містяться в «Звіті про суми нарахованої заробітної плати (доходу, грошового забезпечення, допомоги, компенсації) застрахованих осіб та суми нарахованого єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування до фіскальних органів», а саме таблицю 1 «Нарахування єдиного внеску», оскільки вона містить суму нарахованого ЄСВ. Вона заповнюється таким чином:

1) в першому розділі бухгалтер відображає загальну суму фактично нарахованої заробітної плати працівникам без обмеження максимальною величиною, на яку нараховується ЄСВ;

2) в другому розділі потрібно відобразити нараховані за місяць виплати працівникам, відповідно трудових договорів, з яких утримується ЄСВ, з урахуванням максимальної величини доходу для утримання ЄСВ. У 2015 році максимальна величина доходу з якої утримується ЄСВ становить 20706 грн;

3) в третьому розділі відображається загальна сума нарахованого у звітному періоді ЄСВ;

4) в четвертому розділі таблиці 1 відображається сума фактично нарахованої заробітної плати (доходу) працівникам, з якої утримується ЄСВ, з урахуванням максимальної величини доходу для стягнення ЄСВ;

5) п'ятий розділ містить інформацію про суми загального утриманого у звітному періоді ЄСВ;

6) шостий і сьомий розділ містить інформацію про суми донарахованого ЄСВ і суми на які зменшують ЄСВ відповідно у разі самостійного виявлення страхувальником помилок у минулих звітних періодах;

7) восьмий розділ містить інформацію про загальну суму нарахованого та утриманого ЄСВ, що підлягає сплаті за звітний період.

Таблицю 5 «Відомості про трудові відносини застрахованих осіб» заповнюють лише ті роботодавці, які мають зміни щодо прийняття та звільнення працівників за трудовим договором або у випадку, коли

робітниця пішла у декретну відпустку (до 3 або 6 років). Якщо таких змін на підприємств не відбувалося, то таблицю 5 бухгалтер не заповнює.

Таблиця 6 «Відомості про нарахування заробітної плати (доходу) застрахованим особам» заповнюється в обов'язковому порядку, адже вона містить інформацію про фактичні суми нарахованих виплат працівникам та відповідно утримань з них ЄСВ.

Таблиця 7 «Наявність підстав для обліку стажу окремим категоріям осіб відповідно до законодавства» заповнюється страхувальниками, у яких є робочі місця, період роботи на яких зараховується до спеціального стажу. Якщо така інформація по підприємству відсутня, то таблиця 7 не заповнюється та не подається разом із «Звітом про суми нарахованої заробітної плати (доходу, грошового забезпечення, допомоги, компенсації) застрахованих осіб та суми нарахованого єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування до фіскальних органів».

Щодо категорій платників ЄСВ, то в 2015 році зменшується кількість категорій платників єдиного податку до 4, а також зменшуються ставки податку для третьої групи з 3,5 % до 2 % від прибутку, для четвертої – з 5–7 % до 4 %. До першої групи зараховуються від тепер підприємці, обсяг доходу яких протягом календарного року не перевищує 300000 грн. (в той час як раніше такий поріг складав 150000 грн), для другої групи обсяг допустимого доходу підвищений з 1000000 грн до 1500000 грн. Це полегшує роботу підприємців, оскільки дозволяє їм користуватись меншою ставкою податку за умов зростання річного доходу.

Позитивним у змінах категорій платників ЄСВ є сам факт зменшення кількості категорії платників, адже бізнес віддавна прагне спрощення податкового адміністрування.

Отже, можна сказати, що зміни, які відбулися в законодавстві щодо ЄСВ грають важливу роль у діяльності підприємства, адже правильно розраховані суми ЄСВ та правильно заповнений «Звіт про суми нарахованої заробітної плати (доходу, грошового забезпечення, допомоги, компенсації) застрахованих осіб та суми нарахованого єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування до фіскальних органів» свідчить про те, що на підприємстві добре налагоджена система ведення обліку і на підприємстві працюють висококваліфіковані бухгалтери.

Література:

1. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці» від 28.12.2014 р. № 77-VIII (зі змінами і доповненнями). – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
2. Закон України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 08.07.2010 р. № 2464-VI (зі змінами і доповненнями). – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, доцент Кондратюк Ольга Михайлівна.

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ

Акмалжон Абдуллаев
(Наманган, Узбекистон)

ГЛОБАЛЛАННЯ ЖАРАЇНИДА ВІРТУАЛ ОЛАМДА АХБОРОТ ТАХДІДЛАРИ

Глобал ахборотлашув асри номи билан тарихга кирган XXI асри замонавий оммавий ахборот-коммуникация технологиялари, хусусан, радиотелевидение, Интернет тармоғисиз тасаввур қилиш қийин. Айниқса, интернетнинг имкониятлари кенг ва чексиз бўлиб, у газета, радио ва ҳатто телевидениедан кўра ҳам кучлироқ таъсирга эга. Ахборот узатиш, алмашилиш ва қабул қилиш жараёнида тезкорлик, аниқлик, сифат ва таъсирчанликни таъминлаш, ахборотни глобал миқёсда кенг ёйилиш имкониятларини очиб бериши "бутун жаҳон ўргимчак тўри"нинг аҳамиятини, ундан фойдаланиш эҳтиёжини орттирмоқда.

Ўзбекистонга ҳам Интернет шиддатли қадамлар билан кириб келмоқда ва кундалик ҳаётимизда ўзининг ўрнига эга бўлмоқда. 2008 йилга келиб Ўзбекистонда Интернет фойдаланувчилари сони 2 млн 200 минг кишидан ошиб кетди. Фан-техниканинг ютуқлари инсоният фойдасига, эзгу мақсадларга хизмат қилиши ижобий ҳолат. Лекин, виртуал оламдан айрим кучларнинг ғаразли ниятларини амалга ошириш учун фойдаланаётганлиги ҳам ҳақиқатдир.

Афсуски, электрон дунёни турли сиёсий кучлар, террористик, экстремистик-ташвиқотлар ва ғояларни тарғиб қилувчи, ҳар-хил жиноий тўдаларнинг фаолиятларини амалга оширишларига ва ўз қарашларини оммага тарғиб қилишларига ҳам кўмаклашмоқда. Халқаро терроризм ва экстримизмнинг "Ал-Қоида", "Ҳизб ут-таҳрир", "Ҳамас" каби йирик ташкилотларининг тахдидлари, Интернет тармоғида ҳам ўзларининг мафкуравий майдонларини яратиш, умумжаҳон компьютар тармоғида кенг қамровли ахборот террорини, "муқаддас уруш" - "электрон-жиҳод"ни олиб бораётганликлари, глобал ва минтақавий хавфсизликка нисбатан янги тахдидлар ва янги муаммолар пайдо қилаётганликлари, айти пайтда, глобаллашув шароитида, дунё мамлакатларининг олдида ахборот хавфсизлигини таъминлаш муаммоларини келтириб чиқармоқда. Тармоқ ичида инсониятга қарши, ёшларга қарши тажовузлар билан йўғирилган гиёҳванд моддалар истеъмол қилиш, сотиш, ахлоқсизлик, зўравонлик, қотиллик ва миллатлараро, динлараро ва ирқий муросасизлик келтириб чиқаришни кенг тарғиб қилувчи, террорчилик ва экстремистик ташкилотларга хизмат қилаётган сайтлар фаолиятларини амалга оширишда давом этмоқдалар. Уларнинг террорчиликка, жиноятга ундовчи ресурслар билан тўлиб-тошиб бориши инсонлар онгини, айниқса ёшларни тезда ўзига жалб қилляпти. Қўпоровчилик, ҳарбийлар ва тинч аҳолини қийноқларга солиш, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган усуллар билан жазолаш саҳналари намойиш этиш орқали, ваҳима уйғотиш, тинч ҳаёт тарзини издан чиқариш, ғоявий порокандалик юзага келтириш мақсадида, шунингдек маънавиятга зарар етказадиган, ақидапарастлик руҳида йўғирилган, ўз мафкуравий таъсирларини муттасил тарзда сақлаб туришга қаратилган манбалар тобора хавфли кўриниш касб этиб бормоқда. Бу каби ахборотлар нафақат алоҳида олинган ягона бир ёки бир неча давлат учун, балки бутун жаҳон ҳамжамияти учун катта хавф туғдиради.

Дунёнинг ривожланган мамлакатларида ушбу муаммони бартараф этишнинг ишончли воситаларини, мукамал дастурларини ишлаб чиқишга ҳаракат қилинмоқда, катта миқдордаги маблағлар ажратилмоқда, кўплаб сайтлар филтрлаб қўйилмоқда. Албатта, ҳақли равишда савол туғилади. Ўзбекистонда юқорида айтиб ўтилган муаммолар таъсирларига тушиб қолмаслик учун, умуминсоний кадриятларга, миллий анъана ва урф-одатларга, халқни эътиқодига, маънавияти ва маданиятига, онги ва тафаккурига зарар етказадиган ёт мафкура ва қарашлардан сақлаш учун нималар қилинляпти ва нималар қилиш керак бўлади? Интернет оламини чеклаб ёки маълумотлар олишни тўхтатиб қўйиш билан масала хал бўлмайди. Бу хусусида И.А.Каримов қуйидагича тўхталади - "... ёшларимиз нафақат ўқув даргоҳларида, балки радио-телевидение, матбуот, интернет каби воситалар орқали ҳам ранг-баранг ахборот ва маълумотларни олмоқдалар. Жаҳон ахборот майдони тобора кенгайиб бораётган шундай бир шароитда болаларимизнинг онгини фақат ўраб-чирмаб, уни ўқима, буни кўрма деб, бир тамонлама тарбия бериш, уларни атрофини темир девор билан ўраб олиш, ҳеч шубҳасиз, замоннинг талабига ҳам, бизнинг эзгу-мақсад муддаоларимизга ҳам тўғри келмайди. Нега деганда, биз юртимизда очиқ ва эркин демократик жамият қуриш вазифасини ўз олдимизга мақсад қилиб қўйганмиз ва бу йўлдан ҳеч қачон қайтмаймиз".

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 29 сентябрдаги "Ўзбекистон Республикасининг жамоат таълим ахборот тармоғини ташкил этиш тўғрисида"ги қарорига мувофиқ Ўзбекистоннинг турли тузилмалари томонидан ахборотларни узатиш тармоқларида таълим ва ёшлар бўйича яратилаётган ахборот ресурслари ягона Зиёнет ахборот тармоғига бирлаштирилди. Тармоқнинг асосий вазифалари: ёшлар учун миллий ахборот ресурсларини шакллантириш ва ривожлантириш, ёшларнинг маънавий ва ақлий жиҳатдан камол топишига кўмаклашадиган ахборотдан кенг кўламда фойдаланишларини таъминлаш, соғлом турмуш тарзини тарғиб этиш ва жисмоний тарбия ва спорт турларини оммалаштириш, ўқувчилар ва ёшлар учун масофадан туриб таълим олиш усулларини ва бошқа ахборот-коммуникация хизматларини таълим тизимига жорий этишда кўмаклашишдир.

Маълумки, кўплаб сайт ва тармоқлар катта маблағлар эвазига филтрлаб қўйилган ва бу ҳолатни кўплаб давлатларда кузатиш мумкин. Албатта таъқиқлар ёки филтр воситалари орқали одамларни Интернет оламидаги турли кучларнинг хатарли тахдидларидан, кераксиз ва салбий ахборотлардан сақлаш қийин ва фақатгина вақтинчалик ҳолат бўлиши мумкин. И.А.Каримов таъкидлаганидек "...ёшларимизнинг

маънавий оламида бўшлиқ юзага келмаслиги учун уларнинг қалби ва онгида соғлом ҳаёт тарзи, миллий ва умуммиллий қадриятларга хурмат эҳтиром туйғусини болалик пайтдан бошлаб шакллантиришимиз керак". Интернетдан олинаётган ахборотларга танқидий ёндашиш ва унинг фойдали манбалари асосида ўз дунёқарашини кенгайтириш, ғаразли маълумотларни инкор эта билиш идрокни, мафкуравий иммунитетни ҳосил қилиш ғоят муҳим жиҳатдир. Ҳар бир ёш маълум бир кўникма ва билимларга, диний ва дунёвий илмларни моҳиятини тушуна олиш қобилиятига эга бўлиши, дунёда кечаётган сиёсий ва иқтисодий жарёнларга бефарқ бўлмаслиги лозим. Буни аввало, ўзининг тақдири, келажаги олдидаги масъулият деб билса, иккинчидан, ватани ва халқи олдидаги бурчи сифатида тушунмоғи лозим.

Интернет тармоғи ҳам, кашф қилинган ҳар қандай фан ютуқлари сингари ўзининг ижобий ва салбий жиҳатларига эга. Глобал тармоқнинг ҳаётимиздаги ўрни ва аҳамияти тобора ортиб бораётганлиги, инсоният учун қай даражада аҳамиятли эканлигини асослашга ҳожат йўқ. Халқаро террористик ва экстремистик ташкилотларни виртуал олам орқали ўз таъсирларини ўтказишга ҳаракат қилишлари ҳам табиий ҳолат. Қачонки ҳамма давлатлар терроризм ҳавфини, халқаро, ҳудудий ва миллий хавфсизлик ва барқарорликка, умуман инсониятга фожеали глобал ҳавфни тушуниб, биргалиқда ҳаракат қилганларидагина яхшироқ натижаларга эришилган бўларди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. –Тошкент: Ўзбекистон, 2000 йил.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008 йил.

Дилрабо Абдурахмонова
(Наманган, Ўзбекистон)

ПРЕЗИДЕНТ ИСЛОМ КАРИМОВ АСАРЛАРИДА БАРКАМОЛ ИНСОННИ ТАРБИЯЛАШ ҒОЯЛАРИ

Бугунги кунда маънавият масаласи ижтимоий ҳаётимизнинг асосий масалаларидан бирига айлиб қолди. Мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ бу масалага катта ва узлуксиз эътибор бериб келинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг ҳар бир нутқи ва маърузалари, мақола ва асарларида юксак маънавият келажак пойдевори эканлиги қайта-қайта таъкидланмоқда. «Зеро, - деб ўқтиради Ислом Каримов, - биз жамиятимиз тараққиётини фақатгина иқтисодий, ижтимоий фаровонлик билангина эмас, халқимизнинг маънавий баркамоллиги, демократик ва инсонпарварлик тамойилларининг кишилар онгида нечоғлик чуқур илдиз отиши билан баҳолаймиз».

Еркесвар халқимиз мустақиллик туфайли ўз эри, ўз тили, ўз динига эга бўлди; миллий ғурури, иззат обрўси тикланиб, эндиликда қадриятларимиз, маънавий меросимиздан баҳраманд бўлмоқдамиз. Мустақиллик ва маънавият бир-бирига ғоят боғлиқ тушунчалардир. Маънавияти буюк халқни қул қилиш, абадий истибдод зулми остида сақлаш мумкин эмас. Бундай маънавиятнинг камол топиши, қалбларга сингиши учун Мустақилликни мустаҳкамлаш ҳам лозим бўлади. қудратли келажаги буюк давлат, буюк ижтимоий-иқтисодий ислохотлар қудратли маънавият замирида вужудга келади. Ҳар бир алоҳида шахснинг ва бутун миллатнинг маънавий камолоти орқали демократик ҳуқуқий давлат барпо этилади. Давлатимиз раҳбари шу боис ҳам маънавият ва маърифатга доимо катта эътибор бериб келмоқда. Шу оқилона сиёсат туфайли халқимиз ўзлигини таниб, ўз шажарасини идрок этмоқда, тарих олдидаги вазифасини англаб олмоқда.

Инсон маънавиятини юксалтирмасдан туриб, халқимиз ҳаёти ва турмуши юксалишида, ҳамда мамлакатимиз тараққиётида муваффақиятларга эришиш қийин. Ислохотларнинг биринчи босқичида миллий маънавиятни юксалтириш йўлида кўзланган мақсад тўла амалга оширилди ва иккинчи босқичда амалга оширилиши лозим бўлган вазифаларга замин ҳозирланди. Маънавий, мафкуравий парокандалик даврига барҳам берилди. Ижтимоий ҳодисалар билан бирга миллий маънавиятимиз юксала борди. Юртбошимиз Ислом Каримов «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» асарида таъкидлаганидек: «Халқнинг маънавияти ва маданияти, унинг ҳақиқий тарихи ва ўзига хослиги қайта тикланаётганлиги жамиятимизни янгилашиш ва тараққий эттириш йўлидан муваффақиятли олға силжишида ҳал қилувчи, таъбир жоиз бўлса, белгилувчи аҳамиятга эгадир...». Ҳақиқатдан фақат маънавий эркин ва озод халқ теран ва комил тафаккур туфайли ҳар соҳада катта ютуқларга эришиши мумкин. Бошқача айтганда, фақат маънавий соғлом, кучли жамиятгина ислохотларга тайёр бўлиши мумкин.

Маънавий тарбия соҳасида кўзбўямачиликка йўл қўйиш ниҳоятда хатарли. Маънавият жамият ҳаётининг шундай бир нозик, аҳамиятли соҳасики, бу борада хўжакўрсинга иш қилиш иқтисодий ва сиёсий соҳаларда қутилмаган турли инқирозларни келтириб чиқариши мумкин. Айниқса, бу соҳада ўзи бўларчилик ва лўттибозликка йўл қўйиб бўлмайди. Кишиларда, хусусан ёшларда янги маънавиятнинг шаклланиши анча мураккаб ва машаққатли жараён ҳисобланади. Буни амалга ошириш учун кенг қўламли маданий, тарихий, маърифий, тарбиявий ишларни амалга ошириш керак бўлади. Эски тузум шароитида таркиб топган маънавий инқирозга барҳам бериш, янги тафаккурга эга бўлган инсонни шакллантириш мураккаб, муайян даврни талаб қилувчи, аста-секин амалга ошадиган жараён бўлганлиги сабабли тарихнинг бурилиш давларида жамият ҳаётида маънавий бўшлиқ ҳолатлари ҳам юзага келиши табиийдир. Бу бўшлиқ жамият учун иқтисодий, сиёсий инқирозга нисбатан анча хатарлироқ кечади. Шу сабабли тарихий бурилиш давларида объектив тарзда юзага келадиган бундай ҳолатларни чуқур англаб,

уларга тўғри муносабатда бўлиш лозим. Мамлакатимиз раҳбарияти буни тўғри англаб, бундай ҳолатларнинг қалқиб юзага чиқишининг олдини фақат одамларимиз, авваламбор ёшларимизнинг иймон-еътиқодини мустаҳкамлаш, иродасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган баркамол инсонлар этиб тарбиялаш орқалигина олиш мумкинлигини, мустақиллик тафаккури, маънавиятини шакллантириш, мақсад, вазифа, воситалари йўлларини излаб топиш, ҳаётга жорий этиш орқали ҳал этиш мумкинлигини таъкидлаб келмоқда. Зотан, ёш мустақил мамлакатимизнинг келажаги учун маънавияти юксак, баркамол инсонлар зарур. Шунинг учун ҳам юртбошимиз «Юксак маънавият - келажак пойдевори» деган ҳикматли шиорни янада баландроқ кўтардики, юксак маънавият мустақилликни мустаҳкамлаш, ривожлантириш ва такомиллаштириш учун муҳим ва зарурий тамойиллардан бири бўлиб қолди. Маънавиятли ва эътиқодли кишилар ўз маслаги, ватани учун жонини фидо қилишга ҳам тайёрдирлар.

Ўзбекистон бозор муносабатларига тўла ўтаётган даврда маънавий-ахлоқий қадриятларнинг аҳамияти тобора ўсиб бораётганлиги маънавий баркамол авлодни тарбиялашни энг долзарб масала сифатида кун тартибига қўймоқда. Шу маънода юртбошимиз Ислоҳ Каримовнинг иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясида «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз» номли маърузаларидаги қуйидаги фикрларига эътиборни қаратмоқ лозим: «Бу соҳадаги ишларимизнинг пировард мақсади – иймон-еътиқоди бутун, иродаси бақувват эркин фуқаро маънавиятини шакллантиришдир. Яъни, мустақил дунёқарашга эга, аждодларимизнинг бебаҳо мероси ва замонавий тафаккурга таяниб яшайдиган баркамол шахс – комил инсонни тарбиялашдан иборат». Бозор муносабатларида ҳам юксак маънавиятли ва ахлоқ-одобли, иқтидорли, билим савияси юқори ва чуқур, зукко, ишбилармон, ишчан кишилар зарур. қашшоқ маънавият, маънавий-ахлоқий султ, билим савияси юзаки ва паст, ишнинг кўзини билмайдиган кишилар бозор муносабатларида кўзланган мақсадга эриша олмайдилар. Бундан хулоса шуки, ҳеч кечиктирмай, иккиланмай маънавий-маърифий тарбия масаласи ҳақида ўйлаш, уни тўғри йўлга солиш вазифаси келиб чиқади. Бунда биз маърифатпарвар Абдулла Авлонийнинг: «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт - ё мамот, ё нажот - ё ҳалокат, ё саодат - ё фалокат масаласидир», деган ўғитига амал қилишимиз зарур.

Ендиликда, маънавий ва маърифий тарбия мустақил давлатимиз сиёсати даражасига кўтарилди. Чунки Президентимиз таъкидлаганидек, тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан этук одамлар ҳал қилади. Юртдошларимизнинг техникавий билими, мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маънавий баркамоллик, мустақил тафаккур билан бирга бориши керак. Ақлий заковат ва руҳий-маънавий салоҳият маърифатли инсоннинг икки қаноти бўлади. Бутун маънавий ва маърифий тарбия ишимизни шу қоидага асосланиб қуроғимиз, замон, мустақил тараққиётимиз, бозор муносабатлари даври талабидир.

Авалло шуни айтиш керакки, маънавий баркамол инсон тушунчасининг ўзи кенг қамровли, серқирра тушунча. Маънавий баркамол инсон-комил инсон тушунчаси билан ҳамоҳангдир. Айни вақтда маънавий баркамол инсон тушунчаси соғлом авлод тушунчаси билан ҳам боғланиб кетади. Илмий адабиётларда бу тушунчалар алоҳида-алоҳида ишлатилса-да, моҳиятан уларнинг ҳаммаси инсон ахлоқи ва одобини, уларда шаклланган барча ижобий хислатларни, уларнинг инсонларга, жамиятга ва Ватанга бўлган муносабатларидан тортиб, токи оилага, ота-онага ва бошқаларга муносабатларининг барча қирраларини қамраб олади.

Соғлом деганда, биз фақатгина жисман бақувват фарзандларимизни эмас, балки маънавий бой авлодни, ақлий ривожланган, ахлоқий пок, маърифатли фарзандларни, авлодни тушунмоғимиз керак. Бундай кишилар ўзларида халқимизнинг энг ардоқли фазилатлари - иймон ва инсоф, меҳр-оқибат, шафқат ва раҳмдиллик, уят ва андиша, ор-номус, ўзаро ҳурмат, юксак ватанпарварлик, элига ва халқига садоқат каби қадриятларни ва ғояларни мужассамлаштирган бўлишлари лозим.

Президентимиз эркин фуқаро, озод шахс, баркамол инсон ҳақида гапириб, қуйидаги тўрт жиҳатга эътиборни қаратди, яъни ҳар бир фуқаро:

- ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган бўлсин, бунинг учун курашсин;
- ўз кучи ва имкониятларига таянадиган бўлсин, имкониятларини ишга солиб, самарасини кўрсин;
- атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабат билдира олсин;
- шахсий манфаатини мамлакат ва халқ манфаати билан уйғун ҳолда кўриб, фаолият юритсин.

Булар баркамол инсон фазилатлари ҳақидаги аниқ ва тўлиқ таърифдир. Маънавий баркамол инсон шон-шухрат, мансаб, моддий бойлик кетидан қувмайди, моддий қийинчиликларга дуч келганда қадди букилмайди, баъзан уюштирилган тухмату-фитналар унинг руҳини тушира олмайди. Демак, ҳар қандай шум тақдир ва қисмат покиза, мард, маънавий баркамол инсон маънавиятини буза олмайди, балки мустаҳкамлайди, чиниқтиради. Юксак даражадаги маънавиятга эга инсон - фидойилик, жасорат, мардлик, ўз халқини севиш, Ватанни қадрлаш, аждодларидан фахрланиш каби олижаноб фазилатлари билан ажралиб туради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И. Келажакни жасоратли одамлар қуради. «Халқ сўзи» газетаси, 1999 йил, 17-феврал.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. –Б. 299-300.
3. Каримов И.А.Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. –Б. 13-14.
4. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. –Б. 25.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. –Тошкент: Ўзбекистон, 2000. –Б. 232-233.

Азиза Асқарова
(Наманган, Узбекистон)

ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА ИНТЕРНЕТ ОРҚАЛИ КИРИБ КЕЛАЁТГАН МАЪНАВИЙ-ҒОЯВИЙ ТАҲДИДЛАР

Бугунги кунда “глобаллашув” сўзи энг кўп ишлатиладиган тушунчалардан бири ҳисобланади. Бу бежиз эмас, албатта. Зеро, ушбу тушунча инсон ва жамият ҳаёти ривожининг ҳозирги давридаги муҳим хусусиятларни, жумладан, тез суръатлар билан ўзгариб бораётган, кишилиқ цивилизацияси бугунги кунгача бошидан кечирган даврлардан тубдан фарқ қиладиган ўта шиддатли ва мураккаб бир воқелиқни ўзида мужассам этади. Айни пайтда, кишилиқ жамияти ривожидида устувор бўлиб бораётган майллардан келиб чиқиладиган бўлса, инсониятнинг истиқболлини ҳам тасаввур қилиш имконини беради.

Шу билан бирга, сиёсий глобаллашув ҳамда фан, маданият, таълим ва ахлоқ соҳасидаги жараёнларни ифодаловчи ижтимоий-маданий глобаллашув ҳам содир бўлаётганини ёддан чиқармаслик зарур. Глобаллашув жараёнининг яна бир ўзига хос жиҳати унинг мафқуравий таъсир ўтказиш кўламини ҳаддан зиёд кенгайтириб, беқиёс даражада тезлатиб юборганида ҳам кўринади. “Мана шундай вазиятда, - деб ёзади И.Каримов, - одам ўз мустақил фикрига, замонлар синовидан ўтган ҳаётининг миллий қадриятларга, соғлом негизда шаклланган дунёқараш ва мустаҳкам иродага эга бўлмаса, ҳар турли маънавий таҳдидларга, уларнинг гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона кўринишдаги таъсирига бардош бериши амримаҳол”.

Оммавий ахборот воситалари муайян ахборотни етказиш, у ёки бу масалага диққатни қаратиш орқали фуқороларни унинг атрофида бирлашишларига хизмат қилади, турли ижтимоий гуруҳ вакилларига ўз фикрларини ифода этиш, фикрдошларни топиш, ягона мақсад ва эътиқод йўлида яқдиллик билан ҳаракат қилишга замин яратади.

Маълумотларга кўра, 30 минутдан кейин ахборотнинг 60 фоизи, кун охирига келиб 40 фоизи, ҳафта охирига келиб бор йўғи 10 фоизи эсда қолади. Шундан келиб чиқиб, ижтимоий фикрга таъсир ўтказишга қаратилган, турли ғоявий мазмун билан суғорилган ахборотларни вақти-вақти билан такрорлаб туришга ҳам алоҳида эътибор берилаётганини таъкидлаш зарур.

Интернет бугунги ахборот маконининг муҳим бўғинига айланди. Ҳозирда интернетдан нафақат компьютер тармоғи, балки космик алоқа йўлдошлари, радиосигнал, кабел телевидениеси, телефон, уяли алоқа орқали ҳам фойдаланиш мумкин. Интернет кишилар ҳаётининг ажралмас қисмига айланиб бормоқда. Бугунги кунда 1 миллиард 250 миллион киши у ёки бу даражада ундан фойдаланиши ҳам мазкур фикрларнинг тўғрилигини тасдиқлайди.

Ана шундай вазиятда И.А.Каримов таъкидлаганларидек, шуни унутмаслик керакки, “бугунги кунда инсон маънавиятига қарши йўналтирилган, бир қарашда арзимас бўлиб туюладиган кичкина хабар ҳам ахборот оламидаги глобаллашув шиддатидан куч олиб, кўзга кўринмайдиган, лекин зарарини ҳеч нарса билан қоплаб бўлмайдиган улкан зиён етказиши мумкин”.

Мамлакатимиз Президентининг бундай огоҳлантиришлари жиддий асосга эга эканини интернет келтириб чиқараётган бир қатор салбий жиҳатларда ҳам яққол кўринади. Унда ўз-ўзини ўлдиришнинг осон йўллари тарғиб қилувчи 9 мингдан, эротик мазмунга эга 4 мингдан зиёд сайтларнинг мавжудлиги ҳам бунинг исботи бўла олади. Мутахассислар ўтказган махсус тадқиқотлар мавжуд сайтларнинг тахминан 12 фоизи порнографик характерга эгаллигини кўрсатади. Мавжуд махсус дастурлар интернет тармоғидаги порнографиянинг фақат 90 фоизинигина филтрлайди, яъни компьютердан фойдаланувчининг ихтиёридан ташқарида экранда пайдо бўлиши йўлига тўсиқ қўя олади. Демак, қанчалик ҳаракат қилинмасин порнографик мазмунга эга сайтлар интернетдан фойдаланувчиларнинг хоҳиш-истагидан қатъий назар, уларнинг диққатини торта олади. Жумладан, тадқиқотларда 42 фоиз болалар ва ўсмирлар онлайн порнография таъсирига тушиши қайд қилинади.

Шунингдек, мутахассислар маълумотларига кўра, интернет орқали тарқатиладиган компьютер ўйинларининг 49 фоизи сезиларли даражада зўравонлик ва ёвузлик кўринишига эга, 41 фоиз жангари (турли отишмалар ва портлашларга асосланган) ўйинларда эса ўйин қаҳрамони ўз мақсадига этишиш учун шундай зўравонлик ва ёвузлик содир этади. 17 фоиз ўйинларда ана шу зўравонлик ва ёвузликнинг ўзи бош мақсад ҳисобланади.

Интернет ривожини, у бераётган имкониятлар ўзига хос қарамликни ҳам келтириб чиқармоқда. Маълумотларга кўра, дунё бўйича интернетдан фойдаланувчиларнинг тахминан 10 фоизи унга мустаҳкам боғланиб қолган.

Манфаатдор ижтимоий-сиёсий кучлар интернетдан ғараз мақсадларда ҳам усталлик билан фойдаланилаётганини таъкидлаш зарур. Мазкур масалага тўхталиб Юртбошимиз “ахлоқий бузуқлик ва зўравонлик, индивидуализм, эготсентризм ғояларини тарқатиш, керак бўлса, шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик, уларни кўпоришга қаратилган хатарли таҳдидлар одамни ташвишга солмай қўймайди, -деб ёзади.

Бу инсон ҳаёти ва ёшлар тарбиясига катта хавф солаётган ва бутун жаҳонда бамисоли бало-қазодек тарқалиб бораётган бундай хуружларга қарши курашиш ҳаётининг амалий аҳамиятга эгаллигини кўрсатади. Аммо Президентимиз таъкидлаганларидек, бизнинг миллий руҳимиз ва табиатимизга ёт ва бегона бўлган ана шундай ҳодисаларни фақат танқид ва инкор қилиш ёки уларни тақиқлашнинг ўзи етарли эмас. Бундай хатарлардан ҳаётимизни асраш, маънавий бўшлиққа йўл қўймаслик учун авваламбор эзу

инсоний ғоялар билан халқимизнинг онгу тафакқурини ва савиясини юксалтириш, жаҳон майдонида юз бераётган кескин ақл-заковат ва истеъдод мусобақасида беллашувга қодир бўлишимиз шарт.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон Каримов XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1998 йил.
2. Таълим тараққиёти. 1999. №2. Та`лим taraqqiyoti.

**Юрій Бобровнік
(Переяслав-Хмельницький)**

ІСТОРИЯ ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТА В УКРАЇНІ (1990-2010 рр.)

Зміни в державній структурі СРСР, викликані процесами Перебудови, призвели до реорганізації державних органів влади в УРСР. 1990 р. парламентарями СРСР було прийнято низку рішень, спрямованих на зменшення ролі Комуністичної партії в управлінні СРСР і підвищення ефективності структури державних органів, що безпосередньо займалися розвитком галузей народного господарства. Головною інновацією того часу стало введення в Радянському Союзі посади президента. Відповідні ініціативи щодо запровадження посади президента обговорювалися депутатами Верховної Ради УРСР. У липні 1991 р. були прийняті відповідні закони, що дали змогу утворити таку державну посаду.

Враховуючи історію протистояння в суспільстві при обранні Глави Української Держави, вважаємо, що важливим є історичне переосмислення існування інституту Президента в Україні. Незначна кількість історичних наукових праць з обраної проблематики визначає актуальність дослідження.

Мета статті – висвітлити історію виникнення та становлення інституту Президента в Україні (1990–2010 рр.).

Завдання дослідження: з'ясувати стан нагромадження наукових історичних знань, розкрити поняття «інститут Президента», висвітлити історію формування структури інституту Президента України.

Досліджуючи інститут Президента в Україні, спершу слід зосередитися на тлумаченні зазначеного поняття. У науковій літературі при характеристиці правового становища Президента найчастіше застосовуються терміни – «правовий статус Президента», «інститут Президента» та «інститут президентства». Вони близькі за своїми значеннями, але не тотожні. Зокрема, російський дослідник Б. П. Єлісєєв зазначав: «Як інститут конституційного права, інститут Президента складається з тих конституційно-правових норм, що регулюють його обрання, вступ на посаду, функціонування й відставку, тоді як нормативний зміст правового статусу Президента обмежується тільки рамками його діяльності» [7]. Цілком зрозуміло, що Президент як глава держави може отримати певний статус тільки після обрання та інавгурації. В.І. Каїнов стверджував: «По-перше, правові норми, що складають у своїй сукупності інститут Президента, первісні стосовно правового статусу Президента; по-друге, інститут Президента за своїм нормативним обсягом ширший від правового статусу Президента. Зміст останнього втілює насамперед сукупність функцій і повноважень Президента. Функції Президента свідчать про його повноваження, про його правові можливості в їх реалізації. У найзагальнішому вигляді повноваження Президента сконцентровані в його правах і обов'язках. Тим самим правовий статус Президента визначає його діяльність. На відміну від правового статусу Президента обсяг інституту Президента ширший: він утворюється за рахунок правових норм, що визначають не тільки його функціонування, але й обрання» [23]. Таким чином, правовий статус Президента складає тільки частину інституту Президента, оскільки вужчий за змістом від останнього.

Вимагають також уточнення параметри застосування термінів «інститут Президента» та «інститут президентства». На думку О.Т. Волощук, при дослідженні цього конституційно-правового інституту належить застосовувати словосполучення «інститут Президента», а не «інститут президентства», що подекуди вживається в науці та політичній практиці, яке має, децю інший відтінок [4]. Інститут Президента як юридичну конструкцію можна визначити як систему взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих елементів, що мають таку внутрішню побудову: 1) порядок обрання Президента; 2) його правове становище в структурі органів державної влади; 3) функції та повноваження Президента; 4) припинення повноважень глави держави; 5) можлива відповідальність Президента за державну зраду й порушення конституції. Отже, інститут Президента в найзагальній формі можна визначити як систему конституційно-правових норм, що регулюють формування та функціонування президентської влади, а також деякі питання, пов'язані із забезпеченням безперервності та наступності цього важливого органу держави [66].

Цікавими є висновки та узагальнення А.Д. Пахарева щодо розвитку саме інституту президентства, який він чітко пов'язував із діяльністю та ініціативами конкретного Президента України. Так, дослідник зазначав, що інститут президентства, запроваджений у липні 1991 р., перебував в ембріальному стані до перших в історії країни всенародних президентських виборів 1 грудня 1991 р. За першого Президента було побудовано першооснову вертикалі виконавчої влади в незалежній Україні. За другого Президента термін «інститут президентства» був закріплений положенням нової Конституції України 1996 р. та відповідними законодавчими актами про президентські структури: адміністрацію і раду безпеки. По суті інститут президентства за другого Президента став провідною владною структурою [34, с. 18]. Згідно з поглядом представника української школи конституційного права Н.Т. Плахотнюка, інститут президентства – це

сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, змістом яких є діяльність Президента України. Це передусім політико-правові відносини, які можуть мати як паритетний, так і субординаційний характер, вони врегульовані конституційним, адміністративним, кримінальним і цивільним правом. Автор виділяє такі елементи інституту президентства: порядок виборів, вступ на посаду, відповідальність, припинення повноважень та компетенція. В «елементах інституту президентства» Н.Г. Плахотнюк вбачає групу норм, що впорядковують суспільні відносини, учасником яких є Президент України [35, с. 3]. На його думку, підставами до введення інституту президентства в Україні були: 1) наявність історичних традицій республіканської форми правління; 2) наявність історичних традицій розподілу влад; 3) існування в політичній історії України створення інституту президентства; 4) відображення в партійних документах початку ХХ ст. положень про організацію влади в Українській державі з можливістю включення до державних органів посади президента; 5) недоцільність виконання президентських функцій «колегіальним главою держави» під час перебування УРСР у складі СРСР; 6) інституціоналізація поста президента СРСР в 1990 р. і неможливість керівництва СРСР зупинити процес розпаду Союзу; 7) проголошення в УРСР в липні 1990 р. принципу розподілу влади; 8) суб'єктивні підстави введення інституту президентства й обрання Президента України були пов'язані із зіткненням інтересів окремих політичних сил, неспроможних на початку 90-х рр. отримати більшість у Парламенті, але таких, що мали можливість впливати на конкретну особу – Президента [35, с. 9].

На нашу думку, «інститут Президента» варто розглядати ширше, а саме як одну із систем органів влади в Україні, оскільки посаду Президента України обіймає одна особа, котра на період обрання наділена певними повноваженнями та обов'язками. Практичне втілення у життя отриманих повноважень однією особою є нереальним, тому для виконання поставлених Конституцією завдань Президент отримав Адміністрацію, штат радників, власний бюджет, адміністрації на рівні областей та районів країни. Відповідна структура становить команду, яку на чолі з Президентом України варто класифікувати як «інститут Президента».

Різні аспекти становлення, характеристики, місця інституту Президента в механізмі реалізації державної влади розкривали у своїх працях як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. З огляду на міждисциплінарний характер дослідження проблем становлення, розвитку, функціонування інституту Президента як інституту права та інституту держави наукові пошуки проводяться вченими-юристами, політологами, фахівцями в галузі державного управління, історії та ін.

Аналіз останніх публікацій свідчить, що теоретико-методологічні та практичні аспекти дослідження інституту Президента в контексті конституційного права України висвітлені в наукових роботах В.В. Сухонос [42, с. 240– 261], В. М. Шаповала [70], В. А. Шатіла [67– 69], Г.С. Журавльова [8, с. 32– 35], М.І.Зелінська [17], А. Колодій [27] та ін. Значний внесок у дослідження інституту Президента в механізмі реалізації державної влади зробили відомі в галузі права науковці Н. Г. Плахотнюк [35; 36], В.Ф. Погорілко [37], І.М. Старків [41] та ін.

Дослідженням історії традицій становлення інституту глави держави в Україні займалися В.Бараєв, Г. Кривчик [1, с.10– 20], М.І.Зелінська [18; 19], М. Кармазіна [24; 25], Н.В. Кононенко [28]. Суспільно-політичні передумови запровадження інституту Президента на початку 1990-х рр. розкрив у своїй статті І.Процик [40]. Роль політичних партій України в формуванні інституту Президентства висвітлив О.С. Терзі [43]. Роль інституту Президента України в структурі державного управління досліджували О. Корх, Б. Готов та І. Карнаух [31]. Значна частина праць науковців присвячена порівняльній характеристиці інституту Президента України з такими ж інститутами Франції, США; це, зокрема, роботи О.В. Бойко та О.Т. Волощук [2; 3].

В історико-правовому аспекті, варто відзначити дослідження В.В. Горбатюк, де автор зосередився на історії формування системи повноважень Президента в правовій системі координат, що впливали з Конституції та існуючих законів України [5]. Окремі структурні елементи інституту Президента досліджувала О.І. Зозуля, котра здійснила аналіз нормативно-правових засад формування сучасної Адміністрації Президента України, підтвердила ґрунтовність та практичну необхідність реорганізації Секретаріату Президента в Адміністрацію Президента України в рамках удосконалення забезпечення діяльності Глави Держави [20, с. 408– 418].

Окремі аспекти аналізу інституту Президента України розкрито в працях В.М. Шаповала. Більш системний підхід при аналізі інституту Президента здійснили В.А. Шатіло та Р. Павленка [70]. Порівняльну характеристику інституту президента в різних країнах здійснив В.І. Кохановський [32, с. 46– 50].

З позиції конституційних засад діяльності Президента здійснено аналіз президентської вертикалі в системі вищих органів влади в Україні у праці Ф.Г. Бурчака [3]. Інституту Президента приділено увагу в монографії С.В. Лінецького, який досліджував його в контексті політико-правового аналізу державного режиму в Україні. Так, дослідник розглядав розвиток інституту Президента, через призму еволюції повноважень Глави Української держави. Так, науковець, по-перше, незвично виділяє президентську республіку, під якою мав на увазі конструкцію, коли Президент є главою держави й виконавчої влади, сам керував урядом, призначав та звільняв міністрів, одночасно Парламент не втручався у діяльність уряду. Ця модель, згідно з думкою автора, в Україні цілісного й завершеного вигляду не набула, а проіснувала впродовж 1991–1996 рр. Вона добре простежувалася у вигляді тенденції державного розвитку в 1991–1992 та 1995–1996 рр. як домінанта політико-правового й конституційного процесу. Особливо посилювалася ця тенденція протягом 1995– 1996 рр. під час ухвалення нової Конституції. По-друге, С.В. Лінецький виділяв квазіпрезидентську республіку, коли Президент є главою держави й виконавчої влади, керує урядом опосередковано, через одноосібно призначеного Прем'єр-міністра, звільняє їх самостійно, а Парламент не

втручається або має обмежене поле втручання в роботу уряду. Зазначена модель повністю реалізувалася лише в 1995–1996 рр., але як тенденція еволюції форми правління простежувалася в 1991–1995 рр. По-третє, автор монографії виокремлює президентсько-парламентську республіку, коли Президент є главою держави й виконавчої гілки влади, за його поданням Парламент призначає Прем'єр-міністра. У межах цієї моделі Парламент не мав права висувати власну кандидатуру на посаду голови уряду, а Кабінет Міністрів України зберігав подвійне підпорядкування Президентів та Парламенту. Ця модель реально існувала, згідно з висновками дослідника, у 1991–1995 рр., особливо була послаблена у 1992–1993 та 1994–1995 рр.; у вигляді тенденції еволюції інституту Президента зберігається й після 1996 р. По-четверте, С.В. Лінецький виділяв парламентсько-президентську республіку, коли Президент виступає главою держави, а прем'єр-міністр очолює виконавчі структури влади й обирається та затверджується Президентом і Парламентом спільно. У цілісному вигляді ця модель не існувала, а як тенденція виявилася особливо помітною в 1993–1994 рр. [33, с. 34].

Окрему частину матеріалу складають праці історичного характеру, у яких розглядається перебіг суспільно-політичних подій того періоду та у відповідному історичному контексті аналізувався інститут Президента в Україні. До таких досліджень варто віднести розвідку В. Зайцева. Домінуючим напрямом у дослідженні автора є інститут Президента, а саме аналіз конституційних повноважень та процес історичної еволюції структури. У концептуальному аспекті переважаючим є розгляд інституту Глави Держави в системі координат співвідношення повноважень Президента та Верховної Ради України із висвітленням історичних трансформацій президентсько-парламентської моделі в парламентсько-президентську і в подальшому у президентсько-парламентську [10, с. 5–29.].

О.В. Кінаєв у запропонованій ним типології інститутів президента в різних державах виділив Україну в самостійну групу, зазначаючи, що «український тип правомірно розглядати в якості перехідного між французьким та російським» [26].

Відзначаючи значний внесок науковців у вивчення окресленої проблеми, вважаємо за доцільне зауважити, що історичний аспект запровадження та розвитку інституту Президента в Україні в умовах становлення Української незалежної держави належно не розкритий.

Інститут Президента України як одноособового Глави Держави є порівняно новим явищем у політичному житті й державному будівництві. Тривалий час в Україні функції Глави Держави виконували переважно Верховна Рада Української РСР, яка вважалася найвищим органом державної влади в республіці, її Президія як постійно діючий орган державної влади та її Голова. Теоретичною основою зосередження функцій Глави Держави у Верховній Раді Української РСР в особі її постійно діючого органу – Президії – була концепція «колективного президента», яким вважалася Президія. Про ідею введення посади Президента СРСР офіційно було заявлено 12 лютого 1990 р. на засіданні Президії Верховної Ради СРСР, у зв'язку із чим було прийнято постанову про склад комісії для підготовки пропозицій, пов'язаних із запровадженням поста Президента СРСР. Навесні 1991 р. таку посаду Президента було засновано в РРФСР. Відтоді в Україні розпочався процес підготовки відповідної законодавчої бази, що стосувалася заснування посади Президента УРСР. Так, 5 липня 1991 р. Законом Української Радянської Соціалістичної Республіки № 1293-XII «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» було законодавчо закріплено заснування поста Президента. Статус Президента Української РСР та його повноваження було визначено Конституцією Української РСР, відповідно до якої Президент був найвищою посадовою особою Української держави та главою виконавчої влади [13]. Того ж дня Верховна Рада УРСР прийняла закони «Про Президента Української РСР» і «Про вибори Президента Української РСР» [14; 15]. Теоретичною основою становлення структури Президента на цьому етапі була насамперед Концепція нової Конституції України, схвалена Верховною Радою УРСР 19 червня 1991 р. [38]. Практичною відправною точкою втілення в реальність інституту Президента став акт проголошення незалежності України, референдум та вибори Президента України 1 грудня 1991 р.

Проте конституювання інституту Президента активно і всебічно тривало під час конституційного процесу, пов'язаного з підготовкою нової Конституції України і внесенням низки змін і доповнень до чинної на той час Конституції. Про це свідчать, зокрема, проекти Конституції України в редакціях 1992, 1993, 1995 рр., та Конституційний договір, укладений між Президентом України і Верховною Радою України 8 червня 1995 р. За цими проектами Конституції України і Конституційним договором Президент України набував статусу Глави Держави і глави виконавчої влади. Остаточний статус Президента був визначений Конституцією України 1996 р. [30].

Для забезпечення здійснення своїх повноважень як Глави держави Президент України 13 грудня 1991 р. своїм указом створив державний орган «Адміністрацію Президента України». Загальне керівництво Адміністрацією Президента здійснював секретар, який призначався на посаду і звільнявся з неї Президентом України. Основними завданнями Адміністрації були організаційне, правове, консультативне, інформаційне, експертно-аналітичне та інше забезпечення діяльності Глави Держави [46]. Відповідно до указу Адміністрація набула такої структури: група помічників та референтів Президента України; юридичне управління Президента України і Кабінету Міністрів України; служба Президента України з міжнародних питань; служба Президента України з питань внутрішньої політики; служба Президента України з питань територій; інформаційна служба Президента України; прогнозно-аналітична служба Президента України; служба Протоколу Президента України; прес-служба Президента України і Кабінету Міністрів України; служба безпеки Президента України; загальний відділ; відділ нагород; відділ у питаннях громадянства;

відділ у питаннях помилування; відділ листів і прийому громадян; відділ оргтехніки і комп'ютеризації; канцелярія; сектор кадрів; сектор контролю.

Адміністрація з часом перетворилася на потужну інституцію, через яку Президент здійснював безпосередню виконавчу владу в державі. Адміністрація не була передбачена Конституцією як окремий суб'єкт влади, оскільки підпадала під дію ст. 106 п. 28 Конституції про право Президента формувати консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті [30]. У той же час Президент України неодноразово регламентував структуру та межі повноважень Адміністрації за допомогою своїх указів. Це зокрема, Указ Президента України від 14 грудня 1996 р. №1220 «Про адміністрацію Президента України» [47]; Указ Президента України від 19 лютого 1997 р. № 159 «Про затвердження Положення про Адміністрацію Президента України» [51]; Указ Президента України від 20 серпня 2002 р. №729 «Про заходи щодо вдосконалення діяльності Адміністрації Президента України» [61]; Указ Президента України від 6 березня 2003 р. №203 «Питання Адміністрації Президента України» [62]; Указ Президента України від 6 червня 2003 р. № 484 «Про Головне аналітичне управління Адміністрації Президента України» [58]; Указ Президента України від 14 квітня 2004 р. №434 «Про невідкладні заходи з удосконалення організації прийому громадян органами державної влади, органами місцевого самоврядування та посадовими і службовими особами цих органів» [48], який охоплював цілу низку положень, що безпосередньо стосувалися діяльності Адміністрації Президента; Указ Президента України від 20 жовтня 2004 р. №1284 «Про внесення змін до Указу Президента України від 20 серпня 2002 р. №729» [52]. Поява цих указів засвідчує значну увагу Президента до функціонування Адміністрації та зацікавленості у її дієздатності та впливовості в системі координат державних органів влади України.

Згідно з Указом Президента України від 19 лютого 1997 р. «Про затвердження Положення про Адміністрацію Президента України» було затверджено «Положення про Адміністрацію Президента України». Відповідно адміністрація набула такої розширеної структури: Глава Адміністрації Президента України; заступники Глави Адміністрації Президента України; прес-секретар Президента України; головне управління організаційно-кадрової політики та взаємодії з регіонами; головне управління з питань судової реформи, діяльності військових формувань та правоохоронних органів; головне аналітичне управління; головне контрольне управління; головне управління інформаційної політики; головне державно-правове управління; головне управління з питань зовнішньої політики; головне управління з питань економічної політики; головне управління з питань звернень громадян; постійний представник Президента України у Верховній Раді України; постійний представник Президента України у Конституційному суді України; постійний представник Президента України на Чорнобильській АЕС [63]; уповноважений Президента України з питань контролю за діяльністю Служби безпеки України; управління Державного Протоколу та Церемоніалу Президента України; управління з питань забезпечення зв'язків з Верховною Радою України, Конституційним Судом України і Кабінетом Міністрів України; управління стратегічних ініціатив; управління державних нагород та геральдики; управління з питань громадянства; управління з питань помилування; управління документального забезпечення. Після подій «Помаранчевої революції» статус Адміністрації Президента України змінено. Так, 24 січня 2005 р. Президент України видав указ «Про Секретаріат Президента України» [54], згідно з яким було реорганізовано Адміністрацію Президента України у Секретаріат. Відповідно, на секретаріат було покладено організаційні, правові, консультативні, матеріально-технічні та інші види забезпечення виконання главою держави конституційних повноважень. Водночас зазначений указ запроваджував посаду державного секретаря України, який очолював Секретаріат. Секретаріат Президента України набув такої структури: Державний секретар України; перший помічник Президента України; перші заступники державного секретаря України; заступники державного секретаря України; Прес-секретар Президента України; кабінет Президента України; головна служба внутрішньої політики; головна служба зовнішньої політики; головна служба економічної політики; головна служба соціальної політики; головна служба з питань науки і технологій; головна служба регіональної та кадрової політики; головна державно-правова служба; головна служба гуманітарної політики; головна служба з питань звернень громадян та захисту прав людини; головна служба адміністративно-правової політики; головна служба з питань контролю за виконанням актів Президента України, головна аналітична служба; головна служба з питань забезпечення зв'язків з Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, Конституційним Судом; Служба державного секретаря України; Прес-служба Президента України; Служба з питань помилування; Служба з питань громадянства та міграції; Служба державних нагород та геральдики; група радників Президента України; група наукових консультантів Президента України; група стратегічного планування та розробок; постійний представник Президента у Верховній Раді; постійний представник Президента у Кабінеті Міністрів; постійний представник Президента у Конституційному Суді; уповноважений Президента України з питань контролю за діяльністю СБУ; головна державна господарська служба [54].

Порівняльне зіставлення двох структур дає підстави стверджувати, що порівняно з попередньою Адміністрацією в Секретаріаті Президента В.А. Ющенка немає п'яти структурних одиниць: головного управління з питань судової реформи, діяльності військових формувань та правоохоронних органів; управління державного протоколу та церемоніалу; управління документального забезпечення; секретаріату Національної Ради з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування і постійного представника Президента на Чорнобильській АЕС. В Секретаріаті було розділено радників і помічників на окрему групу радників і групу наукових консультантів.

Також створено було чотири нові структури, яких не було в Адміністрації періоду 1996-2004 рр. Це головні служби з питань: соціальної, гуманітарної політики, науки та технологій. Також створено кабінет

Президента України. Ще одним указом Гдави Держави щодо кабінету Президента України визначено, що він є структурним підрозділом Секретаріату Президента України [54]. Передбачалося, що основним завданням кабінету було забезпечення поточної діяльності Президента України. На кабінет покладалися такі завдання: спільно з іншими підрозділами Секретаріату координувати організацію та проведення заходів за участю Президента України; забезпечувати підготовку доручень Президента України з питань, що належать до повноважень кабінету, та контролювати їх виконання; координувати вирішення питань матеріально-технічного забезпечення проведення заходів за участю Президента України; брати участь в опрацюванні документів, які готуються для Президента України Секретаріатом Президента України. Кабінет, згідно з даними цим указом, мав право в установленому порядку одержувати інформацію, документи і матеріали від структурних підрозділів Секретаріату Президента України, центральних та місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та їх посадових осіб. У структурному плані до кабінету входили: група помічників, консультантів та референтів Президента України, канцелярія Президента України, приймальня Президента України, служба державного протоколу та цеморіалу Президента України, служба забезпечення заходів Президента України. Очолювати кабінет мав перший помічник Президента, якого призначав на посаду і звільняв Глава Держави. Повноваження першого помічника Президента охоплювали такі аспекти: загальне керівництво кабінетом, складання поточних та перспективних планів роботи Президента України, організація підготовки зустрічей, візитів, переговорів, бесід, робочих поїздок Президента України; візування проектів актів та доручень Президента України, законів України, що вносяться Президентом до Верховної ради України в порядку законодавчої ініціативи, листів та інших документів, які готуються на підпис Президентом України; виконання за дорученням Президента інших повноважень.

Після прийняття Закону України «Про Представника Президента України» від 5 березня 1992 р. Глава Держави отримав своїх представників на місцях на рівні області, району та в Автономній Республіці Крим [9]. Реалізація норм закону сприяла розвитку структури інституту Президента, а саме інституту його представників. Цей закон визначав статус представників Президента України в регіонах України як глав місцевих державних адміністрацій відповідно в області, містах Києві, Севастополі, районі, районах міст Києва і Севастополя. Представництво Президента України відносилось до органів виконавчої влади, що й було закріплене в Законі України «Про Представництво Президента України в Республіці Крим», прийнятому 17 грудня 1992 р. [12].

У зазначеному законі Представництво Президента України в Республіці Крим визначалося як орган державної виконавчої влади України зі здійснення повноважень, передбачених Конституцією держави. Але, від того часу, як був визначений правовий статус Представництва, до того, як воно стало дійсно працюючим органом, пройшов деякий час. Лише в 1994 р. Указом Президента України «Про Представництво Президента України в Республіці Крим» від 31 березня № 119/94 було фактично створено Представництво в автономії [45].

31 січня 1996 р. Указом Президента України «Питання Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим» № 100/96 повноваження Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим були продовжені. Відповідно до зазначеного указу було затверджено Положення про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим [56]. Положення розроблялося відповідно до Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, який діяв до 28 червня 1996 р. У даному Конституційному Договорі Президент України виступав як Глава Держави і глава виконавчої влади, тому в Положенні про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим встановлювалося, що Представництво є органом державної виконавчої влади України і входить до системи органів державної виконавчої влади. Воно підпорядковувалося Президентом України, а з питань, що входили до відання Кабінету Міністрів України, відповідно уряду. Але з прийняттям у 1996 р. Конституції України конституційний статус Президента України змінився; змінився і статус органів, що створювалися Президентом України для забезпечення його повноважень як Глави Держави. Згідно з цими конституційними положеннями змінився і статус Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим – постійно діючого консультативно-допоміжного органу, правове положення якого було визначено у [Законі України «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим»](#), який прийнято 2 березня 2000 р. [12]. Стаття 1 зазначеного Закону України встановила, що Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим є державним органом, утвореним відповідно до Конституції України з метою сприяння виконанню в Автономії повноважень, покладених на Президента України. Також в Законі зазначено, що Представництво утворюється Президентом України і безпосередньо йому підпорядковується [22].

27 грудня 1995 р. згідно з Указом Президента «Про Положення про Представника Президента України у Верховній Раді України» Президент розширив власну структуру, заснувавши нову посаду свого представника в Парламенті [65]. Подібні укази з певними оновленнями чи кардинальними змінами були видані Президентом – Указ Президента України від 25 лютого 1997 р. № 165 «Про затвердження Положення про Постійного представника Президента України у Верховній Раді України» [64]; Указ Президента України від 8 травня 1998 р. № 436 «Про внесення змін до Указу Президента України від 25 лютого 1997 року № 165» [59]; Указ Президента України від 24 грудня 1999 р. №1616 «Про Положення про Постійного представника Президента України у Верховній Раді України» [53]. Згідно з цими указами розширювалися функціональні обов'язки представника Президента у Верховній Раді України. Згідно з

Указом Президента України «Про Положення про Представника Президента України у Верховній Раді України» від 15 лютого 2008 р. № 133/2008 представник Президента у Верховній Раді отримав свою власну структуру в Секретаріаті Президента, працівники якої відповідали за організаційну підтримку його діяльності [50].

22 травня 1998 р. Президент України ввів посаду свого Представника в Конституційному Суді України та створив відповідний його відділ у структурі Адміністрації Президента України [60]. 27 липня 2007 р. указом Президент розширює сферу повноважень свого Представника в Конституційному Суді України [44].

15 березня 2000 р. Президент своїм указом увів посаду постійного представника Президента України в Кабінеті Міністрів України, який отримав свій підрозділ в структурі Адміністрації Президента України [49]. Значну роль в управлінні державою і реалізацію програм та ініціатив Президента відігравали місцеві державні адміністрації як місцевий [орган](#) державної виконавчої влади в [Україні](#). Вони в межах своїх [повноважень](#) здійснювали [виконавчу владу](#) на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці країни, а також реалізували повноваження, делеговані їй відповідною радою. В Україні вели діяльність такі державні адміністрації: обласні (24); районні (490 районних в областях і АР Крим, 10 районних у Києві, 4 районних у Севастополі); [Київська міська державна адміністрація](#). Місцеві державні адміністрації були юридичними особами, розташовувалися відповідно в обласних і районних центрах, містах Києві та Севастополі. 9 квітня 1999 р. набув чинності Закон України «Про місцеві державні адміністрації». Відповідно до Конституції України цей закон визначав організацію, повноваження та порядок діяльності місцевих державних адміністрацій. Згідно і законом виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснювали місцеві державні адміністрації. У період президентсько-парламентських форм управління в Україні призначення керівників держадміністрацій відбувалося особисто Президентом без погодження з Прем'єр-міністром. У 2005–2010 рр. при призначенні на посаду керівника державної адміністрації потрібно було погодження Прем'єр-міністра України. Але загалом це була виконавча вертикаль влади, яка повністю представляла на місцях Президента України [11]. Відповідно до закону Кабінет Міністрів України своєю постановою затвердив рекомендаційний перелік структурних підрозділів обласних, районних, Київської та Севастопольської державних адміністрацій [39]. Таким чином Президент отримав розгалужену власну структуру на рівні областей та районів, яка повністю дублювала по суті районні ради та мала вплив на голів сільських рад, оскільки згідно із законом адміністрації отримали право на формування бюджету підзвітної території.

Після прийняття Конституції Указом Президента України від 30 серпня 1996 р. № 772 «Про Раду національної безпеки і оборони України» [55] відповідно до статті 107 Конституції України утворено Раду національної безпеки і оборони України – постійно діючий конституційний орган з питань координації та контролю діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони. Раду національної безпеки і оборони України утворено замість Ради оборони України та Ради національної безпеки України, які працювали в період 1991–1996 рр. [21]. Формування законодавчої бази з питань діяльності Ради національної безпеки і оборони України було завершено з прийняттям 5 березня 1998 р. Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» [16].

Нинішній інститут Президента в Україні створився не відразу. Він пройшов кілька етапів за назвою і статусом. Спочатку Президент України був найвищою посадовою особою в державі, потім – Главою Держави і Главою виконавчої влади, згодом лише главою держави.

З'ясовано, що тема виникнення та становлення недостатньо розкрита в сучасному українському науково-історичному просторі. Причини утворення висвітлені лише вченими-політологами в контексті загальнополітичних подій кінця перебудови в СРСР. Інституційне становлення Президента та набуття ним повноважень розкрито фахівцями конституційного права в розрізі історії розвитку конституційних процесів в Україні. Головним джерелом для аналізу історії становлення інституту Президента залишаються закони України та укази Президента. При аналізі поняття «інститут Президента» встановлено, що науковці використовують терміни, подібні за формулюванням, але різні за суттю. Відповідно потребує від науковців єдиного підходу для вживання термін «інститут Президента» при дослідженні структури та повноважень, що пов'язані з Президентом. Термін «інститут Президентства» варто використовувати при дослідженні історії діяльності конкретного Президента України. На нашу думку, «інститут Президента» варто розглядати ширше, а саме як одну із систем органів влади в Україні, оскільки для виконання поставлених Конституцією завдань Президент отримав Адміністрацію, штат радників, власний бюджет, адміністрації на рівні адміністративних одиниць країни. Відповідна структура становить команду Президента. Відповідну структуру на чолі із Президентом України варто класифікувати як «інститут Президента».

Висвітлено історію формування структури інституту Президента в Україні. З кожним роком незалежності інститут Президента набував значимості у вертикалі державного управління як за правами й обов'язками, закріпленими в Конституції України, так і за викликами, які залежали від темпів розвитку Української держави, що знаходило своє відображення в указах Президента України та законах Верховної Ради України, які ініціювали зміни до Основного закону країни.

Література:

1. Бараєв Володимир, Кривчик Геннадій. Інститут глави держави: Українська традиція та сьогодення. // Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць. / редкол.: С.М. Серьогін (голов. ред.) та ін. Дніпропетровськ ДРІДУ НАДУ. 2008. Випуск 1 (31) С.10 – 20 – 296 с.

2. Бойко О.В. Інститут президенства в Україні і США (порівняльно-правовий аналіз): Автореф. дис... канд. юрид. Наук. – К., 2004. – 20 с.
3. Бурчак Ф. Г. Президент України / Ф. Г. Бурчак ; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Ін Юре, 1997. – 24 с. – (Бібліотечка «Нова Конституція України»).
4. Волощук О.Т. Інститут Президента у Франції, Росії та Україні: конституційні норми і політична практика. Монографія / О.Т. Волощук. – Чернівці: Технодрук, 2009. – 301 с.
5. Горбатюк В.В. Інститут Президентства в Україні: історико-правовий аспект [Електронний ресурс] : електронна бібліотека юридичної бібліотеки «Правознавець» – Режим доступу <http://pravoznavec.com.ua/period/article/7176/%C2> – Заголовок з екрану.
6. Декларація про державний суверенітет України [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/55-12> – Заголовок з екрану.
7. Елисеєв Б.П. Інститут Президента Российской Федерации: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.02 / Б.П. Елисеєв. – М., 1992. – 20 с.
8. Журавльова Г.С. Інститут президентства в Україні на етапі проведення конституційної реформи / Г.С.Журавльова, О.Д.Чуднівцев // Влада. Людина. Закон. - 2007. - № 2. - С. 32-35.
9. Закон України «Про Представника Президента України» від 5 березня 1992 р. [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2167-12> – Заголовок з екрану.
10. Зайцев В. Конфлікти між гілками влади в процесі їх становлення (1991-1996). – В кн.: Становлення владних структур в Україні (1991-1996) / Редкол.: О.Гарань, В.Кулик, О. Майборода. – К., 1997, с. 5-29.
11. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» 9 квітня 1999 р. [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/586-14/page> – Заголовок з екрану.
12. Закон України «Про Представництво Президента України в Республіці Крим» від 2 березня 2000 р. [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1524-14>.
13. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 5 липня 1991 р. (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 33, ст.445 [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1293-12> – Заголовок з екрану.
14. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про Президента Української РСР» (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 33, ст.446), (Вводиться в дію Постановою ВР № 1296-XII ([1296-12](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1296-12)) від 05.07.91, ВВР, 1991, № 33, ст.447) [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1295-12> – Заголовок з екрану.
15. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 5 липня 1991 року № 1297-XII «Про вибори Президента Української РСР» // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). –1991. – № 33. – Ст. 448.
16. Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 5 березня 1998 р. № 183/98-ВР [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80> – Заголовок з екрана.
17. Зелінська М.І. Інститут президентства в Україні (визначення конституційного статусу Президента) // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості: Матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції / Відпов. ред. С. Б. Іванова. – Донецьк: ІПШ «Наука і освіта». – 2005. – С. 41 – 44.
18. Зелінська М.І. Формування напівпрезидентської форми правління в Україні у 1991 – 1995 роках // Праці наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2003 – 2004 рр. Секція історичних наук / Відпов. ред. П. В. Добров. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2005. – С. 147 – 148.
19. Зелінська М.І. Трансформація інституту президентства: ретроспектива. [Електронний ресурс] : офіційний сайт журналу Верховної Ради України «Віче» – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/244/> – Заголовок з екрана.
20. Зозуля О.І. Правові засади формування Адміністрації Президента України / О.І. Зозуля // Вorum права. – 2011. №1. – С. 408-418 [Електронний ресурс] : офіційний сайт Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського: – Режим доступу: <https://nbnv.gov.ua/e-journals/2011-1/11zoifpu.pdf> – Заголовок з екрану.
21. Історична довідка про діяльність РНБОУ [Електронний ресурс] : офіційний сайт Ради національної безпеки і оборони України – Режим доступу: <http://www.rnbo.gov.ua/content/history.html> – Заголовок з екрана.
22. Історія створення Представництва [Електронний ресурс]: офіційний сайт представництва Президента України в Автономній республіці Крим – Режим доступу: <http://www.ppu.gov.ua/history> – Заголовок з екрану.
23. Каинов В.И. Інститут президентства: конституційно-правовий статус: дисс. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук.: 12.00.02. – СПб., 1999. – 407 с.
24. Кармазіна М. Інститут президентства: походження та сутність феномена [Електронний ресурс]: Український центр політичного менеджменту – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=26&c=355> – Заголовок з екрану.
25. Кармазіна М. Президентство: український варіант. – К., 2007. – 268 с.

26. Кинаев А.В. Институт президенства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации // Полис, 2002, №2. С. 126-137.
27. Колодій А. У питаннях конституціоналізму я великий консерватор / А. Колодій // [Електронний ресурс]: Діалог – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=-54&op_id=915#915 – Заголовок з екрана.
28. Кононенко Н.В. Інститут президенства в Україні: політологічний аналіз: Автореф. дис. к.політ. наук: 23.00.02 / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. Досл-нь. – К., 1996. – С.6 заг 14 с.
29. Конституція України і реформа 2004 р.: ретроспектива проблеми // Юридична газета. – 2007 – № 1 (85) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.yur-gazeta.com/article/913/>. – Заголовок з екрана.
30. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
31. Корх Олександр, Глов Борис, Карнаух Інна. Роль інституту Президента за парламентсько-президентської форми державного правління в Україні. // Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць. / редкол.: С.М. Серьогін (голов. ред.) [та ін.] Дніпропетровськ ДРІДУ НАДУ. 2008. Випуск 2 (32) С.2-10 – 296 с.
32. Кохановський В.В. Інститут президенства та строк його повноважень в Україні та інших країнах світу: порівняльно-правовий аналіз / В. В. Кохановський // [Електронний ресурс]: [Юридичний вісник. Повітряне і космічне право](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Npnau_2012_2_11.pdf). – 2012. – № 2. – С. 46-50. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Npnau_2012_2_11.pdf – Заголовок з екрана.
33. Лінецький С.В. Метаморфози державного режиму України (політико-правовий аналіз). – К., 2003. – 234 с.
34. Пахарев А.Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні. Навчальний посібник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – 182 с.
35. Плахотнюк Н. Г. Інститут президенства в Україні: становлення та розвиток : монографія / Н. Г. Плахотнюк, В. І. Мельниченко; НАДУ при Президенті України. – К. : Видавн. дім «Максімум», 2004. – 126 с.
36. Плахотнюк Н.Г. Інститут президенства в Україні: конституційно-правовий аспект: автореф. дис.канд. юрид. наук: Х., 1999. – 20с.
37. Погорілко В.Ф. Інститут президенства в Україні // Державотворення і право творення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За заг. ред. Ю. С. Шемчушенка: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. – С. 114.
38. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про Концепцію нової Конституції України» Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 35, ст.466 [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1213-12> – Заголовок з екрана.
39. Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2007 р. № 996 «Про затвердження рекомендаційних переліків управлінь, відділів та інших структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-2007-%D0%BF> – Заголовок з екрана.
40. Процик І. Суспільно-політичні передумови запровадження інституту президенства в Україні на початку 90 рр. ХХ ст. / Ігор Процик // [Електронний ресурс]: офіційний сайт Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського: – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/NZT-NPU/Ist/2009_2/materialy/2009_2/Protsyk.pdf – Заголовок з екрана. само.
41. Старків І. М. Історико-правові витоки інституту президенства в Україні та світі / І. М. Старків // Форум права. – 2012. – № 4. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського – Режим доступу: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12cimutc.pdf> – Заголовок з екрана.
42. Сухонос В.В. Інститут глави держави в конституційному праві: монографія / В.В. Сухонос. – Суми ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – 339 с. с. 240-261.
43. Терзі О.С. Роль політичних партій України у формуванні інституту президенства (1991-1996 рр.) // Наука.Релігія. Суспільство. – 2004. – №2. С. 157.
44. Указ Президента України «Про Представника Президента України у Конституційному Суді України від 27 липня 2007 р. № 667/2007 [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/667/2007> – Заголовок з екрана.
45. Указ Президента України «Про Представництво Президента України Республіці Крим» 31 березня 1994 р. № 119/94 [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/119/94> – Заголовок з екрана.
46. Указ Президента України від 13 грудня 1991 року №6 «Про Адміністрацію Президента України» [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/6/91> – Заголовок з екрана.
47. Указ Президента України від 14 грудня 1996 р. №1220 «Про адміністрацію Президента України» [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1220/96> – Заголовок з екрана.
48. Указ Президента України від 14 квітня 2004 р. №434 «Про невідкладні заходи з удосконалення організації прийому громадян органами державної влади, органами місцевого самоврядування та посадовими і службовими особами цих органів» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/434/2004> – Заголовок з екрана.

49. Указ Президента України від 15 березня 2000 р. № 466/2000. «Про Положення про Постійного представника Президента України у Кабінеті Міністрів України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/466/2000> – Заголовок з екрана.
50. Указ Президента України від 15 лютого 2008 р. № 133/2008 «Про Положення про Представника Президента України у Верховній Раді України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/133/2008> – Заголовок з екрана.
51. Указ Президента України від 19 лютого 1997 р. № 159 «Про затвердження Положення про Адміністрацію Президента України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/159/97> – Заголовок з екрана.
52. Указ Президента України від 20 жовтня 2001 р. №1284 «Про внесення змін до Указу Президента України від 20 серпня 2002 р. №729» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1284/2004> – Заголовок з екрана.
53. Указ Президента України від 24 грудня 1999 р. №1616 «Про Положення про Постійного представника Президента України у Верховній Раді України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1616/99> – Заголовок з екрана.
54. Указ Президента України від 27 січня 2005 р. № 111/2005 «Питання Секретаріату Президента України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/2253.html> – Заголовок з екрана.
55. Указ Президента України від 30 серпня 1996 р. № 772 «Про Раду національної безпеки і оборони України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/772/96> – Заголовок з екрана.
56. Указ Президента України від 31 січня 1996 р. № 100/96 «Питання Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/100/96> – Заголовок з екрана.
57. Указ Президента України від 4 жовтня 1996 року № 927 «Питання Апарату Ради національної безпеки і оборони України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/927/96> – Заголовок з екрана.
58. Указ Президента України від 6 червня 2003 р. № 484 «Про Головне аналітичне управління Адміністрації Президента України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/484/2003> – Заголовок з екрана.
59. Указ Президента України від 8 травня 1998 р. № 436 «Про внесення змін до Указу Президента України від 25 лютого 1997 року № 165» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436/98> – Заголовок з екрана.
60. Указ Президента України від 22 травня 1998 р. № 504/98 «Про Положення про Постійного представника Президента України у Конституційному Суді України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/504/98> – Заголовок з екрана.
61. Указ Президента України від 20 серпня 2002 р. №729 «Про заходи щодо вдосконалення діяльності Адміністрації Президента України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/729/2002> – Заголовок з екрана.
62. Указ Президента України від 6 березня 2003 р. №203 «Питання Адміністрації Президента України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/203/2003> – Заголовок з екрана.
63. Указ Президента України від 19 лютого 2007 року № 120/2007 «Про Представника Президента України на Чорнобильській АЕС» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/120/2007> – Заголовок з екрана.
64. Указ Президента України від 25 лютого 1997 р. № 165 «Про затвердження Положення про Постійного представника Президента України у Верховній Раді України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/165/97> – Заголовок з екрана.
65. Указ Президента України від 27 грудня 1995 р. № 165/97 «Про Положення про Представника Президента України у Верховній Раді України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/165/97> – Заголовок з екрана.
66. Хмарук Тарас. Поняття та значення інституту Президента України [Електронний ресурс]: Науковий блог Національного університету «Острозьська Академія» – Режим доступу: <http://naub.ua.edu.ua/2013/ponyattya-ta-znachennya-institutu-prezydenta-ukrajiny/> – Заголовок з екрана.
67. Шатіло В.А. Теоретичні проблеми інституту президентства в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / В. А. Шатіло. - К., – 2005. –15 с.
68. Шатіло В.А. Місце Президента України в системі органів державної влади // Право України.-2003.-№ 5. С. 134-138.
69. Шатіло В.А. Інститут президентства в системі державної влади України. – К., 2004. –159 с.
70. Шаповал В.М. Президент у механізмі здійснення державної влади. – К., 1995. – 300 с.

Марина Бондаренко, Наталія Юхименко
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

ВИСТАВКА «ВТРАЧЕНИЙ СВІТ – БІЛЬ І ГОРДІСТЬ»: ВРЯТОВАНА СПАДЩИНА

Минають роки, але неминучими залишаються наслідки багатьох подій, що трапилися в історії України. Серед них можна виділити створення каскаду штучних водосховищ на Дніпрі, аварію на ЧАЕС, тощо. Ці події порушили цілісність традиційного культурного комплексу мешканців поліських сіл, що постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС та придніпровських сіл, затоплених водами Канівського водосховища, призвели до відмирання та зникнення набутих знань, виробничо-господарського досвіду, звичаїв та обрядів, скарбів усної народної творчості, домашніх промислів та ремесел, народного мистецтва.

Вимушене переселення та розсосередження корінних мешканців зруйнувало шляхи передачі культурної спадщини від старшого до молодшого покоління та призвело до асиміляції в новому культурному середовищі.

Багатьох населених пунктів вже немає на карті, а пам'ять про них продовжує жити лише в спогадах їх мешканців, в зразках матеріальної та духовної культури.

Тому необхідним є привернення уваги широкого кола громадян до збереження пам'яті втрачених населених пунктів, історико-культурної спадщини українського народу.

З цією метою в Музеї пам'яті Поліського району, що входить до складу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» у місті Переяславі-Хмельницькому, за матеріалами фондової колекції, було створено виставку «Втрачений світ – біль і гордість», яка присвячена традиційному жіночому вбранню мешканців поліських сіл, що постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС (Чорнобильський, Поліський, Іванківський р-ни) та придніпровських сіл, затоплених водами Канівського водосховища (Переяслав – Хмельницький, Бориспільський р-ни).

Традиційне жіноче вбрання мешканців поліських сіл, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи на виставці представлено чотирма зразками.

В кінці XIX – першій половині XX ст. на Поліссі залишався традиційним жіночий комплекс із сорочкою, корсеткою, спідницею - літником, фартухом, поясом, очіпком.

Сорочка (Т-2214) виготовлена з домотканого лляного полотна, вишита червоними і чорними нитками, технікою «хрестик», зі стоячим коміром. Пазушний розріз прикритий спеціально викроєним прямокутником полотна – «манишкою». Рукав до уставки. Декорована сорочка рослинно – геометричним орнаментом. На уставці – смуга узору з квітів та листків, на рукавах вгорі смуга узору з листків із завитками, по всьому рукаву – кушки «полуниці», на комірі та чохлах – геометричний орнамент. Сорочку шила і вишивала Н. Г. Шевченко жителька с. Феневичі Іванківського р-ну Київської обл. у 1912 р. [3].

Корсетка (Т-307), пошита з фабричної тканини (плису), до 8 - ми «вусів». Верхня пілка корсетки прикрашена фігурною строчкою. Шила корсетку П. Т. Голубенко в 1908 р. із с. Оташев Чорнобильського р-ну Київської обл. [3].

Традиційним поясним жіночим одягом поліщуків були вовняні спідниці («літник», «саян» - місцева назва) з доморобної тканини, зшиті у 3-4 пілки. «Літник» (Т-314) виготовлений з домотканого шерстяного полотна, пофарбованого у червоний колір. Має глибокі складки (до 13 см). Внизу «літник» прикрашений рослинним орнаментом («дзвоники», «тюльпани», «соснові гілки»). Пошитий для О. Зінченко із с. Товстий Ліс Чорнобильського р-ну Київської обл. в кінці XIX ст. [3].

Поверх спідниці спереду одягнутий фартух (Т-2218), вишитий червоними та чорними нитками, технікою «хрестик». Узор рослинний та антропоморфний («айстри», «танцювальні пари», вивід «повзунця» з листочками та ягідками). Фартух вишивала О. С. Щава із с. Феневичі Іванківського р-ну Київської обл.

Поясне вбрання підперезане поясом «крайкою» (Т-309), яку виткала жителька с. Оташев Чорнобильсько р-ну Київської обл., Г. М. Сапура в кінці XIX ст. [3].

Характерним головним убором мешканців даного регіону є очіпок, («зборнік»). Очіпок (Т-308), що був представлений на виставці, виготовлений з синього ситцю, на денці – дрібні складки, обідок оздоблений «рюшиком» із червоної тканини. Виготовлений П. Т. Голубенко [3].

Наступний комплекс був укомплектований сорочкою, спідницею, фартухом, поясом.

Сорочка (Т-3564), виготовлена з фабричного бавовняного полотна, вишита червоними і чорними нитками, технікою «хрестик», зі стоячим коміром. Декорована сорочка рослинним орнаментом, манишка, комір, чохла обшиті мереживом. Низ сорочки пришитий з грубого невідбіленого полотна (сорочка до підтички). Сорочка виготовлена в 30-40 рр. XX ст. у с. Мар'янівка Поліського р-ну Київської обл.

Спідниця (Т-3727) пошита з домотканого шерстяного полотна червоного кольору, з двох пілок і чотирьох клинів, низ оздоблений смужкою чорного сатину, датується 40-ми рр. XX ст.

Фартух (Т-11056) вишитий червоними і чорними нитками на фабричній тканині (коленкорі), узор – вивід гілочок з різаним листям, ягідками та вусиками, що розміщений двома смугами в нижній частині фартуха. Смуги орнаменту розділені та обведені вузькими застроченими складками – «защіпами». Низ прикрашений фабричним мереживом. Поясний одяг підперезаний червоним вовняним поясом (Т-1701) із с. Хочева Іванківського р-ну Київської обл., що датується 1910 р.

Верхній жіночий одяг осінньо-весняного періоду був представлений двома зразками. Це свити-«катанки» (Т-1699, Т-1700) із с. Хочева Іванківського р-ну Київської обл. пошиті Я. С. Масієнко у 1910 р.

Виготовлені вони з білого доморобного сукна, до 8-ми «фалдів» (складки), довжиною – до середини стегон, що є типовим для Полісся. На лінії талії біля кожної складки пришиті, як прикраса, чотирикутні шматочки чорного і червоного сукна. В одному зразку (Т-1699) комір та верхній край поли оздоблені чорним плисом.

Традиційне жіноче вбрання мешканців придніпровських сіл, затоплених водами Канівського водосховища на виставці представлене п'ятьма зразками.

Досить оригінальним є комплекс жіночого святкового вбрання із Переяславщини, що датується кінцем ХІХ – 50-ми роками ХХ ст. До його складу входить: сорочка, корсетка, спідниця, фартух, пояс, очіпок – «пов'язка» (головний убір), хустка.

Сорочка (Т-829) виготовлена з домотканого конопляного полотна, вишита сировими нитками, технікою «вирізування»; рукав пришитий до уставки. Узор: на уставці – «морока» обрамлена ретязем і «кучерявою» кривулькою; на рукаві – «підкови», «криве» вирізування, «калинова квітка», «кучеряві віконця»; на подолі – «дамочки» обведені «пилочкою» з обох сторін. Сорочку вишивала жителька с. Андруші Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. О. Н. Степаненко у 1925 році [3].

У другій половині ХІХ ст. традиційним для більшості регіонів України плечовим безрукавним одягом була корсетка. Корсетка (Т-140), що експонувалася на виставці, виготовлена з узорчастої фабричної тканини (саржа) червоно-коричневого кольору, до 5-ти «вусів». По кількості «вусів» визначали становище жінки. Чим більше «вусів» у корсетці, тим більше йшло тканини на її пошиття. Горловина, пройми рукавів, прорізи кишені та верхня пола декоровані чорним плисом. Застібається на грудях металевими гапlickами. Корсетку пошила жителька с. Андруші Переяслав-Хмельницького р-ну М. А. Степаненко у 1913 році [3].

Крім того, показником матеріального становища жінок була спідниця з великою кількістю пілок. Вважали, що чим більше пілок у спідниці, тим багатша була жінка. Спідниця (Т-742, датується І чвертю ХХ ст.) до 6-ти пілок, пошита з чорного люстрину (шерстяна тканина фабричного виробництва) з витканим квітковим візерунком по всьому полю тканини. Поверх спідниці спереду одягнута попередниця (Т-8289), яка виготовлена з бавовняної тканини, коричневого кольору, прикрашена двома синіми стрічками та білим мереживом. Даний зразок пошила майстриня Ф. Зінченко із м. Переяслава-Хмельницького в 50-х роках ХХ ст.

Поясний одяг підперезаний червоним вовняним поясом з торочками (Т-2597). Способи пов'язування пояса залежали від того, яку деталь одягу ним підв'язували. Знайдено даний зразок у с. Нові Андруші Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Датується кінцем ХІХ ст.

Для мешканців даної місцевості характерним жіночим головним убором є очіпок – «пов'язка» (місцева назва). «Пов'язка» (Т-2623, датується кінцем 20-х років ХХ ст.) виготовлена з шовкової «рогової» (місцева назва) хустки темно – зеленого кольору, округлої форми, по боках призібрана у складки, спереду пришитий бант. Музейний предмет надійшов до музейної колекції із с. Нові Андруші (Переяславщина) [3].

Поверх очіпків пов'язували хустки як домашнього, так і фабричного виробництва. Куповані хустки відрізнялись від домотканих тим, що вони були виготовлені з тонкої вовняної тканини, або шовкової з візерунками та тороками по всьому периметру [4, с. 123].

Довершує комплекс жіночого вбрання шовкова хустка фабричного виробництва, жовтого кольору, по краях оздоблена шовковими торочками (Т-5140, початок ХХ ст. за інв. описом) [3].

Найпоширенішим видом верхнього одягу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була свита, юпка з домотканого сукна, з суцільною невідрізною в талії спинкою, розширеною донизу клинами («вусами») [5, с. 98]. Для пошиття жіночої свити, юпки використовували сукно білого або коричневого кольору. Довжина одягу залежала від його призначення й водночас була локальною ознакою. Святкові свити, юпки були довші за буденні [6, с. 83]. Верхній жіночий одяг осінньо-весняного періоду представлено двома зразками. Юпка (Т-1881) виготовлена з коричневого саморобного сукна, з невідрізною спинкою по лінії талії, до 5-ти «вусів». Горловина, верхня пола, низ рукавів «обкладені» (місцева назва) чорним плисом (оксамитом). Виявлено дану річ у М. Ф. Войцяк, мешканки с. В'юнище Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Датується цей вид одягу початком ХХ ст. [3].

У кінці ХІХ ст. крім домотканого сукна заможне населення стало масово використовувати для пошиття верхнього одягу крамні тканини, як привізні так і місцевого виробництва. На виставці була представлена одна з таких юпок – «вольна юпка» («вольна кофта») (Т-2169), знайдено в с. Андруші Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Виготовлена вона з чорного сатину «ліберті», розширена до низу завдяки клинам вставлених з обох боків. Верхня пола, рукава, низ і дві «накладні» кишені оздоблені чорним плисом. «Підбита на ваті» (місцева назва), підкладка з коричневої «крашанини» (місцева назва), застібається на гудзики [1, с. 230].

Крім осінньо-весняного жіночого вбрання на виставці представлено ще один вид верхнього одягу – хутровий (зимовий). Його виготовляли з вичинених овечих шкір. Це переважно були домашнього виробу, саморобні кожухи, некриті тканиною («нагольні»).

Кожух жіночий «до стану» (№ 3588) пошитий з чотирьох овечих шкір, з відрізною спинкою до зборів, з двома кишенями по боках. Комір стоячий, обкладений з обох сторін сірим смушком. Верхня та нижня пола оздоблена декоративною нашивкою (хвилястою «тасьмою» – «в'юнчиком») і сап'яном, по краю – сірим смушком. Лінія талії прикрашена апlickацією з кольорової шкіри (сап'яну) у вигляді «ромбів» (11 шт.). По центру спинки від п'яти «ромбів» вгору відходять хвилясті смужки «тасьми», на кінцях якої нашиті гарусові китиці. Манжет рукава обкладений смушком, «тасьмою» у три ряди та апlickацією з кольорової шкіри (сап'яну). «Ріжок» (місцева назва) – нижній кут правої поли оздоблений сап'яном, хвилястою

«тасьмою» («в'юнчиком») у два ряди та гарусовою китицею. Застібається на грудях гапликами. Виготовлений у кінці XIX – початку XX ст. в с. Григорівка (Переяславщина) [2, с. 25].

Досить оригінальною є кашемірова (шерстяна) хустка-шаль (Т-2475), яка привертає увагу своїм рослинним орнаментом та кольоровою гамою. Квіткова композиція розміщена по чотирьох кутах хустки у вигляді букетів квітів. По краях оздоблена торочками. Вона виготовлена на фабриці м. Павлов Посад (Росія). Датується виріб початком XX ст.

Наступний комплекс дає уяву про традиційне жіноче вбрання, що є типовим для мешканців Бориспільщини, яке датується початком XX ст. – 50-ми роками XX ст.

Сорочка (Т-9392) вишита червоними та чорними нитками хрестиком, лиштвою, мережкою. Шийний виріз круглий, розріз пазухи глибокий, до підточки. Узор: на місці уставки – вивід троянд з пуп'янками, листочками, ягідками; на рукаві – букети троянд з пуп'янками, листочками; на комірці – пуп'янки; на чохлах – «пилочка»; на подолі – мережка з «хрестиками», «кривулька». Підрублено подол «прутиком». Вишивала сорочку В. Д. Горюк, мешканка с. Гусенці Бориспільського р-ну Київської обл. в 20-х роках XX ст.

Поверх сорочки одягнута корсетка (Т-9393(1)) чорного кольору, з репсової тканини з витканим рослинно-квітковим орнаментом, до 5-ти «вусів», по лінії талії невідрізна, з прорізною кишенею. Горловина, пройма рукавів, верхня пола та низ корсетки «обкладені» вузькими смужками з чорного плісу.

Спідниця (Т-9393(2)) пошита з чорної репсової тканини фабричного виробництва з витканим рослинно-квітковим орнаментом, у 4 пілки. В поясі закладена в дрібні складки. Нагрудний та поясний одяг шився для матері М. К. Кубрак у с. Гусенці (Бориспільщина) на початку XX ст. Поясний одяг підперезаний червоним вовняним поясом (Т-1111, кінець XIX ст.), з китицями. Поверх спідниці одягнений фартух (Т-7881(2)), який виготовлений з бавовняної фабричної тканини, синього кольору, оздоблений двома червоними стрічками та чотирма рядами «брижів». По низу фартух прикрашений мереживом чорного кольору. Даний предмет до музейної колекції надійшов із с. Вишеньки Бориспільського р-ну, датується 50-ми роками XX ст. [3].

Експонати виставки дають широке уявлення про традиційний жіночий одяг мешканців поліських сіл, що постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС та придніпровських сіл, затоплених водами Канівського водосховища кінця XIX – 50-х рр. XX ст., показують багатство та різноманіття одягу згаданих регіонів, його декоративну мальовничість, варіативність та своєрідність, актуалізують ідею збереження культурних надбань попередніх поколінь.

Література:

1. Бондаренко М. І. Верхній жіночий одяг в експозиції Музею народного одягу Середньої Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX століття // *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / Збірник наукових статей.* – Вип. 2(4). – 2008. – 360 с.
2. Бондаренко М. І. Верхній хутровий одяг в експозиції Музею народного одягу Середньої Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX століття // *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / Збірник наукових статей.* – Вип. 6(8). – 2012. – 336 с.
3. Інвентарні книги фондової групи «Тканини» (шифр – Т) № 1, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 13, 15, 18, НІЕЗ «Переяслав».
4. Косміна О. Ю. Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. [наук. ред. М. Гримич]. – К.: Дуліби, 2012. – Т. 3: Зрілість. Жіноцтво. Жіноча субкультура. – 2012. – 480 с.
5. Косміна О. Ю. Традиційне вбрання українців. Т. І. Лісостеп. Степ. К.: Балтія-Друк, 2008. -160 с. ; іл.
6. Ніколаєва Т. А. Історія українського костюма. К., 1996.

Юлія Гетманова
(Київ, Україна)

ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ РУСІ: ІСТОРІЯ, НАСЛІДКИ, ОЦІНКИ

Однією з найважливіших подій в історії Київської Русі стало прийняття християнства. Цьому питанню приділено багато уваги у «Повісті минулих літ». У ній докладно описується про прийняття православної віри, але фактичним підтвердженням цього явища є загальновідоме хрещення киян князем Володимиром на Дніпрі в 988 році. Однак, оскільки подія не обмежується лише цим дійством, воно мало тривалу історію: поширення християнства почалося задовго до хрещення на Дніпрі, і тривало ще впродовж півтора століття.

Виникнувши у першій половині I ст. н.е., християнство в IV ст. стало державною релігією Римської імперії. Релігія простих людей швидко поширилася у світі, не минаючи й Україну. Існує стародавня оповідь про те, як Подніпров'я та Новгородську землю відвідав апостол Андрій Первозваний і проповідував серед населення християнство. Цим займалися й інші проповідники. Єдані про те, що в першій половині IX ст. деякі старійшини руських племен хрестилися в Сурожі. Але це не означало, що все населення Руської землі прийняло нову релігію. У 60-х роках IX ст. під час одного з походів на Константинополь відбулося хрещення князя Аскольда і його найближчого оточення. Патріарх Фотій виконав обряд хрещення, а потім у

Енциклопедії записав, що руси змінили язичництво на «чисте християнське вчення». Про хрещення Аскольда писали не тільки візантійські автори, а й руські літописці. Щоправда їх твори не дійшли до наших днів, але ними користувався історик В.Татищев, і тому небезпідставно назвав Аскольда першим мучеником Русі. А те, що його ім'я не внесено до Святців, вчений розцінював як забуття історії. Русі прийняли митрополита й виділили йому резиденцію в Переяславі. З його прибуттям у Середнє Подніпров'я християнство стало активніше поширюватися серед місцевого населення.[1,с.41-42]

Не дивлячись на це, православна версія прийняття християнства стверджує, що переходу до православної віри передувала процедура «вибору вір». Київська Русь за своїм геополітичним положенням перебувала в тісному контакті з Хозарським каганатом, в якому панував іудаїзм, православною Візантією і католицькими державами Західної Європи. В усі ці регіони Володимир надіслав своїх послів для визначення найкращої віри. Виконавши завдання Великого князя, послі повернулися і однозначно віддали перевагу православ'ю через красу його храмів і того душевного підйому, який вони в них відчули, не забуваючи про геополітичну та економічну вигоду прийняття цього рішення.

Чи не одне покоління істориків намагається дослідити причину обрання Володимиром саме християнства як провідної релігії всієї Київської Русі. Оскільки Володимир Великий був великим державним діячем, то усвідомлював, що язичництво по суті не було релігією, а лише зібранням різних культів, вірувань та обрядів. Тому, в 980 році, він зробив першу релігійну реформу, яка була спробою злиття різнорідних богів всіх племен Київської Русі в єдиний пантеон на чолі з князівським богом-Перуном. Але реформа зазнала поразки.

Якщо провести аналогію із сучасністю, то Володимир Великий потрапив у становище голови однієї з держав «третього світу», що прагне прискорити модернізацію своєї країни та змушений обрати якусь одну з двох провідних ідеологій найбільш розвинутих суспільств світу — капіталізм чи соціалізм. Для Володимира цими двома високорозвиненими системами віри, які потрапили до поля його зору, були християнство та іслам, тобто релігії тих країн, з якими Русь мала й намагалася утримати якнайтісніші торговельні та політичні стосунки. Хоч у «Повісті временних літ» розповідається, як посланці Русі відкинули іслам через те, що він забороняв уживати алкогольні напої, й начебто спинили вибір на християнстві з Візантії, яке розкішними релігійними обрядами викликало захват. Насправді ж за вибором Володимира стояли конкретні політичні та економічні чинники.[2,с.42] Князем була прийнята саме візантійська форма християнства. Цьому є логічне пояснення: після того, як Володимир в 987 році допоміг візантійським імператорам у придушенні повстання, він вимагав одруження на їхній сестрі-Анні. Побоюючись, що Володимир не відповідає їхньому статусу, імператори всіляко прагнули, щоб руський князь прийняв християнство. Після його прийняття, стосунки з Візантією стали ще міцнішими. Міцні відносини з цією країною не тільки відкривали дорогу до розширення торгівельно-економічних і культурних зв'язків, але й в якійсь мірі захищали Русь від набігів численних кочових племен, що населяли Великий степ на північ від Чорного моря. Також було розпочато карбування власної монети. На монетах Володимира вперше з'явився геральдичний знак, званий тризубом.[4,с.14] Офіційної дати прийняття християнства не існує, проте умовно це 988 рік.

Окрім політичної вигоди, прийняття православної віри на підсвідомому рівні несло великі духовні зміни руського народу. Віросповідання язичництва і християнства кардинально різнилися. У язичництві людина повністю ставала залежною від надуманих утисків, якимось неіснуючих меж, а в християнстві, кожен знав, що він сам прокладає свою долю та є Бог, який може змилюватися або покарати. Також одним з найголовніших факторів було те, що в новій системі цінностей походження і соціальний статус людини не мали значення: на Страшному суді смерть цілком могла виявитися більш гідною, не залежно боярин чи чикнязь. При цьому нова віра не зазіхала на земні порядки, хоча й засуджувала різкий розрив між євангельськими нормами і реальністю грішного світу. Але саме визнання рівності і впевненості у прийдешньому вирішенні всіх земних протиріч до певної міри стримувало пристрасті і пом'якшувало гостроту соціальних конфліктів. Навіть сам Володимир Великий почав вести дуже «м'яку» політику; відомий український історик П.Толочко у своїй праці зазначає: «Новий Володимир - надзвичайно миролюбивий князь. Фундаментальна переміна в його характері була настільки серйозною, що подеколи навіть виходила за межі вимог кліру, котрий мусив поправляти ревного неофіта»; «Навіть війни князя з печенігами... є, по суті, вимушеним захистом християнської держави від ворожого світу степів»[3,с.117]

Перехід до християнства був важливим історичним, соціальним, духовним кроком і охоплював всі сфери давньоруського життя. В цілому, у прийнятті християнства наявні як позитивні, так і негативні сторони. До позитивних можна віднести те, що Київська Русь була включена в європейський християнський світ, а отже, і стала рівноправним елементом європейського цивілізаційного процесу; активно велася розбудова Києва, особливо побудова нових церков. До негативних - православ'я сприяло відокремленню Русі від західноєвропейської цивілізації. З падінням Візантії Російська держава і Російська православна церква виявилися, по суті, в ізоляції від решти християнського світу. Саме цією обставиною може бути частково пояснена відмова Західної Європи прийти на допомогу Русі в її протистоянні з іновірцями (татаро-монголами, турками та іншими завойовниками).

Література:

1. Борисенко В. Курс української історії. — К., 1997 - 616 с.
2. Субтельний О. Україна: історія. — К., 1993 - 720 с.

3. О.П.Толочко, П.П.Толочко Київська Русь. - К,Видавничий дім "Альтернативи", 1998. - 352 с.4. Смолій В., Кульчицький С., Майборода О. та ін. Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997 - 464 с.

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, Кропивко Олена Михайлівна.

**Микола Губочкін
(Переяслав-Хмельницький, Україна)**

М.М. БЕНАРДОС – ВИДАТНИЙ ІНЖЕНЕР-ВИНАХІДНИК ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Розвиток науки не можливий без вивчення досвіду попередників. Завдячуючи діяльності особистостей, які служать її окремими віхами, здійснюється прогрес науки. Безумовно, базою для розквіту творчих сил вченого, здатного очолити й розвинути напрям науки, актуальний для конкретної історичної епохи, є соціально-економічний розвиток та накопичений науковий потенціал. Та все ж визначальна роль особистості в науці є беззаперечною.

Саме такою непересічною постаттю в історії науки другої половини ХІХ ст. був інженер-винахідник М.М. Бенардос (1842-1905 рр.) – автор нового способу з'єднання та роз'єднання металів за допомогою електричного струму – електродугового зварювання, що в подальшому отримав назву способу Бенардоса.

Першим у світі, хто на практиці здійснив електричне дугове зварювання, був Микола Миколайович Бенардос. Він являється основоположником усіх основних видів електродугового зварювання, що отримали розвиток у сучасній індустрії.

У своїй науковій діяльності М.М. Бенардос виступав продовжувачем традицій вченого, академіка В.В. Петрова, який досліджував нове на той час фізичне явище – електричну дугу – і показав людству можливість використання теплової енергії для розплавлення металів.

Батько майбутнього винахідника, Микола Пантелеймонович, полковник російської армії. Під час Кримської війни (1853-1856 рр.) виконував обов'язки начальника артилерії сухопутних російських військ в Криму. В селі Бенардосівка Єлісаветградського повіту Херсонської губернії 26 липня (7 серпня) 1842 року в Миколи Пантелеймоновича і Катерини Василівни (Свешнікової) народився син – Микола [4, с. 24]. У 1950 р. Бенардосівка перейменована на село Мостове Братського району Миколаївської області.

Інтерес до обробки металів можливо передався йому від прадіда матері – знаменитого тульського зброярського майстра часів Петра I Микити Демидова – засновника промислової зброярської справи і металургійних заводів на Уралі.

У маєтку батька були різні майстерні, в яких ремонтували сільськогосподарський інвентар і де майбутній винахідник прилучився до столярної, слюсарної, ковальської справ. Знатна в минулому сім'я, яка жила тільки за рахунок військової платні, швидко після смерті полковника Миколи Пантелеймоновича зовсім збідніла. Але мати намагалася дати хороше виховання сину. В глушині Херсонської губернії він одержали непогану гуманітарну освіту. В дитинстві Микола навчався спочатку дома, а потім в гімназії і не тільки грамоти, а й різним мовам, що дало можливість йому оволодіти грецькою, німецькою, французькою, англійською.

Мати знайшла кошти, щоб відправити сина на навчання в Київ, на медичний факультет університету святого Володимира. Це було у 1862 р., а вже у 1866 р. Микола Миколайович залишає університет і восени того ж року вступає до Московської Петровської землеробської і лісової академії (нині Тимірязєвська академія), де посилено вивчає механіку й фізику, займаючись в гуртку відомого фізика того часу Столетова. Після весняного семестру 1869 р. М.М. Бенардос залишає академію та займається винахідництвом [3, с. 134].

У 1867 році в Парижі повинна була відбутися Всесвітня електротехнічна виставка, і М.М. Бенардос подав прохання директору академії, щоб той надав йому відрядження за кордон. На виставці він знайомиться з новітніми, тоді ще недосконалими, дуговими лампами, а також хоче впевнитись у можливості використання електрики для освітлення та обігрівання.

Повернувшись із Парижу, М.М. Бенардос у грудні 1867 року їде в м. Лух Костромської губернії (Росія), де на околиці міста в спадщину від матері йому дісталися лісові угіддя, на яких будує маєток і називає його "Привольне". Тут він у 1868 р. одружується на Ганні Олексіївні Лебедеві. В Лусі народилися його діти. В цьому містечку він організовує безоплатну школу для навчання селянських дітей, надає широку медичну допомогу місцевим жителям, забезпечує їх ліками. Тут проходять його найбільш продуктивні роки. У 1884 р. маєток М.М. Бенардоса було продано за борги, і він виїхав у Петербург [3, с. 135-136].

Микола Миколайович здійснював винаходи в самих різноманітних галузях: в сільському господарстві, транспорті, в військовій справі, в електротехніці, в електрозварюванні, в побуті – близько 200 оригінальних винаходів [1, с. 219]. Деякі з його ідей випередили свій час на десятки років, вони актуальні й сьогодні.

Але основний свій винахід М.М. Бенардос здійснив у 1881 році, перебуваючи в Парижі, в електротехнічній лабораторії "Електрисьєн", співвласником якої був російський підданий М.І. Кабат, знайомий М.М. Бенардосу з Петербургу. (Влітку 1881 року в Парижі повинна була відбутися Міжнародна електротехнічна виставка і Перший міжнародний конгрес електриків). Згідно свідчення авторитетних

французьких вчених, М.М. Бенардос у 1881 році в Парижі успішно демонстрував процес зварювання пластин з свинцю та інших металів [2, с. 14].

Працюючи на електротехнічному заводі в Кінешмі та на підприємстві П.М. Яблочкова в Петербурзі, М.М. Бенардос почав з'єднувати елементи свинцевих акумуляторів, розплавляючи їхні краї теплом електричної дуги. У 1881 р. він демонструє спосіб зварювання металів у лабораторії Кабата в Парижі. Ось що сказано про перші роботи Бенардоса у відомому французькому Електротехнічному словнику Дюмона (Dumont): "Работая в 1881 г. в лаборатории Кабата, Бенардос сделал первые попутки применения электрической энергии для сварки свинцовых пластин аккумуляторов. Так как результаты опытов оказались удовлетворительными, то Бенардос применил свой способ сварки и к другим металлам и таким путем был приведен к созданию новой промышленности" [5, с. 27].

Своєму винаходіві М.М. Бенардос дав назву "Электрогефест", назвавши його іменем Гефеста – бога вогню і ковальської справи в давній Греції. Цей спосіб зварювання він використовує для підготовки експозиції П.М. Яблочкова на електротехнічній виставці в Парижі. На цей винахід М.М. Бенардосу були видані патенти в Росії, Франції, Бельгії, Великобританії, Італії, Німеччині, Швеції, Норвегії, Данії, Іспанії, Швейцарії, Сполучених Штатах Америки та Австро-Угорщині.

Працюючи над удосконалюванням способів дугового зварювання, М.М. Бенардос створив велику кількість оригінальних пристосувань і пристроїв. Деякі запропоновані ним трубчаті електроди практично застосовуються і в наш час. Винахідник створив комбіновані електротримачі з вугільними електродами, навколо яких сконцентровано розташовувалися сопла для подачі світільного газу і кисню. Одночасна робота зварювальної дуги та газового полум'я збільшувала поверхню нагріву і захищала розплавлений метал від шкідливого впливу повітря [6, с. 324].

М.М. Бенардос також працював над використанням електромагнітних явищ. Ним був уперше використаний електромагніт для закріплення зварювальних виробів у потрібному для цього стані та розроблене магнітне керування дугою.

У 1885 р. у Петербурзі було створене товариство "Электрогефест", метою якого був подальший розвиток і експлуатація дугового зварювання. З його ініціативи побудовано завод, де проводилися різні зварювальні роботи, і лабораторію, де відвідувачам демонструвалися прийоми зварювання, проводилися досліди. Проте це товариство з об'єктивних причин не могло забезпечити швидкого поширення зварювання в Росії. Для цього не було ні необхідних капіталів, ні серйозної виробничої бази, ні організаторського досвіду. Вся робота обмежувалась переважно продажем ліцензій та консультаціями [2, с. 15].

У 1895 р. у Петербурзі організувалося "Русское товарищество электрической обработки металлов" [2, с. 21]. Воно мало за мету використовувати не лише винаходи М.М. Бенардоса, але й винаходи іншого видатного фахівця в галузі дугового зварювання – М.Г. Славянова. Нове "Товарищество" включило у свій склад і товариство "Электрогефест". Це товариство було фінансово слабким, не одержувало підтримки і не було в змозі забезпечити розвиток дугового зварювання. Що стосується особисто М.М. Бенардоса, то діяльність нової організації лише погіршила його становище. Його поступово відтискали від справи, а всі свої заощадження він витратив на виконання досліджень.

Однак, незважаючи на несприятливі обставини, дугове зварювання починало все ширше застосовуватися не тільки в Росії, але й далеко за її межами – в Англії, Німеччині, США та ін. Ім'я М.М. Бенардоса стало надзвичайно популярним у технічних колах.

Своєрідним звітом у винахідницькій діяльності М.М. Бенардоса стала його експозиція на IV Всеросійській електротехнічній виставці, яку організувало Російське технічне товариство, що відкрилася в січні 1892 року в Петербурзі. Винахідник називає 15 технологічних процесів, які виконувалися при допомозі електричної дуги. На цій виставці у травні 1892 р. М.М. Бенардос одержав найвищу нагороду – золоту медаль Російського технічного товариства "За удачное применение вольтовой дуги к спаиванию металлов и наплавлению одного металла на другой". Вчена рада Петербурзького електротехнічного інституту в 1890 р. присвоїла йому звання почесного інженера-електрика [3, с. 164].

Наприкінці 90-х років XIX ст. М.М. Бенардос переїхав у м. Фастів, де продовжував займатися винаходами в різних галузях техніки, удосконалював процес зварювання на заводі та в залізничних майстернях. Проводячи багаторічні дослідження свинцевих електричних акумуляторів у примітивних та небезпечних умовах, Бенардос одержав важке отруєння свинцем. На початку XX ст. він приїжджав лікуватися від отриманих отруєнь у Москву.

Усе своє життя М.М. Бенардос невтомно і напружено працював. І все ж таки винахідник зі світовим ім'ям зазнавав великих нестатків. Не отримуючи матеріальної підтримки, Микола Миколайович усі праці, пов'язані з винахідництвом, проводив за свій рахунок. Одержання привілеїв і патентів було також пов'язане з великими грошовими витратами, адже згідно існуючого на той час складного патентного законодавства, винахідник був змушений звертатися до спеціальних посередників (технічного контролю), яким потрібно було виплачувати за послуги значні суми.

І тому, через відсутність коштів, велика кількість винаходів і проектів М.М. Бенардоса виявилися недооформленими, не були захищені патентами і не опубліковані. А ті винаходи, що були закінчені і оформлені, також не поліпили його матеріального стану.

Ось чому сам винахідник в кінці 1890-х розорився, виїхав з Петербургу і поселився в Україні. Спочатку на хуторі Костяші, недалеко від містечка Бишів Київського повіту (тепер Макарівський район Київської області). Але його будинок через деякий час згорів. При цьому загинуло багато моделей винаходів і проектів Миколи Миколайовича, які готувалися до виставки. Після цього він переїхав у

м. Фастів Фастівського повіту Київської губернії. На вершині слави і без засобів до існування М.М. Бенардос змушений був працювати робітником-зварювальником на заводі В. Брандта і в депо. В Фастові він одержав декілька патентів на свої винаходи. Помер видатний український винахідник М.М. Бенардос 8 (21) вересня 1905 р. у віці 63 років. Похований у м. Фастові [4, с. 84].

М.М. Бенардос володів винятковим талантом винахідника. Він належав до тих на той час передових діячів, які в важких для творчості умовах царської Росії прокладали нові шляхи в технічних галузях науки. Глибокий і різнобічний розум М.М. Бенардоса був направлений лише на вирішення завдань, життєво необхідних для його країни, а також на зміцнення її могутності. Не отримуючи будь-якої матеріальної підтримки з боку держави, на останні заощадження М.М. Бенардос у самовідданій праці здійснював свої винаходи.

Всесвітнє визнання М.М. Бенардоса підтверджене різними документами. Сотні підприємств використали його винаходи при будівництві електростанцій, ремонті котлів, паровозів і вагонів, кораблів. Про спосіб М.М. Бенардоса писали в газетах і журналах, доповідали на конгресах, конференціях. «Спосіб Бенардоса» демонструвався на багатьох виставках.

М.М. Бенардос був фундатором електричного дугового зварювання. Завдяки його науковим доробкам, винаходам, багаторічному досвіду і глибоким знанням, було створено науку про електричне дугове зварювання, розвиток якої триває й зараз.

Література:

1. Гаврилук Л.О. Бенардос Микола Миколайович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2003. – 688 с.: іл.
2. Корнієнко О.М. Становлення та розвиток зварювального виробництва в Україні у світовому контексті (70-ті роки XIX ст. – 50-ті роки XX ст.). – Автореф. дис. ... доктора іст. наук. – Київ, 2009. – 39 с.
3. Научно-технические изобретения и проекты. Избранные труды / Бенардос Н.Н. – К.: Наукова думка, 1982. – 239 с.
4. Чеканов А.А. Николай Николаевич Бенардос (1842-1905) / А.А. Чеканов. – М.: Наука, 1983. – 146 с.
5. Шателен М.Л. Русские электротехники XIX века / М.Л. Шателен. – М.: Госэнергоиздат, 1955. – 284 с.
6. Энциклопедический словарь юного техника / Сост. Б.В. Зубков, С.В. Чумаков. – 2-е изд., испр. И доп. – М.: Педагогика, 1987. – 464 с.: ил.

Фарход Зияев
(Ташкент, Узбекистан)

ЖАДИДЧИЛАРНИНГ МАЪРИФАТПАРВАРЛИК ҲАРАКАТЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ХАЛҚ МАЪНАВИЯТИНИ ҚУТАРИШДА ТУТГАН ЎРНИ

Маърифатнинг луғавий маъноси билиш, таниш билим демақдир. Бошқача айтганда маърифат билмоқ, кишиларнинг онг билимини, маданиятини оширишга қаратилган таълим-тарбия жараёнларидир. Маърифат сўзининг кўпликдаги маъноси маорифдир. Маърифат атама сифатида табиат, жамият ва инсон моҳияти ҳақидаги турли-туман билимлар, маълумотлар мажмуасини билдиради. Маърифатли дегани билимли, муайян соҳада маълумоти бор демақдир.

Маърифатни ҳаётга сингдириш маориф тизими орқали амалга оширилади. Демак, маърифат – билим ва маданиятнинг қўшма мазмуни бўлиб, маориф эса ана шу мазмунни ёйиш қуроли, воситасидир. Маърифат асосан умумий ва ўрта махсус билим берувчи мактаб ва касб-ҳунар коллежларида тарқатилади. Маърифат тушунчаси маориф тушунчасидан кенг бўлиб, билим ва маданиятни ёйиш ва юксалтиришнинг ҳамма турлари, шакллари ва соҳаларини ўз ичига олади.

Жамиятда маърифат, яъни билим маърифатпарварлар орқали ёйилади. Маърифатпарвар – маърифат учун курашувчи илм, билим чироғини ёқувчи, маърифат ҳомийси ва тарафдори демақдир.

Инсониятнинг бир жамиятдан иккинчи жамиятга, бир тарихий даврдан иккинчи тарихий даврга ўтиши маърифатпарварликдан бошланади. Замоннинг энг етук, онгли, оқ қорани таниган, фидоий, элим, юртим деб яшовчи, узоқни кўзловчи маънавиятли кишилари маърифатпарварлик билан шуғулланадилар.

Маърифатпарварлар одатда давр давр жамиятнинг, мамлакатнинг, халқнинг бугуни ва келажаги учун муҳим ғояларни илгари сурадилар, шу ғояларни амалга ошириш учун кураш олиб бордилар.

Маърифат маънавий қарамлик, кўрқув ва ҳадикни бартараф этади. Инсонга беқиёс илоҳий қудрат, мислсиз салоҳият бахш этади. Шунинг учун озодлик курашчилари мамлакат, миллат мустақиллигини халқнинг маърифий уйғоқлигида деб билдилар ва маърифат учун курашадилар.

Туркистон маърифатчилиги мактаби бой ўтмиш ва улкан меросга эга. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулқодир Шақурий, Ашур Зоҳидий, Саидрасул Саидазизий, Ибрат ва Аҳмад Донишлар XIX аср охирларида фаолият бошлаб, мамлакатни, халқни миллий зулм ва қолоқликдан холос этишнинг ягона йўли маърифатда деб билдилар. Бу фидоий зотлар мустабид тузум ва жаҳолатга, маънавий қуллик ва зулм зўравонликка қарши бор кучлари билан кураш олиб бордилар. Бу маърифатпарвар боболаримиз дунё кезиб, жаҳон халқларининг илму-маърифати, маданияти билан танишиб, мустамлака ўлкани, унинг кишанларини илм чироғи билангина парчаламоқ, озодлик сари бошламоқ мумкин эканлигини чуқур ҳис этдилар. Шу сабабли ҳам энг аввало юртимизда мактаб маориф

ишларини ривожланишида ҳам назарий ҳам амалий жиҳатдан азму шижоат намунасини кўрсатдилар.

Кўринадики, жадидчилик, маърифатчилик ҳам миллатни маърифатли қилиш, маънавиятни юксалтириш мақсадларида юзага келган буюк тарихий ҳаракатдир.

Жадидчиликнинг асосида «жадид» сўз ётади. Жадиднинг маъноси «янги» демадир, у шунчаки «янги» ё бўлмаса «янгилик тарафдори» дегани эмас. Балки «янги» тафаккур», «янги инсон», «янги авлод» сингари кенг маъноларни ўзида мужассам этган.

Жадидчилик ғояси Миллат ва Ватаннинг ҳаёт-мамот масаласи кун тартибига қўйилгани ҳақида бонг уради. Чақмоқдек чарақлаб унинг бағридаги жароҳатларни ёритади. Обираҳмат бўлиб, она Туркистон кўксидаги маориф, матбуот, театр ниҳолларига ҳаёт бахш этади. Бу ғоянинг асосида миллий уйғониш, миллий мустақиллик учун кураш ётади.

Жадидчиликнинг моҳиятини Миллат ва Ватанни англашдан улар манфаати учун курашгача бўлган қизғин ва ҳаёжонли жараён ташкил қилади. Бу ҳаракат миллатни ҳам тарбиялаб борди. Жадидчиларимиз миллатнинг яшамоғи, тараққий топмоғи учун биринчи навбатда, озод, мустақил бўлмоғи лозимлигини англаб етдилар ва тинч халқни уйғотишга алоҳида эътибор бердилар.

Халқ эса, Пўлатхон ва Дукчи Эшон воқеаларидан «Туркистон мухторияти» моҳиятини англаш ва қўллашгача бўлган масофани босиб ўтди. Жадидчиларимиз сиёсий ишлар, ҳақ-ҳуқуқ, миллий давлат, ҳокимият масалалари билан мунтазам шуғулландилар. Айни пайтда, мактаб маориф ислоҳ қилина бошланди. Миллий матбуот йўлга қўйилди. Театр пайдо бўлди. Янги адабиёт шаклланди. Бир сўз билан айтганда, янги тафаккур майдонга келди. Бу миллий ўзликни англаш ва мустақиллик мафкураси эди.

«Жадид» атамаси Туркия туркларига илк марта Султон Салим ҳукмронлиги (1739-1802) даврида пайдо бўлди. Австрияга элчи қилиб юборилган Абубакр Ратиб афанди шоҳга ёзган билдиришномаларида у ерда кўрган идора тизимини «Низоми жадид» деб тушунтиради. 1789 йилги Француз инқилобидан кейин қурилган янги тизимни эса «Франция низоми жадиди» дейила бошланди. Шу йиллари «Низоми жадид» тор маънода аскарини тизимни оврупалаштиришни, кенг маънода илм-фан, маориф, саноат ва қишлоқ хўжалигини замонавийлаштиришни кўзда тутди.

Жадид ва қадим ибораси кейинги асрларда майдонга келган бўлсада, у моҳиятдан эскилик ва янгилик, тараққиёт ва турғунлик ўртасидаги эски курашдир. «Юнон қадимчилари миллоддан аввалги асрда Суқротни жадидчилик қабоҳати билан айблаб, қатл эттирдилар», деб ёзади. Исмоил Гаспирининский «Қадимчилик-Жадидчилик» («Таржимон», 1909 йил 19сон) мақоласида. Шундан ҳозиргача, масалан, ҳатто замонамизнинг энг маданий, энг тараққий инсонлари бўлан инглизлар орасида ҳам қадимчилар ғоят кўпдир», деб давом этади муаллиф ва буларнинг тепасида ҳатто оламга машҳур олимлар, сиёсатчилар, иқтисодчилар турганини айтади.

Абдулла Авлоний «Бу кунда маданий миллатлар урушларни саноат ва тижоратга айлантдилар ва бу соҳада бир-бирларига ғалаба ва рақобат қила бошладилар», деб ёзади. Фитрат ва Чўлпон буларни «маданият ваҳшийлари» деб атайдилар. Моҳият ўша-ўша, ўзгарган эмас. Фақат шакллар ҳар хил.

Жадидлик оқим эмас, ҳаракат. Ижтимоий, сиёсий, маърифий ҳаракат яқингача ҳам у фақат маърифатчилик ҳаракати деб келинди. Бу атайлабдан қилинган эди. Мақсад жадидчиликнинг доирасини торайтириш, коммунистик мафкурадан бошқаси кенг халқ онгини қамраб олиши, эгаллаш мумкин эмас, деган сохта тушунчанинг асорати эди. Аслида эса:

1. Жамият барча қатламларини жалб эта олди. Уйғониш мафкураси бўлиб хизмат қилди.

2. Мустақиллик учун кураш олиб борди. Унинг ғайрат ва ташаббуси билан дунё юзини кўрган «Туркистон мухторияти» бу йўлдаги амалий ҳаракатларнинг дастлабки натижаси эди.

3. Маориф ва маданиятни, матбуотни ижтимоий-сиёсий мақсадларга мослаб чиқарди.

Жадидларнинг пойдевори, тамал тоши усули жадид мактаби эди. Бу табиий, ҳамонки мақсад жамиятни янгиламоқ экан, уни янги авлодга қилиши мумкин эди. Янги авлодни эса, етиштирмоқ лозим. Эски анъанавий усулда бу ишни амалга ошириш қийин. Чунки замон ўзгарган. У тезкорликни талаб қилади. Иккинчидан, бугунги ўқувчи тарих, жуғрофия, иқтисод, физика, кимё, математика каби замонавий фанларни билиши керак. Илмий фанлар, фан техника ютуқлари сўнгги уч тўрт аср дунё тақдирини бошқа ўзанга солиб юборди. Оврूपани олдинга олиб чиқди. Энди оврупо илм-фанини эгалламасдан дунё билан баробар яшаб бўлмайди.

Бу илм-фанни ўзлаштирмоқ учун оврупа тилларини билмоқ керак. Айни пайтда ўзликни ҳам сақламоқ лозим. Дин диёнат ҳам зарур. Хуллас, яшамоқ учун учала жиҳатни ҳам ушламоқ керак бўлади. Ушлаганда ҳам ҳеч бирини суиистеъмом қилмасдан. Акс ҳолда мувозанат бузилади. Мувозанат бузилиши эса, ёмон оқибатларга олиб келади. Масалан, ёлғизгина дин ушланса, дунё қўлдан кетади. Фақат ўзлик, миллат десак, яна дунёдан ажралиб қоламиз. Бировнинг биз билан иши бўлмайди. Оврूपалашсак, ўзлик йўқолади. Бу ҳам фожа.

Бугун биз юзма-юз бўлиб турган миллий ғоя, миллий мафкура масалалари бундан юз йил олдин жадидчиларимиз томонидан ҳам кун тартибига қўйилган ва қизғин муҳокама қилинган эди.

Авалло, «миллат» ва «миллийлик» ҳақида. Маълум бўлишича, миллат тушунчаси илк бор қадим юнон файласуфи, бундан салкам икки ярим минг йил муқаддам яшаган Демокрит томонидан қўлланилган экан. У бу тушунчани «...ҳар бир мамлакатнинг ягона соҳиби» деб тушунтиради. Дин ва ирқ масаласи, миллат ва мазҳаб масаласи туркий халқларда ҳеч бир замонда четга суриб қўйилган эмас. Аксинча, ҳамини диққат эътиборда келган. Буюк Алишер Навоий замондошларини таърифлар экан, «шамс улмиллат», «заюлмиллат», «нур улмиллат» сифатларини қўллайди.

Энди ғоя ҳақида. Халқлар ҳаётидаги барча воқеаларнинг тағзаминида у ёки бу ғоя ётади. Энг улғу кашфиётлар, аввало улар ҳақидаги орзу ниятлардан бошланган. Ислом ғоялари ярим дунёни бир ҳовуч

араблар атрофига бирлаштирди. Москва атрофига бирлашув ғояси қудратли Русияни майдонга келтирди. Тенглик ва озодлик ғояси французлар мавқеини оврупада сарбаланд қилди.

Ғоясизликчи! Тарих неча марталаб ақлу истеъдодига гувоҳ бўлган Шарқ халқлари нега бундай залолатга ботди? Неча юз миллион хитойлар, ҳиндлар сўнгги минг йил давомида ўзларини кўрсата олмай, нега бошқалар таъсирига тушиб қолдилар. Сабаби ғоясизлик.

Бир миллатнинг – қувват ва матонати унинг саодати ва фароғати аҳлининг озқўплиги билан эмас, аъзоларидаги маданият ва тараққиётга омил ҳаётий хусусиятларининг даражаси билан ўлчанади. Илму ҳунар ғайрат ва меҳнат билан кўлга киради. Ғайрат ва меҳнат эса илму ҳунар туфайли самара беради. Булар ўзаро боғлиқ тушунчалардир. Қавмининг кўпчилиги жисман соғ бўлиб, илму ҳунардан бебахра қолиши ва ҳаёти паришон бўлиб, ўзини ҳимоя қилмоқдан ожиз ҳолда тушиши мумкин. Илм маърифатда қувватли Оврупо миллатлари соғлом Африкани асоратга олишлари бежиз эмас.

Хўш, бунинг олдини олиш учун нима қилиш керак?

Маърифатга эҳтиёж, илм-фанни эгаллаш ғояси миллатнинг кўпчилиги томонидан англаниш керак. Дарҳақиқат, жадидчиларимиз олиб борган барча ишлар матбуотнинг йўлга қўйилиши, «усули жадид» мактаби назарияси ва амалиёти, театрчилик, ҳаммаси шунга хизмат қилдирилди. Шу тариқа ҳар бир ғоянинг миллий ғояга айланиши, жадидчиларимиз фикрича икки шартни тақозо этади.

1. Ғоя миллатнинг туб, асл эҳтиёжларидан, туриш турмушидан, асосий анъаналаридан, ўзлигидан ва табиийки, имкониятидан келиб чиқмоғи лозим.
2. Мазкур ғоя миллат томонидан англаниши, ҳис қилиниши, бошқача айтганда, онгига жойлашиб, юрагидаги ўтга айланмоғи, сўнгсиз иштиёқ ҳосил қилмоғи керак.

Табиийки, ҳар бир миллат тараққий топмоғи учун жаҳон илм-фани янгиликларидан, умуминсоний ғоялардан фойдаланмоғи шарт. Лекин муҳим бир шарт билан. Бу фикр ғоялар миллатнинг қалби ва онгидан ўтмоғи, «Миллийлашмоғи» керак. Шундагина у миллат йўлида хизмат қила олади.

Миллат тушунчаси бирликни талаб қилади. Бирлик дейилганда, асосан инсоний, ирқий, диний муштараклик кўзда тутилади. Шулар асосида миллатнинг уйғониши, ўз-ўзини англашида муҳим рол уйнаган, лекин сўнгроқ асоссиз равишда айблов воситасига айлантирилган панисломизм, пантуркизм, маҳаллий миллатчилик каби тушунча ва атамалар пайдо бўлди. Уларнинг айримлари ўз даврида миллий ғоя даражасига кўтарилди, лекин сиёсий жиҳатдан амалга ошириш имконияти бўлмагани учун замон қатларида қолиб кетди.

Дунёда яшаб турган ҳар бир миллатнинг ўз феъли табиатидан, ҳаёт шароити ва турмуш тарзидан, маслак-этиқодидан келиб чиққан, асосий тарихий тажрибалари билан мустаҳкамланиб, такомиллашиб борган ва борадиган фикр қарашлари тизими бор. Бу тизим миллатнинг борлиқ ва табиатга муносабатидан тортиб, жамият, ахлоқ, сиёсатигача бўлган қарашларини қамраб олади. Давлатчилиги, унинг камоли ва заволи, идора тузуми, аскар тутуми. Зеҳнияти, завқидиди, иймон-этиқоди каби миллатнинг тарихи, турмуши билан боғлиқ ўнлаб масалаларни ойдинлаштирмасдан у ҳақда аниқ фикр билдириш қийин. Лекин шуниси аниқки, миллий мафкура жамият ҳаётининг жон томири. У қуриса, миллат ўсишдан тўхтайдди, жамият бузилади.

Бугун ҳаётимизга татбиқ қилинаётган миллий истиқлол мафкураси –

«Халқимизнинг асрлар давомида шаклланган юксак маънавияти, анъана ва удумлари, улғу бобоқолонларимизнинг ўлмас меросидан озиқланади»¹. Жадидчилар ғоялари ана шу меросимизнинг узвий қисми сифатида миллий маънавиятимиз ривожланишида муҳим манба бўлиб хизмат қилмоқда

Євгеній Лосєв
(Київ, Україна)

РОЗВИТОК НАНОТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Світова економіка початку ХХІ ст. характеризується кардинальними змінами у визначенні напрямів економічного прогресу.

Загальну спрямованість економіки країн у ХХІ ст. за численними прогнозами визначають такі чинники: ефективність науки та впровадження нових технологій, становлення й розвиток нанотехнологій, інтелектуальний і науково-технічний розвиток, інновації та мегафункціональні ноу-хау. Саме у даних напрямках інтелектуальному капіталові приділено провідну роль. Одна з перспективних форм інтелектуального капіталу – нанотехнології.

Нанотехнології знаходяться на передньому краю різноманітних наукових, економічних та соціальних напрямків розвитку. Їх застосовують у медицині, електроніці, екології, проводяться численні розробки нанотехнологій навіть військового призначення. Розробки на рівні атомів і молекул – дійсно великий крок у майбутнє.

Безумовно, питання розвитку нанотехнологій не залишаються поза увагою і в Україні. Зокрема, Закон України «Про інноваційну діяльність» визначає головною метою державної інноваційної політики створення соціально-економічних, організаційних і правових умов для ефективного відтворення, розвитку й використання науково-технічного потенціалу країни, забезпечення впровадження сучасних екологічно

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар.Т.: Ўзбекистон 2000. 43-бет.

чистих, безпечних енерго- та ресурсозберігаючих технологій, виробництва й реалізації нових видів конкурентноспроможної продукції. Міністерством освіти і науки та Національною академією наук України була розроблена державна цільова програма «Нанотехнології і наноматеріали на 2010-2014 рр.». Метою Програми було створення наноіндустрії шляхом забезпечення розвитку її промислово-технологічної інфраструктури, використання результатів фундаментальних та прикладних досліджень, а також підготовки висококваліфікованих наукових та інженерних кадрів.

Аналіз основних тенденцій розвитку нанотехнологій на вітчизняних теренах і за кордоном свідчить, на думку фахівців, що розвиток наноматеріалів і функціональних виробів наноелектроніки в Україні та за кордоном відбувається багато в чому за схожими напрямками. Водночас намітилися ознаки істотного відставання українських розробок у цій царині від закордонних стосовно їхнього доведення до рівня промислових технологій і подальшого впровадження. Українська наука та технологія помітно відстали за останні 20 років у розробці нанотехнологій і наноприладів; відчувається нестача сучасного інструментального приладу, який би дозволяв принаймні на лабораторному рівні в повному обсязі маніпулювати в ділянці нанометра; занепали галузеві науково-промислові центри, які могли б використовувати результати академічної, вузівської та прикладної науки з виробничою метою.

Тож, головною проблемою, яку необхідно розв'язати в сфері інтелектуального капіталу, є визнання стратегічного значення розроблення та впровадження нанотехнологій та наноматеріалів на державному рівні і подолання відставання України у здійсненні наукового та методичного забезпечення координації досліджень і розроблень, формуванні та розвитку технологічної бази, задоволенні потреби у спеціально підготовлених кадрах з наданням для цього відповідної фінансової підтримки.

На цей час розпочато підготовку до розробки проекту Закону України «Про державне стимулювання розвитку вітчизняної наноіндустрії»

Створення і розвиток наноіндустрії в Україні, освоєння нових результатів промисловістю можливі тільки за наявності сприятливих умов і державної підтримки у фінансовій, організаційній, кадровій, нормативно-правовій сферах. Навідміну від своїх західних колег, українські компанії існують переважно за рамками національної програми розвитку нанотехнологій і не отримують державного фінансування.

Фахівцями, після проведеного аналізу ситуації на українському ринку нанотехнологій, було виділено основні проблеми розвитку цієї сфери:

- Недостатність кваліфікованих спеціалістів у сфері нанотехнологій;
- недостатність у фінансуванні досліджень та розробок у сфері нанотехнологій;
- неготовність промисловості до впровадження нанорозробок;
- відсутність технологічної бази для розвитку нанотехнологій.

Незважаючи на всі складнощі, дослідження в галузі нанотехнологій в Україні все ж проводяться. Так, за останні роки в галузі нанотехнологій розроблено та виготовлено дослідний зразок установки для отримання наночастинок металів методом об'ємного електроіскрового диспергування, проведено дослідження структури та властивостей наноматеріалів; розроблено методику обробки наночастинок біогенних металів насіння біологічного матеріалу та рослин у період вегетації, проведені дослідження в польових умовах, виконана оцінка ефективності застосування отриманих препаратів на основі наноматеріалів у рослинництві; проведені токсикоекологічні дослідження колоїдів металів; розроблені два препарати для ветеринарної медицини та проекти технічних умов, проведено погодження технічних умов у відповідних установах.

Вчені і фахівці Національної академії Наук України розробили комплексну програму фундаментальних досліджень «Наноструктурні системи, наноматеріали, нанотехнології». Дослідження проводять за 14 напрямками, у ході робіт беруть участь 30 інститутів НАН України. В межах програми ведуться роботи у сферах створення та впровадження нанотехнологій у мікроелектроніці, фізиці, хімії поверхонь, тонкоплівкових та порошкових технологій, атомних і молекулярних моношарів, з'єднання та зварювання елементів конструкцій, фізики і хімії колоїдів й атомних кластерів, а також сорбентів різноманітного призначення, фізики металів і сплавів із нанорозмірною структурою тощо.

У Львові 25 листопада 2011 року вперше в Україні відкрилося виробництво наногетероструктур різного призначення, в число яких входить над-яскраві світлодіоди, концентраторні сонячні батареї, СВЧ транзистори.

Виробництво нових приладів оптоелектроніки на основі нанотехнологій відкрилося у вигляді виробничої дільниці Науково-виробничого концерну «Наука» на базі НПП «Карат» ДП АТ «Концерн-Електрон». Ініціатором відкриття нового високотехнологічного виробництва виступив київський концерн «Наука», виробничою базою, де фізично буде розміщуватися нова ділянка виробництва, є львівський «Карат». Вперше в Україні на даній ділянці організовано виробництво конкурентноспроможних гетероепітаксійних приладових структур, у тому числі з нанорозмірними активними шарами, призначених для виготовлення світлодіодів та інших приладів твердотільної електроніки методом газозфазної епітаксії з металоорганічних сполук.

В Інституті зварювання ім. Є.О. Патона активно використовують нанотехнології та проводять дослідження у сфері виробництва нанопродукції. Зокрема, застосовують електронно-променевою технологію з одержання матеріалів із багатошаровою наноструктурою для зварювання неорганічних матеріалів. Використовуючи такі шаруваті структури, можна зварювати алюміній.

У процесі досліджень одержано зразки жаростійкого нанодисперсного амонокомпозиту – перспективного матеріалу для космічної й авіаційної техніки. Крім того, розроблено технологію одержання

наноструктурних покриттів, які значно підвищують стійкість лопаток газових турбін; серію магнітом'яких нанокристалічних сплавів і на їх підґрунті – деталі телекомунікаційних систем; методи отримання металевих та метало оксидних наноплівки для створення датчиків і фільтрів у системах мобільного зв'язку; зразки композитів із вуглецевими нанотрубками та наночастинками, що ефективно поглинають випромінювання радіо- і СВЧ – діапазону.

Проведено дослідження й отримано позитивні результати застосування нанопродукції для сфери технологій й інформації: матеріалів із квантовими вкрапленнями германію на кремнії для створення приладів нічного бачення, систем запису інформації, напівпровідникових приладів; нанокompозитів для світловипромінюючих діодів; твердих радіаційно стійких, електропровідних мастильних матеріалів для космічного і наземного використання; наноструктурованих каталізаторів для спалювання метану в процесах газоочищення та ін.

Українськими вченими створено наноструктуровані біосумісні з кістковою тканиною людини керамічні композити з високою приживлюваністю. Перспективні дослідження ведуться в онкології, зокрема створені магнітокеровані наноносії лікарських препаратів для локалізації пухлини, а також лікування опіків, авітамінозу, туберкульозу, що діють прицільно. Це так звана магнітокерована терапія.

У Донецькому фізико-технічному інституті ім. О. О. Галкіна створено пілотну лінію для отримання діоксиду цирконію та інших оксидних матеріалів "мокрим" хімічним синтезом.

В Інституті загальної та неорганічної хімії ім. В. І. Вернадського розроблено технологію виготовлення мікрохвильових діелектричних резонаторів та пристроїв радіозв'язку на їх основі. Це унікальна і цілком конкурентоспроможна робота.

Отже, Україна має потенціал для інноваційного розвитку в сфері нанотехнологій. В більшій мірі роль у цьому процесі все ж відіграє держава. Нашій країні необхідний чіткий план інноваційного розвитку та матеріальна база для цього.

Література:

1. Постанова Президії національної академії наук України від 05.05.2010 №. 129 «Про виконання цільової комплексної програми фундаментальних досліджень НАН України «Наноструктурні системи, наноматеріали, нанотехнології»
2. Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні»
3. Герасимчук М. Тенденції розвитку промисловості України на сучасному етапі // Економіка України. - №3.- 2002.
4. www1.nas.gov.ua/svit
5. gazeta.dt.ua
6. produced.in.ua/products/144-ukrayina-na-rinku-nanotehnology.html

Науковий керівник:

кандидат фізико-математичних наук, Барановська Леся Валеріївна.

**Қодиржон Маҳкамов
(Наманган, Узбекистон)**

БУДДАВИЙЛИК ЖАХОН ДИНИ

Дин тарихидаги муҳим давр жаҳон динлари: буддизм, християнлик ва исломнинг пайдо бўлишидир. Улар ўтмишнинг миллий динларидан фарқли ўлароқ миллатлараро хусусиятга эга. Ибтиодий тотемизм, анимизм, фетишизм, сеҳргарлик ва политеизм динлари халқлар тарихида кескин бурилишлар қила олмаганлар. Аммо жаҳон динлари халқлар тарихида жиддий тарихий-ижтимоий ўзгаришлар қила олган динлар эди. Жаҳон динлари халқларни бир-бирига яқинлаштирди, савдо ишларини кучайтирди (масалан «Буюк ипак йўли»), нисбатан тинчлик ўрнатди, ўзаро урушларни камайтирди, кўпгина халқларни бирлаштирди. Бу жаҳон динларидаги ижобий хусусиятлардир. Буддавийлик - энг қадимги динлардан бири. У эраміздан олдинги VI асрда шимолий Ҳиндистонда ривожланган қулдорлик жамияти юзага келиб, йирик давлатлар ташкил топаётган шароитда вужудга келди.

Буддавийликка ҳозирги даврда 500 млн. киши эътиқод қилади. Ҳозирги вақтда буддавийлик Хитой, Монголия, Япония, Шри-Ланка, Непал, Бирма, Кампучия, Таиланд, Лаос, Камбоджа, Бутан, Вьетнам, Индонезия ва бошқа мамлакатларда тарқалган. Бу дин жаҳоннинг салакми 3/2 қисми аҳолиси маънавий қадриятларига катта таъсир кўрсатган. Буддавийликнинг асосчиси Сидхартха Гаутама бўлиб (унинг яшаган даври ҳақида турли маълумотлар бўлиб баъзиларида м. авв 623-544 й.й, 564-483 й.й, 560-480 й.й) шакля қабиласининг подшоси Шудходона (Химолай тоғлари этакларида жойлашган Капилавастида саройи жойлашган (ҳозирги Непал))ни ўғли ҳисоблансада онаси Майянинг 45 ёшида ғойибдан хомиладор бўлиб туғилганлиги ҳақида маълумотлар бор. Унинг туғилиши табиат ҳодисалар ер қимирлаши, чақмоқ чақиши, момақалди роқ гулдирашидан ташқари, чақалоқ туғилган заҳоти етти қадам қўйган ва гапира бошлаган экан. Гаутама ҳақида турли ривоятлар туқилган бўлиб улар: биринчидан, бу динни кишилар ўртасида кенг ёйишга, обрўсини кўтаришга хизмат қилган бўлса, иккинчидан, буддизмнинг ғайритабиий келиб чиқишини «асослаш» билан эзилувчи оммани азоб-уқубатлардан қутқаришга диний изоҳ беришдир. Ҳар қандай динлар каби буддизмнинг ҳам келиб чиқиши сабабини халқларнинг яшаш шароити ва ҳаётидан,

муайян даврдаги ижтимоий муносабатлардан қидириш лозим. Қадимий Ҳиндистонда буддавийлик шакллангунга қадар мураккаб синфий муносабатлар мавжуд эди. Кишилар олий, ўрта ва қуйи табақаларга ажратилиб, олийга - брахманлар, ҳарбийлар, ўрта табақаларга - хунармандлар, савдогарлар, деҳқонлар, энг қуйи табақага эса қора халқ, хизматкорлар киритиларди. Қуйи табақа кишиларининг ҳаёти ниҳоятда оғир эди. Улар ижтимоий тенглик у ёқда турсин, диний тенгликка ҳам эришиш ҳуқуқига эга эмас эдилар. Бу хол катта норозиликка сабаб бўлди. Бундан ташқари, жамиятни касталарга, олий ва паст тоифаларга ажратиш мавжуд бўлиб, брахманизм дини кастачиликнинг ҳимоячиси ва ғоявий қуроли эди.

Буддавийлик қулдорлик жамиятида брахманизм мазҳабларидан бир сифатида пайдо бўлди. У брахманизмнинг жон-нинг кўчиб юриши, жаннат ва дўзах ҳақидаги ақидаларни сақлаб қолди. Брахманизмнинг жамиятни касталарга бўлиниши тўғрисидаги таълимотига қарши чиқиб, барча кишилар дин соҳасида тенг ҳуқуқли деб эътироф қилди. Буддавийликнинг диний тенглик ҳақидаги ғояси одамларнинг касталарга бўлиниб кетишига қарши курашда ижобий рол ўйнади. Бироқ буддавийлик бу курашга диний-мистик тус бериб, кишилар «азоб-уқубат чекишда ва ундан халос бўлишда» ҳам тенгдирлар, деб ҳисоблайди. Бу ҳолат диний ҳиссиётларни сингдиришга хизмат қилди.

Будда таълимоти 3 қисмдан иборат. Булар: 1) Ахлоқ будданинг 5 насихати (панча шила) 1. қотилликдан 2. гумроҳликдан, 3. ўғриликдан, 4. ёлғон қалбаки нарсалардан, 5. маст қилувчи нарсалардан сақланиш. Бундан ташқари овқатланишдан сақланиш, Кулгудан сақланиш, зебу-зийнат, атир-упалардан сақланишни ҳам киритилади.

2) Медитация. 3) Донишмандлик – бу Буддизмнинг асосий мақсади булиб, нарсалар табиатини туғри тушуниш. Роҳиблар буддавийликка эътиқод қилувчилар орасида жуда катта обрў ва ҳурматга сазовор бўлиб, уларга итоат этиш ва айтганини бажариш зарур, деб ҳисобланади.

Буддавийлик таълимотида олам уч босқичли деб таърифланади. Биринчи олам энг юқори олам бўлиб, унда мутлақо осойишталик ҳукмрон. Унда фақат соф руҳгина мавжуд дейилади. Бу олам руҳнинг маконидир. Буддавийликнинг таълим беришича, илоҳий руҳни мутлақо билиб бўлмайди. Биринчи оламда руҳ материядан ташқарида, у ҳаракатсиз осуда яшайди. Иккинчи олам, ривоятларга кўра, руҳий мавжудотлар билан тўла жаннат бўлиб уни бодисатва дейилади. Бу оламнинг ҳокими Амиитабадир. Амиитаба оламида руҳ гуноҳидан халос бўлган, лекин энг олий оламга, яъни нирванага - мутлақо бўшлиқ ва осойишталик оламига кўтарилмаган авлиёлар яшайди. Буддалар кишиларга будда таълимотини ўрганиш, яхши йўлдан бошлаб бориш учун ерга юборилар экан. Учунчи олам энг қуйи олам бўлиб, унда одамлар ва ҳайвонлар яшайди. Бу оламдаги руҳ қафасда яшайди. У материянинг чангалида туради ва озод бўлиш ҳамда юқори оламга кўтарилишга ҳаракат қилади. Руҳнинг юқори оламга кўтарилиши одамлар қиладиган савобли ишларга боғлиқ. Буддавийликда қайта туғилиш деганда янгидан пайдо бўлиш тушунилмайди, балки илгари ўлган одамларнинг жисмидан тарқалган дҳармаларнинг янги асосда бирлашиб, келажак авлодга ўтиши тушунилади. Шунинг учун, будда дини инсон келажак авлоди учун ҳам жавобгар деб ҳисоблайди.

Агар одам яхши бўлса, будда таълимотига тўлиқ риоя қилса, бой ва эътиборли бўлса унинг дҳармалари асосида қайта туғилган одам ҳам бой ва бадавлат, софдил бўлади. Аксинча, одам ёмон камабағал, қашшоқ бўлса, будда таълимотига риоя қилмаса, унинг дҳармаларидан пайдо бўлган одам ҳам камбағал, қашшоқ бўлади. Бунинг сабаби авлодлар ёмон ҳаёт кечиргани учун берилган жазодир. Буддавийлик ўзининг бу таълимоти билан жамиятдаги ижтимоий тенгсизлик ва жабр-зулмнинг туб моҳиятини илоҳий тақдир билан изоҳлайди.

Ҳиндистонда қулдорлик барҳам топиши билан буддавийлик брахманизмга тобора яқинлашиб борди, кейинчалик ҳиндуизмга қўшилиб кетди. XI-XII асрларда буддавийлик Ҳиндистонда ўз таъсирини деярли йўқотди. Марказий Осиё ва Шарқий Туркистонда буддавийликнинг ёпилиши Кушонлар салтанати равнақ топган даврлар (эр.ав. II аср. янги эр. I асрлари) билан боғлиқ. У ҳозирги Марказий Осиё, Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон ва Синьцзян худудларини ўз ичига олади. Кушонлар даврида буддавийлик Ҳиндистондан Марказий Осиёга, бу ердан эса «Буюк ипак йўли» орқали Узоқ Шарққа ёйилган. Буддавийликни Ҳинд савдогарлари, сайёҳлари, миссионерлари дунёга тарқатганлар.

Марказий Осиё халқлари буддавийликни қабул қилиб, будда динига оид ёдгорлик иншоотлар, ибодатхоналар, монастирлар каби ўзига хос иморатлар бунёд қилганлар. Масалан, Тоҳирийлар давлатининг пойтахти Балх шаҳрида будда динига оид юзга яқин монастир бўлиб, уларнинг уч мингта монахи бўлган, кўпчилик аҳоли эса буддага ибодат қилган. Марказий Осиёда буддавийликдан ташқари ўша даврларда яна зардуштий дини ҳам мавжуд эди. Будда динига оид ибодатхоналар Фарғонада, Самарқанд яқинида, Поп туманидаги Чодак қишлоғида, Қирғизистон ва Туркманистоннинг жанубий туманларида топилган. Шундай қилиб буддавийлик ўлкамизга эрамининг бошларида кириб келди.

Ҳозирги пайтда Бирмада 17-асрда қурилган ибодатхона ва 6 метрли олтиндан ясалган будда ҳайкали булиб, бутун дунё буддистлари шу ибодатхонага зиёратга борадилар. Буддавийлик таълимотини тартибга солиш мақсадида 1971 йилда Бирмада буддистларнинг махсус ибодатхонасида Трипи-таканинг турли таржималари ва Вариантларини таққослаш натижасида ягона матн ишлаб чиқилди. Янги матн мазмуни 729 мармар плитага туширилди. Бу ёзувлар сақланган ибодатхона бутун дунё буддистларининг муқаддас ва зиёратгоҳ жойига айлантирилди. Буддизм руҳонийлари халқаро миқёсда буддизм мавқеини кучайтиришга ҳаракат қилмоқдалар. Шу мақсадда буддизмнинг турли ташкилотларини бирлаштирмоқдалар, буддистларнинг халқаро конференциялари, съездларини ўтказмоқдалар. Ҳозирги Буддизмга эътиқод қилиб келатган шарқ мамлакатларида Буддизм таълимотини ўрганиш сиёсий-иктисодий, маънавий маданияти тушунишнинг асосий олимларидан ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Жўраев У, Саиджонов Й. Дунё динлари тарихи. Т. 1998.
2. Диншунослик асослари. Т. “Ўзбекистон”. 1995 й.
3. Кулоков А.Е. Религии мира. М. 1996
4. Мифы народов мира В2-Х томах. М. 1973.
5. Мень А. История религии. М – 1994.

Аброр Мухаммадиев
(Ташкент, Ўзбекистан)

ЎЗБЕКИСТОНДА КЕКСАЛАРНИ ҚАДРЛАШ - ОЛИЙ ҚАДРИЯТ

Истиклол туфайли миллий тикланиш даврида нуроний қарияларимизни қадрлаш борасида катта ишлар қилинди. Буюк аждодларимизнинг инсонпарварлик ғояларидан, ҳалқимизнинг тарихий анъаналари, миллий турмуш тарзи, одоб-ахлоқ, насл-насаб, руҳият ва ирсият ҳақидаги бой меросидан, муқаддас ислом динидан фойдаланиш учун кенг имкониятлар яратилгани ҳам кекса авлод қалбидаги барча эзгу орзу-интилишларнинг рўёбга чиқишида муҳим омил бўлди.

Жамият ҳаётида кексалар мавқеининг ошиши ва амал қилиш доирасининг кенгайиши билан уларга бўлган эътибор янада ортиб борган. Юртга раҳбарлик қилишда уларнинг фикр-мулохазалари эътиборга олинган. Қадимги Грецияда ҳам қариялар алоҳида эътиборда бўлган. Қарияларнинг кенгаши- “герусий” бўлиб, кенгаш аъзолари “геронтам”лар деб аталган. Уларнинг жамиятда ўзига хос ўрни бўлган. Гомер ва Софокл трагедияларида қариялар, асосан, илоҳий шахслар сифатида тасвирланади.

Хитойда аждодларни ҳурматлашга чақириш Конфуций таълимотининг асосини ташкил этади. Унинг таълимотида “ли” - жамиятни бошқариш, расм-русум ва воқелик тартибини ташкил этиш, фарзандларни катталарни ҳурмат қилишга ва қадрлашга ўргатиш асосий ўрин эгаллайди.

Халқимизнинг бой маънавий мероси - “Авесто”да ҳам қарияларни қадрлаш, ардоқдаш муқаддас иш саналган. Зардуштийлик дини таълимотининг асосчиси Зардушт қарияларни қадрлаш борасида

“Кексалар гапига кулоқ солинг ва андиша билан мулоҳаза юритиб, яхши билан ёмонни ўзингиз ажратиб олинг”, дейди. У устозларни ҳам қариялар қаторига қўшиб: “Яхши устозлар тангрига яқин одамлардир, шунинг учун уларни эъзозлашимиз лозим. Донишманд устозлардан шогиртларга ижобий фазилятлар мерос бўлиб қолади. Устозларни шаҳару қишлоқларда, бутун мамлакатда таълим берадиган, ҳақ йўлини тутганлари туфайли, хонадонларга янги аҳқомларни олиб кирадиган ва ҳалқ ардоғига соҳиб бўладиган тоифалар сифатида олқишлаймиз”, деб қадрлайди.

“Авесто”да ёзилишича, инсоннинг яшашдан мақсади - юртни обод, элни фаровон қилиш, эътиқодли бўлиш, қарияларни қадрлаб, эъзозлаб, уларнинг ёшлар билан ўзаро аҳил яшашини таъминлашдан иборат. Ҳаётимизнинг бахтли ва хурсандчилик онларида ҳам, бошимизга мусибат тушганида ҳам қариялар маслаҳатига кўра иш олиб борамиз. Қарияларимиз ўтмиш билан келажакни боғловчи жонли бўғин ҳисобланади. Улар нафақат тарихимиз гувоҳлари, балки ўзгаришларнинг фаол бунёдкорлари, миллийлигимиз, ўзлигимиз ва ғуруримизни англашимизда устоз, меҳрибон мураббийлардир. Улар миллий меросимиз билан ёш авлодни таништириш, улардан самарали фойдаланишни ўргатиш билан бирга, ташқи маънавий таҳдидлар ва мафкуравий тазйиқлар таъсиридан ҳимояланишини ўргатувчилардир. Қарияларнинг оилада ўрни ниҳоятда катта, уларнинг маслаҳати ва ўғитлари, насиҳатлари, эзгуликка, яхшиликка хизмат қилади.

Донишмандларимиздан Хусрав Дехлавий бу борада шундай деганлар:

Ёшлар қанча бўлсин ишда ғайратли,
Кўп кўрган кексанинг иши ибратли.

Кексалардан ибрат олса, уларга эргашсак, оқибати яхшиликдир. Кексалар тажрибаси билан ёшлар ғайрати жамланса, ҳаёлга келмаган муваффақиятлар забт этилади. Қариялар, кексаларнинг ҳаётий тажрибасида ҳислатлар катта. Шунинг учун улардан биз миннатдор, яна минг қарра миннатдор бўлмоғингиз даркордир. Қарияларнинг ҳурматини жойига қўйиш ҳам қарз, ҳам фарздор, “кексалик” дегани узоқ умр кўриш деган маънони англатади. Ҳаммага ҳам кексалик насиб этавермайди. Тангри ато қилганларга насиб этади, ана шунинг ўзи тўлиқ ҳикматдир. Мана, бу борада буюк боболаримиздан бирининг сўзига эътибор беринг:

Кексага кўмак бер - суянган тоғинг,
Буни тушунарсан қариган чоғинг.

Кексаларнинг тажрибалари асосида уларнинг маслаҳатлари билан амалга оширилаётган ишларнинг фойдалилиги ҳақида ҳаётда ҳам, тарихда ҳам мисоллар кўп. Уларнинг маъзини чақар экансан, беҳосдан ўйланиб қоласан. Ҳафачилигимизда биринчи дардқаш ҳам улар, ғамимизни енгиллаштирувчи мададкорлар ҳам улар. Қарилликнинг насиб қилишини Тангридан сўраб, қариялар хизматида белимизни боғласак дилимиз равшанлашади, кайфиятимиз чоғ бўлиб, ички мамнуниятлик ҳисси бутун жисмимизни чулғаб олади. Шарк донишмандларидан Фаририддин Аттор ёзганидек

Кексаларни этсанг азиз-у ҳурмат
Сени ҳам кексайгач этишар иззат.

Қарияларимизнинг иззатини жойига қўйиш, уларнинг хизматида бўлишда сир-асрор катта. “Қариялар чойхона”си, масжидлар отахонларимизнинг ҳордиқ чиқарадиган, маънавий озуқа оладиган масканларига айланиб бораётганлиги қувончли ҳолдир.

Юқоридаги тадбирлар яна ҳам кенгайса, унга ёшлар ҳам жалб қилинса яхши иш бўларди. Кексаларимиз ўғитларидан ёшларни баҳраманд қилиш фақат фойдадан ҳоли эмас. “Қариялар кенгаши”, “Оқсоқоллар мажлиси”лари маҳаллаларда кенгашиб, савобли ишларда бош-қош бўлмоқдалар. Турмушимизни янада мазмунли ўтказишга эришмоқдалар. Кексаларнинг ақл-заковати билан ёшларнинг ғайрат-шижоати омухталанса кони фойда. Кексалар нафақат тўғри маслаҳатчи, балки ўзларини ибратли томонлари билан ёшларга ўрнак бўлади. Улардаги инсоф, диёнат, фаросат, ҳокисорлик, покизалик бировнинг ҳақидан ҳазар қилиш каби фазилатлари жамулжам бўлиб, кейинги авлодларга уларнинг қимматли тухфаси бўлади. Биз инсонийлик ҳислатлари деб номланган, ана шу тириклик зийнатлари қарияларимиз томонидан сайқалланиб, маъно ва мазмуни бойиб, одамзотнинг бебаҳо бойлигига айланган. Алломалардан бири кексаликни одамзот учун айна ҳосил даври деб бекорга айтмаган. Ёш авлод шу мўл ҳосилдан қанча кўп баҳраманд бўлса, шунча яхши. Ушбу ноёб ҳосилнинг бетакрор лаззатли мевалари тананга роҳат, ақлингга ақл, эзгуликка эзгулик қўшади. Ундан бутун ҳаётинг мунавварлашади. Фикринг тиниқлашиб, кўнглинг ғуборлари ювилади. Халқимизнинг бой маънавий меросига назар солсак, азалдан қариялар қадрланиб, эъзозланиб, ҳурмати жойига қўйилиб, қадрият даражасида эътироф этиб келинган. Ҳадиси шарифда “Кексаларни қадрламаган инсон мусулмон эмас”, дейилган.

Ўзбекона одоб-ахлоққа кўра, кексалар олдида салом бермасдан ўтиш одобсизлик ва гуноҳ деб ўргатилган. Ёшлар кексаларнинг ўғитидан, донолик билан йўғирилган насиҳатларидан, намунали ҳаётдан хулоса чиқариб, ибрат олади. Зеро, қарияли уй-мактабдир, деб бежиз айтилмаган..

хар бир мўмин, солиҳ, фарзанд қариялар дуосини олтин билиб, уларга беминнат хизмат қилишдан чарчамайди. Шарқда қарияларни қадрлаш олий қадрият бўлиб, миллий менталитет даражасига кўтарилган, кексаларни ҳурмат қилиш асосий ахлоқий фазилат бўлиб, хар бир фарзандга ёшлигидан оила даврасида сингдириб борилган. Оғир ишларни, асосан, ёшлар бажарган. Ёши катталар иш бажараётганда ёшлар уларнинг кўлидан ишларини олишга одатланган. Ёши катталарга ҳурмат кўрсатилиб, тўрдан жой берилган. Қариялар таом тамадди қилишни бошлаб бермагунча, биронта ёш дастурхонга қўл узатишга журъат этмаган. Кексалар даврасида болалар кўп гапирмаган, қарияларга гап қайтариш, баланд овозда гапириш ҳам одобсизлик ва гуноҳ ҳисобланган. Турли байрамларда кексалар ва беморлар ҳолидан хабар олиш шарт бўлган.

Ўз навбатида, муайян ҳаётий тажрибага эга, ҳаёт мураккабликларини енгган, қийинчиликларда чиниққан кексалар ўтмиш мероси, ҳалқ урф-одатлари ва анъаналарини ёшларга ўргатувчилардир. Шу боис, ёшлар нафақат ота-оналарининг, балки маҳалла жамоасининг ҳам эътиборида бўлишган. Шу тариқа, бир томондан, авлодлараро ўзаро муносабатларнинг узвийлиги таъминланса, иккинчи томондан, Эътиқодсизлик авж олди. ёшларда инсоний фазилатлар шаклланиб боришига эришилган. Ёшлар улардан ўрнак олиб, ўз ҳаётлари давомида яхши ном қолдиришга интилишади. Уларда меҳнатсеварлик, бунёдкорлик, ҳаётга мухаббат, атрофидаги кишиларга ҳурмат ва меҳр-оқибат кўрсатиб яшаш туйғуси шаклланади.

Тан олиш керакки, шўролар замонида бундай бой маънавий-ахлоқий фазилатларга эскилик сарқити сифатида қаралди. Ёшларнинг бу соҳадаги

масъулият ва бурчи унутилди, миллий қадриятларимизга, маънавий меросимизга зид бўлган ахлоқий қарашлар авж олди. Ёшларимиз бой миллий-маънавий қадриятларимиздан узоқлашди.

Мустақиллигимиз туфайли бундай камчиликлардан қутулмоқдамиз. Кекса авлод вакиллари ўз ички ва ташқи маънавияти, ҳаёт тажрибаси билан ёшлар тарбиясига масъуллиги миллий мафкураимизнинг талаби бўлди.

Фахрийлар ёшларга туғанок эмас-суянчиқ, рақиб эмас- устоз, бекфарқ эмас - ҳамдард бўлиши миллий ғоямизда яна ўз ифодасини топди.

Қариялардаги ҳаёт тажрибаси, ақл-заковат ёшлардаги куч-ғайрат, жўшқинлик, ташаббускорликни тўғри йуналтиришга, ғоявий бўшлиққа йўл қўймасликка, огоҳ бўлиш, мустақиллигимизни мустаҳкамлашга даъват этмоқда. Қариялик фахр бўлиб, ҳаёт беағи сифатида эътибор топмоқда. Қарияларимиз ахлоқ-одоб, тарбия, насиҳат билан камол топиб, ёшларга насиҳат бера оладиган, ибрат бўла оладиган донишманд, мураббий даражасига етганлар. Улар ҳаётга босиқлик, бағрикенглик, “етти ўлчаб, бир кес” қабилида, эҳтиросларга берилмай, шукроналик билан қарайдиган мўйсафид-файласуфлардир.

Бугунги қарияларимиз ҳаёт тажрибаларидан келиб чиқиб, “мустақиллик”, “озодлик”, “эркинлик” тушунчаларини дилдан ҳис эта оладилар. Турли жойларда олиб борилаётган бунёдкорлик ишлари ободонлаштириш, кўкаламзорлаштириш, қадриятларимизни авайлаб-асраш ва қадрлаш, маънавий меросимизни тиклаш, баркамол авлод тарбияси дастурларини амалга ошириш, маънавий-маърифий ишларимиз самарадорлигини янада ошириш каби қатор ишларда фахрийлар бош-қош бўлмоқдалар. Улар маслаҳат ва йўл-йўриқ кўрсатишлари билан бу ишларга улкан ҳисса қўшмоқдалар

Бугунги кунда мамлакатимизда 60 ёшдан ошганлар сони 2 миллион 873 мингдан кўпроқ кишини ташкил этади. Мустақиллик йилларида ҳалқимизнинг ўртача ёши 1990 йилдаги 67 ёшдан 73,5 ёшга, аёллар ўртасида эса 75,8 ёшга етди. Айна пайтда юртимизда 225 минг нафар 80 ёшдан, 44 минг нафар 90 ёшдан, 8 минг 700 нафар-шунга эътибор беринг-100 ёшдан ошган табаррук қариялар яшамоқда.

Улар орасида 3 минг 109 нафар Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси, 69 минг 994 нафар фронт ортида меҳнат қилган инсонлар борлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу ниманинг исботи? Бу аввало, истиқлол даврида ҳалқимизнинг турмуш даражаси ва сифати тобора ортиб бораётганидан, ёши улғу

одамларимиз яхши ният, эртанги кунимизга катта умид билан яшаётганидан, уларнинг қалби софлигидан далолат беради²⁴.

Шундай кексаларимиз бор экан, миллий маънавиятимиз барҳаёт, ёшларимиз баркамол авлод бўлиб, ота-боболари ишларини муносиб тарзда келгуси авлодларга ворислик асосида етказиб бораверадилар.

**Аброр Мухаммадиев, Аббос Турдимуродов
(Ташкент, Ўзбекистан)**

МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР - МИЛЛАТ КЎЗГУСИ

Дунё тамаддуни, унинг юзага келиши ва асрлар, минг йилликлар оша ривожланиши тўғрисида гап борганда хар бир элат, халқ ва миллатнинг бу узоқ тарихий жараёнлар давомидаги фаол иштроки, унда тутган ўзига хос ўрни, ролини тилга олмоқлик, фаолиятига муносиб баҳо бермоқлик жоиз бўлади. Негаки, у ёки бу миллатнинг умуминсоний тадрижий тараққиёти, равнақиға кўшган у ёки бу даражадаги хиссасига қараб унинг нечоғлик тарих ва ноёб маънавий мерос ижодкори, бунёдкори сифатидаги нуфузи, хизмати тўғрисида гапирса бўлади. Зотан, дунё цивилизацияси, илму урфон ривожланиши кишилиқ жамиятининг ибтидосидан, унинг илк босқичларидан бошланиб, узоқ тарихий даврлар силсиласида давом этиб, шаклан ва мазмунан бойиб, сайқал топиб, такомиллашиб борар экан, бунда хар бир халқ, элатнинг тутган бетакрор ўрни борлиги шубҳасиздир. Гап шундаки, дунё тамаддуни, унинг кўп минг йиллик бой хаётий тажрибаси, бугунга келиб эришган юксак, хайратланарли ютуқ муваффақиятлари, булар шунга кодир бўлган бир туркум сара, юкори ривож топган мумтоз миллатлар ёки халқлар томонидан эмас, балки жажонда мавжуд бўлган жамики каттаю кичик элатлар, халқлар, этник гуруҳлар, уларнинг илғор намояндалари иштроки, саъй-харакатлари, ижодий изланишлари, жисмоний ва аклий меҳнатлари махсули самарасидир. Шу маънода хар бир халқ

ўзига хос бетакрорлик, оригиналлик хусусиятларига эгадир. Ўзбек халқиға келсак, унинг теран илдиз ўқтомирлари олис асрлар каъриға бориб тақаладиган бой, ранго-ранг куҳна тарих яратиш, ёхуд миннатдор авлодлар учун юксак маънавий-маърифий мерос, бетимсол қадриятлар ижод этишдаги беназир хизмати алоҳида таҳсинға лойиқдир. Улар тимсолида миллатимизнинг бугунда ҳам хар қанча фахру ифтихор килишға арзирли етуқ ақл-заковати, юкори интеллектуал салохияти, фавқуллодда истеъдоди, ўлмас даҳоси “мана мен” деб кўзға яққол ташланиб туради. Бироқ минг афсуслар бўлсинки, она юртимиз бошдан кечирган хийла узоқ давр давом этган мустамлакачилик ва қизил тоталитар тузум зулми асорати, қолаверса, хукмрон коммунисток мафкура босими ва тазйики боис халқимизнинг катта меҳнати, серқирра ижоди билан яратилган не-не асл маънавий қадриятлар, дуру жавахирлар топталиб, оёк-ости килиниб, авлодлар нигоҳидан атайин четға сурилиб узоқдаштирилиб келинди. Уларнинг канча-канчаси унутилиш даражасига ҳам келиб қолғанди. Миллий истиқлолимизға минг бора шукроналар бўлсинки, у жабрдийда халқимизға том маънода ўзлигини таниш, эгилган қадди-бастини кутариб, бой тарихий, маънавий илдизлари билан туташуш, улардан тулақонли бахраманд бўлиш, маънавий ва рухий озиқ олиш, жажон ҳамжамияти сафидан муносиб ўрин эгаллаш имконини яратиб берди. Юртбошимиз алоҳида тарзда таъкидлаб ўтганидек, “Истиқлол шарофати туфайли маънавият булоқларининг кўзи очилди, биз бу булоқнинг зилол сувларидан бахраманд бўла бошладик. Шўро даврида унутилган қадриятларимиз, номи қораланган бобокалонларимизнинг дурдона сўзларини биз оби кавсардек кўзимизға суртмоқдамиз. Уйлайманки, биз нимаға эришган бўлсак, ана шу савобли ишларимиз учун Аллохнинг бизға инъом этган мархаматидандир” (И.А.Карғшов, *Асарлар, 5-том. Т.: Ўзбегужтоп 147-6*)

Шу боис ҳам букун демократик жамиятимизнинг ката бебаҳо мяънавий мулкиға айланган, унинг буюк яратувчилик салохиятини ўзида акс эттирган қанчалаб камёб миллий қадриятлар воқелигимизда эъзозу эътибор топиб, хаётимизнинг тўла мазмунли кечишиға, олға томон харакатимизнинг янада жадаллашуви жараёниға ижобий таъсир кўрсатаётгани ҳеч кимға сир эмас. Мадомики, биз қадриятлар хусусида баҳс юритар эканмиз, бу тушунча замирида нималарни англаймиз ёхуд унға қандай урғу берсак мақсадға мувофиқ бўлади, деган савол табиий равишда ўртаға чиқади. Бизнинг назаримизда, қадриятлар тушунчаси анчайин кенг фалсафий маъно, мазмунға эга бўлиб, бунда катта аждодлар, бобоконларимиз томонидан турли тарихий

жараёнлар силсиласида хар бир даврнинг уз хаётий эхтиёжлари, у илғари сурган муайян талаблар, вазифалар тақозоси билан яратилган ҳамда кейинги авлод ва насллар учун кадрлашға, эъзозлашға арзирли, давомли тарздаги маънавий қимматға молик бисоту удумлар, урфу-одатлар, ёхуд умрбоқий анъанаю маросимлар назарда тутилади. Шу маънода хар бир халқ бу соҳада ўзига хос хаётий тажрибаси, маҳорати, амалиёти, ташаббусу ижодкорлиги, менталитети жижатлари, ўзига ярашиқ турмуш тарзи, топқирлиги ва бошқа сифат белгилари билан аниқ, тиник фарқланиб туради.

Шу билан бирғалиқда қадриятларнинг яратилиши узоқ муддатли тарихий жараён бўлиб, уларда бутун бир халқнинг ёки халқлар, элатларнинг эзгу мақсад, ниятлари, орзу, истаклари, хаётий эхтиёжлари, узоқ истиқболға мўл-жалланган харакат, интилишлари ифодаланган бўлади. Энг муҳими, қадриятлар халқ донишмандлиги, топқирлиги, билимдонлиги, оқиллиги, тадбиркорлиги, тажрибакорлигининг ёрқин

²⁴ Мамлакатимизни демократик янгилаш ва модернизация қилишға қаратилган тараққиёт йўулимизни қатъият билан давом эттириш-бош мақсадимиздир”. “Ўзбекистон овози”, 2014-йил 6-декабр

тимсоли сифатида ҳам алоҳида эътиборга моликдир. Бу эса қадриятларнинг халқчиллигини тайин этиш баробарида уларнинг умрбоқийлигига, яшовчанлигига ва давру замонларнинг мураккаб синов-синоатлардан ўтиб, яташда давом этишига, янги-янги авлодлар қўлида сайқал топиб, янги мазмун ва мундарижа касб этиб боришига ишончли кафолат бўлиб хизмат қилади. Қадриятларнинг теран мазмуни, моҳияти, кўламига караб мутахассислар миллий, минтақавий ва умуминсоний қадриятларга ажратадилар. Гарчанд қадриятларга бу тарзда ёндашиш бир қадар шартли ҳаракатларда бўлсада, бироқ уларнинг бир-бирлари билан мантиқан узвий бир-бирини такозо этишини алоҳида таъкид- лашга туғри келади. Миллий қадриятлар туғрида гап борганда, бунда бир халқ миллатга хос ва мос булган, унинг ҳаракатери, табиати, феъл-атвори ёхуд турмуш тарзига купроқ монанд келадиган яратилган, унинг кейинги авлод ва наслларининг мулкига айланиб борган миллий, маънавий қадриятлар тушунилади. Бу ўринда ўзбек халқининг узоқ асрлар мобайнида яратган, ижод қилган, бугунги кунларда ўз қадр, мазмунини йукотмай, охорини тўқмай келаётган куплаб асл қадриятларига бирров нигоҳ тиксак кифоя қилади.

Масалан, биргина ўзбек миллий курашини оладиган бўлсак, унинг ҳам келиб чиқилишининг ўзига хос узун тарихи, асосли сабаблари борлиги аён бўлади. Таниқли тарихшунос олимларимиз А. Асқаров, А. Хўжаев ва бошқаларнинг

олиб борган кўп йиллик илмий изланишлари натижасида ўзбек кураши ўзининг 2,5-3 минг йиллик тарихига эга эканлиги исбот этилди. Бу қадриятнинг юзага келишига, шубҳасиз, улуғ бобокалонларимизнинг ўз турмуш тарзини сермазмун, тантанавор утказиш, шунингдек хаётда ўрин топиб, вояга етиб, йигитлик палласига кириб келаётган навқирон ёшларнинг кучу эпчиллигини, маҳорату бордошини синов, тажрибадан ўтказиш, улар билан севиниш, ғурурланиш, бир-бирлари билан дийдорлашиб ютуғу зафарларини ўртоқлашиш зарурияти, эҳтиёжлари боис бўлган бўлса ажаб эмас. Бу кураш мазмунидан инсонларнинг хаётга қизиқиш, туғри, ҳалол ва адолатли, ростгуй бўлишига интилишини ҳам англаб етса бўлади.

Бирок не кўргиликки, собиқ коммунистик тузум даврида кўплаб инжу қадриятларимиз қаторида ўзбек миллий кураши ҳам четга сурилди, мумкин қадар куздан йироқлаштириб келинди, Мустақиллик эса уни том маънода хаётга қайтарди, юсак қадрият сифатида барча эллар. юртларга танитди. ўзбек миллий кураши энг муҳим спорт турлари мусобақаларидан бири сифатида дунёнинг қарийб беш қитъасида уйналмоқда, у жонажон юртимизнинг халқаро майдондаги обр, нуфузини юсакка кўтаришга хизмат қилмоқда. Шу билан бирга халқимизга хос бўлган болажонлик, меҳмондўстлик, саховатпешалик, меҳр-оқибатлилик, улуғ ёшли мўйсафидларни ҳурматлаш ёхуд киндик қони тўқилган жойни ватан тутиш, унга меҳрини тўқиш, улуғ аждодлар хотирасига эъзозу эҳтиром, мазорлар зиёратини қанда қилмаслик, маҳалла-қўйчилик ва шу каби урфу-одатлар, удумлар кўринишидаги ноёб қадриятлар ҳар бир ўзбек кишинининг қон-қонига, суяк-суягига сингиб кетган, десак асло муболаға бўлмас.

Дарҳақиқат, ота-онанинг фарзандларига меҳри, уларга борини тикиб, ўзлари емасалар ҳам уларни едириб, оқ ювиб, оқ тараб вояга етказиш, ўқитиб, тарбиялаб жамиятга қушиш бахтли, саодатли бўлишлари учун ҳамма нарсаларини бахшида этиш булар ўзбек оилалари учун айни хос бўлган табиий одатлари гўзал ҳислатлардир. Халқимизнинг “ўнта бўлса ўрни бошқа қирқта бўлса қилиги бошқа” ёки “болали уй бозор, боласиз уй мазор” деган нақллари ҳам бунда бежиз яйтилмаган бўлса керак. Хаттоки керак бўлганда ўзга халқлар фарзандларини иссиқ бағрига олиб, уларга меҳр бериб, парваришлаб ўстириш, чин маънода ота-она ўрнини босишлик ҳам бизнинг халқимиз учун азалий отамерос удум саналади. Мана шунда нима учун дахшатли Иккинчи жаҳон уруши йилларида, беадад моддий муҳтожлик ҳукм сурган кезларда ҳам тошкентлик оддий темирчи Шоаҳмад ота ва унинг рафиқаси Баҳриая Шомаҳмудовлар оиласи турли миллатга мансуб 14 нафар, самарқандлик Саматовлар оиласи 13 нафар норасида етим болаларни иссиқ тафтига босиб, уларни ўз жигарбандлари ўрнида куриб, барчасига ота-оналик меҳрини кўрсатиб, уларни ўстириб, вояга етказганлигининг асл сабабларини теран маънода тушуниб етган бўламыз. Шунингдек, киндик қони тўқилган замин, тупроқни муқаддас билиш, бир умр унга меҳрини бериш, садоқатини дил-дилдан ҳис этиб яшаш - бу ҳам бизлар учун ҳеч нарса билан таққослаб бўлмайдиган сара қадриятлардандир. Шу муътабар туйғу улуғ ватандошимиз, мумтоз шоир, мутафаккир, Хиндистон ҳукмдори Бобур мирзони ҳамиша она юрти - Андижонга талпинтирган, хаттоки хаётининг сўнги дамларида ҳам она юрт соғинчи уни ҳеч тарк этмаган ўз даврининг машҳур алломаси, Шарқ оламида муаллими соний, яъни иккинчи муаллим (машҳур файласуф Аристотилдан кейин) номи билан танилган Абу Наср Фаробий ҳам хаётининг катта қисмини Арабистоннинг бир қатор илм-урфон марказларида ўтказган бўлишига қарамай, ҳамма вақт фикри ёди, хаёлат олами ўз она юрти билан кечган. Юртидан олиб келган кийим-бошларини бир умр ўзи билан олиб юрган, улардан юртининг хиду бўйини ўзида ҳис этган экан. Мустақиллик шарофати билан ёпилган дарвозаларимиз очилиб, дунё билан туташганлигимиз боис турли тақдир қисматлар орасида она диёрни мажбуран тарк этиб, ажнабий элларга кетиб умргузаронлик қилган қанчалаб ватандошларимиз билан янгидан дийдорлашар эканмиз, уларнинг биринчи айтар сўзлари ҳам юрт соғинчи эканлигига амин бўламыз. Уларнинг кўплари ўз ақлу заковати, топқирлиги, уддабурунлиги, саъй-ҳаракатлари орқасида яхши яшашларини, моддий таъминланганлигини эътироф этганлари холда ватаннинг бир сиқим зар тупроғига зор бўлиб яшаганликларини, ота-оналари шу ҳасрат доғи билан хаётдан кўз юмиб кетганликларини ҳеч вақт яширмайдилар Журналист Шерзод Ғуломов Ўзбекистон вакилларида делегация таркибида яқинда Хиндистонга қилган ташрифлари ҳақида “Халқ сўзи” газетаси саҳифасида “Умрбоқий дустлик номли мақоласида (2007 йил 26 январ сониди) шундай бир кизиқарли учрашувни қуйидагича хикоя қилади: Дехлидаги улуғ аллома шайх Низомиддин меъморий ёдгорлигини томоша қилган чоғда унда бир нуроний ота- хонга рўбару келадилар. Отахон Марказий Осиёдан эканлигимизни эшитиб, «орангизда Ўзбекистондан, Бухородан келганлар борми?» деб

сўради. Ўзимизни таништирганимиздан авлоди сўнг кўзлари нурланиб яна қайта саломлашди. Хўжа Шайх Низомиддин 17 авлоди, асли келиб чиқишлари Бухородан эканликларини айтиб, ўзини ғурур билан Низомиддин ал-Бухорий деб таништирди. Ёш боладай суюниб, ўзига қачондир совға қилинган Бухороча тўнни кўрсатди. Бошига ўзбекча дўппи кийгизганимда қувончига қувонч қўшилди, дуппини қўлларига олиб кўзига суртди. Вужудидан мадор, нигоҳдаридан нур қочган бу инсоннинг ўзи хеч кўрмаган, боболари хикояларидан таниган аждодлари юртига бўлган меҳр-мухаббати, уни соғиниб яшаши хар биримизга қаттиқ таъсир қилди. Шунингдек, улуғ аждодлар, бобою момолар хотирасини ёд олиш, уларни эслаш удуми аънанларини давом эттириш, уларга муносиб ворислар бўлиб камол топиш - булар бизнинг қон-қонимизга сингиб кетган эзгу қадриятлардир. XX асрнинг машхур алломаси, буюк маърифатпарвар сиймо Махмудхўжа Бехбудий узидан аввал ўтган етти авлод, аждодини бил-маган киши манқуртдир, деб бекорга таъкидлаб ўтмаган бўлса керак. Бу нарса, аввало, бизнинг тарихий хотирамизни, билимимизни мустахамлашга, ўзлигимизни чуқур англашга, она заминга меҳримизни жўш уришга хизмат қиладиган муҳим омилдир. Шу ўринда Республикамиз Президентининг: «Тарихий хотираси бор инсон - иродали инсон, такрор айтаман, иродали инсондир.

...Тарих сабоқлари инсонни хушёрликка ўргатади, иродасини мустахамлайди» (И. Каримов Асарлар, 7-том. Т.: Ўзбекистон, 137-бет), деб айтган доно сўзлари беихтиёр ёдга келади.

Миллий истиқлол шарофати билан юртимиз тарихида, унинг маънавий-маданий юксалишида ўчмас из қолдирган қанчалаб забардаст номдор сиймоларимиз, тарихий шахсларимиз, олиму алломаларимиз номлари янгидан рўёбга чиқиб, уларнинг хурмату иззатлари жой-жойига қўйилганлиги, бебаҳо мерослари бугунги авлодларнинг бой маънавий мулкига айланганлиги хар қанча тахсину эъзога арзирлидир.

Ўзбекларгагина хос бўлган, хаётнинг кўпгина жабҳдларида уларнинг бошини қовуштирадиган, қанчалаб хайрли, савобли ишларни бажаришга уларни йўллайдиган, биргаликда не не хаётий масала, муаммолар ечимини топишга имкон тўғдирадиган махалла-кўйчилик удумининг замирида қандай катта мазмун, мохият Азалдан маҳалла институти бизда шундай шаклланиб, асрлар давомида ўзига хос кенг миллий хусусиятлар, демократик шакл-шамойилларни касб этиб борганки, бунинг натижасида унинг хилма-хил ижтимоий вазифаю функциялари муттасил ривожланиб борган. Махалла теграсида амалга ошириладиган барча катта-кичик юмушлар, тўйу маъракалар, удуму маросимлар, бошқа ҳашамлару хашарлар бутун маҳалла аҳлининг жамоатчилик асосидаги фаол саъй-ҳаракатлари билан бажариб борилади. Бунда махалла обрўси ва нуфузини ўзида мужассам этган унинг улуғлари, донишманд кексаларининг хизмати бениҳоя каттадир. Ҳақиқий маънода махалла институтини фуқаролик бошқаруви тизимининг изчил демократик намунаси деса туғри бўлади.

Шукрулло Насриддинов
(Наманган, Ўзбекистон)

МУЛЛА ҚИРҒИЗ МАДРАСАСИ

Мустақиллик шароитида жамият ҳаётида туб ислохотларни амалга ошириш жараёнида миллий тикланиш, маънавий янгиланиш, миллий ўзлик ва ўзига хосликни яхлит тарзда англаб етишда, эркин демократик тафаккурга эга бўлган, мустаҳкам миллий ғоя кучи билан бирлашган жамият аъзоларини тарбиялаш вазифаларини ҳал этишда тарих фанининг роли жиддий равишда ортиб бормоқда. Республикамиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек, «Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутуди».

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг ташаббуси билан бир қатор архитектура ёдгорликлари қайта таъмирланди ва халқимизнинг севимли зиёратгоҳ масканларига айланди.

Наманган шаҳридаги тарихий ёдгорликлардан бири Мулла Қирғиз мадрасаси шаҳарнинг Чорсу майдонидаги меъморчилик обидаси бўлиб, у 1910-1912 йилларда уста Мулла Қирғиз Машраббой ўғли маблағи ҳисобига барпо этилган. Маълумотларга кўра мадраса биноси уч йил мобайнида қурилган. Бинода «Боний Мулло Қирғиз Охунд ибн Машраббой тужжор (ҳижрий 1330 йил): усто Мулло Қирғиз ибн Иброҳим меъмор» деган ёзувлар мавжуд. Мазкур жумлаларнинг юқори қисмида бир байт сўз ёзилган. Унда шундай дейилган:

*Заваржад тоқи зар узра ёзилмиш хати зар билан,
Карам аҳлини эҳсонидан ўзга қолмади боқий.*

Яъни, Забаржад (шаффоф оч қимматбаҳо тош) дан ясалган олтин тоқ (гумбаз) устига олтин хат билан ёзилди: Карам ва саховат аҳлининг қилган эҳсонидан бошқа нарса (бу дунёда) боқий (абдий) қолмайди. Дарҳақиқат, Мулла Қирғиз Охунд томонидан қурдирилган мадраса ундан ёдгорлик сифатида қолиб, унинг номини абадийлаштириб турибди. Пештоқ юзаси ҳамда унинг ичига чоксиз қилиб терилган сиркорлик усули қўлланилган бўлиб, у Фарғона водийси ёдгорликларига хос бўлган оқ, зангори, ҳаворанг, сариқ, кўк ва оч кўк рангдаги кошинларни ташкил этади. Айниқса, мадрасанинг ўнг томонида жойлашган дарсхона ҳамда масжиднинг қурилиш усули, ташқи ҳамда ички меъморий кўриниши диққатга сазовордир. Улар устига баҳайбат гумбазлар ишланиб, гумбазлар устига эса, хона ичкарасига ёруғлик тушиб туриши

учун ҳаштаклар ўрнатилган. Уларни ҳовли фасад деворлари юқорисига ҳамда гумбазтаг остига ғиштлардан бўрттириб арабий ёзувда Қуръон оятлари қуфий услубда битилган.

Мулла Қирғиз мадрасасининг тикланишида Мирзададавой ва Тошболтабой деган усталар томонидан тайёрланган тўғри бурчак шаклидаги ғиштлар, Намангансойнинг қирғоғида жойлашган Ойдинқул худудига ғиштхумдон қуриб, етказиб бериб туришган. Мадраса пештоқиға ёпиштирилган барча кошинларни Мулла Мамасидиқ, Абдурахмон, Абдуқаҳҳор ва Мамадали кулоллар ёдгорлик ҳовлисида хумдон қуриб пишириб тайёрлаганлар. Мадрасанинг гумбазлари, хужралари қадимий Ўрта Осиё меъморчилигига хос анъаналарга мувофиқ (равоқ) услубда пишиқ ғиштдан ишланган. Олд фасади эса, шаҳарнинг қадимий Уйчи кўчасида, шаҳар ҳокими Саидқулибек томонидан қурилган Саидқулибек мадрасасига қаратиб барпо этилган. (Бу мадраса биноси ХХ асрнинг 40-йилларида бузиб ташланган).

Мадраса ҳовлисини ҳозирда 41 хужра ва 4 та гумбаз ўраб туради. Хужралар сони аслида кўпроқ бўлган ва улар шўролар даврида турли мақсадларда фойдаланишга мослаштириш жараёнида бузиб ташланган. Мадраса аслида икки қаватли қилиб қурилиши лозим эди. Лекин олд фасадигина икки қаватли қилиб қурилгандан кейин қурилиш ишлари тўхтаб қолган. Мадраса гумбазларининг ишланиши ўзига хос услуб билан бажарилганки, бу устанинг маҳоратидан дарак бериб турибди. Гумбазларнинг ичи аслида ўйма терракота ва нақшлар билан безатилиши, гўзал ҳарфлар билан оятлар ёзилиши керак эди. Ўша пайтдаги чор ҳукуматининг мустамлака ўлкаларда олиб бораётган сиёсати оқибатида келиб чиққан алғов-далғовлар туфайли мадраса қурилиши ҳам ниҳоясига етказилмай қолиб кетди.

Тарихий манбаларга, архив фотосуратларига, нуроний қарияларнинг берган маълумотларига қараганда, ўз даврида мадраса теварак-атрофида кўплаб меъморий иншоотлар: мадраса, масжид, карвонсарой, ҳаммом, минора, савдо расталари, ҳовуз, мақбара ва бошқа кўплаб обидалар мавжуд бўлган. ХХ асрнинг 30-йилларида бошланган ёдгорликларга қарши кураш, мамлакатдаги сиёсий аҳвол шаҳарни қайта тиклаш, зилзилалар ва бошқа турли сабабларга кўра, Мулла Қирғиз мадрасаси рўпарасидаги кўп гумбазли маҳобатли Саидқулибек мадраса биноси буткул бузиб ташланди. Кейинчалик эса, мадраса биносига қарашли ва унга туташ бўлган вақф ҳовли, ҳаммом, ҳовуз, минора, масжидлар турли идора ва ташкилотларга фойдаланиш учун бериб юборилди. Улардан тўғри фойдаланмаслик, ўзбошимчалик билан қўшимча қурилишлар, ўзгартиришлар қилиш узоқ вақт мобайнида қаровсиз ҳолда ётиши натижасида яроқсиз ҳолга келиб қолган бу ёдгорликларнинг баъзилари бузиб ташланди, қолганлари эса ярим вайрона ҳолга келди. Мадраса ҳовлисидаги сардоба эса шу йиллари бузиб ташланди.

Мадраса қурилиши тарихига ва унинг Мулла Қирғиз мадрасаси деб номланиши хусусида куйидаги маълумотларни келтириш мумкин. ХХ аср бошларида Андижон темир йўли қурилиши муносабати билан Наманганда маҳсулот бозорини кенгайтириш мақсадида Пахта тозалаш заводлари қурилиши кескин кўпайиб борди. 1903 йилга келиб, Наманган ва унинг атрофи-даги туманларда 16 та пахта тозалаш заводлари қурилди. Шундай заводлардан бирининг хўжайини Мулла Қирғиз Машраббой бўлган. Ўша пайтларда бадав-лат кишилар, катта мулк эгалари, амалдорлар, савдогарлар ўз маблағларига масжид, мадраса, кўприк каби турли-туман бинолар бунёд эттирганлар. Мулла Қирғиз Машраббой аслида Ўш вилояти, Аравон туманидан Наманганга келиб қолган бўлиб, ўша йиллари Наманганда йирик пахта тозалаш заводи хўжайини ва шу билан бирга, катта ер ҳамда мулк эгасига айланган эди. У савобли иш қилишни маҳаллий халқ орасида катта ҳурматга, обрў-эътиборга эришишни ният қилиб бирон бир кўзга кўринарли иш қилиш мақсадида ўзига яқин кишилардан бўлмиш Муллабой ҳожи, Мулла Қозоқоҳун, Қозоқбойвачча, Отакарвон ва Мулла Мадамин Охунлар билан йиғилишиб, маслаҳат тарзида кенгаш ўтказиб, мадраса қурмоқчи эканлигини айтади. Бу фикр уларга маъқул бўлади. Натижада мадраса Мулла Қирғиз Машраббой маблағи ҳисобидан барпо этилади. Тадқиқотчилар фикрига кўра мадрасани “Мулла Қирғиз мадрасаси” дейилиши ананасидан. Шу билан бирга мадрасани қурган меъмор устанинг ҳам исми уста Мулла Қирғиз бўлган. У Наманган шаҳрининг Мағзум Эшон (ҳозирги «Янги ривожия») маҳалласидаги хонадонлардан бирида уста Иброҳим оиласида 1846 йилда туғилган. Унгача туғилган фарзандларининг ҳаммаси нобуд бўлавергач, ота-онаси унга кўз тегмасин деган мақсадда Қирғиз деб исм қўйишади. Уста Қирғизнинг бобоси ва отаси ҳам таниқли усталар бўлишига қарамай, Қирғизбойни Исматулло Охунд деган таниқли меъморга шогирдликка берадилар. Қирғизбой ёшлигиданоқ бир сўзлик, серғайрат эди. 15-16 ёшлариданоқ бинокорлик касби сирларини ўрганиш билан диний ва дунёвий илмларни ҳам ўзлаштирган. Мулла Қирғиз меъмор Исматулло Охунд билан турли иморатлар қуришда қатнашиб, халқ меъморлари асрлар давомида эришган ютуқлари, ажойиб меъморий обидаларни қурилиш услубини кунт билан ўрганди. У кўпчилик ўзбек усталари каби қуриладиган бино тарҳини чизиб, шу асосда зарур қурилиш материаллари ва қанча ишчи кучи зарурлигини ҳисоблаб аниқлар, бинокорлик чизмаларини яхши билгани учун осонлик билан мураккаб меъморий обидалар лойиҳасини яратар эди. У қурган гумбазли бинолар одатда қулай, мустаҳкам, кўркам ва арзон, ичкари хоналари эса ёруғ ҳамда қулай бўлган. Бундай бинолар қуриш санъатини унинг шогирдлари ҳамон давом эттириб келмоқдалар. Шунинг учун ҳам уста қўли билан қад кўтарган архитектура ёдгорликлари ҳамон халқ-қимизга хизмат қилиб келмоқда. У Фарғона водийсидаги меъморчилик услубининг энг йирик вакилларида бири, меъмор санъатининг мураккаб қурилиш техника сирларини Х1Х аср охири ХХ аср бошларида кенг оммага татбиқ қилган бинокор уста, гумбазлар боғлашда, ганчкор безаклар ишлашда жуда машҳур ижрочи бўлган.

Мулла Қирғиз ёши улғайган чоғида ҳам илм олиш, изланишни тарк этмади, мумтоз адабиёт сарчашмаларидан доим баҳраманд бўлиб, ундан завқ-шавқ руҳий қувват олиб, кишиларни ҳайратга соладиган улуғвор меъморий обидалар яратди. Узун қиш кечалари уста тенгдошлари, қадрдонлари, укалари, ўғиллари, шогирдлари ҳамда ўзига яқин кишилар билан бирга Фирдавсийнинг «Шоҳнома»

асарини мутолаа қилар, ул зотнинг меҳмонхоналарида ўтадиган Машрабхонлик, Бедилхонлик кечасига яқин атроф қишлоқ ҳамда шаҳардаги ўқимишли кишилар, шоирлар ва машҳур уламолар ҳам таклиф қилинар эди. Маҳаллий аҳоли орасида уста Мулла Қирғизнинг маҳорати ҳақида кўпдан кўп афсоналар юради. Шулардан бири мадраса қурилиши жараёнидаги тушлик пайтида уста Мулла Қирғиз чой ичиб ўтириб, ўз шогирдларидан бирининг девор кўтараётганини зимдан кузата туриб, шогирд тераётган ғиштининг жойини топаолмай қийналаётганини дарров сезади. Шогирди тераётган девордан маълум бир узокликда ўтирган уста, ўтирган жойидан кўтарилаётган девор тарафга ғиштини усталик билан отади, ғишт эса тўппа-тўғри бориб ўз жойига ўрнашиб қолади.

Уста Қирғиз ўз ишининг моҳир устаси сифатида халқ орасида меҳр ҳурмат ва обрўга эга бўлган. Унинг юксак ижод маҳсули бўлган Мулла Қирғиз мадрасасининг ажралиб туриши ўзининг меъморий тарҳ ечими, ташқи ва ички кўриниши билан бошқа мадрасалардан тубдан фарқ қилишидадир. Мулла Қирғиз айна кучга тўлиб, қурилиш сир-асрорларини эгаллаган ўша даврда Фарғона водийсида қурилатган деярли барча мадраса, масжид, мақбара, минора, ҳаммом ва бошқа обидалар қурилишига таклиф этишар, маслаҳатлар олиб, лойиҳалар чиздиришар эди. Унинг ижод маҳсули ҳисобланмиш Наманган шаҳридаги «Атоуллохон» масжиди ўзининг меъморий тузилиши, гумбазнинг умумий ҳажми, қурилиш услуби билан бошқа шаҳарлардаги обидалардан асло қолишмайди. Уста яратган Намангандаги «Мулла Қирғиз», Тўрақўрғондаги «Ғойибназар Қози» мадрасаси, Чуст шаҳридаги «Мавлоно Лутфилло» меъморий ансамбли таркибига кирувчи минора, масжид ва мақбаралари, Андижон вилоятининг Пахтаобод туманидаги «Отақўзи» мадрасаси, унга яқин ерда жойлашган ҳаммом биноси ва бошқа биз ўрганмаган, билган ва билмаган кўплаб обидаларнинг ҳар қайсиси ўз тарихига эга. Бундан ташқари шаҳримиздаги номи ва асоси сақланиб қолган Ғишткўприкни ҳам уста Мулла Қирғиз томонидан қурилган эди. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, шу кунларда Мулла Қирғиз мадрасаси қурилиш тарихини, меъморчилик услубини ўрганишда бир қатор тадқиқотчи олимлар самарали изланишлар олиб боришмоқдалар. Жумладан: Искандар Азимовнинг «Фарғона водийсини архитектура ёдгорликлари», Умархон Саматовнинг «Уста Қирғиз излари, издошлари» номли рисолаларида обида ҳақида қимматли ва ўта муҳим маълумотлар берилган.

Мадраса қурилиши 1912 йилда тугалланган ва ўз даврининг ўрта-махсус ва олий таълим берувчи диний ўқув муассасаси сифатида фаолият кўрсатиб келган. Лекин шундай бўлсада, 1912 йилда мадраса ишга туширилиб, биринчи толиби илмлар ўқишга қабул қилинди. Мадрасанинг турли сарф-харажатларини қоплаш, толиби илмларнинг, мударрисларнинг таъминотини яхши йўлга қўйиш мақсадида мадраса тасарруфига ерлар, дўконлар, карвонсарой ва шунга ўхшаш яна бошқа нарсалар вақф қилинди. Ҳар бир ҳужрада унинг катта-кичиклигига қараб 2-4 тадан толиби илмлар яшаб, таълим олишган, кичик гумбазли икки хона дарсхона вазифасини бажарган. Катта гумбазли хона эса масжид ва хонақоҳ вазифасини ўтаган. Бунда беш вақт намоз ўқилиб, маърузалар, ваъзалар ва панду насиҳатлар тингланган.

1918 йилга келиб большевиклар ҳукумати Наманганда ўз ҳуқмронлигини бошлади ва орадан ҳеч қанча вақт ўтмай 1920 йилдан бошлаб мадраса ёпилди, бино турли мақсадларда фойдаланиб келинди. Шуни таъкидлаш керакки, мадраса қурилгандан буён унинг биринчи таъмири 1972 йилда, яъни, орадан 60 йил ўтгач бажарилди. Ёдгорликни таъмирлаш арафасида, мадраса ҳужраларида жойлашган 14 дан ортиқ ташкилот бошқа жойга кўчирилиб, хоналар бўшатилади. Мазкур таъмир ишларини уста Мулла Қирғизнинг шогирди, уста Фозил Намангонийнинг ўғли уста Турғун Фозилов бажарди. Бундаги қайта тиклаш ишлари жараёни 1974 йилгача давом этди ва бузилиб кетган минора асл холига келтирилди. Ҳужралар, гумбазлар ичи ва мадрасанинг ташқи кўринишлари ҳаммаси таъмирланди, катта гумбазли хонақоҳга кириш эшиги ёнидаги деворларга ғишдан бўрттириб ёзилган «Калимаи таййиба» нинг бузиб юборилган қисми ҳам тўла қайтадан тикланди.

1985 йилда мадрасанинг иккинчи марта таъмири бошланди. Ички қисмидаги, иккинчи қаватда мавжуд бўлган, аммо кейинчалик бузиб ташланган айвонлар ўз холига келтирилиб, қайтадан қурилди. Мулла Қирғиз мадрасаси биносида 1970-1990 йилларда Ўзбекистон тарихий ва маданий ёдгорликларни сақлаш жамияти вилоят бўлими фаолият юритиб келган. 1990 йил охиридан бошлаб Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари идораси руҳсати билан Мулла Қирғиз номли Ислом билим юрти (мадраса) ташкил этилди. Ушбу билим юрти 1991-1997 йилларда Мулла Қирғиз мадрасаси биносида фаолият кўрсатди.

Мадрасанинг учинчи таъмири Ўзбекистон Республикаси Мустақилликка эришгандан сўнг 2004 йил охирида бошланди. Бунда мадрасанинг пойдеворлари очилиб, барча ҳужралар ва деворлар, хонақоҳ дарсхоналар таъмирланиб, дераза ва эшиклари янгиланди. Бинонинг олд қисмидаги кўча ҳудуди ободонлаштирилди.

Хулоса қилиб айтганда, мамлакатимизда меъморий ёдгорликларни асраб авайлаш билан бир қаторда, диний таълимга ҳам алоҳида эътибор берилмоқда. Бу эса ўз навбатида бугунги кун ёшларини маънавий тарбиясида муҳим аҳамият касб этмоқда.

Адабиётлар руйхати:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз-келажак йўқ. –Тошкент: Шарқ, 1998 йил.
2. Азимов И. Фарғона водийсининг архитектура ёдгорликлари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1986 йил.
3. Наманган вилояти маданий мероси. –Наманган, 2013 йил.
4. Мансуров У. Наманган шаҳридаги тарихий обидалар. Наманган тарихидан лавҳалар // Илмий тўплам. – Наманган, 2008 йил.
5. Юсупов И, Мирзалиев Э. Наманган шаҳри тарихидан лавҳалар. –Наманган, 2010 йил.

ЎЗБЕКИСТОНДА КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ МИЛЛИЙ ДАСТУРИНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИ

Ўзбекистон Республикаси истиқлолга эришгандан сўнг, шаклланаётган сиёсий тизим ва унинг тузилмалари ўзининг моҳияти билан янгича тафаккурга эга бўлган кадрларни етиштиришни ва бу борада давлат сиёсатини ишлаб чиқишини тақазо этди. Хусусан, Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов бу масаланинг ўта долзарблигини таъкидлаб шундай дейди: «Биз олдимизга қандай вазифани қўймайлик, қандай муаммони ечиш зарурати туғилмасин, гап охир оқибат, барибир кадрларга ва яна кадрларга бориб тақалаверади. Муболағасиз айтиш мумкинки, бизнинг келажагимиз, мамлакатимизнинг келажаги, ўрнимизга ким келишига ёки бошқачароқ айтганда, қандай кадрлар тайёрлашимизга боғлиқ». Жаҳонга танилаётган Ўзбекистон ҳам барча илғор мамлакатлар қаторидан ўзига муносиб ўрин олиш учун таълим соҳасида халқаро алоқаларни йўлга қўйиш, илғор ривожланган давлатлар тажрибасини ўзимизнинг маҳаллий шароитларни ҳисобга олган ҳолда қўллаш ҳамда пировард натижа сифатида таълим тизими самарадорлигини ошириши катта аҳамиятга эгадир. Ҳозирги шароитда Ўзбекистонда малакали кадрларни тайёрлаш масалалари давлат сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири бўлиб бормоқда. Республика ҳукумати бу йўналишда кўплаб амалий чора тadbирларни қўлламоқда ва ёшларни мукамал билим олишлари, тафаккурини кенг доирада ривожланиши, илмий дунёқарашларини режали шаклланиши учун замин яратмоқда.

Ўзбекистонда Кадрлар тайёрлаш миллий дастури Президент Ислом Абдуғаниевич Каримов ташаббуси билан юзага келди. 1997 йил 29 августда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ҳамда «Таълим тўғрисида» ги Қонун қабул қилинди ва узлуксиз таълим, кадрлар тайёрлаш тизимининг амалий жихатдан янги меъёрий-ҳуқуқий пойдевори яратилди. Узлуксиз таълим кадрлар тайёрлаш тизимининг асоси бўлиб, қуйидаги таълим турларини ўз ичига олади

- мактабгача таълим;
- умумий ўрта таълим;
- ўрта махсус, касб-хунар таълими;
- олий таълим;
- олий ўқув юртидан кейинги таълим;
- кадрлар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш;
- мактабдан ташқари таълим.

Дунёнинг жуда кўп ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларида 9 йиллик умумий ўрта таълим давлат томонидан бепул кафолатланади холос, Ўзбекистонда эса 9+3 формуласи доирасида, яъни 12 йил Конституциясига мувофиқ, барча фуқароларнинг умумий бепул таълим олиш ҳуқуқига эгаллиги ҳамда уларнинг давлат томонидан кафолатланиши белгилаб қўйилган. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, Ўзбекистонда ҳар йили таълим учун сарфланаётган харажатлар ялпи ички маҳсулотнинг 10-12 фоизини ташкил этмоқда. Ҳолбуки, жаҳон тажрибасида бу кўрсаткич 3-5 фоиздан ошмайди.

Бугунги кунга келиб республикада олий таълим тизимини ривожлантириш уни жаҳон стандартлари талаби асосида шакллантириш мақсадида халқаро таълим структуралари билан кўптомонлама ҳамкорлик алоқаларининг ривожини кузатилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон 20дан ортиқ халқаро таълим структуралари билан олий таълим соҳасида ҳамкорлик алоқаларини ўрнатган бўлиб, ушбу ҳамкорлик асосан, кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш борасида амалга оширилмоқда. Жумладан, Европа Иттифоқининг олий таълим соҳасидаги TEMPUS, TACIS дастури, БМТнинг UNDP Ривожланиш дастури, Кореянинг KOICA, Япониянинг JICA халқаро агентлиги ҳамда Германиянинг DAAD таълим дастурлари алоҳида аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси хорижда педагог кадрлар малакасини ошириш бўйича бир қатор давлатлар билан шартнома имзолаган бўлиб, ушбу фаолият билан республикада «Истеъдод» жамғармаси шуғулланиб келмоқда. Мазкур жамғарма, 2003 йилнинг 1 июлида Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонига мувофиқ ташкил этилган бўлиб, ҳозирги кунда жамғарма дунёнинг 22 (Россия, Европа, Жанубий Шарқий Осиё) давлати билан 30 дан ортиқ (сиёсий, иқтисодий, ижтимоий соҳаларда шунингдек, информацион технологиялар, хизмат кўрсатиш, қишлоқ хўжалиги, медицина, туризм, телекоммуникация ва б.) йўналишлар бўйича шартнома имзолаган.

Ўтган 2004-2014 ўқув йиллари давомида жамағарма томонидан кўплаб танлов эълон қилиниб, мингдан зиёд Ўзбекистон Республикаси Олий таълим муассасаларининг истеъдодли ёш педагог-профессор ўқитувчилари Буюк Британия, Дания, АҚШ, Франция, Германия, Италия, Бельгия, Болгария, Россия Федерацияси, Япония, Хитой Халқ Республикаси, Жанубий Корея, Малайзия, Голландия, Ҳиндистон каби давлатларнинг нуфузли таълим муассасалари ва илмий марказларида малака ошириб қайтишди. Шунингдек, Ўзбекистон олий таълим ва фан-техника соҳасидаги ҳамкорликни ривожлантириш мақсадида Гёте институти ва Германиянинг DAAD (Германиянинг академик алмашинув хизмати) немис ташкилоти билан иккитомонлама алоқаларни амалга ошириб келмоқда.

Таълим тарбияга кучли эътибор юртимизда азал-азалдан шаклланиб келган. Президент И.А.Каримов: «Ҳозир Ўзбекистон деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Ватанимиз нафақат Шарқ, балки умумжаҳон цивилизацияси бешикларидан бири бўлганини бутун жаҳон тан олмоқда. Бу қадимий ва табаррук тупроқдан буюк алломалар, фозилу-фузалолар, олим-уламолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу заминда яратилган, сайқал топган» деган

эди. Дарҳақиқат, Мовароуннаҳр оралиғида пайдо бўлган улкан давлатчилик маданий мероси инсоният тарихи ибтидосида энг дастлабки ҳамда қадимий давлатчилик маданияти сифатида маълумдир. Шарқ уйғониш даври мутафаккирларидан Абу Райҳон Берунийнинг “Осор ал-боқийа”, “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” номли, Абу Али ибн-Синонинг “Тиб қонунлари”, “Донишнома”, Абу Наср Фаробийнинг “Фозил одамлар шаҳри”, “Мантиққа кириш китоби” номли нодир асарлари бу фикрга яққол мисол бўла олади. XIX аср охири XX аср бошларида яшаб ижод этган мутафаккир Абдулла Авлонийнинг “Тарбия биз учун ё ҳаёт ё мамот, ё нажот-ё халокат, ё саодат-ё фалокат масаласидир” деган фикрлари ҳам Ўзбек халқининг таълим тарбияга бўлган этибори нишонасидир. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг нафақат таълим, қолаверса жамиятнинг барча соҳаларига янги ислохотлар ўтазилди. Мамлакатни ҳеч нарса спортчилик тез машҳур қила олмайди. Ёшларимизни Осиё ва Жаҳон чемпионатларида иштрок этиш учун, фахрли ўринларни эгаллаб Ўзбекистон номини дунёга танитишлари учун уч босқичли “Умид ниҳоллари” спорт мусобақалари мактаб ёшидаги болалар ўртасида, “Баркамол авлод” спорт мусобақалари эса академик лицей ва коллеж ўқувчилари ўртасида, “Универсиада” спорт мусобақалари олий таълим муассасаси талабалари ўртасида ҳар 3 йилда ўтказилади.

Жорий 2014 йили навбатдаги “Баркамол авлод” спорт мусобақалари Наманган вилоятида ўзгача шуқух ва завқ билан ўтказилди. Спорт мусобақаларида Ўзбекистон Республикаси таркибига кирувчи 12 та вилоят, Тошкент шаҳар ва Қорақалпоғистон автоном Республикасидан академик лицей ва коллеж ўқувчилари иштрок этдилар ва фахрли ўринларни қўлга киритдилар. Ўзбекистон Республикасининг нуфузли олий ўқув юртларидан бири бўлган Наманган Давлат Университети профессор ўқитувчилари ҳам ҳозирги кунда таълим ривожлантириш ва ёш авлодга етарли билим ва кўникмалар бериш мақсадида, бир қатор хорижий давлатлар билан ўзаро ҳамкорликларни йўлга қўймоқдалар. Жумладан, Буюк Британиянинг Норвич тил ўқитиш институтига, Малайзиянинг Мультимедия университетига, Германиянинг Геттинген Университетига, Россиянинг Ставропол шаҳридаги Шимолий Кавказ федерал университети қошидаги Математика ва табиий фанлар институтига ва бошқаларга бориб, ўз билим ва малакаларини ошириб қайтмоқдалар.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, ҳар бир жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида сифатли таълимнинг ҳамда малакали кадрларнинг ўрни ниҳоятда муҳим. Ўзбекистон Республикаси ўтган давр мобайнида ўзига хос миллий таълим модели орқали халқаро майдонга чиқа олди ва таълим соҳасидаги ҳамкорлик доирасида илғор таълим технологияларини мазкур жараёнига тадбиқ эта бошлади. Бундан ташқари, Ўзбекистоннинг халқаро ташкилотлар билан олий таълим соҳасидаги ҳамкорлик алоқалари, асосан кўптомонлама ривожланиб бормоқда. Бундай тенденциянинг сақланиб қолиши нафақат олий таълимнинг, балки мамлакатдаги бошқа соҳаларнинг ривожига ўз ҳиссасини қўшади. Айни вақтда, Ўзбекистоннинг таълим соҳасида олиб бораётган сиёсатида илғор хориж тажрибадан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Шу ўринда, Ўзбекистон таълим тизимини ислоҳ қилиш жараёнида кўплаб таълим моделларидан, авваламбор, Осиё таълим моделининг элементларидан муваффақиятли фойдаланишга ва бошқа мамлакатларнинг таълим соҳасидаги ютуқларини миллий ва маҳаллий хусусиятларни инобатга олган ҳолда жорий этиш масалаларини ижобий ҳал этишга интилоқда.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. - Т.: «Ўзбекистон», 7- жилд, 1999. - Б. 39
2. Каримов И.А. БМТ Саммитининг мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқини ўрганиш бўйича ўқув-услубий мажуа. - Т.: «Ўзбекистон», 2010. - Б. 48
3. Истеъдод жамғармасининг фаолияти ҳақида. [http:// www.istedod.uz/ newsA.phpst-555-995=120](http://www.istedod.uz/newsA.phpst-555-995=120) 12.05.2014.

Зухра Султанова
(Наманган, Ўзбекистон)

ЭРКА ҚОРИ КАРИМОВ ВА УНИНГ ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришгандан сўнг мамлакатнинг барча соҳаларида туб ўзгаришлар содир бўла бошлади. Ушбу ўзгаришлар замирида ўзбек халқининг бир неча минг йиллик орзу-ниятлари мужассам бўлган. Бу эса ўз навбатида миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини оширишга эътибор кучайган ҳозирги даврда ота-боболаримиз томонидан кўп йиллар мобайнида яратилган улкан, бебаҳо меросимизни, қадим тарихимизни, миллий урф-одат ва маросимларимизни қайта тиклаш, ўзликни англаш сингари масалаларни ҳар томонлама, чуқур ўрганишни тақозо этади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг тарихчи олимлар ва зиёлилар билан учрашувида ҳамда қадим тарихимизни ўрганишга бағишланган кўпгина маъруза ва нутқларида тарихчи олимлар олдида миллий давлатчилик ва ўзбек халқининг келиб чиқишини ҳолисона ёритиш, ўзбек халқининг кўп минг йиллик аънаналари, бой тарихий меросини ўрганиш ғоят муҳим вазифа қилиб қўйилгани ҳам зарурият талабидир.

Ўзбек халқининг оғзаки аънада ривожланиб келган мусиқий мероси шаклан ва мазмунан бадиий мукамаллиги билан ажралиб туради. У ўзининг узоқ ва шонли тарихига эга. Мана шу узоқ вақт мобайнида ўзбек мусиқа санъати тараққиётида юксалишлар ҳам, пасайишлар ҳам содир бўлди. Лекин, бу жараёнда Ўзбекистоннинг турли ҳудудларидан етишиб чиққан санъаткорлар ўз ижодлари билан халқ мусиқа

меросининг йўқолиб кетишини олдини олишга катта ҳисса қўшдилар. Бундай санъаткорлар сирасига Мамадбобо Сатторов, Ҳамроқул Тўрақулов, Болта ҳофиз Ражабов, Жўрахон Султонов, Маъмуржон Узоқов, Шерқўз Бойқўзиевларни киритиш мумкин. Ана шундай забардаст санъаткорлардан бири, эл суйган ҳофиз Эрка қори Каримовдир.

Машхур ҳофиз Эрка қори Каримов 1880 йилда ҳозирги Фарғона вилояти Данғара туманидаги Тумор қишлоғида ўзига тўқ деҳқон оиласида таваллуд топган. Таниқли санъаткор Султонали Манноповнинг қайд этишича, ҳофизнинг отаси Каримжон ака асл касби деҳқон бўлса-да, лекин, ашулани ва ҳазил-мутуйибанинг ишқибози бўлиб, унинг хонадониде тез-тез ашулачи, созанда ва сўз усталари йиғилиб турган. Ҳофизнинг онаси Фазилатхон ая қишлоқдаги аёллар иштирокида ўтувчи турли хил йиғин ва маросимларнинг доимий иштирокчиси эди.

Маълумки, ўша даврда, яъни XIX асрнинг 80–90 йилларида Туркистон Россия империяси томонидан босиб олинган бўлиб, аҳолининг каттагина қисми солиқ ва мажбуриятларнинг кўплигидан азият чекар эди. Бундан ташқари, турмуш шароитларининг оғирлиги туфайли аҳоли орасида тўйиб овқатланмаслик, меҳнат жараёнларининг оғирлиги сабабли бутун ўлкада каби Фарғона водийсида ҳам тез-тез юқумли касалликлар тарқалиб турар эди. Бунга мисол тариқасида 1892 йилда Тошкентда ва бутун Туркистонда кенг тарқалган вабо касалини келтириш мумкин. Ана шундай касалликлардан бири бўлган чечак касали ёш Эрка қорини ҳам четлаб ўтмаган эди. Натижада ҳофиз икки ёшлигида кўзи ожиз бўлиб қолади. Шунга қарамай, бўлажак ҳофиз ҳаётга ва санъатга бўлган қизиқишини ташламай, унинг тилсимли дунёсига қизиқа борди. Шунинг натижасида ҳофизнинг отаси Каримжон ака ўз ўғлини ён атрофдаги Урганжи, Бойбучча, Қум Қияли, Хўжақишлоқ каби қишлоқларда ҳар йили бўлиб ўтадиган халқ сайилларига олиб борар, сайилларда ижро этилган куй, қўшиқ ва аскиялардан завқ олар, ўзи ҳам эшитган куйларини кўлидан келганича хиргойи қилиб юрар эди. Бундан ташқари, ҳофизнинг санъатга бўлган қизиқишининг ортишига Қўқон шаҳрида бўлиб ўтадиган шеърхонлик, аскиябозлик каби тадбирлар муҳим роль ўйнаган эди.

Энди ҳофизнинг лақаби, яъни қори атамаси хусусида айрим мулоҳазаларимизни билдириб ўтмоқчимиз. Маълумки, ислом динида мазкур атама Қуръоннинг барча сураларини ёд олган ва уларни қироат билан ўқий оладиган кишиларга нисбатан қўлланилган. Шунинг ҳисобга олган ҳолда бўлажак ҳофиз ҳам Қуръон сураларини ёддан қироат билан айта олгани, уларни жарангдор оҳангда тиловат қилганлиги, айтадиган кўшиқлари жозибали ва ўз навбатида таъсирли чиққанлиги учун унга ҳам шундай лақаб берилган эди.

Бўлажак ҳофизнинг ижодида шоир Ҳазиний муҳим роль ўйнаган эди. Маълумки, Ҳазиний ҳам Қўқон атрофидаги Учкўприк туманидан бўлиб, мана шу омил ҳофиз ва шоир ўртасида ижодий ҳамкорлик ўрантилишига туртки бўлади. Мана шу ҳамкорлик натижасида “Ёлғиз”, “Раббано, додимга ет”, “Подшо пирим, мадад қилинг”, “Э, чеҳраси тобоним” каби ўлмас санъат намуналари яратилди.

Эрка қори Каримовнинг ижоди айна гуллаган пайти XX асрнинг 30 йилларига тўғри келди. Айна шу даврда, яъни 1937 йилда Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати декадаси бўлиб ўтади. Мана шу катта тадбирда Эрка қори Каримов ҳам иштирок этиб, Большой театр саҳнасида ашула ижро этиб, москвалик томошабинларнинг олқишларига сазовор бўлади. Шунинг учун худди шу йили ҳофизга “Ўзбекистон ССР халқ ҳофизи” унвони берилади. Бундан ташқари, ҳофиз 30 йилларнинг энг катта воқеаси, яъни Катта Фарғона канали қурилишида, шунингдек, Улуғ Ватан уруши йилларида ҳам ўзининг санъати билан халқ меҳрини қозонади.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг Эрка қори Каримов ижодий меросини ўрганиш янги бир босқичга кўтарилди. Жумладан, 1995 йилда Тумор қишлоғида жойлашган 32-умумий ўрта таълим мактабида ҳофиз таваллудининг 115 йиллик тантаналари катта тадбирга айланиб кетди. Тадбирда Данғара тумани ва Қўқон шаҳридаги маданият уйи вакиллари, худудда ижод қилаётган ёш санъаткорлар фаол иштирок этди. Шунинг мамнуният билан қайд этиш мумкинки, шу пайтгача қишлоқ ёшларининг баъзи бирлари Эрка қори Каримов ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмас эдилар. Мана шу тадбир натижасида улар ўз ҳамқишлоқларининг қанчалик буюк санъаткор бўлганлиги тўғрисида кенг қамровли тушунчаларга эга бўлдилар. Бундан ташқари, танқили хонанда ва олим Назиржон Назаров ҳофиз мусиқий меросини ўрганиш бўйича бир қатор мақолалар, унга бағишланган телевидение кўрсатувлари каби хайрли ишларни амалга ошириб келмоқда.

Хулоса сифатида шуни қайд этиш мумкинки, Эрка қори Каримов бошқа ўзбек санъаткорлари каби ўзининг ўлмас мусиқий мероси билан халқимиз юрагидан чуқур жой олишга муваффақ бўлди. Мана шунинг натижасида ҳофиз номи абадийлаштирилиб, маданият масканларига ва кўчаларга унинг номи берилди. Демак, ўзбек халқининг мусиқий мероси яшашда давом этмоқда.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисидаги қарори // Халқ сўзи, 1998 йил 28 июнь.
2. Маннопов С. Сўнмас наволар. – Фарғона, 2004. – Б. 32.
3. Бобобеков Ҳ. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 108..
4. Ислом. Энциклопедия. – Тошкент: ЎзМЭ, 2004. – Б. 294.
5. Фарғона вилояти Данғара тумани Тумор қишлоғи. 2014 йил.

Михайло Тюкалов
(Київ, Україна)

ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ЛІНІЇ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ В ПАРЛАМЕНТІ І В УРЯДІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В 20-ТІ РР. ХХ СТ.

Інтереси Великобританії на Близькому Сході були: економічні, політичні і стратегічні. «Життєві інтереси Англії в цьому районі, як стверджувалося в дослідженнях англійського інституту міжнародних відносин, були в «нафтових полях» Месопотамії та Аравії»[1, с.181]. Через Месопотамію пролягала сухопутна дорога в Індію. Однією з основних догм британської зовнішньої політики завжди було – не допустити господарювання іншої сильної військової держави на цьому плацдармі. Вся англійська стратегія світової війни на Сході визначалася інтересами безпеки, з англійської точки зору, Індії. Ця основна лінія британської зовнішньої політики на Близькому Сході була сформульована в свій час так званою «індійською школою» британської дипломатії. Ця ідея використовувалася англійськими правлячими колами та істориками для визнання й виправдання англійської політики у величезному районі, який простягається від Гібралтара до Індії.

«Мосульське питання» виявилось одним із найбільш заплутаних у близькосхідній дипломатії європейських країн. Для Великої Британії Мосул мав виняткове значення як найважливіший нафтовий район, як стратегічний плацдарм, що забезпечував англійський контроль над Іраком.

У боротьбі за Мосул в англійських правлячих колах визначились три течії. Це течія консерваторів і парламентської фракції лейбористів, опозиція в лейбористській партії і «ліберальний курс» -(фракція лібералів), робітничка партія і незалежні консерватори. До 1922 р., коаліційна влада на чолі з Д.Ллойд-Джорджем, збанкрутувала в зовнішній політиці. Невдачі, які зазнав уряд Ллойд-Джорджа в зовнішній політиці, привели до того, що всередині консервативної партії посилювався вплив суперників коаліції з лібералами. Уряд консерваторів слідував своїй традиційній колоніальній політиці. Позиції Великої Британії стосовно до Мосула на Лозаннській конференції співпадали з вимогами «твердочолих» консерваторів[2]. Плани консервативної партії передбачали зміцнення позицій Великої Британії в її арабському тилу, де їй належало 80% видобутку нафти, а також в прикордонних з СРСР Туреччині, Ірані, Афганістані. Головна задача імперської політики полягала в підтримці господарювання Великої Британії і в створенні під її егідою неперервного ланцюга країн і комунікацій, які можна використати в її інтересах.

Що стосується «ліберального курсу», якого дотримувалась більшість лібералів групи Д.Ллойд-Джорджа і групи Герберта Асквіта, то їхній курс був визначений на Каїрській конференції в березні 1921 р.[3, с.1941]. Конференція розробила, згідно схемі Томаса Лоуренса, план створення ланцюга автономних і підмандатних арабських держав до автономного Курдистану. Ліберали, від імені яких виступив Уїнстон Черчилль, вказували на складне становище британських фінансів і закликали до суворої економії, щоб «полегшити становище англійських платників податків»[4]. Їхній курс розходився, на певний час, із курсом консерваторів. Речниками «ліберального курсу» виступила найбільш активна частина ліберальної партії – фракція в палаті общин. Загальнотеоретичні настанови лібералів були, так би мовити «переспівом» ідей минулого, XIX століття, з дещо підфарбованою сучасною термінологією. Ця частина лібералів, яка боялася поглинання і розчинення в масі консерваторів, відповідальності за «невідповідальну» політику торі, не ризикнула відкрито блокуватися з ними. Торі, коли завоювали більшість у парламенті, в значній мірі втратили інтерес до лібералів. Останні, намагаючись знайти вихід з кризового положення, пішли на зустріч лейбористській програмі, поділяючи однак, по деяких проблемах, в тому числі і з «мосульського питання», позицію консерваторів. При цьому, беручи до уваги коливання «внутрішньополітичного маятника», наростаюче невдоволення виборців партією, ліберали нерідко підтримували опозиційну партію, прагнучи завоювати симпатії електорату. Нечіткість позицій, подвійність, тягіння одного угруповання до торі, іншого – до лейбористів, були характерними рисами лібералізму. Ліберали були найменш чисельною фракцією в парламенті. В «мосульському питанні» основна частина цієї фракції вимагала відмовитись від Мосула. Про це ще весною 1920 р. заявляв Г.Асквіт. Від імені опозиційної частини ліберальної фракції в парламенті, яка дотримувалася «офіційного» курсу лейбористської партії, він заявив, що його прибічники виходять із фінансових міркувань, що «мосульське питання» втягне Англію в нові ускладнення на Близькому Сході[5, с.281].

Боротьба течій всередині правлячих кіл посилювалася зі зміною кабінетів. На виборах 6 грудня 1923 р. консерватори зазнали поразки. Лейбористи виступили проти курсу консерваторів. На словах, у період виборів, вони відмовилися від точки зору «індійської школи» британської політики. Але це було лише на словах. Насправді в області зовнішньої політики лейбористський уряд послідовно проводив курс, успадкований від попередників. Для англійського лейборизму взагалі характерна відсутність цілісної системи поглядів.

Необхідно підкреслити одну важливу сторону лейбористського руху, а саме, дві тенденції в його розвитку. В «мосульському питанні» лейбористський уряд був непослідовний через внутрішні суперечки, наявність у лейбористській партії значної опозиції до «офіційного курсу» по відношенню до політики в Туреччині і в цілому на Близькому Сході. В часи перебування лейбористської партії при владі невелика група осіб, яка складалася із членів кабінету, здійснювала жорстокий контроль над парламентською фракцією. Ліві угруповання ніколи не були тієї сили, яка примушувала лейбористських лідерів йти на поступки. Розходячись з правими у тих чи інших конкретних питаннях практичної політики, в тому числі і в питанні про подальшу окупацію Месопотамії, ліві не наслідувалися вийти за рамки традиційних

реформістських ілюзій. Коли лейбористські лідери підтримали політику займу в Іраку, їхні дії викликали критику зі сторони лівого крила робітничого руху. Інспіруючи критику зовнішньої політики лейбористського керівництва, ліві виступали проти передачі мандатів від імені Ліги націй. Зі своєї сторони прийшовши до влади лейбористське керівництво відійшло від декларування положень програми з колоніального питання. Кабінет Дж.Рамсея Макдональда розумів необхідність переконати англійський капітал у своїй благонадійності. Так, в кінці липня 1924 р. в англійському парламенті відбулися дебати з близькосхідній політиці[6]. Хоч курс уряду і був схвалений, але довелося вислухати ряд дорікань з різних сторін. Характерна навіть була не опозиція в самій лейбористській партії, від імені якої виступали Т.Вілліамс і Е.Джонстон, а різка критика, звалена на уряд лібералами (С.Кенворті, Дж.Ламбертом). Вони доводили, що Англія прийшла в Ірак з корисними цілями, і лейбористський уряд продовжує політику своїх попередників тими ж незаконними методами. Саме ліберальним ораторам довелося цього разу вказувати уряду, що його відмова вийти із Іраку суперечить попереднім заявам лейбористської партії. Виправдовуючись, Д.Г.Томас (міністр колоній) міг спертися на «твердочолих» консерваторів (Уинтертона, Ормсбі-Гора, Уайта), які в своїх виступах обіцяли підтримати лейбористський уряд. Міністр колоній недалеко пішов від своїх «прибічників». Розвинена в його промові ідея займу політики мала відверто імперіалістичний зміст[7, с.1980]. Переконливим свідченням цієї політики була ратифікація Лозаннського договору парламентом. З метою привернути до себе турецьку суспільну думку, англійський парламент напередодні невдалої конференції по Мосулу, ратифікував Лозаннський договір (9 травня 1924 року). Думки депутатів з цього питання були стриманими. Частина із числа лейбористів і ліберальної фракції виступала з критикою договору. Ентоні Іден характеризував Лозаннський договір «недостатньо гарантійним для опікуваних народів»[8, с.5-6]. Роздумуючи про долі національних меншин, міністр колоній – Д.Т.Томас і міністр закордонних справ Е.Іден обходили основні питання, пов'язані з отриманням Мосула. Виступаючи в палаті обшин, Іден намагався переконати депутатів у тому, що всі недоліки Лозаннського договору Англія «повинна буде ліквідувати за допомогою Туреччини на основі дружньої політики»[9, с.7]. Дж. Макдональд заявив, що це «вимушений документ, але без його ратифікації неможливо припинити стан війни на Близькому Сході»[10, с.1928].

Цікаво відмітити, що проти ратифікації безуспішно виступив Д.Ллойд-Джордж. Цей крок англійського уряду не мав реального політичного значення. В парламенті не тільки консерватори, але і Д.Томас по-різному намагалися довести, що суперечка про північний кордон Іраку зовсім не «пахне» нафтою (про що говорили, а саме Джонсон і Кенворті, посилюючись на заяву, зроблену в свій час Д.Ллойд-Джорджем, Дж.Н.Керзоном та іншими), а справа «у врахуванні інтересів національних меншин», яких начеб-то потрібно звільнити від деспотизму турків[11]. Тепер англійці вимагали, крім Мосула, поступки нового району з метою отримати території, де мешкало айсорське населення (народи християнського походження). Англійський уряд, виходячи зі своїх інтересів, озброював мешканців прикордонних територій і використовував їх для провокації, видаючи останнє за «волевиявлення» населення. Але цим планам Англії не судилося збутися. Замість васальної держави цей район перетворився в небезпечний район, який постійно загрожував британському пануванню в усьому Іраку. На початку весни 1924 р. у Південний Курдистан були відправлені англійські військові для приборкання «неслухняних» племен. В результаті цієї компанії частина Курдистану, не дивлячись на протести турків, була фактично приєднана до Іраку.

Уряду Великої Британії довелося відповідати в парламенті на ряд питань про його близькосхідну політику. Виступ 30 червня заступника міністра авіації Дж.Ліча в палаті обшин зі спробою виправдати дії уряду нікого не вдовольнили. Це лише посилювало критику, яка йшла, в першу чергу, від місцевих лейбористських організацій[12]. В жовтні 1924 р. на чергових виборах лейбористський уряд зазнав поразки. Стенлі Болдуїн сформував свій другий консервативний уряд.

У результаті проведеного аналізу можна зробити наступні висновки. В 20-ті роки ХХст. правлячі кола Великої Британії переслідували ціль зберегти недоторканими свої колоніальні володіння. Консервативний уряд С.Болдуїна домігся вирішення «мосульського питання» на користь Великої Британії. Це відповідало вимогам основної лінії британської політики на Близькому Сході.

Вона була сформована «індійською школою» британської дипломатії, тобто задачами захисту Британської імперії, і, особливо, охорони підступів до Індії.

Важливе стратегічне положення Мосульського нафтового району і прагнення Великої Британії вплинути на політичну орієнтацію турецького уряду обумовили зміни в методах і прийомах англійської дипломатії.

В наслідок цього в англійських правлячих колах з'явилося декілька течій.

Література:

1. Political and Strategic Interests of the United Kingdom.- London, 1939.-245 P.
2. League of Nations// Official Journal.-. October, 1925//.-PP.1314-1334.
3. Parliamentary Debates.- Vol. 176.- PP.1933-1941,1953-1955,1980.
4. Daily Herald, 5 December, 1925.
5. Nicolson N. Curzon : The Last Phase.- London, 1937.- 315P.
6. Parliamentary Debates.-Vol.176.-Opcit.-P.1953-1955.
7. Parliamentary Debates.-Vol.176.-Opcit.-P.1980..
8. Foreign Affairs.- New-York.-1971.- 24P.
9. Ibid.-P.7.
- 10.Parliamentary Debates.-Vol.176.-Opcit.-P.1928.

11. Daily Herald, 30 September, 1924.
 12. Daily Herald, 30 September, 1924.

Науковий керівник:

доктор історичних наук, член-кор. НАН України, Інститут історії України НАН України
 С.В., Віднянський.

**Мастона Юлдашева, Шахло Кўчқорова
 (Наманган, Ўзбекистон)**

ЎЗБЕКИСТОНДА ЧЕТ ТИЛИ ЎҚИТИШ ТАРИХИ (XIX-XX АСРЛАР)

Хар бир нарсанинг бугуни унинг тарихи билан ўлчанади. Маълумки кишилик жамияти інтеграллашиб боргани сари кишиларда она тили билан бир қаторда яна бошқа чет тилларни ўрганишдек табиий эҳтиёж кучайиб бораверади. Чет тилларини ўргатиш тарихига оид маълумотлар кўҳна замонларга бориб тақалади. Турли тилларда сўзлашувчи халқлар ўзаро қўшничилик муносабатлари ўрнатилиши билан бир пайтда бир-бирининг тилини, у орқали урф-одатини, ҳаёт тарзини ўргана бошлашган. Маълумки, шарқ мамлакатларида араб, форс, туркий тилларда сўзлашувчи халқлар ушбу тилларнинг иккитаси ёки учаласидан хабардор бўлишга интилишган. Дунёнинг барча бурчагида бўлганидек, юртимиз ҳудудида ҳам, она тилимиздан ташқари ўзга халқлар тилларини билиш кишилар орасида қадимдан таомил бўлган. Мисол учун X асрда яшаб ижод этган Абу Наср Форобий ўз она тилидан ташқари етмишта тилни мукамал билган. Бирдан ортиқ тилни бир йўла билиш тарихи мукамал ўрганилмаган ижтимоий ҳодисалиги маълум. Бироқ тарихий шаҳслар ҳақидаги маълумотлардан аниқланадики, барча даврларда чет тилини ўрганиш эҳтиёжи сезилиб турган. Буюк мутафаккирликнинг биринчи мезони зулфисонийлик яъни кўп тиллилик ҳисобланади, оддий халққа ҳам бу белги ҳосидир.

Мустақил диёримизда ўзбеклар тожик тилини, тожиклар эса ўзбек тилини эгаллаши қадимдан маълум бўлган. Маълумки ўзбек халқи маънан ва жисман байналминаллиги барчамизга сир эмас. Ўзбекистонда яшовчи халқлар бир-бирлари тилларини билишган, тиллар уларни яқинлашишлари учун омил, сабабчи бўлган.

Маълумки ўзбек халқи XIX-XX асрларда рус давлатига қарам сифатида эътироф этилади. Юртни дунёга танитадиган, уни жахон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаши учун аввало у чет тилини билмоғи лозим. Айни шу даврда юртдошларимиз ўрта ва олий маълумотли бўлиши учун таълимий тўсиқлардан бири бу чет тили эди. Туркистонда чет тилларни ўрганишда XIX-асрда оламшумул воқеа-инглиз тили киритила бошланиши бўлди. XIX-асрнинг 70-йилларида чет тили методикасида ўзга тилдаги матнларни ўқиш ва таржима қилишни ўргатишга мўлжалланган грамматика-таржима методининг қисман ўзгарган кўриниши пайдо бўлди.

Бизга маълумки 1917-йилда Октабр тўнтариши юз берди. Таълим соҳасида янги-янги вазифалар пайдо бўла бошлади. Ўрта мактабдаги ўқувчилар учун чет тилларидан бирини билиш мажбурийдир деб белгиланди. Олий ўқув юртларида эса чет тиллар янада жадал суръатлар билан ўқитила бошланди. XX-асрда Ўзбекистонда чет тили ўқитиш тарихини даврлаштиришда аввало биз куйидагиларга этибор бермоғимиз лозим: биринчидан, чет тили ўқитиш методикаси Республикамизда 1950-йиллар ўрталаридан тадқиқ этила бошланди.

“Ўзбекистон методикаси” тушунчаси ҳам шу даврда пайдо бўлган. Чунки ундан олдин республикамизда оригинал дарслик ва қўлланмалар, илмий методик адабиётлар ишлаб чиқилган эмас; иккинчидан, рус мактаблари методикасидан фойдаланилган; учинчидан, республика мактабларида чет тили ўқитиш унинг методикаси қанчалик ишлангани билан боғлиқ бўлганидек собиқ иттифоқда чет тили ўқитиш методикаси даврларидан фарқ қиладигон ўзига хос босқичлар белгиланади. Бундан кўриниб турибдики, Собиқ СССР даврида ўзбеклар учун махсус ўқув воситалари нашр этилган эмас. Чет тилини ўқитиш учун етарли даражада имконият яратилмаган. Ҳамма учун чет тили бу–рус тили бўлган. 1924-йилдан этиборан (республика ташкил этилганидан бошлаб) махсус ўқув режалари доирасида чет тили ўқитила бошланди. Аммо 1961-йилга қадар ўзбек синфлари, ўрта ёки олий мактаблари хусусиятларини ҳисобга оладиган ўқув қўлланмалари мунтазам чиқарилган эмас.

Ватанимиз тарихида илк бор 1961-1964 йилларда 5-8 синфлар учун инглиз, немис, француз тиллари дарсликлари тайёрланди ва мактаб ҳаётига жорий этилди. Бу эса Ўзбекистонда чет тилини ўргатиш учун илк пойдевор қўйилди. Шу даврда ўқувчиларни оғзаки талаффузини ўргатиш соҳасида катта ишлар амалга оширилди. Дарслик ва қўлланмаларда чет тиллари товушлари ўзбек тили товушлари билан қиёсланди. Методистлар грамматика ўқитиш методикасини ишлаб чиқишга, айниқса, фаол киришишди. Чет тилларни ўрганиш тўғрисидаги 1965-йилда биринчилардан бўлиб ўзбек олими Ҳамид Бойқўзиёв инглиз тили содда гапида сўз тартибини ўзлаштириш бўйича машқлар системасини таклиф қилди. Эътиборли жиҳати шундаки, бу тавсиялар Ўзбекистон мактабларида ўтказилган тажрибаларга асосланган эди. Айни шу даврларда илмий-методик тадқиқотларга олиб боришга катта эътибор берилди. Олтмишинчи йиллар ўзбек мактабларида чет тиллар тиллар ўқитиш методикасини шакллантириш учун муҳим давр бўлди. Тил материални, жумладан, грамматик материални танлаш муаммоси ҳал этилди. Бу илмий изланишлар хусусий дастурнинг келгуси грамматика қисмини яратиш учун замин яратди. Булардан ташқари мактаб методика соҳасида қатор номзодлик диссертатсиялар тил материални ва нутқ фаолияти турларини ўргатишга бағишланди.

Мустақиллик шарофати билан истиқлол йилларида юртимизда 51,7 минг нафардан зиёд чет тиллар ўқитувчилари тайёрланди. Бундан кўзланган мақсад ўсиб келаётган ёш авлодни ҳар томонлама етук ва билимли бўлиши учун замин яратиш эди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов томонидан “чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. Қарорнинг асосий мақсади республикада чет тилларни, асосан инглиз тилини ўрганиш умумтаълим мактабларининг 1-синфидан бошланиши йўлга қўйилиши назарда тутилди. Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, бугун биз шундай кенг имкониятлар мамлакатада яшар эканмиз, бизга берилган имкониятлардан кенг фойдаланмоғимиз лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008 йил.
2. Жалолов Ж. Чет тили ўқитиш методикаси. –Тошкент. 2012 йил.
3. Халқ сўзи газетаси, 11.12.2012 й., 240(5660)-сон П.Қ 1875-қарор.

СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

Nikolay Bazhanov
(Taganrog, Russia)

WORKBOOK HIGHER ENGINEERING MATHEMATICS CHAPTER “COMPLEX NUMBERS” (part 1)

This workbook is intended mainly for students who have already studied the basic Mathematics and need to study and practice using the methods of Differential and Integral Calculus. All the important concepts of Calculus are explained and there are exercises of each point to concentrate on those methods, which students need to use but which often cause difficulty. The mathematical language used is as simple as possible.

1.1 Basic definition

Remind: numbers **1, 2, 3, ...** is set of natural numbers **N**; numbers **0, ±1, ±2, ...** - set of whole numbers **Z**; quotient (decimal) $\frac{m}{n}$, where **m, n** – whole numbers and **n ≠ 0** is set of rational numbers **Q**.

Both set of rational numbers **Q** and irrational numbers **I** (irrational numbers are the numbers that cannot be represented as the quotient of two integers) compose set of real numbers **R**.

NB! $I = R \setminus Q$

Gauss first introduced the term «complex number» and Girolamo Cardano (Italian mathematician, 1501 – 1576) first used complex number in solving cubic equations. Complex numbers find applications in electric circuits, mechanical vibrating systems. Kuhn of Denzig was the first mathematician who proposed geometric representation of imaginary number **i**.

NB!

There are no real solutions to equations such as $x^2 + 2 = 0$ or $+3x + 4 = 0$. This led to the introduction of complex numbers.

A complex number denoted by **z** is defined as

$$z = x + iy$$

where **x** and **y** are real, while $i^2 = -1$ is known as the *imaginary unit*. Here **x** known as the real part of **z** and **y** as the imaginary part of **z** and are denoted as

$$x = \text{Real part of } z = \text{Re } z$$

$$y = \text{Imaginary part of } z = \text{Im } z.$$

For **y=0**, real numbers form a subset of the complex numbers. When **x=0**, the complex number is known purely imaginary complex numbers **z**. It can be represented as an ordered pair **(x, y)** and thus as a point in a plane known as *complex plane* (fig.1). Here the **x**-axis is called as real axis, while the **y**-axis as imaginary axis.

Equality:

Two complex numbers $z_1 = x_1 + iy_1$ and $z_2 = x_2 + iy_2$ are said to be equal if $x_1 = x_2$ and $y_1 = y_2$. Thus $z_1 = z_2$ when their corresponding real parts are equal and corresponding imaginary parts are also equal. Otherwise they are said to be not equal i.e. $z_1 \neq z_2$. A complex number **z** is zero if both the real and imaginary parts **x** and **y** are zero. Opposite complex number: $-z = -x - iy$ i.e. **z** and **-z** differ in the sign of the real and imaginary parts.

Complex numbers have the same addition properties as real numbers:

$$z_1 + z_2 = z_2 + z_1$$

$$(z_1 + z_2) + z_3 = z_1 + (z_2 + z_3)$$

$$z + 0 = z$$

$$z + (-z) = 0.$$

Since every complex number is represented as a point in the complex plane and vice versa, the complex number $z = x + iy$ is geometrically represented by the position vector \overrightarrow{OM} where O is the origin and M is the point (x, y) . Let (r, φ) denote the polar coordinates of M ; with origin treated as the pole and positive x -axis as the polar axis. Then

$$x = |z| \cos \varphi, \quad y = |z| \sin \varphi$$

So $z = x + iy$ then $z = |z|(\cos \varphi + i \sin \varphi)$

This expression is known as the *trigonometric form* or *polar form*. Here r is termed as *modulus* or *absolute value* of the complex number and is denoted by $|z|$.

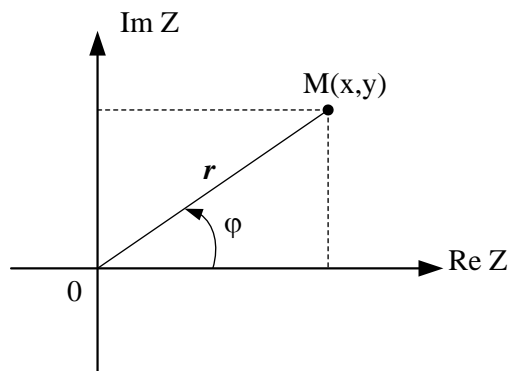

Fig. 1

Thus $r = |z| = \sqrt{x^2 + y^2}$ represents the distance of z from origin. Here φ is the *argument* (or *amplitude* or *phase*) of z , denoted as $\varphi = \text{Arg } z$. Principal (main) value of argument z is denoted by $\text{arg } z$ is the value of φ which lies in the interval $-\pi < \varphi \leq \pi$. In the future we use φ only for denoted $\text{arg } z$.

Note, $\text{Arg } z = \text{arg } z + 2\pi k = \varphi + 2\pi k$.

Principal value of argument z calc by formula:

$$\text{arg } z = \text{arctg } \frac{y}{x}, \quad \text{if } x > 0,$$

$$\text{arg } z = \text{arctg } \frac{y}{x} + \pi, \quad \text{if } x < 0,$$

$$\text{arg } z = \frac{\pi}{2}, \quad \text{if } x = 0, y > 0,$$

$$\text{arg } z = -\frac{\pi}{2}, \quad \text{if } x = 0, y < 0,$$

$$\text{arg } z \text{ unassignment if } x = 0, y = 0.$$

The polar form is also known as modulus-amplitude form. Amplitude φ - the directed angle from positive x -axis is positive in the counterclockwise direction and is reckoned negative in the clockwise (opposite direction), φ is measured in radians. It is not unique, but multivalued and is determined up to $2\pi k$, for any integer k .

Example: for complex number $z = -4 + 4\sqrt{3}i$

$$|z| = \sqrt{(-4)^2 + (4\sqrt{3})^2} = 8,$$

$$\arg z = \arctg \frac{4\sqrt{3}}{-4} + \pi = \arctg(-\sqrt{3}) + \pi = \frac{-\pi}{3} + \pi = \frac{2\pi}{3}.$$

Conjugate complex numbers or complex conjugate number of z denoted by \bar{z} is defined as $\bar{z} = x - iy$, i.e. z and \bar{z} differ only in the sign of the imaginary part. Conjugation has the following properties which follows easily from the definition:

1. $\operatorname{Re} z = x = \frac{1}{2}(z + \bar{z})$ and $\operatorname{Im} z = y = \frac{1}{2i}(z - \bar{z})$
2. $\overline{\bar{z}} = z$ then z must be real.
3. $\overline{z_1 \pm z_2} = \bar{z}_1 \pm \bar{z}_2$
4. $\overline{z_1 z_2} = \bar{z}_1 \cdot \bar{z}_2$

Example: Let $|z_1| = |z_2| = c$. Prove $|z_1 + z_2|^2 + |z_1 - z_2|^2 = 4c^2$.

Prove: As $|z|^2 = z \cdot \bar{z}$, to $|z_1 + z_2|^2 + |z_1 - z_2|^2 =$

$$\begin{aligned} &= (z_1 + z_2)(\overline{z_1 + z_2}) + (z_1 - z_2)(\overline{z_1 - z_2}) = (z_1 + z_2)(\bar{z}_1 + \bar{z}_2) + (z_1 - z_2)(\bar{z}_1 - \bar{z}_2) = \\ &= z_1 \bar{z}_1 + z_2 \bar{z}_2 + (z_1 \bar{z}_2 + z_2 \bar{z}_1) + z_1 \bar{z}_1 + z_2 \bar{z}_2 - (z_1 \bar{z}_2 + z_2 \bar{z}_1) = \\ &= 2|z_1|^2 + 2|z_2|^2 = 4c^2 \end{aligned}$$

Geometrically this result means (denote): sum of square length rhombus's diagonal is equal sum of square length all rhombus's sides.

Example: prove that $|z_1 + z_2| \leq |z_1| + |z_2|$.

Prove: Let $z_1 = x_1 + iy_1$ and $z_2 = x_2 + iy_2$. Then consider $|z_1 + z_2| \leq |z_1| + |z_2|$.

$$\sqrt{(x_1 + x_2)^2 + (y_1 + y_2)^2} \leq \sqrt{x_1^2 + y_1^2} + \sqrt{x_2^2 + y_2^2}. \text{ Squaring on both sides:}$$

$$(x_1 + x_2)^2 + (y_1 + y_2)^2 \leq (x_1^2 + y_1^2) + (x_2^2 + y_2^2) + 2\sqrt{x_1^2 + y_1^2} \cdot \sqrt{x_2^2 + y_2^2} \text{ or}$$

$$2(x_1 + x_2)(y_1 + y_2) \leq 2\sqrt{x_1^2 + y_1^2} \cdot \sqrt{x_2^2 + y_2^2} \text{ squaring again on both sides:}$$

$$(x_1 + x_2)^2 (y_1 + y_2)^2 \leq (x_1^2 + y_1^2)(x_2^2 + y_2^2), \quad 2x_1x_2y_1y_2 \leq x_1^2y_2^2 + x_2^2y_1^2$$

i.e. $(x_1y_2 - x_2y_1)^2 \geq 0$ which is always true.

Thus $|\mathbf{z}_1 + \mathbf{z}_2| \leq |\mathbf{z}_1| + |\mathbf{z}_2|$

Note: Geometrically the triangle states that the sum of the two sides of a triangle $|\mathbf{z}_1| + |\mathbf{z}_2|$ is greater than the third side of the triangle $|\mathbf{z}_1 + \mathbf{z}_2|$. The equality sing holds good i.e. $|\mathbf{z}_1 + \mathbf{z}_2| = |\mathbf{z}_1| + |\mathbf{z}_2|$ when the triangle degenerates into a straight line.

M.K. Holmurodov, SH.Makulov, F.Dekhkonov
(Namangan, Uzbekistan)

LIMIT THEOREMS FOR FUNCTIONALS OF A RANDOM WALK

Let Z_+^d , where $d \geq 2$ is an integer, denote the positive integer d -dimensional lattice points and let $\{X_n, n \in Z_+^d\}$ be a set of independent identically distributed random variables. The notation $m \prec n$, where $m = (m_1, m_2, \dots, m_d)$ and $n = (n_1, n_2, \dots, n_d) \in Z_+^d$ means that $m_i \leq n_i, i = 1, 2, \dots, d, |n|$ is used for $\prod_{i=1}^d n_i$ and $n \rightarrow \infty$ is to be interpreted as $n_i \rightarrow \infty, i = 1, 2, \dots, d$.

Define $d(x) = \text{card}\{n \in Z_+^d, |n| = [x]\}$ and $M(x) = \sum_{k=1}^{[x]} d(k)$. We have

$$M(x) = O\left(x(\log^+ x)^{d-1}\right) \text{ and } d(x) = o(x^\delta) \text{ as } x \rightarrow \infty \text{ for any } \delta > 0, \text{ where}$$

$$v_d(\varepsilon) = \sum_n I\{S(n) \geq \varepsilon H(|n|)\}, \text{ for } x > 0.$$

Throughout the paper we assume that the random variables $X_n, n \in Z^d$ are independent and $EX_n = 0, EX_n^2 = 1, EX_n^2 = \sigma_n^2 < \infty, n \in Z^d$. For $n \geq 1$, define the partial sums

$$S(n) = \sum_{k \prec n} X_k .$$

The distribution of $S(n)$ has been studied by Smythe [9], Gut [1-5], Klesov [8] etc. Suppose that the function $H(x)$ satisfies the condition

$$\limsup_{x \rightarrow \infty} \frac{H(cx)}{H(x)} < \infty, \text{ for all } c > 1 \tag{1}$$

Assume also the following condition

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \inf P(S(|n|) \geq -\varepsilon H(|n|)) > 0 \tag{2}$$

We introduce the following class of differentiable functions:

$$M = \{\varphi(x) : \varphi(x) \geq 0, x^{1-\delta_1} \varphi(x) \uparrow, e^{-\delta_2 x} \varphi(x) \downarrow, \text{ for } x \geq x_0, \text{ and some } \delta_1, \delta_2 > 0 \}.$$

We shall write

$$\hat{\varphi}(x) = \int_1^x \varphi(t) dt.$$

Define the random variables

$$v_d(\varepsilon) = \sum_n I\{S(n) \geq \varepsilon H(|n|)\},$$

$$x_d(\varepsilon) = \sup\{|n| : S(n) \geq \varepsilon H(|n|)\}, \tag{3}$$

$$\eta_d(\varepsilon) = \sup_n \{S(n) - \varepsilon H(|n|)\}, \tag{where I (A)}$$

denotes the indicator function of an event A and $\varepsilon > 0$ is a small parameter. It is clear that $v_d(\varepsilon)$ is the number of exits beyond the boundary $\varepsilon H(n)$, $x_d(\varepsilon)$ is the last time, and $\eta_d(\varepsilon)$ is the excess (maximal deviation from the boundary) for a random walk $S(n)$.

In this paper we investigate some questions on existence of generalized moments of random variables (3) for a wide classes of boundaries $\varepsilon H(|n|)$. We use the following result by Kholmurodov [6].

Theorem 1. Suppose that the condition (1) and (2) hold and $\varphi \in M$. Then the following statements are equivalent:

$$\sum_{n \in \mathbb{Z}_+^d} \varphi(n) P(S(n) \geq \varepsilon H(|n|)) < \infty, \quad \forall \varepsilon > 0$$

$$\sum_{n \in \mathbb{Z}_+^d} \varphi(|n|) P(\max_{k < n} S(k) \geq \varepsilon H(|n|)) < \infty, \quad \forall \varepsilon > 0$$

$$\sum_{j=1}^{\infty} \varphi(j) P(\sup_{|k| \geq j} \frac{S(k)}{H(|k|)} \geq \varepsilon) < \infty, \quad \forall \varepsilon > 0$$

In recent years, various function classes proved the theorem on the simultaneous convergence ryadov. Eti three theorems generalize and clarifies a number result [3-5].

Theorem 2. Let $\alpha > 1$, and suppose that X, X_1, X_2, \dots are i.i.d. random variables with partial sums $S_n = \sum_{k=1}^n X_k, n \geq 1$. If

$$E \exp\{(\log^+ |X|)^\alpha\} < \infty \quad \text{and} \quad E(X) = 0, \tag{2.1}$$

The following are equivalent:

$$E \exp\{(\log |X|)^{\alpha/\beta}\} (\log^+ |X|)^{d-1} < \infty;$$

$$\sum_n \exp\{(\log |n|)^{\alpha/\beta}\} \cdot \frac{(\log |n|)^{\alpha-1}}{|n|^2} P(|S_n| > |n|^\beta \varepsilon) < \infty \quad \text{for all } \varepsilon > 1;$$

$$\sum_n \exp\{(\log |n|)^{\alpha/\beta}\} \cdot \frac{(\log |n|)^{\alpha-1}}{|n|^2} P(\max_{k \leq n} |S_k| > |n|^\beta \varepsilon) < \infty \quad \text{for all } \varepsilon > 1;$$

$$\sum_n \exp\{(\log |n|)^{\alpha/\beta}\} \cdot \frac{(\log j)^{\alpha-1}}{j^2} P(\sup_{j \leq |k|} |S_k| / |k|^\beta > \varepsilon) < \infty \quad \text{for all } \varepsilon > 1.$$

REMARK 3.1 The equivalence with respect to the moment assumptions should be interpreted as in our earlier results.

The proofs of the theorems amount to rather straightforward generalizations of those in [2, 3] and are omitted, except for the following extension of Lemma 2.1 and Lemma 3.1.

Lemma 2.1 For any random variable X and $\gamma > 0$,

$$E \exp\{(\log^+ |X/\gamma|)^\alpha\} < \infty \Leftrightarrow \sum_{n=1}^{\infty} \exp\{(\log n)^\alpha\} \frac{(\log n)^{\alpha-1}}{n} P(|X| > n\gamma) < \infty.$$

PROOF. The proof of the lemma is based on partial summation; cf. [4], Section 2.12 for results of this kind. We omit the details.

Lemma 3.1 For any random variable X and $\gamma > 0$,

$$E \exp \{ (\log^+ |X/\gamma|)^\alpha \} (\log^+ |X|)^{d-1} < \infty$$

$$\Leftrightarrow \sum_n \exp \{ (\log |n|)^\alpha \} \frac{(\log |n|)^{\alpha-1}}{|n|} P(|X| > |n| \gamma) < \infty;$$

$$E \exp \{ |X/\gamma|^\alpha \} (\log^+ |X|)^{d-1} < \infty \Leftrightarrow \sum \exp \{ |n|^\alpha \} \cdot |n|^{\alpha-1} P(|X| > |n| \gamma) < \infty.$$

The basis of the proof of the lemma is, again, partial summation, together with the fact that terms with equisized indices are equal, viz., we may write

$$\sum_n \dots = \sum_{j=1}^{\infty} \sum_{|n|=j} d(j) \dots,$$

Where $d(j) = \text{Card} \{k : |k| = j\}$, $j \geq 1$.

Using this device the sums in the lemma turn into

$$\sum_n \exp \{ |n|^\alpha \} \cdot |n|^{\alpha-1} P(|X| > |n|) = \sum_{j=1}^{\infty} d(j) \exp \{ j^\alpha \} \cdot j^{\alpha-1} P(|X| > j),$$

$$\sum_n \exp \{ (\log |n|)^\alpha \} \frac{(\log^+ |n|)^{\alpha-1}}{|n|} P(|X| > |n|) = \sum_{j=1}^{\infty} d(j) \exp \{ (\log j)^\alpha \} \frac{(\log j)^{\alpha-1}}{j} P(|X| > j).$$

respectively, after it remains to connect these sums of the respective tail probabilities to the appropriate moment (cf. [4], Section 2.12).

In order to do so we also need the quantity

$$M(j) = \text{Card} \{k : |k| = j\} (= \sum_{k=1}^j d(k)) \quad j \geq 1,$$

with its asymptotics

$$\frac{M(j)}{j(\log j)^{d-1}} \rightarrow \frac{1}{(d-1)!} \quad \text{as } j \rightarrow \infty.$$

For details concerning these number theoretical matters we refer to [5], Chapter XVIII and to [10], relation (12.1.1) (for the case $d = 2$).

References:

1. Gut A. Marsinkiwiz laws and convergence rates in the law of large numbers for random variables with multidimensional indices // Ann. Probability. – 1978.–v.6. –P. 469-482.
2. Gut A. Convergence rates for probabilities of moderate deviations for sums of random variables with multidimensional indices // Ann. Probability. – 1980. – V.8. – P. 298-313.
3. Gut A. Convergence rates in the central limit theorem for multidimensionally indexed random variables. U.U.D.M.report.2007.
4. GUT, A. (2007). Probability: A Graduate Course, Corr. 2nd printing. Springer-Verlag, New York. Gut A., Stadtmuller. On the Hsu-Robbins-Erdős-Spitzer-Baum-Katz theorem for random fields. Uppsala Universitet. U.U.D.M.2010,11 //– P. 21.
5. HARDY, G.H. AND WRIGHT, E.M. (1954). An Introduction to the Theory of Numbers, 3rd ed. Oxford University Press.
6. M.K. Holmurodov. On probabilistic one-sided deviations for sums of independent random variables with multidimensional indices. Fan. Tashkent. 1985. 207-215.
7. S.Kh.Sirajidinov, M.U.Gafurov. The Method of Series in Limit Problems for Random Walks. Fan. Tashkent. 1987.
8. Klesov O.I. Strong law of large numbers for random fields: Dis. Candidate. Physics and Mathematics. Kiev: 1981.123s.
9. SMYTHE, R. (1973). Strong laws of large numbers for r-dimensional arrays of random variables. Ann. Probab. 1, 164-170.
10. TITCHMARSH, E.C. (1951). The Theory of the Riemann Zeta-function, 2nd ed. Oxford University Press.

Л.Т. Алдибаева, А. Аскарлова, А.С. Мамутова
(Казахстан, Алматы)

ДИНАМИЧЕСКИЙ КОМПЬЮТЕРНЫЙ «ФИТНЕС» ПАМЯТИ

Определение: *Динамические компьютерные тесты – тренажеры для «фитнеса» памяти это индивидуальное динамическое развитие памяти без ограничений ресурсов и условий, которое обеспечивает устойчивость учебной деятельности обучающихся в динамических тестах соответствия интерфейсного вида.*

В курсе математики обязательно изучаются две темы: дифференцирование и интегрирование. Изучение этих тем начинается с таблицы производных и таблицы интегралов. После четкой объяснений темы, часто учителя требует выучить таблиц преобразование. Чтобы выработать механическое мышление, как использование таблиц умножения. Без знания этих таблиц не получится научиться находить производные или интегрировать. Эти две таблицы взаимосвязаны. Это следует из определения первообразной и неопределенного интеграла. Чтобы найти первообразную, надо найти такую функцию, производная которой равна исходной функции. Знание производных требуется и при нахождении интегралов. Во-первых, при выполнении подстановки надо дифференцировать заменяемую функцию. Во-вторых, производную можно использовать для проверки правильности нахождения интеграла. Чтобы сделать проверку, надо взять производную от полученной функции. Если при этом получится выражение под знаком интеграла, значит интегрирование было сделано правильно.

Самый простой способ запоминания – это постоянная практика. ДКТТ позволяет эффективно запоминать таблицы производных и интегралов. На рис. 1 представлен интерфейс динамического компьютерного теста-тренажера для «фитнеса» памяти. Просматривая при помощи кнопок «<<» и «>>» предлагаемые исходные фрагменты, обучающийся должен выбрать подходящий и установить его на левом поле в соответствующей ячейке. Задание считается выполненным, если в левой рабочей области сформировано цифры соответствия и нет свободных ячеек. Установленные цифры можно убрать с рабочего поля, если установка оказалась ошибочной.

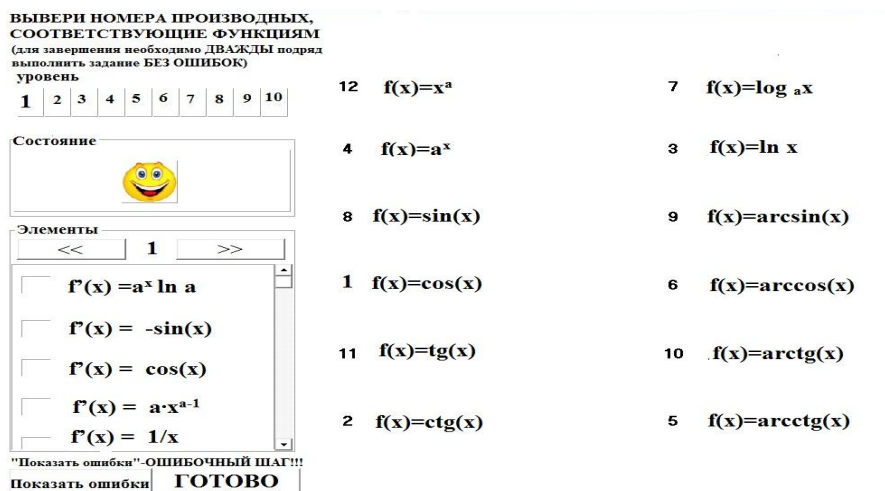

Рис. 1.Интерфейс ДКТТ для «фитнеса» памяти

Информация о текущем состоянии – расстоянии до цели – доступна обучаемому дифференцированно. Средняя частота индикации обратно пропорциональна достигнутому уровню: выше уровень – меньше информации. Графически индикация расстояния до цели представлена в виде панели ориентиров «Состояние», отражающей минимальное количество действий, необходимых для выполнения задания. Изображенный справа от диаграммы «Колобок» реагирует на совершаемые действия и в зависимости от их полезности принимает либо веселую, либо удрученную эмоциональную окраску.

Рядом с индикатором текущего состояния расположен индикатор достигнутого уровня деятельности. Он доступен обучающемуся постоянно.

По умолчанию оценивается только деятельность, связанная с манипуляциями на рабочем поле (установка и отмена фрагментов). Обучающийся может свободно пролистывать фрагменты в окне просмотра в поисках фрагмента однозначно идентифицируемого, а затем выстраивать остальные. В режиме полной оценки пролистывание фрагментов считается ошибкой.

Обычно выделяют три стадии в развитии компетентности или навыков. Посмотрим только первой стадии, учащиеся осуществляют декларативное кодирование навыка, т.е. запоминают набор фактов,знаний,соответствующих навыку. Обучающиеся обычно повторяют эти факты, когда впервые выполняют преобразование равенства производных соответствующим функциям, он все время будет повторять информацию о правилах преобразования. [1]

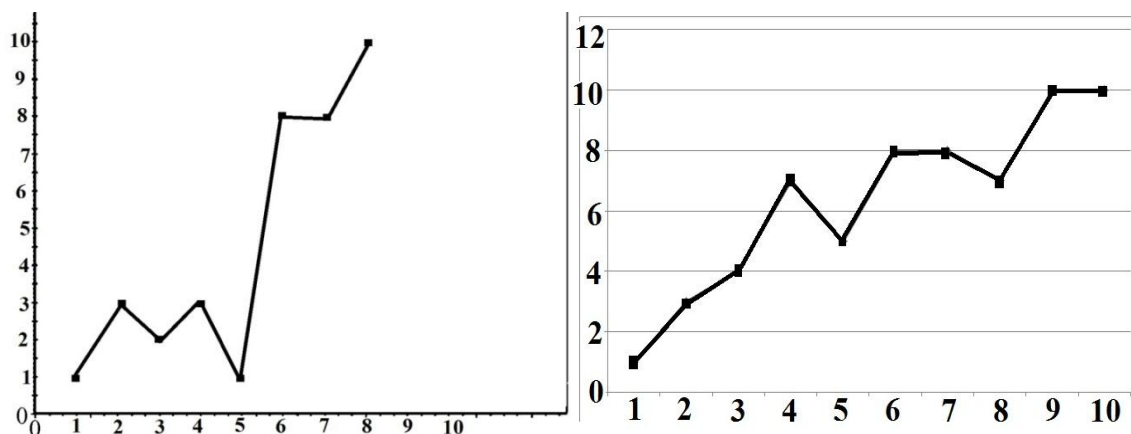
Тренажеры предназначены для формирования навыков в деятельности, требующей автоматизма. Автоматизм достигается путем выполнения тренировочных упражнений. Тренировочные упражнения содержат формалы данных тем: производного и интеграла которые были объяснены и доказаны учителям, в двух видах – данная функция и его соответствующая преобразованная функция. Ученик при помощи своих знаний от прошлого совершает действия на соответствия данных функций при помощи меняющихся чисел. Если он забыл или даже не помнит формулы в первом уровне все действия сопровождается подкреплениям (правильный подбор – улыбающийся смайлик, не правильно – грустный смайлик). После того как уровень пройден компьютер в своем наблюдении за скоростью и действиями определяет следующую уровень. Уже в предстоящим уровне работает система «меньше ошибок, больше уровень и без подкрепления», если ученик в первом уровне предпочел опорным помощем числа, то этот смысл теряется в данном уровне и ученик переходит к неустойчивому состоянию. Тогда исчезает ложный опорный пункт и в роль приступает действия, соответствия функций при помощи памяти и в ошибочных ситуациях датчиком подкрепления. После этого ученик не премоно будет стараться запонить соответствующие функции, которое позволяет в мозге разработать мягкую модель. Мягкая модель – это своеобразный план действию своих предстоящих шагов. Пройдя повторяющий цикл уровней будет сформулировка на долговременный память. Память – это форма психического отражения действительности, заключающиеся в запечатлении, сохранении, узнавании и воспроизведении следов прошлого опыта. Память обеспечивает целостность личности человека и его связь с прошлым опытом. [google.ru] Это и есть цель, получить долговременную информацию в памяти. Которую легко использовать при встрече с задачами чтобы память было долговременный, необходимо учитывать эти факты: объем, быстрота, точность и прочность памяти в совокупности проявления своих особенностей характеризуют эффективность памяти конкретного человека. Еще один показатель индивидуально-типологической особенности памяти – это ведущий вид памяти данного человека: зрительная, слуховая или кинестетическая. И эти факты является основным путеводителями теста-тренажера. Ученик, при выполнении динамического теста, сталкивается всеми этими видами и в конечном итоге запоминает информацию в долговременной памяти.

Используемый тест-тренажер на соответствия имеет собственное качество, которые мало где встречается:

- наблюдения над действиями ученика;
- принятие решения в зависимости от действия ученика.
- подкрепления, при сделанных шагов;
- меньше ошибок, больше уровень;
- в уровнях подкрепления будет в зависимости действий ученика. (Если правильно, не будет подкреплений, если ошибки будут повторятся тогда появится).
- цикл будет продолжаться до того пока ученик не достигнет совершенство.

Как и говорилось в выше для памяти необходимо практика, практика производного типа и это все охвачено в тренажере-тесте на соответствия. Ученик индивидуально развивает себя, принимая решения в неустойчивых ситуациях.

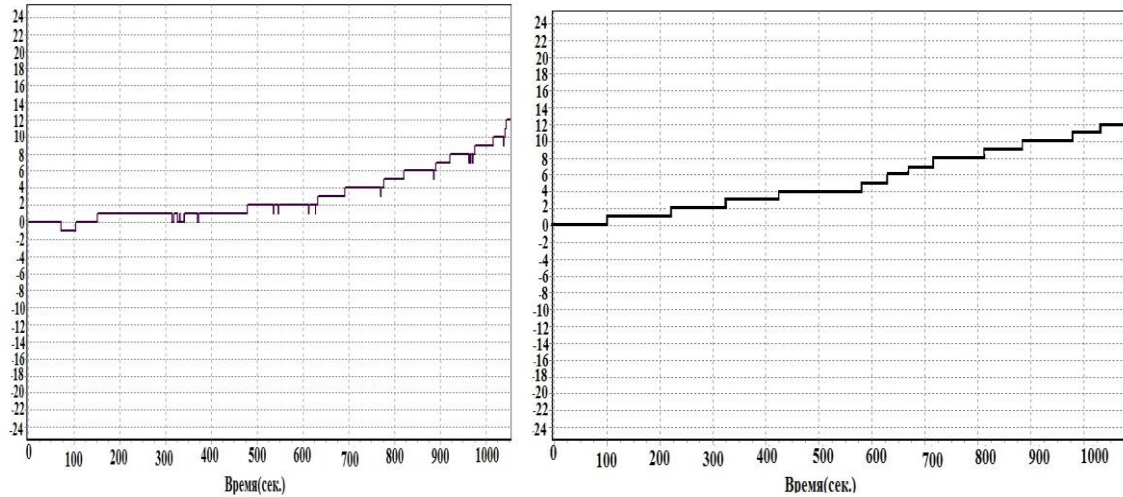
На рис. 2. обучающийся осуществляет поиск решения задачи, используя свой интеллект и память, операясь накопленным опытом. При решении первой задачи обучающийся находится в условиях неопределенности и эвристическая составляющая его деятельности превалирует. Испытуемый а) и б) имея первоначальные корни приступают к выполнению задачи. Задача состоит из 10 уровней шкалой которое различается подкреплением от действия испытуемого.

а) б)
Рис.2 Функция уровней самостоятельности обучающихся №1-а) и №2-б) в зависимости от номера выполнения задания по запоминанию таблицы производных.

Первый уровень всегда содержат подкрепления, остальные до 10-ого от частоты ошибок появится подкрепления, на 10-ом уровне нет подкрепления если испытуемый совершит ошибки то уровень снизится.

Испытуемый №1 рис. 2-а) запоминает информацию когда подкрепления большое, то есть одновременно совершая действия с помощью подкрепления наполняет свой память. При дальнейших уровнях может справиться без помощи опираясь на память. Второй испытуемый б) постепенно тренируя память достигает цель. На рис. 3. «Траектория поиска решения» представлено изменение расстояния до цели в процессе решения задачи. На приведенной диаграмме по оси абсцисс отложено время, затраченное обучающимся на выполнение задания. По оси ординат – расстояние до цели, определяемое описанным во второй главе способом.

а)

б)

Рис.3 Траектория поиска решения.

Дискретные изменения значения ординат обозначают установку или отмену фрагментов – шаг к достижению цели или удаление от нее. Горизонтальные участки характеризуют время, затраченное на просмотр фрагментов и принятие решения об установке или отмене. На рис. 3-а) представлена траектория учебной деятельности на первом задании, 3-б) траектория учебной деятельности последнего задания. Из сравнения графиков видно, что в последнем задании (рис.3-б) деятельность обучающегося по установлению соответствия формул из таблицы производных выполняется без ошибок. Общее выполнения заданий при выполнении первого и последнего заданий одинаковое и равно 1000 сек. Из анализа графиков видно, что в начале тренировки обучающийся делал много ошибок и тратил на это достаточно много времени, т.е. действовал методом перебора вариантов ответа, опираясь на реакцию датчика расстояние до цели. При этом учебная деятельность осуществлялась с опорой на внешний контекст. На последнем задании обучающийся оказался на 10 уровне, соответствующий проблемной среде без датчика расстояние до цели. Отсутствие реакции среды на действия обучающегося побуждают обучающегося к умственной деятельности, т. е. деятельности с опорой на внутренний контекст. Деятельность график которой приведен на рис. 3-б) по видимому, не приняла характер навыка, поэтому время выполнения теста осталось прежним, хотя действия обучающегося стали правильными.

На рис. 4 показана зависимость энтропии деятельности выполнения задания как функция номера задания. Видно, что энтропия деятельности

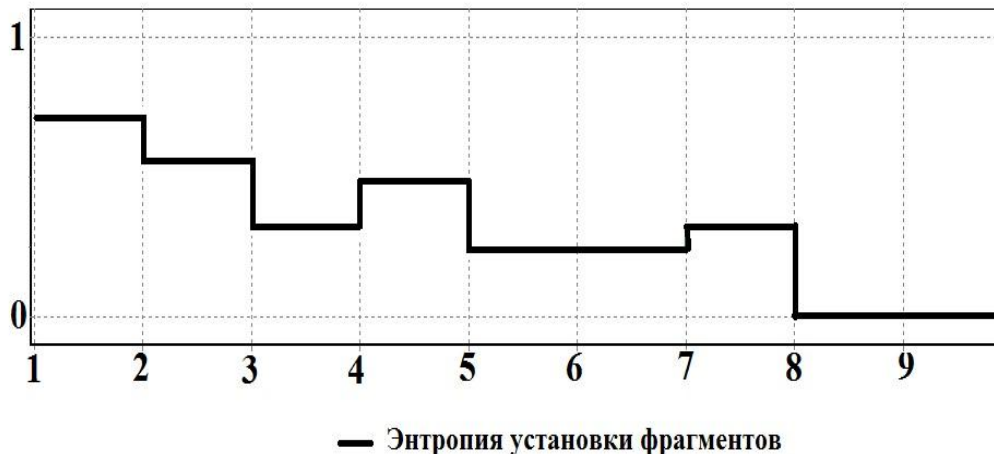

Рис. 4. Энтропия деятельности в зависимости от номера выполнения задания

максимальна при выполнении 1 –го задания и равна нулю при выполнении последних заданий. Энтропия деятельности рассчитывалась по формуле Шеннона Клода

$$H = -p \log p - q \log q$$

где p – относительная доля правильных действий, q – относительная доля неправильных действий, $p + q = 1$. Недостаток внутренней информации при выполнении 1-го задания компенсировался внешней информацией (датчиком расстояния до цели). Это позволяло испытуемому выполнить задание, несмотря на большую внутреннюю неопределенность в выборе соответствия производных.

Литература:

1. Дьячук П.П., Суровцев В.М. Учебная деятельность как информационный процесс развития обучающегося//Информатика и образование - 2008. № 1. С. 123-124.
2. Бортовский С.В., Дьячук П.П., Шадрин И.В. Система автоматического управления целенаправленной деятельностью tr@ck//Открытое образование. 2010. № 3. С. 10-18.
3. Дьячук П.П. монография. Динамические компьютерные системы управления и диагностики процесса обучения/ П. П. Дьячук; Федеральное агентство по образованию, ГОУ ВПО "Красноярский гос. пед. ун-т им. В. П. Астафьева". Красноярск, 2005.
4. Дж.Брунер. Психология познания. За пределами непосредственной информации. – Москва, изд.,Прогресс. 1977г

Научный руководитель:

к.ф-м.н., профессор Абылкасымова А.Е.

**Асет Ахмедов, Лаззат Алдибаева
(Алматы, Казахстан)**

АЛГОРИТМЫ СОЗДАНИЯ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ ОБУЧЕНИЯ

Разработка и обоснование концепции процесса мобильного обучения, как электронного обучения с помощью мобильных устройств, независимо от времени и места являются актуальными проблемами современных педагогов и IT-разработчиков. Концепция процесса мобильного обучения напрямую связана с определением мобильного обучения и его структурой. На основании определения «Мобильное обучение» по А. М. Меркулова нами ранее была предложена концептуальная модель мобильного обучения [1]. Для технологической реализации мобильного обучения нам необходимо разобраться в особенностях мобильного обучения и алгоритмах его построения.

При мобильном обучении преподаватели и тьюторы в нем, как правило, не участвуют вообще. Кроме того, мобильное обучение предоставляет участникам куда большую свободу и огромное разнообразие вариантов относительно того, где и когда они будут учиться. Мобильное обучение обычно происходит быстрее и динамичнее, чем электронное в формате курсов.

Контент для мобильного обучения, как правило, поставляется маленькими, ёмкими, предельно релевантными порциями, и каждая из этих порций касается конкретного вопроса[2].

Авторы сайта <http://habrahabr.ru/> предлагают следующий алгоритм по жизненному циклу создания мобильного приложения.

1 Выбор платформы, под которую будет разрабатываться приложение

Android-устройства

Java-телефоны

2 Определиться с типами мобильных приложений

Мобильные сайты, веб-приложения

Гибридные приложения

Нативные приложения

3 Процесс создания мобильного приложения

Шаг 1 **UserStory** // Описание задачи

{пользователи|CQ
вход в приложение}

Шаг 2 Проектирование и дизайн

{прототипы // ProtoType

гайдлайн // принцип построения взаимодействия приложения с пользователем

нарезка графики // должна содержать минимум необходимых графических ресурсов}

3 Передача в разработку

{работа разработчика }

4 Тестирование

{ HockeyApp – приложение

Android-прошивки }

5 Мониторинг

{сервис Distimo

сервис – Flurry}

Авторы сайта <http://www.smart-edu.com/> предлагают следующий алгоритм создания мобильных обучающих приложений.

Шаг 1. **Выявление потребностей**// нужно ли вам именно мобильное обучение, и какие конкретно цели оно будет преследовать.

Шаг 2. **Оценка организационной готовности**// даже если потребность в мобильном обучении сильна, не все организации способны сразу принять его. Чтобы оценить готовность, надо выявить особенности потенциальной аудитории, то есть, используют ли они мобильные устройства вообще, и если да, то как? Готовы ли они пользоваться мобильным обучением, если да, то в каких ситуациях? Далее, есть ли поддержка мобильного обучения со стороны высшего руководства – есть ли готовность тратить на него ресурсы и разрабатывать необходимую стратегию? Следующий вопрос – вписывается ли мобильное обучение в общую стратегию корпоративного обучения? Наконец, будет ли оно органичным в контексте существующей организационной культуры?

Шаг 3. **Выбор необходимых платформ и устройств**// Прежде всего, это выбор между разными операционными системами – Apple iOS, Android, Windows Phone или Blackberry. Важно и то, какие конкретно устройства будут использоваться, в частности, какой у них экран. Можно также использовать для обучения собственные устройства сотрудников; тут есть свои понятные преимущества, но это может помешать единообразию.

Шаг 4. **Выбор модели для разработки и поставки мобильного обучения.** // Что будет использоваться – специальные приложения или веб-подход? Flash либо HTML5? Будут ли применяться специальные инструменты для разработки мобильного обучения, и если да, то какие? В какой степени и для каких целей будет использоваться LMS?

Шаг 5. **Выявление подходящего контента**// Многие организации попросту берут свой готовый контент для электронного обучения и поставляют его на мобильные устройства, но такой подход оправдан далеко не всегда. Мобильное обучение, чтобы быть эффективным, должно иметь особый характер – контент должен быть предельно релевантным, ёмким, концентрированным, в этом и состоит суть обучения «на ходу». Так или иначе, решая вопрос о контенте мобильного обучения, организация должна хорошо понимать, в каких условиях, как именно сотрудники будут обучаться? Иными словами, сколько времени сотрудник сможет потратить на мобильное обучение, чтобы это не мешало работе? Будут ли у него свободны обе руки, чтобы делать в ходе обучения все необходимое? Сможет ли он вводить необходимые в ходе обучения данные? – именно такие, очень простые вопросы и должны определять характер используемого контента.

Шаг 6. **Вопросы безопасности**// поскольку мобильное устройство легко потерять, утратив вместе с тем и все содержащиеся в нем данные, то организация должна позаботиться о том, как защитить их от постороннего доступа. Все сотрудники, вовлеченные в мобильное обучение, должны быть в курсе организационной политики относительно безопасности мобильного обучения.

Как описывается в [4], единственный актуальный документ, который управляет всем процессом разработки, должен быть разбит на несколько разделов:

- **Цели проекта.** В этом разделе основного документа должно быть ясно указано, что будет делать законченный продукт и какая философия лежит в основе проекта.

- **Состояние проекта.** Этот раздел документа содержит точное описание текущего состояния проекта в настоящее время. Он является частью логического плана проекта и устанавливает, насколько далеко продвинут проект в направлении достижения своих целей. Здесь должны быть определены контрольные этапы проекта, на завершение которых должны направляться усилия, а также указано, какие элементы должны быть доработаны для преодоления текущего ключевого этапа разработки. Здесь же должен предоставляться список наиболее значимых факторов риска или факторов, требующих дополнительного изучения, для разрешения соответствующих проблем.

- **Архитектура приложения и соответствующие диаграммы состояний.** Эта информация отражает технические аспекты плана. Применительно к приложениям для мобильных устройств этот раздел должен содержать соответствующие диаграммы состояний, описывающие дискретные состояния, в которые может быть переведено приложение, и связь этих состояний объемами памяти и ресурсов, которые будут храниться в памяти. (Далее об этом будет говориться более подробно.) Такой имеющий действенную силу текст является контрактом о том, что все участники группы разработчиков согласны придерживаться в своих реализациях установленных в нем положений. Если вы являетесь единственным разработчиком, этот документ дает вам возможность соблюдать честность перед самим собой; каждый, кому довелось хотя бы однажды самостоятельно разрабатывать крупный проект, стоял перед искушением срезать углы, чтобы обеспечить работоспособность того или иного средства в ущерб разумным принципам проектирования. Срезать углы будет гораздо сложнее, если перед вашими глазами будет контракт, в котором указано, что вы должны явно формулировать свои предложения по ускорению работы над проектом. Этот раздел не должен быть чрезмерно длинным или сложным, ибо им будут пренебрегать, если выполнение его требований будет сопряжено с большими трудностями. В нем должно быть сформулировано, что необходимо сделать для того, чтобы удержать проект в организационном русле, и, что еще важнее, в нем должны оперативно учитываться любые согласованные изменения проекта.

План разработки с указанием набора контрольных этапов. Еще важнее календарного графика продуманный план, устанавливающий набор контрольных этапов проекта, которые могут давать представление о степени его завершения. По самому определению контрольные этапы позволяют

следить за продвижением работ по направлению к определенной конечной цели. Каждый контрольный этап представляет собой точку покоя, в которой вы можете остановиться для того, чтобы оценить достигнутый прогресс, подчистить код, который не был своевременно приведен в порядок, и при необходимости скорректировать проект. По мере выполнения проектных работ цели могут меняться, что повлечет за собой необходимость корректирования контрольных этапов; это допускается. В соответствии с эволюцией проекта может меняться его архитектура, в связи с чем может потребоваться внесение изменений в модель состояний; с этим тоже все в порядке. Можно почти не сомневаться, что пользовательский интерфейс также подвергнется переделкам несколько раз. Отслеживание выполнения предварительно определенных контрольных этапов (или невозможность этого) является самым надежным мерилем вашего прогресса и подсказывает, в каких коррективах нуждается ваше продвижение к финишной линии. Контрольные этапы проекта – ваши друзья.

Тем самым, для успешной разработки мобильных обучающих приложений необходимо решить следующие технологические проблемы:

- способы создания мобильных приложений;
- инструменты разработки мобильных приложений, например, HTML5 и JavaScript;
- работа с графикой HTML5;
- работа с контентом;
- программирование на языке JavaScript, используя среду программирования jQuery Mobile;
- разработка кроссплатформенного мобильного приложения.

Литература:

1. Л.Алдибаева, А.Ахмедов. Парадигмы мобильного обучения //XII Международная научно-практическая интернет-конференция «Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии». 30-31 марта 2015г. Переяслав-Хмельницкий-2005. С.100-101.
2. Ю.Духнич. Мобильное обучение – Mobile Learning. <http://www.smart-edu.com/mobile-learning.html>
3. Ефремов С. Избранное: Ст. науч. разведки. Монографии - К.: Наук.Мысль, 2002. – 760 с.
4. ИвоСалмре. Программирование мобильных устройств на платформе .Net.Издательство "Вильямс"– 2006.

Тетяна Ганжа
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ РІВНЯНЬ І НЕРІВНОСТЕЙ З ПАРАМЕТРАМИ В УМОВАХ РІВНЕВОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

Проект Державного стандарту загальної середньої освіти передбачає диференційоване навчання учнів, а за мету курсу алгебри ставиться досягнення кожним учнем рівня навченості не нижче обов'язкового. Нові вимоги вимагають нових технологій навчання, які б забезпечили і високий рівень теоретичної та практичної підготовки з алгебри, і переорієнтацію навчально-виховного процесу на особистість учня, на сприятливі умови для досягнення кожним належного рівня знань, умінь і навичок.

Як відомо, навчально-виховний процес повинен будуватися відповідно до потреб особистості та індивідуальних можливостей дітей, зростання їх самостійності й творчої активності. А це вимагає організації навчання відповідно до здібностей, здатності до навчання, таланту дитини [3, с. 6].

Використання індивідуального підходу та диференційованих форм навчальної роботи зумовлюється і впливом гуманістичної тенденції у вихованні школярів. Як правило, «обраний учителем середній темп діяльності є нормальним лише для певної частини учнів, для інших він швидкий чи повільний. Одна і та ж навчальна задача для одних дітей є складною, майже нерозв'язною проблемою, а для інших вона – легке питання. Один і той самий текст одні діти розуміють після першого читання, іншим необхідне повторення, а третім – пояснення» [1, с. 51].

Традиційна методика формування вмінь розв'язувати задачі орієнтована на «середнього» учня. Вона не враховує зміст та основні ідеї проекту Державного стандарту загальної середньої освіти в Україні, зокрема ідеї рівневої диференціації навчання й орієнтацію її результатів на можливості школярів в процесі навчання. Не всі підручники з алгебри для старших класів спрямовані на диференційоване формування вмінь розв'язувати задачі. Окремі з них не мають навчального матеріалу для організації ефективної роботи різних за здібностями груп учнів.

Рівнева диференціація навчальної діяльності учнів визначається: здійсненням диференційованого підходу, який передбачає вивчення індивідуальних особливостей учнів і виділення на цій основі типологічних груп. В умовах класно-урочної системи навчання рівнева диференціація є ефективним засобом формування в учнів самооцінки та самоконтролю.

На наш погляд, використання індивідуального підходу та диференційованих форм навчальної роботи буде ефективним, якщо використовувати у процесі навчання математики задачі з параметрами. Незважаючи на те, що програма з математики загальноосвітньої школи не передбачає формування в учнів умінь розв'язувати задачі з параметрами, реалії сьогодення (обов'язкове ЗНО) диктують необхідність ознайомлення учнів із задачами з параметрами та методами їх розв'язання.

Якщо в рівняння крім невідомих величин, входять числа, що позначені буквами, які не вказані, але вважаються відомими та заданими на деякій числовій множині, то вони називаються *параметрами*.

Якщо в рівняння містить параметр і треба знайти його корені (розв'язки) залежно від параметра, то таке завдання відносять до задач із параметрами.

Існують завдання, в яких треба знайти всі значення параметра, при яких корені рівняння задовольняють певну умову. Такі завдання теж вважають задачами з параметрами. У деяких посібниках ці задачі ще називають «дослідницькі задачі з параметрами».

Розв'язати рівняння з параметрами означає знайти всі розв'язки для кожної системи допустимих значень параметрів. Під час розв'язування рівняння із параметрами область зміни параметрів може бути заданою.

Якщо не вказані межі зміни параметрів, то вважається, що параметри набувають усіх своїх допустимих значень.

Універсального методу розв'язування задач із параметрами не існує.

Часто користуються аналітичним (із використанням формул, властивостей функцій) та графічними методами.

Графічний метод розв'язування задач із параметрами.

Дістати вичерпну інформацію про кожний із параметрів на проміжку $(-\infty; +\infty)$ під час розв'язування рівнянь із параметрами можна, використовуючи графічний метод («Метод Оха»).

$$\text{Нерівність } (a, b, c, \dots, k, x) > j(a, b, c, \dots, k, x), (1)$$

де a, b, c, \dots, k – параметри, а x – дійсна змінна величина, називається нерівністю з одним невідомим, що містить параметри.

Будь-яка система значень параметрів $a=a_0, b=b_0, c=c_0, \dots, k=k_0$, при деякій функції

$$(a, b, c, \dots, k, x) \text{ і } j(a, b, c, \dots, k, x)$$

має зміст в області дійсних чисел, називається системою допустимих значень параметрів.

$x = x_0$ називається допустимим значенням x , якщо

$$(a, b, c, \dots, k, x) \text{ і } j(a, b, c, \dots, k, x)$$

приймають дійсні значення при будь-якій допустимій системі значень параметрів.

Множина всіх допустимих значень x називається областю визначення нерівності (1).

Дійсне число x_0 називається розв'язком нерівності (1), якщо нерівність

$$(a, b, c, \dots, k, x_0) > j(a, b, c, \dots, k, x_0)$$

правильна при будь-якій системі допустимих значень параметрів.

Сукупність усіх розв'язків нерівності (1) називається загальним розв'язком цієї нерівності.

Розв'язати нерівність – означає вказати, при яких значеннях параметрів існує розв'язок і який він.

Дві нерівності

$$(a, b, c, \dots, k, x) > j(a, b, c, \dots, k, x)$$

$$z(a, b, c, \dots, k, x) > y(a, b, c, \dots, k, x)$$

називаються рівносильними, якщо вони мають однакові загальні розв'язки при однаковій множині систем допустимих значень параметрів.

Алгоритм розв'язання.

1. Знаходимо область визначення даної нерівності. Зводимо нерівність до рівняння.
2. Виражаємо X як функцію від X .
3. У системі координат XOA будуємо графіки функцій $a=(x)$ для тих значень x , які входять в область визначення даної нерівності.
4. Знаходимо множини точок, що задовольняють дану нерівність.
5. Досліджуємо вплив параметра на результат.
 - Знайдемо абсциси точок перетину графіків.
 - Задамо пряму $a = \text{const}$ і будемо змінювати її від $-\infty$ до $+\infty$
6. Записуємо відповідь.

Наповнення навчального процесу спеціально підібраними системами задач із параметрами є одним з основних шляхів формування навчально-дослідницьких вмінь учнів. При формуванні навчально-дослідницьких вмінь в процесі розв'язування задач з параметрами доцільно, враховувати індивідуальні та вікові особливості школярів.

Використання в процесі навчання математики системи задач з параметрами як моделей реальних процесів, їх дослідження, а також узагальнення математичних задач і тверджень сприяють інтелектуальному розвитку учнів, підвищенню їх інтересу до математики, формуванню дослідницьких вмінь, розвитку загального рівня математичної підготовки.

Задачі з параметрами доцільно відбирати відповідно до змістовних ліній курсу математики. Задачі з параметрами є одним із найпотужніших засобів узагальнення і систематизації знань учнів, формування в них гнучкості, критичності мислення, розвитку дивергентних здібностей. У процесі розв'язування таких задач збагачується математична культура учня, підвищуються його логічні і технічні можливості, формуються навички дослідницької діяльності. Розв'язування задач із параметрами відкриває перед

учнями значну кількість евристичних прийомів, необхідних для математичного розвитку особистості. Незважаючи на це, програма з математики загальноосвітньої школи не передбачає формування в учнів умінь розв'язувати задачі з параметрами, а реалії сьогодення диктують необхідність ознайомити учнів із задачами з параметрами та методами їх розв'язування. Задачі такого типу учням доводиться розв'язувати на математичних олімпіадах, конкурсах, зовнішньому незалежному оцінюванні з математики.

Кожна задача з параметром не схожа на попередню і вимагає іншого підходу, а глибока, багата ідеями і методами – змістовно-методична лінія задач з параметрами дозволить розвинути активну творчу діяльність учнів, їх математичне мислення, підготує їх до розв'язування дійсно творчих задач.

При розв'язуванні математичних задач в учнів формується особливий тип мислення: виконання формально-логічної схеми міркувань, лаконічний вираз думок, чітка розчленованість ходу мислення, точність символіки та збагачення шкільного курсу математики системами задач із параметрами, що забезпечують учню можливість активно залучатися до дослідницької діяльності, дозволить ще краще формувати дослідницькі уміння і розвивати математичне мислення.

Рівняння і нерівності з параметрами виступають як об'єкти досліджень більш загального характеру, ніж звичайні рівняння і нерівності, які складають відповідну методичну лінію шкільного курсу математики.

Будь-яке рівняння або нерівність з параметрами ϵ , з однієї сторони, рівнянням або нерівністю з кількома незалежними змінними, а з іншої – нескінченною сукупністю частинних рівнянь або нерівностей.

Знаходження розв'язку рівняння або нерівності з параметром чи параметрами означає розв'язування кожного з частинних рівнянь чи нерівностей відповідної сукупності.

Розв'язування задач з параметрами потребує особливої ретельності та глибини аналізу. При цьому слід правильно вирішити три основні проблеми:

1. Особливе правило запису відповіді задач з параметрами;
2. Врахування області допустимих значень;
3. Врахування області застосування формули.

Кожна задача з параметром (особливо в основній школі, на етапі формування всієї змістовно-методичної лінії) має бути пов'язана з основним, базовим підручним матеріалом. З точки зору змісту програми навчання тут не має бути «нічого нового», адже новизни достатньо в самій постановці запитань, в різноманітності підходів до дослідження задачі.

На кожному етапі навчальної дослідницької діяльності відбувається формування певних навчально-дослідницьких умінь.

Виділяють чотири рівні сформованості навчально-дослідницьких умінь у математичній навчально-дослідницькій діяльності учнів: низький, середній, досить високий і високий.

Навіть найпростіші приклади можуть слугувати матеріалом для такого дослідження, оскільки розв'язування задач з параметрами потребує ґрунтовних і міцних знань з математики, достатній рівень володіння своїми знаннями та вміння їх застосовувати.

Література:

1. Кравець Н.П. Організація роботи груп учнів в умовах внутрішньо- класного диференційованого навчання // Початкова школа. - 1993. - № 5-6. - С.49-51.
2. Карлачук А.Ю. Формування дослідницьких вмінь в процесі розв'язування задач з параметрами // Дидактика математики: проблеми і дослідження. – Міжнародний збірник наукових робіт. Вип.11. – Донецьк:ТЕФН, 1999. –С. 40-43.
3. Мізюк В.А. Диференційований підхід до вивчення математики // Початкова школа. - 1997. № 12. - С.33-34.

Науковий керівник:

доцент, кандидат педагогічних наук, Довбня Петро Іванович.

Ж. С. Жунусова, Ш.С. Қаталбаева
(Алматы, Казахстан)

ЫҚТИМАЛДЫҚТАР ЖӘНЕ СТАТИСТИКА ТЕОРИЯСЫН 5-10 СЫНЫПТАРДА ОҚЫТУ.

Ықтималдықтар теориясының элементтерін орта мектеп курсына енгізу жайлы ой пікірлер ІХ ғасырдан пайда болған. XX ғасырдың басында жаратылыстану мен техникадағы, молекулярлық физикадағы жетістіктер мектепте ықтималдықтар теориясының элементтерін оқыту қажеттілігін қолға алды. [1]

Математикалық білім беру реформасына байланысты орта мектептегі математика курсының жеке тақырыбы ретінде ықтималдықтар теориясының элементтерін оқыту мақсатында XX ғасырдың 60-шы жылдары көптеген ғылым-әдіскерлердің бірқатар еңбектері жарық көрді.

Бірақ ықтималдық теориясының элементтерін оқытуға мектеп дайын болмағандықтан, орта мектептің математикадан бағдарлама құру бойынша пәндік комиссиясы 1967 жылғы жобада ұсынылған ықтималдықтар теориясындағы бастапқы мәліметтерді міндетті оқу курсынан алып тастады және 10 сыныптың факультативтік сабағына аусытырды.

Қазіргі кезде көптеген шет елдердің орта мектеп бағдарламаларына комбинаторика және статистика элементтері қамтылған ықтималдықтар теориясының элементарлық курсы енгізілген. Сонымен, ғылымда мектеп математика курсына ықтималдық-статистикалық материалды енгізу идеясы көп жыл бойы жүргізіліп келеді және көптеген педагог-ғылымдарының еңбектерінде бұл проблеманың әр түрлі аспектілері зерттеледі.

Соңғы жылдары ТМД елдерінде ықтималдық-статистикалық білім беру мәселесіне қызығушылық арта түсті. Ресейде бірнеше жыл бойы әртүрлі аймақтардағы негізгі мектептің оқушыларына Г.В Дорофеев пен И.Ф.Шарыгиннің редакциялауымен «Математика 5-6», Г.В Дорофеев редакциялауымен басқарылған «Математика 7-9» жаңа оқу кешендерімен жұмыс жасауда. Бұл 5 сыныптан бастап 10 сыныпқа дейін жүйелі түрде статистикалық-ықтималдықтар теориясы оқытылатын Ресейдің алғашқы оқулықтарының бірі.

Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының негізгі мақсатының бірі ретінде 2020 жылы Қазақстандағы орта мектептердің 12 жылдық білім беру жүйесіне толық көшірілуі керек екендігі айтылған. Осы мақсатқа жету үшін 2002 жылдан бастап орта мектепте математика курсының бағдарламасына ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика элементтерін оқыту енгізілген. Тіпті ықтималдық-статистикалық материалды мектепте міндетті математикалық білім берудің негізгі тарауы ретінде енгізу жайлы түбегейлі шешім қабылданды. Соңғы жылғы барлық перспективалық білім беру құжаттарында 6-9 сынып математика курсына «Функция», «Теңдеу және теңсіздік» салаларымен тең дәрежеде ықтималдық-статистикалық тарауы енгізілген.

Енді ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика материалдары мектепте қалай оқытылатынын білу үшін мектеп оқулықтарына талдау жасайық. Бастауыш сынып математика курсы бойынша төмендегідей комбинаторикалық есептерді кездестіруге болады.

№1. (145-бет). Екі таңбалы қосылғыштардан қосындысы 100 болатын қанша тәсілмен әр түрлі қосынды құруға болады? [2]

Шешуі: «Қанша тәсілмен» деген сұраққа жауап беретін есептер комбинаторикалық есептер екені белгілі.

Қосындысы 100 болатын екі таңбалы санның қосылғыштарының ең кішісі 10 ең үлкені 90, сонда $10+90=100$.

Басқа осындай қосындыларды құрғанда бірінші қосылғышты арттырып екіншісін кеміте отырып қосынды 100 болатын теңдік аламыз. Бұл процесс екі қосылғыш өзара тең болғанда тоқтайды. Ал процесті ары қарай жалғатыра берсек, қосылғыштарының орындары ауысқан қосындылар қайталаанады. Енді осы қосындының құру тәртібін көрсетейік:

$$10+90=100$$

$$11+89=100$$

$$12+88=100$$

...

$$48+52=100$$

$$49+51=100$$

$$50+50=100$$

Енді неше тәсілмен қосынды құрылғанын оқушылар санап, 41 тәсілмен екенін айтады.

№1. (26-бет). 2, 1, 0 цифрларын пайдаланып үш таңбалы неше сан жазып көрсетуге болады? Барлық мүмкін тәсілдерді іздестіріңіз. Сол сандарды кему ретімен жазып шығыңыз.[2]

Шешуі: Есептің мазмұнында барлық мүмкін тәсілді қарастыру керек болғандықтан элементтері қайталанатын да, қайталанбайтын да орналастыруды қолдану керек. Сонда:

210, 120, 201, 102, 220, 221, 212, 122, 220, 202, 200, 111, 101, 110, 112, 121, 100, 102.

Сонымен, барлық осындай орналастырудың саны 18 болады. Енді осы сандарды кему ретімен орналасытырайық:

222, 221, 220, 212, 211, 210, 202, 201, 200, 122, 121, 120, 112, 111, 110, 102, 101, 100.

Бірінші цифры 0 бола алмайды.

5 сынып математикасында «Сандарды арифметикалық ортасы, өзгеріс ауқымы, модасы» тақырыбы өтіледі. Мұнда статистикалық сипаттаманың жиі қолданылатын түрлері қарастырылады.

Бірнеше санның арифметикалық ортасы деп сол сандардың қосындысын қосылғыштар санына бөлгенде шығатын бөліндіні айтады.

Өзгеріс ауқымы дегеніміз берілген сандар қатарындағы ең үлкен сан мен ең кіші санның айырмасы.

Берілген сандар қатарындағы жиілігі ең көп сан, сол сандардың модасы болады. Яғни 5 сынып математикасында үш анықтама беріледі.

Енді 6 сынып оқулығында ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика материалдарына қатысты «Статистикалық сипаттамалар» тақырыбы берілді, мұндада осы статистикалық сипаттамалардың үш түріне анықтама беріледі, яғни қайталаанады, сонымен қатар абсолют жиілік пен медианаға төмендегідей анықтамалар беріледі.

«Берілген сандар қатарында қандай да бір санның неше рет кездесетінін көрсететін санды сол санның абсолют жиілігі дейміз», «Берілген сандардың саны тақ сан болса, онда олардың медианасы-сандарды реттеп орналастырғанда қақ ортасында тұрған сан. Ал егер берілген сандар саны жұп болса, онда олардың медианасы – осы сандарды есу ретімен орналастырғанда ортасында тұрған екі санның арифметикалық ортасы болады».

Сонда 5 сыныпта үш анықтама берілсе, 6 сыныпта ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика материалдары бойынша екі анықтама ғана беріледі.

8 сынып алгебра оқулығында «Ықтималдықтар теориясы туралы алғашқы мағлұматтар және математикалық статистика» деп аталатын 5 тарауда 5 беріледі. Олар: белгілі бір жағдайда орындалатын немесе орындалмайтын құбылыстарды *кездейсоқ оқиғалар* деп атайды; берілген шарт бойынша міндетті түрде орындалатын оқиғаны *ақиқат оқиға* деп атайды; берілген шарт бойынша орындалмайтын оқиғаны *мүмкін емес оқиға* деп атайды; *ықтималдық теориясы* дегеніміз – кездейсоқ оқиғалардың орындалуының заңдылығын зерттейтін математиканың бөлімі; қандай да бір оқиғаның орындалу жиілігінің жалпы оқиғалар санына қатынасы оқиғаның ықтималдығы деп аталады. Сонымен қатар мысалдар арқылы статистикалық мәліметтерге қарапайым топтау мен талдау жүргізу жолдары көрсетілген.

9 сынып алгебра оқулығында «Ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика» деп аталатын тарау төрт параграфтан тұрады.

Мысал (200-бет) : Үш атқыштың біріншісінің нысанға тигізуін А оқиғасы, екіншісінің тигізуін В оқиғасы және үшіншісі тигізуін С оқиғасы деп алып: 1) $A+B$; 2) $AB\bar{C}$; 3) $AB+AC+BC$ өрнектерімен анықталатын оқиғалардың мағынасын ашып көрсетейік. [4]

Шешуі: 1) Нысанға бірінші немесе екінші атқыш тигізді; 2) Нысанға бірінші және екінші атқыштар тигізіп, үшінші мұлт кетті; 3) Кем дегенде екі атқыш нысанға тигізді.

10 сынып алгебра және анализ бастамалары оқулығында «Комбинаторика және Ньютон биномы» деп аталатын тарау үш параграфтан тұрады. Оқулықта комбинаториканың қарапайым бөлімдері орналастырулар, алмастырулар және терулерге анықтама формулалары берілген.

Мысал: Сыныптағы 20 оқушыны екіден орналастыру керек. Оқушыларды қанша тәсілмен орналастыруға болады? [3]

Шешуі: Берілген есептің шешімі 20 элементтен алынған екі элементтен құралған орналастырулар топтарының санына тең, яғни

$$A_{20}^2 = 20 \cdot (20 - 1) = 20 \cdot 19 = 380$$

Жауабы: 380 шешімі бар.

Сонымен, мектеп математикасында ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика элементтерін оқытуға қатысты оқулық мазмұндарын талдай келе, ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика элементтері қазіргі біздің қоғамға аса қажетті саланың бірі болып табылады, егер осы жайында мысал келтіре кететін болсақ, мына бәсекеге толы заманда экономиканы қалыпты ұстап тұру ол әрине қиын, экономиканы дамытып, жақсарту үшін, әрине мұнда ықтималдықтар теориясының маңызы зор, жалпы күнделікті жұмыс істеп жатқан зауыттар, банктер және т.с.с ірі кәсіп орындарының кірісі мен шығысын есептеуде де ықтималдықтар теориясындағы үлен сандар заңының алатын орны бөлек.

Жалпы мектепте математиканы оқытудың арнайы мақсаты оқушыларда ойлау стилінің бастамаларын қалыптастыра отырып, математиканың қолданбалылығына көңіл бөлу керектігі қазіргі өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Орта мектепте математика курсы үшін математиканы оқытудың қолданбалы және практикалық бағдарланғандығы ерекше маңызға ие болады, сондықтан орта мектепте математика курсының мазмұнында кең қолданбалы бағытталған және ғылымның қазіргі кездегі көңіл аударарлық бағыттары қамтылуы тиіс.

Математика курсының мазмұнын таңдау кезінде халықаралық маңыздылық критерийі негізінде шетелдік мектептердің бағдарламаларын зерделеу орта мектеп бағдарламасына комбинаторика, ықтималдықтар теориясының элементтері, комплекс сандар, координаталық және векторлық әдістер енгізілуі орынды деген қорытынды жасалды. Ықтималдықтар теориясының тақырыптарына көп көңіл бөлінуі қазіргі қоғамның мүшесін қарапайым статистикалық сауаттылықпен қамтамасыз ету қажеттілігіне байланысты болып отыр.

Психофизиологиялық критерийді қанғаттандыру тұрғысынан қарастырсақ, математиканың бұл саласынан қарапайым мағлұматтарды білу жалпы интеллектуалдық дамып жетілуге де, болашақ мамандардың қызметіне қажетті болатын арнайы білімдер алуға да жағдай жасайды.

Әдебиеттер:

1. Берикханова Г.Е. Бейінді мектептерде ықтималдықтар теориясы мен комбинаторика элементтерін оқыту ерекшеліктері // Семей мемлекеттік педагогикалық институтының хабаршысы. - №2(18). – 2010. – 25-28бб.
2. Алдамұратова Т.А. Математика: Жалпы білім беретін 5-9 сыныптарын арналған оқулықтар. - Алматы: Атамұра, 2002.
3. А.Е. Әбілқасымова, Алгебра және анализ бастамалары: жалпы білім беретін жаратылыстану-математика бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2010. – 157-168 бб.
4. Ә. Н. Шыныбеков, Алгебра: Жалпы білім беретін 9 сыныптарын арналған оқулықтар. - Алматы: Атамұра, 2005.

Анастасія Сташкевич
(Чернівці, Україна)

МОНЕТАРИСТСЬКІ МОДЕЛІ ПІД ЧАС ПРОГНОЗУВАННЯ ІНФЛЯЦІЇ

На сучасному етапі, в умовах трансформації економіки, серед основних проблем України, що потребують вирішення, важливе місце посідає інфляція. На етапі переходу до ринкової економіки показники інфляції в Україні все частіше привертають до себе увагу, адже від врахування інфляції ґрунтується не тільки успішна діяльність підприємства чи окремої галузі, але й прискорення розвитку економіки країни в цілому.

Інфляція є одним із індикаторів макроекономічної нестабільності і фактором, від якого в значній мірі залежить соціально-економічний розвиток країни. Тому визначення рівня інфляції, її приборкання та підтримання на сприятливому для економіки рівні є ключовою проблемою державної економічної політики.

Західні вчені під час прогнозування інфляції досить часто спираються на монетаристську модель Мілтона Фрідмана, який вважав, що інфляція завжди є грошовим явищем. Модель, що ґрунтується на теорії М. Фрідмана, має такий вигляд:

$$\pi_t = f(y_t, y_{t-1}, \dots, y_{t-p}, m_t, m_{t-1}, \dots, m_{t-r}, v_t, v_{t-1}, \dots, v_{t-s}) + e_t \quad (1)$$

де y_t, m_t, v_t – відповідно відсоткові зміни в реальному ВВП, M2 та швидкості обертання грошей [2, с. 60].

За теорією М. Фрідмана: 1. Щоб домогтися стабільності цін, необхідний неінфляційний ріст кількості грошей. 2. Економічний ріст досяжний як при зростаючих, так і при падаючих цінах за умови, що передбачуваний їхній ріст помірний. 3. Відносини між змінами в кількості грошей і змінами перемінних величин, що впливають на них, залишаються незмінними, незважаючи на розходження в наслідках, що викликали ріст кількості грошей. 4. Головний канал впливу проходить через зміни в грошах до змін у доході, а не навпаки. Зміни росту грошової маси визначають зміни інтенсивності зростання номінальних доходів [4, с. 215].

Кількісна теорія грошей сама по собі не передбачає введення до моделі лагів відповідних змінних. Лаг ВВП може означати, що економіка адаптується до змін у кон'юнктури ринку не відразу, а з певним запізненням, яке спричинене перебудовою або введенням нових виробничих потужностей.

Оскільки ВВП також є доходом, використання лагів можна інтерпретувати як відображення постійного доходу, тобто заощадження попередніх періодів можуть бути витрачені у поточному. Зміна у пропозиції грошей не позначається одразу на споживацькому ринку через особливий механізм створення грошей центральним банком. Це відбувається з певним лагом, величина якого залежить від структури і стабільності фінансової системи. Швидкість оборотності частково залежить від фінансових інститутів країни, а також від очікувань суб'єктів ринку щодо майбутніх змін у вартості доходів, одержаних від тримання активів в інших формах, які дають прибуток. Таким чином, попит на гроші буде відображено функцією від очікуваного темпу інфляції та ставки доходу від активів, що приносять прибуток. Отже, швидкіска оборотності грошей містить у собі елемент очікування інфляції. Таке теоретичне обґрунтування допускає включення у модель лагів швидкості оборотності грошей [3, с. 35].

Модель можна використовувати і в іншому загальному мультиплікативному вигляді:

$$(\pi_t + 1) = \frac{P_t}{P_{t-1}} = K \left(\prod_{i=0}^s m_{t-i}^{A_i} \right) \left(\prod_{i=0}^r v_{t-i}^{B_i} \right) \left(\prod_{i=0}^p y_{t-p}^{C_i} \right) \cdot e^{e_t},$$

$$\text{де } m_{t-i}^{A_i} = M_{t-i}/M_{t-(i+1)}, v_{t-i}^{B_i} = V_{t-i}/V_{t-(i+1)}, y_{t-i}^{C_i} = Y_{t-i}/Y_{t-(i+1)}. \quad (2)$$

Розрахунки за моделлю (2) можна зробити, прологорифмувавши обидві її частини та звівши її таким чином до логарифмічного вигляду.

У даній моделі коефіцієнти при змінних інтерпретовано як еластичність за відповідними параметрами. Розрахунки, проведені на реальній інформації за моделями (1, 2), підтвердили важливість монетарного каналу зростання темпів інфляції. На жаль, обидва варіанти монетаристської моделі не можуть дати повне, вичерпне пояснення інфляційних процесів за період, який досліджуємо, особливо в часи фінансової кризи. Характерним також є те, що в обох варіантах діагностичний аналіз виявив можливе існування невиключених змінних, які суттєво впливають на залежну змінну. Таким чином, дані типи моделей не придатні для використання в період економічної нестабільності.

Узагальнюючи результати нашого дослідження, можна зробити висновок, що одним з найбільш важливих факторів впливу на обсяг реального ВВП є рівень інфляції. Однак, вплив цього фактора, є якісно різним в залежності від загальноекономічної ситуації.

Література:

1. Лук'яненко І. Г. Застосування формальних тестів для обґрунтування остаточної специфікації економетричної моделі / І. Г. Лук'яненко // Вісник ЖДТУ. Серія «Економічні науки». – Житомир, 2004. – № 4 (30). – С. 346–351. с. 347

2. Лук'яненко І. Г. Методологічні підходи до моделювання інфляційних процесів / І. Г. Лук'яненко // Наук. зап. НаУКМА. Сер. Екон. науки. - 2009. - Т. 94. - С. 58-64.
3. Райская Н. Временные лаги в динамике инфляции / Н. Райская // Вопросы экономики. – № 8. – 1996. – С. 34-41
4. Фатула М. І. Українці – лауреати Нобелівської премії / М. І. Фатула, Ю. М. Фатула // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. : Медицина. - 2011. - Вип. 3. - С. 204-222.

Науковий керівник:
Пертен Сергій Ігорович.

СЕКЦІЯ: МИСТЕЦТВО

**Нилуфар Пардаева, Ш. Хушиева
(Гулистан, Узбекистан)**

ДЕТСКАЯ ПЕСНЯ КАК СРЕДСТВО ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

С обретением независимости Узбекистаном, с построением демократического, гражданского общества огромное значение приобрело хоровое искусство, воспитывающее нравственные и патриотические чувства, являющееся проявлением высокой духовности гармонично развитой личности. Патриотическое воспитание следует начинать с раннего возраста и важным фактором в этом процессе является детская песня. Наряду с народными детскими песнями необходимо разучивать с детьми и песни для детей, созданные узбекскими композиторами для коллективного и хорового исполнения.

Узбекские композиторы активно работают в области детской песни, большое внимание уделяется патриотической тематике, направленной на воспитание в подрастающем поколении чувства любви к родному краю, родному городу, махалле, природе. Замечательные патриотические песни создает для детей Д.Амануллаева, Н.Норходжаев, А.Мансуров, Х.Хасанова, Ш.Ёрматов. В Узбекистане ежегодно проводятся фестивали и конкурсы детских хоровых коллективов, стимулирующие деятельность хормейстеров, применяющих в работе с детьми хоровыми коллективами новые формы и методы обучения детей пению.

Замечательные патриотические песни создает Шермат Ёрматов – хоровой дирижер, композитор и педагог. Созданный им детский ансамбль песни и танца «Булбулча» является творческой лабораторией в котором Ш.Ёрматов совершенствует своё мастерство, ищет новые пути музыкального воспитания средствами хорового искусства.

Песня «Оймомажон ром булди» Ш.Ёрматова на стихи К.Мухаммади воспеваает флаг Узбекистана как символ независимости. Композитор использует широкий диапазон, лапедарный напев, основанный на квартовой интонации, придает ему решительный, волевой характер. Тональная устойчивость в запеве также подчеркивает оптимистический тонус. В припеве важное выразительное значение приобретает ритмический фактор: укрупнение длительностей и полифонические подголоски развивающие хоровую палитру, несомненно, являются удачной находкой композитора. Светлая, жизнерадостная песня «Оймомажон ром булди» Ш. Ёрматова очень подходит для воспитания чувства патриотизма у детей.

Песня «Ватанжоним-Ватаним» ДилоромАманнулаевой на стихи П.Мумина имеет лирико-танцевальный, изящный характер мажорного лада, диатонический склад, постепенное движение мелодии, а синкопы подчеркивают яркую жизненную энергию мелодии. Удобная тесситура способствуют укреплению вокальных навыков, паузы на сильной доле текста-выработке хорошей атаки и формированию правильного певческого дыхания.

Очень удачна песня «Бахт куши» Сулеймана Юдакова на стихи Миртемира. В ней воспевается независимый Узбекистан. В центре её человек, полный энергии и силы, задора, жизнерадостного мировосприятия. Мелодия песни, написанная в куплетной форме, близка народным лапарам. Поступенчатое движение, диатонический склад хоровых партий развивает хроматизм в инструментальном сопровождении и придает песне особую выразительность. Вокализация на гласной А обогащает песню красочностью тембрового строя, образует полифонические сочинения, придающие песне лиричность.

Песня «Биргауйлаймиз» ХайриИзарова на слова Н.Орифжонова воспевают Родину-мать. Она написана в куплетной форме, близка к простым народным песням жанра кошук с элементарными ритмическими рисунками, органическим диапазоном. Важное значение в сложении песни имеет периодичность построения, обогащаемых внутренним ритмическим разнообразием, полифоническими элементами в припеве.

Песня «Тинчликникуйлаймиз» КомиляКенжаева на слова Б.Исроилова выдержана в героико-эпическом возвышенном стиле. Она написана в куплетной форме. Композитор использует в ней элементы торжественного марша-шествия. Очень интересна лирическая окраска темы мира в припеве, где композитор опирается на маршевые ритмы узбекского фольклора, которые излагаются ровными длительностями. Музыка гибко следует за темпом, передавая рост возвышенного патриотического чувства.

Очень оригинальна песня «Охангларда-эртактар» Аваза Мансурова на собственные слова. А.Мансуров-непревзойденный мастер музыки для детей, и в этой песни он смело объявляет патриотическую тему любви к Родине в столь любимую детьми сказочную форму изложения. Броские восходящие интонации сначала на систу, а затем на сентиму образуя яркий индивидуальный контур мелодии. Однако этот контур не сразу и неполно заполняется образным движением, обеспечивая длительность процесса мелодического развертывания. Опираясь на жанр ашула, композитор обновляет его игровыми волнообразными мелодическими линиями, усиливающими эмоциональность музыки. Завершение песни на вокальную гласную А усиливает лирический характер музыки.

Песня «Узбекистонкемаси» Ибрагима Хамраева на слова Ё.Мирзо. Мелодия песни имеет диапазон малой секты и может исполняться хором или ансамблем в унисон. Песня имеет светлый, лирический характер. Натуральный минор, диатонический склад, плавное поступательное движение мелодии

приближает ее к жанру кошук. Продолжая традиции узбекской песенности, композитор высказывает свое личное, искреннее отношение к Родине, тепло воспевая ее мощь и красоту.

Песня «Узбекистонжаннат» Хуршида Хасанова на стихи Д.Раджабова написана в куплетной форме. Композитор творчески претворяет в ней традиции узбекской песни ашула.

Активный в запеве восходящий октавный скачок замечен поступенным нисходящим движением. В припеве композитор использует повторяющиеся звуки, требующие четкой артикуляции. Песня очень полезна для выработки певческого дыхания и ясности дикции. Структура песни имеет форму разворачивания, характерную для ашула: постепенное развитие мелодии от нижнего к кульминации путем вариантного повтора основной лиры начальной ячейки. Благодаря этому песня воспринимается как произведение национального характера, звучащее очень современно.

Детские патриотические песни занимают важное место в современном композиторском творчестве. Композиторы Р.Абдуллаев, Х.Рахимов, А.Икрамов создают замечательные песни в которых воспевают Родину, родной край, нашу дорогую землю, Отчизну.

Таким образом, важная гражданская нота, жизненная актуальность, идейно-художественная ценность патриотических песен для детей современных узбекских композиторов, составляющих наилучшую часть современной отечественной культуры нашей страны, является мощным средством воспитания на национальном мелосе горячей любви к Родине, высокого духовного патриотизма.

Литература:

1. Каримов И.А. Узбекистан свой путь обновления и прогресса Т., 1992
2. Кадыров Р. Г. Музыкальная педагогика. Т., 2009
3. Шомахмудова Б.В. Хор лугати. Т., 2009
4. Мурадова З. К истории формирования песенного творчества композиторов Узбекистана для детей. Журнал «Ижтимоийфикр. Инсонхукуклари». Т. 2010, № 2, стр. 113-115.
5. Жабборов А.Х. Узбекистонбастакорларивамусикашунслари. Т., 2004

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА

Nilufar Karimova, Matluba Umarova
(Наманган, Узбекистан)

SOG`LOM TURMUSH TARSII – SALOMATLIK GAROVI

Bobokalonimiz Abu Ali ibn Sino, jarrohlik aralashmay davolanadigan kasalliklarning barchasi davrlar kelib faqat harakat vositasi bilan davolanishini bashorat qilish bilan cheklanmay, jismoniy madaniyat nazariyasi paydo bo`lmay turib, tarbiya vositasi - jismoniy mashqlarni klassifikatsiyasini yaratgan. Jismoniy tarbiya nazariyasi fanining asoschisi deb qabul qilinib, tan tarbiyasi nazariyasiga jismoniy mashqlar tasnifini yaratish bilan ulkan hissa qo`shgan deb sharaflangan rusiy zabon olim P.F.Lesgaft IV asr avval bobomiz tomonidan o`sha davr inson jismini mashqlantirish uchun harakatlarni sog`lomlashtirish mashg`ulotsi vositasi sifatida tasniflab, ularni inson organizmiga ta`sirini she`riy satrlar bilan ifodalaganligidan asosli ravishda g`ayratlangan. Demak, sog`lom turmush jismoniy madaniyatining zamini yurtimizda o`zining uzoq tarixiga ega.

Milliy mustaqillik tufayli turmush tarzini modernizatsiya qilish va aholiga munosib turmush sharoitini yaratib berish sohasidagi ob`ektiv shart-sharoitlar yuzaga kelmoqda, milliy mentallitetimizga mos turmush kechirish qaror topmoqda. Buning tag zamini esa mamlakatimiz bolalari, o`quvchi talaba-yoshlarini muammoga oid bilimlari, amaliy malaka va ko`nikmalari bilan bog`liq. "Turmush tarzi" tushunchasining istilosi o`tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab ijtimoiy-falsafiy fanlarning tarkibida keng talqin qilina bolshanganligi, tushuncha tarzidagi evolyutsiyasi esa dastlab Sharq mamlakatlari ijtimoiy-falsafiy, axloqiy-estetik fikrlari mazmunida ifoda topganligi, keyinchalik tushunchaning negizi (asosi) antik davr falsafasida ko`p uchraganligiga oid fikrlar dalil sifatida mavjudligi sir emas.

Sog`lom turmush tarzi fenomenini dastlab tibbiyot fanining otasi Gippokrat o`zining "Sog`lom turmush tarzi risolasida" tibbiy nuqtai nazardan o`rgangan. Risolada inson jismining salomatligini, tashqi muhitning omillari - iqlim, tuproq, suv, kishilarning hayot yo`sini, jamiyat qonunlari, sog`lom turmush tarzi uchun zaruriy sharoitlar bilan bog`lagan. Demokrit esa jamiyat a`zolarining moddiy ehtiyoji faqat turmush tarzini emas, jamiyat taraqqiyotida ro`y beradigan barcha o`zgarishlarni tub sababchisi bo`lishi mumkin, degan fikrni ilgari surgan. Yunonistonda tana maqomi davlat qonunlari doirasida inson jismi madaniyati talablariga muvofiq qat`iy muhokama qilin-ganligi, jismoniy barkamollikka intilish shaxs kamolotining eng asosiy yo`nalishlaridan biri hisoblangan, avlod-ajdodining tana, qaddi-qomati qanchalik go`zal bo`lsa, uning o`zi ham shunchalik komillashib boradi, degan g`oya ustivor bo`lgan.

Mo`tabar bobolarning bebaho tajribalariga tayanib farzandlarini turli ko`rinishdagi tahdidlar va tajovuzlarga nisbatan o`z fikrlari bilan yashashga, ish ko`rishga o`rgatishgan. Ularni ma`naviy shakllanishlari uchun ta`lim va tarbiyaga ulug`, nurli maqsadlar qo`yilgan. Xalqimizga xos mehr-oqibat, muruvvat, qimmat kabi yuksak fazilatlar - o`zining ulasi, eli-yurtining boshiga tushgan qiyinchiliklarni biri-biriga elkadosh bo`lib engishdek, qadriyatlar asosida tarbiyalanganlar. Hayot chorrahalarida ilm, madaniyat, san`at va boshqa ijtimoiy, iqtisodiy, ma`naviy soqalarda erishilgan va erishilishi zaruriyat hisoblangan yutuqlarimiz, shu kunga kelib yigit - qizlarimizning jismining etukligi va jismoniy kamoloti darajasini yuqori bo`lishi bilan uzviy bog`liqligini isbotlab qo`ydi.

Xalqimiz, davlatchiligimizning o`tmishga oid tarixi sahifalarining guvohlik berishicha, har doim ham yurtimiz farovonligi, uning rivojlanishi, doimiy ravishda bir tekis kechmaganligi, uning zafarli qadamlarining asosiy og`irligi yoshlar, ularning jismoniy barkamolligi zimmasiga tushganligini ko`rsatdi. Katta xunrezliklar, besamar qon to`kilishini oldini olish, el-yurt, millat, xalq taqdirini hal qilish ikki raqib tomonning taniqli pahlavonlari, jismonan kamolotga erishgan erlarining jangdan oldingi uyushtirilgan yakkama-yakka mardonavor olishuvlari orqali hal qilinganligi ham tarixiy haqiqat. Qayd qilinganlarning barchasi millatimiz, xalqimiz jismoniy kamolotining darajasiga borib taqalgan. Inson jismini etukligining yuqori bosqichi uning jismini barkamolligi bo`lib, u abadiy tushunchadir. Millat vakilining bo`yi-basti, qaddi-qomati, vazni, harakatlarining o`ziga yarashishi, jismining tashqi ko`rinishi, vujudidagi harakat fazilatlarining etakchilari sanalmish kuchi, tezkorligi, chidamliligi, chaqqonligi, bo`g`inlarining harakatchanligi va mushaklarining mashqlanganligi, tarbiyalanganligi orqali ko`zga tashlanadi, namoyon bo`ladi. Jisman barkamollikka erishish, uzluksiz, doimiy mehnat jarayoni bo`lib, mashqlanish, ommaviy sport bilan shug`ullanishni turmush tarzi tarkibiga kiritib, unga rioya qilish, sog`lom turmush tarzi qoidalarini bilish va tizimli amal qilishdek, ko`p yillik jarayonning nazariy bilimlari hamda amaliy malakalari bilan bog`liq. Hozirgi kunga kelib, yoshlarning jismoniy rivojlantirish va jismoniy tayyorgarligini yanada takomillashtirishni mavjud amaldagi modeli davr talabi darajasida emasligi prezidentimiz tomonidan hamda hukumat qarorlari, ko`rsatmalari orqali bir necha bor ta`kidlanmoqda. Uni davr talabiga javob beradigan majmuasini, yoshlarning sog`lom turmush tarzi jismoniy madaniyatini asosini yaratish, nazariy bilim, amaliy malaka va ko`nikmalarni boyitish, ularni takomillashtirish hozirgi kunning muammolaridan biri hisoblanadi. Uni hal qilish jismoniy madaniyat ta`lim-tarbiya-sining eng ilg`or milliy va umumbashariy bilimlari, tajriba, an`ana, qadriyatlariga tayanadi, ularni o`zida mujassamlashtiradi hamda mavjud jismoniy etuklik, jismoniy barkamollik modelini ma`naviy boy avlod tarbiyasi jarayonida tagzamin sifatida foydalanadi.

Ayniqsa, yurtboshimizning mamlakatimiz yoshlariga bag`ishlab, ularni avaylab asrash ruhi bilan sug`orilgan «Yuksak ma`naviyat-engilmas kuch» asari bashariyat aqli tomonidan hozirgi kunda ham e`zozlanayotgan zabardast bobolarimizning hayot tarziga etarlicha baho bergan. Ularning matonati, yashashda to`g`ri yo`l tanlay olishi, umrining mazmunini nimagadir bag`ishlashi, yashashdan maqsadning ma`nosini anglashdagi fahm-farosati, ilm-fandagi jasoratlar, aql-zakovatlari, zamondoshlarining ular uchun qilgan zulmlari,

sun'iy yaratgan qiyinchiliklarga qarshi ko'rsatgan mardliklari, ilmiy, nazariy, amaliy isboti bilan ifodalangan. Bobolarimizning o'makka arzigulik bo'lganligi, hayotdagi biz uchun ideallarni chetdan izlamaslikka ishora qilgan. Ularning yashash tarzi, hayoti milliy ma'naviyatimizni shakllanishining etakchi vositasi hisoblangan muqaddas dinimizning ulug' kitobida bayon qilingan «To'rt muchasi sog'larni» Yaratganning o'zi yoqtirishiga amal qilib yashaganliklarini ta'kidlagan.

Tarixiy asarlar qatoridan joy olishga arziydigan bu asarda, zakovatli bobolarimizni faqat ilm-fandagi madaniyat, san'at, adabiyot, ijtimoiy sohaning barcha o'zanlaridagi erishgan yutuqlaridan tashqari odamiylik, insonparvarlik, vatanining sodiq farzandlari sifatidagina emas, o'z jismlarining barkamolligi, mustahkam salomatlik sohibi, jismonan yuksak shaxslar bo'lganliklari haqidagi dalillarni o'rinli bayon qilgan. Ularning kam harakatlanish, mehnatdan qochish, dangasalik, me'yoridan ortiq taom tanavvul qilish, uxlashning salbiy oqibatlari, pala-partish hayot kechirish haqidagi fikrlari hali qator yillar o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. «Sog'lom turmush tarzi jismoniy madaniyati odobi shunday narsaki, u keraksiz bo'lib qolmaydi, ishlatmasang yo'qolib ham ketmaydi, kerak paytda esa senga ko'makchi bo'ladi» - deb yozadi oliy o'uv yurtlari uchun yozilgan «Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyoti» darsligining mualliflari A.Abdullaev, Sh.X.Xankeldievlar. Haqiqatdan ham sog'lom turmush tarzi jismoniy madaniyatini hunar yoki kasb, unga egalik san'atidan bexabarlardek «men buni bilmayman» deyish to'g'ri emas. Chunki har bir individ o'ziga keraklimi, keraksizmi fan-texnika yutuqlaridan yoki hayot, turmush tarzining ahamiyatsiz muammolarini zaruriyat bo'lmasa ham «zo'r» biladi, lekin ularni o'zining shaxsi yoki jismining madaniyatiga oid bilimlari talab darajasida emas.

Sog'lom turmush tarzi jismoniy madaniyati mardlik, jasurlik va matonatdek sub'ektiv qadriyatlarni shakllanishi uchun vosita bo'ladi. Mardlik, jasurlik va matonat fazilatlarini tarbiyalash jarayoni jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish mashg'ulotlarining barcha shakllarida sog'lomlashtirish jismoniy madaniyati mashg'ulotlari tarkibidami, ommaviy sport turi bilan shug'ullanish mashg'ulotlaridami, shug'ullanuvchini istagisiz namoyon bo'lishi amaliyotda isbotlangan. Bu tarixiy, umuminsoniy fazilatlar yuksak ma'naviyatli, har tomonlama jismonan garmonik rivojlangan intellektual resurslarni shakllanishiga zamin bo'ladi. Jamoa, davra, yig'inning e'tiborida bo'lish (kurash, ommaviy tadbirlar, bayramlar, musobaqalar jarayonida va boshqalar)da o'zini tutishi, qolib bo'lgandan yoki mag'lubiyatdan so'nggi vaziyatdan sharaf bilan chiqish, biz qayd qilgan faqat bizning yurtimiz xalqlari uchun xos bo'lgan sub'ektiv qadriyatlar mardlik, jasurlik va matonatni shakllanishida vosita bo'ladi. Zarur bo'lganda o'ylab o'tirmay matonat talab qiladigan, mardlik, jasurlik namoyon qiladigan vaziyatlarda o'zini yo'qotmaslik, o'zini boshqarishdek jihatlari bilan jismoniy madaniyatga egaligi darajasini namoyon qiladi. Sog'lom turmush tarzi jismoniy madaniyati qadriyat sifatida o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- jamiyat a'zosining salomatligi, vujudning qismlarining xizmat faoliyati darajasi, tanining sihatligi, uni zarur darajada ushlashga yordam beradigan tizimli mashg'ulotlarni;
- jismoniy tayyorgarligi (etuklik) - kuchi, tezligi, chaqqonligi, chidamliligi, egiluvchanligining darajasini;
- jismoniy rivojlanganligi - vazni, bo'yi, tanasi a'zolarining o'lchami va ularni o'ziga yarasha darajada ushlashga oid nazariy bilimlari va amaliy malakalarni;
- jismoniy yetuklik va jismoniy barkamollikka oid nazariy bilimlarni va amaliy malakalarni;
- kun tartibi tarkibida harakat faolligi o'quv, mehnat faoliyati, «aktiv», «passiv» dam olish madaniyati;
- aqliy va jismoniy faoliyat uchun sarflanadigan energiya (quvvat)ni tiklashni boshqara olish;
- ommaviy sport turlaridan biri bilan shug'ullanishni;
- salomatlik mashg'ulotlarining mazmuni va uni tashkillashni;
- sog'lomlashtirish mashg'ulotlarining o'zi yoqtirgan shakllaridan biri bilan maqsadli shug'ullanishni;
- suv, havo, quyosh nuri orqali chiniqishni;
- massaj, shaxsiy jamoa gigienasi omillaridan, birinchi yordam, xavfsizlik qoidalari va undan foydalana bilish hamda boshqa nazariy bilimlar va amaliy malakalarini o'z ichiga oladi.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. "Yuksak ma'naviyat - engilmas kuch". - T.: "Ma'naviyat", 2008.
2. Mahmudov M. Komil inson shaxsi va ijtimoiy tajriba."Pedagogik mahorat", 2002, 4-son.
3. Munavvarov A.Q. Oila pedagogikasi. – T.: "O'qituvchi", 1994 y.
4. G'oziyev E. Tafakkur psixologiyasi. – T.: "O'qituvchi", 1994
5. Xasanboyev J.Y. Uzluksiz ta'lim tizimida taxsil oluvchilarning o'quv imkoniyatlarini aniqlash. – T.: Fan, 2005 y.
6. R.Inog'omov, K.Toshmurodova. Pedagogika fani XXI-asrda. – T.: "Yangi asr avlodi", 2000 y.

Gulchehra Karimova
(Namangan, Uzbekistan)

O'QUVCHILARDA KASBIY QIZIQISHLARNI SHAKLLANTIRISH

Mamlakatimizning, qolaversa shahrimizning ijtimoiy-iqtisodiy ravnaqi bugungi kunda maktabimiz o'quvchilari orasida olib borilayotgan kasb-hunarga yo'naltirish ishlarining natijasi samarasiga ko'p jihatdan bog'liq. Ongli ravishda, to'g'ri tanlangan kasb kasbiy yo'nalish shaxsning kasbiy o'sishida katta yutuqlarga yetishishiga yordam bersa, o'z ishining ustalari mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishga o'zlarining salmoqli hissalarini qo'shadilar. Ijtimoiy jihatdan esa ongli ravishda kasb tanlash natijasida mamlakatda tinchlik, barqarorlik, aholining aksariyat va o'z kasbiga bo'lgan muhabbati natijasida jamiyadagi salbiy holatlarning oldi olingan bo'ladi.

Vatanga, jamiyatga, mehnat qilayotgan jamoaga, oilaga muhabbat hamda shaxslararo o'zaro munosabatlar ham to'g'ri va ongli ravishda qabul qilingan kasbiy tanlovga bog'liq.

Xalqimizning bebaho qadriyatlaridan biri shuki, har bir bola kattalarning bag'rida tarbiyalanishi lozim. Bir bolaning taqdiri uchun nafaqat ota-ona, balki yetti mahalla mas'ul, degan hikmatli so'z chuqur ma'noga ega. Agar bolaning hayoti izdan chiqqan bo'lsa, u to'g'ri yo'ldan adashsa, bungan o'z vaqtida e'tiborsiz bo'lgan ota-ona, mahalla, maktab, sinf raxbari, umuman shu bola o'sayotgan muhitga aloqasi bor barcha – aybdordir.

Bola esini tanidimi, uni biror foydali ishga yo'naltirib borish kerak. Bolalarni kelajakda yaxshi inson bo'lishi, hayotini to'g'ri tashkil etishi bo'yicha ularni ilk yoshdan boshlab kasb-hunarga o'rgatib borish zarur. Bunda ota-onalarning kasb-hunar haqida suhbatlashishlari oilada ulg'ayayotgan bolalarda kasbiy tasavvurlarini shakllanishining omili hisoblanadi. Shuning uchun kasb-hunarni, mehnat ko'nikmalari elementlarini bolalarga maktabgacha bo'lgan yoshlardan o'rgatib borish maqsadga muvofi. Bu davrda bolalarga ma'lum vazifalar yuklatilib, ularda faoliyatiga nisbatan mas'uliyat hissi shakllanadi. Oiladagi muhit bolaning rivojlanishini ta'minlash bilan birga uning mavjud imkoniyatlarini va aqliy tafakkurini o'stiradi. Bolani mehnatsevar va intellektual salohiyatli bo'lib o'sishida oilaning o'rni beqiyos. Oila o'ziga xos turmush o'chog'idir. Bunda mehnat asosiy o'rin egallaydi. Farzandlar ota-onadan mehnat qilishga, kasbga qiziqishga, shaxslararo ibratli munosabatga o'rganadi. Ota-onalar o'z farzandlarini maqsadga intiluvchan etib, ishga bo'lgan mas'uliyatlarini shakllantirib borsa, maktab psixologi, kasb-hunarga yo'naltiruvchisi tomonidan bolaning maqsadlari hamda qobiliyati, qiziqishlari turli psixologik metodikalar orqali aniqlansa va olingan natijalar asosida tegishli tavsiyalar berib borilsa, bolalarning kasb tanlashi bir muncha oson bo'ladi.

Bolaning qanday kasbni tanlashi juda muhim hayotiy masala bo'lib, uni hal qilishda oila hamda maktab jamoasining hamkorlikdagi olib boradigan kasb-hunarga yo'naltirish ishlari ma'lum bir natijalariga asoslangan hamda rejali bo'lishi darkor. Chunki kelajakda bolaning jamiyatda qanday o'ringa ega bo'lishi, kasb-hunarni egallashi yuqoridagi ishlarni qay tarzda amalga oshirilishiga bog'liq.

Kasb tanlash katta hayot yo'lidagi eng muhim qadamdir. Inson hayotda o'zini baxtli his etishi uchun albatta, atrofida mehribon, sevimli insonlar bo'lishidan tashqari, o'z qiziqishi bilan amalga oshiradigan kasb-hunarga ham ega bo'lishi zarur. Albatta bu ishlarni amalga oshirishda uzluksiz ta'lim turlari, ayniqsa o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimi hamda oliy ta'lim muassasalarining ahamiyati beqiyosdir. Chunki ushbu maskanda ta'lim olayotgan har bir yosh yigit-qiz faqatgina u yoki bu soha mutaxassisligiga ega bo'libgina qolmay, jismoniy va ma'naviy jihatdan kamol topadi, jamiyatimiz hayotida faol ishtirok etadi. O'zining bilimi, ma'naviyati, madaniyati bilan O'zbekiston taraqqiyotining bosh yo'li bo'lgan ozod va obod Vatani uchun mehnat qiladi.

Har bir pedagog xodim o'z o'quv fanidan navbatdagi mavzuga tayyorlanayotgan paytdayoq ushbu mavzuga qanday kasb-hunarlarni bog'lash, misol keltirish mumkinligini, kasb-hunarlarni tasvirlangan turli ko'rgazmali vositalardan foydalanish mumkinligini aniq tasavvur qilmog'i, oldindan tayyorgarlik ko'rgan holda darsiga kirsa bu bolaning kelgusidagi kasbiy qaror qabul qilish jarayonini o'z qiziqishi, qobiliyati, imkoniyatlari doirasida to'g'ri, ongli ravishda amalga oshirishiga xizmat qiladi.

O'quvchilarning kasbiy faoliyati har-xil turlariga bo'lgan qiziqish va maylni rivojlantirish kasbga yo'naltirishning muhim tarkibiy qismidir. Agar shunday qiziqish bo'lmasa, yigit yoki qizni kasbni to'g'ri tanlashga tayyorlash mumkin emas. Kasbga bo'lgan bunday mayl va ishtiyoq kasbga bo'lgan qiziqishni shakllantiradi va tarbiyalash, ushbu kasbga hurmat bilan qarash, mehnatga muhabbatni, ishga psixologik shaylikni tarbiyalash singari elementlardan tarkib topadi. Bir qancha maktablarning tajribasi shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarda kasbiy faoliyatning har-xil turlariga bo'lgan qiziqish va ishtiyoqni rivojlantirishga o'quvchilarni bir maqsadni ko'zlab mehnat ta'limini berish va ularni ijtimoiy foydali mehnat bilan band qilish ta'sir o'tkazmoqda. Ko'p kasblar bilan nazariy tanishib qolmay, balki bir muncha ommaviy kasblarni bilish, ishlab chiqarish jamoalariga qo'shilish uchun zarur bilim va ko'nikmalarni egallash o'quvchilarning kasb tanlashiga imkon beradi. Maktab o'quvchilariga mehnat ta'limini berish va tarbiyalashning sobitqadamlilik har bir iqtisodiy rayonning va mamlakatning ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlantirish tendentsiyalariga muvofiq ularning kasbiy idealarini shakllanishini ta'minlaydi.

Faoliyatning samarali bo'lishi uchun o'quvchilar bilan ishlashga e'tibor berish, har bir kishining shaxsiy xislatlari va imkoniyatlariga mos bo'lgan mashg'ulotni topish mumkin.

Kasbiy qiziqishlar insonda mavjud bo'lgan kasbiy bilimlar bilan ajralmas uzviy bog'liq bo'ladi. Inson tomonidan qancha ko'p bilim orttirilgan bo'lsa, uning qiziqishlari shuncha mazmunli va chuqur bo'ladi. Bugungi kunda yoshlarni asosan ularning aqliy faoliyatlarini mazmuniga ega bo'lgan, ularning rejalari, maqsadlari, tasavvurlari bilan mos bo'lgan narsalar qiziqtiradi. Kasbiy qiziqishning shakllanishi o'quvchilarni kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lish jarayonida vujudga keladi. Shu davrda shaxsning o'zidagi kasbiy qiziqishi mazkur kasblarga ega bo'lishda yordam beradi. Bu holatlarda esa, umumiy qiziqish va kasbiy qiziqish orasidagi farqlarni bilib olish kerak. Kasbiy qiziqishlar umumiy qiziqishlardan aniqligi, maqsad sari yo'naltirilganligi va to'la mazmunli ekanligi bilan farq qiladi. Kasbiy qiziqishlar o'quvchining tanlagan kasbi bilan bog'liq, shuning uchun u umumiy qiziqishdan ko'ra mustahkamdir. Umumiy qiziqishlar yuzaki, hech qanday ma'suliyatni his qilmagan holda bo'lishi mumkin. Kasbiy qiziqishlar bo'lajak kasb egasining mehnat faoliyati doirasidagi kasb xususiyati bilan bog'liqdir. Biroq bu boshqa qiziqishlarni inkor etmaydi. Ma'lum mutaxassislik bo'yicha kasbiy qiziqishlar kasb egasining shaxsiy psixologiyasiga mos kelishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunday qiziqishlar ishlab chiqarish darajasini oshirish malakasiga ega bo'lishni kengaytirishga, kasbiy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan bir qancha hayotiy jarayonlarga kirib borishga undaydi. Kasbiy qiziqishlarning xarakteri va ularni shaxsga ta'siri jamiyat rivojlanishi bilan o'sib boradi.

AJDODLAR MEROSI – MA'NAVIY TARBIYANING ASOSI

Bugun biz tarixiy bir davrda - xalqimiz o'z oldiga ezgu va ulug' maqsadlar qo'yib, tinch-osoyishta hayot kechirayotgan, avvalambor o'z kuch va imkoniyatlariga tayanib, demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurish yo'lida ulkan natijalarni qo'lga kiritayotgan bir zamonda yashamoqdamiz.

Biz o'z taqdirimizni o'z qo'limizga olib, azaliy qadriyatlarimizga suyanib, shu bilan birga, taraqqiy topgan davlatlar tajribasini hisobga olgan holda, mana shunday olijanob intilishlar bilan yashayotganimiz, xalqimiz asrlar davomida orziqib kutgan ozod, erkin va farovon hayotni barpo etayotganimiz, bu yo'lda erishayotgan yutuqlarimizni xalqaro hamjamiyat tan olgani - bunday imkoniyatlarning barchasini aynan mustaqillik berganini bugun hammamiz chuqur anglaymiz.

Shuni mamnuniyat bilan qayd etish lozimki, ezgu fazilat va intilishlar xalqimizning qon-qoni va suyak-suyagiga singib ketgan. Uning tabiatiga xos bo'lgan yuksak ma'naviyat necha asrlarki bizni ne-ne balo-qazolardan, to'fon va bo'ronlardan sog'-omon asrab kelmoqda. Har qanday bosqin va istilolarga qaramasdan, har qanday og'ir va murakkab sharoitda ham ota-bobolarimiz o'zligini yo'qotmasdan, ma'naviy hayot mezonlari, odob-axloq qoidalariga amal qilib, komillik sari intilib yashagani bugun ham barchamizga ibrat bo'lib, kuch-quvvat bag'ishlab kelmoqda.

Ma'lumki, har qaysi xalq yoki millatning tafakkuri, turmush tarzi, ma'naviy qarashlari o'z-o'zidan, bo'sh joyda shakllanib qolmaydi. Ularning vujudga kelishi va rivojlanishida aniq tarixiy, tabiiy va ijtimoiy omillar asos bo'lishini hammamiz yaxshi bilamiz.

Masalan, Sharq olamida, jumladan, o'zimizning O'rta Osiyo sharoitida jamoa bo'lib yashash tuyg'usi g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi va odamlarni bir-biriga yaqinlashtirishga, bir-birini qo'llab-quvvatlab hayot kechirishga zamin tug'diradi. Shu ma'noda, xalqimizning turmush va tafakkur tarziga nazar tashlaydigan bo'lsak, boshqalarga hech o'xshamaydigan, ming yillar davomida shakllangan, nafaqat o'zaro muomala, balki hayotimizning uzviy bir qismi sifatida namoyon bo'ladigan bir qator o'ziga xos xususiyatlarni ko'ramiz.

Misol uchun, tilimizdagi mehr-oqibat, mehr-muhabbat, mehr-shafqat, qadr-qimmat degan, bir-birini chuqur ma'no-mazmun bilan boyitadigan va to'ldiradigan iboralarni olaylik. Qanchalik g'alati tuyulmasin, bu iboralarni boshqa tillarga aynan tarjima qilishning o'zi mushkul bir muammo.

Shuni aytish lozimki, bu tushunchalar kimdir shunchaki o'ylab topgan shirin kalom, quloqqa xush yoqadigan so'zlar emas. Bunday tushunchalar asrlar mobaynida el-yurtimizning dunyoqarashi, ma'naviy hayotining negizi sifatida vujudga kelgan, ongu shuurimizdan chuqur joy olgan buyuk qadriyatlarning amaliy ifodasidir.

Masalan, ezgu odatimizga aylanib ketgan mehr-oqibat tushunchasini oladigan bo'lsak, uning juda teran tarixiy, milliy, diniy ildizlari borligini ko'rish mumkin. Bu avvalo insonning inson bilan, qo'shnining qo'shni bilan, qarindoshning qarindosh, oilaning oila bilan, eng muhimi, shaxsning jamiyat bilan uyg'un bo'lib yashashini, yetim-esir, beva-bechora va nogironlarga, musofirlarga saxovat ko'rsatish, sidqidildan, beg'araz yordam berishni anglatadi va bunday xususiyat xalqimizning ma'naviy olamiga singib ketganini hech kim inkor eta olmaydi.

Sharq xalqlari va yurtimiz ahliga mansub shunday belgi-alomatlar haqida gapirganda, ularning tarixiy-ijtimoiy zaminiga alohida e'tibor qaratish lozim, deb o'ylayman. Tarixdan ma'lumki, O'rta Osiyo hududida aholi azaldan vodiylarda, katta suv manbalari - daryo va anhorlar bo'yida yashab keladi. Atrofi cho'l va sahrolar bilan o'ralgan, tabiati, iqlimi g'oyat murakkab bo'lgan mintaqa sharoitining o'zi ana shu elat va millatlarning ming yillar davomida bir-biriga moslashib, yaqin yelkadosh bo'lib, bir-birining og'irini yengil qilib yashashini taqozo etib keladi.

Insoniyatning ko'p ming yillik tajribasi shundan dalolat beradiki, dunyodagi zo'ravon va tajovuzkor kuchlar qaysi bir xalq yoki mamlakatni o'ziga tobe qilib, bo'ysundirmoqchi, uning boyliklarini egallamoqchi bo'lsa, avvalambor, uni qurolsizlantirishga, ya'ni eng buyuk boyligi bo'lmish milliy qadriyatlari, tarixi va ma'naviyatidan judo qilishga urinadi. Buning tasdig'ini uzoq va yaqin tarixdagi ko'p-ko'p misollarda yaqqol ko'rish mumkin. Chunki har qaysi millat yoki xalqning ma'naviyati uning bugungi hayoti va taqdirini, o'sib kelayotgan farzandlarining kelajagini belgilashda shak-shubhasiz hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi kunda kim ko'p - ana shunday ma'naviy bo'shliqni to'ldirishga urinadigan, shuning hisobidan o'zining g'arazli maqsadlarini amalga oshirishni o'ylab yurganlar ko'p. Ming afsuski, bu kuchlarning asl qiyofasi, maqsad-muddaolari va imkoniyatlarini to'la va aniq-ravshan tasavvur qilish oson emas. Nega deganda, ular ko'pincha turli niqoblar, jozibali shior va g'oyalar pardasi ostida ish ko'radi. Bunday kuchlarning ixtiyorida juda katta moddiy, moliyaviy resurslar va imkoniyatlar mavjud bo'lib, ularning puxta o'ylangan, uzoq va davomli yovuz maqsadlariga xizmat qilmoqda.

Agarki masalaga amaliy ko'z bilan qaraydigan bo'lsak, ma'naviyatimizga qarshi qaratilgan har qanday xuruj - bu millatimizni millat qiladigan, asrlar, ming yillar davomida ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan o'ziga xos va o'ziga mos xususiyatlarga, milliy g'urur, milliy iftixor tuyg'usiga, bizni doimiy ravishda tadrijiy taraqqiyotga chorlaydigan, shu yo'ldagi barcha asorat va illatlardan xalos bo'lib, ozod va farovon hayot barpo etishdek ezgu maqsadlarimizga katta zarba beradigan mudhish xavf-xatarlarni anglatadi.

Lo'nda qilib aytadigan bo'lsak, bunday mafkuraviy xurujlar milliy va diniy tomirlarimizga bolta urishini, ulardan bizni butunlay uzib tashlashdek yovuz maqsadlarni ko'zlashini, o'ylaymanki, yurtimizda yashaydigan sog'lom fikrli har bir odam yaxshi tushunadi.

Bunday tajovuzkorona harakatlar bizlar uchun mutlaqo begona mafkura va dunyoqarashni avvalo beg'ubor yoshlarimizning qalbi va ongiga singdirishga qaratilgani bilan ayniqsa xatarlidir. Bunday holatlarga duch

kelganda, umrida mamlakatimizga qadam qo'ymagan, O'zbekistonni hatto xaritadan ham ko'rsatib berolmaydigan, lekin o'zini mutlaq haqiqatning yagona ifodachisi deb hisoblaydigan kimsalarning yengil-elpi fikrlarini eshitganda, ularga qarata beixiyor, e, baraka topkur, oldin yurtimizga bir kelib ko'ring, tariximiz, ma'naviyatimiz, hayot tarzimiz bilan tanishib, undan keyin gapiring, deb aytgingiz keladi.

Haqiqat va xolislikdan yiroq bo'lgan, faqat g'arazli siyosiy manfaatlarni ko'zlaydigan bunday qarashlar hech kimga naf keltirmaydi va hech kimning obro'siga obro' qo'shmaydi, albatta.

Agarki biz bunday xatarlarga qarshi o'z vaqtida qat'iyat va izchillik bilan kurash olib bormasak, turli zararli oqimlar bizning yurtimizga ham shiddat bilan yopirilib kirishi, yoshlarimizni o'z girdobiga tortib ketishini, oqibatda ularning ota-ona, oila, el-yurt oldidagi burchi va mas'uliyatini o'ylamaydigan, faqat bir kunlik hayot bilan yashaydigan xudpisand kimsalarga aylanib qolishi mumkinligini tasavvur qilish qiyin emas. Mana shu achchiq haqiqatni yurtimizdagi har bir inson, har qaysi ota-ona, eng muhimi, har qaysi yigit-qiz chuqur anglab olishini istardim.

Takror aytishga to'g'ri keladi - ota-onalar, ustoz-murabbiylar bu masalada hushyorlikni yo'qotmasligimiz, yoshlar tarbiyasida aslo beparvo bo'lmasligimiz zarur.

O'ylaymanki, tarixda ko'p-ko'p sinov va mashaqqatlarni ko'rgan, aziz farzandining baxti va kelajagini o'z hayotining ma'no-mazmuni deb biladigan xalqimiz bunday xatarlarning mash'um oqibatlarini yaxshi anglaydi.

Nafaqat davlat rahbari, avvalambor, buyuk tarix, madaniyat va ma'naviyat egasi bo'lgan xalqimizning bir farzandi sifatida, ana shu bebaho boylikni asrab-avaylash, uni har xil oshkora va pinhona hujumlardan himoya qilish haqida qayg'uradigan bir inson sifatida yuqorida zikr etilgan o'ta muhim va o'ta nozik bu masalalar meni ham ko'pdan buyon o'ylantirib keladi.

Ushbu kitob insonning yuksalishida ma'naviyat olamining qanday ta'sir va ahamiyatga ega ekani, shuningdek, ma'naviyatga qarshi qaratilgan xurujlarning real xavfi haqida atroflicha fikr yuritish, xalqimiz yangi hayot, yangi jamiyat asoslarini qurayotgan hozirgi murakkab va tahlikali zamonda odamlarni bunday xatarlardan ogoh etish, el-yurtimiz, keng jamoatchilik e'tiborini bu masalalarga yana bir bor qaratish, kelajak avlodimizni ma'naviy sog'lom va barkamol etib tarbiyalash bilan bog'liq vazifalarni aniq belgilab olish borasidagi hayotiy ehtiyoj mahsuli sifatida dunyoga keldi.

Xulosa qilib aytganda, bugungi shiddatli davrda chinakam ma'naviyatli va ma'rifatli odamgina inson qadrini bilishi, o'z milliy qadriyatlarini, milliy o'zligini anglashi, erkin va ozod jamiyatda yashash, mustaqil davlatimizning jahon hamjamiyatida o'ziga munosib o'rin egallashi uchun fidoiylik bilan kurasha olishi mumkin.

**Aknur Nurgazinova, Ademi Tanabayeva
(Taldykorgan, Kazakhstan)**

THE USE OF MULTIMEDIA TECHNOLOGIES IN THE CLASSROOM

Multimedia is the presentation of objects and processes in not a traditional text description, but using photos, video, graphics, animation, sound, i.e. in all the forms known today. Here we have two major advantages – qualitative and quantitative. New opportunities are obvious, if we compare the verbal descriptions with direct visual representation. Quantitative benefits are expressed in the fact that the media environment contains much higher information density.

Indeed, one page of text contains about 2 Kbytes of information. The teacher pronounces the text in about 1-2 minutes. In the same minute full-screen video brings about 1.2 GB of information. That's why "better to see once than a million times to hear". This technology can be considered as explanatory and illustrative method of teaching, the main purpose of which is to organize the students mastering information through the message of the training material and ensure its successful perception that is enhanced when you connect visual memory. It is known that most people remember the 5% and heard 20% what they have seen. Simultaneous use of audio and video increases the memorability of up to 40-50%. Multimedia programs present information in different forms and thus make the learning process more effective. Save time necessary for learning specific material in average is 30%, and the acquired knowledge is stored in memory much longer.

When using multimedia technologies in the lesson, the structure of the lesson does not essentially change. It still retains all the main stages, only their temporal characteristics may change. It should be noted that the stage of motivation in this case is increased and is cognitive load. It is a necessary condition for the success of study of interest to the replenishment of missing knowledge without imagination and emotions unimaginable creative activity of the student. Structural layout of multimedia presentations, with the use of hypertext links develops a systematic, analytical thinking. In addition, through the presentation can be used various forms of organization of cognitive activity: frontal, group, individual. Multimedia presentation, thus, optimally and efficiently meets the triune didactic lesson objectives:

- Education: perception of students of educational material, thinking of connections and relationships in the objects of study.
- Developmental aspect: the development of cognitive interest of pupils, ability to summarize, analyze, compare, activation of creative activity of students.
- Educational aspect (upbringing) : the education of the scientific worldview, their ability to arrange independent and group work, foster a sense of camaraderie, mutual assistance.

Multimedia technologies can be used: As an information and training manual. In the teaching of special emphasis today on seeking activities, comprehension and processing of new knowledge. The teacher in this case

acts as the organizer and the learning process, the head of independent activity of students, supporting them need help and support. Such benefits are convenient to use in cases when a student, for whatever reason, did not have time to perform the task during the lesson, or if he missed the whole thing because of illness. Conversely, students who have time for the lesson to fulfill all offered on the same topic, can, without waiting for the rest, skip to the next section of the topic or perform a creative task on the theme studied.

Thus, due to individual operation of each student, all attain a positive result. Multimedia application allowing to organize such work should be more comprehensive and include material on several related topics. In this case, provided the opportunity for independent study of the topic, as well as for advanced education. The presentation structure in this case must be sufficiently complex, nonlinear, with a large number of branches and based on the "manual" navigation has certain objects are references to other scenes that trigger when the user performs a mouse click on the object. For the control of knowledge using computer-based testing improves the efficiency of the learning process, stimulates cognitive activity of students. Tests may represent as variants of cards with questions, the answers to which the student writes in a notebook or on a special form of answers, at the request of the teacher slide transitions can be configured to automatically transition after a certain time interval.

When creating a test by selecting the answer on the computer, you can organize the output response of the correctness (not the correctness) of the choice made, or without specifying the correctness of their choice. We can envisage the possibility of repeated choice. Such tests should provide results on the number of correct answers. Additionally, the output of the test questions are arranged randomly (e.g., from 20 questions a student must meet 10 randomly chosen), which creates the illusion of several different test versions. According to the results of such tests can measure the degree of willingness of students to study this topic. Recommendations for the development of multimedia presentations Multimedia software tools have great potential in the information display significantly different from the usual, and have a direct impact on the motivation of the learners, the speed of perception of the material, fatigue and, thus, the efficiency of the educational process in General.

At the stage of creating multimedia presentations should consider the following points:

- The psychological characteristics of students of this class
- Aims and learning outcomes
- The structure of cognitive space
- Location of students
- Choosing the most effective elements of computer technology to specific tasks of a particular lesson
- Color scheme design of training material

When working with multimedia presentations on the lessons, it is first necessary to consider psychophysiological regularities of perception from a computer screen, TV, projection screen. Work with visual information input from the screen, has its own characteristics, because after prolonged use causes fatigue, decreased visual acuity. Especially time-consuming for human vision is to work with texts.

When you create slides, you must consider a few basic requirements:

- The slide should contain the minimum possible number of words.
- For labels and headings should be consumed a large clear font, to limit the use of just text. Conciseness is one of the initial requirements when developing training programs.
- It is preferable to slide the proposal, the definitions of words, terms that students will write in a notebook, read them aloud during the presentation.
- Size of letters, numbers, characters, their contrast is determined by the necessity of their clear review the last row of desks.
- Background fill, letters, lines, preferred calm, "non-toxic" colors without causing irritation and eye fatigue.
- Drawings, paintings, photographs and other illustrative material should, if possible, to have maximum evenly fill the box.
- Do not overload the slides with visual information.
- To view a single slide should be given sufficient time (no less than 2-3 min.) to allow students to focus on the on-screen image, to trace the sequence of actions, to consider all elements of a slide, lock end the result, to record in workbooks.
- Sound slides should not be abrupt, distracting, irritating character.

Special attention should be paid to the question of sharing of multimedia presentations and workbooks. In my opinion, you should not rely solely on the capabilities of your computer, although it provides excellent means for visual and colorful presentation of information on the subject matter, the text of the main definitions and other background information to have students in the form of "hard copies" (and, of course, without having to manually copy them from the screen). When solving problems that require you to do yourself any calculations and to write in the answers ready, it is also desirable to do this in the workbook. Features multimedia presentations and workbooks are kept strictly separate and duplicate each other's needs only where it is really needed.

The advantages of using multimedia presentations: students are attracted to the novelty of the multimedia lessons. In the classroom, a situation of real communication creates during these lessons, in which students tend to express their thoughts in your own words, with a desire to perform the job, show interest in the study material. Learn to work independently with educational, reference and other literature on the subject. There is an interest in obtaining better results, the readiness and willingness to perform additional tasks. Self-control occurs when learners perform practical tasks.

Literature:

1. Roche, W. L. the Bible multimedia / W. L. Roche. – M., 1998. Alexeev, M. B., Balan, S. N. Multimedia systems: proc. aid / M.
2. B. Alekseev, S. N. Balan. – SPb., 2001.
3. Sharkov, F. Interactive electronic communication / F. Sharkov. – M., 2009.
4. The phenomenon of media. The technology era of electronic culture: Monograph. – M.:Moscow state University of culture, 2003. – 268 p.
5. Popov, S. N. Hardware multimedia. Video PC. / S. N. Popov, St. Petersburg.: Arlit, 2000,-400 p.

M. Shermatova
(Namangan, O'zbekiston)

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI MEHNAT DARSLARI ORQALI MILLIY RUHDA TARBIVIALASH

Hunarni asrobon nedkumdir oxir,
Olib tuproqqamu ketgumdur oxir.
A.Navoiy

Prezidentimiz I.A. Karimov tomonidan 2015-yilni “Keksalarni e'zozlash” yili, - deb e'lon qilinishi mamlakatimiz taraqqiy etishida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, tarixni bilmay turib kelajak yarata olmaymiz. “Qarisi bor uying parisi bor”-deb bejizga aytmagan, dono halqimiz. Qariyalar o'giti biz uchun ibrat bo'lib xizmt qiladi. Vaholanki, mamlakat taraqqiyoti uchun ham tarixni bilish muhim. Milliy urf-odatlarimizni asrab-avaylash, o'zligimizni anglashimizda buyuk allomalarimiz, ajdodlarimiz qoldirgan nodir asarlari-yu, be'minnat pand-nasihatlari biz yoshlar uchun ibrat maktabidir. Bu borada biz pedagoglar oldida ham muhim ishlarlarni amalga oshirish vazifasi turibdi. Chunki, sog'lom bola yurt kelajagi, ertangi kuni hisoblanadi. Yurtboshimiz ta'kidlaganidek: “Farzandlari sog'lom yurt – qudratli bo'lur”. Ma'lumki, bugungi kunda farzandlarimizning ma'naviy olamini yuksaltirish, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash masalasi biz uchun eng dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Bola sog'lom bo'lishi uchun oilada, maktabda sog'lom muhitni yaratish, bolada mehnatga layoqatini tarbiyalash, tevarak-atrofga munosabatini, qiziqishini oshirish, kichik maktab yoshidanoq bolalarda mehnatga muhabbat uyg'otish, o'zgarlar mehnatiga hurmat hissini singdirish, ularni Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash mehnat darslarida, ajdodlar me'rosini o'rganish, avlodlar qoldirgan milliy urf-odatlarni asrab-avaylash, qariyalar pand-nasihatlariga quloq solish mashg'ulotlar jarayonida tarkib topadi. Mehnat insonni ulug'laydi, mehnat qilish jarayonida bolalar chiniqadilar, sabr-bardoshli, zukko, bilimli, jismonan baquvvat bo'lib yetishadilar.

Yosh avlodni har tomonlama barkamol, mehnatsevar, ijodkor, yuksak ma'naviyatli, iymon-e'tiqodi butun, bilimli, qalbida ezgulik, mehr-oqibat, sahovat urug'lari ko'kargan, ona yurtiga sadoqatli insonlar qilib tarbiyalashda, tariximizni anglash, buyuk ajdodlarimiz qoldirgan milliy va umuminsoniy qadriyatlarni tarkib toptirishda, Vatanga sadoqatli, munosib vorislar bo'lib kamol topishlarida mehnat fani ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamiyat kelajagi yoshlar qo'lida. Shunday ekan, boshlang'ich sinf o'quvchilarini milliy ruhda tarbiyalash, dars mobaynida kerakli ma'lumotlar berish va to'garaklar tashkil etish, mehnatga bo'lgan munosabatni tarkib toptirish, badiiy bezak san'ati namunalarini yaratish, o'rganish, milliy ananalarimizni va urf-odatlarimizni asrab avaylash, uni qadriga yetish, vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash mehnat ta'limi jarayonida namayon bo'ladi. O'quvchilarni ma'naviy jihatdan tarbiyalash ishlarini darslarda, amaliy mashg'ulotlarda va darslardan tashqari vaqtlarda, to'garaklarda, sinfdan tashqari qo'shimcha mashg'ulotlar davomida ko'proq olib borish maqsadga muvofiqdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini mehnat darslarida milliy ruhda tarbiyalash ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi maqsadlar yordamida amalga oshiriladi,

Ta'limning maqsadi – boshlang'ich sinf o'quvchilarining barkamol shaxs bo'lib shakllanishlari uchun ularga mehnat jarayonlari, kasblar asoslarini (texnologiyasini) o'rganish, kasbga yo'naltirish, ularni kasb tanlash bilan uyg'unlashtirish orqali ularning kasbgacha tayyorgarligiga zamin yaratishdan iborat.

Tarbiyaviy maqsad – o'quvchilarning mehnat ko'nikmalarini egallashlari jarayonida mehnat va kasbga munosabatlarida yuqori axloqiy sifatlarni, mehnatsevarlik, sabr - toqatlilik, ijodkorlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, yaratuvchanlik va tadbirkorlikni shakllantirishdan iborat.

Rivojlantiruvchi maqsad – mehnat ta'limi mashg'ulotlari jarayonida o'quvchilarga aqliy, jismoniy, axloqiy, badiiy-estetik tarbiya va ta'lim berish orqali ularning barkamol shaxslar bo'lib yetishishlariga yordam berishdan iborat.

Sharq mutafakkirlari kasb-hunar haqida aqli fikrlarni bildirib, yoshlarni kasb-hunar egallashlari uchun asos bo'luvchi nodir asarlar yaratib qoldirganlar. O'zbek allomalarimiz hunarmandlarga katta e'tibor berganlar va o'z nodir asarlarida mehnatni ulug'lab, yoshlar tarbiyasida mehnatning o'rni katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab o'tganlar. Jumladan, Alisher Navoiy o'z zamonasida zargarlar, kulollar, tikuvchilar kabi turli tuman hunar sohiblarining hammasiga zo'r hafsala, qunt, e'tibor bilan maslahatlar berib, rag'bat ko'rsatib, hamda ularga homiylik qilganlar. Alisher Navoiyning fikricha “Inson bo'lib dunyoga keldingmi? Biron-bir kasbni egalla, hunar o'rgan, shunda dunyodan hammomga kirib toza yuvinib chiqmagan kishidek o'tmaysan”- deydi.

Muqaddas kitob Avestoda ham mehnat moddiy boyliklar manbai bo'lgani uchun emas, balki u mehnatni asosan axloqiy jihat, yaxshilik manbai deb bilganligi uchun insonlarcha mehnat qilishga chaqiradi.

Abu Rayxon Beruniy mehnat va hunar avlodan-avlodga meros bo'lib o'tishini sinchiklab o'rgangan va hunarni yuqori baholagan. U "Hunarmandchilikda, mehnatda to'liq ustozlik sa'natini egallab olishi kerak", degan fikrni aytadi. Odatda o'sha davrda hunar va tabiiy bilimlar maktablarda o'rgatilmay yakka tartibda berilgan.

Buyuk allomalarimiz tomonidan yaratilgan barcha og'zaki va yozma ijodiyotlar, pand- nasihat, qarash va fikrlar, avlodan-avlodga o'tib kelayotgan imon-e'tiqod sirlarining nazariy va amaliy jihatlari haqidagi bilimlar bilan yoshlarni qurollantib kelmoqa.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini mehnat darslarida milliy ruhda tarbiyalashda ta'lim-tarbiya jarayonida, mehnat darslarda, amaliy mashg'ulotlarda eng avvalo maqsad qo'yib olish muhimdir. Mehnatni sharaflash mehnat ahlining qadr-qiyamatini uning mashaqqati uchun astoydil kurashish, o'sib kamol topayotgan yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish jarayonida mehnatga munosabatlarini shakllantirish zarur bo'lib, yosh avlod jamiyatimiz taraqqiyotida o'z bilimi: mehnat, kasb-hunarlari bilan hissa qo'shishlari pedagog tarbiyachilarning oldida turgan eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Kichik sinf o'quvchilarini qo'l mehnatiga o'rgatishning asosiy maqsadi, boshlang'ich mehnat elementlari bosqichlarini, ya'ni bajariladigan ishlarning oddiy elementlari (qog'ozlarni buklash, qirg'ish, yelimplash, geometrik figuralarni yasash, applikatsiya ishlari)ni yasash bilan boshlaydilar.

Undan tashqari qo'l mehnatiga o'rgatishda "Tikish va bichish", "Pazandachilik", "Plastilin bilan ishlash", "Qog'oz va karton bilan ishlash", "Applikatsiya va mozaika ishlari" turlari bilan bosqichma-bosqich tanishib boradilar. Har bitta bo'lim va o'rganish kerak bo'lgan dastur o'quvchilarni hayotga mustaqil qilib tarbiyalashda muhim o'rin egallaydi.

Yaratilgan mehnat natijalari o'ziga va yon atrofdagilariga foydasi tegishini ko'rgan o'quvchi mehnatni asrab-avaylashga va mehnat kishilarining mehnat natijalarini ham hurmat-izzat qilishga o'rganadi.

Topshirilgan ishga ma'suliyat hissini va mehnatdagi intizomni tarbiyalash, o'qitishni ishlab chiqarish bilan birga olib borilishi salomatlik va yosh uchun foydali, jamiyat uchun kerakli mehnat izchilligini amalga oshiradi.

Boshlang'ich maktablarda mehnat ta'limi va tarbiyasining asosiy vazifalari o'quvchilarni mehnatga tayyorlash, o'qitish va umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida kasb tanlash izchilligini takomillashtirish, davlat ta'lim standartlari talabi bo'yicha tarbiyalash hamda o'quvchilarni kasb-hunar egasi bo'lib yetkazishda nazariy va amaliy bilim berishlardan tashkil topgan.

Mehnat madaniyatini tarkib topishi uchun darslarda doimo bolalarning e'tiborini asbob va materiallarni saqlash qoidasi hamda joylashtirish tartibiga, ish joyini to'g'ri jihozlashga, materiallardan tejamkorlik bilan foydalanish usullariga, ish harakatlarining me'yori va sifatiga, ish ko'rsatkichini ta'minlovchi tadbirlarga, ishlov berishda olingan aniqlik va tozalikka rioya qilishga va nihoyat narsani chiroyli qilib bezashga talab qilib borish kerak, bu estetik didni o'sishiga imkon beradi.

Xulosa qilib aytganda, yosh avlodga milliy tarbiya berishda qonunda belgilangan tartiblarga amal qilish mumkin bo'ladi. Ze'ro, O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining 1997 yil 29 avgustda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi yangi qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" ta'lim sohasidagi siyosatimizni belgilab berdi. Uzluksiz ta'limni tashkil etishni rivojlantirish printsiplari uzluksiz ta'limni isloh qilish, uzluksiz ta'lim tizimi va turlari masalalarini qamrab olgan. Prezidentimiz I.A Karimov ta'kidlaganidek "Har bir insonning ayniqsa endigina hayotga qadam qo'yib kelayotgan yoshlarning ongiga shunday fikrni singdirish kerakki, ular o'rtaga qo'yilgan maqsadga erishishi o'zlariga bog'liq ekanligini, ya'ni bu narsalar ularning sobit qadam, g'ayrat, shijoatlariga, to'la-to'kis fidokorligi va cheksiz mehnatsevarliklariga bog'liq ekanligini anglab yetishlari kerak". Oilada ham farzandlarimizni ajdodlarimiz, avlodlarimiz qoldirgan me'roslar, pand-nasihatlar orqali tarbiyalash, milliylikimizni, o'zligimizni anglashimizni bir me'zonidir. Oilada oila hajarasini bilish ham, ajdodlarimiz bosib o'tgan yo'llari haqida ma'lumotlanir bilish ham milliylikimiz belgisidir. Inson o'zining kimligini bilmoqchi bo'lsa orqaga bir nazar tashlasin. Oilada yaratilgan yaxshi muhit, avlod-ajdodlarni me'rosini o'rganish insonni hayotda o'z o'rmini topishga, kasb-hunar egasi bo'lishga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I.A.Karimov Yusak ma'naviyat –yengilmas kuch. – Toshkent: "Ma'naviyat", 2008.19 – 62b
2. I.A.Karimov Barkamol avlod- O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.,1997.
3. "Ta'lim to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Qonuni. T.1992.
4. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi", T,1997.
5. Bo'ri Ziyomhammadov Pedagogika T.: "Turon-Iqbol"-2006. 40-45 betlar.
6. R. Mavlonova, O.To'rayeva, K.Xoliqberdiyev Pedagogika "O'qituvchi nashryoti matbaa ijodiy uyi Toshkent - 2008. 138 bet.

Роман Бобовський
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

ВИКОРИСТАННЯ MS EXCEL ПРИ ВИБЧЕННІ МАТЕМАТИКИ

Комп'ютер проникає у всі сфери життя суспільства і сьогодні вже неможливо уявити сучасну освіту без його використання. Все частіше вчителі використовують комп'ютери на уроках фізики, хімії, біології, математики і т.д.

Використання комп'ютера в процесі навчання математики доцільно розглядати одночасно і як один із шляхів формування комп'ютерно-інформаційної компетентності учнів, і як засіб інтенсифікації навчального процесу, підвищення його ефективності та якості. Застосування комп'ютерної техніки на

уроках дозволяє зробити урок нетрадиційним, яскравим, насиченим, наповнюючи його зміст знаннями з інших наукових областей, що перетворюють математику з об'єкту вивчення в засіб отримання нових знань.

Розвиток інформаційних технологій надає великі можливості для підвищення кваліфікаційного рівня вчителів та їхньої культури. І особливого значення при цьому набуває широке поширення мережі Інтернет. Використання всесвітніх інформаційних ресурсів, що стають доступними завдяки Інтернету, визначає істотний вплив на процеси освіти та пізнання.

У сучасному суспільстві використання інформаційних технологій стає необхідним практично в будь-якій сфері діяльності людини. Оволодіння навичками цих технологій ще за шкільною партою визначає успішність майбутньої професійної підготовки учнів. Досвід показує, що оволодіння цими навичками проходить набагато ефективніше, якщо відбувається не тільки на уроках інформатики, а знаходить своє продовження і розвиток на уроках вчителів - предметників. Цей підхід висуває нові вимоги до підготовки вчителя - предметника, ставить перед ним нові проблеми, змушує освоювати нову техніку і створювати нові методи викладання, засновані на використанні сучасного інформаційного середовища навчання. Викладання математики, в силу особливостей самого предмета, являє собою найбільш сприятливу сферу для застосування сучасних інформаційних технологій. Проведена робота в цьому напрямку містить як чисто демонстраційну складову, що дає учням розширені уявлення про можливості використання інформаційних технологій, так і складову, що вимагає активного застосування учнями знань, отриманих на уроках інформатики. У процесі викладання математики, інформаційні технології можуть використовуватися в різних формах, а саме впровадження табличного процесора Excel.

Excel, мабуть, найпопулярніша сьогодні програма електронних таблиць. Вона входить в офісний пакет MS Office. Її використовують ділові люди й учені, бухгалтери та журналісти. З її допомогою ведуть різноманітні списки, каталоги і таблиці, складають фінансові та статистичні звіти, обраховують дані опитувань громадської думки та стан торговельного підприємства, обробляють результати наукового експерименту, ведуть облік, готують презентаційні матеріали.

Excel може обчислити суми по стовпцях і рядках таблиці, взяти відсотки, підрахувати середнє арифметичне, банківський відсоток або дисперсію; в ньому взагалі можна використовувати безліч стандартних функцій - фінансових, математичних, логічних, статистичних. Оформлення таблиць може бути найрізноманітнішим, можливості форматування даних - як в хорошому текстовому процесорі: можна міняти шрифти, накреслення, виділяти рядки, стовпці або окремі осередки тексту кольором, рамочками і лініями, зафарбовувати області фоном або кольором, будувати за табличними даними графіки і діаграми, вставляти в таблицю картинки і т.п. [4]

Треба сказати, що програма досить потужна, можливості її досить великі. Одних тільки математичних, логічних, бухгалтерських, статистичних функцій, які Excel вміє виконувати над табличними даними - понад 200. Саме тому застосування Excel у математиці досить ефективно і дає великі можливості вчителю-предметнику. У процесі викладання математики Excel може використовуватися у вивченні багатьох тем:

- розв'язання рівнянь n -го степеня;
- розв'язання систем лінійних рівнянь;
- робота з матрицями;
- побудова графіків функцій;
- графічне розв'язання систем рівнянь;
- створення тестів засобами Excel і т.д.

Найчастіше електронні таблиці застосовуються на уроках математики для створення, форматування таблиць даних, проведення розрахунків, вирішення завдань, які можна представити у вигляді таблиць, а також для побудови діаграм, що описують динаміку досліджуваних процесів. Крім того, за допомогою цієї програми можуть створюватися тести з математики та кросворди, над якими учні можуть працювати індивідуально або колективно.

Важливо, щоб учитель враховував особливості організації уроків з використанням Excel:

- навчальний матеріал ділиться на невеликі порції;
- навчальний процес будується з послідовних кроків, які містять не тільки порцію знань, але й передбачають здійснення розумових дій з їх засвоєння;
- кожен крок завершується контролем з боку вчителя (питання, завдання і т. д.);
- нову порцію навчального матеріалу учень одержує, тільки правильно виконавши контрольні завдання;
- при неправильній відповіді учень одержує допомогу і необхідні роз'яснення;
- кожен учень працює самостійно і оволодіває навчальним матеріалом у посильному для нього темпі, але обсяг виконаної роботи не повинен бути менше запланованого необхідного мінімуму;
- результати виконання контрольних завдань фіксуються і стають відомими не тільки педагогу, а й самим учням;
- учитель виступає в ролі організатора навчання і помічника при виникненні труднощів, здійснюючи при цьому індивідуальний підхід. [3]

Наведемо приклади застосування Excel на уроках математики.

Приклад № 1. Розв'язати квадратне рівняння.

Це завдання є класичним прикладом з використання логічних операторів (функцій) в ЕТ. Ключовою є формула, по якій проводиться аналіз на наявність коренів $=ЕСЛИ(B5>=0;(-B3-(B5^{1/2}))/2*B2;"коренів немає")$. Формула дана стосовно до виділеної таблиці (формули в комірках B6 і B7 розрізняються, як легко бачити на додатку 1, лише знаком перед дискримінантом). Відзначимо, що, незважаючи на постійне використання дискримінанту при розв'язанні подібного класу рівнянь, більшість учнів не виділяють його обчислення як самостійний крок. А цей крок важливий, так як для правильного оформлення таблиці необхідна перевірка на наявність коренів. (Якщо до цього учнями розглядалася ця ж задача в курсі програмування, шанс почути ідею про необхідність перевірки від учнів значно вище.) Треба проговорити з учнями, що у разі, коли дискримінант дорівнює 0, ми отримуємо два співпадаючих кореня. Крім того, як показує практика,

B5		fx		=(B3^2)-4*B2*B4		
	A	B	C	D	E	
1	РОЗВ'ЯЗАННЯ КВАДРАТНОГО РІВНЯННЯ					
2	a=		1			
3	b=		2			
4	c=		3			
5	d=		-8			
6	x1=	коренів немає				
7	x2=	коренів немає				
8						
9						

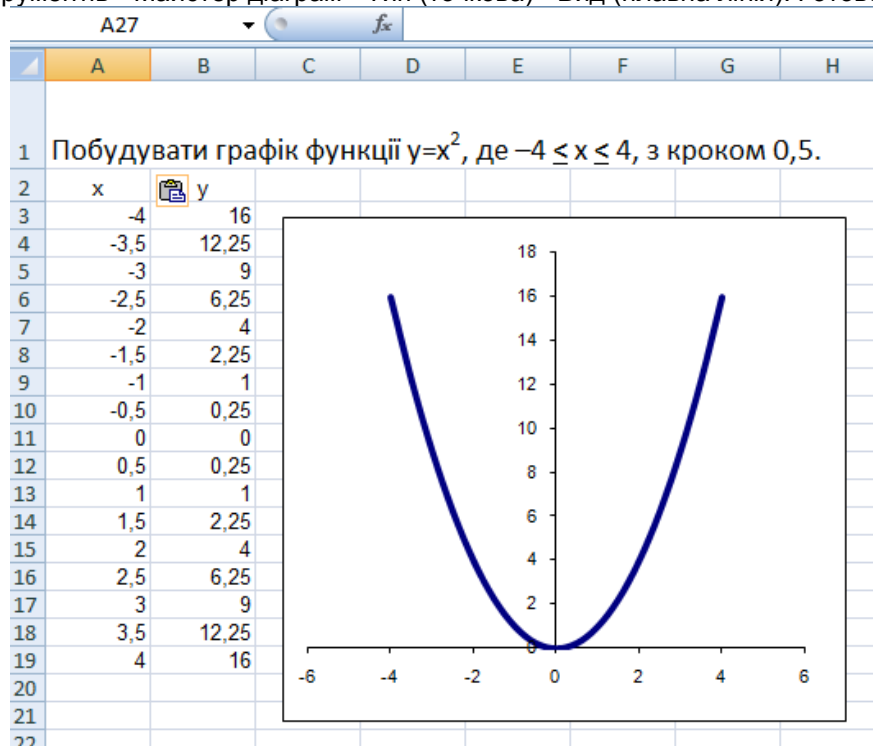
переважна кількість учнів робить помилку при розстановці дужок у формулі обчислення коренів. Звичка, вироблена на уроках математики, призводить до того, що частина формули (знаменник в стандартному випадку) виявляється без дужок. А при використанні ЕТ або в програмуванні це призводить до порушення порядку дій. На наступних заняттях можна розглянути трохи більш складні завдання.

Приклад № 2. Побудова графіків функцій.

Розглянемо приклад побудови графіків наступних функцій за допомогою ЕТ.

Побудувати графік функції $y=x^2$, де $-4 \leq x \leq 4$, з кроком 0,5.

1. У діапазон комірок A2: A18 введіть значення змінної x від -4 до +4 з кроком 0,5.
2. У осередок B2 введіть формули: = A2 * A2 або A2 ^ 2.
3. Виділіть клітинку B2, встановіть покажчик миші на маркері заповнення цього діапазону і протягніть його вниз так, щоб заповнити діапазон B2: B18.
4. Виділити діапазон комірок A2: B18.
5. Панель інструментів - Майстер діаграм - Тип (точкова) - Вид (плавна лінія). Готово.

Застосування інформаційних технологій на уроках і в позаурочній діяльності розширює можливості творчості як вчителі, так і учнів, підвищує інтерес до предмета, стимулює освоєння учнями досить серйозних тем з інформатики, що, у підсумку, веде до інтенсифікації процесу навчання.

Останні десятиліття поставило школу в ситуацію необхідності введення істотних змін у систему навчання і виховання учнів. На нашу думку, застосування інформаційно-комунікаційних технологій на уроках математики в якійсь мірі сприяють вирішенню цієї проблеми.

Використовувати електронний табличний процесор можна практично на кожному уроці математики, але найкращі результати видно при вивченні тем: абсолютна і відносна похибка наближеного значення числа, побудова графіків функцій, графічне розв'язання систем рівнянь першого і другого порядків, обчислення площі криволінійної трапеції, наближене обчислення визначеного інтеграла, геометричні тіла і поверхні, більшість завдань з теорії ймовірностей і математичної статистики. Робота зі створення графіків елементарних функцій сприяє формуванню абстрактного мислення і сприяє закріпленню знань. Ефективність використання табличного процесора при цьому полягає в раціональному використанні часу уроку, всі учні зайняті справжньою роботою, а вчитель отримує можливість перевірити домашнє завдання у кожного учня на кожному уроці, задати питання « на розуміння» і дати необхідні пояснення.

Література:

1. Архіпова, Т. Л. Вплив нових інформаційних технологій на активізацію навчально-пізнавальної діяльності підлітків / Т.Л. Архіпова. - С.160-167
2. Зайцева, Т. В. Використання комп'ютерних програм на уроках алгебри та початків аналізу / Т.В. Зайцева. - С .101-112
3. Использование табличного процессора Excel в практической деятельности учителя математики. /Сост.: Горбунова Л.Н.; МО РМ, МРИО. – Саранск, 2011. – 38 с.
4. Меньшиков В.В. Использование MS Excel для облегчения работы учителя./ Меньшиков В.В.// сайт – Пед. Совет. (http://pedsovet.org//option.com_mtreetask/viewlink.html)
5. Соловьева Е.М. Проектная деятельность на уроках информатики с использованием табличного процессора MS Excel.- сайт «Фестиваль педагогических идей. Открытый урок.» // (festival.1september.ru/articles/210471.html)

Артур Божко
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

ВИКОРИСТАННЯ СДГ GEOGEBRA ПРИ ВИВЧЕННІ ШКІЛЬНОГО КУРСУ СТЕРЕОМЕТРІЇ

У даний час широко розповсюджуються інтерактивні засоби навчання на базі сучасних інформаційних і комунікаційних технологій, і зокрема, інтерактивні середовища. У викладанні математики все частіше використовують інтерактивні геометричні системи [2], тобто програмні середовища, які дозволяють робити геометричні побудови на комп'ютері таким чином, щоб при русі вихідних об'єктів фігура зберігала свою цілісність. Одним із засобів візуалізації математичної задачі та її розв'язку, який робить діалог учня та вчителя більш доступним та евристичним, є система динамічної геометрії GeoGebra [4].

Комп'ютерні моделі чудово виконують роль інтерпретаторів математичних понять та тверджень. Пояснюючи те, що означений кут між площинами не залежить від вибору січної площини, що міра двогранного кута не залежить від вибору лінійного кута, доводячи задачу-теорему про об'єм похилої призми з виконанням паралельного перенесення її частини тощо, вчитель посилається або на статичні малюнки, або на уяву учнів. Засоби анімації, вбудовані в систему динамічної геометрії (СДГ), дають можливість моделювати динаміку подібних процесів.

Наведемо практично значимі аспекти застосування СДГ GeoGebra при вивченні шкільного курсу стереометрії.

1. Виконання геометричних побудов.

Побудови – складова частина розв'язування. За допомогою методів паралельного проектування вони зводяться до плоского малюнка на площині, що відображає ракурс зображення просторового геометричного тіла. У разі необхідності його зміна потребує часу на уроці і тому рідко виконується. Виготовити фізичну тривимірну модель до кожної стереометричної задачі також неможливо. Окрім того, статичні моделі не дозволяють варіювати параметри, отже, не сприяють дослідженням. Динамічні малюнки, що легко й миттєво змінюються, створюють середовище інтерактивного моделювання у віртуальному просторі, просторового конструювання. Кожний малюнок у ньому є фактично нескінченною множиною малюнків. Учень може зафіксувати той один, на якому він уявляє дану конфігурацію найкраще. Найважливіше те, що малюнок у СДГ – це модель, яка зберігає не лише результат побудови, а також її алгоритм з усіма кроками, вихідними даними, залежностями між базовими об'єктами. Усі поточні побудови фіксуються й за необхідності легко редагуються. Будь-які зміни в необхідному масштабі й динаміці відображаються на дисплеї. Отже, роль малюнка зростає суттєво. Він стає не лише ілюстрацією у процесі розв'язування задачі, а й її важливою та невід'ємною частиною.

2. Формування геометричних понять.

Наведемо приклад комп'ютерної демонстрації мимобіжних прямих. При засвоєнні поняття мимобіжних прямих, кута та відстані між ними комп'ютерне зображення дає учням чітку уяву про їх розміщення та можливість розглянути з усіх сторін і при різних положеннях визначальних точок прямих (рис.1).

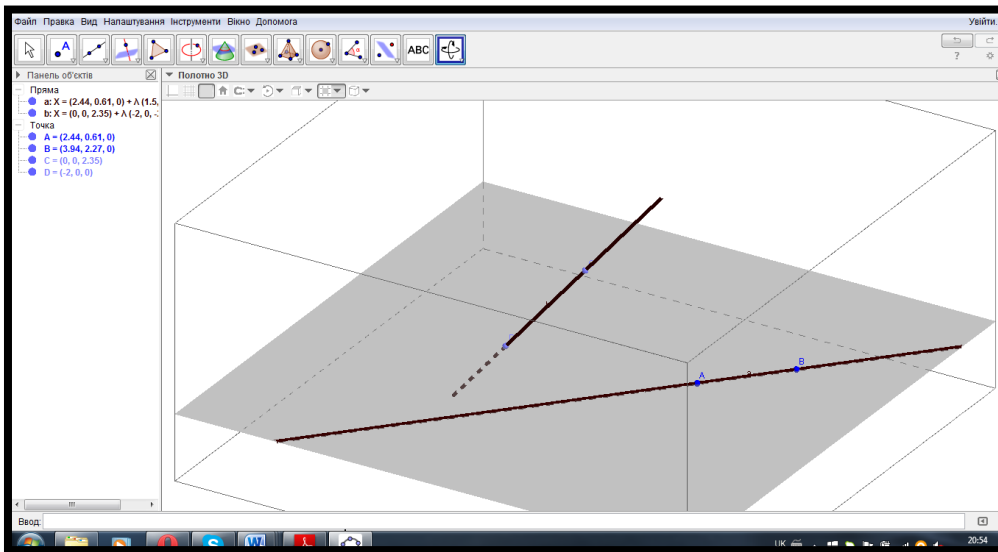

Рис.1. Комп'ютерна модель «мимобіжні прями».

3. Доведення геометричних тверджень.

Істотною перевагою інтерактивного геометричного середовища є можливість анімувати процес побудови і зміни динамічного креслення, що дозволяє створювати наочну опору не тільки для окремого кроку логічного доведення, а й усього ходу доведення в цілому.

Задача. Діагональ прямокутного паралелепіпеда утворює з його ребрами, які виходять із цієї ж вершини, що і діагональ, кути α , β і γ . Доведіть, що $\alpha + \beta + \gamma < 180^\circ$.

Розв'язування: Виконаємо нестандартну додаткову побудову – добудуємо до даного паралелепіпеда ще три паралелепіпеди симетричні відносно граней, що містять дані ребра (рис.2). Тоді $\angle BOC = 2\alpha$, $\angle AOC = 2\beta$, $\angle AOB = 2\gamma$. Точка О не лежить у площині ABC , отже, за теоремою про суму плоских кутів тригранного кута $2\alpha + 2\beta + 2\gamma < 360^\circ$, тобто $\alpha + \beta + \gamma < 180^\circ$.

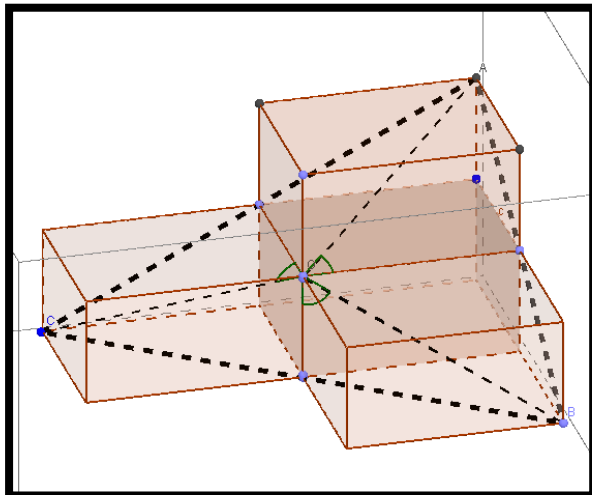

Рис.2. Побудови до задачі за допомогою СДГ GeoGebra 5.0

4. Розв'язування багатоваріантних задач.

Багатоваріантними або варіативними, або задачами з альтернативною умовою називаються задачі, умову яких можна реалізувати різними способами. Розв'язання такої задачі вимагає розгляду всеможливих конфігурацій. В одних випадках за вихідними даними можна виконати декілька креслень і знайти декілька відповідей, а в інших тільки один варіант задовольняє всі умови задачі. Багатоваріантні задачі є одним з видів некоректних задач, і мають

позитивний вплив на розвиток інтересу до вивчення предмета і культуру мислення [3]. Незважаючи на розвиваючий потенціал багатоваріантних задач, аналіз шкільних підручників геометрії показує, що таких у системі задач практично немає [1].

Щоб із звичайної одноваріантної отримати багатоваріантну задачу часто використовують найпримітивніший спосіб – в умові щось не договориють. Наприклад, не вказують співвідношення між сторонами фігури або не вказують вид призми тощо. Тоді за умовою задачі і за допомогою комп'ютерної моделі можна швидко побудувати два чи більше рисунки для кожного випадку і отримати різні розв'язки.

5. Розв'язування геометричних задач з параметрами.

Задачі з параметрами складають незначну частину задачного матеріалу шкільних підручників стереометрії [1]. Комп'ютерна модель такої задачі легко виконується за допомогою інструменту «повзунок» СДГ GeoGebra. Змінюючи величин сторін чи кутів геометричної фігури можна досліджувати зміну інших її

величин, визначати екстремальне положення фігури чи умову її існування тощо, проводити диференціацію навчальної учнівської діяльності, або проводити диференційований контроль знань учнів (рис.3).

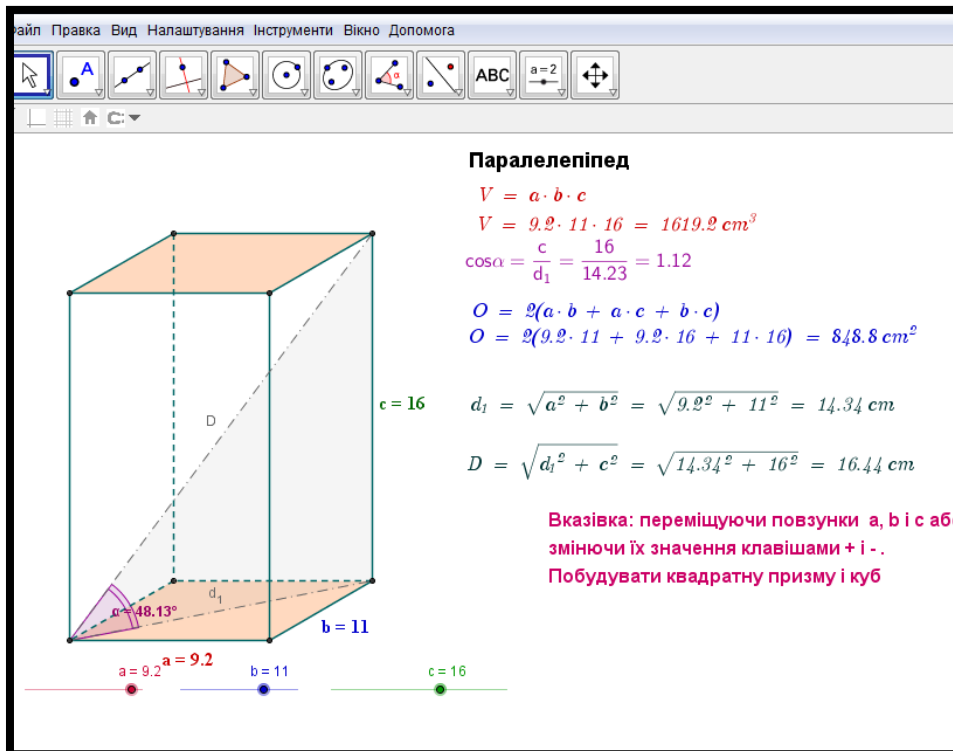

Рис. 3. Приклад багатоваріантної задачі.

6. Побудова перерізів многогранників.

Задачі на побудову перерізів є найбільш затребуваними, тому що побудова перерізів входить у стандартну шкільну програму, а по-друге ця тема є однією з найсприятливіших для розвитку просторової уяви учнів. Рис. 4-6 ілюструють відому задачу побудови перерізу куба площиною, яка проходить через три точки, що належать попарно мимобіжним ребрам. СДГ GeoGebra 5.0 дозволяє виконувати реальні перерізи многогранників площиною, довільно маніпулювати многогранником, виконувати анімацію, автоматично і покроково відтворювати побудову, додавати різні проекції для перегляду, відтворювати динамічні малюнки в Microsoft Word тощо. Головна мета пророблених маніпуляцій дати можливість учневі побачити в динаміці різноманітні перерізи, які виходять при русі січної площини. При цьому питання про ідентифікацію їх з плоскими фігурами стає простим і очевидним. Висновки учня є природними: переміщуючи точки P, N, Z, він бачить зміни форми перерізу і робить загальні висновки.

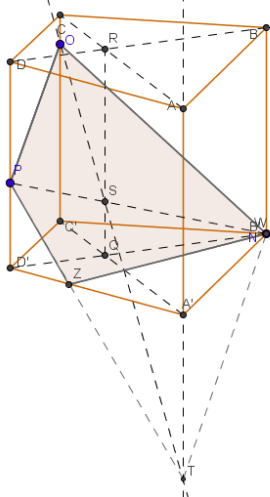

Рис. 4

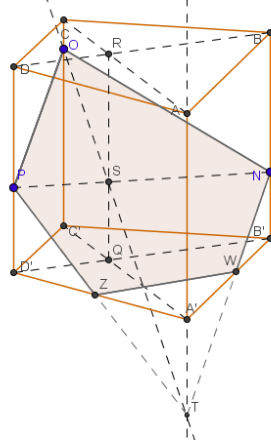

Рис
. 5

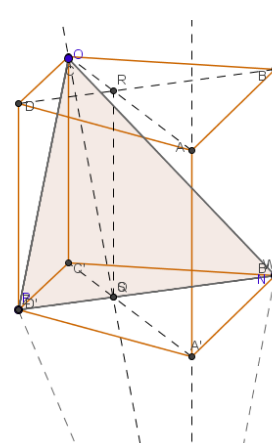

Рис. 6

На розглянутих прикладах теорем і задач легко бачити, наскільки ефективні динамічні комп'ютерні моделі при вивченні стереометрії. Адже, їх використання дає можливість не тільки сформувати в учнів просторове уявлення, а й навчити «бачити» і «читати» готові статичні геометричні моделі з підручників [5]. Учитель, використовуючи дані анімаційні комп'ютерні 3-D моделі, має змогу: керувати мисленням учнів; у

разі потреби повернутися до моменту, який учні не зрозуміли; проводити контроль знань. Використання анімаційних комп'ютерних 3D-моделей робить процес вивчення стереометрії цікавим і більш результативним.

Література:

1. Геометрія: 10 кл.: Академ. рівень: підручник для загальноосвіт. навч. закладів / О. Я. Білянська, Г. І. Білянська, В. А. Швець. – К.: Генеза, 2010. – 256 с.
2. Жалдак, М. І. Математика з комп'ютером: / М. І. Жалдак, Ю. В. Горошко, Є. Ф. Вінниченко. посібник для вчителів. 2-ге вид., – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 282 с.
3. Обучение геометрии с использованием возможностей GeoGebra: учебно-методическое пособие / [О. Л. Безумова, Р. П. Овчинникова, О. П. Троицкая та ін.]. – Архангельск: Кира, 2011. – 140 с. – (Федер. гос. автоном. образоват. учреждение высш. проф. образования «Север. (Аркт.) федер. ун-т им. М. В. Ломоносова»; [О.Л. Безумова, Р.П. Овчинникова, О.П. Троицкая и др.; отв. ред. О.Л. Безумова].)
4. Система динамічної математики GeoGebra [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.geogebra.org>.
5. Швець В. А. Анимационные компьютерные 3-D модели в изучении школьного курса стереометрии [Електронний ресурс] / В.А.Швец, Л.В.Швец – Режим доступу до ресурсу: <http://www.elib.bsu.by/handle/123456789/22980>.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент Довбня П. І.

**Руслана Бойко, Оксана Коханко
(Київ, Україна)**

РОЛЬ ДИДАКТИЧНИХ ІГОР В РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ДИТИНИ

В даний час школа потребує такої організації своєї діяльності, яка забезпечила б розвиток індивідуальних здібностей і творчого ставлення до життя кожного учня, впровадження різних інноваційних навчальних програм, реалізацію принципу гуманного підходу до дітей. Школа надзвичайно зацікавлена у знанні про особливості психічного розвитку кожної конкретної дитини.

Рівень навчання і виховання в школі значною мірою визначається тим, наскільки педагогічний процес орієнтований на психологію вікового та індивідуального розвитку дитини. Це передбачає психолого-педагогічне вивчення школярів протягом всього періоду навчання з метою виявлення індивідуальних варіантів розвитку, творчих здібностей кожної дитини, зміцнення його власної позитивної активності, розкриття неповторності особистості, своєчасної допомоги при відставанні в навчанні. Особливо важливо це в молодших класах школи, коли тільки починається цілеспрямоване навчання дитини, коли навчання стає провідною діяльністю, в лоні якої формуються психічні властивості і якості дитини[1, 27].

Ігрові технології є однією з унікальних форм навчання, яка дозволяє зробити цікавими і захоплюючими не тільки роботу учнів на творчо-пошуковому рівні, але й буденні кроки з вивчення навчальних предметів. Цікавість умовного світу гри робить позитивною, емоційно забарвленою монотонну діяльність із запам'ятовування, повторення, закріплення чи засвоєння інформації, а емоційність ігрового дійства активізує всі психічні процеси і функції дитини.

Іншою **позитивною стороною гри** є те, що вона сприяє використанню знань у новій ситуації, таким чином, вивчений учнями матеріал проходить через своєрідну практику, вносить різноманітність і інтерес у навчальний процес.

Актуальність гри в даний час підвищується і через перенасиченість сучасного школяра інформацією. У всьому світі, і в Україні в тому числі, незмірно розширюється предметно-інформаційне середовище. Телебачення, відео, радіо, комп'ютер, інтернет-мережі останнім часом виливають на учнів величезний обсяг інформації. Актуальним завданням школи стає розвиток самостійної оцінки та відбору одержуваної інформації. Однією з форм навчання, що розвиває подібні вміння, є дидактична гра, що сприяє практичному використанню знань, отриманих на уроці і в позаурочний час.

Гра - це природна для дитини і гуманна форма навчання. Навчаючи за допомогою гри, ми вчимо дітей не так, як нам, дорослим, зручно дати навчальний матеріал, а як дітям зручно і природно його взяти. Вивчення нового матеріалу на уроках диктує доцільність використання ігрових технологій, що сприяють активізації пізнавальної діяльності учнів і приводять до більш осмисленого засвоєння знань. Застосування ігор підвищить міцність і якість засвоєння знань учнів, якщо ігри відбираються і конструюються у відповідності до змісту досліджуваної теми, з цілями і завданнями уроків; використовуються в поєднанні з іншими формами, методами і прийомами, ефективними при вивченні нового матеріалу; чітко організуються; відповідають інтересам і пізнавальним можливостям учнів[3, с. 284].

В житті дитини гра виконує такі найважливіші функції:

- ✓ розважальну (основна функція гри - розважити, доставити задоволення, надихнути, розбудити інтерес);

- ✓ комунікативну: освоєння діалектики спілкування;
- ✓ самореалізації в грі;
- ✓ терапевтичну: подолання різних труднощів, що виникають в інших видах життєдіяльності;
- ✓ діагностичну: виявлення відхилень від нормативної поведінки, самопізнання в процесі гри;
- ✓ корекційну: внесення позитивних змін в структуру особистісних показників;
- ✓ міжнаціональної комунікації: засвоєння єдиних для всіх людей соціо-культурних цінностей;
- ✓ соціалізації: включення в систему суспільних відносин, засвоєння норм людського гуртожитку.

Місце і роль ігрової технології в навчальному процесі, поєднання елементів гри та навчання багато в чому залежать від розуміння учителем функцій і класифікації педагогічних ігор. Г. К. Селевко пропонує **класифікувати дидактичні ігри за декількома принципами:**

1. За видом діяльності:

- ✓ фізичні (рухові),
- ✓ інтелектуальні (розумові),
- ✓ трудові,
- ✓ соціальні
- ✓ психологічні.

2. За характером педагогічного процесу:

- ✓ Навчальні, тренувальні, контролюючі, узагальнюючі;
- ✓ Пізнавальні, виховні, розвиваючі;
- ✓ Репродуктивні, продуктивні, творчі;
- ✓ Комунікативні, діагностичні, профорієнтаційні, психотехнічні та інші.

3. За характером ігрової методики:

- ✓ предметні,
- ✓ сюжетні,
- ✓ рольові,
- ✓ ділові,
- ✓ імітаційні,
- ✓ ігри-драматизації.

5. За ігровим середовищем:

- ✓ ігри з предметами і без них,
- ✓ настільні,
- ✓ кімнатні,
- ✓ вуличні,
- ✓ на місцевості,
- ✓ комп'ютерні
- ✓ з ТСО,
- ✓ з різними засобами пересування.

У розвиваючих іграх, в цьому полягає їх головна особливість, вдалося об'єднати один з основних принципів навчання – від простого до складного, з дуже важливим принципом творчої діяльності – самостійно за здібностями, коли дитина може піднятися до вершини своїх можливостей [4, с. 89].

Для молодшого шкільного віку характерні яскравість і безпосередність сприйняття, легкість входження в образи. Діти легко втягуються в будь-яку діяльність, особливо в ігрову. Вони самостійно організуються в групову гру. Результативність дидактичних ігор залежить, по-перше, від систематичного їх використання, по-друге, від цілеспрямованості програми ігор у поєднанні із звичайними дидактичними вправами.

Ігрова технологія будується як цілісне утворення, яке охоплює певну частину навчального процесу та об'єднане загальним змістом, сюжетом, персонажем. При цьому ігровий сюжет розвивається паралельно основному змісту навчання, допомагає активізувати навчальний процес, засвоювати ряд навчальних елементів. Складання ігрових технологій з окремих ігор і елементів – турбота кожного вчителя початкової школи.

Вивчений в процесі ігрової діяльності матеріал забувається учнями у меншій мірі і повільніше, ніж матеріал, при вивченні якого гра не використовувалася. Це пояснюється, перш за все, тим, що в грі органічно поєднується цікавість, що робить процес пізнання доступним і захоплюючим для школярів, і діяльність, завдяки участі якої в процесі навчання, засвоєння знань стає більш якісним і міцним.

Дидактичні ігри активізують пізнавальну діяльність на всіх стадіях вивчення нового матеріалу, використовуючи можливості методичних прийомів, спрямованих на вивчення української мови.

Щоб ігрова діяльність на уроці проходила ефективно і давала бажані результати, необхідно нею керувати, забезпечивши виконання таких вимог:

- ✓ ігри мають відповідати навчальній програмі;
- ✓ ігрові завдання мають бути не надто легкими, проте й не дуже складними;
- ✓ відповідність гри віковим особливостям учнів;
- ✓ правила гри прості і чітко сформульовані;
- ✓ дії учнів слід контролювати, своєчасно виправляти, спрямовувати;
- ✓ різноманітність ігор;
- ✓ залучення до ігор учнів всього класу;

- ✓ не допускати приниження гідності дитини (образливі порівняння, оцінки за поразку у грі, глузування);
- ✓ гра на уроці не повинна проходити стихійно, вона має бути чітко організованою і цілеспрямованою.
- ✓ справедливий підсумок уроку [2, 47].

На уроці доцільно використовувати такі дидактичні ігри, організація яких не потребує від учителя багато часу для приготування відповідного обладнання, а від учнів запам'ятовування громіздких правил. Щоб гра викликала інтерес, варто використовувати різноманітні елементи унаочнення, а умови гри – ускладнювати. Дидактичні ігри використовуються під час засвоєння, поглиблення, систематизації знань учнів та розвитку їхніх здібностей, інтересів. Часто дидактичні ігри та ігрові ситуації є найкращим початком уроку. Наступний матеріал може бути використаний як фрагмент уроку для творчого вчителя при вивченні теми.

В.О. Сухомлинський писав, що без гри не має і не може бути повноцінного розумового розвитку, порівнював гру з величезним світлим вікном, через яке в духовний світ дитини вливається цілющий потік уявлень, понять про навколишнє, з іскрою, яка запалює вогник допитливості. Отже, стараймося, щоб гра не була епізодом, а проходила б крізь усе життя дитини. Бо гра – це є творчість, гра – це є праця, а праця – шлях дітей до пізнання світу [5, с. 93].

Література:

1. Виготський Л. С. Гра і її роль у психологічному розвитку дитини // Питання психології, 1966. № 6
2. Воробйова С. Дидактичні ігри в процесі навчання // Рідна школа. – 2002. – №5. – С. 46-49
3. Ельконін Д.Б. Психологія гри / Д.Б. Ельконін. – М.: Наука. – 141с.
4. Селевко Г.К. Сучасні освітні технології. Навчальний посібник. – М.: Народна освіта, 1998. – 256 с.
5. Сухомлинський В. О. Сто порад учителю // Вибр. твори.: в 5 –ти т. – К.: Рад. школа. 1976. – т.3. 253с.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, Коханко Оксана Григорівна.

Ф. Бөрібекова

(Талдықорған қ., Қазақстан)

ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ БІЛІМДІ ТЕКСЕРУ, БАҚЫЛАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯСЫН МЕҢГЕРУ ЖОЛДАРЫ

Соңғы жылдары Республикамыздағы білім беру жүйесінде демократияландыру мен ізгілендірудің стратегиялық бағыттары қалыптаса бастады. Осының нәтижесінде оқушылардың оқу іс-әрекетін бағалаудың жаңа критерийлері пайда болды. Бұл үрдіс оқу жоспарлары мен бағдарламаларының әр алуандылығын көздейтін жаңа білім беру жағдайында жүзеге асырылуда.

Оқыту - динамикалық процесі. Оның сапасын үнемі жетілдіріп отыру-өмір талабы. Білім беру саласында оқу-таным әрекетінің сапасын, дәрежесін есепке алу, тексеру және бағалаудың білім, білік, дағдының нәтижесін арттыруда қызметі ерекше. Сөйтіп, оның технологиясын әркезде өмір талабына сай жетілдіріп оғыру оқыту міндеттерінің өзекті мәселелерінің бірі.

Күні бүгінге дейін оқыту саласында қолданылып жүрген білім, білік және дағдыны тексеру мен бағалаудың "5" балдық жүйесі, оның сапасын, дәрежесін анықтап, белгілеуде барлық жағдайда объективтік тұрғыда қамтамасыз етпейді. СОНЫН нәтижесінде қазіргі кезде жоғары оқу орындарында оқыту процесіндегі рейтинг - тестік жүйе оқу-таным әрекетінің сапасын анықтайтын бақылаудың жаңа түрі өмірге келді.

Рейтинг- ағылшын тілінде logai - "бағалау" немесе "жетістік өлшемі" деген ұғымды білдіреді.

Рейтинг жүйесінің мақсаты:

- оқу-таным әрекетінің сапасын, нәтижесін арттыру;
- оқу-таным әрекетінің саласын тексеру, бағалаудың тиімділігін жетілдіру және әділдігін орнықтыру;
- оқу-таным әрекетіндегі білім, білік, дағды сапасын, дәрежесін бақылауда жүйелілікті қамтамасыз ету;
- оқу-таным әрекетіндегі оқушылардың жауапкершілігін, белсенділігін арттыру;
- тексеруде уақытты үнемдеу.

Бұл жүйенің ерекшелігі мұғалімнің педагогикалық әрекеті мен оқушылардың оқу әрекетінің саласын жақсартуға мүмкіндік туғызады, оқу процесінің барлық кезеңдерінде олардың білім, білік, дағды нәтижелерін тексеру, бақылау және бағалаудың тиімділігін арттырады [1].

Тест - оқытудың белгілі бір бөлігін меңгеру дәрежесін өлшеуге бағытталған тапсырмалар жиынтығы. Олар уақытты көп жолғалтпас үшін көлемінің шағын болуы, тестік тапсырманы өз бетінше қалай болса, солай түсілік беруге жібермеуді, жауапта әлсіздік немесе көп сипаттылықты болдырмауды, оның әрі қысқа әрі жинақы болуын, тестік тапсырманы орындау мен сандық бағалау арақатынының мүмкіндігінің жариялылығын, тапсырма мен жауаптағы дәлдік пен айқындықты қамтамасыз етуді т.б. талап етеді.

Бақылауда рейтинг-тестік жүйесін қолдану ерекшелігі, оқу материалдары логикалық тұрғыдан аяқталған бөлік, немесе тарау болып саналатын модульдерге (блоктарға) біріктіріледі. Модульдердің саны оқу пәндерінің мазмұнының көлеміне байланысты белгіленеді. Модульдердің құрылымы оқу материалының белгілі бір бөліктерінен (порция) тұрады. Әрбір модуль нақтылы міндеттерден және өз бетінше тереңдетіп оқу тақырыптары мен тапсырмаларынан құрылады. Рейтинг-тестік бақылау түрлеріне:

- а) күнделікті немесе ағымдық (текущий),
- ә) аралық (рубежный),
- б) қорытынды (итоговый) бақылау жатады.

Тестік тапсырманың түрлері бақылау нысанасы мен тапсырманың сипатына сай анықталады. Ол бірнеше нұсқада жасалуы қажет. Қорытынды бақылауға тек күнделікті және аралық бақылау қорытындысын жинақтап орта есеппен 41% жоғары балл жинағанда ғана жіберіледі. Оқушылардың білімін бағалау процесінде күні бүгінге дейін субъективизм (формализм) әлі де бар.

Оқушылардың дербестігін, белселділігін арттыруда мұндай өзіндік әрекеттерге үйрету маңызды мәселе болмақ. Оларды өз жұмыстарының нәтижесін бағалай білуге үйретудің тәрбиелік маңызы зор.

Педагогика ғылымы саласында білім, білік, дағдыны бақылаудың көптеген түрлері кең тараған. Мысалы, ғалым-педагогтар Ю.К.Бабанский, Н.А.Сорокин бақылауды күнделікті, қорытынды деген пікірлер айтады. Ал Г.И.Щукина - күнделікті, тақырыптық, оқтын-оқтын, қорытынды және емтихан деген көзқарастарын білдіреді. Е.А.Дмитриев-күнделікті, тақырыптық және қорытынды, нәтижесі деген тұжырымға келген.

Күнделікті бақылау оқыту процесінде күнделікті қолданылады және сабақ барысында оқушылардың оқу-танымдық әрекетіне басшылық жасайды. Ол ішкі және сыртқы байланысты жан-жақты жүзеге асырауға мүмкіндік тұғызады, соның негізінде оқушылардың келесі оқу әрекетіне ықпал етеді. Күнделікті бақылау мұғалімнің жалпы немесе жекелеген оқушылар жұмысына жүиелі түрде бақылау жасау көмегімен жүргізіледі. Бақылаудың бұл түрі оқушылардың сынып немесе үй тапсырмаларын өз бетінше орындауға деген ниеттері мен берілген тапсырманы орындауға деген олардың қызығушылығы және жауапкершілдік сезімін ынталандыруда үлкен маңызға ие болады[2].

Тақырыптық бақылау- оқу бағдарламаларындағы белгілі тақырыптар бойынша өткізіледі. Сабақтың тақырыбы және әрбір кезеңдері негізінде оқушылардың білімді, іскерлікті, дағдыны игеруі тексеріледі. Сонымен бірге, мұғалім жаңа тақырыптың кейбір басты мәселелерін өткен сабақтардағы оқу материалдарымен толықтырады, кейбір ұғымдарды, анықтамаларды, ғылыми ережелерді оқушылардың есіне салады.

Қорытынды бақылау - барлық пәндер бойынша жыл аяғында өткізіледі. Бақылау процесінде тақырыптық және тарау бойынша бақылау нәтижелері есепке алынады. Оқушылардың жыл бойында алған теориялық және тәжірибелік білімдері анықталады. Сондықтан қорытынды бақылаудың негізі емтихан және оқушылардың жылдық үлгерім бағалары болады. Емтихан мен жылдық үлгерім бағаларынан педагогикалық кеңестің шешімі бойынша қорытынды бағалар шығарылады. Бақылау әдістері арқылы оқушылар жұмысының тиімділігі мен мазмұны туралы кері байланыс қамтамасыз етіледі. Бақылау әдістеріне ауызша, жазбаша және графикалық бақылау әдістері жатады. Бұл әдістерге қарағанда бағдарламалап бақылау әдістерінің өзіндік ерекшелігі бар. Олар машинасыз және машиналы бағдарламалап бақылау әдістеріне бөлінеді.

Машинасыз бағдарламалап бақылау әдістері бойынша перфокарталар және бақылау карталарын қолданып, оқушылардың теориялық және практикалық білімдерін алнқтайды. Мұғалім оқыту және білім беру мазмұны бөлімі бойынша 20-25 сұрақтар дайындап, әрбір сұраққа 4 вариантты жауаптың мазмұнын жазады. Олардың ішінен бір сұраққа ғана дұрыс жауап беріледі.

Әділдік, шындық (білім сапасының нақтылығы, баға өлшемі мен ережесі нормасына қатысты) - бұл субъективтік факторларды болдырмауды көздейді.

Жүйелік, бірізділік - әрбір сабақ, тақырып бойынша оқушылар оқу әрекетінің басқа буындарымен байланыстыра қаралып, оқыту процесінің барлық кезеңдерінде бақылау жүргізуді көздейді: түйінді сұрақтар бойынша оқыту нәтижесін қорытындылау, тақырыптық бақылау, сабақтар бойынша балл қою т.с.с.)

Жеке-дара қатынас - әрбір оқушының ерекшелігін бағалау (оның қабілеті, бейімділігі, денсаулығы, оқу әрекеті т.б.) қарастырады. Жан-жақтылықта - бақылау оқу бағдарламасының барлық бөлігін қамтиды, оқушылардың теориялық білімдерін, интеллектуалдық және практикалық білік пен дағдысын бақылауды қамтамасыз етеді.

Дифференциалдық қатынас- әрбір пәннің ерекшелігін, жекелеген бөлімдерін, сонымен бірге оқушылардың жеке-дара қасиетін ескеріп, соған сәйкес бақылаудың әртүрлі әдістері мен мұғалімнің педагогикалық әдеп сақтауын талап етеді.

Жоғарыда айтылған талаптарды орындау, ең алдымен бақылаудың сенімділігін және оқыту процесінде өздерінің алдында тұрған міндеттердің орындалуын қамтамасыз етеді, бақылауда әр түрлі қателіктер мен сәтсіздіктердің болмауына кепілдік жасайды. Оқушылардың білім, білік және дағдыларын бақылау, бағалау педагогика ғылымы мен практикасында белгілі бір әдістерді қолдану негізінде жүзеге асады. Олар мыналар:

- ауызша баяндау (әңгіме, жеке-дара, топтық, фронтальдық сұрақ).
- жазбаша бақылау (диктант, шығарма, таблица, схема, суреттер құрастыру).
- практикалық бақылау (лабораториялық жұмыстарын, еңбек операцияларын орындау, тәжірибе жүргізу).

- машиналы бағдарламаларын бақылау (перфокарталар, бақылау карталарын, дұрыс жауаптарды, диафильмдерді қолдану).
- өзін-өзі бақылау, бағалау (қателерді болдырмау, оларды түзеу, оқудағы өз жетістіктерін бағалау, соған сәйкес балл қою).

Оқыту процесінде бақылаудың фронтальдық, топтық және дербес формалары қалыптасқан. Оның тиімділігі - мұғалімнің оларды дұрыс ұйымдастыруына байланысты.

Фронтальдық (жаппай) бақылау жағдайында барлық оқушыларға сұрақтар немесе мазмұны бірдей тапсырмалар беріледі. Оларды орындау барысында оқушылар арасында ынтымақтастық, жолдастық сезім пайда болады, бір-біріне сұрақтар қойып, жауаптарын толықтырады, орындалған жұмыстарды өзара тексеріп, іске асырады. Демек, бірігу іс-әрекетінде әлеуметтік құнды мотивтер қалыптасады.

Топтық бақылауда белгілі оқушылар тобы сабақ барысында мұғалімнен тапсырмалар алып орындайды. Кейде, кейбір оқушылар түрлі себептерге байланысты (сабақ жіберу, нашар үлгеру, ауыру т.б.), қосымша көмекті қажет етулері мүмкін. Сондықтан, олардың жұмысын ерекше еске алған жөн.

Бақылаудың дербес формасы әрбір оқушының білімін, іскерлігін және дағдысын терең, жан-жақты анықтауға мүмкіндік береді. Дербес бақылау бағдарламалап және дифференциалы оқыту барысында жақсы нәтиже береді. Дербес бақылауда оқушылар жауабының логикалық бірізділігі, олар өз пікірлерін қалай пайымдайды, қалай дәлелдейді, міне, осы мәселелерге аса көңіл аудару керек.

Оқыту процесінде оқушылардың өзін-өзі бақылауы өте қажет. өзін-өзі бақылау, олардың оқу бағдарламасы материалы мен игерген іскерлігі және дағдысының беріктігі жайлы ақпарат алуын қамтамасыз етеді. өзін-өзі тексеру арқылы оқушылардың алған біліміне сенімі артады, орындаған жаттығу, есеп шығару және тәжірибе жұмыстарының нәтижесін бағалайды. Баға білімді есепке алу ғана емес, ол тәрбиелік құрал. Сондықтан, оқушы білімін бағалауда немқұрайлылыққа салынуға болмайды. Баға "балл" есебінде көрсетіледі. Келесі кезеге баға және оның өлшемі қандай, соған тоқталамыз. Қазіргі кезде білім беру саласының барлық құрылымында оқу-таным әрекетінің сапасын анықтайтын дәстүрлі "5" балдық жүйелер қолданылады.

"5" бағасы - оқу материалын толық, дәл логикалық, бірізділікпен айтылған жауапқа қойылады;

"4" бағасы - оқу материалын толық біледі, бірақ болар-болмас кемшілігі бар жауапқа қойылады;

"3" бағасы - жауабы негізінен дұрыс бірақ толық емес, білімінде кейбір проблемалар еске алынбаған жауапқа қойылады;

"2" бағасы - оқушы жауабында қателер, білімінде елеулі кемшіліктер бар жауапқа қойылады;

"1" бағасы - тексерілген оқу материалы бойынша білімі жоқ, толып жатқан өрескел қателер үшін қойылады[3].

Емтихан-оқушылардың білімін қорытынды тексерудің және бағалаудың арнаулы формасы. Ол (1944 жылдан енгізілген) оқушылардың білімін жинақтауға және бір жүйеге келтіруге, оларды оқу жылы бойынша оқуға ынталандырады, оқу жұмысының сапасын арттыруға көмектеседі. Емтиханмен жылдық үлгерім бағаларынан педагогикалық кеңестің шешімі бойынша қорытынды бағалар шығарылады.

Қорыта келгенде, тестілік тапсырмалардың мазмұнын іріктеудің негізгі принциптері анықталды:

Олар:

- оқытуға орналған материалдың мәнділігі мен ғылыми нақтылығы;
- тест мазмұнының оқытылатын пәннің қазіргі кездегі даму деңгейіне сәйкес болуы;
- тест мазмұны элементтерінің репрезентативтілігі;
- оқытылатын материалдың қиындық дәрежесінің біртіндеп өсуі;
- тест мазмұнының әр түрлі варианттылығы, жүйелілігі, кешенділігі мен теңдестірілгендігі;
- тест мазмұны мен формасының өзара байланыстылығы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. И.Б.Бекбаев Тесттік бақылау тәсілдерін пайдаланудың психологиялық, педагогикалық аспектілері. - А., 2010.
2. Ү.Жұмаділова Бастауыш мектеп бағдарламасы көлеміндегі тестік тапсырмалар құрылымы. - А., 2014.
3. Е. К. Рахымжанов Математикадан ауызша тапсырмаларды, тестік тапсырмаларды пайдалану әдістері. - А., 2009.

Тетяна Горпиніч
(Тернопіль, Україна)

СИТУАТИВНІСТЬ ЯК ОДИН ІЗ ГОЛОВНИХ ПРИНЦИПІВ НАВЧАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНОГО СПІЛКУВАННЯ ІНОЗЕМНОЮ МОВОЮ

Комунікативна спрямованість у навчанні іноземної мови реалізується шляхом максимального залучення в навчальний процес цілісних комунікативних актів, які відображають реальну взаємодію комунікантів, в ході якої студенти навчаються встановлювати або, якщо це необхідно, відновлювати взаєморозуміння і обмінюватися важливою інформацією.

Одиницею організації процесу навчання та однією з умов, необхідних для реалізації його комунікативної спрямованості, виступає ситуація. Оскільки принцип ситуативності є одним із ключових у комунікативно-спрямованому навчанні, необхідно зупинитися на його специфіці. На думку О. О. Леонтьєва,

ситуація як основа вербального спілкування є сукупністю мовних і немовних умов, необхідних і достатніх для здійснення мовленнєвого акту [2, с. 40]. Досить повне визначення ситуації подане Ю. І. Пассовим у книзі «Основи комунікативної методики навчання іншомовного спілкування»: «Ситуація – це універсальна форма функціонування процесу спілкування, існуюча як інтегративна динамічна система соціально-статусних, рольових, діяльнісних і моральних взаємовідносин суб'єктів спілкування, що відображена в їх свідомості і виникає на основі взаємодії ситуаційних позицій співрозмовників» [3, с. 57]. Цим визначенням автор підкреслює динамізм ситуації, а її ядром або центральною складовою визнає взаємодію учасників спілкування.

На динамізм ситуації вказує і В. Л. Скалкін, визначаючи комунікативно-мовну ситуацію як «динамічну систему конкретних факторів об'єктивного і суб'єктивного плану, які взаємодіють між собою» [4, с. 13].

У методичній літературі зустрічається ще й визначення «проблемна ситуація», яка створюється за допомогою завдання, що вимагає відкриття або засвоєння раніше невідомих знань або способів дії. Проблемна ситуація викликає у людей потребу в мовному спілкуванні. Фактор проблемності, або актуальності, присутній у комунікативно-спрямованому навчанні. Комунікативні вправи передбачають вирішення комунікативних завдань, які є актуальними для студентів. Поряд з цим у методиці навчання іноземних мов виділений проблемно-комунікативний підхід, який розглядається як засіб активізації навчально-пізнавальної діяльності. Проблемне навчання стало передумовою виникнення і стрімкого розвитку активних методів навчання, в яких навчальна проблемна ситуація є однією з основних умов реалізації комунікативної взаємодії.

Таким чином, проблема ситуації і ситуативності мовлення розкривається у дослідженнях багатьох авторів, а принцип ситуативності є фундаментальним у багатьох вітчизняних та зарубіжних методиках і дослідженнях.

Ситуативність – це властивість мови, яка виявляється в тому, що мовні одиниці в змістовому і часовому параметрах завжди співвідносяться з ситуацією і створюють потенційний контекст. Ситуативність мовлення охоплює три аспекти: 1) функціональний аспект, або функціональна сторона мовлення, тобто наявність в вимовлених фразах певного завдання, мети висловлювання; 2) ситуативна віднесеність фраз, тобто їх співвіднесеність з системою взаємовідносин співрозмовників; 3) ідентичність логічного, смислового контексту, створюваного фразою.

У навчальних цілях при складанні ситуативних завдань і використанні їх у процесі навчання спілкування іноземною мовою особливо значущим стає питання про типи ситуації. Існує досить багато класифікацій, в основу яких покладено різні параметри. Для процесу навчання іноземної мови найбільш значимі такі.

Щодо реальної дійсності розрізняють природні та навчальні ситуації. Природні ситуації припускають наявність певного кола предметів і обставин, що спонукають до висловлення. За умов навчального процесу немає можливості провести студентів через всі реальні ситуації. У той же час однією з основних цілей, яку переслідують викладачі в ході навчального процесу, є відтворення ситуацій, близьких до дійсності. Створення таких ситуацій багато в чому визначає успіх кінцевого результату, за рахунок підвищення мотивації і осмисленого вправлення.

Отже, в умовах нестачі природних ситуацій на допомогу приходять навчальна мовленнєва ситуація. Від природної ситуації навчальна відрізняється деякими властивостями: 1) додатковою деталізацією обставин, що не є обов'язковим за наявності природної ситуації, тому учасники спілкування сприймають природну ситуацію безпосередньо і приймають рішення про свою поведінку, в тому числі мовленнєву; 2) наявністю вербального стимулу; 3) можливістю багаторазового відтворення ситуації з використанням різних варіантів.

З точки зору самостійності мовленнєвої поведінки ситуації поділяються на стандартні (або стабільні) і варіабельні (або змінні). У стандартних ситуаціях мовленнєва і невербальна поведінка чітко регламентована. При варіабельних мовленнєвих ситуаціях мовленнєва поведінка зумовлена соціально-особистісними взаєминами співрозмовників, їх комунікативними намірами, загальноосвітнім рівнем тощо.

Звичайно, варіабельні ситуації носять більш творчий характер. Але успішна реалізація мовленнєвої поведінки в ситуаціях даного типу можлива лише при попередньому оволодінні стандартними ситуаціями. Ось чому стандартні ситуації частіше використовують на початкових етапах навчання. Варіабельні ситуації важчі для засвоєння, але вони дають можливість наблизити навчальний процес до реальності, імітуючи конкретні умови і відповідну мовленнєву поведінку людей, а спонтанність, незапланованість є однією з характерних рис спілкування між людьми.

За способом відтворення умов взаємодії комунікантів ситуації бувають вербальні, вербально-зображальні і зображальні, або, іншими словами, мовні та екстралінгвістичні. Екстралінгвістичні (або позамовні) ситуації створюються за допомогою немовних засобів-ілюстрацій. У мовних ситуаціях стимул створюється за допомогою словесного опису.

За способом взаємодії ситуації спілкування зазвичай поділяються на мовні (вербальні) і поведінкові (невербальні). Попри це частіше переважають ситуації, що поєднують мовні засоби з кінетичними (позою, мімікою, жестом).

За обсягом висловлювання виділяють мікроситуації (2-3 репліки) і макроситуації. За формою висловлювання ситуації можна розділити на предметні (описові) і ситуації відносин (дискусійні). На наш погляд, у комунікативно-спрямованому навчанні всі ситуації є ситуаціями відносин. Цей висновок впливає із визначення ситуації як «системи взаємовідносин учасників спілкування».

Таким чином, як бачимо, існує багато визначень та класифікацій ситуації, які по суті не суперечать одне одному. У процесі навчання необхідно використовувати всі можливі природні ситуації і створювати наближені до дійсності навчальні мовленнєві ситуації, які носять проблемний характер й імітують реальне спілкування.

Деякі автори вважають, що навчально-мовленнєва ситуація відрізняється від проблемної «деперсоніфікацією» умов стосовно мовця. На наш погляд, це характерно для навчально-мовленнєвої стандартної ситуації, варіабельна ж ситуація носить яскраво виражений проблемний характер.

Навчальна мовленнєва ситуація повинна забезпечувати потреби студентів в спілкуванні і представляти сукупність життєвих умов, що спонукають до вираження думок і використання при цьому певного мовного матеріалу. У процесі навчання вона виступає як: 1) одиниця побудови навчального посібника; 2) спосіб організації матеріалу на занятті; 3) критерій організації серії або системи вправ; 4) засіб підвищення мотивації студентів.

Для виникнення мови недостатньо однієї ситуації, потрібен ще стимул, тобто «спонукальна причина здійснення чого-небудь». Мовленнєві стимули можуть бути природними і штучними. Природні мовленнєві стимули виникають при спілкуванні з іноземцями, тобто носіями мови. Штучні мовленнєві стимули можна створити під час бесіди зі співвітчизниками в навчальних цілях.

Ступінь штучності мовленнєвого стимулу залежить від зацікавленості студентів конкретною темою, від конкретності ситуації та її динамічності. Мовленнєві стимули, які ґрунтуються на інтересі, можуть наближатися до природних. Це відбувається тоді, коли студенти описують щось таке, що близько їх стосується (наприклад, свою сім'ю, хобі, професійну діяльність) – такі ситуації Й. М. Берман і В. А. Бухбіндер називають предметними ситуаціями, – а коли студенти передають свою особисту думку про які-небудь події, явища – ситуаціями відносин [1].

Таким чином, ситуація в комунікативно спрямованому процесі навчання іншомовного спілкування виконує кілька функцій: слугує для формування навичок та розвитку мовленнєвих умінь, виступає одним із способів мотивації мовленнєвої діяльності, а також способом презентації матеріалу і є ефективною основою організації мовного матеріалу в процесі навчання професійно-зорієнтованого спілкування. При цьому ситуація є одиницею організації, в той час як одиницею навчання є мовленнєвий акт. Завдання викладача – використати ситуацію для формування комунікативної компетентності студентів.

Література:

1. Берман И. М. Ситуативность и обучение устной речи / И. М. Берман, В. А. Бухбиндер // Иностранные языки в школе. – 1964. – № 5. – С. 9.-13.
2. Леонтьев А. А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии / А. А. Леонтьев. – М.: РАО/МПСИ, 2001. – 127 с.
3. Пассов Е. И. Основы методики обучения иностранным языкам / Е. И. Пассов. – М., 1987. – с. 24.
4. Скалкин В. Л. Ситуация, тема и текст в лингвометодическом аспекте / В. Л. Скалкин // Русский язык за рубежом. – 1983. – № 3. – С. 30.-36.

**Анаїт Данієлян, Юлія Вовк
(Київ, Україна)**

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРОФЕСІЇ

Ефективність педагогічних процесів обумовлена обов'язковою наявністю умов. Поняття «умова» трактується різними науковцями неоднозначно. Одні вчені розуміють під терміном «педагогічні умови» обставини чи можливості, від яких залежить успішність функціонування та розвитку певної педагогічної системи, інші вчені характеризують умови як фактори і правила успішності життєдіяльності педагогічної системи, треті - вимоги, які мають виконувати педагоги з метою забезпечення ефективності педагогічного процесу.

Аналіз формулювання сутності педагогічних умов у різних наукових дослідженнях, доводить, що більшість учених пов'язують умови з основними дидактичними категоріями: форми, методи, засоби, прийоми тощо. Заслугує уваги розуміння педагогічних умов, як системи взаємозалежних, взаємодоповнюваних, взаємопов'язаних метою та смислом компонентів, яке надається у дослідженні Л.Фоміної.

На нашу думку, це найбільш точна характеристика сутності педагогічних умов, з огляду на те, що це, дійсно, система. Вдалим є також відсутність залежності компонентів педагогічних умов від конкретних дидактичних категорій, що, на наш погляд, дозволяє визначати їх найбільш точно, конкретно, максимально наближено до проблеми.

Для обґрунтування педагогічних умов формування ціннісного ставлення майбутніх учителів початкової школи до професії оглянемо результати наукових досліджень, присвячених розробці та експериментальній перевірці ефективності педагогічних умов у процесі формування у студентів різних категорій цінностей.

Так, Н.Сучкіна, досліджуючи проблему ціннісного ставлення студентів до професійної діяльності, визначає такі педагогічні умови: забезпечення мотивації формування ціннісного ставлення до професійної

діяльності; створення гуманної атмосфери взаємовідносин всіх суб'єктів професійного виховання студентів; забезпечення педагогічною підтримкою їх професійно-особистісного розвитку і самовдосконалення; стимулювання співпраці та взаємодії навчального закладу і сім'ї у професійно-особистісному розвитку студентів; врахування вікових та індивідуальних особливостей студентів при включенні їх у професійно розвиваючі види та сфери діяльності тощо [7].

В. Овсяннікова, Т.Лашко у своєму дослідженні однією з провідних умов формування у майбутніх фахівців ціннісного ставлення до професійної діяльності визначають використання в освітньому процесі ВНЗ активних методів і технологій навчання [5]

У своєму дослідженні ми визначили такі **педагогічні умови**:

- 1) *формування активної суб'єктної позиції майбутніх фахівців в процесі професійного становлення;*
- 2) *забезпечення емоційного проживання кожним студентом ситуацій навчання;*
- 3) *використання активних методів і технологій навчання.*

Розкриємо сутність кожної з умов та спробуємо охарактеризувати її значущість у формуванні ціннісного ставлення майбутніх учителів початкової школи до професії.

Формування активної суб'єктної позиції майбутніх фахівців в процесі професійного становлення. Проблема «суб'єктності» належить до однієї з найбільш актуальних в різних науках. Початок її розвитку в психолого-педагогічній науці відноситься до 20-30-х років минулого століття, проте значне поширення психологія суб'єкта одержала тільки в останні десятиліття. Сьогодні у більшості психолого-педагогічних досліджень суб'єктність набуває статусу методологічного принципу й одночасно виступає предметом наукових досліджень.

Основою для вивчення категорії суб'єктності стала концепція людини як суб'єкта, розроблена С.Рубінштейном, яка набула подальшого розвитку у дослідженнях Б. Ананьєва, К.Абульханової-Славської, Л.Анциферової, А.Брушлинського та ін. С.Рубінштейн пов'язує особистісний розвиток людини із його суб'єктністю, визначає суб'єктність як самостійну активність, самостійний рух, розвиток, усвідомлену саморегуляцію. Вчений визначав якість суб'єкта як детермінанту здійснюваних людиною змін у світі, її здатність до самостійності, самодетермінації і самовдосконалення [6].

В.М. М'ясищев розглядає суб'єктність через призму розробленої ним концепції відносин особистості. Вчений вважає, що ставлення змістовно визначає особистість як активного суб'єкта з вибіркоким характером його внутрішніх переживань і зовнішніх дій, які спрямовані на різні сторони дійсності. Ставлення, на думку В.М. М'ясищева, відображає активну, вибіркоку позицію особистості до світу, людей, самої себе й визначає індивідуальний характер її діяльності та поведінки.

О.Мешко та Г.Мешко, досліджуючи сутність поняття суб'єктності майбутнього вчителя, розуміють особистість, здатну до самовизначення і свідомої саморегуляції своїх дій на основі внутрішньо виробленої професійної позиції. Важливими для нашого дослідження є погляди вчених на прояв суб'єктності майбутнього вчителя, серед яких особливого значення набувають:

- суб'єктивна фіксація професійно-значущих способів діяльності, вироблення на цій основі власної системи дій;
- вироблення особистісних критеріїв і норм професійної діяльності;
- вихід за рамки нормативної діяльності, здатність авторського проектування особистісно-значущого способу здійснення життєвих і професійних стратегій [4].

Отже, прояв суб'єктності виступає своєрідним антиподом нормативно-рольової позиції; відображає і розвиває індивідуальність, авторство, суб'єктивність особистісної позиції, дає можливість виходу за межі заданої діяльності, дозволяє окреслити перспективи подальшого саморозвитку; надає діяльності неповторної, особистісної своєрідності. Це потребує значний змін форм і методів навчання майбутніх учителів початкової школи, переорієнтації навчального процесу на формування суб'єктної активності.

Студент як суб'єкт, який, перш за все, у вищому навчальному закладі здобуває вищу освіту. Тобто, об'єктом, на який спрямована його суб'єктна активність, виступає «освіта». Система ціннісних орієнтацій особистості, життєва позиція, накопичений особистий досвід, що оформляються в період студентства, на думку вчених, дозволяють студентові певною мірою проявити суб'єктну позицію стосовно пропонованих умов освіти, відрефлексувати особистісний смисл освіти, здійснити суб'єктний вибір різних варіантів проходження освітніх маршрутів. Характер сучасної вузівської освіти, вважають науковці, сприяє цьому, адже вона значною мірою орієнтована на самоосвіту, і в її організації переважають форми самостійної роботи студентів. Це, з одного боку, ініціює й розвиває суб'єктну складову позиції студента, а з іншого боку - для досягнення якості освітніх результатів - припускає її обов'язкове включення [4].

Проте, цілком погоджуючись з вищезазначеними характеристиками сучасної вищої освіти, а саме її максимальну орієнтацію на самоосвіту, спробуємо припустити, що для того, щоб студент під час самостійної роботи за різними навчальними дисциплінами максимальною мірою проявляв власну суб'єктну активність, тобто здійснював активну, творчу, усвідомлену діяльність, як спрямована на бажаний значущий результат, необхідно цілий комплекс сформований знань, вмінь, наявність навчальної мотивації студента, ціннісного ставлення до навчання і майбутньої професії тощо. В іншому випадку виконання самостійної роботи не забезпечить прояви суб'єктності студента. Крім того, аудиторні форми навчальної роботи, на нашу думку, набувають величезного значення у процесі підготовки майбутніх учителів до самостійних форм роботи.

Не викликає сумніву тісний взаємозв'язок суб'єктної позиції майбутнього учителя початкової школи у навчальному процесі з формуванням у студентів ціннісного ставлення до професії. Особливого

розвитку в активній суб'єктній позиції набувають всі структурні компоненти ціннісного ставлення до професії. Це доводить необхідність створення означеної умови з метою перевірки її ефективності у процесі формування у майбутніх учителів початкової школи ціннісного ставлення до професії.

Розкриємо сутність другої педагогічної умови – забезпечення емоційного проживання кожним студентом ситуацій навчання - яка здебільшого пов'язана із емоційним та мотиваційним компонентом ціннісного ставлення майбутнього вчителя початкової школи до професії.

Для з'ясування сутності означеної умови, необхідно розкрити значення емоцій в процесі формування категорії «ставлення». Особливого місця для розкриття значення емоцій у формуванні ставлення займають психологічні дослідження (О.Алфєров, П.Гальперін, Р.Гурова, Г.Костюк, О.Леонтьєв, О.Павлюк, Д.Ельконін, В.Юркевич та інші). Тісний зв'язок переживання позитивних емоцій та виникнення мотивації до певної діяльності констатують ряд дослідників: Л.Божович, В.Кутішенко, О.Леонтьєв, Т.Матіс, О.Миленький, В.Юркевич.

Емоції, на думку О.Леонтьєва, є необхідною умовою будь-якої діяльності, в тому числі, професійної, вони, виконуючи функцію «внутрішніх сигналів», порушують "рівнозначність орієнтирів перед суб'єктом, внаслідок чого деякі із них набувають особливого сенсу" [3,с.32]. Це є доказом того, що емоційне проживання майбутніми вчителями початкової школи різних професійно-педагогічних ситуацій в процесі навчання є основою для формування в них ціннісного ставлення до професії.

О.Алфєров у своїх дослідженнях також підкреслює значну силу емоцій та почуттів, які, визначають емоційну складову категорії ціннісного ставлення. На думку вченого, почуття та емоції знаходяться в тісному зв'язку та у перебувають у постійній взаємодії зі ставленням, послаблюючи або посилюючи його в залежності від прожитих емоцій. Дійсно позитивні емоції від професійної діяльності сприяють формуванню у майбутніх учителів початкової школи ціннісного ставлення до професії, водночас, сформоване ціннісне ставлення до професії, важливим компонентом якого є емоційний, веде за собою відчуття позитивних емоцій у процесі професійної підготовки. [1].

Необхідність емоційного включення суб'єктів у навчальну діяльність для формування позитивного ставлення до неї доводить О.Павлюк, вивчаючи процес формування емоційного компоненту мотивації начальної діяльності школярів [11,с 16].

Значний внесок у розумінні значення емоцій у будь-якій діяльності зроблено М.Яновською. Дослідниця визначила, що емоції людини є складовою компонентою почуттів. Почуття як якість особистості; є ні що інше, як емоційне ставлення до дійсності. Почуття може бути позитивним або негативним. Не різкий, але стійкий прояв емоцій у особистості називається настроєм. Таким чином, емоції, почуття, настрої взаємопов'язані. Виховання може бут и ефективним лише трансформуючись через психічний стан суб'єкта [10].

Виступаючи оцінками, емоції «помічають» для особистості ті чи інші цінності, спонукають її до їх «завоювання» і ствердження. Б.Додоном було встановлено, що цінність однакових переживань для різних особистостей має різний ранг, що пов'язано з виділенням типу емоційної спрямованості з урахуванням найбільш цінного для особистості емоційного переживання. Проте науковець підкреслює важливість проживання всього спектру емоцій у навчальній діяльності.

Як доводить аналіз психологічних досліджень, емоціональна сфера ставлення тісно пов'язана з мотиваційною. Зв'язок емоцій та мотивів у структурі ставлення має досить складний характер, який відображено у публікаціях Л.Божович, Г.Костюк, В.Кутішенко, О.Леонтьєв, С.Рубінштейн.

Так, встановлюючи взаємовідношення емоцій і мотивів, О.Леонтьєв розуміє емоції як відображення відношень між мотивами суб'єкта, його потребами й успішністю або можливістю успішної реалізації відповідної їм діяльності. Як підкреслює вчений, позитивні та негативні емоції «успіху-неуспіху» найбільш суттєво проявляють себе при наявності зовнішніх або внутрішніх «результативних» мотивів діяльності. Внутрішні «процесуальні» мотиви діяльності мають відносно частковий вплив емоцій [2, с.30].

На думку С.Рубінштейна, поява емоцій залежить від результату дії і вихідним мотивом діяльності: "Емоційні процеси набувають позитивного чи негативного характеру залежно від того, чи перебуває дія, яку індивід здійснює, і вплив, якому він піддається, в позитивному чи негативному відношенні до його потреб, інтересів, настановлень. Ставлення індивіда до них і до ходу діяльності, перебіг якої здійснюється відповідно до них чи врозріз з ними, визначає долю його емоцій" [6, с.116].

Важливість емоцій у професійній підготовці майбутніх учителів початкової школи є предметом дослідження Н.Білоконної. Авторка зазначає, що в період професійного становлення майбутнього вчителя відбувається процес засвоєння суспільних цінностей, соціальних норм, типів мотивацій. Ціннісні утворення стають пов'язаними не тільки з ідеалом, а й з образом «Я», що визначає розвиток емоційної спрямованості особистості.

Отже, детермінантою ціннісного ставлення до професії за твердженням видатних психологів, виступають емоції, пов'язані з процесом та результатом будь-якої педагогічної діяльності.

Перейдемо до третьої педагогічної умови, яка полягає в використанні активних методів навчання у процесі формування ціннісного ставлення до професії.

Активні методи навчання є предметом дослідження багатьох вчених, серед яких Р.Руденко, В.Волович, В.Лавриненко, С.Шаронова, І.Шостак та ін. Впровадження в навчальний процес вищої школи методів активного навчання розглянуто А. А. Вербицьким, Ю. М. Ємельяновим, І. Я. Лернером, А. М. Матюшкіним, В. А. Рибальським, А. М. Смолкіним, П. М. Щербанем та ін.

Активні методики, на думку І. Шостака, полягають в тому, що студент переважно стає суб'єктом навчання, вступає в діалог з викладачем, виконує творчі, проблемні завдання. Ознаками активних методів навчання є:

- навчання в ситуаціях, максимально наближених до реальних;
- навчання не як повідомлення знань, а як практичне використання цих знань;
- навчання в емоційно насиченому процесі колективної праці [9].

Важливим доказом ефективності активних методів навчання є результати дослідження Х. Є. Майхнера, який довів, що людина у процесі пасивного сприйняття запам'ятовує 10 % того, що прочитала, 20 % – того, що почула, 30 % того, що побачила, 50 % побаченого та почутого, а при активному сприйнятті в пам'яті зберігається 80 % того, що говорить сама, і 90 % того, що виконує або створює самостійно. Отже, можна зробити висновки, що активні методи навчання значно поліпшують запам'ятовування матеріалу, сприяють його ідентифікації та цілеспрямованій практичній реалізації. Саме вони дозволяють зробити освітній процес більш результативним.

Аналіз наукових джерел дозволив констатувати перевагу активних методів у результативності навчання, проте, для нашого дослідження важливим є можливості активних методів навчання у процесі формування ціннісного ставлення майбутніх учителів початкової школи до професії. Зазначимо, що активні методи навчання, серед яких дискусії, ігри, тренінги, забезпечують стійку суб'єктну позицію кожного учасника, дозволяють емоційно «прожити» отримані професійні знання чи вміння, формують інтерес, стимул, мотив навчання, дозволяють активно діяти та оцінювати власну діяльність та діяльність інших. Як бачимо, всі компоненти ціннісного ставлення до професії, а саме мотиваційний, емоційний, когнітивний, діяльнісний та рефлексивний, набувають стійкого розвитку. Це доводить важливість використання активних методів навчання у процесі формування у майбутніх учителів початкової школи ціннісного ставлення до професії.

Отже, ми обґрунтували педагогічні умови формування ціннісного ставлення до професії в професійній підготовці майбутніх учителів початкової школи. Визначені умови потребують подальшої експериментальної перевірки їх ефективності.

Література:

1. Алферов А. Д. Формирование ответственного отношения к учению : учеб. пособие к спецкурсу / А. Д. Алферов. – Ростов н/Д : РГПИ, 1984. – 94 с.
2. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
3. Леонтьев А. Н. Мотивы и эмоции / А. Н. Леонтьев. – М. : МГУ, 1972. – 39 с.
4. Мешко О.І. Особливості суб'єктної складової професійної позиції майбутнього вчителя [Електронний ресурс] / О. І. Мешко. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/993/94/>
5. Овсяннікова В., Лашко Т. Особливості формування у майбутніх ціннісного ставлення до професійної діяльності / В.Овсяннікова, Т.Лашко // Вісник Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2012. - №2 (18). – с.135-138.
6. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – 720 с.
7. Сучкина Н.Н. Педагогические условия формирования ценностного отношения студентов аграрного колледжа к профессиональной деятельности: дисс...канд. пед. наук: 13.00.08 / Н.Н.Сучкина. - Курск, 2003. – 226с.
8. Фомина Л. П. Организационно-педагогические условия деятельности негосударственной адаптивно-развивающей школы: дис...канд.пед.наук: 13.00.01 / Л.П.Фомина. – Санкт-Петербург, 2006. – 208с.
9. Шостак І.В. Активні методи навчання при вивченні курсу "Соціологія" / І.В.Шостак // Наукові записки. Серія "Психологія і педагогіка". – Вип. 9. – Острог, 2007. – С. 523-530.
10. Яновська М.Г. Эмоциональные аспекты нравственного воспитания / М.Г.Яновська. – М.: Просвещение, 1986. – 160 с.
11. Павлюк О.І. Формировани емоционального компонента мотивации учебной деятельности школьников.: Автореф. дис. ... канд. психолог. наук. – М., 1984. – 24 с.

Ё. Джуманазаров, М. Хусайнов
(Узбекистан, Наманган)

МАКТАБГАЧА ТАРБИЯ МУАССАСАЛАРИ ВА ОИЛАДА БОЛАЛАРНИ КАСБЛАР ҲАҚИДАГИ ТАСАВВУРЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Оилада тарбияланаётган болаларнинг касбга мойиллигини камол топтириш самарадорлигини таъминлашда уларни касблар ҳақидаги тасаввурларини шакллантириш муҳим аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан болаларда касблар ҳақидаги тасаввурларини шакллантириш йўллари аниқлаш борасида қуйидаги тадқиқот ишлари амалга оширилди.

Мактабгача тарбия муассасалари ҳамда оилаларда мазкур йўналишда олиб борилаётган фаолиятнинг ҳолатини аниқлаш мақсадида тарбиячилар ва фарзандларини ўзлари тарбиялаётган оналар ўртасида сўровнома ўтказилди. Сўровномада мактабгача таълим муассасаларининг 160 нафар тарбиячиси ҳамда фарзандлари шу муассасаларда тарбияланаётган 112 нафар оналар иштирок этдилар. Сўровномада иштирок этган тарбиячи ва оналарга қуйидагича саволлар берилди.

1. Сиз машғулотларингизда болаларни касблар ҳақидаги тасаввурларни шакллантириш учун қандай усуллардан фойдаланасиз?

2. Болаларни касблар ҳақидаги ўйинларга тайёрлаш жараёни нималардан иборат.

Сўровнома натижалари қуйидаги жадвалда келтирилади:

Сўровномадаги саволлар №	Берилган жавоблар варианты	Миқдори	Ҳоизи
1	1. Сухбат ўтказаман	70	43 %
	2. Экскурсияга олиб бораман	56	35 %
	3. Ўйиндан фойдаланаман	34	22 %
2	1. Ўйин қоидадини тушунтириш лозим	62	38 %
	2. Ўйин мақсадини айтиш керак	59	36 %
	3. Ота(она) тарбияси, тенгдошлари дан касблар ҳақида тушунча олиш	29	26 %

Оила бошлиқларига (оналарга) биз қуйидаги савол билан муурожаат этдик: «Фарзандингизда касблар ҳақида тушунчалар шакллантириш борасида қандай ишларни бажарасиз?». Саволга қуйидагича жавоб олддик:

№	Жавоб вариантлари	Миқдор	Ҳоиз
1	Ўз касбим ҳақида гапираман	20	17 %
2	«Шофёр» «Магазинчи» ўйинларини биргалиқда ўйнайман	30	28 %
3	Бу борадаги билимларни етарли эмаслиги сабабли саволларга жавоб беролмайман	62	55 %

Жадвалларнинг тахлили асосида қуйидагиларни таъкидлаш лозим.

Сўровномада қатнашган тарбиячи-педагогларнинг 70 нафари (43 %) сухбат ўтказишни, 56 нафари (35 %) экскурсиялар ташкил этиш орқали болаларни касблар ҳақидаги тасаввурларини шакллантиришни эътироф этган. Фақатгина 34 нафар тарбиячи (22 %) касблар ҳақида тасаввурни шакллантиришнинг усули сифатида ўйинлардан фойдаланишларини таъкидлаганлар.

Сўровноманинг касблар ҳақидаги ўйинларга тайёрлаш жараёни билан боғлиқ саволига 29 нафар иштирокчи (26 %) тўлиқ бўлмаса ҳам аниқроқ жавоб беришга, яъни улар болаларни касблар ҳақида ўйинларга тайёрлаш жараёни муайян таркибий қисмлардан иборат бўлишини кўрсатган.

Сўровномада иштирок этган, фарзандларини яққа ўзлари тарбиялаётган оналарнинг 62 нафари (58 %) касблар ҳақидаги тасаввурларини шакллантириш бўйича билимлари етарли эмаслигини таъкидлашган.

Н. О. Диёрова
(Ташкент, Ўзбекистан)

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У СТУДЕНТОВ НЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЙ ВУЗА (НА ПРИМЕРЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ)

Семинары, практические занятия, курсовые и выпускные работы, дискуссии, самостоятельные работы, решение практических задач, рассмотрение коренных ситуаций – все это входит в активные методы обучения студентов. А наиболее простой метод обучения это практические занятия, где основной целью является закрепление полученных теоретических занятий и приобретение практических навыков при решении конкретных задач. Деловые игры можно проводить и в ходе практического занятия по русскому языку, так как они помогают студентам развить: обмен и борьбу мнений, свободу критики, творческую деятельность, детальный анализ мотивации, снять зажимы и страх, и психологическую инерцию.

Обучение при помощи деловых игр повышает интерес к занятиям и к тем проблемам, которые моделируются, и разыгрываются в их процессе. Познавательность в процессе обучения характеризуется тем, что студенты получают и усваивают большее количество информации, которая основана на примерах конкретной деятельности, что способствует приобретению участниками игры навыков принятия решений. Изменяется самооценка студентов, которая становится более объективной, в лучшую сторону изменяются взаимоотношения преподавателей и студентов, причем это относится не только к преподавателям, проводящим деловые игры, но и к педагогам многих других дисциплин, знание которых помогает успешному участию в играх и их проведению.

Деловая игра создает между преподавателем и студентами и между членами группы особые доверительные отношения, которые требуют взаимопонимания и взаимодействия участников, и предлагает межличностные контакты. Совместная деятельность повышает профессиональный авторитет и укрепляет положение преподавателя как организатора процесса обучения, сплачивает студенческую

аудиторию, создает в группе дружеские непринужденные и одновременно деловые отношения, которые построены на общности задач взаимопомощи.

У человека предрасположенность к игре заложена на уровне интеллекта, поэтому первая задача преподавателя – разбудить в студенте вкус к деловой игре и само желание играть. Вторая задача – направить игру в нужное русло, так как игра интересует нас не сама по себе, а лишь потому, что она помогает студентам приблизиться к вполне конкретным целям обучения.

Самому преподавателю деловая игра дает огромное профессиональное удовлетворение, так как благодаря ей и сам процесс обучения становится процессом непрерывного творчества. Студенту игра помогает по – новому увидеть и себя и партнера, а также предмет обучения, поэтому использование деловой игры положительно влияет на все остальные аспекты учебного процесса.

Обычно даже трудный для студентов материал игра позволяет представить в привлекательной для них форме. Игровые задания по разнообразию нельзя сравнить ни с какими-то другими приемами обучения: преподаватель практически имеет возможность неограниченного выбора, который позволяет максимально индивидуализировать учебный процесс с учетом уровня и особенности личности студентов.

Подготовка к деловой игре связана с введением языкового и коммуникативного материала, который необходим для выполнения игрового задания. Студенты перед началом игры должны знать или иметь под рукой:

- а) списки слов, словосочетаний и выражений;
- б) проблемный информационный материал, ориентирующий в деловой проблеме;
- в) реквизит – предметы реальные или условные, над которыми будут совершаться игровые действия.

Деловые игры можно подразделить на следующие классы:

- *соревнования* – в них главной движущей силой является спортивный интерес: кто быстрее, точнее, оригинальнее выполнит задание. Эти игры ведутся по командам, перед командой ставится задача выиграть;
- *ролевые* – делятся на микро этюды (в которых участвует по 4 студента) и макро этюды (от 5 студентов до всей группы). Ролевые игры представляют собой ряд проблемных задач, в которых основная цель – прийти к согласию или наладить взаимодействие с партнерами. В ролевых играх формируются социально-ролевые отношения участников;
- *инструментальные* – игры, в которых студенты манипулируют различными предметами, комментируя свои действия. К ним можно отнести также составление и заполнение различных анкет, бланков и т.п.;
- *дискуссии* – преподаватель, используя общую проблему, которая вызывает интерес студентов, побуждает их к развернутым высказываниям, где они выражают и аргументируют свою точку зрения;
- *сопровождение действия словом* – в этих играх студенты совершают различные действия, при которых использование предмета не обязательно или не нужно; при этом совершаемые действия комментируются.

Игры бывают: фонетические, лексические, грамматические, предкоммуникативные.

К фонетическим относятся: Акцент, Интонация, Опера, Только шепот, Драматический хор, Будьте категоричны, Конкурс Демосфенов и др.

К лексическим играм относятся: Словарь, Типография, Сколько вы знаете слов на эту букву, Самый внимательный, Живой – неживой, Что я загадал?, Слово за словом, Игра в слова, Кто быстрее составит слово, Испорченный телефон или телеграф, Сортировка слов, Составьте кроссворд, Тест на комбинаторику, Самый наблюдательный, Толковый словарь, У карты Узбекистана, Кто лучше знает карту, Кто лучше знает русскую литературу (русское искусство), Факт за фактом, Все о (Пушкине, Лермонтове, Толстом, Тургеневе и т.д.) и др.

К грамматическим играм относятся: Корень и дерево, Одно слово, Имя, Глагол, Буриме, Знаток, Телеграмма, Что нам стоит дом построить и др.

К предкоммуникативным играм относятся: Разговор ни о чем, Универсальный ответ, Кто больше, Что это значит, Вставьте реплику, Кто это говорит, Строгий редактор, Типографская ошибка, Как бы это лучше сказать, Что принято говорить в таком случае, Продолжите маршрут, Что значит эта пословица, Что мы потеряли, Ответственная беседа и др.

Темы деловых игр так же могут быть различны, например, знакомство, представление и т.д.

В этой теме главное – налаживание первого контакта и определение основных социально-ролевых отношений (формальное, неформальное, дружеское общение) с собеседником. В рамках этой темы можно использовать деловую игру «Визитная карточка» (инструментальная игра). Студенты должны составить визитную карточку каждый для себя.

На практическом занятии деловой игры рекомендуется использовать задания по всем аспектам, акцентируя внимание на:

- а) плохо усвоенном системном в материале;
- б) в материале, актуальном для последующей работы.

Деловая игра подытоживает весь пройденный материал и позволяет достичь следующих результатов:

- проверить уровень усвоения учебной информации;

- отработать умения и навыки индивидуального и группового анализа проблем и принятия решений;
- владеть навыками самостоятельного принятия решения;
- развить логическое мышление;
- закрепить знания по изученной теме.

Основная задача преподавателя в деловой игре – побудить студентов к спонтанным высказываниям, приучить действовать инициативно, коллегиально, мгновенно, а главное убрать языковой барьер и страх.

Обыкновенное занятие во время деловых игр превращается в рабочий день в гостинице, офисе, отделе кадров, презентацию своего проекта, фирмы, предприятия. Игра предлагает обучение не только деловому общению устно, но и помогает обучению письменной речи.

Деловые игры можно поделить на: обучающие, исследовательские, производственные, познавательные, управленческие.

Деловые игры помогают создавать благоприятную обстановку среди студентов, так как они снижают тревогу говорящего и тем самым располагают к быстрому овладению материала. Нерешительные и застенчивые студенты вступают в диалог с преподавателем, и выражают свои мнения и чувства.

Игра заставляет студента думать и находить решения, а также предлагать свои идеи. В легкой, непринужденной форме игры студенты усваивают и запоминают материал легче и больше, и получают опыт общения друг с другом, а главное разрушается языковой барьер неуверенности.

Деловая игра – это обучение в действии, так как студенты применяют ситуации, которые выдели в реальной жизни или на практике.

Игра это использование нового материала в общении, приближенном к естественной среде. Интерес студента к занятию это условие хорошей успеваемости, опыт, необходимый им в дальнейшей профессиональной деятельности, а деловая игра им это все дает.

Скука – враг преподавания, поэтому мы должны привлечь студента к приобретению новых знаний и умений.

Литература:

1. Методика преподавания языка. М.: Просвещение, 1995.
2. Справочник лингвистических терминов. М.: Просвещение, 1997.

**Людмила Евменова
(Павлодар, Казахстан)**

РАЗВИТИЕ СВЯЗНОЙ УСТНОЙ РЕЧИ ПОСРЕДСТВОМ ТЕАТРАЛЬНО-ИГРОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У ДЕТЕЙ С СИНДРОМОМ ДАУНА

На современном этапе развития специальной педагогики наблюдается значительный прогресс в разработке и практическом применении новых методов обучения детей с отставанием умственного развития. Интеграционные процессы, происходящие в сфере образования, способствовали активному включению в систему специального образования детей со сложными нарушениями в развитии. Среди указанной категории детей особое место занимают дети с синдромом Дауна, количество которых с каждым годом неуклонно растет. В связи с этим одной из задач специальной педагогики является совершенствование эффективности педагогического воздействия на детей с синдромом Дауна с целью оптимального развития их потенциальных возможностей, подготовки к самостоятельной жизни и включения в социальную среду полноправными членами общества.

Для детей с синдромом Дауна характерны множественные нарушения психофизического развития: отставание в формировании и развитии тонкой и общей моторики; часты проблемы со слухом и зрением; слабая кратковременная слуховая память; более короткий период концентрации; трудности овладения и запоминания новых понятий и навыков; трудности с умением обобщать, рассуждать и доказывать; трудности с установлением последовательности (действий, явлений, предметов и др.). Особое место среди нарушений психофизического развития у детей с синдромом Дауна имеют проблемы с развитием речи: проблемы в произношении звуков; меньший словарный запас, приводящий к менее широким знаниям; пробелы в освоении грамматических конструкций; способность скорее осваивать новые слова, чем грамматические правила; проблемы в изучении и использовании общепринятой речи и т.д. Одна из основных особенностей речевого развития детей с синдромом Дауна – значительное отставание активной речи. Отставание в развитии речи вызвано комбинацией факторов, из которых часть обусловлена проблемами в восприятии речи и в развитии познавательных навыков. Любое отставание в восприятии и использовании речи может привести к ухудшению интеллектуального развития.

Недоразвитие связной речи отмечается у всех детей с интеллектуальной недостаточностью и оказывает отрицательное влияние на развитие, обучение и социализацию ребенка. Своевременная и целенаправленная работа по развитию связной речи способствует развитию мыслительной деятельности, усвоению школьной программы, улучшению межличностного общения и социальной адаптации учеников специальной школы. Однако вопросы, непосредственно связанные с проблемами формирования и

розвиття зв'язної мови у молодших школярів з синдромом Дауна, на сьогоднішній день недостатньо розроблені. В спеціальній літературі дуже мало методических і теоретических рекомендацій, присвячених даній проблемі. Таким образом, в нинішнє час проблема розвитку зв'язної мови у учнів з синдромом Дауна є актуальною як в практическому, так і в теоретическому плані.

В ході нашого дослідження ми передположили, що система корекційно-розвиваючої роботи по розвитку зв'язної мови у дітей молодшого школярського віку з синдромом Дауна буде більш ефективною і цікавою для дітей, якщо буде спиратися на театральну-ігрову діяльність. Дане дослідження проводилося на базі спеціальної корекційної школи з дітьми в віці 9-11 років, якими діагностовано синдром Дауна. Наше дослідження проводилося поступово. На етапі констатуючого експерименту була проведена первинна діагностика стану зв'язної мови у дітей молодшого школярського віку з синдромом Дауна, щоб внаслідок ми могли констатувати зміни, що відбулися в результаті проведення корекційно-розвиваючої роботи за допомогою театральну-ігрової діяльності. Результати первинного обстеження показали низький рівень розвитку зв'язної мови у дітей з синдромом Дауна. Діти не могли передати зміст уже відомих їм казок, перерахувати головних персонажів, знайти початок твору і порівняти з ілюстрацією, відтворити початок казки со слів «Жили-були», при переказі тексту постійно порушувалася послідовність викладу і змістові зв'язки розповіді, спостерігався бідний словниковий запас, стереотипність оформлення мови.

На формуючому етапі нашого дослідження ми розробили корекційно-розвиваючу програму, розраховану на навчальний рік і засновану на театральну-ігрової діяльності. В дану програму ми включили роботу з дитячими творами різних жанрів, драматизацію творів, спільне розповідання творів з опорою на предметні і сюжетні картини, пальчикові ігри, лялькові спектаклі, речі, рольові ігри, виготовлення героїв творів з пластиліну, картону і т.д. (закріплення образу героя, відтворення послідовності подій, проігрування казки по ролям з допомогою виготовлених фігур). Твори підбиралися нами з урахуванням особливостей психофізического розвитку дітей з синдромом Дауна, вікових і індивідуальних особливостей дітей в експериментальній групі, з урахуванням динаміки розвитку мови дітей і знову з'являючихся складностей, з урахуванням наростання складності сюжету твору і збільшення кількості персонажів твору, збільшення кількості слів у головних і другорядних героїв твору, а також з урахуванням календарно-тематического планування занять в даному класі спеціальної школи.

В результаті проведеного комплексу корекційно-розвиваючих занять на контрольному етапі нашого дослідження ми змогли відслідкувати позитивну динаміку показників розвитку мови у дітей з синдромом Дауна. Аналіз проведеного дослідження показує позитивну динаміку в розвитку пасивного і активного словника дітей. У дітей сформувалися деякі навчальні навички (наприклад, навичка правильно і повно відповісти на запитання: Хто це? Що це? Де це? Що він робить?); розширився активний словник за рахунок іменників і дієслів; розвивалося зорове увагу, вміння розглядати картини і розпізнавати зображення; розвивалося слухове увагу, вміння вислухуватися до мови дорослого; покращилося стан логіческого мислення; розвивалася пам'ять.

Таким образом, проведена робота по впровадженню в процес розвитку мови дітей з синдромом Дауна театралізованих ігор, інсценувань, ігор-драматизацій, театральних постановок, сюжетно-рольових ігор оправдала себе. В цілому по результатам практического дослідження можна зробити загальний висновок: гіпотеза, поставлена в початку нашого дослідження, була доведена експериментальним шляхом. Використання театральну-ігрової діяльності в корекційно-розвиваючій роботі з дітьми з синдромом Дауна сприяє удосконаленню мови дітей в емоційному плані, збагачує словник, активізує мову, розвиває інтонаційну виразність, ритмічність мови, силу голосу, виховує правильний помірний темп мови, поступово формує вміння граматически правильно складати речення, складати розповідь, описувати події, відповісти на запитання по прослуханим творам, передавати зміст по сюжетним картинкам і по демонстрації дій, що в цілому відображає виражене розвиток зв'язної мови.

Література:

1. Заняття по театралізованій діяльності в дитячому саду. М.Д. Маханева – М.: ТЦ «Сфера», 2009.
2. Театральна діяльність в дитячому саду. Для занять з дітьми 5-6 років. А.В. Щеткін – М.: Мозаїка-Синтез, 2008.
3. Сюжетно-рольові ігри для дітей дошкільного віку. Н.В. Краснощекова - Ростов-на-Дону: вид. «Фенікс», 2008.
4. Розвиваючі ігри для дітей від 4 до 9 років. І. Коваль. – Харків: вид. «Клуб сімейного дозвілля», 2010.
5. Учимося по казці. Ігри-заняття з дітьми 4-7 років. Н.А. Гур'єва. - С-Пб.: вид. «Паритет», 2006.
6. Розвиток мови дітей 6-7 років в вільній діяльності. Методическі рекомендації. О.С. Рудик. – М.: ТЦ «Сфера», 2009.
7. Удивительні історії. Конспекти занять по розвитку мови з використанням елементів ТРИЗ. // під ред. Б.Б. Фінкельштейн. - С-Пб., 1999.

Научный руководитель:

старший преподаватель кафедры анатомии, физиологии и дефектологии Павлодарского государственного педагогического института Вист Наталья Вильямовна.

Н.Ж. Жанатбекова, А.Н. Ботабаева
(Талдықорған қ., Қазақстан)

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚТАР АРҚЫЛЫ ИНФОРМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Ел президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған Жолдауында “Біздің болашақтағы жоғары технологиялық және ғылыми қарымды өндірістері үшін кадрлар қорын жасақтауымыз қажет,” - деген сөздері бар. Демек, оқушылардың ғылыми зерттеу жұмыстарына қызығуын қалыптастыру, шығармашылық қабілетін дамыту, қазіргі техниканы тиімді пайдалану мәдениетіне тәрбиелеу – мектептің басты бағыттарының бірі [1].

Сондықтан, қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдында оқыту үрдісінің технологияландыру мәселесін қойып отыр. Оқытудың әртүрлі технологиялары сарапталып, жаңашыл педагогтардың іс – тәжірибесі зерттеліп, мектеп өміріне енуде.

Соладың бірі – жаңа ақпараттық технологиялардың зор мүмкіндіктерін пайдаланып, заманауи тұрғыда жүргізілетін – электрондық оқулық дәлелдене түсуде.

Электрондық оқулықтарды жасаудағы маңызды рөлі оқулықты әдістемелік қамтамасыз етуді жобалау. Электрондық оқулықтармен оқытудың барлық негізгі кезеңдерін автоматтандыру - оқу материалдарының мазмұнын бақылауға және қорытынды бағалаулардың ұсынысын жасауға дейін көздеген. Соның арқасында барлық міндетті оқулық материалдары жарқын, қызықты, ақылдың үлесімен ойындық жүріске, яғни кең қолданысқа ие мультимедиялық түрін графиктерде, соның ішінде интерактивтік және дауыс жүргізу арқылы ауыстырылады.

Сондықтан тиімді оқулықтан электрондық оқулық жасауға оның жабдықталуымен (гипермәтінін жасау) және көрнекілік жағынан жақсы материалмен (мультимедиялық құралмен қоса) және компьютер экранында іске асыру жеткіліксіз. Электрондық оқулықты мәтіндік суреттерге, анықтамаға айналдыру емес, оның негізгі принципіне мән беріледі.

Электрондық оқулық өз кезегінде оқытушыларға, бақылаушыларға, үлгі жасаушыларға және тағы басқаларға бағдарламалардың жинағының ПЭВМ магниттік сақтаушыларда (қатты немесе жұмсақ дискілерде) қондырылуын, мазмұны негізгі ғылыми оқулық тәртібін ұстауды ұсынады. Әдеттегі электрондық оқулық жиі толықтырылады, ал егер неғұрлым нәтижелі болсын десек, онда ол: практикалық кері байланысты шапшаң қамсыздандырады; қажетті хабарды жылдам табуға көмектеседі (соған қоса контекстік іздеу), әдеттегі күрделі оқулықтан қайсысын іздеуді; маңызды гипермәтіндік түсіндірулерге аз сұрай беріп уақытты үнемдейді, сонымен қатар қысқаша мәтінмен - көрсетеді, айтып береді, үлгі жасайды және т.б. оның түсініктемесі жеке адамға лайықтап жасалған, білімдерді тексеру арнайы бөлімде қарастырылады [2].

Электрондық оқулықтың жұмыс тәртіптері

Электрондық оқулықтардың жұмыс тәртібінің ерекшеліктерін көрсетуге болады:

- бақылаусыз оқыту;
- бақылаумен оқыту, оқытылған әрбір тарау (параграфтың) бойынша арнайы бақылау сұрақтарымен қортылады;
- қорытынды бақылау тест арқылы бітеді.

Оқулықтың электрондық нұсқасы бақылау құралдарына кедергі келтіруде, дәл осы бақылау сияқты оқуда білімдерді бақылау негізгі мәселе болып келеді. Ұзақ уақыт бойы білім берудің дәстүрлі жүйесінде білім бақылауы ереже сияқты, ауызша түрде өткізілген еді. Қазіргі кезеңде тестілеудің әртүрлі әдістері қолданылуда. Көбісі, бұл позицияларды бөлмейді, сондай тесттер қажетті дағдыларды қалай талдау керектігін және мәселенің шешімін табуы шектейді. Жаңа технологияларды қолдану арқылы қашықтықтан оқыту жүйелерінде сапалы және жаңаша мүмкіндікпен шешуге болады. Біз электрондық оқулық түрін құрдық, сайып келгенде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану оқу нәтижелілігін жоғарылауына жағдай жасайтындығына үміттенуге болады, сонымен қатар білім алушының дербес дайындалуына таптырмас құралы деуге болады.

Электрондық оқулық білім алушының дербес жұмысы үшін, күндізгі оқуда және әсіресе қашықтықтан оқытуда қажетті:

- оқулық баспа әдебиеттері болғандықтан, материалдардың қарқында дамуы, есту және оның жадымызға әсері және т.б. оқулық материалдарды түсіну жеңіл түседі;
- дайындаудың оның білім алушының қажеттіліктерімен, деңгейімен сәйкес бейімделуді, ойдың мүмкіндіктеріне және шымдануға рұқсат етеді;
- көптеген есептеулерден және өзгертулерден азат етеді, пәннің мәніне оймен шоғырлануға, үлгілердің үлкен санын қарап шығуға және көбірек тапсырмаларды шешуге рұқсат ете білу;
- барлық жұмыс кезеңдерінде өзін-өзі тексеруге арналған өте кең мүмкіншіліктерді пайдалануына мүмкіндік беру;

- жұмысты көрнекі және ұқыпты формаға келтіруге және файлдық немесе баспадан шығару (распечатка) түрінде оқытушыға тапсыруға мүмкіндік туғызады;
- шексіз шыдамды жетекшінің рөлін атқарады, түсіндірулердің практикалық шектелмеген санын береді, қайталанатын және қайталанатын басқа да сөздерді пайдалану.

Мұндай жетістікке жету үшін студент өз білімін жетік игере білу қажет.

Электрондық оқулық оқытушы үшін ыңғайлы, себебі ол :

- лекцияларға және практикалық жұмыстары өзінің қалауына бағытталады, яғни аз көлемді, бірақ ең мазмұнын есепке алу және ЭО-мен дәрісханалық жұмыстардың дербес жұмысы үшін рұқсат етеді;
- арақатынастардың мөлшерін үнемдеуді, үлгілерін ұстауы және мақсаттарды ықшамдауға, дәрісханада қарастырылатын және үйге берілген тапсырманы нәтижелеуге рұқсат етеді;
- студенттермен жұмыс жасағанда, әсіресе үй тапсырмалардың және бақылау іс-шараларына тиісті бөлімінде дербестікке мүмкіндік береді.

Электрондық оқулықтарды қолданылу барысында оқушылардың сабаққа деген қызығушылығының күрт артқандығы байқалады. Сондай-ақ мұғалімдерге де өздеріне қажетті әдістемелік, дидактикалық көмекші құралдарды молынан ала алады. Заман талабына сай жас ұрпаққа сапалы білім беруде электрондық оқулықтарды сабаққа пайдалану-оқытудың жаңа технологиясының бір түрі ретінде қарастыруға болады. Ой-өрісі дамыған, шетелдік білім жүйесінен қалыспайтын жас ұрпаққа білім беру жолындағы ортақ міндетті өз мәнінде жүргізу үшін, бір-бірімізден тәжірибе алмасып, кемшілік-жетістіктерді айтып отырсақ жұмысымыз өнімді болады деп ойлаймын.

Электрондық оқулық және оның құрылымы

Орта білім беру жүйесін ақпараттандырудың мемлекеттік бағдарламасының негізгі бағыттарының бірі – оқыту процесін ақпараттандыру. Аталған бағытты жүзеге асыру үшін жаңа буын оқулықтарын электрондық түрге аудару қажет.

Электрондық оқулықтың мазмұны пайдаланушылардың интеллектуальды ойлау қабілетін дамытуға бағытталуы қажет және оның мына қасиеттерді қанағаттандыруы жеткілікті: жинақтылық, жүйелілік, эстетикалық көркемділігі, жылдамдылығы және т.б.

Электрондық оқулықтар ара қашықтықтан оқыту формасына негізделіп жасақталады және оны жүзеге асыру үшін қолданылады.

Осы уақытқа дейін бақылаушы, жаттықтырушы, модельдеуші, дидактикалық ойындар сияқты қолданбалы программалар қолданылып келді. Бұл программалар пайдаланушының өздігінен оқып-үйренуіне және өзіндік жұмыс жасау қабілетін дамытуға мүмкіндік береді[3].

Электрондық оқулықты құрастырған кезде оның мәтіндік ақпараттан гөрі графикалық ақпарат көбірек қамтылуы керек, себебі ол пайдаланушының ақпаратты тез, әрі көрнекі түрде қабылдауына жағдай жасайды.

Қорытындылай келе электрондық оқулық оқушының шығармашылық дамуына, жадында жақсы сақтауына қамтамасыз ететін көрнекі әдістердің бірі болып табылады. Электрондық оқулық бойынша оқушылардың жұмыс істеу барысы мен жұмыс нәтижесін нақты түрде көрулеріне жағдай жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н.Назарбаев “Біздің халқымыз жаңа өмірге бейімделуі керек”. - //“Егемен Қазақстан”. 31 мамыр. 2000 ж.
2. «Информатика негіздері» журналы - 4-шілде2013
3. «Информатика негіздері» журналы -2-қаңтар2015
4. «Информатика негіздері» журналы - 16-қазан2014

Н.Ж. Жанатбекова
(Талдықорған қ., Қазақстан)

СЫНДАРЛЫЛЫҚ ТЕОРИЯСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ОҚИТУ

XXI ғ. – жаңа экономикалық, инновациялық ғасыр. Экономиканың, ғылым мен мәдениеттің түрлі салалары үшін білімді, біліктілігін жетілдіретін мамандар дайындап шығу еліміздің әрбір жоғары оқу орындарының алдыға қойған мақсаты десек те болады. Осынау бір мақсат немесе алдыға қойған миссия біздің І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінде де қойылған. «І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің 2010-2015 жылы аралығындығы миссиясы: *Алматы облысы және Қазақстан Республикасының білім, экономика, құқық, мәдениет және өнер салаларының дамуы үшін сұранысқа ие, Болон декларациясы қағидаларына сәйкес жаңа көзқарастағы кәсіби мамандарды даярлау*». Яғни, университетіміз әртүрлі салада дамыған, заман талабына сай, сұранысқа ие мамандар даярлауды мақсат етіп отыр.

Уақыт талабына сай жоғары оқу орындары оқытушыларының кәсіби дамуына бағытталған студенттердің пәнді терең меңгеруін ұйымдастыра білу, алған білімдерін өмірде қажеттілігіне қолдана білуін қамтамасыз ету мақсатын нақты қоя білуде берері мол «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ педагогикалық шеберлік орталығы Кембридж білім беру факультетімен бірлесіп әзірлеген Қазақстан республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттырудың деңгейлі бағдарламасының негізінде әзірленген педагог кадрларды даярлайтын жоғары оқу орындарының бітіруші курс студенттеріне қосымша кәсіби білім беру бағдарламасы бойынша І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің 15 профессорлық-оқытушылар құрамы курстан өтіп, университеттегі педагогикалық мамандықтар бойынша бітіруші курстың 160 білімгерлеріне болашақ мұғалімдердің кәсіби шеберліктерін арттыру мақсатында оқу үрдісінде инновациялық технологияларды, интербелсенді әдістерді тиімді пайдалану жолдары бойынша білім берді.

Ұлы ғұлама, әлемнің екінші ұстазы Әбу-Насыр Әл-Фарабидің «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие керек. Тәрбиесіз берген білім - адамзаттың қас жауы» деген қағидасын біздің ПОҚ ұстанады. Біз-оқытушылар студенттерімізді оқыта отырып, тәрбиелеуіміз керек деп санаймыз. Оқытушы өзінің алдына нақты белгілі бір мақсатты қойып, соған жету жолында барынша талаптанса, жетістікке жетері сөзсіз [1].

Кембридж университеті мен Назарбаев зияткерлік мектебінің бірлесе отырып жасаған бағдарламасының басым бөлігі, түрлі тәсілдер қарастырылғанына қарамастан, сындарлы оқыту теориясы негіздерін қамтыған.

Сындарлылық теориясына негізделген оқытудың мақсаты – студенттердің пәнді терең түсіну қабілетін дамыту, алған білімдерін сыныптан тыс жерде, кез келген жағдайда тиімді пайдалана білуін қамтамасыз ету [2].

Білім кеңістігінде болып жатқан жаңалықтарды үнемі назардан тыс қалдырмай, жаңашыл оқытушылардың іс-тәжірибесін мүмкіндігінше дұрыс пайдаланып, ой елегінен өткізіп, тиімді әдіс-тәсілдерді дұрыс таңдап, оны мейлінше меңгеру аса қажет болып табылады. Бағдарламаға сәйкес білімгерлер жеті модуль бойынша білім алды. Оқыту мен оқытудағы жаңа тәсілдер модулінің «диалогтік оқыту» және «қалай оқу керектігін үйрету» қағидасы студенттердің өзіндік ой-пікірінің дамуына септігін тигізсе, «Сын тұрғысынан ойлауға үйрету» модулі студенттердің сыни тұрғыдан ойлау қабілетін жетілдіре түседі. «Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау» модулі студенттерді алға ынталандырып, бірін-бірі бағалауға үлкен қадам жасауға жетелейді. Әр сабақта сандық технологияны, АКТ-ны, диалогтік оқытуды кеңінен қолдану, сонымен қатар «Топқа бөліну», «ЖИГСО», "Ойлан-жұптас-бөліс", «Өрмекші», «Рөлдік ойын», «ABC» стратегиялары, «Венн диаграммасы», «Текстологиялық карта», «Семантикалық карта» т.б. стратегияларды пайдалану білімгерлердің пәнге деген қызығушылықтарын арттырады деген ойдамын [3].

Болашақта бағдарлама бойынша білім алған білімгерлер меңгерген жеті модульді өз тәжірибелерінде қолданумен қатар, өз тұрғыларынан дамытады деген ойдамын. Себебі, бұл жаңашыл әдіс-тәсілдер мен стратегиялардың қатты ұнағандарын студенттермен кері байланыс кезінде алғыс сезімдерінен байқадым. Болашақта біздің саналы да, парасатты білімгерлеріміз заманауи тұрғыда қалыптасқан мұғалім тұлғасына айналатынына мен сенімдімін.

Қорыта келгенде, бүгінгі күні инновациялық оқыту — сапалы білім берудің кепілі екеніне көз жеткізуге болады. Сондықтан, ізденген ұстаздан ғана шығармашыл, дарынды шәкірттің шығары анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбу-Насыр Әл-Фараби және оның ғылыми-философиялық еңбектері. Фараби-тану. – А., 2013
2. Е.Н.Мырзамбет Сындарлы (конструктивті) оқытудың негіздері. – Астана, 2014
3. Ф.Бөрібекова, Н.Жанатбекова Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар. – Талдықорған, 2014

Н.Ж. Жанатбекова, С.С Қабдрахым
(Талдықорған қ., Қазақстан)

ИНФОРМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ДИДАКТИКАЛЫҚ КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНДАРДЫ ҚОЛДАНУ

Заманауи ғылымның күн санап қарқынды дамуы оқыту жүйесінде қолданылатын талаптарға жаңаша көзқарас пен білім беру үдерісін үнемі толықтыруды талап етеді.

Информатика пәнін оқытуда оқушылармен жұмыс істеуде кездесетін басты мәселелердің бірі бастауыш сыныпта ойындық оқыту түрін басым қолдана отырып білім алған оқушылар біртіндеп ғылыми білім алу түріне көшетінінде болып табылады. Ойындық әрекеттен оқыту әрекетіне жайлап көшудің бірден-бір жолы дидактикалық ойындарды оқытуда пайдалану [2, 45 б].

Қазіргі кезде оқытуда коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдану білім берудің негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Жаңа экономикалық талаптарға байланысты мектептерде оқушыларды ақпараттандыру заманына сай қылып білім бере білу проблемасы туындады. Бұл ақпараттандыру бағытының қайнар көзі: ішкі және сыртқы факторларды жатыр. Сыртқы факторлар негізделген процесстерді ішкі процесстер арқылы бақылау мүмкін емес. Олар ақпараттық үдерістің дамуы мен АКТ-ды өміріміздің өртүрді облыстарында кеңінен қолдануынан туындап отыр. Қоғам мектеп бітірген түлектерден ақпараттық білімділік пен жан-жақтылықты талап етеді. Ішкі факторлар білім беру жүйесінің әрдайым бақылауы мен қарқынды дамуына байланысты өзгеріп отырады. Ақпаратпен жұмыс істеуде жаңа

құрал-жабдықтар мен әлеуметтің сұранысын қанағаттандара алу, педагогикалық ғылым мен инновациялардың даму деңгейіне байланысты болып табылады.

Ойын - бала өміріндегі тәрбиенің шешуші шарты. Бала өзін қоршаған ортаны, өмір сүріп отырған айналасындағы құбылыстар мен заттарды ойын арқылы түсініп ұғынады [1, 85 б].

Белгілі психолог Е. А. Аркиннің пайымдауынша, ойын және ойыншық балалар өмірін сипаттайтын бірден - бір жалпы ұғым: «Балақай өсімдік сияқты өз ішінен өсіп жетіледі. Және бұл үрдіс қатал түрде әр жеке баланың өзіне ғана тән. Бала тіршілігінің негізгі заңдарының бірі осындай».

Кезінде К.Д.Ушинский, В.А.Сухомлинскийлер балабақша тәрбиеленушісі – балалық үшін оларды тәрбиелейтіндей орта туғызу, жағдай жасау керектігін атап көрсеткен болатын.

Оқу мен тәрбиеге байланысты жұмыстарды үйлестіруде іздестіру барысында С.Т.Шацкий қазіргі кезге дейін маңызын жоймаған мынадай пікір айтқан еді: «Біздің қолымызда күш пен қаржы болғандықтан, біз тек арнаулы мектеп ғимараттарындағы емес, одан тыс жерлердегі педагогикалық үрдістерді зерттеуіміз керек».

«Балалардың ойын әрекетін ұйымдастыруды қалай жақсартуға болады? Бұл мәселе педагогикалық үрдісте қандай орын алады?» деген сұрақтарына жауап іздеп көрелік. Ойын әрекеті балалардың бағалы өмірінің алғашқы күнінен бастап – ақ маңызды орын алады. Алайда жақсы, дұрыс ұйымдастырылған ойын ғана тиісті, қалағанындай нәтиже бере алады. Ойын мектепке дейінгі тәрбиешілердің бірден - бір көмекшісі болуы керек деген [4, 89 б].

Дидактика - термині гректің «дидактос», яғни үйрететін деген сөзден шыққан. Дидактикалық құралдар оқу міндеттеріне сай арнайы әзірленеді.

К.Д.Ушинский мектеп жасына дейінгі балалардың ерекшеліктерін ескерсе, былай деп жазады: «Бала табиғатты көрнекілікті аса қажетсінеді. Балаға өзіне белгісіз бес сөзді жалаң үйрете бастасаңыз, көп уақытты зая кетіріп, босқа қиналасыз. Ал енді жиырма сөзді суреттермен байланыстыра үйретсеңіз, бала оны лезде қағып алады. Сіз балаға қарапайым ғана ойыңызды қанша түсіндірсеңіз де, оңай ұға қоймайды. Дәл сол ойды күрделі суреттер көрсете баяндасаңыз, ол сізді тез түсінеді» [3, 7 б].

Дидактикалық ойын – оның аты айтып тұрғандай, баланың ақыл - ойын дамытып, таным түсініктерді ажыратудағы әдістердің бірі. Ойын арқылы оқыту – мектеп жасына дейінгі кезеңнің, негізгі ерекшелігі. Білімді меңгеру және оны бекіту үшін, дағды мен әдет қалыптастыруда балаға қайталау және жаттығу қажет. Егер баланың ойлауы образды, эмоциялық әсерде болса, ол соғұрлым жақсы нәтиже береді, сондай - ақ білім қызғылықты әрекетпен байланысты болса, баланың іс - әрекетімен іштей қабысып жатса, ондай білімді бала дұрыс меңгереді. Бала әрбір затты ұстап, дәмін татып, сан рет байқап көреді. Балабақшада бала психикасының дамуына ойын әрекеті шешуші рөл атқаратындығы туралы белгілі ғалымдар (Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабаев, Ш.Құдайбердіұлы, С.Торайғыров, Т.Тәжібаев т.б.) өз еңбектерінде айтып кеткен. Педагогикалық үрдісті жетілдіруде ойынның алар орны жөнінде қазақстандық ғалым Н.Құлжанова да зерттеген. Ойын бала үшін еліктеу, инстинкт күнделікті негізгі іс - әрекет және өмірі деп дәлелдеген. Н.Құлжанованың айтуы бойынша ойынды әдептілік, тәрбиелік мақсатқа пайдалану – болашақ өміріне түзу жол салу, үлкендерге еліктеу және өмірдің талаптарына сай бейімдеу деп түсіндірген [5, 67 б].

Компьютерлік технологияларды оқытуда қолдану арқылы: информатика пәнін оқыту түрін өзгертуге, жеке тұлғаға бағытталған оқыту үлігісін қарқындыландыруға, ал ең бастысы білімгерлерді өз бетінше білім алуға әдеттендіру деген сияқты нәтижелерге қол жеткізе аламыз. Әлбетте, заманауи компьютерлер мен интерактивті бағдарламалық және әдістемелік қамсыздандыру дәстүрлі сабақ түрін өзгертуді талап етеді. Бұрынғы педагог пен оқушы арасындағы қарым-қатынас іскерлік серіктестікке қарай ауысуы оқыту сапасын жақсартуға мотивациялай отырып, оқытудың индивидтендірілуі мен қарқынын өзгертеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбенбаев С. «Тәрбие теориясы мен әдістемесі». - Алматы- Дарын, 2014
2. Комолова Н.В «Дидактические игры с использованием ИКТ». - Санкт-Петербург – ВХВ, 2007.
3. Жвалевский А.С «Дидактическое мышление ребенка». - Санкт-Петербург- СПб – 2009.
4. Қайыпбаева Ә. «Дидактикалық ойындарды ұйымдастыру әдістемесі». - Алматы – Дарын, 2010 .
5. Ермеков.С «Педагогика негіздері». - Алматы – Дарын, 2011.

Лариса Журавлёва, Наталия Лопина
(Харьков, Украина)

ВНЕДРЕНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ С ПРИМЕНЕНИЕМ ИННОВАЦИОННЫХ ВЕБ-ТЕХНОЛОГИЙ В НЕПРЕРЫВНОЕ МЕДИЦИНСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Непрерывное профессиональное развитие или повышение квалификации является непременным условием успешной врачебной деятельности. Современное медицинское образование состоит из двух последовательных этапов: базового (додипломного) и последипломного медицинского образования. Основная цель последипломного образования - сохранение на должном уровне, пересмотр, углубление и расширение знаний и навыков. Медицинское последипломное образование характеризуется особыми отношениями участников образовательного процесса, здесь важна высокая степень ответственности,

сильная мотивация к совершенствованию своих знаний и умений [7, с.200]. Данная образовательная система направлена на улучшение теоретических и практических навыков выпускников высших медицинских образовательных учреждений, повышение степени их готовности к самостоятельной профессиональной деятельности, углубление знаний по избранной специальности, обмен опытом между коллегами соответствующей специальности [3, с.1-5]. Однако существующая модель проведения тематического усовершенствования последипломного медицинского образования не способна обеспечить непрерывность процесса подготовки специалистов в быстро изменяющихся условиях профессиональной деятельности врачей, постоянном обновлении мирового опыта по тем и иным проблемным вопросам медицины [2, с.14; 4, с.70; 6, с.285].

Использование информационно-образовательных технологий и дистанционного обучения открывает новые возможности для непрерывного обучения специалистов и их переподготовки, делая обучение более доступным.

В системе современного образования всё большее значение и место приобретают специализированные компьютерные методы и технологии, что прежде всего обусловлено необходимостью совершенствования методического обеспечения учебного процесса, а также широтой возможностей современных информационных технологий (в частности, Web-технологий) для повышения эффективности образовательного процесса обучающихся [8, с.87]. В настоящее время Web-технологии входят в практику высшего профессионального образования и эпизодически применяются передовыми преподавателями, однако, как правило, возможности таких технологий используются недостаточно без достаточного теоретического осознания их сущности [1, с.73-75].

Компьютерные технологии обучения – это процессы сбора, переработки, хранения и передачи информации посредством компьютера. Инновационные технологии обучения, отражающие суть будущей профессии, в частности врачебной, формируют профессиональные качества специалиста, дают возможность моделирования определенных клинических ситуаций, с помощью которых обучающиеся могут отрабатывать профессиональные навыки в условиях, приближенным к реальной клинической практике.

В последние десятилетия в мире наблюдается огромный рост образовательных курсов и программ дистанционного обучения в высшей школе. Существует множество причин для повышенного интереса к дистанционному обучению в сфере высшего образования. Программы дистанционного образования:

- дают возможность сократить время обучения;
- обеспечивают возможность привлечения студентов, курсантов из разных регионов страны и разных мест со всего мира, т.к. они могут получить открытый доступ к материалам учебных курсов при наличии интернета;
- не создают дополнительной нагрузки на аудиторный фонд образовательного учреждения, т.к. для курсов дистанционного обучения учебных классов не требуется;
- создают новый рынок образовательных услуг для обучающихся (повышение квалификации, переподготовка, прохождение дополнительных программ и т.п.), не связанных ни временными рамками, ни пространственным положением, и повышают доходность учебного заведения.

Современное медицинское образование должно быть:

- основанным на общемировом подходе и принципах доказательной медицины, знании современных классификаций и рекомендаций (Стандарты, Протоколы, Руководства научных обществ, основанные на Evidence Based Medicine (EBM) - медицины основанной на доказательствах, Стандарты оказания медицинской помощи и рекомендации по ведению больных);
- доступным;
- непрерывным;
- разносторонним;
- основанным на современных информационно-образовательных технологиях;
- активным (т.е. должен быть сделан акцент на активность, самостоятельность обучающихся, способность адаптироваться к меняющимся условиям профессиональной деятельности);

Следование этим основополагающим принципам обеспечит успешность усвоения учебного материала, способствует формированию высокого уровня интеллектуального и нравственного развития медицинских работников, обеспечит конкурентоспособность специалиста и его интеграцию в мировой профессиональный процесс, владение методиками коммуникации и соблюдение правил биоэтики. Дистанционное обучение с использованием веб-технологий наиболее полно отвечает требованиям к современному медицинскому образованию и дополняет существующую модель подготовки работников здравоохранения [3, с.5; 9, с.309].

Коллективом кафедры внутренней медицины № 3 Харьковского национального медицинского университета (ХНМУ) для внедрения в образовательный процесс информационно-образовательных веб-технологий с целью реализации основных принципов современного образования с элементами дистанционного обучения был разработан интернет-сайт (<http://vnmed3.kharkiv.ua/>).

Сайт кафедры предусматривает:

- Интерактивное общение участников учебного процесса;
- Размещение информации для всеобщего просмотра;

- Размещение информации, доступ к которой возможен только после ввода соответствующего пароля и обеспечивает как очное обучение, так и самостоятельную работу студентов, а также повышение квалификации врачей с элементами дистанционного обучения.

По нашему мнению, структура современного образовательного Internet-сайта кафедры медицинского университета для реализации концепции непрерывного медицинского образования с элементами дистанционного обучения должна включать:

- Расписание, новостная лента для организации учебной, научной, лечебной работы;
- Электронная библиотека публикаций (книги, методические пособия, статьи, тезисы научно-практических конференций);
- Сервис для проведения вебинаров, веб-класс;
- Медиатека (видеолекции);
- Средства сетевого тестирования и контроля знаний;
- Интерактивные обучающие системы;
- Каталог образовательных материалов для конкретной целевой аудитории (студенты, интерны, врачи, пациенты);
- Медицинские он-лайн калькуляторы (шкалы автоматической оценки рисков, лабораторных показателей и т.д.);
- Система доступа к внешним медицинским веб-ресурсам (ссылки);
- Система дистанционного обучения (Moodle).

Организация учебно-воспитательного процесса на основе модульной сайт-технологии позволяет совершенствовать самообучение, адаптировать учебный процесс к индивидуальным возможностям и потребностям студентов, аспирантов, клинических ординаторов, магистрантов, врачей, регулировать не только темп работы, но и содержание учебного материала изучаемой дисциплины [5, с. 90]. Модульная сайт-технология – это педагогическая технология на основе модульной программы с использованием образовательного web-сайта, ставящая своей задачей оптимизацию форм образования. Модульная сайт-технология обучения содержит модули, объединенные в модульную программу, размещенную на web-сайте и доступную для аудиторного и самостоятельного изучения, формируя таким образом целый учебно-методический модульный комплекс. Модульная сайт-технология, благодаря применению сайта со всеми учебно-методическими материалами позволяет организовать учебно-воспитательный процесс в соответствии с реальными возможностями и потребностями обучающихся в соответствии с учебной программой и требованиями к современному медицинскому образованию, основанному на принципах доказательной медицины.

Внедрение инновационных веб-технологий в образовательный процесс реализует общедидактические принципы эффективного обучения: принципы сознательности и активности, научности, систематичности и последовательности, межпредметных связей, связи теории и практики обучения, профессиональной направленности, наглядности (визуализации) учебного материала, доступности. Использование в учебном процессе в дополнение к традиционным формам обучения информационно-образовательных веб-технологий может кардинально изменить методы внеаудиторной самостоятельной работы, которые необходимы в течение всей профессиональной врачебной деятельности.

Литература:

1. Долгов С.В. Использование Web-технологий в учебном процессе / С.В. Долгов // Применение новых технологий в образовании: труды Международной конференции. – Троицк, 2000. – С. 73–79.
2. Вороненко Ю. В. Визначення критеріїв якості в системі безперервного професійного розвитку лікарів та провізорів на основі концепції кредитів / Ю. В. Вороненко, А. М. Сердюк [та ін.] // Медична освіта. – 2007. – №3. – С. 11–15.
3. Журавлева Л.В. Информационно-образовательное пространство в работе клинической кафедры в контексте реализации непрерывного медицинского образования: метод. реком./ сост. Л.В. Журавлева, Н.А. Лопина. - Харьков: ХНМУ, 2015. - 36 с.
4. Малкина Е.В. Внедрение технологий дистанционного обучения через программу повышения квалификации преподавателей / Е.В. Малкина, В.И. Швецов, Е.И. Соколова //Нижегородское образование. – 2012. – № 3. – С. 68–73.
5. Михайлова С.В. Модульная сайт-технология / С.В. Михайлова // Проблемы и перспективы развития образования в России. – 2010. – № 6. – С.87-92.
6. Медична освіта у світі та в Україні / [І. Є. Булах, О. П. Волосовець, В. С. Москаленко та ін.]. – К. : Книга плюс, 2005. – 384 с.
7. Методологія і реалізація системи управління якістю медичної освіти / [В. М. Казаков, О. М. Талалаєнко, М. Г. Гаріна та ін.]. – Донецьк, 2001. – 213с.
8. Ниматулаев, М.М. Использование Web-технологий для самостоятельного повышения квалификации в условиях информационно-коммуникационной среды / М.М. Ниматулаев// Информатика и образование. – 2010. – №8. – С. 86-89.

9. Трубина, М.А. Опыт использования веб-технологий в учебном процессе / М.А. Трубина, Е.Г. Григорьева, А.В. Черемных // Новые информационные технологии в образовании: материалы междунар. науч.-практ. конф., Екатеринбург, 13-16 марта 2012 г. – Екатеринбург, 2012. – С. 308-312.

Научный руководитель:

доктор медицинских наук, профессор Журавлёва Лариса Владимировна.

**Нилуфар Каримова, Наргиза Ғойибназарова
(Наманган, Узбекистан)**

O'QUVCHILAR DIQQAT VA TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

Bolaning kichik maktab yoshi davri boshlang'ich sinflarda o'qish yillariga to'g'ri keladi. O'yin faoliyatidan o'qish faoliyatiga o'tish oldidan bola o'z hayotining eng muhim davriga, ya'ni maktab tomonidan qo'yiladigan turli-tuman talablarni bajarishga, boshqacha qilib aytganda, ta'lim olishga ham psixologik, ham jismoniy jihatdan tayyor bo'ladi. Bu yoshdagi bola idrokining o'tkirligi va sofligi, uning qiziquvchanligi va xayolining yorqinligi hammaga ma'lum. Buni uning o'yinida, rasm chizishida, loy va plastilindan narsalar yasash ishlarida, oddiy qurish-yasash mashg'ulotlarida yaqqol kuzatish mumkin. Bu paytda bolaning xotirasi ham etarli darajada rivojlangan va kuchli bo'ladi. Bola o'zining qiziqishlari bilan bevosita bog'liq bo'lgan narsalarni osonlik bilan mustahkam esda olib qolish imkoniyatiga ega bo'ladi. U o'z tajribasidan biladiki, nimanidir yaxshi esda olib qolish uchun uni bir necha martalab qaytarish kerak. Lekin, ma'nosiga tushunib esda olib qolishning samaradorligi biroz pastroq bo'ladi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ijtimoiy foydali mehnatga nisbatan ham qiziqish va ishtiyoq, kattalarga taqlid qilgan holda jismoniy xatti-harakatlar va mashqlar bajarishga nisbatan moyillik kuchli bo'ladi. Bundan ko'rinib turibdiki, bolada maktab ta'lim-tarbiyasini olish uchun fiziologik imkoniyatlar ham rivojlangan bo'ladi. Demak, bolamiz har jihatdan, ham psixologik, ham fiziologik tomondan maktab ta'lim-tarbiyasini olish imkoniyatiga ega. Shunday ekan, o'quvchilarning keyingi bilim, ko'nikma, malakalarini shakllantirish, ular ongini o'stirish uchun, albatta, psixologik jihatlarini rivojlantirish kerak. Bu o'rinda, bolalarning diqqati, tafakkuri eng muhim psixologik jarayonlardir.

Maktabga endigina qadam qo'ygan bolada diqqatning birinchi turi-ixtiyorsiz diqqat ustun bo'ladi. Uning diqqati tez bo'linishini, chalg'ishini, o'zini bir joyga ushlab tutolmasligini kuzatish mumkin. Shunday paytda bola uchun muhim va qiziqarli bo'lgan narsalarni unga ko'rsatish, bu narsalarning shakli, ko'rinishi, joylashgan o'ri, katta-kichikligi, bir-biridan farqi va rangiga nisbatan bolaning diqqat-e'tiborini kuchaytiradi. Endi esa bola bu narsani sinchiklab o'rganish davomida narsaga nisbatan ongini bir nuqtada ushlay oladigan bo'ladi. Natijada bu narsaning numa uchun xizmat qilishini, qanday ishlatilishini ham o'rganadi. Aynan bunday tadbirlar bola xotirasining rivojlanishi uchun ham yordam beradi. Buni amalga oshirish uchun, albatta, psixologik mashq va treninglardan foydalanamiz. Quyida diqqatni shakllantiruvchi mashqni va uni o'tkazish tartib-qoidalarini ko'rsatamiz.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida mustaqil fikrlash darajalarini, dunyoqarashlari kengligini, tafakkur yurita olish tezligini va iqtidorini aniqlash maqsadida quyidagi "O'yin-topishmoq"dan (G'afforova T., Nurullayeva Sh. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida mustaqil ishlar va didaktik o'yinlar. Qarshi: Nasaf. – 2003.) ham foydalanish mumkin:

Buning uchun o'qituvchi o'quvchilarga javobi bir xil bo'lgan 3 ta topishmoq yoki ta'rif bilan murojaat qiladi. O'quvchilar javob varaqalariga «1-savol» deb yozadilar. Pastidan esa «1-javob», «2-javob», «3-javob» deb yozadilar va har bir topishmoq (ta'rif) o'qilgach, javoblarni javob varaqalariga qayd qiladilar. Birinchi topishmoq (ta'rif) xiyla murakkab, ikkinchi topishmoq (ta'rif) osonroq, uchinchi topishmoq (ta'rif) esa juda oson bo'ladi. Mustaqil fikrlay oladigan ziyrak o'quvchilar birinchi topishmoqdanoq to'g'ri javobni topa oladilar va natijada uchta javobning ham bir xilligiga iqror bo'ladilar. Bu me'yor ancha real natijalarni olishga imkon yaratish bilan birgalikda ball belgilashda ham qulayliklar tug'diradi. Ya'ni birinchi topishmoq (ta'rif)danoq to'g'ri javob topilsa 3 ball, ikkinchi topishmoq (ta'rif)dan to'g'ri javob topilsa 2 ball va nihoyat uchinchi urinishdagina to'g'ri javob topilsa 1 ball beriladi. Agar umuman to'g'ri javob topilmasa 0 ball.

1-savol: 1-ta'rif: U qishda ham uxlamaydi, yashnayveradi.

2-ta'rif: Ko'k nimchasin echmas hech, Yoz bo'lsa ham kechmas hech.
Dersiz, qishda qaqshar u, Ayni qishda yashnar u.

3-ta'rif: Yilda bir bor mehmon bo'lar Yashil sochli opamiz.
Uy to'riga o'tkazib, Taqinchoqlar taqamiz.

2-savol: 1-ta'rif: Kichkina dono, Ichi to'la ma'no.

2-ta'rif: Ilmga kon, Mazmunga makon,
So'zi serhikmat, Bizga do'st, ulfat,
O'rgatar odob, Bu nima, Ozod?

3-ta'rif: Qat-qat qatlama, Aqling bo'lsa tashlama.

3-savol: 1-ta'rif: U tabiat hodisasi. Qariyalarning soch-soqoliga ham «tushibdi» deyishadi.

2-ta'rif: Sovug'i bor Emas qor.

Oppoq, hech kim – Demas qor.

3-ta'rif: Sovuq kunlari hamma joyini qoplaydi-yu, havo sal ilishi bilan erib ketadi.

4-savol: 1-ta'rif: Aytishlaricha, u shunaqa oqko'ngil ekanki, mabodo biror kishini chaqib xafa qilib qo'ysa, o'zi ham halok bo'lar emish.

2-ta'rif: U hasharotning nomida shirinlik nomi qatnashadi.

3-ta'rif: Guldan-gulga qo'nar u, Sharbat yig'ib jo'nar u,
Yig'ib o'zi yemaydi, Uyasiga to'playdi.
Hosili men-u senga, Kim nomin aytar menga?

5-savol: 1-ta'rif: U dalada o'sadi. Undan kiyim-kechak, oziq-ovqat tayyorlashadi.

2-ta'rif: Oq gulim, oppoq gulim, Husniga shaydo elim.

3-ta'rif: Dala to'la oppoq qush, Pati yo'g'u, momiq qush.
U tufayli elimiz To'q yashaydi yoz-u qish.

6-savol: 1-ta'rif: Uni «nog'orachi qush» deb atashadi.

2-ta'rif: U qush doim bir oyoqda turadi.

3-ta'rif: Hindistondan keladi lo'k, Oyog'i uzun, ko'zi ko'k.

7-savol: 1-ta'rif: Tong otadi-yu, ufqda «u» ko'rinadi.

2-ta'rif: Tilla sandiq ochildi, Ichidan zar sochildi.

3-ta'rif: Tilla barkash yaraqalaydi, Baxt ulashib charaqalaydi.

8-savol: 1-ta'rif: O'yinda raqiblarni Yeldiradi izidan.

Terlatsa ham ularni, Ter chiqmaydi o'zidan.

2-ta'rif: U xuddi quyoshdek dum-dumaloq.

3-ta'rif: Uni mashhur sportchilarimiz ham katta-yu kichik barcha sevib o'ynaydi.

9-savol: 1-ta'rif: U ham baqa, ammo sakrolmaydi.

2-ta'rif: U uyasini doim o'zi bilan birga olib yuradi.

3-ta'rif: U yugurish musobaqasida quyon ustidan g'alaba qozongan bo'lsa ham, juda sekin yuradi.

10-savol: 1-ta'rif: Uning «ko'ylaklarini» biz maza qilib iste'mol qilamiz.

2-ta'rif: Ko'ylagi qavat-qavat, Tugmalari yo'q faqat.

3-ta'rif: Pak-pakana bo'yi bor, Yetti qavat to'ni bor.

Tajriba-sinov jarayonida o'quvchilarga 10 ta topishmoq-savol bilan murojaat qilinadi va o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatlari uchta daraja bo'yicha aniqlanadi:

Yuqori daraja: 21-30 ball to'plagan o'quvchilar.

O'rta daraja: 11-20 ball to'plagan o'quvchilar.

Quyi daraja: 10 va undan kam ball to'plagan o'quvchilar.

Ushbu metodika ham o'quvchilarda tafakkurning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Yuqori sinflarga o'tgani sayin topishmoqlarni murakkablashtirib borish ham mumkin. Bunday topishmoqlar o'quvchilar uchun qiziqarli bo'lib, u nafaqat iqtidorning shakllanganlik darajasini aniqlashga yordam beradi, balki ular tafakkurini, dunyoqarashini o'stirishga, ziyraklik va zukkolikni shakllashtirishga ham yordam beradi.

«Buyumlarni 10 gacha sanash».

O'ynatiladigan didaktik o'yin: «Jimjitlik» (1-usuli).

Didaktik topshiriq: bolalarning oddiy sanoq haqidagi tushunchalarini aniqlash va mustahkamlash. O'yin topshirig'i (bolalar uchun): konkret buyumlarni xayolda sanab, kerakli sonni barmoqlar bilan ko'rsatish. O'yinning borishi (o'yin bolalarni nari-beri so'rab chiqilgandan keyin o'tkaziladi).

O'qituvchi:

— Bolalar, hozir «Jimjitlik» o'yinini o'ynaymiz. Men sizlarga indamay har xil narsalarni ko'rsataman.

Masalan, mana, men qancha cho'p ko'rsatdim?

Bir qancha bolalar birdan gapga tushib ketadilar

— Yo'q, bolalar. Javob qaytarishdan oldin qo'l ko'tarish kerak. Men kimdan so'rasam, o'sha javob beradi.

O'qituvchi chaqirgan bolalar doiralar, cho'plarni sanashadi.

— Endi men sizlarga buyumlarni ko'rsataman. Sizlar ovoz chiqarmasdan sanab, qancha bo'lganini barmoqlaringiz bilan ko'rsatasiz. O'qituvchi bitta qalam ko'rsatadi. Bolalarning deyarli hammasi bir vaqtda bittadan barmoqlarini ko'rsatadilar. O'qituvchi 4 ta qo'g'irchoqni ko'rsatganda bolalarning hammasi to'rtta barmoqlarini ko'taradilar. Sinfda jimjitlik. Bolalarning butun diqqat-e'tibori topshiriqni bajarishga qaratilgan.

O'qituvchi:

— Barakalla, hammangiz to'g'ri hisobladingiz. Endi men cho'pni bir qo'limdan ikkinchi qo'limga olaman, sizlar esa ovoz chiqarmasdan sananglar, keyin menga qancha bo'lganini ko'rsatasizlar. Bolalar indamay, o'kituvchining harakatlarini kuzatib, sanashadi va hammalari 10 ta barmoqlarini ko'rsatishadi.

O'qituvchi:

— Endi kvadratlarni sananglar, - deydida, taxtachaga ketma-ket oq kvadratlarni qo'yadi. Bolalar sanashadi. Ular oltita narsa ko'rsatilganda oltita barmoqlarini ko'rsatadilar. O'yin 12 minut davom etadi. Bu o'rinda bolalarning birinchi o'nlik hakidagi bilimlarining taxminiy darajasi aniqlanadi, qancha narsa ko'rsatilsa, o'shani barmoq bilan sanab ko'rsatish malakasi mustahkamlanadi. Bundan tashqari, ovoz chiqarmay, xayolda sanashni bilish kabi shartli aloqalari ham mustahkamlanadi. Bolalar aslida sanashga ovoz chiqarib takrorlamasdan birdaniga erisha olmaydilar, jim o'tirishni talab etuvchi o'yin qoidasigina ularni bunga majbur qiladi va ular ovoz chiqarmay sanaydilar. Bunday qilishning qulay tomoni shundaki, bolalarning butun diqqat e'tibori faqat topshiriqni bajarish bilan band bo'ladi. Kelgusi darsda yana ham murakkablashtiriladi. Masalan, bolalar barmoqda barcha kvadratlarni ko'rsatishadi. Sanashni shu tarzda murakkablashtirish natijasida bolalar turli sonlarning tarkibi bilan tanishtiriladi. Bunda bolalar kerakli kvadratlar miqdorini turlicha ko'rsatadilar.

Bu o'yin tufayli o'quvchilarda tez harakat qilish malakasi mustahkamlanadi. Shu bilan birga topshiriqni kim tez, kim esa sekin bajarayotganini aniqlab olish imkoni tug'iladi. Shunday qilib, o'yin paytida bolalar sanashni, shakllarni bir chiziqqa tizishni xam bilib oladilar, ana shunda shakl nomlari mustahkamlanadi va nihoyat, o'yin o'zlashtiriladi. O'yin bolalarni bir-biriga juda ham yaqinlashtirib yuboradi va ularda o'yinga bo'lgan qiziqish ortib boradi. O'qituvchi esa o'yin jarayonida bolalar xotirasi qanchalik taraqqiy etganligini, kimda eslab qolish xotirasi o'shan yoki o'shmaganligini aniqlab olishi mumkin.

Володимир Костенчук
(Київ, Україна)

ЗАСТОСУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ДО РОЗВ'ЯЗУВАННЯ ПРИКЛАДНИХ ЗАДАЧ

Загальновідомо, що принцип навчання через розв'язування задач є очевидним наслідком самої природи математики. Розв'язування задач – найефективніша форма не тільки для розвитку математичної діяльності учнів, а й для засвоєння знань, навичок, методів і застосувань математики. Недаремно багато відомих учених наголошували і наголошують на тому, що в математиці задачі відіграють чи не найважливішу роль. Ідея навчати учнів математики через розв'язування задач не втратила свого значення і тепер. Однак, тенденція зниження зацікавленості учнів до навчання, яка спостерігається останнім часом, ставить перед шкільним учителем серйозні проблеми.

Одним із засобів вирішення цих завдань є продумане використання на уроках математики задач практичного, прикладного змісту, до розв'язування яких, як показує досвід роботи, учні мають більший потяг. В. Г. Болтянський писав, що «задачі прикладного характеру мають у загальноосвітній школі важливе значення перш за все для виховання в учнів інтересу до математики. На прикладі добре складених задач прикладного змісту учні будуть переконуватись у значенні математики для різноманітних сфер людської діяльності, в її користі і необхідності для практичної роботи, побачать широту можливих застосувань математики, зрозуміють її роль в сучасній культурі» [1].

Піднесення престижу навчання завжди було і залишається актуальним для школи. У зв'язку з цим одним з важливих завдань, які повинен розв'язувати в своїй роботі вчитель математики, є виховання в учнів зацікавленості до математики. Завдання вчителя показати учням, що математичні знання, якими б вони не були абстрактними, мають своїм корінням практичну діяльність. Крім того, потрібно розкрити учням ще одну особливість математики: будь-яка математична теорія, рано чи пізно знаходить застосування у практиці.

Розв'язуючи прикладні задачі, учні не тільки засвоюють найважливіші математичні поняття, опановують математичну символіку, вчать наводити обґрунтування і т. і., але й складають різні математичні моделі, відчувають взаємозв'язок теорії з практикою., усвідомлюють значущість і необхідність вивчення теми, набувають навичок у розв'язуванні проблемних ситуацій, що виникають у повсякденному житті. Крім того, у процесі розв'язування таких задач в учнів формуються навички створювати математичні моделі, тобто моделювати.

З іншого боку, прикладні задачі забезпечують посилення мотивації навчання математики, оволодіння новими вміннями, збагачують їх знаннями з інших дисциплін, спонукають учнів до здобуття нових знань та проведення досліджень. Одним із способів такого дослідження є розв'язування прикладних задач, які потребують створення та дослідження математичних моделей ([2], [3]).

Як відомо, математика дає чи не найбільший вклад у розвиток абстрактного мислення людини, а математична модель виступає містком між теоретичною, абстрактною мовою науки та реальним явищем навколишнього світу.

Для розв'язування прикладних задач все ширше використовуються комп'ютери та чисельні методи. Вимоги чисельного розв'язування прикладних задач привели до появи великої кількості нових методів. Відбувається інтенсивне теоретичне переосмислення як традиційних, так і нових чисельних методів та їх систематизація.

Сьогодні вже накопичено значний досвід використання сучасних ІКТ в навчальному процесі ВНЗ, який висвітлено в працях Н.В.Апатової, Н.Р.Балик, В.Г.Болтянського, А.Ф.Верляня, О.М.Довгяло, А.П.Єршова, М.І.Жалдака, Л.В.Занкова, Т.Б.Захарова, О.А.Кузнєцова, В.І.Клочка, В.М.Монахова, Н.В.Морзе, С.А.Ракова, Ю.С.Рамського, В.Г.Розумовського, Ю.В.Триуса та інших.

На Україні та за її межами останнім часом створено чимало програмних засобів. Це такі програми як Derive, Eureka, Gran1, Maple, MathCad, Mathematika, MathLab тощо. На мою думку, особливої уваги заслуговує спеціалізований програмний засіб Maple, який призначений для комп'ютерної підтримки курсів алгебри, математичного аналізу, математичної статистики. Система Maple призначена для чисельного обчислення диференціальних рівнянь, інтегралів, побудови графіків функцій тощо.

Розглянемо задачі прикладного змісту, під час розв'язування яких першочерговою метою є складання моделі процесу чи явища.

Приклад 1. В точках A, B і C (рис.1) розміщено продуктові магазини, що мають вихід на одну базу P . В якій точці на AN слід розмістити базу, щоб загальна довжина доріг $AP + BP + CP$ була найменшою.

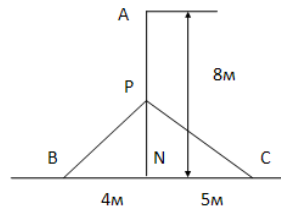

Рис. 1

Розв'язання

Нехай $PN = x$ м. Маємо $AP = 8 - x$, $BP = \sqrt{16 + x^2}$, $PC = \sqrt{25 + x^2}$. Тоді, відстань $BP + CP + AP = \sqrt{16 + x^2} + \sqrt{25 + x^2} + 8 - x$. Тепер зрозуміло, що для розв'язання задачі достатньо знайти найменше значення функції $f(x) = \sqrt{16 + x^2} + \sqrt{25 + x^2} + 8 - x$. Оскільки модель побудована, то можна вважати, що основна мета задачі досягнута. Далі можна скористатись програмним засобом Maple.

Використавши команду *diff* знайдемо $f'(x)$.

```

Maple V Release 4 - [Untitled (1)]
File Edit View Insert Format Options Window Help
[Icons]
> y:=8-x+sqrt(16+x^2)+sqrt(25+x^2);
                                     y = 8 - x + sqrt(16 + x^2) + sqrt(25 + x^2)
> diff(y, x);
                                     -1 + x/sqrt(16 + x^2) + x/sqrt(25 + x^2)
>
Time: 0.0s Bytes: OK Free: 2097151K

```

Рис.2. Похідна функції $f(x) = \sqrt{16 + x^2} + \sqrt{25 + x^2} + 8 - x$.

$$f'(x) = -1 + \frac{x}{\sqrt{16+x^2}} + \frac{x}{\sqrt{25+x^2}}.$$

Але розв'язати рівняння $-1 + \frac{x}{\sqrt{16+x^2}} + \frac{x}{\sqrt{25+x^2}} = 0$ досить не просто. Тому звернемося за допомогою до Maple.

Скориставшись командою *solve* знайдемо значення x

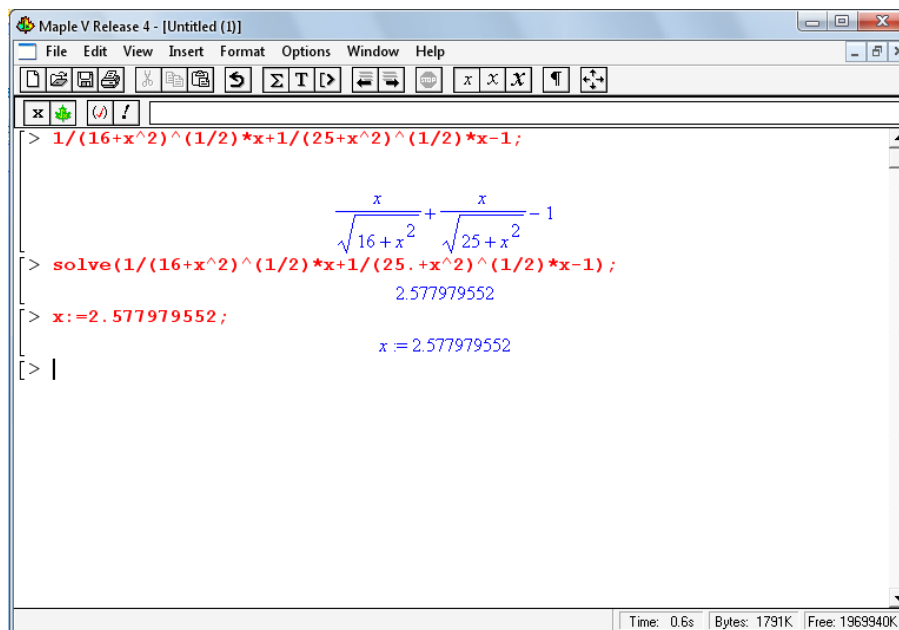

Рис. 3.

$x = 2.577979552$. Отже, точку P слід розмістити на відстані 2,57 м від точки N .

Відповідь: 2,57 м.

Приклад 2. Пункти A, B і C розміщені у вершинах прямокутного трикутника, $BC = 3$ км, $AC = 5$ км. З пункту A в пункт C веде шосейна дорога. Турист починає рухатися з пункту A по шоссе. На якій відстані від пункту A турист має звернути з шосе, щоб за найменший час дійти з пункту A до пункту B , якщо швидкість туриста по шосе дорівнює 5 км/год, а поза шосе – 4 км/год?

Розв'язання

Позначимо через D точку, у якій турист має звернути з шосе, щоб найшвидше подолати шлях (рис. 4).

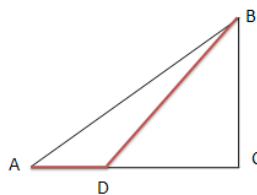

Рис.4.

Нехай $AD = x$ км. Маємо: $DC = 5 - x$, $DB = \sqrt{DC^2 + BC^2} = \sqrt{(5 - x)^2 + 9}$. Тоді час, за який турист подолає шлях, дорівнює $\frac{x}{5} + \frac{\sqrt{(5-x)^2+9}}{4}$. Тепер зрозуміло, що для розв'язання задачі достатньо знайти найменше значення функції $f(x) = \frac{x}{5} + \frac{\sqrt{(5-x)^2+9}}{4}$, заданої на відрізку $[0; 5]$. Знайдемо $f'(x)$.

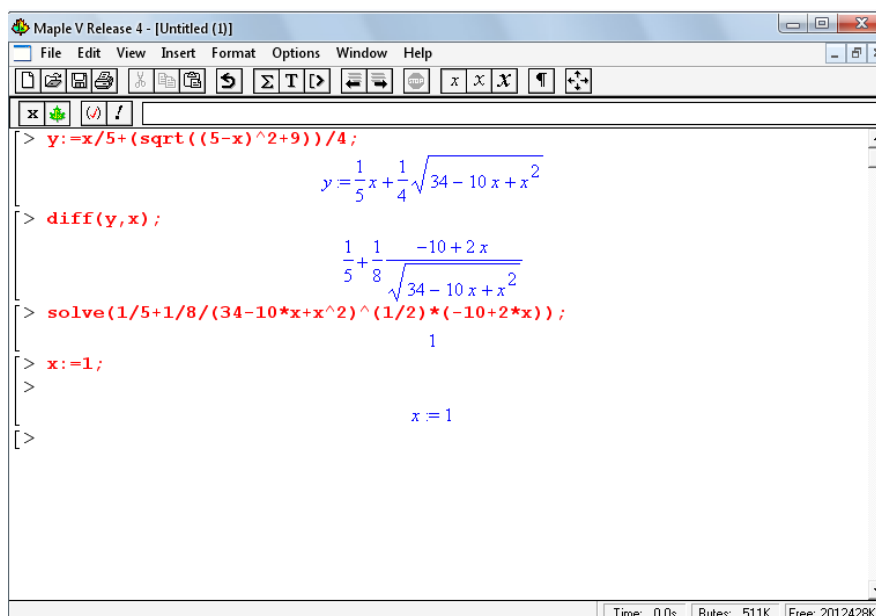

Рис.5.

З рис. 5 видно, що $f'(x) = \frac{1}{5} - \frac{5-x}{4\sqrt{(5-x)^2+9}}$. Розв'язавши рівняння $\frac{1}{5} - \frac{5-x}{4\sqrt{(5-x)^2+9}} = 0$ у

Maple встановлюємо, що число $x = 1$ є його єдиним коренем. Порівнюючи числа $f(0) = \frac{\sqrt{34}}{4}$, $f(1) = \frac{29}{20}$ і $f(5) = \frac{7}{4}$, установлюємо, що $f(1) = \frac{29}{20}$ - найменше значення функції f на відрізку $[0; 5]$.

Відповідь: 1км.

Отже, застосування програмного засобу Maple дозволяє інтенсифікувати роботу учнів.

Література:

1. Болтянский В.Г. Проблема політехнізації курсу математики / В. Г. Болтянський, Л.М. Пашкова // Математика в школі. – 1985. – № 5.
2. Борисов Є. М. Задачі прикладного змісту на уроках геометрії / Є. М. Борисов, Н. В. Кугай // Математика в рідній школі. – 2014. – № 7-8. – С. 17-20.
3. Кугай Н. В. Методологічні аспекти математичного моделювання / Н. В. Кугай, Є. М. Борисов // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III (19), Issue: 38, 2015. – С. 39-42.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент Кугай Наталія Василівна.

Бахром Қурбонов, Гуллола Қурбонова
(Гулистан, Узбекистан)

ТАЪЛИМ – АМАЛИЁТ БИЛАН КУЧЛИ

Мамлакатимизда таълим тизимини такомиллаштиришга қаратилган ислохатларда таълим-фан-ишлаб чиқариш интеграцияси тез-тез тилга олинади. Таълимнинг ҳозирги замон фан-техника тараққиёти, бозор иқтисодиёти ва ишлаб-чиқариш билан узвий ҳамкорликда ривожланиши зарурлиги “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”да ҳам белгиловчи ғоялардан биридир.

Фан-техника ва технологиялар соҳасидаги изланишлардан, ҳозирги ишлаб чиқаришдан, узилиб қолган талаба қандай қилиб эртага илм-фанни ривожлантиради ёки ишлаб чиқариш бағрида (мактабларда, АЛ ва КХКларида) ишлаб кетаолади, ўқувчи ёки талабага пухта билим бераоладими? Замон тараққиётининг ўзи мамлакатимизда ва дунёда мавжуд фан-техника салоҳиётидан ҳамда ишлаб чиқаришнинг имкониятларидан, таълимни ривожлантиришда унумли фойдаланиш долзарб вазифага айлантирилмоқда.

Ҳозирги кунда таълим-фан-ишлаб чиқариш интеграциясини, (корпаратив ҳамкорликни) ташкил этиш бўйича бошқаларга ўрناк бўлаоладиган таълим муассасалари кўпаймоқда. Жумладан: Гулистон давлат университети, Педагогик йўналишларда бу соҳа бўйича бир қанча ишлар амалга оширилмоқда. Бу ерда таълимнинг илм-фан ва ишлаб чиқариш билан ҳамкорлигини кучайтиришга катта эътибор берилмоқда. Университетдаги “Меҳнат таълими” йўналишида таълим олаётган талабаларни умумтаълим мактаблари ва педагогика касб-хунар коллежлари меҳнат таълими ўқитувчиси бўлиб етишишларида ушбу масалаларга катта эътибор берилмоқда. Масалан: умумтаълим мактабларини 5-9-синфларида меҳнат таълимида “Қишлоқ хўжалиги асослари” йўналиши бўйича билим берилишида қишлоқ хўжалигидаги ўсимликшунослик ва чорвачилиқдан етарли назарий билимлар берилишига, кўникма ва малакаларни

шакллантилишига катта эътибор берилмоқда. Жумладан: умумтаълим мактабларида пахта етиштириш технологияси тўғрисида билимлар берилади, уларнинг кўникма ва малакалари шакллантилишида: Юқоридаги фикрларни эътиборга олиб қишлоқда жойлашган умумтаълим мактабларининг 5-9 синф ўқувчиларига меҳнат таълими дарси ва дарсдан ташқари машғулотларида ғўза парваришида нималарга эътибор бериш керак? Мавзусида билимлар бериш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бу эса ўқувчини касб танлашга катта имконият туғдиради. Ўқувчи мактабни битириб ҚХҚга ўқишга боради. Кейинчалик эса олий ўқув юртига ўзи танлаган деҳқончилик касбини сир асрорларини билиш ва мустақамлаш учун ўқиш зарурлигини англаб етади.

Қуйида ғўза парваришида нималарга эътибор бериш керак? Мавзусини қисқача баёнини келтирамиз. Ғўзанинг яхши ўсиб ривожланишида қатор ораларига ишлов бериш катта аҳамиятга эга. Бунда тупроқнинг сув-физик, ҳаво ва микробиологик хусусиятлари, шунингдек озуқа тартиби яхшиланади, бегона ўтларни бир қисми йўқотилади, сувдан самарали фойдаланилади.

Июн ойида ғўза генератив ва вегатив органларининг жадал ўсишини ҳисобга олиб, қатор ораларига ишлов беришга алоҳида эътибор берилади. Култиватор органларини жойлаштириш ва мақбул чуқурликни белгилашда дала тупроғини механик таркиби, сезиб сувларни жойлашиш чуқурлиги, навнинг марфобиологик хусусиятларини ҳисобга олиш талаб этилади.

Ғўза илдизини шикастлантормаслик учун қатор ораси 60 смли майдонлардан култиватор четки органлари ўсимликдан 6-8 см чуқурликда, 8-10 см узоқликда ўртадаги органлари эса 12-14 см чуқурликда ишлов кенглиги 40-44 см, 90 см қатор ораларида ишчи органлар ўсимликдан 8-10 см, узоқликда, 6-8 см чуқурликда, кейинги жуфтликлари мос равишда 8-10, 10-12 ўртадагилари 15-16 см чуқурликда, ишлов бериш кенглиги 70-74 см қилиб ўрнатилса мақсадга мувофиқ бўлади. Кейинги култивацияларда ҳам ишчи органларни камайтормаслик лозим. Суғоришдан сўнг тупроқга чуқур ишлов беришда ҳар бир ҳудуднинг тупроқ иқлим шароитини инобатга олиш зарур.

Култиваторга эгат баранка ўрнатиб 10-12 см. Чуқурликда тупроқни юмшатиш ортиқча нам парланишни орлини олади. Бу эса суғоришлар орасидаги муддатни 4-5 кунга узайтириш ва ўсимликни ўсиши, ривожланиши ва ҳосил тўплашга зарар етказмаган ҳолда сувни жойлаш имконини беради. Агар жуда чуқур ишлов берилса, кесак кўчиш оқибатида нохуш ҳолатлар юзага келади. Июн ойида ғўза қатор оралари таркиби энгил тупроқда 2-3 оғирлик тупроқлардан 3-4 марта култивация қилинади.

Агар ғўза қатор орасига ишлов бериш кечикса, тупроқдаги ҳаво ва сувнинг алмашинув мувозанати бузилади, бегона ўтлар зарари кўпаяди ва ҳосилдорлик 15-25 фоизгача пасаяди. Илмий тадқиқотларда, култивация бир-икки кун кеч ўтказилса 1-2 ц.га 2-3 кунга кечиктирилса 3-4 ц.га камайиши аниқланган. Сув танқислиги шароитида ғўза қатор ораларига бир ва икки култивация ораларига чизилади. Култиватор ёрдамида чуқур ишлов берилса, тупроқни дам сақлаш қобилияти ошади. Ғўзанинг ўқ ва ён илдизлари ривожланади. Ҳосилдорлик 5-6 ц.га ошади.

Агар чуқур ишлов бериш ўтказилмаса, ғўза илдиз тизими тупроқга чуқур кетмаганлиги ва яхши ривожланмаганлиги сабабли, тез чанқайди ва ҳосил элементларини тўкилиши кузатилади.

Сувдан самарали фойдаланишда ғўза пайкалларида бегона ўтлар тарқалишига йўл қўймаслик катта аҳамиятга эга. Агар биринчи култивация сифатсиз, ишчи органлар нотўғри жойлаштирилган бўлса бундай далаларда бегона ўтлар кўпаяди. Бегона ўтлар (шўра, итузум, қамиш, печак, шамак, ғумак, саламалик, фирик ва х.к.) илдиз тизими ғўзаникига қараганда тез ўсиб, сув ва озукани бир неча баробар ўзлаштиради. Култивацияни шундай ўтказиш керакки култиватор ғўза атрофидаги бегона ўтларни тупроқ ёпиб кетсин. Мўл ва сифатли пахта ҳосили етиштиришда минерал ва органик ўғитлардан тўғри фойдаланиш катта аҳамиятга эга.

Шоналаш даврида ўғитлар ғўзанинг 12-14 см ёнига 20-22 см чуқурликда берилади. Ўғитларни эгат олиш билан бир вақтда бериш ва суғориш мақсадга мувофиқдир. Бу эса озуқа ғўза илдизига тезроқ етиб боришини таъминлайди. Ғўзани 700-800 м³ меъёрида суғориш керак. Гуллаш даврида эса 1000 м³ ҳажмида белгиланади.

Ғўзани узоқ муддатда юқори меъёрида суғориш мумкин эмас, чунки намлик ортиб бўйи ўсиб кетади ҳосил камайишига олиб келади. Ҳаракат юқори бўлганда сув кеч берилса, ғўза чанқаб паст бўлиб қолади. “Бегона ўтлардан тозаламасдан минерал ўғитлар билан озиклантормасдан ғўзани суғориш тавсия етилмайди”.

Ғўзани шоналаш, гуллаш даврида суғориш кечиккани ҳисобига 6-7 ц.га ҳосил бой берилади. Эрта суғориш ҳам ғўзанинг ҳосил тўплашига салбий таъсир кўрсатади. Суғоришнинг шарбат усулида ўтказиш сувдан самарали фойдаланишда муҳимдир. Маҳаллий ўғит (гўнг) ғўзага озик беради, сув буғланишини камайтиради, тупроқга сингишини яхшилади. Намни яхши сақлайди.

Тупроқдаги намни ортиқча буғланишидан сақлаш, ғўзани чанқатиб қўймаслик учун эгатни фақат суғориш олдида олган маъқулроқ. Қатор ораси 60 см бўлган майдонларда суғориш эгат оралатиб (бир эгат ташлаб) ўтказиш 20-25% гача сувни ковлаш имконини беради. Суғориладиган майдонлар тупроқни етилиши билан ишлов зарур. Агар култивация муддатидан кечикиб ўтказилса тупроқ намлиги қочиб ишлов пайтида ғўза илдизи шикастланади, ўсиш ва ривожланиш секинлашиб, ҳосилдорлик кескин қапаиб кетиши сабаб бўлади. Агар фермерларимиз ғўза парваришида агротехник тадбирларни юқоридаги тавсиялардан келиб чиққан ҳолда тўғри ва сифатли ўтказилса мўл ва сифатли ҳосил етказишга замин ҳозирлаган бўлади. Бу билимлар билан назарий жиҳатдан бўлса ҳам мактаб ўқувчиларини қуроллантириш зарур деб биламиз. Бу давр талаби.

Хулоса ўрнида ишни айтиш мумкинки, таълим-амалиёт билан кучли таълим, илми-фан ва ишлаб чиқариш оғушида заминдан қувват олади, бевоста амалиётдан ва яна амалиётдан қувватланса бундай таълимнинг самараси бошқача, истиқболи ҳам порлоқ бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т.1997.
2. Мунавваров А.К. “Педагогика”, Т., “Ўқитувчи” 1996.
3. А.Ф.Антонов Ўқувчилар меҳнат таълими бошқариш.-Т.: «Ўқитувчи» 1993.-80 б.
4. В.А.Мирбобоев Конструкция материаллар технологияси.-Т.: 2004.-150 б.
5. Пошшаҳўжаева, СҲ.А.Абдурахмонова, С.Пўлатова «Хизмат кўрсатиш меҳнати» 5,6,7-синфлар учун ўқув қўлланмалар. Тошкент. «Ўқитувчи». 1993.-60 б.

Гуллола Қурбонова
(Гулистан, Ўзбекистан)

ИНТЕГРАТИВ- ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТИНИНГ АМАЛГА ОШИРИЛИШИ

Педагогик интеграциянинг инфатузилмасини яратиш, аввало педагогик амалиёт ваназарияси соҳасидаги интегратив фактларни тўплашни назарда тутди. Ҳозирги замон таълим амалиёти таълим мазмуни, предметлар мазмунини интегрциялаш, интегратив шакл ва технологияларнинг пойдо бўлишига тегишли интегратив–педагогик характердаги қўллаб-қўлланганини тўплаган. Ўзининг идрок этиши ва умумлаштириш талаб қиладиган қимматли интегратив – педагогик тажрибалар вужудга келган. Педагогик интеграциянинг шахс психологик шароити биринчидан, интегратив –педагогик фаолиятни амалга оширишга мотивацион йўналтирилганликни; иккинчидан, ноанъанавий, ноилмий, номаданий, (номентал ва шу каби) қоидалар ва ҳодисаларини бағрикенглик билан идрок этишга таъриликни; учинчидан, фикрлашнинг инткратив усуллари шаклланганлиги, интегратив фикрлаш қобилиятини ишлаб чиқиши ифодалайди, булар сирасига умумлаштира билиш, синтезлаш, қиёслаш, ўхшашликлар асосида хулосалар чиқаришни, тўртинчидан, шунчаки ўзаро ҳаракат эмас, балки “бирга”, “қўшиб”ишлаш малакасига эга бўлишини ғам киритиш мумкин.

Биз технологик шароитда ИПФ ни амалга жараёнини таъминловчи дидактик ва методологик характердаги шароит ва тартибларининг муайян мажмуини киритишимиз. Шу аснода тарихий педагогик билимлар интегративпотенциалини амалга ошириш шароитларини таҳлил қилиш мисолида кўрилади

Биринчи шароит – ўқув материяларини муаммо –мавзу тамойили бўйича лойиҳалаштиришни талаб қилади. Унга мувофиқ тарихий –педагогик таълим мазмунининг тизим ҳосил қилувчи компоненти сифатида ҳозирги замон педагогикасининг далзарб муаммоси олинади. Бошқача қилиб айтганда, тарих мантиғи жорий вақтининг эҳтиёжлари мантиғи билан алмаштирилади. Масалан, бугунги кунимизда ўқув жараёнини интегратив таъминлаш масалалари долзарблик касб этмаққда. Ана шу муносабат билан “Ватанимиз педагогикасида билимларни интеграциялаш ва таълим мазмунини интеграциялашнинг самарали воситаларини излаш” мавзуси бўйича семинар машғулотларини ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Бундай машғулотларни ўтказиш ўқувчиларни муаммоларни ечиш тарихига “киритиш”; улар ўтмишда ва бугунги кунда муаммоларни ечишга бўлган ёндошувларни таққослаш ва қиёслашга; таълим ва ўқитиш мазмунини интеграциялашга тегишли бўлган мумтоз педагогика қоидаларини амалий фойдаланишнинг мақсадга мувофиқлиги тўғрисида хулосалар қилиш; истиқбол учун тахмин (Фараз) лар тузишга ўргатилади. Бунга ўхшаш “киритиш”нинг боришида шарҳлаш усуллари катта ўрин берилади.

Иккинчи шароит- ўқувчиларни метопредмет билимлар билан қуроллантириш. Метопредмет билимлари деганда биз ҳам “билимлар тўғрисида” шахсан билиши, ҳам педагогикада бир қатор жадал жорий этиладиган категориялар (тушунчалар)ни тушунамиз. Уларсиз билишнинг қуроли сифатида тарихий – педагогик билимлар билан иш олиб бориш ҳамда ҳозирги замон педагогик фаолиятни қайта ўзгартириш мушкул. Ушбу билимлар шакллантирилганда биз уларни бошқа фанлардаги талқинларига таянишимиз лозим. Масалан, вақт ва маконнинг педагогик эквивалентини ўзлаштириш ўқувчидаги фалсафа, физика биолог, психологик вақт тўғрисидаги тасаввурларга эътибор қаратилган тақдирда тўла ва муваффақиятли бўлади.

Учинчи шароит – тарихий педагогик билимларнинг интегратив потенциалини амалга ошириш бўлиб, ўқувчининг дидактикжараёндаги фаолиятининг субъектив тузилишини максимал даражада киритиш зарурлиги назарида тутди. Ушбу мақсадга эришишда ўқитишни фаоллаштиришга. Уни шахсий профессионал маънода очишга йўналтирилади педагогик воситалар хизмат қилади. Биринчи навбатда-иҳий педагогик билимларни баҳолаш ва амалда қўлланиш бўйича педагогик фаолиятни моделлаштириш тамоилларига қурилган муоммоли таълим методи ва шакллридир. Улар сирасига:аниқ вазиятини таҳлил қилиш, амалда педагогик муаммоларини ечиш, турли хил модификацияли иш ўйинлари(иммитацион, операцион, ролларни ижро этиш ва бошқалар) киради.

Санаб ўтилади шароитларга амал қилиш иккита ўзаро боғланган натижаларга олиб келади: а) тарихий педагогик билимлар потенциалини амалга ошириш; б)ўқувчиларда ушбу билимларни амалда қўлланиш бўйича ҳаракат усуллари шакллантириш.

Шундай қилиб, ИПФни амалга оширишнинг уч гуруҳини ажратиб кўрсатиш мумкинлиги тўғрисида фикр юритилади. Улардан биринчиси педагогик интеграция маълумотлари банкини яратиш ва интегратив

–педагогик вазифаларни самарали ҳал этишга қодир бўлган қадирларни танлашнинг муҳим компонентлари сифатида ташкилий шароитни ҳосил қилади. Навбатдаги гуруҳни ИПФ субъектни таёргарлигининг шахсий –психологик кўрсаткичлари ташкил этади ва бу бир қатор вазифаларни (интегротив –педагогик фаолиятни амалга оширишга мотивацион йўналтирилган, ноилмий, номаданий номентал ва бошқа ҳодисаларни бағрикенглик билан идрок этишга таёрликни) бажаради. Шароитнинг тўртинчи гуруҳини биз “технологик”деб номладик, унга ИПФ ни муваффақиятли амалга ошишини тامينлайдиган шароит, тартиблар,асосан, дидактив –методологик характери киритилди. Шароит ИПФнинг тегишли воситаларини қўланиш йўли билан амалга оширилади.

ИПФнинг “технологик занжири”. Ҳозирги пайтда педагогикада интеграцион жараёни амалгаошириш босқичларининг қатъий тузилмаси: интеграциялашнинг мақсадларини аниқлаш, интеграциялаш объектларини саралаш, тизим ҳосил қиладиганомилларини аниқлаш, курснинг янги тузилмасини, мазмунини қайта ишлаш, самарадарликни натижаларини назорат қилишшароитлари ишлаб чиқилган.

Тақдим қилинган тизим тажриба- экспериментал баҳолашдан ўтган, интегротив –педагогик тадқиқотларда ўз аксини топган. Шу билан бирга ўзининг ижобий томонларига қарамай, у катта миқдорда бизни мазмуний –таълимий интеграцияга даҳли бор. Тадқиқотлар боришида ишонилдики, педагогик интеграция ушбу турли хил кўринишлари билан мутлақо чекланиб қолмайди, педагогик интеграциянинг ҳар бир турида “ўз” босқичлари борлиги ҳам назарда тутилди. Мавжуд тажрибаларга, шунингдек, мазкур тадқиқот натижаларига асосланиб, ИПФнинг “технологик занжири” моделини яхлитликда тузишга ҳаракат қиламиз.

1.Мўлжалланган ИПФнинг ташкилий–ахборот таъминоти. Интегротив ишларининг имкониятларини ва истиқболига тегишли бўлган дастлабки ахборотни тўплаш: ИПФ ни амалга оширишнинг тегишли базасининг зарурлиги ва мавжудлиги даражасини аниқлаш мақсадида белгилловчи тажриба ўтказишдек асосий вазифасига эга бўлган интегротив – педагогик мониторинг ўтказиш.

2. ИПФнинг аниқ мақсадини белгилаш. Бу ерда мақсадларини ташқи (формал) ва ички (мазмунли)га табақалаштириш алоҳида аҳамиятли ҳисобланади. Ташқи мақсад шахсдан ташқари характернинг ўзгаришига тегишли. Бу мақсад вақтни тежаш, боғланганлик коэффицентини ошириш, кўп предметлилик ҳамда параллелликка барҳам бериш.

Педагогикада мақсадларни аниқлашнинг умуман анъанавий воситалари фароз қилинаётган натижалари ҳақида тўла тассавур бермайди. Бу ўринда шахс ва унинг фаолият тузилмасидаги муайян ижобий янги ўзгаришлар намоён бўлиши лозим. Ички мақсадлар шахсли –когнитив (билиш), аффектив (эмоционал –қадрли) ва психомотор фаолиятининг барча сохаларини қамраб оладиган айнан ана шу янги ўзгаришлари шакллантиришга йўналтирилган.

3. Хактери, ўз навбатида, педагогик интеграциянинг уёки бу парадигмасини, бинобарин, интегротив –педагогик фаолиятининг тегишлича моделини саралашни назарда тутадиган ИПФнинг эвристик –методологик асосини аниқлаш. .

4. Тизим ҳосил қилувчи омил зарур бўлган ҳолларда саралаш. У янги яхлит интегротив яратиш асосида “вегетация” каби “регулятив механизм” ётган тақдирдагина пайдо бўлади. Ёки бизнинг терминологиямизга мувофиқ, гап интеграциянинг моноцентризм, яъни ўзининг асосида битта йўналтирувчи марказ-ўзаги бўлган интеграция ҳақидаборади,бошқачароқ қилиб айтганда, “ўзаклаштириш” жараёниюз беради.келажакда тизим ҳосил қилувчи омил бўлган ушбу марказ – ўзак куйидагиларга қодир: “а) тизим компонентларини яхлит бирликка бирлаштириш;б) уларни мақсадга йўналтириш; в)яхлит фаолиятли намоён бўлиши рағбатлантириш; г) компонентлар эркинлигининг муайян даражасини сақлаш; д)янги тизимнинг ўз-ўзини тўғирлашини, унинг ўз-ўзини ривожлантиришини таъминлаш”.

5. ИПФнинг тузилмалари –морфологик кўрсаткичлари:(парадигмаларидан ташқари) даражаси,компонентлари, йўналиши, тури, шакллари, шунингдек амалга ошириш воситаларини саралаш, мазкур ҳолатда ИПФнинг даражалари –методологик, назарий ёки амалий даражалари аниқловчи сифатида намоён бўлади. Айнан у бошқа тузилмалари- марфологик табрик ва ИПФ воситаларнинг хусусият ва характерини изоҳлайди.

6. Интегротив –педагогик янги ўзгаришлар: -ўзининг дастлабки компонентига олиб келмайдиган “интеграл сифат” нинг педагогик эквивалентини яратиш.

Интегротив –педагогик янги ўзгаришларнинг намоён бўлиши охириги натижа –шахснинг интегротив яхлитлиги (тавсиф эмас, моҳиятига кўра шундай янги ўзгаришлар) даражаси сифатида қандан бўлса, ИПФ технологик маҳсулотлари –интегротив ўқув дастурлари, ўқув дастурлари, ўқув режалари,ўқув мавзулар, курслар ва ҳоказо даражада ҳам шундай бўлади. Интегротив –педагогик янги ўзгаришларнинг шаклланганлик даражаси турлича бўлиши мумкин. Адабиётлар, жумладан илмий-педагогик адабиётларда яхлитлик ва интегротивлик даражасини аниқлашга уринишлар мавжуд. Бироқ тажриба кўрсатганидек, қандай математик ҳисоб- китоблар бу ерда етарлича эга бўлмайди. Шу билан бирга интегротив янги ўзгаришлар даражасининг сифат кўрсаткичларидан фойдаланиш самаралиги натижага эга. Интегротив – педагогик янги ўзгаришларни шакллантириш давомида ИПФнинг у ёки бу механизмларидан фойдаланилади, унинг моҳияти ҳар қандай ҳолатда кооперацияланувчи қайта ўзгартиришда ва пировард натижада ИПФнинг охириги мақсади ва натижаси сифатида намоён бўладиган шахснинг фазилат ва сифатларида ифодаланади

7. Интегротив жараёнининг жарий натижаларини тузатиш ва тартибга солиш. Улар “технологик занжир”ни- кенгайтириш давомида ишлаб чиқилади. Масалан, “технологик занжир”ни ташкил этувчилари муайян қарқб чиқилганда, шунингдек, одинги материаллар умумлаштирилгандан кейин унга қўйиладиган талабалар қниқлантириши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т.1997.
2. Мунавваров А.К. “Педагогика”, Т., “Ўқитувчи” 1996.

Наталія Лелет
(Київ, Україна)

СПІВПРАЦЯ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З БАТЬКАМИ У ПЕРІОД АДАПТАЦІЇ ЇХНІХ ДІТЕЙ ДО ДОШКІЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Важливим завданням соціальних педагогів дошкільного навчального закладу є інформування та консультування батьків щодо полегшення адаптації дитини до умов дитячого садка. Прихід дитини до дошкільного закладу пов'язаний для дитини з сильними стресовими переживаннями, котрі необхідно пом'якшити спільними зусиллями сім'ї та педагогів. Своєчасність створення належних умов, правильна організація життя та виховання – запорука повноцінного розвитку здорової від народження дитини.

Відправні теоретико-методологічні засади проблеми соціальної адаптації особистості на етапі дошкільного дитинства сформульовані у працях А. Авцина, В. Войтко, О. Кононко, А. Налчаджяна, Б. Паригіна, О. Петровського, В. Слюсаренка, Г. Царегородцева та ін. Проблема соціально-педагогічної підтримки батьків, сімей не є новою, вона має глибокі історичні корені. Так, провідні ідеї виховання, розвитку й соціалізації дітей в умовах родинного та суспільного виховання були визначені ще класиками педагогіки Я. Коменським, Й. Песталоцці, К. Ушинським, М. Монтесорі, Н. Крупською, А. Макаренком, В. Сухомлинським та ін.

Метою статті є спроба через аналіз симптомів адаптаційного синдрому сфокусувати увагу на конкретних кроках попередження його розвитку у співпраці з батьками.

Навіть незначні зміни в житті дитини призводять до порушення її емоційного стану, сну, апетиту тощо, а така важлива подія, як вступ до дошкільного навчального закладу – це справжнє випробування адаптаційних можливостей організму дитини, яке може привести до розвитку адаптаційного синдрому. Адаптаційний синдром – це сукупність адаптаційних реакцій дитини, що виникають як відповідь на значні за силою і тривалістю несприятливі дії [2]. У розвитку адаптаційного синдрому виділяють три стадії: тривожність, яка може тривати від кількох годин до двох діб, включає в себе дві фази – шок і післяшоковому реакцію (на останній відбувається мобілізація захисних реакцій організму); опірність – стійкість організму до різних впливів підвищується, що призводить або до стабілізації, або до виснаження; виснаження – захисні реакції організму ослаблені, організм і психіка стомлені [6]. У дитини можуть спостерігатися схуднення, падіння кров'яного тиску, погіршення апетиту і сну тощо. Тому, для недопущення гострих реакцій організму дитини батьки повинні за кілька місяців до вступу в дошкільний заклад, вжити заходів.

У якому б віці дитина вперше не прийшла б до дошкільного навчального закладу, для неї це сильне стресове переживання. На рівні фізіології в період адаптації визначають десинхронізуючий вплив підкірки на кору великих півкуль головного мозку дитини. У той же час відбувається активізація відділу вегетативної нервової системи, який відповідає за реакцію і поведінку дитини в стресових ситуаціях. Внаслідок цих фізіологічних процесів у дошкільника-новачка спостерігають: реакцію тривожного очікування; наростання нервового напруження; підвищення м'язового тону; спазм периферичних судин тощо.

Виділяють у дитини, що тільки-но прийшла до дошкільного навчального закладу, серед інших, і такі зовнішні ознаки, як: блідість або почервоніння шкіри; зміна частоти дихання і пульсу; виражена настороженість і неспокій [4].

У перші дні перебування в дошкільному навчальному закладі «нові» діти практично не спілкуються і нечітко сприймають те, що їм кажуть. Вони зазвичай спостерігають за поведінкою інших дітей і дорослих, придивляються і прислухаються. Їх діяльність, як правило, хаотична і непродуктивна. Набагато легше діти-початківці сприймають невербальні сигнали – інтонацію промовця, його міміку і жести, ніж словесні інструкції.

Слід зазначити, що в період адаптації відбувається руйнування звичного стереотипу життя, в якому дитина відчувала себе спокійно і впевнено. Крім того, психіку дитини травмує розлука з матір'ю та іншими близькими дорослими, які турбувалися про нього від народження. Особливу роль у цій вимушеній ситуації відіграє той факт, що дошкільник не вміє мислити у часовій перспективі, тобто дитину переслідує думка: «Мама йде назавжди!». Це породжує тривогу, невпевненість, незахищеність, до яких часто додаються почуття самотності, непотрібності.

Під час періоду адаптації до нових умов життя поведінки дітей характерні: підвищена збудливість; дратівливість; нестриманість; примхливість; крик і плач. Дитина намагається змінити стан речей, який її не задовольняє, і, одночасно, перевірити, наскільки може розсердитися мати, яка не хоче її більше бачити, і дорослі, з якими її залишають, а також визначити таким чином, хороші вони чи ні.

Можливий і інший варіант розвитку подій, адже для деяких дітей, навпаки, характерні депресивні реакції: загальмованість; відчуженість від оточуючих; закритість від навколишнього середовища. Зовсім незвичним для дитини є і перебування в дитячому колективі серед 15-20 однолітків, це значне навантаження для її нервової системи. Дошкільник входить в досить складну систему нових взаємовідносин, бере участь у розподілі іграшок, завойовує увагу вихователя, має навчитися узгоджувати

наміри і бажання різних дітей. Вихвателі важливо розуміти, що навіть підвищений рівень шуму в групі спочатку травмує психіку дитини і тільки через деякий час настає звикання.

Виділяють наступні причини стресових перевантажень дитини: відмінне від сім'ї демографічне становище – один дорослий і багато дітей; суворі дисциплінарні правила, за невиконання яких дитину можуть насварити; ігнорування деяких потреб дитини; спілкування відразу з багатьма дорослими людьми, які є чужими і від яких дитина залежить, частина з них може йому не подобатися; тривале перебування у великому колективі дітей, частина з яких може бути неприємна [4].

Важливо, щоб батьки в цей період ставилися до дитини дуже уважно, дбайливо, намагаючись допомогти їй пережити цей складний період у житті, а не були настирливими наставниками і борцями з дитячими капризами.

Перед соціальним педагогом постає завдання допомогти батькам полегшити адаптацію дитини до дошкільного навчального закладу. Перед тим, як йти до дошкільного навчального закладу, батьки повинні спокійно і просто пояснити дитині, що там вона, як і всі діти, залишиться без рідних, а також пообіцяти неодмінно дуже скоро її забрати. Щоб дитині було легше зорієнтуватися, доцільно розділити її перебування в дошкільному навчальному закладі на короткі проміжки часу: «Спочатку ти пограєш іграшками, потім позаймаєшся, а коли ви з дітьми підете на прогулянку, я за тобою прийду». Перший день в дошкільному навчальному закладі не може тривати більше 1,5-2 годин. Надалі час перебування дитини в групі слід збільшувати обережно і поступово, орієнтуючись на поведінку дитини та обговоривши це з вихователем.

Увечері батькам слід домовитися з дитиною про те, що завтра вона побуде трохи сама з вихователем. Обов'язково необхідно обґрунтувати свою відсутність «невідкладними» справами. Якщо при першому ж нагадуванні дитина напружується, краще поки не ризикувати, почекати деякий час [1].

Соціальний педагог має наголосити, що дитина відчуває настрій батьків і також нервує, якщо нервують і переживають вони. Тому, батькам варто налаштуватися на позитивні думки, на те, що все буде добре. Перший день перебування у дошкільному навчальному закладі повинен припадати не на початок тижня, а на середу або четвер – день, ближче до вихідних. Скорочений тиждень і збільшені вихідні дозволять дитині повноцінно відновити сили організму [5].

Не слід забувати також і про таку особливість маленьких дітей, як «зараження емоціями» – заплакала одна дитина, і майже відразу починають плакати ще двоє-п'ятеро вразливих, тих, хто перебуває в дошкільному навчальному закладі менше часу. Таке «зараження», звичайно, негативно впливає на психологічний стан дитини, а тому, перш ніж вести дитину в дошкільний заклад, батьки повинні дізнатися, скільки новачків приймають у групу протягом тижня, в який час їх приводять. Якщо одних новачків приводять в групу в ранкові години, то інших слід приймати у другій половині дня. Якщо їх більше ніж троє, то краще взагалі перенести перший день відвідини дошкільного навчального закладу на наступний тиждень [4]. Про тривалість перебування наступного дня слід домовитися з вихователем, обговоривши поведінку дитини в перший день. За перший тиждень кількість годин, проведених дитиною в дошкільному навчальному закладі не повинна перевищувати трьох годин на день. Збільшувати час перебування дитини дошкільного віку в новому колективі можна тільки орієнтуючись на її гарний емоційний стан. Бажано, щоб батьки дітей-новачків ввечері вдома обов'язково відсвяткували радісну подію вступу в дошкільний заклад, розповіли всім родичам, як дитина провела там час, з якими дітьми там познайомився, в які ігри грала. Слід поділитися в найближчому оточенні позитивними емоціями про перебування дитини в дитячому дошкільному закладі.

Надалі батьки повинні якомога частіше радитися з вихователем, спільно аналізувати поведінку, настрій і стан дитини. Можливо, через деякий час у дитини з'являться ознаки втоми. У такому випадку, необхідно кілька днів приводити її в дошкільний заклад тільки на прогулянку або подовжити вихідні за рахунок хоча б понеділка. Якщо знехтувати симптомами втоми на початковому етапі адаптації, то це може призвести до розвитку адаптаційного синдрому, адже нервова система дитини має досить низьку працездатність, а, перебуваючи в стресовій ситуації, стає ще більш вразливою. Щоб уникнути ускладнень і забезпечити легкий адаптаційний період слід забезпечити оптимальний поступовий перехід дитини з сім'ї в дошкільний навчальний заклад, і таким чином забезпечити одну з основних потреб маленької дитини – потреба в постійному оточенні.

Також соціальний педагог звертає увагу батьків та вихователів на важливість особливої уваги до дитини в період адаптації. Здавалося б, зроблено багато, дитина встановила контакт з вихователем, вільно орієнтується на ігровому майданчику, в груповій кімнаті і в інших приміщеннях. І все одно вона страждає через розлуку з батьками. Дитина плаксива, проситься на руки до всіх домашніх, начебто перевіряє, люблять ще її рідні чи ні. У цьому випадку дитині корисно спокійно, без напруги снідати і обідати вдома. Необхідно бути дуже уважними до дитини, забезпечити тілесний контакт, оскільки тактильні відчуття: обійми, ласки тощо, дійсно заспокоюють дитину.

Крім того, слід забезпечити дитині полегшений режим дня: раніше укладати спати, довше перебувати з нею в момент засинання, пропонувати улюблену їжу, не годувати насильно. Діти в цей час втрачають багато енергії, а нервова напруга позначається на багатьох процесах: той, хто тільки почав говорити, може перейти знову на лепет і жести у спілкуванні; той, хто нещодавно пішов, може повернутися до повзання; дитина вже їла самостійно і досить акуратно, а тепер просить, щоб її годували.

Під час адаптаційного періоду батькам необхідно створити умови для спокійного відпочинку дитини вдома. Перед батьками постає завдання знизити ризик захворювання дитини-новачка. Більшість дітей дійсно починають хворіти в період адаптації. Це пов'язано з функціональною незрілістю організму дитини,

тому їй потрібна особлива турбота і піклування дорослих. Емоційний шок, який переживає дитина, різко знижує захисні сили організму. Однак дійсними причинами такого хворобливого стану рідко виступають безпосереднє інфікування або помилки і упущення персоналу дошкільного навчального закладу. Часто хворіти починають саме ті діти, які не можуть звикнути до змін у своєму житті, пристосуватися до нових умов, переживають сильний стрес через відвідування дошкільного навчального закладу. Стресова ситуація в період адаптації значно послаблює імунну систему дитини [4].

Слід зазначити, що захворювання в період адаптації, в рідкісних випадках дійсно є результатом інфікування, в основному психосоматичні, тобто вони є захисною реакцією на психологічний дискомфорт, переживання дитини. Нервова система дитини зазнає великі навантаження, тому організм дитини вдається до «психосоматичної захисту»: підвищення температури; утруднене дихання; блювота; кишково-шлункові розлади; висип на шкірі [1].

Отже, в період адаптації до умов дошкільного навчального закладу батьки дитини, і працівники дошкільного навчального закладу повинні забезпечити дитині психологічний і фізіологічний комфорт, намагатися зменшувати навантаження на тендітну дитячу нервову систему, максимально полегшити перехід дитини в нове соціальне простір.

Література:

1. Ватутина Н. Д. Ребенок поступает в детский сад/ Под ред. Л. И. Каплан. – М. : Просвещение, 1983. – 80 с.
2. Кожина А. Психолого-педагогічна допомога родині в адаптації дитини до умов дитячого садка / Анастасія Кожина // Вихователь-методист дошкільного закладу. – 2010. – №6. – С.20-28.
3. Левицька Г. М. Адаптація дітей раннього віку до дитячого садка / Г.М. Левицька // Бібліотечка вихователя дитячого садка. – 2011. – №3. – С.76–91.
4. Лях Т. Л. Прийоми формування довіри дитини до працівника центру соціально-психологічної реабілітації та притулку для дітей / Т. Л. Лях // Наукові записки Ніжин. Держ. ун-ту ім. М. Гоголя : зб. наук. ст. [гол. ред. Є. І. Коваленко]. – Ніжин : Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2009. – № 6. – Психолого-педагогічні науки. – С. 151–154.
5. Михайлицька О. І. Дошкільний закладок: перша школа життя/ О.І. Михайлицька // Дошкільний закладок. – 2004. – №24. – С. 5–6.
6. Шпак В. П. Реабілітаційна педагогіка: навчальний посібник/ В. П. Шпак. – Полтава: АСМІ, 2006. – 328 с.

Ольга Лобода
(Київ, Україна)

ДО ПИТАННЯ СТРУКТУРНИХ КОМПОНЕНТІВ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ДОШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Постановка проблеми у загальному вигляді. Проблема підготовки педагогічних кадрів для закладів дошкільної освіти завжди перебувала у центрі уваги. На сучасному етапі розвитку суспільства України висуваються нові вимоги до системи підготовки фахівців, які будуть працювати з дітьми дошкільного віку. Саме тому реалізація сучасних завдань дошкільної освіти залежить від рівня підготовки майбутніх педагогів. Вища педагогічна освіта спрямована на забезпечення фундаментальної наукової, загальнокультурної, професійної підготовки фахівців, які мають визначати темпи й рівень науково-освітнього, соціально-культурного та економічного прогресу; на формування інтелектуального потенціалу нації та всебічний розвиток особистості як найвищої цінності суспільства.

Прагнення України стати повноправним членом Європейської спільноти вимагає орієнтації системи вищої освіти на підготовку фахівців із високим рівнем професійної компетентності, які б вільно володіли іноземною мовою і методикою її викладання.

Також згідно Базового компоненту дошкільної освіти «Іноземна мова» представлена у варіативній частині освітньої діяльності навчального закладу, де визначено зміст освіти (комунікативно-мовленнєва компетенція дитини) і окреслено результати освітньої роботи. Це означає, що іноземна мова на державному рівні розглядається як важлива складова дошкільного навчання дитини.

Для формування професійної компетентності студентам педагогічних ВЗО необхідно усвідомлювати значущість своєї майбутньої професійної діяльності. Це сприятиме розвитку мотивації навчання, оволодінню основами педагогічної майстерності, професіоналізму, прагненню до професійної самоосвіти й самовдосконалення. Особливо актуальним це питання є для майбутніх вихователів, що будуть навчати дітей англійської мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблеми підготовки спеціалістів у вищих педагогічних закладах освіти були присвячені роботи таких авторів, як Г. Алова, А. Алексюк, О. Абдулліна, Л. Артемова, Ю. Бабанський, В. Безпалько, І. Богданова, В. Бондар, В. Вегасов, Л. Вовк, Н. Гузій, І. Зязюн, Е. Карпова, Н. Лисенко, Л. Мітіна, О. Мороз, Н. Ничкало, Г. Підкурманна, Н. Чепелева, О. Шаров, М. Ярмаченко та ін. У цих наукових розвідках, окрім розкриття змісту, методів, форм, нових технологій навчання студентів, формування фахових умінь та окремих рис характеру майбутніх педагогів, наголошується на визначенні змісту і технологій формування професійної компетентності фахівця в умовах ступеневої системи вищої освіти як координатора освітнього процесу [1, с. 10].

Проблема готовності майбутніх педагогів до різних аспектів професійно-педагогічної діяльності проаналізована цілим рядом вчених: О. Абдуліна, І. Зимня, Т. Ільїна, Н. Кузьміна, В. Сластьонін, С. Скидан, Р. Хмельюк та ін.

В останній час було проведено низку досліджень (Т. Ахаян, О. Бігич, А. Булінін, М. Вятютев, Д. Ізаренков, Н. Харитоновна), в яких розглянуто формування професійної компетенції як одного з видів професійної готовності студентів до навчання [2, с. 18].

Метою даної статті є визначення сутності та структурних компонентів професійної компетентності майбутніх учителів англійської мови дітей у дошкільних навчальних закладах освіти.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, під компетентністю людини педагоги розуміють спеціально структуровані (організовані) набори знань, умінь, навичок і ставлень, що їх набувають у процесі навчання. Вони дозволяють людині ідентифікувати і розв'язувати незалежно від ситуації проблеми, характерні для певної сфери діяльності [3].

Так, Т. Браже вважає, що педагогічна компетентність містить у собі такі компоненти: знання (культурологічні, педагогічні та інші), педагогічні вміння та навички, здатність до самоосвіти та самовиховання, спроможність отримувати від своєї роботи конкретні результати, що відповідають загальноприйнятим вимогам, здатність вирішувати творчі завдання.

А. Маркова вважає, що компетентність – це поєднання психічних якостей, психічних станів, що дає змогу діяти самостійно й відповідально, оволодіння людиною навичками і вміннями виконувати трудові функції. Дослідниця обґрунтовує, що поняття «компетентність» конкретної особи вужче, ніж професіоналізм. Людина може бути професійною у своїй галузі, але не бути компетентною у вирішенні професійних питань [6, с.31-34].

Професійна компетентність педагога у структурованому вигляді, як зазначає Г.Беленька, може бути зображена як триступінчата піраміда, основу якої складають професійні знання. На їх основі формуються вміння та навички, а індивідуалізація та інтерпретація їх особистістю стає базисом розвитку професійних здібностей. Необхідною фундаментальною умовою становлення професійної компетентності виступає формування світогляду. Стабільний і безперервний розвиток усіх трьох складових на основі позитивних світоглядних позицій педагога і становить компетентність фахівця [1, с. 36].

Говорячи про формування професійної компетентності у майбутніх учителів англійської мови для дошкільних закладів освіти, необхідно окремо розглянути іншомовну комунікативну компетенцію, що має бути сформованою у студентів. Науковці визначають іншомовну комунікативну компетенцію, як засвоєння етно- і соціально-психологічних еталонів, стандартів, стереотипів поведінки; ступінь володіння технікою спілкування іноземною мовою. У процесі виконання мовленнєвих дій, які є одиницями мовленнєвої діяльності, формуються навички, а в процесі виконання мовленнєвої діяльності формуються вміння. Засвоєння системи знань, поєднане з оволодінням відповідними навичками, - це основний зміст та найважливіше завдання навчання.

Аналізуючи психолого-педагогічну літературу ми дійшли висновку, що формування педагогічної компетентності передбачає володіння майбутніми вчителями знаннями, сформованість умінь і навичок, володіння основами інноваційних педагогічних технологій, необхідних для здійснення педагогічної діяльності, що сприяють здатності ефективно, успішно здійснювати іншомовну освіту дошкільників.

Як відомо, саме знання є підґрунтям професіоналізму в цілому, зумовлюють рівень професійної мобільності майбутнього вчителя, яка проявляється в його здібності орієнтуватись у соціально-педагогічних ситуаціях, які постійно змінюються, швидко і адекватно розв'язувати педагогічні задачі. Тому педагогічна компетентність майбутніх учителів значною мірою залежить від рівня і якості наявних у них знань. Відомо, що знання – це особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання, процесу відображення діяльності, яка характеризується усвідомленням їх істинності. Можна повністю погодитися з тим, що «теоретичні знання розширюють межі індивідуального досвіду вчителя, спрямовують і організують цей досвід, дозволяють осмислити його в системі досвіду соціального і, таким чином, відкривають можливості для його вдосконалення і розвитку» [7].

Вчитель англійської мови дітей дошкільного віку повинен мати високий рівень психологічної культури. Адже він навчає дітей у той період їхнього життя, коли, за словами Д. Ельконіна, відбувається перебудова всієї системи відносин дитини з дійсністю, а її фізичний розвиток (зір, координація рухів, опорно-руховий апарат) лишається ще недосконалим. Тому зусилля педагога мають бути спрямовані на формування й розвиток особистості дитини засобами англійської мови.

Основу психологічної культури вчителя англійської мови дошкільників становлять наступні компоненти:

- теоретична підготовка з питань загальної і вікової психології, психолого-педагогічних основ навчання англійської мови дітей дошкільного віку;
- сформованість у педагога психологічно значущих здібностей: перцептивних (здатність проникати у внутрішній світ дитини, розуміти її психічні стани), прогностичних (здібності прогнозувати розвиток особистісних якостей дітей, їх поведінки в певних ситуаціях тощо);
- сформованість професійно значущих особистісних якостей педагога: громадянської відповідальності, любові до професії, людяності, відданості дітям, толерантності, створення позитивного емоційного мікроклімату;
- готовність педагога прийняти позицію дитини, розуміти її інтереси, мотиви, цінності, дії, вміння грати з дитиною, здатність увійти у світ дитинства.

Т. Піроженко вважає, що педагогу потрібні професійні знання з проектування особистісно-розвивальної взаємодії як системи, складовими якої є психолого-педагогічна діагностика; постановка педагогічних завдань; організація діяльності вихованців; аналіз динаміки та рівнів їх активності, а також корекція розвитку. Психолого-педагогічне проектування – проект сумісної діяльності дорослих та дітей, в якому поєднані: бажання, прагнення дитини, педагогічна варіативність форм, методів, засобів розвиваючих впливів педагога; психологічні закономірності природного розвитку спільної діяльності дітей та дорослих (від бажання – до творчого рівня реалізації задуму) [8, с. 4].

Як зазначає О. Котенко, професійна компетентність учителя іноземної мови – інтегроване утворення його особистості, яке синтезує в собі необхідні компетентності (практично-методичну, психолого-педагогічну, особистісно-мотиваційну) та відповідні компетенції (мовну, мовленнєву, лінгвокраїнознавчу, дискурсивну, соціокультурну, комунікативну, здатність до самоосвіти, самопізнання, полікультурність, діалогічність тощо), взаємовплив яких сприяє ефективній педагогічній взаємодії [4, с.62-64].

Узагальнюючи вищезазвані підходи, можна констатувати, що **професійна компетентність вчителя, який навчатиме англійської мови дошкільників** – це інтегральне, цілісне утворення у цілісній професійній структурі особистості, що є одним із проявів його професіоналізму, показником сформованості професійно необхідних якостей і характеристик на засадах системи теоретичних знань і практичного досвіду, яке включає сукупність соціального, полікультурного, аутопсихологічного, когнітивно – технологічного та персонального компонентів, необхідних для успішного здійснення педагогічної діяльності, забезпечують високий рівень самоорганізації. Становлення кожного компоненту пов'язане з формуванням його характеристик і властивостей як частини цілісної системи. Професійна компетентність вчителя англійської мови дітей дошкільного віку, як і її структура, є динамічним явищем. Тому необхідно створити певну модель її розвитку, яка б відповідала вимогам сьогодення.

Висновки. У статті розглянуто поняття «професійна компетентність вчителя англійської мови дітей дошкільного віку» як інтегроване утворення його особистості, яке синтезує в собі необхідні компетентності (практично-методичну, психолого-педагогічну, особистісно-мотиваційну) та відповідні компетенції (мовну, мовленнєву, лінгвокраїнознавчу, дискурсивну, соціокультурну, комунікативну, здатність до самоосвіти, самопізнання, полікультурність, діалогічність тощо), взаємовплив яких сприяє ефективній педагогічній взаємодії. Уточнена структура професійної компетентності, яка реалізує окремі компоненти: мотиваційно-ціннісний, змістовий, діяльнісний, дослідницько-рефлексивний. Всі компоненти професійної компетентності знаходяться у взаємоев'язку один з одним і взаємодоповнюють один одного.

Література:

1. Беленька Г.В. Формування професійної компетентності сучасного вихователя дошкільного навчального закладу: моногр. / Г.В. Беленька. – К.: Київ. ун-т ім. Б.Грінченка, 2011. – 320 с.
2. Будає С.В. Формування готовності студентів до іншомовної діяльності з дошкільниками. Монографія зі спецпрактикумом у двох книгах / С.В. Будає. – К.: Видавничий Дім "Слово", 2008. – 288 с.
3. Зязюн І.А. Інтелектуально-творчий розвиток особистості в умовах неперервної освіти // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія // За ред. І. А. Зязюна. – Київ: Видавництво «Віпол», 2000. – 636 с.
4. Котенко О.В. До проблеми формування професійно значущих якостей майбутнього вчителя іноземної мови / О. Котенко // "Імідж сучасного педагога". – 2011. – № 10. – С. 62-64.
5. Лобода О.В. Методика навчання англійської мови дітей дошкільного віку: навч.-метод. посіб. / О.В. Лобода. – К.: Київ. ун-т ім. Б.Грінченка. 2013.- 100с.
6. Маркова А.К. Психологія професіоналізму. / Маркова А.К. Москва: міжнародний гуманітарний фонд знання, 1996. – 308с.-SBN 5-877633-016-7
7. Педагогічний словник / за ред. Ярмаченка М.Д. – К.: Педагогічна думка, 2001.
8. Піроженко Т.О. Мовлення дитини: Психологія мовленнєвих досягнень дитини / Тамара Піроженко. – К.: Главник, 2005. – 112 с. – (Психол. інструментарій). – Бібліогр.: с. 110.

Тетяна Лях
(Київ, Україна)

ПРОГРАМА ЗРОСТАННЯ ВОЛОНТЕРІВ В ГРОМАДСЬКІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ «ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ЦЕНТР «ВОЛОНТЕР»

Досвід організації волонтерської діяльності у Всеукраїнському громадському центрі «Волонтер» засвідчив, що волонтерський рух є чинником розвитку соціальної активності при реалізації наступних умов: використання особистісно-орієнтованих технологій розвитку соціальної активності; вільний вибір волонтерами видів і форм соціально значущої діяльності; підтримка переходу процесу розвитку соціальної активності в режим саморозвитку за рахунок актуалізації мотиваційної сфери волонтерів та їх виходу в рефлексивну позицію. Моніторинг організації волонтерських груп, проведений автором у 2012-2014 рр., спонукав до висновку, що наразі лишається актуальним питання розвитку соціальної активності та створення умов для зростання волонтерів в громадських організаціях. Результати опитування показали, що 87% громадських організацій не мають відповідних програм зростання волонтерів, які працюють тривалу кількість часу [2].

Вітчизняні дослідники (О. Безпалько, З. Бондаренко, І. Грига, Т. Журавель, Н. Заверико, Т. Лях, В. Назарук, Т. Спіріна, Н. Тимошенко, Т. Тимчук та ін.), вивчаючи різні аспекти волонтерства, тим самим розширювали проблематику цієї діяльності, знаходячи нові аспекти для досліджень.

Метою статті є презентація змісту авторської Програми зростання волонтерів в організації «Крок до успіху», впровадженої у Всеукраїнському громадському центрі «Волонтер».

Для покращення організації діяльності волонтерів у Всеукраїнському громадському центрі «Волонтер» у 2009 році розроблено та впроваджено Програму зростання волонтерів в організації «Крок до успіху» [1].

Метою програми є створення належних умов для розвитку соціальної активності та зростання волонтерів в організації.

Завдання програми: забезпечити індивідуальний підхід до особистісного та професійного розвитку особистості в організації; здійснювати моніторинг мотивів та потреб волонтерів; забезпечити прозорість у діяльності працівників організації та волонтерів; окреслити перспективи зростання волонтерів в організації та визначити механізми забезпечення цього процесу.

Розглянемо детальніше зміст програми розвитку соціальної активності та зростання волонтерів в організації «Крок до успіху».

У Всеукраїнському громадському центрі «Волонтер» виокремлюють такі *етапи зростання волонтерів в організації*: волонтер-початківець; волонтер; лідер волонтерської групи; волонтер активного складу; координатор діяльності волонтерської групи [3]. Нижче пропонується зміст програми згідно рівня розвитку волонтера в організації.

1) Волонтер-початківець.

Організаційні вимоги до волонтера: заповнити анкету; пройти співбесіду; розділити місію організації; бути готовим до випробувального терміну та дати згоду на нього; підписати угоду про співпрацю; дотримуватися пунктів угоди про співпрацю; дотримуватися кодексу етики волонтера.

Зміст діяльності волонтера: навчання у Школі волонтерів (базовий модуль); здійснення під супервізією 2-х практичних видів робіт; участь у 2-х групових та масових заходах ВГЦ «Волонтер».

Привілеї волонтера: участь у зборах членів ВГЦ «Волонтер».

Завдання координатора волонтерської групи: провести анкетування та співбесіду; прийняти заяву про бажання працювати волонтером; провести орієнтування (історія організації, місія, завдання, напрями діяльності, структура, партнери, проекти (минулі, діючі, перспективні, постійно діючі), історія успіху та потреби); познайомити з напрямками можливої діяльності та вимогами до волонтера; познайомити з вимогами до участі у Школі волонтерів; познайомити зі сходами зростання в організації; оговорити умови підписання угоди про співпрацю; підписати угоду про співпрацю, яка включатиме обов'язковий пункт про «випробувальний термін».

Технологічне забезпечення: анкета, орієнтовні питання для співбесіди, план проведення орієнтування; бланк «Напрями можливої діяльності та вимоги до волонтера»; бланк «Сходина зростання в організації»; бланк «Угода про співпрацю між волонтером та ВГЦ «Волонтер»; програма базового модуля Школи волонтерів.

2) Волонтер

Організаційні вимоги до волонтера: Дотримуватися пунктів угоди про співпрацю; дотримуватися кодексу етики волонтера.

Зміст діяльності волонтера: навчання у Школі волонтерів; практична діяльність у якості волонтера; участь у плануванні діяльності волонтерської групи; участь у групових та масових заходах ВГЦ «Волонтер».

Привілеї волонтера: участь у зборах членів ВГЦ «Волонтер»; участь у засіданнях робочих та ініціативних груп членів ВГЦ «Волонтер»; участь у плануванні діяльності волонтерської групи; навчання в межах проектів та програм ВГЦ «Волонтер»; участь у зборі-поході «Козацькими шляхами»; участь у організації майстер-класів, спеціалізацій у наметовому таборі «Витоки»; отримання рекомендацій та характеристики від виконкому ВГЦ «Волонтер»; участь у конкурсі «Волонтер року».

Завдання координатора волонтерської групи: видається посвідчення волонтера; до бази даних включається інформація про волонтера; ведеться щоденник волонтера; на веб-сайт розміщується фотографія зі стислим описанням роботи волонтера; ведеться рейтинг волонтерів; проводиться внутрішній щорічний конкурс «Волонтер року»; кандидатури переможців внутрішнього щорічного конкурсу «Волонтер року» подають на міський та всеукраїнський конкурси «Волонтер року».

Технологічне забезпечення: посвідчення волонтера; особової справи волонтера, яка включається до бази даних організації; щоденника волонтера; бланк інформації про волонтера, яка подається на веб-сайт; положення про здійснення рейтингу волонтерів; положення про проведення щорічного внутрішнього конкурсу «Волонтер року».

3) Лідер волонтерської групи

Організаційні вимоги до волонтера: дотримуватися пунктів угоди про співпрацю; дотримуватися кодексу етики волонтера; забезпечувати зворотній зв'язок з волонтерами; бути ініціативним та відповідальним.

Зміст діяльності волонтера: навчання у Школі волонтерів; проведення окремих вправ у Школі волонтерів; здійснення контролю за діяльністю волонтерської групи; ведення рейтингу волонтерів – членів волонтерської групи; участь у плануванні діяльності волонтерської групи; ведення щоденників волонтерів –

членів волонтерської групи; забезпечення зворотного зв'язку з волонтерами; забезпечення зворотного зв'язку з майданчиками, де працюють волонтери; вивчення потреб членів волонтерської групи; практична діяльність у якості волонтера; участь у групових та масових заходах ВГЦ «Волонтер».

Привілеї волонтера: участь у засіданнях робочих та ініціативних груп членів ВГЦ «Волонтер»; участь у засіданнях лідерів волонтерських груп; участь у плануванні діяльності волонтерської групи; участь у плануванні діяльності ВГЦ «Волонтер»; участь у групових та масових заходах; навчання в межах проектів та програм ВГЦ «Волонтер» й партнерських організацій; ведення рейтингу волонтерів – членів волонтерської групи та представлення його результатів координатору діяльності волонтерів, виконкому ВГЦ «Волонтер»; отримання рекомендацій та характеристики від виконкому ВГЦ «Волонтер»; участь у конкурсі «Волонтер року».

Завдання координатора волонтерської групи: до бази даних включається інформація про зміни у статусі волонтера; ведеться щоденник волонтера; ознайомлюють із функціональними обов'язками лідера волонтерської групи; на веб-сайт розміщується фотографія зі стислим описанням роботи волонтера-лідера; ведеться рейтинг волонтерів; проводиться внутрішній конкурс «Волонтер року»; кандидатури переможців внутрішнього конкурсу «Волонтер року» подають на міський та всеукраїнський конкурси «Волонтер року».

Технологічне забезпечення: посвідчення волонтера-лідера.

4) Волонтер активного складу

Організаційні вимоги до волонтера: дотримуватися пунктів угоди про співпрацю; дотримуватися кодексу етики волонтера; бути мобільним; брати участь у діяльності декількох волонтерських груп; брати участь у всіх групових та масових заходах ВГЦ «Волонтер»; мати високу технічну компетентність задля ведення документації та наповнення веб-сайту.

Зміст діяльності волонтера: підготовка матеріалів для веб-сайту; менеджерська допомога по офісу; допомога в організації групових та масових заходів; чергування по офісу.

Привілеї волонтера: користування офісною технікою; творча робота з підготовки матеріалів на веб-сайт; участь у плануванні діяльності ВГЦ «Волонтер»; навчання в межах проектів та програм ВГЦ «Волонтер» і партнерських організацій; участь у групових та масових заходах; участь у засіданнях виконкому та методичної ради ВГЦ «Волонтер»; отримання рекомендацій та характеристики від виконкому ВГЦ «Волонтер»; участь у конкурсі «Волонтер року»; участь у роботі методичної ради ВГЦ «Волонтер», можливість стати тренером; розробка власних соціальних проектів та програм, подання їх на конкурс від імені організації.

Завдання координатора волонтерської групи: до бази даних включається інформація про зміни у статусі волонтера; ведеться щоденник волонтера; ознайомлюють із функціональними обов'язками; на веб-сайт розміщується фотографія зі стислим описанням роботи; ведеться рейтинг волонтерів; проводиться внутрішній щорічний конкурс «Волонтер року»; кандидатури переможців внутрішнього щорічного конкурсу «Волонтер року» подають на міський та всеукраїнський конкурси «Волонтер року».

Технологічне забезпечення: посвідчення волонтера активного складу.

5) Координатор діяльності волонтерської групи

Організаційні вимоги до волонтера: дотримуватися пунктів угоди про співпрацю; дотримуватися кодексу етики волонтера; дотримуватися політики та правил роботи з волонтерами в організації.

Зміст діяльності волонтера: виявлення потреб організації в волонтерах; складання опису роботи, яку будуть виконувати волонтери; складання списку необхідних матеріалів, інструментів і умов для роботи волонтерів; складання переліку необхідних професійних навичок волонтера; здійснення залучення волонтерів; проведення відбору волонтерів; проведення орієнтування, інструктажу та навчання волонтерів; підготовка угоди про волонтерську діяльність між організацією та волонтером; здійснення інформування волонтерів про історію організації, її місію, традиції, процедури, правила тощо; здійснення контролю відповідно до критеріїв, які визначають діяльність волонтерів в організації; організація зворотного зв'язку від волонтера; організація взаємодії між оплачуваними працівниками та волонтерами; мотивування волонтерів задля їхньої подальшої роботи; розробка політики та правил роботи з волонтерами в організації; оцінювання діяльності волонтерів і заходів, пов'язаних із нею.

Привілеї волонтера: користування офісною технікою; творча робота з підготовки матеріалів на веб-сайт; участь у плануванні діяльності ВГЦ «Волонтер»; навчання в межах проектів і програм ВГЦ «Волонтер» та партнерських організацій; участь у групових та масових заходах; участь у засіданнях виконкому; отримання рекомендацій та характеристики від виконкому; ведення Школи волонтерів, отримання статусу тренера, методиста, асистенту проекту, керівника проекту; участь у роботі методичної ради, можливість стати тренером; розробка власних соціальних проектів та програм, подання їх на конкурс від імені організації.

Дії ВГЦ «Волонтер»: підготувати до роботи та здійснювати контроль за діяльністю координаторів діяльності волонтерських груп, їх підопічних; щомісяця на веб-сайті розміщувати звіти координаторів діяльності волонтерських груп та заслуховувати їх на засіданнях виконкому; залучати координаторів діяльності волонтерських груп до роботи у якості асистентів проектів та тренерів; стимулювати координаторів діяльності волонтерських груп до написання проектів.

Технологічне забезпечення: форма звіту координаторів діяльності волонтерських груп.

Досвід свідчить, що окрім цього, волонтери (це залежить від ступеня професіоналізму, компетентності, мотивації, соціальної активності) можуть здобути статус тренера, методиста, асистента

проекту, керівника проекту, обійняти посаду голови структурного підрозділу (методичної ради, ресурсного центру).

Література:

1. Іванчук К. П., Лях Т. Л. Особливості підготовки волонтерів у неурядових організаціях (на прикладі Всеукраїнського громадського центру «Волонтер») / К. П. Іванчук, Т. Л. Лях / Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії // Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 226–229.
2. Менеджмент волонтерських груп від А до Я : навч.-метод. посібник / За ред. Т. Л. Лях. – К. : Версо-04, 2013. – 2-ге вид. – 288 с.
3. Потенціал волонтерства та лідерства у здійсненні профілактики ВІЛ/СНІДу та ризикованої поведінки на базі професійно-технічних навчальних закладів : навч. посіб. / Т. В. Журавель, Н. В. Зимівець, Т. Л. Лях та ін. ; за ред. Т. В. Журавель, Т. Л. Лях. – К. : ВГЦ «Волонтер», 2014. – 282 с.

Гулчехра Мамажанова, Гулчехра Каримова
(Наманган, Узбекистан)

МУАММОЛИ ВАЗИЯТ ЯРАТИШ УСУЛЛАРИ

Ўқитиш санъатдир, санъат бўлганда ҳам мураккаб, нозик кўп қиррали ва ўзига хос санъатдир, чунки ўқитиш жараёни икки фаолият – ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятини ўз ичига олади.

Ўқитувчининг фаолияти таълим жараёнини ташқи томонини ташкил қилади, чунки у ўқитади, таълим беради. Ўқувчи фаолияти икки жараёни ташкил этади, чунки у ўқитувчи берган билимни ўқиб, тушуниб олади. Бола дарс жараёнида янги нарсаларни моддий оламни билиб олади.

Ўқитувчи болани дарсга қизиқтириш учун турли хилдаги янги инновацион усуллардан фойдаланади. Шунингдек дарсларда муаммоли вазиятлар яратиш болани фикрлашга, изланишга ундайди.

Муаммоли таълим дейилганда ўқув материални ўқувчилар онгида илмий изланишга ўхшаш билиш вазифалари ва муаммолари пайдо бўладиган қилиб ўрганиш тушунилади. Ўқувчининг фикрлаш фаолиятида унинг мантикий тўғри, илмий хулосаларни излаш ва ўзлаштиришга рағбатлантирадиган муаммоли вазиятлар вужудга келади. Ўқув материали бола учун шахсий аҳамиятга эга бўлади. Пайдо бўлаётган муаммони ҳал қилиш учун, у ўрганиладиган қодаларни тўғри тушуниб олишга интилади. Бошланғич таълимда муаммоли вазиятларнинг ҳар хил тури бўлиши мумкин. Пешқадам ўқитувчилар кўп вақтлардан бери бошланғич синфларда болаларнинг фаҳмини ривожлантирадиган топшириқлардан фойдаланиб келмоқдалар. Бунда муаммоли вазият топишмоқнинг мазмунида ёки масалани шартда акс этган. Бу топишмоқ ва масала шартлари бола онгида муқаррар суратда муайян бир савол туғиладиган ва шу саволга жавоб қайтариш истаги пайдо бўладиган қилиб тузилган.

Муаммоли вазият турларидан бири математика, она-тили бўйича масалалардирки, уларда болаларга маълум, тушунарли ўқув материали одатдагидан бошқача мулоҳаза мантиқида берилади.

Ҳар қандай таълим ўқувчи учун муаммолидир, чунки таълим ўқувчини унга хозиргача номаълум бўлган нарса билан таништиради: ўқувчи янги материални ўзлаштириши, ўқувчи ва мактабнинг ҳамма талабларини барариши керак, албатта.

Ўқувчиларни фикрлаш фаолиятида муаммоли вазиятлар яратиш уларни ҳар нарсани билишга ҳавас, фаҳм-фаросатлилик, мусақил ўқишга қизиқиш ва ижод қилишга интилиш каби шахсий фазилатларни тарбиялашга ёрдам беради.

Ўқувчиларда билишга ҳавас, излаш-қидиришга ундайдиган масалани ҳал қилиш жараёни билан боғлиқ интеллектуал хислар ва руҳий кечинмалар ҳосил қиладиган муаммоли вазият яратиш мумкин. Шунда у ўқув материални ўқиш, яхши баҳолар олиш ва ўқитувчини талабларини бажариш зарур бўлгани учунгина эмас, балки излаш-қидиришга ва қўйилган муаммони ҳал қилишга шахсий қизиққани ва интилгани учун ҳам ўзлаштиради.

Шуни ҳам айтмоқчиманки, назарий ва экспериментал (синаб кўриш – тажриба ўтказиш) вазифаларни бўлиши ўқитишни ўздан-ўзи муаммоли қилиб қўймайди. Ишнинг моҳияти ўқитувчи бу вазифаларга муаммолилик характери қанчалик бера олишидадир. Вазифа қуйидаги талабларни қондира оладиган бўлсагина шу масаланинг туб моҳиятини билиш муаммосига айлангани мумкин.

Ўқувчилар учун билиш қийинчилигига эга, яъни ўрганилаётган муаммо ҳақида фикр юритиш;

Ўқувчиларда билишга қизиқиш уйғотиш;

Таҳлил жараёнида ўқувчиларнинг аввалги тажрибаси ва билимига суяниш.

Биринчи талаб бошқаларнинг ўртасида марказий ўринни эгаллайди. Унинг моҳияти шундан иборатки, ўқитувчи дарсда билиш қийинчилигини атайин яратади, бунда ўқувчилар янги мавзунини ўрганиш учун бир ёки бир неча усуллар: синтез таққослаш, аналогия, умумлаштириш кабилардан мусақил фойдаланишнинг зарурлигига дучор қилиб қўйилади.

Муаммоли вазият юзага келганда, ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларига хос бўлган ихтиёрий муҳит яратиб берадилар. Ўқитувчи муаммоли вазиятни яратиш, унинг ҳал қилинишини йўналтирар экан, ўқувчиларни шу тафаккур жараёнларидан бирига онгли равишда жалб қилиши, яъни ҳодисаларни механик эслаб қолмай, ҳодисаларни таққослаш, умумлаштириш, таҳлил қилиш, фактларни синтезлаш зарурлигига

рўпара қилиб қўйиши мумкин. Бунда муаммоли изланиш методлари мантиқий методлар билан қўшилиб кетгандек бўлади.

Объектив равишда ҳар қандай таълим ўқитувчи учун ҳам, ўқувчи учун ҳам, жамият учун ҳам муаммодан иборатдир.

Ёш авлод ўзидан аввалги авлодлар тажрибасини ўрганиши керак – бу жамият тараққиётининг ҳар бир давридаги таълим ўқитувчи учун системасида ҳал қилинадиган муаммодир. Баркамол инсон тарбияси мураккаб муаммо бўлиб, у таълим жараёнига ҳар томонлама боғлиқдир.

Таълим жараёнида муаммоли вазиятни вужудга келтириш, ундан фойдаланиш усулларини яратиш таълим системасининг ҳар бир босқичида ўрганиладиган фанларга хос бўлиб, муаммоли вазиятни фаннинг мазмуни, ўзига хос характер хусусиятлари, унинг ўрганиш методларини ҳисобга олган ҳолда яратилади.

Сир эмаски, бир хил ёшдаги ўқувчиларнинг жисмоний ва ақлий хусусиятларига кўра тушуниш, фикрлаш, иш бажариш қобиллатлари ҳам турлича бўлиши мумкин. Буни, айниқса, муаммоли ҳолатни яратиш учун ўқувчиларни психологик жиҳатдан пухта тайёрлашда ҳисобга олмоқ зарур.

Ўқувчилар олган билимларини амалда янги шароитларда қўллаганларида муаммоли ҳолатга дуч келадилар.

Табиатшунослик дарсларида муаммоли ҳолат яратиш учун шундай саволлардан фойдаланиш мумкин.

Одамни табиатга маъсулиятсизлик билан қараши қандай оқибатларга олиб келиши мумкин?

Одам табиатга нисбатан қандай муносабатта бўлмоғи керак?

Нима учун ҳозирги пайтда баъзи ноёб ўсимлик ва ҳайвонлар йўқолиб кетяпти?

Ўсимлик ва ҳайвонларнинг ҳаёти учун қандай шароитлар бўлиши керак?

Ушбу саволлар ҳам болаларни фикрлашга ундайди.

Муаммоли таълим аниқ бир асар асосида бораётган бўлса, муаммо туғдирувчи саволлар ҳам малум системага қаратилади. Уларнинг бири иккинчисини туғдирувчи, биринчи жавобини бошқаси тўлдириб, асослаб, мустҳкамлаб боради. Муаммоли саволлар ўқувчига тушунарли, қизиқарли бўлиши керак. Акс ҳолда кўпчилик ўқувчилар уни ҳал этишни ўйламайди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, муаммоли таълим болани мустақил фикрлаш билан бирга фикрларини фактик материаллар ва далилларга суяниб асослашига, дунёқарашини шакллантиришга ёрдам беради.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Я.Каменский “Буюк дидактика” асари
2. С.Акмалова “Таълим назарияси дидактика масалалари бўйича ўқув қўлланма”

Ганна Мартинюк, Наталія Пономаренко, Інна Ткаченко
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

АНАЛІЗ ЗАДАЧНОГО МАТЕРІАЛУЯК НЕВІД’ЄМНА СКЛАДОВА ЕФЕКТИВНОГО НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Перший етап підготовки до уроків будь-якого виду полягає в математичному та дидактичному аналізі як теоретичного, так і задачного матеріалу теми підручника, її методичного та дидактичного супроводу. Аналіз задачного матеріалу потребує значних зусиль, адже потрібно розв’язати всі задачі з теми підручника, виділити основні види задач; встановити відповідність задачного матеріалу теорії; виявити функції кожної задачі; виділити нові для учнів типи задач, приклади та методи їх розв’язання; відібрати опорні (базові) задачі на застосування вивченої теорії; виділити задачі, які допускають кілька способів розв’язання; створити цикли взаємопов’язаних задач; скласти багатоваріантну контрольну роботу з урахуванням рівня розвитку кожного учня. Важливо також цілеспрямовано виділити задачі для поточного повторення, щоб показати учням взаємозв’язки окремих тем шкільного курсу математики та між предметні зв’язки.

Тим часом практика показує, що значна частина вчителів, при підготовці до уроків користується готовими методичними розробками, в яких наводяться розв’язання задач без будь-якого їх дидактичного аналізу, і навіть вказується, які задачі розв’язувати в класі, і які вдома [4, с.5]. Система задач, що розв’язуються в класі, може виявитися випадковим і не відповідати рівню розвитку даного класу. Крім того, при такій «підготовці» до уроків учитель втрачає навички розв’язання задач. Тому вчителю математики буде корисно складати таблиці бази задач до кожного параграфу теми. Таблиця допоможе зрозуміти: чи достатньо задач для закріплення того чи іншого поняття, теореми чи якісним буде поточне повторення тощо. Тут же слід зазначити які задачі необхідно підібрати додатково.

Метою статті є дослідження задачного матеріалу теми «Формули для знаходження площі трикутника». Дана тема займає центральне місце у вивченні курсу геометрії 9-го класу, оскільки формули на знаходження площі трикутника широко використовуються у стереометрії та планіметрії.

Для того, щоб наше дослідження було більш об'єктивним ми проаналізуємо задачі теми «Формули для знаходження площі трикутника» у трьох різних навчальних підручниках, зокрема, «Геометрія. 9 клас», автори А.П.Єршова, В.В. Голоборотько, О.Ф. Крижановський, С.В. Єршов; «Геометрія. 9 клас» автори А.Г. Мерзляк, В.Б. Полонський, М.С. Якір; «Геометрія. 9 клас», автор Г.В. Апостолова.

Розв'язавши всі задачі досліджуваної тематики визначимо які основні знання потрібні для розв'язання задачі, кількість таких задач і відсоток від загальної кількості задач теми. Основні результати дослідження наведено у таблиці 1.

Табл. 1. Порівняльний аналіз задач теми: «Площа трикутника»

№	Основні знання	«Геометрія. 9 клас» А.Г. Мерзляк, В.Б. Полонський, М.С. Якір		«Геометрія. 9 клас» А.П.Єршова, В.В. Голоборотько, О.Ф. Крижановський, С.В.Єршов		«Геометрія. 9 клас» Г.В. Апостолова	
		задач	%	задач	%	задач	%
1.	$S = \frac{1}{2} absina$	19 задач	50%	6 задач	19,3%	10 задач	25%
2.	$S = \sqrt{p(p-a)(p-b)(p-c)}$	10 задач	26,6%	8 задач	29,3%	3 задачі	7,5%
3.	$S = \frac{1}{2} ah$	6 задач	15,7%	6 задач	19,3%	3 задачі	7,5%
4.	Властивості вписаного і описаного кола	1 задача	2,6%	0 задач	0%	10 задач	25%
5.	Означення периметра трикутника	1 задача	2,6%	8 задач	29,3%	3 задачі	7,5%
6.	$S = \frac{abc}{4R}$	3 задачі	7,9%	7 задач	22,5%	2 задачі	5%
7.	$S = pr$	6 задач	15,7%	7 задач	22,5%	3 задачі	7,5%
8.	Означення і властивості ромба	1 задача	2,6%	2 задачі	6,4%	1 задача	2,5%
9.	Означення півпериметру	11 задач	28,9%	7 задач	22,5%	3 задачі	7,5%
10.	Площа паралелограма $S = ab \sin \alpha$	3 задачі	7,9%	4 задачі	12,9%	5 задач	12,5%
11.	$S = \frac{1}{2} d_1 d_2 \sin \alpha$	2 задачі	5,2%	0 задач	0%	2 задачі	5%
12.	Теорема синусів	3 задачі	15,7%	0 задач	0%	1 задача	2,5%
13.	Теорема Піфагора	0 задач	0%	1 задача	3,22%	10 задач	25%
14.	Площа трапеції $S = \frac{a+b}{2} h$	1 задача	2,6%	1 задача	3,22%	0 задач	0%
15.	Площа прямокутника $S = ab$	1 задача	2,6%	0 задач	0%	0 задач	0%
16.	Властивості паралелограма	0 задач	0%	2 задачі	6,4%	0 задач	0%
17.	Властивості дотичної	1 задача	2,6%	0 задач	0%	3 задачі	7,5%
18.	Властивості медіани	0 задач	0%	0 задач	0%	4 задачі	10%
Всього задач		38		31		40	

Детальний аналіз задачного матеріалу досліджуваної теми у підручниках різних авторів показує багато спільного та відмінного. Так, наприклад, у підручнику «Геометрія. 9 клас», автори А.Г. Мерзляк, В.Б.Полонський при вивченні теми «Формули для знаходження площі трикутника» авторами підручника подається 38 задач, трьох рівнів складності:

- рівень А – 20 задач;
- рівень Б – 10 задач;
- рівень В – 8 задач.

У темі розглядається 5 основних формул на обчислення площі трикутника, більша частина задач розв'язується за формулами 1 і 2 (див.табл.1.), а на формулу $S = \frac{abc}{4R}$ (6) лише три задачі. Отже, потрібно збільшити кількість задач на використання формули (6), для більш кращого її засвоєння.

У темі «Застосування тригонометричних функцій до знаходження площ трикутників», що наведена в підручнику «Геометрія. 9 клас», автори А.П.Єршов, В.В.Голоборотько, О.Ф.Крижановський, С.В.Єршов 31 задача, які поділяються на три рівня складності:

- Рівень А – 11 задач;
- Рівень Б – 11 задач;
- Рівень В – 4 задачі.

Також подається 3 вправи для усного розв'язання та 2 графічні задачі.

В більшій частині задач з даної теми автори використовують формули 1, 2, 3, 6, 7(див.таб.1.) для розв'язання.

У підручнику «Геометрія. 9 клас», автор Г.В. Апостолова, в темі «Площа трикутника і чотирикутника» пропонується 40 задач, які поділяються на три рівні складності:

- Рівень А – 12 задач;
- Рівень Б – 16 задач;
- Рівень В – 12 задач.

Проаналізувавши тему «Формули для знаходження площі трикутника» за різними підручниками, можна зробити висновок, що виклад основних понять, знань, формул, задач подається в кожному підручнику по-різному. Також нерівномірно акцентується увага на застосування формул у задачах матеріалу і на повторення фактів з попередніх тем.

Аналіз задачного матеріалу підручників з геометрії для 9 класу показує, що можливості використання задач підручника для засвоєння теоретичного матеріалу, організації повторення, узагальнення і систематизації властивостей геометричних фігур є дещо обмеженими.

У даній темі представлено достатня кількість вправ на застосування внутріпредметних зв'язків, але немає задач на використання міжпредметних зв'язків. Тому вчителю, для усунення визначених недоліків потрібно розробляти систему додаткових задач.

Дослідивши та порівнявши задачний матеріал з теми «Формули для знаходження площі трикутника», на наш погляд, більш збалансованою та раціональною є система задач підручника «Геометрія. 9 клас», А.Г. Мерзляк, В.Б.Полонський, М.С.Якір.

Література:

1. Апостолова Г.В. Геометрія: 9: дворівневий підручник для загальноосвітніх навчальних закладів. / Г.В.Апостолова. – К.:Генеза.2009. – 304с.
2. Єршова А.П. Геометрія. 9 клас: Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів. / А.П. Єршова, В.В. Голобородько, О.Ф. Крижановський, С.В. Єршов. – Х.: «Ранок», 2009. – 256с.
3. Мерзляк А. Г. Геометрія. 9 клас: Підручник. для загальноосвітніх навчальних закладів. /А.Г. Мерзляк,В.Б. Полонський, М.С.Якір. – Х.: Гімназія. 2009. – 272 с.
4. Перова М.Н. Методика преподавания математике в специальной (коррекционной) школе VIII вида. / М.Н.Перова. – М.: Владос, 2001. – 408с.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент Довбня Петро Іванович.

Оксана Мельник
(Київ, Україна)

MAIN CHALLENGES IN E-LEARNING TEACHERS' TRAINING. GERMANY'S EXPERIENCE

The article deals with e-learning and challenges that it faces. Several approaches to e-learning and their definitions have been considered. The challenges classified by scientists have been applied and analyzed from the perspective of e-learning in teachers' training in Germany. The main are students' supports, flexibility, teaching and learning activities, access, localization and attitudes. It is also discussed to what extent each of them influences e-learning and what are positive or negative achievements of Germany in this sphere.

Since the appearance of telecommunication technologies and their implementations into educational process a big amount of definitions of E-learning has been given. E-learning literally means electronic learning. This implies the involvement of computerized media such as online systems and applications delivered through personal computers such as notebooks and mobile devices such as smart phones and tablets [7, p.2]. As a

strategic intent, e-Learning stands for learning, engaged learning and even empowered learning. The other definition concerns more the usage of the Internet, i.e. "e-learning could shortly be defined as a web-based educational system on platform with Internet, Intranet or computer access" [9, p.123]. In any case, educators are facing with a new tool in their educational process, which opens new horizons for both teaching, and learning but at the same time it requires new skills and competencies from educators.

A lot of research has been done in this area. Yucel in her research analyzed e-learning approach in teacher training. She analyzed different kinds of e-learning application, their advantages, characteristics of e-learner, learner-content interactions in e-learning. Bremer analyzed necessary for e-learning competencies on the examples of German Universities [3]. Davies and Graff in their study paid attention to the performance of e-learning applications and student interactions within online programs [6]. The interactions of 122 university students were compared to their end of year grades. A considerable progress in the performance was noted; however, some factors were determined to cause some gaps in online programs. Results of e-learning and ICT usage are so fruitful that their implementation has become one of the priorities in education of almost all countries and the dominant policy of international educational organizations. UNESCO in partnership with industry leaders and global subject experts has created an international benchmark, which sets out the competencies to teach effectively with ICT: UNESCO's ICT Competency framework for teachers. According to this framework, it is not enough for teachers to have ICT competencies and be able to teach them to their students. The teacher needs to be able to help the students become collaborative, problem-solving, creative learners through using ICT so they will be effective citizens and members of the workforce. The Framework therefore addresses to all aspects of teacher's work [10, p.3].

A key challenge for e-learning, defined as learning and teaching facilitated online through network technologies [7] is to encourage participation [2]. Scientists also generally define such other challenges for e-learning: students' supports, flexibility, teaching and learning activities, access, localization and attitudes. Andersson devoted a scientific examination to these major challenges in developing countries. Her study was conducted in Shri Lanka. She also suggested that there are 37 enabling and disabling factors. The framework created by her consists of 37 factors, each of which belongs to eight different categories: student, teacher, institution, support, course, technology, costs and society.

Each of the challenges has its national peculiarities. Andersson analyzed them while performing her research in Shri Lanka's higher educational establishments. If we speak about Germany, it is clear that these two countries are different in cultural, religious and economic aspects; therefore, not all challenges given by Andersson have fallen under the scope of our analysis. We will try to look at five of them from the perspective of e-learning in German teachers' training.

Support and guidance' refers to the support systems needed for the student to easily make it through the course. Contact or intervention from the institution to its students and support from the tutor and other staff (including IT help desk) are said to improve learning and pass rates [1, p.51]. While conducting her study on trainings for e-learning competences, Bremer denotes that many German universities have established e-learning centers, e-learning qualification program and appropriate support systems. Big universities have e-learning programs, but unfortunately, such programs predominantly focus on technical support not on didactical methods. One more problem is that quite often these programs are not conducted on regular base and are not effectively integrated into didactical programs. They play only a minor role in the course syllabus [3]. Thus, we can conclude that in this respect German institutions only partially solve this problem.

Flexibility refers to the classical mantra of e-learning being learning for "anyone, anytime, anywhere" [4], [5]. The factor concerns many issues such as whether students should be allowed to learn at self-pace and take the examinations when they want and if they should be allowed to choose the medium of content delivery. Above all flexibility in assignment pace and course delivery has proven to lead to good results [1, p.52]. From the study of blending learning at the University of Frankfurt conducted by Bremer it is obvious that there are defined periods of programs, modules, face-to face training and deadlines for examinations and presentation submissions but concerning the pace of study each student is free to choose his or her own one.

Teaching and Learning Activities (TLAs) that can be undertaken during a course is one more problematic issue. Research shows that activities that affect students' performance are the level of interactivity, the level of collaboration and interaction with peers and the possibility for hands on practice for students [1, p.54]. Considering Germany teachers can combine programs from different institutions in order to obtain the certificate and also can include prior workshops they have visited or even competencies they acquired in informal learning processes such as project work. The principle that peers learn best from peers is realized within the numerous workshops of the program.

The next challenges defined by Andersson are access and localisation. We tend to think that these challenges may be left behind our attention. The use of ICT for distance education evidently makes access to the technology an enabling or disabling factor, but access also refers to the quality of the connectivity. German universities provide full and high quality access to all teachers who participate in didactic trainings. Localisation of content is about how the course material is adapted in order to fit local culture, language and religious beliefs (for instance images and symbols should be appropriate for the local culture in order to not be offensive or simply confusing). Much research shows that localisation is of benefit for the students and language is often a good predictor of outcome [1, p.56]. The didactic programs are designed for German teachers and they are in compliance with the European culture in general including the German culture.

Attitudes (positive or negative) come from society, politicians, students and teachers themselves and can be made visible in the political agenda or in how people perceive e-learning as not being 'as good' as face to face

teaching. Attitudes can become major challenges for e-learning if not addressed openly [1, p.58]. According to the report by Revermann students preferred a “moderate” use of IT in teaching; only a quarter wished for more intensive IT utilisation [8]. However, the report was issued in 2006. Unfortunately we do not have a full picture of this situation nowadays. We tend to think that the situation has changed since the drastic development of telecommunication technologies and their deep integration into our lives. One more reason to make such a conclusion about positive attitude of the society is a massive implementation of big amount of e-learning courses in educational process at all levels.

We can see that e-learning is a must of today's education. However, it faces some important challenges. In our research we tried to analyze main challenges defined by scientists in light of German teachers' training. After the done brief examination we can conclude that e-learning in Germany has become a widely spread trend because it can lead a university to the top of an educational market, it fosters the integration of globalization process and it has become a part of modern informational society. In teachers' training it is as a rule aimed at development of methodical competencies. The challenges classified by Andersson have some importance in case of teachers' training but most of them have been met and solved successfully.

References:

1. Andersson A. “Seven Major Challenges for e-Learning in Developing Countries: Case Study eBit, Sri Lanka” // *International Journal of Education and Development using Information and Communication Technology (IJEDICT)*, Vol. 4, Issue 3, 2008. p. 45-62.
2. Bento R., Schuster C. “Participation: The online challenge. In *Web-based education: Learning from experience* (Aggarwal, A., Ed)”. – Idea Group Publishing, Hershey, Pennsylvania, 2003. – p. 156-164.
3. Bremer C. “Fit for E-learning? Trainings for E-Learning Competencies”. – Edulearn, 2010. – Retrieved from www.iated.org/edulearn10
4. Broadbent B. “Anyone, anywhere, anytime”. – *OH & S Canada* (16:8) 2000. – p. 50-52.
5. Casella G., Costagliola G., Ferrucci F., Polese G., Scanniello G. “A SCORM Thin Client Architecture for E-Learning Systems Based on Web Services” // *International Journal of Distance Education Technologies*, 2007, Vol.5. – p. 19-28, 30-36.
6. Davies J., Graff M. Performance in e-learning: online participation and student grades // *British Journal of Educational Technology*, 2005, Vol. 36, No 4. p. 657–663.
7. Garrison D., Andersson T. *E-Learning in the 21st Century: A Framework for Research and Practice*. – RoutledgeFalmer, London, 2003.
8. Revermann C. *eLearning in research, teaching and further education in Germany* // TAB report no. 107, 2006, Berlin. – Retrieved from: www.tab-beim-bundestag.de/en/publications/reports/ab107.html
9. Yucel Seda A. *E-Learning Approach in Teacher Training* // *Turkish Online Journal of Distance Education – TOJDE*, 2006. July, Vol.7, Num. 4. – p. 123-131.
10. UNESCO ICT Competency framework for Teachers. – Retrieved from: www.issuu.com/elt/docs/unesco_ict_competency_framework_for

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук, професор, Романова Ганна Миколаївна.

Вера Омарова
(Павлодар, Казахстан)

О ПОДГОТОВКЕ ПОЛИФУНКЦИОНАЛЬНОГО СПЕЦИАЛИСТА НОВОГО ТИПА

Самой высокой ценностью из всех видов образования обладает общее образование. Получая образование, человек готовит себя не к какой-то конкретной узкой сфере деятельности, а к жизни. И поскольку жизнь сегодня особенно динамична и изменчива, то, только обладая широким кругозором, человек может успешно ориентироваться во всех ее нюансах.

На смену узкоспециализированному профессионализму приходит проблемно-ориентированный профессионализм, профессионализм с универсальной фундаментальной подготовкой, обеспечивающей высокий потенциал самообучения, переквалификации, смены профессий, без которого невозможна профессиональная адаптация человека в «мире изменений».

В Японии самой высокой ценностью из всех видов образования обладает общее образование. Получая образование, считают японцы, человек готовит себя не к какой-то конкретной узкой сфере деятельности, а к жизни. И поскольку жизнь сегодня особенно динамична и изменчива, японцы убеждены, что, только обладая широким кругозором, человек может успешно ориентироваться во всех ее нюансах.

От выпускников требуется не «моментальная пригодность», а «пригодность, на которую не повлияют будущие изменения в характере работы». На такие требования со стороны компании указали 80—90% выпускников Токийского университета и университета Васэда против примерно 50% выпускников Гарвардского и Мюнхенского университетов в США и ФРГ [1].

Лучшие, наиболее престижные японские университеты отличаются от обычных, рядовых именно тем, что дают своим выпускникам обширную общеобразовательную подготовку. Этим особенно славятся старейшие Токийский и Киотский университеты.

Подготовка специалистов высшей квалификации при этом ведется на основе ряда принципов, среди которых на первом месте — принцип примата общего образования. Какие бы реформы в области высшего образования ни предпринимались, общеобразовательная подготовка студентов в Японии останется господствующей на всех направлениях и на всех уровнях обучения.

В университетах первые два года студенты штурмуют основы различных отраслей науки, овладевая знаниями по довольно широкому кругу общенаучных проблем.

Компании предпочитают нанимать выпускников вузов скорее с общим, всесторонним, чем со специализированным, образованием. Конечно, для компании важно, что может делать работник, но может быть еще важнее его способность к дальнейшему обучению, способность приспосабливаться к потребностям компании.

От выпускников требуется не «моментальная пригодность», а «пригодность, на которую не повлияют будущие изменения в характере работы».

Специалисты знают «все о немногом». В этом их сила, и в этом же их ограниченность, препятствующая мобильному переходу специалиста в другие сферы. А потребность в мобильном переходе возникает и в сфере бизнеса, и в непосредственном производстве, и в менеджменте, и в перспективных разработках.

Качество образования сегодня связывают и с умением приобретать новые знания и применять их для решения жизненно важных проблем, компетентным подходом. Формирование определенных компетенций, выступает сегодня одной из целей образования.

Модернизация образования особо подчеркивает, что результатом со-временного качественного образования являются не только знания, умения и навыки, но и сформированные образовательные компетентности и ключевые компетенции личности.

Структура общепрофессиональных компетенции с учетом универсального специалиста определена нами как единство *мотивационного, системно-деятельностного, организационно-коммуникативного, технологического, профессионально-информационного, и исследовательского компонентов.*

Мотивационная составляющая компетентности специалиста характеризуется:

- осознанием социальной значимости своей будущей профессии, сформированностью мотивацией к выполнению профессиональной деятельности;
- готовностью нести ответственность за результаты своей профессиональной деятельности;
- владением способами и проявлением готовности к профессиональному самопознанию и саморазвитию

Системно-деятельностная составляющая компетентности предполагает:

- способность к обобщению, анализу и использованию систематизированных теоретических и практических знаний при решении профессиональных задач;
- готовность к использованию теоретических знаний для генерации новых идей.

Организационно-коммуникативная составляющая компетентности проявляется в способности эффективной организации работы коллективов и участия в этой работе в качестве одного из членов коллектива; проявлению лидерских качеств.

Технологическая составляющая компетентности выражается во владении функциональными компетенциями, включающие характеристики того, что выпускник учебного заведения может сделать и способен продемонстрировать в определенной профессиональной области

Профессионально-информационная составляющая компетентности проявляется в способности:

- взаимодействовать с цифровыми технологиями, использовать информационные возможности в различных аспектах профессиональных ситуациях.

Исследовательская составляющая компетентности выражается:

- во владении методологической культурой и исследовательскими умениями;
- в сформированности профессиональной готовности и мотивации к экспериментально-исследовательской работе.

Как подготовить универсального специалиста?

Нужны инновационные программы, которые интегрируют знания, лежащие на стыке различных научных дисциплин. Необходимы **мультидисциплинарные** дисциплины, которые бы использовали бы богатейший опыт и широкие международные связи. К ним относятся: новонаучная этика – биоэтика.

Среди метапредметов можно назвать следующие:

- «Знание», «Знак», «Проблема», «Задача»;
- «Смысл», «Ситуация», «Схема», «Идеализация»;

«Логика», «Критическое мышление», «Методология и методы научного исследования», **психонетика** (обучение методам управления психическими состояниями, эффективное социальное взаимодействие). Психонетика — совокупность психотехнологий, направленных на решение конструктивно поставленных задач с использованием особых, присущих только сознанию, свойств. Автор концепции психонетики — О. Г. Бахтияров.

К предметам, связанным с управлением и работой в коллективе, можно было бы предложить:

- коммуникология, конфликтология;
- организационная психология, психология труда, PR психология;

- лидерство и управление, управление персоналом, корпоративное управление;
- управление инновациями и изменениями, управление рисками, менеджмент технологий, информационные технологии в менеджменте, менеджмент качества;
- тайм-менеджмент, основы рефлексивного управления.

Среди элементов системы подготовки универсальных специалистов, кадров, ориентированных на будущее, можно назвать следующие:

- построение нового содержания;
- новая организация образовательного процесса;
- активное включение работодателей в процесс подготовки кадров;
- интеграция науки и образования;
- **интернационализации образования и непрерывное повышение квалификации.**

Литература:

1. Пронников В.А., Ладанов И.Д. Японцы (этнопсихологические очерки). Издание 2-е, исправленное и дополненное. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1985. – 348 с. с ил. // [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://wilefore.at.ua/news/obrazovanie_v_japonii/2010-07-11-9

Віталіна Перевертень
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

ФАКУЛЬТАТИВНІ ЗАНЯТТЯ З МАТЕМАТИКИ ТА МЕТОДИКА ЇХ ПРОВЕДЕННЯ

Найдинамічнішим компонентом диференційованого вивчення математики є факультатив - навчальний курс, зміст якого безпосередньо не пов'язаний із загальнообов'язковим навчальним змістом і який обирають з метою розширення загального кругозору учня, поглиблення і збільшення обсягу його знань та розвитку математичних здібностей.

Головна мета факультативних занять з математики - поглибити і розширити знання, підвищити інтерес учнів до предмета, розвинути математичні здібності, викликати у школярів потяг до самостійних занять у галузі математики, виховувати і розвивати їх ініціативність і творчість.

Програма факультативних занять з математики повинна мати таку будову, яка б давала змогу вивчати додатковий матеріал синхронно з вивченням основного курсу математики. У окремих випадках опрацювання тем факультативу може відбуватися незалежно від основного курсу програми.

Фундаментальною особливістю, яка істотно впливає на вибір методів навчання і розробку методик, котрі застосовують на факультативних заняттях, є опора на стійкий інтерес і схильність учня до математики.

Запис учнів на факультативні заняття проводять на добровільних засадах згідно з зацікавленнями школярів. Не слід примушувати їх обов'язково вивчати факультативні предмети.

Для учнів, яких цікавить математика, варто практикувати різні форми позакласної роботи (математичні гуртки, вечори, вікторини, конкурси, олімпіади і т. д.). Факультативні заняття мають доповнювати всі ці форми роботи. У процесі навчання учні повинні опанувати не тільки встановлену систему наукових знань, умінь, навичок, а й розвивати пізнавальні і творчі здібності, оволодіти найбільш досконалими методами самостійної роботи. Спосіб викладу навчального матеріалу, педагогічний прийом - це вкрай важливі складові для підтримки зацікавлення учнів предметом.

Основними формами проведення факультативних занять з математики є: лекції, семінари, розв'язання задач, співбесіди (дискусії), реферати та доповіді учнів (як з теоретичних питань, так і за розв'язанням циклу задач), математичні твори тощо.

Зауважимо, що вчителю недоцільно віддавати перевагу одній формі або методу викладу. Чим різноманітніші заняття, тим більше вони сприятимуть розвитку пізнавального інтересу учнів.

Варто пам'ятати, що істотною умовою для розвитку інтересу до предмета є надання певної самостійності у виконанні окремих завдань, що вимагають ініціативи та творчого підходу. Тому на факультативних заняттях з математики самостійна робота учнів повинна посісти чільне місце, варто частіше розв'язувати задачі, пропонувати школярам готувати реферати, доповіді, проводити семінари-дискусії, практикувати читання навчальної та науково-популярної літератури тощо.

Одна із ефективних форм проведення факультативних занять з математики – поділ його на дві частини [1, с.61-63].

Першу частину заняття варто присвятити вивченню нового матеріалу та самостійній роботі учнів за завданнями теоретичного та практичного характеру. Наприкінці цієї частини заняття школярам потрібно запропонувати домашнє завдання з вивчення теорії та її застосувань. Друга частина кожного заняття присвячена розв'язанню задач підвищеної складності, обговоренню розв'язання особливо складних та цікавих задач.

Якщо при обговоренні ідеї розв'язання задачі будь-хто з учнів пропонує скористатися тією чи іншою формулою, теоремою, вчителю доцільно вимагати, щоб школяр обґрунтував усвідомленість своєї пропозиції і у загальних рисах міг окреслити результати. Так, перед усіма слухачами факультативу

розкривається аналітико-синтетичний хід міркувань одного з учнів, а решта вчать прогнозувати процес пошуку розв'язання задачі.

Така форма проведення факультативних занять сприяє успішному переходу від форм і методів навчання в школі до форм і методів навчання у вищих навчальних закладах.

При проведенні факультативних занять варто застосовувати різні методи вивчення математики. Бажано апелювати до проблемної форми навчання. Наприклад, уявити досліджуваний факультативний курс у вигляді серії послідовно розташованих задач. У статті І. Д. Степанова [2, с.59-60] вказано, що, розв'язуючи послідовно всі задачі самостійно або за незначної допомоги вчителя, школярі значною мірою вивчають курс самостійно, проявляючи активність і розумову здатність, опановуючи техніку математичного мислення. Він пропонує розглядати теореми у вигляді задач, розбиваючи значні за обсягом або складні для розуміння теореми на кілька завдань так, що розв'язання попередньої допомагає розв'язати наступну.

На факультативних заняттях дуже корисно застосовувати завдання проблемного характеру: евристичний метод тощо. Цей метод навчання у звичайному класі громіздкий і забирає недоречно надмірно часу і сил вчителя. У той же час при наявності інтересу і свідомого ставлення учнів до навчання, коли не потрібно спонукати учнів до діяльності, а необхідно лише спрямовувати і контролювати цю діяльність, евристичний метод може стати основним на факультативних заняттях, так як може розвивати самостійність мислення і творчу активність школярів.

І. Ф. Шаригін у своєму факультативному курсі математики вказує, що процес навчання рекомендують будувати на основі таких методичних принципів: [3, с.252].

Принцип регулярності. Основну роботу проводять не на спільних заняттях у класі, а вдома, індивідуально. Повноцінна підготовка неможлива без значної кількості годин, присвячених роботі над задачею. При цьому ефективніше займатися менше, але частіше. Скажімо, щодня годину, ніж раз на тиждень по декілька годин.

Принцип паралельності. Учитель повинен постійно тримати в полі зору кілька тем курсу.

Принцип випереджаючої складності. Цей принцип на практиці можна реалізувати так: задаючи учням домашнє завдання на тиждень (від 10 до 15), варто підібрати задачі різного ступеня тяжкості, але вони не повинні перевищувати можливостей здібних учнів.

Принцип зміни пріоритетів. Перевага полягає в тому, що в період накопичення ідей, при розв'язанні складних завдань головне - правильна ідея розв'язання. Учневі варто вибачити незначні огріхи при розв'язанні задачі. Пріоритет відповіді полягає в тому, що при відпрацюванні вже відомих ідей, а також при розв'язанні найбільш простих задач головне - подати правильну відповідь.

Принцип варіативності. Згідно з цим принципом, дуже корисно розглянути різні прийоми і методи розв'язання на прикладі однієї задачі, а потім порівняти і проаналізувати отримані результати з різних кутів зору: стандартність і оригінальність, обсяг обчислювальної та пояснювальної роботи, естетична і практична цінність.

Принцип самоконтролю. Необхідним елементом самостійної роботи є регулярний і систематичний аналіз помилок (а не підгонка під відповідь).

Принцип швидкого повторення. У міру накопичення кількості розв'язаних задач, варто переглядати і аналізувати їх з метою накопичення певного досвіду: задача не складна, інша – важча, але пам'ятаю її розв'язання, а цю я не зміг зрозуміти і не пам'ятаю розібане на занятті розв'язання.

Принцип роботи з текстом. При роботі з навчальними посібниками, де є складні задачі, обмежені лише короткими вказівками, потрібно заповнювати логічні пробіли, виконувати проміжні обчислення, розглядати аналогічні приклади - це головне призначення таких завдань.

Принцип моделювання ситуацій. Корисно моделювати критичні ситуації, які можуть виникнути на олімпіаді, конкурсі, іспиті і т.д., і відпрацьовувати стереотипи поведінки.

На факультативних заняттях якість засвоєння теорії необхідно систематично перевіряти в процесі розв'язання завдань і прикладів. Вчителю варто намагатися надавати ініціативу в оцінці способів розв'язання, у виправленні помилок самостійно. У процесі цієї роботи можна досягти логічної точності у формулюваннях визначень, теорем і властивостей математичних об'єктів.

Поява факультативів зумовлена необхідністю вивчення нових розділів шкільного курсу математики та поглибленням математичних знань учнів, психологічними особливостями підлітків, зростанням їх пізнавального інтересу.

Основне завдання факультативних занять: враховуючи інтереси і схильності учнів, розширити і поглибити знання шкільного предмета, забезпечити засвоєння школярами програмного матеріалу, ознайомити дітей з новими ідеями сучасної математики, додатково розширити практичні уміння з математики.

Факультативні заняття відіграють важливу роль у вдосконаленні шкільної, зокрема математичної освіти. Вони дають змогу проводити пошук і експериментальну перевірку нового змісту, нових методів навчання, в широких межах варіювати об'єм складності матеріалу.

Література:

1. О факультативных занятиях в 8-летней школе: обзор статей / И.Б. Юдина. // Математика в школе. — 1971. — № 1. — С.61-63.
2. Степанов, И.Д. О методике проведения факультативных занятий // Математика в школе. — 1969. — № 5. — С. 59-60.

3. Шарыгин, И.Ф. Факультативный курс по математике. Решение задач: учеб. пособие для 10 кл. сред. шк. — М.: Просвещение, 1989. — 252 с.

Науковий керівник:

доцент, кандидат педагогічних наук, Довбня Петро Іванович.

**Майя Смирнова
(Днепропетровск, Украина)**

РОЛЬ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В ПОДГОТОВКЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Образование является сегодня одним из важнейших факторов устойчивого развития общества, конкурентоспособности и национальной безопасности государства. Социально-экономическая реальность требует от системы профессионального образования специалистов, которые могли бы качественно выполнять профессиональные обязанности. Качество образования становится фундаментальной категорией государственной политики во всем мире, главным ориентиром международной политики в области образования ЮНЕСКО, ООН, Евросоюза. В Болонском процессе, направленном на создание общеевропейской системы высшего образования, проблемы качества высшего образования занимают важнейшее место [3].

Произошедшие в последние десятилетия в обществе радикальные изменения во всех сферах деятельности, в том числе и в сфере высшего образования, предъявляют высокие требования к специалисту нового типа, способного быстро и гибко адаптироваться к постоянно меняющимся условиям, критически и творчески мыслить, проявлять толерантность в межкультурном общении с любыми членами социума, быть креативно мыслящей личностью, работать над развитием своего интеллектуального и культурного уровня и быть способным творчески реализовывать себя в профессиональной деятельности. Современные условия жизни, требования к будущему специалисту, новые приемы принятия на работу требуют поиска новых подходов к подготовке будущего специалиста. Владение иностранным языком становится необходимым качеством личности. Научно-техническая революция, повлекшая за собой информационный взрыв, обусловила вовлечение возрастающего числа специалистов в непосредственное осуществление международных научно-технических связей и расширение культурных и деловых контактов. Нормальное функционирование системы международной информации немислимо без специалистов, владеющих иностранными языками, способных быстро извлекать информацию из иностранных источников без переводчика, излагать ее на родном языке и использовать в научной работе. Всем известно, что распространение и изучение иностранных языков является одним из важнейших условий человеческого прогресса. Языки нужны для того, чтобы получать знание и уметь использовать их в профессиональном общении. Изучение иностранного языка в неязыковом вузе является обязательным компонентом профессиональной подготовки специалиста с высшим образованием.

Современная концепция языкового образования в неязыковом вузе предполагает создание такой системы подготовки специалиста, которая позволит ему легко адаптироваться к динамично изменяющимся условиям профессиональной деятельности, т.е. нацелена на профессионально-ориентированное обучение иностранного языка.

Что же из себя представляет профессионально – ориентированное обучение? Это обучение, основанное на учете потребностей студентов в изучении иностранного языка, диктуемого особенностями будущей профессии или специальности. Оно предполагает сочетание овладения профессионально-ориентированным иностранным языком с развитием личностных качеств обучающихся, знанием культуры страны изучаемого языка и приобретением специальных навыков, основанных на профессиональных и лингвистических знаниях. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку признается в настоящее время приоритетным направлением в обновлении образования. Появилась настоятельная необходимость по-новому взглянуть на процесс обучения вообще и на обучение иностранному языку в частности. Иноязычное общение становится существенным компонентом профессиональной деятельности специалистов. Анализ педагогических научно-методических источников показывает, что существует бесчисленное множество методических направлений и технологий обучения иностранному языку в неязыковых вузах. В настоящее время ставится задача не только овладения навыками общения на иностранном языке, но и приобретения специальных знаний по специальности.

Первоочередной задачей высшего профессионального образования, которую поставили стремительно развивающиеся отношения рыночной экономики, является подготовка конкурентоспособного специалиста, владеющего системным анализом, способного ориентироваться в стремительном потоке научной и технической информации. Конкурентоспособность современного специалиста определяется не только его высокой квалификацией в профессиональной сфере, но и готовностью решать профессиональные задачи в условиях иноязычной коммуникации. В связи с этим очень важен учет профессиональной специфики при изучении иностранного языка, его нацеленности на реализацию задач будущей профессиональной деятельности выпускников. Наличие лингвистических знаний дает возможность выпускнику высшей школы быть в курсе всего нового, что издается в его

професійної області, вооружає його досягненнями світової науки, сприяє використанню їх в своїй практиці.

Розвиток міжнародних зв'язів, взаємопроникнення культур, а також науково-технічне співробітництво диктують необхідність звернутися до проблеми формування комунікативних умінь навчаних. На сучасному етапі міжкультурний, науковий обмін і професійне взаємодіяє спосіб здійснювати тільки спеціалісти, приобщені до іноземних культур. Формування комунікативної компетенції відбувається за допомогою вивчення іноземних мов в ході ознайомлення з національними особливостями, історією, соціальними нормами поведінки прийнятими в країнах вивчаємої мови, а також природою міжкультурних конфліктів і способами їх вирішення.

В практиці викладання іноземних мов в Україні і за кордоном в останнє час частіше знаходять втілення ідеї, суттю яких є вивчення іноземної мови і культури, розвитку у навчаних здатності орієнтуватися в культурі країни-носія мови, в усуненні стереотипів і в вихованні особистості, готової до міжкультурної комунікації. Іноземна мова, як феномен суспільної культури, має великі можливості для заїмання цінностей інших культур. Вивчення іноземної мови – це перша, дуже важлива ступінь у формуванні лінгвістично цікавої особистості. Предмет «іноземна мова» не тільки знайомить з культурою країни вивчаємої мови, але й шляхом порівняння відкриває особливості своєї національної культури, знайомить з загальнолюдськими цінностями, т.є. сприяє вихованню студентів в контексті «діалогу культур». Володіння іноземними мовами з усією визначеністю можна кваліфікувати як компонент загальної культури особистості, з допомогою якого особистість приобщається до світової культури [7, с. 28]. Використання культурологічних компонентів при навчанні іноземній мові абсолютно необхідно для досягнення основної практичної мети – формування здатності до спілкування на вивчаємій мові. Таким чином, навчання до спілкування на іноземній мові передбачає оволодіння соціокультурними знаннями і вміннями. Можливо зробити висновок, що культурологічна спрямованість навчання іноземній мові забезпечує реалізацію не тільки загальнонавчальних і виховальних цілей, але й практичних.

Актуальність формування лінгвокультурологічної компетенції в межах навчання іноземній мові зростає з кожним днем. Для нас ця компетенція важлива не тільки з точки зору кількості і якості знань і умінь людини в якій-небудь області, але й здатності індивіда ефективно, автономно і творчо робити щось, адекватно реагувати на виникнення в процесі діяльності різних неординарних ситуацій. До спеціаліста технічного профілю в наше час пред'являються численні і різноманітні вимоги, пов'язані як з професійними знаннями і вміннями, так і з особистими характеристиками. До цих вимог належить вміння трансформувати набутий знання, вміння працювати в команді, захищати особисту позицію і нести відповідальність за запропоноване рішення проблеми, конкурентоспроможність, професійна і соціальна мобільність, здатність до самоосвіти і підвищенню кваліфікації, володіння, по меншій мірі, однією іноземною мовою. Для розвитку якостей конкурентоспроможного спеціаліста велике значення має вивчення іноземної мови завдяки наступним особливостям:

1. Професійне і соціальне зміст предмету передбачає оволодіння іноземною мовою для міжособистісного спілкування, а також набуття навичок самостійної роботи як процес особистісного етико-культурологічного професійного розвитку;

2. Лінгвістично-культурологічне, глобальне і етико-культурологічне зміст професійно спрямованого процесу навчання збагачує внутрішній духовний світ особистості, його загальну, професійну і мовну культуру (студент сприймає світ як цілісну структуру, засвоює загальнолюдські культурні і етичні цінності);

3. Інтелектуально-розвиваючий аспект процесу навчання іноземною мовою сприяє розвитку мовних здатностей, психічних функцій, вміння спілкуватися;

4. Виховальна роль іноземної мови сприяє формуванню трудолюб'я. Студенти розвивають свої необхідні особистісні етико-культурологічні якості;

5. Іноземна мова розвиває творчі здатності студентів. Вони навчаються по-різному діяти в одній і тій же ситуації, креативно підходити до вирішення проблем;

6. Професійна спрямованість навчання робить предмет професійно значимим для студентів. Вони навчаються використовувати різні джерела інформації для своєї майбутньої професійної діяльності, виробляють професійно важливі етико-культурологічні якості особистості;

7. Гуманістичний і особистісно орієнтований характер навчання сприяє відкриттю цілого ряду етико-культурологічних якостей особистості студента [7, с. 45]. Значення слів і граматичних правил зовсім недостатньо для того, щоб вважати, що особистість володіє мовою. Необхідно як можна глибше дізнатися саму культуру вивчаємої мови [3, с. 80]. Іншими словами, можна сказати, що теоретичні знання мови повинні доповнюватися практичними вміннями: що і коли сказати, кому і при ком, як можна використовувати значення даного слова в конкретному контексті. Саме тому всі більше уваги приділяється вивченню світу мови, тобто вивченню тієї країни, в якій говорять на вивчаємій іноземній мові.

Література:

1. Антюхова Е.Ю. Межкультурная коммуникация: социокультурный и лингвистический аспекты // 2-я международная научно-практическая конференция «Язык и культура». М., 2003.
2. Верещагин Е. М. Лингвострановедческая теория слова / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров; под ред. Верещагина Е. М. – М.: Рус. Яз., 200. – 543 с.
3. Воскобойникова М., Пугачева Н., Черурышкин И. Качество образования как фактор конкурентоспособности вуза. // Высшее образование . М.2008.- № 5.
4. Грیشнова О. А. Освіта й професійна мобільність як чинник конкурентоздатності робочої сили / О. А. Грیشнова // Україна: аспекти праці. — 1999. — № 1. — С. 3–8.
5. Коваленко О. Європейський форум з питань мовної політики // Іноземні мови в навчальних закладах.- 2004.-№ 3.-с.4
6. Коваленко О. На шляху до демократичної освіти // Іноземні мови в навчальних закладах.-2005.-№ 3.-с.92-99
7. Крылова Н.Б. Культурология образования / Н.Б. Крылова. – М.: Народное образование, 2000. – 272 с.
8. Соколов С. В. Проблемы развития профессионально-ориентированного иноязычного образования в технических вузах .— Пермь: Меркурий, 2011. — С. 136-139.
9. Солодкова И.М. Творческое саморазвитие как принцип формирования конкурентоспособной личности средствами иностранного языка// Успехи современного естествознания. – 2008. – № 9 – С. 74-76
10. Тер-Минасова С. .Г. Язык и межкультурная коммуникация / С.Г. Тер-Минасова. — М.: Слово, 2000. – 624 с.

Мария Стратенко
(Павлодар, Казахстан)

РАЗВИТИЕ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С НАРУШЕНИЕМ ЗРЕНИЯ ПРИ ПОМОЩИ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР

Богатство словарного запаса человека – это число слов, которые он знает и умеет правильно употреблять. Бедный словарь ограничивает возможности коммуникации, обедняет картину мировосприятия. По объему словарного запаса можно судить, насколько образован человек. Принято считать, что человек должен знать не менее 1500 слов, иначе он не сможет получить необходимое образование, и ему трудно будет участвовать в социальной жизни и в производительном труде.

Для дошкольного возраста очень важно развитие словарного запаса как необходимое условие подготовки ребенка к школьному обучению. Дошкольный возраст – это период активного усвоения ребенком всех структур родного языка, это уникальное время для становления и развития связной устной речи.

Над развитием словарного запаса у детей дошкольного возраста с нарушением зрения мы работали в период прохождения профессиональной практики. Субъектом данного исследования стали слабовидящие дети старшего дошкольного возраста.

У слабовидящих детей выпадение или серьезные нарушения функций зрения ограничивают количество воспринимаемых объектов, затрудняют выделение многих существенных и, что также весьма важно, оказывающих сильное эмоциональное воздействие свойств и качеств предметов (например, цвет). Это ведет к замедлению процесса познания действительности и, следовательно, сказывается на темпах речевого развития.

Степень соотнесенности слова и образа характеризует качественную сторону словарного запаса. Процесс усвоения значения слов начинается с соотнесения звучания слова с чувственно воспринятыми свойствами объекта, а овладение их обобщенным значением опирается на обобщение чувственных данных. Только на этой основе становится впоследствии возможным овладение обобщенным значением слов независимо от конкретных ситуаций. Следовательно, чем богаче чувственный опыт, чем многообразнее отражается в восприятии и представлениях окружающий мир, тем шире возможность овладения обобщенным значением слов и выше его уровень. Ограниченная возможность чувственно познать значительное количество объектов и явлений и их свойств лишает слабовидящих детей возможности произвести сопоставление усвоенных слов с обозначаемыми объектами и, следовательно, обедняет значения слов. Несмотря на то, что слабовидящие дети обычно правильно употребляют слова в том или ином контексте, их знания при тщательной проверке часто оказываются вербальными, не опирающимися на конкретные представления, а значение слов либо неправомерно сужается (слово остается как бы привязанным к единичному признаку, объекту или конкретной ситуации), либо чрезмерно отвлекается от своего конкретного содержания, тем самым утрачивая свое значение.

В ходе нашего исследования мы поставили перед собой следующие задачи:

- изучить состояние проблемы формирования словарного запаса детей с нарушением зрения в научной практической литературе;
- подобрать необходимые методики и диагностировать уровень развития словарного запаса у испытуемых дошкольников с нарушением зрения;

- изучить специфику проведения дидактических игр и применить игровые приемы для развития словарного запаса у слабовидящих дошкольников;
- провести повторную диагностику и проанализировать результаты.

В данном исследовании в качестве средства, наиболее эффективно позволяющего развивать словарный запас детей, мы использовали дидактические игры. В дошкольном возрасте игра становится ведущим видом деятельности и вызывает позитивные изменения в психике ребенка. Огромное влияние игра оказывает на развитие речи ребенка дошкольного возраста.

В своей работе мы использовали три основных вида дидактических игр: игры с предметами (игрушками, природным материалом), настольно-печатные и словесные игры.

В играх с предметами мы использовали игрушки и реальные предметы. Играя с ними, дети учились сравнивать, устанавливать сходство и различие предметов. Ценность этих игр заключается в том, что с их помощью дети могли знакомиться со свойствами предметов и их признаками: цветом, величиной, формой, качеством.

Настольно-печатные игры позволяли нам решить следующие игровые дидактические задачи: закрепление у детей знаний о количественном и порядковом счете, о пространственном расположении картинок на столе (справа, слева, вверху, внизу, сбоку, впереди и др.), умение рассказать связно о тех изменениях, которые произошли с картинками, об их содержании.

Использование словесных игр больше всего повлияло на развитие словарного запаса слабовидящих детей. В таких играх дети, опираясь на имеющиеся представления о предметах, углубляли знания о них, так как в этих играх требовалось использовать приобретенные ранее знания в новых связях, в новых обстоятельствах. Дети самостоятельно решали разнообразные мыслительные задачи; описывали предметы, выделяя характерные их признаки; отгадывали по описанию; находили признаки сходства и различия; группировали предметы по различным свойствам, признакам.

Экспериментальное изучение проблемы развития словарного запаса у слабовидящих дошкольников в нашем исследовании начиналось с диагностики у испытуемых детей уровня развития активного и пассивного словарного запаса. В исследовании приняли участие 10 детей старшего дошкольного возраста.

По результатам определения уровня развития у испытуемых активного и пассивного словарного запаса мы пришли к выводу, что большинство детей (7 детей) имеют средний уровень, 1 ребенок имеет высокий уровень развития словарного запаса и еще 2 ребенка с низким уровнем развития словарного запаса.

Далее мы разработали программу коррекционно-развивающей работы для развития пассивного и активного словарного запаса с помощью дидактических игр. Затем в течение профессиональной практики мы применяли различные виды дидактических игр на занятиях с детьми с нарушением зрения.

В завершении исследовательской работы мы провели повторную диагностику состояния словарного запаса у детей экспериментальной группы.

В результате нашего исследования мы отметили, что процент детей, у которых был зафиксирован высокий уровень развития активного и пассивного словарного запаса увеличился (3 ребенка). Дети с первоначальным низким уровнем состояния словарного запаса показали при повторной диагностике средний уровень (7 детей). Но некоторые дети остались на среднем уровне развития словарного запаса (5 человек), это свидетельствует о необходимости дальнейшей работы целенаправленной, систематической по развитию пассивного и активного словарного запаса у испытуемых.

Литература:

1. Зоткина, Е. А. Специальная психология: учебно-методический комплекс / Е. А. Зоткина. – Самара: Универс-групп, 2007. – 212 с.
2. Маллаев, Д. М. Игры для слепых и слабовидящих / Д. М. Маллаев. – М.: Советский спорт, 2000. – 136 с.
3. Психология. Словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд, перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
4. Кошелева, И. Н. Направления и приемы логопедической работы по формированию лексики старших дошкольников с нарушением зрения / И. Н. Кошелева // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2009. - № 116. – С.56-61.

Научный руководитель:

старший преподаватель кафедры анатомии, физиологии и дефектологии Павлодарского государственного педагогического института Вист Наталья Вильямовна.

**Светлана Таранченко
(Павлодар, Казахстан)**

ДЕТСКИЙ ФОЛЬКЛОР КАК СРЕДСТВО КОРРЕКЦИИ ЗВУКОПРОИЗНОШЕНИЯ У СТАРШИХ ДОШКОЛЬНИКОВ С НАРУШЕНИЕМ ЗРЕНИЯ

Хорошая речь – это важнейшее условие всестороннего полноценного развития ребенка. Чем богаче и правильнее у ребенка речь, тем легче ему высказать свои мысли, тем шире его возможности в

познанні оточуючої дійсності, значущіше і повніше відношення до сверстників і дорослими, тим активніше здійснюється його психічне розвиток.

Одна з найважливіших сторін, що характеризують правильну мову – звукопроизношення, яке представляє собою основу мови людини. Формування правильного произношення у дітей – це складний, багатоплановий процес. Розвиваючись, дитина поступово навчається керувати своїми органами мови, сприймати звернену до неї мову, здійснювати контроль за мовою оточуючих і за власною мовою. Однак у багатьох дітей, в першу чергу у дітей з різними психофізичними порушеннями, цей процес затримується або є порушеним. При цьому дефекти звукопроизношення самі собою не зникають, дитина потребує цілеспрямованої корекційної допомоги і підтримки з боку дорослого. Період дошкільного віку – це чутливий період для інтенсивного становлення і розвитку мови дитини і, зокрема, оволодіння правильною звукопроизношенням. При сприятливих умовах навчання і корекції діти здатні набувати певні навички самоконтролю і самокорекції в області звукопроизношення, і допомогти їм в цьому можуть різні педагогічні засоби, сучасні вдосконалені методи педагогічного впливу, виробляючі стійкі навички правильного звукопроизношення і підвищуючі ефективність корекційної роботи.

Об'єктом нашого дослідження стали діти старшого дошкільного віку з порушеннями зору (слабовидячі), що відвідували дитячий садок для дітей з порушенням зору. В ході дослідження ми змогли з'ясувати, що формування правильного звукопроизношення у дітей старшого дошкільного віку з порушенням зору відбувається зі значущим відставанням від норми. У слабовидячих дітей старшого дошкільного віку спостерігається обмежений словниковий запас, часто спотворене розуміння змістової сторони мови, на фоні обмеженого словникового запасу зустрічається вербалізм і ехолалія. Нечіткість і убогість сприйняття оточуючої дійсності слабовидячими дітьми ускладнює розпізнавання ними предметів, їх форм, характерних зовнішніх ознак. Слабовидячі діти часто плутають схожі за початком букви, плутають звуки, втрачають рядки при читанні, не помічають пробілів і знаків пропинання, і, як наслідок, неправильно произносять слова і неправильно читають цілі речення. У слабовидячих дітей відзначаються труднощі фонетико-фонематичного і артикуляційного порядку, часто виникають проблеми лексико-грамматичного типу. При зоровій роботі у слабовидячих дітей швидко настає втома, знижується працездатність і різко погіршується звукопроизношення.

В ході проходження професійної практики на базі дитячого садка для дітей з порушенням зору, ми заклали метою знайти цікаве для дітей і ефективне в плані корекції звукопроизношення допоміжне засіб, щоб робота по становленню правильного звукопроизношення була цікавою, захоплюючою і веселою для дітей, не була втомлюючою і приносила максимум користі. В якості такого засоби ми схильні розглядати дитячий фольклор і різні його жанри. Ми розробили корекційну програму на основі використання на заняттях з слабовидячими дітьми різних жанрів і творів дитячого фольклору, доступних для розуміння дітьми старшого дошкільного віку. Ми обрали для свого дослідження саме дитячий фольклор, так як народні твори входять в життя людини дуже рано, задовго до оволодіння мовою і здатні в значущій ступені різноманітні мову дитини і покращити сприйняття мови і звукопроизношення. В своїй роботі ми використовували дитячі народні казки (для дітей дошкільного віку), дитячі пісні, ігровий фольклор, потішки, прислів'я, прислівки, чистоговорки, чистоговорки, считалки, загадки.

Робота з різними фольклорними творами для усунення неправильного звукопроизношення і розвитку зв'язної усної мови у слабовидячих дітей здійснювалась нами на групових, підгрупових і індивідуальних заняттях. Особливу увагу на даних заняттях ми приділяли використанню казок, загадок, скороговорок, чистоговорок. Ці жанри, на наш погляд, служать ефективним прийомом, що спонукає дітей до набуття нових знань при знайомстві з навчальним матеріалом, що гострою увагою спостерігача при закріпленні знань; значущо покращуючим звукопроизношення і розуміння зверненої мови. Корекційні заняття тривали 15-20 хвилин. Мовні вправи (загадки, прислів'я, чистоговорки, скороговороки і т.д.) використовувались нами не тільки на логопедичних заняттях, але і на навчальних, розвиваючих заняттях, на різних етапах занять: психологічний настрій, повідомлення теми заняття, характеристика звуку, автоматизація (дифференціація) в слогах, словах, розвитку зв'язної мови і т.д.

Наше дослідження проводилося в декількох етапах. На теоретичному етапі дослідження нами вивчався теоретичний матеріал, що відповідає темі дослідження. На практичному етапі була проведена первинна діагностика стану звукопроизношення у слабовидячих дітей старшого дошкільного віку, були виявлені і проаналізовані особливості і труднощі звукопроизношення у дітей (подвижність артикуляційного апарату, плавність артикуляційних рухів; особливості произношення гласних, приголосних ізолювано, в слогах, в словах і фразової мови; наявність заміщень, заміщень, спотворень, пропусків звуків і т.д.). Далі ми розробили програму корекційно-логопедичної роботи для виправлення звукопроизношення і покращення стану зв'язної усної мови на основі відповідних віку дітей фольклорних творів різних жанрів. Далі в процесі професійної практики ми застосовували на заняттях з слабовидячими дітьми різні жанри і твори дитячого фольклору, фіксували труднощі і успіхи дітей. На завершальному етапі ми провели повторну діагностику стану звукопроизношення у дітей експериментальної групи.

По результатам проведения коррекционной работы мы смогли отследить заметную динамику развития навыков звукопроизношения у тех детей, которые на первоначальном этапе показали более низкий результат. Наш эксперимент длился 2 месяца, поэтому говорить о значительной эффективности нашей коррекционно-логопедической работы еще рано, так как требуется продолжение работы в этом направлении, закрепление положительных результатов, доработка коррекционной программы с учетом возрастных и индивидуальных особенностей каждого ребенка и с учетом динамики состояния их звукопроизношения и связной устной речи.

В ходе проведения данного исследования нами были определены некоторые необходимые, на наш взгляд, педагогические условия оптимизации коррекционно-развивающей работы по формированию правильного звукопроизношения посредством фольклорных произведений. К этим условиям относятся:

- целенаправленное, систематическое использование на занятиях с детьми различных видов детского фольклора;
- подбор произведений фольклора с учетом возрастных и индивидуальных особенностей детей;
- учет динамики речевого развития ребенка;
- создание на занятиях ситуаций мотивации и стимулирования активности ребенка в преодолении имеющихся речевых нарушений.

Литература:

1. Буланин Д. "Детский поэтический фольклор" Антология, 1997г.
2. Аронова С.И. Зрительная и интеллектуальная работоспособность слепых и слабовидящих школьников и дошкольников, - Л. 1986.
3. 4.Генинг М.Г., Герман Н.А.Обучение дошкольников правильной речи - Чебоксары, 1980.
4. Ермаков В.П., Якунин Г.А.Развитие, обучение и воспитание детей с нарушением зрения / учебное пособие для ВУЗов - Москва, Владос, 2000

Научный руководитель:

старший преподаватель кафедры анатомии, физиологии и дефектологии Павлодарского государственного педагогического института Вист Наталья Вильямовна.

**Ляйла Терликбаева
(Казахстан, Талдыкорган)**

БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ МУЛЬТИМЕДИА ОҚУ ҚҰРАЛДАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Заман талабына сай қазіргі кезде барлық білім беру мекемелерінде оқу процесінде мультимедиа құралдарын пайдаланып жүргендері белгілі. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және азаматтық құндылықтар мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желіге шығу» делінген.

Компьютер және ақпараттық технологиялар арқылы жасалып жатқан оқыту процесі білім алушының жаңаша ойлау қабілетін қалыптастырып, оларды жүйелік байланыстар мен заңдылықтарды табуға итеріп, нәтижесінде - өздерінің кәсіби потенциалдарының қалыптасуына жол ашады.

Мультимедиа интербелсенділік, икемділік пен әртүрлі оқу ақпараттарының шоғырлануы арқасында білім беру технологияларының ішінде тиімдісі болып табылады. Білім алушылардың әрқайсысының қабылдау мүмкіншіліктеріне қарай ықпалданады. Осыған орай көптеген оқытушылар мультимедианы өзінің қызметінде ақпараттық білім беру негізі ретінде қабылдайды.

Білім беруде ақпараттандыру құралдары интербелсенділігінің білім алушылар мен оқытушыларға осы құралдармен белсенділік байланыстарын білдіріп береді. Интербелсенділік дегеніміз қатысушының бірі білім берудегі ақпараттандыру құралымен оқу диалогына түскендігінің бар болуы шарт.

Интербелсенділікте ең бір артықшылығы мультимедиа құралдарын ұсынуы болып келеді. Белгілі бір жағдайда берілген ақпараттармен интербелсенділік арқылы басқарылады: қолданушы жеке дара баптай алуында, іс нәтижесін зерттеуде, қолданушының белгілі бір программалық сұранысының ықыласына жауап алуы. Қолданушы жеке дара қажеттіліктеріне қарай берілген материалдың жылдамдығын, қайталауы санын және басқада параметрлерін белгілей отыра орната алады. Бұл мультимедиа технологияның икемділік қасиетін көрсетеді.

Мультимедиа технологиясы ақпарат түрлерін келісімді және ұғымды интегралдауға мүмкіншілік береді. Бұл компьютер көмегімен ақпаратты түрліше формада қолданып оқыту мүмкіншілігін алуға болады:

- сканерленіп алынған фотосуреттер, сызбалар, карталар мен слайдтар бейнелері;
- дауыстық дыбыс жазу, музыкалық және дауыстық эффектілері;
- бейне, күрделі бейне эффектілері;
- анимациялар мен анимацияға ұқсатулар.

Білім беруде мультимедианы қолданудың пайдалығын көптеген мысалдармен сипаттап шығуға болады.

Мысал. Көптеген презентациялар түрлі-түсті әдемі бейнелерден немесе анимациялардан құралады. Әрине бұл қарапайым мәтінге қарағанда қосымша материал ретінде және білім алушыға эмоционалды көтеру құралы ретінде тиімділігін көтеруші құралы болады.

Мысал. Қалыпты жағдайда көрсетуге мүмкіншілік болмағанда мультимедианы қолдану арқылы физика немесе химия сабақтарында тәжірибелерді көрсетіп шығуға болады.

Мысал. Мультимедиа арқылы «жазықтықта көшу» мүмкіндігін алуға болады. Өтіп жатқан тақырып бойынша тарих сабағында отырған сыныптан шықпай-ақ музей экспонаттарымен немесе археология мұраларымен таныстырып оқытуға мүмкіншілік береді.

Мультимедиа адамдардың әртүрлі стильдегі білім алып оқу қабылдауына байланысты қолданылады: біреулер оқып білім алуға ынталы, біреулер – есту қабілеті бойынша қабылдайды, енді біреулер – бейне көру арқылы қабылдайды және т.б.

Білім алушы мультимедианы қолдануда оқу материалымен әртүрлі әдісте қолдануына байланысты өзі шешім қабылдап, ақпараттандыру құралының интербелсенділігін қалай қолданылуында да жағдай туғызады. Осылайша білім алушы білім беру процесіне белсенді қатысушысы болады.

Осылайша, сапалы мультимедиа құралдарын қолдануда білім алушылар арасында әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерін олардың жеке-дара стильдері мен оқу жылдамдығына қарай оқу процесіне иілгіш етеді. Оқу процесінде мультимедианы қолдану бірнеше аспектілерде жағымды ықпалын тигізеді.

Мультимедиа ықпал етеді:

1. Ақпаратты қабылдау және сезіну арқылы білім беру аспектісін когнитивті ынталандырады;
2. Білім алушылардың білім алуға деген ықыласын жоғарлатады;
3. Білім алушылар ұжымдық және бірлесе жұмыс істеу икемділігі дамиды;
4. Оқу тәсілін тереңірек дамуға, яғни оқитын материалдарын тереңірек түсінуге ықпалдайды.

Мультимедианы қолданудың тағы бір басымдылығына жатқызуға болады:

- оқу процесінде білім алушы әртүрлі сезім органдары жіберген бірнеше қабылдау каналдарын бір уақытта қолдана алуы;
- білім беру ортасында ауыр немесе мүмкін емес нақты қауіпті немесе қымбат тұратын экспериментті модельдеуге мүмкіндік береді;
- процесстердің динамикалық қойылуында ақпаратты абстрактілі визуалдайды;
- микро-макро әлем процесстері мен объектілерін визуалдайды;
- оқу материалын тарихи контекстіге, қоғамға, кең оқу материалдарын жиектей білім алушының когнитивті құрылымы мен интерпретациясын дамытуға мүмкіндік береді.

Мультимедиа құралдары пәндерді оқытуда да немесе нақты саладағы пәндерді оқытуда жалпы оқу процесін жақсартуда қолдануға болады.

Білім беру жүйесінің тиімді болуы едәуір дәрежеде ортаның да әсері бар, яғни оқу процесінің жүргізілуі. Бұл түсінікке оқу процесінің құрылымы, оның қол жетімділігі мен жағдайы кіреді (қоғамы, кітапханалары, мультимедиалық қор орталығы, компьютерлік лабораториялары және т.б.). Мұндай жағдайда, білім беруде мультимедиалық құралдармен ақпараттандырылуы көптеген оқу орталарының бірі ретінде қолданылуы мүмкін. Мұндай орта көптеген білім беру жобаларында, онда білім алушылар оқыған сала пәндері бойынша өздерінің құрдастары мен оқытушылар арасында диалог қоя отырып, шешімдерін ойластыру мен барысын талқылау қолданылады. Қазіргі кезде ақпараттандыру, яғни мультимедиа технологияларын қолдану оқу және педагогикалық-ұйымдастыру қызметтерінде іс-тәжірибесінде белгілі бір мөлшерде пайдаланылады. Оқытушылар белсенді түрде электронды оқу құралдарын, пособиялары, компьютерлік есептеулер, зертханалық жұмыстарын, педагогикалық программалық құралдарын құрастырады. Қазіргі кезде электрондық формаға көптеген ғылыми және әдістемелік құралдар аударылған. Ары қарай білім беру қызметін жетілдіру арқылы жаңа пішінді мультимедиа технологиясының негізі жетіледі. Оны қашықтан білім беруде кең түрде қолданысын табуда.

Оқу процесінде компьютерлік мультимедиа технологиясын пайдалану оны жаңа деңгейге көтереді және оқу іс-әрекетіне жақсы түрткі болып әсер етеді. Алдарына қойған мәселені шешуде тиімді әдістерді таңдауы мен деңгей қисынын көтереді. Білім беру жүйесінде толық бағытталған мультимедиа құралдарды ендіруге ғылыми-зерттеу саласы жұмыс істейді.

Қазіргі білім беру жүйесінде мультимедиа технологияларын кең ауқымда қолданады. Мультимедиа негізінде құралдардың автоматтандырылуы пайдаланылады. Оқу процесінің спецификалық аспектілерінде, білім беру жүйесін технологиялармен басқарып оқыту әдістемесін ынталандыруға ғылыми-педагогтар көптеген талпыныстар жасап әрекет етеді.

Білім беру қызметінің әртүрлі саласына мультимедиа технологиясының енуі күннен күнге өсіп келеді. Бұған сыртқы факторлардың жағдайына байланысты, яғни қоғамның жаппай ақпараттандырылуы мен соған сәйкес білімгерлерді дайындау қажеттілігінен туындайды. Екінші жағынан ішкі факторларға, яғни білім беру мекемелерінде қазіргі компьютерлік техникалар мен программалық қамтамасыздандырылуы, білім беруді ақпараттандыруда мемлекеттік және мемлекет аралық бағдарламаларды қабылдануы, қазіргі кезде көптеген оқытушыларда керекті ақпараттық тәжірибелерге ие болуында. Әрине бұл көп жағдайда оқытушылардың еңбегінде мультимедиа құралдарын қолданып оқытуда тиімді оң әсерін беретіні сөзсіз. Сонымен қатар, ақпараттық технологияларды ендірудің айтарлықтай жиі қолданылуында көп жағдайда оқыту тиімділігіне әсерін беріп жатпайды, кей жағдайда кері әсерін де беріп жататынын кез-келген тәжірибелі оқытушы растай алады. Әлбетте, бұл проблеманы шешуде ақпараттық оқыту кешенді және кеңінен орынды қолданылуы қажет [1, с.6].

Мультимедіальні технології мають тиімді және орынды пайдалануында оның ақпараттық оқыту аспектілерінің негізгі артықшылықтары мен кемшіліктерін біле отырып, мультимедіальні қорды қолдану керек. Мультимедіаның мұндай аспектілерін білу арқылы білім алушылар қазіргі ақпараттық құралдармен жұмыс істеуінде оның артықшылығымен мүмкіндік жағымсыз сәттерін білу арқылы алдын алуға болады.

Білім беруде ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды қолданудың артықшылық аспектілері айтарлықтай көп. Негізгі аспектілерді айта кететін болсақ:

- білім беру мазмұнын қалыптастыру және іріктелген технологиялар мен әдістерді жетілдіреді;
- информатика және ақпараттық технологиялармен байланысты оқыту бағытындағы және жаңа мамандырылған оқу пәндерін дамытады және кіргізеді;
- информатикамен байланысы жоқ жалпы дәстүрлі пәндерге оқыту жүйесіне өзгерістер енгізеді;
- оқытудың жеке даралық пен әртүрлілік тиімділігін көтереді;
- оқыту процесінде жаңа формалы өзара әрекеттесуді ұйымдастырады;
- оқытушы мен білім алушы қызметі мінезін және мазмұнын өзгертеді;
- білім беру жүйесінде басқару механизмдерін жетілдіреді.

Білім беру процесінде компьютерлік техниканы қисынсыз және шамадан тыс пайдалану барлық білім алушылардың денсаулығына әсер ететіні сөзсіз [2.13].

Жоғарыда айтылғандай проблемалар мен көзқарас қайшылықтар мультимедіа құралдарын оқытуда қолдану «көп болса, солай жақсы» деген принципке жалпы білім беру жүйесінде тиімді түрге сай еместігін айтады. Мультимедіа қорларын қолдануда нақты дәлелді келуі және өлшемді түрде пайдалануы тиімді.

Оқу процессінде мультимедіа қорларын енгізу негізгі екі бағытқа сай жүреді. Бірінші бағытқа білім беру жүйесінде тарихи қалыптасқан дәстүрлі әдістемелерге білім беруші мультимедіа қорларын «қолдаушы» ретінде енгізіледі. Екінші бағыттағы мультимедіа қорларын ендіру күрделі процесс. Білім беру мазмұнын, оқу процессін ұйымдастыру формасы мен әдістерін қарастыруын, мазмұнын толықтайтын жеке пәндерде ақпарат көздерінде негіздері болып келеді. Осы жағдайда құрудың негізі болып «өсіру» психологиялық принципі мен психологиялық принципінің қызметінде мультимедіа қорларының мен түрлерін, оның құрылу негіздері туралы сөз айтылады.

Бірінші принципке сәйкес білім алушылардың дамуы оқытушымен тарихи-қоғамдық қызметінің әдістері немесе қарым-қатынас құралымен негізделеді. Білім беру бұл жағдайда білім алушыларға қандай да бір қарым –қатынас және қызмет түрін ұйымдастыру талаптарын орындау ретінде әрекет етеді. Осы принциптерді орындауда ғана мультимедіа қорларын бірінші және екінші бағытта да ендіруге мүмкіндік туады.

Екінші принципке сәйкес педагогикалық ықпал жасау екі жақты сипатты мойындайды. Оқытушы бір жағынан әлеуметтік тапсырысты орындай тұлғаның қалыптасуына ат салысса, екінші жағынан педагогтың саналы білім алушылардың жеке-даралық қасиеттеріне қарай орындалуын басқарады. Білім алушының өз іс-әрекеттерінде қылығын ұғынуда тұлғаның өсу жағдайы орын алады. Егер білім алушы толығымен субъективті өзін өзгертуге бағытталған болса ғана оқытушы сол қалыпты жағдайды орнатуға тырысады. Сонымен бірге білім алушыға алдында алған білімін ұштастыру қажеттілігіне сүйене қалыптасады. Бұл принциптің жүзеге асуында мультимедіа қорларын енгізу жоғарыда айтылғандай екінші бағыт бойынша орындалады. Белгіленген принциптер оқытудың тұлғалық бағдарлы моделі бойынша ерекше адекваттық және толығымен бейнеленеді. Оның мақсаты – оқуда тұлғаның өсуіне ықпал ету, оқу және өмірлік тұрғыдан өз бетімен білім алу мен өзін анықтауды қажеттілігін ұғынуды қалыптастыру. Білім, біліктілік пен дағды бұл модельде мақсат ретінде қарастырылмайды. Ол тұлғаны дамытудағы оқыту құралын ақпараттық көздерінің білім беру жүйесінің ерекше қажеттілігі ретінде тудырады.

Жалпы алғанда, оқу процесінде ақпараттық технологияларды енгізудің мақсаты көптеген дәстүрлі білім беру әдістерін сақтай отырып, жаңа технологияларды енгізу арқылы оқу процесін ұштастыру болып табылады. Қазіргі жаңа бағыттардың бірі ретінде қабылданған оқу формаларын сырттай оқытын білім алушыларға, қашықтықтан оқыту технологиясы бойынша оқытын білім алушыларға, бірден-бір өз білімдерін жетілдірушілерге арнауға болады деп есептейміз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Захарова, И. Г. Информационные технологии в образовании [Текст] : учеб. пособие / И. Г. Захарова. - 2-е изд., стереотип. - М. : Academia, 2005. - 192 с. - (Высш. проф. образование). - 2 экз. - 9339 с.,
2. Григорьев С.Г., Гриншкун В. В. Мультимедиа в образовании. – <http://www.ido.edu.ru/open1/multimedia>. 2006.

Гүлнұр Тулымшакова, Жансая Шалабаева
(Талдықорған қаласы, Қазақстан)

МЕКТЕП ИНФОРМАТИКА КУРСЫНДА ТҰЛҒАНЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІНІҢ ЖОҒАРЫЛАУЫНА ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ДАМУЫНА ЖАҒДАЙ ЖАСАЙТЫН ОЛИМПИАДА ТАПСЫРМАЛАРЫ ЖҮЙЕСІН ПАЙДАЛАНУ

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды

қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу», - деп білім беруді жүйесін одан әрі дамыту міндеттері көзделеді. Бұл міндеттерді шешу үшін әрбір білім беру мекемесіндегі ұжымның, әрбір мұғалімнің күнделікті ізденісі арқылы барлық жаңалықтар мен қайта құру, өзгерістерге батыл жол ашатын жаңа практикаға, жаңа қарым-қатынасқа өту қажеттігі туындайды.

Қоғамның жаңарып өзгеруіне байланысты өзекті проблемалардың бірі – оқушылардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруда жаңа дидактикалық әдістер мен жолдар іздестіру. Осы ізденістердің нәтижелері педагогикалық технологиялардың маңыздылығын айқындайды. Жалпы, технология – бұл терең ойластырылған жүйе, ол мақсаттың қалай және қандай жолмен іске асырылатынын көрсетеді. Сонымен қатар барлық педагогикалық технологиялардың негізінде әрбір оқушыға адаптивтік (бейімдеушілік) жағдай жасау идеясы жатыр, яғни оқушының мақсаттарға, мазмұнға, әдістер мен оқыту формаларының ерекшеліктеріне бейімделуі және оқу процесінің оқушының өздік танымдық іс-әрекетіне максималды бағытталуы, субъектілік функцияларын кеңейтуі.

Оқушылардың дарын-талаптарын, ғылымға бейімділігін немесе сұранысын сабақ барысында толық қамтамасыз етіп, жағдайлар жасауға әр кезде мүмкіндік бола бермейді. Ол үшін оларға сыныптан тыс сабақтар мен ғылыми жұмыстарын ұйымдастырудың маңызы бар.

Пәндік олимпиадалар – оқушылардың білім деңгейін тексерудің бұқаралық сипаттағы жарыс түрінде өткізілетін бірден – бір формасы. Пәндік олимпиадалардың оқу үдерісіндегі негізгі роліне зерттеушілер түрліше анықтама береді. Ол туралы көзқарастар үш түрлі:

- білім беру сапасын сырттай бақылау формасының элементі [1];
- танымдық ойын түрі [2];
- оқушы тұлғасын дамыту тәсілі, яғни оқушылардың шығармашылығын, дарындылығын арттыруға ықпал ететін оқыту тәсілдерінің бірі [3].

Зерттеушілер өздерінің еңбектерінде оқушыларды пәнге қатысты дайындықтарын арттырудың біршама маңызды құралдарының бірі ретінде пәндік олимпиадаларды атап көрсетеді. Оқушылардың пәндік олимпиадалары қазіргі мектеп жағдайында олардың оқу мотивациясын қалыптастыруға, оқушылардың танымдық белсенділіктерін көтеретін, шығармашылықтарын дамытуға, пән бойынша білімдерін кеңейтуге ықпал етуші құрал. Ең бірінші олимпиадалар біршама қиынырақ тапсырмаларды шешу қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді [4].

Дарынды балалармен жұмыстың бір формасы ретінде пәндік олимпиадалар қазіргі уақытта оқушылардың тек пәнге бейімділіктері мен қабілеттерін айқындауға бағытталған емес, сонымен қатар барлық оқу процесінің мазмұны мен оқыту технологиясын жетілдіруге бағытталған сыныптан тыс жұмыстың болашағы бар түрлерінің бірі болып отыр.

Зерттеушілердің тұжырымдауы бойынша олимпиада оқушының өзінің қандай екенін көрсете алатын, потенциалды мүмкіндіктерін ашатын әлеуметтік-психологиялық шарттарды жасайды [5].

Олимпиада резервтерімен жұмыс жүргізудің дайындық жолдарына тоқталсақ, ол ең алдымен төмендегідей ұйымдастыру және оқу - әдістемелік бағыттарда жүзеге асуы тиіс:

- ең алдымен информатика пәнінің мектеп бағдарламасы шеңберінде сұрақтар мен тапсырмалар меңгерілуі керек, бірақ ол сұрақтар оқушыны шығармашылық ойлауға жетелеуі тиіс;
- информатика оқу курстары бойынша алған теориялық білімдерін оқушы қолданбалық түрде көрсетуге, оның себеп-салдарын түсіндіруге, салыстырулар мен талдау жасауға, болжау жасау дағдыларын қалыптастыруға машықтандыру керек.
- оқушылар алдына қойылған мәселеге сараптау, айқындау, жіктеу, дәлелдеу қажет болса болжам жасау негізінде өз көзқарасын білдіруге үйрену қажет.

Қазіргі кезде баланы дамыту және дамуына жағдай жасау керектігі ешкімге таңсық емес. Сондықтан да олимпиадаға қойылатын талаптар күшеюде. Облыстық, республикалық олимпиада мектеп бағдарламасынан да білімді тереңдетуді қажет етеді. Олимпиадаларда бағдарламаны өте жақсы меңгерген, қызығушылықтары жоғары балалар күш сынасады. Сондай жарыстарға оқушыларды іріктеу мақсатында арнайы курс жүргізіледі, курстың материалдары олимпиада тапсырмаларының теориялық жағын қамтуы керек. Бағдарламалық есептерді шығару арқылы оқушылардың ойлау қабілеті оқу материалдарын терең меңгеруі артады. Теориялық алған білімдерін практикада қолдана білу де есептер шығару арқылы жүзеге асырылады.

Оқушылардың информатика пәні бойынша шығармашылық, танымдық белсенділіктерін дамытуда және дарын-талаптарын, ғылымға бейімділігін арттыру мақсатында көпдеңгейлі олимпиадалық тапсырмалар жүйесін ұсынуға болады, тапсырма есептерін шешу үрдісінде оқушы сыныптан және дайындық деңгейінен тәуелсіз, өзінің шығармашылық қабілетін аша алатындай мүмкіндіктер болады. Қазіргі олимпиадалық тапсырмалар жүйесі осы принциптерде құрылады. Сондықтан оқушылардың танымдық, шығармашылық, білім деңгейлерін жоғарылатуда, олимпиадалық тапсырмалар жүйесін пайдалану мұғалім үшін ең тиімді әдістердің бірі деп айтуға болады. Педагогикалық тәжірибеде айқындалған және оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда ең тиімді, сонымен қатар маңызды қолданбалы үйренуді құрайтын, мектеп оқушысының білімдік және ғылымдық қызығушылықтарына түрткі болатын ол – олимпиада болып табылады.

Информатикадан олимпиадалық тапсырмалар оқушылардың информатикадан терең білім алуларына, танымдық, шығармашылық қабілеттерін дамыту құралы ретінде пайдаланылады. Қазіргі

заманғы білім беру мақсаты жеке оқушының құзырлық, жеке тұлғаның шығармашылық дамуы болып табылады. Сондықтан да оқыту - білім беру ғана емес, оқушылардың шығармашылық даму құралы болып табылады.

Информатика курсына оқушылардың танымдық белсенділіктері ғылыми деңгейде жоғарлауына, танымдық, шығармашылық дамуларына жағдай жасауда олимпиадаға дайындау барысында олимпиадалық есептерді талдаған дұрыс. Себебі, мұндай талдау оқушылардың ғылыми жұмыстармен айналысуда, сонымен қатар олимпиадалық есептердің түрлерімен танысып, оны шығарудағы өз күшіне деген сенімін арттырады.

Информатикалық олимпиада тапсырмалары – оқушының қабілетін жоғары деңгейде ашады, әртүрлі дайын программалық құралдар мен командаларды пайдалану іскерліктерін шыңдай отырып, логикалық-алгоритмдік және жүйелі комбинаторикалық ойлауларын дамытады. Олимпиада тапсырмалары жүйесін пайдалану әдістемесі – қарастырылып отырған тәсілде оқушылардың олимпиадалық тапсырмалары жүйесін пайдалану информатиканың базалық курсының жалғасы болып табылады. Әдістің ең тиімді түрі – сабақты олимпиада түрінде жүргізу, стандартты емес есептерді шешу үшін мәліметтерді ұйымдастыру мен программалаудың қазіргі әдістерін пайдалана отырып тапсырмалар жүйесін орындау.

Оқушылар информатика пәнінен олимпиадаға қатысқан жағдайда бұл әдіс яғни тұлғаның танымдық белсенділігінің жоғарылауына және шығармашылық дамуына жағдай жасайтын олимпиада тапсырмалары жүйесін пайдалану әдісі – информатика пәнінен өтетін олимпиадаға қатысуына, білімдерінің ғылыми деңгейде шыңдалуына жағдай туғызады. Негізінде, оқушылардың олимпиададағы нәтижелері – мұғалім жетістіктерінің белгісі. Сондықтан осындай сыныптан тыс сабақтарды – оқушылардың танымдық, шығармашылық дамуларына ғылыми деңгейде әсер ете отырып ұйымдастыру пән мұғалімінің маңызды міндеті болып табылады.

Сыныптан тыс өтетеін олимпиадалық сабақтарда – олимпиадалық тапсырмалар маңызды рөл атқарады. Олимпиадалық тапсырмалар оқушының барынша көбірек шығармашылық қабілетін ашатын тапсырмалар жүйесі болуы керек. Сондай-ақ құрастырылған олимпиадалық тапсырмалар жүйесі оқушының жас ерекшелігіне, қабілетіне қарай ұйымдастырылуы керек. Олимпиадалық дайындық тапсырмалар жүйесі оқушы олимпиадалық жарыстарға қатысқан жағдайда өз қабілетін көрсетуде үлкен маңызды, өзіне деген сенімділікті жоғарлатады, оқушының шығармашылық, танымдық, логикалық ойлау қабілеттерін дамытады.

Бұл талаптарға көпдеңгейлі олимпиадалық тапсырмалар жүйесін ұсынуға болады, тапсырма есептерін шешу үрдісінде оқушы сыныптан және дайындық деңгейінен тәуелсіз, өзінің шығармашылық қабілетін аша алатындай мүмкіндіктер болады. Қазіргі олимпиадалық тапсырмалар жүйесі осы принциптерде құрылады. Сондықтан оқушылардың танымдық, шығармашылық, білім деңгейлерін жоғарылатуда, олимпиадалық тапсырмалар жүйесін пайдалану мұғалім үшін ең тиімді әдістердің бірі деп айтуға болады.

Информатикадан олимпиадалық тапсырмалар оқушылардың информатикадан терең білім алуларына, танымдық, шығармашылық қабілеттерін дамыту құралы ретінде пайдаланылады. Қазіргі заманғы білім беру мақсаты жеке оқушының құзырлық, жеке тұлғаның шығармашылық дамуы болып табылады. Сондықтан да оқыту - білім беру ғана емес, оқушылардың шығармашылық даму құралы болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бим-Бад Б.М. Педагогический энциклопедический словарь. - М., 2002. - С. 179.
2. Педагогический терминологический словарь. - СПб: Российская национальная библиотека, 2006.
3. Старикова Я.В. История физических олимпиад школьников: Методические рекомендации для учителей физики и студентов физико-математических факультетов пединститут. - Бийск, 1996. - 24 с.
4. Корсунова Олена Юрьевна. Педагогические условия организации интеллектуально-творческих ученических олимпиад: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01: Москва, 2003. - 170 с. РГБ ОД, 61:04-13/504-9
5. Шарапов Андрей Николаевич. Педагогические условия гуманизации режима интеллектуального испытания школьников на предметных олимпиадах: диссертация кандидата педагогических наук: 13.00.01. - Рязань, 2003. - 188 с.

Мадина Уразова
(Талдықорған, Қазақстан)

БІЛІМ БЕРУДЕ АҚПАРАТТЫҚ ЖӘНЕ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Өркениетті қоғамның дамуы *информация (ақпараттандыру)* үрдісімен тығыз байланысты болып келеді. Бұл үрдістің басты ерекшелігі - қоғамдық өндіріс саласындағы үстемдік етуші қызметтің саласына ақпараттық және коммуникациялық технология құралдарының негізінде жүзеге асырылатын хабарларды жинау, өңдеу, олардың қорын жасау, сақтау және оларды тарату жатады. Қазіргі қоғамды хабарлар легімен жан-жақты қамтамасыз етудің ең басты бағыттарының бірі - білім беру саласын әдістемелермен және ақпараттық, коммуникациялық технологияны жасау мен оны тиімді пайдалана білудің тәжірибесімен қамтамасыз ету үрдісі болып саналады.

Білімді ендіруде электрондық басылымдармен ресурстарды қолдану оқытудың барлық салаларында әрқашан ақталады деген пікір қалыптасу мүмкін. Әлбетте көп жағдайда олай емес. Білімді ақпараттанудың негативті аспектілері бар. Білімдендіруде электрондық басылымдармен ресурстарды қолданудың позитивті және негативті факторларын білу, практикалық жұмыста педагог пен ескерілуі қажет.

- Мамандарды дайындау жүйесінің ақпараттық және телекоммуникация-лық құралдар қолданып педагогикалық ұйымдастырудың келесі мүмкіндіктері бар:
- таңдау әдісімен технологиясы және білім мазмұнын жетілдіру
- информатика және ақпараттық технологиямен байланысты арнайы оқу тәртіптері мен бағыттарын еңгізу әрі дамыту
- дәстүрлі оқытуға информатикамен тікелей байланыспаған өзгерістер еңгізу
- қосымша мотивацияны қолданып, оқудың тиімділігін арттыру
- оқыту мен оқытушы әрекетін өзгерту оқу процесінде өзара әрекеттестік жаңа формалар ұйымдастыру

Білімді ақпараттану үдерісі оқушының активтілік пен реактивтілік деңгейін көтереді, альтернативті ойлау қабілетін дамытады, есептердің шешімін іздеу стратегиясын дайындауға үйретеді, зерттелетін объектілер және олардың арасындағы байланыстарды моделдеу негізінде қабылданған шешімдерді болжауға мүмкіндік береді. Білімді ақпараттану мен білімдендіруде электрондық басылымдармен ресурстардың көрсетілген жағымды жақтары көп. Ақпараттық технологияны зерттеу мен электрондық басылымдармен ресурстарды құру облыстары бойынша басқа да көптеген «плюстары» сипатталады. Білімдендіруде электрондық басылымдармен ресурстарды оқытудың барлық салада қолдану негативті зардаптарға алып келеді. Ақпараттық технологияны оқытудың артықшылығы жеке оқыту болып табылады. Бірақ толықтай жекелендіру оның кемшілігі болады. Жекелендіру оқушылармен оқытушы арасындағы тірі тілдесуді шектейді оның орныны «компьютер мен диалогты» ұсынады. Оқушы сөйлемей, ақпараттық технология құралдармен жұмыс кезінде үндемейді. Адамдардың ойлау органы – сөз өшірулі болады. Практикада диалог жеткіліксіз болады. Білімдендіруде электрондық басылымдармен ресурстар қолданудың кемшілігі әлеуметтік байланыстың шегерілуі әлеуметтік өзара тілдесудің қысқарылуы, индивидуализм. Ең қиыны оқыту жүйесінде айналыста жүрген ақпараттан өзі орындайтын кәсіптік әрекетке ауысу, басқаша айтқанда оқулық, экран беттерінің таңбалық жүйеден практикалық әрекеттерге көшу. Бұл классикалық проблема формальды білімдерді практикада қолдану, психология тілде бұл проблема ойлаудан әрекетке көшу деп аталады [1].

Қазіргі заманғы білімдендіруде электрондық басылым мен ресурстарды қолданудың нақты қиындықтары мен негативті моменттері педагогтар мен оқушыларға ақпараты қолдану еркіндігі бірлгенде пайда болады. Кейбір педагогтар мен оқушылар қазіргі засанғы телекоммуникация ұсынатын еркіндікті қолдана алмайды. Шатастырылған және қиын ұсыну тәсілдері оқушының оқу материалынан әртүрлі сәйкестіктерге байланысты ауытқуына себеп болады. Ақпараттың сызықтық емес құрылымы ұсынылған сілтемелер бойынша жүруге қызықтырып, негізгі баяндалған оқу материалдан ауысып кетуі мүмкін.

Білімдендіруде электрондық басылым мен ресурстары ретінде ұсынылатын орасан зор көлемді ақпараттар мысалға, электрондық анықтамалар, энциклопедиялар. Интернет порталдар оқу процесінен алаңдатады.

Адамның қысқы мерзімді есінің шектеулі мүмкіндіктері бар. Кәдімгі адам ойлаудың тек жеті түрлі категориясын есте сақтай алады. Оқушыға ақпараттың әртүрлі типті түрлері ұсынылғанда, ол бір типті ақпараттан екіншісіне үлгері алмай, маңызды ақпаратты өткізіп отыруы мүмкін.

Көп жағдайда білімдендіруде электрондық басылым мен ресурстарды қолдану тәжірибені өз қолдарымен жүргізу мүмкіндігінен айырады, бұл оқыту нәтижелеріне негативті әсер етеді, сонымен шамадан тыс білімдендіруде электрондық басылым мен ресурстарды қолдану оқу процесінің барлық қатысушылардың денсаулықтарына зиян келтіретінін ұмытпау керек.

Әр жыл сайын тиімді және таралған білімдендіру электрондық басылымдары мен ресурстарына негізделген ақпараттық технологиялардың қолданылу аясы айқындала түсуде. Ондай технологиялардың бірі мультимедиа технологиясы болып табылады.

Мультимедиа жүйесінің пайда болуы адам шығармашылығының көптеген облыстарында революция жасады. Мультимедиа технологиясын қолданудың кең облыстарының бірі білім беру сферасы, себебі мультимедиаға негізделген электрондық баспалар және ресурстар оқытудың тиімділігін неғұрлым арттырады. Материалды ауызша баяндағанда оқушының бір минутта ақпараттың мың шартты белгілерін қабылдап, меңгеретіні, ал көру ағзаларын «қосқанда» 100 мыңға жуық осылай бірліктерді меңгеретіні тәжірибе арқылы тексерілген [2].

Иллюстрация терминін талқылаудың екеуіде бірдей дәрежеде әдеттегі қағаз оқулықтар мен оқыту құралдарына, сондай – ақ заманға сай мультимедиа оқыту электрондық баспалар және ресурстарға қатысы бар екенін түсіну керек. Бұдан басқа иллюстрацияның маңыздылығы, оқытуды оқу материалының қиын маментерін ақпараттандырудың барлық құралдары көрнекті көзжеткізетіндей және жеңіл түсіндіруге мүмкіндік береді. Мультимедиа дәл осыған ықпалын тигізеді. Мультимедиа баспаларда және ресурстарда иллюстрациялар мысалдар (оның ішінде тексттерде), екі өлшемді және үш өлшемді графикалық бейнелер (суреттер, фотосуреттер схемалар, графиктер, диаграммалар) дауыстық фрагменттер, анимациялар, видеофрагменттер түрінде көрсетіледі. Білім беру мультимедиа құралдарында иллюстрацияның жаңа түрлерінің пайда болуы қазақ дәстүрлі оқулықтардан бас тарту деген сөз емес. Дәстүрлі оқулық кітаптарын иллюстрациялау және полиграфиялық безендіру обылысында баспа элементтерін кеңістіктік группаларға

белу ерекшеліктері оның алатын мол тәжірибе жиналған. Осы бойынша кейбір элементтерге акцентпен қарайды, қабылдаудың физиологиялық жақтарын және басқа факторлар назарға алынады. Қазір көптеген оқу дисциплиналары және оқыту бағыттары бойынша мультимедиялық энциклопедиялар түзілген. Оқытудың жаңа әдістерін пайдаланып, оқу процесін ұйымдастыруға мүмкіндік беретін ойын ситуациялық тренажерлер мен мультимедиялық оқыту жүйелері өндірілді.

Оқыту электрондық баспалар мен ресурстардың интерактивтілігі дегеніміз, қолданушыларға, яғни үйренушілер және педагогтарға бұл құралдармен белсенді әсерлесуге тура келеді дегенді білдіреді. Интерактивтілік оқыту диалогы үшін шарттардың болуын білдіреді, оның қатысушыларының бірі электрондық баспа немесе ресурс.

Мультимедияны пайдалану оқушыларға оқыту материалдары мен әр түрлі жұмыс істеуге мүмкіндік береді – адам материалды қалай оқып үйренетінін, ақпараттандыру құралдарының интерактивтік мүмкіндіктерін пайдалануын және өзінің сыныптастарымен бірге қалай жұмыс істейтінін өзі шешеді. Осылайша, оқушылар білім беру процессінің белсенді қатысушыларына айналады. Мультимедия оқыту электронды баспалар және ресурстар мен жұмыс істей отырып, оқушылар өздерінің қабілеті және талабына сай әсер ете алады. Олар өздеріне қызық материалды ғана оқиды, оқығанын қанша рет қажет болса, сонша рет қайталайды, ал бұл дұрыс қабылдауға жеткілікті ықпал етеді. Осылайша, сапалы мультимедия баспаларын және ресурстарды қолдану оқыту процесін оқушылар арасындағы олардың білім алуының өздік стильдеріне және темптеріне қызығушылығына әлеуметтік және мәдени ерекшеліктеріне қатысты иілгіш болуын қамтамасыз етеді. Мультимедияны қолдану оқыту процесінің бірнеше аспектілеріне позитив әсер етеді [3].

Осындай мультимедия құралдарын білім беру жүйесінде қолдану қолданушы қабылдайтын ақпараттың мағынасы және қабылдау мехонизмін өзгертеді. «Виртуальды ақиқат» жүйелерімен жұмыс жасау кезінде, білім беруде ақпаратты қабылдау кезінде сапалы өзгерістер болады. Бұл жағдайда қабылдау тек көру және есту арқылы ғана емес, сондай – ақ сезу және иіскеу арқылы да жүзеге асады. Принципиалды жаңа деңгейде білім берудегі көрнекіліктің дидактикалық принциптерін жүзеге асыруда сілтеулер пайда болады. Білім беруде мультимедия технологиясына пайдаланудың кеңістіктік ойлауын дамытуда, нақты шындыққа максимал жақындаған жағдайда мамандардың машықтануын ұйымдастыруда маңызы зор. «Виртуал ақиқат» жүйесін медицинада хирургтарды күрделі операцияларды жүргізуге, ауруларды реабилитациялау мәселелерін шешуге үйрету үшін қолдануы таң қаларлықжүйе. «Виртуалды шындық» берген ақпаратты түсіну тек тоериялық емес, практикалық болуы да мүмкін, дәлірек айтқанда: көрнекті – бейнелі немесе көрнекті - әрекетті. Практикалық ойлау тоериялық ойлаумен салыстарғанда тырысуды аз талап етеді, ереже бойынша, бейнелік ақпаратты түсіну символдық ақпаратты түсінуге қарағанда жеңіл. Виртуал ақпарат технологиясын пайдаланып құрылған электрондық басылымдар мен ресурстар оқыту үдерісінде оқу метериалын жақсы түсіну және меңгеруді қамтамасыз ете алады. Бірақ, виртуалды шындық жүйесінің деңгейі қанша жоғары болған сайын, оларды жасауға сонша көп еңбектену керек, педагогтар мен оқушыларға берілетін ақпараттандудың техникалық құралдарының мінсіз болуы тиіс.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Теоретические основы создания образовательных электронных изданий./ Беляев М.И., Вымятнин В.М., Григорьев С.Г. и др. - Томск: Изд-во Том. 2002.
2. Брыскина О.Ф. Конструирование урока с использованием средств информационных технологии и образовательных электронных ресурсов. ИнфоО. -2004. -№5.
3. Қ.Қабдықайырұлы, В.М.Монахов, Л.Н.Оразбекова, Т.Ә.Әлдібаева. Оқытудың педагогикалық жаңа технологиясы. –Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы Қазақстан білім академиясының республикалық баспа кабинеті, 2008ж.

Абира Ширинкулова
(Самарканд, Узбекистан)

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СУЩНОСТНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ И УРОВЕНЬ КУЛЬТУРЫ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЁЖИ

Прежде чем говорить о нравственном воспитании рассмотрим некоторые смежные понятия.

Нравственная культура - систематический, интегральный результат всего духовного развития личности. Она характеризуется как уровнем усвоенных моральных ценностей, как и участием человека в их создании.

Для того чтобы понять сущность и особенности нравственной культуры, необходимо выяснить такие узловые понятия, как культура, мораль, нравственность.

Культура рассматривается как способ человеческой деятельности, как синтетическая характеристика развития человека и его адаптация к среде пребывания. Она выражает степень его овладения отношениями к природе, к обществу и к самому себе. Культура не только совокупность материальных и духовных ценностей, созданных обществом, она - специфический способ человеческой деятельности, определённое качество этой деятельности, которое охватывает как мотивацию и стимуляцию социальной активности, так и механизмы социальной регуляции и саморегуляции.

Роль воспитания как «посредника» между личностью и культурой самая важная. Воспитание имеет две основные цели. Во-первых, задача его состоит в передаче части культурных ценностей, созданных

обществом, личности в индивидуализации их. Во-вторых, немаловажной задачей воспитания является создание определённых способностей для восприятия культурных и эстетических ценностей.

Социальная функция морали связана с преодолением имеющихся или возможных противоречий между интересами социального единства и личной заинтересованностью отдельного члена общества. Но это вовсе не означает, что моральные санкции связаны с какой-то «жертвой» индивидуума во имя общего. Наоборот, ограничения и самоограничения индивидуального поведения, его подчинение интересам общего должно быть и в интересах самой личности.

Диалектика морального регулирования такова, что «защита» общего есть необходимое условие свободы каждого, а ограничение свободы каждого является необходимым условием свободы всех.

Свобода - это возможность поступать так, как ты желаешь, но при этом не создавать сложности и неудобства к своему окружению. К сожалению, и в сознании некоторых людей истинная свобода связывается именно с полной, неограниченной реализацией всех личных желаний, капризов и стремлений. Однако если в своём поведении человек не ограничивает свои желания и страсти, он достигает противоположного результата - свобода превращается в несвободу. Необузданные желания ведут к закреплению личности. И наоборот, определённое разумное ограничение желаний и потребностей, которое внешне выглядит как уменьшение свободы, в действительности же является её существенной предпосылкой.

Известная триада - истина, красота и добро - обычно возглавляется добром, ибо считается, что оно - наивысшее проявление гуманизации человека. **Нравственность** – это не любование другим человеком, не абстрактная вежливость и обмен комплиментами, а «воинствующее» добро, преобразующее и очеловечивающее социальные условия жизни. **Добро** – не только желание добра, а действие, созидание добра.

Нравственная культура проявляется в способности личности сознательно и добровольно реализовать требования моральных норм, осуществлять такое целенаправленное поведение, которое характеризуется гармоническим соответствием личных и общественных интересов.

Важнейшими элементами, образующими «ядро» нравственной свободы, являются:

1. Осознание требований нравственных норм.
2. Принятие этих требований в качестве внутренней потребности, в качестве системы самообязанностей.
3. Самостоятельный выбор одного из возможных вариантов действия, то есть принятие решения, сделанного не под внешним давлением (правовым или авторитарным), а по внутреннему убеждению.
4. Волевое усилие и самоконтроль за реализацией решения, сопровождающегося эмоциональным удовлетворением достигнутым результатом (намерением).
5. Ответственность за мотивы и последствия действия.

Нравственно воспитанная личность активно борется против зла. Не мирится с ним и стремится непрерывно «возвышать» своё и чужое поведение до требований идеала. Нравственно-свободный человек – не просто носитель моральных достоинств, а их неутомимый созидатель. Нравственные качества людей является таким «снаряжением», которое нельзя выковать без их активного участия.

Уровни нравственной культуры.

Нравственная культура - это качественная характеристика морального развития и моральной зрелости личности, проявляющаяся на трёх уровнях.

Во-первых, как культура нравственного сознания, выражающаяся в знании моральных требований общества, в способности человека сознательно обосновать цели и средства деятельности.

Но ещё Сократ был поражён тем, что многие люди, знающие что есть добро, делают зло. Поэтому, во-вторых, исключительно важным уровнем, обеспечивающим внутреннее принятие моральных целей и средств, внутреннюю готовность их реализации, есть культура нравственных чувств.

В-третьих, культура поведения, посредством которой реализуются поставленные и принятые нравственные цели, превращаются в активную жизненную позицию.

В зависимости от зрелости этих специфических компонентов существует несколько уровней индивидуальной нравственной культуры: низкий уровень нравственной культуры, когда человек не обладает элементарными моральными знаниями и часто нарушает общепринятые нравственные нормы; «мозаичная культура», когда отрывистые моральные знания соседствуют с нравственными поступками, совершенными под воздействием общественного мнения, традиций в семье и т.д.; рациональный тип нравственной культуры, характеризующийся чисто вербальным усвоением моральных норм без внутренней убеждённости в их правомерности и необходимости; эмоционально-экспрессивная культура, когда человек приобретает обострённое нравственное чувство добра и зла, справедливого и несправедливого, но ему не хватает знаний и чаще всего воли для их материализации, и, наконец, высокая зрелость нравственной культуры, когда глубокие и научно обоснованные знания находятся в единстве с богатством чувств и практическим действием.

Педагог учит школьников анализировать, оценивать нравственные явления, воспринимаемые ими, соотносить их со своими поступками, осуществлять выбор нравственных решений. То он переводит внимание ребят с общих представлений о нравственности и моральных понятий на действительность. Формы такой работы: беседа, «круглый стол», деловые и ролевые игры, диспут, обсуждение материалов периодической печати, конкретного случая, результатов интервью.

В кратком словаре по философии понятие нравственности приравнено к понятию мораль.

«Мораль (латинское mores-нравы) - нормы, принципы, правила поведения людей, а так же само человеческое поведение (мотивы поступков, результаты деятельности), чувства, суждения. в которых выражается нормативная регуляция отношений людей друг с другом и общественным целым (коллективом, классом, народом, обществом)»[1].

В.И. Даль толковал слово мораль как «нравственное ученье, правила для воли, совести человека».[2] Он считал: «Нравственный — противоположный телесному, плотскому, духовный, душевный. Нравственный быт человека важнее быта вещественного». «Относящийся к одной половине духовного быта, противоположный умственному, но сопоставляющий общее с ним духовное начало, к умственному относится истина и ложь, к нравственному -добро и зло. Добронравный, добродетельный, благонравный, согласный с совестью, с законами правды, с достоинством человека с долгом честною и чистого сердцем гражданина. Это человек нравственный, чистой, безукоризненной нравственности. Всякое самоотвержение есть поступок нравственный, доброй нравственности, доблести»[2]

С годами понимание нравственности изменилось. У Ожегова СИ. Мы видим: «Нравственность — это внутренние, духовные качества, которыми руководствуется человек, этические нормы, правила поведения, определяемые этими качествами»[3]

Мыслители разных веков трактовали понятие нравственности по-разному. Еще в древней Греции в трудах Аристотеля о нравственном человеке говорилось: «Нравственно прекрасным называют человека совершенного достоинства Ведь о нравственной красоте говорят по поводу добродетели: нравственно прекрасным зовут справедливого, мужественного, благоразумного и вообще обладающего всеми добродетелями человека»[4].

А Ницше считал: «Быть моральным, нравственным, этическим - значит оказывать повиновение издревле установленному закону или обычаю»[5]. «Мораль – это важничанье человека перед ПРИРОДОЙ»[6]. В научной литературе указывается, что мораль появилась на заре развития общества. Определяющую роль в ее возникновении сыграла трудовая деятельность людей. Без взаимопомощи, без определенных обязанностей по отношению к роду человек - не смог бы выстоять в борьбе с природой. Мораль выступает как регулятор взаимоотношений людей. Руководствуясь моральными нормами, личность тем самым способствует жизнедеятельности общества. В свою очередь, общество, поддерживая и распространяя ту или иную мораль, тем самым формирует личность в соответствии со своим идеалом. В отличие от права, которое также имеет дело с областью взаимоотношений людей, но опираясь на принуждение со стороны государства. Мораль поддерживается силой общественного мнения и обычно соблюдается в силу убеждения. При этом мораль оформляется в различных заповедях, принципах, предписывающих, как следует поступать. Из всего этого мы можем сделать вывод, что взрослому человеку порой трудно выбирать, как поступить в той или иной ситуации не «ударив лицом в грязь».

А что же говорить о детях? Еще В.А.Сухомлинский говорил о том, что необходимо заниматься нравственным воспитанием ребенка, учить «умению чувствовать человека»[7]. Василий Андреевич говорил: «Никто не учит маленького человека: «Будь равнодушным к людям, ломай деревья, попирай красоту, выше всего ставь свое личное». Все дело в одной, в очень важной закономерности нравственного воспитания; Если человека учат добру - учат умело, умно. настойчиво, требовательно, в результате будет добро. Учат злу (очень редко, но бывает и так), в результате будет зло. Не учат ни добру, ни злу – все равно будет зло. потому что и человеком его надо сделать».

Сухомлинский считал, что «незыблемая основа нравственного убеждения закладывается в детстве и раннем отрочестве, когда добро и зло, честь и бесчестье, справедливость и несправедливость доступны пониманию ребенка лишь при условии яркой наглядности, очевидности морального смысла того, что он видит, делает, наблюдает»[7].

В настоящее время нравственному воспитанию в школах уделяется большое внимание, однако конечный результат работы не всегда удовлетворителен. Одной из причин является отсутствие чёткой системы в воспитательной работе школы и классных руководителей.

Система нравственного воспитания включает в себя:

Во-первых, актуализацию всех источников нравственного опыта воспитанников. Такими источниками являются: деятельность (учебная, общественно полезная), отношения между детьми в коллективе, отношения воспитанников с обучающими их педагогами и родителями, эстетика быта, мир природы, искусства.

Во-вторых, правильное соотношение форм деятельности и просвещения на разных возрастных этапах.

В-третьих, включение нравственных критериев в оценку всех без исключения видов деятельности и проявлений личности воспитанников.

Остановимся более подробно на характеристике основных источников нравственного опыта детей.

Литература:

1. Краткий словарь по философии -М: 1982.
2. Даль В И Толковый словарь живую великорусского языка. –М.: 1979, т. 11
3. Ожегов С.И., Шведова И.Ю. Толковый словарь русского языка. 2 издание. –М.: 1995
4. Аристотель. Сочинения в 4-х томах. –М.: 1984 . т.4.
5. Ницше Сочинение в 2-х томах -М 1990. т 1 НИИОП АПНСССР. 1988. с 289.
6. Ницше Сочинение в 2-х томах -М 1990. т 1 НИИОП АПНСССР. 1988. с 735.
7. Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения -М: 1980, т.2. с.120.

Bahrom Abdurahmonov
(Namangan, Uzbekistan)

ONA TILI DARSLARIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING IBORALAR HAQIDAGI TUSHUNCHLARINI O'STIRISH YO'LLARI

Ma'lumki, ota-bobolarimiz qadimdan bebaho boylik bo'lmish ilmu ma'rifat, ta'lim va tarbiyani inson kamoloti va millat ravnaqining eng asosiy sharti va garovi deb bilgan.²⁵

Darhaqiqat, muhtaram Prezidentimiz aytganlaridek, ilmu ma'rifat, ta'lim va tarbiyaga inson kamoloti va millat ravnaqining eng muhim omili ekanligini his qilgan holda, yoshlarga puxta bilim berish, og'zaki va yozma nutqlarini o'stirib borish, chiroyli va mazmunli nutq sohiblari etib tarbiyalash biz o'qituvchi-murabbiylarning ayni vaqtdagi dolzarb vazifalarimizga aylanishi shart.

Shu ma'noda boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki nutqlarini boyitib borishda frazeologik iboralarni o'rgatib borish, ularning frazeologik iboralar haqidagi tushunchalarini o'stirib borish, frazeologik iboralarning ko'chma ma'nolarda ishlatilishini tushuntirib borish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga frazeologik iboralar nutqimiz ko'rki ekanligini tushuntirib berishimiz, ularni frazeologik iboralarni o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini shakllantirishimiz lozim bo'ladi.

Ma'lumki, frazeologik iboralar turg'un iboralar hisoblanadi va nutq jarayonida yaxlit qo'llanadi. Turg'un iboralar avloddan avlodga o'tib kelayotgan iboralar bo'lib, har qanday kishi o'z nutqi davomida uni tayyor holda qo'llashi mumkin.

Buning uchun quyidagi jadvaldan foydalanishimiz mumkin bo'ladi.

Frazeologizmlar – nutqimiz ko'rki

Tanilmoq	-	Ko'zga ko'rinmoq
To'satdan	-	Tomdan tarasha tushganday
Top-toza	-	Yog' tushsa yalaguday

Tinchidi		Ko'ngli joyiga tushdi
Chaqqon		Oyoq-qo'li yengil
Astoydil		Yeng shimarib

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining frazeologik iboralar haqidagi tushunchalarini rivojlantirishda quyidagicha qo'shimcha mashqlardan foydalanish samarali natijalar berishi mumkin.

1-mashq. O'qing, takrorlang, ma'nosini izohlang va ular ishtirokida gaplar tuzing.

- **kapalagi uchdi;**
- **ko'zining oq-u qorasi;**
- **bo'zchining mokisiday;**
- **ko'zi tegdi;**
- **og'zi qulog'ida;**
- **qozonga yaqin yursang, qorasi yuqadi;**
- **og'zi ochilib qoldi;**
- **yaxshi ko'rib qolmoq;**
- **yo'lini bilmoq.**

Ushbu frazeologik iboralarning ma'nolarini izohlashda quyidagi jadvaldan foydalanish mumkin:

	Iboralar	O'z ma'nosi	Ko'chma ma'nosi
	Kapalagi uchdi	Odamning ichidan kapalagi uchib ketmoq	Qo'qib ketmoq
	Ko'zining oq-u qorasi	Ko'zining oqi va qorasi	Yolg'iz farzandi
	Bo'zchining mokisiday	Bo'zchining mokisiga o'xshab	Tez-tez
	Ko'zi tegdi	Ko'zi nimagadir tegdi	Kasal bo'lmoq
	Og'zi qulog'ida	Og'zi qulog'idga yetmoq	Xursand bo'lmoq
	Qozonga yaqin yursang, qorasi yuqadi	Qozonning qora ranggu yuqmoq	Yomon odam bo'lmoq
	Og'zi ochilib qoldi	Og'zi ochilib qolmoq	Payron qolmoq
	Yaxshi ko'rib qolmoq	Ko'zi yaxshi ko'rmoq	Sevib qolmoq
	Yo'lini bilmoq	Yo'lini bilmoq	Qanday bajarishni bilmoq

²⁵ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Ma'naviyat. Toshkent. 2008-yil 60-bet

2-mashq. Quyidagi frazeologizmlarni so'zlar bilan almashtiring.

Hamirdan qil sug'urganday, do'ppisini osmonga otmoq, aravani quruq olib qochmoq, panja orasidan qaramoq, pashshadan fil yasamoq.

Hamirdan qil sug'urganday - osongina;
 Do'ppisini osmonga otmoq - xursand;
 Aravani quruq olib qochmoq - aldamoq;
 Panja orasidan qaramoq - ishni yurakdan bajarmaslik;
 Pashshadan fil yasamoq - kichkina xatoni katta ko'rsatmoq.

3-mashq. O'qing. Frazeologizmlarni fe'llar bilan almashtiring:

Boshi osmonga yetdi, tuyog'ini shiqillatdi, so'zining ustidan chiqdi, tishini tishiga qo'ydi, tinkasi quridi, tepa sochi tikka bo'ldi, og'ziga talqon solib oldi.

Boshi osmonga yetdi - xursand bo'ldi;
Tuyog'ini shiqillatdi - ketdi;
So'zining ustidan chiqdi - bajardi;
Tishini tishiga qo'ydi - chidadi;
Tinkasi quridi - charchadi;
Tepa sochi tikka bo'ldi - jahli chiqdi;
Og'ziga talqon solib oldi - gapurmadi.

4-mashq. Ko'chiring. Frazeologizmlarni topib, ularning ma'nolarini izohlang.

1. Ayol kishiga **qo'l ko'tarish** erkakning ishi emas. 2. Saodatning **ko'ngli yorishib ketganligi** chehrasidan ko'rinib turar edi. 3. Men ham sizday haqqoniy bo'lishga **so'z beraman**. 4. Onam **ishning ko'zini biladigan** odamlardan. 5. Bu o'ylardan Botirning **boshi g'ovlab ketdi**. 6. Bu achchiq haqiqat uning **damini ichiga tushirib yubordi**. 7. Lolaxon o'g'lini **yer-ko'kka ishonmaydi**. 8. Maqtangannig **misi chiqadi**, deyishadi odamlar.

Qo'l ko'tarish - urish, kaltaklash;
Ko'ngli yorishib ketgan - sevinib ketmoq;
So'z beraman - va'da bermoq;
Ishning ko'zini biladi - qanday bajarishni bilmoq;
Boshi g'ovlab ketdi - nima qilishni bilmay qolmoq;
Damini ichiga tushirib yubordi - gapirishga so'z topolmay qolmoq;
Yer-ko'kka ishonmaydi - hech kimga ishonmaydi;
misi chiqadi - aybi oshkor bo'lmoq.

Bugun biz o'quvchi-yoshlarni har tomonlama yetuk inson qilib tarbiyalash yo'lida ish olib borar ekanmiz, iloji boricha ularning yosh va xarakter xususiyatlarini e'tiborga olgan holda darslarni tashkil etib olib borishimiz kerak.

Bugungi ta'lim tizimida biz avval maqsadni belgilab, so'ng natija sari intilishimiz kerak. Ana shunda har bir ishga biz oldinga siljigan bo'lamiz.

Ta'lim-tarbiya jarayoni kundan-kunga yangilanib bormoqda. Biz ba'zan rivojlanish oldida kuchimiz yetmaganday bo'lib qoladi. Sababi dunyo ta'limi kundan-kunga rivojlanib bormoqda. Shuning uchun biz o'qituvchilar ozgina o'z ustimizda ishlamasak, bu sohada orqada qolib ketishimiz aniq. Shunday ekan, ta'lim jarayonidagi yangiliklarni bilib borishimiz lozim. Ana shunda bu sohada buyuk o'zgarishlarni yasay olamiz.

СЕКЦІЯ: ПРАВО

Николай Бажанов
(Таганрог, Россия)

ФОНД ОЦЕНОЧНЫХ СРЕДСТВ ПО ДИСЦИПЛИНЕ «СЕМЕЙНОЕ ПРАВО»

В настоящей работе приводится основной фрагмент фонда оценочных средств по дисциплине «Семейное право», который вместе с аннотацией дисциплины и рабочей программой является необходимым элементом методической поддержки преподаваемой дисциплины. Часть контента заимствована из работы [1].

ПЕРЕЧЕНЬ КОМПЕТЕНЦИЙ, ФОРМИРУЕМЫХ ДИСЦИПЛИНОЙ
«Семейное право»

правоприменительная деятельность:

Код компетенции	Формулировка компетенции
1	2
ПК-4	способностью принимать решения и совершать юридические действия в точном соответствии с законом
ПК-5	способностью применять нормативные правовые акты
ПК-6	способностью юридически правильно квалифицировать факты и обстоятельства
ПК-7	владением навыками подготовки юридических документов

Вопросы к зачету

по дисциплине «Семейное право»

1. Предмет и метод семейного права.
2. Принципы семейного права.
3. Система и источники семейного права.
4. Государственная семейная политика.
5. Осуществление и защита семейных прав.
6. Сроки исковой давности в семейном праве.
7. Понятие семьи. Семейные правоотношения.
8. Субъекты семейных правоотношений: правоспособность и дееспособность.
9. Семейное право как отрасль частного права. Соотношение семейного и гражданского законодательства
10. Понятие и юридические признаки брака.
11. Условия заключения брака.
12. Препятствия к заключению брака.
13. Медицинское обследование лиц, вступающих в брак.
14. Порядок заключения брака.
15. Недействительность брака: основания и порядок признания брака недействительным.
16. Лица, имеющие право требовать признания брака недействительным. Правовые последствия признания брака недействительным.
17. Обстоятельства, устраняющие недействительность брака
18. Понятие, основания и порядок прекращения брака.
19. Расторжение брака в органах загса.
20. Расторжение брака в судебном порядке.
21. Вопросы, разрешаемые судом при вынесении решения о расторжении брака.
22. Момент прекращения брака при его расторжении. Правовые последствия прекращения брака.
23. Восстановление брака в случае явки супруга, объявленного умершим или признанного безвестно отсутствующим.
24. Личные неимущественные правоотношения между супругами.
25. Имущественные отношения супругов.
26. Законный режим имущества супругов.
27. Порядок владения, пользования и распоряжения совместной собственностью супругов.
28. Раздел общего имущества супругов.
29. Собственность каждого из супругов (раздельная собственность).

30. Договорный режим имущества супругов: понятие, форма и содержание брачного договора.
31. Изменение и расторжение брачного договора.
32. Признание брачного договора недействительным.
33. Ответственность супругов по обязательствам.
34. Установление происхождения детей.
35. Добровольное установление отцовства.
36. Установление отцовства в судебном порядке.
37. Запись родителей ребенка в книге записей рождений.
38. Оспаривание отцовства (материнства).
39. Личные права несовершеннолетних детей.
40. Имущественные права несовершеннолетних детей.
41. Защита прав детей.
42. Права и обязанности родителей.
43. Осуществление родительских прав родителей, проживающих отдельно от ребенка.
44. Восстановление в родительских правах.
45. Споры между родителями, связанные с воспитанием детей
46. Лишение родительских прав: основания, порядок, правовые последствия.
47. Ограничение родительских прав: основания, порядок, правовые последствия.
48. Отмена ограничения родительских прав.
49. Алиментные обязательства родителей. Основания возникновения алиментной обязанности родителей в отношении несовершеннолетних детей.
50. Осуществление родительских прав недееспособными и несовершеннолетними родителями.
51. Обязанности родителей по содержанию нетрудоспособных совершеннолетних детей.
52. Обязанности совершеннолетних детей по содержанию родителей.
53. Алиментные обязательства супругов.
54. Алиментные обязательства бывших супругов.
55. Алиментные обязательства других членов семьи.
56. Соглашение об уплате алиментов.
57. Порядок уплаты и взыскания алиментов.
58. Прекращение алиментных обязательств.
59. Основания удержания алиментов.
60. Задолженность по алиментам, освобождение от уплаты задолженности по алиментам.
61. Индексация размера алиментов и уплата их в случае выезда лица за границу на постоянное место жительства.
62. Сроки обращения за алиментами.
63. Выявление и устройство детей, оставшихся без попечения родителей.
64. Усыновление детей: понятие и значение усыновления.

Форма экзаменационного билета (применяется в случае, если студент не аттестован преподавателем дисциплины и заведующим кафедрой назначена апелляционная (экзаменационная комиссия)

ЭКЗАМЕНАЦИОННЫЙ БИЛЕТ № 1

По дисциплине Семейное право
Структурное подразделение Институт управления в экономических, экологических и социальных системах

Кафедра гражданского и корпоративного права

Направление/специальность 40.03.01 «Юриспруденция» (бакалавриат)

1. Понятие брака по семейному законодательству РФ и его юридические признаки.
2. При наличии каких оснований бывший супруг имеет право требовать предоставления содержания в судебном порядке от другого бывшего супруга?
3. Юридические особенности патроната.

Составитель _____
Заведующий кафедрой _____
06 апреля 2015 г.

МИНОБРНАУКИ РОССИИ
Федеральное государственное автономное образовательное
учреждение высшего образования
«ЮЖНЫЙ ФЕДЕРАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ»
Институт управления в экономических, экологических и социальных системах
КАФЕДРА ГРАЖДАНСКОГО И КОРПОРАТИВНОГО ПРАВА

Тесты письменные
по дисциплине «Семейное право»

1. Банк тестов по разделам и темам (всего 200 вопросов)

Тема 1. Понятие семейного права. Семейные правоотношения.

Тест 1.1. По предмету правового регулирования (имущественные и личные неимущественные отношения) некоторые авторы отождествляют семейное право с институтом гражданского права. Такой вывод является

- а) верным
- б) спорным
- в) неверным

Тест 1.2. Юридическое понятие семьи дано в

- а) Конституции РФ
- б) Семейном кодексе РФ
- в) в ФЗ от 26.11.2012 г. №76-ФЗ «О семье в Российской Федерации»
- г) правильного ответа нет

Тест 1.3. Дети каждого из супругов от предыдущих браков являются

- а) неполнородными
- б) сводными
- в) родственниками
- г) свойственниками

2. Инструкция по выполнению

Тест содержит задания с выбором одного верного варианта ответа

3. Критерии оценки:

- оценка «отлично» выставляется студенту при 85-100% верных ответов;
- оценка «хорошо» выставляется студенту при 71-84% верных ответов;
- оценка «удовлетворительно» выставляется студенту при 60-70% верных ответов;
- оценка «неудовлетворительно» выставляется студенту при 0-59% верных ответов.

Составитель _____
Заведующий кафедрой _____
06 апреля 2015 г.

Оценочные средства для текущего контроля успеваемости
для студентов заочной формы обучения (задания для контрольной работы)

Вариант 1.

1. Права и обязанности опекунов (попечителей).
2. Права детей находящихся под опекой (попечительством).

Вариант 2.

1. Прекращение опеки и попечительства.
2. Понятие и порядок образования приемной семьи.

Вариант 3.

1. Правовые последствия усыновления.
2. Отмена усыновления: основания, порядок, правовые последствия.

Вариант 4.

1. Понятие опеки и попечительства, порядок их установления.
2. Опека и попечительство над детьми, находящимися в воспитательных, лечебных учреждениях и учреждениях социальной защиты.

Вариант 5.

1. Содержание договора о передаче ребенка (детей) на воспитание в приемную семью.

2. Права и обязанности приемных родителей.

Вариант 6.

1. Права ребенка (детей), переданного на воспитание в приемную семью.
2. Обеспечение приемной семьи.

Вариант 7.

1. Порядок усыновления.
2. Условия усыновления.

Вариант 8.

1. Основания применения к семейным отношениям норм иностранного семейного права.
2. Правовое регулирование брака и развода с участием иностранных граждан и лиц без гражданства.

Вариант 9.

1. Правовое регулирование личных неимущественных и имущественных отношений супругов при наличии иностранного элемента.
2. Правовое регулирование личных неимущественных и имущественных отношений родителей и детей и других членов семьи при наличии иностранного элемента.

Вариант 10.

1. Правовое регулирование усыновления (удочерения) при наличии иностранного элемента.
2. Ограничение применения норм иностранного семейного права.

Составитель _____
Заведующий кафедрой _____
06 апреля 2015 г.

МИНОБРНАУКИ РОССИИ
Федеральное государственное автономное образовательное
учреждение высшего образования
«ЮЖНЫЙ ФЕДЕРАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ»
Институт управления в экономических, экологических и социальных системах

КАФЕДРА ГРАЖДАНСКОГО И КОРПОРАТИВНОГО ПРАВА

Творческое задание: разработать уникальный текст брачного договора, учитывающий особенности материального положения клиентов (супружеской пары).

Составитель _____
Заведующий кафедрой _____
06 апреля 2015 г.

Литература:

1. Бажанов Н.Н. Учебное пособие по курсу «Семейное право» / Н.Н.Бажанов. - Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2010. - 119 с.

**Олена Ганжа
(Жовті Води, Україна)**

ПОНЯТТЯ КОЛЕКТИВНОГО АВТОРСТВА В КОНТЕКСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

В умовах постійного зростання публікаційної активності авторських колективів особливої ваги й актуальності набуває правовий аспект колективного авторства. Колективне авторство може бути доволі продуктивною формою створення літературних творів, адже за умов роботи в колективі є змога здійснити глибоке висвітлення певної теми або одночасно охопити багато аспектів однієї проблеми, а розподіл праці суттєво скорочує терміни текстотворення.

Авторське право як частина цивільного законодавства регулює відносини, пов'язані з використанням творів літератури, науки і мистецтва. У більшості європейських мов англійський термін «copyright» (дослівно право на виготовлення копій) заміняє словосполучення «авторське право». Термін «copyright» наголошує на дії, яку щодо літературних або художніх творів може здійснювати тільки сам автор або інша особа з його дозволу. Мова йде про виготовлення примірників твору. Термін «авторське право» наголошує на особі творця літературного або художнього твору, підкреслюючи, що автор має певну правомочність щодо свого твору.

Варто зауважити, що норми авторського права, як і інші правові норми, регулюють суспільні відносини за участі фізичних і юридичних осіб. Відомо, що відносини, які врегульовані авторським правом

називаються авторсько-правовими відносинами. Отже, авторсько-правові відносини – це форма, завдяки якій норми авторського права реалізуються в житті.

Оскільки авторське право є частиною цивільного права, авторсько-правові відносини можна визначити як особисті немайнові та майнові відносини, врегульовані нормами сучасного авторського права між юридично рівними учасниками, що є носіями суб'єктивних авторських прав та обов'язків, які виникають, змінюються, припиняються на підставі юридичних фактів і забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу.

Елементами авторсько-правових відносин є:

- суб'єкти та об'єкти авторського права;
- суб'єктивне авторське право та суб'єктивний авторський обов'язок.

Відповідно до статті 435 Цивільного кодексу України та статті 7 Закону України «Про авторське право і суміжні права» суб'єктами авторського права є автори творів, їх спадкоємці та інші фізичні та юридичні особи, які набули авторських прав відповідно до договору або закону. Згідно до цієї статті встановлено, що автор твору є первинним суб'єктом авторського права. Інші фізичні та юридичні особи є похідними суб'єктами авторського права. У автора твору авторське право виникає як сукупність немайнових (особистих) та майнових прав, що надаються йому законом. Інші фізичні і юридичні особи можуть набути лише майнових авторських прав відповідно до договору або до закону [1, с.309; 2, с.43].

Зазначимо, що автор – це фізична особа, яка своєю творчою працею створила твір (стаття 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права») [2, с.39].

Отже, автором твору може бути лише людина, яка як учасник цивільно-правових відносин є фізичною особою (стаття 24 Цивільного кодексу України). Своєю чергою, юридична особа – це організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку (стаття 80 Цивільного кодексу України) не може бути автором твору [1, с.28, с.55].

Автором може бути громадянин України, іноземець або особа без громадянства. Порядок реалізації авторського права залежить від цивільної правосуб'єктності фізичної особи. Так, автором потенційно може бути будь-яка людина. Здатність мати цивільні права і обов'язки (цивільну правоздатність) мають усі фізичні особи (стаття 25 Цивільного кодексу України) [1, с.28].

Обсяг цивільних прав і обов'язків залежить від цивільної дієздатності фізичної особи, тобто здатності своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (стаття 30 Цивільного кодексу України) [1, с.32].

Твори науки, літератури та мистецтва можуть бути результатом творчої праці як однієї особи, так і кількох осіб – співавторів, що беруть участь у творчому процесі. Співавторство можливе при створенні будь-яких творів. При цьому, спільний твір має бути створено спільною творчою працею співавторів.

Статтею 13 Закону України «Про авторське право і суміжні права» визначено, що співавторами є особи, спільною творчою працею яких створено твір [2, с.45].

Твір, створений у співавторстві, може мати як одну, так і декілька різних форм втілення творчих задумів: письмова, звукова, зображувальна тощо. При застосуванні однієї форми творча праця співавторів має однорідний характер, а при застосуванні різних форм кожен співавтор виконує свою специфічну творчу функцію.

Спільна творча праця може реалізовуватися у різних формах: одні автори працюють разом, інші працюють індивідуально, лише здійснюючи координацію своєї творчої діяльності, доводячи творчий задум до бажаного результату. Співавторство можливе лише на основі добровільного поєднання творчих зусиль різних авторів.

Спільний твір повинен бути єдиним цілим, таким, що не може існувати без складових частин як ціле. Наприклад, в опері музика поєднується з текстом, а у балеті – з танцем. Тому музика без тексту – не опера, танець без музики – не балет. Поєднання різних форм творчості можливо й у випадку, коли жодна з складових частин не втрачає самостійного значення, а кожен автор може використовувати свою частину твору на власний розсуд, якщо інше не передбачено угодою між співавторами (музичний пісенний твір, аудіовізуальний твір).

Цивільно-правова теорія, а саме стаття 436 Цивільного кодексу України встановлює два види співавторства:

а) коли неможливо виокремити працю кожного співавтора у створеному творі – нероздільне співавторство;

б) у випадку, коли складові частини твору чітко визначені, і відомо, хто зі співавторів створив ту чи іншу частину – роздільне співавторство.

Потрібно зазначити, що нероздільним визнається таке співавторство, за яким виділити частину твору, написану конкретним співавтором неможливо. Тому твір, створений спільною творчою працею кількох співавторів, використовується ними за згодою усіх співавторів. У разі відсутності такої згоди спір розв'язується судом. При роздільному співавторстві кожен із співавторів зберігає авторське право на свою частину твору і має право використовувати свою частину твору самостійно на свій розсуд, якщо інше не передбачено угодою між співавторами, водночас він є співавтором твору в цілому. Кожна з таких частин твору може бути використана окремо як самостійний твір, вона має самостійне значення, не зв'язана з іншими частинами такого спільного твору [1, с.310].

Керуючись загальними нормами Закону України «Про авторське право і суміжні права», можна зробити висновок, що у кожному конкретному випадку відносини між колективом авторів потрібно

регулювати по-різному, а саме, для цього передбачено укладання угоди. Наразі виникають питання: на яких підставах повинна укладатися ця угода і хто із членів колективу може вважатися суб'єктом авторського права? Як бути, якщо такої угоди не було укладено? Зрештою, й фінансові питання потребують справедливого вирішення. Це означає, що потрібно керуватися приписами закону, але вони надто узагальнені. Наприклад, це стосується питання про розподіл винагорода між співавторами вказаної у п.4 статті 13. Як вже зазначалося, винагорода за використання твору належить співавторам у рівних частках, якщо в договорі між ними не передбачено інше. Очевидно, мова йде про рівні частки за певну одиницю виміру обсягу твору. Інше тлумачення просто неприпустиме, оскільки не може бути так, що один співавтор написав дві третини твору, інший - одну, й їм буде виплачена однакова винагорода. Але п.4 статті 13 дає підставу саме для такого висновку. Винагорода за використання твору повинна належати співавторам пропорційно відповідно до обсягу часток, створених ними, якщо угода не передбачає іншого. Стаття 13 Закону України «Про авторське право і суміжні права» виділяє окремий вид спільної творчої діяльності, віднесеної до співавторства. Так співавторством є авторське право на інтерв'ю. Співавторами інтерв'ю є особа, яка дала інтерв'ю, та особа, яка його взяла [2, с.45].

Опублікування запису інтерв'ю допускається лише за згодою особи, яка дала інтерв'ю. Не визнається співавторством надання авторові певної допомоги (технічної, матеріальної, організаційної). Якщо одна особа створює сюжет, висловлює свої погляди, а інша лише записує їх, то йдеться про надання авторові технічної допомоги при створенні твору, і це не є співавторством. Про співавторство не йдеться, коли новий твір додають до раніше створеного твору: наприклад, музику - до віршованого тексту. Тому наявність декількох авторів не завжди є співавторством.

Дискусійним можна назвати питання щодо віднесення до творів, створених у співавторстві, так званих колективних творів, які також є результатом праці двох і більше авторів. Від співавторства слід відрізняти співробітництво, за яким кілька авторів беруть участь у створенні колективної праці за завданням певної організації, а саме: колективний твір – це твір, який створюється за ініціативою та під керівництвом фізичної або юридичної особи, яка опубліковує його під своїм іменем або назвою, використовуючи матеріали, підготовлені авторами. У результаті укладання ці матеріали утворюють єдиний самостійний твір. Прикладами таких творів є енциклопедії, словники, журнали, газети, бази даних, складні комп'ютерні програми, аудіовізуальні твори. Основною проблемою при віднесенні цих творів до таких, що створюються у співавторстві, є визначення питання щодо наявності або відсутності спільної творчої праці при створенні таких творів.

Колективне авторство з кожним днем стає дедалі поширенішим у науці, літературі, мистецтві, адже саме колективна творчість здатна задовольнити вимоги сьогодення: пришвидшити обмін інформації у суспільстві, забезпечити оперативний випуск у світ різноманітних видань. Тому саме колективи авторів розглядаються як мікросоціальні групи, яким притаманні різноманітні зовнішні та внутрішні творчі, інформаційні, фінансові й організаційні зв'язки, особливо якщо автори працюють у межах однієї установи.

Виходячи із вищезазначеного, можна виділити певні особливості співавторства, які можливі при створенні будь-яких творів, а саме:

а) твір, створений спільною творчою працею співавторів, повинен бути єдиним цілим, таким, що не може існувати без складових частин як ціле. Наприклад, якщо з підручника, написаного співавторами, виключити одну чи кілька глав, підручник як цілісний твір втрачає своє значення;

б) спільна праця співавторів твору має бути творчою;

в) співавторство має бути добровільним;

г) при роздільному співавторстві кожен із співавторів зберігає авторське право на свою частину твору, водночас він є співавтором твору в цілому;

д) право опублікування та іншого використання твору в цілому належить всім співавторам. Якщо твір, створений у співавторстві, утворює одне нерозривне ціле, то жоден із співавторів не може без достатніх підстав відмовити іншим співавторам у дозволі на опублікування, інше використання або зміну твору;

е) у разі порушення авторського права на твір, який створено у співавторстві, кожен співавтор може доводити своє право в судовому порядку;

є) винагорода за використання твору належить співавторам у рівних частках, якщо в договорі між ними не передбачається інше;

ж) відносини між співавторами визначаються договором, який укладається між ними. А саме у п.3 статті 436 Цивільного кодексу України встановлено, що відносини між співавторами можуть бути визначені договором. У разі відсутності такого договору авторське право на твір здійснюється всіма співавторами спільно [1, с.310].

Таке формулювання, на думку фахівців, є невдалим, оскільки є незрозумілим порядок врегулювання відносин між авторами у разі відсутності договору. Отже, питання колективного співавторства полягає у спільному володінні об'єктом інтелектуальної власності. Тому задля уникнення непорозумінь та конфліктів у колективі авторів варто чітко формулювати права та обов'язки суб'єктів авторського права згідно з чинним законодавством, наголошуючи на те, що вимога про врегулювання взаємовідносин між авторами шляхом укладання угоди про співавторство, зводить до мінімуму виникнення конфліктних ситуацій між співавторами при використанні твору, а також значно полегшує правові розв'язання спорів.

Література:

1. Цивільний кодекс України: Коментар. Видання друге із змінами за станом на 15 січня 2004р. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. – 856 с.
2. Законодавство України про інтелектуальну власність. Тематична збірка: у 3-х томах. Том 1: Законодавчі акти України про інтелектуальну власність / Упорядники: П.М. Цибульов, А.М. Горнісевич, С.М. Болелій. – К.: Ін-т. Интел. власн. і права, – 2005. -168 с.

Айбол Құдайбергенов
(Талдықорған, Қазақстан)

ШАРУА ҚОЖАЛЫҒЫНЫҢ ЖЕРЛЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Шаруа қожалығының жерлерінің құқықтық жағдайын анықтау үшін алдымен шаруа қожалығы деген ұғымның мазмұнын ашып алу керек. Тарих беттеріне көз жүгірте отырып, Қазақстанның Ресейге қосылғаннан кейінгі феодалдық жер қатынастарын еске түсіріп, ой елегінен өткізсек тек жерде қызмет етуші адамдар ғана шаруалар деп саналды. Ал, қызметі жерменен байланысты емес адамдар, атқаратын қызметінің түріне қарай қолөнерші, етікші, саудагер және тағы басқа атаулармен аталды. Алғашқыда жер учаскелерінің басым бөлігі ірі жер иеленушілер – феодалдардың иелігінде болып, онда жалданып жұмыс істейтін адамдар жәй шаруалар атанды. Кейінірек, шаруаларға жер бөлініп берілгеннен кейін, шаруалардың ешкімге жалданбай өз жеріне қожалық етіп, дербес отбасылық шаруашылық жүргізуге мүмкіндік алуы қоғамда кішігірім шаруалардың қожалықтарын қалыптастырды.

Шаруалардың иелігі, яғни, қожалығы оларға берілген жердің негізінде қалыптасты және ол шаруалардың шаруашылық жүргізуге қажетті мүлкінің негізі ретінде саналды. Демек, шаруаларда иеліктің, яғни, қожалықтың пайда болуы шаруалардың дербес шаруашылық іс жүргізуіне негіз болды.

Біздің ойымызша, шаруа қожалығының бүгінгі күнгі құқықтық жағдайын анықтауда жоғарыда айтылған негіздерге сүйенген дұрыс болатын сияқты.

Себебі, қазіргі кезде шаруа қожалығы дегеніміз – ауыл шаруашылығында жер пайдалану арқылы жүзеге асыратын жеке кәсіпкер. Ал, шаруашылықты жүзеге асыру үшін алынған жер және басқа да мүліктердің жиынтығы кәсіпкер – шаруаның иелігін, яғни қожалығын қалыптастырады. Олай болса, шаруа қожалық дегеніміз – ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлерді пайдалану арқылы отбасылық – еңбек немесе басқа да нысандарда жүзеге асырылатын кәсіпкерлікті жүргізуге негіз болатын мүліктердің жиынтығы. Шаруа қожалықтары қызметінің пәрменділігін арттыру мен құқықтық мәртебесін көтеру үшін оны аграрлық саладағы жер құқық қатынастарының арнайы субъектісі ретінде танудың тиімдірек екендігін мойындауымыз қажет.

Шаруа қожалығы, өзіндік қосалқы шаруашылық және ұжымдық немесе жеке бау – бақшалық, бағбандық қызмет. Сонымен қатар, ауылшаруашылық өнімдерін жеке тұрғын үй құрылысы мен саяжай құрылысы үшін жер алған азаматтар да өндіруде. Шаруа қожалығы мен ауыл адамдарының өзіндік қосалқы шаруашылығы бір – біріне өте ұқсас. Шынында өзіндік қосалқы шаруашылықтың жылдан – жылға көбейіп дами түсуі және онда ауылдың шаруа қожалықтарының белгілерінің болуы оларды жақындастыра түседі.

В.В. Устюков өз еңбегінде «Өзіндік қосалқы шаруашылық жүргізуге байланысты қатынастардың кеңінен етек алуына қарамастан, бүгінгі таңда заң әдебиеттерінде де, экономика әдебиеттерінде де оның бірыңғай, нақты түсінігі қалыптаспаған. Әрбір ізденуші бұл ұғымға өз анықтамасын беруде» - деп жазады [1, б. 24]. Әдебиеттерде өзіндік қосалқы шаруашылық жеке меншіктің ерекше нысаны немесе жеке меншік объектісі болып табылады деген көзқарастар кеңінен таралған.

Қазіргі кезде жағдай мүлдем өзгерді және өзіндік қосалқы шаруашылықты азаматтардың жеке меншігінің ерекше нысаны ретінде қарастыруға болмайды. Өзіндік қосалқы шаруашылық жеке меншіктің бір түрі емес, себебі мұндай нысан заңдарда қарастырылмаған. Өзіндік қосалқы шаруашылық азаматтар мен олардың отбасы мүшелерінің учаскесіндегі шаруашылық қызметі, ауылшаруашылық өндірісін толықтыратын шаруашылық жүргізу әдісі. Сондай – ақ, колхоз мүшелері мен совхоз жұмысшыларының, басқа да ауыл тұрғындарының негізгі жұмысынан бос уақытында жер учаскесінде азаматтардың жеке меншігі мен жеке тұтынуында болатын, сонымен қатар сатылатын ауылшаруашылық өнімін өндіруі.

В.В. Петровтың өзіндік қосалқы шаруашылықта жер учаскесінің көлемін шектеу және мал мен құс ұстаудың нормасын алып тастағаннан кейін өзіндік қосалқы шаруашылықтың шаруалар ауласының (шаруа қожалықтарының) жеке шаруашылығынан ешқандай айырмашылығы болмайды.

Қазақстан Республикасының жер заңдарында азаматтарға өзіндік қосалқы шаруашылық жүргізу үшін берілетін үй іргесіндегі жер учаскелері бірден жер санаттарының екі түріне де енгізілген: елді мекендердің жеріне және ауылшаруашылығы мақсатындағы жерлерге. Оларға жердің екі санатының да құқықтық жағдайы қолданылды.

Қазақстан Республикасының Жер кодексінің 10 тарауы ауылшаруашылық мақсатындағы жер деп аталып 97 баптың 6 тармағында ауылшаруашылық мақсатындағы жер жеке меншікке – Қазақстан Республикасының азаматтарына өзіндік қосалқы шаруашылығын, бағбандықты, саяжай құрылысын дамыту үшін, жеке меншікке немесе жер пайдалануға Қазақстан Республикасының жеке және заңды тұлғаларына шаруа қожалығын жүргізуге берілетіндігі көрсетілген [2].

Сонымен қатар, осы тараудың 102 бабында Қазақстан Республикасының азаматтарына өзіндік қосалқы шаруашылық жүргізу, бағбандық және саяжай құрылысы үшін жеке меншікке жер учаскелері ауылшаруашылығы мақсатындағы жерден, ауылдық елді мекендердің жерінен, және босалқы жерлерден беріледі деп көрсетілуі шаруа қожалығы мен өзіндік қосалқы шаруашылықтың бір – біріне тым ұқсас екендігін айқындай түседі. Жер кодексінің 11 тарауы елді мекендердің жеріне арналып, 107 баптың 3 тармағында елді мекендердің жерінің құрамына ауыл шаруашылығына пайдаланылатын жерлер де енгізілген.

Бұл жерден шаруа қожалығын жүргізуші азаматтармен қатар, өзіндік қосалқы шаруашылық жүргізуші азаматтар да шаруашылық жүргізу үшін ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлер мен босалқы жерлерден жер алуда тең құқылы екендігін байқаймыз. Осыған орай, жер туралы кодексте өзіндік қосалқы шаруашылық жүргізу үшін берілетін үй іргелік жер учаскесінің ауылшаруашылық мақсатындағы жер санатына енгізілуі өзіндік қосалқы шаруашылық жүргізу үшін берілетін жер учаскесінің құқықтық жағдайын анықтауда қиыншылықтар тудырса, өзіндік қосалқы шаруашылық жүргізу үшін ауылшаруашылық мақсатындағы жерлерден және босалқы жерлерден жер учаскесінің берілуі өзіндік қосалқы шаруашылықтың құқықтық жағдайын анықтауда шаруа қожалығымен салыстырғанда қиыншылықтар тудырып отыр.

Г.С. Башмаковтың пікірінше, өзіндік қосалқы шаруашылықтың жер учаскесін ауылшаруашылық мақсатындағы жер санатынан шығарып, елді мекендердің жері санатынан өзіндік қосалқы шаруашылықтың жер учаскесінің құқықтық жағдайын айқындайтын арнайы тармақ қарастыру керек.

Біз бұл пікірмен қосыламыз, сонымен қатар, жер кодексінің 102 бабындағы өзіндік қосалқы шаруашылық жүргізу үшін берілетін жер учаскесін бағбандық пен саяжай құрылысын дамыту үшін берілетін жер учаскелерінен бөліп қарастырып, бағбандық пен саяжай құрылысын дамыту үшін берілетін жер учаскелерін сол күйінде ауыл шаруашылық мақсатындағы жер санатында қалдырып, өзіндік қосалқы шаруашылық жүргізу үшін берілетін жер учаскесін елді мекендердің жер санатына қосып, кодекстің 107 бабының 3 тармағының 7 тармақшасындағы «ауылшаруашылығына пайдаланылатын жер» [3] деген сөзді «ауыл шаруашылығын жүргізу үшін өзіндік қосалқы шаруашылыққа пайдаланылатын жер» деп өзгерту керек деп ойлаймыз.

Әдебиеттер:

1. Устюкова В.В. Личное подсобное хозяйство: правовой режим имущества. – М.: «Наука», 1990. – 128с.
2. Қазақстан Республикасының Жер кодексі – Алматы: Жеті жарғы, 2015.
3. Қазақстан Республикасының «Шаруа немесе фермер қожалығы туралы» Заңы. – Алматы: ЮРИСТ, 2015.

Ғылыми жетекші:

заң ғылымдарының докторы, профессор Бектұрғанов Ә.Е.

Анастасія Сташкевич
(Чернівці, Україна)

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ДІЯЛЬНОСТІ РАХУНКОВИХ ПАЛАТ, ЯК НАЙВИЩОГО ОРГАНУ ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ

На сучасному етапі, в умовах трансформації економіки, серед основних проблем України, що потребують вирішення, є законне та ефективне використання бюджетних коштів. Саме задля вирішення даних проблем і було створено Рахункову палату України з наділенням її відповідними контрольними повноваженнями.

Останні роки велика увага приділяється проблемам ефективності та результативності діяльності Рахункової палати, та її взаємовідносини з виконавчою гілкою влади, а також проблемі протиріч і прогалин у існуючому законодавстві, та застосуванню зарубіжного досвіду діяльності відповідних контрольних органів. Наявність таких проблем в системі контролю бюджетних коштів зумовлює актуальність даної теми.

Метою статті є комплексне дослідження діяльності Рахункової палати України та визначення можливих шляхів підвищення ефективності її роботи в умовах сучасних політичних реалій із застосуванням зарубіжного досвіду.

Науковим підґрунтям для розв'язання поставлених завдань став аналіз публікацій таких дослідників, як: Юхименко Л. В., Бірюкова О. О., Губанова Т. О., Слободяник Ю. Б.

Згідно з Лімською декларацією керівних принципів контролю, прийнятою IX Конгресом Міжнародної організації вищих органів контролю у 1997 році, організація контролю є обов'язковим елементом управління суспільними фінансовими ресурсами, оскільки таке управління тягне за собою відповідальність перед суспільством.

Контроль є невід'ємною частиною системи регулювання, ціллю якого є виявлення відхилень від прийнятих стандартів та порушень принципів законності, ефективності та економії витрачання матеріальних ресурсів на можливо більш ранній стадії для того, щоб мати можливість прийняти відповідні заходи, в окремих випадках притягти винних до відповідальності, отримати компенсацію за нанесені збитки або здійснити заходи по запобіганню чи скороченню таких порушень [6].

Бюджетний кодекс України передбачає, що в Україні фінансовий контроль і аудит та оцінка ефективності використання бюджетних коштів здійснюються на всіх стадіях бюджетного процесу. Рахункова палата є одним з органів, який має повноваження по контролю за дотриманням бюджетного законодавства. Свою діяльність Рахункова палата здійснює самостійно, незалежно від будь-яких інших органів держави.

Згідно з Законом "Про Рахункову палату", Рахункова палата здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України, фінансуванню загальнодержавних програм в частині, що стосується використання коштів Державного бюджету України; здійснює за дорученням Верховної Ради України контроль за виконанням Державного бюджету України за поквартальним розподілом доходів і видатків відповідно до показників цього бюджету, в тому числі видатків по обслуговуванню внутрішнього і зовнішнього боргу України; контролює ефективність управління коштами Державного бюджету України Державним казначейством України, законність і своєчасність руху коштів Державного бюджету України, перевіряє законність та ефективність використання фінансових ресурсів, що виділяються з Державного бюджету України на виконання загальнодержавних програм; здійснює контроль за виконанням рішень Верховної Ради України про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам, міжнародним організаціям, передбачених у Державному бюджеті України, перевіряє за дорученням Верховної Ради України відповідно до свого статусу кошторис витрат, пов'язаних з діяльністю Верховної Ради України та її апарату, допоміжних органів і служб Президента України та апарату Кабінету Міністрів України, а також витрачання коштів державними установами та організаціями, що діють за кордоном і фінансуються за рахунок Державного бюджету України [2].

Рахункова палата є відносно новим для нашої країни державним органом, статус якого перебуває в процесі становлення і розвитку. Поява такого органу, як Рахункова палата зумовлена нагальною потребою забезпечення незалежного контролю за перебігом бюджетного процесу, за законністю, ефективністю і доцільністю використання коштів Державного бюджету, а також інформування громадян України.

Становлення та розвиток Рахункової палати були досить непростими. Робота над створенням розпочалася ще в 1992-1993 роках з розробки проекту закону про Контрольну палату (саме так планували назвати цей державний орган). Далі були роки напруженої роботи, прийняті Верховною Радою України законопроекти й вето Президента України на них, закріплення конституційного статусу Рахункової палати в Конституції України, знову закони й вето (цього разу законодавець подолав його) і, нарешті, результат – 27 травня 1997 р. відбулося перше засідання Колегії Рахункової палати [4].

Вітчизняна Рахункова палата створена у 1996 році, але пересічні громадяни дотепер не відчували її «корисність». Утім досвід розвинутих країн доводить, що існування і правильно налагоджена робота вищого контрольного органу, яким є Рахункова палата, дозволяє забезпечити якість і ефективність системи державного управління.

Потрібно зауважити, що становлення вищих контрольних органів в іноземних країнах відбувалося протягом століть. На жаль, Україна долучилася до цього процесу лише з набуттям незалежності, а тому не має значного власного досвіду. Не зважаючи на це, вона стала членом багатьох міжнародних організацій, що об'єднують вищі контрольні органи, і має виконувати вимоги основних документів у цій сфері. У 2013 році Міжнародна організація вищих органів державного аудиту (INTOSAI) розробила і затвердила стандарти діяльності вищих органів державного аудиту (ISSAI), узагальнивши кращий досвід. Нарешті у вигляді єдиного документу було дано відповіді на питання як має проводитися якісний державний аудит. Застосування цих стандартів на практиці стало вимогою міжнародної спільноти до вищих органів державного аудиту і потребує внесення відповідних законодавчих змін [8].

Верховна Рада підтримала в першому читанні нову редакцію Закону України «Про Рахункову палату», якою передбачається розширення повноважень відомства й скорочується чисельність його штату.

Зокрема, законопроектом передбачається закріпити повноваження Рахункової палати щодо здійснення аудиту ефективності та фінансового аудиту, у тому числі надходження коштів до держбюджету і їх використання, серед яких коштів, наданих місцевим бюджетам у вигляді трансфертів, фондам загальнообов'язкового державного соціального і пенсійного страхування; фінансування і виконання загальнодержавних та інших державних програм; дотримання бюджетного законодавства. Крім того, проектом закону пропонується наділення правом Рахункової палати здійснювати аудит щодо ефективності утворення, обслуговування і погашення державного боргу; використання коштів держбюджету у сфері державних закупівель, а також діяльності НБУ, його підрозділів, банків, інших фінансових установ у частині обслуговування ними коштів державного бюджету.

Законопроектом визначається склад та структура Рахункової палати. Так, планується, що гранична чисельність працівників відомства становитиме 401 працівника, з них 386 - гранична чисельність апарату Рахункової палати, а 15 - члени Рахункової палати з повноваженнями на строк 9 років без права повторного призначення. Станом на 2014 рік чисельність працівників відомства сягала 550 осіб [7].

Важливе значення у системі фінансового контролю у розвинутих країнах належить спеціальним органам фінансового контролю, які зовні виступають як органи, незалежні від уряду та підзвітні парламенту.

У Франції контроль за виконанням бюджету всіма державними органами в центрі та на місцях здійснює Рахункова палата, яка являє собою судовий орган, що складається з незмінних магістратів. На Рахункову палату покладені перш за все функції виявлення та попередження бюджетно-фінансових зловживань; відповідно до Конституції Французької Республіки 1958 року вона допомагає парламенту та

уряду контролювати належне виконання фінансових законів, в т.ч. закони щодо фінансування соціального забезпечення членів суспільства. Водночас Рахункова палата незалежна як від парламенту, так і від уряду.

Відмітністю Рахункової палати Франції є її належність разом з Державною Радою та Верховним Судом Республіки до числа найвищих органів державної влади, які за своєю позицією та впливом поступаються лише найвищим органам політичної влади держави [5].

Федеральна Рахункова палата Німеччини в даний час має статус самостійного вищого державного органу фінансово-господарського контролю, що значно розширило її повноваження в порівнянні з вищими органами аудиту інших країн. Поряд з Федеральною Рахунковою палатою існують рахункові палати шістнадцяти федеральних земель і окремі рахункові палати, які перевіряють місцеві органи влади. Вони є самостійними, незалежними, не мають ієрархічного підпорядкування Федеральній Рахунковій палаті, проте працюють в умовах тісного співробітництва. Хоча в Німеччині довгий час дискутували, чи мають рахункові палати своє особливе місце в схемі поділу влади, все ж таки укріпилася думка, що вони не можуть бути зараховані ні до законодавчої, ні до виконавчої, ні до судової гілки влади.

Особливістю діяльності Бельгійської Рахункової палати, крім виконання нею обов'язку контролювати виконання закону, є контроль виконання норм, що зобов'язують керівників державних установ інформувати громадськість про пости, які вони обіймають, виконувати керівні функції, професійну спеціалізацію, а також декларувати особисте майно. У 1998 році Рахункова палата була наділена консультативними функціями в сфері контролю вартості виборчих кампаній і фінансування політичних партій. Висновки Рахункової палати включаються у доповіді компетентних контрольних комісій і доступні для широкого загалу [3, с. 365].

Отже, з вищезазначеного можна зробити висновок, що Рахункова палата України є одним з державних органів фінансового контролю, статус якого перебуває в процесі становлення і розвитку. Головним чинником підвищення ефективності роботи Рахункової палати є визначення її як вищого органу державного аудиту і розширити сферу діяльності палати, включивши до неї місцеві бюджети, державні фінанси і майно у цілому, інші ресурси держави, що мають суспільне значення. є розширення її повноважень. На нашу думку, позитивним досвідом, що може бути використаний в Україні, є підхід до організації внутрішнього контролю і аудиту в Німеччині, Бельгії та Франції.

Література:

1. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон від 28.06.1996 № 254к. [Електронний ресурс]. // поточна редакція — Тлумачення від 15.05.2014, підстава [v005p710-14](#) — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-вр>
2. Закон України «Про Рахункову палату» від 11 липня 1996 року № 315/96-ВР [Електронний ресурс] // Редакція від 26.04.2015, підстава 274-19 – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/315/96-вр>
3. Слободяник Ю. Б. Міжнародний досвід організації системи державного аудиту [Текст] / Ю. Б. Слободяник // Економічні науки. Серія. Облік і фінанси : зб. наук. праць. - Луцький нац. технічний ун-т. – Вип. 9 (33). – Ч. 4. – С. 358–370
4. Бірюкова О. О. Розвиток конституційно-правоого статусу Рахункової палати України [Електронний ресурс]. / О. О. Бірюкова // – Режим доступу: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=456%3A040313-16&catid=61%3A2-0313&Itemid=76&lang=ru
5. Губанова Т. О. Здійснення державного фінансового контролю в зарубіжних країнах [Електронний ресурс]. / Губанова Т. О. // – Режим доступу: <http://lawreview.chnu.edu.ua/visnuku/st/636/16.pdf>
6. Лімська декларація керівних принципів контролю [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал «Верховна Рада України». Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/604_001
7. Рахункову палату хочуть зробити потужним аудитором [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/rahunkovu_palatu_hochut_zrobiti_potugnim_auditorom_2029098
8. Реформа Рахункової палати України: чи з'явиться в країні вищий орган державного аудиту? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://blogs.lb.ua/yulia_slobodianyuk/298777_reforma_rahunkovoi_palati_ukraini.html
9. Стандарти з аудиту державних фінансів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/232351?cat_id=32836

Науковий керівник:

кандидат політичних наук, Федорюк Анатолій Леонідович.

СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ**Магдаліна Барчій
(Мукачєво, Україна)****ПРОБЛЕМА ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ**

В умовах життєдіяльності сучасного суспільства зростає значущість психологічної науки та потреба у висококваліфікованих спеціалістах, здатних професійно розв'язувати поставлені перед ними завдання. Фахівець має бути гнучким, здатним до розвитку, впевненим у собі та вибраних стратегіях роботи, тому актуальним є пошук шляхів подальшого особистісного зростання майбутніх фахівців.

На актуальність проблеми формування професійно важливих якостей особистості майбутнього психолога наголошують українські дослідники О.Ф.Бондаренко, С.В.Васьковська, Ж.П.Вірна, В.В.Власенко, П.П.Горностай, Л.В.Долінська, Ю.Г.Долінська, В.І.Карікаш, Н.Л.Коломінський В.Г.Панок, Н.І.Пов'якель, Л.Г.Терлецька, Л.І.Уманець, Н.В.Чепелева, Т.Н.Щербакова, Т.С.Яценко.

Формування Я-концепції особистості студента відбувається в процесі професійно орієнтованого навчання, що є основною діяльністю і впливає на всі сторони життя молодого людини. Тому управління процесом професіоналізації в сучасних умовах може бути продуктивним під час врахування психологічних закономірностей розвитку Я-концепції студента на всіх етапах його професійного становлення.

Мета статті – проаналізувати особливості становлення позитивної я-концепції студентів-психологів.

Центральною ланкою системи підготовки практичних психологів має бути особистісна підготовка, яка інтегрує всі інші елементи цієї системи. Саме орієнтація на особистісне становлення студентів, на формування їхньої професійної культури та професійної ідентифікації і лежить в основі сучасного підходу до проблеми особистісної підготовки практичного психолога і, зокрема, до проблеми формування позитивної Я-концепції особистості.

За І. Андрійчук модель особистості психолога включає в себе важливі особистісні риси та якості, які вона об'єднує у поняття позитивна «Я-концепція», показниками якої є адекватність і сталість самооцінки, високий рівень самоповаги, домінування інтернальних тенденцій локусу контролю, відсутність суттєвих внутрішньо особистісних проблем та особистої тривожності[1].

Результати нашого емпіричного дослідження засвідчують, що я-концепція особистості майбутнього практичного психолога – частини студентів-другокурсників характеризується певною дизгармонійністю, це проявляється у неадекватній самооцінці, екстернальному локусі контролю, особистісній тривожності, почутті неповноцінності, і є перешкодою становлення особистості фахівця.

Гармонізація Я-концепції особистості майбутнього практичного психолога в умовах навчання у вузі пов'язана із спрямуванням навчально-виховного процесу на особистісно зорієнтовану модель з використанням її можливостей в активізації процесів самопізнання та саморозвитку.

Показники рівнів самосвідомості студентів-психологів другого та четвертого курсів відрізняються за тенденцією зростання високого рівня самооцінки і зниження низького рівня самооцінки на старшому курсі порівняно з молодшим, зростанням рівня самоповаги та інтернального локусу контролю. Це вказує на те, що у студентів у процесі навчання формується та ускладнюється уявлення про самого себе і призводить до змін в емоційно-ціннісному ставленні до себе та оточуючих.

Процес особистісного зростання майбутнього психолога передбачає розкриття свого природного потенціалу, талантів і можливостей, є результатом як внутрішньої роботи над собою, так і впливу сукупності соціальних, психологічних та педагогічних факторів. Він тісно пов'язаний із процесом самопізнання, підвищення рівня самоповаги і прийняттям себе, формуванням позитивних установок, оптимізацією міжособистісних взаємин у системі «студент-викладач».

Становлення та формування позитивної я-концепції студентів-майбутніх психологів має системний характер. Тому необхідно звернути увагу на формуючий вплив навчання студентів у вищому навчальному закладі, під час якого не тільки отримуються професійні знання, а й формуються професійні навички та вміння.

Суттєво впливає на формування професійної самооцінки процес і результат вивчення основних фахових дисциплін. Тому в процесі навчання у ВНЗ необхідно створити умови для активізації розвитку Я-концепції та її основних складових компонентів. Провідні психолого-педагогічні умови ефективного формування Я-концепції студентів в умовах професійної підготовки: реалізація діалогічного підходу до організації навчального процесу у ВНЗ, допомога студентам в актуалізації професійної рефлексії на фахове самовизначення, включення в навчальний процес активних методів формування свідомості та самосвідомості. Під час професійної підготовки психологів варто активізувати студентів на використання наступних методів та засобів професійно-особистісного зростання: ознайомлення з працями видатних психологів, науковими журналами психологічної проблематики, організації бесід, круглих столів, ґрунтовних наукових досліджень із виступами на наукових конференціях, опанування методики аутотренінгу та ін. Важливою для розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів є самостійна робота, де студенти займають активну суб'єктну позицію в особистісному і професійному зростанні. Цей вид роботи особливо сприяє розвитку самостійності та відповідальності. На думку Н. Дідик актуальним є створення індивідуальної програми, ведення щоденників зростання, проходження психологічної практики, написання автонаративів, індивідуальні звіти «досягнень» особистісного зростання, активна самоосвіта, самовиховання і саморозвиток. Щосеместрові і щорічні

самозвіти про власні досягнення в особистісно-професійному зростанні можуть доповідатися на практичних, лабораторних заняттях, чи у вигляді круглих столів. Це активізує саморегуляцію, трансцендентність, самоактуалізацію. Дослідниця підкреслює важливу роль наступних психологічних засобів розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів: арттерапія, тренінги, консультування, анкетування, написання наративів і автонаративів, ведення щоденників, складання індивідуальних програм, акмеологічні технології, супервізії та ін. [3].

Важливою професійно значущою характеристикою особистісної зрілості майбутніх психологів є самоприйняття. Психолого-педагогічна модель формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів, запропонована І. П. Андрійчук, передбачає активізацію процесів самопізнання, самоаналізу, особистісного саморозвитку та формування навичок емоційної і поведінкової саморегуляції [1]. Важливим є використання соціально-психологічного тренінгу, стимуляція мотивації до самостійного особистісного зростання, методи і прийоми активного соціально-психологічного навчання (групові дискусії, аналіз проблемних ситуацій; рольові ігри; вправи на самопізнання і самооцінювання; мозковий штурм; психомалюнок; невербальні прийоми), просвітницько-профілактичні бесіди, індивідуальні та групові консультації, творчі роботи (твори на задані теми) і самозвіти, проведення дискусійних столів й тематичних семінарів, перегляд спеціально підібраних відеофільмів з їх наступним психолого-педагогічним аналізом, обговорення творів художньої літератури, використання елементів відеотерапії, психодрами, арт-терапії, психологічних ігор, психологічних майстерень за спеціалізаціями і проблемно-тематичних груп, ведення щоденників самопізнання і особистісного зростання [1].

Ефективними для розвитку професійно значущих якостей майбутніх психологів є активні методи навчання: групові дискусії, аналіз проблемних ситуацій, рольові ігри, вправи на самопізнання і самооцінювання, мозковий штурм, невербальні прийоми, метод аналізу конкретних ситуацій, моделювання майбутнього професійного процесу, метод «круглого столу», ділові ігри, метод самостійного формулювання психологічних понять та ін. В результаті застосування активних методів навчання розвивається самостійність, інтелектуальність, креативність, що є професійно значущими характеристиками майбутніх психологів. Важливою передумовою ефективною професійної діяльності майбутнього практичного психолога виступає процес гармонізації особистості, що забезпечує рівень його майстерності. Одним із провідних методів формування гармонійної особистості фахівця-психолога виступає принцип особистісного підходу, про необхідність розробки та запровадження якого у навчально-виховну систему говорять чимало зарубіжних та вітчизняних учених[5].

Виділимо основні методичні засади формування професійних якостей майбутніх психологів: наявність психолого-педагогічних та організаційних умов для того, щоб студенти могли реалізувати себе у професійному житті; необхідність для повноцінного професійного становлення соціально-психологічного забезпечення, допомоги і підтримки з боку викладачів та найближчого оточення; визнання права особистості на самостійний вибір способів реалізації власного професійного Я; прийняття особою всієї відповідальності за якість професійного становлення і реалізації свого професійно-психологічного потенціалу на себе; гармонізація внутрішнього психічного розвитку майбутніх психологів і зовнішніх умов навчального процесу. Процес навчання студентів у вищому навчальному закладі визначається як складний, суперечливий етап особистісного зростання. Як специфічні чинники розвитку особистості студентів виділяють набуття вищої освіти, а також професійне становлення особистості. В даний період відбувається посилення соціального розвитку особистості, максимальне включення її в різні сфери суспільних відносин і діяльності, що вимагає мобілізації всіх ресурсів людських [2,4].

Формування професіоналізму студентів у вищій школі розглядається як багатовимірний процес, зосереджений на освітніх і розвивальних потребах студентів, їх позитивних сторонах і перевагах, як процес, що сприяє встановленню віри у себе та свої можливості, підвищенню резистентності особистості до дестабілізуючих зовнішніх/внутрішніх чинників.

Перспективи подальших досліджень проблеми особистісного зростання студентів убачаємо у розробці тренінгових занять з метою розвитку позитивного самоставлення та самооцінки студентів.

Література:

1. Андрійчук І.П. Формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 „Педагогічна та вікова психологія” / І.П. Андрійчук. – К., 2003. – 20 с.
2. Гуменюк О. Є.: Психологія Я-концепції: Навч. посіб./ О.Є.Гуменюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310с.
3. Дідик Н. М. Професійно значущі характеристики особистісної зрілості майбутніх психологів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н.М. Дідик. – К., 2013. - 20 с.
4. Дуткевич Т.В. Практична психологія : вступ у спеціальність / Т.В. Дуткевич, О. В. Савицька. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 256 с.
5. Становська З. Актуальні проблеми професійного становлення особистості майбутніх практичних психологів / З. Становська // Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів у вузах / за ред. С. Д. Максименка. – К. ; Т. : Ніка-центр, 2002. – С. 49–52.

Лариса Березовська
(Мукачево, Україна)

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ

Сучасний стан економіки, проблем із працевлаштуванням випускників ставить перед студентами проблему реалізації свого професійного потенціалу. Нерідко молоді люди приймають рішення про створення власного підприємства. А це передбачає прояв певної готовності до ризику під час організації підприємства та заняття підприємницькою діяльністю. Саме тому в даний час є важливим вивчити прояв ризику як психологічної ознаки підприємництва у майбутніх спеціалістів різних галузей.

У сучасних психологічних інтерпретаціях ризику, пов'язаних із діючим суб'єктом, виділяють три напрямки:

Перший визначає ризик як ситуативну характеристику дій (діяльності) суб'єкта, що виражають невизначеність результату для діючого суб'єкта і можливість несприятливих наслідків у випадку невдачі. Ризик розглядається як міра очікуваного неблагополуччя, що визначається поєднанням імовірності неуспіху і ступеню збитків (втрат, програшу і т. п.). Психологічно зміст цього напрямку має загальний характер, оскільки йдеться лише про поведінкову активність суб'єкта, його діяльність чи вчинки.

Другий напрям розглядає ризик як ситуацію вибору між альтернативами або можливими варіантами дій і безпосередньо вплітається в контекст прийняття рішень, беручи до уваги рівень домагань суб'єкта, його здібності.

Третій вивчає взаємозв'язок індивідуальної і групової поведінки в ситуаціях ризику і репрезентує соціально-психологічний аспект досліджень ризику [2].

Дослідження ризику у вітчизняній психології носять нечисленний і розрізнений характер. До них відносяться роботи, присвячені оцінці ймовірності успішного результату в психології прийняття рішень (Т. В. Корнілова), надситуативної активності при вирішенні завдань у психології мислення (В. А. Петровський) і готовності до ризику в психології праці (А. А. Деркач, Є. Н. Кир'янова).

У зарубіжній психології проблемі ризику присвячено більшу кількість досліджень. Систематизовано поведінкові прояви схильності до ризику в різних галузях життєдіяльності (P. Ulleberg, G. Montserrat), здійснено оцінку ризику та класифікацію стратегій поведінки в екстремальних ситуаціях (D. Holtgrave, E. Weber), вивчаються статеві відмінності у схильності до ризику (B. Pawlowski, S. Gordon). М. Закерман виділив специфічну особистісну характеристику «Схильність до пошуку відчуттів», що має тісний зв'язок з ризиком.

Щодо вивчення ризику у підприємницькій діяльності, то варто зауважити, що ризик є однією психологічних ознак підприємництва. Ю.Ф. Пачковський [2] вказує, що підприємницький ризик як складова діяльності виникає внаслідок виконання дій суб'єктом, пов'язаних з виробництвом продукції, товарів, послуг, їх реалізацією, товарно-грошовими операціями, комерцією, здійсненням соціально-економічних і науково-технічних проектів.

Аналізуючи проблему ризику у підприємстві, прийнято говорити про два основні його аспекти: об'єктивність і суб'єктивність. Суб'єктивний підхід ставить у центр уваги поведінку людини, оцінюючи рівень ризику, беручи до уваги дві головні змінні, а саме вірогідність невдачі і величину невдачі.

Поведінка суб'єкта у ситуаціях ризику визначається такою індивідуально-особистісною характеристикою як схильність людини до ризику. У сучасній психології є досить різні погляди на цю характеристику. Так, Ю. Козелецький пов'язував схильність до ризику з можливостями суб'єкта досягти поставленої мети і регулювати свої пізнавальні та поведінкові стратегії. В. Петровський характеризує схильність до ризику як не адаптивну форму поведінки та активності особистості, особливо за умов відсутності розвинених структур діяльності. Т. Корнілова пов'язує схильність до ризику з особливостями мислення суб'єкта і говорить про неї як про особистісний потенціал людини, яка діє в умовах невизначеності.

Значна кількість психологічних досліджень спрямована на пошуки специфічних індивідуально-психологічних рис людини, що зумовлюють її готовність ризикувати. Рисами, що тісно корелюють зі схильністю до ризику, виступають: імпульсивність, незалежність, прагнення до успіху, схильність до лідерства і домінування.

Схильність до ризику покладена в основу теорії створення фірм Р. Кілстрома і Дж. Лаффонта. Враховуючи американські стандарти вони запропонували модель, в якій ті підприємці, що схильні до меншого ризику, намагаються керувати великими підприємствами, а ті, які схильні і здатні ризикувати – малими. Економічний розвиток тут ставиться в залежність від характеру підприємця і його схильності до ризику [2].

Важливим загальним висновком більшості дослідників психології ризику є його характеристика як поведінкової активності, необхідної для досягнення мети у ситуації невизначеності. Як зазначають І. Задорожнюк і А. Зозулюк, за таких обставин на ризик мають змогу впливати чотири групи чинників: тип завдання; ситуативні впливи; особистісні характеристики суб'єкта; характер міжіндивідних і міжгрупових взаємодій.

У дослідженні А.А. Бунас [1] встановлено, що у виявленні та розвитку схильності індивіда до ризику зростає роль особистісних чинників, зокрема, така риса особистості як пошук нових відчуттів. У осіб схильних до ризику спостерігається екстернальний локус контролю, тобто вони не можуть виявити свою суб'єктивність, яка вимагає самостійності та відповідальності в діях.

Отже, сучасні психологічні інтерпретації ризику, що пов'язані із діючим суб'єктом, виділяють три напрямки: перший визначає ризик як ситуативну характеристику дій (діяльності) суб'єкта, другий напрям розглядає ризик як ситуацію вибору між альтернативами або можливими варіантами дій та третій вивчає взаємозв'язок індивідуальної і групової поведінки. Ризик – невід'ємна складова підприємництва, є її найголовнішою ознакою. Психологічні дослідження ризику – вивчення індивідуально-психологічних, особистісних рис, що мають регулятивний вплив на поведінку суб'єкта у різних за складністю ситуаціях ризику. Підприємницький ризик – це особливий тип ризику, в основу якого закладена взаємодія об'єктивних та суб'єктивних факторів. Значна кількість психологічних досліджень спрямована на пошуки специфічних індивідуально-психологічних рис людини, що зумовлюють її готовність ризикувати. В особистості існують стійкі особистісні конструкти, що мають вплив та регулюють реалізацію ризику.

Література:

1. Бунас А.А. Схильність до ризику в системі особистісних детермінант. / А.А. Бунас. Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. 2012. – т. XIV, ч.6 – С. 51 – 59.
2. Пачковський Ю.Ф. Психологія підприємництва : навч. посібник. 3-є вид. / / Ю.Ф. Пачковський– К. : Каравела, 2012. – 416 с.

Людмила Волинець
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙ ТА ПОЧУТТІВ УПРОДОВЖ ДОШКІЛЬНОГО ДИТИНСТВА

Постановка проблеми. Сучасне суспільство висуває нові вимоги до розвитку особистості, зокрема її емоційної сфери – формування ініціативності, сміливості, вміння приймати самостійні рішення, швидко адаптуватися до різних умов. Вирішення цього загального завдання тісно пов'язане з реалізацією Державної національної програми «Освіта» (Україна XXI століття), «Діти України», Закону України «Про освіту», в яких визначено, що побудова демократичного суспільства, його розвиток значною мірою залежить від творчості, активності та емоційної стійкості його членів.

Емоції та почуття, як і інші психічні явища, являють собою різні форми відображення реального світу. На відміну від пізнавальних процесів, що віддзеркалюють навколишню дійсність у відчуттях, образах, уявленнях, поняттях, думках, емоції і почуття відображають об'єктивну реальність у переживаннях. У них виражається суб'єктивне ставлення людини до предметів і явищ навколишньої дійсності. Одні предмети, явища, речі радують людину, вона захоплюється ними, інші – засмучують або викликають відразу, треті – залишають байдужою. Таким чином, відображення в мозку людини її реальних переживань, тобто ставлення суб'єкта потреб до значимих для нього об'єктів, прийнято називати емоціями і почуттями. Іншими словами, емоції – це особливий клас суб'єктивних психологічних станів, що відображають у формі безпосередніх переживань приємний або неприємний процес і результати практичної діяльності, спрямованої на задоволення актуальних потреб.

Проблема розвитку емоційної сфери особистості, особливо на етапі її зародження та інтенсивного розвитку, є актуальною, як у теоретичному, так і суто прикладному аспектах. Емоції – це основний місток, який пов'язує внутрішнє життя дитини з навколишнім світом. Малюк, образно кажучи, є суцільним згустком емоцій та почуттів.

Базовий компонент дошкільної освіти « Я у Світі » націлює на те, що дитина повинна орієнтуватися у назвах та специфіці проявів основних емоцій, розрізнити прояви кожної з них, встановлювати причинно-наслідкові та смислові зв'язки між подіями життя, своїми переживаннями та виразом обличчя. Дошкільник повинен вміти передавати свої почуття мімікою, жестами, словами; адекватно реагувати на різні життєві ситуації, стримувати негативні емоції, співвідносити характер емоційної поведінки з її наслідками. Упродовж дошкільного дитинства підрастаюча особистість має навчитися розрізнити моральні, інтелектуальні та естетичні почуття; виявляти почуття приязні, щирості, жалю, відповідальності, безкорисливості, вдячності, любові у взаєминах з іншими. Звертається увага на це питання і в інших державних освітніх програмах «Дитина», «Малюк», «Українське дошкільня».

Загальний аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. Аналіз останніх досліджень та публікацій довів, що з боку науковців та практиків наявний стійкий інтерес до вивчення динаміки розвитку емоцій та почуттів упродовж дошкільного дитинства.

Теоретико-прикладні аспекти проблеми розвитку емоцій та почуттів дітей дошкільного віку розкриваються у численних наукових дослідженнях. Зокрема, розв'язання окресленої проблеми на сьогодні пов'язують з іменами таких учених Н. Л.Білопольська, Л. І.Божович, Л. С.Виготський, О. В.Запорожець, К. Є.Ізард, О. Л.Кононко, Г. С.Костюк, С. Л.Рубінштейн, Л. С.Славина.

Дитина живе у Світі в трьох основних вимірах – фізичному, емоційному і розумовому. Саме в них вона виявляє себе в житті: у фізичному – вчинками, діями; у емоційному – щиросердечними проявами, бажаннями; у розумовому – думками, судженнями. Процеси виховання і навчання стосуються усіх виділених аспектів розвитку особистості одночасно. Як справедливо вказували Л. С. Виготський, О. В. Запорожець, тільки погоджене функціонування емоційної і розумової систем, їхня єдність може забезпечити успішне виконання будь-яких форм діяльності [3; 6].

У цьому контексті слушною є думка К. Є. Ізарда: «Емоції сповнюють енергією і організують сприйняття, мислення і спонукають до дії» [8, с.45].

Метою написання статті. Є виявлення теоретичних аспектів проблеми розвитку емоцій та почуттів у дошкільному віці, емпіричному дослідженні особливостей емоційно-почуттєвої сфери дошкільника.

Виклад основного матеріалу. Емоції відіграють у житті людини надзвичайно важливу роль, особливо в дитячі роки. Останні дослідження американських вчених свідчать про те, що навіть розумові здібності людини не так важливі, як рівень її емоційного розвитку. Люди, які здатні контролювати свої почуття, добре розуміються в тому, що почувають інші, мають перевагу в умінні діяти за так званими неписаними законами, які ведуть до успіху в особистому і суспільному житті. Адже люди з добре розвиненою емоційною сферою можуть краще налагодити стосунки з оточуючими, швидше знайти вихід із складного становища, здатні більш цілеспрямовано керувати своїми емоціями. Тобто, мова йде про високий коефіцієнт емоційного розвитку EQ (термін введений Д. Гоулменом). В це поняття входять такі чинники, як уміння розуміти й керувати своїми емоціями, цілеспрямованістю, здатністю до співчуття та вміння допомогти людям у налагодженні стосунків [4 ; 8].

Емоції – це особливий клас психічних процесів і станів, пов'язаних з інстинктами, потребами і мотивами, які відображають у формі безпосереднього переживання (задоволення, радості, страху та ін.) значимість предметів, явищ, ситуацій, що впливають на індивіда в процесі його життєдіяльності.

Почуття – стійкі емоційні ставлення людини до явищ навколишньої дійсності, які відображають значення цих явищ у зв'язку з її потребами і мотивами; вищий продукт розвитку емоційних процесів в суспільних умовах.

У сучасній психологічній думці обґрунтовано два підходи до розуміння емоцій, згідно з одним «емоції» та «почуття» розглядаються як синоніми; згідно з іншим – як поняття, різні за значенням. Суперечності при визначенні емоцій виникають ще й з тієї причини, що вони (емоції) можуть розглядатись як властивості психіки, як процеси, як стани [5; 10].

Головна функція емоцій полягає в тому, що завдяки емоціям люди краще розуміють один одного, можуть, не користуючись мовою, оцінювати стани один одного й краще налаштовуватися на спільну діяльність і спілкування. Так, люди, які належать до різних культур, здатні безпомилково сприймати й оцінювати вирази людського обличчя, визначати по ньому такі емоційні стани, як радість, гнів, сум, страх, відраза, подив [4; 8].

Виходячи зі змісту розглянутих ознак, обраних для визначення сутності емоцій, як атрибутивні, умовно їх можна розглядати як складне явище психіки, пов'язане з різними властивостями та процесами, що характеризують суб'єктивне відношення, виражене у специфічній оцінці. Емоції дуже тісно переплітаються з іншими особливостями психіки, а також характеризуються відсутністю чітких уявлень, що спричинило диференціювання їх видів. Існує більше 20 функцій емоцій у психічній діяльності людини. Ось подані деякі з них:

- **сигнальна функція** – завдяки емоціям ми дізнаємось про значущі для нас події, про те, що відбувається навколо;
- **регулятивна функція** – забезпечує напрямок і інтенсивність поведінки людини;
- **експресивна функція** – виражає внутрішні переживання індивіда в зовнішній формі – міміці, жестах, особливостях мовлення та ін.;
- **комунікативна функція** – за допомогою емоцій ми спілкуємось один з одним.

У цьому аспекті особливе значення функції емоцій набувають у процесі розвитку дитини. Умовно можна виділити дві групи функцій: ті, що наперед визначені біологічним розвитком психіки дитини та здебільшого пов'язані із захисними психофізіологічними особливостями організму, та функції, пов'язані із соціально-психологічними якостями характеру, яких набувають у навчально-виховному процесі та у процесі діяльності дитини [7].

Емоції хоча й чуттєві у своїй основі, але не наочні, відображають не предмет чи явище предметного світу, а внутрішній світ суб'єкта. Тому вони надзвичайно інтимні, лабільні. Як тільки ми звертаємо увагу на свої тілесні зміни або переживання – емоції змінюються. Суб'єкт, що переживає емоцію, не може не звернути на неї увагу. Але звернувши увагу, скажімо, на радість, ми втрачаємо радість як емоцію з її інтенсивністю, вираженістю (напруженістю). Два переживання не можуть існувати точно в один і той самий момент, вони – послідовні. Емоція виникає за недостатності знань, необхідних для досягнення цілі, і компенсує цю недостатність. Саме емоція забезпечує продовження пошуку нової інформації.

Існує кілька класифікацій емоцій. Однією з них є класифікація К. Є. Ізарда, що виділяє десять базових емоцій, кожна з яких веде до різних внутрішніх переживань і різного зовнішнього вираження цих переживань:

1. Інтерес – позитивна емоція, вона переживається дитиною частіше, ніж інші емоції. Інтерес відіграє важливу мотиваційну роль у формуванні і розвитку навичок, умінь, інтелекту і творчих прагнень; забезпечує працездатність.

2. Радість – переживання активного внутрішнього задоволення, впевненості в собі, власної значимості, успіху своєї діяльності. Якщо ця емоція переважає в емоційному житті, то дитина перебуває в стані комфорту.

3. Подив – переживання, пов'язане зі сприйняттям чогось раптового, несподіваного.

4. Сум – переживання печалі, зневіри, ізоляції. Ця емоція гальмує розумову і фізичну активність дитини.

5. Гнів – переживання обурення, незадоволення чимось. Ця емоція є одним з компонентів агресивної мотивації. Контроль над нею відіграє важливу роль у процесі соціального розвитку дитини.

6. Відраза – у край неприємне переживання, викликане чимось огидним, потворним.

7. Презирство – переживання глибокої зневаги до когось (чогось) морально низького. Презирство приводить до роздування почуття власної значимості і до знецінювання об'єкта презирства. Ситуації, що активізують гнів, одночасно активують емоції відрази і презирства. Комбінація цих трьох емоцій розглядається як триада ворожості.

8. Страх – переживання сильного переляку, остраху когось (чогось). Переживання страху відчувається і сприймається як погроза особистої безпеки; супроводжується почуттям непевності, незахищеності, неможливості контролювати ситуацію.

9. Сором – переживання незадоволеності собою. Сором мотивує бажання дитини сховатися, утекти.

10. Провина – переживання, пов'язані з порушенням моральної й етичної норми [8, с.58-62].

Варто підкреслити, що у сучасній психологічній думці є різні класифікації емоцій, кожна з яких визначає свій стандарт емоцій для людини. Універсальної, загальноприйнятої ж класифікації допоки не існує.

Емоція може викликати порушення пам'яті, навичок, заміну складних дій легшими, простішими. Ця дезорганізація зумовлюється активною реакцією суб'єкта відповідно до ситуації. Людина, як суб'єкт, що пізнає і змінює світ, не байдужа до нього. Як казав Ф. Бекон, око людського пізнання не сухе, навпаки, зволене пристрастями і волею. Людина не сторонній споглядач подій, вона їх активний учасник. З цього випливає, що емоції виконують функцію компенсаторного механізму, вони заповнюють дефіцит інформації необхідний для досягнення цілі, тобто для задоволення людських потреб.

Таким чином, у сучасній науці поняття «емоції» та «почуття» розмежовуються за своєю сутністю. Емоції визначають як особливий клас психічних процесів і станів, пов'язаних з інстинктами, потребами і мотивами, які відображаються у формі безпосереднього переживання (задоволення, радості, страху та ін.). Почуття розуміються як стійкі емоційні ставлення людини до явищ навколишньої дійсності, які відображають значення цих явищ у зв'язку з її потребами і мотивами. Існує більше 20 функцій емоцій у психічній діяльності людини, зокрема такі як: сигнальна, регуляторна, експресивна, комунікативна та інші.

Результати експериментального дослідження. Базою дослідження слугував ДНЗ №3 м. Кременця Тернопільської області. Вибірка складала 47 дітей старшого дошкільного віку.

Виявлення емпіричних аспектів досліджуваної проблеми передбачало використання кількох методик діагностики емоційно-почуттєвої сфери дітей, що дозволило з'ясувати особливості її розвитку на етапі дошкільного дитинства. Ми зупинились на категорії старшого дошкільного віку, виходячи з того, що в цей період емоції дітей достатньо розвинені, зароджуються вищі почуття,

З метою емпіричного вивчення емоційно-почуттєвого розвитку були використані такі методики: тест «Абетка настрою» (Н. Л. Білопольської) (дозволяє виявити ступінь усвідомлення власних емоційно-почуттєвих станів); проективна методика-гра «Дві хатинки» (Н. Л. Білопольської) (дає змогу виявити здатність до розпізнавання емоційно-почуттєвих станів інших); «Кінетичний малюнок сім'ї» (Р. Бернса, С. Кауфмана) (дає можливість визначити переважаючу модальність емоційно-почуттєвих станів дітей у сім'ї).

Для того аби покращити динаміку розвитку емоцій та почуттів у дитини ми підібрали систему психологічних заходів поліпшення емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку, яка проходила у формі занять і тривала з листопада по лютий.

Часткова перевірка реалізації психологічних заходів упродовж 4-х місяців (листопад – лютий) надає можливості стверджувати, що дітям це надзвичайно сподобалося, вони виявили неабияку ініціативу до кращого пізнання емоцій.

Аналіз діагностичних досліджень вказує, що з листопада по лютий підвищився рівень розвитку емоцій та почуттів дошкільників.

Розподіл респондентів за рівнями їх емоційно-почуттєвого розвитку на початку експериментального дослідження.

Таблиця 1.

Критерії емоційно-почуттєвого розвитку	Рівні емоційно-почуттєвого розвитку		
	Високий	Середній	Низький
Модальність емоційно-почуттєвих станів	20.0	60.0	14.0
Здатність до розпізнавання власних емоційно-почуттєвих станів	30.0	50.0	23.0
Здатність до розпізнавання емоційно-почуттєвих станів інших	22.0	64.0	10.0

Здатність до відгуку на емоційно-почуттєві стани інших	18.0	52.0	30.0
Інтегрований критерій	22.5	56.5	19.25

Розподіл респондентів за рівнями їх емоційно-почуттєвого розвитку після застосування системи психологічних заходів поліпшення емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку.

Таблиця 2.

Критерії емоційно-почуттєвого розвитку	Рівні емоційно-почуттєвого розвитку		
	Високий	Середній	Низький
Модальність емоційно-почуттєвих станів	40.0	50.0	10.0
Здатність до розпізнавання власних емоційно-почуттєвих станів	45.0	45.0	10.0
Здатність до розпізнавання емоційно-почуттєвих станів інших	53.0	37.0	10.0
Здатність до відгуку на емоційно-почуттєві стани інших	52.0	30.0	18.0
Інтегрований критерій	47.5	40.5	12.0

Таким чином можна зробити висновок, що наші заняття були вдало побудовані, вони є ефективними, але позитивні зміни які було досягнуто необхідно закріплювати, як на базі ДНЗ так і поза ним (у родинному оточенні). Усі завдання даного розділу нашої роботи було виконано.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.

Отже, ми керувались наступними критеріями: модальність емоційно-почуттєвих станів, здатність дитини усвідомлювати власні емоційно-почуттєві стани, здатність до розпізнавання емоційно-почуттєвих станів інших, здатність до відгуку на емоційно-почуттєві стани довколишніх. На основі виділених критеріїв та їх показників було виокремлено три рівні емоційно-почуттєвого розвитку старшого дошкільника: стабільно-позитивний (високий), ситуативно-залежний (середній), стабільно-пригнічений (низький). Нами було з'ясовано, що несформованість емоційно-почуттєвої сфери старших дошкільників виявляється у швидкій та різкій зміні їх настрою, тривалому відновленні після негативних переживань, помилках при розпізнаванні емоційно-почуттєвих станів, а також у байдужому ставленні до переживань інших людей. Оскільки серед респондентів виявився високий відсоток дітей із недостатньо розвиненою емоційно-почуттєвою сферою, то актуальності набуває корекційна робота в зазначеному напрямі. На основі аналізу відповідної літератури можемо констатувати, що оптимізація емоційно-почуттєвого розвитку дітей дозволяє посилити інтерес до довкілля, навчити продуктивно реагувати на результати своєї діяльності, докладати зусилля для подолання перешкод, стримувати свої негативні емоційно-почуттєві переживання, підтримувати позитивні взаємини з дорослими та ровесниками. Крім того, психологічний супровід емоційного розвитку дітей активізує їх ініціативність у спілкуванні з довколишніми, покращує здатність до вербалізації своїх емоційно-почуттєвих станів, розвиває не лише емоційне, але й дієве реагування на переживання інших. Також хочемо наголосити на тому, що розвиток емоцій та почуттів дошкільників великою мірою залежить від впливу сім'ї, дошкільного навчального закладу та якісно покращується за умов об'єднання зусиль вказаних інститутів соціалізації підростаючої особистості. При цьому особливої ваги набуває поглиблене ознайомлення дошкільників із різними емоційними станами, формування у них уявлень про внутрішні та зовнішні чинники, що зумовлюють певний настрій та його зовнішні прояви – міміку, жести, вчинки та ін.

Для того, щоб розвиток емоцій та почуттів дітей дошкільного віку в умовах дошкільного навчального закладу був ефективним, треба забезпечити підготовку майбутніх вихователів до діяльності щодо емоційного розвитку дітей дошкільного віку, обґрунтувати ефективні психолого-педагогічні умови, що і становить подальші наукові розвідки.

Література:

1. Белопольская Н. Л. Азбука настроений: развивающая эмоционально-коммуникативная игра для детей 4-10 лет / Н. Л. Белопольская. - Москва: Институт психологии РАН, 1993.

2. Белопольская Н. Л. Детская психология: Хрестоматия / Н. Л. Белопольская. – М.: Когито-Центр, 2000. – 348 с.
3. Виготский Л. С. Педагогическая психология /Л. С. Выготский. – М.: Эксмо, 1991. – 480 с.
4. Гаркавенко Л. Розмаїтний світ емоцій / Л. Гаркавенко // Дошкільне виховання. – 2008. – №12. – С.28-29.
5. Додонов Б. И. Эмоция как ценность / Б. И. Додонов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – 79 с.
6. Запорожець О. В. Про значення ранніх періодів дитинства для формування особистості дитини / О. В. Запорожець // Сучасні проблеми дошкільної освіти та педагогічні технології: Збірник наукових праць. – Смоленськ: СДПУ, 1998. – С.3-10.
7. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. Ильин. – Спб.: Питер, 2002. – 230 с.
8. Колосова Е. Развитие эмоций у детей раннего возраста в действиях с предметами / Е. Колосова // Дошкольное воспитание. – 1981. – № 7. – С.65-67.
9. Лідері А. Г. Психологічне обстеження сім'ї: навч. посібник-прак-тікум для студ. фак. психології вищ. навч. закладів / А. Г. Лідері. - 2-е вид., Стер. – М.: Видавничий центр «Академія». – 2007. – 432 с.
10. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Я. Рейковский [Пер. с польск.] – М.: Прогрес, 1978. – 342 с.

Науковий керівник:

доктор медичних наук, професор Макаренко Олександр Миколайович.

Нуршат Жуматова
(Астана, Казахстан)

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЦЕННОСТНОЙ ОРИЕНТАЦИИ ЛИЧНОСТИ С РЕЗУЛЬТАТАМИ ПОЛИГРАФОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

У каждого человека в жизни должна быть «цель». Жизнь - без «цели» она бессмысленна. Каждая «цель» вытекает из потребностей человека, которая в первую же очередь связано с «ценностями» человека. Ценности выступают критериями оценки окружающего мира: через систему ценностей человек анализирует окружающий мир и принимает ту информацию, которая совпадает с его системой ценностей. Важным и первым источником формирования ценности для каждого человека являются родители, а далее социальные: большие и/или малые группы (школа, университет, место работы и т.д.); в крайнем случае, телевидение, книги, фильмы, СМИ и другие активные распространители информации.

«Ценностные ориентации - важный компонент мировоззрения личности или групповой идеологии, выражающий (представляющий) предпочтения и стремления личности или группы в отношении тех или иных обобщенных человеческих ценностей (благополучие, здоровье, комфорт, познание, гражданские свободы, творчество, труд и т.д.). В социологических концепциях «ценностные ориентации» нередко трактуются как социологические ценности, которые «вкладываются» в личность в процессе ее социализации и служат главным фактором, «регулирующим, детерминирующим» ее мотивацию и, следовательно, поведение. С другой стороны, именно формирование ценностных ориентации нередко рассматривается как основная цель и сущность воспитания, в отличие от обучения» [1, с. 729].

Анализируя литературы посвященной изучению системы ценностей можно отследить позицию многих ученых о том что: ценности связаны с сознанием личности, которые связаны с помыслами и чувствами человека и с точки зрения которого принимаются многие решения. Личностные ценности являются критериями оценки жизненного пути каждого человека. Они проявляются при принятии важных решениях, в отдельных поступках человека и в действиях. Ценностные ориентации личности выступают в роли системы установок, предпочтений, убеждений, выражении, как в сознании, так и в поведении человека.

Исследованием проблемы ценностей занимался Милтон Рокич, который выделил терминальные и инструментальные ценности. И на основе своей теории создал самую распространенную на данный момент методику по изучению ценностных ориентации личностей. По его мнению: ценностные ориентации определяют содержание направленности личности, составляют ядро ее мотивации, жизненной концепции и отражают отношение человека к себе, окружающему миру и другим людям [2, с. 416].

В последнее время в Казахстане активно развивается направление полиграфологического исследования личности при отборе кадров на работу или же на новую должность. Как указано в Правилах прохождения полиграфологического исследования в правоохранительных органах Республики Казахстан утвержденный постановлением Правительство РК от 19 июня 2014 года №683: «полиграфологическое исследование (далее ПИ) – это процедура опроса, заключающийся в регистрации с помощью специальных медицинских датчиков отдельных физиологических реакции человека, возникающих при психофизиологическом освидетельствовании» [3, с. 5].

Во время полиграфологического исследования выявляются сотрудники со следующими факторами риска: негативные зависимости, употребления наркотиков, злоупотребление алкоголем; вопросы о правонарушениях коррупционного характера, передача секретной (служебной) информации; контакты с запрещенными организациями, контакты с коммерческими и религиозными организациями; скрывание заболеваний, препятствующие прохождению службы; вопросы о суицидальных наклонностях; о злоупотреблении служебных полномочий. Задается вопрос, влияет ли ценностные ориентации личности

на полученные результаты полиграфологического исследования? И для выявления взаимосвязи между результатами полиграфологического исследования и ценностными ориентациями личностей было проведено психодиагностическое исследование.

В полиграфологическом исследовании использовался прибор – полиграф российского производства «Диана – 04». Состоящий из датчиков: кожно-гальванических реакции, датчиков верхнего (грудного) и нижнего (диафрагмального) дыхания, датчика двигательной активности, датчика плетизмограммы и датчика артериального давления. Весь процесс полиграфологического исследования записывался на видео и аудиозапись.

Для изучения ценностных ориентации испытуемых была взята методика изучения индивидуальных ценностей Ш.Шварца. На основе данной методики лежит концепция о существовании терминальных и инструментальных ценностей и главной особенностью данной методики является концепция Шварца о мотивационной цели ценностных ориентации и универсальности базовых человеческих ценностей [4, с. 27]. Данная методик состоит из двух субтестов: 1) список ценностей (руководящий принцип жизни) и 2) профиль личности. Ш. Шварц выделил 10 основных типов ценностей: конформность, традиции, доброта, универсализм, самостоятельность, стимуляция, гедонизм, достижения, власть и безопасность. В исследовании участвовали 48 испытуемых: 27 мужчин и 21 женщин разных возрастов (от 24 до 44 лет).

После полиграфологического исследования и проведения методики Шварца были получены следующие результаты. Из 48 испытуемых у 19 не были обнаружены, а у 29 испытуемых были обнаружены факторы риска. По результатам исследования была выявлена тенденция между результатами ПИ и ценностными ориентациями личности. Если разделить по типам ценностей, то были получены следующие результаты: у испытуемых с типом ценности «конформность» были выявлен фактор риска как: контакты с запрещенными общественными, коммерческими и террористическими организациями. У испытуемых с типом ценности «традиции» были выявлены факторы риска как: контакты с запрещенными общественными, коммерческими и террористическими организациями. У испытуемых с типом ценности «самостоятельность» были выявлены фактор риска как скрытые отрицательные мотивы нахождения на службе. У испытуемых с типом ценности «стимуляция» был выявлен фактор риска как суицидальные наклонности (намерение). Тип ценности «гедонизм» связан с фактором риска как скрытые расстройства поведения, негативные зависимости. Тип ценностей «достижения» связан с фактором риска как скрытые заболевания, препятствующие полноценному прохождению службы в правоохранительных органах. У испытуемых с типом ценности «власть» был выявлен фактор риска как злоупотребление должностными полномочиями; факты совершения правонарушений, в т.ч. коррупционные, передача секретной или служебной информации. У испытуемых с типом ценности «безопасность» был выявлен фактор риска как сокрытие или искажение анкетных данных, сведений о доходах.

По результатам полученных данных можно сделать вывод о том, что ценностные ориентации личности взаимосвязаны с результатами полиграфологического исследования. В данном случае ценностные ориентации испытуемых выступают в роли мотива их действия и поступков. На ценностях строятся их жизненные планы, пути их реализации, достижения, положительные или негативные последствия. Изучив ценностные ориентации личности можно прогнозировать результаты полиграфологического исследования и, наоборот, по результатам полиграфологического исследования можно сделать психологический анализ ценностных ориентации личности. Хочется сказать, что очень важно уметь выбирать себе ценности и расставлять жизненные приоритеты, так как ценности играют важную роль в жизненном пути человека и за каждым выбором стоят положительные или же отрицательные последствия.

Источники:

1. Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. – Большой психологический словарь; 4 изд. «Прайм-ЕВРОЗНАК», 2008.-729 стр.
2. Карелин А. Большая энциклопедия психологических тестов. - М.: Эксмо, 2007. - 416 стр.
3. Правила прохождения полиграфологического исследования в правоохранительных органах Республики Казахстан утвержденный постановлением Правительство РК от 19 июня 2014 года №683.-5 стр.
4. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценности личности: концепция и методическое руководство. – Спб.: Речь, 2004.- 27 стр.

Научный руководитель:

доктор социологических наук, кандидат психологических наук,
профессор Тынышбаева Ане Арзиевна.

Христина Стельмащук
(Львів, Україна)

ПРОБЛЕМА СТРЕСОСТІЙКОСТІ ДІТЕЙ-СИРІТ

У даній статті проаналізовано теорії та основні підходи вивчення феноменології проявів стресу та стресостійкості особистості. Адже сучасний мінливий світ висуває все більш жорсткі вимоги до

стресостійкості особистості. В особливому становищі перебувають діти, які виховуються в закладах інтернатного типу. Вони не володіють необхідним життєвим досвідом і психологічними ресурсами для самостійного подолання складних життєвих ситуацій, унаслідок чого підвищується небезпека їх невротизації і соціальної дезадаптації, виникнення різноманітних форм неконструктивної захисної поведінки. Тому, акцентовано увагу на психологічних механізмах стресостійкості у контексті різноманітних підходів. Описаний алгоритм механізму стресостійкості дітей-сиріт.

Розглянуто публікації вітчизняних і зарубіжних науковців щодо психологічних особливостей дітей, які виховуються в закладах інтернатного типу.

Що розуміють під поняттям стресостійкість?

Стресостійкість:

- збереження здатності до соціальної адаптації; збереження значущих міжособистісних зв'язків; забезпечення успішної самореалізації, досягнення життєвих цілей; збереження працездатності; збереження здоров'я [Г. С. Нікіфоров].
- залежить від багатьох факторів, а саме, якості стресорів, особистісних властивостей, компетентності в подоланні навантажень та соціальних факторів [В.А.Абабкова, М. Перре].
- властивість особистості , що забезпечує гармонійне відношення між усіма компонентами психічної діяльності в емоціогенній ситуації і, тим самим, яка сприятиме успішному виконанню діяльності " [Б.Х.Варданян].
- індивідуальна психологічна особливість, яка полягає у специфічному взаємозв'язку різноманітних властивостей інтегральної індивідуальності, що забезпечує біологічний , фізіологічний і психологічний гомеостаз системи і веде до оптимальної взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем в різних умовах життєдіяльності і діяльності " [С.В.Субботін].
- системна динамічна характеристика, що визначає здатність людини протистояти стресорному впливу або справлятися з багатьма стресогенними ситуаціями, активно перетворюючи їх або пристосовуючись до них, без шкоди для свого здоров'я та якості виконуваної діяльності [Н.Е. Водоп'янова].
- інтегративна властивість особистості, що характеризується такою взаємодією емоційних , вольових, інтелектуальних та мотиваційних компонентів психічної діяльності індивідуума , яка забезпечує оптимальне успішне досягнення мети діяльності в складній емотивній обстановці " [П.Б.Зільберман].

Проаналізувавши різноманітні визначення стресостійкості, нам найбільше імпонує таке його розуміння : « **Стресостійкість - інтегративна психологічна властивість людини як індивіда, особистості і суб'єкта діяльності, що забезпечує внутрішній психофізіологічний гомеостаз і оптимізовану взаємодію із зовнішніми емоціогенними умовами життєдіяльності** » .

Формування психологічного механізму стресостійкості у дітей-сиріт не можливо, без врахування стресорів, які впливають на них.

Л.І. Вассерман [4, с. 8]. пропонує систематизувати стресові події наступним чином: критичні життєві або травмуючі події; повсякденні складності (труднощі, неприємності) або повсякденні мікростресори (daily hassles); хронічні стресори; хронічні субтравматичні стресори.

М.Перре, Р.Бергер, П.Вільгельм, (1998) при систематизації стресорів виділяють діапазон їх валентності від низького до високого. Час, необхідний на реадaptaцію, при повсякденних труднощах становить хвилини або години, при критичних життєвих подіях - тижні або місяці, хронічні стресори іноді тривають роками. Ілюстрацією служить рис. 1

Рис. 1. Систематизація стресорів

Вивчаючи стресостійкість як феномен ми відзначили, що частина дослідників вирішального значення надає психологічним механізмам регуляції.

Проблема вивчення механізмів будь-якого психологічного явища надзвичайно важлива для розуміння його суті, але вкрай утруднена через методичні і теоретичні суперечності в розумінні цього явища. Повною мірою це стосується і механізмів стресостійкості особистості.

В умовах стресу в людини активізуються три основні типи адаптаційних механізмів, що забезпечують нормальне функціонування організму: фізіологічні, біохімічні і психологічні. Надзвичайно велику увагу дослідники приділяють сьогодні аналізу механізмів дії стресу на біологічному рівні. Здатність людини формувати стійку стресову напругу і за її допомогою здійснювати боротьбу, досягаючи позитивного результату, пов'язана зі здатністю вищих відділів мозку підтримувати активність симпатoadреналової системи, вираженістю її стимулювальних впливів на систему "гіпофіз – кора наднирок", функціональними можливостями останньої та іншими факторами. Низькі функціональні можливості структур мозку, що запускають симпатoadреналову і гіпофізарно-надниркову системи, а також слабкість самих цих систем обмежують стресову реакцію, призводять до швидкого виснаження організму в пошуках шляхів уникнення небезпеки і, відповідно, до розвитку важких розладів і захворювань (Ю. А. Александровський, К. В. Судаков, В. В. Суворова).

Зокрема, Б.Х.Варданян [2, с. 542-543] умовно виділяє "два способи відновлення порушених відносин між окремими компонентами діяльності - "внутрішній" і "зовнішній". Так, до "внутрішніх" способів він відносить такі прийоми подолання емоціогенної ситуації, які адресовані внутрішнім суб'єктивним чинникам виникнення цієї ситуації. Способи ж "зовнішнього" подолання спрямовані на усунення зовнішніх умов виникнення емоціогенної ситуації.

Аналіз літературних джерел показав, що найчастіше виділяють два типи: механізми психологічного захисту, компенсації (захисні механізми) і копінг-механізми, або психологічні механізми долання стресу. Утім, низка дослідників визнає тільки механізми психологічного захисту: Р. Kohn, К. Lafreniere, М. Gurevich виділяють активний і пасивний їх варіанти; S. Folkman, R. Lazarus припускають паралельне існування механізмів психологічного захисту і копінг-механізмів; Н. Krohne трактує захисні механізми як пасивний вид копінг-поведінки.

Більшість дослідників усе ж таки розглядають механізми психологічного захисту і механізми копінг-поведінки як способи адаптації до стресової ситуації, визначаючи копінг-поведінку як стратегію дій особистості, спрямовану на усунення ситуації психологічної загрози. До психологічних механізмів копінг-поведінки ряд авторів зараховує когнітивну сферу психіки, її свідомий і несвідомий компоненти (І. Б. Лебедев, Т. А. Данилова, О. В. Дашкевич, С. Holohan, R. Moos).

Проаналізувавши теоретико-практичні дослідження, ми пропонуємо свою схему механізму стресостійкості дітей-сиріт, включаючи у неї перелік основних стресорів, з якими стикаються такі діти.

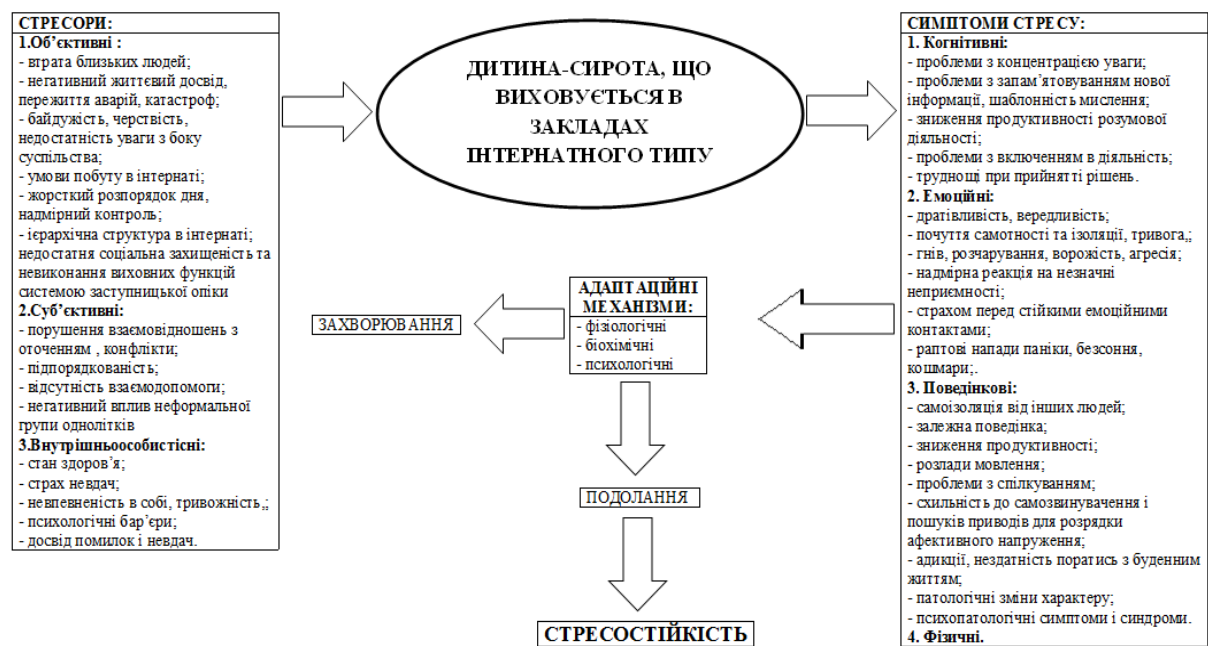

Рис. 1. Механізм стресостійкості дитини-сироти

Висновки і рекомендації.

Важливість і гострота теми стресостійкості, її недостатнє теоретичне обґрунтування та практичне спрямування спонукало нас проаналізувати феномен стосовно дітей, що виховуються в закладах інтернатного типу чи дитячих будинках. Проблема стресу та стресостійкості цих дітей становить не лише науковий інтерес, а надзвичайно важлива в соціально-психологічному аспекті. Розуміння механізму стресостійкості дітей, які виховуються в закладах інтернатного типу чи дитячих будинках, допоможе

зрозуміти причини стресу, визначити заходи щодо стресостійкості та забезпечити навчально-методичним інструментарієм персонал, який працює з цими дітьми.

Література:

1. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей. – М.: Академический проект, 2004. – 232с
2. Варданян Б.Х. Механизмы регуляции эмоциональной устойчивости // Категории, принципы и методы психологии. Психические процессы. М., 1983. С. 542-543.
3. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса. –СПб.: Питер, 2009. –336 с.
4. Вассерман Л. И. Совладание со стрессом. Теория и практика. Учебно-методическое пособие / Вассерман Л.И., Абабков В.А., Трифонов Е.А. / Под. науч. ред. проф. Л.И. Вассермана – СПб. : Речь, 2010. – 192 с.
5. Зильберман П.Б. Эмоциональная устойчивость оператора / П.Б Зильберман // Очерки психологии труда оператора М.: Наука, 1974. — С. 138-172.
6. Китаев-смык Л.А. Психология стресса. Психологическая антропология стресса.- М.: Академический Проект. 2009.- 943 с. - (Технологии психологии).
7. Лангмейер Й., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. Авиценум, Прага, 1984. - С.17-60, 244-258
8. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Психология сиротства. 2-е изд.- СПб.: Питер, 2005.- 400 с.: ил.-(Серия "Детскому психологу")
9. Психология здоровья / Под ред. Г.С. Никифорова.- С Пб.: Питер, 2006. - 607с.

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук, Бородій Дана Іванівна.

СЕКЦІЯ: СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ. МЕДІА.**Тетяна Бондаренко
(Черкаси, Україна)****НОВИННА ІНТЕРНЕТ-ПРОДУКЦІЯ ДЛЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ МЕДІААУДИТОРІЇ**

На тлі міграції журналістів до інтернет-середовища набуває актуальності питання про якість інформаційної продукції, підготовленої для регіональної медіа аудиторії, що охоплює низку дослідницьких сегментів: оперативне інформування, представлення широкої палітри тем, виготовлення різноманітного контенту, налагодження зворотного зв'язку та ін. Популярність онлайн-видань зростає щодня, утверджуючи принципи функціонування інформаційного середовища. О. Вартанова наголошує: «Багатофункційність інтернету, можливість поєднання в інтернет-діяльності роботи й відпочинку, комунікаційної та ділової активності дають змогу сприймати його як прообраз високотехнологічного і, можливо, навіть більш досконалого суспільства майбутнього» [1].

Інтернет як середовище поширення інформації та місце в ньому медіаресурсів схарактеризовано в дослідженнях В. Іванова, О. Мелещенка, Б. Потятиника, А. Чічановського, В. Шкляра й інших українських учених, які працювали в руслі теорій постіндустріального та інформаційного суспільства. Новинну інтернет-журналістику студіювали Дж. Гол, Л. Городенко, Р. Крейг, С. Машкова, Б. Потятиник та ін. Науковці обґрунтували специфічні ознаки інтернет-ЗМІ, порівняли їх із традиційними медіа, проаналізували тенденції розвитку нового типу журналістики. Проте тематична палітра, періодичність оновлення стрічки новин у регіональних інтернет-виданнях, характер контенту донині найменш вивчені, оскільки на сьогодні вони перебувають на етапі свого становлення.

Мета розвідки полягає в дослідженні новинної інтернет-продукції, підготовленої для черкаської медіааудиторії, окресленні тематичних векторів, з'ясуванні періодичності оновлення новинної стрічки, описі типів пропонованого контенту.

Нині в мережі функціює численна кількість різних ресурсів, однак не кожен із них має статус онлайн-видання. За висловом О. Градюшка, онлайн-видання не мають паперових аналогів, представлені лише в інтернеті, вирізняються певними мережевими ознаками, як-от: стрічка новин, постійне оновлення, архів, розсилання новин, онлайн-голосування з актуальних питань, форум, гостьова книга [3, с. 32].

У мережі інтернет особливого значення набувають новини, оскільки більшість читачів онлайн-видань запитує передовсім оперативні відомості про останні події. З огляду на це майже всі інтернет-ЗМІ пропонують рубрику «Новини», поповнюючи її з набагато більшою частотою, ніж усі інші розділи. Новини в онлайн-виданнях мають низку переваг, пов'язаних із технічними можливостями мережі. Насамперед це стосується інтерактивності – наявності двостороннього оперативного зв'язку з аудиторією. У більшості видань читачі мають змогу коментувати та оцінювати новини, формуючи рейтинг найбільш популярних інформаційних матеріалів. Домінування інтернет-новин над друкованими виданнями вчені пояснюють перевагами віртуального простору: гіпертекстовість, інтерактивність, можливість архівування, мультимедійність, електронний пошук, оперативність, персоналізація, тобто здатність інтернету надавати необхідну інформацію згідно з уподобаннями користувачів. До мінусів новин у мережі зараховують нехтування мовними нормами, спрощення мови, уривчастість (неможливість відкриття кількох сторінок в одному вікні), широке використання жаргону, інвективів, термінів тощо.

Саме інтернет дає журналістові нові ресурси для роботи з новинами, а саме: подавати текст (коротку новину, більш аналітичний матеріал) без суворого обмеження та контролю стосовно його обсягу; розміщувати фото, аудіо- та відеоматеріали; робити покликання на інші тексти в мережі інтернет, що доповнюють, роз'яснюють матеріал, пропонують прочитати першоджерело або схожі новини; спостерігати за реакцією читачів на ту чи на ту новину, контактувати з ними; відстежувати популярність певного матеріалу, на основі якої можна робити висновки про її актуальність або про значущість; постійно оновлювати стрічку новин; вести легкодоступний для користувачів сайту видання архів із новинами та попередніми випусками [5, с. 28].

З'ясовуючи особливості інтернет-повідомлень, В. Іванов зауважував, що для них характерні такі ознаки, як: по-перше, глобалізація, тобто вони поширюються фактично в межах всього світу, перетинають державні кордони і проходять десятки тисяч кілометрів; по-друге, широке використання можливостей мультимедіа, тобто текст може поєднуватись із рухомим зображенням та звуком; по-третє, інтерактивність, тобто на відміну від традиційних медіа, інтернету притаманний активний двобічний зв'язок між комунікатором та реципієнтом, який сам у будь-який момент стає комунікатором [4, с. 65]. Названі чинники сприяють тому, що інтернет має статус надзвичайно привабливого засобу масової комунікації, це вмотивовує його безпрецедентний розвиток.

Поява онлайн-видань ЗМІ спричинила зростання ролі оперативності новин як однієї з основних вимог до подання інформації. Надзвичайна оперативність інтернет-ЗМІ в публікації новин має як позитивні, так і негативні боки. За швидкістю реакції на події мережеві видання, звичайно, набагато випереджають усі інші ЗМІ, проте така оперативність іноді стає на заваді якості публікацій. Як стверджує Дж. Гол, цілодобовий цикл новин, що є традиційною практикою в інтернеті, породжує культуру гарячих новин. Інформація з'являється в мережі, щойно стається подія. Унаслідок цього навіть ті, хто її представляє й коментує, ще не встигають осмислити подію [2].

Згідно з переліком видань, опублікованим на офіційному порталі Черкаської облдержадміністрації (<http://www.oda.c.k.ua>), в інформаційному просторі Черкаської області зареєстровано 38 електронних ЗМІ: «Прочерк. інфо», «Провінція», «Про все», «ВчасноСлужба новин», «Про Головне», «Кропива», «Дзвін», «Черкаський Спорт», «0472.ua», «Новини Черкащини», «Прес-Центр», «ZMI.c.k.ua», «ГромЧе», «НародUA», «Черкащани LIVE», «Рідна Черкащина», «Новини Черкас», «Стрічка.com», «Діловий регіон. Черкаси», «Ремарка», «Почерк», «Новини Черкащини», «ВиЧерпно», «Умань-інфо», «PRO misto», «Місто Черкаси», «NewsChe», «Всесвіт», «Провокатор», «Черкасси плюс», «Шпола Он-лайн», «Новини тижня», «Talneonline», «Городище online», «Пункт», «Золотоноша», «Ліси Черкащини», «Про твоє». До більш докладного аналізу залучено чотири новинні інтернет-ресурси, а саме: «Прочерк», «Провінція», «Вчасно Служба новин» і «Про Головне». Таке обрання вмотивоване щорічним рейтингом інтернет-видань Черкащини, опублікованим на сайті мережевого ресурсу «Почерк».

Проаналізувавши новинні стрічки черкаських інтернет-видань «Прочерк», «Провінція», «Вчасно Служба новин» і «Про Головне» щодо періодичності подання новин, зазначимо, що стрічку новин на сайтах оновлюють 3-4 рази на годину в робочі дні тижня, а у вихідні – кожну годину публікують 1-2 новини. Щодня аналізовані інтернет-ресурси подають близько 20–30 новин. Часто повідомлення на сайтах регіональних електронних ЗМІ з'являються одразу ж після події або в ході її розвитку. Інформацію оновлюють кожну годину, додають подробиці, відео та фотоматеріали. Так, сайти інтернет-ресурсів «Прочерк» і «Вчасно» поряд із заголовком новини подають у дужках позначки «оперативно», «додано», «оновлено».

Актуальним питанням для видань, що прагнуть збільшити кількість відвідувачів, використовуючи інструменти інтернету, є підготовка якісного контенту. Результати аналізу контенту за тематикою доводять таку закономірність: переважає продукт, який є пріоритетним власне для медіа, що засвідчує наявність зв'язку між тематикою ЗМІ та контентом на їхніх сторінках. Ще одна тенденція полягає в тому, що, незважаючи на спрямування ЗМІ, у профілях медіа обов'язково представлений розважальний контент. Серед основних суспільно важливих тем, які завжди цікавлять аудиторію та потрапляють до стрічок новин, безперечно, перше місце посідають саме політика й економіка. Це доводить й аналіз тематичної палітри новинних публікацій черкаських видань «Прочерк», «Провінція», «Вчасно» та «Про Головне».

Найбільш популярна тема новин аналізованих інтернет-ресурсів – політика, що охоплює інформацію про внутрішнє політичне життя Черкащини; про діяльність політичних партій і місцевих депутатів. Також новини аналізованих веб-видань присвячено економіці, а саме публікаціям про роботу місцевих банків, курс валюти, ціни на товари та послуги. Інтернет-ресурси «Вчасно» і «Провінція» мають спеціальну рубрику «Новини, де є підрубрика «Економіка», у межах якої розміщено повідомлення, що стосуються економічного життя Черкащини. Зокрема, на сайті онлайн-ого ЗМІ «Вчасно» опубліковано новини, які розкривають питання економічного стану міста. Про особливості виплати заробітної плати йдеться в публікації під назвою «Реальні зарплати черкащан поменшали майже на чверть».

Черкаські інтернет-видання публікують у стрічці новин велику кількість повідомлень на тему криміналу, пригод і надзвичайних ситуацій. У переважній частині новин кримінального характеру інформують про злочини, убивства, крадіжки, пожежі, ДТП, корупційні скандали. Регіональні інтернет-видання «Про Головне», «Вчасно» та «Провінція» містять рубрики «Кримінал», «Пригоди» і «Надзвичайні події», що дає змогу без особливих зусиль знайти інформацію на потрібну тему. На сайті інтернет-ресурсу «Прочерк» окремого розділу, присвяченого кримінальній проблематиці, не зазначено, що ускладнює пошук новин. Черкаські журналісти висвітлюють також культурне життя міста, повідомляючи про останні музичні події, фото й арт-виставки, анонси культурних заходів, про видатних діячів культури, анонси театральних вистав. Найменшу кількість новинних матеріалів опубліковано з медичної, освітньої та екологічної проблематики. У центрі уваги черкаських інтернет-видань опинилося політичне життя міста, тісно пов'язане з економічною, фінансовою й кримінальною тематичними лініями. Такі тематичні пріоритети стосуються інформаційних потреб аудиторії: найчастіше читачі заходять в інтернет із діловою метою або для того, щоб прочитати новини. Теми-аутсайтери – медицина, екологія, освіта.

Основу успішного функціонування новинного порталу становить контент, тобто та фундаментальна одиниця, без якої неможливий подальший ефективний розвиток ресурсу. Унікальність контенту в різних новинних порталах – питання складне, оскільки медійники використовують переважно одні й ті самі джерела інформації, зокрема інформаційні агентства, прес-служби. Контент веб-ресурсів поділяють на два види: вербальний (текстовий) і той, що передають за допомогою системи знаків (мультимедіа). Науковець Б. Потятиник наголошує на знаковій природі складників поняття «мультимедіа». «У сучасному розумінні – це поєднання різних медіумів, які тісно взаємодіють один з одним. Переважно йдеться про текстові, аудіо, відео, анімацію та нерухомі образи (малюнок, фото, діаграми тощо)» [6, с. 63].

Результати аналізу черкаських інтернет-медіа «Прочерк», «Провінція», «Вчасно» та «Про Головне» доводять, що ресурси надають перевагу текстовому контенту. Видання менш активно використовують відеопідказки в новинних публікаціях. Для того щоб користувач легко знайшов потрібне повідомлення з відео, поряд із заголовком новини медійники ставлять позначку «відео». Особливу увагу слід звернути на те, що мережеві черкаські видання продукують велику кількість фотоінформації. Ідентифікувати її не важко, оскільки біля назви новинного повідомлення є підпис «фото» або «фотофакт».

У ході дослідження мультимедійних форматів, використаних онлайн-виданнями Черкас, з'ясовано, що ресурси «Прочерк», «Вчасно» та «Про Головне» пропонують автоматичне слайд-шоу з фотознімками до певних тем. Цей елемент мультимедійності розміщено на стартових сторінках онлайн-видань і використано для привернення уваги аудиторії до найцікавіших матеріалів. Унаслідок вивчення

новинних стрічок черкаських інтернет-видань «Прочерк», «Провінція», «Вчасно» і «Про Головне», підсумовано, що переважають такі види контенту, як копірайтинг, рерайтинг і переклад з інших мов. При цьому текст повідомлення частіше за все друкують без суттєвих змін. Інколи змінюють заголовок, щоб він відповідав стилю видання. Звичайно, у кінці кожного матеріалу є покликання на оригінал. Наявність покликань на першоджерело та можливість гіпертекстового зв'язку з ним засвідчують професійність журналістів видання. Аналіз покликань доводить, що найчастіше першоджерелами слугували прес-служба ДАІ в Черкаській області, прес-служба ДСНС у Черкаській області, прес-служба УМВС України в Черкаській області, газета «Нова Доба», телеканал «Вікка» та соцмережа «Facebook». Також наявні гіперпокликання на сайти прес-служби Черкаської ОДА, видання «Вечірня Умань», ЧОДТРК «Рось», «Громадське ТБ: Черкаси», «Антенa», інтернет-видання «Рідна Черкащина», «ВиЧерпно» та інші джерела.

Загалом новинний контент черкаських онлайн-видань представлений такими мультимедійними форматами: слайд-шоу, відеопідкастами, інтегруванням текстової й фотоінформації. Щодо авторства контенту, то значна частина проаналізованих новин черкаських мережевих ресурсів «Вчасно», «Провінція» та «Про Головне» створена з використанням матеріалів інших медіаорганізацій. При цьому текст публікують без суттєвих змін, модифікуючи лише заголовок для стильового узгодження.

Отже, черкаські інтернет-ресурси за тематикою є політематичними, однак акцентують увагу на місцевих новинах, пов'язаних із політичним, економічним, культурним і соціальним життям; до сектору аутсайдерів належить медична, екологічна, освітня тематика. Щоденний обсяг інтернет-новин – 20-30 текстів, що дає читачам право обирати інформацію; серед типів контенту зафіксовано домінування тексту й фото, рідше запропоновано відеоматеріали. За типом авторства контенту переважають копірайт, рерайт і переклад з інших мов. Вектор подальших досліджень варто спрямувати на аналіз жанрово-стилістичних особливостей контенту регіональних онлайн-видань, вивчення потреб аудиторії, способів налагодження з нею зворотного зв'язку тощо.

Література:

1. Вартанова Е. Новые проблемы и приоритеты цифровой эпохи [Электронный ресурс] / Е. Вартанова // Информационное общество. – 2001. – № 3. – С. 50–56. – Режим доступа : <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/f38eef99ab1afe94c3256b5100279108>.
2. Гол Дж. Онлайн-журналістика / Дж. Гол. – К. : К.І.С., 2005. – 344 с.
3. Градюшко А. Сетева преса в системі СМІ : учебно-методический комплекс / А. Градюшко. – Мн. : ЗАО «Современные знания», 2005. – 144 с.
4. Иванов В. Комп'ютерні системи і газетна практика: нові можливості / В. Иванов // Збірник праць Науково-дослідницького центру періодики. – Львів : 1994. – Вип. 1. – С. 187–191.
5. Крейг Р. Интернет-журналістика: робота журналіста і редактора у нових ЗМІ / Р. Крейг [перекл. з англ. А. Іщенко]. – К. : Києво-Могилянська академія, 2007. – 324 с.
6. Потятиник Б. Интернет-журналістика : навч. посібн. / Б. Потятиник. – Львів : ПАІС, 2010. – 244 с.

Світлана Коваль
(Черкаси, Україна)

ПЛАТФОРМА YOUTUBE ЯК НОВИЙ РІЗНОВИД ВІДЕОМЕДІА

Розвиток нових, або соціальних, медіа нерозривно пов'язаний із розширенням можливостей передання цифрових даних і вдосконаленням цифрових каналів зв'язку. Уперше термін «нові медіа» з'явився на початку дев'яностих на тлі прогресування комп'ютерних мереж, інтернету, а також систем цифрового зберігання й передання даних, конвергенції різних форм медіа. Органічною частиною суспільного переходу до ери «глобального інформаційного суспільства», основні положення якого були озвучені на Конференції Євросоюзу в Брюсселі 1994 р. Мартіном Бангеманном [4, с. 24], стали соціальні медіа, що синтезували цифрові медіа та онлайн-комунікацію. Соціальним медіа властивий високий ступінь інтерактивності, що дає змогу користувачеві не лише споживати, а й продукувати або модифікувати контент.

Соціальні медіа змінили насамперед уявлення про процеси взаємодії між аудиторією і ЗМІ, репрезентувавши себе у вигляді подкастів, блогів, відеосервісів, соціальних мереж і надавши пріоритетного значення користувачеві контенту. Домінантними ознаками стали здатність і бажання швидко й легко обмінюватися інформацією, розвивати та заглиблюватися в знання за тими напрямками, які становлять зацікавлення для людини. У цьому модифікованому інформаційному середовищі змінилася також загальна картина сприйняття класичних ЗМІ.

Серед критичних зауважень щодо функціонування соціальних медіа варто назвати наявність численної кількості помилок, брак достовірності наданої інформації, необ'єктивність у поданні матеріалів і непрофесіоналізм. Водночас користувачі визнають, що для соціальних відеомедіа порушення мовних норм та інші вади продукування інформації не є такими суттєвими, оскільки всім відомо, що відео знімали, по-перше, не журналісти-фахівці, а аматори, які не знають тонкощів роботи медійника, по-друге, значущість та оперативність відео послаблюють вимоги до інших фахових стандартів, зокрема й до норми, пов'язаної з обов'язковою перевіркою інформації.

Зауважимо, що в українському журналістикознавстві бракує студій, присвячених вивченню соціальних відеомедіа, тому теоретичним підґрунтям статті послуговували праці переважно західних дослідників. Процес виникнення й розвитку відеосервісів досліджений у роботах медіафахівців Дж. Кіма [8], А. Фінаморе [7], зв'язок із мережею Web 2.0 проаналізований А. Градюшком [1], Я. Шмідтом [4], функційне навантаження YouTube з'ясоване П. Ланж [9], М. Лукіною [2].

Згідно з матеріалами Вікіпедії, «соціальні медіа (англ. Social media) – вид мас-медіа, ряд онлайн-ових технологій на принципах Веб 2.0, завдяки яким споживачі контенту через свої дописи стають його співавторами й можуть взаємодіяти, співпрацювати, спілкуватися, ділитися інформацією або брати участь у будь-якій іншій соціальній активності з теоретично усіма іншими користувачами певного сервісу» [3].

Досліджуючи систему соціальних медіа в процесі інтеграції в маркетингові комунікації, М. Шульга зазначає, що соціальні медіа – це медіа, розроблені для поширення інформації через соціальну активність, створені за використання легко доступних технік. Соціальні медіа, за висловом дослідниці, підтримують людську потребу взаємодії, використовуючи технології, базовані на інтернет і веб, для трансформації медіа монологу в медіадіалог [5].

Соціальні відеомедіа сьогодні являють собою медіаконтент, що представляє інформаційні дані, текст, звук, зображення, систематизовані в єдиному блоці та збережені в цифровому форматі. Одним із яскравих прикладів конвергентних медіа є різні відеосервіси на зразок YouTube, Vimeo. Популярний відеохостинг YouTube був заснований у лютому 2005 року Стівом Ченом, Чедом Герлі та Джаведом Карімом у місті Сан-Бруно (штат Каліфорнія). Приводом для створення стала потреба переглянути відзняті під час вечірки відео та обмінятися ними. Великі файли за обсягом тоді було не можливо відправити електронною поштою, а запис на CD-диск вимагав багато часу, аби передати його адресатові [8, с. 54]. Засновники найбільшого інтернет-хостингу у світі ініціювали створення сховища для матеріалів, де кожен матиме змогу завантажувати й переглядати відео.

Завдяки появі соціальних відеомедіа, зокрема YouTube, розвивається новий тип комунікації «ЗМІ – глядач». Зростає кількість використання відзнятих відео «юзерами» мережі в новинах, розважальних шоу. Наприкінці 2013 році в Україні майже всі телеканали послуговувалися відео, відзнятими й завантаженими на YouTube або ж «Вконтакті» про революційні події 2013–2015, коли протизаконні дії влади фіксував ледь не кожен учасник Майдану.

Нині в контенті YouTube можна виокремити декілька жанрів, а саме: home-відео, історичні моменти чемпіонатів, конкурсів, концертів чи розважальних шоу, рекламні ролики, «приколи», мультфільми, музичні кліпи, записи телепередач тощо. Через швидкість потрапляння відео, знятих аудиторією, до інтернету страждають передусім друковані видання, потім телебачення й радіо. Проте саме телебачення донині веде боротьбу за аудиторію. Хто перший отримає аматорське відео, той завоює більшу частину глядачів.

Із розвитком інтернет-технологій у представників традиційних ЗМІ, насамперед телеканалів, з'явилися конкуренти – так зване інтернет-телебачення, доступні в будь-яку хвилину. У боротьбі за увагу аудиторії черкаські традиційні засоби масової інформації, зокрема телерадіокомпанії «Рось» і «ВІККА», також вдаються до YouTube-контенту й завантажують новинні випуски та передачі на YouTube. Названі ЗМІ мають власні сайти в інтернеті, функціонування яких уможливорює мобільність у поданні й отриманні інформації.

ТРК «ВІККА» зареєструвала свій YouTube-канал 2 червня 2009 року (<https://www.youtube.com/user/vikkanews>). Нині канал має 11 127 підписників і близько 16 мільйонів переглядів. Відео завантажують на сервіс щодня, що відображене за релевантністю. Це матеріали, які канал транслює в ефірі: сюжети новин, власні передачі.

Черкаська обласна державна телерадіокомпанія «Рось» започаткувала YouTube-канал 7 вересня 2012 року (<https://www.youtube.com/channel/UCfqG7UO3h4ZaO-vPQ3Xskig/feed>). На сьогодні продукт використовує 137 підписників, платформа має понад 120 тисяч переглядів. Обидві ТРК послуговуються YouTube-каналом як допоміжним, оскільки вважають пріоритетним мовлення в ефірі та на сайті.

Новим медіафігурантом на черкаському ринку стало «Громадське телебачення», засноване 2013 року під час Революції Гідності в Києві. «Громадське телебачення» позиціонує себе як незалежний від власника мовник. На відміну від традиційних ЗМІ, «Громадське» повністю мовить в інтернеті з частковою трансляцією на кабельному чи на супутниковому телебаченні. Основною територією поширення є YouTube (<https://www.youtube.com/user/hromadskeCK>).

Новий вид ЗМІ – телебачення – повністю користується лише соціальними медіа, швидко набуло популярності. За півроку існування YouTube-каналу «Громадське телебачення: Черкаси» має понад один мільйон переглядів і більше як три тисячі підписників (лише 357 осіб відмовилися від підписки). Вікові межі глядачів, або ж цільової аудиторії, у «Громадського:Черкаси» надто широкі, від 18 до 44 років. На відміну від київського «Громадського», черкаське має менше ефірів, прямих включень, але матеріали більш глибокі, довші за хронометражем, також підготовлені інформаційні продукти аналітичного характеру.

Слід зауважити, що аналізований ЗМІ використовує для промоції багато різноманітних соціальних мереж, наприклад, Вконтакті, Facebook, Twitter та Google+. Канал є популярним у Google+: за 6 місяців – більше ніж 50 нових користувачів та 40 052 перегляди. Другим за рейтингом є Facebook та Вконтакті – більше як тисячу вподобань і підписників, у Twitter за «Громадським» слідкують 28 осіб.

Контент «Громадського» різноманітний: події репортажі (із мітингів, соціальних акцій, ушанування загиблих воїнів), розслідування, експерименти, наприклад, «Людині зле». Також у меншій кількості представлена розважальна журналістика (програма «Трясця» київського «Громадського»).

Популярності набирає новий різновид програм – відеоблогінг, зокрема блог Богдана Кутєпова чи не найчастіше переглядають на каналі YouTube.

Отже, із появою на початку дев'яностих років перших нових медіа одразу виникає конкуренція зі ЗМІ в класичному розумінні. Соціальні медіа набувають широкої популярності. Нова модель співпраці утверджується й здобуває все більший попит. У Черкасах існує новий вид телебачення, що можна переглянути лише в інтернеті. Незважаючи на модернізованість, «Громадське ТБ: Черкаси» не набуло такої ж популярності, як традиційні канали телебачення, лише в травні 2015 року ЗМІ отримав перший мільйон переглядів. Водночас традиційні медіа поступово пристосовуються до нової соціальної та економічної дійсності, мають усі шанси скласти конкуренцію інтернет-медіа, реалізувавши низку технологічних перетворень, щоб стати більш оперативними і гнучкими в руслі поширення інформації.

Література:

1. Градюшко А. А Основы интернет-журналистики : учеб.-метод. комплекс для студентов, обучающихся по спец. 1-23 01 08-03 «Журналистика (веб-журналистика)» / А. А. Градюшко. – Минск : БГУ, 2012. – 152 с.
2. Интернет СМИ: Теория и практика : учеб. пособие для студентов вузов / под ред. М. М. Лукиной. – М. : Аспект Пресс, 2010. – 348 с.
3. Соціальні медіа [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальні_медіа.
4. Шмідт Я. Нова мережа: ознаки, практики і наслідки веб 2.0 : посібник / Я. Шмідт / пер. з нім. В. Климченко ; за заг. ред. В. Іванова. – К. : Центр Вільної Преси, 2013. – 284 с.
5. Шульга М. І. Система соціальних медіа у процесі інтеграції у маркетингові комунікації [Електронний ресурс] / М. І. Шульга. – Режим доступу : <http://naub.org.ua/?p=1245>.
6. Cheng Xu. Characteristics of YouTube network traffic at a campus network – Measurements, models, and implications / Xu. Cheng // Computer Networks. – Vol. 53. – Issue 4. – P. 501–514.
7. Finamore A. YouTube everywhere: impact of device and infrastructure synergies on user experience / A. Finamore, M. Mellia // IMC'11 Proceedings of the 2011 ACM SIGCOMM conference on Internet measurement conference. – Issue 3. – P. 345–360.
8. Kim J. The institutionalization of YouTube: From user-generated content to professionally generated content / J. Kim // Media, Culture & Society. – January, 2012. – Vol. 34. – № 1. – P. 53–67.
9. Lange P. G. Publicly Private and Privately Public: Social Networking on YouTube / P. G. Lange // Journal of Computer-Mediated Communication. – Vol. 13. – Issue 1. – P. 361–380.

Науковий керівник:

к. ф. н, доцент, завідувач кафедри журналістики, реклами та PR-технологій Т. Г. Бондаренко.

Олена Надточій
(Черкаси, Україна)

МЕТОДИ ВИКЛАДАННЯ ЖАНРУ ПОДОРОЖНЬОГО НАРИСУ

Проблема журналістської майстерності сьогодні набуває особливого значення: культурний і теоретичний рівень читачів відчутно зріс, вони не бажають споживати примітивний інформаційний продукт, ставши значно вимогливішими та маючи більш широке коло духовних інтересів та запитів. Тому одним з основних завдань медіаосвіти є пошук шляхів удосконалення процесу навчання. Дослідження медіаекспертів та власний педагогічний досвід дозволяють стверджувати, що лише лекційне викладання журналістики засвідчує свою непродуктивність і доводить, що навчання цього фаху можливе лише як поєднання теорії та практики. Динамічний розвиток медіагалузії актуалізує потребу розробки нових професійних стандартів, а також постійно видозмінює концептуально-поняттєву модель підготовки майбутніх журналістів. Як слушно зауважує відомий медіадослідник професор І. Михайлин, сучасне журналістикознавство перебуває напередодні виникнення внутрішньої дисципліни – методики викладання журналістики. [4, с. 24].

Викладання журналістики у ВНЗ пов'язане з унікальною складністю професії, оскільки журналіст має бути всебічно обізнаною людиною, бачити зв'язки між різними явищами. Він повинен вміти швидко схоплювати сутність подій. Тому журналістська освіта така ж творча, як і фах журналіста, розмаїта й багатокomпонентна. Відповідно, для підготовки висококваліфікованого медіафахівця, викладач повинен вдаватися до пошуку особливих методів викладу теоретичного матеріалу, які б не лише виконували функцію повідомлення, а й створювали в студента позитивний емоційний фон, сприятливий для засвоєння. Такими методами, на нашу думку, є насамперед тренінгові заняття, виконання вправ, які були б спрямовані на розвиток здібностей студента, необхідних для успішного оволодіння ним основами фаху.

Особливої актуальності використання таких дидактичних форматів набуває у процесі викладання дисциплін, які є теоретичною основою практичної діяльності журналіста: "Інформаційні жанри", "Аналітичні жанри" та "Художньо-публіцистичні жанри". Найскладнішими на сьогодні вважають тексти художньо-публіцистичних жанрів, оскільки це найкваліфікованіший вид журналістських виступів, які потребують від

автора відповідного обдарування та досвіду. Одним із основних художньо-публіцистичних жанрів у сучасному медіапросторі є нарис.

Нарис – оповідний художньо-публіцистичний твір, в якому автор зображує підмічені ним у житті справжні факти, події, конкретних людей [2, с. 488]. Це журналістський жанр, основною метою якого є опис та аналіз подій і ситуацій, а також висвітлення їхніх причин.

Функції нарису полягають у тому, щоб розширити зображальні можливості журналістики, щоб глибоко розглянути тему та узагальнити її. Поняття "нарис" охоплює широкий спектр типів: до цієї жанрової групи належать матеріали, які аналізують певну проблему (проблемний нарис), матеріали, де метою є знайомство аудиторії з певною особою (портретний нарис), а також тексти, які мають ілюструвати подію, явище, подорож (подорожній нарис).

Подорожній (дорожній) нарис – один з найдавніших різновидів живописної творчості. Основою такого нарису є дорожні спостереження, побутові, соціальні, ландшафтно-природні сцени, зустрічі з цікавими людьми, враження від баченого, почутого та пережитого журналістом-мандрівником й обробленого ним відповідно до особливостей його світогляду. Практика показує, що цей жанр художньої публіцистики є досить складним для опанування студентами-журналістами, оскільки має низку специфічних особливостей. Тому в пропонуваній статті ставимо за мету окреслити основні ознаки жанру і виділити пов'язані з ними труднощі, які виникають у студентів у процесі написання живописних текстів. Крім того, вважаємо за необхідне запропонувати декілька тренувальних вправ, використання яких викладачем, на нашу думку, сприятиме формуванню у студентів умінь правильно й доцільно застосовувати різноманітні жанроутворювальні елементи при створенні текстів живописного характеру.

Отже, основними ознаками, які визначають жанрову природу подорожнього нарису є: 1. Динамізм твору. Жанрова специфіка подорожнього нарису вимагає від журналіста "занурення" читача в життя людей іншого міста, країни тощо. 2. Дослідження журналістом особливостей побуту, звичаїв, традицій, труднощів жителів іншого села/міста/держави зумовлює наявність у тексті нарису певної політичної, соціальної й т. ін. проблеми, в аспекті якої розгортається подорож. 3. "Проблемність" подорожнього нарису в свою чергу передбачає наявність у тексті широкого спектру авторських емоцій: від позитивних до негативних. 4. Активне втручання журналіста в життя у подорожньому нарисі вимагає яскравого, образного стилю розповіді, використання широкого арсеналу зображально-виражальних засобів, що сприяє більшій виразності твору. 5. Особливу роль у подорожньому нарисі відіграють пейзажі. Опис природи допомагає розкрити і обставини, в яких відбувається дія, і емоційно-психологічний стан героїв нарису чи самого нарисовця. Пейзажі у нарисі – це обов'язковий компонент композиції твору. Подані у відповідному емоційно-настрійовому забарвленні, вони готують читачів до сприйняття подальшої розповіді. 6. Подорожній нарис вимагає від автора надзвичайної уваги та ретельності під час збирання інформації, оскільки текст цієї жанрової форми має містити результати спостережень та вражень автора. Відповідно, необхідними структурними компонентами подорожнього нарису є подробиці: описи характерних персонажів з їхніми зовнішніми (ім'я, вік, портрет) та внутрішніми (поведінка, мовлення, характер) характеристиками; діалоги та пряма мова; замальовки з життя; враження, отримані за допомогою органів чуття (кольори, смаки, запахи, шуми, тактильні відчуття); деталі інтер'єрів, екстер'єрів тощо. 7. Визначальну роль у тексті подорожнього нарису відіграє деталь, оскільки використання деталей є однією з основних умов досягнення ефекту наочності зображення, який є важливою жанроутворювальною ознакою текстів такого типу.

Як показує практика, саме ці ознаки жанру зумовлюють труднощі, що виникають при опануванні студентами технології написання подорожнього нарису. Так, часто студентські твори відзначаються: 1) статичністю зображення, що, відповідно, унеможливує створення ефекту "переміщення у просторі й часі"; 2) наявністю лише зовнішнього опису подорожі без з'ясування актуальної для жителів певного регіону проблеми, що перетворює подорожній нарис на репортаж; 3) одноманітністю авторських емоцій; 4) бідністю стилю, що, безумовно, погіршує якість твору. Або навпаки – надмірним захопленням зображально-виражальними засобами, що відволікає увагу читача від основної ідеї твору; 5) формальністю пейзажних описів; 6) замалою кількістю подробиць, що призводить до схематичності зображення. Або навпаки – наявністю надмірної кількості зайвих, які не несуть функціонального навантаження і лише заважають вираженню основної ідеї твору; 7) сплутуванням понять "подробиця"²⁶ та "деталь"²⁷, що значно утруднює розкриття поставленої у творі актуальної проблеми, оскільки саме деталь підкреслює та розкриває суть змальованого явища; 8) відсутністю яскравих деталей, що унеможливує досягнення ефекту наочності, створення якого є однією з основних вимог до жанру подорожнього нарису.

Отже, з огляду на жанрові атрибути подорожнього нарису, з метою формування у студентів необхідних для його написання вмінь та навичок та уникнення названих недоліків, пропонуємо використовувати такі вправи:

1. Запропонувати студентам проаналізувати дібрані викладачем з друкованих медіа подорожні нариси. Орієнтовний план аналізу: 1) досягнуто чи ні динамізму розвитку подорожі. Якщо досягнуто, то за рахунок яких засобів (активне вживання дієслів, "мобільність" автора, що виявляється в динаміці передання засобами мови різних етапів подорожі, чіткий хронотоп: плинність (не статичність) часу та

²⁶ Частковість, дрібна обставина якоїсь події.

²⁷ Засіб словесного та малярського мистецтва, якому властива особлива змістова наповненість, символічна зарядженість, важлива композиційна та характерологічна функція [2, с. 731].

розімкнутість простору тощо), якщо ні, вказати причини; 2) проходить чи ні крізь тканину нарису ключова актуальна проблема; 3) чи використано у малюнку максимально можливий спектр авторських емоцій; 4) які зображально-виражальні засоби використано, з якою метою. Чи не губиться серед них основна ідея твору; 5) функція пейзажів у творі: чи можна за допомогою пейзажів визначити географію подорожі; чи відбивають пейзажі емоційно-психологічний стан героїв твору та самого автора; пейзаж є просто тлом подій, чи допомагає читачеві зрозуміти ключову проблему твору; 6) чи розрізняє автор малюнок поняття "подробиця" та "деталь", обґрунтувати свою думку; 7) які вжито подробиці та з якою метою. Чи не губиться серед них основна ідея твору; 8) чи вживає автор деталі, з якою метою; 9) вказати на недоліки аналізованих малюнків, якщо такі є.

2. Самостійно дібрати приклад подорожнього малюнку, який максимально б відповідав вимогам жанру, письмово виділити жанроутворювальні чинники.

3. Запропонувати студентам прогулятися групою по одному невеликому маршруту. На занятті дати завдання динамічно у хронологічній послідовності змалювати в описово-повістувальному контексті всі етапи цієї прогулянки.

4. Дати студентам завдання вивчити особливості побуту, історії, звичаїв, традицій, а також актуальні проблеми будь-якого міста чи країни. Запропонувати розробити маршрут уявної поїздки, який би давав можливість крізь призму подорожі висвітлити основну проблему обраного регіону.

5. Запропонувати студентам екскурсію на проблемний об'єкт, який потенційно може справити значний емоційний вплив (наприклад, зруйнована під впливом часу чи безгосподарності велика будівля, покинутий хутір, занедбане кладовище тощо). Дати завдання у формі есе викласти всі (як негативні, так і, можливо, позитивні) враження та емоції, які виникли під час прогулянки.

6. Запропонувати студентам написати короткий етюд на тему "Моя дорога до університету". Використати у тексті максимально можливу кількість зображально-виражальних засобів. Обґрунтувати письмово функціональне призначення кожного.

7. Дати студентам завдання розділитися на невеликі групи для спостереження над різними типами пейзажів: сільським, міським, індустріальним, за можливості – мариністичним чи річковим. На основі реальних спостережень кожен студент має створити певний тип пейзажу у контексті власного емоційно-психологічного стану та вражень колег по групі.

8. Запропонувати студентам виділити у дібраних викладачем подорожніх малюнках подробиці та деталі. З'ясувати відмінності між ними та функціональне навантаження названих компонентів тексту.

9. Запропонувати студентам невелику прогулянку з метою спостереження над будь-яким яскравим об'єктом. На занятті дати завдання письмово у довільній формі детально описати фізичні властивості цього об'єкта, використовуючи максимальну кількість подробиць. Запропонувати кожному студенту прочитати написане вголос, а решті – спробувати замінити нефункціональні подробиці яскравими деталями.

10. У запропонованих викладачем фотороботах визнаних майстрів жанру запропонувати знайти концептуальну деталь. Письмово з'ясувати її значення для розкриття ідеї твору.

11. Запропонувати студентам прогулятися групою по одному невеликому маршруту, з метою знайти яскраві подробиці та деталі. На занятті дати завдання написати невелику замальовку з використанням побаченого та почутого, чітко розмежовуючи подробиці та деталі з погляду їхнього функціонального призначення у творі.

12. Дати завдання студентам пригадати будь-яку реальну подорож і вербально у письмовій формі відтворити зовнішні атрибути якогось яскравого факту мандрівки, не називаючи його: кольори, звуки, ритми, запахи, світло, температуру тощо. Запропонувати кожному учаснику прочитати вголос написане, а решті – вгадати, про який саме факт іде мова. Проаналізувати, на основі яких фізичних властивостей факту вдалося візуалізувати його, відповідно, вказати недоліки, якщо візуалізації не було досягнуто.

Пропонована стаття є лише спробою трансформувати освітню модель журналістики, виокремити її як специфічну з-поміж інших фахових стандартів. Ми лише побіжно окреслили можливі дидактичні формати, які доцільно використовувати в процесі викладання жанру подорожнього малюнку. Кожен медіапедагог застосовує творчий підхід у роботі зі студентами-журналістами, крім того, добираючи вправи та проводячи тренінги, урахує, очевидно, специфіку конкретної академічної групи. Проте не викликає сумнівів той факт, що застосування інноваційних методів навчання в процесі викладання журналістських дисциплін є одним із найбільш перспективних шляхів підготовки медійників до успішної професійної діяльності.

Література:

1. Ким М. Н. Технология создания журналистского произведения / М. Н. Ким. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2001. – 320 с.
2. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ "Академія", 1997. – 752 с.
3. Мельник Г. С., Тепляшина А. Н. Основы творческой деятельности журналиста / Г. С. Мельник, А. Н. Тепляшина. – СПб. : Питер, 2009. – 272 с.
4. Михайлин І. Л. Досвід викладання основ журналістики в середній школі / І. Л. Михайлин // Наукові записки Інституту журналістики: Збірник наукових праць. – К. : Інститут журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2002. – Т. 9. – С. 24 – 31.

СЕКЦІЯ: СОЦІОЛОГІЯ

Умида Бойзокова
(Наманган, Узбекистон)

ИЖТИМОЙЛАШУВ ИНСТИТУТЛАРИ ВА МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТ

Ижтимоийлашув институтлари инсоннинг инсонийлашуви жараёнида муҳим ролни ўйнар экан, улар маданий тараққиётнинг асоси бўлиб ҳам хизмат қилади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан бери ижтимоийлашув институтларининг фаолиятига доимий ғамхўрлигини кўрсатиб келди. Масалан: 1998 йил “Оила йили”, 2003 йил “Обод маҳалла йили” деб эълон қилинди. 2008 йил “Ёшлар йили” деб эълон қилиниши, ёшларга бўлаётган эътибор ниҳоятда катта аҳамиятга эгаллигидан далолат беради.

Ҳар қайси миллатнинг ўзига хос маънавиятини шакллантириш ва юксалтиришда ҳеч шубҳасиз, оиланинг ўрни ва таъсири беқиёсдир.

Ўзбеклар ҳаётида оила муҳим роль ўйнайди. Инсоннинг маданияти шаклланишида ҳам оиланинг ўрни беқиёс. Инсоннинг энг соф ва покиза туйғулари, илк тушунча ва тасаввурлари биринчи галда оила бағрида шаклланади. Боланинг характери, табиати ва дунёқарашини белгилайдиган маънавий мезон ва қарашлар – яхшилик ва эзгулик, олижаноблик ва меҳр оқибат, ор-номус ва андиша каби муқаддас тушунчаларнинг пойдевори оила шароитида қарор топиши табиийдир.

Биз оила ва унинг шахс маданиятини шакллантиришдаги ўрни ҳақида чапирар эканмиз, аввало, миллатлар ва халқлар маданиятининг ўзига хослиги, унинг урф-одатлар ва турмуш тарзи билан боғлиқлик жиҳатларини назардан чоқирмаслигимиз лозим. Шунга мос равишда оилавий тизимларнинг турлари бир-биридан жиддий фарқ қилгани учун, бола киришиши мумкин бўлган мулоқот барча маданиятлар учун бир хил эмас.

Шунингдек, барча миллатларнинг маданий тарққиётида буюк рольни ўйнаган шахсларнинг оилавий келиб чиқишига эътибор берсак, маданиятлар тараққиётида оиланинг роли нақадар юксак эканлигин тўла хис этамиз.

Масалан: ўзбек адабиёт тилининг асосчиси А.Навоий, буюк файласув Форобий, Қомусий олим Абу Райҳон Беруний, буюк файласуф ва табиат илмининг султони Бин Сино, шох ва шоир Захриддин Муҳаммад Бобур ва бошқа минглаб мисолларни келтиришимиз мумкинки, улар нафақат миллий маданиятимиз тараққиётига балки жаҳон маданияти тараққиётига ўзларининг буюк ҳиссаларини қўшганлар.

Маданият тараққиётидаги соғлом оилаларнинг ролини эътироф этиш билан бирга, носоғлом оилаларнинг инсоният маданий тараққиётига тўсиқчилик қилиши ёки унинг таназзулга олиб келувчи фаолиятларини ҳам ҳисобга олмаслик жуда ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин.

Чақалоқ ҳаётининг илк босқичида деярли ҳамма жоюйда энг муҳим шахс она ҳисобланади. Бироқ, она ва бола муносабатларининг табиати улар ўртасидаги мулоқотнинг мунтазамлиги ва шакли билан белгиланади. Бу эса ўз навбатида оила институтлари ва уларнинг жамиятдаги бошқа гуруҳлар билан алоқаларига боғлиқ бўлади. Ҳозирги жамиятларда илк ижтимоийлашув оиланинг кичик миқёсида юз беради. Болалар ўз болалигини оила доирасида, отаси, онаси ва эҳтимол, яна уч-тўрт бола даврасида ўтказганлар. Шунингдек кўпчилик маданиятларда амаки, амма, буви ва боболар бир оиланинг аъзолари ҳисобландилар. Турли жамиятларда оила бошқа ижтимоий институтларга нисбатан турли ўрин эгаллайди. Анъанавий жамиятларнинг кўпчилигида оила туғилган индивиднинг бутун умри давомидаги ижтимоий мавқени тўлалигича белгилайди. Ҳозирги Ғарб жамиятларида ижтимоий мавқе туғилишда белгиланмайди. Шунга қарамай, қандай ҳудудда яшаши. Оиланинг муайян синфга мансублиги бола ижтимоийлашуви характери анча қатъий белгилаб беради. Болалар ота-оналари ёки атрофларидаги одамларнинг ўзини тутиш моделларини ўзлаштирадилар.

Катта жамиятларнинг турли секторларида тарбия ва интизомга турлича талаблар қўйилади, кўпинчи, қарама қарши қадриятлар ва умидлар мавжуд бўлади. Қоратанлилар оиласида, шаҳардаги қуйи табақалар яшайдиган ҳудудда тарбиялашаётган бола билан шаҳарнинг қадри худудида, гуркираётган оқ танлилар оиласида туғилган болани солиштириб кўрилса, турли типдаги оила маданиятларининг таъсири ўртасидаги тафовутни сезиш мумкин.

“Ҳаммамизга аён бўлиши табиийки, оила-соғлом экан жамият мустаҳкам, жамият мустаҳкам экан – мамлакат барқарордир”.

Оилавий муносабатлар турли халқлар маданиятининг ва ижтимоийлашув омилларининг ўзига хослиги билан белгиланади. Шу нуқтаи-назардан олиб қараганда маҳалла инсоннинг ижтимоийлашуви ва маданияти тараққиётида муҳим ролни ўйнайди. И.Каримов маънавий ҳаётининг тараққиётини маҳаллалар фаолияти билан узвий боғлиқлигини алоҳида таъкидлайди. “Маънавий ҳаётимизни юксалтириш ҳақида гапирганда, маҳалланинг ролни ва таъсири хусусида тўхталиш ўринлидир”.

Бизнинг фикримизча маҳалла институтининг мавжудлиги ўзбек маданиятининг ўзига хослиги ва такрорланмаслигини ҳам ифодалайди.

“Маҳалланинг халқ маънавияти билан боғлиқ жиҳатлари ҳақида сўз юритиб, уларни кўз ўнгимиздан ўтказиб, атрофлича таҳлил қилар эканмиз, ҳеч иккиланмас айтиш керакки, биз ҳар қайси хонадон, бутун эл

юртимиздаги маънавий иқлим ва вазиятни англамоқчи бўлсак, бу борадаги ҳақиқий манзаранинг ёрқин ифодасини аввало маҳалла ҳаётида худди ойнадек яққол кўриш имконига эга бўламиз”.

Ўзбекларда маҳалла виждонни шакллантирадиган, ғурурни сақлайдиган, халқни эзгу ишларга чорлайдиган, баъзи ҳуқуқ органлари хал эта олмайдиган муаммоларни ҳам хал этадиган такрорланмас маданият дурдонасидир.

Ижтимоийлашув институтлари инсоннинг инсонийлашуви жараёнида муҳим ролни ўйнаган экан, улар маданий тараққиётнинг асоси бўлиб ҳам хизмат қилади. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан бери ижтимоийлашув институтларининг фаолиятига доимий ғамхўрлигини кўрсатиб келди. Масалан: 1998 йил “Оила йили”, 2003 йил “Обод маҳалла йили” деб эълон қилинди. 2008 йил “Ёшлар йили” деб эълон қилиниши, ёшларга бўлаётган эътибор ниҳоятда катта аҳамиятга эгаллигидан далолат беради.

Ҳар қайси миллатнинг ўзига хос маънавиятини шакллантириш ва юксалтиришда ҳеч шубҳасиз, оиланинг ўрни ва таъсири беқиёсдир.

Ўзбеклар ҳаётида оила муҳим роль ўйнайди. Инсоннинг маданияти шаклланишида ҳам оиланинг ўрни беқиёс. Инсоннинг энг соф ва покиза туйғулари, илк тушунча ва тасаввурлари биринчи галда оила бағрида шаклланади. Боланинг характери, табиати ва дунёқарашини белгилайдиган маънавий мезон ва қарашлар – яхшилик ва эзгулик, олижаноблик ва меҳр оқибат, ор-номус ва андиша каби муқаддас тушунчаларнинг пойдевори оила шароитида қарор топиши табиийдир. Биз оила ва унинг шахс маданиятини шакллантиришдаги ўрни ҳақида чапирар эканмиз, аввало, миллатлар ва халқлар маданиятининг ўзига хослиги, унинг урф-одатлар ва турмуш тарзи билан боғлиқлик жиҳатларини назардан чоқирмаслигимиз лозим. Шунга мос равишда оилавий тизимларнинг турлари бир-бирдан жиддий фарқ қилгани учун, бола киришиши мумкин бўлган мулоқот барча маданиятлар учун бир хил эмас.

Шунингдек, барча миллатларнинг маданий тарққиётида буюк рольни ўйнаган шахсларнинг оилавий келиб чиқишига эътибор берсак, маданиятлар тараққиётида оиланинг роли нақадар юксак эканлигин тўла хис этамиз.

Масалан: ўзбек адабиёт тилининг асосчиси А.Навоий, буюк файласуф Форобий, Қомусий олим Абу Райҳон Беруний, буюк файласуф ва табиат илмининг султони Бин Сино, шох ва шоир Захириддин Муҳаммад Бобур ва бошқа минглаб мисолларни келтиришимиз мумкинки, улар нафақат миллий маданиятимиз тараққиётига балки жаҳон маданияти тараққиётига ўзларининг буюк ҳиссаларини қўшганлар. Маданият тараққиётидаги соғлом оилаларнинг ролини эътироф этиш билан бирга, носоғлом оилаларнинг инсоният маданий тараққиётига тўсиқинлик қилиши ёки унинг таназзулга олиб келувчи фаолиятларини ҳам ҳисобга олмаслик жуда ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Маҳалланинг ижтимоийлашув институти сифатидаги роли шундаки, маҳаллада ўзаро ёрдам, ҳамжиҳатлик, тотувлик, ўзаро ҳурмат, бир бирини қўллаб қувватлаш, самимийлик, каби ижобий хусусиятлар шаклланади. Маҳалла тушунчасининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига киритилиши бугунги кунда жамият бошқарувида ҳам сиёсий ҳам ахлоқий ҳам ҳуқуқий маданий соҳаларда маҳалланинг роли беқиёс эканлигидан далолат беради. Маҳаллаларнинг давлат сиёсати дарадасига кўтарилиши ўзбек моделининг ўзига хослигидан ўзбек маданиятининг такрорланмаслигидан далолат беради. Маҳаллалар халқнинг давлат бошқарувидаги иштирокини таъминлашда ҳам муҳим аҳамият касб этади-ки, бу демократиянинг намоён бўлиш шаклидир.

Маҳаллаларни ўз-ўзини бошқарув органи ва маҳаллий бошқарув органи сифатида эътироф этар эканмиз, демократия дарсхонаси сифатида ҳам эътироф этишимиз мантиқий нуқтаи-назардан зарурийдир. “Маҳалла бошқарувида бундай катта эътибор бугун мамлакатимизда олиб борилаётган сиёсатнинг халқчиллигидан далолат беради. Айни пайтда у юртимизда амалга оширилаётган “Кучли давлатдан – кучли жамият сари” деган тамойилнинг амалий ифодаси бўлиб, маънавий ҳаётимизни янада мустаҳкамлаш, ёш авлодимизнинг онгу тафаккурини замонавий асосда шакллантириш борасида муҳим аҳамият касб этмоқда”.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008 йил.

Фарида Нишанова
(Наманган, Ўзбекистон)

МИЛЛИЙ ВА АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАР ИНТЕЛЕКТУАЛ САЛОХИЯТ ОМИЛИ

Маънавият мустақиллининг энг муҳим шартларидан биридир. Маънавият бўлмаса мустақиллик ҳам тараққиёт ҳам бахт-саодат ҳам иймон-этиқод ҳам элда диёнату адолат ҳам хуллас одамларда Ватан ва эрк туйғуси ҳам бўлмайди. Халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш - деб таъкидлайди Президентимиз Ислоҳ Каримов. Ўзбекистонда давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифасидир. Маънавият шундай қимматбаҳо меваки у бизнинг қадимий ва навқирон халқимиз қалбида бутун инсониятнинг улкан оиласида ўз мустақиллигини тушуниб етиш ва озодликни севиш туйғуси билан биргаликда етилган. Инсон қайси жамиятда яшамасин у турли моддий ва маънавий қадриятлар қуршовида бўлиб ўз турмуш тарзи муносабати ва хатти - харакати хулқ одоби ва урф-одатларини намоён этади. Билишимизча умумбашарий миллий ва шахсий қадриятлар мажмуаси мавжуддир. Умуминсоний қадриятлар нисбий характерга эга бўлиб бу нисбийлик доим ҳам кўзга ташланмайди. У инсониятнинг

мавжудлиги ўтмиши бугуни келажаги яшаш хусусиятлари ва йўналишлари қонун-қоида ва талаб ва тартибларини одамларнинг орзу –умидари ва идеаллари мақсад манфаат эҳтиёж ва заруриятларини ўзида акс эттирадиган қадриятларнинг умумий шаклларини ифодалайди.

Умуминсоний қадриятлар сермазмун ва серқирра бўлиб ижтимоий маъно касб этади. Унинг асосий моҳияти жамият тараққиётининг муайян даврида яшаётган кишилар учун умумий бўлган қадриятлар тизимини ҳосил қилади миллат элатларга хос қадриятлар билан узлуксиз алоқада заурий боғланишда намоён бўлади. Миллий қадриятлар миллат элатларга хос моддий ижтимоий маънавий ахлоқий маданий тарихий белгиларни хусусият муносабат анъана урф-одат удум маросимларни мужассамлаштирган хистуйғу хислат фазилат маънавий-ахлоқий меъёр ва қоидаларнинг йиғиндисидир. Миллий қадриятлар умуминсоний қадриятлар билан ҳар бир шахсга хос бўлган қадриятларни боғловчи ҳалқалардан биридир. Жаҳонда қанча миллат, элат, халқ бўлса, унинг қиёфаси, хусусияти, урф-одатлари шунчадир. Ҳар бир миллат ва элат аждодлари билим бойликларидан, тажриба ва тарихий сабоқларидан, одоб-ахлоқ, таълим-тарбияга оид ўғитлари ва йўл-йўриқларидан фойдаланади, буларсиз яшай олмайди. Шарқ халқларининг бир неча минг йиллар мобайнида яратган шундай бебаҳо одоб-ахлоқ қоидалари, жаҳонга кўз-кўз қилса арзийдиган қадриятлари борки, уларни унутиш ўтган авлодлар хотираси олдидагина эмас, ҳозирги ва келажак насл-насабларимиз олдида ҳам кечирилмайдиган энг катта гуноҳи азимдир.

Одоб-ахлоқ, таълим-тарбия соҳасидаги қадриятларимиз бизлар учун фақат миллий меросгина эмас, балки инсоният маънавий ҳаёти борасида катта ўрин олиши мумкин бўлган маънавий бойлик ҳамдир. Ана шу миллий қадриятларимизни ривожлантириш, улардан тўла баҳраманд бўлиш, ёш авлодни улар билан таништириш мустақиллигимизни мустаҳкамлашда, одамларда инсонпарварлик сингари фазилатларни қарор топтиришда муҳим омил бўлиб бўлиб хизмат қилади. Гап маънавий ва ахлоқий поклик, иймон, инсоф, диёнат, ор-номус, меҳр-оқибат, меҳмондўстлик, инсонпарварлик ва бошқа умуминсоний ва миллий қадриятлар устида бормоқда. Уларнинг жамиятимизнинг иқтисодий тараққиёти, маданий-маънавий камолоти учун нечоғлик муҳим урин тутишини етти яшардан етмиш яшаргача бўлган ҳар бир инсон билади.

Юртбошимиз айтганларидек: “Кўҳна тарихимизни ... кўз ўнгимиздан ўтказиб, таҳлил қиладиган бўлсак, ... ота-боболаримиз руҳий оламининг томир-илдизлари айнан юқорида зикр этилган маънавий заминда, тарихда ҳам, бугун ҳам, барчасини хавасини тортиб келаятган олийжаноб фазилатлар асосида шаклланган”

Ўзбек халқида дунё тан бериб келаятган ажойиб инсоний фазилатлар, нодир урф-одатлар мавжуд. Ота – онани ва катталарни ўрнидан туриб кутиб олиш, уларга доим илтифот кўрсатиш, қўни –қўшниларга, маҳалладошларга, таниш-билишларга ёрдамни аямаслик ва бошқалар бунга мисол бўлади. Айниқса ўзидан катталарни, биринчи гагда кекса боболар-у оталарни, нуруний оналар-у бувиларни ҳурмат қилиш, эъзозлаш, улар учун қўлдан келган ёрдамни аямаслик ўзбек халқининг анъанавий қондаси бўлиб, улар ўзбек оилаларида ёшлиқдан болалар онгига, қон-қонига, вужуд-вужудига чуқур сингдирилиб юборилади. Ўзбек оилаларида ўтадиган бирорта ҳам маросим, тўй-томоша, ҳашар кексаларнинг маслаҳатсиз ва иштирокисиз ўтмайди. Кексаларнинг турмуш тажрибалари, билим бойликлари, босиб ўтган йўллари, йўл-йўриқлари, маслаҳатлари, сабоқлари – ёшлар учун энг катта бойлик, битмас-туганмас хазиналар қонидир.

Кексаси бўлган хонадонда фазл-барока бўлади, деган мазмунда айтилган қанчадан-қанча маталлар, афсона-ю ривоятларимиз борлигини айтиб ўтирмасак ҳам бўлади! Кексаларни ҳурмат қилиш бобида сўз юритар эканмиз, Президентимиз Ислам Каримов томонидан 1997-йил – Инсон манфаатлари йили, 1998- Оила йили, 2002-Қарияларни қадрлаш йили, 2003- Обод маҳалла йили, 2004- Меҳр-мурувват йили, 2005- Сигат ва саломатлик йили, 2007- Ижтимоий ҳимоя йили, 2013- Обод турмуш йили, 2015-Кексаларни эъзозлаш йили деб эълон қилишни ёши улуғ инсонларимизга нисбатан эътибор қаратилаётганлиги, уларни эъзозланаётганликдан дарақдир.

Халқимиз жуда бой ахлоқий қадриятларга эга. Бу қадриятлар ҳар бир фуқаро, айниқса баркамол авлод учун ибрат мактабидир. Буюк аллома Фаробий фозил шаҳарда саодатга эришишни истаган ҳар бир инсон фозилликка интилиб яшаши даркор деб ҳисоблаган. Бирдамлик, яқдиллик, адолат ва ҳақиқатгўйлик, хушмуомалалик, эзгу ниятлар орқалигина бахту саодатга эришади.”

Умар Хайём ўз ижтимоий ва ахлоқий қарашларида шахсий бахтни жамоа бахти билан боғлаб, унинг асосини адолат, инсонпарварлик, ҳурфикрлик, инсоний бурч ташкил этишни, шундагина ҳаётни бахтли дамларига эришиш мумкинлигини ёзганди.

Қадимий диний таълимотларда ҳам энг асосий омил – инсон ва унинг камолоти, ҳаёти ва диний қадриятларининг мазмун – моҳияти белгилаб берилган. Зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто”да борлиқни, ҳаётни улуғловчи, идеаллаштирувчи ва эзгулик, яъни “эзгу ният, эзгу сўз ва эзгу амал ва мулоимликни, сиҳат саломатлик, умргузаронликни соғлом ҳаёт тарзи сифатида қарашга ундайди. Унда ижтимоий ҳаётни инсонпарварлаштириш ҳамда ўзи ҳар томонлама камол топиши учун зарур бўлган омилларга асосланиб яшаш зарурлигини илгари сурилади. Шунинг учун ҳам “Авесто” илғор ғояларга бой маънавий-ахлоқий мерос сифатида Шарқ халқларининг боқий қадриятларини акс эттирувчи ёдгорлик ҳисобланади.

Бизнинг мустақил диёримизда ҳар бир инсон, жамият аъзоси, юрт фуқароси сифатида энг олий қадриятдир. Халқимиз ҳаёти қомуси бўлган Конституцияда инсон ҳаёти, фаолияти ижтимоий бурч ва маъсулияти, эркинлиги, тенглиги, ҳақ-ҳуқуқлари, унинг камолотига йўналтирилган жамики шароит ва имкониятлар, лозим бўлган имтиёзлар кафолатланган.

Жамиятимизда амалга оширилаётган “ ўзбек модели ” га хос ва тараққіетимизга мос қамровли ислохотлар асосида энг олий мақсад-инсон манфаати ётади. Инсон ўз фаолиятида, ижтимоий муносабатлари, турмуш тарзи, ахлоқий қиёфаси, яхшилик, эзгулик амаллари, меҳнати, индивидуал камолоти, қобилияти, истеъдоди, хис-туйғуси, ўзлигини англаш каби ҳолатларда энг олий қадрият сифатида ўзига хос шахсий қадриятларнинг мазмун-моҳиятини намоён. Мазкур ахлоқий фазилатлари ҳар бир фуқарода, айниқса, ёшларда соғлом турмуш тарзи қоидаларига ялентирмасдан демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини тараққий эттириш, уни “ўзбек модели “ асосида янгилаш ва модернизациялаш қийин.

Жамият тараққіетини барқарорлаштириш, миллатлараро тотувликни, мулкчиликни янги шакллари мустаҳкамлаш, бозор иқтисодиётини, бошқарув тизимини такомиллаштириш ҳамда нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолиятини ривожлантириш, истиқлол ютуқларидан ифтихор туйғусини шакллантиришнинг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Бу жараён жамиятимз тараққіетида энг бебаҳо омил вазифасини ўтайди. Айниқса, тараққіёт жараёнида соғлом турмуш тарзи, умр маъноси, ишонч эътиқоди, шижоати, жасорати, онгу тафаккури юксаклиги, билим, касб-ҳунарга садоқати, меҳнатсеварлик ривож топиб, янги мазмун касб этмоқда, ҳақиқий маънавий интеллектуал бойликка айланмоқда.

Адабиётлар:

1. Каримов. И.А Ўзбекистон миллий истиқлол иқтисод сиёсат мафкура б 78.
2. Каримов И.А. “Юксак маънавият – энгилмас куч” Т.: Маънавият, 2009. – Б. 35.
3. Аксиология. Қадриятларфалсафаси. – Т.: Маънавият, 1998.-Б 48
4. Форобий А. Фозил одамлар шахри-Т.:1998.-Б.166

Фарида Нишанова
(Наманган, Ўзбекистон)

ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНЛАРИ ВА МАЪНАВИЙ ТАҲДИДЛАР

Инсоният тараққіети айни вақтда ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш жараёнидир. Бу жараён асрдан-асрга ўтиб, минг йиллар давом этган. XX асрнинг иккинчи ярмига келиб, ҳаммамизга маълумки, ер шари ҳар жиҳатдан ўзлаштирилган, ҳар куни ҳар бурчагида нима бўлаётгани барчамизга маълум бўшага айланди. Ер қурасининг ноъмалум, инсон билмаган, у оёқ босмаган жойлари қолмади.

Фан ва техниканинг янгидан-янги ютуқлари бу борада инсоннинг имкониятларини янада кенгайтиради. Президентимиз айтганидек: "...давлатлар ва халқлар ўртасидаги интеграция ва ҳамкорлик алоқаларининг кучайиши, хорижий инвестициялар, капитал ва товарлар, ишчи кучининг эркин ҳаракати учун қулайликлар вужудга келиши, кўплаб янги иш ўринларининг яратилиши, замонавий коммуникация ва ахборот технологияларининг, илм-фан ютуқларининг тезлик билан тарқалиши, турли қадриятларнинг умуминсоний негизда уйғунлашуви, цивилизациялараро мулоқотнинг янги сифат касб этиши, экологик офатлар пайтида ўзаро ёрдам кўрсатиш имкониятларининг ортиши-табиийки, буларнинг барчасига глобаллашув туфайли эришилмоқда".

Бундан келиб чиққан ҳолда глобаллашув деганда дунё миқёсида ягона иқтисодий-молиявий макон ва яхлит ахборот майдонининг шаклланиши жараёни тушинилади. Дастлаб, олимлар глобаллашувни кўпроқ иқтисодий жараён сифатида талқин қилишга мойиллик билдирган бўлсалар, охириги пайтларда турли фикрлар ва асарларда глобаллашувнинг сиёсатга, ахборот соҳасига, ва айниқса маънавий ҳаётга таъсири кенг ёритилмоқда.

Глобаллашувнинг маънавий ҳаётга таъсирининг ижобий томони билан бирга салбий томонлари ҳам борки, кўп минг майда, қолоқ этник гуруҳлар ва миллатларнинг маданияти, тили, расм-русумлари бу жараёнда катта миллатлар, йирик миллий маданиятлар бой тиллар билан рақобатлаша олмай, ўз-ўзидан фаол ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётдан четга чиқиб қолмоқда.

Бизга маълумки, маънавий асосдан маҳрум қилинган халқ яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва қабихлик ўртасидаги фарқни англай олмай қолади. Бундай миллат ҳар қандай хавф олдида ожиз ва химоясиз бўлиб қолади. Чунончи, собиқ совет тузими давридаги шунга ўхшаш феномен билан халқимиз юзма-юз келганини айтиб ўтиш жоиздир. Бунда мисли кўрилмаган космополитизм, яъни миллийлик омиллини менсимаслик, ватанпарварликни инкор қилиш, барча одамлар истиқбол тақдирини бирлигини рўқач қилган ҳолда, фақат "совет фуқаролиги"ни тан олиш нималарга олиб келганини гувоҳи бўлдик. Бир неча минг асрлар мобайнида шаклланиб келган миллий анъаналар, урф-одатларимиз, тилимиз, динимиз, маданиятимиз тазйиқ остига олиниб, СССР халқлари учун умумий бўлган "совет анъаналари", "совет байрамлари", "социалистик қадриятлар ", "социализм доҳийлари ", "умумий социалистик маданият ", "умумий тил" ва шунга ўхшаш омиллар жамият ҳаётининг асосига айлана борди. Натижада бу империя қисқа вақт ичида кулдан ясалган уй сингари қулаб тушди.

Биз нима учун тарихни ўрганамиз? Нима учун ўтмишни ҳозирги замон билан солиштирамиз? Чунки, ўтмишдаги хатоларни келажакда қайтармаслик, ўзимизга керакли хулосалар қилишимиз учундир. Демак, шўролар давридаги мафкуранинг миллий маънавиятимизга салбий таъсирини англаш эканмиз, бундай ҳолнинг яна такрорланишидан асранишимиз керак. Тарихий сабоқ ва бугунги воқелик шуни кўрсатадики, шиддат билан кечаётган глобаллашув жараёни авваламбор миллатлар истиқболига, уларнинг ўзлигини сақлаб қолишига хавф туғдирмоқда, десак муболага бўлмайди. Маънавий таҳдид ва

хушёрлик масаласи мустақиллигимизни кўлга киритган илк даврданоқ халқимиз диққат- марказида бўлиб келди.

Президентимиз бу муаммони ўз нутқ, маъруза ва асарларида, хусусан "Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари", "Жамиятимиз мафкураси – халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат қилсин", "Ўзбекистон XXI асрга интиломда", "Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир", "Ватанимизнинг тинчлиги ва ҳавфсизлиги ўз куч-қудратимизга, халқимизнинг буқилмас иродасига боғлиқ", "Ўзбек халқи ҳеч қачон ва ҳеч кимга қарам бўлмайди, "Юксак маънавий енгилмас куч" каби асарларида кенг ёритилган. Охирга йилларда, глобаллашув жараёнининг ахамияти сезиларли бўлиб келаётган бир вақтда миллий-маънавий хушёрлик муаммоси янгича мазмун касб этмоқда.

Ер юзининг турли минтақаларида содир бўлаётган, бутун инсониятга ҳавф солиб турган турли нохуш ҳодисаларни таҳлил қилган сари уларнинг барчасида, инсон омили бош сабабчи эканига амин бўламиз. XXI аср бошидаги тарихий тажриба шундан далолат берадики, муайян давлат ва миллатнинг ҳавфсизлиги, барқарорлиги, тараққиёти ҳамда истиқболи кўп жиҳатдан мазкур миллатга ҳавф солаётган таҳдидларни англаб етиш салоҳияти ва қобилияти даражасига боғлиқдир. Таҳдидга нисбатан бефарқлик, лоқайдлик ёки уни бутунлай сезмаслик оқибатида таназзулга учраган давлатлар ҳам бўлган. Аксинча, боқийликка дахлдор миллатлар ҳам борки, улар муваффақиятининг асосий омили таҳдидни олдиндан сезиб, унга ўз вақтида жавоб қайтаргани билан белгиланади. Бундай миллатни замон ва макон билан ҳамнафасликка эришган миллат, деб атасак хато бўлмайди.

Хўш, таҳдиднинг ўзи нимани англатади? Таҳдид деганда инсоннинг ҳаётий фаолияти, умуман яшашни чигаллаштирадиган, ҳамда муайян тарихий давр мобайнида аниқ мақсадга йўналтирилган ижтимоий тузилмани, тўғрироғи, давлатни сиёсий асосини заифлаштирилиши, емирилишига қаратилган маҳаллий, ҳудудий, минтақавий ва умумсайёравий салбий омилларнинг "тажовуз"и туфайли макон ва замонда вужудга келадиган маълум сиёсий-ижтимоий ва тарихий вазиятни тушиниш лозим.

Ҳозирги кундаги таҳдидлар ҳақида сиёсатчи олим Саъдулла Отамуротов ҳам шундай дейди: "Бугун амал қилатган таҳдидлар ниҳоятда тажоввузкор бўлиб, уларнинг инсон, миллат ва жамият тараққиётига таъсири ўта хатарли тус олмоқда. Улар нафақат инсон, миллат ва жамиятга, шунингдек, инсоният яратган бутун тамаддуднинг барбод бўлиши ҳавфини ҳам кусайтирмоқда. Афсуски, бугун инсониятнинг айрим қорчалонлари бу ҳалокатнинг олдини олишда яқдил бўлиш ўрнига, унинг янада авж олишда фаол иштирок этмоқда. Жумладан, "оммавий маънавият"ни шакллантираётган инсонлар истиқболда унинг қурбонига айланишни "сезмаган" ҳолда ҳаракат қилаётганини таъкидлаш мумкин".

XXI асрда дунё ҳавфсизроқ бўлиб қолмади. XX асрдан меърос бўлиб ўтган диний ақидапарастлик, терроризм, буюк давлатчилик шовинизми каби ҳавф-хатарлар рўйхати айрим кучларнинг сайъи-ҳаракати ўларок янгилари ҳисобига яна ҳам кенгайди. Ғарбона турмуш-тарзини тикиштириш, зўравонликни оқловчи фильмлар, беҳаё клиплар, миллий маданиятимизга ёт бўлган "байрамлар"нинг ҳаётимизга кириб келиши, "санъат дурдоналари"ни намоиш қилаётган биенналелар ўтказишни, гей парадларни тарғиб қилиш, оила институтининг қадрсизланиши каби ҳавф-хатарлар шундоқ ҳам безовта дунёнинг ташвишларини кўпайтиради.

Ҳозирда ана шу ғараз мақсадли кучларнинг яна бир қуроли- мусулмон давлатлари халқларининг эътиқодини сусайтириш мақсадида миссионерлик фаолияти юргизишдир. Мамлакатимиз баъзи ҳудудларида "пятедесятниклар", "Иегов гувоҳлари", "Тўлиқ инжил христианлари черкови"га мансуб ташкилотлар, Евангел-христиан-баптистлар черковлари Кенгашига тааллуқли диний ташкилотлар, Кришнани англаш жамияти вакиллари ва бошқаларнинг тарғибот-ташвиқот ишларини олиб бориши бежиз эмас.

Маълумки, маънавий-ахлоқий жабҳа ижтимоий ҳаётнинг энг консерватив макони бўлиб, ундаги модернизациялашув жараёни анча мураккаб ва тасодифга бой кечади. Бу жиҳат айниқса, глобаллашувнинг Ғарб маданияти, маънавий-ахлоқий анъаналар тарзида "ноғарбий маконлар"да яққол кўзга ташланади. Қалтис жиҳати шундаки, бугунги кунда, жаҳон маънавий муҳитини Ғарб андозалари асосида шакллантиришга зўр бериб уриниш миллатлар, халқлар ва цивилизацияларда норозиликни шакллантирмоқда. Айнан уларда қандайдир тескари куч, яъни Ғарб цивилизациясини йўқ қилиб, дунёни аксилгарғарбий тарзда ўзгартиришга бўлган интилиш мавжуд. Барча соҳаларда глобаллашувни рўқач қилиб, энг даҳшатлиси ундан қурол сифатида фойдаланиб, ўз мақсадига бўйсундириш глобаллашувни эмас, аксинча аксилглобализмни кучайтираётганлиги яққол кўриниб қолди.

Дарҳақиқат, "аксилглобализм" умуминсоний маънавиятга, халқлар ўртасидаги барча жабҳаларда яқинлашувга мутлақ зид жараён. Аксилглобализм кескин кўриниш касб этадиган бўлса, у ҳолда Ер куррасида асрлар оша шаклланиб келган цивилизациялар ҳамжиҳатлиги барбод бўлади. Бу умумпланетар жараён ҳар бир давлат, ҳар бир жамият, ҳар бир оила ва ҳар бир инсон учун катта талофат олиб келиши шубҳасиз.

Муаммони маънавий ҳавфсизлик ва миллий манфаатлар нуқтаи назаридан қарасак, қуйидаги ҳулосаларга келамиз.

Биринчидан, глобаллашувга миллий ҳавфсизлик манфаатларидан келиб чиқиб ёндашишга иккинчи алтернатив ижтимоий лойиҳани инсоният хали кашф қила олганича йўқ.

Иккинчидан, глобаллашув чегарадан чиқмаслиги, меъёрни унутмаслиги лозим. Акс холда у ўз аксига айланиб, дунё ҳавфсизлиги, барқарорлиги ва тараққиётини тамомила издан чиқариши мумкин.

Учинчидан, глобаллашув, энг аввало ўзига эмас, инсон манфаатлари ва фаровонлигига йўналтирилган бўлиши лозим.

Тўртинчидан, глобаллашув мафкуралашмаслаги, яъни конкрет гуруҳга хизмат қилмаслиги керак.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, глобаллашув жараёни айрим бақувват давлатлар ва куч марказлари измига олдиндан мўлжалланган ҳолда бўйсундирилиши натижасида ундан керагидан ортиқ ютган. Демак, дунё манфаатлари, аксинча, бу ўйинда ютқазган, яъни унинг бу тарздаги кўриниши ва фаолиятдан манфаатдор бўлмаган маконларга ажралиб бормоқда.

Глобаллашувнинг асл инсонпарвар моҳиятидан йироқлашган натижалари туфайли кўплаб, усиз ҳам жуда нотинч бўлиб қолаётган минтақаларда этносепаратизм авжига чиқмоқда. Этносепаратизм дунё ҳамжамияти томонидан қораланган бўлиб, унинг эндигина осойишталикка умид қилаётган маконларда миллатпарастликни, онгорти инстинктларни кўзғатиши, дунёда беқарорликни ўзаро ишончсизлик аломатларини кучайтиришини алоҳила таъкидламаслик мумкин эмас.

Бу тарзда глобаллашув ҳар бир шахс, оила, жамият ва давлат миллий манфаатларини кенгроқ миқёсда амалга ошириш ишига путур етказиши, уларнинг иқтисодий ва маданий ривожланишини боши берк кўчага киритиши мумкин. Ғарб намунасидаги капитализмни қарор топтириш негизида маданий гегемония ўрнатиш мақсади яширинганини ҳам унутмаслик керак. Бундай моддий ётга берилиш, нафсни кондириш, буюмпарастлик каби иллатлар сингдирмоқда. Эътибор бериб қарайдиган булсак у жамият ҳаётининг барча соҳаларида савдо-сотиқ муносабатлари устувор бўлмоқда, "емак ва томошалар" шиори остида инсонларда истеъмолчилик авж олдириляпти, "инсоннинг ҳамёни қаерда бўлса, унинг қалби ҳам ўша ерда" - деган ҳалокатли ғоя сингдирилмоқда. Молпарастлик ва худбинликнинг шу тариқа ҳаммабоп қадрият сифатида тиқиштирилиши эса маънавиятни қашшоқлантириб, маданий гегемония ўрнатиш учун қулай замин яратиши табиийдир.

Аслида эса истеъмолчилик руҳиятини авж олдириш, "роҳатланиш синоати"ни ривожлантириш оқибатида Ғарбда маънавий-ахлоқий таназзул кузатилмоқда. Қадриятлар тизими оёғи осмондан келиб, илгари фазилат саналган нарсалар айбга, авваллари гуноҳ сифатида қораланган ҳаракатлар фазилатга айлантириляпти.

Ҳозирда, башарият тараққиёти туфайли инсон онгини бошқариш технолагияларидан фойдаланиш имкониятлари ҳам чексиз кенгайиши жиддий ҳавотир уйғотади. Мазкур назарияларга хос умумий хусусият шундан иборатки, унинг муаллифлари онгни бошқариш учун аввал инсонларни тўдага, оломонга айлантириш зарурлигини, шундан кейин уларни исталган куйга солиш мумкинлигини илмий "асослаб" берадилар.

Шу нуқтаи назардан, бугунги воқелик ҳар қандай давлат олдида ғоявий-мафкуравий таҳдидларга муносиб жавоб бериш, инсон онги ва қалбини эгаллашга қаратилган ҳаракатларнинг пайини қирқиш, ахборот хавфсизлигини таъминлаш масаласини кўндаланг қилиб қўймоқда. Ўз тараққиётининг мураккаб босқичини бошидан кечираётган ёш мустақил мамлакатлар учун бу муаммо алоҳида долзарблик касб этади. Чунки мамлакат манфаатларига зид ахборот хуружлари, зарарли ғояларнинг тарқалиши бу мамлакатлар учун хавфли ва ҳалокатли тус олади.

“Ҳўш, юқорида айтилган маънавий таҳдидларга қарши тура оладиган мукамал тизим борми?” деган савол туғилади.

Мазкур саволга Юртбошимиз ўзининг «Юксак маънавият-енгилмас куч» асарида шундай ечим топади: маънавий хуружларга қарши шаклланган тизим бор, бу – инсонга ато этилган, эзгулик сари интилиб яшаш борасида неча минг йиллик тажриба, анъана ва қадриятларни ўзида мужассам этган маънавиятдир. Маънавиятли инсон ҳар қандай мафкуравий хуружлар, ёд ғояларга қарши тура оладиган ва ўз мустақил фикрига эга шахс сифатида намоён бўлади. Бундай фуқаролардан ташкил топган жамият ҳеч қачон таназзулга учрамайди.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А Юксак маънавият-енгилмас куч Т., "Маънавият" 2008
2. Пахрутдинов Ш. Тараққиётга таҳдид: назария ва амалиёт. 19-бет
3. Отамуротов С. Глобаллашув ва миллий-маънавий хавфсизлик. Т.: "O`zbekiston". 2013

СЕКЦІЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Sayyora Faxriddinova
(Navoiy, O'zbekiston)

ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA MEDIA-DARS NAMOIYISHINI YARATISH

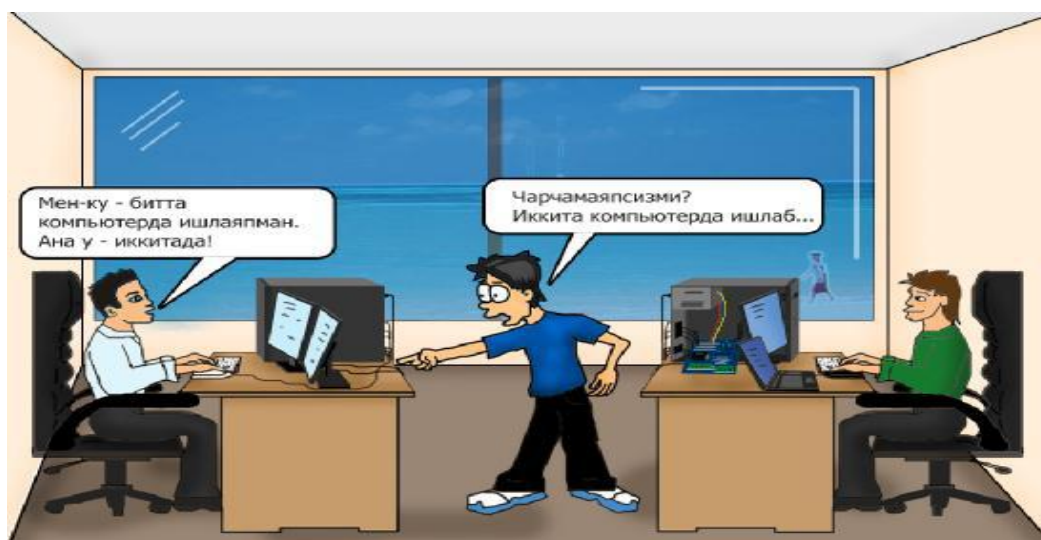
Hech kim uchun sir emas-ki, aksariyat hollarda kompyuter va unga yaqin texnologiyalarni o'quvchilar o'qituvchidan ko'ra tezroq o'zlashtirmoqdalar. Bu tabiiy hol. Agar o'qituvchi o'zining kompyuterni bilmasligi va uni hatto elementar darajada ham bilishni xohlamasa – bu achinarlidir.

Zamonaviy kompyuter jihozlaridan samarali foydalanish bo'yicha yuzlab sahifalardan iborat yo'riqnomalarni o'qishga vaqti yo'q o'qituvchilar uchun mo'ljallangan.

O'qituvchilar uchun fayllar («Provodnik», «Total Commander»), matnlar (MS WORD), jadvallar (MS EXCEL), elektron pochta (MS Outlook, OutlookExpress, The Bat va boshqalar), grafika va rasmlar (MS Paint), ovoz va video (kodeklar, pleyerlar, ovoz yozish va ishlov berish dasturlari) bilan ishonchli ishlash, ma'lumotlar ummoni bo'lmish Internetda (Internet Explorer, FireFox va boshqa brauzerlar yordamida) kerakli ma'lumotlarni topish, mediadars (MS PowerPoint namoyish) larni mustaqil ravishda tayyorlash uchun etarli bo'ladi va bu bilimlar barkamol avlod tarbiyalashda yordamchi vositaga aylanadi.

Kompyuterning qanday turlari borligini bilish, yangiliklardan xabardor bo'lish – hayot bilan, va eng muhimi, o'quvchilar bilan teng qadam tashlashga intilgan o'qituvchi uchun hayot qonuniga aylanishi lozim. Bugun yoshlarimizning o'zi qiziqqan va tanlagan sohalar bo'yicha ta'lim olishi, kasb-hunar egallashi, fan olimpiadalari, tanlovlar, sport musobaqalarida iqtidorini namoyon etishi uchun barcha imkoniyat yaratilgan. Bundan quvonmay, faxrlanmay bo'ladimi?!

Foydalanuvchiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan muvafaqqiyatli va samarali ishlash uchun kerakli ma'lumotlarni yetkazish, ya'ni, o'qituvchini o'zining fani bo'yicha mediadarslar yaratish va hech bo'lmaganda bitta kompyuter, proektor va ekranga ega sinflarda yoki o'quv-kompyuter sinflarida ulardan foydalanishga o'rgatish qo'llanmaning asosiy maqsadi qilib olingan.

Mediadars yaratish uchun taqdimotlar dasturi bilan ishlashni o'rganish lozim, Microsoft Windows tizimida bu PowerPoint dasturi, Linux (Doppix) asosidagi tizimlarda esa - OpenOfficeImpress dasturi (bu dastur Microsoft

Windows tizimida ham ishlaydi). Bular dasturlarning nomlanishi xolos, cho'chimang.

Mediadars yaratish jarayonida matnlar, rasmlar, ovoz, animatsiyalar bilan ishlashga to'g'ri keladi. Shuning uchun PowerPoint dasturi bilan ishlashdan oldin

yuqorida aytilganlarni mustaqil ravishda yaratish yoki Internetdan qidirib topishni o'rganib, so'ng taqdimotlar yaratishda foydalanish mumkin.

Shuning uchun barcha o'qituvchilar, informatika yoki kimyo, tarix yoki geografiya, matematika yoki chizmachilik fanidan dars berishidan qat'iy nazar

quyidagi dasturlar bilan ishlash to'g'risidagi ma'lumotlarni bilishi kerak

bo'ladi: taqdimotlar yaratish(media-dars),shablonlarni tanlash,animatsiya,slayd yaratish matn, ovoz, flesh-rolıklar qo'shish,taqdimot ketma-ketligi ,slaydlar animatsiyasini dasturlash taqdimot ko'rgazmasini yozib olish kabi.

Ba'zi bir foydali dasturlar, masalan, pdf formatidagi fayllarni o'qish uchun Acrobat Reader, audiopleerlar kabilarga ham batafsil to'xtalmaymiz, chunki ular bilan ishlash qo'llanma bilan tanishgandan so'ng oson va tushunarli bo'ladi, bunday dasturlarni o'qituvchilar mustaqil ravishda o'zlashtirib olishi taklif etiladi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari asosida ma'lumotlarni obrazlar ko'rinishida taqdim etish va fikrlash jarayonini tashkil etish o'quvchilarning aqliy rivojlanish darajasini yuqoriga ko'taribgina qolmasdan, an'anaviy o'qitish o'rtasidagi nisbatni o'zgartirishga ham olib keladi. Ehtimol bunday o'qitish an'anaviy metodikaga nisbatan ma'lumotlarni inson aqliy rivojlanishining yangi shahobchasiga mos keladigan obrazli ko'rinishda taqdim etishi, muloqot tillari bilan bog'liq muammolarni yechishga va jahondagi kommunikativ jarayonlarining rivojlanishiga olib kelishi mumkin.

O'quv materiallarini obrazlar ko'rinishida taqdim etish metodikasi yordamida o'quvchilar bilim olish jarayonining hamma tarkibiy qismlariga u yoki bu tarzda ta'sir etish mumkin. Ayniqsa, bu o'rinda o'quvchilarni o'quv materiallarini qabul qilish, ma'nosini anglash, esda qoldirish, ularni takrorlash kabi jihatlarni ko'rsatishi mumkin. Bundan tashqari, bu uslub o'quvchilarning o'qishga nisbatan emosional yondashishini rivojlantiradi va ularni ko'p vaqt sarf qilmasdan o'quv materiallarini o'zlashtirishiga erishishni ta'minlaydi. Bu sifatlarni ana'naviy o'qitish va yangi metodika bilan taqqoslab ko'ramiz.

Ana'naviy o'qitish metodikasida o'quv materiallari asosan matn va formulalar ko'rinishida berilib, o'quv materiallarini namoyish qilish imkoniyati deyarli mavjud emas. Bunday ko'rinishda berilayotgan o'quv materiallarini o'quvchi tomonidan o'zlashtirish asosan ketma-ket ravishda amalga oshiriladi, shu sababli ularni esda qoldirish va o'zlashtirish juda sust bo'ladi.

Yangi o'qitish metodikasida o'quvchilarga berilayotgan materiallarni qayta kodlashtirish va o'zlarining modelini yaratish masalalari yuklanmaydi. Bu o'qitish metodikasida o'quv materiallari matn va formula ko'rinishi bilan bir qatorda, obrazlar ko'rinishida ham taqdim etiladi. Bu ma'noda axborot texnologiyalari asosida o'quv materiallarini obrazli ko'rinishda taqdim etishda ularga har xil ko'rinishdagi ranglar, harakat, ovoz kabi elementlarni kiritish o'quvchilarning o'quv materiallarini qabul qilish jarayoni samaradorligini oshirish bilan birga, berilayotgan materiallarni tahlil qilish, taqqoslash hamda abstraksiyalash kabi muhim sifatlarni rivojlantiradi. O'quv materiallarini obrazlar ko'rinishida taqdim etish uchun ularni axborot texnologiyalaridan foydalanib, elektron-didaktika asosida elektron kitob, darslik, kurs va virtual stend ko'rinishida yaratish yuqorida qo'yilgan masalalarni ijobiy xal etishga olib keladi.

Pedagogik yondashish o'quv jarayoniga didaktik maqsadlarni qo'llashga asoslangan. Informasion yondashish bo'lsa, o'ziga xos o'qitish muhitini yaratishga asoslangan bo'lib, unda pedagogik texnologiyalardan foydalanilganda o'rganish jarayonida kompyuterda modellashtirilgan obyektlarning ichki, tashqi xossalarni dinamik suratda ko'rsatish bilan o'quvchi-talabalarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi, mustaqil ishlash uchun sharoit yaratish bilan bir qatorda, intellektual rivojlanish uchun imkoniyat yaratadi. Informasion yondashish asosan axborot texnologiyalarining vositalari orqali amalga oshiriladi.

Kasb ta'limi muammolariga qaratilgan ilmiy izlanishlar o'tkazishdan maqsad o'qitish va o'rgatishning samarali metodlarini ishlab chiqish va amalda qo'llash, texnik vositalarni qo'llashga doir masalalarni yechimini topishdan iborat. Ilmiy izlanishlar olib borish uchun o'qituvchida fanning mazmunini chuqur bilish talab etiladi. Kupchilik bo'lajak pedagoglar talabalik vaqtlaridayok pedagogik izlanishlar bilan shugullanadilar. Fan bo'yicha uslubiy kursatmalar, maketlar, mustaqil ishlar uchun materiallar tayyorlaydilar. Ilmiy anjuman va seminarlarda ma'ruzalari bilan qatnashib, o'zlaring pedagogik mahoratlarini oshirib boradilar.

Ilmiy pedagogik izlanishlar jarayonini shartli ravishda quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin:

O'qituvchi adabiyotlarni o'rganish jarayonida quyidagilarni aniqlash kerak:

- o'rganilayotgan muammo to'g'risida adabiyot muallifining fikr mulohazasi;
- o'rganilayotgan muammo to'g'risida usullardan farqli ravishda kiritgan takliflari;
- adabiyotlarda qaysi asosiy masalalar yoritilmagan;
- muammoni yechish uchun olib boriladigan izlanishlar.

Quyidagilar o'qitish jarayonida yuzaga keladigan muammolardir:

- o'qituvchi dars jarayonida duch keladigan qiyinchiliklar
- kamchilik va qiyinchiliklarning yuzaga kelish sabablari

1. O'qitishni bosqichma-bosqich tashkil etish

Dalillarni taqqoslash orqali asoslangan taklif beriladi.

2. Izlanish natijalarini rasmiylashtirish va o'quv jarayonida qo'llash maxsus fanlarni o'qitish metodikasida ilmiy izlanishlarning umumiy va maxsus usullari qo'llaniladi.

Umummilliy usullarga nazariy izlanish, kuzatish, suhbat, va tadqiqotlar kiradi.

Nazariy usul- adabiyotlardan o'rganish va tahlil qilish hamda pedagogik tajribalar asosida olib boriladigan izlanishlar. Adabiyotlar ustida ishlashda kitob va jurnallar, maqolalar va patentlar, ilmiy ishlar, to'plamlar va kataloglar, internet tizimidan olingan ma'lumotlardan foydalaniladi.

Kuzatish- odatda, tabii kuzatish orqali talabalarning fanlarni o'zlashtirishlari, ularning xulq-atvori va muomalasidagi o'zgarishlarni hisobga olish va tegishli ta'lim-tarbiya ta'sirini ko'rsatish yo'llarini belgilash uchun

qo'llaniladi. Bu usul tadqiqotchining pedagogik tajribaning muayyan bir tomoni va hodisalarini biror maqsadni ko'zda tutib idrok etish tashkil etadi.

Bunda kuzatishlar tezligi va soni, kuzatish obyekt, vaqti, pedagogik vaziyatlarni kuzatish uchun ajratiladigan tavsif va hokozolar hisobga olinadi.

Qayd qilish usuliga qarab kuzatishlar turlarga bo'linadi. Bevosita va bilvosita qayd qilish usuli tadqiqotchiga real pedagogik jarayonda kuzatuvchining xatti-harakatlari kabilarni yozib qo'yish imkonini beradi.

Bevosita qayd qilish usuli biror-bir xodisaning oqibatlarini haqidagi daliliy vositasida olishga imkon beradi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti asrida kuzatishning vizual usullari xilma-xil texnik vositalari (Kinofilm, video tasvir, tele ko'rsatuv) foydalanish orqali tobora ko'p qollanmoqda.

Suhbat usuli- so'rashning bir turi bo'lgani holda tadqiqotchining jiddiy tayyorgarlik ko'rishi talab etiladi. Chunki u tekshirayotgan shaxs bilan bevosita aloqada bo'lish vaqtida og'zaki suhbat tarzida, suhbatdoshning javoblarini yozmasdan lekin muomila shaklida qo'llaniladi.

Suhbat usulida – o'qituvchilar va talabalar jamoasi bilan ota-onalar va keng jamoatchilik bilan yakka va guruh tarzida ish olib borilganda qo'llaniladi. Suhbat usulidan farqli ravishda intervyu olish usuli oldindan belgilangan savollarni izchillik bilan bayon qilishni nazarda tutadi. Bunda javoblar magnit tasmasiga yokikassetalarga yozib olinadi. Hozirgi kunda ommaviy so'rash nazariyasi va amaliyotida intervyu olishning ko'p usullari mavjud.

Bular :

- guruhlar tarzida;
- jadal;
- sinov va h.k.

Talabalarning ijodini o'rganishda – ularning o'ziga xos individual tartibdagi faoliyatlariga doir omillar tahlil qilinadi, xulosalar yasaladi.

Pedagogik so'rash usuli-tadqiqotchilarning boshqa kishilardan pedagogik tajribaning biror tomoni yoki hodisalar haqida axborot olish jarayoni bu usulning asosini tashkil qiladi. So'rash usulida savollarning mantiqiy o'ylangan tizimi, ularning aniq ifodalanishi, nisbatan kamchilig(3-5ta) nazrda tutiladi. Shuningdek, qat'iy shakldagi javobni (ha, yoq) ham taqozo etadi.

Test, so'rovnomalar- so'rovnoma, ya'ni anketa usuli ilmiy farzning yangiligini aniqlash, yakka yoki guruh holdagi talabalarning fikrlarini, qarashlarini, qanday kasblarga qiziqishlarni, kelajak orzu-istaklarni bilish va tegishli xulosalar chiqarish, tavsiyalar berish maqsadida o'tkaziladi. Test savollardan ko'zlangan maqsad oz vaqt ichida talabalarning yoppasiga baxolashdir. Mutaxassislarining bilimini va dunyo qarashini aniqlash uslublardan biri-bu test yordamidagi sinovdir.

Test yordamida sinov talaba yoki mutaxassisning bilimi, ilmi, ma'naviyati hamda yoshlarning qaysi yo'nalish va mutaxassislika layoqati borligini, iqtidorini zudlik bilan aniqlash yoki baxolashga imkon beradi. Test yordamida bilimlarni baxolashning pedagogik nuqtayi nazrdan yutuqlari kamchiliklar keltirilga va baxolash jarayonini EHM yordamida bilimlarni baxolashning pedagogik takidlangan. Test savollari va masalarining aniqligini sabab, uning qisqa va lo'ndaligi, umumiy javoblar ichida tog'ri javobning borligi va ularning talabalarga ko'rsatma bo'lib xizmat qilishi, uning topishmoqli o'yinga o'xshashligi va javobni topishda xotira, ichki tuyg'u va topqirlikni qo'l kelishidir. Test savollarini chop etish talabalarning mustaqil ishlashini yanada faollashtiradi.

Hozirgi axborot texnologiyalari asosida ishlab chiqilgan pedagogik dasturiy vositalar da multimedia elementlaridan foydalanib, elektron o'quv adabiyot, kurs, kitob va virtual stendlar yaratish imkoniyatlari mavjud.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. A.A.Radugi "Pisixologiya i prdagogika". 2003y. Moskva
2. Bakiy R. "Kompyuterlashtirilgan o'quv jarayoning inson mashina sistemasi sifatidagi ayrim muammolari". Toshkent 2000y.
3. A.T.Kenjabeov, M.Yu.Jumaniyazova, M.A.Tillashayxova. Informatika va axborot texnologiyalari. O'quv qo'llanma. T.-2013.

Muqaddas Jumaniyozova, Shamshod Yuldoshov
(Toshkent, O'zbekiston)

O'ZBEKISTONDA SOLIQ TIZIMIDAGI KOMMUNIKATSION TEXNOLOGIYALARINING RIVOJLANISHI

Hayotimizda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o'rni ortib borayotgani zarur axborotlardan tezkor xabardor bo'lish, turli interaktiv xizmatlardan foydalanish imkonini bermoqda. Soliq tizimining moddiy-texnik bazasi tobora mustahkamlanayotgani zamonaviy va ilg'or komputer texnologiyalaridan unumli foydalanish imkonini bermoqda. Prezidentimiz Islom Karimovning 2012-yil 21-martda qabul qilingan «Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yanada joriy etish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi hamda 2012-yil 30-oktabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi davlat soliq xizmati idoralari axborot-kommunikatsiya tizimi faoliyati samaradorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorlari soliq tizimida muhim ahamiyat kasb etayapti.

Davlat soliq qo'mitasi axborot bazasi yagona interaktiv davlat xizmatlari portaliga ulangani natijasida interaktiv xizmat ko'rsatish tezligi va sifati yanada oshdi. Qo'mitaning markaziy apparati hamda tizimdagi barcha hududiy soliq organlari lokal va korporativ tarmoqqa hamda internet, elektron hujjat aylanishi tizimiga ulangan.

Bunday imkoniyatlar davlat soliq xizmati organlarining o'zaro aloqalari samaradorligini sezilarli darajada oshirish, ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish jarayonlarini avtomatlashtirishga sharoit yaratdi. Eng muhimi, bu vaqt va moddiy resurslarni tejash bilan birga, soliq sohasida qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlar, qarorlar ijrosi samaradorligini oshirish, soliq siyosatini yanada liberallashtirishga yo'l ochmoqda.

Davlat soliq xizmati organlarida soliq ma'murchiligini amalga oshirish maqsadida 30 axborot tizimi va 33 turdagi interaktiv xizmat joriy etilgan. Yaratilgan axborot tizimlari soliq ma'murchiligini avtomatlashtirishga xizmat qilsa, joriy etilgan interaktiv xizmatlar aholi va tadbirkorlik subyektlariga masofadan turib ma'lumotlar taqdim etishga, hisobotlarni hamda murojaatlarni qabul qilishga imkon yaratayapti.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2007 yil 23 avgustda qabul qilingan "Davlat va xo'jalik boshqaruvi, mahalliy davlat hokimiyati organlarining axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda yuridik va jismoniy shaxslar bilan o'zaro hamkorligini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida Davlat soliq qo'mitasiga 10 turdagi interaktiv davlat xizmatlari ko'rsatishni yo'lga qo'yish vazifasi yuklatilgan edi. Bu vazifaning bajarilishi natijasida soliq to'lovchilar o'z ofislarida turib, davlat soliq organlari faoliyati haqida axborot olish, ularga rasman murojaat etish, o'zaro hisob-kitoblar va soliq solish bo'yicha normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida ma'lumotlar olish, moliyaviy va soliq hisobotlarini hamda yillik daromadlar to'g'risidagi deklaratsiyalarini elektron shaklda taqdim etish imkoniga ega bo'ldi.

Buning uchun soliq to'lovchilardan elektron raqamli imzo talab etiladi. Ushbu xizmat yo'lga qo'yilgach, ro'yxatga olingan elektron raqamli imzolar soni 2008-2010 yillar mobaynida 5,7 barobar oshgan bo'lsa, soliq hisobotlarini elektron shaklda taqdim etgan korxonalar soni so'nggi uch yil mobaynida 13,8 barobar ko'paydi.

Elektron imzoga ega bo'lish ish yuritishning tez va tejamkor usulidir. Elektron imzoga ega bo'lgan subyektlarning safi kengayib borayotgani hisobotlar topshirish va hujjat almashinuvini yengillashirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Soliq hisobotlarini electron shaklda qabul qilish tizimining asosiy maqsadlari:

- Soliq ma'murchiligi tizimini takomillashtirish, soddalashtirish va shuningdek barqarorligini ta'minlash;
- Soliq qonunchiligi buzilishiga yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan mantiqiy xatoliklarning oldini olish;
- Tadbirkorlik subyektlari tomonidan moliyaviy va soliq hisob-kitob qilishda yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan xatoliklarni oldini olish;
- Taqdim etilgan soliq va moliyaviy hisobotlarni avtomat tarzda tahlil etib, ularning shaxsiy hisob varaqalariga o'tkazish.

Elektron raqamli imzo(ERI) – electron hujatdagi mazkur electron hujat axborotini ERI yoqib kalitidan foydalangan holda maxsus o'zgartirish natijasida hosil qilingan hamda ERI ochiq kaliti yordamida electron hujatdagi axborotda xatolik yo'qligini aniqlash va ERI yopiq kalitining egasi ni identifikatsiya qilish imkoniyatini beruvchi imzodir.

Ayrim hollarda, u yoki bu tashkilotga "Soliq to'lovchining Davlat Soliq qo'mitasi tomonidan ro'yxatga olinganligi va ung identifikatsiya raqarmi berilganligi to'g'risida"gi guvohnmaning nusxasini taqdim etishga to'g'ri keladi. Bunday hollarda vaqtni tejash maqsadida, Davlat Soliq qo'mitasi tomonidan "STIRingizni aniqlang" interaktiv xizmati orqali guvohnoma shakllantirib, chop etish imkoniyati yaratildi.

Buning uchun "STIRingizni aniqlang" interaktiv xizmati orqali jismoniy shaxs o'ziga tegishli identifikatsiya raqamini aniqlagandan so'ng, "Guvohnomani shakllantirish" tugmasini bosishi va hosil bo'lgan faylni chop etishi mumkin bo'ladi.

2014-yilda «Yakka tartibdagi tadbirkorlardan hisobotlarni elektron shaklda qabul qilish va qayta ishlash», «Soliq qarzi mavjud emasligi to'g'risida elektron ariza orqali ma'lumotnomalar berish» va «O'z biznesingni yarat» kabi interaktiv xizmatlar joriy etildi. Bu xizmatlardan aholi va tadbirkorlar bugungi kunda keng foydalanayotgani kuzatilmoqda. O'tgan yil yakuniga ko'ra soliq to'lovchilarning 91 foizi soliq hisobotlarini elektron ko'rinishda taqdim etgan bo'lsa, joriy yilning birinchi choragi yakuni bo'yicha bu ko'rsatkich 97 foizga yetdi.

Qo'mita tomonidan ko'rsatilayotgan interaktiv xizmatlar natijasida qog'oz, transport va pochta xarajatlari kamayishi hisobiga soliq to'lovchilarning 2014-yil davomida 12,9 milliard so'm, 2015-yil boshidan buyon esa 4,9 milliard so'm mablag'i tejaldi. Shu jumladan, o'tgan yilda 248,7 tonna, joriy yil boshidan beri 104,7 tonna qog'oz iqtisod qilindi.

Yaratilayotgan bunday keng imkoniyatlar tufayli soliqqa oid saytdan foydalanuvchilar soni yildan-yilga ortib bormoqda. O'tgan yili 28 milliondan, joriy yilning o'tgan davrida esa 13 milliondan ortiq murojaat qayd etilgani buning yaqqol tasdig'idir. Davlat soliq qo'mitasining matbuot xizmatidan ma'lum qilishlaricha, hozir soliq idoralarda qariyb 8 ming kompyuter mavjud bo'lib, ular ishlab chiqilgan dasturiy mahsulotlardan to'laqonli foydalanish imkonini bermoqda.

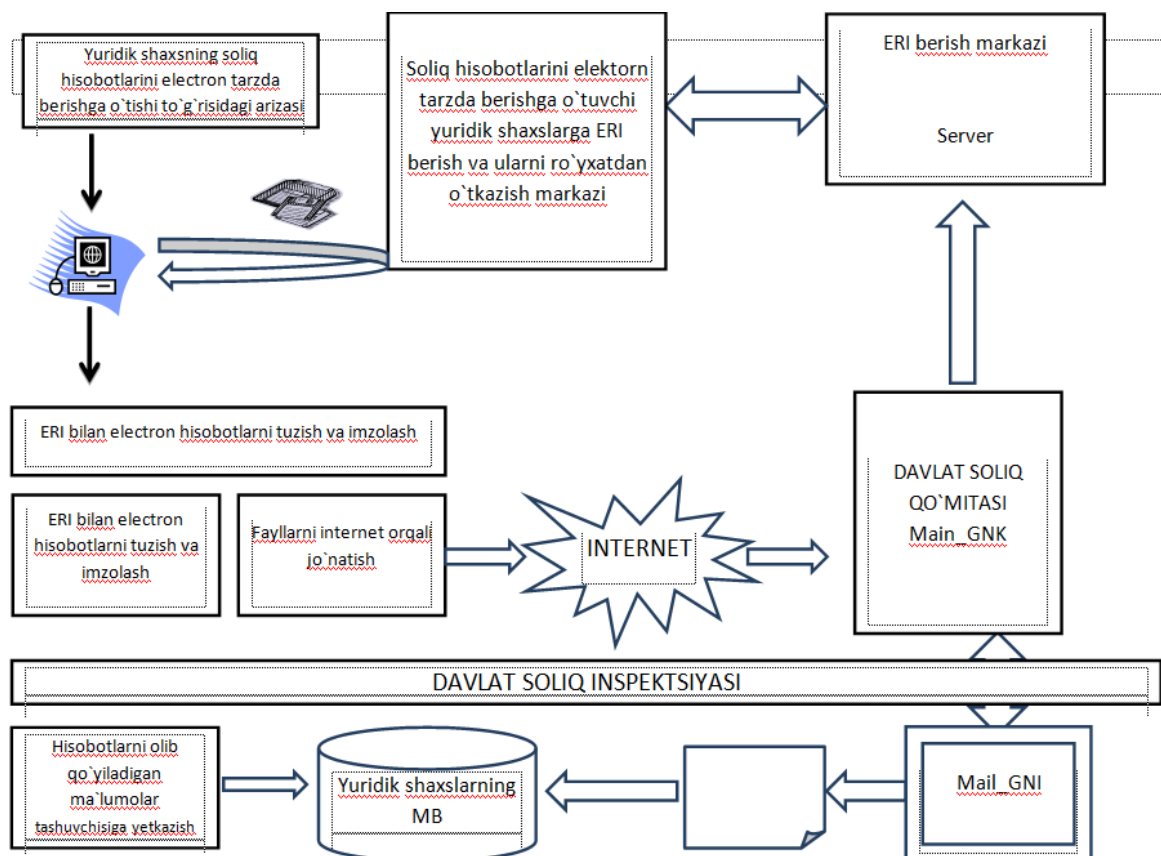
Xodimlarning kompyuter savodxonligini oshirish, ularni sohadagi yangiliklar bilan tanishtirish, zarur dasturlar bilan ishlashga o'rgatish maqsadida mamlakatimizda davlat soliq qo'mitasi va soliq inspeksiyalari tomonidan muntazam o'quv seminarlari tashkil etilib kelinmoqda. 2015-yil yanvar-aprel oylarida soliq hisobotlarini electron tarzda taqdim etish afzalliklarini keng ommaga targ'ib etish masalalariga bag'ishlangan 54 ta seminar o'tkazilib, ularga 5 ming nafardan ziyod tadbirkorlik subyektlari jalb etildi. Ushbu mavzuda mutaxassislar tomonidan 70 ta radioeshittirish tayyorlandi, maqolalar chop etildi.

Mazkur targ'ibot-tushuntirish ishlarida soliq hisobotlarini elctron ko'rinishda taqdim etishning afzalligi, imkoniyati va qulayliklari, soliq qonunchiligiga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar, amaldagi imtiyozlar va yanigliklar to'g'risida soliq to'lovchilarga keng tushunchalar berib borilyapti.

Ilgari budjet va budjetdan tashqari maqsadli jamg'armalarga inkassa topshiriqnomalarini qo'yish uchun 1,5 mingga yaqin soliq inspektori jalb etilar edi. "Soliq qarzini elektron inkassa topshiriqnomalari orqali undirish" dasturiy mahsuloti amaliyotga joriy etilgach, buni har bir inspeksiyada bir xodim uddalamoqda. Qolaversa, 2013

yil davomida 3256 mingta inkassa topshiriqnomalarini chop etish uchun 6512 ming dona qog'oz hamda printer texnikasi, butlovchi materiallar uchun 250 million so'm sarflangan bo'lsa, bu jarayon elektron shaklga o'tkazilishi natijasida 35-40 tonna qog'oz tejaldi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini barcha sohalarga izchil tatbiq etish ish va xizmatlar samaradorligini oshirish, vaqt va qog'ozni tejashda alohida ahamiyat kasb etadi. Prezidentimiz rahnamoligida mamlakatimizda mazkur yo'nalishda amalga oshirilayotgan keng ko'lamlı ishlar yuksak samara bermoqda.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. www.uza.uz (O'zbekiston axborot agentligi rasmiy web-sayti)
2. www.lex.uz (O'zbekiston Respublikasi Qonunchiligi milliy bazasi rasmiy web-sayti).
3. A.T.Kenjaboev, M.Yu.Jumaniyazova, M.A.Tillashayxova. Informatika va axborot texnologiyalari. O'quv qo'llanma. T.-2013.

**Мукаддас Джуманиязова, Элёр Хужаназаров, Сироч Сайфиёв
(Ташкент, Ўзбекистан)**

РОЛЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ

Цель информатизации общества - создание гибридного интегрального интеллекта всей цивилизации, способного предвидеть и управлять развитием человечества. Образовательная система в таком обществе должна быть системой опережающей. Переход от консервативной образовательной системы к опережающей должен базироваться на опережающем формировании информационного пространства нашего образования и широком использовании информационных технологий.

Развитие информационных технологий в Узбекистане ставит серьезные проблемы перед нашим образованием. Начиная с 1991 года, сумма знаний в обществе возрастает вдвое каждые 2 года. Изменится и структура знаний: доля традиционных знаний уменьшится с 70 до 40%, прагматических - с 15 до 10%, но возрастет доля новых знаний - с 5 до 15% и знаний, направленных на развитие творческих способностей личности - с 3 до 25%.

Современное образование является поддерживающим, перспективное образование должно стать в информационном обществе опережающим. Такое развитие информационного пространства требует обеспечения как психологической, так и профессиональной подготовленности всех участников образовательного процесса. В условиях радикального усложнения жизни общества, его технической и социальной инфраструктуры решающим оказывается изменение отношения людей к информации, которая становится важнейшим стратегическим ресурсом общества. Успешность перехода к

інформаційному обществу существенным образом зависит от готовности системы образования в кратчайшие сроки осуществить реформы, необходимые для ее приспособления к нуждам информационного общества.

По существу, речь идет о решении проблемы качественного изменения состояния всей информационной среды нашего образования в сопряжении с наукой и общественной практикой, а также в сопряжении с мировой высшей школой и мировой наукой. Решение этой задачи открывает новые возможности для ускоренного прогрессивного индивидуального развития каждого человека в системе образования и для роста качества совокупного общественного интеллекта, что в перспективе окажет свое положительное влияние на все стороны общественной жизни Узбекистана.

Эффективность процесса информатизации непосредственно зависит от эффективности процессов создания и использования информационного ресурса, т.е. всего информационного потенциала общества. Информационный ресурс фактически есть совокупность информации о прошлом и настоящем опыте человечества, база для воспроизводства новой информации.

По развитию информационного общества Узбекистан отстал от многих западных стран. Это можно легко пронаблюдать на примере общего индекса зрелости информационного общества (Information Imperative Index). Он состоит из 20 четко сформулированных показателей из трех областей: социальной, информационной и компьютерной. Социальные показатели состоят из законодательной базы, регулирующих норм и политических факторов. Информационный показатель состоит в основном из сектора информатики и информационного бизнеса (программное обеспечение, мультимедиа и т.д.). Компьютерный показатель отражает объем и насыщенность рынка оборудования, такого как РС, Интернет, мобильные телефоны и пр. Узбекистан находится на 36 месте из 54 стран, т.е. в группе III. Наилучшие показатели в Узбекистане достигнуты в информационной сфере 22 место, затем идет социальная сфера 37 место, и наихудший уровень наблюдается в компьютерной сфере 46 место.

Основным средством информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) для информационной среды любой системы образования является персональный компьютер, возможности которого определяются установленным на нем программным обеспечением. Основными категориями программных средств являются системные программы, прикладные программы и инструментальные средства для разработки программного обеспечения. В современных системах образования широкое распространение получили универсальные офисные прикладные программы и средства ИКТ: текстовые процессоры, электронные таблицы, программы подготовки презентаций, системы управления базами данных, органайзеры, графические пакеты и т.п.

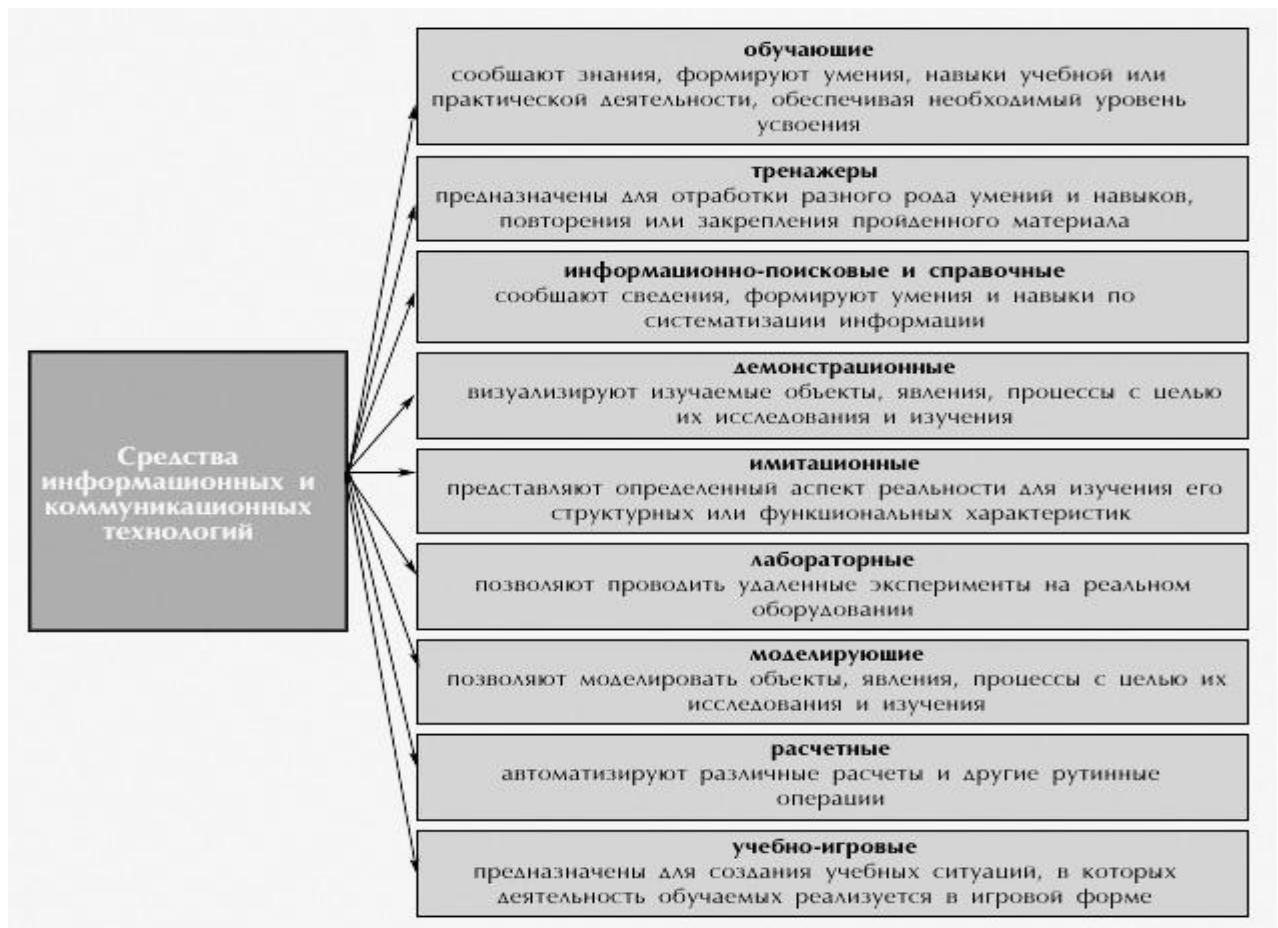
С появлением компьютерных сетей и других, аналогичных им средств ИКТ образование приобрело новое качество, связанное в первую очередь с возможностью оперативно получать информацию из любой точки земного шара. Через глобальную компьютерную сеть Интернет возможен мгновенный доступ к мировым информационным ресурсам (электронным библиотекам, базам данных, хранилищам файлов, и т.д.). В самом популярном ресурсе Интернет – всемирной паутине WWW опубликовано порядка двух миллиардов мультимедийных документов.

С появлением новых алгоритмов сжатия данных доступное для передачи по компьютерной сети качество звука существенно повысилось и стало приближаться к качеству звука в обычных телефонных сетях. Как следствие, весьма активно стало развиваться относительно новое средство ИКТ – Интернет-телефония. С помощью специального оборудования и программного обеспечения через Интернет можно проводить аудио и видеоконференции.

С помощью сетевых средств ИКТ становится возможным широкий доступ к учебно-методической и научной информации, организация оперативной консультационной помощи, моделирование научно-исследовательской деятельности, проведение виртуальных учебных занятий (семинаров, лекций) в реальном режиме времени.

Существует несколько основных классов информационных и телекоммуникационных технологий, значимых с точки зрения систем открытого и дистанционного образования. Одними из таких технологий являются видеозаписи и телевидение. Видео пленки и соответствующие средства ИКТ позволяют огромному числу студентов прослушивать лекции лучших преподавателей. Видеокассеты с лекциями могут быть использованы как в специальных видеоклассах, так и в домашних условиях. Примечательно, что в американских и европейских курсах обучения основной материал излагается в печатных изданиях и на видеокассетах.

Мощной технологией, позволяющей хранить и передавать основной объем изучаемого материала, являются образовательные электронные издания, как распространяемые в компьютерных сетях, так и записанные на CD-ROM. Индивидуальная работа с ними дает глубокое усвоение и понимание материала. Эти технологии позволяют, при соответствующей доработке, приспособить существующие курсы к индивидуальному пользованию, предоставляют возможности для самообучения и самопроверки полученных знаний. В отличие от традиционной книги, образовательные электронные издания позволяют подавать материал в динамичной графической форме.

Классификация средств ИКТ по области методического назначения:**Дидактические задачи, решаемые с помощью ИКТ**

- Совершенствование организации преподавания, повышение индивидуализации обучения;
- Повышение продуктивности самоподготовки учащихся;
- Индивидуализация работы самого учителя;
- Ускорение тиражирования и доступа к достижениям педагогической практики;
- Усиление мотивации к обучению;
- Активизация процесса обучения, возможность привлечения учащихся к исследовательской деятельности;
- Обеспечение гибкости процесса обучения.

Использование современных средств ИКТ во всех формах обучения может привести и к ряду негативных последствий, в числе которых можно отметить ряд негативных факторов психолого-педагогического характера и спектр факторов негативного влияния средств ИКТ на физиологическое состояние и здоровье обучаемого.

В частности, чаще всего одним из преимуществ обучения с использованием средств ИКТ называют индивидуализацию обучения. Однако, наряду с преимуществами здесь есть и крупные недостатки, связанные с тотальной индивидуализацией. Индивидуализация свертывает и так дефицитное в учебном процессе живое диалогическое общение участников образовательного процесса - преподавателей и студентов, студентов между собой - и предлагает им суррогат общения в виде "диалога с компьютером".

Использование информационных ресурсов, опубликованных в сети Интернет, часто приводит к отрицательным последствиям. Чаще всего при использовании таких средств ИКТ срывается свойственный всему живому принцип экономии сил: заимствованные из сети Интернет готовые проекты, рефераты, доклады и решения задач стали сегодня уже привычным фактом, не способствующим повышению эффективности обучения и воспитания.

Из этого следует, что в нашей республике нужно уделять внимание на большое развитие информационной телекоммуникационной инфраструктуры и аппаратное обеспечение. Это требует значительных финансовых средств и пока не окупается на коммерческой основе, необходимы существенные бюджетные ассигнования в эту область. Реализация такой программы позволит по-новому организовать учебный процесс, увеличив нагрузку на самостоятельную работу обучаемого, на основе которого сейчас идет работа в нашей республике.

Современные инструментальные средства позволяют реализовать всю гамму компьютерных обучающих средств. Однако их использование требует достаточно высокой квалификации пользователя.

Наряду с этим мы не должны забывать негативное влияние ИКТ во всех сферах обучения и направлять студентов в правильном использовании. Этот процесс может дать наилучшее развитие использования ИКТ в преподавании.

Литература:

1. Джуманиязова М.Ю., Эркинова Н.Ф. Использование информационных технологий в образовании. Сборник статей. Республиканская научно-практическая конференция. Стр.91-94.

Р.Ж. Жексембаева
(Талдықорған, Қазақстан)

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ДАЯРЛЫҒЫН АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНЫП ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттық мәліметтер ағыны күшейген заманда ақыл-ой мүмкіндігін қалыптастырып, адамның қабілетін, талантын дамыту білім беру мекемелерінің басты міндеті болып отыр. Ол бүгінгі білім беру кеңістігіндегі ауадай қажет жаңару педагогтың қажымас ізденімпаздығы мен шығармашылық жемісімен келмек. Қазіргі кезде егемен елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, Қазақстан әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Себебі, білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болуда.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды педагогикалық тұрғыдан дұрыс пайдалана білу білім алушының жадына, эмоциясына, ынтасына, қызығушылығына әсер ете отырып, оның интеллектуалдық мүмкіндіктерін күшейтуге көмектесіп, білім алушының танымдық және жұмысының өнімділік әрекеттерін қайта құру шарттарын қалыптастырады.

Білім беруді ақпараттандыру үдерісі пән мұғалімдеріне, әдіскерлерге, білім мекемелерін басқарушыларға ақпараттық технологияны өз қызметтеріне жан-жақты пайдалану саласына үлкен талап қояды.

Қазақстан Республикасы білім беру жүйесін ақпараттандырудың Мемлекеттік бағдарламаларының негізгі міндеттерінің бірі ретінде мамандардың осы сала бойынша біліктілігін көтеру және қайта даярлау қарастырылған. Аталған міндеттерді жүзеге асыру мақсатында мамандардың біліктілігін көтеру және қайта даярлау бойынша курс тақырыптарының мазмұны өзгертіліп, жаңаланды. Оның негізгі мазмұны білім беру мекемелерінің қызметкерлерінің кәсіби шеберлігін жаңа ақпараттық технологияны пайдалану бойынша жетілдіруге, басқаша айтқанда, білім беруді ақпараттандыруға сай мамандарды жан-жақты даярлауға бағытталған.

Бүгінгі күні ақпараттық технология кең көлемде оқыту мен педагогикалық ұйымдастыру қызметінде барлық оқу орындарында қолданылады. Қоғамды ақпараттандыру үдерісі және олармен тығыз байланысты білім беру іс-әрекеттері түрлерін ақпараттандыру, ақпараттық технологияларды жаппай тарату мен жетілдіру үдерісімен сипатталады. Осындай технологиялар қазіргі кездегі ашық және қашықтан білім беру жүйесінде ақпаратты таратуда және педагогпен білім алушының бірлескен әрекетін қамтамасыз етуде белсенді түрде қолдана бастады. Қазіргі заман мұғалімі ақпараттық технологиялар біліммен ғана емес, сонымен қатар, оны өзінің кәсіби қызметінде пайдалануға мамандануы қажет[1].

Тәжірибе жүзінде дәлелденгеніндей, кез келген педагогпен әкімшіліктің өз қызметтеріне компьютерді пайдалануы олардың әлемдік ақпараттық кеңістікке енуде ақпараттық мәдениетінің қалыптасатынымен өлшенеді. Сонымен бірге, бұл жағдайда, инновациялық әдістер мен құралдарды оқу үдерісіне пайдалану білім алушылардың мектеп пәндерін игеруде қызығушылықтарын арттыруда. Ақпараттық-коммуникациялық технологияны оқу-тәрбие үдерісіне пайдалану оның келесі педагогикалық мүмкіндіктерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді:

1. Білім алушының дайындық деңгейін, ынтасын және қабылдау жылдамдығын ескеру арқылы жаңа материалды меңгертуге байланысты оқытуды ұйымдастыру және оқыту үдерісіне ақпараттық технологияның мүмкіндіктерін пайдалану;
2. оқытудың жаңа әдістері мен формаларын (мәселелік, ұйымдастырушылық-іс-әрекеттік компьютерлік ойындар және т.б.);
3. мәселелік, зерттеу, аналитикалық және модельдеу әдістерін қолдану арқылы классикалық әдістерді жетілдіру;
4. ақпараттық технология құралдарын (жаңа типті компьютерлер, телекоммуникация, виртуальды орта және мультимедиа-технология) пайдалану арқылы оқу үдерісінің материалдық-техникалық базасын жетілдіру.

Мамандардың біліктілігін көтеру міндеттерін шешуде оқу үдерісінде ақпараттық және коммуникациялық технологияларды пайдаланудың келесі мүмкіндіктері ұсынылады:

- ақпараттық мәдениет элементтерін қалыптастыруда білім мекемелерінің мамандарының қажеттілігін қанағаттандыру: информатика, ақпараттық және желілік технологиялар саласы бойынша жаңа білімдер алу;
- информатика мұғалімдерінің біліктілігін көтеру және қайта даярлау;

- білім беру жүйесін басқару мамандарын және пән мұғалімдерін жаңа ақпараттық технологияны өз қызметтеріне еркін пайдалана білуге үйрету;
- информатика пәнін оқытудың көкейкесті мәселелері бойынша информатика мұғалімдері үшін тәлімнама өткізу және оны ұйымдастыру;
- ара қашықтықтан оқыту формаларына мұғалімдердің қызметін бағыттау;
- облыстағы білім беру мекемелерін ақпараттандырудың ғылыми-әдістемелік бағыт бойынша жетекшілік ету;
- облыстың біртұтас білімдік желісінің ақпараттық ресурстарын қалыптастыру;
- оқу үдерісі мен ғылыми-әдістемелік жұмыстарға жаңа ақпараттық технологияны қолдану негізінде олардың озық тәжірибелерін тарату.

Педагог мамандарды ақпараттық-коммуникациялық технология негізінде дайындауда келесі қағидалар негізге алынған:

- *вариативтілік* — әрбір білім беру қызметкерлерінің жасақтаған материалдарына сәйкес біліктілікті көтеру жүйесін бағыттау;
- *болашаққа негізделген* — күтілетін нәтижені анықтайтын кезеңдік бағдарламалардың бағытын орнықтырады және жеке тұлғаға бағытталған курстың жалпылама мақсатын анықтайды;
- *рефлексивті-креативті* — ақпараттық технологияларды меңгерту білімдерін ұйымдастыруда курстың бағыты даралық-шығармашылық негізге бағытталуы қажет;
- *эргономикалық* — нақтылы мәселелерді үйренуге қажетті уақыт мөлшері талап етіледі;
- *ізгіліктілік* — бейімделген оқыту жүйесін құруды талап етеді, біліктілікті көтеру жүйесінің құрылымы мен нақтылы нәтижесін анықтау;
- *тәжірибеге бағытталған* – оқыту көздерінің бірі ретінде оқытушылардың тәжірибесі қолдану идеясы жүзеге асырылады және нақтылы іс-әрекеттер бойынша тыңдаушылардың танымдық үрдісінің өзара байланыстылығы мен олардың жеке тұлға ретінде қалыптасу деңгейі анықталады;
- *жекелеген кеңес беру* - тыңдаушыларға кеңес беру ұсынылады. Ол мына бағытта жүргізіледі: әрбір тыңдаушының өзіндік ерекшелігін ескере отырып қойылған нәтижелерге жетуге байланысты игерілетін мәселелердің мазмұны мен оған қолданылатын тиімді әдіс-тәсілдер.

Білім беру қызметкерлерін қайта даярлау практикалық және жобалық сипатты анықтайды. Ол ақпараттық және коммуникациялық технологияны қолдану тәжірибесі, сабақты ақпараттық ортаға бейімдеп, жобалау және т.б. жұмыстарды қамтиды [2].

Ақпараттық мәдениетті дамыту қазіргі педагогтың ақпараттық құзырлығына қойылатын талаптарына сай анықталады:

0. қазіргі білім беру жүйесіндегі ақпараттық кеңістік туралы біртұтас түсінікті қалыптастыру (бүкіләлемдік ақпараттық ресурстарға бағдарлау, ақпараттарды іздеу алгоритмі мен ақпараттарды аналитикалық-синтетикалық тұрғыдан өңдеу әдістерін меңгерту);
1. ақпараттық (дербес жағдайда, компьютерлік) сауаттылық: оқу-әдістемелік, озық тәжірибелерді зерттеу, ғылыми-зерттеу нәтижелерін түрлендіру мен технологияларды қолдану әдістерін, қолданбалы программалық құралдарды, жаңа программалық құралдарды меңгерту;
2. өз қызметтеріне жаңа ақпараттық технологияның мүмкіндіктерін пайдалану: жаңа ақпараттық технологияның мүмкіндіктері туралы білім, коммуникациялық қызметтерді пайдалану дағдысы, білім беру үдерісінің ерекшеліктерін ескере отырып, педагогикалық программалық құралдарды қолдану және оларды өз қызметтерімізге сәйкес бейімдеп пайдалану [3].

Ақпараттық қоғам жағдайында педагог мамандардың ақпараттық-коммуникациялық құзырлығын қалыптастыру көрсеткіштері төмендегідей:

- білім беру жүйесінің әлемдік ақпараттық кеңістікке саналы түрде енуін қамтамасыз ету;
- ақпараттардың шексіз көлемі мен осы ақпараттарды аналитикалық түрде өңдеуді қамтамасыз етуге даярлау;
- ақпараттық ортада жеке тұлғаның шығармашылық сапасын дамыту мен қалыптастыру және өзіндік ақпараттық ортаны құру дағдыларын қалыптастыру;
- ақпараттық ортада коммуникативтік мәдениетті қалыптастыру;
- ақпараттық ортада өзара байланыс қызметтерін қалыптастыру;
- ақпараттық ортада ақпаратты алу, таңдау, сақтау, қабылдау, түрлендіру, жіберу және бір-бірімен сабақтастыру мәдениеттерін қалыптастыру;
- интерактивтік телекоммуникациялық технологияларды (Интернет, қашықтықтан оқыту және т.б.) қолдануға даярлау;
- ақпараттық-білімдік ортаны модельдеу мен жобалау қабілетін қалыптастыру және осы дағдыны өзіндік кәсіби қызметтеріне қолдануға даярлау.

Білім беру мекемелерінің басшылары мен пән мұғалімдері үшін мазмұндық құрылым келесі деңгейлер негізінде анықталады:

1. *Педагог мамандардың қызметіне ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану бағытындағы элементарлы-бейімделген деңгейі.* Бұл деңгейде келесі мазмұндар қарастырылады: компьютермен және оның құрылғыларымен жұмыс жасау техникасы, компьютерлік техниканы қолдану мүмкіндіктері, оқу үдерісіне қолданбалы программалық құралдарды қолдану дағдылары. Сонымен бірге, білім беруді ақпараттандыруды нормативтік-құқықтық жағынан қамтамасыз ету, ақпараттық-

комунікаційна технологія білім беру жүйесіне енгізудің тұжырымдамалық негіздері, білім беруді басқару жүйесіндегі ақпараттық технологиялар және т.б қарастырылады.

2. *Қызметтік-ізденістік деңгей.* Мұнда педагог мамандар ақпараттық технологиямен жұмыс жасау негіздерін практикалық түрде меңгереді. Сондықтан жұмыс орындарын автоматтандыру үрдісін құру технологиясы және мультимедиялық электрондық оқу құралдарын жасақтау алгоритмі сияқты мәселелер қозғалады. Сонымен бірге келесі сипаттағы мәселелер де қарастырылады:

- білім беруді ақпараттандырудың теориялық негіздері;
- білім беру жүйесіне ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізудің психологиялық-педагогикалық негіздері;
- педагог мамандардың біліктілігін көтеру жүйесіне ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктерін қолданудың дидактикалық шарттары;
- ақпараттық технология негіздерін оқытуда жобалау және интерактивтік әдістерді қолдану негіздері;
- басқарудың ақпараттық жүйесін автоматтандыру моделі және оқу үдерісін ақпараттандыруды дамыту технологиясы.

3. *Жүйелік-шығармашылық деңгей.* Мұнда электрондық оқу-әдістемелік құралдарын жасақтау алгоритмі, автоматтандырылған жұмыс орнын жасақтау технологиясы қарастырылады.

Сонымен бірге, педагог мамандардың біліктілігін және курстың сапалық өлшемін айқындайтын компьютерлік тест сұрақтарын құрастыру алгоритмі түсіндіріледі.

Оқу үдерісінде пайдаланылатын мультимедиялық үйретуші программалардың, тексеру программаларының электрондық оқулықтардың өскелең өмір талаптарына сай дайындалып, компьютерді оқыту құралы ретінде пайдалана алатындай деңгейде болуы керек.

Қортындылай келе, ақпараттық-коммуникациялық технология келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын, педагогикалық жағдай жасау үшін тигізер пайдасы аса мол. Ақпараттық технология құралдарын қолдану білім беру саласында көптеген өзекті маңыздылыққа қол жеткізіп отырғаны белгілі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Е.С.Полат, М.Ю.Бухаркина, М.В.Моисеева, А.Е.Петров.// Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие для студентов пед.вузов и системы повышения квалификации педагогических кадров, под редакцией Е.С.Полат – Академия, 2001. С.272.
2. Морева Н. А. // Педагогика среднего профессионального образования: Учеб.пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений. М.: Академия, 2001. С. 26.
3. Введение в педагогическую деятельность: Учеб.пособие для студ. высш. пед. Учеб.заведений. М.: Академия, 2002. С. 66.

Ірина Калінчик, Любомир Витвицький
(Київ, Україна)

ПРОГНОЗУВАННЯ ЕЛЕКТРОСПОЖИВАННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ ШТУЧНИХ НЕЙРОННИХ МЕРЕЖ

Вступ. Прогнозування споживання електроенергії у великих енергоємних галузях промисловості вимагає передових інтелектуальних методів, таких як штучні нейронні мережі (ШНМ). Одною з основних характеристик в промисловості є неоднорідність: продукції, обладнання, технологій, процесів і використанням енергії. Крім того промисловість включає не тільки виробництво, але і допоміжну діяльність з низьким енергоспоживанням.

Споживання електроенергії у енергоємних галузях має більшу неоднорідність і зміни, ніж в не енергоємних галузях промисловості, що робить ШНМ ідеальним методом для прогнозування [1-3].

Штучна нейронна мережа. Загалом, ШНМ це прості математичні методи, призначені для виконання різних завдань. Сьогодні ШНМ може бути налаштована в різних механізмах для виконання цілого ряду завдань, включаючи розпізнавання образів, інтелектуальний аналіз даних, прогнозування та моделювання процесів. ШНМ складаються з атрибутів, які призводять до вдосконалення рішень в тих випадках, коли потрібно вивчити лінійне або нелінійне перетворення. Деякими з цих атрибутів є: здатність до навчання, узагальнення, паралельна обробка і витримка похибок. Ці атрибути дозволяють ШНМ вирішувати складні методичні проблеми точно і гнучко.

ШНМ складається з ряду взаємозв'язаних нейронів. Є багато різновидів з'єднань під різні типи дослідження, однак тут ми будемо обговорювати тільки один тип мережі, який називається багатощаровий перцептрон (БШП). У цій мережі, дані безперервно рухаються вперед до виходу без будь-якого зворотного зв'язку.

Алгоритм. Пропонується наступний алгоритм роботи ШНМ для моделювання споживання електроенергії в енергоємних виробництвах. Спочатку визначається кращий тип мережевої архітектури з використанням різних ШНМ-БШП підходів. Крім того, використовується середня відносна похибка (СВП) для вибору кращої мережі. Далі найкраща мережа порівнюється з фактичними даними випробувань і регресії з використанням СВП. Алгоритм полягає в наступному:

1. Визначаються вхідні та вихідні величин для моделі.

2. Здійснюється збір вхідних даних - передісторії (ВД) за весь допустимий попередній період, що описують відношення між вхідними і вихідним величинами.

3. Розділюються ВД на два набори даних: навчальний (НД) і тестовий (ТД). Оціночний набір даних береться з навчального набору, який повинен охоплювати весь діапазон результатів. Дані для перевірки вибираються з найближчого періоду до поточного часу.

4. Розробляється традиційна регресійна модель з навчального набору даних. Далі виконується прогнозування електроспоживання для тестового набору.

5. Методом ШНМ оцінюється відношення між вхідним і вихідним значеннями. Для знаходження відповідного числа прихованих вузлів, потрібно повторити ці кроки, використовуючи різні архітектури і навчальні параметри для мереж з кількістю прихованих вузлів від одного до q .

Значення q може бути зміненим, якщо після пройдених кроків, необхідна мінімальна відносна похибка не була досягнута. Надалі:

- A. Вибирається архітектура та навчальні параметри.
- B. Здійснюється навчання моделі з використанням навчального набору даних (НД).
- C. Виконується оцінка моделі з використанням тестового набору даних (ТД).
- D. Вибирається краща архітектура мережі (ШНМ) з тестового набору даних з необхідною похибкою.
- E. Виконується дисперсійний аналіз для тестового набору даних, щоб формально перевірити і оцінити результатів ШНМ.

Для оцінки електроспоживання енергоємного об'єкта задаються вхідні та вихідні змінні моделі [4]:

- ЦЕ: Ціна на електроенергію в кожному секторі;
- КЕ: кількість споживачів електроенергії в кожному секторі;
- ІЕ: інтенсивність електроспоживання;
- ЕС: Споживання електроенергії в кожному секторі (кВт*год).

Перші три змінні визначені в якості вхідних параметрів, а остання змінна є вихідним параметром. На наступному етапі, ми попередньою опрацюємо дані для того, щоб отримати кращі результати. Для цього дані повинні бути в нормовані в діапазоні [0,1].

З цією метою зазвичай можуть бути використані різні методи нормування. Найбільш часто використовуваний метод нормалізації, який включає в себе відображення даних лінійно протягом певного діапазону, в результаті чого кожне значення змінної X перетворюється наступним чином:

$$x' = \frac{x'_{max} - x'_{min}}{x_{max} - x_{min}} \cdot (x - x_{min}) + x'_{min} =$$

$$= \frac{x'_{max} - x'_{min}}{x_{max} - x_{min}} \cdot x + \left(x'_{min} - \frac{x'_{max} - x'_{min}}{x_{max} - x_{min}} \cdot x_{min} \right) =$$

$$= M \cdot x + \Delta$$

де x_{max} і x_{min} є максимальне і мінімальне значення очікуваних відповідних змінних. x'_{max} , x'_{min} - бажані значення діапазону перетворюваної змінної. M є коефіцієнтом масштабування, а Δ - зміщенням. Діапазон приблизно 0,1 - 0,9 підходить для перетворення змінної на чутливому діапазоні передавальної сигмоїдної функції.

Робота алгоритму ШНМ. Зібрані дані розділені на дві групи. Перші 21 рядків даних були відібрані для навчання (НД), а решта 4 рядки даних були застосовані для тестування результатів ШНМ (ТД).

Результати кращих п'яти моделей та їх відносних похибок наведені в Таблиця 1. Ці результати отримані з 4 рядів тестових даних. Де відносна похибку визначають як середню відносну похибку, яка для кожної моделі розраховується за наступною формулою:

$$e = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \frac{|ЕС_{прогнозоване,i} - ЕС_{фактичне,i}|}{ЕС_{реальне,i}}$$

де $ЕС_{прогнозоване,i}$ - розрахункове споживання електроенергії і $ЕС_{фактичне,i}$ - дійсне значення споживання електроенергії.

Таблиця 1. Результати використання різних БШП

	Номер БШП моделі				
	1	2	3	4	5
Кількість нейронів у першому прихованому шарі	3	3	3	2	2
Кількість нейронів у другому прихованому шарі	2	2	2	0	0
Метод навчання БШП	Щільне поширення +	Зворотнє поширення (ЗП) +	ЗП + імпульсний	ЗП + імпульсний	ЗП + імпульсний

	імпульсний коефіцієнт + ваговий розпад	імпульсний коефіцієнт + ваговий розпад	коефіцієнт	коефіцієнт + ваговий розпад	коефіцієнт
Середня відносна похибка	0,1	0,2	0,3	0,4	0,4

Видно, що перша модель з двома прихованими шарами і (5-3-2-1) нейронів з методом використання імпульсного коефіцієнта і вагового розпаду навчання має меншу помилку, ніж інші моделі.

Результати БШП мереж в порівнянні з нелінійною регресійною моделлю, показано в Таблиця 2. Розглянуто три категорії похибок, а саме: середня абсолютна похибка (САП), середнє квадратичне відхилення (СКВ) і середня відносна похибка (СВП). Ми можемо легко побачити, що результати БШП мають менше помилок, ніж в нелінійній регресійній моделі. На рисунку 1 представлено порівняння цих відхилень для БШП і регресійної моделі.

Таблиця 2. Порівняння ШНМ та регресійної моделі

Рік	Фактичне значення	ШНМ результат	Регресійний результат
2011	15 340,00	15 285,00	16 792,00
2012	14 856,00	14 860,00	16 188,00
2013	14 370,00	14 350,00	15 583,00
2014	14 574,00	14 070,00	15 094,00
Середня відносна похибка		0,1	7,0

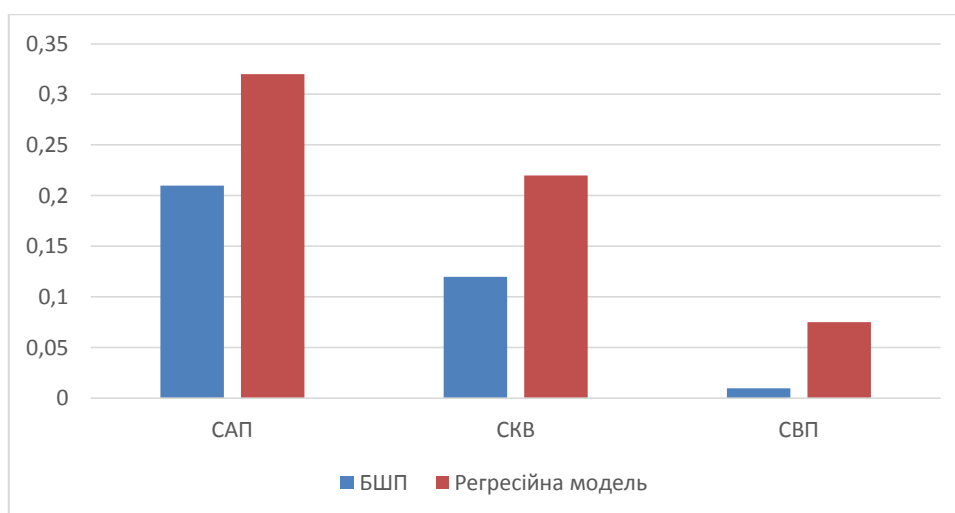

Рисунок 1. Порівняння похибок результатів БШП та регресійної моделі

Висновок. Показані переваги результатів ШНМ порівнюючи з фактичними даними і звичайною регресійною моделлю. Мережа БШП з 5-3-2-1 схемою показала найкращий результат прогнозування з абсолютною похибкою 0,01 для тестових даних. Крім того, було показано, що підхід ШНМ даного дослідження краще визначає значення для споживання електроенергії для галузей промисловості з високим енергоспоживанням.

Література:

1. Azadeh A., Ghaderi S.F., Sohrabkhani S. Annual electricity consumption forecasting by neural network in high energy consuming industrial sectors. *Energy Conversion and Management* 2008; 49: 2272–2278.
2. Yalcinoz T, Eminoglu U. Short term and medium term power distribution load forecasting by neural networks. *Energy Conv Manage* 2005; 46:1393–405.
3. Chow TW, Leung CT. Neural network based short-term load forecasting using weather compensation. *IEEE Trans Power Sys* 1996; 11:1736–42.
4. Planning and Budget Organization. Formulating econometric model for supply and demand. Technical report, Research Institute of Planning and Development, Iran; 1988.

Науковий керівник:

кандидат технічних наук, доцент Калінчик Василь Прокопович.

А.Қ. Қойшыбекова
(Талдықорған, Қазақстан)

БІЛІМ БЕРЕТІН ПОРТАЛ БІЛІМ БЕРЕТІН АҚПАРАТТЫҚ ОРТАНЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰРАУШЫСЫ

Қоғамды ақпараттандырудың негізгі салдарының бірі қатынастарды виртуальдандыру болып саналады. Виртуальдық қатынас Интернет дәуіріндегі дәстүрлі өзара әрекеттестікті дамытудың кезекті

кезеңі болып саналады да ең алдымен адамзаттық қарым-қатынастың ортақ формасын пайдаланумен, ақпарат көздерін және ақпаратты алу тәсілдері мен өнімге айналдыруды кеңейтумен, қоғамдағы білім берудің рөлін өзгертумен ерекшеленеді.

Білім беру сферасына ақпараттық-қатынастық технолдогияларды кеңінен енгізу кезінде Қазақстанның біртұтас ақпараттық білім беру кеңістігін құрылымдау бойынша білім алушылар мен оқытушылардың оған тиімді желілік қатынас құруын қамтамасыз ету, мұндай білім беретін ортаға кіруге оқу мекемелерінің уақыты мен қаржы шығынын айтарлықтай қысқарту сияқты өзара байланысты бірқатар күрделі мәселелер пайда болады.

Білім беру еркін ресурсты жүзеге асыруға, электрондық ақпараттық білім беретін ресурстарды және ақпаратты талдау мен өзіндік оқудың практикалық машықтарын қалыптастыратын, өз бетімен жұмыс істеуге ынталандыратын оқытудың әдістерін білім беру процесінде қолдану технологиялары мен пайдалану әдістемелерінің тиімділігін арттыру есебінен білім алатын әрбір адам мен әрбір мұғалім үшін таңдау өрісін кеңейтуге мүмкіндік тудыруы тиіс. Азаматтардың әлеуметтік жинақылығын қамтамасыз ету міндеті білімнің барлық саласы бойынша жазба өзекті ақпаратқа қатынас құру жүйелерін жетілдіруді талап етеді.

Осы мәселелердің барлығы осылай немесе басқаша түрде ақпарат пен қызметті желілік орталарға орналастыру, желіге бағыт көрсету, ресурстарға қатынас құру мен пайдаланушылардың өзара әрекеттестігін қамтамасыз ету мәселелеріне саяды.

Осы мәселелерді шешуге бағдарланған қазіргі заманның аспаптары порталдар жүйесі болып саналады, олар

бағыт көрсетуді (іздістіру іс-әрекеттерінің кең спектрі мен мамандандырылған құралдардың негізінде) және

ресурстарға қатынас құру мен пайдаланушылардың өзара әрекеттестігін қамтамасыз етеді.

Портал – бұл шапшаң қатынас құруға, дамыған пайдаланушылық интьерфейске және алуан түрлі мәліметтің, қызметтер мен сілтемелердің кең ауқымына ие болатын желілік телеқатынастық торап, бұл бағыт көрсету мен баптауға қарапайым интьерфейс арқылы ақырғы пайдаланушыға ұсыну үшін ресурстарды біріктірудің, ақпарат көздерін таңдаудың парасаттық аспабы [1].

«Портал» термині алғашқыда архитектура саласына жатқан болатын, ол ғимараттағы ең басты, шерулік кіретін жерді білдіреді. Интернеттің орталықсызданған табиғаты алғашқыда оған арнаулы кіретін жерді ұйғармаған болатын. Ұзақ уақыт бойы іс жүзінде Интернетке кірудің жалғыз ғана нүктелері іздістіру мәшинелері мен каталогтар болды. Сонымен, Интернеттегі «портал» терминімен алғашқыда AOL, Excite, Yahoo, MSN секілді сайттарды атай бастады, атап айтқанда пайдаланушылардың көпшілігі оларды желіге өздерінің саяхатын жөнелту нүктесі ретінде қолданды. Мұндай бірлестік сайттар эволюциясының ақырғы кезеңі горизонталь пайдаланушылық порталдарды дайындау болды.

Қазіргі заманғы Интернет-порталдар анықтамалық, талдаушылық, қатынастық, білімдік және басқадай ақпараттық қызметтер көрсетуге бағдарланған жеткілікті түрде ірі және күрделі желілік ақпараттық-технологиялық кешендер болып табылады. Дайындау кезінде терең және жан-жақты тұжырымдамалық зерттеу жолдары мен бірлестік ақпараттық желілерді құру мүмкіндіктерін, бағыты әртүрлі салалық пен аймақтық ақпараттық желілік ресурстарды қалыптастыру тәсілдерін ғылыми-әдістемелік және технологиялық негіздеуді талап етеді.

Біртұтас автоматтандырылған ақпараттық жүйені (БААЖ) құру, бағдарламалық-аппараттық құралдар мен мамандандырылған ақпараттық жасақтама бар болуы кезінде, білімдік процестің ақпараттынастық ортасының табысты жұмыс істеуіне негіз болып саналады. Білімдік процестің ақпараттынастық ортасының жұмыс істеуі кезінде оқу орны бөлімшелерінің жеке ақпараттық желілерінде көлемі кез келген ортақ ақпараттық ресурстардың міндетті түрде бар болуы ұйғарылады. Бұл ақпараттық ресурстар тұтастай оқу-тәрбие процесі мен ғылыми-педагогикалық зерттеулердің құрылымы мен мазмұны туралы мағлұматтар сияқты, оқу процесі мен ғылыми-педагогикалық зерттеулерді ұйымдық сүйемелдеуді, оқу процесінің ақпараттық-әдістемелік жасақтамасын автоматтандыруды, ғылыми зерттеулерді және нақты ерекше ғылыми-зерттеу мәселелері мен оқу мақсатының педагогикалық міндеттерін шешу процестерін басқаруды қамтамасыз ететін қосымша бағдарламаларды да қамти алады [2].

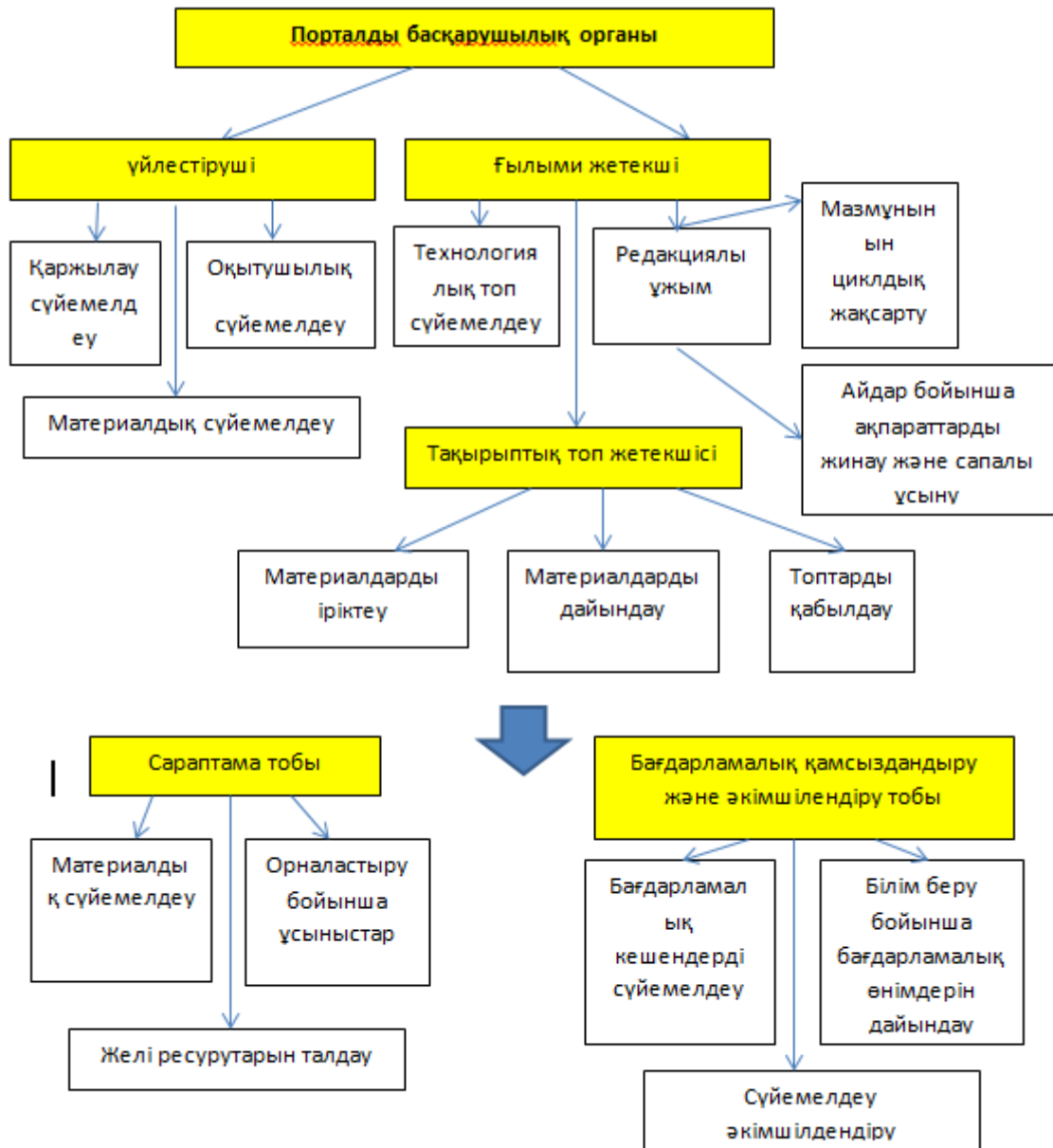
Қашықтықтан оқытудың ақпараттынастық ортасының жұмыс істеуінің негізгі міндеті қазіргі уақытта бар ғылыми-педагогикалық мақсаттағы үлестірілген ақпараттық ресурстарды тиімді пайдалану негізінде білім алушылардың қажетті мұқтаждықтарын қанағаттандыру үшін барлық жағдайды қамтамасыз ету болып саналады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, ұйымдастыру және атқарушы блоктарынан тұратын білім беретін порталдың құрылымы анықталды (1-сурет). Білім беретін порталдың ұйымдастыру құрылымы келесі құрамнан тұрады: Порталдың ғылыми-әдістемелік кеңесі – порталдың бас басқарушы органы. Порталды дайындау мен жұмыс істеуі бойынша жұмыстарды Үйлестіріші жалпы басшылықты және порталды дайындау мен оның қалыпты жұмыс істеуі үшін қажетті жағдайларды (порталды қаржылық, материалдық және құқықтық сүйемелдеу) қамтамасыз етеді.

Порталдың ғылыми жетекшісі:

Порталдың айдарындағы ақпаратты жинау мен сапалы ұсынуды жасақтайтын және айдардың мазмұнын динамикалық жаңартуға жауап беретін порталдың редакциялық алқасын қалыптастырады;

білімдік материалды іріктеу мен дайындау бағыттары бойынша тақырыптық топтардың жетекшілерінің кандидурасын ұсынады және білім беретін мекемелердің ең тәжірибелі педагогтарынан топтарды қалыптастыруды бақылайды;

Сурет 1 - Оқыту порталының ұйымдастырушы құрылымы

Білімдік порталдардың маңызды сипаттамалары келесілер болып саналады :

- ақырғы пайдаланушылар үшін тұлғаландыру – порталдың клиенттік орны жеке пайдаланушыларға немесе қоғамдастыққа тағайындалды ма, содан тәуелсіз, портал өзінің сыртқы түрін, мазмұны мен қосымша интерфейсін әркім үшін жеке дара баптауға мүмкіндік беруі тиіс;
- клиенттік орынды ұйымдастыру – ақпараттық артық жүктеуді болдырмауға мүмкіндік беретін пайдаланушының жұмыс істеу орны – ақпараттық ресурстарға қатынас құруы ең қолайлы және біріккен түрде ұйымдастырылған болуы тиіс;
- ресурстарды үлестіру – пайдаланушылардың әр түрлі санаттарының қолдары жететіндей порталды біршама деңгейлерге бөлудің мүмкіндіктерін қамтамасыз ету. Мысалы, кейбір деңгейлерге тек басшылар ғана қатынас құра алады. Порталдарды пайдаланушылардың ұқсастықтарын қамтамасыз етуді, яғни серверде тең түпнұсқалықты, біртұтас тіркеуді, қатынас құру құқықтарының картасын жасауды және т.б. қолдауы тиіс;
- жұмыстардың орындалуын қадағалау – бұл нақты адамның порталды пайдалану басында тағайындалатын порталды тұлғаландыру үшін маңызды сипаттама және оның мүдделері туралы ақпараттың жиналу шамасы бойынша артып отырады;
- мәліметтер қоймасынан ақпаратты бейнелеу және белсенді қатынас құру – көптеген гетерогендік көздерден (жазба мәліметтерден, көп өлшемді мәліметтер базасынан, құжаттарды басқару жүйелерінен, Web-серверлерден, жаңалықтар арналарынан және т.б.) ақпаратты бейнелеу мен қатынас құруды қамтамасыз етуге порталдың қабілеттілігі, сондай-ақ негізін қалаушы фактор болып саналады;

- керекті адамдар мен ақпаратты оқшаулау және табу – пайдаланылатын іздестіру тетігі белгілі бір тақырыппен байланысты сарапшыларды, қоғамдастықтар мен контентті енжар хабарлайтын және табатын да, белсенді түрде табатын да құралдарды қамтамасыз етеді.

Сонымен, іделінетін ақпаратты және осы құрылымның негізгі сипаттамаларын алу үшін, «портал» ұғымының анықтамасынан шыға отырып, кіру нүктесі ретінде порталдарға ұсынылатын келесі талаптарды бөліп алуға болады :

- сансыз көп пайдаланушыларға қызмет көрсету;
- ақпараттың кең спектрі;
- негізгі желілік форматтарды қолдау;
- тұлғаландырудың кең мүмкіндіктері;
- әр түрлі ақпараттық ресурстардың (құрылымдалған, құрылымдалмаған, мәліметтер туралы мәліметтердің) көздері ретінде пайдаланылатын қолайлы және тиімді іздестіру тетіктерін іске асыру, алынған мәліметтердің дұрыстығы мен толықтығын бағалау;
- қауіпсіздікті қамтамасыз етудің бағдарламалық және физикалық тәсілдерін (түпнұсқалығын тағайындау, қатынас құруды басқару, мәліметтердің құпиялығы мен бүтін мәнділігін және т.б.) пайдаланып сақталынатын ақпаратты қорғауды қамтамасыз ету;
- кіріктіру – біртұтас интерфейс арқылы пайдаланушылардың барлық қосымша бағдарламалармен және ақпараттық ресурстармен өзара әрекеттестік мүмкіндіктерін қамтамасыз ету;
- сақталынатын ақпаратты санаттарға бөлу – санаттарға жіктеу, дербес іздестірудің нәтижелерін санаттарға жіктеудің автоматтандырылған іс-әрекеттері;
- парасаттық талдау қосымшалары – білімдерді басқару жүйесі [3].

Порталдың негізгі құндылығы оны «контенттер» деп аталатын ақпараттық толтырылуымен анықталады. Бұл ұғымға, басқаша айтқанда, порталға орналастырылған ақпаратқа қатыстының барлығы, оның ақпараттық ресурстары кіреді.

Кез келген порталдың мақсаты – бұл ең алдымен нақты пайдаланушыға оған қажетті ақпаратты ең аз уақыт ішінде және маңызды емес материалдарды қосымша шығынсыз қарап шығуды, әр түрлі интерфейс арасындағы ауыстырып қосуларды және т.б. ұсыну .

Портал құрылысының түйінді ұғымдарының бірі бола отырып, контент қатысушыны порталға «байлайтын» құлшыныстың негізгі құралы болып табылады, сондықтан әлдеқашан бар құрылымдардың арасынан оны тиімді түрде бөліп алатын белгілі бір қасиеттерге ие болуы, атап айтқанда құрылымдалған, жедел жаңартылатын, иетерактивті, жария және т.б. болуы тиіс. Сонымен, контентті дұрыс таңдау және басшылық жасау тұтастай порталдың табысты жұмыс істеуін анықтайды.

Порталда контенттің ұсынылуы мен таралуын анықтайтын негізгі формалардың бірі тұлғаландыру болып саналады – пайдаланушыны тіркеу жүйесі. Тұлғаландыру көбінесе Web-серверлерде пайдаланылады. Ол үшін ақпаратты сүзгілеу мен пайдаланушының жұмыстарын талдау тетіктері пайдаланылады, олардың көмегімен оны қызықтыра алатын сол саланы анықтай алады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Г.К.Нурғалиева//Методика создания школьных сайтов: Уч.-мет. пособие. – Алматы, 2010. – 30 с.
2. Теоретические аспекты использования в образовании свободнопрограммного обеспечения //Межд. научн.-практ.конф. «Инновации в образовании на основе информационно-коммуникационных технологий» –Усть-Каменогорск, 2009. – Б. -118с.
3. Семин Ю.Н. Интегративный подход к проектированию содержания общеинженерной подготовки в техническом вузе // Образование и наука. Известия Уральского научно-образовательного центра РАО, 2000. – №3(5) – 58с.

**Арман Кошалаков, Лаззат Алдибаева
(Алматы, Казахстан)**

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОТОКОЛА ПРИКЛАДНОГО УРОВНЯ OSI В ПРОМЫШЛЕННЫХ СЕТЯХ

Современные промышленные предприятия полагаются на мириады компьютерной техники, необходимой для поддержки их эффективного функционирования. Сейчас можно найти компьютеры, которые управляют процессами, машины, клетки, материальные потоки, техническое обслуживание, цепочки поставок, человеческие ресурсы, и т.д. Эффективность, хотя, может быть достигнута только с тесной интеграцией всех информационных потоков, так что все решения, принятые на любом уровне, либо автоматически, с помощью операторов или менеджеров, которые основаны на точном текущем состоянии предприятия в целом и применяются с непосредственных последствий, по какой-то, возможно, необходимого минимального переходного периода, за исключением. Эта интеграция осуществляется через компьютерные сети, которые должны поддерживать все потоки информации, часто разнородных по своей природе и между разнородными конечными точками.

Тем не менее, организации процесса коммуникации, чтобы гарантировать, что гетерогенные части оборудования могут эффективно сотрудничать является сложной задачей, даже в системах общего

назначения. Эта проблема стала очевидной вскоре после развития первых компьютерных сетей в 60-х годах 20-го века, которые использовали то новая концепция пакетной коммутации.

На практике существует несколько наборов протоколов, то есть, наборы слоистых протоколов, которые работают вместе, которые не используют все семь слоев эталонной модели OSI. Это может произойти по историческим причинам или для удобства в данном домене приложения. Например, набор протоколов Интернет протокола TCP / IP содержит слои до транспорта (слой 4), с некоторым смешивания между слоями 2 и 3. Затем слой Интернет-приложений на вершине, и смешивает некоторые функциональные слоев 5 и 6 и непосредственно доступ к услугам слоя 4, например, протокола TCP, чтобы обеспечить типичные Интернет, такие как FTP, DNS и HTTP. На рисунке 1 показан снимок анализатора протокола некоторых интернет-трафика через локальную сеть Ethernet. Компактный вид пары пакетов ясно показывает иерархическое протокола и связанный с ним нагрузку соединения.

В промышленной области часто можно найти наборы протоколов, которые могут обойти некоторые из слоев в эталонной модели OSI. Одним из примеров является протоколом Modbus / TCP, в котором на уровне приложений Modbus подключается напрямую к конкретному сеансового уровня, в свою очередь, поддерживаемых на TCP / IP пакета.

No. -	Time	Source	Destination	Protocol	Info
1	0.000000	85.241.172.25	212.55.154.174	DNS	standard query A feanor.sssup.it
2	0.109375	212.55.154.174	85.241.172.25	DNS	standard query response A 193.205.82.6
3	0.171875	85.241.172.25	193.205.82.6	TCP	1467 > http [SYN] Seq=0 Len=0 MSS=1452
4	0.281250	193.205.82.6	85.241.172.25	TCP	http > 1467 [SYN, ACK] Seq=0 Ack=1 win=65
5	0.281250	85.241.172.25	193.205.82.6	TCP	1467 > http [ACK] Seq=1 Ack=1 win=17424 L
6	0.281250	85.241.172.25	193.205.82.6	HTTP	GET /ecrts07 HTTP/1.1
7	0.421875	193.205.82.6	85.241.172.25	HTTP	HTTP/1.1 301 Moved Permanently (text/html)
8	0.421875	85.241.172.25	193.205.82.6	HTTP	GET /ecrts07/ HTTP/1.1
9	0.656250	193.205.82.6	85.241.172.25	TCP	http > 1467 [ACK] Seq=723 Ack=842 win=655
10	0.671875	193.205.82.6	85.241.172.25	TCP	[TCP segment of a reassembled PDU]


```

# Frame 1 (75 bytes on wire, 75 bytes captured)
# Ethernet II, Src: 03:00:03:00:00:00 (03:00:03:00:00:00), Dst: 26:16:20:00:03:00 (26:16:20:00:03:00)
# Internet Protocol, Src: 85.241.172.25 (85.241.172.25), Dst: 212.55.154.174 (212.55.154.174)
# User Datagram Protocol, Src Port: 1025 (1025), Dst Port: domain (53)
# Domain Name System (query)

# Frame 7 (776 bytes on wire, 776 bytes captured)
# Ethernet II, Src: 26:16:20:00:03:00 (26:16:20:00:03:00), Dst: 03:00:03:00:00:00 (03:00:03:00:00:00)
# Internet Protocol, Src: 193.205.82.6 (193.205.82.6), Dst: 85.241.172.25 (85.241.172.25)
# Transmission Control Protocol, Src Port: http (80), Dst Port: 1467 (1467), Seq: 1, Ack: 421, Len: 722
# Hypertext Transfer Protocol
# Line-based text data: text/html

```

Рисунок 1 - Краткий снимок захвата интернет-трафика по сети Ethernet

В 1979 году, компания Modicon взял на себя инициативу по разработке нового коммуникационного протокола REF для их программируемые логические контроллеры (ПЛК). Они называют этот протокол Modbus. Позже, они приняли решение сделать доступными для всего сообщества его спецификации использование бесплатным. Простота протокола в сочетании с предыдущими решениями побудило многих компаний в течение последних четырех десятилетий на включение его в свои продукты, что приводит его к широкому признанию в IT-промышленности в качестве де-факто стандартом связи. Начиная с 2004 года, Modbus спецификации и будущая эволюция управляется Modbus-IDA, сообщество независимых пользователей, организаций и поставщиков оборудования, которые используют протокол вида REF [1].

В настоящее время, Modbus можно найти в большом разнообразии устройств, начиная от небольших встроенных систем контроля и надзора приложений высокого уровня, таких как MES (Manufacturing Execution Systems). Кроме того, включение их в новые продукты облегчается тем, что есть множество реализаций, использования большого разнообразия языков программирования, исходные коды которых открыты свободно.

Протокол Modbus предполагает, что связь установлена между устройствами. Устройство может быть любого типа оборудования и оснащено подходящей связью интерфейса (например. Встраиваемых систем, ПЛК, MES и т.д.). Протокол не создает каких-либо ограничений в отношении типа и сложности устройства. Предполагая это, рефераты протокол от реального поведения устройства (т.е., как он взаимодействует с окружающей средой) и фокусируется на том, как организована, внутренние данные устройства могут быть общедоступными.

Связь между устройствами осуществляется через модель клиент-сервер (рисунок 2). Клиент делает запросы на сервер, который отвечает требуемым данным. Этот процесс называется сделка. Клиент может делать запросы к нескольким серверам, в то время как сервер может отвечать на запросы, поступающие от разных клиентов.

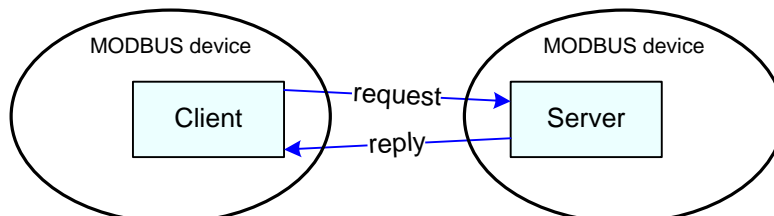

Рисунок 2 - Модель взаимодействия устройств

Modbus сервера організований як блок пам'яті. Існують чотири різних областей пам'яті (Таблиця 1). Два з них організовані в 16-бітних регістрах, дві інші складаються з масивів окремих бітів. Аналогічно, два з областей пам'яті забезпечують читання і запис прав доступу, а два інших можуть бути тільки для читання. Кожен елемент даних (біт або регістр) має адресу в діапазоні від 1 до 65535.

Таблиця 1 - Области памяти Modbus сервера

Показатели	Тип объекта	Тип действия	Комментарии
Дискретные входы (Discretes Input)	Один бит	Чтение	Этот тип данных может быть обеспечен с помощью системы ввода / вывода
Катушки (Coils)	Один бит	Чтение и запись	Этот тип данных может быть изменяемым прикладной программой
Входные регистры (Input Registers)	16-битное слово	Чтение	Этот тип данных может быть обеспечен с помощью системы ввода / вывода
Холдинг регистры (Holding Registers)	16-битное слово	Чтение и запись	Этот тип данных может быть изменяемым прикладной программой

Modbus не накладывает никакой семантики этим областям памяти, будучи производителем устройства отвечает за его определение. То есть, протокол не определяет, что произойдет на сервере, когда записывается конкретное значение конкретной области памяти. Не определяет значение данных, считанных из определенной области памяти. Способ области памяти организован также под ответственность производителя. Эти области могут перекрываться или разбиты на несколько адресов. Тем не менее, и в силу исторических причин, является общим, чтобы связать катушки и дискретных входов цифровых входов и выходов, соответственно, в то время как входные и холдинг регистры связаны с аналоговыми входами и выходами, соответственно.

Modbus является протоколом прикладного уровня OSI, который внутренне состоит из двух подслоев (рисунок 3) [2].

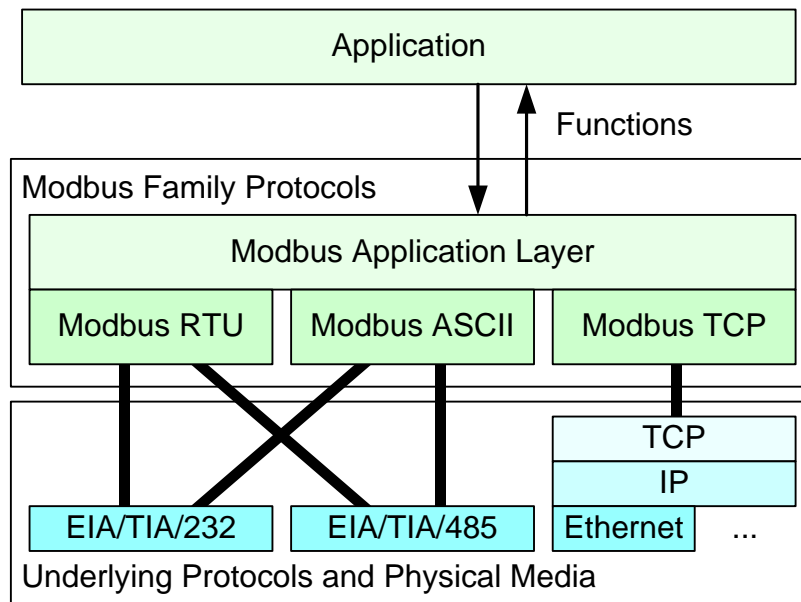

Рисунок 3 - Организация Modbus протоколов

Тем не менее, если смотреть глубже в архитектуру промышленных систем и сосредоточиться на сетях, которые поддерживают контроль в режиме реального времени и эксплуатацию машин и процессов, мы видим, более радикальную адаптацию. На самом деле, все семь слоев OSI часто подлежат контролю, из-за длительных задержек, введенных накладных связи, которые не совместимы с динамикой процессов.

Решение было создавать слои приложений, оптимизированных для контекста, а именно для передачи данных в режиме реального времени, которые смешиваются минимальный функционал, необходимый из слоев от 3 до 6, а затем получить доступ непосредственно услуги пакетной передачи в DLL слое. Учитывая, что эта модель была первоначально предложена для сетей, соединяющих полевое оборудование управления технологическими процессами, например, датчиков, контроллеров, исполнительных механизмов и т.д., такие сети стали широко известны, как промышленные сети.

Вопросы передачи данных для промышленных систем и внедрения общих передачи данных по компьютерным сетям приводят к ограничениям, которые ограничивают применимость общего назначения компьютерных сетей.

С этого фокуса на промышленных установках, мы создаем условия для студентов, чтобы понять не только процесс общего назначения связи, но и конкретный случай промышленных коммуникаций, что делает подключение к следующей лекции, что адресовано специально сетям, которые были и до сих пор, разработанные для этот контекст.

Таким образом, раскрыты роль компьютерных коммуникаций в промышленности и, как вообще организованы компьютерные связи.

Упор сделан на открытых систем (OSI) 7 слоев эталонной модели. Различные цели каждого слоя и вопросов, решаемых в нем, а также общая картина взаимодействия между слоями показаны примерами протоколов, которые реализуют различные слои. Также затронуты проблемы о требованиях связи, которые являются специфическими для промышленных установок и как эти требования привели к адаптации к эталонной модели OSI [3].

Несмотря название промышленная сеть, для прямого подключения в режиме реального времени сети для контроля процесса необходимо обеспечить прямой доступ и относительно низкие накладные расходы связи. Эти две типичные требования касаются промышленных коммуникаций для машины, ячейку или управления процессом. Одним из примеров промышленной сети являются контроллера сети (CAN) с оптимизированной управления информации протокола, которые предоставляют относительно низкие накладные расходы связи. Этот протокол был первоначально разработан в автомобильной промышленности, но вскоре он был принят в нескольких промышленных сетях, таких как DeviceNet, SDS, CANopen.

Одним из важных аспектов является то, что в режиме реального времени работы в промышленной области, представляет собой решение задач во всех слоях стека протоколов. На самом деле, очень важно, чтобы все соответствующие протоколы времени ограничены.

Подводя итог, промышленные системы включают в себя множество вычислительной техники, которое должно быть эффективно скоординировано. Эта координация осуществляется через сети передачи данных, которые соединяют все виды оборудования, имеющихся в промышленных установках. Это приводит коммуникаций и сетей на первый план. Таким образом, мы раскрыли стандарт эталонной модели OSI, который организует процесс передачи данных для взаимодействия между разнородными оборудования от различных поставщиков. Этот стандарт приспособлен для удовлетворения требований отдельных частей промышленных систем.

Литература:

1. Modbus Application Protocol Specification, v1.1b, Modbus-IDA, December 28 2006, available from <http://www.Modbus-IDA.org>
2. Modbus Messaging on TCP/IP Implementation Guide v1.0b, Modbus-IDA, October 24 2006, available from <http://www.Modbus-IDA.org>
3. Open Modbus/TCP Specification, Andy Swales, Schneider Electric, 29th March 1999.

**Маҳмуда Қўлдашева, Ўлмасхон Абдурахманова
(Наманган, Узбекистан)**

XXI АСР - ИНТЕЛЕКТУАЛ АВЛОД АСРИ

Юртимизда ҳозирги кунда техника ва технологиялардан самарали, унумли фойдаланиб ривожланиб бораётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Республикаимизнинг барча ишлаб чиқариш корхоналарида янги технологиялар асосида замонавий кам ҳаражатли, рақобатбордош маҳсулотларни халқимизга етказибгина қолмасдан балки чет давлатларга ҳам юборилмоқда шу билан айтиш жойизки **“XXI аср – интеллектуал авлод асри”** да Ўзбекистон Республикаси фан ва технологиялар модернизацияси борасида амалга оширилаётган туб ислохотлар самарадорлигини ошириш, республика ҳаётининг ҳар бир соҳаси ва жабҳасини ривожлантиришга ёшларни кенг жалб фойдаланиш ҳамда замонавий техника технология, ахборот, коммуникация маданиятини, Ўзбекистон табиий ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва пухта ўзлаштиришда ёш етишиб чиқаётган ўқувчи, талаба, илмий тадқиқот ишларини бажараётган илмий изланувчиларга давлатимизни янада юксак даражаларга олиб чиқишда билми, малака, кўникмаларидан амалда синов таҳлил натижалари асосида бажараётган ишлари Республикаимиздаги ўзгаришлар барча соҳаларни ривожланишида асос бўлиб келмоқда. Мамлакатимизда 2015-2019 йилларда ишлаб чиқаришни таркибий ўзгартириш, модернизация ва диверсификация қилишни таъминлаш бўйича чора – тадбирлар дастури қабул қилинди. Ишлаб чиқаришни кенгайтириш, бунинг учун ҳорижий инвестицияларни, жумладан, етакчи ҳорижий компаниялар билан биргаликда қўшма корхоналар ташкил этиш орқали фаол жалб қилиш.

Хусусан, ушбу Фармонга мувофиқ, ресурс тежайдиган буғ – газ қурилмасини ва қуёш энергиясидан фойдаланиш бўйича синаб кўрилган замонавий технологияларни кенг жорий этиш асосида электр энергетика соҳасида фаолият кўрсатаётган ишлаб чиқариш қувватларини изчил модернизация қилиш ва янгиларини ташкил этиш кўзда тутилган.

Геология ёқилғи энергетика комплекси кимё, нефть-кимё ва металлургия саноатида ишлаб чиқаришнинг модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш бўйича 124 инвестиция лойиҳаси, шунингдек, ҳорижий сармоядорларни жалб қилган ҳолда 48 истиқболли инвестиция лойиҳасини амалга

ошириш режалаштирилмоқда. Масалан, “Ўзбекнефтгаз” миллий ҳолдинг компанияси Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи қувватларини модернизация ва реконструкция қилиш, “Муборак газни қайта ишлаш заводи” унитар корхонасида газ-кимё мажмуасини барпо этиш, Устюрт газ-кимё мажмуаси хом ашё базасида углеводородлар пиролизи ишлаб чиқарадиган янги завод, Ўзбекистон-Хитой газ қувурларининг тўртинчи тармоғини қуриш, “Ўзбеккимёмаш” заводининг йирик ва оғир нефть-газ-кимё ускуналари ишлаб чиқарадиган қувватларини кенгайтириш (2-босқич), пластик махсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш геология-қидирув ишлари учун юқори технологияли ускуналар харид қилиш ва бошқа лойиҳаларини амалга ошириш режалаштирилади.

Кимё саноатида “Самарқанд-кимё” акциядорлик жамиятида мураккаб минерал ўғитлар (NPK) ва калий сульфати, “Навоий азот” акциядорлик жамиятида поливинилхлорид ва метанол, “Ангрен” махсус индустриал зонасида автомобиль ва қишлоқ хўжалиги техникаси шиналари, конвейер ленталари ҳамда бошқа махсулотлар ишлаб чиқаришни ўзлаштириш кўзда тутилган.

Шу жумладан истеъмолчиларга тежамкор электр энергияларни ишлаб чиқишга катта аҳамият берилиб Ўзбекистон Республикаси 2014-йил, 25-июлда Жанубий Корея давлати билан эришилган келишувда Наманган вилояти Поп туманига қуввати 130 кВт /соат бўлган **Қуёш фотозлектр станцияси**ни қуриб, ишга туширилган. Бугунги кунга келиб станция энергетика тизимига суткасига 500-600 кВт*соат электр энергияси берилмоқда.

Ўзбекистонда Қуёшли кунлар бир йилда 270-300 кунга тўғри келиб, бу тажриба синови ФЭС га подстанция 35/6 кВт, ТП №216, қуввати 250 кВт уланган бўлиб асосий вазифаси 130кВт/соат электр энергия ишлаб чиқиб, қувват коэффициенти $\cos\phi$ ни ошириш учун хизмат қилади. ТП № 216 га-88 та истеъмолчи уланган бўлиб ҳозирда жуда ижобий натижа бермоқда. ФЭСнинг ишлаб чиқариш параметрларига, иқтисодий кўрсаткичларга боғлиқ ҳолда истеъмолчиларга қанча электр энергияси ишлаб чиқаришни режалаштирилади. Юқоридаги маълумотлар асосида илмий янги истиқболли лойиҳаларни ишлаб чиқиш, тажриба таҳлил натижаларини илмий асосланган таклифлар билан ФЭС ни қуёш энергетикаси доирасида мукамал самарали одим қадамлар ҳисобланади.

Олександр Мейта
(Киев, Украина)

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЗНАЧИМОСТИ ФАКТОРОВ ФАКТОРНОГО ПОЛЯ ДРОБИЛЬНО-ПОМОЛЬНОГО КОМПЛЕКСА ПРИ ПОМОЩИ ИСКУССТВЕННЫХ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ

Вступление. Связанные между собой нейроны образуют нейронную сеть. Конфигурация сети определяется для каждой конкретной задачи. Для решения некоторых отдельных типов задач уже

существуют оптимальные конфигурации, описанные в литературе по построению и эксплуатации нейронных сетей [1-3]. При выборе конфигурации сети руководствуются следующими принципами:

- Возможности сети возрастают с увеличением числа ячеек сети, плотности связей между ними и числом выделенных слоев;
- Введение обратных связей наряду с увеличением возможностей сети поднимает вопрос о динамической устойчивости сети;
- Сложность алгоритмов функционирования сети увеличивает возможности сети;

Цель и задачи исследования. В общем виде факторное поле объекта исследования включает в себя вектор входных и вектор выходных факторов. Входные переменные могут быть разбиты на два основных класса: измеряемые и неизменяемые. Изменяемые переменные могут быть управляемые и неуправляемые, качественные либо количественные. Весьма широкий класс по характеру воздействий на объект образуют неизменяемые переменные. Наиболее многочисленную группу среди них составляют переменные, воздействие которых на объект является случайным. Особенность случайных воздействий в том, что обычно влияние каждого из них на объект является незначительным. Другую группу неконтролируемых переменных составляют переменные, воздействие которых на объект является значительным и не обязательно случайным. Особенностью этой группы является то, что по ряду причин нет возможности их измерить.

Таблица 1. Группы факторного поля дробильно-измельчительного комплекса

Выходной вектор	Вектор входных измеряемых управляемых величин	Вектор входных измеряемых не управляемых величин	Вектор входных неизменяемых величин
Электро-потребление, производительность, качество измельчения	Шаровая и сырьевая загрузки, скорость вращения рабочего органа	Физико-механические свойства поступающего сырья	Состояние и условия работы оборудования (футеровка, шары, привод)

Данные таблицы представляют собой основные группы факторного поля дробильно-измельчительного оборудования [4]. Главным требованием к модели является ее адекватность, поэтому более подробно следует остановиться на вопросе подготовки векторов данных.

Результаты исследований.

Одним из наиболее простых способов определения влияния факторов является методы экспертных оценок и ранжирования [5]. Используя подобные методики на обогатительных фабриках были выделены следующие значимые факторы:

- для шаровых мельниц мокрого измельчения по мере уменьшения значимости: шаровая загрузка, производительность, количество сырья, крепость исходного вещества, плотность пульпы, расход воды в мельницу;
- для дробилок: производительность, крепость исходного вещества, степень дробления, ширина разгрузочной щели, уровень загрузки.

Однако, такой подход не лишен некоторого субъективизма. Не исключено, что некоторые значимые факторы, такие как, например скорость вращения барабана мельницы, на данных предприятиях не были регулируемыми и, как следствие, не были учтены.

Альтернативный подход к выбору значимых факторов может быть реализован с помощью математического аппарата искусственных нейронных сетей. При этом процедура отбора не носит субъективного характера и отражает только существующие между входными и выходными величинами объективные связи. Данный метод реализуется в несколько этапов:

Строится нейронная сеть с количеством входов равным максимально возможному числу влияющих факторов и количеством выходов равным количеству целевых величин. Экспертная оценка учитывает текущие приоритеты, а именно какой из параметров для производства считать более важным, какой менее, какие сочетания параметров приемлемы и в какой мере.

Осуществляется тренировка сети. Основываясь на данных таблицы можно осуществить тренировку нейронной сети (рис. 1). Критерием обученности сети считается отображение с заданной погрешностью связи между входным и выходным векторами на обучающей и тренировочной последовательностях. В результате тренировки сети связи между элементами приобретут некоторые значения, которые и будут соответствовать мере значимости каждого параметра. Зная численные значения, определяющие важность параметров, легко записать выражение для целевой функции, учитывающей требования ко всем параметрам. В случае, если возникнет необходимость оценивать результат, отдавая предпочтение другим факторам, то следует перетренировать сеть для нового режима оценки.

Производится анализ сети. Цель анализа выявление элементов связанных в сети каналами с наибольшими весовыми коэффициентами. Элементы входного вектора, связанные с элементами выходного вектора связями с незначительными весовыми коэффициентами признаются факторами, слабо влияющими на процесс и отбрасываются; После того как установлено процесс с какими показателями мы желаем получить можно осуществлять следующий шаг – определить какие факторы и в какой мере определяют протекание технологического процесса. Построив нейронную сеть у которой входы сети будут отражать факторы описывающие свойства вещества, а выходом будут численные

данные оценивающие процесс измельчения так же как и в предыдущем случае, проведя тренировку сети на опытных данных, можно получить информацию о степени важности каждого из факторов по значению его весового коэффициента. Таким образом, сеть можно будет упростить, убрав те факторы, влияние которых на процесс минимально. Дальнейшее построение моделей осуществляется только со значимыми факторами.

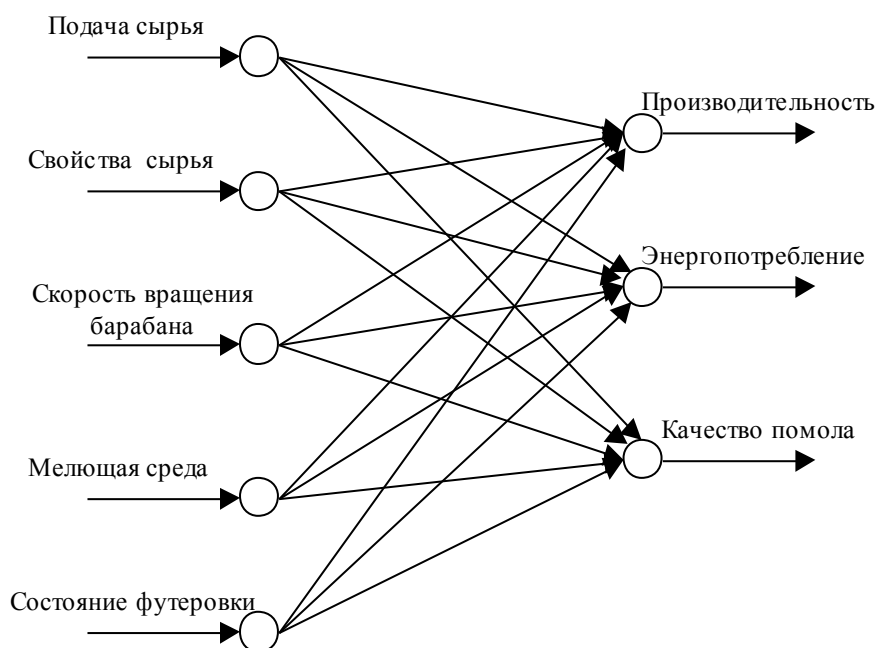

Рис. 1. Определение значимости параметров технологического процесса с помощью ИНС.

Модель объекта исследований реализуется на базе ИНС. Предварительная подготовка входных векторов данных (отсев малозначимых переменных) снижает длительность процесса обучения, что немаловажно для больших объемов данных в случае многокомпонентных систем. Выбор математического аппарата ИНС для реализации модели объясняется тем, что такие модели обеспечивают адекватность отображения нелинейных многофакторных систем, за счет учета существующих в реальном объекте взаимных связей.

Выводы. Факторное поле элементов дробильно-помольного комплекса состоит из групп факторов, которые рассматриваются как вектора при построении модели системы. Значительное количество факторов требует ранжирования по степени значимости для выбора наиболее влияющих на электропотребление. Ранжирование проводится с применением искусственных нейронных сетей. На основании результатов ранжирования строится модель, учитывающая наиболее значимые факторы, что позволяет снизить длительность процесса обучения.

Литература:

1. Джейн А.К., Мао Ж., Моиуддин К. М. Введение в искусственные нейронные сети.- Открытые системы, 1997, № 4, с. 16 – 24.
2. Haykin S., Neural Networks: A comprehensive foundation, MacMillan College Publishing Co., New York, 1994.
3. Hopfield J., Tank D., Neural computation of decision in optimization problems, Biol. Cybernet, 1985, vol. 52, pp. 141 – 152.
4. Розен В.П., Калинин В. П., Мейта А.В. Применение моделей на базе нейронных сетей для решения многокритериальной задачи управления дробильно-измельчительным комплексом // Вісник НТУУ "КПІ", серія "Гірництво", 2003, вип. 8. – С. 134 – 141.
5. Батунер Л.М., Позин М.Е. Математические методы в химической технике. – Л. "Химия", 1968, 824с.

Антон Олійник
(Хмельницький, Україна)

ЗДОБУТТЯ ЕКСПЕРТНИХ ПРАВИЛ ДЛЯ СИСТЕМИ ПІДТРИМКИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ НА ПРИКЛАДІ АНАЛІЗУ РЕСУРСОЄМНОСТІ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЛЯ РОЗПІЗНАВАННЯ ТЕКСТУ

У сучасному світі комп'ютерні технології поширюються практично на всі сфери людської діяльності, вимагаючи від пересічного користувача прийняття рішень щодо необхідного йому прикладного програмного забезпечення (ППЗ) для вирішення поточних задач. При наявності потужного апаратного забезпечення комп'ютерної системи такі рішення приймаються на основі інформації про функціональність

програмного забезпечення, а ресурсоємність такого ППЗ користувача цікавить мало. Коли ж ресурси комп'ютера обмежені, а користувачу потрібно працювати з декількома програмами одночасно, то актуальним стає питання ресурсоємності ППЗ. Найчастіше користувача цікавлять такі ресурси, як завантаження оперативної пам'яті та процесора, оскільки від них суттєво залежить швидкодія комп'ютерної системи.

В таких випадках корисними для користувача є тематичні дорадчі системи, або системи підтримки прийняття рішень (СППР) [1]. Якщо така система у своїй базі знань містить інформацію про ресурсоємність та сумісність ППЗ, то вона на основі запиту про потреби користувача та інформації про апаратні ресурси саме його комп'ютерної системи може порадишити користувачу, яке ППЗ краще встановити для вирішення поточних прикладних задач.

Для наповнення баз знань такої СППР корисною є експертна інформація, котра дозволяє побудувати правила, що відображають причинно-наслідкові зв'язки між різними параметрами та характеристиками комп'ютерної системи та ППЗ.

Розглянемо процес здобуття експертної інформації на прикладі аналізу ресурсоємності програмного забезпечення для розпізнавання тексту.

Текстова інформація не завжди представлена текстовим документом, який придатний до безпосереднього редагування. Текст може міститись на зображеннях або у pdf документах. У такому випадку необхідно встановити на комп'ютер ППЗ для розпізнавання тексту.

Проведемо аналіз ресурсоємності популярних програм для розпізнавання тексту на прикладі чотирьох різних конфігурацій персональних комп'ютерів. Нижче наведені характеристики апаратного забезпечення (таблиця 1) та результати експерименту по визначенню ресурсоємності використаних програм.

Таблиця 1. Конфігурації персональних комп'ютерів

	Комп'ютер1	Комп'ютер2	Комп'ютер3	Комп'ютер4
Операційна система	windows XP professional sp2	windows 8.1	windows 7	windows server 2012 r2
Процесор	intel t2130 2*1,86 GHz	intel core I 3-3120m 2*2.5 GHz	AMD atom II x2 255 3.1 GHz	intel core I 3-2100m 2*3.1 GHz
Об'єм RAM	3 gb	4 gb	2 gb	8 gb
Відеоадаптер	radeonx2300	GeForce gt 730m	AMD 760G	intel HD graphics
Об'єм жорсткого диску	160 гб	500gb	500gb	1tb

У якості вхідного матеріалу для програм розпізнавання тексту використано PDF документ, що містить 880 сторінок друкованого тексту, таблиць та фото.

Програмне забезпечення що використовувалось у дослідженні:

1. Readiris 15 – програма для оптичного розпізнавання тексту, яка перетворює відскановані, зображення, фотографії і PDF файли в смарт-документи (Word, Excel, PDF, та інші). Була використана пробна версія [2].
2. Readiris 14 – попередня версія продукту. Була використана повна версія продукту [2].
3. FineReader 12 – програма для розпізнавання сканованих документів та pdf файлів та збереження їх в різних форматах. Була використана повна версія продукту [3, 4].
4. FineReader 11 – попередня версія продукту. Була використана повна версія продукту [3, 4].
5. FreemoreOCR – програма для розпізнавання тексту з досить обмеженими можливостями, розповсюджується на безкоштовній основі [5].

Результати пакетного розпізнавання тексту наведені у таблиці 2.

Таблиця 2. Результати пакетного розпізнавання тексту для різних конфігурацій комп'ютерних систем

	Комп'ютер1	Комп'ютер2	Комп'ютер3	Комп'ютер4
FineReader 11				
Кількість сторінок	880	880	880	880
Час роботи(г.хв.с)	1.09.36	0.24.04	0.39.30	0.20.06
Завантаж. RAM	900	1900	1700	2000
Завантаження процесора	~99%	~92%	~87%	~94%
Readiris 14				
Кількість сторінок	50	50	50	50
Час роботи(г.хв.с)	0.07.54	0.02.51	0.04.04	0.02.22
Завантаж. RAM	1100	1800	1600	1500
Завантаження процесора	~98%	~96%	~73%	~88%
Readiris 15 trial				
Кількість сторінок	50	50	50	50

Час роботи(г.хв.с)	0.07.57	0.04.15	0.05.55	0.03.32
Завантаж. RAM	1700	1750	1650	2000
Завантаження процесора	~75%	~60%	~60%	~50%
FineReader 12				
Кількість сторінок	880	880	880	880
Час роботи(г.хв.с)	0.57.12	0.20.53	0.37.49	0.17.32
Завантаж. RAM	1700	2000	1800	1800
Завантаження процесора	~97%	~91%	~96%	~90%

Розпізнавання великої кількості сторінок користувачам потрібно не часто. Порівняємо характеристики ППЗ при розпізнаванні різної кількості сторінок.

В дослідженні, результати якого представлені на рисунку 1, були використані конфігурації Комп'ютер2 та Комп'ютер3, що представлені в таблиці 1. Дані конфігурації обрано для представлення комп'ютерів середньої та низької цінової категорії, відповідно. Такі конфігурації найчастіше використовуються для роботи з текстом.

Результати досліджень відображено на Рис.1. Вертикальна вісь відображає час, витрачений на обробку і розпізнавання вхідних даних (в секундах). Горизонтальна вісь відображає кількість сторінок вхідного документа формату А4, що містять текст і рисунки.

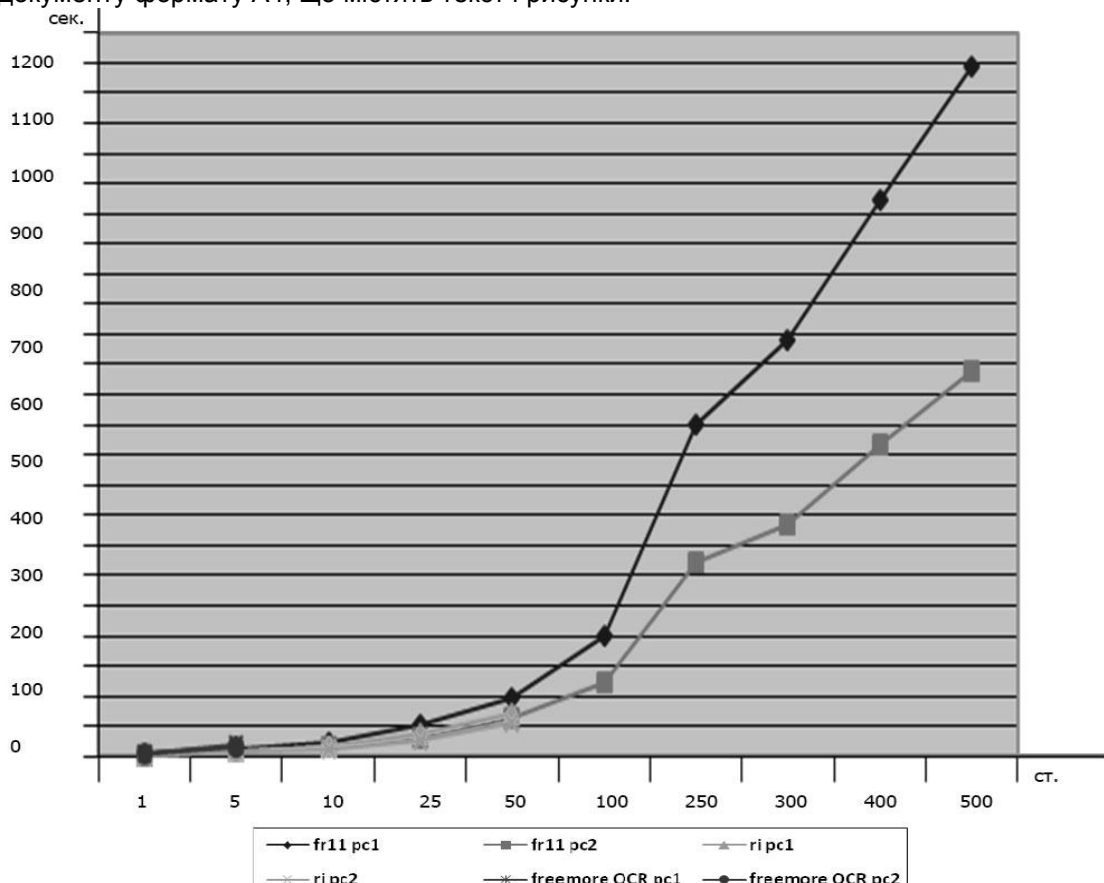

Рис. 1 – Залежність часу обробки сторінок від їх кількості

У результаті дослідження сформульовано наступні експертні висновки (у словесному представленні).

Програма ReadIris на комп'ютерах всіх конфігурацій краще проявила себе з малим об'ємом вхідних даних, тоді як зі збільшенням кількості сторінок її продуктивність знизилась у порівнянні з FineReader. Це пов'язано з тим, що FineReader спочатку завантажує всі сторінки в оперативну пам'ять, а тоді розпізнає їх, натомість ReadIris використовує 4 паралельних потоки, які одночасно поміщають сторінки в оперативну пам'ять і одразу ж розпізнають.

FineReader продемонстрував непогані результати для різних об'ємів вхідних даних, однак ця програма значно завантажує оперативну пам'ять.

Програма FreemoreOCR, що розповсюджується на безкоштовній основі, продемонструвала досить низьку швидкість опрацювання вхідних даних.

Програму ReadIris варто використовувати на комп'ютерах з малими об'ємами оперативної пам'яті 1-2Gb або менш потужними процесорами, оскільки ця програма у всіх тестах показала менші вимоги до комп'ютерної системи (при розпізнаванні документів розміром 25-50 сторінок).

Для великих об'ємів даних варто використовувати FineReader - його пакетна обробка працює досить добре. Якщо ж потрібно розпізнати 1-5 сторінок тексту і швидкість не є принциповою, то корисною може бути безкоштовна програма FreemoreOCR.

Для використання у СППР здобутих знань представимо їх у вигляді продукційних правил.

Вхідними умовами для вибору системи розпізнання тексту є:

Характеристики ПК:

O: об'єм ОЗП (малий: до 1500 Мб, середній: від 1500-3000 Мб, великий: від 3000Мб)

P: Процесор(потужний 2*2,5ГГц, 2*3,1ГГц, слабкий: ~2*1,8ГГц або ~2,8ГГц)

Кількість вхідної інформації:

S: сторінки(1-5,5-50,50-...)

Обмеження за часом

T: час є критичним параметром чині

Обмеження за коштами:

F: безкоштовне ППЗ чи платне

Вихідними даними є рекомендована система розпізнання тексту:

- Read iris 14(RI14)
- Read iris 15 (RI15)
- Fine reader 11(FR11)
- Fine reader 12(FR12)
- Freemore OCR

Набір продукційних правил:

1. Якщо O-малий, P-слабкий, S-1-5, T-не критично F-безкоштовне, то використати Freemore OCR
2. Якщо O-малий, P-слабкий, S-1-5, T-критично F-безкоштовне, то використати RI15(trial)
3. Якщо O-малий, P-слабкий, S-1-5, T-критично F-небезкоштовне, то використати RI14
4. Якщо O-малий, P-потужний, S-1-5 або 5-50, T-критично F-небезкоштовне, то використати RI14
5. Якщо O-середній, P-потужний, S-5-50, T-критично F-небезкоштовне, то використати FR11
6. Якщо O-малий, P-слабкий, S-50-..., T-критично F-небезкоштовне, то використати FR12
7. Якщо O-великий, P-потужний, S-50-..., T-критично F-небезкоштовне, то використати FR12
8. Якщо O-середній, P-потужний, S-1-5, T-не критично F-небезкоштовне, то використати RI14
9. Якщо O-великий, P-потужний, S-1-5, T-не критично F-небезкоштовне тоді варто використати FR12
10. Якщо O-великий, P-потужний, S-5-50, T-критично F-небезкоштовне, то використати RI15

Таке представлення дозволяє внести експертну інформацію у базу знань СППР.

Висновок. У результаті аналізу ресурсоємності ППЗ розпізнання тексту було виявлено, що програма розпізнання друкованого тексту Readiris15 є найменш вимогливою до ресурсів комп'ютерної системи (з досліджуваної групи ППЗ). Ці характеристики дозволяють надати їй перевагу при виборі програмного забезпечення для комп'ютерів з низькою продуктивністю. Найбільш вимогливою і найбільш продуктивною є програма FineReader.

На основі результатів аналізу сформовано набір експертних знань у лінгвістичному представленні та у формі продукційних правил. Внесення цих правил у базу знань дозволить побудувати СППР вибору ППЗ для розпізнання текстової інформації відповідно вимог користувача.

Література:

1. Ларичев О.И., Петровский А.В. Системы поддержки принятия решений. Современное состояние и перспективних развития. // Итоги науки и техники. Сер. Техническая бернетика. - Т.21. М.: ВИНТИ, 1987.
2. www.irislink.com/ Офіційний сайт програми Readiris.
3. www.abbyy.ru/finereader Офіційний сайт програми FineReader
4. <http://www.ixbt.com/soft/finereader.shtml> Довідковий матеріал
5. www.freemoresoft.com/p_freeocr.php Офіційна сторінка програми FreemoreOCR

Науковий керівник:

доктор технічних наук, Поморова Оксана Вікторівна.

Алия Онгарбаева
(Талдыкорган, Казахстан)

ҚАБАТТАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАСИЕТТЕРІМЕН ЖҰМЫС

AutoCAD – та қабаттар деректерді логикалық топтастыру құралы. Түссіз сызба элементтерін қабықтарды үсті-үстіне қоюға ұқсас, қабат бір-бірінің қиыстыруында немесе жеке кескінделуі мүмкін.

Қабаттармен жұмыста AutoCAD ерекше түр ерекшелігіне ие.

- Әрбір қабатқа өздік түс сызығын меншіктеуге болады. Анықталған топ объектілеріне түсті бекіту сызбаны баспаға шығаруда тиімді рөлге ие - бұл жағдайда сызба жиегінің қалыңдығын

баспаға беруде басқаруға болады. Сонымен қатар баспаға шығатын жеке қабаттарды белгілеуге болады.

- Қабаттарды функционалды баптаулары бар анықталған жұмыстарды орындауға қолдануға болады. Мысалы, бір қабатты көлемдерді беруге, ал келесілерді – конструкция элементтеріне және т.б., қолдануға болады.
- Жеке қабаттарды тоқтатып қоюға болады, одан кейін экранға шықпайды. Сол секілді қабатты редактрлеуден қорғауға да болады; нәтижесінде кездейсоқ өзгерістерден жасауға болмайды бірақ көрініп тұрады.
- Бір қабатты тек модель кеңістігінен, ал келесілерін - парақ кеңістігінен анықтауға болады.
- Қабаттар мен олардың сипаттамалары сызбаның деректер қорында сақталады. Ол қабаттарды басқа құжатқа ауыстырғанда қайта анықтауды болдыртпайды.

AutoCAD 2010 қабаттарды анықталған белгілеріне қарай сонымен қатар топ қабаттарының қасиеттерін бірден өзгерту, қабаттарға тиімді қатынау және сорттау көмегімен олармен жұмыс жүзеге асырылған.

Сурет примитивтері бірнеше қабатта орналасады. Әрбір қабат примитивтерді жеке-жеке емес кешенді редактрлеуге мүмкіндік беретін біріңғай баптаулар және қасиеттерге ие. Қабаттардың кейбір қасиеттері:

- Сурет шектеуі, өлшем бірлігі мен координата жүйесі барлық қабаттарға бірдей
- Қабаттар бір-бірімен әрдайым сәйкес келеді
- Суреттің қабат саны және қабаттағы примитивтер саны шектелмеген
- Әрбір қабат жеке атқа ие болуы
- Қабат көрінісін жеке немесе кез-келген конфигурацияда өзгертуге болады
- Әр қабатқа жеке түс номері мен сызық типі сәйкестендіріледі. Бірдей түске ие қабат саны шектелмеген
- Қажет емес қабат пен сызық типі New Name және Delete командасымен жойылуы мүмкін
- **O** қабаты мен **Continuous** сызық типі жойылмайды.

Қабаттармен жұмыс жасауға келесі терминдерді білу қажет:

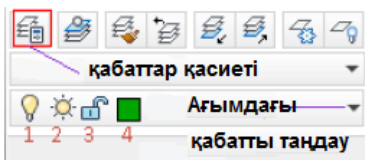
Сызық типі – әмбебап атау мен сипаттамаға ие нүктелер тізбегі, штрихтер мен бос орындар. Сызық типі стандартты AutoCAD кітапханасынан немесе жеке құрылады.

Ағымдық қабат –қазіргі уақытта примитивтер салынып жатқан қабат. Жаңадан құрылған объектілер осы қабатта орналасады, сәйкесінше қабаттың қасиеттеріне ие болады. **Тоқтатылған қабат** – примитивтер тоқтатылған қабатта бар, бірақ экранда көрінбейді және параққа шықпайды. Тоқтату қабықтар тізімінде саймандар панелінде Object Properties қабат атауының шетіне шертуден жүреді.

Қатырылған қабат – қатырылған қабатта примитивтер AutoCAD сызбаның ішкі қорында көрінбейді. Қатырылған қабаттағы примитивтер жиындық таңдауда қандай да командамен өңдеуге жатпайды.

Күрделі жоспарда немесе схема сызбасында жай сызықтарды және мәтінді салу толыққанды инженерге, дизайнерге және архитекторға болсын қиынға түседі. Сондықтан Autocad программисті бұрыннан сызықты, мәтінді және басқа примитивтерді топқа біріктіруді слой деп атаймыз. Қабаттардың түсін өзгертуге, типі мен сызық қалыңдығын бекітуге, өшіруге қатыруға болады. Сызбада қабаттың болуы сызбамен жұмысты жеңілдетеді.

Қабаттармен жұмыс командалары **Layers (қосымша Home)** панелінде орналасады. Жоғарғы жақтан үшінші жолда ағымдағы қабат, сонымен қатар қабат қасиетін, иконкалардың біріне басу арқылы

өзгертуге болады.

1) **On/off** – Қабаттың көрінуін қосып/ өшіреді.

2) **Freeze** – Қабатты қатыру. Сонымен қатар қабатты жасырады, бірақ алдыңғы режимнен айырмашылығы ағымдағы қабатты қатыра алмайсыз.

3) **Lock** – қабатты блокқа қою, қабат көрінетін болып қалады, бірақ редактрлеу командасы қол жетімді емес. Сіз жаңа объектіні блокталған слойға қоса аламыз, бірақ оны өзгертуге немесе жоюға болмайды.

4) **Color** – Қабат түсі.

Жаңа сызбаны құруда үнсіз келісім бойынша тек бір **қабат 0** қол жетімді. Бұл жүйелік қабат, оны жоюға болмайды.

Барлық жаңа объектілер ағымдағы қабатта құрылады. Қабатты өзгерту үшін объектіде оны айрықшалау керек, содан кейін ашылушы менюден қажетті қабатты орналастырамыз. Сонымен қатар қабатты қасиеттер палитрасында объектіге екі рет шерту немесе контекстік менюге таңдау **Properties** арқылы.

Қасиеттер диспетчері (Layer Properties Manager) қасиеттер диспетчеріне шерту. Экранда біз қабаттар тізімін қосымша қасиеттер жиынын көреміз.

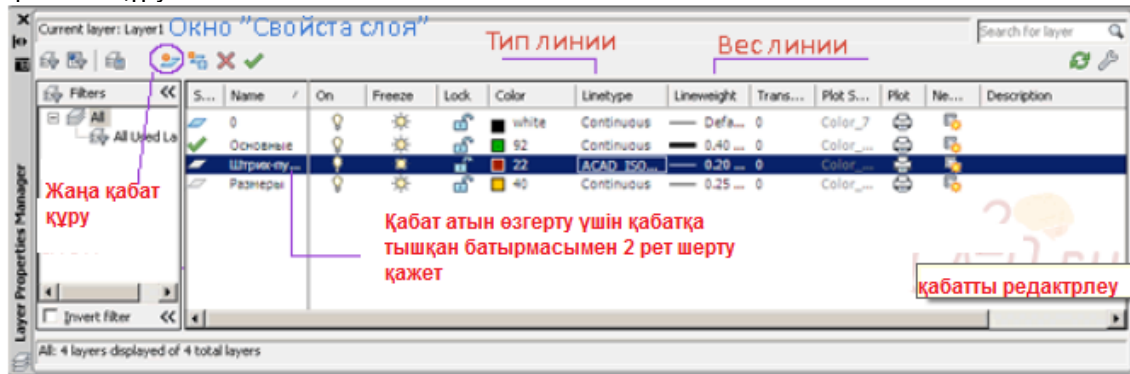
Linetype – сызық типі;

Line weight – сызық қалыңдығы;

Transparency – түссіз;

Plot – слойды баспаға беруде көрінулігі.

Қабатты құру және жою.

Жаңа слойды құру үшін **жаңа қабат (new layer)** батырмасын шертеміз, осыдан кейін атын

енгізіп **<enter>** шертеміз. Қабатты жою үшін **қабатты жою (delete layer)** қабатты белгілеп одан кейін басамыз.

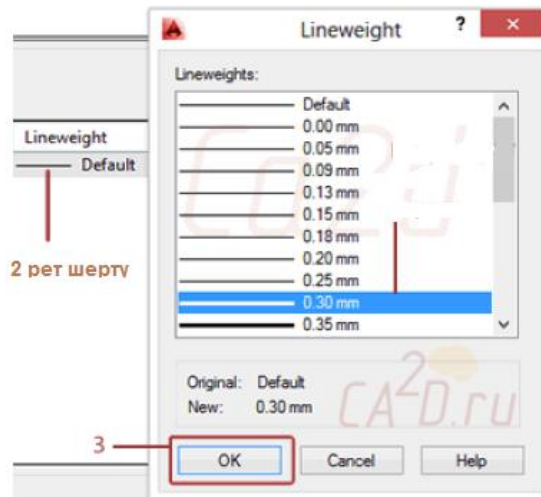
Мұнда жоюға болмайды:

- Ағымдағы;
- 0 (Нольдік);
- Енгізетін объектілерді;

батырмасын басу арқылы белгіленген қабатты **ағымдағы** жасаймыз.

Сызық салмағы. Сызық салмағы – басылып шыққан парақтағы сызықтың қалыңдығы.

Сызық қалыңдығы қабаттарды өзгерту жеңіл бұл үшін:

1 – басу 2 тышқан батырмасының сол жағын қажетті жолға шерту **Сызық салмағы | Line weight** қажетті қабаттың;

2 – тізімнен қажетті қалыңдықты таңдау;

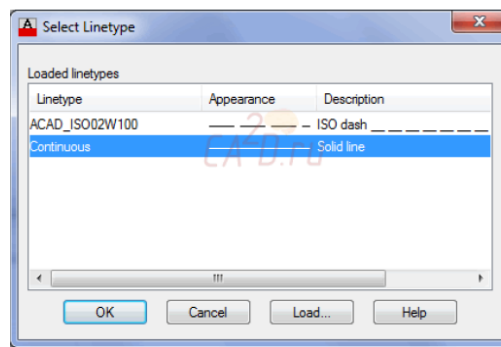
3- тышқанның сол жақ батырмасымен **Ok** шерту;

Енді осы қабатты сызықты баспаға беруде қажетті қалыңдықта болады. Түрлі сызықтың қалыңдығын көру үшін автокадта қалып күй жолынан **сызық салмағын кескіндеу** (Show/Hide Line weight) (5 қиылысу сызығы сияқты батырма).

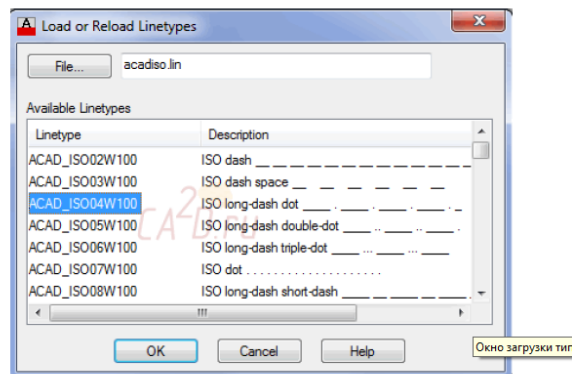

Сызық типі.

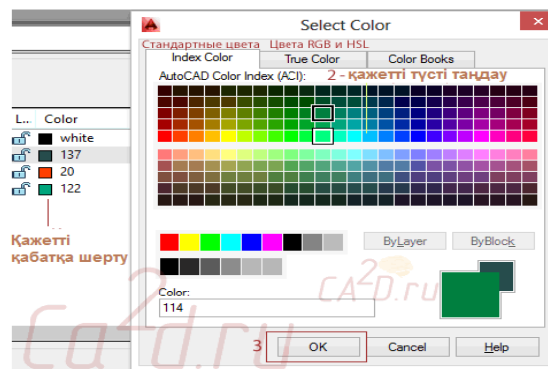
1) Енді сызық типін өзгертеміз **тип линии** штрих-пунктирге. Сөзіне басамыз **continuous** (**основная**) таңда терезесіне барамыз **типа линии (Select Linetype)**.

2) Пайда болған терезеде **пунктирлі (ISO long-dash dot)**, егер ол болмаса, қосамыз. **Load** таңдап **Load or Reload Linetype** терезесінен **ISO long-dash dot** таңдаймыз.

3) батырманы таңдаймыз **OK**. 4) **Select Linetype** терезесінде жүктелген сызықты таңдап **OK**.
Сызық типі бекітілген.
Қабат түсі

Қабат құрылғаннан кейін оның **түсін** өзгерту қиын емес. Егер сізде диалогтық терезе ашық болса **қабат қасиеттері (Layer Properties Manager)**, онда:

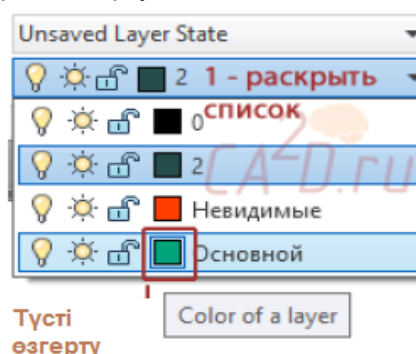
1) Сәйкес жолды шерту (түстік квадратта) баған **Color**.

2) қосымша парақтан қажетті түсті таңдау – **Index color** (стандартты түстер), егер берілген түстер сізге жеткілікті емес болса қосымша парақты қолдануға болады. **True Color** (түстік модельдер **RGB** және **HSL**) немесе түстер жинағы **Color Books**. 3) Түсті таңдағаннан кейін **OK**.

Қабат түсін диалогтық терезеге кірмей ақ слойлар қасиеттерінен өзгертуге болады. Ол үшін:

1) **layers** панелінде қосымша парақ **home** лентасынан қабаттар тізімін ашу керек;

2) Қабат атауы жанындағы квадратқа шерту.

Пайдаланылган әдебиеттер:

1. Мохов И.С. Самоучитель AutoCAD 2014. 68стр
2. Самоучитель AutoCAD 2014 Полещук Н. БХВ-Петербург. 464 стр
3. Климачева Т.Н. AutoCAD 2010. Полный курс для профессионалов 1088стр.
4. <http://ca2d.ru/>

Зоряна Рибчак
(Львів, Україна)

МЕТОДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОБУДОВИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ АВТОМАТИЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ АЕРОПОРТУ

Вступ. Є два ключові підходи до побудови інформаційної системи автоматизації діяльності аеропорту. Перший з них полягає в попередньому визначенні клієнтом польотів. Недоліком цього підходу є необ'єктивність клієнта при виборі оптимального польоту. Другий підхід полягає у використанні «історичних» даних, тобто реальних даних за певний проміжок часу щодо обсягів перельотів з урахуванням певних правил обчислення витрат клієнта. Цей підхід є більш виправданим, але потребує значної кількості обчислювальних ресурсів для зберігання та обробки даних. Частина системи, з точки зору архітектури, може бути реалізована у вигляді утиліти для вибору авіаквитка. Таке рішення покликано задовольнити потреби в аналізі витрат не лише окремого користувача, а й масову потребу, бо вимагає налаштування та інтеграції з системами самообслуговування клієнтів, що дозволить одночасно отримувати поради та виконувати їх.

Процедура авторизації користувача є стандартною – неавторизований користувач вказує логін та пароль, інформаційна система перевіряє чи є в базі даних такий логін і чи відповідає йому заданий пароль, якщо так, тоді інформаційна система призначає користувачу певні права, визначені адміністратором або інформаційною системою, і надає доступ до інформації у системі. Якщо ж перевірка логіну та паролю закінчилась не успішно, то інформаційна система сповіщає про це і просить ввести коректні дані. Дуже важливою компонентою системи є її адміністративна частина, через яку і здійснюється управління системою. Заходять в адміністративну частину мають право лише користувачі, які належать до групи «Адміністратори». Вони можуть змінювати дизайн Веб-системи, створювати, редагувати нові ролі користувачів, встановлювати їм права, створювати нових користувачів, редагувати дані існуючих користувачів, асоціювати користувачів з ролями, здійснювати адміністрування контенту, оновлювати систему.

Асоціативні правила. Алгоритми виявлення асоціацій знаходять правила про окремі предмети, що з'являються разом в одній економічній операції, наприклад в одній покупці. За цими правилами можна знаходити послідовні асоціації, які мають прив'язку до часу. Нехай, є база даних, що містить дані купівельних транзакцій. Кожна транзакція – це набір товарів, що купуються за один раз. Метою аналізу є встановлення залежностей : якщо в транзакції існує певний набір елементів А, то можна зробити припущення, що в цій транзакції може з'явитися і набір Б. Встановлення таких залежностей надає можливість згодом знаходити та інтуїтивно зрозумілі правила поведінки покупців.

Асоціація записується як «А->Б», де А називається лівою частиною або передумовою, Б - правою частиною або наслідком.

Правила, що генеруються за цими алгоритмами мають наочний вигляд і їх можна представити так:

Якщо клієнт замовив товар А1-Ап, то він схильний замовити товар В1-Вм

Якщо клієнт замовив товар А1-Ап, то він схильний замовити товар С1-Ск

Якщо клієнт замовив товар D1-Dt, то він схильний замовити товар E1-Ep

Тут (А1-Ап) (D1-Dt) – ті послуги, які покупець вже замовив в даній транзакції, а (В1-Вм) (С1-Ск) (E1-Ep) – ті послуги, які він найімовірніше може замовити.

За однакових початкових умов (А1-Ап) може бути кілька варіантів наслідків, з яких можна отримати вигоду. Якщо запропоновані менеджером послуги (що є наслідком 1 правила В1-Вм) – клієнту не потрібні, то він може запропонувати клієнту послуги (С1-Ск), що є наслідком правила 2, з тою ж початковою умовою (А1-Ап).

Числовими характеристиками асоціативних правил є чотири наступні:

1. Підтримка правила – відсоткове відношення кількості транзакцій, що містять всі послуги, які є у правилі до загальної кількості транзакцій

$$\text{Підтримка} = \frac{\sum \text{транзакцій}(АтаБ)}{\sum \text{всі}_\text{транзакції}}$$

Низький рівень підтримки (менш одного тисячної відсотка) свідчить, що така асоціація не істотна.

2. Достовірність правила – це відсоткове відношення кількості транзакцій, які містять всі послуги правила до кількості транзакцій, які містять послуги, що є в умові. Достовірність показує, як часто замовляють послуги, що є у наслідку, якщо покупка містить послуги, які є у всьому правилі

$$\text{Достовірність} = \frac{\sum \text{транзакцій}(АтаБ)}{\sum \text{транзакцій}(А)}$$

Алгоритми пошуку асоціативних правил призначені для знаходження всіх правил $A \rightarrow B$, причому підтримка і достовірність таких правил має бути вищою за певних заздалегідь визначених порогів, що відповідно називають мінімальною підтримкою та мінімальною достовірністю. Ці значення обираються, щоб обмежити кількість знайдених правил. Якщо підтримка має велике значення, то алгоритми будуть знаходити правила, які є добре відомі аналітикам або є настільки очевидними, що немає сенсу проводити аналіз. Мале значення підтримки призводить до генерації величезної кількості правил, що потребує суттєвих обчислювальних ресурсів. Зменшення мінімальної підтримки призводить до збільшення кількості потенційно цікавих правил. Але занадто мала підтримка правила робить його статистично необґрунтованим.

3. Потужність асоціації. Чим більше потужність, тим сильніше вплив, який поява A робить на появу B . Потужність розраховується за формулою:

$$\text{Потужність} = \frac{\text{Достовірність}(A \text{ до } B)}{\text{Підтримка}(B)}$$

Алгоритми пошуку асоціацій можуть створювати свої бази даних підтримки, достовірності і потужності, до яких можна звертатися при запиті.

Наприклад: "Знайти всі асоціації, в яких для товару X достовірність більш 50% і підтримка не менш 2,5%" При знаходженні послідовностей додається змінна часу, що дозволяє працювати із серією подій для знаходження послідовних асоціацій протягом деякого періоду часу.

Отже, за допомогою алгоритмів асоціативних правил можна знаходити стандартні шаблони покупок. Але, за допомогою цих алгоритмів можна знаходити і послідовності між різними подіями.

Продукційні правила. Правила, що організовані у вигляді IF-THEN структур, називаються продукційними правилами. Продукційні правила, разом з інтерпретатором, який управляє їх активізацією в залежності від наявних фактів, складають продукційну модель представлення та використання знань в інформаційних експертних системах. Такі системи носять назву продукційних.

У продукційних системах знання представлені у формі множини правил, на основі яких формуються висновки, що повинні бути зроблені (або не зроблені) в різних ситуаціях. Висновки робляться на основі методів прямого або зворотного логічного висновку. Залежно від методу логічного висновку розрізняють два види продукційних систем: системи з прямим логічним висновком та системи із зворотним логічним висновком. Загальна стратегія вирішення задач полягає в розбитті їх на фрагменти, які можна легше довести. При цьому, системи з прямим логічним висновком знаходяться під управлінням фактів. Вони починають свою роботу з відомих початкових фактів і продовжують, використовуючи правила для створення висновків або виконання певних дій. Системи із зворотним логічним висновком керуються гіпотезами. Вони починають свою роботу з гіпотези, або мети, яку користувач намагається довести і продовжують, відшукуючи правила, які дозволять довести правдивість гіпотези.

Загальну структуру інформаційної системи, заснованої на продукційних правилах, можна представити у вигляді схеми, зображеної на рис.1.1.

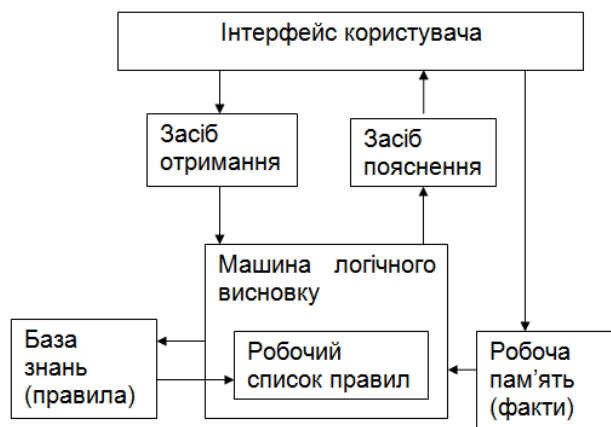

Рис.1.1. Загальна структура інформаційної системи, заснованої на продукційних правилах

Методи реалізації продукційних правил пройшли еволюційний процес із середини ХХ століття. Оскільки спосіб представлення знань на основі продукційних правил є класичним засобом створення експертних систем, їх розробникам необхідно володіти системною інформацією щодо методичного змісту етапів розвитку концепції правил.

Продукційне правило, після отримання вхідного рядка (антецедента), здатне виробити новий рядок (консеквент), наприклад:

Клієнт зробив замовлення квитка → клієнт подорожує

У цьому правилі стрілка означає, що один символний рядок повинен бути перетворений в інший. Вказане правило можна інтерпретувати за допомогою системи позначень IF-THEN наступним чином:

IF клієнт зробив замовлення квитка THEN клієнт подорожує

Слід зазначити, що маніпуляції з рядками засновані на синтаксисі, а не на семантиці. Іншими словами продукційна система застосовується лише як спосіб перетворення одного рядка в інший, без розуміння значення слів: «замовлення квитка» та «подорожує».

Продукційні правила також можуть мати декілька антецедентів, що розділяються зв'язкою AND, як показано в наступному прикладі: Клієнт вибирає маршрут AND вартість польоту → видати квиток

Безумовно, продукційні правила були необхідні для формування певної частини фундаменту систем, але вони не були достатніми для програмування продуктів, що мають практичну цінність. Основним обмеженням продукційних правил Поста, з погляду програмування, є відсутність стратегії управління, яка дозволяла б регламентувати застосування правил.

Література:

1. Аналіз сучасного стану та тенденції розвитку аеропортів України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.galecobud.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=72%3Airports&catid=37%3Aarticles&Itemid=58&lang=uk
2. Асоціація „Аеропорти України” [Електронний ресурс] - Режим доступу : http://aauca.org.ua/ua/golovna/istorija_asociacii.html
3. Буч Г. Язык UML. Руководство пользователя / Г.Буч, А. Джекобсон, Дж.Рамбо ; [пер. с англ.]. — М. : ДМК, 2000. — 496 с.

Науковий керівник:

кандидат технічних наук, доцент, Басюк Тарас Михайлович.

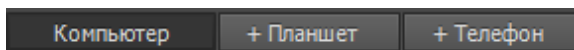
Г.Қ. Тулымшакова, А.Н.Салькова
(Талдықорған, Қазақстан)

ADOBE CREATIVE CLOUD БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Adobe Creative Cloud 2013-ші жылдың қараша айынан бастап Creative Cloud жазылымы бойынша жедел сайт құру процесін жүзеге асыра бастады. Бұл бағдарламада кітапханалық панелі арқылы жинақталған ақпаратты сақтау, дизайн және қысқаша веб-сайттар құру көмегімен әлеуметтік желіге қосылу мүмкінге қол жеткізіп отыра аласыз.

Adobe Creative Cloud - бұл программаның ерекшелігі бізге керекті HTML кодтау деңгейімен жұмыс істеу үшін барлық программалар каталогы болып есептеледі.

Жаңа **Adobe Creative Cloud** программасымен таныс болыңыз - adobe компаниясымен құрастырылған өте жеңіл және қолдануға ыңғайлы HTML редакторы, бұл программаның көмегімен сіз өзіңіздің вэб-сайтыңызды өте тез және визуалды режимде редактірлей аласыз. Ол немен ерекшеленеді деген сұрақ туады? Осы программаның көмегімен сіз әр түрлі деңгейдегі сайттарды құрумен шектелмей басқа программаларды үйлестіру арқылы сіздің ойыңыздағы кез-келген затты (ақпараттық білім ортасын) онлайн түрде жүзеге асыра аласыз. Программа вэб-кодтау жұмысын толыққанды өзі атқарады, сіздің жұмысыңыз керек мәліметтерді өзіңізге ыңғайлы ретімен орналастыру қана қалады. Сонымен қатар, Adobe muse өте жоғары деңгейде орыс тіліне аударылған интерфейспен қамтылған. Adobe muse программасы Adobe AIR фреймворк бағдарламасында істейді. Бағдарламаны қосқаннан кейін басты бетте сізге бірінші жұмыс түрін таңдауға ұсынылады. Олар қазіргі заман талабына сай компьютер мен наутбуктерге, планшеттерге, телефондарға қызмет көрсету түрін таңдауға болады[1](Сурет 1).

Сурет 1. Жұмыс интерфейсімен қамтылған жабдықтар тізімі

Adobe muse программасымен жұмыс бастау барысында толық жұмыс интерфейсі пайда болады. Осы кезде Adobe muse программасы бізге өте кең көлемдегі жұмыс интерфейсімен қамтылған жабдықтар тізімі пайда болады. Сонымен қатар бұл программаның ерекшелігі: пиксель, метр, см көлемінде өзгерту болып табылады.

Бізге жоғарыда көрсетілгендей әр түрлі электрондық технологияларға арналған жоғары форматтағы ақпараттық білім ортасының көшірмелерін жасауға көмектеседі. Мысалы, Сіз сабаққа бара жатып белгілі бір тақырыпты қайталағыңыз келеді, бірақ сіздің қолыңызда не компьютер(ноутбук), не планшет жок дейік, дегенімен сізде телефон бар. Келесі кезекте сіз ұялы телефондағы өзіңізге керек пәнінен құрылған ақпараттық білім ортасын ашып теориялық мәліметті ашып оқысыз және видео сабақтарды да көре аласыз, әр түрлі білім алуға қажетті сайтқа кіріп өзіңізге қажет ақпарат ала алатын бөлімді таңдаймыз, сонымен өзіңізге керек толыққанды ақпаратты сіздің ұялы телефоныңызда көре аламыз. Оқушы сабаққа дайын және онымен қоса ол сабаққа дайындалып келді.

Adobe muse бағдарламасы интернет желісінде әр қырынан тануға болады, тек интернет желісіне ғана тоқталып қоймай Adobe muse бағдарламасы мысалы, планшетті алып қарасақ сіз ұялы құрылғыларда Photoshop, Lightroom, Illustrator, InDesign және Premiere Pro эскиздерін қолдансақ, жаңашыл мүмкіндіктерді Adobe Muse –те қолдана аласыз. Әр түрлі жаңа эскиздерін мен анимациялық суреттерді әзірлеп планшет, компьютерге орната аласыз.

Көп жағдайда **Adobe Creative Cloud** кодсыз жұмыс істей алу мүмкіндігі көп. Мобильдік құрылғылар үшін де динамикалық Web сайттар құруға және жариялауға мүмкіндік беретін ерекшеліктері бар[2].

Adobe Creative Cloud бағдарламасында қазіргі білімге қажетті ақпараттық орталар мен электрондық оқулықтар жасап шығару мүмкіндігі өте көп деп айтсақ болады. Тест тапсырмаларын енгізіп оқушы өз білімін өзі тексере, тек оқушы ғана емес осы бағдарлама арқылы ата – ана да баласының жетістіктерін қадағалап отыра алады. Тек тест тапсырмаларына ғана тоқталмай, эссе, шығармашылық тапсырмаларды iSpring Suite7 бағдарлама көмегімен Adobe Muse CC бағдарламасына шақырып тапсырмаларды толыққанды орындау мүмкіндігіне ие бола аласыз.

Бұл жаңа өзгертілген соңғы Muse CC қол жетімді мүмкіндіктердің, сондай-ақ қосымша ақпарат алу үшін және басқа да ресурстарға сілтемелер қысқаша шолу береді.

Adobe Muse CC - Visual Сайт Designer, қағидаты бойынша жұмыс істейтін нақтылы уақытпен параметрлері жаңадан визуализацияланған. Осылайша, әзірлеуші HTML-сайтын ашу үшін код талап етілмейді. Өңдеу панелінде сіз сурет қою арқылы да Web бетте жұмыс істеуге мүмкіндік ала аласыз. Әлбетте, бұл тәсіл арнайы білімі бар пайдаланушылар үшін қол жетімді жетілдіру ортасын құруға бағытталған. Muse Software (Осы стандарттар браузерлердің қолдауымен) HTML және CSS3, соның ішінде жаңа Web стандарттарын пайдаланады және дизайн, шығармашылық бостандығына және дамыту үшін шарлау бақылау, виджеттер мен HTML коды қосылған кітапханалар мен платформаларда жұмыс істеу қабілетіне ие. Muse осындай шарлау мәзірлері қарапайым элементтері ретінде, таңдалған виджеттерді жасауға мүмкіндік береді. Adobe Muse-те Google Maps, YouTube және Facebook ішінде HTML коды дайын үзінділер қосу мүмкіндігін береді. Сонымен қатар, Muse тестілеу және бағалау үшін де пайдалы бағдарлама, сіз Adobe muste құрылған бағдарламаңызды серверлерге салынғаннан кейін тапсырмаларды сақталған сайттарға тексеруге беріп, жауабын тексеру мүмкіндігіне де ие боласыз. Болашақта сайттар ақылы хостинг Adobe серверлер немесе басқа да хостинг-провайдерлер үшін FTP сайтына экспорт беруге және клиенттерге әр түрлі тапсырмалар жиынтығын жіберілуіге болады.

Adobe Muse құралдары. Егер беттің элементтерімен жұмыс істеу үшін құралдарды ыңғайлы ұсынған жөн. Олардың көмегімен, сіз өзгерту немесе жаңа блоктарын жасау, мазмұнды жылжыту, олардың пайда болуын өзгертуге немесе бетті жылжытуға болады. Толығырақ осы әрбіреуін қарастырайық. Бізде жобалау режимінді торабты ашу болса, беттің сол құралдары ретінде Adobe Muse жиынтығын көреміз.

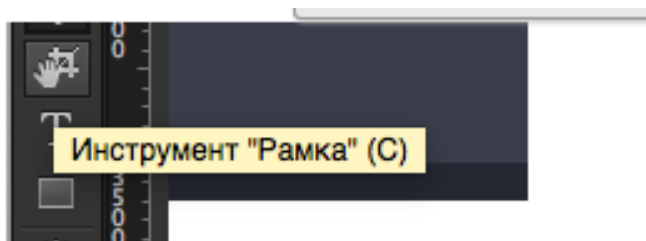
Бірінші тізімінде қара көрсеткі - таңдау құралы болып табылады. Сіз жазуда меңзегенде осы құрал бойынша таңбаша пернесін көрсетсекелесі бейне пайда болады (Сурет 2).

Сурет 2. Adobe Muse бағдарламасының жұмыс терезесі

Таңдау құралын пайдаланып нысандарды жылжытуға болады. Біз суретте осы құралды алып, түймесін басамыз. Мысалы, егер, біз картаның бұрышын тарту арқылы араластыру немесе бетінің өлшемін өзгерту қасиетін байқаймыз.

Келесі панелінде құралды жақтау (Инструмент рамка) болып табылады. Оған тез ауысу үшін келесі пернесін пайдаланыңыз Сурет 3.

Сурет 3. Суретті қию немесе жылжыту

Бұл құрал жақтаудың ішіндегі суретті қию немесе жылжытуға мүмкіндік береді. Суреттің орталығында шеңбер көресіз - ол орталығының имиджін ұстап, оны жылжытуға мүмкіндік береді. Сіз шеңберді басыңыз және шеңберінде оның өлшемін үлкейтуге немесе азайтуға болады.

Келесі мәтін құралы (Инструмент текст). Бұл үшін біз құралдар пернесін пайдаланасыз. Мәтін құралы негізінен осы құралы арқылы немесе сіз мәтін ұясын сызу және жаңа құруға немесе бұрыннан бар мәтін өңдеуге болатын негізгі Т басу арқылы орындайсыз. Бұл әрекетті орындау үшін Тбасыңыз содан кейін мәтінді теріңіз немесе қойыңыз. Ал содан кейін, сіз жай ғана таңдау құралы басыңыз және беттегі оны қажетті орынға жылжыту үшін мәтін ұясын жылжытыңыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. <https://helpx.adobe.com/ru/muse/using/whats-new.html>[1.16]
2. <http://musecc.ru/> [2.26]
3. Билл Кеннеди, ЧакМуссиано - "HTML и XHTML. Подробное руководство (HTML & XHTML. TheDefinitiveGuide)"
4. Программалау 1 :Дәрістержинағы /КаженоваЖанар Сабыртайқызы.-Семей:Интеллект,2009.-173 б.
5. Введение в информационные технологии:учебно-практ. пособие /О.Исаченко.-Ростов н/Д:ФЕНИКС,2009.- 237 с.

Хмідан Абдулгані Салєм
(Київ, Україна)

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ТЕЛЕВИДЕНИЯ СЕВЕРНОЙ АФРИКИ (2010-2013)

Страны Северной Африки на сегодня являются одними из самых динамично развивающихся государств ближневосточного мира. Являясь одними из стран с наиболее молодым населением (доля граждан в возрасте 15-24 лет в Египте составляет 17,8%, Ливии – 18,2%, Алжире – 17,4%, Тунисе – 16%, Марокко – 17,7% всего населения²⁸), они, безусловно требуют стремительного развития средств массовой информации, в том числе телевидения [1, с. 65-70].

В тоже время развитие стран Северной Африки в 2010-2013 годы было связано с колоссальными проблемами военно-политического характера. Начавшаяся на рубеже 2010-2011 гг. так называемая «арабская весна» под влиянием мощнейших внутренних и внешних факторов привела к крушению диктаторских режимов в Тунисе, Египте и Ливии, а также инициировала начало войны в Сирии против режима Б.Асада [5, с. 124-137]. Впрочем на сегодня главной проблемой региона следует считать стремительное и насильственное распространение крайне радикального исламизма по зловещими флагами «Исламского государства» [2, с. 15].

Итак, особенности и проблемы развития телевидения Северной Африки в концентрированном виде можно выразить так:

– *Египет*. Согласно с данными «The World Factbook» ЦРУ, в этой стране традиционным было смешение государственных и частных вещательных СМИ. В Египет действуют 2 общенациональных и 6 региональных государственных каналов, а также около 20 частных спутниковых каналов. Ведется прием большого числа арабских спутниковых каналов. По состоянию на 2010 год общее количество телевизионных вещательных станций в Египте составляло 64 [3, с. 45-78].

Поскольку Египет в 2011 году оказался в центре революционных событий в арабском мире, в т. ч. в Северной Африке, следует отметить, что в ходе неправильного освещения событий в Каире катастрофически упало доверие к официальным каналам. Так, в Египте волнения полностью дискредитировали государственный канал, продолжающий демонстрировать мирные картинки Нила, тогда как все ведущие информационные агентства в мире показывали в режиме онлайн столкновения между протестантами и полицией на площади Тахрир [6, с. 82-85].

– *Ливия*. Долгое время в Ливии (в период власти режима М.Каддафи) телевидение было исключительно рупором идей панарабского социализма. В огромной по площади стране до революции 2011 г. функционировало лишь 12 телевизионных широкоэмиттерных станций. После свержения режима стартовал процесс коммерциализации ливийского телевидения, заявили о себе частные каналы. На данный момент много провинций Ливии имеют свои региональные каналы, кроме того население с помощью спутников может просматривать панарабские телевизионные передачи. [8].

– *Алжир*. Спецификой телевидения этой арабской страны традиционно было использование нескольких языков вещания (собственно арабского, французского, а также различных берберских диалектов). В стране с учетом значительных доходов от экспорта газа и нефти большое распространение у различных слоев населения получил доступ к спутниковому телевидению – как к общеарабским, так и к европейским спутниковым станциям. С учетом большой площади страны тут существует 46 общенациональных каналов и еще 216 региональных трансляций [4, с. 79-81].

²⁸ Для сравнения: в США этот показатель составляет 13,7%, в Германии – 10,6%, а в Украине – 11,5% жителей страны.

– *Тунис*. Несмотря на революционные события 2011 года, широкоэвещательные СМИ находятся в основном под правительственным контролем. Государственное телевизионное учреждение ведає 2 национальними сетями телевидения. 1 общегосударственный канал является частным, хотя также используется официальным Тунисским информационным агентством в своих информационных целях. Тунисцы также имеют доступ к египетским, панарабским и европейским спутниковым телеканалам. Общее количество телеканалов в Тунисе на сегодня – 26 (и еще 76 региональных трансляций) [8].

– *Марокко*. Как известно, Марокко относится к наиболее слабо развитым странам Северной Африки, что, безусловно, негативно отобразилось на вещательной сети. На сегодня в Марокко действуют 2 общедоступных телевизионных сети с государственной формой собственности. Иностранные телевизионные передачи могут приниматься через спутниковые антенны. Общее количество телевизионных станций в Марокко – 8.

– Телевидение в Египте и Ливии, в меньшей мере в Тунисе, Алжире и Марокко прошло путь от информационного рупора авторитарных режимов (особенно это было характерным для режима «Народной Джамахирии» в Ливии) до относительно демократического вида СМИ, где в большинстве случаев имеет место плюрализм взглядов, а телевизионные программы являются площадкой для представителей широкого спектра политических кругов, разных слоев общества. Важным является и следующий фактор: от того, как были переданы события общественно-политических катаклизмов на местном телевидении, во многом зависела позиция и западных информационных агентств, а, следовательно, и информационный «бэкграунд» «арабской весны» в целом [5, с. 34-77]. Вместе с этим, местные арабские телеканалы вынуждены были перенимать опыт у своих западноевропейских и американских коллег, заимствовать их форматы, методы и приемы, а также способы донесения информации до различных социальных категорий населения [4, с. 11-24].

В то же время, в группе указанных стран все более четко начинает проявляться и различные проблемные аспекты функционирования телевидения: в Египте это восстановление цензуры военно-диктаторским режимом, в Тунисе и Марокко – финансово-экономические проблемы, в Ливии – проникновение исламизма и также сложности финансового характера.

– Как известно, телевидение в Северной Африке возможно лучше, чем любой другой вид СМИ предоставляет правильные модели поведения, отвечающие модели мира, доминирующей в арабском обществе. Например, протестующих в новостях можно подать как представителей «сил хаоса», в то время как полиция выглядит спасением от их наступления. Однако можно развернуть ситуацию и в прямо противоположном направлении и тональность репортажа сразу же поменяется [2, с. 14-17].

Именно телевидение придало массовым протестам и выступлениям в Северной Африке в период 2010-2011 гг. такого массового характера. Ведь в условиях «арабской весны» «Twitter» охватывал менее 1% населения в арабском мире, поэтому его тяжело представить в роле основного «игрока» масс-медиа региона. Более всего по состоянию на начало 2011 г. «Twitter» был распространён в Бахрейне и Кувейте (3,4% населения), Катаре (1,5%), Объединенных Арабских Эмиратах (1,1%, в них же «Facebook» – более 40%). В то же время «Twitter» в Египте, стране, которая была центром «арабской весны», имел распространение только у 0,15%, а «Facebook» – лишь у 10% населения. Таким образом, эти средства коммуникации претендуют на роль скорее элитарных, а телевидение, безусловно, является в первую очередь массовым средством информации [7, с. 101-112].

Таким образом, проблемы развития телевидения Северной Африки в 2010-2013 годах необходимо рассматривать комплексно, в нескольких контекстах – политическом, общественном, социальном, экономическом, культурном, религиозном. Это был период как стремительного развития регионального телевидения, так и значительных рисков для его деятельности, вызванных значительными финансово-экономическими проблемами, а также ростом экстремизма в Северной Африке.

Литература:

1. Зеленев Е. И. Мусульманский Египет / Е. И. Зеленев. – СПб.: Издательство С.-Петербургского ун-та, 2007. – 370 с.
2. Корочкина В. А. Палестинская автономия и "арабская весна" // Азия и Африка сегодня : ежемесячный научный и общественно-политический журнал / Российская акад. наук; Ин-т востоковедения; Ин-т Африки. – Москва, 2013. – № 10 (675). – С. 13-18.
3. Квашина Т. А. Телевидение и общество. Этнокультурные факторы телевизионного дискурса : [монография] / Т. А. Квашина. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2011. – 247 с.
4. Мамаев Н. С. Системы цифрового телевидения и радиовещания / Н. С. Мамаев [и др.]. – М. : Горячая линия-Телеком, 2006. – 253 с.
5. Масс-медиа и гражданское общество : монография / А. С. Лобанова [и др.]. – Кривой Рог : Международный исследовательский центр "Человек: язык, культура, познание", 2008. – 227 с.
6. Осипова Н. Г. Средства массовой информации в современном обществе: теоретико-методологический анализ новейших подходов / Н. Г. Осипова, Е.И. Юрченко // Вестник Московского университета им. М. В. Ломоносова. Серия 18 / Московский университет им. М. В. Ломоносова. – Москва, 2010. – № 1. – С. 64-85.
7. Ямани Хуссейн Муса Хуссейн Арабо-африканские страны в мировой системе хозяйствования: интеграционные устремления и перспективные модели развития : монография / Ямани Хуссейн Муса Хуссейн. – Х. : Экограф, 2008. – 132 с.

8. CIA World Factbook [Електронное издание]. – Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>.

Науковий керівник:

кандидат мистецтвознавства, доцент, професор кафедри кінознавства Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені Івана Карпенка-Карого Слободян Микола Іванович

СЕКЦІЯ: ТЕХНІЧНІ НАУКИ**Денис Дубінін
(Київ, Україна)****УПРАВЛІННЯ МАТЕРІАЛЬНИМИ ПОТОКАМИ БУДІВЕЛЬНОГО ПІДПРИЄМСТВА НА ОСНОВІ ФРАКТАЛЬНОГО АНАЛІЗУ**

Рівень ефективності будівельних підприємств у значному залежить від їх функціонально-технологічної та організаційної структури, організації проектно-кошторисних та будівельних процесів, темпів і структури відтворення основних виробничих фондів, використання нових технічних, організаційних, технологічних рішень, сучасних будівельних матеріалів і конструкцій, застосування оптимальних варіантів розміщення, складів, стоянок будівельної техніки, поставок матеріальних ресурсів по кожному об'єкту, доступності фінансування. При цьому на операційну діяльність підприємств будівельної галузі впливають наступні особливості [с.420-421]:

1. На відміну від інших галузей будівництво характеризує мобільністю (рухомістю) засобів виробництва (у промисловості основні фонди, як правило, стаціонарні).

2. Спеціальний характер продукції. Будівництво характерне нерухомістю будівельної продукції або територіальною непорушністю. На відміну від промисловості й інших галузей будівельну продукцію використовують там, де створюють. Нерухомість будівельної продукції робить її залежною від вартості земельної ділянки і обумовлює необхідність включати дану вартість у вартість продукції. Всю будівельну продукцію створюють на замовлення і обкладають податком.

3. Індивідуальний (неповторний) характер створюваних об'єктів.

4. У будівництві є велика тривалість виробничого циклу, що впливає на фінанси будівельно-монтажних організацій, їх матеріальні потоки та інші техніко-економічні показники.

5. Значна кількість і обсяг матеріальних, трудових, фінансових потоків, що повинні розподілятися між різними об'єктами.

Враховуючи актуальність завдання з управління матеріально-технічними потоками будівельного підприємства або їх об'єднань, цьому питанню у своїх працях приділяли увагу наступні вчені: А.Н. Асаул, А.Д. Єсіпенко, О.В. Кухленко, С.Т.Сташевський, Г.В. Лагутін, А.М. Лівінський, В.И.Торкатюк, О.А. Тугай, В.А. Ушацький, Р.Б. Тянь, В.Г.Федоренко та інші. Огляд їх праць виявив необхідність визначення головних принципів побудови системи ресурсного забезпечення будівництва як на рівні будівельного майданчика, так і на рівні самого підприємства.

З-поміж процесів руху матеріально - технічних потоків доцільно виділити окремих їх клас, що є непередбачуваними та складно-прогнозованими (наприклад зрив поставок ресурсів на буд майданчик, вплив погодних умов тощо). Одним із способів дослідження таких подій є моделювання з метою виділення характерних причинних факторів, взаємозв'язків між ними та характеристик впливу на кінцевий результат. Однією з сучасних методик вивчення хаотичних характеристик складних процесів є методика фрактальної статистики, яка дозволяє відтворити процеси у вигляді самоподібних форм та описувати відповідні співвідношення. Це дозволяє максимально описати динаміку руху таких потоків та здійснювати попередження її наслідків.

Фрактал (лат. fractus — подрібнений, дробовий) — нерегулярна, самоподібна структура. В широкому розумінні фрактал означає фігуру, малі частини якої в довільному збільшенні є подібними до неї самої. Термін фрактал увів 1975 року Бенуа Мандельброт [2., с. 11]. За допомогою фракталів описують фізичні, економічні, політичні, природні явища.

Пропонується здійснювати оцінку матеріальних потоків будівельного підприємства за наступними етапами:

1. Акумуляція фінансово-економічної інформації щодо діяльності будівельного підприємства протягом фіксованого періоду по основним функціональним підсистемам (фінансова, виробнича, інвестиційна, кадрова тощо).

2. Оцінювання ефективності ресурсного потенціалу. На першому кроці необхідно здійснити відбір найбільш значимих характеристик, які дозволяють в умовах обмеженості ресурсного забезпечення відобразити діяльність будівельного підприємства. На наступному кроці треба побудувати математичну модель, яка дозволить оцінити ефективність використання ресурсного потенціалу в цілому. Наприклад, модель, яка використовує апарат нечіткого аналізу (комплекс лінгвістичних змінних, нечіткий логічний вивід тощо). В рамках цієї моделі можуть бути побудовані моделі прогнозування руху грошових коштів на основі адаптивних поліноміальних моделей. Для оцінювання трендостійкості може бути розглянуто фрактальний R/S-аналіз часових рядів, які представляють собою рух грошових коштів.

3. На цьому етапі проводиться аналіз поточного ресурсного потенціалу (встановлення втрат і накопичень) будівельного підприємства.

На цьому етапі будується модель оцінювання ефективності ресурсного потенціалу в частині управління матеріальних потоків БП на основі фрактального аналізу.

При цьому вважають, що матеріальний потік будівельного підприємства представляє собою дискретний часовий ряд без пропусків фіксованої довжини $\bar{Z} = (\bar{z}_1, \bar{z}_2, \dots, \bar{z}_n)$, $\bar{z}_i \in \square$. Дані беруться з календарних графіків. Побудуємо $Z = (z_1, z_2, \dots, z_n)$. Для кожного з початкових відрізків даного часового ряду

$Z = (z_1, z_2, \dots, z_n)$ довжини $\tau = 3, 4, \dots, n$ обчислимо середні значення за формулою $\bar{z}_\tau = \frac{1}{\tau} \sum_{i=1}^{\tau} z_i$, накопичені відхилення знайдемо за формулою $x_{\tau,i} = \sum_{i=1}^{\tau} (z_i - \bar{z}_\tau)$, $\tau = 3, 4, \dots, n$, розмах $R_\tau = \max_{1 \leq i \leq \tau} x_{\tau,i} - \min_{1 \leq i \leq \tau} x_{\tau,i}$. Тоді

середньоквадратичне відхилення для кожного з відрізків визначається за формулою $S_\tau = \sqrt{\frac{1}{\tau} \sum_{i=1}^{\tau} (z_i - \bar{z}_\tau)^2}$, $\tau = 3, 4, \dots, n$. Розмах накопиченого відхилення нормалізується шляхом ділення на середньоквадратичне

відхилення для кожного відрізка τ і будується графік залежності $\lg\left(\frac{R_\tau}{S_\tau}\right)$ від $\lg(\tau)$. Далі на основі методу найменших квадратів будується рівняння лінійної регресії, коефіцієнт при незалежній змінній якого буде показником Херста. Рівняння буде мати вигляд $\lg\left(\frac{R_\tau}{S_\tau}\right) = \lg(\alpha) + H \lg(\tau)$, $\alpha = \text{const}$. Показник Херста можна

розглядати як функцію від τ , $H(\tau) = \frac{\lg\left(\frac{R(\tau)}{S(\tau)}\right)}{\lg\left(\frac{\tau}{2}\right)}$.

Якщо показник H часового ряду близький до 0,5, то це свідчить про його випадковість.

Чим ближче показник H до 1 ($H > 0.5$), тим більш персистентним або трендостійким є ряд. Припускається, що події не випадкові, і якщо виникає чітка тенденція часового ряду до зростання або падіння, то вона з великою ймовірністю збережеться і надалі;

Чим ближче показник H до 0 ($H < 0.5$), тим більш антиперсистентним або ергодичним є ряд.

4. Формування пропозицій щодо підвищення ефективності діяльності підприємства з урахуванням розрахованих на попередньому етапі показників.

Таким чином, засобами фрактальної статистики може визначатись структура хаотичних характеристик процесів ресурсного забезпечення будівельного майданчика. Фрактальні методи аналізу є дієвим інструментом для дослідження динаміки та напрямку розвитку таких процесів.

Література:

1. Асаул А.Н. Формирование и оценка организационных структур управления в компаниях инвестиционно-строительного комплекса [Текст] / А.Н. Асаул, Н.А. Асаул, А.В. Симеонов // – СПб.: ГАСУ. - 2009 - 258 с.
2. Зельцер Р. Я. Эффективность использования средств малой механизации в строительстве УССР [Текст] / А. И. Миняйленко, Р. Я. Зельцер. - 33 с.
3. Квасніцька О.О. Сутність будівельної діяльності: теоретичний погляд [Електрон]] / А.Н. Асаул, Н.А. Асаул, А.В. Симеонов // . Наукові праці Національного університету "Одеська юридична академія" електронне видання, с. 413-422 – Режим доступу: <http://naukovipraci.nuoua.od.ua/archiv/tom10/43.pdf>
4. Мандельброт Б. Фрактальная геометрия природы / Б. Мандельброт. — М.: Институт компьютерных исследований, 2002. — 656 с.
5. Ушацький С.А. Організація будівництва/ С.А. Ушацький, Ю.П. Шейко, Г.М. Тригер: Підручник. – К., 2007. – 521 с.

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, Зельцер Роберт Якович.

Р. Г. Икрамов, М. А. Алиназарова
(Наманган, Узбекистан)

ТЕМПЕРАТУРНАЯ ЗАВИСИМОСТЬ ФОТОВОЛЬТ-АМПЕРНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЛНЕЧНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ

Известно, что коэффициент полезного действия солнечных элементов (СЭ) определяется из его фотогальванических параметров. Значения этих параметров определяются по фотovolta-амперной характеристике (фотоВАХ) СЭ. В настоящее время СЭ широко используется в искусственных спутниках земли, проводящие космические исследования. В [1] показано, что температура в промежутке между орбитами Юпитера и Меркурия изменяется от -120°C до $+140^{\circ}\text{C}$. Если принимать во внимание расширение границ научных исследований, то этот интервал температуры может быть еще и увеличен. В [1, 2, 3], приведены выражения, определяющие влияния температуры на фотоВАХ СЭ. Но эти формулы, во-первых, обладают сложным видом, во-вторых, содержат такие параметры, которые невозможно определить непосредственно из вольт-амперной характеристики.

Поэтому в данной работе используя экспериментальные результаты, определяющие зависимости фотогальванических характеристик от температуры и формулы, полученные теоретически [1, 2, 4]

исследованы влияние температуры на фотоВАХ СЭ. В примере СЭ приготовленного на основе аморфного гидрогенизированного кремния (a-Si:H) полиэмпирическим методом получены простые формулы, устанавливающие связь фотоВАХ солнечных элементов от температуры и объясняющие экспериментальные результаты.

Как известно, фотоВАХ СЭ выражается следующим образом:

$$j_{\phi} = j_0 \left(\exp \left(\frac{qU}{nkT} \right) - 1 \right) - j_{кз}, \quad (1)$$

где q - электрический заряд носителей тока, T -абсолютная температура, n -коэффициент неидеальности (качества) фото-ВАХ СЭ, k -постоянная Больцмана, j_{ϕ} - плотность фототока, $j_{кз}$ - плотность тока короткого замыкания СЭ, j_0 - плотность ток насыщения, U - исходящее напряжение. Видно, что эта формула устанавливает связь фотоВАХ СЭ и температуры. Но для этого с начала надо определить влияние температуры на плотность тока короткого замыкания и на плотности тока насыщения. Экспериментальные результаты фотоВАХ СЭ показывают, что когда исходящее напряжение равняется напряжению холостого хода (U_{xx}), тогда плотность фототока будет равным нулю. Поэтому если в формуле (1) считать $U=U_{xx}$ и $j_{\phi}=0$ образуется равенство:

$$j_{кз} = j_0 \left[\exp \left(\frac{qU_{xx}}{nkT} \right) - 1 \right]. \quad (2)$$

Из этой формулы для напряжения холостого хода СЭ мы получим следующую формулу:

$$U_{xx} = \frac{nkT}{q} \ln \left(\frac{j_{кз}}{j_0} + 1 \right). \quad (3)$$

Чтобы определить зависимость напряжения холостого хода от температуры, используем результаты, полученные в [3] для плотности тока насыщения:

$$j_0 = q\mu_c N(E_c) E_s \exp \left(- \frac{q\phi}{kT} \right), \quad (4)$$

где ϕ - высота потенциального барьера СЭ, μ -подвижность носителей заряда, $N(E_c)$ - эффективное значение плотности электронных состояний в зоне проводимости, E_s - напряженность внешнего электрического поля подключенной к СЭ.

Значению этих параметров невозможно непосредственно определит из ВАХ СЭ. Поэтому, мы сначала определим температурную зависимость плотности тока насыщения, следующим образом. Предполагаем, что когда при температуре $T_0=300$ К, плотность тока насыщения $j_0=j_{00}$, тогда из (4) получим:

$$j_{00} = q\mu_c N(E_c) E_s \exp \left(- \frac{q\phi}{kT_0} \right). \quad (5)$$

Преобразуя (4) с помощью (5) получим следующее выражения для плотности тока насыщения:

$$j_0 = j_{00} \exp \left(\frac{q\phi}{k} \left(\frac{1}{T_0} - \frac{1}{T} \right) \right). \quad (6)$$

Поставляя (6) в (3) получим выражение:

$$U_{xx} = \frac{nkT}{q} \ln \left(\frac{j_{кз}}{j_{00}} \exp \left(- \frac{q\phi}{k} \left(\frac{1}{T_0} - \frac{1}{T} \right) \right) + 1 \right). \quad (7)$$

Как известно, для СЭ выполняется условие $\frac{j_{кз}}{j_0} \gg 1$, поэтому формулы (3) можно написать в виде:

$$U_{xx} = \frac{nkT}{q} \ln \left(\frac{j_{кз}}{j_0} \right). \quad (8)$$

Тогда из (6) и (8) можно получить следующее выражение

$$U_{xx} = \left[\ln \left(\frac{j_{кз}}{j_{00}} \right) - \frac{q\phi}{kT_0} \right] \frac{nkT}{q} + n\phi. \quad (9)$$

В [3, 5] получена выражения, для температурной зависимости напряжения холостого хода используя формулу зависимости плотности тока насыщения от температуры

$$U_{xx} = \left[\ln j_{кз} - \ln(q\mu_c N(E_c)E_s) \right] \frac{nkT}{q} + n\varphi. \quad (10)$$

Результаты расчета, произведенные для зависимости напряжения холостого хода от температуры по формулам (9) и (10) показали, что они определяют одну кривую. Из этого следует, что по формуле (9) тоже можно определить зависимость напряжения холостого хода от температуры. Экспериментальные результаты показывает, что температурная зависимость тока короткого замыкания СЭ в интервале температуры $-100^\circ\text{C} < t < 100^\circ\text{C}$ почти не зависят от температуры [1, 3]. Поэтому из (9) и (10) следует, что напряжение холостого хода имеет линейную зависимость от температуры, и из экстраполяции этих зависимостей нулевой температуры ($T=0$), получаем $U_{xx} = n\varphi$.

На рис. 1 представлены экспериментальные результаты температурной зависимости напряжения холостого хода СЭ полученные на основе a-Si:H [3]. Видно, что эта связь действительно является линейной. Используя эти результаты определяем уравнению прямой проходящей через точки $(0, n\varphi)$ и (T_0, U_{x0}) и получим:

$$U_{xx} = (U_{x0} - n\varphi) \frac{T}{T_0} + n\varphi, \quad (11)$$

где U_{x0} – напряжения холостого хода при $T_0=300$ К.

Эту выражение преобразуем, чтобы получить сходный вид с формулой (10):

$$U_{xx} = \left(\frac{q}{nkT_0} (U_{x0} - \varphi) \right) \frac{nkT}{q} + n\varphi. \quad (12)$$

Численные расчеты формул (9), (10) и (12) показали, что оказывается, подбирая значения $j_{кз}$, j_{00} , $\mu_c N(E_c)E_s$ и U_{x0} можно обеспечить соответствие кривых определяемые этими формулами. Из этого следует, что для температурной зависимости напряжения холостого хода можно использовать и формулу (12). Как известно высота потенциального барьера СЭ определяется энергетической шириной запрещенной зон полупроводников. Поэтому связь высоты потенциального барьера СЭ от температуры является, очень слабым и ее можно определить в виде:

$$\varphi = \varphi_0 - \gamma T \quad (13)$$

где φ_0 - высота потенциального барьера СЭ при $T=0$ К, γ - температурный коэффициент ширины щели подвижности аморфных полупроводников. Его значения для аморфного гидrogenизированного кремния лежат в интервале $\gamma \approx (5 \cdot 10^{-4} - 10^{-5})$ эВ/К [6].

Поэтому, поставив в (2) выражение (6), (11) и (16) получим формулу для зависимости плотности тока короткого замыкания СЭ от температуры в виде:

$$j_{кз} = j_{00} \exp \left[\frac{q(\varphi_0 - \gamma T)}{k} \left(\frac{1}{T_0} - \frac{1}{T} \right) \right] \left[\exp \left[\frac{q(\varphi_0 - \gamma T)}{nkT_0} \left(\frac{U_{x0}}{(\varphi_0 - \gamma T)} - n \left(1 - \frac{T_0}{T} \right) \right) \right] - 1 \right]. \quad (14)$$

Но результаты расчета показали, что эта формула не может объяснить экспериментальные результаты, показывающие влияние температуры на плотность тока короткого замыкания полученные в [3]. Далее произведены исследования и определены, что при экстраполяции напряжения холостого хода на $U_{xx} = \varphi$ в $T=0$ получаем выражение:

$$j_{кз} = j_{00} \exp \left[\frac{q(\varphi_0 - \gamma T)}{k} \left(\frac{1}{T_0} - \frac{1}{T} \right) \right] \left[\exp \left[\frac{q(\varphi_0 - \gamma T)}{nkT_0} \left(\frac{U_{x0}}{(\varphi_0 - \gamma T)} - 1 + \frac{T_0}{T} \right) \right] - 1 \right]. \quad (15)$$

вполне объясняющие экспериментальные результаты. На рис. 2 показаны данные расчета полученные по этой формуле когда, $n=1,006$ и $\varphi_0=0,97$ В и экспериментальные результаты. Из этого согласия можно утверждать, что коэффициент неидеальности фотоВАХ СЭ не зависит от температуры или эта связь является, очень слабым. Потому, что при расчете температурной зависимости плотности тока короткого замыкания не учтено влияние температуры на значение этого параметра.

Теперь переходим к определению формулы, объясняющую влияния температуры на фотоВАХ СЭ. В (1) поставим (6) и (15) и получаем:

$$j_{\varphi} = j_{00} \exp \left[\frac{q(\varphi_0 - \gamma T)}{k} \left(\frac{1}{T_0} - \frac{1}{T} \right) \right] \left\{ \exp \left(\frac{qU}{nkT} \right) - \exp \left[\frac{q(\varphi_0 - \gamma T)}{nkT_0} \left(\frac{U_{0x}}{\varphi} - 1 + \frac{T_0}{T} \right) \right] \right\}. \quad (16)$$

Видно, что используя эту формулу, можно исследовать влияние температуры на фотоВАХ СЭ. На рис. 3 показаны экспериментальные результаты, показывающие изменение фотovolta-амперной характеристики солнечных элементов в зависимости от температуры. Там же представлены результаты

расчета фотоВАХ СЭ полученные по формуле (16) когда $\varphi_0=0,97$ В, $\gamma \approx 5 \cdot 10^{-5}$ эВ/К, $U_{0x}=0,35$ В, $j_{00}=1,29 \cdot 10^{-8}$ мА/см². Из рисунка видно, что результаты эксперимента и расчета хорошо совпадают при больших и малых напряжениях. Но вблизи точки фотоВАХ где определяется эффективная мощность СЭ эти результаты заметно расходятся. На наш взгляд в этой точке фотоВАХ коэффициент неидеальности меняется сильнее в зависимости от исходящего напряжения СЭ, чем в остальных областях. Как известно, значение коэффициента неидеальности диода определяет тип основного электрического тока, проходящий через него, т. е. угловой коэффициент ВАХ [4].

Следует отметить, что чтобы совпадали, результаты расчета и эксперимента приходилась выбирать коэффициент неидеальности фотоВАХ СЭ, следующим образом при $T_1=214$ К $n_1=1,0034$, а при $T_2=293$ К $n_2=1,0061$. Видно, что n_1 и n_2 различаются, но они являются не значительными. Эти результаты показывают, что коэффициент неидеальности фотоВАХ СЭ зависит от температуры, но эта зависимость не является сильным.

Таким образом, в данной работе, выведена новая формула позволяющая, объяснить экспериментальные результаты, полученные для зависимости фотоВАХ солнечных элементов от температуры приготовленных на основе аморфного гидрогенизированного кремния. На основе сравнения результатов расчета и экспериментальных данных показано, что коэффициент неидеальности фотоВАХ СЭ имеет слабую зависимость от температуры.

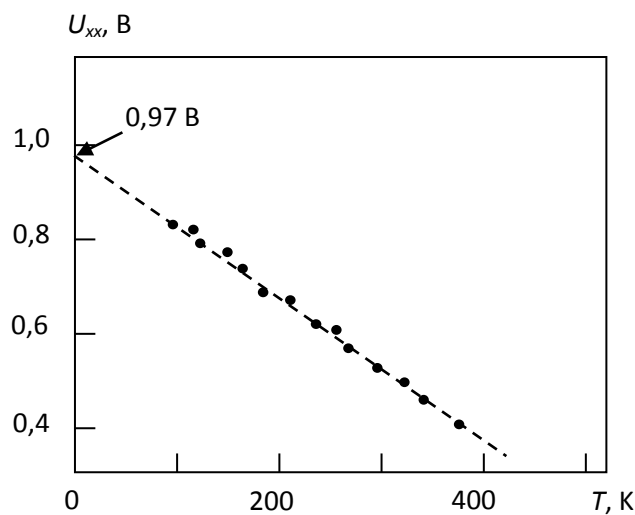

Рис.1. Экспериментальные результаты, определяющие температурную зависимость напряжения холостого хода солнечных элементов на основе a-Si:H ($\varphi_0=0,97$ В) [3].

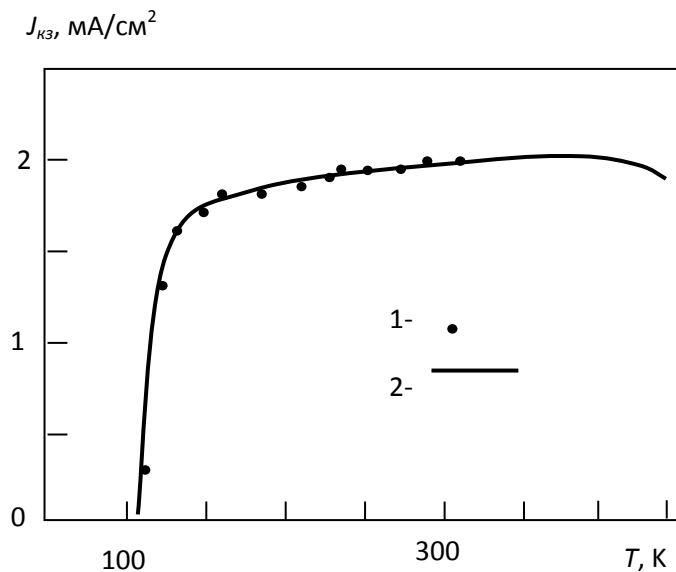

Рис.2. Температурная зависимость плотности тока короткого замыкания солнечных элементов на основе a-Si:H. 1-экспериментальные результаты [3] и 2- результаты расчета полученная по формуле (15), когда: $n=1,006$ ва $\varphi_0=0,97$ В.

Віталій Киричу, Ігор Яшков
(Харків, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ЗВАРЮВАННЯ ОПТОВОЛОКОННИХ КАБЕЛІВ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНИХ ЛІНІЙ ЗВ'ЯЗКУ

На сьогоднішній день розвиток оптоволоконних ліній передачі даних та зв'язку є великим кроком у розвитку телекомунікації. Відомо, що телекомунікаційні лінії зв'язку – комплекс технічних засобів, які забезпечують електричний зв'язок певного типу.

Волоконно-оптична лінія зв'язку (ВОЛЗ) – волоконно-оптична система, вона складається із активних і пасивних елементів, і застосовується для передачі інформації в оптичному діапазоні, як правило – ближній інфрачервоний діапазон. Передача інформації по ВОЛЗ забезпечує на сьогоднішній день найбільшу швидкість передачі інформації, саме це дає хорошу можливість для розвитку технології передачі інформації через оптичні волокна.

Оптичне волокно (ОВ) – нитка із оптично прозорого матеріалу (пластик, кварц), яка використовується для переносу світла в собі, шляхом повного внутрішнього віддзеркалення. Таке волокно, зазвичай, має круглий переріз і складається із двох частин – серцевини та оболонки. Показник заломлення серцевини більше показника оболонки, і так виникає ефект повного внутрішнього віддзеркалення. Одним із найважливіших якостей ОВ є його міцність.

Зварювання ОВ – процес з'єднання жил оптичного кабелю за допомогою високотемпературної термічної обробки. На сьогоднішній день цей процес виконується в автоматичному режимі спеціальними зварювальними апаратами.

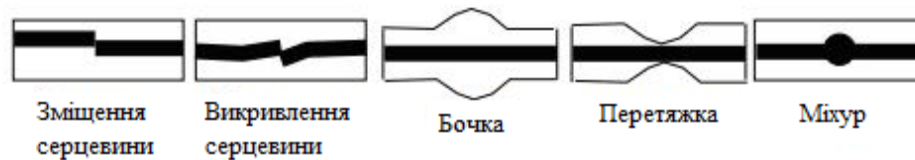
Під час виготовлення оптичних волокон можуть, допускатися певні нерівності (викривлення осі) в самому волокні, що призводить до збільшення втрат при передачі інформації. Також при прокладанні кабелю в приміщеннях, не можна обійтися без згинань. Тому радіус згинання, стандартного волоконно-оптичного кабелю (ВОК), повинен бути між 10 і 30 см в залежності від кількості волокон в ньому. Згибаючи кабель сильніше, можна пошкодити ці волокна, і це призведе до затухання сигналу. При прокладанні ВОЛЗ часто виникає така ситуація, що потрібно з'єднати два кінці, або відновити пошкоджене ОВ. Зварювання є найпоширенішим методом нероз'ємного з'єднання ОВ, враховуючи постійний розвиток зварювального обладнання і практики зварювання, дозволяє отримати високоякісне з'єднання. Якість можна оцінювати такими параметрами: внесені втрати потужності електромагнітного випромінювання у з'єднанні; міцність на розтягнення. Для багатомодових оптичних волокон, існують фактори, які залежать від самого волокна. До них входять: розбіжність діаметрів волокон, невідповідність числових апертур, розбіжність показників заломлення і помилки концентричності серцевини і оболонки. Концентричність показує наскільки точно центр серцевини вписується в кільце навколишньої її оболонки, тобто яка величина зміщення центрів обох кіл. Цей тип втрат може бути зменшений шляхом використання техніки зрощування, що дає можливість вирівняти положення серцевини волокон в місці з'єднання. Ручний спосіб зварювання практично не використовується, через неможливість зрощування одномодового волокна і поганій відтворюваності результату, тому без автоматичних зварювальних апаратів не обійтися.

Процес зварювання ОВ заключається у використанні електричної дуги для розігріву і зварювання та включає в себе такі етапи:

- обробка оптичного кабелю. Знімається зовнішній шар ізоляції, потім видаляється ізоляція окремих модулів. В кожному модулі може знаходитися в середньому 10 волокон;
- очищення волокон від гідрофобного матеріалу. Частіше за все використовується безколірний гель;
- на волокна одного із кабелів надівають спеціальні гільзи (комплекс для захисту з'єднань), які складаються із силового стержня і двох термозбіжних трубок;
- з кінців волокон (2-3 см) знімається кольоровий лак і захисний шар, волокна протираються спиртом;
- очищені торці волокон затискають на позиційних платформах зварювального апарату (V-подібні канавки) з певним зазором, який дозволяє їх центрувати вручну або автоматично прецизійним сколювачем. Площина відколу волокон повинна бути перпендикулярна осі волокна. Допускається відхилення - до $1,5^\circ$ на кожен скол;
- під мікроскопом за допомогою маніпуляторів відбувається їх поєднання (юстирування). У сучасних зварювальних апаратах це відбувається автоматично;
- за допомогою електричної дуги кінці волокон розігріваються до потрібної температури, торці волокон поєднуються мікродоведенням утримувача одного із волокон;
- після зварювання, апарат в автоматичному режимі перевіряє міцність з'єднання та оцінює згасання сигналу, яке вноситься стиком.
- спеціальна захисна гільза насувається оператором на місце зварювання, а потім вона розміщується в тепловій камері, де відбувається її термоусадка.

Зварені волокна укладаються в сплайс-пластину або касету оптичної муфти. На цьому зварювання ОВ закінчується.

Серед типових дефектів зварних з'єднань можна виділити наступні: зміщення і викривлення серцевин; бочка; перетяжка; міхур та інші.

Приблизно така картинка виводиться і на екран автоматичного зварного апарата.

У зв'язку із цими дефектами виникають небажані втрати оптичної потужності.

Величина оптичних втрат під час зварювання – міра зменшення оптичної потужності (в дБ), що розповсюджується в зворотному напрямку, в результаті установки ізолятора. Випромінюючим портом тут є вихідний порт ізолятора, а прийомним портом - вхідний порт ізолятора. Втрати визначаються наступною формулою:

$$BL = -10\log(P_{ob}/P_{ib})$$

де P_{ob} - оптична потужність, виміряна на вхідному порту ізолятора, коли потужність P_{ib} випромінюється в робочий порт. При нормальній роботі P_{ib} оптична потужність, відбита від пристроїв, встановлених на віддаленому кінці оптичної лінії, і спрямована назад так, що потрапляє у вихідний порт ізолятора, втрати якого і вимірюються.

Переваги зварних з'єднань оптоволоконних кабелів: висока стійкість до електромагнітних завад; не створюють електромагнітних завад; забезпечують високу інформаційну безпеку мережі та гальванічну розв'язку між пристроями.

Недоліками таких з'єднань є те, що готове обладнання з електрооптичними і оптико-електричними перетворювачами дуже дороге і відновлення таких ліній зв'язку значно дорожче ніж відновлення мідних ліній зв'язку.

Література:

1. Листвин А.В., В.Н.Листвин, Д.В.Швырков. Оптические волокна для линий связи. - М.: ЛЕСАРпт, 2003. - 288 с.
2. Скляров О.К. Современные волоконно-оптические системы передачи. - М.: Салон-Р, 2001.-237 с.

Павло Маціпура
(Львів, Україна)

ВПЛИВ ЕПОКСИДУ РІПАКОВОЇ ОЛІЇ НА ФІЗИКО-МЕХАНІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ДОРОЖНІХ БІТУМІВ ТА АСФАЛЬТОБЕТОНІВ НА ЇХ ОСНОВІ

Сьогодні, особливо актуальною є проблема підвищення якості дорожніх бітумів, вирішення якої дозволить продовжити термін служби дорожніх асфальтобетонних покриттів і підвищити ефективність робіт з їхнього будівництва й ремонту [1].

Експериментальні дослідження асфальтобетонних сумішей, які використовуються в дорожньому будівництві, показали, що їх механічні властивості залежать від властивостей бітумного в'язучого та методу приготування сумішей [2]. Оскільки нафтові бітуми, які використовуються для створення асфальтобетонів не завжди відповідають високим стандартам якості, їх модифікують різноманітними модифікаторами[3].

На особливу увагу, як модифікатори бітумів, заслуговують епоксиди, зокрема епоксид ріпакової олії (ЕРО). Введення ЕРО до складу бітуму, надає йому більшої тепло- і морозовитривалості, еластичності, підвищеної опірності навантаженням, підвищує довговічність, а також покращує такі характеристики: когезію, дуктильність, пенетрацію, зчеплення з гранітом та температуру розм'якшення [3].

Попередні експериментальні дослідження дорожніх бітумів, модифікованих ЕРО, показали, що їх фізико-хімічні властивості залежать, по-перше, від способу модифікації, по-друге, від умов приготування бітум-полімерних сумішей[4]. Беручи до уваги попередні дослідження, модифікування проводили за таких умов: температура модифікування 190 °С, час 5 год.

Для досліджень були використані бітуми різних марок з різним вмістом добавки. Зокрема бітуми марки БНД 60/90, БНД 90/130 та БНД 01 (бітум отриманий із залишків переробки парафіністих нафт, відібраний на ПАТ «НПК – Галичина» (м. Дрогобич), властивості якого не відповідають вимогам які ставляться до дорожніх бітумів[5]. Результати досліджень наведені в таблиці 1.

Вплив ЕРО на фізико-механічні властивості дорожніх бітумів

Таблиця 1.

Показник	БНД 01	БНД 01 + 7% ЕРО	БНД 60/90	БНД 60/90 + 3% ЕРО	БНД 90/130	БНД 90/130 +3% ЕРО
Температура розм'якшення за "кільцем і кулею", °С	48	51	49	54	45	49,5

Пенетрація при 25 °С, м·10 ⁻⁴ (0,1 мм)	121	72	87	70	123	102
Дуктильність при 25 °С, м·10 ⁻² (см)	16	18	66	70	>100	>100
Зчеплення зі склом, адгезія, %	61	63	74	76	95	95

Одержані результати (табл. 1) свідчать, що введення ЕРО в бітум, незалежно від його марки, дозволяє підвищити температуру розм'якшення на 3-5 °С і його адгезію на 1-2 % . Дуктильність теж дещо зростає, або практично є рівною дуктильності не модифікованого бітуму (для бітуму марки БНД 90/130). Пенетрація модифікованих бітумів суттєво знижується. Якщо для бітуму марки БНД 90/130 цей показник знижується на ~17%, в порівнянні з не модифікованим зразком, то для бітуму марки БНД 60/90 зменшення становить ~20%, а для БНД 01 понад 40 %.

Модифікування бітуму БНД 01 дозволяє одержати бітум, що за всіма показниками, крім дуктильності, відповідає бітуму марки БНД 60/90. Внаслідок його модифікації дуктильність теж зростає, але не досягає гостованого показника. Для можливості відповідного збільшення його дуктильності необхідні проведення додаткових досліджень.

Оскільки якість асфальтобетонів безпосередньо залежить від якості бітумів, на основі яких вони виготовлені, то були проведені дослідження з вивчення ефективності впливу модифікованого ЕРО бітуму на фізико-механічні властивості асфальтобетону.

У якості вихідних матеріалів використовували як чистий бітум нафтовий дорожній марки БНД 90/130, так і модифікований епоксидом ріпакової олії в кількості 3 %мас., за температури 190 °С протягом 300 хвилин. Такий вибір повинен показати чітку різницю між властивостями бітуму з застосуванням добавки та без неї, і якою мірою добавка ЕРО здатна поліпшити якісні характеристики асфальтобетону. Результати дослідження впливу ЕРО на властивості бітуму наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Фізико-механічні характеристики модифікованого бітуму ЕРО.

Показник	БНД 90/130	БНД 90/130 + 3% мас. ЕРО
Температура розм'якшення за "кільцем і кулею", К	318	322
Пенетрація при 298 К, м·10 ⁻⁴ (0,1 мм)	95	85
Дуктильність при 298 К, м·10 ⁻² (см)	133	132
Зчеплення зі склом, адгезія, %	95	92

Мінеральна частина асфальтобетонної суміші відповідала гранулометрії типу "Б25", згідно класифікації [6] - суміш гаряча, дрібнозерниста, асфальтобетон щільний, типу Б, непереривчастої гранулометрії, марки І, бітум в'язкий БНД 90/130: ДСТУ Б В.2.7-119:2011.

Для вивчення ефективності дії добавки на основі ЕРО були відібрані дві однакові за гранулометричним складом асфальтобетонні суміші (рис. 1) з максимальним розміром зерен щебеню 25 мм згідно з [6].

Фізико-механічні властивості суміші асфальтобетону визначали на циліндричних зразках (D = 71,4 мм, h = 71,4 ± 1,5 мм), отриманих в лабораторних умовах ущільненням сумішей в стандартних формах. (рис. 2.).

Рис. 2. Фото зразків для асфальтобетонних сумішей

Після формування зразків асфальтобетону, на основі стандартного та модифікованого бітумів, було визначено їх фізико-механічні характеристики, для вивчення зміни властивостей асфальтобетону

приготованого на основі модифікованого бітуму ЕРО. Всі випробування були проведені в лабораторії згідно ДСТУ Б В.2.7-89-99.

Результати випробувань показали, що ЕРО приданий для використання як модифікатор бітумів. Він покращує властивості асфальтобетону та відповідає вимогам [7], як бітум нафтовий, в'язкий, модифікований БМП-90/130-49. Введення 3% модифікатора в бітум підвищує міцність асфальтобетону за температури 20 °С в 1,5 рази, та в 2 рази за температури 50 °С, порівняно з асфальтобетоном без добавки (таблиця 1). Це може свідчити про те, що вони характеризуються більшою теплостійкістю, а асфальтобетонні покриття, влаштовані з їх використанням, матимуть більшу колієстійкість в експлуатаційних умовах. Високим також є коефіцієнт водостійкості асфальтобетону, він становить 0,97.

Таблиця 2

Фізико-механічні характеристики дрібнозернистого асфальтобетону

Найменування показників	Для асфальтобетону, на основі:		
	БНД 90/130, згідно ГОСТ	БНД 90/130	БНД 90/130 модифікованого ЕРО
Вміст бітуму	-	6,2	6,2
Водонасичення, % за об'ємом	Не більше 2,5	0,49	0,51
Середня густина, г/см ³	-	2,40	2,40
Границя міцності МПа, за температури:			
20 °С	Не менше 2,9	5,2	8,1
50 °С	Не менше 1,4	1,8	3,8
Коефіцієнт водостійкості	Не менше 0,91	0,91	0,97

Результати випробувань показали, що ЕРО приданий для використання як модифікатор бітумів. Він покращує властивості асфальтобетону та відповідає вимогам [7], як бітум нафтовий, в'язкий, модифікований БМП-90/130-49. Введення 3% модифікатора в бітум підвищує міцність асфальтобетону за температури 20 °С в 1,5 рази, та в 2 рази за температури 50 °С, порівняно з асфальтобетоном без добавки (таблиця 1). Це може свідчити про те, що вони характеризуються більшою теплостійкістю, а асфальтобетонні покриття, влаштовані з їх використанням, матимуть більшу колієстійкість в експлуатаційних умовах. Високим також є коефіцієнт водостійкості асфальтобетону, він становить 0,97.

На основі отриманих результатів можна стверджувати, що ЕРО:

- дозволяє покращити якісні характеристики дорожніх бітумів (пенетрація, температура розм'якшення, дуктильність, адгезія) (таб. 1);
- відносно простий у застосуванні;
- дозволяє покращити властивості асфальтобетону (границю міцності, коефіцієнт водостійкості);
- відповідає вимогам і стандартам та може бути використаний як модифікатор для дорожніх бітумів;
- може конкурувати з сучасними ефективними зарубіжними аналогами.

Висновки

Модифікація дорожніх бітумів з допомогою ЕРО веде до позитивної зміни властивостей модифікованого бітуму, таких як температура розм'якшення, адгезія, пенетрація, дуктильність та ін. Також, аналіз результатів експериментальних досліджень свідчить про достатню ефективність добавки ЕРО та її суттєвий вплив на показники границі міцності при стиску, що позитивно впливатиме на підвищення довговічності шарів покриття дорожніх одягів, побудованих з їх використанням. Порівняльний аналіз властивостей асфальтобетону з різними добавками свідчить про достатньо високу ефективність використання бітумів, модифікованих ЕРО, для дорожнього будівництва.

Література:

1. Грудников И.Б. Производство нефтяных битумов. М., Химия, 1983. 188с.
2. Hrynychuk Y.M. Effect of Modified Bitumen on Physico-mechanical Properties of Asphalt Concrete / Mykhailo Nykuranchuk, Yurii Hrynychuk and Mykola Olchovyk // Chemistry and Chemical Technology – 2013. – Vol.7. – № 4. – p.467-470.
3. Ю.М. Гринчук. Епоксидні сполуки на основі ріпакової олії як модифікатори для дорожніх бітумів / Ю.М.Гринчук, М.В. Никипанчук // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Хімія, технологія речовин та їх застосування. Львів 2011р. – №700. – С. 474-477.
4. Гринчук Ю.М. Вплив умов та способу модифікації дорожніх бітумів епоксидом ріпакової олії на їх фізико-хімічні властивості / Гринчук Ю.М., Никипанчук М.В., Гринчук В.М. // Вісник НУ «Львівська політехніка» – 2013. - №761. С.465-469.
5. Бітуми нафтові дорожні в'язкі. Технічні умови: ДСТУ 4044-2001.– К.: Держстандарт України, 2001.

6. Суміші асфальтобетонні і асфальтобетон дорожній та аеродромний. Технічні умови: ДСТУ Б В.2.7-119:2011. - К.: Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, 2012.-29-37 с.
7. Будівельні матеріали. Бітуми дорожні, модифіковані полімерами. Технічні умови: ДСТУ Б В.2.7-135:2007

Науковий керівник:

кандидат технічних наук Гринчук Юрій Миколайович.

**Ұлтуған Орынбаева, Айнур Оңлабекова,
Айдос Төлепбергенов, Жанай Сағыныш
(Тараз, Қазақстан)**

КӘСІПОРНЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН ӘРТҮРЛІ ДЕҢГЕЙЛЕРДЕ ҮЗДІКСІЗ ЖАҚСARTУ ӘДІСТЕМЕСІН ӘЗІРЛЕУ

Кәсіпорынның өнімінің бәсекеге қабілеттілігін, отандық өнімнің қауіпсіздігін, қазақстандық өнімнің шетел рыногына шығаруды кеңейтуді қамтамасыз ету жөніндегі мәселелерді шешуде өнім сапасын жоғары деңгейге жеткізуге бағытталған ұйым қызметін үздіксіз жақсарту өзекті болып табылады.

Кәсіпорынның қызметін үздіксіз жақсарту бойынша сұрақтарды зерттеу барысында бес сатыдан тұратын келесі қадамдық әдістеме әзірленді:

1 саты -Мониторинг жасалынатын процестерді анықтау; 2 саты - Әрбір процесс үшін негізгі сипаттамаларды анықтау; 3 саты - Әрбір процесс үшін Шухарт бақылау картасын құрастыру; 4 саты - Шухарттың бақылау картасы негізінде процестерді басқару; 5 саты-Процестердің нәтижелігін бағалау.

Бұл әдістеме – ұйымды басқарудың әрбір деңгейлерінде қолдануға болатын әмбебап құрал. Әзірленген әдістеме жүнді алғашқы өңдеу кәсіпорнында жүзеге асырылды. Осы жұмыста ұйымды басқарудың үш деңгейі қарастырылады: I – стратегиялық (басқару процестері деңгейі, жоғары басшылықпен орындалады), II – тактикалық (өнімнің тіршілік циклы процестерінің деңгейі, орташа буындағы жетекшілермен орындалады), III – оперативті деңгей (өндіріс персоналы орындайтын операцияларды орындау деңгейі).

I деңгейде жоғары басшылықпен әдістеменің барлық 5 сатысы орындалады; II деңгейде орта буын жетекшілері 2-ден 5-ші сатыларды жүзеге асырады; III деңгейде өндіріс персоналы 3-ші және 4-ші сатыларды орындайды.

1 саты - Мониторинг жасалынатын процестерді анықтау. Бірінші сатыда ұйымның барлық процестері және бұл процестердің өзара байланыстары анықталды. Әрбір процес үшін процестің нәтижелілік критерийлері орнатылды, яғни процес шығыстарының сапасын бағалауға мүмкіндік беретін сипаттамалар анықталды.

2 саты - Әрбір процесс үшін негізгі сипаттамаларды анықтау

Процестердің жалпы тізімінен ұйымның стратегиялық мақсаттарына және сапа облысындағы Саясатына сәйкес процестер және осы процестерге мониторинг жүргізу үшін қажетті сипаттамалар іріктелінді.

3 саты - Әрбір процесс үшін Шухарт бақылау картасын құрастыру

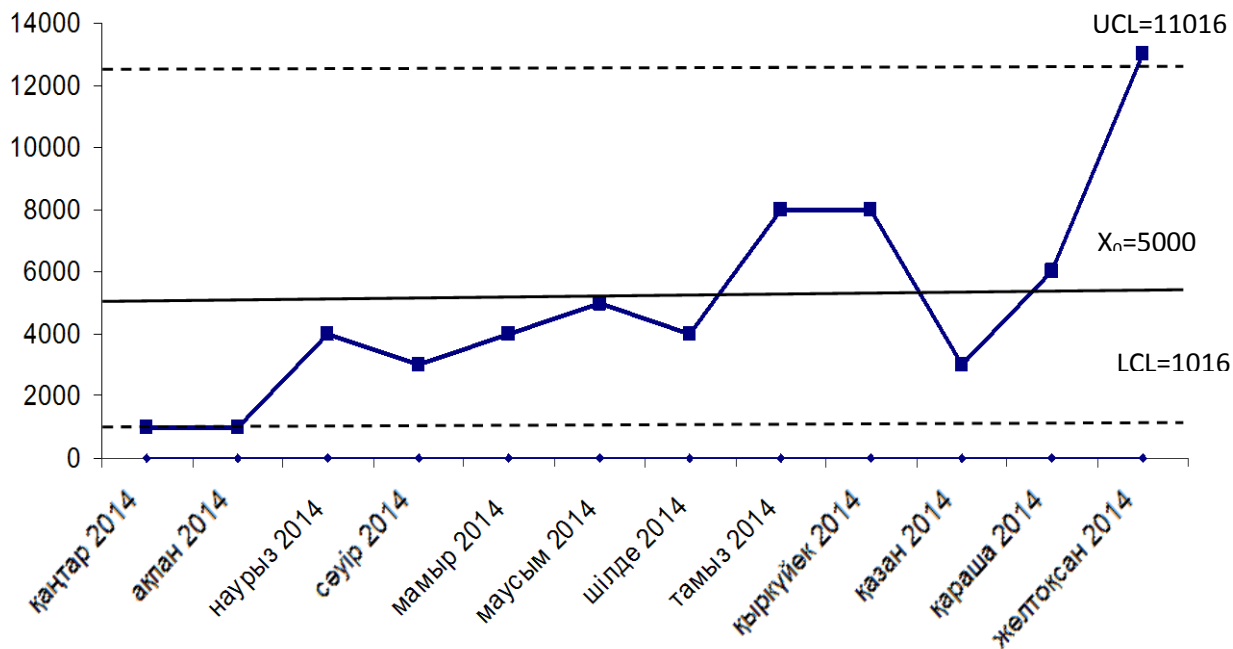
Бекітілген көрсеткіштер бойынша Шухарттың бақылау картасын тұрғызу және процестердің тұрақтылығын және қайта жаңғырылуын бағалау.

Бағалау бөлімшелерде ай сайын, тоқсан сайын жоғары басшылықпен жүргізілді. Мониторинг нәтижесі бойынша көрсеткіштердің бақылау шегінен ауытқу себептері анықталып, түзету және алдын алу шаралары жүргізілді. Жылдық нәтиже бойынша сол сияқты мақсаттаық көрсеткіштер қайта қарастырылды.

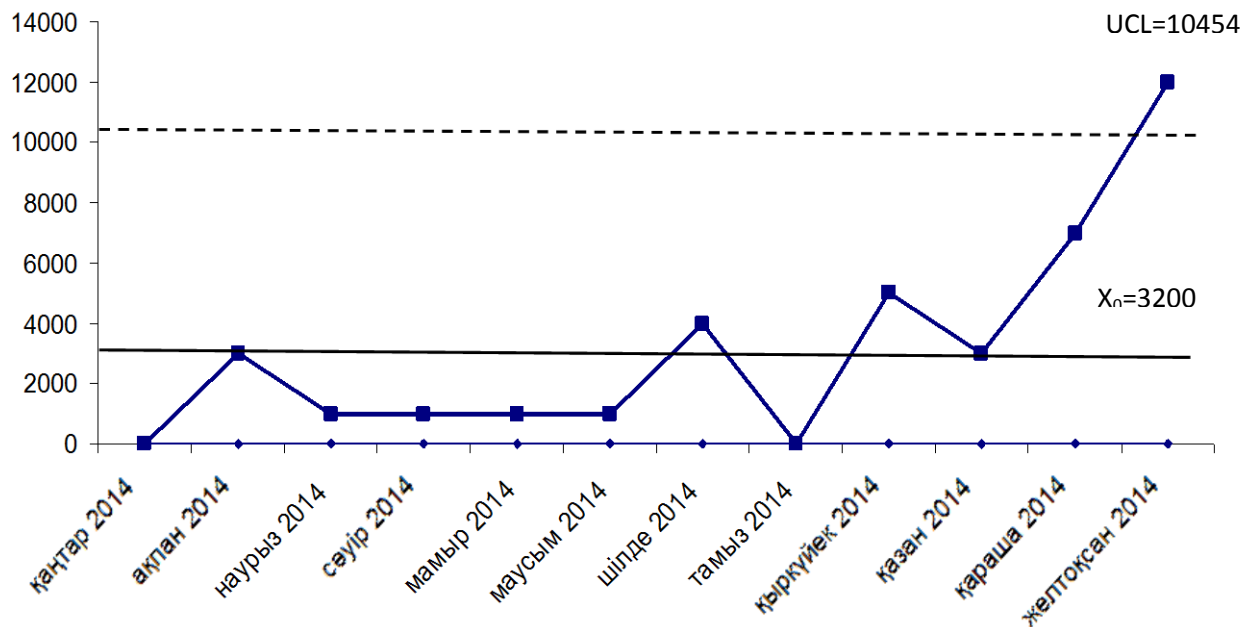
4 саты - Шухарттың бақылау картасы негізінде процестерді басқару

Негізгі маңызды көрсеткіштердің бірі болып өндірістік бөлімшелер жұмысын жоспарлау дәлдігі табылады. Топс өндіру цехының жұмыстарын жоспарлау көрсеткіштері бойынша жеке орта мәндері және құлаштары 1–суретте көрсетілген. 1–суретте орта сызықтан бірден жеті нүкте төмен орналасқаны көрінеді және де мұнда екі нүкте төменгі шекте орналасқан, бұл жағдайда процесс нормалы емес болып есептелінеді, сондықтан талдауды және процес барысына араласуды талап етеді. Жоғары басшылық осы процеске ерекше көңіл бөлуі қажет. Бұл жағдайда жақсарту облыстарын табуға болады. Бұл мәселе процестің статистикалық басқарылу жағдайынан шықпас бұрын кәсіпорынның жоғары басшылығымен шешілуі қажет.

\bar{X} картасы

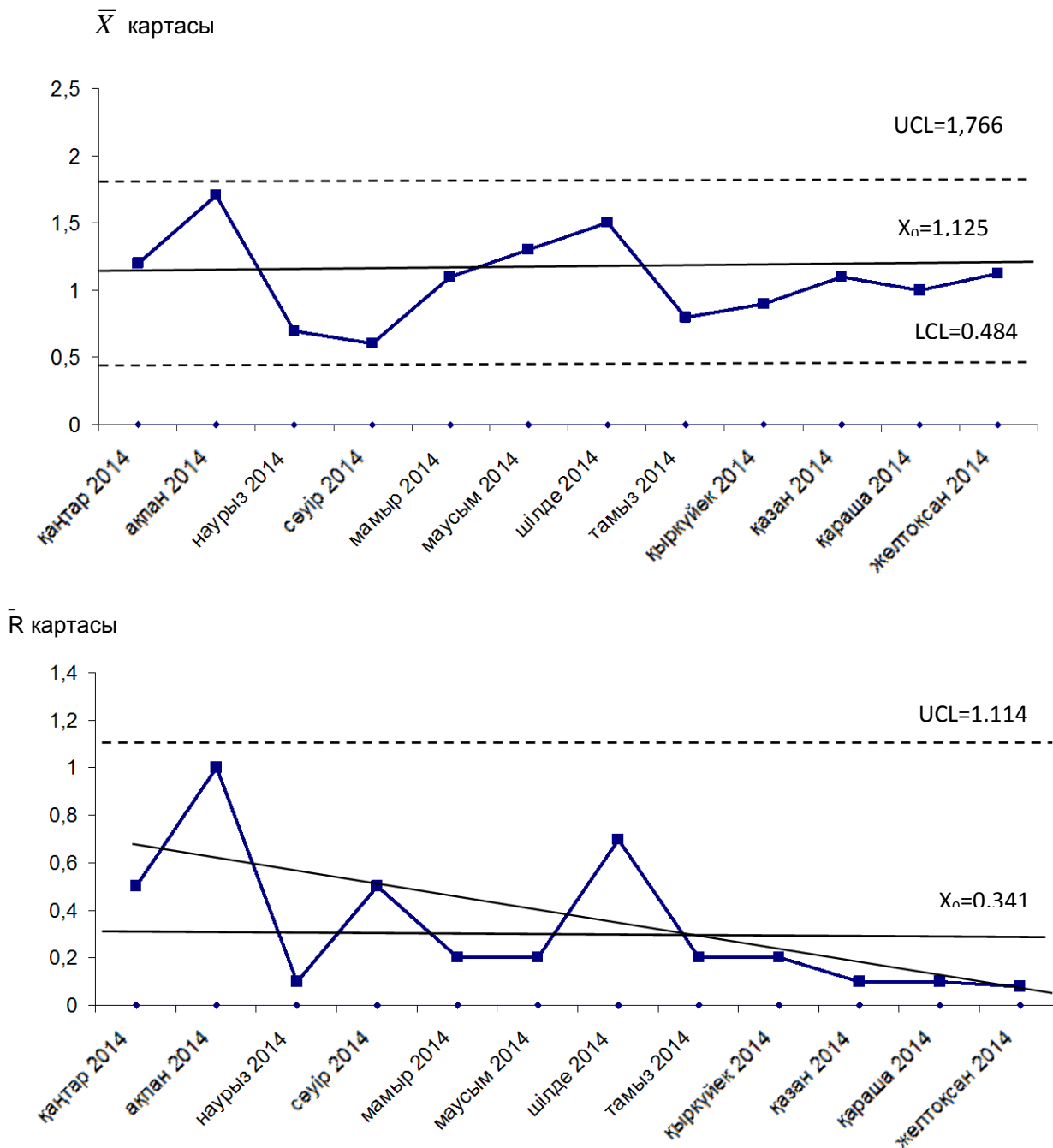

R картасы

1 –сурет - ТОПС цехының жұмысын жоспарлаудың бақылау картасы

Төмендегі 2 -суретте жуу цехындағы сәйкес емес өнімдердің үлесін көрсететін мәліметтер келтірілген. Сәйкес емес өнімді талдау келесілерді көрсетті: процес тұрақты, бірақ өнімнің сәйкессіздік үлесінің төмендеуі байқалады, оны осы мәліметтер бойынша сызылған сызықтың бағыты көрсетіп тұр.

2 - сурет - Сәйкес емес өнімді талдау

Кәсіпорында III деңгей бойынша өндірістің жуу цехының жұмысшы орындарында жүн құрымындағы қоспалардың болуын талдау бойынша бақылау парақтары толтырылады. Бақылау парақтарының мәліметтері бойынша жұмысшы дербес түрде процесті түзету туралы шешім қабылдайды.

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде кәсіпорында «Құрылымдық бөлімшелер туралы Ереже» қайта қарастырылып, «Нәтижелілікті талдау. Мониторинг және өлшеулер» тарауы енгізілді.

«Нәтижелілікті талдау. Мониторинг және өлшеулер» тарауында мақсаттық көрсеткіштер анықталады, жоспарланған мақсаттық көрсеткіштердің шамалары және орындалу мерзімдері, құжаттарға сілтемелер көрсетіледі. Негізгі көрсеткіш болып тұтынушылар пікірлерімен (шағым, ескертулер, ұсыныстар, алғыстар, сұрақнама нәтижелері) байланысты өлшенетін деректер, сол сияқты аудит нәтижесі бойынша қорытындылар, өзіндік бағалау нәтижелері, сапа байқауларының нәтижелері табылады. Бұл бөлімге сонымен қатар кәсіпорынның табысты болуының жиынтықты көрсеткіштері де кіреді. Мысалы, кәсіпорын бойынша сәйкес емес өнімнің мөлшері (мәліметтерді техникалық бақылау бөлімі талдайды, бұл көрсеткіш үшін жауапкершілік цехтарға жүктеледі). Ерекше назар бөлімшелердің мақсаттары кәсіпорынның мақсаттарымен ұштасуына бөлінеді, яғни бөлімшелердің мақсаттары кәсіпорынның мақсаттарына қайшы келмеуі қажет.

Мақсаттық көрсеткіштер бойынша мәліметтерді кесте түрінде безендіреді, онда әрбір көрсеткіш бойынша келесі мәліметтер келтіріледі:

- көрсеткіш аталуы;

- б) көрсеткіштің мақсаттық мөлшері (шама сандың мәнмен және өлшем бірлігімен көрсетіледі), немесе осы көрсеткіштің сандық мәні көрсетілген құжатқа сілтеме жасалынады;
- в) мониторинг кезеңділігі;
- г) мониторинг тәртібі (немесе мониторинг тәртібі сипатталған сәйкес нормативтік құжатқа сілтеме);
- д) мониторинг нәтижелері келтірілген құжатқа (жазбаға) сілтеме;
- е) жетекші тарапынан талдаулар кезеңділігі;
- ж) жетекші тарапынан талдау нәтижелері келтірілген құжатқа сілтеме жасау.

Сонымен, қорыта айтқанда ұсынылған әдістеме кәсіпорында процестерге араласудың деңгейін және мақсаттарын нақты анықтауға мүмкіндік береді, бұл түзетуші және алдын-алу әрекеттерін және кәсіпорынның процестерін жақсартуды орындау кезінде материалдық және уақыт шығындарын қысқартады.

Ұсынылған әдістеме берілген кәсіпорында жүзеге асырылды. Берілген әдістемені тәжірибелік қолдану негізінде мыналарға қол жеткізуге болады:

- өндірістік процестер кезінде туындайтын мәселелер мен тенденцияларды жылдам түрде анықтауды, және дер кезінде түзетуші және алдын-алу әрекеттерін жүзеге асыру;
- жүйелік тұрғыға сәйкес жетілдіру мақсаттарын бекітуге;
- өндірістің көптеген бағыттары бойынша бір мезетте жақсартулар енгізуге.

Әдебиет:

1. Адлер Ю.П., Шпер В.И.. Контрольные карты Шухарта в действии.// Методы менеджмента качества. - 2004, - №2.
2. Жулинский С.Ф., Новиков Е.С., Поспелов В.Я. Статистические методы в современном менеджменте качества. - М.: Фонд «Новое тысячелетие», 2001.-208 с.
3. ҚР СТ ГОСТ Р 50779.42-2003 Статистикалық әдістер. Шухарттың бақылау карталары
4. ҚР СТ ГОСТ Р 50779.43-2003 Статистикалық әдістер. Қабылдау бақылау карталары
5. ҚР СТ ГОСТ Р 50779.51-2003 Статистикалық әдістер. Балама белгі бойынша сапаға үздіксіз қабылдау бақылауы

СЕКЦІЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

Галина Агапова, Олег Волков
(Астана, Казахстан)

АНАБОЛИЧЕСКАЯ ТРЕНИРОВКА НА ЗАНЯТИЯХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ

Анаболическая тренировка – это система оздоровительно-развивающих воздействий на организм занимающихся с целью улучшения их внешней привлекательности и укрепления здоровья.

Данный тип тренировки предусматривает создание таких условий в организме, в результате которых происходит увеличение мышечных тканей. Физиологической основой анаболической тренировки служит явление суперкомпенсации мышечных белков после тренировки, протекающей в анаболическом режиме. Повышенный запрос на синтез белка в мышцах сохраняется в течение 72-х часов после анаболической тренировки. Если в этот период создать условия для синтеза белка, то произойдет рост мышечной массы в тех областях, которые подвергались анаболической нагрузке. Для обеспечения условий синтеза необходим положительный суточный пищевой баланс (плюс 200 ккал), обеспеченность мышечных тканей строительным материалом (белком, холестерином) и сбалансированное питание.

Количество тренировок в неделю назначается по стажу занятий. Стаж является характеристикой адаптации мышц: чем больше адаптация, тем в большей нагрузке они нуждаются для изменений. Если стаж занятий до шести месяцев, то необходимо две тренировки в неделю, стаж от шести до двенадцати месяцев – пять тренировок в две недели, стаж занятий более двенадцати месяцев – три тренировки в неделю. Для поддержания мышечного тонуса достаточно двух тренировок в неделю.

Число подходов на мышечные группы назначается по стажу и по размеру мышечных групп (чем больше мышечная группа, тем в большей нагрузке они нуждаются). Область воздействия *грудь* – количество подходов 6-8 при стаже занятий до 6-ти месяцев, количество подходов 9-11 при стаже занятий 6-12 месяцев и количество подходов 12-15 при стаже занятий более 12 месяцев. Соответственно, *спина* – 6-8, 9-11, 12-15; *голень* – 5-6, 7-8, 9-15; *бедро* – 8-10, 11-14, 15-20; *ягодицы* – 8-10, 11-14, 15-20; *дельтовидная мышца* и *трапецевидная мышца* – 6-8, 9-11, 12-15; *двуглавая мышца плеча* – 4-5, 6-8, 9-11; *трехглавая мышца плеча* – 5-6, 7-9, 10-12; *мышцы разгибатели спины* – 6-8, 9-11, 12-15.

Для определения количества упражнений необходимо рекомендованное количество подходов разделить на 3 или 4 то есть предполагаемое количество упражнений на область воздействия.

Количество повторений на подходе определяется оптимальным режимом для стимуляции мышечного роста, когда основным энергообеспечивающим процессом является гликолиз. Для мелких и средних мышечных групп этот процесс наступает в интервале от 40 до 90 секунд, для крупных мышечных групп – от 90 до 150 секунд. Соответственно вес должен быть подобран таким образом, чтобы предельное количество выполняемых упражнений находилось в указанном временном диапазоне. Однако в этом режиме контроль времени сложен, поэтому удобнее пользоваться подсчетом количества выполняемых повторов из расчета, что оптимальная стимуляция для мышечного роста создается тогда, когда продолжительность одного повтора 6 сек (2 сек – преодолевающая фаза и 4 сек – уступающая фаза). На малые и средние мышечные группы количество повторов от 7 до 15 раз, на крупные мышечные группы – от 15 до 25 раз.

Показателем интенсивности нагрузки является частота сердечных сокращений (ЧСС). Для стимуляции анаболического процесса ЧСС должна быть выше ЧСС порога анаэробного обмена занимающегося и должна достигаться на нескольких последних повторениях на подходе. Признаками анаболического обмена являются: теплота в мышцах, увеличение объема рабочей мышцы, болевые ощущения рабочей области, переход на рото-носовое дыхание. Регуляция ЧСС регламентируется временем отдыха между подходами, в интервале от 60 до 15 сек и меньше (в зависимости от мышечной выносливости).

Упражнения, используемые в анаболической тренировке, выполняются следующим образом: преодолевающий режим работы упражнения длится две секунды, в это время выполняется выдох через рот; уступающий режим работы по продолжительности равен четырем секундам и сопровождается вдохом через нос. Для отягощения используются гантели, гриф штанги.

Двуглавая мышца плеча

1. И.п. – на наклонной скамейке (угол наклона 45°-60°)сидя согнув ноги, руки вниз ладони вперед. Сгибание и разгибание рук.

2. И.п. – стойка ноги врозь, руки вниз локти прижать к туловищу ладони вперед. Сгибание и разгибание рук.

То же и.п. – стоя в наклоне руки вперед хват ладонями вверх или руки в стороны ладонями вверх.

Трехглавая мышца плеча

1. И.п. – широкий упор лежа пальцы наружу. Сгибание и разгибание рук.

2. И.п. – узкий упор лежа локти назад. Сгибание и разгибание рук.

То же и.п. – на наклонной доске узкий упор лежа локти назад.

3. И.п. – от скамейки упор лежа сзади согнув ноги. Сгибание и разгибание рук.

4. И.п. – на скамейке лежа на спине согнув ноги, руки вперед, узкий хват сверху. Сгибание и разгибание рук.

5. И.п. – на скамейке лежа на спине согнув ноги, голова на краю скамейки, руки вверх ладони вперед. Сгибание и разгибание рук.

Дельтовидная мышца

1. И.п. – стоя ноги врозь, руки вниз локти круглые, ладони на бедра спереди. Поднимание рук вперед и опускание (работает передний пучок дельтовидной мышцы).

2. И.п. – стоя ноги врозь, руки вниз локти круглые, ладони на бедра сбоку. Поднимание рук в стороны и опускание (работает средний пучок дельтовидной мышцы).

3. И.п. – стоя ноги врозь, руки вверх, ладони вперед. Сгибание и разгибание рук дугами через стороны (работает средний пучок дельтовидной мышцы).

То же и.п. – сидя на скамейке.

4. И.п. – стоя ноги врозь наклон прогнувшись, руки вперед локти круглые ладони внутрь. Поднимание рук в стороны и опускание (работает задний пучок дельтовидной мышцы).

Грудные мышцы

1. И.п. – на скамейке лежа на спине согнув ноги, руки вперед ладони вниз. Сгибание и разгибание рук дугами через стороны.

Скамейка горизонтальна – работает центральная часть грудной мышцы; угол наклона скамейки 45° голова кверху – работает верхняя часть грудной мышцы; угол наклона скамейки 45° голова книзу – работает нижняя часть грудной мышцы. Чем ниже опускаются локти на сгибании, тем больше работает наружная часть грудной мышцы; чем больше сводятся руки на разгибании, тем больше работает внутренняя часть мышцы.

2. И.п. – на скамейке лежа на спине согнув ноги, руки вперед ладони внутрь. Отведение рук в стороны и сведение.

3. И.п. – на скамейке лежа на спине согнув ноги голова на краю скамейки, руки вперед хват за головку гантели большими и указательными пальцами («воронка»). Опускание рук вверх локти разводим и поднимание в и.п. локти сводим.

4. И.п. – упор лежа пальцы рук внутрь. Сгибание и разгибание рук.

Широчайшая мышца спины

При узком хвате работает внутренняя часть широчайшей мышцы спины, при среднем хвате – центральная часть широчайшей мышцы (область лопаток), при широком хвате – наружная часть широчайшей мышцы.

1. И.п. – в тренажере стоя ноги врозь наклон прогнувшись, руки вперед хват сверху за ручку. Сгибание рук локти назад лопатки свести и разгибание.

То же и.п. – стоя ноги врозь наклон прогнувшись руки вперед.

2. И.п. – в тренажере лицом или спиной стоя ноги врозь, руки вперед хват сверху за ручку. Сгибание рук локти назад лопатки свести, разгибание.

3. И.п. – в тренажере лицом или спиной сидя, руки вверх широкий хват сверху за ручку. Сгибание рук дугами через стороны и разгибание.

Большая ягодичная мышца

1. И.п. – в тренажере стоя или лежа с упором на скамейку, валик под коленом. Отведение ног назад и приведение.

2. И.п. – лежа на спине согнув ноги пятки на скамейке. Поднимание и опускание таза.

Средние ягодичные мышцы

1. И.п. – в тренажере стоя полповорота, валик чуть выше голени. Отведение приведение ноги в сторону.

Четырехглавая мышца бедра

1. И.п. – в тренажере сидя колени на краю, валик над стопой. Разгибание и сгибание ног.

2. И.п. – стоя ноги врозь стопы параллельно или носками внутрь или носками наружу, гриф штанги на плечах. Приседание и вставание.

Двуглавая мышца бедра

1. И.п. – в тренажере лежа на животе, колени на краю, пятки под валиком. Сгибание и разгибание ног.

Тренажер горизонтально – работает центральная часть двуглавой мышцы бедра; тренажер под наклоном головой кверху – работает нижняя часть двуглавой мышцы бедра; головой книзу – верхняя часть двуглавой мышцы бедра.

2. И.п. – на скамейке стоя ноги врозь колени расслабить руки вниз ладони на бедра спереди. Наклон вперед прогнувшись и поднимание туловища.

Приводящие мышцы бедра

1. И.п. – в тренажере сидя ноги врозь стопы на валиках. Сведение и разведение ног.

Икроножная мышца

1. И.п. – стоя пятки и носки вместе или пятки вместе носки врозь или носки вместе пятки врозь. Поднимание на носки и опускание.

В процессе занятий происходит адаптации мышц к физическим нагрузкам. В этом случае можно воспользоваться программой интенсификации анаболической тренировки (методы интенсификации вводятся постепенно).

1. Увеличение числа подходов;

2. Уменьшение интервала отдыха между подходами:

- «супер-сет» – два упражнення подряд без перерыва между подходами;
- «третий сет» – три упражнення подряд без перерыва между подходами;
- «гаин сет» – более трех, пяти упражнений подряд без перерыва между подходами.

Литература:

1. Менхин Ю.В., Менхин А.В. Оздоровительная гимнастика: теория и методика. Ростов н/Д: Феникс, 2002. – 384с.
2. Регулян В.Ф. Статья сильнее сильного. – Екатеринбург, ИПП «Уральский рабочий», 1993. – 608 с.
3. Тобиас М., Стюарт М. Растягивайся и расслабляйся: Пер. с англ. – М.: Физкультура и спорт, 1994. – 160 с.

К.Ж. Норбоев, Ф.Ш. Ахмедов, К.М. Умаров
(СамДУ, Узбекистан)

СПОРТЧИЛАРНИ КОМПЛЕКС ТАЙЁРЛАШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Спортчиларни тайёрлаш бу – узоқ муддатли жараён сифатида спортчиларни танлаб олишдан то уларни мусобақалардаги иштирокини таъминлаш ҳамда юқори натижаларни қўлга киритишгача бўлган жараённи ўз ичига олади. Бу эса ўз навбатида спортчини комплекс тайёрлашни тақозо қилади. Спортчини тайёрлаш – кенгроқ тушунча бўлиб, у спортда юксак кўрсаткичларга эришишга тайёр бўлиши ва уни амалга ошира боришни таъминловчи барча воситалардан фойдаланишни ўз ичига олади.

Комплекс тайёргарлик – спортчини ҳар томонлама тайёрлашдир. Бу ўз ичига техник, тактик, жисмоний, руҳий ва маънавий-иродавий тайёргарликни қамраб олади. Мазкур тайёргарлик томонларининг мос равишда олиб борилиши ва уйғун ҳолатда амалга оширилиши спортчи тайёргарлигининг асосини ташкил қилади. Спорт амалиётида спортчини тайёрлашни юқоридаги тайёргарликларсиз тасаввур этиш ва уни амалга ошириш мумкин эмас. Чунки, ҳар қандай спорт натижаси учун тайёргарлик турларининг ташкил қилинганлиги асос саналади. Спортчини комплекс тайёрлаш мутахассис ва мураббийларга ўзига хос талаблар қўяди. Мураббийнинг билим даражаси, маҳорати спортчини ҳар томонлама тайёрлашнинг негизини ташкил қилади. Спортчини комплекс тайёрлашда мураббий технологик ёндашувга таяниши тавсия қилинади. Спортчини комплекс тайёрлаш технологиясининг мазмунини спорт тайёргарлигининг восита ва усуллари, ўзига хос жиҳатлари, қонуниятларива тамойиллари ташкил этади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, спортчини тайёрлашда муайян тайёргарлик турларининг амалга оширилиши спортчи тайёргарлигининг асоси ҳисобланади. Турли адабиётларни ўрганиш, таҳлил қилиш, мутахассислар билан фикр алмашиш натижасида шу нарса аниқ бўладики, бунда назарий тайёргарлик масалалари алоҳида аҳамият касб этади. Аксарият ҳолларда назарий тайёргарлик бошқа тайёргарлик турларининг негизиде ташкил қилинади. Болалар ва ўсмирлар ўртасида ўтказилган қатор спорт мусобақаларини кузатиш ва таҳлил қилиш спортчини комплекс тайёрлашда назарий тайёргарлик алоҳида аҳамиятга эга эканлигига ишора қилади. Шу муносабат билан айтиш лозимки назарий тайёргарлик спортчи тайёргарлигини амалга ошириш технологиясида таркибий қисм сифатида ўз ўрнига эга. Айниқса, ёшлар ва ўсмирлар спортида назарий тайёргарлик муҳимдир. Спортчиларни комплекс тайёрлаш технологияси борасида фикр билдирар эканмиз, бунда спорт турининг хусусиятлари, ўзига хос жиҳатлари мавзуга бевосита алоқадор эканлигини айтиб ўтиш лозим. Чунки, спорт турининг хусусиятлари, мусобақа қоидалари ва техник ҳаракатлар шакли ҳамда мазмуни спортчини тайёрлаш масаласининг умумий қўламини белгилаб берали. Бунда айрим спорт турлари учун техник ва тактик (масалан, ациклик спорт турлари), яна бошқа спорт турлари учун эса жисмоний тайёргарлик муҳим (масалан, циклик спорт турлари). Худди шунингдек, маълум спорт турлари учун эса руҳий ва ирода тайёргарлиги катта аҳамиятга эга (масалан, ўқ отиш, шахмат кабилар). Шунга қарамай ҳар бир спорт тури учун назарий тайёргарлик лозим ва буни алоҳида ёндашувлар асосида олиб бориш кераклиги тавсия этилади. Муаллифлар спорт тайёргарлигида назарий тайёргарлик муҳим эканлигини эътироф этишади. Умуман олганда спортчини комплекс тайёрлаш технологияси мураккаб ва узоқ йиллик жараён ҳисобланади. Қатор адабиётларни таҳлил қилиш, кузатишлар ўтказиш, мақола муаллифларининг шахсий фикр ва мулоҳазаларни тизимлаштириш натижасида спортчилар комплекс тайёргарлигининг қуйидаги технологик ёндашувини тавсия қиламиз.

Спортчини комплекс тайёрлаш технологияси

Юқоридаги чизмада спортчини тайёрлашнинг асосини жисмоний тайёргарлик ташкил қилиши кўрсатиб ўтилган. Фикримизча, жисмоний тайёргарликсиз спорт тайёргарлигининг бошқа йўналишларини амалга ошириш кутилган натижани бермайди. Жисмоний тайёргарликнинг юқори даражада бўлиши бошқа тайёргарлик турларининг мақсадга мувофиқ тарзда амалга оширилишига замин бўлади. Бундан ташқари яна шундай компонентларга эътибор бериш керакки, бунда спортчи тайёргарлиги қайдаражада бораётганлигини яққол кўриш мумкин. Бу жараённинг асосини назорат ташкил қилади. Назоратсиз олиб борилган ҳар қандай фаолият ёки жараён самарасиз ҳисобланади. Чунки тизимнинг қай даражада бораётганлиги, олинаётган натижалар ва йўл қўйилаётган камчиликлар айтиш пайтда назорат олиб бориш эвазига юзага чиқади. Спорт фаолиятининг ҳар қайси ҳолатида (спортчини саралаш, танлаб олиш, шуғуллантириш ва б.) назорат ўта муҳим. Мураббий спортчини назорат қилиб борар экан у ўз шогирдининг ўзгариш динамикасини кузатиб боради. Спортчининг берилаётган юктамаларни қай даражада ўзлаштираётганлигини мунтазам таҳлил қилиб бориш тавсия қилинади.

Турли адабиётларда назоратнинг қуйидаги турлари фарқланади. Булар қуйидагилардан иборат. Педагогик назорат – бунда спортчининг ўзлаштириш кўрсаткичлари педагогик жиҳатдан таҳлил қилинади. Асосан техник ва тактик жиҳатлар, спортчининг психологик имкониятларига катта аҳамият берилади. Спортчининг маънавий-ирода тайёргарлиги, ижтимоий ҳаётдаги ўрни педагогик назоратда муҳим кўрсаткич саналади. Тиббий-биологик назорат – бу мураккаб жиҳатларга эга бўлиб, спортчининг организми, машқларнинг спортчи организмга таъсири, организмнинг мослашиши ва бошқа шу каби тиббий – биологик механизмлар билан бевосита боғлиқ.

Юқорида айтиб ўтилганидек назорат турларини самарали ташкил қилиш спортчи тайёргарлигининг комплекс тарзда амалга оширилишида катта аҳамиятга эга. Спортчини комплекс тайёрлашнинг ҳар қандай ҳолатида ҳам мураббий асосий вазибаларни бажаради. Бунда мураббийга ўзига хос масалаларни ҳал этиш юклатилади. Шу сабабли мураббийлар тайёрлаш масаласи ўта муҳимдир. Спорт юқори даражада ривожланган давлатлар масалан, Германия, Англия, АҚШ, Хитой, Корея, Россия каби мамлакатларда мураббийлар фаолиятини юқори баҳолаш мумкин. Чунки, сўнгги ўтказилган Олимпиада ўйинлари, халқаро мусобақаларда мазкур давлатлар спортчилари юқори натижаларни қўлга киритмоқдалар. Мутахассислар ушбу натижаларни мураббийлар фаолияти билан боғлашмоқдалар. Муаллифлар фикри ҳам ушбу хулосалардан йироқ эмас. Хулоса қилиб айтганда, спортчиларни комплекс тайёрлаш технологияси узок муддатли ва тизимли жараён саналади. Бунда турлича ёндашувлар ва усуллар тизими орқали фаолият кўрсатиш муҳим. Муаллифлар томонидан тавсия қилинаётган фикрлар ва таклифлар мутлақо тўғри дейишдан йироқмиз. Келтирилган мулоҳазаларни сиз билан ўртоқлашиш ушбу мавзу борасидаги кузатишларимизнинг янада аниқроқ ёритилишида муҳим аҳамият касб этишига ишонамиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида”ги Қонуни. 2000 йил 26 май (Янги таҳрири).
2. Р.С.Саломов. Спорт машғулотининг назарий асослари. Тошкент., 2005 йил.

3. Р.С.Саломов., Ф.А.Керимов. Жисмоний тарбияда педагогик технологиялар. Тошкент – 2008.

Світлана Герасименко, Олег Савчак
(Дрогобич, Україна)

ПРОГРАМУВАННЯ РОЗВИТКУ РУХОВИХ ЗДІБНОСТЕЙ У ФІЗИЧНОМУ ВИХОВАННІ І СПОРТІ

Вивченню закономірностей програмування процесу навчання й розвитку рухових здібностей у фізичному вихованні і спорті присвячені роботи А.І. Берга, І.І. Тихонова, В.П. Голубєва, С.В. Маліновського, А.М. Шлеміна, П.К. Петрова, А.Н. Лапутіна, Ю.В. Верхошанського, Ж.К. Холодова, П.Н. Хломенюка, Ю.К. Гавердовського, В.Н. Лисицького.

У теорії фізичного виховання й спортивного тренування виділяються особливі підходи до програмування процесу навчання, розвитку рухових здібностей і спортивного тренування.

Програмоване навчання будується відповідно до наступних принципів:

- матеріал послідовно дозується у вигляді доступних порцій;
- перехід до наступної порції проводиться після досягнення визначеного рівня;
- програма викладається у формі низки «кроків», які мають визначену спрямованість;
- матеріали кожного «кроку» викладаються у формі «кадрів» (оперативний, інформаційний, контрольний кадри) (А.М. Шлемін [10], Ю.К. Гавердовського, В.Н. Лисицького [4]).

Програмування розвитку рухових здібностей і спортивного тренування розглядається як особливий спосіб упорядкування тренувального процесу щодо цільових завдань підготовки й специфічних принципів, які визначають раціональні форми організації тренувальних навантажень (Л.Я. Іващенко [5], Е.М. Навроцький [6], О.В. Андрєєва [1], Р.Я. Проходовський [7], І. І. Вовченко [3]).

Так, у контексті вищевикладеного, І.І. Вовченко [3] обґрунтувала параметри тренувальних навантажень програми оздоровчої ходьби для дітей молодшого шкільного віку з різним рівнем фізичного здоров'я, які використовуються на уроках фізичної культури та інших заняттях фізичними вправами. Розроблено номограму для визначення рівня фізичного здоров'я молодших школярів.

Е.М. Навроцький [6] розробив зміст та співвідношення фізичних вправ на уроках фізичної культури, дозування фізичних навантажень різної спрямованості. Установив закономірності взаємозв'язків між показниками фізичного розвитку та підготовленості, а також функціональних можливостей юнаків.

О.В. Андрєєва [1] обґрунтувала раціональне співвідношення спрямованості фізичних навантажень та їх нормування в процесі фізкультурно-оздоровчих занять дівчат-підлітків.

Р.Я. Проходовський [7] визначив комплекс контрольних показників, які характеризують рівень розвитку фізичних якостей юних волейболістів. Науково обґрунтував алгоритм програмування та використання засобів і методів удосконалення їх фізичної підготовки.

На думку Ю.В. Верхошанського, Ф.П. Сулова, Ю. Войнара, С.Д. Бойченко, В.А. Барташа, А.П. Бондарчука, О.М. Худолія, вузловим моментом програмування є процедура прийняття рішення тренером, що пов'язано з визначенням довгострокової стратегії підготовки й вибором оптимального варіанту побудови тренувального процесу.

У спортивному тренуванні концепцію програмування й організації тренувального процесу розробив Ю.В. Верхошанський [2]. Концепція програмування базувалася на основі закономірностей формування термінової і довготривалої адаптації організму. Автором сформульовані принципи програмування з врахуванням динаміки стану спортсмена й рівня тренувальних навантажень, а також визначені правила програмування.

О.М. Худолій [9] обґрунтував принципові настанови до програмування навчально-тренувального процесу юних гімнастів. Вони, по-перше, розвивають керівні ідеї, укладені в принципах стосовно конкретних умов і вимог підготовки юних спортсменів, і, по-друге, виступають як конкретні правила до програмування.

1. Настанова на використання положення про те, що процес навчання й тренування юних гімнастів будується на основі термінового й довгострокового етапів адаптації організму, які об'єктивно протікають. У зв'язку з цим одиницею планування навчально-тренувального процесу є місячний мезоцикл, у якому планується виконання завдань, пов'язаних зі спеціальною працездатністю, розвитком силових можливостей і навчанням юних гімнастів.

2. Настанова на декомпозицію завдань навчання. У рамках навчання вирішуються завдання розвитку рухових здібностей, підвищення рівня спеціально-рухової і функціональної підготовленості юних гімнастів для освоєння цільових вправ. Практично це реалізується в послідовному розміщенні навчально-тренувальних завдань однієї спрямованості на визначеному часовому відрізьку. Рішення завдань і добір навчально-тренувальних завдань виконуються такому порядку:

- розвиток рухових здібностей, підвищення рівня функціональної підготовленості юних гімнастів;
- навчання вихідним і кінцевим положенням вправ;
- навчання діям, без яких неможливо виконати вправу, що вивчають;
- навчання умінням керувати рухами;
- навчання підвідним вправам;
- навчання вправам у цілому;

- підвищення рівня функціональної підготовленості;
- навчання вправам у сполученні.

3. Настанова на використання тренувальних навантажень, спрямованих на формування й реалізацію кумулятивного тренувального ефекту (КТЕ). У мезоциклі використовуються блоки тренувальних навантажень, спрямованих на формування й реалізацію КТЕ.

Перший блок спрямований на формування і реалізацію адаптивних реакцій нервово-м'язової системи, результатом його впливу є збільшення сили відповідальних груп м'язів і спеціальної працездатності.

Другий блок навантажень спрямований на формування й реалізацію адаптивних реакцій серцево-судинної системи, результат його впливу – підвищення спеціальної працездатності і створення передумов для ефективної взаємодії з впливами першого блоку наступного мезоциклу.

4. Настанова на використання варіативності тренувальних навантажень за величиною в тренувальному занятті. Настанова орієнтує на раціональний спосіб упорядкування обсягу тренувального навантаження. Використання варіативності тренувальних навантажень у заняттях формує адекватну реакцію організму і сприяє відновленню функціонального стану організму в процесі тренування.

5. Настанова на використання тренувальних навантажень, що забезпечують високий рівень працездатності на визначеному часовому відрізку. Настанова орієнтує на раціональний спосіб упорядкування обсягу тренувальних навантажень у мікроциклі. Понеділок, вівторок, субота – середнє навантаження; середа, п'ятниця – велике навантаження; четвер – мале навантаження. Практично настанова реалізується після застосування першого блоку навантажень і забезпечує високий рівень працездатності, необхідний для ефективного навчання рухам.

6. Настанова на моделювання змагальної діяльності, що орієнтує на виведення всіх сторін підготовленості юних гімнастів на пік і утримання цього стану на часовому відрізку рівному 1,2–1,5 змагальному. Практично настанова реалізується в застосуванні великих змагальних навантажень, що перевищують модель змагань у 1,5–2 рази, на часовому відрізку, рівному 1–1,5 змагальному. Навантаження застосовуються за 5–6 тренувальних занять до змагань.

7. Настанова на використання тренувального ефекту місячного мезоциклу, що передуює етапу попередньої змагальної підготовки. Практично настанова реалізується в тому, що перший блок навантажень застосовується у фазі супервідновлення (12, 17, 34 заняття).

Таким чином, програмування розвитку рухових здібностей здійснюється на основі причинно-наслідкових зв'язків «доза-ефект» з урахуванням термінової й довготривалої адаптації організму. Однією з конструкцій програмування є подача матеріалу у формі правил: якщо (умова), то (результат).

Література:

1. Андрєєва О.В. Програмування фізкультурно-оздоровчих занять дівчат 12–13 років: автореф. дис. канд. наук з фіз. виховання та спорту: [спец.] 24.00.02 «Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення» / О.В. Андрєєва. – К., 2002. – 20 с.
2. Верхошанский Ю.В. Программирование и организация тренировочного процесса / Ю.В. Верхошанский. – М.: Физкультура и спорт, 1985. – 176 с.
3. Вовченко І.І. Програмування занять з оздоровчої ходьби для дітей молодшого шкільного віку з різним рівнем фізичного стану: автореф. дис. канд. наук з фіз. виховання та спорту: [спец.] 24.00.02 «Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення» / І.І.Вовченко; Нац. ун-т фіз. виховання і спорту України. – К., 2003. – 17 с.
4. Гавердовский Ю.К. Программированное обучение при физической подготовке по круговому методу тренировки / Ю.К. Гавердовский, В.Н. Лисицкий // Теория и практика физической культуры. – 1981. – № 8. – С. 18–19.
5. Иващенко Л.Я. Программирование занятий оздоровительной направленности / Л.Я. Иващенко // Теория и практика физической культуры. – 1990. – № 1. – С. 31–34.
6. Навроцький Е.М. Програмування засобів і методів фізичного виховання юнаків 16–17 років, які проживають на території радіаційного забруднення: автореф. дис. канд. наук з фіз. виховання і спорту: [спец.] 24.00.02 / Е.М. Навроцький; Волин. держ. ун-т імені Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – 21 с.
7. Проходовський Р.Я. Структура фізичної підготовленості і розвиток фізичних якостей, які визначають рівень спортивних результатів юних волейболістів: автореф. дис. канд. наук з фіз. виховання і спорту: [спец.] 24.00.01 «Олімпійський і професійний спорт» / Р.Я. Проходовський; Держ. НДІ фіз. культури і спорту. – К., 2002. – 16 с.
8. Тітаренко А.А. Програмування процесу розвитку силових здібностей у школярів молодших класів: автореф. дис. канд. наук з фіз. виховання та спорту: 24.00.02 / А.А. Тітаренко; Львів. держ. ун-т фіз. культури. – Львів, 2014. – 20 с.
9. Худолей О.Н. Моделирование процесса подготовки юных гимнастов. Монография / О.Н. Худолей – Харьков: ОВС, 2005. – 336 с.
10. Шлемин А.М. Юный гимнаст / А.М. Шлемин. – М.: Физкультура и спорт, 1973. – 376 с.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент Герасименко Світлана Юріївна.

Світлана Герасименко, Олег Савчак
(Дрогобич, Україна)

МЕТОДИ РОЗВИТКУ СИЛИ ЯК ОСНОВА ПРОГРАМУВАННЯ СИЛОВОЇ ПІДГОТОВКИ ШКОЛЯРІВ

Поняття «сила» використовується як одна з якісних характеристик довільних рухів людини, яка вирішує конкретне рухове завдання (Ю.В. Менхін [4], О.М. Худолій [8], В.А. Романенко [5]).

Сила – здібність переборювати зовнішній опір або протистояти йому за рахунок м'язових зусиль (В.М. Заціорський [3]).

Для розвитку силових здібностей у практиці фізичного виховання використовується група методів стандартно-повторної вправи [1, 2, 8]. У процесі розвитку сили у дітей і підлітків методи стандартно-повторної вправи інтерпретуються як метод повторних зусиль, метод максимальних зусиль, метод динамічних зусиль, метод ізометричних зусиль.

1. Метод повторних зусиль [1, 7, 8]. Вправи виконуються зі звичною швидкістю без навантаження, з навантаженням або з подоланням опору партнера до стомлення тих м'язів, що виконують основну роботу. Повторювати вправи слід не більше 10–12 разів, виконання вправ до 20–25 разів і більше впливає на силову витривалість, а не на силу. Якщо можливе виконання вправ більш 10–12 разів, необхідно їх ускладнити.

Вправу треба виконувати до відмови, бо найбільший тренувальний вплив мають останні повторення.

2. Метод максимальних зусиль [1, 7, 8, 9]. При розвитку сили цим методом застосовуються такі навантаження, щоб вправу можна було виконати не більше 2–3 разів.

Перевагою цього методу є зменшення часу тренування й обсягу роботи, що виконується.

Для методу характерна обмежена кількість підйомів в одному підході й кількість підходів.

3. Метод динамічних зусиль [1, 7, 8, 9]. У цьому випадку максимальна силова напруга створюється за рахунок виконання вправ з максимальною швидкістю. Припиняти вправу треба з наставанням уповільнення швидкості виконання. При такому виконанні вправ підвищується рівень розвитку швидкісної сили.

Головні умови розвитку швидкісної сили такі:

- швидкість виконання силової вправи повинна від повторення до повторення збільшуватися;
- швидкість виконання силової вправи повинна від підходу до підходу збільшуватися.

Кількість повторень у швидкісно-силовому завданні може бути визначено на основі аналізу зміни часу виконання повторень у підході. У школярів молодших і середніх класів відзначається зі збільшенням кількості повторень у завданні зниження швидкості виконання одиночного руху. Це вказує на те, що одне й те саме силове завдання може виконуватися у швидкісному й повторному режимах.

Ефективність такого підходу підтверджується експериментальними даними. Встановлено, що використання оптимальних варіантів швидкісно-силової роботи призводить до більш значної зміни швидкості виконання силових вправ. Для розвитку швидкісної сили на уроках фізичної культури треба виділяти в молодших класах 4–5 хвилин (4–6 підходів по 3 рази, інтервал відпочинку 30–40 с.), у середніх і старших класах 5–6 хвилин (6–8 підходів по 5 разів, інтервал відпочинку 30–40 с.).

4. Метод ізометричних зусиль [1, 7, 8, 9]. У вправах, що виконуються в ізометричному режимі, можна зберігати напругу порівняно тривалий час. Для цього застосовуються статичні вправи, а також динамічні із зупинками й утриманням статичних положень 5–6 с.

Вибираючи положення тіла для ізометричних вправ, слід або давати на одну й ту ж м'язову групу декілька вправ при різних кутах у суглобах, або знаходити положення, відповідні найбільш важким моментам вправи, що вивчається.

5. Комбінований метод [8, 9]. Цей метод розвитку сили є поєднанням декількох, при використанні тільки одного методу сила збільшуються недостатньо або зовсім припиняється її ріст.

Методи максимальних й ізометричних зусиль не рекомендується застосовувати окремо в заняттях з дітьми, а в поєднанні з іншими – вони можуть з успіхом застосовуватися. У комбінованому методі практично застосовуються всі вище перелічені методи розвитку сили для одних і тих же м'язів, що виконуються по круговій системі.

Першими виконуються вправи методом динамічних зусиль (максимально швидкі рухи з подоланням невеликої ваги, чи виконання силових вправ з максимальною швидкістю).

Другими – вправи з максимальними зусиллями, тобто вправи, виконання яких можливе не більш 2–3 разів.

Третіми – вправи методом ізометричних зусиль (це статичні й динамічні вправи із зупинками й утримання статичних положень кожної з них 5–6 с.).

Четвертими – вправи методом повторних зусиль. На кожному місці треба виконувати не менш 2–3 вправ з інтервалом відпочинку 20–60 с.

Організувати учнів для занять, з метою розвитку сили за комбінованою методикою, можна за двома варіантами.

Варіант I – на кожній станції виконуються вправи в динамічному режимі, режимі максимальних зусиль, ізометричному режимі та режимі повторних зусиль.

Варіант II – вправи добираються на одну групу м'язів, на першому місці виконуються вправи у динамічному режимі, на другому місці – у режимі максимальних зусиль, на третьому місці – у режимі

ізометричних зусиль, на четвертому місці – у режимі повторних зусиль.

Література:

1. Верхошанский Ю.В. Основы специальной физической подготовки спортсмена / Ю.В. Верхошанский. – М.: Физк. и спорт, 1988. – 331 с.
2. Гужаловский А.А. Физическое воспитание школьников в критические периоды развития / А.А. Гужаловский // Теория и практика физической культуры. – 1977. – № 1. – С. 37–39.
3. Зацюрский В.М. Физические качества спортсмена / В.М. Зацюрский. – М.: Физкультура и спорт, 1970. – 200 с.
4. Менхин Ю.В. Дескриптивно-конструктивный подход в обеспечении результативности физических упражнений / Ю.В. Менхин // Теория и практика физ. культуры. – 1997. – № 10. – С. 7–12.
5. Романенко В.А. Двигательные способности человека / В.А. Романенко. – Донецк: Новый мир – УКЦентр, 1999. – 336 с.
6. Титаренко А.А. Програмування процесу розвитку силових здібностей у школярів молодших класів: автореф. дис. канд. наук з фіз. виховання та спорту: 24.00.02 / А.А. Титаренко; Львів. держ. ун-т фіз. культури. – Львів, 2014. – 20 с.
7. Филлин В.П. Воспитание физических качеств у юных спортсменов / В.П. Филлин. – М.: Физкультура и спорт, 1974. – 231 с.
8. Худолій О.М. Загальні основи теорії і методики фізичного виховання: Навчальний посібник / О.М. Худолій. – Вид. 2. – Харків, 2008. – 408 с.
9. Шлемин А.М. Исследование эффективности программированного обучения при освоении теоретического раздела курса гимнастики / А.М. Шлемин, П.К. Петров // ТПФК. – 1979. – № 3. – С. 37–39.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент Герасименко Світлана Юріївна.

**Богдан Кіндзер
(Львів, Україна)**

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНОГО ПРОГРАМНО-АПАРАТНОГО КОМПЛЕКСУ «ОМЕГА-С» У ТРЕНУВАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ПО ПІДГОТОВЦІ ВИСОКОКВАЛІФІКОВАНИХ СПОРТСМЕНІВ В КІОКУШИНКАЙ КАРАТЕ ДО ЗМАГАНЬ

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями.

Спортивне тренування - це спеціалізований процес всебічного фізичного виховання, спрямований на досягнення високих спортивних результатів.

Стан спортивної форми має вирішальне значення в успіхах спортсмена, тому необхідно знати, що є її показниками. Найбільш важливим критерієм виступають спортивні результати. Але вони характеризують загальну картину, а не стан фізичної чи психічної або будь-якої іншої підготовки.

При участі у змаганнях вищого рівня доволі часто вся попередня підготовка зводиться нанівець через такі чинники, як «вплив» більш титулованого спортсмена, авторитетних суддів, присутність відомих людей та і глядачів в цілому. З метою удосконалення психофізичного стану і підготовки висококваліфікованого спортсмена до змагань різного рівня в тому числі до головних змагань (Чемпіонати України, Чемпіонати Європи і т.д.) різними науковцями пропонуються різні засоби психофізичної підготовки. Проте можливість гармонійного фізичного і психічного розвитку висококваліфікованих спортсменів засобами Ката (формальних комплексів) Кіокушинкай карате не розглядалася.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.

Психофізичний розвиток спортсменів відбувається під комплексним впливом багатьох чинників: зовнішніх і внутрішніх, біологічних і соціальних і залежить від природно-вікових змін в організмі та характеру рухової активності, яка складається з організованого фізичного виховання в освітніх закладах та самостійної рухової діяльності (Е.С.Вільчковський, 2001).

Новітні тренери в гонитві за результатами акцентують свою увагу на чисто фізичній та технічній підготовці, забуваючи про такий важливий елемент карате, як Ката. Результати такої підготовки даються в знаки коли спортсмен піднімається до рівня висококваліфікованого і приймає активну участь в Чемпіонатах країни, Чемпіонатах Європи, Міжнародних турнірах різного рівня. В своїх працях засновник відомого повноконтрактного стилю Кіокушинкай карате, Масутацу Ояма, наголошував: « тренувальний процес має розділятися порівно між фізичною підготовкою та Ката (50/50)».

Беручи до уваги недостатній рівень психофізичної підготовленості висококваліфікованих спортсменів на етапі підготовки до головних змагань з кіокушинкай карате, при доволі високій загальній фізичній та тактико-технічній підготовці та аналізуючи результати змагань і методику підготовки призерів, природні потреби та інтереси спортсменів та прогресивних тренерів, а також сучасні програмно-апаратні методи вивчення потенційних можливостей засобів карате (Ката) з одного боку і відсутність методичних рекомендацій їх застосування у підготовці до змагань з куміте – з іншого, зумовили вибір теми наукового дослідження.

Мета – показати ефективність застосування комп'ютерного ПАК «ОМЕГА-С» та довести можливість і актуальність застосування засобів карате (КАТА) з метою удосконалення психофізичної підготовленості висококваліфікованих спортсменів в Кіокушинкай карате під час підготовки змагань з куміте.

Було опрацьовано більше 80-ти літературних джерел з педагогіки, психології, фізичного виховання і спорту та спеціалізованої літератури з одноборств в тому числі Кіокушинкай карате, а також технічну документацію по застосуванню ПАК «ОМЕГА-С» в дослідженні психофізичного стану спортсменів.

Виклад основного матеріалу з аналізом отриманих наукових результатів. Від ступені готовності спортсмена до головних змагань залежать його подальші успіхи в спортивній діяльності, самодостатність і самопочуття, які значною мірою впливають на його психічне та соматичне здоров'я. У тих спортсменів, які не досягли належного рівня фізичної готовності, процес адаптації до участі у підготовці до змагань супроводжується високим напруженням діяльності фізіологічних систем організму, посилюються тривожність, не впевненість у своїх силах, можливостях.

Пошук технологій по визначенню психофізичного стану одноборця для створення інноваційних шляхів підготовки спортсменів, що забезпечили б одразу ж високий рівень, але і адекватне сприйняття результатів змагань набуває в теперішніх умовах виняткового значення.

Нами проведені дослідження по впливу Ката на психофізичний стан спортсмена на 14 висококваліфікованих спортсменах (від 1-кю до 3-го дану) в українській спортивній класифікації від КМС до МС.

При проведенні тестувань використовувався програмно-апаратний комплекс «ОМЕГА-С» з можливістю обстеження 7 спортсменів одночасно.

Суть експерименту полягала в отриманні достовірної інформації по впливу ката Санчін на психофізичний стан спортсменів. Знімалися параметри на трьох етапах:

- на початку тренування
- після 10-хвилинного навантаження, еквівалентного 3-м інтенсивним безперервним боям
- по виконанню Ката Санчін після вище згаданого навантаження.

За оперативністю отриманих результатів, графічним відображенням їх, можна сміливо стверджувати, що на сьогоднішній день це дуже вдала і компактна система, яка дозволяє отримувати необхідні параметри в он-лайн режимі в так званих «польових умовах» (тренування, змагання, навчально-тренувальні збори тощо). В одночас ПАК «ОМЕГА-С» показав реальний вплив Ката на швидке відновлення спортсмена після великих навантажень, що зумовлює ефективне використання їх в тренувальному та змагальному процесах.

Однак при найвищому рівні мотивації до досягнення максимальних результатів спортсмени, у спорті вищих досягнень, ніби відключаються від власного тіла і сигналів про несприятливі зміни в організмі. Ось в цьому і полягає головна небезпека, уникнути якої може допомогти тільки об'єктивний і безперервний контроль стану організму.

Об'єктивний контроль - діагностика стану організму спортсмена в різних фазах тренувального циклу - головний спосіб забезпечити контроль здоров'я, і, в кінцевому підсумку, ефективність тренувального процесу.

Тренеру потрібна швидка діагностика загального стану здоров'я підопічного. Будь який тренувальний цикл піддає організм таким перевантаженням, які по негативному впливу можна порівняти з хворобою. І стежити за дотриманням тонкого балансу між інтенсивністю навантаження і станом організму можна тільки в режимі реального часу, або навіть в процесі тренування. Для цього має бути необхідний діагностичний комплекс, зручний для вирішення цих задач. Такий комплекс повинен володіти наступними якостями:

- Бути зручним для використання,
- Здійснювати швидке, в межах декількох хвилин, базове обстеження організму,
- Володіти інформативним інтерфейсом, як для лікарів, так і для тренерів, а також спортсменів,
- Давати можливість обробки і передачі всієї актуальної медичної інформації будь-якому фахівцю, як у друкованому, так і в електронному вигляді
- Давати можливість динамічного спостереження для того, щоб бачити навіть найменші тенденції в зміні стану організму.
- Давати загальну оцінку спортивної форми та тренуваності організму,
- Давати спеціалісту можливість коригувати стан підопічного на основі отриманих даних, як негайно, так і пролонговано в часі.

Є ще кілька важливих аспектів у роботі тренера і спортивного лікаря. Один з них - контроль та корекція психоемоційного стану спортсмена. Оцінка передстартового психологічного статусу спортсмена - дуже важке завдання. Тут все приховано в підсвідомості, і негативний настрій дає про себе знати найчастіше після стартового свистка або команди судді.

Всі ці завдання, вирішує ПАК «ОМЕГА», який вже досить широко використовується в практиці спортивних команд і сприяє зростанню результатів, оскільки не тільки надає діагностичну інформацію, але й дає можливість корекції результатів тренувань.

Перелічимо можливості «ОМЕГА-С», в тому числі і ті, про які вже було сказано.

- Швидка діагностика стану здоров'я спортсменів,
- Можливість одночасної діагностики групи до 12 осіб за допомогою спеціальних пристроїв,
- Виявлення переваг і антипатій в групах для формування команд,

- Контроль ефективності тренувального процесу на різних стадіях тренувального циклу,
- Визначення рівня адаптації спортсменів до навантажень,
- Визначення ступені тренуваності і рівня спортивної форми,
- Контроль передстартового стану,
- Контроль зміни спортивної форми в перед змагальним періоді,
- Виявлення порушників спортивного режиму,
- Забезпечення ефективної реабілітації після травм,
- Забезпечення та контроль режиму відновлення після екстремальних навантажень та змагань,
- Використання програми коригування стану для підвищення спортивних результатів («допінг-ефект»)
- Організація на основі комплексу роботи за програмами корекції надмірної ваги.
- Підготовка та створення індивідуальних тренувальних програм.

Багаторічна практика застосування ПАК «Омега-С» в спорті показала її надзвичайну ефективність.

Як показують результати тестування відновлення психофізичного стану спортсмена після виконання Ката «Санчін» для різних спортсменів коливається від 65-80 відсотків, що обумовлюється якістю виконання Ката так і досвідом виконавця. Дані досліджень підтверджують нашу версію щодо впливу вище згаданого Ката на психофізичний стан спортсмена.

Висновки і перспективи подальших пошуків у цьому напрямку. Застосування ПАК «ОМЕГА-С» в тренувальному процесі по підготовці висококваліфікованих спортсменів до змагань з куміте в Кіокушинкай карате дає дуже вагомий ефект. Оскільки сприяє реалізації задумів спортсмена і тренера, метою яких є вагомий результат виступів на змаганнях. Водночас дає можливість оперативної корекції тренувального процесу індивідуально для кожного спортсмена. ПАК «ОМЕГА-С» дозволив виявити реальний вплив КАТА на психофізичний стан спортсмена-каратиста, що підтверджує нашу гіпотезу і рекомендується для застосування в тренувальному процесі під час підготовки висококваліфікованих спортсменів до змагань з куміте.

Подальші дослідження варто присвятити детальнішому вивченню можливостей Ката на формування необхідного рівня фізичної і психічної готовності висококваліфікованих спортсменів-каратистів і їх взаємозв'язок з результативністю виступів на престижних змаганнях з куміте в Кіокушинкай карате. А також подальше використання ПАК «ОМЕГА-С» для створення індивідуальних програм підготовки спортсмена до змагань.

Література:

1. Кошелев Ю. П. Особенности психологического похода в изучении единоборств / Ю. П. Кошелев, Р. Х. Тугушев // Известия Саратовского университета. Серия : Философия. Психология. Педагогика 2007. – Вип. 1. – т.7.– С. 35-38.
2. Яремко М. Вплив занять східними одноборствами на формування духовних якостей особистості / М. Яремко, А. Шемечко // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту : зб. наук. пр. за ред. С.С.Єрмакова. – Х., – 2003. — № 18. — С. 17-21.
3. Клименко А. И. Регуляция психических функций в единоборствах / А. И. Клименко // Физическое воспитание студентов. – 2010. – № 3. – С. 31-33.
4. Булгаков Д. О. Ігрова сутність людини і прикладні та компенсаторні функції спортивних единоборств / Д. О. Булгаков // Педагогіка, психологія і медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту : зб. наук. пр. за ред. С.С.Єрмакова. – Х., – 2009. – № 1. – С. 28-32.
5. Волков В. Г. Методические особенности обучения школьников специально-подготовительным упражнениям по разделу «Элементы единоборств» / В. Г. Волков, М. В. Шепелев // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского. – 2010. – № 20. – С. 72-79.
6. Марков В. В. Прийоми та засоби підготовки спортсменів до змагань. Застосування деяких методів психологічного регулювання та контролю стану спортсменів в карате-до / В. В. Марков // Педагогіка, психологія і медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту : зб. наук. пр. за ред. С.С.Єрмакова. – Х., – 2003. – № 5. – С. 65-72.
7. Молода спортивна наука України Випуск 13 том 3, 2009 р. Антоніна Дунець – Лесько, Любомир Вовканич, Богдан Кіндзер «Оцінка функціонального стану кваліфікованих спортсменів – каратистів.»
8. Молода спортивна наука України Випуск 13 том 3, 2009 р. Антоніна Дунець – Лесько, Любомир Вовканич, Богдан Кіндзер «Оцінка функціонального стану кваліфікованих спортсменів – каратистів.»
9. Молода спортивна наука України Випуск 12 том 3, 2008 р. Любомир Вовканич, Антоніна Дунець, Мирослава Гринець, Богдан Кіндзер. «Порівняльний аналіз показників варіаційної пульсометрії та біоенергетичного статусу у кваліфікованих спортсменів – каратистів».
10. ТІМФВ №8, 2007 р. Кіндзер Б.М; Кіндзер Г.Б. «Використання сучасних комп'ютерних та цифрових технологій у навчальній (тренерській), викладацькій та змагальній діяльності в східних одноборствах (на прикладі Кіокушинкай Карате)

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук Бусол Василь Андрійович.

Севара Кузибекова
(Гулистан, Узбекистан)

СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА СПОРТ ЭСТЕТИКАСИНИНГ ЎРНИ

Республикаимиз мустақилликка эришгандан сўнг турли соҳаларда олиб борилган ислохотларнинг муҳим мақсадларидан бири - аҳолини соғлом турмуш тарзини шакллантириш, ёшларни ҳам руҳан, ҳам жисмонан соғлом қилиб тарбиялашдир. Сўнгги йилларда спорт соҳасидаги эришилган ютуқлар ва олиб борилаётган ишлар бунга яққол мисол бўла олади. Зеро Президентимиз И.А.Каримов таъбири билан айтганда, - “Спорт-спорт учун эмас, энг аввало, инсонлар спорт учун, уларни ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан комил инсон этиб тарбиялаш учун хизмат қилиши даркор”.

Маълумки, спорт эстетикаси эстетика ва нафосат фалсафаси илмининг таркибий қисми ҳисобланади. Спорт эстетикаси спорт соҳасидаги эстетик қонуниятларни ўрганиши баробарида спортнинг эстетик мазмунини, унинг жамият маданиятидаги ўрнини, спорт билан санъатнинг ўзаро алоқадорлигини тадқиқ этади. У умуммаданиятнинг таркиби қисми сифатида инсон жисмоний камолотининг маънавий-эстетик жиҳатларини таҳлилдан ўтказиши мумкин. Кўришиб турибдики спорт нафақат бахс, кураш, мусобақалардан иборат, балки ижтимоий ҳаётда муҳим ўрин эгаллаган ва инсон соғлом турмуш тарзига сингиб кетган эстетик соҳадир.

Бугунги кунда соғлом турмуш тарзини ташкил этиш борасида илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Бу эса мазкур жараённинг илмий-назарий асосларини мустаҳкамлаш имкониятини яратди. Шунинг учун бўлса керак, мамлакатимизда спортга бўлган эътибор ниҳоятда жиддий ва спорт ҳамда жисмоний тарбия билан шуғулланаётганларнинг сони ҳам ортиб бормоқда. Чунки спорт инсон саломатлигини таъминлайдиган ҳаракатлар йиғиндиси.

Бироқ шуни ҳам таъкидлаш керакки, соғлом турмуш тарзини шакллантиришда фақатгина спорт билан чекланиш инсонни эстетик жиҳатдан тарбиялашнинг бир томонлама ривожланишига олиб келади. Чунки, инсон ҳам жисмоний ҳам маънавий-руҳий тарбияга муҳтож. Зеро, бу борада “Соғ танда - соғлом ақл” тамойили бежиз амал қилмайди. Бу биринчидан.

Иккинчидан, маълумки, спорт ва жисмоний тарбия деярли доимо ёнма-ён тилга олинса-да, улар бир-биридан жиддий фарқ қилади. Жисмоний тарбия асосан инсон саломатлигини таъминлашга қаратилган жамиятнинг турли ёшдаги барча табақалари ихтиёрий тарзда “ўзи учун” шуғулланадиган, оммавийлик табиатига эга машқлар ёки машқ мажмуаларидан иборат. Спорт эса, унинг қайси соҳасида бўлмасин, мутахассис устозлар назорати остида махсус тайёргарлик кўрган одамларнинг, асосан ёшларнинг яқкама-яқка ёки жамоавий тарзда беллашувини ўз ичига олади. Спортда мусобақа биринчи ўринда туради ва унда муайян машқлар мажбурий тарзда бажарилади. Лекин бу мажбурийлик спорт маълум бир тури доирасида спортчига эркин ҳаракат қилиш имконини беради, яъни спортда ижодий ёндашув таъқиқланмайди, балки қўллаб-қувватлайди.

Шуни таъкидлаш лозимки, спорт эстетикасидаги энг муҳим муаммо, бу унинг санъат билан ўхшашлигида. Шундан келиб чиқиб, классик спорт турларини ўзига хос санъат сифатида талқин қилиш мумкин. Бу борада Рэне Мэжю, Морин Кович, Бэнжамин Лоу сингари ғарб олимлари ва кўплаб машҳур спортчилар спортни санъат сифатида қабул қилиш мумкин деган фикрни ўртага ташлайдилар(58).

Спорт ва жисмоний машқлардаги қонун-қоидалар ёшларни ҳаётда ўзининг мустаҳкам эгаллашларида муҳим аҳамиятга эга. Бу қоидалар моҳиятан ахлоқий ва эстетик мазмун касб этади. Зеро спорт рақибга ҳурмат билан муносабатда бўлиш, устоз ва мураббийга бўлган эътиқод мустаҳкамлиги, ҳакамлар ва томошабинларга чуқур ҳурмат кўрсатиш, чидамлилиқ, ғалабага бўлган иштиёқ, ҳалоллик каби ахлоқий қадриятларни улуғлашга ва эгаллашга хизмат қилса, айти пайтда гўзал ҳатти-ҳаракатларни намойён эттириш, инсонга эстетик завқ бағишлаш, хатто спорт анжомларига эстетик муносабат орқали дидни тарбиялаш ишларини амалга оширади.

Спорт мусобақалари ва жисмоний ҳаракатлардаги завқни эстетик таҳлил этиш спорт эстетикасининг муҳим вазифаларидан биридир. Ҳозирги пайтда спорт жаҳон бўйлаб жуда кенг ёйилган маданий соҳа сифатида тан олинмоқда. Айниқса, буни Ўзбекистон мисолида яққол кўриш мумкин. Бизда мустақиллик шарофати билан спортга миллий маданиятнинг узвий қисми сифатида қараш шаклланди, унинг ҳамма тури бўйича мусобақалар ўтказиш одат тусига кирди, ўзбек кураши эса умумбашарий спорт тури мақомини олди.

Бугунги кунда спорт эстетикаси соғлом турмуш тарзимизнинг бир қисмига айланиб бораётганлигини ижобий ҳолатдир. Ҳоҳ спорт, ҳоҳ жисмоний тарбия бўлсин соғлом турмуш тарзини бу икки омилларсиз шакллантириб бўлмайди. Шундай экан, соғлом турмуш тарзини спорт эстетикасисиз тасаввур этиш мумкин эмас.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Лоу Бенжамин. Красота спорта. –М.: Радуга. 1984.
2. Нигманов Б. Спорт ўйинлари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: Илм-зиё. 2007.

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Mahliyo Azimova
(Tashkent, Uzbekistan)

English – around the world

As we know that the English language is an official language in about 50 sovereign states. Wherever in the world you travel, it is a big chance that you can get by using only English, and your hands, while speaking English. English is also the official language of many, many institutions and organisations. If you don't speak English, it will be very hard to land a decent job, irrespective of your location in the world.

English is undoubtedly the main international language of communication in science, technology, economy, modern literature, and music, business and mass entertainment, fashion, sport, politics, maths, logistics (moving goods from one country to another), aviation.

The importance of learning English cannot be overstated in an increasingly interconnected and globalized world. For the millions of immigrants who travel the world from non-English-speaking countries every year, learning to communicate in English is important to enter and ultimately succeed in mainstream English speaking countries. Working knowledge of the English language can create many opportunities in international markets and regions.

English is the fourth most widely spoken native language in the world, and in terms of sheer number of speakers, it is the most spoken official language in the world. It is the primary language used in international affairs. The English language has official status even in nations where it is not the primary spoken language. English is indisputably the primary language of global trade and commerce. In many countries, most tourism authorities and other officials in contact with the public speak English to interact and engage with tourists and immigrants.

There are many reasons to learn English, but because it is one of the most difficult languages to learn it is important to focus on exactly why it is you want to learn English. Here we will look at ten great reasons why English is so important.

1. English is the most commonly used language among foreign language speakers. Throughout the world, when people with different languages come together they commonly use English to communicate.

2. Why learn English when it is so difficult? Well, knowing English will make you bilingual and more employable in every country in the world.

3. Despite China, the United States is still a leader in technical innovation and economic development. English is used in the United States and in each of these fields.

4. English is commonly spoken throughout much of the world due to Great Britain's expansion during the colonial age. People in Australia, New Zealand, Canada, parts of Africa, India, and many smaller island nations speak English. English is the commonly adopted second language in Germany, Norway, Sweden, Denmark and the Netherlands. Speaking English opens these countries and cultures up to you.

5. Another reason why English is so important is that it is the language of science. To excel in science you need to know English.

6. English is based on an alphabet and, compared to Chinese, it can be learned fairly quickly.

7. English is also the language of the Film Industry and English means you no longer have to rely on subtitles.

8. In the United States, speaking English immediately opens up opportunities regardless of your ethnicity, color, or background.

9. Learn English and you can then teach your children English -- or if they are already learning, you can now communicate with them in English.

10. English speakers in the United States earn more money than non-English speakers. Learning English will open your job prospects and increase your standard of living.

English is the first language of many countries and the unofficial second language of countless more. Learning, understanding, and being able to speak English opens up a world of opportunities, especially in the globalized economy of today. To get a high paying job in any English speaking country, fluency in the language is vital, and a basic knowledge is necessary just for day-to-day life. Many people fear that learning English is too hard, but it is much simpler compared to certain languages like Chinese or Arabic. English is based on an alphabet of 26 letters, and English words are created by putting these letters together. Idiomatic expressions, grammar and punctuation seem to be some of the hardest concepts to understand, but a dedicated student can have the language mastered in no time at all.

Even if you don't need to speak English for your benefit, you may like to learn it for your children's sake. As the economy becomes more and more globalized, more countries will turn to English for the sake of business. Preparing your children to enter this global market at a young age will present them with countless opportunities when they get older. It has been proven that immersing oneself in a language aids tremendously when trying to learn it, so speaking English at home will help your child greatly.

Once you get started, learning English only becomes easier. There is no better time to start than now, as the sooner you get started, the quicker you will be able to master the language. So to set yourself- or your child- up for success in a global economy, start learning English as soon as possible. The opportunities for improvement that you get when you learn English are far more numerous than the ones that you get with any other language.

Thus, in a few words, the English language is considered to be one of the most important languages in the world. There are other languages, but they are not important for the same reason as the English language, because it is a universal language that links the world together which is the most important fact considering the changing times.

Scientific supervisor: UzSWLU

A teacher of English and American literature – Jurayeva Ijobat Najmiddinovna.

Турсунали Жумаев
(Қарши, Ўзбекистон)

САРИҚ СЎЗИНИНГ ЭТИМОЛИК ТАЛҚИНИ ХУСУСИДА

С а р и қ сўзи спектр нурунинг асосий рангларидан бири ҳисобланади. Бу сўз ранг маъносида жуда қадимлардан қўлланиб келган. «Кул-Тагин»да қуйидаги гап келтирилади:

Sarig' altun, o'g'uz kumys, quz quduz a'grit'abi, ag'u bu'z suz k'el'rti. Yitariz qag'an bilig' asin uchun ²⁹

Мазмуни: *ўша у (халқ) сариқ олтинни, оқ кумушни, аёлларни ва қизларни қимматбаҳо от ёпиқларини ва (бошқа) бойликларни жуда кўп миқдорда (беҳисоб) олиб келди.*

Сариқ сўзининг этимологик талқини жуда кўп олимлар томонидан турли-туман тасниф қилинади.

Профессор Ш.Раҳматуллаев *сариқ* сўзининг этимологияси ҳақида шундай ёзган: “САРИҚ «сомон рангли». Дарахлардаги с а р и қ барглари тўкилиб тугаган (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат *сарығ* тарзида (ПДП, 420; Девон, I, 355; ДС, 488) талаффуз қилинган. Ўзбек тилида *ғ* ундоши *қ* ундошига, *а* унлиси *ә* унлисига алмашган, *и* унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: *сарығ* > *сарық* > *сариқ*. Бу сўз охиридаги *-қ(-ық)* қисми – сифат ясовчи қўшимча, лекин *сари-* (*сар-*) қисмининг маъносини изоҳлаш қийин” (Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Тошкент, “Университет” нашриёти, 277-бет).

Диалектика қонунларига кўра ҳар қандай моддийлик ибтидо ва интиҳога эга. Шунга кўра *сариқ* сўзининг юзага келиш муайян лингвистик қонуниятлар асосида содир бўлганлиги табиий. Бу сўзнинг моддий шакли ҳозирги ҳолатга келгунга қадар катта давр ва талай қонуниятлар содир бўлганлиги кўриниб турибди. Шунинг учун ҳам профессор Ш.Раҳматуллаев мухтасар қилиб “...сари- (*сар-*) қисмининг маъносини изоҳлаш қийин...” деб қўя қолган. Ҳақиқатда эса унинг тарихий-қиёсий талқин қилиш бу муаммонинг моҳиятини очиш имкониятини яратади.

Масалага далиллар асосида ёндашадиган бўлсак, Г.Рамстедт (Ramstedt G.J. Kalmisches Wörterbuch. Helsinki, 1935. 339-бет; Поппе Н.Н. чувашский язык и его отношение к монгольскому и тюркским языкам. – ИРАН, 1924, 403-бет; Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkprachen. Helsinki, 1969. 403-бет.), туркий тиллардаги *sa:pu<sa:puғ* ва мўғул тилидаги *sira* “сариқ” сўзларининг келиб чиқиши бир хил дейди, бироқ бу манбалар *sira* туркий тиллардан ўзлашганлигини кўрсатади. Рамстедт туркийча *сарүү* ва мўғулча *sira* сўзларини солиштириб (Ramstedt G.J. Studies in etymology. Helsinki, 1949.), уларнинг этимологик асоси бир деган хулосага келади. Бу талқин мазкур сўзнинг анча кейинги даврларга оид этимологик таснифи дейиш мумкин.

Сариғ, сари, сар сўзлари *-ай, -ар, -ал* қўшимчалари билан феъл ҳосил қилади. Бу ҳақда А.Г.Севортян (Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного образования. М., 1962. 249-бет) атрофлича маълумот беради. Татар тилида *сарғар*, қирғиз тилида *сарғай*, ўзбек тилининг айрим шеваларида ҳар уч морфологик шакл билан феъл ҳосил қилинади.

1. *Саралмақ Ург., Хив., Хиқ. сарғаймоқ; рәңләрьң самандъйн саральпть* (Хив., 1).³⁰

2. *Хазон япроғи янелиғ гул юзунг хажрида сарғардим,*

Кўруб раҳм айлагил, эй пола рух, бу чехраи зардим

(Бобур. Асарлар. Уч томлик. I девон. Тошкент, Бадиий адабиёт нашриёти, 1965).

3. *Асалдан ажраган мумдай сарғайиб,*

Ини йўқ аридек тўзғиганим йўқ.

Улуғ эътиқодда ўламан қариб,

Абаддир мандаги падарий ҳуқуқ (Ф.Фуллом. Соғиниш).

Сариқ сўзи айрим фонетик фарқлар билан нотуркий тилларда ҳам истеъмол этилади: мари тилида *саре* “сариқ” (Räsänen M. Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. Helsinki, 1920 (MSFOu, XLVIII). 59-бет), самодий тилидаги *сәр* “оч сариқ”, *сарүе* “сариқ” (Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente in Neupersien ..., Bd I. Wiesbaden, 1963) бўлиб, уларнинг барчаси туркий тиллардан ўзлашганлиги бор ҳақиқат.

Бу сўзнинг туркман тили ва халаж лаҳжаларидаги чўзиқ унлили *sa:puғ* варианты асосида энг қадимги ҳолатини тиклаш мумкин.

Сариқ сифатининг энг қадимги этимологик талқинини:

1) *а:р//ар* шакли билан боғланади. Чунки бу форма турк, туркман, кўмиқ, қорачой-балқар, қирғиз, қозоқ, нўғай, қорақалпоқ, татар, бошқирд, уйғур, ёқут ва бошқа тилларда ҳозир ҳам “чарчамоқ”, “ҳоримоқ”

²⁹ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М. Л. 1959.

³⁰ Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. III. Тошкент, 1961. 78, 186-бетлар.

маъноларида қўлланади. Янада аниқроқ қилиб айтиладиган бўлса, дастлабки чўзиқлик мавжуд сўзлар энг қадимги сўзлар ҳисобланади; боботил даврида ҳамма унлиларнинг фонологик зиддиятли чўзиқ ва қисқа вариантлари мавжуд эди. Демак, *a:p//ap* формантида ҳам шу моҳият сақланган.

В.В.Радловнинг кўрсатишича, бу шакл қозон шеvasи, куман, чиғатой тилларида “сўлиш” маъносида (Радлов В.В Опыт словаря тюркских наречий. I. СПб.б. 1893), Ж.Зенкернинг таъкидлпшича, татар тилида «озиб кетиш» ва «мажолсизланиш» маънолари билан ҳам ишлатилади (Zenker J. Th. Dictionnaire Turc-Arabe-Persan, t.1.Leipzig, 1866). П. де Куртайлнинг қайд қилишича, “касал бўлмоқ”(Pavet de Courteille M. Dictionnaire turk-oriental. Paris. MDCXXX), А.Габеннинг ёзишича эса “узоқ туриб қолмоқ”, “айнимоқ”, “ориқ” маъноларини ифода этади.

Е.Тружарскийнинг эътирофига кўра ҳам бу сўзнинг *a:pu//apu* шакллари туркий тилларда жуда қадимдан истеъмом этилган (Trujarski E. Dictionnaire Armeno-Kiptchak d'apres trois manuscrit S des collections, viennos, t. I, fask. I (A–H) – Warszawa, 1968). Ўзбек тили қарлуқ гуруҳи тиллари гуруҳига мансублиги сабабли *-қ* сифат ясовчиси билан қўлланувчи шакли мавжуд – *ариқ*. Бу сўзнинг морфемик таркиби *apu* ўзаги ҳамда *-қ* ясовчисидан иборат – *apu+қ*. *Сариқ* сўзи ранг-тус англатувчи сифат, у аксарият ҳолларда салбий семалар билан қўлланади. Моҳиятан *ариқ* сифати билан *сарғаймоқ* феълларида семантик умумийлик борлигини ҳис қилиш қийин эмас. Бу ерда сўзнинг моддий таркиби қайта тузилиш ҳодисаси орқали ҳозирги кўринишга келиб қолган, дейиш мумкин. Қайта тузилиш – сўздаги морфемаларнинг чегарасини ўзгариши ва бунинг натижасида янги аффиксал морфемаларнинг пайдо бўлишидир.

2) Г.Жаррингнинг ёзишича, уйғур тилининг айрим лаҳжаларида *ҳар* ~ *ҳай* сўзи “ҳормоқ”, “чарчамоқ” маъносида (Jarring Gunnar.An Eastern Turki-English dialect dictionary. Lund, 1964. 115-bet) ҳозир ҳам мавжуд. Ҳ.Вамбери эса айни шу сўзнинг протетик товушли кўриниши *ҳармақ* феъли ҳақида ёзади (Vambery H. Сagataische Sprachstudien enthaltend grammatikaliachen Umriss, Cheretomatle und Wörterbuch der Сadataischen Sprache. Leipzig, 1867. 343-bet); ҳозирги ўзбек тилида *ҳоримоқ* фаол истеъмомда. Туркий тилларда мавжуд бўлган юқорида келтирилган маънолар семантик жиҳатдан *ҳори*- сўзи билан боғлиқлиги кўриниб турибди. Бу ерда *ары-* феъли тарихий тараққиёт натижасида *ҳ* протетик товушини мужассам этган. Демак, *с+ары+қ* ҳамда *ҳори* - сўзлари орасида семантик алоқадорлик мавжудлиги кўриниб турибди. Бу жараён ҳам сўзнинг моддий таркиби иккинчи кўринишдаги қайта тузилиш ҳодисаси орқали ҳозирги шаклга келиб қолган.

Сариқ сўзининг *apu* шакли ҳозирги туркий тилларда, хусусан, ёқут тилида қўлланади. Бошқа туркий тилларда ҳам турли-туман фонетик фарқли шаклларда: *sa:pu* – туркман, ўзб.(хоразм), кўмиқ; *сари* – турк, озарбайжон, гагауз, кўмиқ, қараим, қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ, нўғай, татар; *сара* – чуваш, *ҳари* – бошқирд; *сааруй* – халaj; *сариг*, *серик*, *сарик* – уйғур; *сақиг*, *сайиқ*, *саиқ* – лобнор; *шариг* – хакас; *шура* – чуваш; *apu* – ёқут тилларида қўлланади.

Бу сўз ёқут тилидан бошқа барча тилларда “сариқ” маъносида ишлатилади. Бундан ташқари, қирғиз, қорақалпоқ, хакас, чуваш тилларида – “малла”, “кул ранг”, “бўз”; турк, туркман, балқар, қирғиз, татар, ўзбек тилларида – “малла”; чуваш тилида – “айниган”, “ кўк кул ранг”, “оқ, оқарган”, “ёрқин қизил”, “оқиш қизил”, “пишган, етилган”, “ёғ”; қозоқ, олтой, татар тилларида – “бўшашган”; турк, уйғур тилларида – “ранги ўчган”, “рангсиз”; турк, туркман, нўғай, татар – “тухумнинг сариғи”; чуваш ва ўзбек тилларида – “сариқ касал” маъноларига эга.

Ўзбек тилидаги бадий адабиётда *сариқ* маъносини ифода этишда *заъфарон*, *қаҳрабо*, *сомон*, *олтин*, *олтин ранг*, *тилла ранг*, *зард*, *зарда*, *зарваш*, *асфар*, *асфарваш*, *коҳий* каби бир қанча сўзлар учрайдики, буларни сариқ сўзига синонимлар деса бўлади.

Бу синонимларининг аксариятидан Алишер Навоий “Сабъаи сайёр” достонида фойдаланади.

Масалан, “Якшанба куни Баҳромнинг куёшдек **зарбафт** либос кийиб, гунбади зарнигорга азм қилиб, **сариг** хуллалиғ хур била базми айш тузуб, **олтун** соғарда **асфар** май ичгани, йўқким, куёшнинг сариғ гули очилгани чоғдин офтоб зардиғача анга бир йилча кечгани”. (“Сабъаи сайёр”, 114-бет).

Сочиb *олтун* куёш киби беҳад,

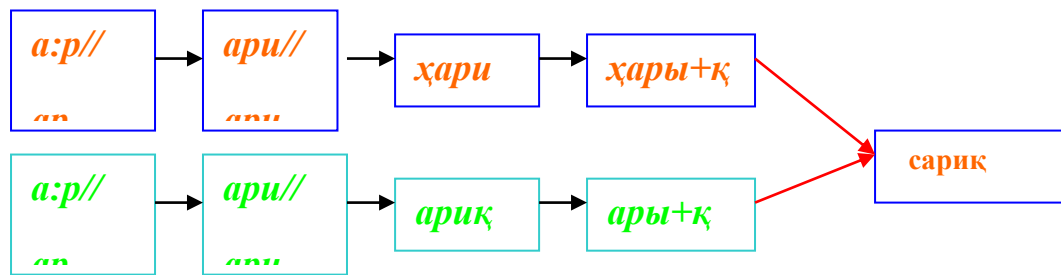
Бўлди манзилгаҳи *сариг* гунбад (“Сабъаи сайёр”, 114-бет).

Яна бир хилъате кийиб *заркаш*,

Зардваш уй ичра роҳи *асфаркаш* (“Сабъаи сайёр”, 30)).

Демак, келтирилган далилларга таяниб *сариқ* сўзи: 1) *a:p//ap* > *apu//apu* > *ариқ*; 2) *a:p//ap* > *apu//apu* > *ҳари* > *ҳори* тараққиётнинг натижаси деган хулосага келиш мумкин. Бу лингвистик жараённи қуйидагича кўрсатиш мумкин (1-жадвал).

1-жадвал

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. III. Тошкенг, 1961. 78, 186-бетлар.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Тошкент, "Университет" нашриёти, 277-бет.
3. С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М. Л. 1959.
4. Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. Тошкент, 1992.

S.E. Kurbonova
(Гулистан, Узбекистан)

THE IMPORTANT WAYS FOR IMPROVING READING SKILLS

Teaching English language learners can be challenging, problems seem to arise from all directions. However, this challenge does not have to rub off on onto your students. The following are ideas and techniques to spice up your ESL classroom and make lessons more interesting and effective. Reading is a receptive skill.

Sometimes students have the following PROBLEMS IN READING:

- Lack of vocabulary
- I need the dictionary all the time
- It is very slow
- Because it is slow the pleasure or interest is soon lost.

There are two types of reading:

Intensive reading (for detail) and extensive reading (for pleasure).

Skimming (read quickly to get the gist of the passage), scanning (move eyes quickly over the text to locate a specific piece of information), main idea, context clues, and making inferences are the foundational skills necessary to develop your students as strong readers. Skimming and scanning are both "top-down skills".

POSSIBLE ROUTE MAP FOR A READING LESSON

To make the process of reading more effective we should teach our students to use strategies, or techniques, that can help them understand and remember what they are reading.

Strategies that can help students read more quickly and effectively include:

1. Pre-text

- Introduction and lead-in. Before giving your student a text to read during your session, spend a few minutes talking about the general topic that the article or text covers. Our introduction may have been made quite easy by the warm up activity. We can ask the students to use some of the vocabulary they came up with in sentences and add any key vocabulary to the list. You may want to ask your student what he already knows or what he would like to know about the topic. Seeing a film, video, slide set, picture sequence, TV show in order to discuss, write, debate can a good idea too
- First task (pre-reading). Previewing: reviewing titles, section headings, and photo captions to get a sense of the structure and content of a reading selection
- Predicting: using knowledge of the subject matter to make predictions about content and vocabulary and check comprehension; prediction from from illustrations, key-words, headlines), reading questions about the text.

2. While-Reading ctivities

- Skimming tasks (check text against predictions, guess the title from the choice of 3 options, put events in the right order)
- Scanning tasks
- Tasks to focus on general meaning (answer the questions, make a sketch, fill out a form, find out which picture is being described, compare viewpoints)
- Tasks to focus on detailed meaning
- Vocabulary or grammar exercises, use of dictionaries)
- Paraphrasing: stopping at the end of a section to check comprehension by restating the information and ideas in the text
- Guessing from context: using prior knowledge of the subject and the ideas in the text as clues to the meanings of unknown words, instead of stopping to look them up

3. Post-Reading Activities

Follow-on task (role-play, debate, writing task, personalisation)

- Fill in or draw charts, maps, tables, outlines
- Expand, reduce or reconstruct the text
- Ask questions
- Match the information
- T/F statements
- Fix wrong information in a summary
- Write a summary, fill in a summary
- Report on reading from different frames (reporter, professional, editor, colleague)
- TRANSFORM THE TEXT (Students must transform the text in some way, for example:
 - Retell a story in the first person not the third person
 - Retell a story from the perspective of a different character in the story (e.g. from the wolf's perspective, not from Little Red Riding Hood's.)
 - Present a news story as a TV news item instead of a newspaper item)

4. Closing (reflection)

Specific ideas for reading tasks:

- Put these illustrations of the text in the correct order
- Put these cut-up paragraphs in the correct order
- Find words in the text that mean the same as the words in the list
- Read the text and find mistakes in the illustration
- Read the text and make a list of particular items
- Give a headline to each section of the article
- Insert the sentences into the text
- Discuss or write the missing last paragraph of the text.

EXTENSIVE READING activities:

- Do not always start at the beginning! Try jumping in at the middle and reading one page. Predict what happened before
- Create a situation totally different from the book and allow students to improvise
- Review the book for a TV programme. Meet the author, discuss and argue.

While students certainly need practice reading material in English, it is important that you include short speaking, listening and writing activities whenever possible in your reading lessons. The focus of the lesson may be on reading a particular passage but having a diverse lesson plan will enable students who are good at other aspects of English to still participate and feel confident in their abilities while working to improve an area they are weaker at.

An important aspect of teaching children to read is for them to develop an appreciation for reading--in essence, a desire to read. If a child successfully develops print and phonological awareness as the child's verbal language develops, the child is likely to establish the foundations for being a skilled reader. Children who do not develop these skills often have difficulty learning to read, and from this often stems a lifelong dislike of reading.

Beyond print awareness and alphabetic knowledge, the development of initial phonics skills includes building an awareness of letters and words. Learning to read involves forming connections between graphemes and phonemes to correlate the spellings of words to their pronunciations and meanings. However, these core building blocks of learning to read may be difficult to instill in a child if the experience is not fun and enjoyable. This fun and enjoyment may be provided in a variety of methods, including positive interaction by the child or other less experienced reader with a parent or other more experienced reader, initial success in learning new reading skills, and engaging in activities that introduce and/or enrich the development of these core skills.

Phonics-based devices and methods for improving reading skills. The reading improvement devices and methods may incorporate a book or other text-containing media that includes an initial activity-based phonics portion that is designed to teach a less experienced reader about an aspect of phonics. The activity is designed to promote interaction by the less experienced reader with a parent or other more experienced reader to complete the activity portion. A story portion that includes text selected to emphasize the phonics skills from the activity portion follows this initial activity portion. The readers may perform the reading of the story portion collaboratively. The more experienced reader may provide additional instruction to emphasize the teachings of the initial activity portion. The reading improvement device may include a third portion, which may contain additional instruction about the phonics skills from the activity portion.

References:

1. Nancy N. Boyles, 'Teaching Written Response to Text: Constructing Quality Answers to Open-Ended Comprehension Questions' – 2009
2. P.Harold.The Oral Method of Teaching Languages.– Cambridge Univ. Press. 1923.
3. P.Lucy.Guide to Teaching English.2008.

S.E. Kurbonova
(Гулистан, Узбекистан)

THE USEFUL WAYS OF TEACHING ENGLISH

Raising adopted children might mean overcoming language barriers. Parents who are immigrants or are raising older, adopted children might have to teach them English as a second language. This can be challenging, especially if the parent has limited English language skills, or the child is quite young. Learning a language is challenging at any age, but thankfully, young children are able to quickly absorb new information. The younger a child starts, the more likely it is he will sound like a native speaker when he is grown. There are many benefits to starting early with songs and rhymes. Studies have shown that children who enjoy music, singing and rhyming on a regular basis tend to learn to speak more easily. They have more words to express themselves. They are more confident and creative. Reading and spelling are easier to learn at school.

Music and rhymes also help us learn to hear a steady beat. Research has shown that children who can keep a steady beat are naturally better readers. So while you're singing and rhyming be sure to clap along. Give children a chance to feel the beat through tapping, clapping and marching.

Speak English around the home. This is the most effective way for a child to learn English. If it is important for the family to speak its native language at home, set aside a time for speaking only in English. For example, dinnertime could be an English-only time. Model the best English possible, but also show your child how he can learn how to correct himself by using a dictionary and researching language online. Surround your child with native English speakers as much as possible. This might include time at school, but you can also arrange play times or other social events that will allow your child to learn quickly through play. Casual relationships with native speakers will inspire your child to learn quickly, often faster than in a structured school system. Read to your child. Speaking and oral comprehension are important, but learning how to read in English will expand your child's vocabulary and help keep him thinking in English. Because English is not a strictly phonetic language, reading in English is the best way to learn proper spelling. Write with your child. Even if your little one is too small to write, you can make up short stories together and write them down on paper. Stories that are only one or two sentences are all a young child will need to get them thinking creatively and seeing what English looks like on paper. Use tools such as flash cards, word puzzles and other teaching tools, only when your child is fully engaged and enjoying them. Learning ESL can be a lot of work and should always be enjoyable. If a child likes games, try making a family night where you can play games like Pictionary or make up skits from English words. Fairy tales and children's stories can create good introductions into more difficult reading and writing lessons. Rewriting the endings, reading aloud and acting out scenes from the stories are all good language skill builders.

Tips and Warnings

You shouldn't forget that you must always work to your child's level. Use stories and language that are appropriate for her age group. A teenager isn't going to learn much if she is reading preschooler books or hanging out with young children. Keep him motivated with peers and stories that appeal to her. Tailor your lessons to the kids' ages, language backgrounds and native cultures. Choose materials at their age level and topics of interest to their age group. If the kids like cartoons, sports or collecting, address their interests or hobbies. Whether the students come from one nationality or many, show sensitivity to their cultures, and include their holidays and customs in your lesson plans.

Use a natural approach to teaching English that mirrors how the children are learning their first language. Emphasize listening, then speaking. Teach spoken language before written language. Language acquisition expert Stephen D. Krashen states that some learners may only listen at the beginning of their instruction. Have patience with students who postpone speaking.

Use conversation and games in teaching children. Teach concepts such as apologizing, asking for permission or asking for information. Role-play activities such as going to the dentist or doctor. Depending on their ages, play various memory games, word games or charades.

Use music and games to teach English. Use music and action games to make learning fun. Use songs such as "Itsy, Bitsy Spider," "London Bridge" and "Heads and Shoulders, Knees and Toes" to get students involved physically. Don't forget non-musical games like "Simon Says." These can allow students who are slow to speak in English to respond nonverbally. Make physical activity, music and fun a daily part of class.

Teach reading and writing in a variety of ways to address all learning styles. Use the sounds of the letters or phonics, children's literature and story-writing. For literature, try traditional stories, nursery rhymes and poetry intended for slightly younger children. Help children to write simple stories of their own and read them to each other. Make sure you combine writing with speaking and listening in other activities. For example, they can write a picnic menu or a shopping list.

Help children learn grammar naturally, as a part of conversations, activities and authentic language. Don't make it a separate subject. Model correct English, and correct students' errors with an accepting attitude. Let children learn English grammar the same way they learned their first language. Keep learning fun so they enjoy English class.

References:

1. Teaching English. Lucy Pollard. 2008. Copyright
2. Teachers exploring tasks in English language teaching.
3. www.ehow.com

АБДУЛЛА ОРИПОВНИНГ ЎЗЛАШМА СЎЗЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ МАҲОРАТИ

Маълумки, миллатимизнинг руҳи бўлган ўзбек тили қурилишининг илмий-назарий талқини миллий мафкура ва ғояларимизнинг равнақи учун муҳим заминлардан биридир. Республикамиз Президенти И.А.Каримов: "...ўзбек тилини илмий асосда ҳар томонлама ривожлантириш миллий ўзликни, Ватан туйғусини англашдек эзгу мақсадларга хизмат қилиши шубҳасиздир"³¹, - деб бежизга таъкидламаган эди.

Ижодкор ўз она тилида мавжуд шаклларни баён этишда, аввало, унинг қўлланиш ўрни, тушунарлилиги, тузилиши ва таъсирчанлигига диққат қаратиб, ўқувчи учун керакли тасвир ва тасаввурни яратади. Лингвопоэтик таҳлилда тил воситаларининг жойлашиш ўрнини аниқлаш муҳим тамойиллардандир. Бундай воситаларнинг лингвистик ва бадиий моҳиятини очиб бериш орқали бадиий мазмуннинг шаклланиш ва ифодаланиш механизмларини аниқ тасаввур қилиш мумкин бўлади.

Ўқувчига узатилган поэтик ахборотда бадиий тафаккур маҳсули бўлмиш эстетик туйғу кучлироқ ифодаланади, бадиий образлар, рамзларнинг ўзига хос мураккаб тизими ҳосил қилинади, чуқур бадиий тафаккур орқали муаллиф ва ўқувчининг англаш потенциали тенглашади. Шунингдек, ўқувчига эстетик таъсир этишнинг "юки" кўпинча муаллифнинг ўзига юклатилади. Демак, поэтик матн маълум ўлчовга солинган, поэтик талаб асосида шаклланган, эмоционаллиги юқори даражада бўлган, индивидуал кечинмалар орқали типик кечинмалар акс эттирилган бадиий нутқ парчасидир.

Поэтик матнда лексика тил структурасининг бошқа сатҳларига нисбатан анчайин ҳаракатчан ва ўзгарувчан бўлишидадир. Бу сатҳ сўз ясаш, сўзларнинг янги маънолар касб этиб ривожланишидан ташқари, бошқа тиллардан луғавий бирликлар ўзлаштириш йўли билан ҳам мунтазам бойиб боради. Тил ва унинг луғат таркибининг бойишида бошқа тиллардан сўз олишнинг аҳамияти катта. Бу йўл орқали тил ташқи омиллар эвазига ривожланади.

Ўзбек тили лексикасининг ривожланишида, бошқа тилларники билан бир қаторда, араб ўзлашмаларининг ҳам салмоғи катта. Улар сўз ясаши жараёнларида иштирок этиб, ўзбек тилининг ўз лисоний бирликлари даражасида сингиб кетган. Бу жараёнда араб ўзлашмалари мотивланган луғавий бирликларнинг мотивловчи асоси(луғавий ўзлашмалар) вазифасида хизмат қилади. Араб тилидан ўзлашган луғавий бирликларнинг деярли кўпчилиги ўзбек сўз ясашида иштирок этади. Ҳосил бўлган янги дериватлар ҳам ҳисобга олинганда, араб лисоний ўзлашмаларининг ўзбек тили лексикасининг ривожланишидаги мавқеи ва аҳамияти янада ошади.

Ўзбек тилида арабча сўзлар арабларнинг Ўрта Осиёга босқинидан сўнг, яъни УП - УШ асрларда пайдо бўлган. УШ аср ўрталарида қадимги туркий ёзувлари бекор қилиниб, унинг ўрнига араб ёзуви мажбуран киритилди. Туркий халқларнинг ўша даврдаги илмий, ижодкор кишилари алифбони қабул қилар эканлар, унга ижодий ёндошдилар. Улар ўз ижодларини шу ёзувда баён этишдан аввал, араб тилига хос бўлган се, зол, сод, итқи, изғи, айин ҳарфларини алифбодан чиқариб, улар ўрнига тилимиз учун хос бўлган п, г, ч, нг товушларини киритдилар. Алифбони такомиллаштирганларидан сўнг бу ёзувда турли хил бадиий, фалсафий, тарихий асарлар яратдилар. Шарқ шеърий санъатлар асосида гўзал ғазаллар битдилар. Арабча сўз ва иборалар мумтоз шоирларимиз асарларида, шунингдек, туркий халқлар билан арабларнинг жонли фикр алмашуви орқали тилимиздан мустаҳкам ўрин эгаллай бошлади. Натижада арабий сўзлар туркий халқлар мулкига айланди. Фикримизнинг исботи учун Абдулла Ориповнинг "Муборак ҳаж йўллари" шеърий тўпламини асос қилиб олдик. Унда қўлланилган арабча сўзлар лексик-семантик жиҳатдан хилма-хилдир. Масалан, "Қаъбатуллоҳ" шеърининг биргина бандига эътибор берсак, қўйидаги, ҳолни кўрамиз:

Бир замон унинг ҳам бўлган қудрати,
Дунёни ёритган зеҳни, фикрати.
Ҳатто қирғоқларни бузган шиддати,
Келдим, мадад бергил, ё Қаъбатуллоҳ.

Байтда 19та сўз қўлланилган бўлиб, унинг 9таси арабча. Арабий сўзлар ўзбекча сўзлар билан уйғунлашган ҳолда қўлланилиб, шоирнинг маълум ғоясини ёритиш учун хизмат қилган. *Бир* ўзбекча сўзи билан арабча *замон* сўзи аниқловчи ва аниқланмиш муносабатини ҳосил қилиб, Мухаммад пайғамбарнинг узоқ ўтмишда яшаган шахс эканлигига ишора қилади. Шоир *Мухаммад* сўзи ўрнига у олмошини қаратқич келишиги шаклида қўллади ва уни арабча *шиддат*(куч, қувват) сўзи билан боғлаб, Оллоҳнинг ердаги элчиси, Мухаммад пайғамбар(хабар келтирувчи)нинг ўз даврида катта куч-қувват ва шижоатга эга эканлигини баён этади. Унинг адолатли шахс эканлигига, унга эгашишлик лозимлигига ишора қилади. Шоир шу банднинг иккинчи мисрасида дунё(бутун мавжудот, олам, жаҳон), зеҳн(идрок этиш, билиб олиш, тушуниш қобилияти, фаҳм, ўқув), фикрат(фикрнинг кўплиги, фикр қилиш, ўйлаш, ўй, хаёл) сўзларини қўллаш орқали Мухаммад пайғамбарнинг ер юзида, оламда нақадар зеҳнли, фаҳм эгаси, билимдон, тез тушуниш қобилиятига эга бўлган ва ижобий фикрлаш хислатига муяссар бўлган шахс эканлигини уқтиради. Ҳозирги ёшларни шундай одам бўлишга чақиради. Шу шеърий банднинг 3- ва 4- мисраларида *ҳатто*(кучайтирув юкласи), *шиддат*(куч), *мадад*(моддий ва маънавий ёрдам, кўмак, далда),

³¹ Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. -Тошкент: Маънавият, 2008. -Б. 87.

Каъбатуллох(бутун жаҳон муслмонларининг Макка шаҳридаги олий зиёратгоҳи) сингари арабча сўзларнинг қўлланилганини кўрамиз. Юқорида эслатганимиздек, бу сўзлар ҳам ўзбекча ёки форс-тожикча сўзлар билан бирикма ҳосил қилади: *шиддат* сўзи *бузган* сўзи билан, *мадад* сўзи *бергил* сўз-шакллари билан алоқага киришиб, *шиддат* сўзи *бузган* сўзи билан эга ва кесимлик, *мадад* сўзи *бергил* сўзи билан объектли алоқани ҳосил қилган. *Каъбатуллох* сўзи эса гапда ундалма, *ҳатто* юкламаси эса ифодалаётган фикрни кучайтириш вазифасини ўтаган. Бундай грамматик шакллар воситаси билан шоир пайғамбарнинг ниҳоятда катта илоҳий куч эгаси бўлганлигини таъкидлаб, олий зиёратгоҳ, яъни, “худонинг уйи”га мурожаат қилган ҳолда, маълум бир даврда эзилиб, қийналиб, ўзининг гражданлик ҳуқуқларидан маҳрум бўлган ўзбек халқи номидан маънавий ёрдам сўрайди. Бу билан шоир одамларни гуноҳлардан фориғ бўлишга ҳамда зиёратдан сўнг ҳеч бир гуноҳ қилмасликка, тўғри ва адолатли бўлишга чақиради.

Шоирнинг яна бир фикрига қулоқ тутамиз:

Авж олди иғвою фириб, разолат,
Йиғлади бир четда етим адолат,
Келдим, мадад бергил, ё Каъбатуллох.

Бу мисраларда *авж* (бирор жараённинг энг қизиган пайти, кучайган, зўрайган вақти, юсак даражаси, чўққиси), *иғво*(ёлғон, уйдирма, бўҳтон), *разолат* (разил сўзининг кўплиги ярамас, тубанлик, қабихлик, пасткашлик, манфур ва малъунлик), *адолат*(холисона иш тутиш, ҳаққонийлик, одиллик) сингари арабча сўзларга дуч келамиз. Бу сўзлар ўзбек тилининг ички қонуниятларига тўла бўйсундирилган. Улар матнда ва фразаларда тегишли сўзлар билан узвий алоқага киритилган: *авж олди*, *иғво авж олди*, *разолат авж олди*, *етим адолат*, *етим адолат йиғлади* тарзида бирикмалар ҳосил қилган. Бу билан шоир маълум даврларда(мустақилликгача бўлган даврда) Ўзбекистонда иғво, фириб, ва разолатнинг юқори даражага кўтарилганлигидан, адолатнинг бир чеккада етим, хор-зор бўлиб қолганлигидан ўксинади ҳамда Каъбатуллох орқали Оллоҳга нола қилади, инсониятни иғво, фисқ-фасод, разолат, адолатсизликдан халос бўлишини илтижо қилиб сўрайди. Инсониятни яхшиликка чорлайди.

Шоир “Каъбатуллох” шеърининг яна бир жойида шундай ёзади:

Хор бўлди Ватанда кимки илми бор,
Бировлар зар билан топди эътибор.
Ҳийлагар кўпайди, кўпайди маккор,
Келдим, мадад бергил, ё Каъбатуллох.

Ушбу мисраларда арабча *илм*(билим, маълумот, дониш), *эътибор*(диққат, назар, фикр, ёд; оммага таъсир этиш кучи, омма ўртасида орттирган ном, обрў, ишонч, нуфуз), *маккор*(айёр, доғули) сўзлар ўз ўрнини топган. Бу сўзлар ёрдамида *илми бор* (илмли, билимга эга бўлган, ақлли), *эътибор топди*, *маккор кўпайди* бирикмалари ҳосил қилинган, шунингдек, улар ўзаро зид фикрларни англаган. Шундай бўлишига қарамай, мустақилликка эришгунимизга қадар Ўзбекистонда билимли кишиларга эътибор кам бўлганлиги, баъзи саводи паст кишиларнинг эса пул, мол-дунё орқали эътиборга лойиқ бўлганини ва шу тарзда ҳийлагару айёрлар, ўта кетган доғули, муттаҳам шахслар кўпайганлигини шоир усталик билан тасвирлайди. Шу билан бирга шоир Каъбатуллох тимсоли орқали Оллоҳга илтижо этиб, ўзининг нобакор кишиларга нисбатан нафратини ифода этиб, ўзбек халқини, барча инсониятни илм олишга, билимли, ақл-идрокли, комил инсон бўлишга даъват этади.

Маълум бўлдики, улкан истеъдод эгаси Абдулла Орипов ўз ижодида ўзбек тилининг мавжуд луғавий бирликларидан, ўзбек тилининг грамматик қонуниятларидан ғоят унумли ва моҳирона фойдалана олган. Шунингдек, ўзбек тили луғавий таркибида ўзлашиб, фаол истеъмолга кирган арабий ўзлашмалар шоир ижодида самарали таъсир қилиш билан бирга, унинг лексикаси ривожланишини чуқур илмий тасаввур қилиш имкониятини яратиб беради.

Динара Абинова
(Астана, Қазақстан)

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ ЛЕТА В ОРИГИНАЛЕ И ПЕРЕВОДЕ ПОВЕСТИ РЭЯ БРЭДБЕРИ «ВИНО ИЗ ОДУВАНЧИКОВ»

Художественная литература является результатом образного познания мира. Поэтому изучение образов находится в центре внимания при анализе художественных произведений. При переводе данного типа текстов именно трансформация образов составляет основу деятельности переводчика. Таким образом для того, чтобы определить адекватность перевода художественного произведения, его следует разбить на образы, которые в данном случае будут являться основными единицами перевода, и выяснить, насколько переводчиком передан каждый отдельный образ.

Художественный образ – это часть реальной действительности, отраженная в искусстве. В данном случае мы имеем дело с литературным образом, разновидностью художественного образа, где автор передает свое понимание, ощущение лета, описывая его в своей повести посредством различных

литературних прийомів. Описання це займає достатньо важке місце в повісті, так як кожен людина, прочитавши книгу говорить про те, що зміг окунути в літо і почувати всю його атмосферу.

В розглянутому нами творі – повість Рая Бредбери «Вино з одуванчиків» – одним з основних образів є літо. Період літа, канікул тут описується як щось особливе – щасливі хвилини, години, дні, які варто чекати цілий рік. Іноді цей образ виступає на перший план – повість починається і закінчується описанням саме цього образу. В процесі ж оповідавання то і справа проскальзують описання запахів, відчуттів, оточуючої дійсності, супроводжують основну сюжетну лінію. Таким чином, частина з частини складається цілісний художній образ – образ літа, який ми розглянемо в цій статті.

При перекладі художнього образу велику роль грають психологічні властивості особистості перекладача, його особисте специфічне сприйняття образу, його художня інтерпретація. Переклад повісті на російську мову був виконаний російським перекладачем Едвардою Кабалевою, і на наш погляд є дуже вдалим. В тексті оригіналу використовується достатньо багато незвичайних поєднань слів, порівнянь, епітетів, які Едварда Кабалева в більшості випадків перекладає практично дослівно, але при цьому з ряду російських еквівалентів вибирає найбільш підходящі. Завдяки таланту перекладача текст отримується абсолютно зручним для читання, зрозумілим, красивим, при цьому зберігається особистий стиль автора і його літературні «знахідки», наприклад: *summerboys* – *літні мальчишки*, *bald-spottedlawn* – *полысевшая лужайка* (метафори). Розглянемо ж на конкретних прикладах, як автор описує жарке час року і наскільки перекладачу вдалося відтворити цей образ на мові перекладу.

Бредбери чітко ділить літо на три періоди, відповідні трем літнім місяцям. При цьому кожен період характеризується своїм особливим настроєм, у кожного є свої символи. В червні це радість, передчуття канікул і веселля, відчуття свободи, зелень, рух, м'який сонячний світ, краса. Ще в самому початку оповідавання головний герой Дуглас Сполдинг говорить самому собі: «*It'll be a fine season!*» [1; с.4] (*Отличное будет лето!*) [2; с.5]. Тут ми бачимо використання перекладачем прийому конкретизації значення. Використане в англійському реченні слово *season* замінено на більш конкретне *лето*. Можемо сказати, що в даному випадку використання трансформації було необхідним, так як дослівний переклад «*Отличный будет сезон*» звучить достатньо дивно ввиду того, що в російській мові в подібному контексті слово *сезон* просто неуместно. Так можна було б перекласти, наприклад, якщо б мова йшла про передстоячий урожай пшениці або купальний сезон. Слова ж дитини про передстоячі канікулах передбачають використання слова *лето*.

Червень для Дугласа насичений подіями, але він повний розчарувань: шкільний трамвай більше не їздить, замість нього буде ходити «бездушний» автобус, на якому навіть не можна опоздати до початку занять, кращий друг їздить в інший місто, гине його сусід полковник Фрідлей, якого діти прозивали Машиною Часу за його часті розповіді про минуле і т.д. Що ж стосується природи, то це час косити траву на лужайці, час, коли на яблонях наливаються яблука, час, коли день «*warmandmarble-round, theskyblueblown-glassreachinghigh... The perfection, the roundness, the grass smell traveled on out ahead as far and fast as the speed of light*» [1; с.77] (*теплый и круглый словно камешек, высоко над головой небо, точно голубая опрокинутая чаша... Все вокруг такое отчетливое, законченное. И запах травы летит перед тобой прямо со скоростью света*) [2; с.79]. В оригіналі Бредбери створює авторські епітети: *marble-round* *blown-glass*. В даному випадку не можна подібним чином використовуючи складання створити нове слово *камнекругой* – це звучить некрасиво на мові перекладу – тому Е. Кабалева в обох випадках використовує таке стилістичне засіб як порівняння *словно камешек, точно голубая опрокинутая чаша*. Во другому ж реченні використано лексико-семантичну заміну, додання і граматичне членування речення. Іменні *perfection* *roundness* передано в перекладі як прикметник, *законченное*, що за змістом розвиває дані поняття, то є тут ми спостерігаємо таку різноманітність лексико-семантичної заміни як модуляція. Слово *отчетливое* не було використано в оригіналі, але, в цілому, воно добре вписується в контекст. Речення було в даному випадку розділено на два, тим самим уповільнюючи темп оповідавання, що підкреслює всю неспешність, спокійність, що панує в жаркий літній день, коли все навколо утопає в блаженстві. В кінці прикладу ми бачимо порівняння *asfarandfastasthespeedoflight*, то є *так же далеко и быстро как скорость света*. В російській мові існує стійке вираження *со скоростью света*, яке і було використано перекладачем. Тим самим порівняння, як стилістичний прийом, було опущено.

Нарешті, червень для Дугласа, а тим самим і для самого автора – це час, коли збирають найбільший урожай одуванчиків: «*Secondharvestofthesummer. June's on the shelf. Here is July. Now, just August up head*» [1; с.102] (*Второй летний урожай. Июньский уже в погребе, а вот готов и июльский. Теперь остается только август*) [2; с.106]. Перше речення перекладено дослівно, лексичне зміст перекладу повністю відповідає вихідному, але присутня граматична заміна – замість *harvestofthesummer* (*урожай лета*) говориться *летний урожай*, то є іменник було замінено прикметником. Далі використовується генералізація, слово з більш вузьким значенням *shelf* (*полка*) було замінено словом *погреб* в перекладі, яке, в принципі, не змінює загального змісту висловлювання. Так же ми можемо спостерігати тут лексико-граматичну трансформацію додання. В оригіналі говориться *hereisJuly*, що можна було перекласти *а вот и июльский*, але перекладач використала в перекладі слово *готов*, яке зазначено за змістом.

По поводу августа Дуглас сказал: «*Augustupahead. Sure. But the way things are going, there will be no machines, no friends, and few dandelions for the last harvest*» [1; с.103] (*Да, остаётся еще август. Это верно. Только если и дальше так пойдет, в последнем урожае не соберешь никаких друзей, никаких машин, и одуванчиков кот заплакал*) [2; с.107]. В данном примере мы можем наблюдать некоторые изменения, введенные переводчиком. Два первых простых предложения в дословном переводе должны выглядеть следующим образом: *Август впереди. Верно*. Переводчик в данном случае решила сделать высказывание более распространенным, замедлив темпов повествования и тем самым выразив грусть героя по поводу ухода лета. Катахреза - сочетание несовместимых по значению слов, тем не менее, образующих смысловое целое Август – пора, когда жара достигает своего апогея, пыль покрывает все вокруг и люди живут ожиданием дождя. Во всем чувствуется яусталость, но, тем не менее, мальчиков пугает приближение осени школы: «*They stood there unable to move because of things from another world displayed so neatly, so innocently, so frightently, there. – Pencils, Doug, ten thousand pencils!*» [1; с.177] (*Они остановились, как вкопанные: из витрины невозмутимо с ужасающим спокойствием на них глядели предметы совсем иного мира. - Карандаши, Дуг, десять тысяч карандашей!*) [1; с.182].

В конце автор подчеркивает деление лета на периоды словами: «*Junedawns, Julynoons, Augusteveningover, finished, done, andgoneforever*» [1; с.181] (*Июньские зори, июльские полудни, августовские вечера – все прошло, кончилось, ушло навсегда*) [2; с.186]. В этом примере так же отражается цикл: зоря – начало дня, когда ты полон сил (первый период лета - июнь), полдень – дела, заботы, суета (второй период лета - июль), и вечер – окончание цикла, время ждать новый день, и набираться сил, а в нашем случае – ждать следующее лето (третий период лета - август).

На наш взгляд, переводчику удалось максимально выполнить основную задачу перевода – заставить текст на ПЯ оказывать такое же воздействие на читателя, какое оказывает текст на ИЯ на носителей языка оригинала. Так как художественный перевод невозможен без использования тех или иных переводческих трансформаций в силу различий грамматического и лексического строя английского и русского языков, переводчику приходится вносить некоторые изменения в исходный текст. Тем не менее, можем сказать с уверенностью, что все трансформации уместны, стиль и семантика текста сохраняются. Переводчик «разворачивает» семантическое содержание слов, словосочетаний, добиваясь адекватной передачи содержания и формы первоисточника средствами родного русского языка.

Литература:

1. Ray Bradbury Dandelion wine, NY, Harper Voyager, 2008. - 240 p.
2. Брэдли Р.Д. Избранные сочинения. В трех томах. Т. 2. Вино из одуванчиков: Повесть; Рассказы: Пер. с англ. – М.: Олимп, 1992. – 336 с.

Научный руководитель:

доктор филологических наук Амалбекова Марал Бимендиевна.

Дилдор Базарова
(Қарши, Ўзбекистон)

ВАРИАНТДОШ БИРЛИКЛАРДА МЕЪЁРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳар қандай адабий тилнинг шаклланиши ва ривожини мураккаб жараёнлар билан боғлиқ. Адабий тилнинг шаклланишида бирдан ортиқ лаҳжа ва шевадар ёки адабий тилнинг минтақавий вариантлари қатнашиши мумкин. Бу ҳол адабий тилнинг умумлаштирувчи, уюштирувчи лаҳжалардан устун турувчи тил мавқеига эга бўлиш лигини таъминлайди.³² Шу сабабли, вариантдош бирликларнинг тавсифида уларга махсус талаблар қўйилади, муайян белгилар ажратилиб, вариантдошларни тайинлаш ва фарқлашда улар мезонлар сифатида амал қилади. Уларнинг асосий белгилари сифатида қуйидагиларни санаш мумкин:

- 1) умумий денотатив маъно;
- 2) умумий грамматик маъно;
- 3) бир хил морфемик структура;
- 4) этимологик илдиизнинг умумийлиги;
- 5) фонетик структурада фарқлиқнинг мавжудлиги.

Шу ўринда умумий денотатив маънони умумий лексик маъно деб талқин қилиш тўғри эмас. Чунки вариантдош сўзларда аташ маъноси бир хил бўлса-да, уларнинг ифода бўёқлари фарқлиқлиги кўп ҳолларда учраб туради. Масалан, *бадтар* ва *баттар*, *баробар* ва *баравар* сўзлари “китобий”лик ва “сўзлашувга хослик” бўёқлари билан фарқланади. Бу уларнинг коннотатив семалари таркибига киради. Аммо улар ифодаладиган тушунчалар бир хил ва борлиқдаги бир денотатив объектни англатади.

Умумий грамматик маъно уларнинг бир категориялар туркумига мансублигини ифодалайди. Аммо бунда тўлиқ грамматик мосликни қидириш ҳам маъқул эмас. Зеро, масалан, *подшо* ва *подшоҳ* сўзлари вариантдош бўлиб, уларнинг эгалик аффиксларига муносабати турличадир. *Подшо* сўзи товуш орттирилган эгалик шаклини олса (*подшосу*), *подшоҳ* сўзи бундан мустасно. Яна айрим мисоллар:

³²Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. Т.:, 2000. – 140 б. –Б.41-42.

сайроқи – сайроқиси, сипоҳиси – сипоҳийи, уддабуриси – уддабуруни, ул-були – у-буси, унақаси – ундайи – ундоғи, чапани – чапаниси, чароғга – чироққа, чоққа – чоғга.

Ўзбек адабий тилида қўлланадиган ва адабий деб ҳисобланадиган сўзлар, сўз шакллари, сўзларнинг ясаиш қолиплари, сўзларнинг ёзилиши ва талаффузига диққат қилинса, у ҳеч бир ўзбек шеvasи ёки лаҳжасидаги ана шундай сўз ва сўз шаклларига тўла мос келмаслиги, қайси томони биландир фарқланиши ёки шевада қўлланадиган воситаларнинг адабий тилда йўқлиги, ишлатилмаслиги ёхуд ушбу вазифада адабий тилда бошқа бир сўз ёки шаклнинг қўлланишини кўрамиз. Бундай хусусиятлар ўзбек адабий тилининг ўзига хос нормалари мавжудлигидан далолат беради. Масалан: атай-атайлаб-атайин, бобо-бува, бундай-бундоқ-бутунлай, алдоқчи-алдамчи, бойўғли-бойқуш, боғлам-бойлам, игна-нина ва бошқалар. Тилда вариант сўзлар, имловий ва орфоэпик вариант ясаишлар услубий нормалар туфайли мавжуд бўлади. Чунончи, шеърият услуби ёки сўзлашув услуби талабларига кўра ҳозирги ўзбек адабий тилида сўзларнинг шаклий вариантлари учрайди. Масалан: лек-лекин, шул-шу, ўшал-ўша, қандоқ-қандай, ила-билан, ул-у кабилар.

Адабий тил миллий яхлитликни таъминловчи асосий омиллардан биридир. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ишлатиладиган ва адабий норма деб тан олинган сўзлар, грамматик шакллар, сўз яшаш воситалари, имло ва талаффуз намуналари аслида маълум танланишлар натижасидир. Вариантларсиз норманинг вазифаси ўз зарурлигини йўқотади, яъни “танлаш имконияти бўлмаган жойда норма муаммоси ҳам бўлмайди”. Шундай қилиб, норманинг ривожланиши унинг вариантлари орқали амалга оширилади. Тил доимо ўзгариш ва ривожланишда бўлади, бунинг натижасида тилда янгидан янги сўзлар, иборалар пайдо бўлади. Бу ҳол тилда мавжуд бўлган воситалар билан янги пайдо бўлганлари орасида вариантликни ҳосил қилади. Бизнинг давримизда ўзбек тилида кўпгина ўзлашган сўзлар ўзбекча вариантлар билан тенг қўлланиб келмоқда. Кекса аҳоли нутқида тарихий сўзлар, маҳаллий шеваларга хос қўлланишлар сақланган бўлса, ёшлар нутқида эса ўша тушунчаларни ифода қилувчи янги воситалар ишлатилапти. Бу ҳолат ҳам икки авлод нутқида вариантликни юзага келишига сабаб бўлади. Баъзи лисоний воситалар жамият аъзолари томонидан ахлоқий-эстетик нуқтаи назардан баҳоланган ҳолда қўлланиши мумкин. Шу сабабли ўзбек тилида баъзи тушунчаларни ифодалашнинг холис ва кўпол, тўғри ва эвфемистик усуллари мавжуд. Булар ҳам маълум маънода лисоний вариантликни туғдиради. Нутқий услублар вариант сўзларнинг яшаши учун асосий омиллардан биридир. Ҳар бир услуб тилда мавжуд воситалардан ўз услубига хос тарзда фойдаланади. Бунда бир тушунча ҳақидаги маъно ва мазмун ҳар услубнинг ўзига хос равишда беришни талаб қилади. Бу эса лисоний воситаларнинг ранг-баранг, миқдоран бирдан ортқ бўлишига сабаб бўлади. Бу эса вариантдорликдир. Шу боисдан ривожланган ҳар бир миллатда миллийлик асосида адабий тил меъёрлари ишлаб чиқилади. Адабий тилнинг асослари турлича бўлиб, шунга мувофиқ равишда, унинг меъёрлари ҳам миллий соҳибларига генетик жиҳатдан тенг муносабатда бўла олмайди. Айрим адабий меъёр бир лаҳжа вакили учун қулай, унинг шеvasига мос бўлса, бошқаси ўзга шева вакиллари учун қулайлик туғдиради.³³

Тилшунослар адабий тил уч йўлдан бири билан шаклланишини айтиб ўтишган. Хусусан, тилшунос М.Ирисқулов муаллифлигидаги “Тилшуносликка кириш” дарслигида қуйидаги фикрлар баён этилади:

1. Бирор шеванинг адабий тил учун асос бўлиши. Масалан, француз адабий тилига Париж ва унинг атрофида кенг тарқалган Иль-де-Франс шеvasи асос бўлган. 1539 йилда Франциск I нинг буйруғи билан бу шева Франция давлатининг ягона давлат тили деб эълон қилинган.

2. Тиллараро чатишувнинг адабий тил учун асос бўлиши. Масалан, инглиз тили асосан уч даврни бошдан кечирган: биринчи давр XI асргача бўлган давр. Англар, ютлар ва саклар Британияни босиб олиб, маҳаллий кельт қабилаларини Бретань ярим оролига ҳайдаб, ўзлари эса Британия оролига ҳукмрон бўлиб олишган. Бу даврда данияликлар тили англосакслар тилига қўшилиб кетади – чатишув юз беради. Иккинчи давр (XI-XV аср)да нормандлар Британияни босиб оладилар. Нормандлар француз тилида, англосакслар эса герман тилида мулоқот қилишар эди. Курашлар натижасида герман тили ғолиб чиқади, аммо маълум даражада француз тилининг таъсирига учрайди. Учинчи давр XVI асрнинг охирига келиб юз беради. Бу В.Шекспир ижоди билан боғланган. Бу даврда англосаксон тили орасидаги чатишув жараёни тугаб, миллий инглиз адабий тили барпо бўлди.

3. Мужассамланган шеваларнинг адабий тилга асос бўлиши. Рус ва ўзбек адабий тилларининг шаклланишига айрим шевалар асос бўлган. Хусусан, рус адабий тили учун шимол ва жануб диалектларини туташтирган Москва диалекти асос бўлган. Москва диалектида жанубий ва шимолий диалектлар хусусиятлари мужассамлашган эди.

Ўзбек адабий тилига қорлуқ-чигил-уйғур шевалари асос қилиб олинган. Ҳозирги ўзбек адабий тилига фонетик жиҳатдан қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасининг Тошкент шеvasи, морфологик жиҳатдан бу лаҳжанинг Фарғона шеvasи асос қилиб олинганлиги фикримизнинг далилидир.³⁴

Адабий тил генетикасининг ҳар бир тилда ўзига хослиги унинг меъёрларини белгилашда ҳам ўзига хосликлар бўлишини келтириб чиқаради ва бу ўз-ўзидан имло қоидаларини ҳам белгилайди.

Адабий тил меъёрлари расмий мулоқотда унга тўла амал қилишни тақозо қилади. Адабий тил меъёрлари тилдан фойдаланишдаги бошбошдоқликка чек қўяди, мураккаблаштирувчи ранг-барангликка барҳам беради. Бу тил соҳибларига тил бирликларини бир хил ёзиш мажбуриятини юклайди.

³³Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. Т.:, 2000. – 140 б. –Б.11.

³⁴Ирисқулов М. Тилшуносликка кириш: Махсус муҳаррир Л.Т.Бобохонова]. –Т.:Ўқитувчи, 1992. – 256 б. – Б.19-20.

Адабий тил меъёрларини ишлаб чиқиш милллий тилнинг қадимий ва ҳамиша авайлаб-асраб келинаётган навқирон анъаналарини, турли услублар мавжудлигини инобатга олишни тақозо қилади. Айниқса, бу борада бир неча вариантга эга бирликларнинг имлосини ва талаффузини меъёрлаштириш масаласи алоҳида ўрин тутади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ирискулов М. Тилшуносликка кириш: Махсус муҳаррир [Л.Т.Бобохонова]. –Т.:Ўқитувчи, 1992. – 256 б. – Б.19-20.
2. Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. 1-қисм Т.: Наврўз, 1997. – 140 б. –Б.11.
3. Бегматов Э., Маматов А.Адабий норма назарияси. 3-қисм Т.: Самарқанд, 2000. – 140 б. –Б.41-42.
4. Шукуров Р.. Сўз вариантлари ҳақида.Т.: Ўзбекистон, 1987.- 19 б.- Б.4.

Людмила Байдак
(Суми, Україна)

ТЕКСТ ЯК ОСНОВА У НАВЧАННІ МОВЛЕННІВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ НЕЛІНГВІСТИЧНИХ ВИШІВ

Сучасне суспільство ставить перед закладами вищої освіти вимогу готувати конкурентоспроможних професіоналів високого рівня, таких, що є активними та вміють мислити нестандартно, котрі впродовж життя здатні до самостійної й безперервної освіти шляхом отримання знань та професійної інформації з різноманітних джерел, у тому числі й іншомовних. Вищезазначене зумовлює підвищені вимоги до викладання іноземних мов у вищих навчальних закладах для забезпечення вільного входження майбутніх фахівців до іншомовного культурного та інформаційного середовища.

Незмінним залишається той факт, що студенти нелінгвістичних вишів значну частину професійної ділової інформації іноземною мовою отримують у процесі читання та опрацювання професійно-спрямованих текстів.

Читання є діяльністю, що має конкретні цілі. Людина читає, щоб отримати інформацію, просто для задоволення або з метою покращення знань з мови, якою читає. Читання можна назвати процесом взаємодії між читачем та текстом. Текст подає букви, слова, речення та абзаци, в яких заковдано значення. Читач використовує свої знання та навички для встановлення цього значення. Ці знання включають як лінгвістичну (здатність розпізнавати елементи знакової системи мови, словниковий запас, структура речень), так і соціолінгвістичну (типи текстів, їх структура) компетенції. Читання є важливою частиною навчання мові на будь-якому етапі її вивчення, особливої ж значущості воно набуває у процесі опанування мовою для професійного спілкування.

В умовах відсутності мовного оточення, коли навкруги звучить лише рідна мова, природня «мовна атмосфера» створюється штучно. Єдиним її генератором та опорою стає іншомовний текст, створюючи умови взаємодії реципієнта та інформації. Текст виконує роль з'єднувального ланцюга між автором та читачем, що зумовлює його діалогічну природу. Текст читають, слухають, тлумачать, пишуть, коментують, вчать напам'ять і т.п. [2]

Текст, якщо розглядати його в системі узагальнених функціональних категорій, кваліфікується як вища комунікативна одиниця. Це цілісна одиниця, яка складається з комунікативно-функціональних елементів, організованих у систему для здійснення комунікативних намірів автора тексту відповідно до мовленнєвої ситуації. [1]

У методиці викладання мов текст – це основа навчання мовленнєвій діяльності. Він є джерелом як фактичної, так і лінгвістичної інформації. Вейзе виділяє такі функції тексту:

1. Текст виступає джерелом інформації.
2. Служить базою для спостереження та вивчення програмного матеріалу з іноземної мови.
3. Використовується як змістова опора для розгортання творчої бесіди.
4. Є зразком побудови вторинного тексту зі зміненою комунікативною та змістовою структурою. [2]

Текст як засіб навчання визначає навчальну діяльність. З одного боку, він являє собою те, в чому втілюються усі мовні явища, усі аспекти мови і усі характеристики особистості та ситуації спілкування. [3] З іншого боку, це – наповнений змістом діалог культури, продукт людської думки, що спонукає до рефлексії, творчості, самореалізації, тобто до духовного розвитку особистості, виконуючи таким чином розвиваючу та виховну функції.

Як основна дидактична одиниця текст надає нескінченні зразки вибору та реалізації мовних засобів усіх рівнів для вирішення комплексу проблем міжкультурної взаємодії, включаючи норми, правила, рівні спілкування відповідного соціуму. Саме зв'язний текст здатен надати унікальні знання про правила поведінки мовних засобів усіх рівнів – фонетичного, граматичного, лексичного, включаючи орфографічну та пунктуаційну сторони. Текст стає цінним джерелом знань для студента у плані лексико-граматичної організації мови, демонструючи використання різних мовних одиниць і перетворюючись на полігон для формування необхідних мовленнєвих навичок.

Якщо розглядати текст як основну комунікативну одиницю, то головні цілі навчання іноземній мові передбачають набуття студентом умінь розуміти (в процесах читання та аудіювання) та створювати (у процесах говоріння та письма) тексти. При цьому текст є умовою взаємопов'язаної реалізації цих цілей

навчання, виступаючи об'єктом мовленнєвої діяльності тих, хто навчається, та/або результатом цієї діяльності.

Об'єктом мовленнєвої діяльності у навчальному процесі текст виступає перш за все у навчанні читанню. Матеріали для читання є вихідними даними мови. Вони створюють для студентів багатосторонні можливості засвоєння лексики, граматики, структури речень безпосередньо в автентичному контексті.

Підбір тексту для роботи на практичному занятті є непростою завданням. Адже розуміння повідомлення тим, хто вивчає мову, є важливою умовою процесу оволодіння нею. Якщо студенти не зрозуміють текст, це ускладнить або, навіть, зробить неможливим виконання подальших дій на основі цього тексту, і, як наслідок, запланованої мети не буде досягнуто. Вдало підібраний матеріал, який би максимально стимулював мовну діяльність студентів, має відповідати певним вимогам: він повинен нести інформацію, бути цікавим для студентів, сприяти розвитку та вдосконаленню умінь та навичок усного та писемного мовлення.

«Автентичний чи адаптований (змінений)?» Це питання залишається приводом для дискусій. Важко не погодитись з тим, що матеріал для читання має бути автентичним, тобто таким, який знадобиться студентам у реальному житті поза навчальною аудиторією: під час подорожі, для навчання чи професійної діяльності за кордоном тощо. В автентичному тексті відображені факти і особливості національної культури. Така інформація викликає зацікавленість, готовність обговорювати матеріал, вступати в дискусію. Крім того, автентичний – це ще й стилістично якісний текст, у якому витримано усі норми письмового оформлення мови. Проте оригінальні тексти можуть виявитися заскладними для сприйняття студентами, тоді як лексично та граматично модифіковані тексти можуть полегшити розуміння прочитаного. Та навіть найбільш спрощені версії не є обов'язковою гарантією повного розуміння тексту усіма студентами. Тож важливим є те, наскільки модифікованим має бути автентичний текст, щоб відповідати мовному рівню студентів і водночас сприяти прогресу. На нашу думку, спрощення тексту доцільно замінити більш детальною передтекстовою роботою, що може включати передтекстове обговорення питань, що розглядаються в тексті, ознайомлення з новою лексикою, тлумачення термінів.

Підбираючи тексти для читання за фахом, ми спираємося на такі критерії:

- 1) культурологічна цінність тексту (автентичність, сучасність, актуальність відображених реалій);
- 2) інформативність (наявність сучасної інформації з проблем спеціальності, що вивчається);
- 3) комунікативна цінність (з урахуванням мовної підготовки студентів);
- 4) лінгвістична цінність.

Традиційна схема роботи з текстом включає етапи: дотекстовий, текстовий, повторні читання. Така послідовність дозволяє студенту рухатися від вправ на розуміння змісту до продуктивних завдань. При цьому пізнавальна складність кожного наступного завдання має зростати.

Передтекстовий рівень ставить за мету розпізнавання та розуміння ознак тексту. Це може бути проглядове (2-3 хв.) читання тексту, аналіз мовних та смислових труднощів тексту, визначення теми чи проблеми за заголовком або ключовими словами, формулювання комунікативної установки на читання тексту.

На наступному етапі роботи з текстом уточнюються деталі, аналізується структура тексту. Прості усні або письмові репродуктивні вправи передують складнішим продуктивним завданням, які спонукають до творчого мислення з приводу прочитаного.

Повторні читання мають заохотити студентів до аналізу та аргументації. На цьому етапі їх критичне мислення взаємодіє з загальними знаннями. Вирішення поставлених викладачем завдань вимагає повторних звернень до тексту та повторного осмислення. Саме цей процес є найефективнішим у роботі з іншомовним текстом. Кількаразове прочитання тексту дозволяє охопити його цілком, звертаючи увагу на те, як представлена інформація, в якій послідовності. Така оцінка допомагає читачеві здійснювати подальші аналітичні кроки.

У роботі з професійно-орієнтованими текстами особлива увага приділяється засвоєнню фахової термінології. Виконуються вправи на пошук термінів у тексті та їх переклад, на співвідносність термінів з їх еквівалентами в рідній мові, складання міні-словника, тощо.

Отже, у процесі вивчення мови текст відіграє не менш важливу роль, ніж вивчення граматики, системи мови. Текст, на відміну від окремого речення чи фрази, є завершеним, цільовим продуктом мовленнєвої діяльності. Його слід розглядати як невід'ємну частину певної комунікативної ситуації. Вибір різноманітних видів роботи з текстом визначається тим, що текст може виступати як джерело інформації та як матеріал для навчання усім видам мовленнєвої діяльності (читанню, аудіюванню, говорінню, письму). Текст, який викликає емоційний відгук у студентів, сприяє підвищенню мотивації навчання. Робота з текстом дає викладачеві можливість формувати у студентів навички усного та писемного монологічного та діалогічного мовлення, навички ведення дискусії, тощо.

Література:

1. Валгина Н.С. Теория текста. Учебное пособие. - М.: Логос, 2003. - 280 с.
2. Вейзе А.А. Смысловая компрессия текста в учебных целях / Аполлон Анатольевич Вейзе. - Минск : Вышэйшая школа, 1982. - 127 с.
3. Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности. — М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. — 432 с.

Жанаргуль Бейсембаева, Борис Ипатов
(Астана, Казахстан)

66-ОЙ СОНЕТ У.ШЕКСПИРА В АВТОРСКОМ ПЕРЕВОДЕ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Сонеты Уильяма Шекспира, представляющие собой один из самых ярких литературных памятников эпохи ренессанса, и сегодня вызывают живой интерес, как со стороны исследователей-лингвистов, так и со стороны поэтов-переводчиков. Это обусловлено, в первую очередь, тем, что сонетный мир Шекспира – крайне богатый материал исследования для лингвистов и переводчиков. Они ставят перед научным сообществом множество вопросов, на которые мы до сих пор ищем ответы. Эти вопросы касаются не только внутреннего содержания шекспировской поэзии: кому посвящал свои сонеты Шекспир, как он их создавал, кто такая «Смуглая леди» или кого драматург называет «Молодым другом» и т.д. Многие вопросы сегодня касаются вопросов перевода сонетов на другие языки, а именно: как переводить шекспировский сонет, как распознать его художественные образы и воссоздать их в переводе, нужно ли сохранять оригинальные стилистические средства поэзии Шекспира в переводе или заменять их эквивалентами в переводящем языке, допустимо ли осовременивание классики и т.д.

Самые первые переводы отдельных сонетов Шекспира на русский язык появились уже в середине 19 века. Сегодня мы можем прочесть многие из его сонетов в десятках русскоязычных вариантов. Об одном из самых популярных шекспировских сонетов – сонете 66 – современный поэт-переводчик Александр Шаракшанэ пишет следующее: «Сонет 66 выделяется среди других неожиданно резко звучащей темой усталости от жизни и неприятия окружающей действительности... Сам номер сонета, возможно, содержит намек на апокалиптическое “число зверя”» [1, с.493].

Tired with all these, for restful death I cry:
As to behold desert a beggar born,
And needy nothing trimmed in jollity,
And purest faith unhappily forsworn,

And gilded honour shamefully misplaced,
And maiden virtue rudely strumpeted,
And right perfection wrongfully disgraced,
And strength by limping sway disabled,

And art made tongue-tied by authority,
And folly (doctor-like) controlling skill,
And simple truth miscalled simplicity,
And captive good attending captain ill:

Tired with all these, from these would I be gone,
Save that, to die, I leave my love alone.

В своих работах А.Аникст пишет об особой внешней форме обсуждаемого сонета: «...он состоит всего из двух предложений – одно заключено в 12 строк, другое – в последнее двустишие: и эта структура, и анафорический десятикратный повтор слова *and*, и повторение начальных слов первой строки *Tiredwithallthese* в строке 13 – все это средства эмфазы, нарастающей эмоциональной выразительности, призванной передать душевное состояние автора. Кульминация его негодования приходится на строку 13, в которой он снова, как в начале сонета, обращается к мысли о желанной смерти. Вслед за кульминацией – неожиданное просветление, вызванное образом друга[2].

Каждый из существующих сегодня русскоязычных вариантов перевода 66-го сонета наполнен самобытностью, авторским почерком и некой изюминкой. Поэтический перевод – явление крайне сложное, трудоемкое и одновременно творческое. Мы твердо убеждены, что переводчик поэтического текста обязан быть, в первую очередь, поэтом, человеком пера, иначе текст перевода не сможет стать тем живым близнецом оригинала, о котором так часто говорит в своих работах С.Гончаренко[3].

Несмотря на все существующие варианты перевода 66-го сонета, многие из которых признаны литературными критиками как самые удачные или самые адекватные версии, авторы статьи предлагают вашему вниманию собственный, авторский вариант перевода обсуждаемого сонета:

Даруй мне смерть, о Боже, я устал...
Устал смотреть на нищету достойных!
Мерзавцев возведут на пьедестал,
Святую веру вновь утопят в войнах.

Награды – все не тем и не за то,
Невинность растлена и дратвой сшита,
И совершенство тонет за бортом
Изгаженного, сгнившего корыта.

Искусству власть обрезала язык, –
 Простите, нынче искренность не в моде!
 Под мудростью упрятан чей-то бзик,
 А зло теперь главенствует в природе.

Я так устал, что впору умереть,
 Но больше некому любовь мою согреть.

[перевод Ипатова Б.В.]

Приступая к анализу, в первую очередь предлагаем рассмотреть специфику передачи формы сонета. В своем переводе мы практически без изменений сохранили размер оригинала (пятистопный ямб), систему рифм (*ababcdcdefeggg*) и строфичность (4/4/4/2) – особенности, характерные для традиционного «шекспировского сонета». Стоит отметить, что для более полной передачи мысли автора мы расширили вторые и четвертые строки в катренах на один безударный слог, что, однако же, никак не повлияло на общий ритмический рисунок стихотворения.

Однако на стилистическом, синтаксическом, морфологическом, семантическом и лексическом уровне в переводе можно обнаружить множество самых разнообразных трансформаций. Так, наиболее примечательной синтаксической трансформацией стало дробление крупного сложноподчиненного предложения, которое в оригинале тянется через все три катрена, на пять меньших – с целью привести пунктуацию переведенного текста в соответствие с правилами русского языка и облегчить его для восприятия читателем.

Многочисленны лексико-семантические замены, начинающиеся с первой же строки перевода. Фраза “...*forrestfuldeath I cry...*”, в оригинале носящая скорее повествовательную окраску (букв.– «взываю к успокоительной смерти»), у нас в переводе превращается в прямую просьбу, адресованную Богу – «*Даруй мне смерть, о Боже...*». Строка “*Andpurestfaithunhappilyforsworn...*” (букв.– «и чистейшая вера, злосчастно обманутая») получает смысловое развитие: «*Святую веру вновь утопят в войнах*». Также подвергается модуляции строка “*Andmaidenvirtuerudelystrumpeted...*” (букв.– «и девичья честь, жестоко поправанная»): «*Невинность растлена и драмвой свума...*». Все эти изменения внесены для того, чтобы подчеркнуть яркость образов, используемых Шекспиром.

Один раз мы прибегаем к опущению фрагмента стихотворения, который, по нашему мнению, не содержит критически важной информации. Так, мы жертвуем строкой “*And strength by limping sway disabled...*” (букв.– «и сила, искалеченная хромающей властью»), предпочтя заменить ее смысловым развитием образа, представленного предыдущей строкой.

Кроме того, в тексте перевода можно выделить и два примера стилистических преобразований. Например, фраза “...*rightperfectionwrongfullydisgraced...*” (букв.– «истинное совершенство, несправедливо оскорбляемое»), помимо смыслового развития претерпевает у нас еще и снижение стиля: «*И совершенство тонет за бортом / Изгаженного, сгнившего корыта*». То же самое происходит и со строкой “*Andfollydoctor-likecontrollingskill...*” (букв.– «и глупость, контролирующая (критикующая) все с ученым видом»): «*Под мудростью упрятан чей-то бзик*».

Вообще, анализируя данный перевод в целом, нельзя не отметить некоторую его «современность». Он почти не содержит возвышенной лексики, свойственной большинству русскоязычных переводов Шекспира; скорее наоборот – у нас стиль сонета целенаправленно снижен, а лексический состав не содержит архаизмов и представлен, в основном, нейтральным современным лексиконом.

Эта особенность нашего перевода может показаться его же основным недостатком, и некоторые исследователи могут подвергнуть ее критике, аргументируя свою точку зрения тем, что мы все-таки переводим сонеты Шекспира, а не современное стихотворение. Отчасти такая критика будет верна, однако в защиту своего подхода заметим, что только так – посредством погружения читателя в контекст нашего времени – мы сможем вызвать у него ощущение подобное тому, которое возникало у слушателя (или читателя) этого сонета в шекспировские времена, а это и есть задача переводчика. Именно поэтому мы считаем, что при современном переводе сонетов Шекспира (и 66-го сонета в частности) неуместны архаизмы, искажающие восприятие стихотворения современным читателем.

Литература:

1. Шекспир У. Сонеты. Пер. с англ. / Вступ. статья, комментарий и подстр. пер. А.Шаракшанэ. – М.: Менеджер, 2009. – 752 с.
2. Аникст А. Комментарий в переводах http://vkams.narod.ru/Names/SH/Shakespeare/66_sonnet.htm
3. Гончаренко С.Ф. Поэтический перевод и перевод поэзии: константы и вариативность // Тетради переводчика. Выпуск 24. http://zhurnal.lib.ru/w/wa_gapow_a_s/poetic-transl.shtml

Ақерке Бескемер
(Астана, Қазақстан)

ТІЛАРАЛЫ ЖӘНЕ ТІЛІШІЛІК АУДАРМАДАҒЫ ЛОКАЛИЗАЦИЯЛАУ ҰҒЫМЫ

Бизнес және халықаралық техникалық әріптестік салаларынан енген локализациялау термині лингвистика саласында қолданылып келе жатқандығына біршама аз ғана уақыт болды. Алғашында локализациялау деп белгілі бір аймақта өнімнің толықтай бейімделуін және сол аймақтың тілімен ажырамас байланыста қарастырылуы түсіндірілетін. Бұл аймақ пен тіл бірлестігі локаль (locale) терминімен аталады. Жалпы қолданылатын терминнің болмауы себебінен, бұл арада «лингвотоп» деген жалпыға анық термині пайдаланыла бастады. Соңғы уақытта локализация термині аударма практикасымен жиі байланыстырылып жүр және де бұл таңғаларлық жайт емес. Әдеттегідей, аударма тек үдеріс қана емес, сонымен қатар нәтиже, яғни өнімі жалпы, аударма өзге қауым өкілдерінің пайдасы үшін жүзеге асырылатындықтан, аударманы жасау барысында басқа белгілі бір мәдени реалиялар, яғни өзге лингвотоптың ерекшеліктері міндетті түрде есепке алынуы тиіс. Жарнама компанияларының табысты болуы критерийлерінің бірі болып саналатын кез келген жарнаманың сәтті аудармасы тек аудармашыға ғана байланысты емес, сонымен қоса жарнаманың ғылыми түрде дәлелденген тиімді ықпал ету критерийлерін жасай алатын көршілес салалардың мамандары бірігіп қолдау көрсетуіне байланысты. Сонымен қатар, М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу Мемлекеттік Университетінің шет тілдері мен аймақтану кафедрасының ғылым кандидаты Е.В.Медведевананың айтуынша, баламалы аудармада мақсатты аудиторияның (адресант пен адресаттың фондық білімдерінің сәйкес болмаған жағдайда) ұлттық мәдени ерекшеліктерін ескермеу тұтынушыларда түсінбеушілік тудырады, нәтижесінде жарнамалатын тауардың көпшілік арасында қабылданбауына әкеліп соғады. [1,23-42] Бұл ретте Челябинск мемлекеттік Университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы С.Н. Усачеваның пікірін атап өткен дұрыс болады. Ол өзінің «Нақтылық па немесе Көркемділік пе?» Жарнама туралы лингвистикалық пікір атты мақаласында жарнаманы басқа мәдениеттердің білім көзі ретінде қарастырған жөн екендігін айтады. Бұл да міндетті түрде аудармашының жұмысын қиындатады. Себебі түрлі елдердің тұрғындарының мәдени дәстүрлері мен ділін түсіну және жарнамалық хабарламаның иағыналық желісі осы ақпаратты қабылдаушы сол ақпаратты жасаушы меңзеген хабарламаны дұрыс түсіну өте маңызды болып табылады. [2,149].

Егер аударманы әлеуметтік өзара әрекеттесушілік ретінде қарастыратын болсақ, соңғы он жылдықтарда халықаралық іскери және техникалық әріптестіктің дамуының нәтижесінде лингвоиндустрияның пайда болуын атап өтуге болады. Экономиканың бұл саласы бес сатыны қамтиды:

1. Арнайы құжаттамаларды жасау
2. Құжаттамалардың мазмұнын өңдеу (индекстеу, құрылымдау, түйін сөздерді табу, бағдарламалық жасақтама, ақпаратты іздеу және т.б.)
3. Терминологияны реттеу (стандарттау, үйлестіру)
4. Локализациялау (аудармамен қоса)
5. Басылым (әдеттегі «қағаз» және электрондық өнім)

Бірінші сатыдан бұрын жаһандану, яғни халықаралық катынаста қолданылатын бастапқы тілдегі мәтіннің алдын ала нұсқасын жасау жүзеге асырылады. Одан кейін бірінші сатыда интернационалдыру орындалады, мәтін түрлі тілдерге аударылуға дайындалады. Халықаралық тәжірибеде ағылшын тілі үшін етісті құрылымдарды қолдануға, түр және шақ формаларына, атаулы бірліктерге, сөйлем көлеміне қатысты қатаң грамматикалық шектеулер кездеседі. Бұл үдерістің нәтижесі лексикалық және грамматикалық вариативтілігі жағынан шектелген аудармаға бағытталған мәтін болып табылады. Жарнама мәтіндеріндегі етістіктердің үлесі 50%-ды құрайтындығын да атап өткен жөн. Сын есімдер мен устеулер жарнамалатын тауардың артықшылықтары мен сапасын толықтай аша алатын рең бере алады. Жарнама мәтіндерінің сөз тіркестерін құрастырудың грамматикалық ерекшеліктері бастапқы мәтін жасалған тілге байланысты әр түрлі болады. Ағылшын тіліндегі және өзге аналитикалық тілдердегі мәтіндерді аударуда жиі инверсия немесе пассивті құрылымдарды қолдану әдістері пайдаланылады. Тауарға қатысты жағымсыз әсер немесе жағымсыз бейне тудыратын болымсыз формаларды пайдалануға байланысты тиым да бар. Дегенмен, бұл ереженің өз ерекшеліктері бар. Екінші сатыда негізінде ілеспе метамәтін жасалады. Үшінші сатыда терминология саласында синонимия мен көпмағыналылық алынып тасталынады. Төртші саты теориялық талдау үшін өте қызықты болып табылады. Бұл сатыда мәтін локализацияланады. Сонымен қоса өзге лингвотопта қызмет етуі үшін түпнұсқа тіліндегі мәтіннің өзі де, аударылған мәтін де локализациялауға ұшырауы мүмкін. Бесінші сатыға сәйкес лингвотоп өкілдеріне тікелей түсінікті болатын мәтіннің ақырғы локализацияланған үлгісі қолданылады.

Сонымен, аударма лингвоиндустрия саласында локализациялаудың ерекше жағдайы ретінде қарастырылады, оған қоса дәстүрлі аударма теориясында адресат факторы, яғни қабылдаушының қажеттілігі мен болжауына қарай бейімдеу, аударма рәсімдерінің бірі болып қарастырылады. Егер аударма трансформациясы мәтіннің белгілі бір узінділеріне қатысты болса, локализациялау жалпы мәтіннің түрін анықтайтын белгілі бір стратегия, аудару рәсімі болып табылады. Мысалы, аударма ағылшын тіліне британдық және американдық лингвотоптарға локализациялаумен бірге, не локализациялаусыз-ақ, халықаралық және іскери тәжірибеде қолданылатын жалпы халықаралық ағылшын тіліне бағытталап жүзеге асырылуы мүмкін. Егер локализациялауды мәтінді түрлендірудің стратегиясы деп қарастырсақ, онда келесі сатыда локализациялау тіларалық түрлендіру барысында, немесе тілішілік түрлендіру

барысында тәжірибеде жүзеге асатындығын мойындауымыз қажет. Тілралық және тілішілік аудармаларды қарама-қарсы қойып салыстыру Р.Якобсонның еңбектеріне барып тіреледі және де қазіргі заманауи функционалды теориялармен жақсы үйлеседі, бәрінен де бұрын скопос теориясымен. Егер Х.Вермеердің аудармаға берген және көпшілік арасында кең таралған анықтамасына скопос-теориясы шеңберінде жүгінетін болсақ, аудармада екі тілдің болуы міндетті шарт болып табылмайтындығы бәрімізге айқын болады. «Аударма - бұл сөздер мен сөйлемдерді бір тілдің екінші тілдің тілдік құралдарына қайта кодтау емес, ол мәтін жайындағы ақпарат (бастапқы тілілік материал) жаңа жағдайда және басқа функционалды, мәдени және тілдік жағдайларда тілдің параметрлерін барынша сақтай отырып жүзеге асырылатын күрделі процесс».

Әрине, «өзге тілдік жағдайлар» бір ұлттық аумақтық тілдің түрінен басқа бір түріне ауысуды ғана білдіріп қоймай, сонымен қоса регистрінің, функционалды стилінің, әлеуметтік немесе аумақтық диалектінің өзгеруін де білдіреді (мысалы, ресми тілден ресми емес тілге ауысу), және де бұлар жоғарыда көрсетілген анықтамаға қарсы келмейді. Скопос теориясы шеңберінде тілішілік аударма туралы да сөз қозғау орынды болып табылады. Локализация - бұл тілішілік аударманы жүзеге асыратын әдістердің бірі болып есептеледі. Басқа бұл арада қолданылатын әдіс ретінде синхронизациялауды, яғни ескі немесе көне мәтіндерді қазіргі тілге аударуды атап өтуге болады: Мысалы, «Игорь жасағы туралы сөзінің» өлеңмен жазылған қазіргі орыс тіліндегі аудармасын Е.Лукин жасаған. Егер де аударманы тек когнитивті-креативті жағынан ғана емес, әлеуметтік-экономикалық жағынан да қарастыратын болсақ, онда аударма үдерісі моделінде ескерілетін үш буын өте қарапайым екендігін мойындауға тура келеді. негізінде, ол ілеспелі және ізбе-із аударманы саралау жағдайында орынды болып келеді. Полиграфиялық немесе мультимедиялық өнімді жасап шығару жөнінде сөз қозғағанда, «индустрия-лингвоиндустрия» кем дегенде тағы бір аудармашылық индустриясы орналасқан сатымен толықтырылуы керек екендігі анық келінеді. Локализациялау ұғымы, бәрінен де бұрын, көбіне техникалық немесе жарнамалық мәтіндерге қатысты жиі қолданылады. Ол көркем мәтіндеріне қатысты аудармада жиі пайдаланыла бермейді, дегенмен көптеген аудармалық трансформациялар: қосу, реалиялардың орнын алмастыру, пікірлерді тұтастай қайта ой елегінен өткізу және т.б. ақыр соңында көркем шығарманың локализациялануын қамтамасыз етеді. Локализациялау мәселелерін жанайтын ең айқын тілдік конвенциялардың бірі - түрлі функционалды стильдерде бекітілген қаратпа сөздер формалары, уақытты белгілеу форматтары, өлшем жүйелері, клишеленген сөз орамдары болып табылады. [3,262]

Аударма жайлы әдебиеттерде және түрлі мақалаларда локализацияланбаған мәтіндер мәдениетаралық қатынастағы түсініспеушілік туындатқан жағдайлар сан рет суреттеледі. Мысалы, Б. Роммель мен О.Уайльдтың «Салмақты болу қаншалықты маңызды» атты пьесасының неміс тіліндегі Цюрих қаласындағы қойылымын мысал ретінде келтіреді. Осы шығарманың басты кейіпкерлерінің бірі, Брекнелл ханым, үйдің көлемін «қанша жатын бөлме?» («Wieviel Schlafenzimmer?») деп нақтылап сұрағанда, зал ішінде мысқыл күлу естілді, себебі аударма швейцарлық қауымның үмітіне бейімделбеген еді. Егер Британия үйдің үлкендігін жатын бөлме санымен есептесе, ал Швейцарияда жалпы бөлмелер саны бойынша есептейтін. Сонымен, аударма неміс тіліне жасалғанымен, бірақ швейцарлық лингвотопка локализациялау жүргізілмеген. Қазіргі баспа қызметінің тәжірибесі көркем әдебиеттің де локализациялауға ұшырайтындығын көрсетіп отыр. Шотландық жазушы, Дж. Роулинг жазған Гарри Поттердің бастан кешкендері жайлы танымал кітап серияларының ең алғашқысы «Harry Potter and the philosopher's stone» («Гарри Поттер және Философиялық тас») деп аталған болатын. Американдық нұсқада ол «Harry Potter and the Sorcerer's stone» деген атауға ие, яғни ол « Гарри Поттер және Сиқыршы тасы» болып алмастырылды. Локализаторлар көптеген британдық ағылшын тіліндегі сөздерді американдық нұсқалармен ауыстырды. lorry - truck (грузовик, жүк көлігі), fortnight - two week (екі апта), pitch - field (алаң). [4,410]

Сөйтіп, аударма теориясы аспектісінде локализациялау аса күрделі мәтінді аудармалық категория болып саналады. Егер мәтінде белгілі бір лингвотопка бағытталған қандай да бір аудармалық трансформация жасалса, онда мәтінге локализациялау жасалған болып есептеледі.

Пайдалынған әдебиеттер тізімі:

1. Е.В.Медведева, Рекламный текст как переводческая проблема. Вестник Московского университета. Лингвистика и межкультурная коммуникация. -2003.-№4.
2. Петрова Е.С. Понятие локализации в межъязыковом и внутриязыковом переводе, Университетское переводоведение. Выпуск 2 Материалы 2 международной научной конференции по переводоведению "Федоровские чтения" 23-25 октября 2000г. -СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2001
3. Малкова Н.Ю., Теория культуры. - Владивосток, 2007
4. Казакова Т.А. Практические основы перевода. Серия: Изучаем иностранные языки. - Спб.: "Издательство Союз", -2001

Людмила Бондарчук
(Львів, Україна)

РОЛЬ ПРАКТИКИ НАУКОВОГО ПЕРЕКЛАДУ В УПОРЯДУВАННІ ТЕРМІНОСИСТЕМ ЦІЛЬОВОЇ МОВИ

Практичний досвід перекладачів є, як відомо, важливим чинником теорії перекладознавства. На думку С. Флоріна, перекладач у своїй діяльності неминує наштовхується на дві протилежні течії: від теорії

до практики – “як треба”, і від практики до теорії – “як можна”. Сам він проголосив себе послідовником другої школи: від практики до теорії, яка потім перетворюється знову-таки в практику [1, с. 80].

Принцип “від практики до теорії” видається нам поширенішим і прийнятнішим для наукового перекладу, надто зараз, за умов деяких невизначеностей і в термінознавстві, і в теорії наукового перекладу, який значно менш розвинутий в нашій державі порівняно з художнім.

На думку Т. Кияка, зробивши більш-менш вдалий переклад проблемного терміна, перекладач повинен зафіксувати його на окремій картці із зазначенням джерела, в якому цей термін виявлено. Зібравши у такий спосіб доволі велику кількість термінів, перекладач повинен відіслати їх до Держстандарту України, де видаватимуть “Зошити нових термінів” з окремих галузей [2, с. 304].

Як відомо, за часів СРСР “Зошити нових термінів” разом з різного роду практичними порадами і довідниками регулярно видавалися зусиллями співробітників Всесоюзного центру перекладів (ВЦП). На жаль, аналогічний за авторитетом, координаційністю та популярністю центр в Україні ще не заявив про себе. Як справедливо зауважує Г. Наконечна, практичне термінознавство найчастіше випереджує теоретичне, що загалом є негативним явищем, оскільки така ситуація не сприяє виробленню єдиної концепції [3, с. 65].

Суттєву роль відіграє розуміння перекладачем предмету галузі, матеріали якої перекладають, та традиційних стилістичних особливостей наукового дискурсу двох мов, тобто вміння його належним чином використовувати і поєднувати семантичний та стилістичний підходи у перекладі. У зв'язку з цим, виникають питання: хто повинен перекладати фахові наукові матеріали – лінгвіст (фахівець іноземної мови) чи нелінгвіст (фахівець галузі, на тему якої здійснюється переклад) та хто зможе зробити цей переклад адекватнішим. На нашу думку, проблемним є однозначно відповісти на це питання, оскільки у лінгвістиці відкритим залишається ще одне питання: хто повинен досліджувати сам науковий стиль (науковці, представники різних спеціальностей, чи лінгвісти, що підходять до даної проблеми із загальних позицій вчення про мовні стилі), адже, як зазначає Р. Будагов, “...переважна частина досліджень наукового стилю у світовій літературі належить перу природодослідників: С. А. Чаплигіну, Д. С. Лотте, А. Н. Крилову, Th. Savory та ін.” (переклад наш – Л.Б.) [4, с. 215-216]. Важливо також нагадати, що й українське термінознавство представлене дослідженнями таких талановитих термінологів-природодослідників, як І. Верхратський, Т. Секунда, І. Пулюй, В. Перхач, Б. Рицар, Л. Петрух, М. Ганіткевич, М. Гінзбург та ін.

На думку А. Вовка, фахового хіміка і дослідника у царині термінології, термінологією (як лексикографічною, так і перекладною) повинні відати насамперед фахівці: “Мовознавці можуть вирішувати один тільки аспект якогось терміна – його згідність чи незгідність з законами й нормами нашої мови. Зате, не маючи технічного знання з даної галузі термінології, лінгвісти не можуть вирішувати наскільки дискутований термін відповідний для означення даного об'єкту, стану чи поняття” [5, с. 30]. Аналогічної думки й І. Носенко та К. Горбунова: “Словники не замінять хорошого знання предмета” [6, с. 11].

Частково погоджуючись стосовно провідної ролі фахівців у роботі з термінологічними матеріалами, Т. Кияк зазначає: “Як доводить практика, український фізик з глибокими знаннями німецької мови, спроможний зробити більш професійний переклад, аніж германіст без додаткових знань з фізики. Проте такий ідеальний випадок (отримання подвійної освіти), як правило, рідкісний і тому з практичних і економічних міркувань на перший план виступає знання іноземної мови” [7, с. 156].

Керуючись власним досвідом викладання англійської мови на немовних факультетах і, зокрема навчання студентів перекладові текстів їхнього фаху, ми схильні підтримувати позицію Е. Скороходька, який наполягає на необхідності поєднання перекладацьких зусиль фахівців та лінгвістів, особливо під час перекладу термінів: “Лінгвісти зазвичай обмежуються лише чисто лінгвістичним аналізом незнайомого терміна, а техніки в перекладі літератури з своєї спеціальності сподіваються в основному на здогадку” (переклад наш – Л.Б.) [8, с. 83].

У справі перекладу наукової літератури економічного змісту, що активізувався в Україні за роки державної незалежності, і досі чимало нез'ясованих питань. Це зокрема вже згадані стилістичні проблеми: чи зберігати у цільовому тексті стилістичні риси більш розмовного англомовного наукового дискурсу, чи звертатися до стилістичних трансформацій відповідно до чинних для української наукової мови академічних традицій. Дискусійними є також функціональні проблеми: відтворювати оригінал повністю, залишаючи й неактуальну для українського реципієнта інформацію та застарілі статистичні дані, чи адаптувати переклад до реалій і потреб сучасного українського суспільства. Не до кінця з'ясовано також, книги яких авторів, якої тематики, якого часу написання слід перекладати в першу чергу. Чи варто, наприклад, перекладати книги класиків економічної науки, часом й територіально віддалених від сучасного українського реципієнта, або ж чи важливі йому, реципієнтові, переклади науково-популярних західних видань з питань малого бізнесу.

Наукова література економічного змісту, як відомо, має здатність винятково швидко втрачати свою актуальність, а надто зараз – в час активних господарсько-політичних змін у світі, коли ще недавно економічно успішні держави потерпають від наслідків глобальної кризи, а, здавалося б, непорушні принципи вільного підприємництва класичних економістів піддаються нищівній критиці з боку економістів нової доби. Так, останнім часом предметом уваги українських перекладачів літератури економічного змісту стають новітні західні дослідження, які описують найновіші економічні підходи у світлі реалій глобальної кризи. Нерідко позиції авторів таких видань суперечать працям, які в нашій країні переклали цілком недавно і які й досі продовжують включати до навчальних університетських програм з економіки та бізнесу. Зокрема, під сумнів тут ставляться окремі пропаговані раніше ринкові засади господарювання, наприклад, тотальна приватизація виробництва, яка, на думку зазначених вище авторів, не мала шансів дати бажаних

результатів у пострадянських державах. Критиці піддається і правило “невидимої руки”, яке А. Сміт сформулював декілька століть тому і беззастережно дотримання якого, на думку цих вчених, привело до глобальної економічної кризи.

Найпринциповішими ж у справі практики наукового перекладу традиційно залишаються проблеми лексичного змісту, оскільки саме лексика визначає спеціалізацію тексту і сам зміст інформації. Викривлення семантичного значення термінів під час перекладу неминуче приведе до спотворення суті фахового тексту. Через неусталеність українських терміносистем перекладачі фахової літератури обов'язково наштвхуються на невизначеності, обираючи самостійно шлях їх здолання – вдалий або хибний.

Зокрема, різні перекладачі по-різному підходять до проблем відтворення аббревіатур, акронімів, назв фірм, номенклатурної лексики тощо, то перекладаючи, то калькуючи, то транскрибуючи, або й залишаючи їх мовою оригіналу. Трапляється так, що вказані розбіжності простежуються в перекладі однієї книги, якщо авторами є декілька осіб, а редактора українського перекладу немає. Для прикладу розглянемо колективний переклад книги Є. Ф. Бріггема «Основи фінансового менеджменту» [9]. У виданні вказано імена п'ятьох перекладачів і двох наукових керівників (докторів економічних наук). Наслідками відсутності редактора українського тексту є не лише чисельні стилістичні та орфоепічні недоречності цільового тексту, а й перекладацькі неузгодженості впродовж всієї роботи.

У практиці перекладу останніх років досить поширеним явищем стало збереження у цільовому тексті не лише назв фірм і компаній, а й назв наукових праць мовою оригіналу. Такий перекладацький підхід видається не лише невдалим, але й некоректним, оскільки неминуче ускладнює сприйняття реципієнтами цільової літератури.

Науковий переклад новітнього періоду є динамічним явищем, що піддається постійним змінам з боку його виконавців, зокрема, дещо змінюються погляди й позиції перекладачів. Вдосконалюються підходи й методики щодо досягнення адекватності перекладу на найрізноманітніших рівнях – від поодиноких лексем до цілісного контексту.

На жаль, перекладачі (у нашому випадку це головно фахові економісти), керуючись здебільшого вузькопрагматичними питаннями такого перекладу, в більшості випадків уникають описів своєї діяльності, на відміну від авторів словників, які щедро діляться досвідом укладання лексикографічних розробок у передмовах до словників та інших працях.

Саме для України питання відтворення історично віддаленої наукової літератури залишається вельми актуальним, адже українською мовою досі не перекладено більшості праць знаних у цілому світі філософів-економістів: А. Сміта, Д. Рікардо, Р. Оуена, Ф. Тейлора, Й. Шумпетера та ін.

Повне відтворення українською мовою, зокрема праці А.Сміта “Багатство націй” мало б, на нашу думку, дуже важливе значення. Попри те, що науковий зміст книги, очевидно, втратив свою актуальність, пізнавальне ж її значення є колосальним. Тут відтворено панораму господарсько-політичного життя провідних країн світу того часу і, зокрема наведено факти з історії нашої держави: згадано запорозьких козаків, скарби гетьмана Івана Мазепи. Тут ще в 1776 році британець А. Сміт вжив топонім *“Ukraine”*.

Для того, щоб розвивати справу перекладу наукової та науково-популярної літератури економічного змісту, перекладачі (головно фахові економісти) мають підтримувати контакти з вченими англословних країн, знайомлячись з їхніми досягненнями і ділячись власними ідеями. Так, координатор багатьох проектів з перекладу економічних праць проф. С. Панчишин, частий учасник численних міжнародних наукових форумів, активно співпрацює з вченими США та Британії, зокрема з представниками української діаспори, які добродійно підтримують український науковий переклад. Сподвижницька праця цього вченого сприяє розвитку і вдосконаленню української економічної науки на основі популяризації англословної наукової літератури у власному перекладі.

Принципову роль у справі фахового перекладу відіграє узгодженість позицій перекладачів у ключових питаннях. Перекладачам наукової літератури різного фаху варто здолати деяку роз'єднаність своїх традицій у різних містах України і тісніше співпрацювати з науковими мовознавчими установами та структурами Держстандарту.

Основні результати досліджень практики наукового перекладу допоможуть уникнути помилок, обґрунтувати позиції перекладачів, розвинути далі процес наукового перекладу, а відтак: досягнути успіху в методиці навчання фаховому перекладові.

Недопустимою вважаємо анонімність перекладацьких робіт, яка з якихось причин іноді властива перекладам літератури економічного змісту останніх років, адже в такий спосіб для перекладачів існує можливість зняти із себе відповідальність за невдалі перекладацькі підходи чи змістові неадекватності, які нерідко тут присутні.

Отже, попри деякий суб'єктивізм, неузгодженість і недостатню зрілість, практичне термінознавство як чинник наукового перекладу відіграє суттєву роль у мовознавстві. Завдяки йому, процес термінотворення є динамічним і завжди відкритим для нових доповнень та змін.

Література:

1. Флорин С. Критика как фактор в переводческом процессе / С. Флорин // Теория и практика перевода. – К. : Изд-во при Киев. гос. ун-те. – 1983. – Вып. 9 [отв. ред. А. Чередниченко и В. Коптилов]. – С. 132-137
2. Кияк Т. Р. Термінологія і науково-технічний переклад / Т. Р. Кияк // Дискурс іноземномовної комунікації [під ред. К. Кусько]. – Львів : Вид-во Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2001. – С. 306-315.

3. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія – історія і сьогодення / Г. Наконечна. – Львів : Кальварія, 1999. – 110 с.
4. Будагов Р. А. Литературные языки и языковые стили / Р. А. Будагов. – Москва : Высш. школа, 1967. – 376 с.
5. Анатоль Вовк : довід. вид. / [ред. Б. Рицар, М. Комова]. – Львів : Ліга-Прес, 2002. – 64 с.
6. Носенко И. А. Пособие по переводу научно-технической литературы с английского языка на русский / И. А. Носенко, Е. В. Горбунова. – Москва : Высш. школа, 1974. – 152 с.
7. Кияк Т. Р. Загальні особливості науково-технічного перекладу / Т. Р. Кияк // Філологічні студії. – Луцьк. – 2004. – №1(25) [гол. ред. В. С. Зубович]. – С. 156-159.
8. Скороходько Э. Ф. Вопросы перевода английской технической литературы : уч. пос. / Э. Ф. Скороходько. – К. : Изд-во Киев. ун-та, 1960. – 88 с.
9. Брігхем Є. Ф. Основи фінансового менеджменту / Є. Ф. Брігхем; [пер. з англ.]. – К. : Молодь, 1997. – 1000 с.

Марія Губаль
(Тернопіль, Україна)

ЖУРНАЛІСТСЬКЕ РОЗСЛІДУВАННЯ: СТРУКТУРНО-ЗМІСТОВИЙ АСПЕКТ

Актуальність дослідження. З кожним роком сучасний світ медіа розвивається, вдосконалюється та прагне понад усе не відставати від технічного прогресу. На шпальтах газет, радіо чи телебаченні з'являються нові жанри, модифікуються вже існуючі, та підлаштовуються під стан «інтернет-суспільства». Значення жанру журналістського розслідування в засобах масової інформації важко переоцінити. Він є своєрідним барометром, за допомогою якого вимірюється стан свободи слова в суспільстві, рівень тиску на журналістів, котрі у пошуках істини прагнуть об'єктивно досліджувати й аналізувати події та явища реальної дійсності.

Журналістське розслідування будь-якого виду ЗМІ пройшло надзвичайно складний шлях розвитку, щоб зараз суспільство могло його бачити та сприймати таким як воно є. Це, мабуть, один із наймолодших напрямків у сучасній вітчизняній журналістиці. Від Батьківщини розслідування – США, і до висвітлення його на теренах України пройшов тривалий час. За цей період точилось багато дискусій щодо цього жанру, формулювалось саме поняття журналістського розслідування, визначались його функції та методи [5].

Українські та зарубіжні науковці розглядаючи журналістське розслідування та його особливості, дійшли висновку, що цей жанр складний, і потребує всебічного осмислення, вивчення проблеми яка привернула увагу журналіста. Адже це не лише факти, а й ряд міркувань, які зачіпають у читачеві емоційний та аналітичний реєстри сприйняття. Воно поєднує у собі безліч інших жанрів чи їх елементів, тому людина яка займається журналістським розслідуванням повинна бути добре обізнаною в інших жанрах журналістської творчості.

Журналістське розслідування – є одним з найскладніших і найнебезпечніших, але в той же час ефективних методів журналістики в боротьбі з проблемами суспільства, країни. Поруч з цим з'являється безліч видань, телепрограм, які вважають розслідувальну діяльність однією з найважливіших частин своєї роботи.

Таким чином, **актуальність** даної наукової роботи полягає в тому, що після подій «Майдану», «Революції гідності», у період війни, як реальної так і інформаційної, посилилась гострота багатьох соціальних проблем. За час існування попереднього режиму й переходу від одного правлячого кола держави до іншого, загрозливих масштабів набуло розшарування між невеликою групою надто багатих людей і рештою населення країни, значна частина якого опинилася за межею бідності. Явища тіньової економіки, корупція, в тому числі й у вищих ешелонах влади, факти порушення чинного законодавства загострили боротьбу між політичними партіями та іншими суспільними силами, яка набувала особливої напруги у часи передвиборних кампаній. І тому жанр журналістського розслідування в Україні потребує детальнішого розгляду, тим паче, що на теренах нашої держави він є ще малодослідженим.

Мета роботи полягає у тому, щоб дослідити розвиток журналістського розслідування у трьох аспектах: історичному, теоретичному та практичному. Визначити його особливості та специфіку жанру на прикладі газети «Експрес» та інтернет-видання «Українська правда».

Результати дослідження. Термін «журналістське розслідування», застосовується для визначення як методу роботи так і окремого журналістського жанру. Разом з тим єдиного та загальноприйнятого визначення журналістського розслідування не існує [1].

Деякі журналісти розглядають розслідування як метод збору інформації, заснований на роботі з численними джерелами, ретельному їх аналізі, порівнянні, пошуку протиріч та прихованої інформації з метою оприлюднення відомостей, які становлять суспільний інтерес [7,8].

Ключове поняття «журналістське розслідування» в бібліографічній системі взагалі відсутнє. Є «журналістика», є «розслідування», а «журналістського розслідування» немає. Тому в питанні формулювання поняття довелося вдатися до зарубіжних джерел. У книзі «Журналістські розслідування» Джон Уллмен роз'яснює: «Краще визначення журналістського розслідування дав колишній редактор-розповсюджувач газети «Newsday» Роберт Грін: «Це журналістський матеріал, заснований, як правило, на власній роботі і ініціативі, на важливу тему, яку окремі особи або організації хотіли б залишити в таємниці».

Три основні елементи: журналіст проводить розслідування, яке не проводив хтось інший; тема матеріалу достатньо важлива для читача або телеглядача; зацікавлені намагаються приховати зачеплені в розслідуванні факти від громадськості[10]. Тому, даючи самостійне поняття журналістському розслідуванню, ми можемо говорити про нього, як про своєрідний підсумок певної діяльності журналіста, в якому він: а) першопроходець; б) тема вибрана актуальна; в) матеріал пов'язаний з таємницею (приховуванням чогось важливого); г) зібрані факти піддані журналістом дослідженню. Коли якісь складові «випадають» (наприклад, відсутні коментарі звинуваченої сторони, опущені деякі факти або є тенденційність у викладі), журналістське розслідування втрачає всякий сенс.

Європейська школа розвідувальної журналістики дає таке тлумачення розслідування. Дік Ван Ейк, автор книжки «Розвідувальна журналістика в Європі» пише: «Розвідувальна журналістика – журналістика критична та всеохоплююча». «Критична» означає, що журналіст не просто подає новини які вже існують, але й ті, які б не виникли без його роботи, або втручання. «Всеохоплююча» означає, що журналістом були докладені суттєві зусилля – як у кількісному вимірі (час використаний на розслідування, використання численних джерел тощо), так і в якісному (чітке формулювання питань, нові підходи тощо) [9].

Проте, більшість медійників розглядають журналістське розслідування як вид журналістики, результатом якої є матеріал, що відповідає таким трьом характеристикам:

- Ґрунтується на власній, оригінальній роботі журналіста, а не інших осіб;
- Оприлюднює факти, які намагаються приховати від громадськості і які свідчать про порушення її прав;
- Вказує на проблеми, які є суттєвими для суспільства, узагальнюючи при цьому отриману інформацію, а не обмежуючись висвітленням окремого інциденту [2].

Кожна з цих трьох характеристик є обов'язковою ознакою розслідування, якщо ж, хоча б одна із вказаних характеристик відсутня, то журналістське розслідування втрачає всякий сенс, воно вже не буде розслідуванням.

Журналістське розслідування вимагає особливих інтелектуальних зусиль і спеціальної підготовки. Тут, як ніде перевіряються фахові знання автора-дослідника, аналітика і репортера, інтерв'юера та психолога, критика і, звичайно ж, літератора, який майстерно володіє словом.

Ще одне визначення терміна, яке має елемент щодо впливу на дійсність, належить Марині Шостак, автору розвідки «Журналістське розслідування»:

«Журналіст збирає факти як детектив, але робить це, не стільки націлюючись на звинувачення конкретної особи, скільки в надії розрізати певний «суспільний нарив» [3], оскільки внаслідок розрізання нариву зазвичай відбувається покращення зі здоров'ям.

Кардинально інший підхід у західних науковців. Так британський дослідник HugodeBurgh у своїй книзі «Investigative Journalism: Context and

Practice» говорить, що журналістське розслідування «забезпечує першу чернетку здійснення законодавства», бо привертає увагу до всіх негараздів всередині суспільних регуляцій та систем і до тих шляхів, якими ті, хто має гроші та владу або застосовують корупцію, можуть порушити існуючі системи [4]. Як бачимо, саме визначення дослідника направлене на те, що журналістське розслідування не просто висвітлює проблемні ділянки, а забезпечує виконання певних правильних процесів у суспільстві.

Аналогічно до Х'юго де Бурга, американський, англійський та загалом західний теоретичний підхід до журналістського розслідування передбачає вплив його на дійсність. Так директор програми журналістики університету Джона Гопкінса (США) Девід Еверет зазначає: «Журналістське розслідування – це шанс відновити справедливість і зіграти роль Давида в боротьбі з Голіафом. Це ґрунтується на вірі в те, що журналісти, редактори і фотографи можуть відігравати величезну роль у поліпшенні суспільного життя» [6].

Висновок. Термін «журналістське розслідування», застосовується для визначення як методу роботи так і окремого журналістського жанру. Разом з тим єдиного та загальноприйнятого визначення журналістського розслідування не існує.

Деякі журналісти розглядають розслідування як метод збору інформації, заснований на роботі з численними джерелами, ретельному їх аналізі, порівнянні, пошуку протиріч та прихованої інформації з метою оприлюднення відомостей, які становлять суспільний інтерес.

Література:

1. Варениця О. П. Журналістське розслідування в Україні: вплив на свідомість / О. П. Варениця // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2011. – № 105. – С. 37-40.
2. Демченко В.Д. Людина і країна як об'єкт журналістики // Українська журналістика в контексті доби. Всеукраїнська практична конференція. Львів, 2004. С. 381-384
3. Журналістське розслідування : навч. посіб. для початківців / Хоменок О. С., Бурмагін О. О., Іванова К. Б., Рибка Є. М., Томіленко С. А.; за заг. ред. О. Хоменка. – Мелітополь, 2008. – 182 с.
4. Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості : підручник / Здоровега В. – Львів : ПАІС, 2004. – 268 с.

5. Глушко О. Журналістське розслідування: Історія, теорія, практика: навч. посіб. / Глушко О. – К. : Арістей, 2008. – 144 с. 5.
6. Макарьський О. Журналіст в Україні / Олександр Макарьський // Журналіст України. – 2013. – № 6. – С. 40–44.
7. Передбачення для журналістики на 2015 рік: прогнози американських експертів про те, що чекатиме журналістику цього року // Журналіст України. – 2015. – № 2. – С. 12–15.
8. Черемних В. Як починалася українська журналістика / Віра Черемних // Журналіст України. – 2012. – № 7. – С. 10-13.
9. Шостак М. Журналистскоерасследование // Журналист / М. Шостак. – 1998. – № 9. – С. 45.
10. Якісні методи дослідження мас-медіа : лекції для студ. Ін-ту журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка / Іванов В. Ф. – <<http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1282>>.

Науковий керівник:

кандидат наук із соціальних комунікацій Вільчинський Олександр Казимирович.

**Леся Гуня, Ольга Іщенко
(Дубляни, Україна)**

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ВИКЛАДАННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ НА НЕ ФІЛОЛОГІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЯХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Вивчення іноземних мов на не філологічних спеціальностях є важливим аспектом формування професійного та світоглядного рівня студентів вищих навчальних закладів.

Сьогодні навіть важко уявити вищу школу без вивчення іноземної мови. Мета навчання іноземним мовам у вищих навчальних закладах на не філологічних спеціальностях спрямована на оволодіння мовленнєвою компетенцією з іноземної мови для спілкування в усіх основних сферах людської діяльності. При цьому відповідна увага повинна приділятися навчанню мові спеціальності, іншими словами для спеціальних професійних цілей [6, с. 72].

Уперше вислів «англійська мова для спеціальних цілей» був введений викладачами-методистами англомовних країн, а згодом він почав використовуватися фахівцями з вивчення інших іноземних мов, хоч відмінності між поняттями «англійська мова для спеціальних цілей» або «французька мова для спеціальних цілей» немає, тому що методика навчання будь-якої іноземної мови включає три основні компоненти:

- соціально-психологічний;
- педагогічно-методичний;
- лінгвістичний [1, с. 20].

Відрізняються вони лише третім компонентом, пов'язаним із специфікою структури та лексичного складу кожної конкретної іноземної мови.

Це крок надто важливий, тобто, потребує значних зусиль. Це також запорука майбутньої вдалої кар'єри студентів. Для досягнення високого рівня іноземної мови викладачеві важливо знати новітні методи викладання, спеціальні навчальні техніки та прийоми, щоб оптимально підібрати той чи інший метод відповідно до рівня знань, потреб, інтересів студентів тощо. Раціональне та вмотивоване використання методів навчання на заняттях іноземної мови вимагає креативного підходу з боку викладача, адже «педагогіка є наукою і мистецтвом одночасно, тому і підхід до вибору методів навчання має ґрунтуватися на творчості педагога» [2, с. 159-160].

На сучасному етапі багато науковців-філологів займаються проблемами вивчення іноземної мови на не філологічних спеціальностях та розроблення методик серед яких: Г. П. Савченко, Л. Б. Котлярова, Є.В. Мірошніченко, Л. Ф. Манякіна та інші.

У статті розкриваються особливості навчання іноземної мови, що використовується в професійній підготовці фахівців не філологічних спеціальностей.

Мета цієї статті – розкрити особливості вивчення іноземних мов студентами не філологічних спеціальностей і показати основні форми та методи викладання іноземної мови і її вплив на професійний рівень підготовки.

При відборі сучасних методів навчання необхідно врахувати наступні критерії, відповідно до яких використані методи повинні:

- створювати атмосферу, в якій студент почуває себе вільно і комфортно, стимулювати його інтереси, розвивати бажання практичного вживання іноземної мови;
- заохочувати студента в цілому, зачіпаючи його емоції, почуття, тощо;
- стимулювати його мовні, когнітивні і творчі здібності;
- активізувати студента, роблячи його головною діючою персоною в навчальному процесі, активно взаємодіючою з другими учасниками цього процесу;
- створювати ситуації, в яких викладач не є центральною фігурою, тобто, студент повинен усвідомити, що вивчення іноземної мови пов'язано з його особистістю і інтересами, а не з прийомами і засобами навчання, використаними викладачем;

- навчити студента працювати над мовою самостійно на рівні його фізичних, інтелектуальних і емоційних можливостей – одночасно забезпечити диференціацію і індивідуалізацію навчального процесу;
- передбачити різні роботи в аудиторії: індивідуальну, групову, колективну, в певній мірі, стимулюючи активність студентів, їх самостійність, творчість [1, с. 50].

Реалізація методу навчання здійснюється через використання ряду прийомів навчання, різноманітних підходів та робочих технік. «Прийоми навчання – сукупність конкретних навчальних ситуацій, що сприяють досягненню проміжної (допоміжної) мети конкретного методу» [1, с. 320].

Метою навчання іноземної мови в вищій школі на сучасному етапі є оволодіння студентами комунікативними компетенціями, що дозволяють реалізувати їхні знання, уміння, навички для розв'язання конкретних комунікативних завдань в реальних життєвих ситуаціях. Іноземна мова виступає як засіб комунікації, спілкування з представниками інших націй, отже в освіті продовжує розвиватися і надалі культурологічний або інтеркультурний підхід у навчанні в рамках концепції «діалогу культур», з метою формування полімовної грамотності студентів. Отже, я вважаю, в сучасному ВНЗ не має бути місця для таких процесів, як зазубрювання, бездумне завчання текстів на іноземній мові, що не мають практичної цінності для майбутньої життєдіяльності студентів. Студенти мають бути підготовлені на основі якісного сучасного аутентичного навчального матеріалу до свідомого використання іноземної мови в подальшому житті та роботі. Адже гарне знання іноземних мов є зараз і продовжуватиме залишатися надалі однією з провідних вимог роботодавців. Якісна мовна підготовка студентів не можлива без використання сучасних освітніх технологій. Сучасні технології в освіті – це професійно-орієнтоване навчання іноземної мови, проектна робота в навчанні, застосування інформаційних та телекомунікаційних технологій, робота з навчальними комп'ютерними програмами з іноземних мов (система мультимедіа), дистанційні технології в навчанні іноземних мов, використання інтернет-ресурсів, навчання іноземної мови в комп'ютерному середовищі (форуми, блоги, електронна пошта).

Для досягнення комунікативної компетенції – комунікативних вмінь, сформованих на основі мовних знань, навичок і вмінь – викладач іноземної мови використовує новітні методи навчання, що поєднують комунікативні та пізнавальні цілі. Інноваційні методи навчання іноземних мов, які базуються на гуманістичному підході, спрямовані на розвиток і самовдосконалення особистості, на розкриття її резервних можливостей і творчого потенціалу, створюють передумови для ефективного поліпшення навчального процесу у вищих навчальних закладах. Основними принципами сучасних методів є: рух від цілого до окремого, орієнтація занять на студента (learner-centered lessons), цілеспрямованість та змістовність занять, їх спрямованість на досягнення соціальної взаємодії при наявності віри у викладача в успіх своїх студентів, інтеграція мови та засвоєння її за допомогою знань з інших галузей наук.

Сучасна комунікативна методика пропонує широко впровадження в навчальний процес активних нестандартних методів і форм роботи для кращого свідомого засвоєння матеріалу. У практиці виявили досить високу ефективність такі форми роботи як індивідуальна, парна, групові і робота в команді

На сучасному етапі розвитку суспільства особливої актуальності набуває проблема формування суспільно-активної, творчої, компетентної особистості, яка самостійно генерує нові ідеї, приймає нестандартні рішення. Останнім часом широкого розповсюдження в педагогічній практиці набули інтерактивні технології навчання. Однією з інтерактивних технологій навчання є проектна робота, яка передбачає створення проекту одним, двома чи групою вихованців. Проектна діяльність сприяє розвитку ініціативи, самостійності, організаторських здібностей, стимулює процес саморозвитку [5, с. 13].

Останнім часом досить активно розробляється методика використання комп'ютерних програм, які набувають сьогодні все більшого застосування. Комп'ютерні програми відкривають широкі можливості для удосконалення процесу навчання іноземної мови.

Таким чином, можна зробити висновок, що ефективність комунікативно спрямованого навчання іноземних мов у вищій школі залежатиме від бажання і здатності викладачів скористатися позитивним досвідом вітчизняних і іноземних учених і практиків щодо гуманістичного підходу у навчанні, розуміння необхідності відмовитися від авторитарних і схоластичних методів. Методи навчання іноземних мов, які ґрунтуються на гуманістичному підході, допомагають розкрити творчий потенціал студентів і сприяють розвитку та самовдосконаленню навчально-комунікативного процесу, формуванню майбутніх свідомих патріотів своєї країни, толерантних громадян світу.

Література:

1. Волкова Н.П. Педагогіка: Навч. посіб. – К.: Академвидав, 2007. – 616 с.
2. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка: Підручник. – К.: Знання-Прес, 2008. – 447 с.
3. Методика навчання іноземних мов у середніх навчальних закладах: Підручник/кол. авторів під керівн. С.Ю. Ніколаєвої. – К.: Ленвіт, 1999. – 320
4. Скуратівська М.О. Сучасні методи та технології викладання іноземних мов. <http://intkonf.org/skurativska-to-suchasni-metodi-ta-tehnologiyi-vikladannya-inozemnih-mov-u-vischii-shkoli-ukrayini/>
5. Крючков Г. Болонський процес як гармонізація Європейської системи вищої освіти. // Іноземні мови в навчальних закладах. – Педагогічна преса, 2004.
6. Коваленко О. Концептуальні зміни у викладанні іноземних мов у контексті трансформації іншомовної освіти // Іноземні мови в навчальних закладах. – Педагогічна преса, 2003.

Ірина Гуцуляк
(Чернівці, Україна)

РИТОРИЧНЕ ЗАПИТАННЯ У ЗМІСТОВІЙ І ЕМОЦІЙНІЙ СТРУКТУРІ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ (на матеріалі української поезії періоду Бароко)

Лексичний рівень є, звичайно, найважливішим у системі семантико-стилістичного аналізу поетичної мови. На цьому рівні найчіткіше і найяскравіше виявляються ті властивості поетичних творів, що становлять специфічні складові стилю. Але художній твір – це складна єдність усіх його компонентів, тісно пов'язаних між собою. Тому погодимося з О. Павличко, яка стверджує, що з метою якомога повнішої характеристики авторського стилю (а окремого стилю літератури й поетів) і для розкриття причин тих чи інших особливостей функціонування лексики не можна обмежуватися тільки аналізом лексики – необхідно сполучати його з характеристикою одиниць інших рівнів мовної структури, зокрема синтаксичним [5, с. 117], дуже важливим для системного семантико-стилістичного аналізу поетичної мови, оскільки поетична фраза презентує такий сегмент тексту, в якому лексема реалізує свій семантичний потенціал у поєднанні з усіма необхідними для цього засобами мови.

Синтаксичний і лексичний рівні мови творять і презентують поетичну семантику. Фігури як своєрідне оформлення образної думки підкреслюють, підсилюють, вважає М. Коцюбинська, смислове й емоційне значення тропів. Вони оформлюють образний зміст, роблять його стрункішим і виразнішим [3, с. 47].

Під стилістичними фігурами розуміємо речення або складні (багатокомпонентні) словосполучення, які мають особливе розташування у тексті, зазнають структурних перетворень, щоб надати висловлюванню виразності, посилити його емоційність.

Як кожному письменникові, так і кожному літературному стилеві властивий свій синтаксичний лад мови, специфічна побудова фрази.

Синтаксичні конструкції – це одна з форм художнього бачення світу поетами бароко. Стилістичні фігури демонструють значні інтелектуальні можливості української мови. Характеристика поетичного синтаксису дає можливість проникнути у конкретні явища взаємодії інтелектуальної діяльності і мови художнього тексту.

Поети бароко користувалися різноманітними стилістичними фігурами, щоб вплинути на почуття людини, схвилювати, приголомшити її, викликати сильне емоційне переживання, переконати читачів. „Поетика риторичних фігур відтворює церковний декоративний стиль. За визначенням М. Бахтіна, слово барокового твору – „патетичне”, його вимагає позиція того, хто пише, який „мимоволі повинен піднятися на кафедру, стати в позу проповідника, в позу судді” [цит. за: 6, с. 56].

Однією із стилеутворювальних рис барокової поезії є риторичне запитання. Мета нашої статті – виявити основні структурні типи риторичних запитань в українській бароковій поезії, з'ясувати їхній виражальний потенціал.

Риторичне запитання – це риторична фігура, „що використовується як засіб передачі діалогу з уявним співрозмовником” [7, с. 512], тобто такі запитання не передбачають відповіді, навпаки, вони підводять до наступного ствердження або фактично містять у собі ствердну відповідь. Адресатом, здатним відповісти на запитання, може бути або сам мовець, який, як вважає Л. Ковтунова, доходить відповіді в результаті роздумів, або „вищий нададресат”, „відповідне розуміння якого передбачається або в метафізичній даліні, або у далекому історичному часі” [цит. за: 2, с. 129].

Риторичні запитання мають диференційні ознаки питальних (зовнішня питальна форма) і розповідних (значення повідомлення) речень.

Риторичні запитання відрізняються від звичайних питальних речень неможливістю перетворення „на складні інформаційні речення” [4, с. 74], що пов'язано з тим, що мовець не очікує отримати відповіді на своє запитання. Порівн.: Ти їдеш? Я вважаю, що ти повинен сказати, чи їдеш ти (представлення питального речення у вигляді інформаційного складного з підрядними модальними) [4, с. 73] і в поезії: *Где ти, смерте, жало, // Що вь душах наших лежало?* (8, с. 276) (неможливість подібного перетворення).

Вирізняємо декілька основних типів риторичних запитань у поезії бароко:

1. Риторичне запитання поєднується зі звертанням до реальної чи нереальної особи, до неживого предмета, що пожвавлює динаміку мовлення. Наприклад: *І Аіæè ì íé, -èí ó èõ ñðí äçè í e èaðàâø ?* (9, с. 156); *І ì ðe-èñò äÿ ì äí íí, ÿè ì íæø äù òðààðè, // Í à ìèðòóí íñò ì óè ñèí à ÿè ì íæø äçèðàðè?* (9, с. 153); *І ì ðeçàðí ù é ì äðí äe! À äæeø ó ù ð è ðò à, // Ääù -ñü ì ðè à ðóèàò ñèè è òðù ì ðàæ äñeäí ñà ðò à?* (9, с. 200); *Äèè ì íèäæèðè äù, ðèí ñe-à ä-ðòè, // ää ð äàí ì íçáí èÿíí çáí íà ðäü ì ðeçðòè?..* (8, с. 125); *І äeèèèèèè ðèè e, -í ì òù äí ää äéòàèø // è í e-èñò ì òàí è äñeäí ì çä äóáèèø ?* (8, с. 127).

2. Звертання автора до іншої людини із запитанням, відповідь на яке, зміст якого знає сам автор: *Óæäñí à èèèè, òäí ð-e ì íé, òÿ çðòè, // Í ííäí íá íeí ðáí, èäèí ì è ñòeðí-ðòè?* (9, с. 296); *Èe-òò ì è ì íæø èñòí-í èè ñeç äàðè, // Óæðäí ñòù ì íäí ñeðàòà çèäòóò òàðè, // Ääù çà äðòè äí èeñòí e ñòí äí äèí, // Èÿí eí òí ääèí?* (9, с. 164); *Ä ù ì æ ñ òòí äÿ, ù ì áóáó -èí èòè? // Í òèóèù òò-ðòè ì äð ðæçæèèè, // Èääù ä äðí á ì ÿ òò-ðòà ñÿ ñeèèè, // Óàí ñÿ çàðí èèà?* (9, с. 164); *x è ø òí äí äí äí òeáe, ì ñeèí äÿ ñ èðòè, // ðeè, ó-èí èè?* (8, с. 168); *Í òðòí, ÿèù æ ì ø ò áù òí á ð ñÿ çí ðòèèè, // Ø òí ñÿ í e ì íäò äñeäí ñà ðò à ì äñù òèèè?* (8, с. 327).

3. Запитання-міркування про явища, які стосуються всіх, але адресовані автором до самого себе як представника оцих „усіх”: *xíí ó òùæ òñòí óäí ì ä-äñ èðäèí ç äí ðí äè, // Óí òÿ æ ñÿ òùæ*

і дїòðàò èò ì áí í e ààðçí ñđí ãù é? (9, с. 193); Ææ æçà í èì ñeðæe-í ùì ñòđí ù çàêeðòáì ? (9, с. 153); ßéú æé í e ñí ì èì àò è òí ù ò ñí ðàà àãí àçí ðó, // ßé í ð í ààì ì ðèðèò è ææù ñáí é òáí àì ó àáí ðó? (8, с. 214); Ì í èè æ ñý ì ù áóæè ì ðđí áí à ò ù ð æeðæàò è, // È ì í èè ñí eðòð ðò ðóí áí í ð óì èðàò è? (8, с. 217).

4. Запитання-міркування, адресоване уявним співрозмовникам: Ææ ææ æ í áí áñò, ææ í àò èð áú é ì ðeáú ààò, // Ææ ñý í áèð áéí eò í àò ì èè ù è í ñí ð ð æò àò? (9, с. 149); x è áñò ù à Èóèòò áñèí æé àà, // ßé ò à í áí è èèð-í èèí àà? (8, с. 60); Áí èì eí è Ò eí áí ð ñáí àì ì í ñèò ù Áí àà, // À ù e æé Áí á ñ í àì è, èàý í á í àñ ò ðáí àà? (9, с. 227); Ì ðeç èí áí æ ñý ò í à ñò æéí, í eðæé ñý ñàì è ñóáýò: // Ðóñ ò ì ù èýò è ì í èì è àéòáýò? (9, с. 193); Çà-eì áí ð-áñí óð ì àð ù í ñò è áí áñèè // ì ààóáí ðeáì èð ò ù çéù è -eéí áñèè? (8, с. 80).

5. Запитання до 2-ої особи однини „Ти” як узагальнювально назви кожного окремого зі світу людей: Ò ù àèáñò ù èì ðáò àýçàò è, ð ð èò è; // ì ì ð-ò ì àæé áñè ñeáé ò àé ó í è-èæèò è? (9, с. 313); ßéú ì í æeð ó-èò è èð áeé ñáýò ì æèò è, // áñèè ñý áí áí àè í e òí -eð ì í èí ðeò è? (8, с. 121); x ò ì áñòá í à áùð ò è óæé áí çéí æéí í í, // í à áí èí óð èè ì eóó àáá ù ù æe-eí í í? (1, с. 116); Ì ì ð-ò ì áí áí æeè ò eáé í e áí í èèèè, // áááà ç ñàò áí í ð ñeáé ì ð èò-èèè, // Í í áú ñèí ðe ñí æèè ì ò òáí áý ñeáá ù // è ò æéí ì í áí è, ýèù áóðeð í è ðáú? (8, с. 111); Áááí æeèý ð ì ó í e -èò áàð, // áí áú çí áí ý áñò ù áðeñ ù ðeáááàò? (8, с. 78).

6. Звертання на „Ви” до узагальненого образу усіх людей: Æ ð-ì ó æ áú èì ù eñò e ì í áí ð ð áñèè // è í à çéí áñòá ñeáé eçí ð í èèè? (8, с. 86); Æ ò ò ì æ ááñí ñèí ðeáò ù, èáá ù áí á óò ð æò àò // è ñáýò ù ì è óñò ù ðááí ñò ù í áñò ù àò? (8, с. 88); Æ ð-ì ó æ áí -eñò óó áñí á í e ì ð èeò e // è ì èèí ñò eáí áí è ð ò á í e ì í ááàò e, // Æ e áú ñò e è áí æeù ì è ì í æèè ó-eí eò è, // ì í í eáàæ òí -eò e áú í eáñ ðý àèò è?.. (8, с. 127); Ì ì ð-ò ì ñý ðáàèèò e, ñèèí èè áí çéí áñ, // áeçáñèí èè ñò ù e á ñèí æeñí í e í çáí áñ, // Ì í ð ð áàð -eñý í à áí æèð eñò ì í ñò ù // è í à Òðeñ à-ñí áñá ì í óð ì ðeááñ-í ñò ù? (8, с. 113).

7. Запитання, які передбачають відповідь „ні”, „ніхто”, або ствердження „так”, „можеш” і т. ін. Такі риторичні питання відображають переконання автора. Порівн.: Ì í è ò ì áñò è ò í á óñí æeèè // Ááí çááá í áí à í à èðeñò ð ð ðeáéèè. // È -eì æé áí ðeí, -eì ý í e ð ù ààð, // x eì ñò ý æèè áí í èèí ñeç í e áú èèààð? (9, с. 159); Ñóáú áú áí ñí áí è // eñò ù ò ì áeçáí à ì í í à. // Æ ò áéí ù ò ñí áñò ð ð // È ò ì ì ñò eáí eò Áí àà? (9, с. 319); Áæáú, èáá ù ç ñeóáè ò áí ááí ñí ð ð áñò è ñò ð í èèè, // Ì ðeç áèèèò çáñò ð ð çí ááèà æeáí ò à ì í çáú èè. // Æ ò eí eð -eí í e èàæeð ò ù ì ñý æçàð èò è, // Ò áí eò ò ðeí eáý í ù ò áñò eé ì í æéí ð eò è? (9, с. 156); Ì ò ó ù áàð è áñò ð ñáýò óð èð áeèè // è ñáýò ù è èðeáè eð ðàò àèè, // Ì ò ó ù áàð è ì í ñò ù ñáýò ù è ðáí èèè // è áðàò ì èð ááá è ì èèí ñò ù ì èðeèè, // Ì ò ó ù áàð è áñèà áí áú è ò áí ðeèè // è áí æáé èðeáè eñeðáí í í ðýèè, // Ì ò ó ù áàð è áí áðeñ ù í e ì ðeñò ó í ááèè // è áú áeááí -eñò æé áóð è eò ñí áñæè, // Ì ò ó ù áàð è ñáýò ù ò í áóé ñý ó-èèè // è ì ó ù ì í æeáeèù ù ò ñeáé ì ð eò-èèè. // Æ ð-ì ó æ áú èì è áñò e ì í áí ð ð áñèè // è í à çéí áñòá ñeáé eçí ð í èèè? (8, с. 133).

У випадках, коли сам мовець відповідає собі ж на своє запитання, виникає структура “запитання = відповідь” [4, с. 130]. Наприклад: ð ñóñe, ì í e ñeáá-áeó æ è ì ðeáéááé áí æe, // eò ì áeááí áàðeò è ò ý áí ñò í eí í áí çí í æe, // ßéí eçáí èèè áñè ñò ðáñò ù è ñí eðò ù ì í áýò è // è eðí á ñáí ð í eù ááí í í í àñ eçèýò è? // Ì áà-e áí èæé ù áñ ù áí çáááàò è ñeááò // ò eáñ, áááð eì ó çà í àñ áóó ó eè eçáááó (1, с. 92); Ì ì ð-ò ì ò eáñ ñáýçáí í ù, ð ñóñe ì í e, ðóò ð ð // áà í e áí çáðáí eò è èè ñý ì ó-èò eèèí á ì óò ð? // Í e! Í í àà áñò ð í ááí ì ý í e èàçí eò è, áí æe; // èð áí á ò ý ò áí ý èí ì í ð ñáýçàò è áí çí í æe (1, с. 119); Ì ðeç ñeáí è ð ð ç í àì è æú áò è, ç ù ð í è ñò í áí ñáñò à. // È ù ì æò ì áí, í áú ð í æé ò áðó, çà ì ðe-èí à? // Ì àò ò ì áñò ò ý æeèè ñí ðáàèè, í àò à áñò á ò ì ì áéí à (8, с. 354); Ò èèè í e ì ð è áí èò ì ð í á í à ñáí ð ò ð í áó? // È-e í à ñí eðò ù í ð è ð eáð ñò àà, ì ò áááò ù ñý ð ð í áó (8, с. 326); Áeò ì áí áeçú áí eñèà ð ò ì æ áñò, áí eñèí ò ù æeáeçú í eáí? Ñe Çáí èà í ð-í áí í e áñò ù áàèí áeçú áðóáí áí (8, с. 324).

Визначені структурно-семантичні типи риторичних запитань притаманні були як силабо-тонічній поезії, так і ораторсько-проповідницькій прозі, про яку А. Яцимирський пише так: „Фігуральні вирази мовлення, висловлені у формі запитання, надають проповіді сильний, живий характер. Але коли кілька запитань на ту ж саму тему поєднані разом, і кожне з них починається одним і тим словом, – мовлення отримує незвичайну міць і виразність” [10, б.д.]. Порівн. в аналізованих нами текстах: Ì áóð e ì í ý, áóð e ì í ý óýçáèeí í à, // Ì ñò ðeí eí í áí áí èð ñò áçe ì ð í áí æeí í à, // ßé ñý áú ì í ð, áð, áñò ð í ì, ì í æeð çàò ðeí àò è? // ßé ì í æeð á ò æéí e ò óç ð ò ð eí ì í ñeèýò è - // Ì ðeò ý æéí ñò áí ðeí è ñeí ðáè áí ì áñáí ñò ðóè ð eú é? (9, с. 155); Áí eáí æèò è çà ì eóó ñí ðáàeèèáú é ì áàò, // Ò ò ì æ çú ð í çóí í ù ò, ì í áí æé ù ò ñí eðò è í e æáááàò? // Ò ò ì áú í áí èèí ì í ðeèèí áí ì ó æèò ù eçéáí èèò ù? // Ò ò ì ñý ñí ð eñ ð áí í eáí í à ì eð eáí ù á ñeèí èò ù? // È ááú í áà-èò ù, à ì í í ñò ð í ù óñò óí óð ò ù, // Ááð ñú ì èèò ù ñý, ò óí áà ì eí ò, ò èèýð è ò æèð ò ù, // Áæèèè è ò ðeù àò ù, à æeñ ù áí ì çí áññí óí áááàò, // Ò ò ì ç ð í çóí í ù ò áú ò æéí áú ò ðeéí áð çí ñò áàò? (8, с. 174).

Як бачимо, поети бароко використовували риторичне запитання як стилістичну фігуру високого емоційного регістру, як засіб увиразнення думки, привернення уваги до висловлення, збудження високих почуттів. Завдяки риторичним запитанням створювалася ілюзія діалогу, в якому читач брав безпосередню участь.

Література:

1. Величковський І. Твори / Іван Величковський. – К. : Наук. думка, 1972. – 192 с.
2. Ковтунова І. І. Поетический синтаксис / Ковтунова І. І. – М. : Наука, 1986. – 208 с.
3. Коцюбинська М. Х. Образне слово в літературному творі. Питання теорії художніх тропів / Коцюбинська М. Х. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 188 с.

4. Мартынов В. В. Категория языка: Семиологический аспект / Мартынов В. В. – М. : Наука, 1982. – 192 с.
5. Павличко О. О. Деякі питання дослідження в галузі стилістичного синтаксису / О. О. Павличко // Науковий вісник ЧДУ. – Чернівці, 1996. – Вип. 1. Германська філологія. – С. 116–123.
6. Сазонова Л. И. Поэзия русского барокко (вторая половина XVII – начало XVIII в.) / Сазонова Л. И. – М. : Наука, 1991. – 264 с.
7. Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.
8. Українська поезія: Кінець XVI – початок XVII ст. / упорядн. В. П. Колосова, В. І. Кречотень. – К. : Наук. думка, 1978. – 432 с.
9. Українська поезія: Середина XVII ст. / упорядн. В. І. Кречотень, М. М. Сулима. – К. : Наук. думка, 1992. – 680 с.
10. Яцимирский А. И. Изъ истории славянской письменности въ Молдавіи и Валахіи XV – XVII вв. / Яцимирский А. И. – б.м., 1906. – б.д.

Оксана Даскалюк
(Чернівці, Україна)

МОВНІ ЗАСОБИ СПОНУКАННЯ В ЕПІСТОЛЯРІЇ ВАСИЛЯ СТУСА

Листування - один із письмових різновидів комунікації, який у часи стрімкого розвитку електронних засобів спілкування стає все менш популярним. Звичайно, це не стосується ділових листів, які належать до офіційно-ділового стилю і є значно стандартизованими, порівняно з текстами приватного листування. Проте приватні листи і досі залишаються багатим джерелом інформації для мовознавчих студій, оскільки в них тісно переплелися вимоги форми писемної мови із більшою свободою вибору, що діє в усному мовленні, зокрема дослідження епістолярного тексту дозволяє вивчити комунікативну стратегію, проаналізувати підбір мовних засобів, зроблений автором, щоб реалізувати певну комунікативну мету. Приватна епістолярія демонструє взірці мовлення більш інтимного: адресант зазвичай знає адресата, а тому вільніший у виборі як теми, так і мовних засобів для її представлення.

Предметом нашої розвідки стали мовні засоби волевиявлення, а об'єктом - контексти із семантикою спонування. Епістолярний стиль не так часто привертає увагу мовознавців, а тому вивчення імператива та його функціонально-семантичних еквівалентів (ФСЕ), вжитих у текстах листів, вважаємо темою цікавою й актуальною. Схоже дослідження провів С. Шевель, взявши за мету описати й пояснити вживання неспеціалізованих засобів вираження спонукальної семантики в епістолярії Лесі Українки [4], також М. Телеки вивчала експліцитні та імпліцитні форми заборони у письмових текстах [3]. Джерелом нашого фактичного матеріалу стали тексти листів Василя Стуса до сина та дружини Валі.

Взагалі мовні засоби спонування вже давно стали предметом вивчення багатьох лінгвістичних напрямів: від традиційної граматики до прагматики. Попри таку зацікавленість і велику кількість досліджень досі багато питань, пов'язаних з морфолого-синтаксичними характеристиками імператива, залишаються дискусійними: нема однастайності щодо наповнення парадигми дієслова наказового способу, дискусійним залишається питання позиції підмета біля присудка, вираженого другоособовим імперативом тощо. На відміну від граматики, прагматика і комунікативна лінгвістика, розвиваючи теорію функціонально-семантичного поля імперативності, включили до мовних засобів з семантикою волевиявлення і транспоновані форми дієслів дійсного способу, і типи питального речення, інфінітив, опативні речення тощо, тобто всі мовні засоби, які передають категоріальну чи некатегоріальну імперативність (останню ще поділяють на експліцитну та імпліцитну). Ретельно вивчають статуси комунікантів і як цей чинник відбивається на способах волевиявлення, досліджують успішність / неуспішність тих чи тих імперативних висловів у певній ситуації спілкування, виражені і приховані форми спонування тощо.

Вживання імператива та його ФСЕ у текстах листів засвідчує прагнення мовця вплинути на свого адресата, а тому, враховуючи часову та територіальну відстань, він ретельно підбирає такі мовні засоби, які б найточніше передали його волевиявлення. Зрозуміло, що відсутність безпосереднього контакту унеможлиблює перевірку реакції адресата на спонування, чим робить основним саме підбір мовних засобів волевиявлення та контекст, у якому його сформульовано. Окрім того, вивчати епістолярій цікаво ще й тому, що "у текстах листів збігаються мовні лінії суто комунікативної і соціокультурної ситуацій, тобто одночасно постає комунікант-інформатор, носій стихії живої мови і майстер літературної мови та художник слова" [1, с. 298]. Мовні засоби спонування не є винятком: їхня варіативність, використана автором, засвідчує і його мовну вправність, і ті риси мовлення, узвичаєні у певних соціальних прошарках конкретного періоду, а також може характеризувати тип стосунків, прийнятих між мовцем та адресатом. Вважаємо також, що часово-просторова віддаленість створює ефект залежності адресанта від реципієнта, що відбивається на способах спонування, а також елементах контексту. Окрім того, відсутність безпосереднього контакту зменшує можливість вживання транспонованих речень: наприклад, спонукати через константиви чи питальні конструкції, приміром спонування через просту констатацію факту (напр. *Душно!*) в аналізованих текстах ми не виявили.

Більшість текстів фактичного матеріалу - це листи Василя Стуса до сина, тому вони містять багато настановчих, повчальних речень, у яких переважає імператив: *Прочитай "Очима клоуна" Г.Белля. Але більше налягай на англо-американську прозу і поезію - вони, здається мені, найдозріліші (с.177).* В

останньому реченні предикат-імператив доповнює обставина, підсилюючи волевиявлення, таке семантичне доповнення до основної дії-спонукання у досліджуваному матеріалі не поодинокі: Регулярно в якому-небудь читальному залі проглядай такі журнали, як "Київ", "Вітчизна", "Жовтень"... (с.178); Добре вчись (с.125); Виробляй його постійно, не поступайся своєю волею перед обставинами (с.176). В останній конструкції наявний прохібітив - імператив із заперечною часткою не, через який мовець забороняє адресатові виконувати певну дію: Пишучи, про стилістику не дбай, а намагайся висловлюватися точно - то є найкраща стилістика... (с.142); Тільки не плач і не показуй на людях своєї біди (с. 113). Таких способів волевиявлення в аналізованому матеріалі зафіксовано мало: автор надає перевагу не заборонам, а спонуканням до дії. Інколи через прохібітив автор заспокоює читача: Коли були візитери - то не зважай на них (с. 111); Про мене не хвилюйся (с. 113). Вважаємо ефективним спосіб волевиявлення через антитезу: Ти прав із них законності й справедливості, а не проси (с. 69).

Більшість імперативів - другоособові форми дієслова і не лише однини, як у наведених прикладах, а й множини: Тримайтеся, намагайтеся кожного дня ставати ще кращими, ніж досі - аби час не брав, аби ми були йому непідвладні (с. 152), трапляються дієслова у формі наказового способу першої особи множини: Мамо-Валю, довірмося самому Дмитрові (с.176); Тому будьмо гідні своєї долі - і не нарікаймо на неї - долю... Пишаймося тим, що Бог поклав на нас цей хрест - і несімо його гідно (с. 112). Варто зазначити, що волевиявлення до зміни стану є доволі частими в листах В. Стуса, який прагнув вплинути на моральне становлення свого сина: Будь чистий - за всяку ціну й передусім. Душею і тілом (с. 177); Будь добрий до людей... (с. 174); Бувай здоровий і кинь грипувати (с. 93); Будь собою... (с. 173), а також підтримати дружину: І - будь мужня, жіночна, моя лебедине (с. 113). Та спонукання через заперечення: Не будь злопам'ятний і мстивий... (с. 174); Не надто бентежся, що фах Тобі не подобається... (с. 173). До таких конструкцій відносимо також і ці: Дорослий, сину (с.143); Для цього в Тебе найкращий час - Творися ж! (с. 150).

У матеріалі фіксуємо велику кількість передання волевиявлення через перформативи, коли автор підкреслює сам момент каузації дії, наголошуючи на ньому, а також підсилюючи спонукувану дію впливом своєї значущості для тих, кого вона стосується: Прохання до Тебе: телефонуй мене про одержання кожного листа... (с. 127); Отже, маєш обов'язок - бути мені за зірку провідну (с. 121); Дуже прошу: коли б, боронь Боже, щось сталося - віддайте їй належну шану (с. 182); Доволі поширеними є конструкції із директивною семантикою, у яких автор, підкреслюючи, що спонукувана дія - його бажання, впливає на читача, заохочує його виконати каузовану дію. Найчастіше у таких реченнях вжито дієслово хочу: Хочу більше фактів, більше чути Твоє життя, життя сина, життя моєї околиці (с. 82); Хочу, щоб Ти зростав - діаметром своєї душі (с. 174). І речення-порада: Я Тебе орієнтую - на інститут, університет, бажано в Москві чи Ленінграді (с. 173).

Поширеними є конструкціями з предикативними прислівниками потреби, а також складеними присудками з модальними дієсловами: За своєю душею треба стежити так само, як за тілом... Вони повинні бути чисті, добрі (с. 153); Для цього треба добре знати мову - і літературну, і народу (с. 143); Ти повинен мати міцне тіло (с. 124); Ти мусиш швидко доросліти (с. 143). Для пом'якшення такого категоричного волевиявлення автор викорисовує предикат в умовному способі: Варт було б прочитати пізнього М. Пришвіна... (с. 177).

Спонукування через позитивну мотивацію (такий популярний сьогодні психологічний прийом) теж наявні у листах В. Стуса, який, будучи далеко від сім'ї, прагне вплинути на становлення сина як особистості: Я чогось вірю в Тебе, сину (с. 177); Вірю, що Ти збережеш на ціле життя цнотливу душу (с. 169).

Спонукування через оцінну констатацію, коли автор дає факту реальності позитивну чи негативну оцінку, чим спонукає читача змінюватися / не змінюватися, щоб досягнути ідеалу: Погані фільми дивитися - шкідливо, як і погані читати книги (с. 178); Чиста, світла душа - то запорука людського здоров'я (с. 153); Письмо з помилками - то як невмиті руки чи зуби (с. 150). Такий вид імпліцитного волевиявлення доволі часто використовують у виховній роботі, він має ефект слогану (напр. як девіз класу, групи), тобто формує у свідомості реципієнта схему дії через протиставлення хороше - погане.

Зустрічаємо у текстах листів також волевиявлення, передане через складнопідрядні речення умови чи кон'юнктивні конструкції: Коли в Тебе буде чисте, безгрішне серце, тоді Тобі легко житиметься в світі - де б Ти не був і які б лиха не зазнавав (с. 168); ...проте коли б Ти таки приїхала - десь у липні - серпні - я був би не погніваний (с. 121). Це теж приклади імпліцитного спонукування, що розраховано на певне осмислення, висновковість.

Конструкції з частками хай, нехай передають швидше оптативне значення, аніж імперативне: Нехай це буде щоденник Твоїх почувань, емоцій, думок (с. 177) або фіксують спонукування до третьої особи, через адресата мовлення: ...попроси - при нагоді - когось із Тичинознавок: хай із "Кримського циклу" 1926 року прочитають Тобі... (с. 138), а також приклад такого волевиявлення до спільної дії адресата і третьої особи: Почитай із мамою разом - хай Ви обмінюєтеся своїми досвідами і своїм розумінням (с. 150). Більш ефективним є спонукування третьої особи через складну синтаксичну конструкцію із семантикою мети та лексичним наповненням зі значенням потенційного позитиву та антитезою, об'єднаних перформативом: Хочу, щоб мама-Валя вірила, що наш Дмитро - це єдине золоте яблучко з біло-рожевої яблуньки нашої - виросте на Остапа, а не на Андрія, як казав Гоголь (с. 177).

В. Стус дуже тонко відчував українську мову, всі його імперативи - бездоганні, з погляду мовних норм: Вальочку, переповідж мені про все це... (с. 75); подвійне спонукування "вигук+імператив": Ану, прочитай у "Києві" (№12, 83) молодіжну повість про грузинів - як вона Тобі?; пом'якшення волевиявлення

через частку -бо: *Ти їх жени геть, знай-бо: від того, як Ти впорася...* (с. 143). У текстах лише один раз натрапляємо на вживання такого поширеного в розмовній мові засобу спонукання до спільної дії через поєднання *давай* та імператива: *Для багатьох це - приблизувати свою власну порожнечу всякими набутками - давай купимо те чи те* (с. 143). Це калькована з російської мови форма і в наведеному прикладі її вжито у контексті передання чужого мовлення - мовлення обивателів, що знову ж таки підкреслює майстерність В. Стуса тонко відчувати мову і передавати різні психостилістичні тонкощі не лише через лексику, пор. авторський імператив-новотвір: *Спробуй - залібрайуй* (с. 138), а й через граматичну форму.

Пом'якшення волевиявлення через вживання *будь ласка* зафіксовано у листі до А. Малишка: *Зрозумійте мене, будь ласка* (с. 14), там само знаходимо і таке речення з перформативом, який називає вид волевиявлення, чим пом'якшує імператив: *Коли є змога - дайте, прошу, хоч яку-небудь відповідь*.

Короткий аналіз мовних засобів волевиявлення, вжитих у листах В. Стуса, засвідчує, що мовець постійно зважає на думку реципієнта, підкреслює його значущість (що, зокрема, підтверджує написання *Ти*), а тому директивну семантику передають імперативи (у другоособових формах однини і множини та першоособовій формі множини), що є нейтральним способом спонукання, перформативи (із семантикою бажаності дії), кон'юктиви, конструкції з позитивною очікуваністю, оцінно-констативні речення тощо. Категоричне спонукання фіксують предикативні прислівники. У матеріалі не знайдено прикладів вживання інфінітива, який передає безапелятивне спонукання, що не передбачає жодного заперечення і підкреслює цілковиту владу мовця над адресатом. Такий вид каузації дії через подавлення волі адресата не притаманний листам В. Стуса, а це характеризує його як мовця розважливого, толерантного до свого читача, позитивно налаштованого.

Література:

1. Мацько Л. І. Та ін. Стилїстика української мови: Підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; За ред. Л. І. Мацько. - К.: Вища школа, 2003. - 462 с.
2. Стус В. Листи до сина / Василь Стус ; упоряд. Оксана Дворко і Дмитро Стус, передм. Дмитро Стус. - Івано-Франківськ : Лілея - НВ, 2001. - 192 с.
3. Телеки М. М. Вираження семантики заборони в писемній комунікації / Телеки Марія Михайлівна // Міжнародний вісник. Культурологія. Філологія. Музикознавство. - Вип. II (3). - 2014. - С. 198-205.
4. Шевель С. Про неспеціалізовані засоби вираження спонукальної семантики в епістолярії Лесі Українки / Святослав Шевель // Українське мовознавство : Міжвідом. наук. зб. - К. - 2012. - Т. 42. - С. 458-462.

Ірина Діланя
(Миколаїв, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ МОЛОДІЖНОГО СЛЕНГУ В НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

Вивчення слів специфічної ненормованої лексики набуває все більшої актуальності у наш час. Аналіз мови як суспільного явища потребує вивчення функціонування мови в різних прошарках суспільства та у професійних групах, оскільки тут виникає проблема взаємодії національної мови з соціальними діалектами, літературного розмовного мовлення певної епохи з нелітературним мовленням.

Субмови замкнених груп, чи соціолекти, вживаються досить ізольованими прошарками суспільства, яких об'єднує спільна мета, служба в армії, навчання (студентська мова: *Assi, Prof*) чи проведення дозвілля. Метою вживання цих субмов, відомих як *сленг* (*Slang*), стає відгородження та самовіддалення їх носіїв від суспільства. Лексика цих мов, як правило, стосується типових реалій життя (гроші, дівчата, секс, музика, політика) [3, с.186].

Вагому частину розмовної мови складає сленг, який відіграє велику роль у вивченні мови. Практичний інтерес викликає молодіжний сленг. Як особлива форма спілкування молодого покоління він не втрачає і не втрачає своєї актуальності.

Молодь як соціальна група суспільства завжди прагнула протиставити себе світу дорослих. Крім того, суперництво, яке існує між окремими молодіжними групами, найяскравіше відображає характер суспільного розвитку. Сленг, який використовується в неофіційних формах мовного спілкування, набуває актуальності через різні причини. В одному випадку сленг – це знак протестної реакції на суспільні суперечності і життєві незгоди; в іншому – це знак потенційної агресивності, готовності до відкритого зіткнення. Суперництво між представниками різних соціальних груп супроводжується конкуренцією мовних форм і стилів спілкування [1, с.32].

Під терміном «сленг» розуміється нелітературна додаткова лексична система, яка представляє паралельну експресивно-оцінну, найчастіше стилістично знижену синонімію позначень загальновідомих понять і належить певній соціальній субкультурі; різновид соціолекту – соціальномаркованої лексики певної суспільної групи у межах національної мови. Сленг не є формою існування мови, оскільки не має власної специфіки фонетичного та граматичного рівнів і ґрунтується на закономірностях національної мови [7, с.560].

За визначенням Розенталь Д.Е., Теленкової М.А., сленг – це слова і вирази, що вживаються особами певних професій або соціальних прошарків [7, с. 25].

Молодіжний сленг є дуже цікавий лінгвістичний феномен, побутування якого обмежено не тільки певними віковими рамками, як це ясно з самої його номінації, а й соціальними, тимчасовими і просторовими рамками. Він існує в середовищі міської учнівської молоді – в окремих більш-менш замкнутих референтних групах. Молодіжний сленг виникає часто як протест проти словесних штампів, одноманітності тьмяної повсякденної мови, і, врешті-решт, просто бажання сказати гостре слівце, відзначитися, «зоригінальнічати», що так властиво молоді у всі часи. Використовуючи у своїй промові сленг, молоді люди хочуть висловити своє критичне, іронічне ставлення до цінностей світу старших, проявити свою незалежність, самоствердитися, завоювати популярність у молодіжному середовищі, а також намагаються виділитися з маси особливо по відношенню до груп дорослих носіїв мови особливою мовою, так званім модним мовою.

З метою самоствердження, бажаючи виглядати сучасними, «просунутими», молоді люди починають вживати слова і вирази підвищеної емоційності, за словами Є. В. Розен, «сильні», «неспокійні» і навіть шокуючі слова і вирази, оціночні слова, що відрізняються від загальноприйнятої мовної норми, і які ніяк не можна визнати прикрасами розмовної мови. У хід йдуть елементи різнопланової лексики, іноземні слова, професіоналізми, вульгаризми. Особливо пишно «розквітли» вирази, які є за змістом синонімами слів «дуже добре», «відмінно», «прекрасно», «чудово» - «Super» (hoch besser als sehr schön), «Prima», «Klasse», «Geil» (sehr gut), «Megageil» (sehr sehr gut), «Cool» (besonders gut), «Fett» (sehr gut), «Funky» (sehr gut), «Krass» (sehr gut), «Tierisch», «Teufisch», «Höllisch» (sehr gut)[6, с.181-183].

В. А. Хом'яков потрактує сленг як особливий периферійний пласт нелітературної лексики і фразеології, причому він вводить два видові поняття: загальний сленг і спеціальний сленг. На його думку, загальний сленг – це відносно стійкий для певного періоду, досить поширений і загальнозрозумілий шар нелітературної лексики і фразеології в середовищі живої розмовної мови, дуже неоднорідний за своїм генетичним складом і ступенем наближення до літературної мови. Спеціальний сленг, за дослідженнями В. А. Хом'якова, – це специфічна лексика і фразеологія соціальних жаргонів і аргослужбової мови злочинного світу [9, с.15].

Отже, сленг – нелітературна лексична система, яка експлікує паралельну експресивно-оцінну, стилістично знижену синонімію позначень загальновідомих понять і є релевантною для певної соціальної субкультури[5].

Німецький мовознавець і педагог Г. Еманн виділив декілька підстав для використання сленгових одиниць:

- бажання молодих людей обмежитися, дистанціюватися, закритися від навколишнього світу;
- створення простої, вільної, неофіційної, розкутої атмосфери спілкування;
- намагання виразитися оригінальніше, модніше, красивіше, смішніше;
- прагнення створити щось нове, своє, особисте;
- бажання молоді виговоритися, провести так звану емоційну «розрядку» під час агресивних або стресових ситуацій [10, с.27].

При перекладі молодіжного сленгу, основною задачею перекладача є досягнення адекватності – майстерно виконати різноманітні перекладацькі трансформації для того, щоб текст перекладу якомога точніше передавав всю інформацію, що містить текст оригіналу, дотримуючись відповідних норм мови перекладу. Збереження інваріантних стилістичних особливостей початкового художнього тексту, незалежно від його жанрової приналежності, є одним з найголовніших завдань будь-якого перекладу[2, с.98].

При перекладі сленгу найприроднішим є використання функціональних аналогів за наявності їх в мові перекладу. При їх відсутності можна удатися до просторіччя, яке додає тексту, що перекладається, необхідну характеристику відхилення від літературної норми[4, с.329].

Сленг представляє складність для перекладу, тому що деякі сленгізми можуть бути незафіксованими у словниках, враховуючи таку їх ознаку, як недовговічність та можливу тенденцію к зникненню. Вибір засобів вираження в мові перекладу залежить безпосередньо від з'ясування значення слова у контексті. Остаточний варіант перекладу повинен передавати не тільки значеннєві відтінки слова, але й експресивно-стилістичну забарвленість слова[6, с.62]. Наприклад: «*Die Bambule – скандал, шум, бійка. Bambule machen – качати права*», або «*connecten, konnackten – познайомитися, заклеїти. Die Madels dort drüben sollten wir mal konnackten. – Дівчат там повинні ми заклеїти*».

Часто контекст змушує відмовлятися від вибору однієї з варіантних відповідностей, тоді доводиться шукати новий варіант перекладу - контекстуальну заміну, коли у зв'язку з особливостями конкретного контексту перекладач відмовляється від використання існуючої лексичної відповідності та підбирає варіант перекладу, що підходить лише к даному випадку[6, с.88]. Наприклад: «*Das Brett – дошка, колода; труднощі, складна ситуація, вішалка. Das ist echt ein Riesen-Brett. – Це повна вішалка*», або «*atzend – препаршиво, жакливо; кльово, круто, здорово. Der Film ist echt atzend. – Фільм справді класний*».

Крім своєрідного лексичного складу, сленг характеризується й своєрідною манерою вимови, варіантами морфологічних форм, певними типовими синтаксичними конструкціями. Такі маркери можуть бути використані перекладачем при пошуках контекстуальної заміни тієї чи іншої сленгової одиниці[11, с.24].

Неабиякі труднощі становлять сленгові одиниці при перекладі. При цьому слід враховувати такі моменти: денотативну семантику, рівнозначність позначуваних понять, оцінку, соціальну спеціалізацію, ступінь стилістичної зниженості, внутрішню форму, частининомовну приналежність, комізм. Перекладачеві

необхідно віддати перевагу обережному перекладові, так як гіперхарактеристика і відхилення від змісту набагато небезпечніше, ніж недостатність і неповнота інформації [8, с.377].

Отже, вивчення сленгу німецької молоді набуває зростаючої актуальності в умовах міжкультурної комунікації, допомагає краще представити своєрідність національної картини світу, сприяє розвитку комунікативної компетенції, надає унікальну можливість для включення молоді в активний діалог культур.

Незнання ж сленгу призводить до різного роду курйозів і мовних помилок, комунікативних «збоїв», попередженню яких необхідно приділити пильну дослідницьку увагу.

Література:

1. Береговская Э. М. Молодежный сленг: формирование и функционирование / Э. М. Береговская // Вопросы языкознания. – № 3. – 1996. – С. 32.
2. Бреус Е. В. Основы теории и практики перевода / Е.В. Бреус. – М: Гнозис, 2000. – 207 с.
3. Кияк Т.Р., Огуй О. Д., Науменко А. М. Теорія та практика перекладу (нім. мова) / Т.Р. Кияк, О.Д. Огуй, А.М. Науменко. – Вінниця: Нова книга, 2014. – 592 с.
4. Корунець І. В. Вступ до перекладознавства / Корунець І. В. – Вінниця: Нова книга, 2008. – 512 с.
5. Левикова С. И. Молодежный сленг как своеобразный способ вербализации бытия / С. И. Левикова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bestreferat.ru/referat-70570.html>.
6. Розен Е. В. Новые слова и устойчивые словосочетания в немецком языке / Розен Е. В. – М.: Прогресс, 2001. – 232 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К., 2006. – 716 с.
8. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: Соц. диференціація української мови / Л. Ставицька. – К.: Критика, 2005. – 464 с.
9. Хомяков В. А. Три лекции о сленге / В. А. Хомяков. – Вологда: ВГПИ, 1990. – 65 с.
10. Ehmann H. Oberaffengeil: ein Lexikon der Jugendsprache / H. Ehmann – München: Beck, 1991. – 252 S.
11. Partridge E. Slang To-Day and Yesterday / E. Partridge. – London: Routledge & Kegan Paul Ltd., 2000. – P. 234.

Науковий керівник:

доцент Муратова Валерія Факімівна.

**Діана Дяченко
(Миколаїв, Україна)**

ЛЕКСИЧНІ ТА ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ТЕКСТІВ

В даний час існує необхідність у виокремленні науково-технічного перекладу не тільки як особливого виду перекладацької діяльності та спеціальної теорії, що досліджує цей вид діяльності, а також присвоєння науково-технічного перекладу статусу самостійної прикладної дисципліни. З точки зору лінгвістики, характерні особливості науково-технічної літератури поширюються на її стилістику, граматику і лексику. Основне завдання науково-технічного перекладу полягає в гранично ясному і точному доведенні до читача інформації, що повідомляється. Це досягається логічно обґрунтованим викладенням фактичного матеріалу, без зайвого вираження емоційності. Стиль науково-технічної літератури можна визначити як формально-логічний [2, с. 239].

Науково-технічні тексти виявляють цілий ряд граматичних особливостей. Найбільш типовою лексичною ознакою науково-технічної літератури є насиченість тексту термінами і термінологічними словосполученнями, а також наявність лексичних конструкцій і скорочень. У такій літературі займають особливе місце тексти, орієнтовані не стільки на носіїв певної мови, скільки на представників певної професійної групи з певними екстралінгвістичними знаннями.

Насиченість термінами є однією з визначальних характеристик науково-технічного тексту. У науково-технічному тексті частка термінологічної лексики становить не більше 25%, а основну частину лексики складають загальнонаукові, загальнотехнічні і загальнонавчальні слова [4, с. 100]. Тому науково-технічну лексику можна розділити на термінологічну і не термінологічну, до якої відносять загальнонаукову, загальнотехнічну і загальнонавчальну лексику. Цей поділ і класифікація певною мірою є умовні через процес постійного її поповнення новими одиницями, а також через багатозначність слів, що дає їм можливість функціонувати в різних шарах лексичного складу мови.

У виразі і назві термінованого ним поняття (процесу, явища, предмета) термін характеризується наявністю визначення (дефініції); точністю семантики; незалежністю; стилістичної нейтральністю (відсутність експресії); стислістю, а також легкістю функціонування в різних словоформах і здатністю поєднуватися з мовним оточенням (іноді цю характеристику терміна називають його системністю). За межами своєї термінологічної системи термін позбавляється цих характеристик [1, с. 89].

Крім термінів, в науково-технічному тексті присутні загальнонаукові (загальнотехнічні) і загальнонавчальні слова. На відміну від термінів ця лексика характеризується тим, що вона не має властивості позначати поняття і об'єкти певної сфери науки і техніки, а від загальнонавчальної лексики її

відрізняє те, що вона функціонує виключно в науково-технічній сфері і разом з термінами визначає специфіку науково-технічного стилю. Загальнонаукова і загальнотехнічна лексика складається зі слів, словосполучень, відокремлених утворень, спеціальних оборотів і кліше, що вживаються для вираження зв'язків і відносин між термінованими поняттями і об'єктами, а також для вираження якісних, кількісних і інших оціночних характеристик при диференціації та класифікації загальнонаукових і загальнотехнічних понять.

Термінування нового поняття словом загальної мови відбувається шляхом встановлення зв'язку між його ознакою (ознаками) і одним або деякими значеннями слова. Іншими словами, термінування нового науково-технічного поняття цим способом завжди базується на якихось точках дотику між цим поняттям і словом-джерелом. При розкритті значення невідомого іноземного терміна перекладач простежує саме ці ознаки і смислові зв'язки, що ведуть від терміна до значень або одному із значень слова-джерела. При цьому слід пам'ятати, що термінування одного і того ж поняття в різних мовах може відбуватися на зовсім різній семантичній основі [5, с. 170].

Характерними ознаками, на яких базується перенесення назви, можуть бути наступні: – зовнішня схожість (розмір, форма, забарвлення). В англійській мові за зовнішньою подібністю від назви окремих частин тіла людини утворені терміни: головка – head, вічко – eye. Природно, такі назви у великій кількості спочатку виникають в усній формі професійної мови, а потім частина з них фіксується в науково-технічних словниках і стає терміном якоїсь терміносистеми;

Схожість по функції, термінування здійснюється по аналогії між функціями нового поняття або предмета, позначеного словом спільної мови (мова – language і пам'ять – memory);

За аналогією поняття терміни утворюються по асоціації: пом'якшення softening (про людину: стати менш суворим і т.п. ; в техніці: зниження твердості матеріалу.), Опір – resistance (опір організму хворобам, здатність чинити опір; в техніці: опір матеріалів, їх властивість протидіяти зміні форми; – по суміжності поняття.

Термінування відбувається по метонімії по вже існуючому терміну, значення якого стикається зі значенням нового поняття: англійські: racking (поняття: airtight packing – герметичне ущільнення, water-tight packing водонепроникне ущільнення), racking (деталь – набивка, прокладка: felt racking – повстяна набивка, sup-leather racking – манжетное шкіряне ущільнення, rubber racking – гумова прокладка).

Наступне джерело поповнення термінів – це запозичення з інших мов. Запозичення нових слів і нових термінологічних одиниць є закономірним для будь-якої мови. Запозиченням вважається слово або термін, який переходить у іншу мову зі своїм поняттям (computer - комп'ютер) або який використовується для термінування того ж (або майже того ж) поняття [1, с. 200]. Термінологія постійно поповнюється новими одиницями. Багато стали інтернаціональними. До них відносяться також терміни booster (бустер), feeder (фідер), compound (компаунд). Одним з основних засобів термінування є загальні словотвір. Розглянемо кілька способів.

Лексико-семантичний спосіб: набування одним і тим же словом різних значень (розпадання слова на омоніми). Для англійських науково-технічних текстів дуже важливо словотвірним способом є конверсії: перехід слова з однієї частини мови в іншу без будь-яких морфологічних змін у складі слова. Найбільш поширеним видом такого переходу є утворення дієслів від іменників: to doctor – надавати технічну допомогу, to motor – працювати в режимі двигуна, to handle – оперувати, маніпулювати, звертатися з чим-небудь; to pump off (out) – відкачувати, to oil (to grease) – змащувати, lay-out – розташування, розміщення (від дієслова to lay out), fall – падіння, випадання (від дієслова to fall), hold up – затримка (від дієслова to hold up).

Морфологічний спосіб: поєднання морфем на базі наявних у мові основ і словотворчих афіксів шляхом: – префіксації. В англійських текстах з електроніки ефективно функціонують префікси: dis- (disable – пошкоджують), re- (reusable, to reinstall – багаторазового використання, повторно встановлювати), over- (overlap, overheat – перегрівати), im- (immobile – стабільний) [3, с. 390].

Суфікси -er, -or утворюють слова, що позначають працівника, спеціаліста (operator оператор, supervisor спостерігач). За допомогою цих же суфіксів утворюються назви нових механізмів, приладів та інших значень (sensor датчик, vendor продавець, inventor винахідник). Флексія множини «-s» іноді в технічній термінології утворює іменник (control – управління, controls – органи управління); – Словоскладання: нова одиниця утворюється шляхом об'єднання в одне ціле двох і більше основ. Наприклад cathod-follower – катодний повторювач, signal-noise сигнал-шум, radiospectroscopy – радіоспектроскопія, time-keeper – хронометр, time-piece – годинник, half-way – на півоберта (на 180 градусів) [4, с. 139].

В англійських науково-технічних текстах значне місце займають найрізноманітніші види скорочень. Оскільки вони функціонують самостійно, фіксуються в лексикографічних джерелах і нерідко стають більш загальноновживаними, ніж їхні джерела (radar радар, sonar сонар, laser лазер), їх можна вважати лексичними одиницями науково-технічної мови. В англійській і мовою скорочення, по звуковому та графічному оформленні, прийнято ділити на аббревіатури та акроніми.

Абревіатури (abbreviations) утворюються від початкових букв знаменних слів словосполучення: AA (antenna array) антенна решітка, RWM (read-write memory) оперативна пам'ять, kVA (kilovolt-ampere) кіловольт-ампер. При їх проголошенні за назвами літер наголос падає на останню літеру. Букви скорочення можуть бути написані з точками, але в сучасній англійській мові їх зазвичай уникають. Акроніми (acronyms) являють собою скорочення, які, на відміну від аббревіатур (читаються, вимовних і сприймаються за назвами літер), читаються і сприймаються як звичайні лексичні одиниці. Акроніми утворюються з різних

поєднань букв (з перших букв, від перших декількох з останньою та ін.). До них відносяться наведені вище терміни-скорочення *radar*, *laser*, *maser*. Відзначимо, що перекладацькими відповідниками цих одиниць в українській мові є саме ці акроніми, а не багатослівні терміни: *radar* (Radio Detection and Ranging – радіовиявлення і визначення відстані), *laser* (Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation – оптичний квантовий генератор), *maser* (Microwave Amplification by Stimulated Emission of Radiation – мікрохвильове посилення за допомогою індукованого випромінювання). Ці скорочення (акроніми) перенесено в українську мову як нові терміни методом транслітерації. Такі одиниці легко входять в термінологію і швидко асимілюються в мові [2, с. 100].

Зазначені лексико-граматичні особливості науково-технічних матеріалів безпосередньо впливають на комунікативний характер таких матеріалів, який повинен бути відтворений при перекладі. Виявлення мовної специфіки того чи іншого типу мовлення або функціонального стилю проводиться в рамках спеціальної теорії перекладу для визначення впливу цієї специфіки на процес перекладу, на характер і способи досягнення еквівалентності при перекладі матеріалів даного виду. Ступінь такого впливу залежить не тільки від лексико-граматичних особливостей оригіналу, але й від їх співвідношення з аналогічними явищами в мові перекладу. Хід і результат перекладацького процесу багато в чому визначається тим, якими загальними і відмітними мовними рисами володіють аналогічні види матеріалів в вихідній мові і перекладного мови.

Література:

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод / Л.С. Бархударов. – М.: Вече, 2001. – 405 с.
2. Быкова О. И. Этнокультурный репертуар немецких прагматонимов / О.И. Быкова // Вестник ВГУ, Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация». – 2005. – № 5. – С. 24-30
3. Вежбицкая А.Я. Понимание культур через посредство ключевых слов / А.Я. Вежбицкая. – М.: Вече, 2001. – 156 с.
4. Виноградов В.С. Перевод: общие и лексические вопросы / В.С. Виноградов. – М.: КДУ, 2004. – 240 с.
5. Власов В.М. Методы сопоставительного изучения языков / В.М. Власов. – М.: Наука, 2003. – 95 с.

Науковий керівник:
проф. Науменко А. М.

Світлана Дячок
(Івано-Франківськ, Україна)

ВІДТВОРЕННЯ РЕАЛІЙ У РОМАНІ ЮРІЯ АНДРУХОВИЧА «РЕКРЕАЦІЇ» АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

Відтворення національної своєрідності першотвору є однією з важливих проблем у перекладознавстві. Реалії, як одиниці безеквівалентної лексики, в україномовних прозових творах викликають значні труднощі під час перекладу. Складність полягає в тому, що для їх перекладу не існує відповідників, які б разом з передачею специфічної інформації відображали національний колорит, мали б ті самі конотації емоційного, смислового та стилістичного характеру, що супроводжують реалії в оригінальному тексті.

У статті проаналізовано відтворення реалій у перекладі «Рекреацій» Марком Павлишиним за предметною класифікацією, запропонованою С. Влаховим та С. Флорінім [2, с. 59-64] та на основі теорій перекладу реалій Р. Зорівчак [5, с. 224-227]. До внутрішніх етнографічних реалій, що стосуються побуту, референтами котрих, конкретніше, є страви та напої належать лексеми *пляцки* та *горілка*:

— *О, пляцки — то божественне їдло! — втішився Немирч. — Прошу шість порцій з грибовим соусом* [1, с. 58]!

“Ah, potato pancakes — what divine fare!” enthused Nemyrych. “Six servings with mushroom sauce, please [6, с. 56]!”

Цю реалію перекладач відтворив способом дескриптивної перефрази [4, с. 73] як *potato pancakes*. У цьому випадку слід зважити на контекст, як і зробив перекладач, оскільки далі йдеться про грибний соус, то очевидним є те, що перекласти *пляцки* просто як *pancakes* буде зовсім недоречно.

Інакше відбулося при перекладі реалії *горілка*. В англійській мові її відтворено транслітерацією [4, с. 67] з російської мови – *vodka*.

На вечерю ви замовили горілку і дивовижний коньяк...[1, с. 48].

For dinner you've ordered vodka and an unusual brandy...[6, с. 48].

До наступного різновиду внутрішніх етнографічних реалій, що належать до підкатегорії побутових реалій і позначають деталі вбрання, належать лексеми *вишиванки* та *гердан*:

...хлопці у вишиванках і "мармурах" підсідають до загальних вагонів ...[1, с. 12].

...guys in embroidered shirts and stone-washed jeans board the economy cars...[6, с. 16].

Реалія *вишиванки* – *embroided shirts* відтворена методом дескриптивної перефрази [4, с. 73]. Таке відтворення цієї реалії повністю передає її денотативну семантику, але не здатне донести до читача англійського роману конотацій.

Реалію *гердан* передано у спосіб гіперонімічного перейменування [5, с. 225] як *necklace*:

...потім підемо на ярмарок і він, Хомський, купить мені гуцульський гердан, а потім послухаємо рок...[1, с. 133].

...then we would go to the market and he, Khomsky, would buy me a Hutsul necklace, and then we would listen to some rock music...[6, с. 112].

Пропонуємо одразу ж розглянути переклад реалій-етнонімів, оскільки у попередньому прикладі у нас зустрічається прикметник гуцульський, який безсумнівно є ралією. Назва реалій-етноніму гуцули доволі часто зустрічається у романі і у всіх випадках перекладач застосовує метод транскрипції [4, с. 67]:

Гуцули в національних строях, музика, танці різні [1, с. 28].

Hutsuls in national costume, music, all manners of dances [6, с. 30].

Ми вважаємо, що етноніми є близькими до антропонімів та топонімів, які, як зазначила Р. Зорівчак «неминуче треба подавати в національній подобі [4, с. 67]».

До внутрішніх етнографічних реалій, знову ж таки за класифікацією С. Влахова та С. Флоріна [2, с. 59-65], що стосуються мистецтва, належать, зокрема:

- назви танцю – аркан:

...або постріляти в пересувному тирі, або купити старий грамофон, або танцювати до ранку ритуальний аркан...[1, с. 77].

...or do shooting at a moving target, or buy an old some small gramophone, or dance a ritual arkan...[6, с. 70].

Назву танцю в перекладі транскрибовано [4, с. 67] – arkan та супроводжено приміткою: *A Hutsul men's dance* [6, с. 131].

- назви музики – стрілецькі (пісні):

...як тільки поїзд рушив, повідкривали вікна і, вистромивши з них безліч синьо-жовтих прапорів, почали співати стрілецькі [1, с. 12].

...the moment the train moved, threw open the windows, stuck countless blue-and-yellow flags out of them, and began singing Sich Rifleman's songs [15-15].

Перекладач застосував дескриптивну перифразу [4, с. 73], тобто використав описовий зворот, за допомогою якого дана реалія називана не прямо, а описово, через її характерну рису.

- назви виконавців – фольклорний ансамбль, дрімбарі, трембітарі, кобзарі:

Фольклорний ансамбль "Золоті дрімбарі" виконає для вас гуцульські мелодії...[1, с. 96].

The Golden Jews'-Harpists folkloric ensemble will perform Hutsul melodies for you...[6, с. 86].

Отже, Марко Павлишин застосовує калькування [4, с. 72] *folkloric ensemble*.

Що ж до перекладу реалії дрімбарі, то перекладач застосував спосіб гіперонімічного перейменування [5, с. 225] *Jews'-Harpist*. Проте такий переклад не зберігає за собою національного колориту першотексту. Доречніше було б транскрибувати [4, с. 67] дану реалію та додати примітку, як ще було зроблено у випадку з вищезгаданою реалією аркан.

Для перекладу реалій трембітарі та кобзарі перекладач «Рекреацій» відтворює назви виконавців із застосуванням різних методів:

То були...Кобзарі...Трембітарі...[1, с. 71-72].

There were...Kobzars...Trembita Players...[6, с. 65-66].

Trembita Players – дескриптивна перифраза [4, с. 73] з приміткою: *Hutsul alpenhom used mainly for ritual purposes* [1, с. 130], *Kobzars* – транслітерація [4, с. 67], але з пояснення у нотатках: *Blind itinerant minstrels in Ukraine from the Middle Ages to the twentieth century. Many of them perished during the Stalinist terror of the 1930s*. [6, с. 130].

- звичаї та ритуали – маланки:

Ця реалія при перекладі відтворена транскрипцією [4, с. 67] *Malankas* з приміткою: *In Ukrainian rituals of the Christmas cycle, young men and girls elected as the central figures of costumed and masked groups that went carolling from house to house on St. Melanie's Day (New Year's Eve)* [6, с. 130]. Така примітка є надзвичайно вдалою, оскільки дає змогу читачеві англійськомовних країн пізнати українські традиції святкування такого звичного для них свята як Переддень Нового року – New Year's Eve.

- міфологія та фольклор – мольфар:

Бодьо розуміюче кивнув і зник, як мольфар [58].

Bodo nodded knowingly and vanished like a magician [56].

Реалію мольфар Марко Павлишин передав шляхом гіперонімічного перейменування [5, с. 225]. На наш погляд, доречніше було б відтворити дану лексему за допомогою дескриптивної перифрази пояснивши, хто ж є той мольфар.

- свята – Зелені свята:

...майже півкіла ковбаси, а я на зелені свята тримала, думала, що приїде Микола Кондратович...[1, с. 99].

...nearly half a kilo of the sausage I was keeping for Pentecost, thinking Mykola Kindratovych would come...[6, с. 88].

Тут перекладач вдався до перекладу за допомогою віднайдення ситуативного відповідника [5, с. 225-226].

- ігри – дурень:

...учора він пропонував усім грати в дурня...[1, с. 13].

...yesterday he had proposed a few rounds of durak...[6, с. 17].

Назву гри в перекладі транскрибовано [4, с. 67] – *durak*, проте з російської мови та супроводжено приміткою: *A popular card game* [6, с. 128].

Наступна категорія реалій, що зустрічається у романі «Рекреації» – реалії суспільно-політичні, відповідно до класифікації С. Влахова та С. Флоріна [2, с. 59-65]. До внутрішніх реалій цієї категорії належать, зокрема, реалії *синьо-жовті прапори* та *тризуб*, гасло «Героям слава»:

У всіх трьох випадках перекладач застосовує калькування [5, с. 225]:

...як тільки поїзд рушив, повідкривали вікна і, вистромивши з них безліч синьо-жовтих прапорів, почали співати стрілецькі [1, с. 12].

...the moment the train moved, threw open the windows, stuck countless blue-and-yellow flags out of them, and began singing *Sich Rifleman's songs* [6, с. 16].

Оскільки ця реалія стосується державних символів, культури та історії, то доречно було б, на нашу думку, додати примітку, як у наступних прикладах:

...ти диви, навіть тризуб якась біда на стіні видряпала, відроджуємо символику... [1, с. 44].

...some vermin has even scratched the trident into the wall, call that *reviving national symbols*... [6, с. 46].

У цій ситуації метод калькування *trident*, в цілому, видається нам доречним, оскільки дає уявлення про вигляд українського герба, а примітка пояснює: *The official emblem of the Ukrainian People's Republic (1918-20) post-Soviet Ukraine. It was proscribed in the USSR* [6, с. 130].

Приміткою супроводжується калькування гасла українських націоналістів та українське вітання Слава Україні! Героям слава!: *The official greeting that members of the organization of Ukrainian Nationalists exchange* [6, с. 131].

...узагальнює *Мартофляк*, струшуючи із себе напівзаснулого *Білінкевича*, який при цьому пробулькає щось на зразок "героям слава" [1, с. 75].

...generalizes *Martofliak*, himself shaking free of the *semiconscious Bilynkevych*, who responds by gurgling something that sounds like "Glory to the Heroes" [6, с. 69].

Слід зазначити, що суспільно-політичні реалії включають військові реалії, у тій же класифікації С. Влахова та С. Флоріна [2, с. 59-64]. Такі реалії знаходять своє місце у романі «Рекреації» Юрія Андруховича: *гетьман, опришки, січові стрільці, сердюки, козаки, козаки-запорожці*:

Чи врятує нас золото гетьмана *Полуботка* [1, с. 81-82]?

Will Hetman *Polubotok's gold* save us [6, с. 73]?

У перекладі спостерігаємо транскрипцію *Hetman* та примітку: *The elected ruler of the Ukrainian Cossack state in seventeenth and eighteenth centuries* [6, с. 130-131].

То були Козаки, Січові Стрільці, Сердюки, Козаки Запорожці [1, с. 71-71].

There were Cossacks, Sich Rifleman, Serdiuks, Zaporozhian Cossacks... [6, с. 65].

Отже, реалії *Cossacks* та *Zaporozhian Cossacks* перекладено класично, тобто шляхом калькування [5, с. 225], оскільки військові реалії *козаки* та *козаки запорожці* є відомими за кордоном, їхнє відтворення для перекладача не становить особливих труднощів, вони передаються відповідно до вже усталеного їх написання.

Реалія *Serdiuks* в англійському перекладі відтворена із застосуванням методу транскрипції [4, с. 67] *Serdiuks* і супроводжена приміткою: *Cossacks in the personal bodyguard of the hetmans* [6, с. 130].

Проведений аналіз відкриває перспективу подальших досліджень у перекладознавчому плані реалій, що зустрічаються у творах Ю. Андруховича.

Література:

1. Андрухович Ю. І. Рекреації : [роман] / Юрій Андрухович. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – 160 с.
2. Влахов С. Непереваемое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. – М. : Международные отношения, 2009. – 360 с.
3. Зорівчак Р. П. Реалія в художньому мовленні : перекладознавчий аспект / Р. П. Зорівчак. – Львів : Іноземна філологія, 1994. – 286 с.
4. Зорівчак Р. П. Реалія і переклад (на матеріалі англійських перекладів української прози) / Р. П. Зорівчак. – Львів : Львівський університет, 1994. – 204 с.
5. Зорівчак Р.П. Термін «структурно-конотативна реалія» у контрактивній лінгвістиці та перекладознавстві / Зорівчак Р.П. // Проблеми зіставної семантики. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з проблем зіставної семантики 28-30 березня 1995р. / Кочерган М.П. (відпов. редактор) та ін. – К., 1995. – С.224 – 227.
6. Yuri Andrukhovych. Recreations / Translated and with an introduction by Marko Pavlyshyn. Edmonton – Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1998. – 133 p.

Науковий керівник:

кандидат філософських наук, доцент Кісіль Микола Васильович.

Марина Івасюта
(Чернівці, Україна)

ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОГО СИМВОЛУ В РЕГІОНАЛЬНОМУ АСПЕКТІ

Проблема мовно-культурної ідентичності залишається однією із найактуальніших у сучасній науці і потребує висвітлення її найновіших аспектів на перетині різних підходів сучасної гуманітаристики.

Одним із найскладніших об'єктів дослідження різних наук є символ. У мовознавстві символ тлумачать як „специфічний мовний знак, який поєднує в собі риси власне знаків і символів-знаків, що зберігають певну структурну подібність із позначуваними реаліями, передають через окремі елементи позначуваного його цілісний образ” [12, с. 29]; як універсальну естетичну категорію, що розкривається суміжно з художнім образом, знаком та алегорією [11, с. 251]; як „словесний знак, семантика якого є результатом інтеграції та переосмислення на асоціативному рівні його прямих, переносних, конотативних значень під специфічним впливом національного культурного контексту” [10, с. 60]; як „вербальний предметний знак, утворений унаслідок операцій метонімії чи метафори, який у певному лінгвокультурному просторі перебуває у стійкому зв'язку з абстрактним позначуваним” [8, с. 9]. Загалом кожний із дослідників наголошує на тому, що символ є універсальним ядром людської культури.

Культурний складник відіграє важливу роль у самоідентифікації людини, самовпізнанні в культурному образі, зокрема регіональному. У сучасній українській лінгвістиці відсутнє таке розуміння символу, яке містило б опис механізмів його витворення, у тому числі й з погляду взаємодії загальнонаціональних, регіональних та індивідуально-авторських складників. Зосередження уваги на регіональних рисах як на своєрідному вияві загальноукраїнської символіки не лише не применшує самодостатності української етнокультурної системи, а навпаки, через об'єктивне вивчення дозволяє глибше збагнути її багатства, бо „втрата або невиразність регіональної ідентичності драматичні і для культури в цілому, і для окремої людини, оскільки це порушує збалансовану систему співвідношення (діалогу) „малої” та „великої” Батьківщини ... Символічний образ свого регіонального світу набуває значення символічної одиниці виміру, яка поєднується з національними та наднаціональними цілісностями” [1, с. 92–95].

Дослідження регіональної символіки частково представлено у сучасних працях із фольклористики, зокрема особливості мовної реалізації образної системи „людина – природа” у народній пісенності Покуття (Д. Жмундуляк), локальні традиції у зв'язку із загальнонаціональними особливостями побутування народнопісенної необрядової лірики Донецького Приазов'я (Т. Сабельникова), етнорегіональна специфіка й загальноукраїнський контекст пісенної культури українців Підляшшя (В. Головатюк), регіональні особливості народної прози Поділля (Н. Смагло) тощо. Менше уваги цьому питанню присвячено в лінгвістиці.

На створення індивідуальних регіональних символів впливає багато факторів. По-перше, історичні та геополітичні, оскільки образ життєвого середовища завжди культивований, закарбований в архетипах, прожитих на певній території багатьма поколіннями. По-друге, етнічні – співвідношення регіональних культур із „титульною”, загальнонаціональною культурою. По-третє, культурні, тобто усвідомлення місця і ролі свого краю у міжрегіональному і міжнаціональному просторі. Загалом, йдеться про т.зв. етнокультурний фон, який запропонував Р. Кісь: „Етнокультурний фон, що впливає на семантичну структуру мови, я розумію, по-перше, як середовище, де розгортається життєдіяльність етносу (зокрема частини екологічного середовища, упредметнені елементи соціокультурної діяльності, відносно усталені мережа контактано-спілкувальних зв'язків); по-друге, як систему традиційних способів життєдіяльності, що властиві окремому етносові та пов'язану з цією системою сукупність народних знань, навичок, і прийомів діяльності; по-третє, як соціально-психологічні характеристики етносів і окремих груп (діяльнісно-культурно-історичних суб'єктів)” [3, с. 42].

Великий вплив на духовне життя людини, як стверджував М. Костомаров, має природне середовище, оскільки „існування кожного народу обумовлене місцевістю і якостями навколишньої природи” [6, с. 58]. „Предмети природи, які часто зустрічаються, не цікавлять народну уяву тільки тому, що око безперестанку бачить їх. ... Фізична природа просякнута творчою ідеєю, зігріта божественною любов'ю, одягнена у форми досконалості”, – вважав дослідник. Людина вбачає у навколишньому середовищі не лише грубу мертву матерію, а й зв'язок із таємницею, усвідомлює духовне в тілесному. Здатність народу вносити у свої твори образи фізичної природи оживлює навколишнє середовище. Таким чином, „предмет тілесний, входячи у твори народної поезії, отримує в ній духовне значення, яке виявляється у формі застосування у побуті моральної істоти: це називають у широкому сенсі символом” [6, с. 58]. М. Костомаров тлумачить символ як образне вираження моральних ідей через посередництво деяких предметів фізичної природи, причому цим предметам надається більш-менш визначена духовна властивість. Деякі явища „фізичної природи”, на нашу думку, мають регіональну специфіку, виражену частішим вживанням певного слова-символу на окремій території.

Основоположник української символології О. Потебня у праці „Объяснение малорусских и сродных народных песен” розглядав зв'язки символів у народній поезії, їх функціонування в художньому тексті. Учений намагався створити індекс основних слов'янських символів і описати їх у парадигматичному аспекті. Крім того, у цій праці висвітлено глибоке відчуття ученим мови у її природних зв'язках із життям людини, а сама людина постала як представник культури, передусім етнічної. О. Потебня зауважує, що в руській народній поезії народ використав символи, які відображають уподобання мешканців рівнин, тобто фольклор східнослов'янських народів демонструє відчуття, враження і спричинені ними оцінки, характерні для людини, яка живе в умовах рівнинної місцевості, у той час як пісні Прикарпаття, Карпат і Закарпаття, що виникли в умовах гірської місцевості, відобразатимуть інший емоційно-оцінний комплекс [2, с. 35]. Г. Карнаушенко слушно зазначає: одним із перших у мовознавстві О. Потебня наголосив на необхідності розглядати в комплексі фізичний досвід людини й етносу, що проживає на певній території, у певних географічних умовах; враження й оцінки, що проходять через етнічну культуру. Регіональні риси дослідження символічних значень слова О. Потебня висвітлює на прикладі функціонування у фольклорних

текстах слів *поле, рівнина, гори*, що відбивають специфіку етномовних картин світу, пов'язаних із національним характером, етнічними психоемоційними і психофізіологічними особливостями, національно-специфічною аксіологією, природними і соціальними умовами існування і життєдіяльності етносу [2, с. 35].

Сучасні мовознавці, зокрема В. Кононенко, І. Коломієць, М. Крупа також вказують на окремі регіональні риси функціонування української символіки.

В. Кононенко говорить про існування слів-символів, що відбивають культурно-регіональні й етнічні особливості і сприймаються з більшою або меншою вірогідністю мешканцями інших регіонів і народом загалом [5, с. 37].

І. Коломієць, досліджуючи флоролексеми в українській прозі II половини XX століття у функціонально-стилістичному аспекті, наголошує на тому, що назви окремих природно-географічних реалій (*акація, бук, груша, смерека, сосна, шовковиця, ялина*) символізують собою певні території України, постають своєрідними знаками родинної оселі, зокрема наводить приклад: *І ти, Гуцульщино, Смереко сиволиста* (М. Вінграновський) [4, с. 6].

М. Крупа, аналізуючи мовні знаки культури, зазначає: „Розташовані на Західній Україні, населені гуцулами, Карпати виступають символом і знаком високої національної свідомості жителів цього регіону, що історично засвідчено впродовж багатьох століть” [7, с. 410].

Загалом дослідники наголошують на локальних рисах символіки в окремих регіонах, тому можемо зазначити, що особливе місце займають регіони з характерними рисами суміжності, обумовленими особливостями територіального положення та ситуацією перехресного впливу і взаємодії різних етнокультурних традицій.

Останніми роками з'явилося чимало праць культурологів про регіоналізм загалом та регіональну ідентифікацію зокрема, наприклад, праці Г. Агаркової та А. Самойленко про регіональну специфіку Донбасу. Г. Агаркова [1] аналізує особливості процесів становлення та розвитку культурної ідентичності регіону на прикладі Донеччини і доводить, що витoki культурної спадщини Донбасу сягають початку XX століття – часів найбільш потужної промислової розбудови краю. Дослідниця встановила специфічний архетипний ряд міфопоетичних образів, пов'язаних з гірництвом, металургією та іншими галузями промисловості, що функціонують сьогодні у символах, фіксованих культурними текстами.

А. Самойленко [9] регіональну ідентичність розглядає за аналогією із національною (регіональний зміст входить до ширшого національного контексту) та тлумачить як співвіднесеність окремої особи з меншим, ніж національний, контекстом – з малою батьківщиною, її мовними й світоглядними особливостями, релігійними переконаннями, традиційними способами праці, краєвидами тощо. Дослідниця підкреслює, що регіональна ідентичність ґрунтується на загальноновживаних у культурі символах. Регіональні образи, на її думку, можуть здаватися неочевидними ззовні, проте виявляються наочно переконливими при погляді зсередини – при аналізі місцевих фольклорних та художніх текстів (як високої, академічної, так і самодіяльної традицій), розгляді феноменології проявів в конкретному локальному середовищі загальнокультурної символіки, метафорики, знаковості.

Зважаючи на активні дослідження культурної ідентичності різних регіонів, вважаємо, що з погляду регіональної ідентичності у загальнонаціональному контексті можна аналізувати й мовні символи у художній спадщині українців.

Досить складним аспектом у дослідженні локальної символіки є розрізнення регіональних особливостей функціонування символу та індивідуально-авторського його осмислення. Проте, як зазначає В. Кононенко, авторські символи, з одного боку, є елементом манери письма, а з іншого, – відображенням, прямим чи опосередкованим, уявлень і знань достатньо широкої групи осіб, що передає погляди певного соціуму; авторська символізація зумовлена особливостями національного мовного типу, мовної особистості [5, с. 36].

Історія дослідження української мовної символіки засвідчує поодинокі акценти на регіональній специфіці її функціонування, тоді як кожний регіон породжує історично детерміновані, але динамічні образи культури: систему уявлень „про себе”, яка відбивається, зокрема, в місцевій художній спадщині через низку образів-символів. Тому робота у цій сфері є перспективною, адже регіональна багатоеlementність національного простору сприяє віднаходженню нового творчого потенціалу для подальшого розвитку держави, забезпечуючи повноту, універсальність та динамічну цілісність.

Література:

1. Агаркова Г. Міфотворчі механізми регіональної ідентичності (на прикладі формування культурного образу Донеччини) / Г. Агаркова // Схід. – 2007. – № 6. – с. 92–95.
2. Карнаушенко Г. Антропоцентричність мови в представленнях А.А.Потебні / Г. Карнаушенко // Олександр Потебня: сучасний погляд : матеріали міжнар. читань, присвячених 170-річчю від дня народження фундатора Харківської філологічної школи 11-12 жовтня 2005 року / відп. ред. В.С. Калашник. – Х. : Майдан, 2006. – С. 32–45.
3. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму) / Р. Кісь. – Львів : Літопис, 2002. – 304 с.
4. Коломієць І. І. Флоролексеми в українській поезії II половини XX століття: функціонально-стилістичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Коломієць Інна Іванівна. – Київ, 2003. – 18 с.
5. Кононенко В.І. Символи української мови / В. Кононенко. – Івано-Франківськ : Плай, 1996. – 272 с.

6. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія : вибр. праці з фольклористики й літературознавства / М.І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – 382 с.
7. Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту / М. Крупа. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. – 416 с.
8. Левченко О.П. Символи у фразеологічних системах української та російської мов: лінгвокультурологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова”, 10.02.02 „Російська мова” / О.П. Левченко. – К., 2007. – 36 с.
9. Самойленко А. Д. Особливості регіональної ідентичності мешканців Донбасу [Електронний ресурс] / А. Д. Самойленко. – режим доступу до журн.: http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2010/Psihologia/66378.doc.htm
10. Сімович О.І. Семантична характеристика традиційних слів-символів в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Сімович Оксана Ігорівна. – Львів, 1999. – 222 с.
11. Словник символів / [Потапенко О.І., Дмитренко М.К., Потапенко Г.І. та ін.] ; за заг. ред. О.І. Потапенка та М.К. Дмитренка. – К. : Редакція часопису „Народознавство”, 1997. – 156 с.
12. Сологуб Н.М. Функціонування слів-символів у творах О.Гончара / Н.М. Сологуб // Сологуб Н.М. Мовний світ О. Гончара . – К. : Наукова думка, 1991. – С.25–59.

Ольга Іщенко, Леся Гуня
(Дубляни, Україна)

LEARNER-CENTERED APPROACH IN TEACHING THE LANGUAGE

In the traditional approach to college teaching, most class time is spent with the professor lecturing and the students watching and listening. The students work individually on assignments, and cooperation is discouraged.

Learner-centered teaching methods shift the focus of activity from the teacher to the learners. Learner-centered teaching is an approach to teaching that is increasingly being encouraged in higher education. Learner-centered teachers do not employ a single teaching method. These methods include active learning, in which students solve problems, answer questions, formulate questions of their own, discuss, explain, debate, or brainstorm during class; cooperative learning, in which students work in teams on problems and projects under conditions that assure both positive interdependence and individual accountability; and inductive teaching and learning, in which students are first presented with challenges (questions or problems) and learn the course material in the context of addressing the challenges. Inductive methods include inquiry-based learning, case-based instruction, problem-based learning, project-based learning, discovery learning, and just-in-time teaching. Student-centered methods have repeatedly been shown to be superior to the traditional teacher-centered approach to instruction, a conclusion that applies whether the assessed outcome is short-term mastery, long-term retention, or depth of understanding of course material, acquisition of critical thinking or creative problem-solving skills, formation of positive attitudes toward the subject being taught, or level of confidence in knowledge or skills. This approach emphasizes a variety of different types of methods that shifts the role of the instructors from givers of information to facilitating student learning [1, p. 13].

Traditionally instructors focused on what they did, and not on what the students are learning. This emphasis on what instructors do often leads to students who are passive learners and who did not take responsibility for their own learning. Educators call this traditional method, “instructor-centered teaching.” In contrast, “learner-centered teaching” occurs when instructors focus on student learning.

Learner-centered/ learning-centered teaching or student-centered learning. Educators commonly use three phrases with this approach. Learner-centered teaching places the emphasis on the person who is doing the learning (Weimer, 2002). Learning-centered teaching focuses on the process of learning. Both phrases appeal to faculty staff because these phrases identify their critical role of teaching in the learning process. The phrase student centered learning is also used, but some instructors do not like it because it appears to have a consumer focus, seems to encourage students to be more empowered, and appears to take the teacher out of the critical role (Blumberg, 2004).

Weimer proposes five characteristics of teaching that make it learner-centered.

1. Learner-centered teaching engages students in the hard, messy work of learning.

I believe teachers are doing too many learning tasks for students. We ask the questions, we call on students, we add detail to their answers. We offer the examples. We organize the content. We do the preview and the review. On any given day, in most classes teachers are working much harder than students. I'm not suggesting we never do these tasks, but I don't think students develop sophisticated learning skills without the chance to practice and in most classrooms the teacher gets far more practice than the students.

2. Learner-centered teaching includes explicit skill instruction.

Learner-centered teachers teach students how to think, solve problems, evaluate evidence, analyze arguments, generate hypotheses—all those learning skills essential to mastering material in the discipline. They do not assume that students pick up these skills on their own, automatically. A few students do, but they tend to be the students most like us and most students aren't that way. Research consistently confirms that learning skills develop faster if they are taught explicitly along with the content.

3. Learner-centered teaching encourages students to reflect on what they are learning and how they are learning it.

Learner-centered teachers talk about learning. In casual conversations, they ask students what they are learning. In class they may talk about their own learning. They challenge student assumptions about learning and encourage them to accept responsibility for decisions they make about learning; like how they study for exams, when they do assigned reading, whether they revise their writing or check their answers. Learner-centered teachers include assignment components in which students reflect, analyze and critique what they are learning and how they are learning it. The goal is to make students aware of themselves as learners and to make learning skills something students want to develop.

4. Learner-centered teaching motivates students by giving them some control over learning processes.

Teachers make too many of the decisions about learning for students. Teachers decide what students should learn, how they learn it, the pace at which they learn, the conditions under which they learn and then teachers determine whether students have learned. Students aren't in a position to decide what content should be included in the course or which textbook is best, but when teachers make all the decisions, the motivation to learn decreases and learners become dependent. Learner-centered teachers search out ethically responsible ways to share power with students. They might give students some choice about which assignments they complete. They might make classroom policies something students can discuss. They might let students set assignment deadlines within a given time window. They might ask students to help create assessment criteria.

5. Learner-centered teaching encourages collaboration.

It sees classrooms (online or face-to-face) as communities of learners. Learner-centered teachers recognize, and research consistently confirms, that students can learn from and with each other. Certainly the teacher has the expertise and an obligation to share it, but teachers can learn from students as well. Learner-centered teachers work to develop structures that promote shared commitments to learning. They see learning individually and collectively as the most important goal of any educational experience [3, p. 50].

Why should instructors use learner-centered approaches in their teaching? Strong, research evidence exists to support the implementation of learner-centered approaches instead of instructor-centered approaches. Knowledge of this research helps instructors defend their teaching methods to their students and to more traditional faculty peers. It is advisable to consider Learner-Centered approach summarized through the following five domains (Lambert & McCombs, 2000) (Alexander & Murphy, 2000)

1. The knowledge base. The conclusive result of decades of research on knowledge base is that what a person already knows largely determines what new information he attends to, how he organizes and represents new information, and how he filters new experiences, and even what he determines to be important or relevant. (Alexander & Murphy, 2000)

2. Strategic processing and executive control. The ability to reflect on and regulate one's thoughts and behaviors is an essential aspect of learning. Successful students are actively involved in their own learning, monitor their thinking, think about their learning, and assume responsibility for their own learning (Lambert & McCombs, 2000)

3. Motivation and affect. The benefits of learner-centered education include increased motivation for learning and greater satisfaction with school; both of these outcomes lead to greater achievement (Johnson, 1991; Maxwell, 1998; Slavin, 1990). Research shows that personal involvement, intrinsic motivation, personal commitment, confidence in one's abilities to succeed, and a perception of control over learning lead to more learning and higher achievement in school. (Alexander & Murphy, 2000)

4. Development and individual differences. Individuals progress through various common stages of development, influenced by both inherited and environmental factors. Depending on the context or task, changes in how people think, believe, or behave are dependent on a combination of one's inherited abilities, stages of development, individual differences, capabilities, experiences, and environmental conditions. (Alexander & Murphy, 2000)

5. Situation or context. Theories of learning that highlight the roles of active engagement and social interaction in the students' own construction of knowledge (Bruner, 1966; Kafai & Resnick, 1996; Piaget, 1963; Vygotsky, 1978) strongly support this learner-centered paradigm. Learning is a social process. Many environmental factors including how the instructor teaches, and how actively engaged the student is in the learning process positively or negatively influence how much and what students learn (Lambert & McCombs, 2000). In comparison studies between students in lecture and active learning courses, there are significantly more learning gains in the active learning courses (Springer, Stanne, & Donovan, 1999) [2, p. 23].

What are the advantages of Learner-centered teaching over Instructor-centered teaching? As a rule when the focus becomes student learning, universities attain higher rates of student retention and have better prepared graduates than those students who were more traditionally trained (Matlin, 2002; Sternberg & Grigorenko, 2002).

Weimer (2002) described five learner-centered practice areas that need to change to achieve learner-centered teaching: the Function of Content, the Role of the Instructor, the Responsibility for Learning, the Processes and Purposes of Assessment, and the Balance of Power.

- The functions of the content in learner-centered teaching include building a strong knowledge foundation and to develop learning skills and learner self-awareness.
- The roles of the instructor should focus on student learning. The roles are facilitative rather than didactic.

- The responsibility for learning shifts from the instructor to the students. The instructor creates learning environments that motivate students to accept responsibility for learning.
- The processes and purposes of assessment shift from only assigning grades to include constructive feedback and to assist with improvement. Learner-centered teaching uses assessment as a part of the learning process.
- The balance of power shifts so that the instructor shares some decisions about the course with the students such that the instructor and the students collaborate on course policies and procedures [4, p. 104].

Learner-centered instruction encourages students to take responsibility for their own language skill development and helps them gain confidence in their ability to learn and use the language. Teachers support students by devoting some class time to non-traditional activities, including teaching learners how to use learning strategies, how to use available tools and resources, and how to reflect on their own learning.

In language classrooms instruction focuses on the learner and the learning process. The instructor creates a learning environment that resembles as much as possible the one in which students learned their first language. Students participate in the learning process by establishing learning goals, developing and choosing learning strategies, and evaluating their own progress. In the classroom, students attend to models provided by the instructor (input) and then build on those models as they use language themselves (output). Classroom activities incorporate real-world situations [5, p. 70].

Many students have had experience with learner-centered instruction and expect it to be used in their classrooms. Students who are accustomed to more traditional teacher-centered instruction may resist the learner-centered model at first because it expects them to be more involved in the learning process. However, when they discover that learner-centered instruction enables them to develop real-world language skills while having fun, they usually become enthusiastic participants.

Література:

1. Brider, W 1997 Teaching Business English Handbook, York, York Associates Publications;
2. Donna, S (2000) Teach Business English, Cambridge University Press.
3. Ellis, ML Johnson, C (1994) Teaching Business English, Oxford University, Press, and Friedenberг, J et al.
4. ESA: Harmer/ 1 (1998) How to Teach English, Longman, Chapter 4.
5. Rome, 1996 Teaching and Learning in agriculture.

Тўлқин Кенжаев
(Қарши, Ўзбекистон)

ЭШҚОБИЛ ШУКУР ШЕЪРИЯТИДА ТАЛМЕҲ САНЪАТИНИНГ ЎРНИ

Кейинги вақтларда шеърий санъатлар тилшунослик аспектида ҳам тадқиқ этила бошланди. Бадиий санъатларнинг баъзи томонлари “тилнинг тасвирий воситалари”, “тилнинг образли тасвирий воситалари”, “тилнинг услубий воситалари”, “лингвопоэтик воситалар” каби терминлар остида (асосан семантика аспектида) тилшуносликда ҳам ўрганилмоқда. Шунингдек, ҳозирга қадар шеърий санъатлар мумтоз адабиёт тарихига оид асарлар асосида таҳлил қилиб келинган. Ҳозирги замонавий адиблардан бири, хусусан, Эшқобил Шукур ижодида шеърий санъатлардан фойдаланиш ҳолати ва даражаси ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз.

Ўзбек мумтоз адабиётида ижтимоий-сиёсий ҳаётда юз берган турли воқеалар, инсон ҳаётига оид ҳодиса ва тарихлар бадиий санъат усулида кенг қўлланган. Мавжуд лисоний воситаларнинг лексик-семантик ва стилистик имкониятига таянган ҳолда ишора усули билан қатор тарихий ҳодисалар асарда бир сўз ёки атама воситасида тасвирланган. Шундай санъатлардан бири талмеҳдир.

Талмеҳ (“назар солмоқ”) шеър ёки насрда машҳур тарихий воқеалар, афсоналар, адабий асарлар ёки мақолларга ишора қилмоқ санъатидир³⁵. Ушбу санъат асосида яратилган шеърларда тарихий ҳодисалар маълум бир мақсадни кўзда тутиб эсланади. Кўпинча муаллиф ҳаммага маълум бўлган миллий қаҳрамон ёки яхшилик, сахийлик тимсолига айланган тарихий шахсларнинг номини шеър таркибида қўллаши, уларнинг амалга оширган ишлари маълум бир ғоя, ҳолатни образли қилиб таърифлайди.

Эшқобил Шукур ижодида бадиий санъатларнинг қўлланилиши, унинг бадиий маҳоратини, индивидуал услубини белгилловчи воситалардан бири ҳисобланади. Шу маънода, шеърий санъатлар ҳар шоирнинг тилга муносабати, лисоний маҳорати ва ижодкорлигини, топқирлигини ва зукколигини ўзида мужассам қилувчи восита эканлигидан далолат беради.

Шоир томонидан ушбу санъат³⁷ асосида яратилган шеърларида тарихий ҳодисалар маълум бир мақсадни кўзда тутиб эсланади. Кўпинча муаллиф ҳаммага маълум бўлган миллий қаҳрамон ёки яхшилик, сахийлик тимсолига айланган тарихий шахсларнинг номини шеър таркибида қўллаши, уларнинг амалга оширган ишлари маълум бир ғоя, ҳолатни образли қилиб таърифлайди.

³⁵ Ҳоҗиаҳмедов А. Шеърий санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 43.

¹ А. Ҳоҗиаҳмедов. Шеърий санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 43.

³⁷ Эшқобил Шукур. Ҳамал айвони. – Тошкент: “Шарқ” нашр., 2002. – Б. 318.

Тобутдан ташқари **Искандар** қўли,
 Сувдан чиққан Зардўшт ёнади ўтда...
 Ва одам танасин бевафо билиб,
 Итнинг терисига беркиниб Будда. (“Сим-сиёҳ”, 273-бет)

Тарихда инсонлар бошига не-не кулфатлар солган **Искандар**, **Чингизхон** истилоларининг ижтимоий-сиёсий оқибатлари уларнинг исмини келтириш билан ўқувчи кўз олдида намоён бўлади. Уқувчи тасавурида тарихни гавдалантириш учун **антропонимлар** маълум ғоявий-тарихий манба ҳисобланади. Бинобарин, келтирилган антропонимларнинг бутун семантик доираси унинг бадиий матн ичидаги маъносида мужассамлашган.

Талмеҳ ҳосил қилишда шоир тарихий шахсларнинг номларидан, Она-ернинг қадимийлиги, кўҳна тарихи, мозийга дахлдорлик ғояларини баён қилиш мақсадида атоқли отлардан фойдаланади:

О, уятчан намозшомгуллар,
 Қизчалари **Бибихонимнинг**,
 Ўлимгамас, шом чоғи йиллаб,
 Мен севгига бердим жонимни. (“Ҳамал айвони” тўплами, 17-бет)

Яна неларнидир излай бошладим,
 Ўн сонига ёлбор, деди **Пифагор**. (“Ҳамал айвони” тўплами, 17-бет)

Биргина **“Нақибанд”** достонида улуғ аждодларнинг мавжудлиги, улардаги фарзандларнинг ворисийлиги ифодаланади.

Бобойи Самосий отдан тушдилар,
 Бир чайқалиб кетди Қасри Ҳиндувон,
 Бир булоқ кўз очди босган изидан.
 Ҳизр ҳассасидан ёққандай имон.

Ҳазрат **Мир Кулол** ҳам отдан тушдилар,
 Фалак хуржунидан тўқди юлдузлар,
 Манзилдан виқор-ла тушиб келди ой...
 Пойига тўшалди кўнгиллар, кўзлар.

Тахт узра ой каби тўлин балқарди,
 Ҳазрат **Ғиждуюний – Хожайи жаҳон**,
 Пойидан ям-яшил нурлар оқарди,
 Нуроний чехрадан ёғарди имон.

Талмеҳ учун восита бўла олувчи, ўз ғояси, фикрини образли ифодалай оладиган лисоний воситаларни ҳар бир адиб мақсадга мувофиқ равишда танлайди. Шоирлар мумтоз шеърятимизда қайта-қайта ишлатилган анъанавий «материал»дан фойдаланганда уларнинг янги қирраларини очишга янгича талқин қилишга интиладилар¹. Достондаги **Бобойи Самосий**, **Мир Кулол**, **Ғиждуюний**, **Амир Темур** образлари орқали бу табаррук тупроқдан буюк алломалар, фозилу фузалолар, олиму уламолар, билимдон сиёсатчилар, машҳур саркардалар етишиб чиққанлиги ҳақидаги ғояларини баён қилган.

Эшқобил Шукур “Озодлик” шеърисида антропонимларни қўллаш орқали буюк инсонларнинг заҳматли ҳаёти, уларнинг аянчли тақдири баён қилган.

Масалан,

Дилимда чаманлар бўлганида хор,
 Елкамдан потирлаб ўсди қабрлар.
Чўлпоннинг қошида чайқалганда дор,
 Жойнамоз устида жон берди пирлар.
 Бағримни чўқилар зулмат ғажери,
 Қонаган дилимни қорганда лойга...
 Сўнгги китобини ёзди **Қодирий**
 Турма туйнигига осилган ойга.

Чўлпон, **Қодирийнинг** халқсеварлиги ва бутун одоб-ахлоқ ҳақидаги ақидаларини шоир биргина антропонимни қўллаши билан ўқувчи онгида тўлалигича тасаввур уйғотган.

Она-ернинг қадимийлиги, кўҳна тарихи, мозийга дахлдорлик ғояларини баён қилмоқ учун **Мағастеи**³⁹, **Алломиш**, **Маҳмуд Қошғарий** каби атоқли отлардан фойдаланади:

Мағастеи, **Мағастеи**, буюк буддавий,
 Ҳар кимда ўзгача руҳий тантана,
 Камолот пойида вужуд деган сатҳ,
 Сен йўлбарс қошига бординг мардона.
 Бординг, қирмиз тўлқин вужуд сатҳида,

¹ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Зарқалам, 2007. – Б. 72.

³⁹ Мағастеи – “Олтин ёруғ” битиктошидаги қахрамонлардан бири. У очликдан ўлаётган йўлбарсга раҳм қилиб, ўзининг жонини беради.

Шовуллаб рухінга бағишлаб баёт. («Мағастви», 136- бет)

Сиз нега нотинчсиз, **Махмуд Кошғарий?**

Юракдай ёрилиб бормоқда тошлар,

Улардан шоирлар чиқиб келмоқда,

Кўксини тўлдирган алвон қуёшлар. («Кошғарий ёди», 137- бет)

Биринчи мисолда Мағастви образи очликдан ўлаётган йўлбарсга раҳм қилиб, ўзининг жонини берган вафодор инсонга ишора қилади.

Кошғарий шахсининг шеърга киритилиши шоир томонидан бутун одоб-ахлоқ ҳақидаги ақидалар биргина антропонимни қўллаши билан ўқувчи онгида тўлалигича тасаввур уйғотади.

Талмеҳ санъатида тарихий ёки афсонавий шахс, жой номи ёки воқеа-ҳодисалар рўй берган сана ва бошқаларни эслатиш йўли билан тилда ортиқча изоҳ, баёндан халос бўлинади. Эслатилган антропоним, топоним ва бошқа лексик-семантик бирликларнинг замирида кўзда тутилган маъно намоён бўлади. Тарихий ҳодисалар ва воқеаларни бадиий асар таркибига киритиш жараёнида антропонимларни қўллаш орқали сўзда ихчамликка эришиш йўли билан ҳосил қилинган санъатлар тил луғат тизимининг бойиши учун хизмат қилади.

Хуллас, талмеҳ ўзбек мумтоз адабиётида кенг қўлланилган бадиий-тасвирий воситалардан бири. Замонавий ўзбек адабиётида ҳам тарихий воқеаларни лирик асарлар замирига сингдириб, улардан маъно бўрттириш ва қисқаликка эришишга мўлжалланган талмеҳ санъатининг намуналари ҳозирги ўзбек адабий тилининг луғавий имкониятларини тўлдирган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдурахмонов Ҳ., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 128.
2. Бобоев Т. Шеър илми таълими. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б. 344.
3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Зарқалам, 2007. – Б. 72.
4. Исҳоқов Ё. Талмеҳ // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1970. – №. – Б. 66-69.
5. Тўлаганова Н. Ҳозирги ўзбек шеърлятида бадиий санъатларнинг лисоний-услубий таҳлили: филол.фанлари номзоди дис.автореферати. – Тошкент, 2008. – Б. 23.
6. Эшқобил Шукур. Ҳамал айвони. – Тошкент: «Шарқ» нашр., 2002. – Б. 318.
7. Ҳамидов З. Сўз санъати ва санъаткор маҳорати. – Тошкент: Университет, 1991. – Б. 85.
8. Қожиаҳмедов А. Шеърлий санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 43.
9. Ҳусанов Н. ХУ аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик семантик ва услубий хусусиятлари. II-китоб. – Тошкент: Фан, 1997. – Б. 75.

Юліана Костишина
(Чернівці, Україна)

ФРЕЙМОВА ОРГАНІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ POWER У ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Актуальність обраної теми зумовлено загальним когнітивним спрямуванням сучасних лінгвістичних досліджень. Спостерігається зростання інтересу дослідників (див. праці М. Ф. Алефіренко (2011), М. М. Болдирева (2001), З. Д. Попової і Й. А. Стерніна (2010)) до проблем трихотомії «мова – мислення – свідомість». Трихотомічна субпарадигма спрямована на мовленнєводіяльнісні процеси, які структурують знання. Способи та засоби їх вербалізації знаками прямої і непрямої номінації є предметом когнітивної лінгвістики [1, с. 16].

Політичний дискурс має особливе значення для когнітивної лінгвістики, оскільки у цій сфері комунікації мовні засоби застосовуються з метою впливу на свідомість широких мас населення, таким чином здійснюється боротьба за владу. У мовних стратегіях впливу на адресата реалізуються прагматичні функції комунікантів [2, с. 113].

Політичний дискурс є поліаспектним та багатоплановим феноменом, якому дано численні дефініції (див. праці В. А. Маслової (2008), К. С. Серажим (2002), О. Й. Шейгал (2000)). Одиницею, яка забезпечує мовленнєво-розумову діяльність індивіда під час продукування та інтерпретації будь-якого, зокрема й політичного, дискурсу, є концепт – ключове поняття когнітивної лінгвістики, яке є об'єктом вивчення вітчизняних та зарубіжних мовознавців, таких як М. М. Болдирев (2001), В. І. Карасік (2002), З. Д. Попова і Й. А. Стернін (2010), А. М. Приходько (2008).

Одним із основних методів аналізу концептів, який інтегрує вербальні та когнітивні структури, є фреймовий аналіз, який використовували у своїх розвідках Г. Л. Герасімова (2005), С. А. Жаботинська (1999), Ч. Філлмор (1985). Теорія фреймів розглядає механізми концептуалізації дискурсивної діяльності.

Відповідним чином, метою даного дослідження є визначення фреймової моделі концепту POWER в англійському політичному дискурсі. Мета дослідження зумовила наступні завдання: побудова фреймової моделі концепту POWER та визначення аксіологічного компонента варіативного слоту фреймової моделі.

На основі трикомпонентної формули когнітивного фрейму, запропонованої Г. Л. Герасімовою [3, с. 108-118], нами розроблено фреймову модель концепту POWER, що складається з трьох компонентів: суб'єкта (S), варіативної складової, яка вербалізує концепт POWER у політичному дискурсі (P) та об'єкта (O). Матеріалом для укомплектування цієї моделі слугували тексти 20 політичних промов (Т. Блера, Дж.

Буша, Д. Кемерона, В. Клінтона, Дж. Маккейна, Б. Обами, С. Пауер, К. Райс, М. Ромні). Загалом проаналізовано 79 дискурсивних ситуацій.

Фреймова організація концепту POWER може бути структурована з урахуванням аксіологічного компоненту (^{+/}) варіативного слоту у вигляді таких структур:

1. Хтось / щось чинить вплив на когось / щось (S – P_{influence}^{+/} → O).

Перший компонент цього фрейму S – суб'єкт – набуває у дискурсі різних характеристик, найчастіше втілюється в якості неживого предмета: *We want our children to live in an America (O) that isn't burdened by debt, that isn't weakened by inequality, that isn't threatened by the destructive power (P_{inf}) of a warming planet (S)* (B. Obama, 2012).

Суб'єктами владного впливу також можуть виступати абстрактні поняття:

Americans (O), of all people, should never be surprised (P_{inf}⁺) by the power of our ideals (S) (G. Bush, 2005).

Дана структура характеризується відсутністю імпліцитного втілення її компонентів, натомість, кожний слот повністю вербалізується у дискурсі. Проте, експліцитна реалізація слоту „суб'єкт” не завжди передбачає його ідентифікацію: *We've (S) reasserted our power (P_{inf}⁺) across the Pacific (O), and stood up to China on behalf of our workers* (B. Obama, 2012). Формально представлений суб'єкт є узагальнено-особовим. У разі втілення суб'єкта за допомогою займенника першої особи множини мовець ототожнює себе зі своїми слухачами, підкреслюючи значущість народу у досягненні спільної мети.

Репрезентація знань здійснюється переважно за допомогою пасивних конструкцій: *I know this is in our reach because we (O) are guided by (P_{inf}⁺) a power larger than ourselves who creates us equal in His image (S)* (G. Bush, 2001).

Фрейм містить визначене ціннісне забарвлення. Превалюють позитивні маркери здійснення впливу на об'єкт, нейтральна оцінка впливу у дискурсі не виявлена.

2. Суб'єкт влади – засіб влади – об'єкт влади (S – P_{means}^{+/} → O).

Об'єкт не експлікується у всіх контекстуальних реалізаціях цього фрейму. Влада суб'єкта постає як його потенційна здатність, сприймається як явище, що не спрямоване на об'єкт:

“Daddy's” power (S) is maintained by a group of armed Cossacks (P_m) whom he calls his “Great Don Army,” and four tanks outside his office fly Russian and rebel flags (S. Power, 2014).

Аксіологічна шкала фреймової структури представлена позитивними, негативними та нейтральними маркерами, які розподіляються рівномірно. Для контекстуальних дистрибуцій, що позначені негативними маркерами, характерна вербалізація суб'єкта за допомогою перифраза (описовим шляхом):

1) *Those in power (S) have to resist the temptation to crack down (P_m) on dissidents (O)* (B. Obama, 2012).

3. Хтось / щось наділяє владою когось / щось (S – P_{delegation}^{+/} → O).

Особливістю структури є постійна експлікація другого та третього компонентів у всіх контекстуальних репрезентаціях. У двох ситуаціях суб'єкт формально не виражений:

1) *We have seen hard choices made – from Naypyidaw to Cairo to Abidjan – to put more power (P_{del}⁺) in the hands of citizens (O)* (B. Obama, 2012).

Вербалізація суб'єкта за допомогою займенників першої та другої осіб множини надає висловлюванню узагальнюючого характеру:

We (S) empower (P_{del}) the worst of us (O) if that's how we respond (B. Obama, 2012).

Суб'єкт може містити у собі діяльнісний компонент, виконання певної дії зумовлює наділення об'єкта владою: *In this modern world with modern technologies, for us to respond in that way to hateful speech (S) empowers (P_{del}) any individual who engages in such speech (O) to create chaos around the world* (B. Obama, 2012). Делегування влади нерідко носить вертикальну організацію, об'єктом виступає народ. Аксіологічна шкала даної фреймової структури охоплює позитивні, негативні та нейтральні ціннісні ознаки.

Отже, каркасом концепту POWER є поєднання слотів впливу (серед аксіологічних ознак превалюють позитивні маркери), засобів здійснення влади (рівномірний розподіл позитивних, негативних та нейтральних характеристик) та її делегування (переважання позитивної оцінки). Результати дослідження відкривають перспективи для поглиблення фреймового аналізу концепту POWER, можуть бути використані у порівняльному аналізі фреймової організації досліджуваного концепту при зіставленні англійської лінгвокультури з українською.

Література:

1. Алефиренко Н. Ф., Корина Н. Б. Проблемы когнитивной лингвистики: научная монография / Н. Ф. Алефиренко, Н. Б. Корина. – Нитра: УКФ, 2011. – 216 с.
2. Богатирьова Є. В. Реалізація прагматичних функцій учасників політичного дискурсу в експліцитних мовленнєвих актах / Є. В. Богатирьова // Вісник Маріупольського державного університету. Сер., Філологія. - 2010. - Том Вип., № 2(4). – С. 113-121.
3. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии / Н. Н. Болдырев. – Тамбов: Изд-во Тамб. ун-та, 2001. – Изд. 2-е, стер. – 123 с.
4. Герасімова Г. Л. Лінгвокогнітивні та дискурсивні властивості епістемічної лексики сучасної німецької мови : дис. канд. філ. наук : 10.02.04 / Герасімова Ганна Леонідівна – Запоріжжя, 2005. – 229 с.
5. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ: типы фреймов / С. А. Жаботинська // Вісник Черкаського університету. – 1999. – Вип. 11. – С. 3-17.

6. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
7. Маслова В. А. Политический дискурс: языковые игры или игры в слова? / В. А. Маслова // Политическая лингвистика / Гл. ред. А. П. Чудинов. – ГОУ ВПО «Урал. гос. пед. ун-т». – Екатеринбург, 2008. – Вып. (1)24. – 184 с.
8. Попова, З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2010. – 314, [6] с. – (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия).
9. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А. М. Приходько. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с.
10. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність / К. Серажим; [На матеріалах сучасної газетної публіцистики]: Монографія / За ред. В.Різуна / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 392 с.
11. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса: Монография / Е. И. Шейгал. – Волгоград: Перемена, 2000. – 368 с.
12. Fillmore Ch. J. Frames and the Semantics of Understanding / Charles J. Fillmore // Quaderni di Semantica. – 1985. – Vol. 6, № 2. – p. 222-254.

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, Заслонкіна Анна Володимирівна.

Олена Крекотень
(Суми, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ АВТЕНТИЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕСУ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ПРИ ВИВЧЕННІ ІНОЗЕМНИХ МОВ СТУДЕНТАМИ АГРАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Спеціалістам з вищою технічною освітою нерідко доводиться звертатись до автентичних матеріалів: будь то каталог фірми-постачальника, чи то опис інструмента, чи інструкції з експлуатації імпоротної техніки. Інколи виникає необхідність працювати з Інтернетом, вивчаючи досвід певних країн з поставленої проблеми. Тому успішне виконання такого типу робіт є невід'ємною частиною досвіду, що випускник вищого навчального закладу має здобути, навчаючись. Особливе місце при цьому займає самостійна робота студента під керівництвом викладача.

Багато дослідників в силу прикладного характеру своїх дослідів не могли не робити спроб удосконалити процес самостійної роботи студентів. Цій проблемі присвячена значна кількість загальнотеоретичних і методичних дослідів (Б.П. Єсіпов, І.Я. Лернер, В.Г. Кисіль, Є.Я. Голант, П.І. Підкасистий та ін.), котрі внесли відповідний внесок у вдосконалення методів і форм самостійної роботи і водночас переконливо показали, що окремі аспекти цієї проблеми потребують подальшого вивчення.

Однак в організації самостійної роботи студентів існує чимало проблем. Так, переважна більшість тих, хто вступає до вищого навчального закладу, слабо володіє формами, засобами і методами самостійної пізнавальної діяльності, їм доводиться опановувати нові елементи технології культури розумової праці. Без навичок самостійної роботи, стійкого прагнення до постійного поновлення, оновлення і вдосконалення знань у процесі самостійної роботи, навчання у вищому закладі освіти унеможлиблюється. У процесі самостійної пізнавальної діяльності студент має навчитися виділяти пізнавальне завдання, добирати способи його вирішення, виконувати операції самоконтролю, удосконалювати методи реалізації творчих знань.

На основі проведеного нами аналізу методичної літератури щодо професійно орієнтованого навчання ІМ, ми виділили такі основні компоненти англійської професійно орієнтованої комунікативної компетентності (АПОКК) майбутніх аграріїв: *лінгвістичний, психологічний, професійний, прагматичний, соціокультурний та стратегічний*. Коротко зупинимось на кожному складнику.

Лінгвістичний компонент полягає у формуванні навичок і вмінь користуватися фаховою спеціалізованою термінологією, типовими фразеологічними зворотами, граматичними структурами в процесі професійно орієнтованого спілкування на основі відповідних проблемних навчально-професійних ситуацій.

Психологічний компонент є вкрай важливим у складі іншомовної ПОКК студентів аграрного університету і пояснюється необхідністю формування навичок і вмінь адекватно оцінювати іншомовного співрозмовника.

Професійний компонент передбачає наявність у студентів знань щодо комплексної взаємодії працівників агрофірми: здатність і готовність оцінювати ситуацію, проводити розрахунки; давати рекомендації тощо.

Прагматичний компонент пов'язаний із знаннями фахівців про принципи організації та структурування висловлювання. Він відповідає за зв'язність і логічність побудови висловлювання, а також передбачає вміння застосовувати знання про особливості мовної і немовної поведінки у ділових ситуаціях іншого мовного соціуму.

Соціокультурний компонент передбачає володіння мовними вміннями, знаннями менталітету країни, мова якої вивчається, культурних традицій з метою успішного міжкультурного спілкування та здійснення діалогу культур.

Стратегічний аспект включає вміння активного слухання для одержання додаткових фактів, повторення для підтвердження розуміння почутого, підведення підсумків почутого, підтвердження контакту, застосування дипломатичного впливу, надання відповіді на складні запитання, а також уміння знаходити вихід за відсутності мовних засобів у ситуаціях професійного іншомовного діалогу.

Специфіка навчання в аграрному університеті передбачає удосконалення методики самостійної роботи студентів, в основу якої покладено методи активізації самостійної діяльності (рольові ігри, навчально-пізнавальні завдання, система завдань із самоконтролю), що сприяє формуванню у студентів аграрного університету умінь самостійної роботи, прагнення до самоосвіти.

Організація самостійної роботи студентів при вивченні іноземної мови має чітко визначати мету чи кінцевий результат, в залежності від форми роботи обирається різний методичний підхід.

При **роботі з автеничною чи фаховою літературою** іноземними мовами слід поставити за мету отримати вміння повністю, без викривлень технічного змісту, здобувати необхідну інформацію. Це не обов'язково переклад цілого тексту, досить знайти відповідь у тексті на поставлене питання чи ряд питань. Робота зі статєю, наприклад, може бути поділена на наступні етапи:

1. Розуміння завдання.
2. Оглядове читання всієї статті.
3. Ідентифікація інформативного тексту.
4. Читання ідентифікованих частин зі здобуттям повної інформації.
5. Інформаційно-смісловий аналіз та запис потрібної інформації засобами рідної чи іноземної мови.

При **роботі з іноземними періодичними виданнями** бажано більше уваги приділяти коротким пошуковим завданням: вписати фахову лексику, проаналізувати назви статей, скласти оголошення за зразком, скласти план статті, що зацікавила, вписати та проаналізувати рекламні слогани та створити свій тощо;

Використання комп'ютерної техніки зумовило появу нової форми організації навчального процесу - **робота з пошуковими системами Інтернету**. Комп'ютер вирішує досить складні задачі самостійного освоєння знань за допомогою евристичних засобів. Змінюється статус студента, він усвідомлює себе особистістю, яка самостійно приймає певні рішення і відповідає за одержаний результат.

До мети самостійної роботи з пошуковими системами Інтернету можна віднести: формування вміння самостійно підібрати матеріал до даної теми; опрацювати теоретичний матеріал; уміння вирішити практичне завдання за своїм фахом та розвиток навичок аргументації та складання логічно пов'язаного повідомлення за запропонованою або самостійно обраною темою. Серед критеріїв наявності інтересу до самостійної роботи основними вважаються: бажання більше знати зі свого фаху, позитивне відношення до навчального матеріалу (зацікавленість у одержанні додаткової інформації) та до навчально-пізнавальної діяльності; інтелектуальна активність; прагнення до самоосвіти (студенти проводять свої дослідження під керівництвом викладача або самостійно).

Найбільш результативною та цікавою для студентів є самостійна **робота з спеціалізованими комп'ютерними програмами** вивчення іноземних мов. Такі програми здатні стати для кожного, хто вивчає іноземну мову, потужним засобом самостійної роботи, що здійснює ретельний контроль і постійну оперативну допомогу. В якості прикладу є впровадження мультимедійної комп'ютерної програми з французької мови "Агріскола" з метою інтенсифікації самостійної роботи при вивченні іноземної мови студентами немовних вузів. Програма була розроблена фахівцями Вищої школи агрономічної освіти м.Тулуза (Франція) при підтримці Посольства Франції в Україні і потребує експериментальної апробації.

Необхідність теоретичної і практичної розробки спеціальної системи мультимедіа з іноземної мови, яка органічно доповнює та підсилює традиційну методику, що дозволяє студентам самостійно в індивідуальному темпі автоматизувати навички мовлення, читання та аудіювання, сьогодні очевидна і є однією з нагальних завдань комп'ютеризації навчання іноземній мові. Таким чином, поєднання традиційних та нових методичних прийомів навчання мові дозволяє забезпечити більш високий рівень засвоєння учбового матеріалу. Зараз, коли у багатьох країнах комп'ютери широко входять в усі сфери людської діяльності, дуже актуальним є й питання про використання комп'ютера як важливого компоненту цілісної методики викладання іноземної мови, як засобу інтенсифікації самостійної роботи.

Література:

1. Організація самостійної роботи студентів в умовах інтенсифікації навчання: Навчальний посібник / Алексюк А.М., Аюрзанайн А.А., Підкасистий П.І., Козаков В.А. та ін. – К.: ІСДО, 1993.- 336 с.
2. Методика самостійної роботи студентів аграрного коледжу в процесі вивчення спеціальних дисциплін. Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Т.М. Пашенко; Нац. аграр. ун-т. — К., 2005. — 22 с.
3. Зубов А.В., Зубова И.И. Информационные технологии в лингвистике. – М.: Академия, 2004.- 137с.
4. Шестопалюк О.В. Мультимедійні технології в навчальному процесі// Актуальні проблеми трудової професійної підготовки молоді. – Вінниця. – 2004. – Вип.10.

МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ОБРАЗУ МАТЕРІ У ТВОРЧОСТІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА (крізь призму образу автора)

Письменник постійно виявляє себе у своїх творах, навіть у тих контекстах, коли ми бачимо ліричного героя, а не власне автора, коли, за словами Г. В'язовського, «...маємо явище, яке можна назвати самовираженням поета, у процесі якого він виявляє власне ставлення до певного життєвого явища, дає йому свою оцінку й тим самим створює свій власний образ» [1, с. 149]. Додамо, що образ цей вирізняється саме мовностилістичними особливостями, тобто людське мовлення неозоро багатоманітне в його індивідуальних особливостях, але все ж і в своєму, внутрішньому механізмі врешті-решт зумовлене чинниками формування особистості, їх соціальним змістом, середовищем, в якому людина виховується, здобуває освіту, розвивається.

Індивідуальне бачення світу письменника нерозривно пов'язане з його самохарактеристикою, що виявляється у виборі тем, в особливих, притаманних тільки йому способах і засобах зображення життя і, звичайно ж, його синтезом мовних ресурсів, зокрема мовотворенням. «Під час творчого процесу мобілізуються всі духовні сили творця і весь попередній досвід відчуттів, різного роду переживання і т. ін.», – вважав П. Якобсон [8, с. 8]. Взаємодія почуттів як умова правдивого відображення предмета в образі і вияв психології особистості автора на мовному рівні може дати об'єктивну оцінку образу автора. «Поет, – твердить І. Франко, – коли береться малювати, то не чинить се виключно красками, фарбами, котрі у нього, властиво, є тільки словами, зчіпленням таких і таких шелестів і гуків, але торкає різні наші змисли, викликає в душі образи різнородних вражень, але так, щоб вони тут же зливалися в одну органічну і гармонійну цілісність» [7, с. 152–153].

Говорячи «образ автора» й автор (як історично-літературна особистість), ми ж звичайно маємо на увазі не одне й те ж саме. Ці поняття співвідносні, але не тотожні. Під образом автора маємо явище, яке можна назвати самовираженням поета, в процесі якого він виявляє власне ставлення до певного життєвого явища, дає йому свою оцінку і тим самим створює свій власний образ. У таких випадках творець і те, що він зображує, органічно злиті воедино, тому суб'єктивність мовця постає перед читачем, «як об'єктивна реальність, як образ певної особистості, що реагує на світ відповідно до своїх переконань» [2, с. 49].

Метою статті є показати, як крізь призму образу автора, що є категоріальною об'єднувальною одиницею тексту, витворюється мовостиль Ю. Федьковича, самобутнього буковинського письменника XIX ст.

Процес художньої творчості пов'язаний із осмисленням оточуючого світу, мріями, переживаннями, зі стражданнями. Саме різні модифікації страждання – самотність, туга, страх смерті стають поштовхом, психологічним підтекстом для творчості.

У листі до Антона Кобилянського Ю. Федькович писав: *„О... подиви си, що си в моїй душі діє, – ні, діяло, – бо тільки болю, тільки нуждованя, тільки страти перепалили вже моє серце, оно більше ни зріє, бо оно вже стидиніє, стине, вже си мотав в павутину, ніби той шовковик, почувваючи вічну, вічну студінь. – Так мене, милий брате, моя нещасна доля змінила, ни можу і втечи, то й си хоть перед нею сховаю в егоїзм твердий і студений як камінь»* [Т. 4, с. 21].

У багатьох письменників був, як правило, певний поворотний момент, який дав поштовх до творчості. Здебільшого це були нещасливі обставини життя. На творчості у Ю. Федьковича позначився розрив у стосунках з батьком, служба у цісарському війську „не за власним бажанням“, містичне переконання у „нещасливій долі“.

„Пігнали його в далекий край між чужі люди... І тепер почував він своє сирітство. Лячно йому зробилося, що то далі буде, той збудилася туга за минулим, за селом і за мамою. Почала туга серце його їсти. Тепер нагадали ся йому буковинські гори. Він злетів би на них птахом. Лиш би дихнути повітрям і легше би йому стало. Він би лиш побіг врубати старій ненці дров, аби хатку нагріла і – вернув би в ярмо... Але то були гадки і мислі, а треба було терпіти [3, с. 11].

Творче мислення письменника спрямоване на створення словесно оформлених художніх образів. Кожен з них окремо взятий і всі вони разом, будучи образною системою художньої творчості і передані відповідно мовним оформленням, будуються так, щоб викликати у читача відповідне асоціативне сприйняття і вплинути на його почуття. „Тільки той поет, – писав І. Франко, – годен зватися правдивим поетом, хто, на конкретні і яркі образи, рівночасно вміє торкати ті таємні струни нашої душі, що озиваються тільки в хвилі нашого власного, безпосереднього щастя або горя. Він має ключ до скарбниці наших найглибших зворушень, він розбуджує в нашій душі такі сили і такі пориви, що без нього, може, й довіку дримали би на дні або піднялись би тільки в якихсь надзвичайних хвилях. Він збагачує нашу душу зворушеннями могутніми, а притім чистими від примішки буденщини, випадковості егоїзму, робить нас горожанами вищого, ідейного світу. Се й є ідейність його творів» [7, с. 254].

Наскрізьним у творчості Ю. Федьковича став єдиний жіночий образ, як ікона – образ матері. Дослідники українського менталітету (В. Храмова, О. Кульчицький, Б. Цимбалістий) доходять висновку, що жінка-мати має особливе значення у житті українців. „Коли запитувати багатьох українців про їхнє дитинство, – пише Б. Цимбалістий, – найчастіше чуються спогади, навіяні глибокою любов'ю і пієтизмом до матері. Постає батька зате виходить у тих спогадах бліда, невиразна, мовби вона не мала ніякого

значення для їх життя і розвитку” [6, с. 85]. Саме мати перебуває з дитиною від дня її народження, піклується, обдаровує теплом, ласкою, любов'ю, батько ж цікавиться нею менше і є грізним, недоступним, лише караючим авторитетом. Так склалося і в житті Ю. Федьковича. Письменник з любов'ю і ніжністю ставився до матері протягом життя і гнівався на батька, навіть відрікався від нього, називаючи себе сином простого гуцула Івана Косована, що, звичайно, було тільки його вигадкою. Тому, природно, у ліриці домінує образ матері:

*Ой, хвилі, ви, хвилі, чорні та студені,
Коби ж то до вас я примівки хоть знав!
Сказав би я нестись до рідної нені,
Як лебідь той білий, на вдвір'я би впав
Тай заспівав, заголосив усіх співанок, –
Ненька би ся здогадала, що я їй синок...
(Т. 1, „До М. Дучака у славній Заставні”, с. 137).*

Полинув би до рідної неньки лебедем, бо:

*Ой леліяла го, колисала,
В шовкове пір'я спати клала,
Волоськов піснев го коїла,
Росов дунайськов го поїла (Т. 1, „Золотий лев”, с. 113).*

Випестувала мати сина, та, на жаль, не собі на втіху, а цісареві. Матір з поезії Ю. Федьковича “Золотий лев” самовіддана – вона своїми *кровавими руками, кровавими пальчиками* заробляла золотого лева, *аби лиш грошики збити, за тебе, синку, заплатити У цісаря молодого:*

*А ви, кроваві мої пальчики,
Розпадайтеся на кавальчики,
Кождий кавальчик на три часті,
Аби-то багато, багато впрясти,
А впрясти тоненьку, як шовк, прежу,
Бо тото, ой тото за мого,
За мого сина молодого! (Т. 1, с. 115).*

Любов сина до рідної неньки, туга за нею, передає психічний стан ліричного героя, готового стати дезертиром, щоб *дрівець єї врубатоньки, би хатку нагрів:*

*І схопився, поломінь,
Полетів, як птах,
А вітер з ним не йде вдогінь,
Бо годі му так;*

*Бо він летить до матоньки
Старої домів,
Дрівець єї врубатоньки,
Би хатку нагрів (Т. 1, „Дезертир”, с. 44).*

Така самозречена материнська любов і формує прив'язаність до неї дітей, а в цілому заслуговує високої оцінки таких рис характеру, як доброта, добродушність, лагідність, ніжність, м'якість, сердечність, співчутливість, якими відзначаються українці. „Звідси також втеча українця до життя в малому гурті, спаяному теплом, сердешністю взаємин, а зате брак мужесько-здобувчої настанови до зовнішнього світу. Це типова жіноча настанова. Український “батько-отаман”, як ідеал, це не тип німецького чи англійського воєнного провідника, відважного, енергійного, маломовного і дещо аскетичного, але це отаман, що всіма опікується, дбає за всіх, є виrozumілий до кожного, спільно нараджується перед рішенням, отож – отаман з “материнськими рисами” [6, с. 87], – до такого висновку приходять Б. Цимбалістий. Саме такі риси притаманні Федьковичевим героям-ватажкам (поема „Лук'ян Кобилиця”, драма „Хмельницький”), і це стає на заваді досягнення поставленої мети – боротьби за незалежність країни, щастя рідного народу.

До депутатів, що зібралися на раду, Лук'ян Кобилиця звернувся зі словом, у якому закликав до боротьби, осудивши несправедливу щодо українців колоніальну політику австрійського уряду, самого цісаря. Тут проявилась ще одна риса української ментальності – надання значення, часто надмірного, „раді”, „вічам”:

*Скочив Лук'ян із-за стола:
„А сором-бо, браття,
А сором-бо журитися
У гуцульській хаті!
Наші батьки не журились
Та й нам не конче
Журитися! Наша правда
Велика, як сонце,
Ми не платим цісарщину,
Щоб німці з-за того
Справляли кайданячко.
На руки, на ноги.
Ми не даєм до прийому*

*Сини наші бідні,
Щоби цісар бенкетував
За них собі в Відні* (Т. 1, „Лук'ян Кобилиця”, с. 169).

Авторитет матері настільки високий у житті українців, що і до рідного краю звертаються, як до матері: *Україна-мати, Ненька-Україна*. Ю.Федькович неодноразово вживає лексему *мати* стосовно України:

*А та мати Україна,
Та болізна мати,
Вмивається кривавими,
Під хрестами стоя!*
(Т. 1, „Осьмий поменник Тарасові Шевченкові на вічну пам'ять”, с. 345).

Глибокі асоціації недолі своєї матері-землі поет підсилює епітетом *болізна*, а сльози у неї *криваві*. Народ відповідно називає *синами*:

*Вінець мартира на голов
Кривавий, глоговий,
Як та доля України...
А й ми єї діти!..
Зоре моя вечірняя,
Єдиний мій світе, –
І ми сини України...
Я пан над панами! –
Як пропаде Україна,
То укупі із нами* (Т. 1, „Капрал”, с. 56).

Отже, мовне відображення образу матері безпосередньо пов'язане з образом автора, зумовленим психофізіологічною конституцією особи письменника, а також складними соціальними та національними обставинами того часу і особистим життям.

Література:

1. В'язовський Г. А. Творче мислення письменника / В'язовський Г. А. – К. : Дніпро, 1982. – 333 с.
2. Гадамер Г. Г. Істина і метод: основи філософської герменевтики / Гадамер Г. Г. ; пер. з нім. – М. : Прогрес, 1988. – 699 с.
3. Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича / Маковей О. – Львів : Друк т-ва ім. Шевченка, 1911. – 591 с.
4. Писання Осипа Юрія Федьковича : у 4-х т. / з автографів уперше вид. І. Франко ; передм. І. Франка. – І повне і крит. вид. – Львів : З друкарні наук. товариства ім. Т.Шевченка, 1902. – Т. 1. Поезії. – XXII+806 с.
5. Писання Осипа Юрія Федьковича : у 4-х т. / з першодруків і автографів зібрав, упорядкував і пояснив д-р Осип Маковей ; передм. О. Маковей. – І повне крит. вид. – Львів : З друкарні т-ва ім. Т.Шевченка, 1910. – Т. 4. Матеріали до життєписи Осипа Юрія Гординського-Федьковича. – XXI+653 с.
6. Українська душа / відп. ред. В. Храмова. – К. : Фенікс, 1992. – 128 с.
7. Франко І. Із секретів поетичної творчості / Іван Франко. – К. : Рад. письменник, 1969. – 189 с.
8. Якобсон П. М. Психологія художественного творчства / Якобсон П. М. – М. : Знание, 1971. – 47 с.

Надія Крицак
(Івано-Франківськ, Україна)

ПРОБЛЕМАТИКА ПЕРЕКЛАДУ ХУДОЖНІХ ТЕКСТІВ

Однією з ключових особливостей сучасного світу є невинно зростаюча потреба у комунікації між народами та окремими людьми. Розвиток сучасних технологій та обмін культурними цінностями на пряму залежить від спільних зусиль усіх держав. Саме це зумовило значний розвиток перекладацької діяльності. Художній переклад – це один із видів міжкультурної комунікації, завдяки якому ми маємо можливість познайомитися з багатством світової літератури. Однак, кожен художній твір має свої стилістичні особливості, які можуть спричинити труднощі при його перекладі. Саме через це необхідно дослідити особливості перекладу творів, написаних у художньому стилі.

Для того, щоб визначити особливості перекладу художнього стилю, розглянемо сам поділ мови на стилі. Це дасть можливість краще зрозуміти стилістичні аспекти перекладу, а також труднощі, з якими у своїй роботі може зіткнутися перекладач. За останні десятиліття ми маємо можливість спостерігати значний розвиток різноманітних напрямів досліджень у галузі лінгвістики. Зокрема величезну увагу дослідники приділяють проблематиці стилістики, а саме функціональним стилям. Український науковець Н. Ф.Непийвода[8, с.76]зазначає, що використання стилістичного підходу під час вивчення лінгвістичних явищ вимагає дослідження різноманітних лексичних одиниць у ході їх реального використання в комунікації. На думку іншого українського вченого С. Я. Єрмоленко [6, с.27], кожен текст відноситься до певного стилю, що підпорядковується комунікативному намірові та меті мовця. Дослідник вказує, що існування різних стилів мови зумовлене природою мовлення, а принципи їх класифікації в першу чергу залежать від точки зору

того чи іншого науковця. Цієї ж думки дотримується і російський дослідник Д. Н. Шмелев [9, с.28], який у своїй науковій праці наголошує на тому, що в певних мовленнєвих ситуаціях мовець використовує ті чи інші мовні засоби. Це підтверджено багатьма дослідженнями функціонування мови. Таким чином, вчений погоджується з існуванням функціональних стилів мови, однак зазначає, що в самій мові не існує точних критеріїв щодо визначення функціонального стилю. Саме це, на думку автора, і спричиняє розбіжності в поглядах науковців щодо класифікації стилів.

Перш ніж перейти до поділу стилів, необхідно розглянути саме поняття «функціонального стилю». Згідно з твердженням М. Н. Кожини, «функціональний стиль мови - це певний соціально усвідомлений тип мовлення, що відповідає тій чи іншій сфері суспільної діяльності та формі свідомості, що володіє своєрідним стилістичним забарвленням, що створюється особливостями функціонування в цій області лексичних засобів і специфічною мовною організацією (структурою), яка має свої норми відбору і поєднання лінгвістичних одиниць, що визначаються завданнями спілкування у відповідній формі» [7, с.13.].

Російський дослідник Р. А. Будагов подає таке визначення функціонального стилю: «мовленнєвий стиль - це різновид загальнонародної мови, що склалася історично, і яка характеризується певною сукупністю ознак, частина з яких повторюється в інших стилях, але певне поєднання, яких відрізняє один мовленнєвий стиль від іншого» [3, с. 68].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що вчені-лінгвісти, які досліджують проблематику стилістики, одностайні стосовно поділу мови на функціональні стилі. Однак, при спробах виявити роль критеріїв, які визначають функціональний стиль, виникають деякі розбіжності. На даний момент існують різні класифікації функціональних стилів мови, в яких не збігаються назви стилів, а також їх кількість.

Так, за класифікацією академіка Виноградова В. В. можна визначити 5 функціональних стилів мовлення: ужитково-побутовий стиль, який у мовленні виконує функцію спілкування; ужитково-діловий, офіційно-документальний і науковий, які у мовленні виконують функцію обміну інформацією; публіцистичний і художньо-белетристичний, головною функцією яких є вплив на реципієнта в процесі комунікації [4, с. 6]. У своїй класифікації вчений базується на функціях, які ці стилі виконують у мовленні.

Деякі науковці вважають, що поділ мови на функціональні стилі залежить від сфер, в яких відбувається процес комунікації. Серед них – використання мовлення у сфері політики, науки, засобів масової інформації, а також на побутовому рівні. Так, наприклад, Д. Н. Шмельов вказує, що поділ мовлення на стилі перш за все залежить від галузі, в якій використовуватимуться ті чи інші лінгвістичні засоби, а також метою комунікативного процесу. Науковець запропонував власну класифікацію, за якою мовлення поділяється на художнє, розмовне та спеціальне, яке включає в себе такі функціональні стилі, як офіційно-діловий, публіцистичний, газетний та науковий [9, с. 75].

Натомість Ю. О. Арешенков зазначає, що комунікативне середовище хоч і є важливим для класифікації функціональних стилів, однак воно не може бути єдиною умовою для поділу. Вчений вважає, що кожен стиль мовлення з'являється в результаті впливу цілої низки екстралінгвістичних факторів, серед яких тип мовлення (усне або писемне), спосіб, за допомогою якого відбувається процес комунікації (особиста розмова або виступ перед публікою), виду комунікації (діалогічне або монологічне мовлення), та інших чинників. Саме ці фактори, на думку науковця, можуть по-різному впливати на мету комунікації, і цим самим визначають функціональний стиль мовлення [1, с. 78].

Як зазначає М. Н. Кожина, під час визначення функціональних стилів мови в першу чергу слід виділити екстралінгвістичні чинники, а саме мету комунікативного процесу, адже саме вони мають найбільший вплив на вибір тих чи інших лінгвістичних одиниць, а також враховувати класифікацію, запропоновану академіком В. В. Виноградовим, стосовно функцій мовлення, і таким чином виділити 5 головних функціональних стилів мовлення: художній, науковий, офіційно-діловий, розмовний та публіцистичний стилі [7, с. 567].

Об'єктом загальної теорії перекладу є тексти всіх стилів мови, і художньому стилю було відведено значну увагу. Але в той самий час художній стиль залишається одним із найменш досліджених. Науковець С. В. Тюленев вказує, що художній стиль - «найжвавіший, творчо розвинутий із стилів» [10, с. 252]. Мова, художнього стилю - це дійсність окремого створеного автором світу, в зв'язку з чим аспекти перекладу художніх творів досліджено менше, ніж переклад інших функціональних стилів.

В.В. Виноградов наголошує, що: "... поняття "стилю" по відношенні до мови художньої літератури наповнюється іншим змістом, ніж, наприклад, щодо стилів ділового чи канцелярського і навіть стилів публіцистичного та наукового ... Мова художньої літератури не повністю співвідноситься з іншими стилями, вона використовує їх, включає їх в себе, але в своєрідних комбінаціях і в перетвореному вигляді ..." [5, с. 34].

Особливим є лексичний склад художнього стилю. До нього входять слова літературної мови, а також слова із загальної лексики. Спеціальна термінологія вживається тільки в тому випадку, якщо це допомагає автору створити ту чи іншу атмосферу художнього твору при описі різних сфер життя.

У творах художнього стилю часто можна спостерігати багатозначність лексики, завдяки чому слово відкриває для читача додаткові значення, це допомагає автору розкривати навіть найтонші відтінки емоцій та створювати унікальний та яскравий текст.

Для художнього стилю, характерним є використання інверсії, тобто зміненого порядку слів, щопідкреслює значимість певного слова, допомагає концентрувати увагу читача на тому чи іншому явищі.

В художньому стилі можна зустріти велику кількість стилістичних оборотів, що додає мові автора особливої виразності та яскравості.

Перекладачам художнього стилю так само, як і авторам художніх творів, необхідно володіти багатим життєвим досвідом, постійно спостерігати над мовленням народу, в якому постійно з'являються нові явища. Для перекладача головним є єднання з автором. Але це єднання потребує постійного пошуку. Перекладачу потрібно розвивати індивідуальність, але в той же час і не закривати нею творчість автора.

Література:

1. Аршенков Ю. О. Класифікація функціональних стилів і вивчення стилістики у вищій та середній школі // Укр. мова і л-ра в школі. – 1993. – №1.
2. Аршенков Ю. О. "Стиль" як категоріальне поняття стилістичної науки // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 117-118. Слов'янська філологія. Збірник наукових праць. Чернівці, 2001.
3. Будагов Р. А. Введение в науку о языке. - М.: Добросвет-2000, 2002. — 544 с.
4. Виноградов В. В. Проблемы русской стилистики. М., 1981. 320 с.
5. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963. 256 с.
6. Єрмоленко С. Я. Стилiстика сучасної української літературної мови в контексті слов'янських стилістик // Мовознавство.- 1998.- № 2-3.- С. 25-36.
7. Кожина М. Н. Стилiстика русского языка : Учебник / М. Н. Кожина, Л. Р. Дускаева, В. А. Салимовский. – М. :Флінта, 2012. – 464 с.
8. Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). – К.: ТОВ «Міжнарод. фін. Агенція», 1997. – 303 с.
9. Шмелев Д. Н. Русский язык в его функциональных разновидностях. / Д. Н. Шмелев– М.: Наука, 1977. – 168 с.
10. Тюленев С. В. Теория перевода. Учебное пособие. — М.: Гардарики, 2004. —336 с.

Науковий керівник:

доцент кафедри філології та перекладу Савчин Надія Богданівна.

Ірина Матійчук

(Івано-Франківськ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОВІДПОВІДНОСТІ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ НА ПРИКЛАДІ ТЕКСТІВ ГЕОЛОГІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ

Упродовж останніх років у лінгвістиці простежується стрімке зростання зацікавлення до текстів геологічного спрямування, що призводить до необхідності дослідження їх способів перекладу у світлі постійного розвитку термінології. Україномовна форма викладу наукових результатів у галузі геології, яка раніше була мало вживаною, повинна ілюструвати не тільки точний переклад аналогічних іншомовних текстів, але, і головне, – не губити зміст, максимально зберігати чималі додаткові характеристики, колорит певних об'єктів, предметів, явищ та ін.

Такий процес відбувається завдяки значній науковій роботі, яка проводиться різними інститутами світових масштабах, новим відкриттям і досягненням в усіх сферах геології. Серед досліджень, присвячених питанням перекладу термінології, значне місце займають розвідки таких вітчизняних науковців, як: В. І. Вергун [1], І. С. Рослий [4], Л. В. Савицька [5] та ін., а також напрацювання закордонних дослідників: С. Galinski [6] та W. Labov [7].

Використовуючи напрацювання І. С. Рослого та М. І. Галабуди, ми поділили геологічну термінологію на низку більш вузьких відгалужень, серед яких виділили такі вузькі підсистеми термінів, що для еквівалентного перекладу потрібно або володіти належними знаннями, або співпрацювати з фахівцями у відповідній галузі [4, с. 95-98].

Опираючись на дослідження А. О. Кульчицької [2, с. 1], вважаємо за можливе виокремити найпоширеніші проблеми при перекладі текстів геологічного спрямування:

- значна кількість синонімів;
- широке використання аббревіатур та скорочень;
- безеквівалентні відповідники.

Відтак, **мета** статті – визначити особливості взаємовідповідності термінів при перекладі англійських текстів геологічної галузі українською мовою.

Мета відображена в наступних завданнях:

1) проаналізувати сутність перекладної взаємовідповідності геологічних термінів на матеріалі геологічних текстів;

2) виявити трансформації, типові саме для геологічних текстів.

Об'єктом статті є геологічні терміни англійської мови. Предметом – перекладацька взаємовідповідність англійських та українських термінів у галузі геології.

Сучасна геологічна термінологія – це макротерміносистема, яка складається з наступних розділів: рухи та історія розвитку земної кори, внутрішня будова земної кори, речовинний склад земної кори та ін.

У межах макротерміносистеми провідне місце належить таким підсистемам як: термінологія геології корисних копалин; номенклатура вулканології, гідрогеології, геохімії, геофізики, а також терміносистема мінералогії, літології, петрології, петрографії тощо.

Проаналізувавши дослідження В. І. Вергун[1], робимо висновок, що перекладна взаємовідповідність термінів полягає в збереженні ними комунікативної цінності оригіналу, яку останній ілюструє своїй аудиторії. Оскільки поняття взаємовідповідності тісно переплітається з поняттям перекладності, особливу увагу слід звернути на проблеми, пов'язані із трансформаціями, еквівалентними і безеквівалентними відповідниками.

Для перекладу геологічних текстів, як і для будь-яких технічних текстів, типовими є низка трансформацій, зокрема: лексичних, пов'язаних з особливостями функціонування термінів, та граматичних, пов'язаних з особливостями граматичної будови англійської та української мов і з відмінностями функціонування певних граматичних конструкцій у наукових текстах.

Під час перекладу геологічного тексту найчастіше перекладач стикається із застосуванням наступних лексичних трансформацій:

– конкретизація:

Reliability of the given high **resolution** images classification for main classes is usually more then 85 – 95 % according our investigations.[8, с. 2].

Надійність класифікації зображення високої чіткості для головних класів покриву земної поверхні, звичайно, становить 85–95% згідно з нашими дослідженнями.[3, с. 31].

Англо-український словник дає такі визначення слова resolution: 1) рішучість, твердість; 2) резолюція, дозвіл; 3) розробка, демонтаж; 4) аналіз, розв'язка; 5) постановка; 6) різкість, чіткість, розрізненість; 7) розпад, розділення. У цьому прикладі термін з широкою семантикою resolution “рішучість” замінюється на український термін з більш вузькою семантикою “чіткість”. Така заміна пояснюється контекстуальним оточенням та смисловим навантаженням, яке несе одиниця мови оригіналу.

– генералізація:

The Forest Inventory data structured according to forest **districts** and administrative areas have been used as ground truth data for classification of satellite images [8, с. 2].

Інвентаризаційні лісотаксаційні дані, структуровані відповідно до типів лісової рослинності та адміністративних площ, використано як наземні завірювальні дані для класифікації земного покриву за космоснімками [3, с. 31].

У цьому реченні використовується прийом генералізації у двох випадках. По-перше, при перекладі іменника district, який має наступні значення: 1) район, округ; 2) дистрикт, участок, район; 3) виборчий округ. В українському варіанті словосполучення «forest district» перекладене як «типи лісової рослинності». По-друге, такий самий прийом використано при перекладі слова «truth», яке має такі значення: 1) правда, точність; 2) факт, реальність. Та заміна його на українську лексичну одиницю «завірювальний», що також дозволяє передати повноту тексту.

– прийом лексичних додавань:

Therefore it is necessary to make the real **monitoring of forests** which **impossible** without using modern multispectral and hyperspectral satellite data [8, с. 1].

Тому необхідний сталий контроль за станом лісів, який досить ефективно може здійснюватись на основі використання даних сучасних супутникових систем, зокрема, багатозональних і гіперспектральних зйомок [3, с. 30].

У цьому прикладі використано прийом лексичних додавань, тому що в англійському варіанті “monitoring of forests” мається на увазі, контроль не лише об'єкту, але і його стану. Також лексична одиниця «impossible», яка має негативне значення, була замінена конструкцією «ефективно може здійснюватись на основі...», що допомогло зробити україномовне речення легшим для сприйняття.

Серед граматичних трансформацій слід виділити:

– заміна пасивного стану активним:

The investigated territory **is dominated** by heterogeneous coniferous forests with a prevalence of spruce [8, с. 2].

На досліджуваній території переважають однорідні хвойні ліси з перевагою ялини [3, с. 31].

В англійському реченні спостерігаємо використання пасивної форми, яка характерна для англійської мови науково-технічних текстів. В українському перекладі використано активний стан – «переважають». Таке явище пояснюється особливостями передачі інформації в наукових текстах мови перекладу, де конструкції пасивного стану зустрічаються набагато рідше.

– заміна частин мови:

The results show the good correlation between REP and MTCl and high potential for monitoring for the ecosystems in the **mountain regions** using the combination of both indices [8, с. 5].

Результати проведених досліджень показують добру кореляцію між REP та MTCl і високий потенціал для моніторингу екосистем в гірських районах з використанням комбінації обох індексів [3, с. 33].

У цьому прикладі структуру N+N (mountain regions) замінено на Adj+N (гірські райони) у мові перекладу. Така заміна відбувається через використання іменникових структур для позначення характеристик іменника в англійській мові. В українській мові передача характеристик предмета здійснюється за допомогою підрядних речень або прикметникових конструкцій.

При перекладі геологічних текстів зустрічаються також терміни, які не мають відповідних еквівалентів в українській мові і через це викликають труднощі. Тому до безеквівалентної геологічної термінології можна віднести ті терміни, які позначають явища, що не представлені в понятійному апараті української геологічної сфери через низку причин.

Розглянемо способи перекладу безеквівалентних геологічних термінів використовуючи напрацювання Л. В. Савицької у сфері економіки [5, с. 253]. Безеквівалентні терміни у нашому випадку представлені одиничними прикладами. Під час їх перекладу використовуються такі прийоми:

1) вибір українського терміна з близьким значенням (*inventory data* може також перекладатися як *дані про наявну кількість, дані про запаси*);

2) транскрипція, транслітерація (*Sedimentogenesis – седиментогенез, Landsat – Ландсат*);

3) описовий чи роз'яснювальний переклад (*Medium Resolution Imaging Spectrometer – спектрометр з формуванням зображення із середнім дозволом*).

Отже, через відсутність відповідників, через розбіжності граматичної, синтаксичної і морфологічної побудов в англійській та українській мовах при перекладі геологічних термінів часто використовуються лексичні та граматичні трансформації. Безеквівалентні терміни перекладаються методом транслітерації, описовим методом і вибором близького за значенням терміна.

Перспективи у подальших дослідженнях пов'язані з комплексною розвідкою перекладацьких трансформацій та безеквівалентних термінів у текстах окремих макросистем геологічної термінології.

Література

1. Вергун В. І. Перекладна взаємовідповідність англійської та української освітньої лексики : Автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.16 / Л.І. Вергун / Київ: нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 20 с
2. Кульчицька А. О. Переклад термінів: матеріали Всеукраїнської конференції [Електронний ресурс] / А. О. Кульчицька. – Режим доступу http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2010/Philologia/68479.doc.htm
3. Лялько В. І. Класифікація земного покриття Карпат з використанням наземного хлорофільного індексу та позиції червоного краю за даними відеоспектрометра MERIS / В. І. Лялько, З. М. Шпортюк, О. І. Сахацький, О. М. Сибірцева // Український журнал дистанційного зондування Землі. – 2014. – № 1. – С. 30–34.
4. Рослий І. С. Професійна геологічна термінологія в україномовному перекладі / І.С. Рослий, М.І. Галабуда // Зб. наук. пр. Інституту геологічних наук НАН України. – 2010. – Вип. 3. – С. 95–98.
5. Савицька Л. В. Особливості перекладу англійських економічних термінів українською мовою / Л. В. Савицька // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди – 2013. – Вип. 35. – С. 252–257.
6. Galinski С. Terminology and specialized communication. The international conference on "Professional Communications and knowledge Transfer" (Vienna, 24–26 August 1998) / С. Galinski. – Vienna, 1998. Vol. 1. – 1998. – P. 117–131.
7. Labov W. Sociolinguistic Patterns / W. Labov. – Philadelphia : Univ. of Pennsylvania Press, 1972. – 344 p.
8. Shportyuk Z.M. Land cover classification in Ukrainian Carpathians using the MERIS Terrestrial Chlorophyll Index and Red Edge Position from Envisat Meris data. / A. I. Sakhatsky, O. N. Sibirtseva In. Proc. of Mid-Term Symposium ISPRS “, 8-11 May 2006

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, Малик Галина Дмитрівна.

Э.Т. Мирзаева
(Ташкент, Узбекистан)

ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

В последнее время, когда политические, экономические и социальные условия жизни диктуют приоритеты использования иностранного языка как средства общения, становится все более актуальным вопрос об изменении методики преподавания иностранного языка в вузах. С целью соответствия государственным требованиям, выдвигаемым к содержанию и уровню подготовки выпускников высших учебных заведений, возникает необходимость практически свободного владения устной и письменной иноязычной речью. Однако ограниченное количество учебных часов, выделяемых на изучение иностранного языка, представляет собой серьезную проблему. Изучение иностранных языков в вузе ставит своей целью практическое овладение языком, специфика которого определяется последующей профессиональной деятельностью.

В современной методике проблеме обучения иностранному языку в целях общения уделяется достаточно много внимания. Между тем, проблеме обучения грамматике иностранного языка в неязыковом вузе уделяется недостаточное внимание. Развитие грамматических навыков иноязычного

общения может привести к высокому уровню обученности студентов, что обеспечит им в дальнейшем возможность грамотного участия в деловых встречах, презентациях, поддержания контакта во время беседы, ведения телефонных переговоров и т.д.

Предпосылки для формирования методических основ обучения коммуникативной грамматике разрабатывались зарубежными и отечественными методистами в рамках коммуникативного подхода. Данный подход предполагает погружение студента в языковой процесс, что обеспечивает более естественную среду для восприятия иностранного языка, чем занятия с доминирующей ролью формальной грамматики. Тем не менее, существует опасность, что такой подход к обучению иностранному языку может привести к развитию грамматически неправильной формы речи. Как известно, формирование грамматической компетенции является неотъемлемой частью формирования языковой компетенции в целом. Однако в отечественной методической литературе коммуникативный подход применяется в основном для развития навыков устной речи, грамматический же аспект этого подхода разработан, недостаточно четко.

Работа со студентами-экономистами в неязыковом вузе убедительно показала, что:

- студенты испытывают затруднения при ситуативном использовании грамматических явлений;
- студенты не обладают достаточно развитыми навыками употребления грамматических форм;
- многие студенты научились использовать в речи только очень простые грамматические структуры, затрудняясь использовать элементы языка, делающее иноязычное высказывание естественным.

Возникающие проблемы можно разрешить, изучив теоретические предпосылки, связанные с механизмом формирования грамматических навыков и умений в учебном процессе. Необходимо изучение теоретических предпосылок, связанных с механизмом формирования грамматических навыков и умений. На практике необходима разработка комплекса эффективных дидактических приемов обучения коммуникативной грамматике.

Исследование грамматики в рамках коммуникативного подхода позволило сделать вывод, что грамматические явления изучаются и усваиваются не как отдельно взятые формы и структуры, а как комплекс средств выражения определенных мыслей, отношений, коммуникативных намерений, когда языковая и коммуникативная компетенция взаимосвязаны в речевом акте. Поскольку основной целью обучения языку является коммуникация, изучаемые грамматические явления ограничиваются ситуативными параметрами, учитывающими социальные, семантические и дискурсивные факторы. Формирование коммуникативной компетенции, обладающей внутренней структурой и предполагающей иерархические отношения между ее компонентами, включает формирование лингвистической компетенции, содержащей многочисленные аспекты лингвистических знаний, в том числе и грамматическую компетенцию. Исследование традиционных систем обучения, распределяющих грамматику по уровням языковой компетенции, основываясь на идеях о простоте и сложности определенных структур для обучаемых, представляется неаутентичным и нереалистичным с точки зрения коммуникативного подхода, так как грамматические структуры стремятся скапливаться вместе в определенные блоки в определенных типах коммуникации.

Уровни формирования коммуникативных навыков и умений разрабатывались в соответствии с требованиями, выдвигаемыми Советом Европы к программам обучения иностранным языкам, в основе которых лежит компетентностный подход к обучению. Специфика формирования коммуникативных грамматических навыков определяется методическими приемами и средствами. Анализ релевантных приемов и средств, применяемых для развития коммуникативной грамматической компетенции, позволил выделить и дать описание таким вариантам, как:

- приемы аудирования, рассказы, элементы драматургии, информационное неравновесие, игры с проблемно-ориентированными заданиями;
- средства – тексты, графические изображения (картинки, схемы, диаграммы), песни, поэзия.

Следует отметить, что традиционно обучение иностранному языку в неязыковом вузе было ориентировано на чтение, понимание и перевод специальных текстов, а также изучение проблем синтаксиса научного стиля. Сейчас необходимо думать о перемещении акцента в обучении на развитие навыков речевого общения на профессиональные темы и ведения научных дискуссий, тем более что работа над ними не мешает развитию навыков, умений и знаний, так как именно на них она и базируется. Устная речь в учебном виде должна пониматься как слушание или чтение, понимание и репродуктивное воспроизведение прослушанного или прочитанного в формах как устной, то есть диалогической или монологической, так и письменной речи. Таким образом, речь идет о реализации речевого акта говорения в процессе устной коммуникации между двумя или более лицами.

Говоря о системе упражнений, предваряющих устное общение, преподавателю необходимо помнить об их общем построении и дозировке трудностей: от одной трудности в одном упражнении до распознавания схожих по виду явлений, о цикличности повторения изучаемого материала в малых дозах в течение длительного времени, о доведении навыка до автоматизма, об усложнении упражнений и т.п. Хотя одним из главных и неперемных условий должна оставаться постоянная коммуникативная ориентированность их на устную речь в рамках конкретных речевых ситуаций учебно-научной сферы деятельности. Работая в неязыковом вузе, преподаватель иностранного языка должен хорошо знать особенности научных и экономических текстов по изучаемой специальности и по мере надобности знакомить с ними обучаемых. В первую очередь это наличие специальной терминологии, особой

общенаучной лексики, специфической служебной лексики, тех или иных сложных грамматических конструкций.

Следует иметь в виду, что обучение устной речи на иностранном языке, особенно по специальности в неязыковом вузе, – это сложный и трудоемкий процесс, так как в речи студента должны присутствовать элементы соответствующего текстового жанра, например научного стиля. Работа преподавателя облегчается тем, что речь эта может быть близка по многим параметрам положенному в основу обучения учебному тексту и иметь меньшее количество произвольных ситуативных возможностей. Многие "жизненные" ситуации можно "проиграть" в аудитории, когда студенты от тренировочных упражнений переходят к диалогу. Речь может идти о прослушивании, чтении, заучивании, пересказе диалогов, завершении их по заданной ситуации или языковому материалу и составлении их по тому или иному принципу свободно. Можно использовать полный или частичный обратный перевод и т.п. Главное состоит в умении вычленивть основную тему проблемы, в умении правильно описывать, формулировать, возражать, отрицать, искать причину и т.п. При развитии навыков устной речи на иностранном языке по специальности необходимо помнить, что монологический ее элемент не уступает диалогическому.

Как известно, в качестве одного из путей осуществления гуманитаризации образования в неязыковом вузе разрабатывается и реализуется технология обучения иностранному языку на основе использования потенциала этой дисциплины и применяемого коммуникативно-деятельностного подхода в сочетании с принципами лингвострановедения. Основными составляющими данного подхода стали следующие положения:

- учение рассматривается как активная, сознательная, творческая деятельность;
- в процессе обучения проявляется активность познающего субъекта;
- иностранный язык служит средством общения, в этом заключается его коммуникативность;
- изучение иностранного языка имеет общую коммуникативную ориентацию, направленность на конечный результат;
- овладение средствами иностранного языка направлено на практическое использование их в речевой деятельности;
- средствами иностранного языка можно воздействовать на партнера по общению и получать информацию;
- лингвострановедение рассматривается как способ изучения чужой культуры через язык, важный фактор воспитания у студентов чувства гражданственности, интернационализма, гуманизма, толерантности.

Иными словами, обучение иностранному языку должно строиться на разработанной лингво-педагогической модели организации проблемных задач в обучении иноязычному говорению, основанной на интеграции культурологического, личностно-деятельностного, проектного и проблемного подходов.

Литература:

1. Андронкина Н. М. Проблемы обучения иноязычному общению в преподавании иностранного языка как специальности // Обучение иностранным языкам в школе и вузе. СПб., 2001. С. 150-160.
2. Гуль Н. В. Подготовка студентов к чтению неадаптированной литературы // Лингводидактические проблемы обучения иностранному языку. СПб., 2001
3. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация .М.:Слово / SLOVO,2000.

Олена Немченко
(Мелітополь, Україна)

СИСТЕМА ОБРАЗІВ У РОМАНІ А.ЗЕГЕРС «СЬОМИЙ ХРЕСТ»

Як відзначив О. Галич, будь-який художній образ – це завжди віртуальна реальність, ілюзорний світ як складова частина художнього світу, створеного уявою письменника. При вивченні художнього світу письменника важливим є визначення не тільки змістового наповнення художніх образів, але і їхньої внутрішньої структури, особливостей утворення, динаміки, взаємозв'язків з іншими образами та компонентами художнього світу митця. Закономірності побудови художніх образів відображають своєрідність індивідуального стилю письменника і загальні тенденції літературного процесу.

До ейдологічної системи входять образи персонажів, образ автора, образ читача, образи природи, речей і оточуючого середовища (села, міста та ін.) тощо. [1, с.141]

В ейдології твору А. Зегерс ми визначаємо кілька типологічних рядів. За об'єктом зображення виділяються образи-персонажі, образи-речі (предмети побуту, інтер'єру тощо), просторові образи (зганьбована Німеччина, концтабір Вестгофен, Рейн, тощо). За функцією в організації сюжету образи поділяються на динамічні (ті, що беруть безпосередню участь у розвитку сюжетних ліній і мотивів, –Георг Гайслер, Валау та інші втікачі, і прибічники нацизму – Фаренберг, Бунзен, тощо.) і фонові (що створюють соціально-історичний і культурний фон, –(автор, друг і соратник головного героя Франц Марнет, та ін.).

Дія роману "Сьомий хрест" відбувається протягом семи днів, сама цифра "сім" дуже символічна у романі, оскільки річ йтиме о семи в'язнів які втекли з концтабору. Розповідь у романі починає вести безіменний в'язень стандартного, середнього "виправного закладу". Виразними штрихами письменниці відтворює жахливу дійсність Вестгофена. Безіменний в'язень не тільки розповідає про те, що відбувається

в Вестгофені, - він коментує дію. Він відкриває і завершує оповідання, попереджуючи читача, вже на початку про порятунок одного з втікачів. [2,с.17] Ганна Зегерс знову використовує тут апробований у попередніх творах прийом повідомлення про розв'язку вже в пролозі, з тим щоб зосередити увагу читача не на фіналі, а на перипетіях втечі.

Хід дії в романі "Сьомий хрест" обумовлюється зіткненням антифашиста і безлічі допомагаючих йому людей з уявною всесильною і всемогутньою владою. Романістка виводить на сцену небагатьох її представників, що займають аж ніяк не ключові позиції в нацистській ієрархії, "звичайних" фашистів, людей безпатологічних відхиленню психіці, і переконливо показує, як тісно пов'язані у громадській, людській практиці нацистська ідеологія, політика і моральний вигляд людей, які їх сповідують і здійснюють.

Одним із головних і яскравих прибічників фашизму був Фаренберг - нацист з середовища дрібних буржуа, хотів стати юристом, але не вистачило здібностей і розуму. "Замість того щоб займатися з батьком прокладкою труб, він віддав перевагу оновлюванню Німеччини, брати із штурмовиками маленькі містечка, в тому числі і своє рідне містечко, в якому він раніше вважався ледарем, обстрілювати робочі квартали, бити євреїв...". Ще з перших сторінок роману видно яка це людина: "*Dererste Kommandantein Narr gewesen, mitfurchtbaren, unvoraussehbareren Fällen von Grausamkeit. Fahrenbergwarimstandegewesen, unspötzlichallemzusammenschlagenzulassen...*"

Ще один претендент на господарювання над широкою масою – картинно-вродливий есесівець Бунзен, кумир провінційних панночок. Його тваринні інстинкти проявляються лише при вигляді чергової жертви: "*Bunzen – auf das Wunder der attraktiven jungen Mann, der Größe in Meter achtzig fünf Zentimeter...*". Коли в табір приводять одного з втікачів, побитого до невпізнання Бейтлера, вигляд Бунзена миттєво змінюється: "*Bunzen kannte seinen Kommandanten, erwußte, was jetzt nachkam. In seinem eigenen jungen Gesicht ging das vor, was immer dann vorging, wenn er wußte, was jetzt kam. In Bunzens Gesicht, dem die Natur die Züge eines Drachentöters gegeben hatte, odereines gewappneten Erzengels, entstand, indem sich die Nasenflügel ein wenig blähten, die Mundwinkel ein wenig zuckten, die furchtbarste Verheerung*". [3,с.36]

Наступний, не менш значущий образ – Циллі який більш за все на світі боїться втратити владу, університетом для якого стали казарми кайзерівської армії, а вищим авторитетом - лейтенант Фаренберг. Найжахливіше для нього, селянина, - повернення до землі, "*Die Rückführung zum Stamm, den Schwüngen, den Kindern*", до щоденної праці. Його тягне "туди, де нічого не треба ні закладати, ні прибивати". Він вірою і правдою служив реакції в 1918 році, угамовуючи повсталіх робітників, а потім закономірно опинився в рядах фашистів, оскільки він – "*für die Nation*", "*gegen die ganze Bande*", "*gegen die Regierung und gegen die Juden*".

Не зважаючи на те, що кожен з поданих образів відіграють велику роль в описанні роману, саме вони передають неабияку жорстокість, звірство і катування тієї влади, проте, треба зазначити, що письменниця дуже скупа на зображення їх лихих діянь та вона досягає не аби якого ефекту, показуючи кінцевий результат їх діяльності.

У фокус "Сьомого хреста" поставлено одного героя – Георга Гайслера і навіть одну подію (його втечу з концтабору). Всі оповідні лінії тягнуться до цього героя та цієї події і з них, так би мовити, виходять. Він не лише "втілення" певного ідейного задуму. Він жива істота, багатогранна, навіть суперечлива. Образ Георга-першого А.Зегерс образ комуніста, даний розгорнуто, в комплексі вчинків і внутрішнього розвитку. У спогадах його друга, Франца Марнета, автор дає його передісторію: "*der gewöhnliche Bursche aus der Arbeitsfamilie, lernte auf den Mechaniker, blieb ohne Arbeit, mochte den Fußball, sorgte für die Mädchen, immer wieder, die Sympathie austauschend*" [3, с.45]. Але в його характері А.Зегерс виділяє дві риси, обмежену потребу в праці і незадоволеність життям, прагнення до чогось значного, можливо, до того чого він ніколи не мав...: "*underwußte, daß ersofort bereit war zu sterben, wieder warnicht immer gelebt, aber immer zu leben gewünscht hatte; kühn und ruhig*".

Розповідь про те, що відбувається з Георгом в дорозі, супроводжується показом його внутрішнього життя. Іноді це зв'язкові думки, іноді - уривки думок, мрій про майбутнє спокійне і вільне життя: "*Wielange er auch über die Flucht gebrübelte, hatte wie viele winzige Einzelheiten er auch erwogen hatte und auch den gewaltigen Ablauf eines neuen Daseins, in den ersten Minuten nach der Flucht war er ein Tier, das in die Wildnis ausbricht, dieses Leben ist, und Blut und Haare lebend noch an der Falle*", спогадів, вражень, мрії про кохану, сни, внутрішні бесіди з друзями. Часом його охоплює страх, "точно рука, здаючи серце". Часом Георг під владою страху хочеться не бути людиною: "*Jetzt nur kein Mensch sein, jetzt Wurzelschlagen, ein Weidenstamm unter Weidenstämmen, jetzt Rinde bekommen und Zweig statt Arme*". Але почуття нерозривного зв'язку з партією, з товаришами по боротьбі живить і підтримує в ньому волю до перемоги, і він перемагає напади страху, приймаючи швидкі і правильні рішення.

Образи комуністів в романі - серйозна творча перемога письменниці. Її Ернст Валлау і Георг Гейслер - люди високої революційної ідейності, для яких боротьба за справу партії стала основою їх істоти, - змальовані яскраво, повнокровно, багатосторонньо. При цьому образ Валлау, старого випробуваного бійця, безпосередньо дан Ганною Зегерс тільки в сцені допиту після невдалої втечі. Про те, в письменниця подає кратку характеристики Валлау через думки і спогади Георга Гейслера: "*Plötzlich er blickte er im Gestrüpp Wallaus kleines, bleiches, spitznasiges Gesicht...*" Георг Гейслер згадує свого старшого товариша і подумки радиться з ним, бо для нього Валлау є зразком стійкості і мужності.

У Ганни Зегерс досить часто образ будується на контрасті зовнішнього і внутрішнього, і в даному випадку "негероїчний, непоказний" вигляд Валлау ще ерізкіше підкреслює його непохитність. Основні віхи життя робітника-комуніста прорисовуються питаннями слідчого: після кожного з них в пам'яті допитуваного

знову оживають подробиці минулого, і кожна його уявна відповідь - свого роду прощальний монолог, звернений до соратників по боротьбі, до нащадків.

Сцена допиту Ернста Валлаупобудована на передачі потоку свідомості героя, знаходиться на порозі смерті. Але якщо цей прийом у модерністів покликаний був в кінцевому рахунку показати слабкість людини перед силою обставин, то в романі "Сьомий хрест" з його допомогою підкреслена стійкість справи, якій він служить. "Крижаний потік мовчання" приголомшливо діє на слідчих і часових, підслуховуючих за дверима, укладеного відводять незломленого і непереможного. Письменниця використовує в цьому епізоді виразні деталі: "*Gesichts Vallaunichtblass, eshell... Im Zimmer bleibt sein Schweigen das istnichtim Begriff, zurückzutreten*". Переможеними опиняються ті, в чиїх руках величезна влада. [3, с. 78]

Зображення душевного життя Гейслера, як і інших героїв-втікачів, сповнене глибокого драматизму: вони показані в моменти прийняття найважливіших рішень, здатних круто змінити долю. Письменниці вдалося заглянути в самі глибини людської психіки, висвітити потаємні куточки душі. Вона не прагне зробити героїв краще, ніж вони є насправді.

Список використаних джерел

1. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури / За наук. ред. О. Галича. – Київ: Либідь, 2001. – 448 с.
2. Зегерс А. Сьомий хрест / А. Зегерс за ред. І. М. Дзюба. Київ: «Дніпро», - 1969. – 361 с.
3. Seghers A. Das siebte Kreuz / A. Seghers Frankfurt: «Luchterhand», - 1990. – 177s.

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент Жила Наталія Володимирівна.

**Оксана Пилипець, Леся Барилюк
(Львів, Україна)**

ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ В НЕМОВНОМУ ВНЗ

Від сучасного навчального закладу вимагається запровадження нових підходів до навчання, що забезпечують розвиток комунікативних, творчих і професійних компетенцій та стимулюють потребу майбутнього фахівця у самоосвіті на основі змісту та організації навчального процесу. Метою навчання іноземним мовам у вищих навчальних закладах є формування у студентів професійної комунікативної компетенції шляхом розвитку та вдосконалення усіх видів мовленнєвої діяльності: читання, говоріння, письма та аудіювання.

Однією з перепон, яка стоїть на шляху успішного оволодіння іноземною мовою в вищому немовному навчальному закладі, є недостатня, а інколи й відверто низька мотивація студентів до вивчення мови. Саме тому особливий інтерес представляють інтерактивні технології, метою яких є створення комфортних умов навчання, за яких кожен студент відчує свою успішність, інтелектуальну спроможність. В основу такого навчального процесу закладено співробітництво і продуктивне спілкування, спрямоване на спільне розв'язання проблем, формування здібностей виділяти головне, ставити цілі, планувати діяльність, розподіляти функції, відповідальність, критично міркувати, досягати значимих результатів. Тому, на нашу думку, потрібно більше активізувати процес навчання, використовуючи відповідні інтерактивні технології.

Термін „інтерактивна педагогіка” відносно новий: до наукового обігу його ввів у 1975 р. німецький дослідник Ганс Фріц. У своїх дослідженнях він визначив мету інтерактивного процесу – це зміна і поліпшення моделей поведінки його учасників. Аналізуючи власні реакції та реакції партнера, учасник змінює свою модель поведінки і свідомо засвоює її. Це дозволяє говорити про інтерактивні методи як процес інтерактивного виховання. Лінгвістичне значення слова «interactive», представлене в іншомовних словниках, розтлумачує поняття „інтерактивності”, „інтерактивного” як взаємодію, або того, що взаємодіє, впливає один на одного.

Інтерактивність у навчанні можна пояснити як здатність до взаємодії, навчання у режимі бесіди, діалогу, дії. Отже, у дослівному розумінні інтерактивним може бути названий метод, в якому той, хто навчається, є учасником, тобто здійснює щось: говорить, управляє, моделює, пише, малює тощо. Він не виступає лише слухачем, спостерігачем, а бере активну участь у тому, що відбувається, власне створюючи це явище [4, с. 85].

Н.С. Мурадова стверджує, що інтерактивне навчання – це навчання, заглиблене в процес спілкування. Для підвищення ефективності процесу навчання необхідна наявність трьох компонентів спілкування, а саме: комунікативний (передача та збереження вербальної і невербальної інформації), інтерактивний (організація взаємодії в спільній діяльності) та перцептивний (сприйняття та розуміння людини людиною) [3].

О. Пометун вважає, що інтерактивними можна вважати технології, які здійснюються шляхом активної взаємодії студентів у процесі навчання. Вони дозволяють на підставі внеску кожного з учасників у ході заняття спільною справою отримати нові знання і організувати корпоративну діяльність, починаючи від окремої взаємодії двох-трьох осіб поміж собою й до широкої співпраці багатьох [6, с. 7].

На нашу думку, сутність інтерактивного навчання полягає у взаємонавчанні, груповій формі організації освітнього процесу із реалізацією активних групових методів навчання для вирішення дидактичних завдань. Педагог при цьому виконує функції помічника в роботі, консультанта, організатора, стає одним із джерел інформації. Однак, студент і викладач виступають як рівноправні суб'єкти навчального процесу. Інтеракція виключає домінування будь-якого учасника, думки, точки зору над іншими, але має враховувати конкретний досвід та практичне застосування. Під час такого діалогового навчання студенти вчать критично мислити, розв'язувати складні проблеми на основі аналізу обставин і відповідної інформації, зважуючи альтернативні думки, приймати продумані рішення, брати участь у дискусії, спілкуватись з іншими людьми.

Вивчення інформації, особливостей її обробки, безумовно, має починатися з методами надання інформації, оскільки саме специфіка методів зумовлює подальшу технологію передачі та обробки інформації, можливості її використання в традиційному і відкритому навчанні. В зв'язку з цим, питання, пов'язані з ефективним поданням інформації і, в тому числі, навчального матеріалу, є одними з найважливіших проблем навчання. Розглядаючи психологічний вплив інформації на студентів, необхідно відзначити, що оптимальне подання інформації дозволяє їм приймати те чи інше рішення без звичайних довгих розмірковувань [1, с. 71].

Інтерактивні методи навчання надають широкі можливості для підвищення ефективності процесу навчання не тільки тому, що вони забезпечують одночасне використання кількох каналів сприйняття в процесі навчання, за рахунок чого досягається інтеграція інформації, що подається кількома органами відчуття. Вони надають змогу імітації складних реальних ситуацій і експериментів; дозволяють візуалізувати абстрактну інформацію за рахунок динамічного представлення процесів і т. п. Фактично ми маємо справу з принципом наочності в навчанні, який було розроблено давно, але він потребує подальшого наукового розвитку в нових умовах використання інтерактивних методів у навчанні.

Принцип інтерактивності полягає в процесі представлення інформації у відповідь на запит користувача, а також оцінку реакції студента. Однією з виключно важливих властивостей комп'ютера, якою не володіє жоден з навчальних засобів, є здатність взаємодіяти з людиною. Це означає, що у методистів з'явилася змога створювати адаптивні дидактичні матеріали, з якими студенти можуть працювати самостійно, в індивідуальному темпі, в заданій чи вільній послідовності, не відчуваючи багатьох труднощів самостійної роботи. Інтерактивність дозволяє, деякою мірою, керувати наданням інформації: студенти можуть індивідуально змінювати настройки, вивчати результати, а також відповідати на запити програми про конкретні побажання користувача. Вони також можуть встановлювати швидкість надання матеріалу і кількість повторень, що відповідають їх індивідуальним академічним потребам [8, с. 94]. Саме завдяки інтерактивності комп'ютера стало можливим використання технічних засобів для забезпечення самостійної роботи студентів.

Слід зазначити, що використання інтерактивних форм навчання під час вивчення іноземних мов в неможливому вузі буде ефективним, якщо зміст навчального процесу буде перегукуватися з майбутньою професійною діяльністю студентів. Викладач повинен зважати на рівень володіння мовою студентами, на рівень сформованості комунікативних навичок. Потрібно слідкувати, щоб теоретичні знання в процесі активного навчання ставали усвідомленими, щоб студент розвивав і удосконалював не лише знання з мови, а й міг пов'язувати їх з майбутньою професійною діяльністю.

Інтерактивний метод надає можливість вирішити комунікативно – пізнавальні задачі засобами іншомовного спілкування. Категорію „інтерактивне навчання” можна визначити як: а) взаємодію вчителя і учня в процесі спілкування; б) навчання з метою вирішення лінгвістичних і комунікативних завдань. Інтерактивна діяльність включає організацію і розвиток діалогічного мовлення, спрямованих на взаєморозуміння, взаємодію, вирішення проблем, важливих для кожного із учасників навчального процесу.

В системі інтерактивного навчання виділяють такі основні принципи методики співробітництва:

1) позитивна взаємозалежність – група досягає успіху за умови гарного виконання завдань кожним студентом;

2) індивідуальна відповідальність – працюючи в групі, кожен студент виконує своє завдання, відмінне від інших;

3) однакова участь – кожному студенту надається однаковий за обсягом час для ведення бесіди або завершення завдання;

4) одночасна взаємодія – коли всі студенти залучені до роботи [9, с. 36].

В процесі спілкування студенти навчаються:

- вирішувати складні задачі на основі аналізу обставин і відповідної інформації;
- висловлювати альтернативні думки;
- приймати виважені рішення;
- спілкування з різними людьми;
- приймати участь у дискусіях.

Сучасна комунікативна методика пропонує широке впровадження в учбовий процес активних нестандартних методів і форм роботи для кращого свідомого засвоєння матеріалу. У практиці виявили досить високу ефективність такі форми роботи: як індивідуальна, парна, групова і робота в команді.

Найбільш відомі форми парної і групової роботи:

- внутрішні (зовнішні) кола (inside/outside circles);

- мозковий штурм (brain storm);
- читання зигзагом (jigsaw reading);
- обмін думками (think-pair-share);
- парні інтерв'ю (pair-interviews) та інші [2, с. 14].

Наприклад, читання зигзагом означає такий вид діяльності, що включає поділ тексту на частини або використання різних текстів за тією ж тематикою. Уривки тексту роздають студентам для читання з подальшим обговоренням з метою виявлення змісту всього тексту або висловлювання різних точок зору щодо прочитаного.

Таким чином, всі вище згадані форми інтерактивного навчання ефективні в тому випадку, якщо поставлена проблема попередньо обговорювалась на заняттях і студенти мають певний досвід і думки, набуті раніше в процесі навчання.

Викладач також має враховувати той факт, що теми для обговорення не повинні мати обмежений характер. Однією з особливостей інтерактивних форм навчання є те, що вони мотивують студента не лише висловлювати власну точку зору, але й змінювати її під аргументованим впливом партнерів у процесі спілкування.

Серед визначених переваг інтерактивного навчання слід виділити наступні:

- 1) встановлення дружньої атмосфери і взаємозв'язків між учасниками спілкування;
- 2) студенти мають можливість бути більш незалежними і впевненими в собі;
- 3) викладач заохочує студентів до співпраці, підбадьорює їх, вони не бояться робити помилки;
- 4) студенти отримують можливість подолати страх перед мовним бар'єром;
- 5) викладач не домінує;
- 6) кожен студент залучений до роботи; має певне завдання;
- 7) слабкі студенти можуть отримати допомогу від більш сильних;
- 8) студенти можуть використовувати свої знання і досвід, набуті раніше.

Таким чином, новітні методи навчання іноземних мов сприяють одноразовому вирішенню проблем комунікативного, пізнавального та виховного характеру: розвивати уміння і навички спілкування, встановити емоційний контакт із студентами, навчити їх працювати в команді, зважати на думки і висловлювання інших.

Як показує попередній досвід, використання зазначених методів навчання знімає нервову напругу студентів, змінює форми діяльності, привертає увагу до основних питань уроку.

Отже, виходячи з вищесказаного, ми можемо зробити висновок, що вивчення і застосування на практиці інноваційних методологічних підходів надають можливість викладачам іноземної мови впровадити та удосконалити нові методи роботи, підвищити ефективність навчального процесу і рівень знань студентів.

Література:

1. Давыдов В.В. Психологические основы организации учебной деятельности, опосредованной использованием компьютерных систем / В.В. Давыдов // Психологическая наука и образование. – 1996. – № 2. – с. 68-72.
2. Комунікативні методи та матеріали для викладання англійської мови. (Communicative methods and materials) / Перекл. і адапт. Л.В. Биркун. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 49 с.
3. Мурадова Н.С. Коммуникативносвязующая роль культуры общения студентов технических заведений в интерактивном обучении. [Електронний ресурс]/Режим доступу:<http://www.ostu.ru/conf/ruslang2004/trend2/muradova.htm>.
4. Організація навчально-виховного процесу. З досвіду роботи вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації./ Ред.Салмай Н.М., Цибенко Н.В. – Випуск 10. – 2007. – с. 80-95.
5. Полат Е.С. Теоретические основы составления и использования системы средств обучения иностранному языку для средней общеобразовательной школы. Автореф. докт. диссертация. - М., 1988. – 55с.
6. Пометун О., Пироженко Л. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід. – К., 2002. – 136 с.
7. Пометун О., Пироженко Л. Сучасний урок: Інтерактивні технології навчання. – К., 2004. – 192 с.
8. Фролова Н.Х. Возможности мультимедийных технологий: (тезисы) /Н.Х. Фролова // Высокие технологии в педагогическом процессе: тезисы докладов Регион. науч.-практ. конф. – Н. Новгород: ВГИПИ, 2000. – с. 92-96.
9. Celce – Hurcia, H., ed (1991). Teaching English as a Second or Foreign Language. Heinle L Heinle Publishers. Boston, Massachusetts

**Володимир Прач
(Львів, Україна)**

СЕМАНТИЧНІ ДИФЕРЕЦІЙНІ ВЛАСТИВОСТІ СЛОВА ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ

В роботі ставиться завдання уточнити окремі аспекти значення слова як знака, взаємовідношення знака з референтом та значенням слова.

Будемо виходити з наступної аналогії: навряд чи можна знайти двох людей, що мають однаковий почерк, але люди одного і того ж мовного колективу будуть легко розрізнати всі літери, хоч вони у кожного відрізняються конкретним почерком. Це стало можливим через певні відмінні ознаки, за якими кожна буква алфавіту рішуче відрізняється від інших букв в наборі і їх не можна перепутати, як, наприклад, В, О і А, С, і т.д. І незалежно від їх можливого розміру, форми або кольору, це є несуттєво в процесі ідентифікації, протиставляючи, скажімо, D, до Q.

Крім того, мовні звуки вимовляються кожним носієм мови його своєрідним голосом і манерою таким чином, що неминуче відрізняється від інших людей, але вимова є так само зрозумілою, бо мовні звуки також визначаються релевантними відмінними рисами. У цьому протиставленні фактичний голос конкретної людини з його особливостями не має ніякого значення і не може бути незрозумілим елементом. Якщо порівнювати, наприклад, голосні та приголосні, то сам голос певної людини із своїми особливостями не має значення і не може служити диференційною ознакою "голосних" на відміну від "приголосних". Приголосні надалі диференціюються як "дзвінкий" та "глухий".

Загалом, будь-який об'єкт дійсності може мати кілька відмінних особливостей, але в більшості випадків не всі з них використовуються для розрізнення між двома об'єктами, що мають деякі інші спільні риси, як от літери Б і Г.

Під час комунікації носій мови для вираження думки використовує ті слова, які є необхідними у відповідній ситуації. І хоча в різних контекстах смислове навантаження одного і того самого слова різне, це, як правило, не перешкоджає однозначному розумінню значення даної лексичної одиниці в конкретному контексті.

Називаючи будь-який об'єкт, мовець виділяє в ньому уже відому йому ознаку, за якою названий об'єкт порівнюється з відомими об'єктами і тим самим протиставляється іншим відмінним від нього об'єктам певного класу. Ознаки називання поняття/об'єкта (а не сам об'єкт/поняття) входять у значення слова. Отже, значення слова – це мінімальний, відносно незмінний інваріантний семантичний зміст слова в плані мови. Це відношення знака до предмета, який позначається цим знаком через відношення цього знака до вираженого ним мисленого образу. Останній представляє поняття даного предмету і функціонує в процесі діяльності індивіда в певній знаковій ситуації.

В об'єктивній дійсності існує велика кількість різноманітних об'єктів, явищ, дій, якостей тощо. Діючи на почуття людини, кожний конкретний матеріальний прояв відображається у свідомості, дістає ніби свій відповідник у вигляді певного образу.

Дякуючи вміну мислити логічно, людина порівнює явища, предмети, визначає аналогії, відмінності, і таким чином проводить між ними певні логічні паралелі, тобто узагальнює, класифікує їх. Подібні за своєю суттю предмети утворюють певні групи. Головні релевантні ознаки предметів, що входять у відповідні групи і роблять предмети подібними один до одного, і разом з тим відрізняють від предметів інших груп, фіксуючись у свідомості людини, утворюють один загальний концепт.

Кожне слово в своєму значенні завжди має набір таких сем, які існують у вигляді семантичних диференційних властивостей у всіх сполученнях цього слова, хоча їх визначення іноді представляє значні труднощі.

Кожен народ не завжди вибирає однакову сему для називання одного і того ж поняття. Ідеться про те, що українці „чистять зуби“, росіяни „чистят“, англійці також їх чистять (clean/brush), в той час, як поляки їх „миють“ (myć zęby).

Українське слово „чистити“ в своєму значенні має таку основну комунікативну диференційну ознаку, як „робити чистим що-небудь, видаляючи плями, пил, бруд, домішки“ і т. ін. Українське слово „мити“ має таку ж саму ознаку серед ряду інших. Звідси, як українці (росіяни, англійці), так і поляки, виконують ту ж саму дію, називаючи її іншим словом, синонімом. А синонімами вважаються слова, які в семантичному значенні мають хоча б одну спільну диференційну ознаку. У мові є дуже мало слів в яких всі диференційні ознаки співпадають. Такі слова називаються власне синонімами.

Розглянемо декілька прикладів.

A tooth of a man – a tooth of a blade . Комунікативно-релевантні признаки одного об'єкта виявляються в об'єкті іншої формації – признаками такої структури будуть певна форма і призначення.

Комунікативно-релевантні признаки тотожних понять в різних мовах можуть бути різними, тому переклад термінів обов'язково включає і подміну признаків структури, якщо вони відрізняються:

a dead person – мертва людина (no longer alive);

a dead idea – “мертва” ідея (no longer believed in or aimed for);

a dead language – мертва мова (no longer spoken);

Іноді поняття може бути виражене одним словом, проте досить часто поняття існує як щось настільки невизначене і неконкретне, що виразити його одним словом неможливо. Тоді це явище можна виразити описовим способом.

A dead art form – артистична форма, що не використовується (no longer practiced or fashionable);

Контекстуальну характеристику слова можна представити як “загальні ознаки поняття плюс контекстуальні ознаки”. Взяті разом, вони утворюють смисл даного слова, який залежить від контексту і є певною інформацією, що виникає в уяві носія мови як реакція на сприйняття знака в певному оточенні чи контексті.

Смисл слова є більш конкретним ніж значення, він несе більше інформаційне навантаження. Абстрагуюча природа значення є однією з властивостей знака і саме ця його особливість забезпечує його

цілісність, відповідність самому собі.

A diamond of the first water – актуалізується диференційний признак “прозорість”;

tree water – сік (прозорість не є основною в структурі слова “water”);

Абстрагуюча природа значення є однією з властивостей знака і саме ця його особливість забезпечує його цілісність, відповідність самому собі, своєму статусу у певній ситуації.

A bare man – гола людина (**not covered with clothes**);

bare branches – голі гілки (**not covered with leaves**);

bare-headed – з непокритою головою (**not wearing anything to cover your head**);

Результати дослідження дозволяють зробити такі висновки:

1. При номінації понять використовуються семантичні диференційні властивості або в сукупності, але частіше як окремі елементи. Поєднання інваріантних властивостей структури зі змінними властивостями субстанції породжує різні смисли слова в плані мовлення.
2. При номінації понять дуже часто в різних мовах використовуються різні семантичні ознаки, що може привести до певних труднощів при перекладі.

Література:

1. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. A S Hornby. Sixth edition-1540 p.

Khrystyna Rybchak
(Lviv, Ukraine)

SEMANTIC PECULIARITIES AND MOTIVATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS CONTAINING THE WORD “NOSE” IN UKRAINIAN AND ENGLISH

The article deals with phraseology and phraseological units, which are exclusive and particular for every language. Phraseology is a notion of high importance in language investigation as it reflects special features of the language, culture, history, mentality and peculiarities of language speakers. Phraseology is the linguistic subdiscipline of lexicology that studies and classifies set expressions (phraseological units in the broadest sense).

Phraseological unit or an idiom is a phrase or expression whose total meaning differs from the meaning of the individual words. Idioms come from language and generally cannot be translated literally (word for word). Foreign language students must learn them just as they would learn vocabulary words. An idiom is a common word or phrase with a culturally understood meaning that differs from what its composite words' denotations would suggest. The term PU embraces a wide range of word formations ranging from stable word combinations to composite sentences/proverbs.

The term motivation is used to denote the relationship existing between the phonemic or morphemic composition and structural pattern of the word on the one hand and its meaning on the other. There are three main types of motivation: phonetical, morphological, semantic.

Phonetical motivation is used when there is a certain similarity between the sounds that make up the word, e.g. *buzz*, *cuckoo*, *giggle*. Morphological motivation – the relationship between morphemic structure and meaning. That is motivation is established etymologically. Semantic motivation is based on the co-existence of direct and figurative meanings of the same word within the same synchronous system.

“Traditionally phraseological units are defined as non-motivated word-groups that cannot be freely made up in speech, but are reproduced as ready-made units. It is a group of words whose meaning cannot be deduced by examining the meanings of the constituents” [4, 99]. The essential features of phraseological units are: lack of semantic motivation, lexical and grammatical stability.

According to the type of motivation three types of phraseological units are suggested: phraseological fusions, phraseological unities and phraseological combinations.

Phraseological fusions represent the highest stage of blending together. The meaning of components is completely absorbed by the meaning of the whole, by its expressiveness and emotional properties.

Phraseological unities are much more numerous. They are clearly motivated. They provide the possibility of synonymic substitution, which can be only very limited. Some of these are easily translated and even international.

The phraseological combinations, are not only motivated but contain one component used in its direct meaning while the other is used figuratively: *meet the demand*, *meet the necessity*, *meet the requirements* [1].

In order to collect PUs for the following research 5 Ukrainian and 8 English dictionaries have been used. During the process of overall selection regardless of etymology, field and varieties of English I have gathered English PUs amounting to 64 and Ukrainian PUs amounting to 43, it is 64.2% and 35.8% respectively. The criteria of selection of PUs containing the word “nose” are based on the approach suggested by Havryna S.H. According to this approach PU embraces different types of word formations ranging from stable word combinations to composite sentences/proverbs.

To classify collected PU taking into consideration the level of motivation we have to analyze their meaning. Speaking about meaning it would be useful to mention the notion of seme. Seme, the smallest unit of meaning recognized in semantics, refers to a single characteristic of a sememe which is a semantic language unit of meaning, correlative to a morpheme. According to the Macmillan Dictionary [6], nose is the part of your face

above your mouth that you use for smelling and breathing. Semes of the word “nose” reveal biological functions of “smelling” and “breathing”.

Traditionally PU is defined as non-motivated when the meaning of it cannot be deduced by examining the meanings of the constituents. The essential features of such PUs are a lack of semantic motivation and lexical and grammatical stability, e.g. *АЖ НОСОМ БАНЬКИ ДМЕ* (дуже, надто); *ВИСІТИ НА НОСІ* (бути дуже близьким щодо часу здійснення); *put sb's nose out of joint* (to upset or annoy sb, especially by not giving them enough attention); *get up sb's nose* (to annoy sb). Non-motivated PUs suggest the highest degree of blending together. V.V. Vinogradov refers to PUs of this type as phraseological fusions.

24 PUs out of 64 Ukrainian PUs and 15 PUs out of 43 English PUs containing the word “nose” have appeared to be non-motivated. Thus, 34.9% of English PUs and 37.5% of Ukrainian PUs containing the word “nose” can be considered as phraseological fusions. In both languages the results confirm the theoretical statement claiming phraseological fusions to be less frequent than the other type.

The meaning of components of phraseological fusions is completely absorbed by the meaning of the whole, by its expressiveness and emotional properties. Phraseological fusions are specific for every language and do not lend themselves to literal translation into other languages. However, in terms of statistics Ukrainian and English are practically equal concerning the percentage of PF among PUs containing the word “nose”.

Phraseological unities are considered to be motivated if the emotional quality is based upon the image created by the whole as in *БАЧИТИ ДАЛІ СВОГО НОСА* (передбачати події, наслідки, бути далекоглядним); (as) *plain as the nose on your face* (very obvious). Another characteristic of the type is the possibility of synonymic substitution, which can be only very limited, e.g. *poke/stick your nose into sth* (to try to become involved in sth that does not concern you). Some of these are easily translated and even international, *under sb's nose* – *ПІД (перед) [САМИМ] НОСОМ*. V.V. Vinogradov refers to PUs of this type as phraseological unities.

40 PUs out of 64 Ukrainian PUs and 21 PUs out of 43 English PUs containing the word “nose” have appeared to be motivated. Thus, 65.1% of English PUs and 62.5% of Ukrainian PUs containing the word “nose” are considered phraseological unities. The results confirm the theoretical statement claiming phraseological unities to be more frequent than the other type.

The meaning of components of phraseological unities can be conferred due to the generally created image. The statistics shows that Ukrainian and English are practically equal concerning the percentage of phraseological unities among PUs containing the word “nose”.

During the contrastive analysis of the level of motivation it was discovered that there exist some groups of PUs containing the word “nose” which are connected by synonymic relation and tend to represent similar concept. A concept is a general idea derived or inferred from specific instances or occurrences; something formed in the mind; a thought or notion.

Ukrainian PUs with the word “nose”	English PUs with the word “nose”
Pride/ arrogance	
ГНУТИ (дерти, задирати і т. ін.)/ЗАГНУТИ (задерти) КИРПУ (носа, ніс) ДЕРТИ НОСА (голову) [ВГОРУ] ПІДНІМАТИ (підіймати, підносити і т. ін.) / ПІДНЯТИ (підійняти, піднести і т. ін.) [ДОГОРИ] НОСА (ніс)	stick one's nose up in the air turn your nose up at sth with your nose in the air
НЕ ДАВАТИ / НЕ ДАТИ СОБІ ПО НОСІ ГРАТИ МУХИ В НОСІ ГРАЮТЬ ВЕРНУТИ (відвертати) НІС [ДО] НОСА [Й] КОЦЮБОЮ (кочергою) НЕ ДІСТАТИ ПИНДЮЧИТИ НІС	look down your nose at sb/sth toffee-nosed snot-nosed
Curiosity/interference	
ВСТРОМЛЯТИ (сунути)/ВСТРОМИТИ (всунути) [СВОГО] НОСА ([свій] ніс) СОВАТИ (тикати, пхати і т. ін.) / ТКНУТИ [СВОГО] НОСА ТИКАТИ (тицяти) [СВОГО] НОСА В ЧУЖИЙ ГОРОД	poke/stick your nose into sth
Remark: the difference in quantity of PUs denoting the concept Curiosity/interference is likely to reflect the mentality of different nations. Ukrainians tend to be curious and nosy in comparison to English speaking people.	
Non-interference/ avoiding	
ВЕРНУТИ (відвертати) НІС (носа, фізіономію, зневажл. рило, пику) І НОСА (очей) НЕ НАВЕРТАТИ / НЕ НАВЕРНУТИ НЕ ТВОГО (мого, його і т. ін.) РОЗУМУ (ума, носа) ДІЛО НЕ ПОКАЗУВАТИ (не являти, не потикати і т. ін.) / НЕ ПОКАЗАТИ (не явити, не поткнути і т. ін.) НОСА НЕ ПОТИКАТИ НОСА	get one's nose out of someone's business keep your nose clean keep your nose out of sth
Nearness/closeness/obviousness	
ПІД (перед) [САМИМ] НОСОМ	under sb's nose

	in front of one's nose
ВИСІТИ НА НОСІ З-ПІД (з-перед) [САМОГО] НОСА НА НОСІ НІС У НІС (до носа)	(as) plain as the nose on your face
Sadness/ disappointment/ unsuccess	
ВЗЯТИ ДУЛЮ (ПІД НІС) ВІШАТИ (хнюпити, опускати) / ПОВІСИТИ (похнюпити, опустити) НОСА (ніс) ЛИШИТИСЯ (залишитися, остатися і т. ін.) З НОСОМ ОРАТИ НОСОМ	it's no skin off my, your, his, etc. nose (informal) put sb's nose out of joint

The semantic analysis of PUs with the word “nose” by investigating concept that they represent has resulted in the following: 1) basically PUs with the word “nose” are used to express similar concepts in English and Ukrainian; 2) there are more synonymic PUs with the word “nose” in Ukrainian to denote a single concept than those in English; 3) in comparison with Ukrainian, the word “nose” does not have a semantic meaning “Person”, e.g. З НОСА, СИНИЙ НІС.

Judging from the semantic field of the word “nose” there exist divergent mentality, history, traditions and associations among people of different nations because all of these components are somehow reflected in language.

References:

1. Арнольд И.В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика ее исследования. – Л.: Просвещение, 1966. – 192 с.
2. Білоноженко В.М. Словник фразеологізмів української мови. – К: Наукова думка, 2003. – 800с.
3. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Издательство «Высшая школа», 1996. – 381 с.
4. Babich H.N. Lexicology : A Current Guide. – Moscow, Flinta: Nauka, 2008. – 200 p.
5. Cowie A.P. Phraseology. Theory, Analysis, and Applications. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – 129 p.
6. Macmillan Dictionary and Thesaurus online [Electronic resource]. <http://www.macmillandictionary.com/>
7. Oxford Advanced Learner's Dictionary of current English, 7th edition. Oxford University press, 2006. – 1715 p.

Науковий керівник:

асистент кафедри ПЛ, Матковська Олена Йосипівна.

Khrystyna Rybchak
(Lviv, Ukraine)

SEMANTIC AND SYNTACTIC FEATURES OF TRANSLATING ENGLISH HEADLINES OF JOURNALISTIC GENRE TO THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article deals with peculiarities of English headlines and their translation to Ukrainian. A headline is a notion of high importance in language investigation as it reflects special features of the language and journalistic genre.

The journalistic genre of every language possesses some distinctive features. It is due to some historical circumstances that English headlines and in peculiar English headlines of the journalistic genre have certain features so they often appear to be a challenge for translators.

English journalistic genre may be defined as a system of interrelated lexical, phraseological and grammatical means which is perceived by the community as a separate linguistic unity that serves the purpose of informing and instructing the reader.

Syntactically headlines are very short sentences or phrases of a variety of patterns: 1. Full declarative sentences; 2. Interrogative sentences; 3. Nominative sentences; 4. Elliptical sentences; 5. Sentences with articles omitted; 6. Phrases with verbals; 7. Questions in the forms of statements; 8. Complex sentences; 9. Headlines including direct speech.

The headline is not only a mere title or a label, but a precise, brief, concrete conveyance of information. Newspaper headlines should be brief, eye catching and impacted yet they are memorable and effective.

Headlines fall into three categories. The first one is the headline that uses the Present tense to indicate that someone has done something. The second is the headline that uses the Past participle to show that something has been done. And finally, there is the headline that uses the infinitive to show that something is going to happen.

News headlines have four functions: summarizing the news content, attracting readers' attention, commenting on the news and dressing up the page. Obviously not all the headlines can achieve all the four functions, but they always work towards these functions.

Linguistic features will be described in four aspects: the lexical features, the rhetorical features, the grammatical features and the features of the usage of punctuation. Lexical features encompass use of midget

words, clipped words and initialisms. Using rhetoric can make the news more interesting and more vivid. Rhetorical features imply use of metaphor, rhyme, antithesis, hyperbole, euphemism, epithet [3]. There are three grammatical features. First, news headlines often omit some unimportant words, such as articles, conjunction words “and”, copula and auxiliary verb. Second, present tense is used instead of almost all the other tenses. Third, as to the voices in headlines, active voices are dominant.

In order to collect English headlines for the research 4 quality and the most influential USA and UK periodicals and one the most popular UK news website have been used, namely: The Economist, The Financial Times, The New York Times, The Wall Street Journal and BBC news.

During the process of overall selection regardless of field and thematic of headlines I have gathered 100 English headlines of journalistic genre. To organize the database for the research I have translated the selected headlines from English to Ukrainian.

Lexical features. 19 out of 100 headlines have appeared to contain midget words, clipped words or initialisms (MWs, CWs and Is accordingly. The number of MWs, CWs and Is which are found in these sentences is equal 22.

Nine midget words have been revealed: a study=a research, dos and don'ts=the rules of conduct, to seek=to search for, eating=nourishment, cure=medicine, drugs=medicaments, ally=incorporate, to rise=to increase, find=reveal. This number makes up 40.9% of the general quantity of MWs, CWs and Is.

The MWs are not necessarily preserved while translating to the Ukrainian language. *E.g. India's Gold Demand Rises 15% — Попит на індійське золото зріс на 15%. Healthy Eating Becomes a Luxury in EMs — У країнах з перехідною економікою здорове харчування стало розкішшю.*

Four out of 22 words appeared to be clipped words. These words are: pro=professional, vs=versus, ads=advertisements, pharma=pharmaceutical industry. CWs are usually not preserved in the Ukrainian language as far as headlines in Ukrainian newspapers tend to be more formal. *E.g. Big Pharma Risks Backlash on Antibiotics. — Великі фармацевтичні компанії наважилися відмовитися від антибіотиків.* Although, this is not the rule. *E.g. Mobile Operators Plan to Block Ads. — Мобільні оператори блокуватимуть рекламу.* ‘Рекламу’ sounds more natural than ‘рекламні оголошення’.

Nine initialisms have been found: IMF, USA, AIDS, NASA, EMs (emergent markets), D.E.A. (Drug Enforcement Agency), E.U., Libor (London Inter Bank Offering Rate), NATO. While translating English initialisms to Ukrainian we should consider whether an initialism is familiar to a Ukrainian reader or not. If an initialism is universally known or generally accepted, it is more natural to translate it into Ukrainian as a corresponding initialism. *E.g. NATO Ministers Unite... in Song. — Міністри НАТО об'єдналися ... у пісні.* Otherwise an initialism has to be decoded. *E.g. Healthy Eating Becomes a Luxury in EMs. — У країнах з перехідною економікою здорове харчування стало розкішшю.*

Rhetoric features. 15 out of 100 headlines appeared to be stylistically marked. This number makes up 15% of the general quantity of the headlines selected for the research. In these headlines eight stylistic devices or figures have been used, namely hyperbole, rhyme, epithet, antithesis, metaphor, euphemism, allusion and alliteration. In 12 out of 15 cases it has been possible to preserve a stylistic device. *E.g. Wearable Technology Thrives on Campus. — На території гуртожитків процвітають натільні технології.* In some cases it is very difficult and even practically impossible to find an equivalent chiefly when a stylistic device is based on phonology, e.g. rhyme and alliteration.

Syntactic structure classification. 20 out of 100 English headlines appeared to be full declarative sentences. In most cases this type of sentence can be easily translated to Ukrainian. The Ukrainian sentence will have the same or rather similar syntactic structure that is natural for a Ukrainian reader. *E.g. Healthy Eating Becomes a Luxury in EMs. — У країнах з перехідною економікою здорове харчування стало розкішшю.*

10 out of 100 English headlines are interrogative sentences as far as their syntactic structure is concerned. This type of headlines should be translated into Ukrainian in the form of question. *E.g. What Happens After We Die? — Що відбувається після того, як ми помираємо?*

23 headlines appeared to be represented by nominal sentences. A translation of such a type of English sentences does not create peculiar difficulties. In 21 out of 23 headlines the syntactic structure is preserved. *E.g. The Democrats' Baffling Behavior. — Незбагненна поведінка членів демократичної партії США.* Although there are 2 examples where during translation the syntactic structure of the heading is changed from a nominative sentence to a full derivative sentence. *E.g. Google Search Changes. — Google змінює алгоритми пошуку.*

18 out of 100 English headlines appeared to have the structure of elliptical sentence. The peculiarity of translating such type of headlines is that the syntactical structure of a sentence changes, namely from an elliptical sentence to a full derivative sentence. *E.g. Father Guilty Of Murdering 4-Year-Old Daughter. — Батька визнали винним у вбивстві 4-річної доньки.* Although, in some cases the structure of elliptical sentence may be preserved:

1) By proving a full equivalent. *E.g. Eurozone Economy Improves, but Finland and Greece Stumble. — Економіка Єврозони переживає зріст, а Фінляндії і Греції — спад.*

2) With the help of translation transformation and punctuation devices. *E.g. Shorter People at Greater Risk of Heart Problems, Study Finds. — Британські вчені: низький зріст небезпечний для серця.*

In 10 out of 100 English headlines articles are omitted. As far as in the Ukrainian language there is no such a functional part of speech as article, no particular transformations of methods are usually applied during the process of translation.

In the English language, there are 3 types of verbals: the gerund, the infinitive and the participle [1]. 13 out of 100 headlines appeared to contain verbals, namely 9 infinitives, 3 gerunds and 1 participle. Headlines

containing gerunds and participles are translated to Ukrainian as would ordinary sentences containing these types of verbals be translated. Although infinitives perform special function. The infinitives are used in English headlines to denote future tense. *E.g. Dollar Drop to Hit Asian Markets. — Падіння долара вдарить по азійських ринках.*

6 out of 100 headlines are questions in the form of statement. The English headlines with such a structure are translated to Ukrainian without difficulties. *E.g. Why In-Flight Food Tastes Weird. — Чому їжа в літаку смакує дивно.*

3 out of 100 headlines appeared to be represented by complex sentences. If a headline is in a form of complex sentence, it is usually represented in the Ukrainian language as a complex sentence as well. *E.g. Study Asks if Carrot Or Stick Can Better Help Smokers Stop. — Дослідження: що більше допоможе кинути курити, батіг чи пряник.*

Only one sentence of the overall selection includes direct speech. *E.g. The Path to 'Today, I Announce ...' — Шлях в президентське крісло.* There exist two appropriate ways of translating such sentences to the Ukrainian language:

- 1) To preserve direct speech in a translation
- 2) To render the meaning of the English headline as indirect speech

Omission. In English headline different parts of the sentence can be omitted, namely articles, conjunctions, auxiliary words and even verbs.

10 out of 100 headlines have appeared to omit an auxiliary word. This number makes up 10% of the general quantity of the headlines selected for this research.

When an auxiliary word is omitted, the full construction should be restored and only after it the headline can be translated. *E.g. Third Mexican Candidate Murdered. — The third Mexican candidate is murdered. — У Мексиці вбили третього кандидата у президенту.*

In this case the main verb is omitted. *E.g. Father Guilty Of Murdering 4-Year-Old Daughter. — A father is found guilty of murdering his 4-year-old daughter. — Батька визнали винним у вбивстві 4-річної доньки.*

Tense. Forms of tense are of great importance in English headlines. As we have mentioned before, the infinitive serves to render the future tense of English headlines. The research revealed that interrogative sentences and questions in the forms of statements, are written in the present simple tense. While translating a headline, presented by the mentioned syntactic structures, to Ukrainian a translator should not change the form of tense. *E.g. How Safe is Your Password? — Наскільки безпечний твій пароль? How to Nap Like a Pro. — Як дримати професіонально.*

28 headlines appeared to be written in the Present simple tense. 10 of them denote present tense that is not changed while translating to Ukrainian. This number makes up 36% of all the headlines written in the form of Present simple tense. We can notice that in these headlines verbs of the Present simple tense denote continuous actions. *E.g. Five Billion People 'Have No Access To Safe Surgery'. — П'ять мільярдів людей не мають доступу до безпечної хірургії.*

18 out of 28 headlines written in the form of Present simple tense are translated to Ukrainian by changing the form of tense to that one of the past. This number makes up 64% of all the headlines which are written in the form of the Present simple tense. This method is employed when a verb denotes one-time action that have already happened. *E.g. Citigroup Closes Exclusive Credit Program. — Банківська та фінансова корпорація Citigroup закрила ексклюзивну кредитну програму.*

The analysis reveals that when translating English headlines to Ukrainian the Present simple tense may be preserved or changed to the past tense. Therefore, a translator should read the article before translating a headline in order to define whether a verb refers to the present or the past action.

References:

1. Кармишева І. Д. Контрастивна грамати́ка англійської та української мов: навч. посібник. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2008. – 300 с.
2. Коптілов В. В. Теорія і практика перекладу / В. В. Коптілов. – К. : Вища шк., Вид-во при Київ. ун-ті, 2001 – 166 с.
3. Хомицька І. Ю. Контрастивна стилістика англійської та української мов: навч. посібник / І. Ю. Хомицька. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. – 292 с.
4. Dor Daniel. Newspaper headlines as relevance optimizers // Journal of Pragmatics. – Tel Aviv, 2003. – Vol. 35. – P. 695-721.
5. Dijk van Teun A. News Analysis. Case studies of international and national news in the press. - New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1988. – 342p.

Науковий керівник:

доцент кафедри ПЛ, Бордюк Людмила Володимирівна.

Марія Савченко
(Мелітополь, Україна)

СЛЕНГ В АМЕРИКАНСЬКІЙ ОФІЦІЙНІЙ ПРЕСІ

Постановка проблеми. В наш час сленг – це одне з найбільш цікавих явищ сучасної лінгвістики. З одного боку, він сприймається як дещо чуже мові, не притаманне інтелігентній людині, а з іншого боку, на

сьогоднішній день можна спостерігати «емансипацію» сленгової лексики в усіх сферах людської діяльності. Ми бачимо, що сленг використовується на радіо і телебаченні, в пресі та друкованій літературі, в Інтернеті, не кажучи вже про усне мовлення людей різного віку та різних соціальних груп., адже сленг – це особлива мова, яка здатна передавати думки глибше, гостріше, більш емоційно та лаконічно. Відповідно, вміння грамотно використовувати мову сленгу дозволяє не лише віднести людину до певного суспільного прошарку, а й зробити спробу впливу на свідомість цієї людини. В нашому тисячолітті цю ідею активно підтримують і розвивають лінгвісти, журналісти, рекламодавці та спеціалісти в сфері PR-технологій. Звідси й часте використання сленгу як у вітчизняних, так і у зарубіжних засобах масової інформації.

Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю розгляду сленгу як механізму впливу на читача у мові сучасної газетної періодики США. Як відомо, газети є одним з найбільш впливових та наймасовіших засобів інформації в суспільстві. В американському суспільстві ЗМІ називають «четвертою владою», адже вони контролюють державну владу та норми демократії у країні. Саме тому газетні видання намагаються не лише відповідати читацьким смакам, а й безпосередньо їх формувати. Тому для формування відповідної оцінки в свідомості суспільства, друковані ЗМІ часто використовують експресивні засоби, до яких відноситься і сленгові лексика.

Проблемою вивчення сленгу займалися такі вчені як І.В. Арнольд, А. Баррере, В.Дж. Берк, І.Р. Гальперін, Ч. Леланд, М.М. Маковський, Г. Менкен, В. Фріман, В.А. Хомяков та багато інших. Все вище зазначене зумовило вибір теми дипломного дослідження: «Сленг в американській офіційній пресі».

Об'єкт – сленгізми в американській офіційній пресі.

Предмет – вплив сленгу в американській пресі на розвиток мови.

Мета дослідження: дослідити особливості вживання сленгу в сучасних американських друкованих виданнях та вивчити різноманіття появи сленгу в пресі. Досягнення поставленої мети визначило постановку наступних завдань:

1. Визначити обсяг і зміст поняття «сленг» в мовознавстві
2. Класифікувати сленг та визначити його функції.
3. Визначити місце сленгу в системі сучасної англійської мови.

Виклад основного матеріалу. Історично склалось, що англійська мова має численні варіанти вимови, а поряд з цим окремі види мовних розбіжностей, які мають назву діалекту, жаргону та сленгу. Сленг народжується у надрах самої мови, у різних соціальних сферах та вікових групах як прагнення до влучності виразності, інколи як протест проти набридлого або довгого слова, як бажання по-своєму дати назву предмету або його властивостям. Тож сленг – це не шкідливе утворення мови, яке вульгаризує усну мову, а органічна та в деякій мірі необхідна частина цієї системи.

Під терміном «сленг» в англійській лексикографії поєднуються слова і фразеологізми, зовсім різні за точки зору їх стилістичної характеристики і сфери вживання. Так, за спостереженням І.Р. Гальперіна, у різних словниках з позначкою «slang» зустрічаються такі групи слів і словосполучень:

1. Слова злочинницького жаргону;
2. Різні професіоналізми, внаслідок чого сленг диференціюється – з'являються різновиди сленгу: військовий сленг, спортивний, студентський сленг, театральний, парламентський, релігійний тощо;
3. розмовні слова (колоквіалізми);
4. випадкові утворення, які виникли внаслідок літературних асоціацій і зміст яких обумовлений їх змістовними зв'язками з початковим поняттям;
5. образні слова і висловлювання;
6. контекстуальне значення слів, яке виникло внаслідок застосування окремих стилістичних засобів, таких як іронія, перефразу тощо;
7. слова, утворені внаслідок конверсії;
8. аббревіатури [5].

Існує чотири види сленгових виразів:

1) Емоційні слова і вирази. Сюди належать, насамперед, такі лексеми, які використовують в мові тільки в якості емоційних вигуків: кірка (кірки, кірочки), обсад, крутняк, ульот, чума. До цієї ж групи належать словосполучення: «повний атас», «повний абзац», які також виконують в мові емоційно-вигуківу функцію. Особливістю таких слів і виразів є те, що вони передають емоційний зміст у найзагальнішому вигляді і тому неоднозначні. В залежності від ситуації, дані емотиви можуть виражати різноманітні - аж до протилежних - емоції: розчарування, роздратування, захоплення, здивування чи радість.

2) Слова з емоційним компонентом значення. Дані емотиви мають певне значення і емоційний компонент, який передає емоційне ставлення мовця до слухав. Серед одиниць цього розряду переважає лексика, яку можна характеризувати як фамільярну. При цьому під фамільярністю мається на увазі емоційний відтінок, який займає першу сходинку в ряду емоцій: фамільярність - презирство - зневага - приниження. Слова даного лексичного шару не мають оцінного значення, але вживання цих емотивів у промові демонструє фамільярність мовця по відношенню до предмета мови, що виражає в прагненні знизити його (предмета промови) соціальну значимість.

3) Слова і вирази з емоційним значенням. Ці емотиви характеризуються тим, що, функціонуючи в мові, вони не тільки виражають емоційний стан мовця, але і називають їм емоцію, яку він переживає. Сюди, насамперед, відносяться дієслова типу балдіти, кайфувати, тягтися, стирчати, опухнути, фразеологічні сполучення бути на зраді, випасти в осад і інші. Необхідно відзначити, що, як і в

попередньому випадку, пережиті емоції виражаються не конкретно, а в найбільш загальному вигляді, як стану психологічного комфорту або, навпаки, дискомфорту.

4) Комп'ютерний сленг. Ці слова служать для спілкування людей однієї професії - програмістів, або просто людей, що використовують комп'ютер для якихось цілей [6].

Основною функцією сленгу є те, що він робить мову більш короткою, емоційно виразною. У дослідженні були використані інтернет-видання наступних американських газет: «San Francisco Chronicle», «TheNewYorkTimesMagazine», «WashingtonPost», «SanFranciscoExaminer».

Rah-rah – characterized by excessive spirit and enthusiasm, usually associated with college or high school. (College kids have outgrown all that rah-rah stuff. The war, the A-bomb, the H-bomb—who's thinking about fun and jokes these days?) [1].

Hit the rack – to go to bed; to go to sleep. (The night is young, and I'm not hittin' the rack 'til I get a little action.) [4].

Palsy-walsy– friendly, often with an undertone of insincerity.(In other words, the world notes that sometimes we are palsy-walsy with the bad guys and sometimes we want to rip their lungs out, depending on which stance serves our perceived interests at the time.) [2].

Paper boy – a drug dealer, especially a heroin dealer.(Because heroin is often sold in paper envelopes; punning on a newspaper delivery boy.)[3].

Iron mouth – any person with orthodontia. (I would be in school, and notice that if a girl had braces on her teeth the other kids would call her “tinsel-teeth” or “iron mouth.”) [4].

Висновки: Сленг є одним із засобів, за допомогою якого будь-яка мова змінюється та оновлюється. Сленг – це суспільна, часто вживана лексична одиниця як в англійській, так і в українській мові. При сучасному спілкуванні важливо бути обізнаним не лише в літературній частині мови, а й у більшості аспектів сленгу. Сленг – явище, що швидко розвивається та змінюється, проте так само швидко може й зникнути. Явище сленгу є динамічним утворенням, яке знайшло своє місце в різних сферах суспільного життя і є важливою частиною мови, що допомагає «тримати» її живою.

Список використаних джерел:

1. San Francisco Chronicle[Електронний ресурс]. – <http://www.sfchronicle.com>
2. San Francisco Examiner [Електроннийресурс]. – <http://www.sfexaminer.com/>
3. The Washington Post[Електроннийресурс]. – <http://www.washingtonpost.com>
4. The New York Times Magazine [Електронний ресурс]. – <http://www.nytimes.com>
5. Гальперин И.Р. О термине «сленг» // Вопросы языкознания, 2005. – №6
6. ЗахарченкоТ.Е. Английский и американский сленг / Т.Е. Захарченко. – М.:АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2009. – 478с.

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент Гуров Сергій Юрійович.

**Марія Савченко
(Мелітополь, Україна)**

ОБРАЗ СВІТУ

Поняття «образ світу» є частовживаним та фігурує в різноманітних статтях, доповідях, наукових працях, але більшість авторів не мають собі на меті точно подати тлумачення поняття «образ світу» і донести його до читача. В словниках літературознавчих термінів та в літературних енциклопедіях, що видавалися ще кілька десятиліть тому, це поняття навіть не згадувалось. Проте термін «образ світу» уже коментується у популярному «Літературознавчому словнику-довіднику» (К., 1997) за редакцією Р.Т. Гром'яка та Ю.І. Коваліва. А це засвідчує, що процес онауковлення цього вільновживаного терміну вже розпочався.

Образ є основним засобом художнього узагальнення дійсності, знаком об'єктивного корелята людських переживань і особливою формою суспільної свідомості. У широкому значенні термін „образ” означає відображення зовнішнього світу у свідомості людини. Специфіка художнього образу полягає в тому, що, даючи людині нове пізнання світу, він одночасно передає й визначене ставлення до оточуючого.

Основні функції художнього образу: пізнавальна, комунікативна, естетична й виховна. Структура образів визначає настрій людини, яка сприймає художній твір.

Образна природа мистецтва може розглядатися як сигнально- інформаційна. Найважливіша риса образу полягає в його дійсному відтворенні, тобто образ є деякою моделлю дійсності, що відновлює отриману з дійсності інформацію в новій сутності. Вірність відображення гарантується принципом зворотного зв'язку. Виникаючи як відображення життя, образ розвивається відповідно до її реальних властивостей. Відбиваючи світ і матеріалізуючи в тексті, картині, скульптурі, образ відокремлюється від художника і сам стає фактом реальної дійсності. Оскільки образ не володіє відособленим від форми змістом, то у випадку, коли він не відповідає фактам життя, це відразу ж стає помітним, і художник коректує його відповідно до об'єктивної реальності

Психологічна дієвість образу в мистецтві заснована на тому, що образ відтворює у свідомості минулі відчуття і сприйняття, конкретизує інформацію, одержану від художнього твору, залучаючи спогади

про чуттєво-зорові, слухові, температурні та інші відчуття, отримані з досвіду й зв'язані із психічними переживаннями. Усе це робить читацьке та глядацьке сприйняття твору живим і конкретним, а одержання художньої інформації стає при цьому активним процесом. Нагадаємо, що психологи розуміють під образом психічне відображення, тобто пам'ять минулих відчуттів і сприйняття, причому, необов'язково зорових.

У кожную епоху зароджувалися й розвивалися своєрідні художньо-стильові напрями: візантійський і романський стилі, готика, класицизм, бароко, романтизм, реалізм, імпресіонізм, експресіонізм, кубізм, постмодернізм тощо. Всі вони відображають певні загальні світоглядні уявлення людської спільноти того чи іншого часу - погляди на світ і людину в ньому, цінність орієнтації (зокрема, морально-релігійні, художньо-естетичні). Таким чином, зважаючи на світ домінянти певної доби, можна говорити про характерну для неї "картину світу", або "образ світу".

Образом світу називають сукупність світоглядних даних про світ, включаючи всі результати мислення, знання, оцінки і цінності форми життя тощо, які формують уявлення людини про світ та визначають її позицію щодо світу. Не випадково середньовічна культура негативно ставилась до самої ідеї розуміння людини як творця. В ролі творця в середньовічній картині світу виступає Бог. Формою мислення у мистецтві виступає художній образ. Це основа будь-якого виду мистецтва, а спосіб творення художнього образу – головний критерій належності до різних видів мистецтва. Образи виникають у свідомості людей під впливом реальної дійсності, сприйнятої за допомогою органів чуттів. Вони є копіями, відбитками дійсності. Образи зберігаються в пам'яті і можуть бути відтворені уявою. На основі образів пам'яті художник створює нову реальність – художній образ, який, в свою чергу, викликає у свідомості людей низку уявних образів. Відтак художній образ мистецького твору завжди спрямований на діалог, де глядач через образи веде розмову з його автором, тобто спілкується із художнім образом і його творцем.

Поняття «образ світу» вперше було введено до наукового обігу С. Рубінштейном в праці «Людина і світ», потім активно розроблялось О. Леонтьєвим, С. Смирновим, Б. Величковським, А. Поддьяковим, В. Петуховим, Д. Леонтьєвим, А. Нарішкіним, Г. Гачевим, В. Зінченком, М. По-повичем, С. Кримським, В. Табачковським, П. Орланді, Т. Даренською та багатьма іншими дослідниками. Отже, світ – це все те, що оточує людину, і те, що знаходиться усередині неї. При цьому потрібно пам'ятати важливе зауваження В. Франкла про те, що для тварин світ не існує, адже їхня життєдіяльність відбувається в середовищі.

Сучасна наука пропонує таку типологізацію світів: матеріальний і духовний, об'єктивний і суб'єктивний, природний і соціогенний, світ науки і світ культури, життєвий і внутрішній світ, мега-, макро- і мікросвіти тощо. Формування образу світу, картини світу та світогляду спирається на базову орієнтувальну потребу людей, яка належить до так званих «ненасичуваних пізнавальних потреб»

Образ світу є цілісною, багаторівневою, ієрархічною та динамічною системою, яка виникає в онтогенезі як фундаментальна структура людської психіки, відображаючи природний і соціокультурний світи, самого суб'єкта, просторове оточення, часову послідовність подій тощо. Ця система розвивається паралельно з формуванням особистості, поступово добудовується і перебудовується протягом всього життя людини. Оскільки людину орієнтують не образи як такі, а внесок цих образів «у картину світу», то «не світ образів, а образ світу регулює і спрямовує діяльність людини» за принципом «образ - думка - дія». Тут потрібно зауважити, що підґрунтям для становлення картини світу є когнітивні «схеми» і когнітивні «карти», а підґрунтям для становлення образу світу є архетипи (які стають основою для системного зв'язку між тими образами, що передаються від покоління до покоління).

Відомі вчені (О. Леонтьєв, С. Смирнов, В. Петухов, Д. Леонтьєв, В. Зінченко, П. Орланді та інші) довели, що:

- в індивідуальному образі світу відображається як зовнішній, об'єктивний світ, так і внутрішній світ самої людини;
- образ світу має п'ять вимірів: три просторових виміри, один - часовий і ще один вимір - значеннєво-смисловий; в) конститuantами образу світу є різноманітні образи, уявлення, переживання, значення та смисли (за О. Леонтьєвим, головними конститuantами образу світу є значення та особистісні смисли, тобто «значення для мене»).

Образ світу має п'ять модальних блоків (зоровий, слуховий, нюховий, смаковий, дотиковий) і два амодальних- центральний блок і блок образу «Я» (для індивідуального образу світу) або образу «Ми» (для колективного образу світу). Основні блоки образу світу (як модальні, так і амодальні) тісно пов'язані між собою і функціонують синхронно. Цілісність індивідуального образу світу виводиться з єдності відображеного в ньому світу, системного характеру людської діяльності й свідомості та завдяки можливості його функціонування на кількох рівнях. Якщо індивідуальний образ світу може функціонувати на сенсорно-перцептивному, інтелектуальному й особистісному рівнях, то колективний образ світу може функціонувати на національному й загальнолюдському рівнях (постаючи у вигляді різних культурно-мистецьких, наукових та інших репрезентацій).

Література:

1. Боровий А. В. Художній світ у мистецькому образі [Електронний ресурс]. – <http://bo0k.net/index>.
2. Бурова О. К. Річ та онтологічний простір думки // Філософська і соціологічна думка. - К., 2009. - № 3-4. - С. 117-135
3. Леонтьєв А. Н. Психологія образу // Вестник МГУ. Серія 14. Психологія. – 1999. – № 2. – С. 3–13;
4. Літературознавчий словник- довідник / За ред. Р.Т. Гром'яка, Ю.І. Коваліва, В.І. Теремка. - К.: ВЦ "Академія. – 752с.

5. Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / упоряд. М. Зубрицька. - Л., 2005.- 478 с
6. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник.- М.: Прогресс, 2010].

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент Жила Наталя Володимирівна.

**Христина Тинкалюк
(Івано-Франківськ, Україна)**

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СКАУТСЬКОЇ ЛЕКСИКИ. ВПЛИВ КОЗАЦТВА НА МОВУ УКРАЇНСЬКИХ СКАУТІВ

Пласт, як українська скаутська організація, виникла на території Західної України у 1911–1912 роках. Методичною навчально-виховною базою Пласту є скаутський метод, розроблений лордом Робертом Бейден-Пауелом (він включає: самовдосконалення і розвиток лідерських якостей, життя у природі). Українські педагоги Олександр Тисовський, Петро Франко, Іван Чмола, познайомившись із програмою скаутингу, переконалися у необхідності створення подібної організації для української спільноти, із використанням українських національних традицій і звичаїв, зокрема козацьких, та досягнень української та світової педагогічної науки. Її метою є сприяння всебічному розвитку та самовихованню української молоді на засадах християнської моралі [4, с. 245].

Пластові слова є важливою частиною скаутської лексики, які відображають етнічні особливості Українського народу. На початку створення організації її керівники перекладали англійські посібники зі скаутингу, та використовували терміни запозичені у скаутів. Так, теперішній *виховник* називався *скаут майстром*. Однак з часом засновники українського скаутингу підібрали українські слова, які більше підходили юнацтву. Загалом можна сказати, що весь Пласт пронизаний ідеєю лицарства та козацтва.

Поява козацтва стала важливим фактором не лише соціального й політичного життя, але й етнічного розвитку України. Його виникнення зумовлювалося передусім прагненням людини до економічної і духовної свободи, а також загостренням татарської загрози. Роль козацтва як етнозберігаючого й етнотворчого чинника виявляється у двох основних аспектах. Покликане захистити українську суспільність від реальної загрози фізичного винищення, воно виступило як унікальна етнонаціональна військова формація. Згодом завдяки своєму впливові на суспільне життя козацтво стало уособленням, навіть своєрідним маркером української етнічності [5, с. 227].

Витоки створення Пласту коріняться в глибинах ментальності українського етносу, який спромігся себе сформував в часи Гетьманату, як Козацької нації, котра донині впливає на наш спосіб мислення та дію. Козак - це Соборний образ для всіх етнічних Земель України, від сивих Карпат до Кубані й ген до Зеленого Клину. Образ козака Мамає - збірний образ витворений в уяві українського етносу. Образ вільної, незалежної людини, пана своєї долі. Дещо прикрашений таємничістю, образ котрий віддзеркалює кращі устремління та надії української нації на шляху до Соборної, Самостійної Держави [1].

Багато із козацького життя та побуту взято і до основ пластового таборування. Це різні практичні заняття, зокрема рухливі ігри, елементи піонірки, знання із природознавства, самозарадності, орієнтування, мандрівництва.

Козацька історична прив'язка, вивчення бойових мистецтв, традицій, звичаїв, способу життя вивчають та популяризують спеціальні всеукраїнські пластові табори, такі як кінно-спортивний «Герць», військово-патріотичний «Легіон», спортивно-вишкільний «Калиновий оберіг», Морський «На хвилях Чорного моря», козацько-спортивний «Джура» та ін.

Багато і місцевих таборів в свою програму включають елементи козацької традиції, зокрема ті, які носять ім'я відомих козаків. Найперше можна загадати славний курінь ім. Зеновія Богдана Михайловича Хмельницького із Львова, який від часу заснування дуже багато зробив для популяризації козацької ідеї в Пласті. Під час кількох своїх таборів вони будували січ – обгороджену частотою споруду. Проводили заняття із гопака, маскування, розвідки, бавились в теренові ігри «козаки-татари», писали навіть нові козацькі пісні [2].

Окрім того, козацтво як маргінальний (окраїнний) прошарок населення у свій побут, традиції та звичаї вносимо багато іноетнічних елементів. Воно формувалося під впливом слов'янського землеробського та тюркського кочового етнічних масивів, так що навіть турки називали козаків «буткалами», тобто мішаним народом [5, с. 227]. Тюркомовні поняття або ж різні татарські впливи прослідковуються в усіх сферах життєдіяльності козацтва: у військовій організації (*кіш, табір, бунчук* та інші); в озброєнні; в одязі тощо.

Значну частину пластових термінів складають саме слова з часів козаччини. А якщо глибше проаналізувати їх етимологію, то справді бачимо, що деякі з них мають тюркське походження. Наприклад, *бунчужний* у пластуна – це особа що віддає накази та керує певною групою людей відповідно до вказівок *коменданта*. У Одинадцятитомному словнику української мови слово тлумачиться як виборна особа, що мала один з найвищих військових чинів в Україні в 16-18 ст., – охоронник бунчука і командир частини козацького війська [7, Т.1, с. 257]. А у Словнику іншомовних слів знаходимо слово бунчук, що походить від турецького *buncuk* та означає військову регалію у вигляді палиці з кулею або вістрям на верхньому кінці,

під яким прикріплювалися китиці чи волосся з кінського або турячого хвоста [6]. У сучасній турецькій мові це слово означає намисто, прикраси. Отже, можна стверджувати, що термін *бунчужний* походить з турецької мови. Ще одним прикладом може бути слово *курінь* (одна із структурних одиниць Пласту). В українській мові воно означає окрему частину Запорізького козацького війська, або також знаємо, що це місце проживання козаків [7, Т.4, с. 409]. Словник іншомовних слів наводить декілька значень, одне з яких - найменша одиниця громадського і військового управління в імперії Чингізхана. Наступне значення таке: військова частина запорозького козацтва, підрозділів УПА, українських скаутів [6]. Більшість патронів пластових куренів є козацькими ватажками чи українськими вояками різних часів. На них мають рівнятися та брати за приклад їхній життєвий шлях члени тих куренів.

Також з часів Козаччини використовуються такі назовництва як *писар*, *скарбник*, *кіш*, *кошовий* та *старшина*. Їх значення також збереглося. *Писарем* була службова особа, що відала діловодством Коша Запорізької Січі [7, Т.6, с. 360]. Сьогодні писар теж займається в основному різноманітною документацією. *Скарбник* – це той, хто забезпечував матеріальне і технічне постачання у військових частинах і установах обирався на козацькій раді [7, Т.9, с. 252]. У Пласті переважна більшість посад є виборними, а обов'язком скарбника наразі теж є відання фінансами. *Кіш* позначав місце перебування запорізьких козаків [7, Т.4, с. 171], так як і *курінь*. А в Пласті він, як і *курінь*, позначає структурну одиницю організації, хоча на сучасному етапі така одиниця не використовується. Відповідно, *кошовий*, будучи отаманом козаків на Запорізькій Січі [7, Т.4, с. 317], – це керівник певної частини пластунів. *Старшина* як керівна заможна привілейована верхівка козацтва стала керівною верхівкою Пласту [7, Т.9, с. 666].

На честь відомого українського гетьмана, послідовника І.Мазепи Пилипа Орлика у пластунів проводиться щорічний мистецько-інтелектуальний конкурс «Орлікіада». Також до Свята Українського козацтва, Дня створення УПА, 14 жовтня, проводиться всеукраїнська пластова спартакіада в Івано-Франківську.

На честь Святого Юрія, покровителя середньовічних лицарів та козаків, проводяться найбільші таборіві збори весною, які так і називаються – Свято Весни. На них пластуни готуються до таборового сезону.

Ще одним козацьким терміном є *хорунжий*, який означав особу, що носила прапор або корогву війська; прапороносця [7, Т.11, с. 131]. Козацький хрест, який майорів на знаменах, прапорах, хоругвах козацьких, також використовується у пластовій символіці (залізний хрест за геройський чин, відзнака таборів, заходів).

Інші елементи пластової методики, такі як самовиховання, життя в природі, система відзнак і символів, ідея гри, навчання працею, система відзнак і символів, ієрархія та дисципліна – всі вони гармонійно виходять як із скаутингу, так і ідей козацького виховання [2].

Отже, лексика пластунів містить в собі безліч запозичень з часів Козаччини. Роль козацтва як етнозберігаючого чинника в українській історії частково перейняла на себе українська скаутська організація Пласт, яка має на мені виховання свідомих громадян своєї країни. На сьогодні особливості пластової термінології досі залишаються до кінця не вивченими, тому тема цієї статті є актуальною і потребує детальнішого вивчення.

Література:

1. Дубова Кора13 КуріньУладу Пластового Сеніорату [Електронний ресурс] / Сторінки присвячені минулому, сьогоденню та майбуттю. – 2010. – Режим доступу: <http://dubovakora.blogspot.com/2010/05/blog-post.html>
2. Бігус М. Сучасні пластуни – продовження славних козацьких традицій минувшини [Електронний ресурс] / Микола Бігус // Тернопільський Пласт. – 2012. – Режим доступу :<http://plast.te.ua/blogs/bigus/suchasni-plastuny-prodovzhennja-slavnyh-kozackyh-tradycij-mynuvshyny>
3. Звіт дирекції цісарсько-королівської академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1912-13 [Електронний ресурс] / Накладом наукового фонду. – Львів: друкарня НТШ ім. Шевченка, 1913. – 158 стор. – Режим доступу: <http://www.plast.org.ua/history/beginningofplast/zvitakadhimn1913/?dest=printer>
4. Остапйовська І. Використання педагогічної спадщини Яна Амоса Коменського у виховній діяльності пласту / Ірина Остапйовська // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2013. – № 45. – С. 245 – 250
5. Савчук Б. Українська етнологія / Савчук Борис. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004. – 559 с.
6. Словник іншомовних слів / [за ред. акад. О. С. Мельничука]. – К. : Головна редакція УРЕ, 1974. – 775 с
7. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1970—1980.

Науковий керівник:

кандидат філософських наук, доцент Кісіль Микола Васильович.

СЎЗ ХУСУСИДА МУЛОҲАЗАЛАР

Тилшунослик пайдо бўлгандан буён сўз устида бош қотирилади. Унга юзлаб таъриф берилгани, бироқ унинг моҳияти барибир равшан очилмаётгани тилшуносликда ҳаммабон кенг оммалашган қарашга айланиб кетди. Айрим тилшунослар бунинг сабабини сўзнинг серқирралиги ва атаманинг кўп маънолигида деб билишса, (А.Нурмонов, И.Қўчқортоев), баъзилар (Ҳ.Неъматов, Р.Расулов, Э.Бегматов) сўзнинг лисон ва нутққа муносабати ойдинлаштирилмаганлиги, унга-лисон ҳамда нутқни фарқлашнинг устивор методологияси-диалектик таҳлил усуллари асосида ёндашилмаганлигида деб биладилар. Бинобарин, яна бир тур олимлар сўз нутқий ҳодиса бўлиб, у барча нутқ ҳодисалари каби такрорланмаслик, беқарорлик-ўткинчилик, индивидуаллик хоссаларига эга бўлганлиги боис ҳам ягона таърифга сиғмаслигини таърифлашади.⁴⁰ Яъни лисоний сатҳдаги денотатив табиатли лисоний бирлик лексема бўлиб, унинг нутқий кўриниши сўздир. Бу масалага бироз ойдинлик киритгандек бўлди. Бироқ ҳали сўз истилоҳи аввал бўлганидек, ҳатто бундай ажратиш, фарқлаш даъвогарлари томонидан ҳам лексема учун ҳам, унинг нутқий кўриниши учун бирдай қўлланилмоқда. Демак, муаммо ўзининг тўлиқ ва мукамал ечимига эга бўлган эмас ва бор-йўғи уни ойдинлаштиришга томон илк қадамлар қўйилган, холос. Зеро, ҳанузгача, «ясама сўз нутқий бирликми, лисоний бирликми»⁴¹, «ясама сўзларнинг лисон ва нутққа муносабати»⁴² мавзулари остидаги мақолалар матбуотда пайдар-пай чиқиб турибди.

Юқорида таъкидланганидек, сўзга берилган юзлаб таърифларнинг ҳаммаси ҳам ўз йўлига тўғри бўлиб, бир-бирига зидлиги эса, уларнинг ҳодисанинг турли қирраларига йўналтирилганлиги билан белгиланади. Чунки бугунги кунда ҳам унинг лексема, сўзшакл, термин каби атамалар учун умумий муқобил бирлик сифатида ишлатилаётганлиги буни тўла тасдиқлайди. Ҳолбуки, сўз атамаси мазкур бирликлар ўрнида ҳам қўлланаётган экан, таърифларнинг турли-туман ва ўзаро зиддиятли табиатга эгаллигини тушунса бўлади. Бинобарин, Ҳегел таърифлаганидек, "бир ҳодисага хилма-хил таърифлар бериш зиддият эмас, балки ўрганилаётган нарса моҳиятига чуқурлаша боришдир."⁴³ «Сўз лексема ва сўз шакл кўринишларида мавжуд бўлади. Сўзшакл лексеманинг нутқий воқеланган холатидир.»⁴⁴ Сўзшакл эса умумистеъмол қийматли, яъни умумистеъмол сўзи ва тор қўлланишли - термин кўринишларида бўлади. У қандай ҳолда юзага чиқмасин - умумистеъмол сўзи бўлса ҳам, термин бўлса ҳам, барибир, умумий моҳият - сўзшакл доирасидан ташқарига чиқмайди.

Сўз лексемани ҳам, сўзшаклни ҳам ўзида қамраб олганлиги каби лексема сўзшаклларнинг лисоний асоси сифатида сўзшакл сифатида юзага чиққан умумистеъмол сўзини ҳам, терминни ҳам ўзида бирлаштиради. Бошқача айтганда, гарчи сўзнинг умумистеъмол маъноси билан терминологик маъносида семантик (аникроғи, семик) фарқлар мавжуд бўлса-да (мавжуд бўлиши шарт), улар лисоний сатҳда полисемантик лексеманинг турли семемалари сифатида яшайди. Масалан, *бургут* сўзи лисоний сатҳда қуйидаги семемаларга эга:

1. Тоғ ва чўлларда яшовчи, қўрқмас, йирик, баландпарвоз «қушларнинг подшоши» номи билан аталувчи йиртқич овчи қуш.

2. Қарчиғайсимонлар оиласига мансуб энг катта йиртқич овчи қуш.

Маънолардан биринчиси лексеманинг умумистеъмол қўлланишда юзага чиқувчи семемаси бўлиб, иккинчиси тор қўлланивчи терминологик маънодир. Ҳар иккала маънода ўхшаш семик компонентлар билан биргаликда, фарқли жиҳатлар ҳам мавжуд. Яъни иккинчи терминологик семемадаги «қарчиғайсимонлар оиласига мансуб» семаси фарқловчи, дифференциал семадир. Иккинчи семемаси билан лексема мутахассислар, соҳа эгалари нутқида термин сифатида қўлланса, биринчиси билан умумистеъмол нутқда, умумистеъмол сўзи сифатида воқеланади.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида тавсифланган *от* (I том, 547-бет), *эшак* (II том 457) каби лексемаларнинг биринчи (бош) маънолари ҳам аслида, асосан, терминалогик семалар тизимидан иборат («Яъни туёқлиларга мансуб», «Сут эмизувчи» ва ҳ.) Бизнингча, кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган изоҳли луғатларда сўзларнинг умумистеъмол қўлланганларидаги маъноларига урғу берилиши, биринчи планга чиқарилиши мақсадга мувофиқ.

Илмий манбаларда терминларга қуйидагича таъриф берилади: «Фан, техника ва бошқа соҳага оид нарса ҳақидаги тушунчани аниқ ифодаладиган, ишлатилган доираси шу соҳалар билан чегараланган сўз ёки сўз бирикмаси: атама, терминлар бир маъноли бўлиши экспрессивлик ва эмоционалликка эга эмаслиги каби белгилари билан ҳам умумистеъмол сўзларидан фарқ қилади. Масалан, лингвистик терминлар: *гап*, *эга*, *от*, *сон*, *товуш*»⁴⁵ Ёки «Фан, техника, касб-хунарнинг бир соҳасига хос муайян бир

⁴⁰ Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. -Т.:Ўқитувчи, 1995. -Б.37.

Менглиев Б. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар: филол.фан.докт.автореф. -Т., 2002. -Б. 13-14.

²Ҳожиев А. Сўз лисоний бирликми, нутқий бирликми? // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004. №4

⁴² Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. -Қарши: Насаф, 2005. -Б.38.

⁴³ Гегель Г.Ф. Наука логики. -М.: Мысль. 1971. -С.215.

⁴⁴ Нурмонов А. Сўз ҳақида - сўз // Ўзбек тили ва адабиёти, 1991. -№ 5. -Б. 67-71.

⁴⁵ Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. -Т. Ўзб.МЭ.Давлат илмий нашриёти, 2002. -Б. 56

тушунчасини аниқ ва барқарор ифодаси бўлган сўз ёки сўз бирикмаси: атама. Ботаника терминлари, Заргарлик терминлари.⁴⁶ Юқорида баён қилинганлардан термин деганда, асосан, луғавий бирликларнинг алоҳида тури тушунилатганини эслаб қолиш лозим. Бундан биз юқорида талқин қилган, дейлик, *бургут* сўзи терминологик маъносида алоҳида, умумистеъмол маъносида алоҳида сўздир. Ёхуд ЎТИЛда берилган *от*, *эшак* лексемалари фақат терминлардир. Шу маънода В.Г.Гак «Термин функция - лексик бирлик воқеланишининг бир кўринишигина, холос. Ниманидир таърифлай олиш ва тушунчалар қаторида, парадигмасида муайян ўринни эгаллаган хусусиятига кўра лексема умумистеъмол қўлланишдан ташқари терминологик моҳият ҳам касб этиши мумкин».⁴⁷

Фақат терминологик маънога эга *тангенс*, *офтольмология*, *катаракта* каби бирликларни терминологик луғавий бирликлар деб аташ тўғри бўлади. Шунинг учун В.Гак терминологик ва нотерминологик лексемалар асосида муносабатларни қуйидагича белгилайди:

1. термин функциясида қўлланмайдиган бир планли луғавий бирликлар;
2. термин функциясида қўлланиладиган бир планли луғавий бирликлар;
3. термин ҳам, нотерминологик маънода ҳам қўлланиладиган икки планли лексик бирликлар.⁴⁸

Демак, ҳар қандай термин лексеманинг кўриниши бўлса, ҳар қандай лексема сўзнинг бир томонидир.

Агар лексема моносемантик ва унинг семемаси бири терминологик бўлса, лексемани *термин-лексема* дейиш мумкин, ҳамда унинг нутқий воқеланиши термин *сўзшакл* (термин-сўздир). Лексема полисемантик бўлиб, унинг ҳамма семемалари терминологик бўлмаса, уни *термин-лексема* дейиш маъқул эмас, аммо, терминологик маъносини воқелантирса, воқелик *термин-сўз* дейилиши мақсадга мувофиқ.

Демак, айтиш мумкинки, *сўз* ва *лексема*, *сўзшакл*, *термин* атамалари ўзаро гипо-гиперонимик муносабатдадир. *Сўз лексема*, *сўзшакл термин* тушунчалари учун гипероним бўлса, *лексема сўзшакл*, *термин* тушунчалари гипонимлардир.

Сўз ва лексеманинг гипо-гиперонимик муносабатига диққат қилайлик: *сўз* ва *лексема* атамалари ўзаро приватив зиддият ҳосил қилиб, бунда зиддият белгиси «лисоний сатҳга хослик» бўлиб, *сўз* атамаси бунда зиддиятнинг мажҳул аъзоси, *лексема* эса белгиси аъзо сифатида намоён бўлади. Зеро, *сўз* лисоний ҳам, нутқий ҳам бўлиши мумкин. Сўзнинг сўзшаклга муносабати ҳам зиддият нуқтаи назаридан привативдир. Фақат бунда зиддият белгиси «нутқга хослик»дир.

Сўзшакл, демак, лисоний сатҳдаги серқирра моҳиятли лексема нутқда умумистеъмол сўзи ёки терминологик маъноли сўзшакл сифатида воқеланади. Сўз атамаси эса лексема, сўзшакл атамалари учун уя бирлик сифатида яшайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Гак.В.Г. Асимметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии // Семантические проблемы языков науки (материалы научного симпозиума). -М.: МГУ. 1971. -С. 68.
2. Гегель Г.Ф. Наука логики. -М.: Мысль. 1971. -С.215.
3. Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. -Қарши: Насаф, 2005. -Б.38.
4. Менглиев Б. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар: филол.фан.докт.автореф. - Т., 2002. -Б. 13-14.
5. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. -Т.:Ўқитувчи, 1995. -Б.37.
6. Нурмонов А. Сўз ҳақида - сўз //Ўзбек тили ва адабиёти, 1991.-№5.-Б. 67-71.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т. 1. -М.: Русский язык. -Б. 165.
8. Ҳожиев А. Сўз лисоний бирликми, нутқий бирликми? // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004. №4
9. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. -Т. Ўзб.МЭ.Давлат илмий нашриёти, 2002. -Б. 56.

Ёркиной Хамраева
(Карши, Ўзбекистан)

ИМЯ ДЕЙСТВИЯ И ИНФИНИТИВ

Вопрос об инфинитиве всегда волновал русских ученых. Если некоторые из них утверждали, что данная единица «не принадлежит к числу ни предикативных, ни атрибутивных форм глагола», то другие подчеркивали, что инфинитив в современном русском языке – это «глагольный номинатив», т.е. основная, исходная форма глагола [2, с. 343].

⁴⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т. 1. -М.: Русский язык. -Б. 165.

⁴⁷ Гак.В.Г. Асимметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии // Семантические проблемы языков науки (материалы научного симпозиума). -М.: МГУ. 1971. -С. 68.

⁴⁸ Гак.В.Г. Кўрсатилган асар. -Б. 70.

Имя действия, свойственное узбекскому языку, также продолжает интересовать языковедов. Хотя в узбекском языкознании немало трудов, посвященных изучению глагольной семантики в сопоставительном аспекте [5, 7, 8], но функционально-семантические особенности, а также структурная специфика имени действия еще не были раскрыты полностью ни в частной лингвистике, ни в сопоставительной.

По мнению некоторых лингвистов, начальная форма глагола и в русском языке, и в узбекском может быть сопоставлена с именительным падежом как начальной формой имени [1, с. 132]. Однако следует заметить о том, что глаголы, как правило, противопоставляемые существительным, обладают большей устойчивостью, а также большим семантическим объемом по сравнению с последними. Кроме того, как отмечал В. В. Виноградов: «Глагольное слово с богатством и разнообразием значений сочетает богатство и разнообразие форм» [2, с. 342].

В русском языке начальная форма глагола, т.е. инфинитив не обладает грамматическими категориями времени, лица, числа, и лишь называет действие либо состояние. Следовательно, не все глагольные грамматические категории проявляются в форме инфинитива. Как было указано в традиционной грамматике: «Инфинитив содержит минимальную грамматическую информацию, выражает только значения вида и залога. Он имеет более простой состав, чем другие формы глагола» [9, с. 152].

Инфинитив в русском языке образуется при помощи суффиксов *-ть* (*читать*), *-ти* (*идти*), *-чь* (*беречь*). Их значения в узбекском языке передаются, в основном, формой производной основы глагола с помощью аффикса *-тоқ*, образующего форму имени действия (*bortoq – пойти, keltoq – прийти, o'qimoq – читать*). Некоторые ученые данную форму приравнивают к русскому инфинитиву, и даже называют ее инфинитивом [6, с. 62-63]. Действительно, форма имени действия на *-тоқ* так же, как и инфинитив предназначена для передачи глаголов в словарях, а также в научной литературе используется как совокупность всех форм той или иной глагольной лексемы. Но между инфинитивом и именем действия есть существенные различия, которые требуют тщательного рассмотрения данных единиц в сопоставительном аспекте, ибо значение любой единицы выявляется именно в сравнении его с другими такими же единицами. К примеру, значение доллара США определяется в сопоставлении его с денежными единицами других стран.

И русский инфинитив, и узбекские имена действия интерпретируются как одна из форм глагольной системы, хотя эти обе единицы отличаются своеобразными структурами и функциями. В академической грамматике [11, с. 525-527], а также в большинстве традиционных грамматических источников узбекского языка имена действия рассматриваются как функциональная форма глагола. Такой подход не вполне оправдывает себя, если учитывать самостоятельное функционирование имен действий в предложении в качестве заменителей имен существительных. Например: 1. *Shundan so'ng butun xayolim qochishda bo'ldi* (G'ayratiy). – *И после этого я думал только о победе* [10, с. 373]. 2. *Yigit uni mo'jaz qomatidan, chaqqon yurishidan darhol tanidi* (M.Ismoilij). – *Парень сразу узнал ее по изящной фигуре, быстрой походке* [12, с. 91].

Итак, различия между инфинитивом и именем действия сводятся к следующему:

Во-первых, имя действия с формой на *-тоқ* не является единственной, а термин «инфинитив» или «неопределенная форма глагола» вовсе не применительно к имени действия узбекского языка. Что же касается начальной формы узбекских глаголов, то для нее характерно то, что она всегда является основой для всех глаголов, имея при себе несколько грамматических значений, то есть значения лица (2-лицо), числа (единственное число) и наклонения (повелительное наклонение). Например: *bor – иди* (от *bortoq*), *o'qi – читай* (от *o'qimoq*), *yoq – пиши* (от *yoqtoq*) и т.п.

Во-вторых, инфинитивы русского языка по дифференциации видов отвечают на вопросы *что делать? что сделать?* В них прослеживаются признаки глагола. Как нам известно, основы глагола русского языка делятся на 2 разновидности: 1) инфинитивную; 2) настоящего или простого будущего времени. Основа же инфинитива выделяется путем отделения суффиксов: *-ть, -ти, -чь*. Например, основой глагола *жить* является корень *жи-*; а основой настоящего времени будет *жив-* (*жив-у, жив-ешь, жив-ет, жив-ем, жив-ете, жив-ут*). А имена действия в узбекском языке образуются от начальной формы глагола при помощи суффиксов *-тоқ, -sh/ish, -v/uv*: *o'qimoq – читать, o'qish – чтение, o'quv (qo'llanma) – учебное (пособие)*. Все эти формы существенно отличаются от русского инфинитива тем, что являются, прежде всего, изменяемой частью речи. Но следует упомянуть, что в узбекском языке в процессе присоединения к начальной форме различных аффиксов с грамматическими значениями (залога, лица, числа, наклонения и др.) и приобретением новых грамматических значений, основа глагола теряет вышеназванные первичные грамматические значения, и выступает как носитель только лексического значения.

В-третьих, имена действия больше обладают именными признаками, чем глагольными. Поэтому подобно существительным изменяются по падежам, принимают все притяжательные аффиксы, а также форму множественного числа: *ishlaringiz – ваши дела*. Инфинитив же русского языка не имеет форм изменения, поэтому его называют неопределенной формой глагола.

В-четвертых, имя действия узбекского языка, используя вместо имени существительного, может выполнять все функции данной части речи. Оно не субстантивируется, так как является самим наименованием. И подобно существительным обычно отвечает на вопрос: *nima? (что?)*. Например: *Yotib o'qish (nima?) ko'z uchun zararlidir. – Чумать лежа – вредно для здоровья. Sening yozuving (nimang?) chiroyli. – У тебя красивый почерк.*

В-пятых, форму имени действия с аффиксом *-moq*, которая редко используется в речи нельзя считать точным эквивалентом русского инфинитива. Потому что, присоединяя тот или иной суффикс к форме на

-moq, можно образовать другие грамматические формы глагола, чего нельзя сделать в отношении неопределенной формы глагола. Например: *Bosh egib yashamoqdan tik turib o'imoq afzal* (букв. Лучше умереть стоя, чем жить приклоняясь). – *Лучше умереть стоя, чем жить на коленях* (Пословица). *Olmoqning bermog'i bor* (букв. То, что берется, надлежит возврату) – *Долг красен платежом*.

Проанализированные примеры свидетельствуют о том, что в данных случаях перед нами выступает не функциональная форма глагола, предназначенная выполнять какую-либо синтаксическую функцию в определенной синтаксической конструкции, а имя действия в полном смысле слова, то есть именная часть речи, отвечающая на вопрос *что?* и передающая в русском языке значение имени существительного. За последние годы повысился интерес к изучению глагольной семантики, так в исследованиях по узбекскому языкознанию ученые стали использовать термин «категория изменения» [3]. Так как именно эта категория изменяет глаголы, «превращая» их в часть речи, приобретающую грамматические признаки существительного, принимающую все его аффиксы, а также выполняющую все его синтаксические функции. Но, в то же время, имена действия сохраняют при себе грамматические категории глагола (залог, отрицательность и др.): *o'qitish* – *обучать* (принудительный залог), *o'qimaslik* – *не учиться* (отрицательный залог).

Как отметила А. А. Камынина: «Инфинитив служит средством синтаксической транспозиции глагольной семантики. Это синтаксический дериват, но в отличие от субстантивных дериватов он не обнаруживает никакого категориального значения, которое семантически отличало бы его от финитных (т.е. спрягаемых) глагольных форм» [4, с. 143]. В принципе и инфинитив, и имя действия в предложении могут выполнять как функцию главных членов, так и второстепенных. Но круг употребления русского инфинитива несколько иной, и значения ее передаются в узбекском языке часто не именами действия, а другими формами глагольной лексики. Например: *Студенты будут помогать преподавателям в организации научно-методической конференции*. – *Talabalar ilmiy-uslubiy konferensiyani tashkil etishda o'qituvchilarga ko'maklashadilar*. Здесь: *ko'maklash* – корень слова *помогать*; *-a* – показатель будущего времени; *-di* – показатель третьего лица; *-lar* – аффикс множественного числа.

Кроме того, инфинитив русского языка употребляется в безличных предложениях для выражения значения строгого приказа, запрета или побуждения к действию: *Встать! Молчать! Не курить!* А имя действия не обладает такими значениями. Для передачи значения данных единиц в узбекском языке используются другие синтагматические конструкции. Например: *Не курить!* – *Chekilmasin!* Здесь: *chek* – начальная форма, т.е. основа глагола *курить*; *-il* – показатель страдательного залога; *-ma* – показатель категории отрицательности; *-sin* – аффикс побудительного наклонения.

Инфинитив в сочетании с предикативными словами с модальным значением выполняет функцию главного члена безличного предложения: *Мне нужно много читать. Тебе необходимо заниматься спортом*. А в узбекском языке и в таких случаях вместо инфинитива используется имя действия, которое при сочетании с модальными словами все же оформляется: *Men ko'p o'qish-im zarur. Sen sport bilan shug'ullanish-ing kerak*.

В узбекском языке имена действия с формой на *-v/-uv* постепенно переходят в архаический пласт, а большинство из них транспонировались в имена существительные, многие из которых в русском языке передаются отглагольными существительными. Например: *saylov-выборы, tanlov-конкурс, maqtov-похвала, tergov-расследование, sinov-экзамен, qurshov-окружение, qistov-настояние, so'rov-запрос, tortishuv-дискуссия* и др. Данная форма подобно существительным, примыкая к определяемому слову (часто существительному), выполняет функцию качественного определения: *o'quv qurollari* – *учебные принадлежности, yozuv stoli* – *письменный стол* и т.п.

Перечислив существенные отличия между инфинитивом и именем действия, мы пришли к такому выводу: в узбекском языке нет инфинитива, а в русском отсутствует единица языка, обладающая всеми лексико-грамматическими и функциональными свойствами имени действия. Так как имя действия – это особая часть речи, т.е. имя с глагольной основой. Поэтому если в русском языке к именным частям речи относят имена существительные, прилагательные, числительные, местоимения и причастия, то в узбекском, к ним относятся помимо названных единиц, и имена действия.

Литература:

1. Азизов А. А. Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков. Морфология (Краткий очерк). Ташкент: Учпедгиз, 1960. – 200 с.
2. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.
3. Замонавий ўзбек тили (Современный узбекский язык). Морфология. Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. – 468 б.
4. Камынина А. А. Современный русский язык. Морфология. М.: Изд-во МГУ, 1999. – 240 с.
5. Сиддиқов З. Ўзбек ва турк тилларида кўрув лексемалари семантикаси: Филол. фан. номз... дис. автореф. –Тошкент, 2000. – 24 б.
6. Талипова Р. Т. Сопоставительный курс грамматики русского и узбекского языков. Ташкент: CHASHMA PRINT, 2009. – 136 с.
7. Цалкаламанидзе А. Валентность глаголов в свете семантико-синтаксических свойств (на материале турецкого и узбекского языков): Дис. ... докт. филол. наук. – Тбилиси, 1987. – 450 с.

8. Шабанов Ж. Турк ва ўзбек тилларида фаол ҳаракат феълларининг семантикаси: Филол. фан. номз... дис. автореф. – Тошкент, 2003. – 24 б.
9. Шанский Н. М., Тихонов А. Н. Современный русский язык. Словообразование. Морфология. М.: Просвещение, 1987. – 256 с.
10. Шоабдурахмонов ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I. Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 448 б.
11. Ўзбек тили грамматикаси (Грамматика узбекского языка). I том. Морфология. Тошкент: ФАН, 1975. – 612 б.
12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. Тошкент: ЎЗМЭ, 2008. – 592 б.

Людмила Юлдашева
(Черкаси, Україна)

ФЕНОМЕН СУЧАСНОГО ЗАГОЛОВКА В ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОМУ ВИМІРІ

Заголовок – це своєрідний знак твору, із якого розпочинається ознайомлення з текстом. Він активізує сприйняття читача й акцентує його увагу на тому, що буде викладено далі, є особливим різновидом власної назви в художньому тексті. Без заголовка літературний твір будь-якого жанру втрачає свою самостійність і впізнанність у культурному контексті епохи. Назва твору стає концентрованим утіленням ідеї твору, формує концептуальність художнього тексту.

Упродовж останніх десятиліть заголовок привертає велику увагу вчених. Особливий інтерес до нього зумовлений унікальним місцем заголовка в тексті, його семантичною складністю та різноманітністю функцій. Досліджуючи цей різновид власних назв, лінгвісти (В. Д. Бондалетов [2], О. Л. Василевський [4], М. В. Голомидова [5]) зазначають, що для заголовків характерні специфічні властивості, зокрема збереження внутрішньої форми; неможливість створення чіткої класифікації; нестійкість і мінливість цієї групи онімів під впливом екстралінгвістичних чинників; реалізацію у вигляді багатоконпонентних найменувань.

Власні назви завжди були важливим компонентом будь-якого літературного тексту. Для аналізу використання ономастичних одиниць в умовах нової художньої реальності ми звернулися до творів Ю. Андруховича, О. Забужко, Ю. Іздрика, О. Ірванця, І. Карпи, Л. Костенко, І. Роздобудько та ін. Заголовки творів цих письменників – яскравий мовний аспект, що заслуговує пильної уваги. Необхідність спеціального дослідження цього різновиду ономастичної лексики постає у зв'язку з потребою в заповненні лакун, що утворилися внаслідок недостатнього вивчення назв творів у процесі дослідження ономастичного простору.

Основною метою дослідження є аналіз заголовків новітніх творів в інтертекстуальному аспекті

Інтертекстуальність – це «онтологічна ознака будь-якого тексту (насамперед художнього), що визначає його «вписаність» у процес літературної еволюції [9, с. 25]. Інтертекстуальність є обов'язковою особливо для постмодерністського дискурсу. Для текстів сучасної літератури характерна цитатність, що демонструє органічне поєднання авторського тексту та цитат із творів авторів різних епох. Це дає змогу створити новий текстовий простір.

Одним із засобів реалізації інтертекстуальності в художньому творі є алюзія. Алюзією І. В. Арнольд називає «стилістичний прийом уживання певного імені або назви, яка вказує на конкретний літературний чи історико-культурний факт або особу» [1, с. 89]. Цей прийом звернений до вкорінених у культурній пам'яті читача знань, до усталених словосполучень літературного, міфологічного й історичного походження. Але алюзія не є лише апеляцією до деякої події чи сюжету. Вона виконує в художньому тексті естетичну, експресивну й пізнавальну функції.

Причина широкого застосування літературної алюзії як стилістичного прийому в художній літературі зумовлена її здатністю збагачувати художнє сприйняття тексту, роблячи його яскравішим, сприяти реалізації асоціативних зв'язків цього тексту з текстами інших авторів.

Дуже часто роль цього стилістичного прийому беруть на себе власні назви. Як інтертекстуальні алюзії можуть функціювати різні ономастичні одиниці, оскільки окремі оніми («Содом», «Ієрихон», «Юда»), глибоко вкорінені в пам'яті реципієнтів, є прямими асоціаціями з відомими подіями, фактами, образами тощо. Алюзивні антрополоетоніми, на які натрапляємо в сучасних творах, виводять текст на рівень мегаконтексту, збагачуючи літературні твори асоціаціями й впливаючи на створення художніх образів.

Яскравим прикладом алюзії є заголовок «Записки українського самашедшого» Л. Костенко. Беззаперечно, заголовок пов'язаний із назвою твору класика літератури М. Гоголя «Записки сумасшедшего». Рік початку дії в романі Л. Костенко збігається з датою нотатків героя М. Гоголя (2000 р.).

Для художніх творів можна виокремити такі типи алюзій, утворених на основі онімів:

1. Власна назва – алюзія на відому особу. Віктор Неборак створює пастиш «Мені тринадцятий рік минає» як відгомін вірша «Мені тринадцятий минало» Т. Шевченка, а брати Капранови навіть видають свій «Кобзар 2000», який пародіює Шевченків «Кобзар» як величну Книгу українців. Отже, Шевченко стає однією з основних постатей у діалозі українських письменників із національним письменством і найпродуктивнішим автором для римейків.

2. Власна назва – алюзія на літературний (музичний, кіно-) персонаж чи сюжет. Ю. Іздрик продовжив традицію створення образу Воццека в однойменному романі. Попередньо до цієї історичної постаті звертався ще німецький письменник Г. Бюхнер.

Заголовок «*Мисленне дерево*» В. Шевчука є виразною алюзією тексту «*Слова о полку Ігоревім*».

У «*Подвійному Леоні*» Ю. Іздрика один із розділів має назву «*Леон-кілер*» – пряма апеляція до культового фільму Л. Бессона. Інший розділ – «*Never Say Never Again*» («*Ніколи не говори «ніколи»*» – саме так називається один із фільмів про агента 007 Джеймса Бонда).

3. Власна назва – алюзія на фольклорний образ або сюжет. Так, «*Казка про калинову сопілку*» О. Забужко є твором-римейком відомої фольклорної історії про те, як одна сестра вбила іншу, про що сповістила згодом калинова сопілка голосом загиблої. Повість «*Казка про калинову сопілку*» має багато своїх попередників. Це й народні казки, і балади про калинову сопілку, і вірш Ліни Костенка «*Калинова сопілка*», і літературні казки Б. Грінченка, Л. Шияна та інших.

«*Дума про слоника*» Юрка Позаяка є віршовою трансформацією народного (львівського походження) анекдота про слоника, якого замучили «кляті москалі».

4. Власна назва – алюзія на біблійний образ або сюжет. Зв'язок із релігійними мотивами простежуємо в назвах творів «*Сни Ієрихона*» Ірени Карпи, «*Яблука з райського саду*» Б. Жолдака, «*Генерал Юда*» С. Жадана.

У роботі виокремлено такі типи інтертекстуальних заголовків, що апелюють до інших текстів «попередників»:

- 1) заголовки– точні й неточні цитати з іншого художнього тексту («*Мені тринадцятий рік минав*» В. Неборака);
- 2) заголовки, до складу яких входить образ, пов'язаний з іншим художнім чи фольклорним текстом («*Канатохідці*» С. Процюка (за аналогією до вірша І. Малковича), «*Дума про слоника*» Юрка Позаяка);
- 3) заголовки, які містять «точкові цитати», тобто власні назви, що посиляють до іншого тексту й тим самим відкривають діалог з ним («*Лускунчик – 2004*» О. Ірванця);
- 4) заголовки, що збігаються з назвами літературних чи інших мистецьких творів («*Прощання слов'янки*» В. Агапкіна – «*Прощання слов'янки*» С. Жадана);
- 5) трансформовані назви художніх творів («*Тіні зникають в полудень*» А. Іванова – «*Тіні з'являються на світанку*» С. Процюка);
- 6) заголовки, що містять багаточисельні цитати, що пов'язані відразу з декількома текстами («*Казка про калинову сопілку*» О. Забужко, «*Воццек*» Ю. Іздрика).

Ця роль заголовка не завжди очевидна зовні, але саме завдяки їй «кожна книга говорить тільки про інші книги й складається тільки з інших книг» [11].

Однією з основних рис сучасного дискурсу є карнавальність, що ґрунтується на ігровому аспекті мови. Б. Борботько вказує: «Ігрова лінгвістична активність деформує відображення реальності й правила мови, усуваючи сталі стереотипи сприйняття та поведінки» [3, с. 9]. Зазвичай у тексті превалюють такі форми мовної гри, за допомогою яких створюють естетичний ефект через свідоме порушення не тільки мовних норм, а й змістових елементів.

Балансування на межі мовної норми, порушення правил, утворення нових значень, поєднання непоєднуваного – невід'ємна риса сучасного твору. В українських новітніх творах, зокрема в постмодерністських, такий принцип реалізовано в карнавалі, тому це поєднано зі сміхом, пародією, глузуванням, містифікацією. У лінгвістиці творчість нинішніх письменників доречно аналізувати через ігрове начало. Мовна гра в назвах творів простежена на різних мовних рівнях.

1. Фонетичний – прийоми паронимазії. Наприклад, назва четвертого розділу роману «*Подвійний Леон. Історія хвороби*» Ю. Іздрика «*Син літньої ночі*» беззаперечно пов'язана з Шекспірівським «*Сном літньої ночі*». Автор грає близькими за звучанням словами «сон» і «син». Аналогічне явище характерне для заголовка роману-пазла «*Аднакласнікі.Реву!*» Ірени Карпи (за аналогією до назви сайту «*Однокласники.Ру*»). До лексичних прийомів мовної гри належить також використання асонансів та алітерації («*Капосні капці*» Б. Жолдака, «*Соло для Соломії*» В. Лиса).

2. Графічний – гру слів супроводжують графічні видозміни переосмислюваного компонента, завдяки чому він більш увиразнений і привертає увагу читача. Емоційної насиченості та смислового навантаження надає заголовкам оформлення великими літерами певного компонента слова («*НепрОсті*», «*БотакЄ*» Тараса Прохаська, «*Д.О.Щ.*» Валсінатса), використання латиниці («*Ukraina*», «*Galizien-Vikowina-Express*» Т. Прохаська, «*MASKUL'T*» А. Бондаря), цифрових символів («*3:1*» Ю. Іздрика, «*Біє Мак²*» С. Жадана).

3. Лексичний – нівелювання значення слова, реалізація слова в контексті відразу в декількох значеннях. Яскравим прикладом є назва роману Люко Дашвар «*Мати все*». Слово «мати» вжито у значенні «володіти чимось, користуватися» та «жінка стосовно дитини, яку вона народила». Письменниця зазначила, що назва твору, у якому йдеться про матір і сина, котра шукає для хлопця дівчину, щоб він отримував задоволення, означає те, що син має все, і те, що мати для нього також усе. Назви усіх творів Люко Дашвар побудовані на грі слів. Цей принцип використано й у заголовку «*Від-чуття при-сутності*» Т. Прохаська. У назві «*Молоко з кров'ю*» Люко Дашвар трансформації піддано відомий фразеологізм, а в романі «*Село не люди*», авторка протестує проти фрази «*село і люди*». Це дає змогу з особливою точністю передавати захований у сюжетній лінії зміст. Мовну гру також реалізовано в словосполученнях, що містять слова з позитивною й негативною оцінкою. Уже й сама назва вірша С. Жадана «*Переваги окупаційного режиму*» містить іронічність. Він підриває ідеологічний простір тоталітарної культури, пародіюючи ідеологічні кліше, розвінчує його сакральність.

Отже, особливу роль у постмодерністських творах виконує інтертекстуальність, що демонструє внутрішні текстуальні зв'язки з іншими текстами художньої літератури. Заголовок може співвідносити текст з іменами, творами або всією творчістю окремих письменників, а також апелювати до жанрово-родової пам'яті, до релігійних і фольклорних творів. Сполучаючи текст із позатекстовою реальністю, заголовок робить його учасником загальнокультурного діалогу. У сучасному творі кожна цитована фраза, слово, назва набувають нового звучання й змісту. Інтертекстуальність виходить за межі власне літератури: автори використовують кінематографічні та музичні образи, назви. Значущою рисою тексту є карнавальність, що ґрунтується на ігровому аспекті мови й реалізується на різних мовних рівнях.

Література:

1. Арнольд И. В. Стилистика. Современный английский язык / И. В. Арнольд. – М.: Флинта : Наука, 2002. – 384 с.
2. Бондалетов В. Д. Русская ономастика: учебное пособие / В. Д. Бондалетов. – М.: Просвещение, 1983. – 224 с.
3. Борботько В. Г. Принципы формирования дискурса: От психолингвистики к лингвосинергетике / В. Г. Борботько. – М.: КомКнига, 2007. – 288 с.
4. Василевский А. Л., Вычислительная лингвистика: Учебное пособие для студентов отделения прикладной лингвистики / А. Л. Василевский, Ю. Н. Марчук – М.: Изд-во Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. Мориса Тореза, 1970. – 256 с.
5. Голомидова М. В. Искусственная номинация в русской ономастике / М. В. Голомидова. – Екатеринбург: Наука, 1998. – 375 с.
6. Грицюк Л. Ф. До питання про лінгвістичний статус заголовка / Л. Ф. Грицюк // Мовознавство. – 1989. – № 5. – С. 55–58.
7. Гундорова Т. І. Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодерн / Т. І. Гундорова. – К. : Критика, 2005. – 264 с.
8. Іздрик Ю. Таке / Ю. Іздрик.– Х.: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2009. – 396 с.
9. Ильин И. П. Постмодернизм. Словарь терминов / И. П. Ильин. – М. : Интрада, 2001. – 384 с.
10. Римащевський Ю. Людина четверга / Ю. Римащевський, А. Яремко// Ярослав. – 2005. – № 8 – С. 1.
11. Эко Умберто. Заметки на полях «Имени розы» / Умберто Эко– [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://me.geneva.livejournal.com/265400>

Науковий керівник:

доктор філол. н., доц., Шитик Людмила Володимирівна.

Валентина Александрова
(Київ, Україна)

РОЛЬ УЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА В ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

Позаурочна діяльність є складовою частиною навчально-виховного процесу і однією із форм організації вільного часу учнів. Позаурочна діяльність сьогодні - це діяльність, організована в позаурочний час для задоволення потреб учнів у змістовному дозвіллі, їх участь у самоврядуванні та суспільно корисній діяльності.

Сьогодні, у зв'язку з переходом на нові стандарти другого покоління, відбувається вдосконалення позаурочної діяльності. Справжня модель створює умови для соціального, культурного і професійного самовизначення, творчої самореалізації особистості дитини.

Творчість і творча діяльність визначають цінність людини, тому формування творчої особистості набуває сьогодні не тільки теоретичного, а й практичного сенсу. Ефективність роботи школи в даний час визначається тим, якою мірою навчально-виховний процес забезпечує розвиток творчих здібностей кожного учня, формує творчу особистість і готує її до творчої пізнавальної діяльності.

Позакласна робота з української мови - важлива ланка навчально-виховної роботи в школі. Значне місце в загальній системі позакласної роботи належить діяльності вчителів української словесності. Вона сприяє зміцненню знань з предмета, стимулює розвиток творчих здібностей учнів, готує їх до самостійної науково-дослідної роботи.

Позакласна робота з української мови є найважливішою складовою професійної діяльності вчителя. До 7-8 класів інтерес до вивчення української мови пропадає у більшості дітей. Пояснюється цей факт багатьма причинами, у тому числі і складністю матеріалу, що підлягає вивченню. Саме тому головне завдання позакласної роботи - розвиток у школярів інтересу до української мови і виховання потреби вивчати її.

Педагогами і психологами доведено, що пізнавальний інтерес є основним внутрішнім мотивом навчання, тому розвиток пізнавального інтересу до української мови є дуже важливим для учнів. Зрозуміло, що цей інтерес розвивається насамперед на уроках, але безсумнівно і те, що позакласна

робота надає вчителю величезні можливості для того, щоб зацікавити учнів своїм предметом, зробити його улюбленим.

Як зацікавити учнів, як привернути увагу кожного до рідної мови? Цьому сприяє різноманітність видів діяльності на різних етапах уроків, позакласна робота, яка є невід'ємною частиною всієї навчально-виховної роботи школи. Продовжуючи і зміцнюючи класні заняття, вона в той же час відображає властиву тільки їй специфіку в змісті, організаційних формах, методах і прийомах реалізації поставлених перед нею завдань.

Позакласні заняття з української мови - це невід'ємна частина всієї навчально-виховної роботи в школі. Позакласна робота, на відміну від додаткової роботи, проводиться постійно. Організовується вона для розвитку творчих здібностей учнів. Тут учні, як і на уроці, отримують нові знання, працюють над культурою своєї мови.

Позакласна робота має свої цілі і завдання, види і форми проведення, свої методи і прийоми. Насамперед необхідно відзначити, що і урок, і позакласні заняття мають одну і ту ж мету: підготувати учнів грамотних, які вільно володіють українською мовою в її усній і писемній формі. У той же час позаурочна робота з української мови свої **цілі:**

- розвиток інтересу до української мови як до навчального предмета;
- підвищення загальної мовної культури.

Зазначені цілі визначають **завдання** позакласної роботи з мови :

- розширити, поглибити і доповнити мовні знання, вміння та навички, отримані учнями на уроках української мови;
- навчити учнів самостійно працювати з книгами, словниками-довідниками, добирати матеріал на потрібну тему;
- сформувати творчу активність учнів (виступати перед аудиторією, випускати шкільні стіннівки, організовувати вечори, конкурси, виготовляти наочні посібники);
- виявляти обдарованих в лінгвістичному відношенні учнів, а також виховувати у слабовстигаючих учнів віру в свої сили, в можливість подолати відставання з рідної мови.

Успіхи зі знання української мови школярами можуть бути досягнуті на основі реалізації чітко продуманої системи навчально-виховних заходів. Важливою ланкою в цій системі є позакласна робота, яка допомагає вчителю більш ретельно вивчити своїх вихованців та удосконалювати їх підготовку, підвищує загальний культурний рівень школярів, викликає стійкий інтерес до предмета, виробляє художній смак.

Позакласна робота з української мови може бути організована в школі по-різному. Виділяються такі форми позакласної роботи:

- за способом подачі мовного матеріалу - усні та письмові;
- за частотою проведення - систематичні (постійні) і епізодичні (разові).

Кожна із зазначених форм позакласної роботи має кілька видів, які відрізняються один від одного методикою проведення, обсягом використаного мовного матеріалу, характером участі школярів у роботі.

- постійнодіючі позакласні заняття (гуртки, клуби, журнали, стіннівки, інформаційний стенд), що працюють протягом усього навчального року;
- епізодичні (вікторини, конкурси, вечори, олімпіади, КВК, екскурсії).

Слід зауважити, що проведення епізодичних заходів зазвичай викликає в учнів короточасну зацікавленість, інтерес до факту заходу, а не до предмета. Тому ефективність такої роботи порівняно низька. Принцип системності вимагає, щоб позакласна робота являла собою єдиний комплекс різноманітних заходів, пов'язаних між собою тематично. Давно доведено, що найбільш ефективна позакласна робота з української мови, коли вчитель відбирає для роботи з учнями матеріал з якогось одного розділу мови, більш-менш великого, відповідно до віку школярів і у взаємозв'язку з досліджуваним в урочний час матеріалом. Для 5 класів, наприклад, цікавими і корисними є додаткові відомості з лексики і фразеології, для 6-7 класів - з граматики, для старших класів - зі стилістики. Цей поділ, звичайно, умовний: будь-який учитель вміло відбирає мовний матеріал, доступний для будь-якого віку. Важливо в принципі вирішити, який саме розділ лінгвістики буде поглиблено аналізуватися в позакласній роботі.

За кількістю учнів види можуть бути індивідуальними, груповими і масовими. До індивідуальних видів позакласної роботи належать заучування напам'ять віршів та прозових уривків, робота над роллю (при підготовці інсценівок до ранків), підбір мовного матеріалу (ця робота виконується переважно в письмовій формі), читання дитячих книг, казок українською мовою і деякі інші. Всі ці види індивідуальної роботи є по суті підготовчим етапом до проведення групових та масових позакласних заходів.

До групових відносяться наступні види роботи: гурток української мови, екскурсії (до бібліотеки, на природу, на виробництво і т. п.), вікторини та деякі інші. Серед них найбільш прийнятним видом роботи на початковому етапі навчання української є робота в гуртку, бо саме в ньому учні долучаються до розвитку мовлення,

На заняттях гуртка учні працюють із спеціальними ілюстрованими індивідуальними картками з розвитку мовлення. Картки - це не просто розвага. Вони відповідають певним темам. Завдання в картках

приблизно такого характеру: написати твір-мініатюру з даної теми з певним завданням чи скласти розповідь за початком і кінцем, а основну частину треба скласти самим. Далі необхідно виконати завдання різного творчого характеру: написати статті на шкільний сайт про життя школи, до газети-стіннівки і т.п. Саме участь у різних конкурсах, ігрових проєктах допомагає у роботі над розвитком мовлення як на уроках, так і в позаурочний час.

Велику зацікавленість в учнів викликають масові заходи. Не секрет, що у юному віці багато дітей хочуть стати акторами. І якщо у школі діє шкільний театр, то участь у постановці вистав не тільки розвиває пізнавальні здібності учнів, а й згуртовує учнівський колектив. Таким чином, вирішуються важливі завдання: виховання толерантності, шанобливого ставлення один до одного, вміння спілкуватися в колективі, культура спілкування.

Саме така цілеспрямована робота дозволяє вчителю виявити здібних, талановитих дітей, а їм, в свою чергу розкрити свої творчі здібності, зануритися у світ словесності поза шкільною програмою.

До підготовки та проведення позашкільних заходів потрібно залучати якомога більше зацікавлених, талановитих, закоханих в ідею учасників: учителів, бібліотекарів, учнів і батьків.

Щоб проведений захід був досить цікавим, щоб всі отримали справжнє задоволення від нього, щоб виховний захід став справжнім святом, - потрібно працювати всім.

Ланцюжок "вчитель мови - літератури - бібліотекар - учні - батьки - вчителі інших предметів" повинен не перериватися. Тільки таким чином можна домогтися певних успіхів, тільки так можна зберегти традиції, передавати їх із покоління в покоління.

Учитель-словесник відбирає і рекомендує мовний та тематичний матеріал, є організатором і безпосереднім учасником заходів.

Завдання бібліотекарів школи - допомогти вчителю у пропаганді книги (підготовка рекомендаційних списків книг для самостійного читання, виставок книг, книжкових бюлетенів, проведення бесід).

Завдання батьків - допомогти дітям в оформленні костюмів, декорацій, і, звичайно, бути активними учасниками конкретного заходу.

Завдання вчителів - предметників - у разі необхідності давати консультації (якщо захід із міжпредметними зв'язками), особисто брати участь у заходах.

Найголовніше завдання стоїть перед учнями школи. Вони головні дійові особи в підготовці сценаріїв, костюмів, декорацій, і, звичайно ж, вони - виконавці.

Суттєву роль відіграє характер і обсяг матеріалу, перенесеного з уроку на позакласні заняття. Як мовний, так і тематичний матеріал для позакласної роботи потрібно відбирати з урахуванням вікових інтересів учнів, їх мовленнєвих навичок, відповідно до рекомендацій програми, без її дублювання і повторення, враховувати і регіональний компонент з метою виховання патріотизму, поваги до традицій предків і їх збереження.

Обсяг призначеного для позакласних занять матеріалу визначається залежно від цілей і завдань конкретного заходу. Набагато ширше, ніж на уроці, є можливість використання міжпредметних зв'язків. Як правило, вчителі інших предметів охоче йдуть на співпрацю.

Зрозуміло, що позакласна робота будується на добровільних засадах при рівному праві брати участь у ній як учнів, що добре знають предмет, так і тих, хто не дуже добре навчається. Особливу активність набуває індивідуальний підхід до дітей: врахування їх інтересів і запитів, опора на їхню ініціативу і самостійність, стимулювання допитливості та пізнавальної активності. Кожна пропозиція, зауваження, побажання учнів вислуховується, обговорюється, береться до уваги і дії.

Зв'язок позакласної діяльності з роботою в класі полягає в тому, що знання, отримані учнями на уроках української мови, є базою для позакласного спілкування. Система позакласних занять планується відповідно до системи занять на уроках. На них учні формують ідейні, моральні й естетичні погляди, виробляють норми, концепції, роблять висновки, зіставляють і узагальнюють факти. У цьому полягає принцип виховного навчання.

Принцип науковості вимагає, щоб позакласні заняття будувалися на пізнавальній базі, а не перетворювалися на засіб забави або розваги. Будь-який матеріал позакласних занять, навіть якщо він подається в несподіваній і незвичній формі, повинен відповідати науковим даним без зайвого спрощення або ускладнення.

Важливе значення набуває на позакласних заняттях принцип наочності.

Науковість, глибина викладу матеріалу на позакласних заняттях, вияв його практичної значущості повинні поєднуватися з захопленістю форми. Ось тут-то і приходять на допомогу батьки: вони оформляють спільно з дітьми, вчителями наочність для позакласних занять і заходів, допомагають в оформленні декорацій і костюмів, є безпосередніми учасниками.

Позакласна робота, як правило, ґрунтується на принципі цікавості. Цей принцип знаходить своє відображення в різноманітності та варіативності форм, методів, конкретних прийомів, завдань, лінгвістичних ігор, що дозволяють з найбільшою ефективністю добиватися поставленої мети.

Ми живемо в епоху суцільної комп'ютеризації, коли техніка зробила крок далеко вперед, ХХІ століття комп'ютерної техніки набирає обертів і вже, мабуть, немає жодного виду людської діяльності, де вона не знайшла б своє застосування. Педагогічні технології не залишилися осторонь від загального процесу комп'ютеризації і використання інформаційних та комунікаційних технологій. Застосування (ІКТ) у навчально-виховному процесі є актуальною проблемою сучасної шкільної освіти.

Використання ІКТ на позакласних заходах дозволяє значно урізноманітнити, впровадити ігровий момент, підвищити наочність матеріалу, а також сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів. У школі

варто проводити такі заходи: «Свято словників», «Віртуальна екскурсія по шевченківських місцях», «Подорож у країну Фразеологія», «Вишиванка – наш генетичний код»). Подорожуючи від станції до станції, діти відгадують завдання, розміщені на слайдах.

Важливу роль для реалізації цілей заходу грають ілюстрації і фотографії, які розвивають творчу уяву учнів.

У презентації використовується ефект анімації, для акцентування уваги служать зміни кольору, шрифту.

Позакласна робота передбачає і участь дітей у конкурсах творів і творчих робіт, у проектах: «Князь Володимир - сонце Русі», «Україна - наша Батьківщина », проект «Знаю свій край»

«Мої чудові земляки», «Герой нашого часу» - це ті роботи, які можуть бути присвячені відомим людям села, ліквідатором Чорнобильської трагедії, учникам АТО, ветеранам війни та праці. Робота над творами носить дослідницький характер. Учні вивчають тему твору, збирають необхідний матеріал, систематизують його, узагальнюють і на основі матеріалу створюють презентації.

Широко використовуються ІКТ на різних етапах **проектної та науково-дослідницької діяльності учнів.**

Вже неодноразово доведено, що метод проектів дозволяє школярам проявити самостійність у виборі теми, джерелах інформації, способі її викладу і презентації. Проектна методика дозволяє проводити і ндивідуальну роботу над темою. Школяр сам обирає об'єкт дослідження, сам для себе вирішує: або обмежитися підручником (просто виконавши чергову вправу), або звернутися до додаткових джерел інформації (до спеціальної літератури, енциклопедій, електронних ресурсів). Школярі аналізують, порівнюють, вибираючи найважливіше і найцікавіше.

Таким чином, використання комп'ютерних технологій у сучасній школі - це не данина моді, а життєво необхідний засіб навчання. Вони не витісняють традиційні методи і прийоми викладання української мови і літератури, а наближають традиційну методіку до вимог сучасного життя.

Отже, у школі можна використовувати різноманітні види і форми позакласної та позашкільної роботи з української мови . Поряд з уже усталеними, певною мірою традиційними формами, такими, як ранки та вечори, життя висуває нові шляхи залучення учнів до вивчення та удосконалення української мови, до словесного мистецтва. Цьому сприяють насамперед засоби масової інформації: кіно, телебачення, радіо. Поява в останній час у журналах, мережі Internet безлічі цікавих пізнавальних, інтелектуальних ігор, сценаріїв дозволяє учителю-словеснику їх використовувати, спричинює вдосконалення форм і методів позакласної роботи.

У позаурочний час учитель-словесник повинен працювати з обдарованими дітьми, їх не можна залишати без уваги, бо поки у дітей живе «іскра творчості», її треба запалювати.

І, нарешті, слід назвати комбіновану форму позаурочної роботи - тиждень української мови: конкурси, доповіді, вікторини, лекції, бесіди, вечори та багато іншого.

Тиждень української мови - це не випадковий набір форм і видів позакласних заходів, а заздалегідь продумана і підготовлена система заходів, що переслідують цілі розвитку творчих можливостей дітей, прищеплення інтересу до предмета "українська мова". Це тиждень творчості дітей, своєрідне свято рідного слова.

Сучасна школа ставить перед вчителем нові завдання. Здійснення диференційованого підходу до навчання вимагає відмови від традиційних методик, отже, вчитель повинен сам бути творцем. Відбираючи матеріал для занять у позаурочний час, учителю-словеснику необхідно виходити із загальних цілей і завдань навчання української мови, зазначених у навчальній програмі, запитів школярів, а також спрямованості інтересів. Звичайно, для позакласної роботи з української мови не може бути якоїсь універсальної програми, яка передбачає певний зміст.

Цього ніколи не можна забувати ні одному вчителю, а особливо словесникові, який повинен прищепити любов до рідного слова, мови, літературного твору, який повинен навчити грамотно, точно відображати свої думки в усній та писемній формі не тільки на уроці, але і в процесі позакласних занять. Саме тоді учні зможуть відчувати потребу в розширенні і поглибленні своїх знань в позаурочний час

Література:

1. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах: підручник /За ред. проф. М.І.Пентиліук.-К.:Левіт, 2005.-385 с.
2. Програма факультативних занять з української мови і літератури.-К., Рад.школа.-1969.-25 с.
3. Яворська С.Т. Становлення і розвиток методіки навчання української мови в середній школі: У2-х кн./за ред.А.П.Загнітка. - Слов'янськ: ПП«Канцлер», 2004.-Кн.2 (30-90 –і роки ХХ ст.)-187 с.

СЕКЦІЯ: ФІЛОСОФІЯ

Фарход Зияев
(Ташкент, Узбекистан)

МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАР ВА УЛАРНИНГ ИНСОН КАМОЛОТИДАГИ АҲАМИЯТИ

Қадрият – инсон ва жамият маънавиятининг таркибий қисми, оламдаги воқеалар, ҳодисалар, жараёнлар, ҳолатлар, сифатлар, талаб ва тартибларнинг қадрини ифодалаш учун ишлатилади.

Қадрият маданиятшуносликнинг энг асосий категорияси. Бу категория ўзида қадрият асосининг нафақат қимматини, балки ижтимоий аҳамияти, фалсафий аксиологик мазмуни, жамият ва инсон учун қадрини ҳам ифодалайди. Аксиологлар ундан ҳар қандай нарса, шу жумладан, инсоннинг ижтимоий қадрини, аҳамиятини ифодалайдиган умумий ва универсал категория сифатида фойдаланадилар.

Одамлар гарчанд, битта жамиятда, бир даврда ва ўхшаш шароитларда яшаётганликларига қарамасдан, у ёки бу нарсанинг қадрини турлича англаб олишади ва талқин қилишади. Ижтимоий жараёнлар таъсирида кишиларнинг қадриятлар тўғрисидаги тасаввурлари, қарашлари ўзгаради, бу эса тараққиёт жараёнида одамларнинг турмуш шароитлари, ҳаёти ва маънавий қиёфасидаги ўзгаришлар билан боғлиқдир.

Турли хил жиҳатлар ҳар қандай қадриятнинг қарама-қарши томонларини ташкил этади. Ижобийлиги ва салбийлиги, баҳоланиши ва аҳамиятига кўра бир-бирига мутлақо зид кўринадиган «яхшилик» ва «ёмонлик», «ҳақиқат» ва «ҳақсизлик», «бахт-саодат» ва «ғам-кулфат», «тадрижийлик» ва «инқилобийлик», «тараққиёт» ва «таназзул», «борлиқ» ва «йўқлик» каби тушунчалар ҳаётнинг бири-бири билан қарама-қарши боғланган жиҳатларини ифодалайди.

Қадриятлар жамият ривожини ва кишилар ҳаётининг турли даврларида турлича аҳамият касб этади, тарихий заруратга мос равишда гоҳида қадрият ижтимоий тараққиётнинг энг олдинги поғонасига чиқади. Натижада ижтимоий ривожланиш ва тараққиёт қонуниятларига мос равишда, олдинга чиқиб олган қадриятни барқарорлаштиришга нисбатан интилиш кучаяди. Масалан, юртни ёв босганда – озодлик, империя ҳукмронлиги ниҳоясида – истиқлол, уруш даврида тинчлик, тутқинликда – эркинлик, хасталик ва беморлик пайтларида – сиҳат-саломатликнинг қадри ортади, уларга интилиш кучаяди.

Қадриятларни моддий ва маънавий, умумбашарий ва умуминсоний турларга бўлиш мумкин. Бизнинг мақсадимиз талаба- ёшларга маънавий қадриятларнинг моҳиятини янада теранроқ англатишга қаратишдан иборат бўлади.

Маънавий қадриятлар – Ислом Каримовнинг «Юксак маънавият - енгилмас куч» асарида ҳар томонлама ва чуқур таърифлаб берилган, инсон маънавияти ва ахлоқий қиёфасига дахлдор бўлиб, жамият аъзоларини тарбиялашга, уларнинг маънавий баркамоллигини таъминлашга хизмат қиладиган қадриятлар тизимини ифодаловчи тушунча маънавий қадриятлар деганда, инсон тарбияси ва камолотида муҳим аҳамиятга эга, жамият ва шахс маънавиятини юксалтирувчи, тафаккур ривожига беқиёс аҳамият касб этадиган қадрият шакллари тушунилади (масалан, урф-одатлар, анъаналар, Ватанни севиш, ўз халқи ва миллатини ҳурмат қилиш, ота-онасини эъзозлаш, тинчлик ва тотувликни сақлаш ва ҳ.к.). Маънавий қадриятлар муайян шароитларда шаклланади ва шу маънода миллий муҳит уларни яратиш ҳамда саралашнинг асосий манбаидир. Маънавий қадриятларни англаш кишининг ўз миллати, юрти, элига тегишли қадриятларни асраб-авайлашга хизмат қилади, ўзига ишонч ва ҳурматни мустаҳкамлайди, Ватан истиқболига катта умид билан қарашга ундайди. Муайян миллат маънавий қадриятларни қанчалик асраб-авайласа, унинг тараққиётида маънавий ва моддий омиллар уйғунлиги шунчалик мустаҳкам ва барқарор бўлади. Фанда маънавий қадриятларнинг қатор функциялари ўрганилади. Улар аввало, жамият аъзоларини ўзини ўзи тарбиялашга, аждодлардан мерос қолган қадриятлар ва идеалларга муносиб бўлишга ундайди. Бу жараёнда икки хил ҳолат кузатилади. Биринчисида маънавий қадриятлар жамият аъзолари томонидан онгли тарзда яратилади, яъни одамлар ўзларида мавжуд бўлган маънавий меъёрлар ва мезонлар ҳақидаги тушунчалар асосида уларга мос келадиган қадрият ва идеалларни яратади. Бундай саъй-ҳаракатлар жамият аъзоларининг маънавий фаоллигини оширади, излаш, изланиш ва яратувчанликка чорлайди. Иккинчи ҳолатда эса, жамият аъзолари томонидан ўзлаштирилган билим, турли урф-одатлар ёки бошқа маданий-маърифий тадбирлар жараёнида олган таассуротлари ҳам маънавий қадриятларнинг такомиллашувига хизмат қилади. Маънавий қадриятларнинг шаклланишида ҳар икки ҳолатнинг ҳам таъсири кузатилади. Маънавий қадриятлар ижтимоий онг шаклларида мос келадиган маданий, маърифий, ахлоқий, диний, ҳуқуқий, илмий ва бошқа турларга бўлинади. Улар инсоннинг ақли, камолоти, дунёни билиш мақсади, билимларининг ҳақиқатга мос келиш даражасини аниқлаш мезони ёки бирор идеал тарзида ҳам намоён бўлади. Маънавий қадриятларнинг инсон тарбияси ва жамиятдаги ўрнига доир асосий функцияси ҳам ана шулар билан боғлиқ. Маънавий қадриятларнинг яна бир муҳим жиҳати шуки, уларнинг баъзилари инсоният тарихи давомида астасекин шаклланади ва такомиллашиб боради. Уларнинг миқдори ва сифатининг ортиши жамият аъзоларининг тафаккур даражасининг юксалиши ҳамда инсоният тараққиёти қанчалик илгарилаб кетганининг кўрсаткичи ҳамдир. Масалан узоқ ўтмишда баъзи қадриятлар, газета, радио, телевидиния тўғрисида умуман тасаввур бўлган эмас. Бундай янги маънавий қадриятлар асрлар давомида шаклланиб, такомиллашиб, бойиб борган. Маънавий қадриятлар ва қадрият мезонлари миллат маънавияти ва унга мансуб кишиларнинг хулқ-атворини тартибга солиш ва тўғри йўналтириш функциясини ҳам бажаради. Бундай ўзига хос маънавий

бошқаришнинг самарадорлигига эришиш ниҳоятда муҳим. Зеро, маънавий қадриятлари бўлмаган миллат йўқ, миллат маънавий қадриятларнинг соҳиби, яратувчиси ва асраб-авайлаб сақлаб турувчиси. Агар ҳар бир миллат ўз маънавий қадриятларини асрамаса, бу қадриятларнинг сақланиб қолиши қийин. Миллатнинг таназзули маънавий қадриятларни унутишдир, маънавий қадриятлар миллатнинг тарихи, яшаш тарзи, бугуни, келажаги, урф-одат ва анъаналари, уни ташкил этган авлодлар тафаккури, ижтимоий қатламлар, миллий онг, тил ҳамда миллий маданият билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши туфайли маънавий қадриятларга эътибор кучайди. Зеро, маънавий қадриятлар мамлакатимиз мустақиллиги, халқимизнинг иродасини мустаҳкам қиладиган, унга куч бағишлайдиган асосий омиллардан биридир. Халқимизнинг асрлардан асрларга мерос бўлиб келаётган маънавий қадриятлари узоқ тарихий жараёнда шаклланиб, ривожланиб келган. Улар уч минг йилдан ортиқ даврни мужассамлаштирган халқимиз тарихида яратилган. Бизнинг маънавий қадриятларимиз ана шу тараққиётга узвий боғлиқ бўлиб, улар миллатимиз шаклланган макон ва она юртга эҳтиром, авлодлар хотирасига садоқат, катталарга ҳурмат, муомалада мулозамат, ҳаё, андиша каби кўплаб тушунчаларда ифодаланади. Маънавий қадриятларимизда жаҳоннинг бошқа халқларига ўхшамайдиган урф-одатлар, расмруsumлар, маросимлар ва анъаналар кўплаб учрайди. Собиқ тузум шароитида маънавий қадриятлар масаласи кўп ҳолларда эътибордан четда қолиб кетган эди. Мустақиллик туфайли ҳақиқий маънавий қадриятларимизни, уларнинг жамият ижтимоий, маънавий-маърифий ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятини англаш, улуғ аждодларимизнинг маънавий, илмий меросини ўзлаштириш, фарзандларимизни маънавий қадриятлар асосида тарбиялаб вояга етказиш, ана шу бебаҳо бойликни асрабавайлаш ва бойитган ҳолда келгуси авлодларга бекаму кўст узатиш имконияти яратилди. Бу эса маънавий қадриятлар боқийлиги ва давомийлигини таъминлашга хизмат қилади.

Маънавий ўзликни англаш Президент Ислом Каримовнинг «Юксак маънавият - енгилмас куч» асарида ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантиришга бел боғлаган халқимиз, айниқса, ёшларда юксак маънавиятни шакллантириш жараёнининг таркибий қисми, тарихий хотирани тиклаш, ўтмиш авлодларга муносиб бўлиш, улар қолдирган маънавий меросни асрабавайлаш ва такомиллаштириш омили таърифлаб берилган. Маънавий ўзликни англаш жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётини демократлаштириш ва янгилаш, янги тафаккурни шакллантиришнинг асосий воситаларидан биридир. Маълумки, шахсда кўплаб ижтимоий-инсоний фазилатлар билан бирга маънавий ўзликни англаш хусусияти ҳам мужассамдир. Бу ғоят кўп қиррали, мураккаб, айни пайтда, зиддиятли ижтимоий-ҳаётий ҳодиса бўлгани учун унга комплекс ёндашиш талаб этилади. Аввало, маънавий ўзликни англаш кенг маънодаги миллий ўзликни англашнинг таркибий қисмидир. Шунинг учун маънавий ўзликни англаш миллий тараққиётнинг нафақат белгиси, шунингдек, мақсади ҳамдир. Демак, маънавий ўзликни англаш ижтимоий феномен сифатида миллий тараққиёт мақсади билан уйғунликда талқин этилиши зарур. Маънавий ўзликни англаш субъект (шахс, миллат, халқ)нинг борлиқда ўзининг тарихиймаданий, ижтимоий-ахлоқий, диний-руҳий, бадиий-эстетик қадриятларига, борлиқни билишда гносеологик⁴⁹ тажрибаларига эга эканини идрок этишидир. Маънавий ўзликни англашда «халқ руҳи», «халқ қалби» деган тушунчалар ҳам муҳим ўрин тутди. Шунинг учун ҳам маънавият муаммоларини тадқиқ этган мутахассислар «руҳ», «қалб» категорияларига мурожаат қиладилар. Маънавий ўзликни англаш аввало, кишининг ўз руҳи ва қалбини идрок этиши бўлиб, ижтимоий даражада у халқнинг ўзига хос руҳий маънавий бирлигини ифода этади. Миллий ўзликни англашга тааллуқли ҳодиса сифатида эса маънавий ўзликни англаш маълум бир миллат вакилларининг қалбига, руҳига яқин умумий бойликлар, қадриятлар, тасаввурлар, анъаналар, руҳий маънавий ҳолатлар асосида кишиларни халқ, миллат сифатида бирлаштиради, уларга хос умумий белгилар бахш этади. Шу ўринда Президент Ислом Каримов томонидан илгари сурилган «Шу азиз Ватан барчамизники» ғояси нафақат мамлакатимизда яшовчи ҳар бир кишини, балки бутун миллат, элатларни биргалиқда озод ва обод Ватан барпо этиш йўлида ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликка ундайди. Одамлар ҳар доим маълум бир ғоялар атрофида бирлашиб, йирик ижтимоий кучга, ҳаракатга айланган. Инсон ўзини маънавий ижтимоий куч эканлигини маълум бир қарашлар, ғоялар атрофида бирлашиб намоён қилиши мумкинлигини қадимдаёқ англаб етган. Маънавий ўзликни англаш қанчалик кенг, серқирра, инсон ва жамият ҳаётининг барча соҳалари билан боғлиқ бўлмасин, у миллий ғояга асосланади. Демак, миллий ғоя маънавий ўзликни англашнинг ўзагидир.

Маънавий ўзликни англаш халққа, миллатга оид белгилар орқали ҳам ўз хусусиятини намоён қилади. Дунёда ўзининг маълум бир белгиларига эга бўлмаган халқ, миллат йўқ. Айнан шу белгилар кишиларни бир-бирига яқинлаштиради, улардаги муштаракликни ёрқин намоён этади. Маънавий ўзликни англашни ахлоқ, одоб, инсонпарварлик, эзулик, меҳрмурувват каби инсоний фазилатларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу маънода маънавий ўзликни англаш тушунчаси маънавият билан узвий боғлиқдир. Маънавиятнинг бош хусусияти ва вазифаси шахсда ахлоқийликни, инсонпарварликни шакллантиришдир. Маънавий ўзликни англаш шахснинг маънавий дунёси ва шаклланиши каби мураккаб, гоҳо зиддиятли кечадиган, ҳар доим ҳам бир мезон, меъёрлар билан ўлчанмайдиган ҳодисадир. Унинг намоён бўлиши ва шаклланиши ҳар доим ҳам шахснинг, ҳатто муҳитнинг ҳам ихтиёрида бўлавермайди. Уларга кўзга кўринмас ижтимоий муносабатлар, умумийахлоқий нормалар, тарихан шаклланган анъаналар, урф-одатлар, халқаро вазият, ахборотлар оқими каби омиллар ҳам таъсир этади. Маънавий ўзликни англаш маънавиятнинг шаклланиш жараёни каби шахснинг бутун умри давомида кечиши мумкин. Аммо бу маънавиятда ҳам, маънавий ўзликни англашда ҳам, шахснинг маълум бир халққа, миллатга тааллуқли эканини англаувчи муҳим хусусият, белгилар йўқ эканини англамайди. Халқни халқ, миллатни миллат

⁴⁹ Гносеологик – илмий билиш манбалари, имкониятлари ва воситалари ҳақидаги таълимот.

қилиб турган белгилар унинг асрлар давомида шаклланган муқим, барқарор тарихий-маданий қадриятлари (тили, турмуш тарзи, анъаналари ва б.) билан муштаракликда намоён бўлади. Маънавий ўзликни англашнинг ўзгариши ана шу барқарор миллий-маданий асоснинг нисбий ўзгариши ифодасидир. Миллий-маданий асослар маънавиятда, миллий ўзликни англашда муҳим сақланиб қолади, акс ҳолда шахс ҳам, миллат ҳам ўзлигини, ўз хусусиятларини йўқотади. Халқ, миллатнинг шаклланиши билан бирга маънавий ўзликни англаш ҳам шаклланиб боради. Миллатсиз маънавий ўзликни англаш йўқ, маънавий ўзликни англаш эса миллатнинг бўлиши даргумондир. Улар ўртасидаги диалектик боғлиқликни очиб бериш махсус социал психологик ёки этнопсихологик тадқиқотлар ўтказишни тақозо қилади. Бу ўринда биз шуни айтишимиз мумкинки, халқнинг, миллатнинг барқарор ижтимоий этник бирлик сифатида тарих саҳнасидан жой олиши уларнинг маънавий ўзликни англашига ва тарихий-маданий жараёнларда уни намоён этишига боғлиқдир. Маънавий ўзликни англаш узоқ тарихий ривожлантириш жараёнида кўп авлодларнинг маънавий, илмий, ижодий изланишлари маҳсули сифатида пайдо бўлади. Миллат шаклланган сайин, у аниқ кўринишга, маълум бир тамойиллар, меъёрлар, моделлар, қадриятлар шаклига ўтиб, миллий маданиятнинг ўзак қисмига айланади. Масалан, ўзбек халқи маънавий ўзликни англашни «Авесто»дан бошлаб, буюк аждодларимиз меросидаги умуминсоний қадриятлардан излаши бежиз эмас. Чунки ушбу бебаҳо меросда халқимизнинг орзу-умидлари, ахлоқ, одоб, эзгулик, адолат, порлоқ ҳаёт ҳақидаги ғоялари мужассамлашган. Айнан ушбу қадриятлар бугун ўзбек халқининг тарихий-маданий мероси, маънавий маданиятининг ўзаги сифатида ўрганилмоқда. Маънавий ўзликни англаш негизида маънавий камолотга етишга интилиш ётади. Маънавий камолотни назарда тутган киши тинмай ўз устида ишлайди, мукамалликка интилади, маълум бир идеалга етишни мақсад қилиб қўяди.

Ғофир Омонов
(Гулистан, Ўзбекистан)

СУТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ФИЛОСОФИИ ЗДОРОВЬЯ У ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

Здоровье – это непреходящая ценность, которую осознаешь, когда теряешь. Пожалуй, именно этим объясняется вся сложность формирования разумного отношения человека к себе: пока человек здоров, он почти не нуждается в знаниях о себе, потому что все его устремления связаны с работой, семьей, дачей, машиной, одеждой и пр., а когда заболевает - время оказывается уже упущенным, акцентирование же внимания на собственной персоне лишь усугубляет болезнь.

Здоровье – прежде всего личное дело каждого. Как подчеркивал в своём выступлении И.А. Каримов: «Человек - великое творение природы. Но только тогда он сможет защитить природу и жизнь, когда сам будет беречь свое здоровье».

Его образ жизни, навыки, привычки, его состояние помогают ему жить, максимально раскрывая свои возможности и получая от жизни удовлетворение. Вот тогда наступает осознание того, что ты сумел воспитать самого себя, что ты способен плодотворно трудиться и полноценно жить.

Во имя этих благородных задач и устремлений должны объединить свои силы и действия государство, общество и люди, которые живут в нашей стране. Ибо только здоровый человек может быть по-настоящему счастливым, только здоровый народ, здоровая нация способны на великие свершения.»

Вопросы здоровья человека и нации в целом особенно молодежи, подрастающего поколения рассматривается в государственном масштабе.

В государственную программу по оздоровлению населения в РУ в 2005году были включены разделы:

- изучение проблемы здорового образа жизни (ЗОЖ);
- формирование потребности в ЗОЖ в детском саду, школе, в лицеях, колледжах и в вузах;
- мотивация потребности и ЗОЖ у населения;
- агитация и пропаганда ЗОЖ;
- реализация ЗОЖ в международных связях республики Узбекистан.

Хотелось бы отметить, что был принят ряд законодательных актов направленный на профилактику укрепления здоровья населения нашей республики: «О государственной молодежной политике», «Об образовании», «О физической культуре и спорте».

Единственный путь, ведущий к здоровью каждого человека, нации, человечества, это изменение отношения человека к своему здоровью. Формирование же философского, диалектического мировоззрения человека является весьма существенным фактором в правильной оценке роли здоровья в человеческом бытии.

Суть здоровья не в лечении болезней врачами, а в здоровом образе жизни и ежедневных профилактических действиях. Чтобы быть здоровым, нужны не лекарства, врачи и больницы, не аптеки, не медицинские справочники и не целители, а образованность, компетентность и ответственность каждого в вопросах собственного здоровья.

Согласно заключению экспертов ВОЗ (1985), состояние здоровья населения лишь на 10% определяется уровнем развития медицины как науки и состояния медицинской помощи, на 20% – наследственными факторами, на 20%-состоянием окружающей среды и на 50% – образом жизни.

Таким образом, философия здоровья зиждется на формировании и развитии здорового сознания, исключающего основные пороки человека страх, лень, зависть и др.

Состояние здоровья может быть установлено на основании личных (субъективных) ощущений конкретного человека в совокупности с данными клинического обследования, с учетом пола, возраста, а также социальных, климатических, географических и метеорологических условий, в которых живет или временно находится человек. Например, абсолютно здоровый житель равнины, попав высоко в горы, некоторое время будет плохо себя чувствовать, пока организм в целом не адаптируется к пониженному содержанию кислорода во вдыхаемом воздухе и к пониженному атмосферному давлению, обычным для высокогорья. В период приспособления человек может чувствовать себя нездоровым и приспособительные силы организма могут быть перенапряжены, но здоровье его обычно не нарушено.

Интересна трактовка здоровья как устойчивого равновесия духа с телом, данная знаменитым доктором Папюсом: «В человеческом организме тело и дух суть две субстанции противоположного характера, промежуточное же звено (жизнь, пластический посредник, астральное тело) связывает эти две противоположности в уравновешенное целое - живой организм.

Это-то равновесие и определяет своей устойчивостью то, что мы называем здоровьем как физическим, так и психическим.

Кроме равновесия духа с телом, о котором только что шла речь, в здоровом организме должны находиться в равновесии все центры и их проявления (инстинкты, чувства, мысли)» [1, С.49].

Человеческий организм – сверхдинамическая система, в которой происходят сверхскоростные изменения ежесекундно. И чтобы он был здоров в каждую секунду жизни, очевидно, должен быть такой механизм, который, отслеживая эти изменения, мог бы корректировать нежелательные отклонения. Таким "механизмом" является расширенное сознание, способное бесконечно фокусировать внимание. Тогда здоровье можно определить как бдительность сознания, его готовность отреагировать мгновенно на любые помехи. Конечно, речь идет о сознании, очищенном от суеты, хаоса ментального, витального и физического, - сознании, постигшем безмолвие ума, покой в душе и неподвижность в теле.

Болезнь же будет представлять собой недостаточность сознания. Болезнь появляется тогда, когда сознание начинает замечать (признавать) ее существование. «Это не тело болеет, это ослабевает сознание... Если ищущий сознателен, он может жить в центре эпидемии, пить всю грязь Ганга, если ему так хочется; ничто не коснется его.. Когда мы очищены, прозрачны, то никакие вирусы в мире не смогут ничего с нами сделать, потому что наша внутренняя сила могущественнее их силы, или, иными словами, потому что интенсивность вибраций нашего существа настолько велика, что никакая более низкая вибрация не может проникнуть в нас» [2, С.111-112].

Большее влияние на человека оказывают не физические условия атмосферы, а волны психической энергии, которые могут создавать не только настроение, но и вызывать отклонения в нервных центрах.

В возникновении болезней качество мышления играет огромную роль. Каждое мгновение мир наполняется самыми противоречивыми мыслями – созидательными и разрушительными. Разрушительные мысли закладывают множество болезней. Если бы диагноз ставился в зависимости от содержания мыслей, то врач мог бы сказать больному: "У вас, дружок, камни предательства или чесотка сплетен, или удар ненависти, или анемия сомнительности"... Мысли разрушения создают не только психические болезни, но и самые различные физические - от сердечных до желудочных и накожных.

Следовательно, все в нас - и здоровье, и болезни - в нашем сознании. Будем ли мы здоровыми и радостными - зависит только от готовности нашего сознания к постоянному жизненному устремлению.

Таким образом, суть формирования философии здоровья у подрастающего поколения можно выразить как формирование в мышлении выбора здорового образа жизни.

Литература:

1. Папюс. Практическая магия. - М.: Восхождение, 1992. 704 с.
2. Армстронг Д.У. Живая вода. -М.:Кокон,1990.- 60 с.
3. Сатпрем. Шри Ауробиндо, или путешествие сознания. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. - 334 с.
4. http://www.ilal.ru/filosofiya_meditiny/o_smyisle_chelovecheskoy_zhizni.html

**Абдурауф Рахмонов, Гулчехра Абдуллаева
(Ташкент, Узбекистан)**

ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ НА ОСНОВЕ УСВОЕНИЯ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ И НАЦИОНАЛЬНЫХ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Происходящие в современном Узбекистане изменения и преобразования в области экономики, политики, культуры, межнациональных отношений затрагивают все сферы общественной жизни, вызывают разрушение прежних ценностей и формирование новых.

Обратной стороной достижений XX века является острый дефицит нравственности. Особенно тревожно выглядит тенденция навязывания негативных стандартов жизни, рекламируемых средствами

массовой информации. В воспитании детей и подростков образовался своего рода вакуум, который молодые люди стремятся заполнить самостоятельно, в том числе и антисоциальными способами.

Трансляция нравственного образца от поколения к поколению, как известно, осуществляется в непосредственной социальной практике, а показателем того, до какой степени воспроизводство нравственности оказывается эффективным, служат социальные проявления людей.

По этой причине на современном этапе нравственное воспитание становится одной из важнейших забот общественности. Роль педагогов в этом процессе чрезвычайно возрастает. Самое пристальное внимание педагогов должно быть уделено сохранению и упрочению таких общечеловеческих нравственных ценностей как совесть, справедливость, порядочность, доброта. Эти понятия входят в качестве обязательных компонентов в любые системы морали и вместе с понятиями патриотизма и гражданской ответственности составляют основу нравственности личности.

Образовательное учреждение призвано решать задачи обеспечения дальнейшего развития отечественной культуры, нравственного воспитания нового поколения. Основной трудностью, которая стоит на пути к познанию нравственного воспитания, является противоречивость, неоднозначность понимания этого сложного образования.

Для нормального функционирования общества нужна воспроизводящаяся и постоянно обновляющаяся система ценностных ориентаций, которые на данном этапе задают цель - возрождение народов, в соответствии с которой должна корректироваться образовательная система.

Функционирование ценностей – это их воздействие на человеческую деятельность, человеческое поведение, общественную жизнь, развитие культуры. Понятно, что воздействие это осуществляется и проявляется по-разному, в зависимости, с одной стороны, от характера того или иного вида ценностей – религиозных или эстетических, нравственных или художественных, с другой – от особенностей аксиологического субъекта – индивидуального или совокупного, той или иной социальной группы или человечества в целом, наконец, от того, функционирует ли ценность внутри духовного мира субъекта, влияя так или иначе на его целостное сознание, деятельность или поведение.

История развития человечества показывает, что образовательные системы всегда ориентировались на определенный идеал человека - "ценности-цели", которые отражали государственную образовательную политику и уровень развития самой педагогической науки. Категория "ценность" многими учеными рассматривается, как основополагающая при определении идеалов, Она указывает на человеческое, социальное и культурное значение определенных явлений действительности.

Система ценностей в широком смысле слова – это внутренний стержень культуры, объединяющее звено всех форм общественного сознания. По мнению А.Г. Здравомыслова, ценности – это «обособившиеся в ходе развития самой истории благодаря разделению труда в сфере духовного производства интересы»⁵⁰. Ценность выражает человеческое измерение культуры, воплощает в себе отношение к формам человеческого бытия, человеческого сосуществования, характеризует человеческое измерение общественного сознания. О том, что общечеловеческие ценности являются ценностями индивидуального субъекта, прекрасно сказал В.Днепров: «Нравственность должна утвердиться в душе каждого отдельного человека, она должна многократно реализоваться внутри каждой личности»⁵¹.

Национальная культура — душа народа. Национальные ценности в духовной сфере — огромное интеллектуальное богатство и неисчерпаемый резерв воспроизводства общечеловеческих ценностей, культурных и нравственных традиций народов, процесса общенационального созидания. Культура сегодня существует в национальной форме самовыражения. Национальное же рождается из конкретно-исторических особенностей жизни народа, его биосоциальной сущности.

Каждое общество создает свою специфическую систему ценностей, выражающую доминирующие интересы, цели, принципы этого общества. Ценности играют важную роль в формировании личности - члена социума, выполняя две основные функции:

- являясь основой формирования и сохранения ценностной ориентации в сознании людей, они позволяют индивиду занять определенную позицию, обрести точку зрения, дать оценку;
- ценности мотивируют деятельность и поведение, поскольку ориентация человека в обществе и стремление к достижению отдельных целей соотносится с ценностями, включенными в структуру личности.

Культура как фактор преемственности накопленного человечеством опыта, социальных и нравственных ценностей оперирует понятием «справедливость», «красота», «добро» и т.д. Она определяет ведущие ценностные категории для всех поколений. Культура не может существовать вне и помимо человека. В современном образовании происходит ориентация на индивида, на развитие личности, что превращает культуру в важнейший фактор духовного обновления как общества в целом, так и отдельной личности. Нас интересует воспитательно-образовательный аспект культуры как основы сохранения общечеловеческих ценностей в традициях народа и передачи их детям в тесной взаимосвязи прошлого, настоящего и будущего развития всего общества в целом и отдельно взятой личности. Именно поэтому в современной педагогике особенно обострилось внимание к культуре как фактору социального развития.

⁵⁰ Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. – М.: Политиздат, 1986, 166.

⁵¹ Днепров В.Д. Литература и нравственный опыт человека. – Л.: Сов. Писатель, 1970. , 73.

В современном образовании происходит ориентация на индивида, на развитие личности, что превращает культуру в важнейший фактор духовного обновления как общества в целом, так и отдельной личности. Нас интересует воспитательно-образовательный аспект культуры как основы сохранения общечеловеческих ценностей в традициях народа и передачи их детям в тесной взаимосвязи прошлого, настоящего и будущего развития всего общества в целом и отдельно взятой личности. Именно поэтому в современной педагогике особенно обострилось внимание к культуре как фактору социального развития.

Духовно-нравственное воспитание личности - сложный и многогранный процесс, включающий педагогические, социальные и духовные влияния. С точки зрения педагогической теории процесс духовно-нравственного воспитания представляет собой совокупность целенаправленных и последовательных взаимодействий ученического и педагогического коллективов в их личностной форме.

Известно, что к общечеловеческим ценностям и идеалам культуры человек приходит путем приобщения к национальной культуре. Осознание молодежью того, в какой культуре мы живем, какой культуре принадлежим, является важнейшей задачей современного воспитания, ибо культура – это то, что, как отмечал академик Д.С. Лихачев, «делает людей, населяющих определенное пространство, из простого населения – народом, нацией». В осознании принадлежности к своей национальной культуре находятся корни духовности, нравственности, гражданственности и самобытности личности. Поэтому речь должна идти о воспитании человека национальной культуры.

Ценностный подход в образовании не принадлежит только идеальной сфере общественной жизни и человеческой деятельности. Духовные ценности всегда выступали в качестве идеала, к которому стремились лучшие представители человечества. Становление человека предполагает не только развитие его умственных возможностей, но и усвоение системы общечеловеческих ценностей, составляющих основу его культуры. Вопрос о внедрении этих ценностей в образовательный процесс имеет большую социальную значимость. От его успешного решения во многом зависят перспективы гуманизации образования, смысл которой в том и состоит, чтобы обеспечить сознательный выбор личностью духовных ценностей и развить на их основе устойчивую, непротиворечивую, в процессе индивидуальную систему ценностных ориентаций. Роль образования осуществления этой стратегии велика. Именно образование, благодаря его влиянию на подрастающее поколение, способствует формированию нового общественного сознания и, таким образом, воздействует на все сферы жизни.

Таким образом, анализ проблем современного образования с позиций аксиологического подхода, показывает, что в процессе педагогического целеполагания создание ментальных ценностей позволит интегрировать национальные и общечеловеческие ценности. Подобное направление весьма актуально в рамках сегодняшних проблем воспитания молодежи, когда необходимо уделять особое внимание формированию общечеловеческих и национальных ценностей.

Галия Сейфуллина
(Караганда, Казахстан)

МИФ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ТИП ДУХОВНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ОБЩЕСТВЕ

Историческое становление человека как общественного существа сопровождалось дифференциацией видов коммуникации соответственно мироотношению и мировоззрению человека, освоению им мира на чувственно-образном и понятийном уровне. Первый уровень связан с мифом, искусством, религией, а второй – с философией и наукой. Чувственно-образный уровень освоения мира человеком нашел свое выражение и закрепление в мифах, искусстве, религии, на основе которых сформировались такие исторические типы духовной коммуникации индивидов в обществе как мифологическая, художественная, религиозная. Их развитие выражает процесс эволюции сознания становящейся личности традиционного типа в онтогенезе.

В модели мифологической коммуникации К. Леви Стросса центральным является восприятие мифа как структуры, даже содержанием которого является структура. Р. Барт центральным для них считает мифологию порядка, консервации существующего. К. Юнг, анализируя иррациональные рациональными методами, приходит к понятию архетипа как явлению коллективного бессознательного. Юнг написал: «Все наиболее действенные идеалы всегда суть более или менее откровенные варианты архетипа»[1, с. 83].

Они есть перед нами та область, к которой мы стремимся и в правильности которой у нас нет сомнений. Отсюда следует мощная воздействующая сила подобных образов. Они взяты из «банка образов», который проверен на человеке уже многие тысячелетия. И здесь мы вновь обратимся к Юнгу: «Любое отношение к архетипу, переживаемое или просто именуемое, «задевает» нас; оно действительно потому, что пробуждает в нас голос более громкий, чем наш собственный. Говорящий прообразами говорит как бы тысячью голосов, он пленяет и покоряет, он поднимает описываемое им из однократности и временности в сферу вечно сущего»[1, с. 284].

Именно мифы задают каркас мира, в котором живет человек и осуществляется становление личности. Миф относится к числу скрытых феноменов. Цивилизация выработала ряд мифопорождающих машин

Миф представляет собой определенную *грамматику поведения*, поэтому и невозможно его опровержение просто на текстовом уровне, которое в ответ может трактоваться как исключение из

правил. «Будучи реальним и *священным*, миф становится типичным, а следовательно и *повторяющимся*, так как является моделью и, до некоторой степени, оправданием всех человеческих поступков» [2, с. 22].

М. Элиаде говорит о мифологическом характере современной книги. «Каждый популярный роман должен представлять типичную борьбу Добра и Зла, героя и негодяя (современное воплощение дьявола) и повторять одну из универсальных мотивов фольклора – преследуемую молодую женщину, спасенную любовь, неизвестного благодетеля и тому подобное. Даже детективные роман полны мифологических тем» [2, с. 36].

Аналогично строятся типичные схемы интерпретации современной политики, где интерпретация каждой из сторон также идет по линии Добра и Зла, к примеру, хороший президент и плохой Верховный Совет. Современная политическая мифология характеризуется наличием множества претендентов на образ идеального героя-вождя, каждый из которых предлагает свой собственный вариант решения. Степень мифологизации образа того или иного политического лидера можно определить, проанализировав издаваемые, как правило, большим тиражом написанные им автобиографические сочинения. В них выделяются те элементы, которые, по мнению либо самого автора, либо его консультантов, необходимы для большого соответствия роли вождя масс [3].

М. Элиаде отмечает вневременной характер мифа (коллективного бессознательного), откуда следует, что «при малейшем прикосновении к его содержанию, человек испытывает «переживание вечного», и что именно реактивация этого содержимого ощущается как полное возрождение психической жизни» [2, с. 135]. Г. А. Левинтон видит в мифе в качестве его центральной характеристики постоянную перекодируемость в другие мифы и ритуалы: «Внутри корпуса мифов и ритуалов - сигнификативные отношения обратимы, данный миф обозначает (и перекодирует) ряд других мифов и ритуалов, причем, что является означающим, а что означаемым, – зависит только от того, какой миф или ритуал в данном случае выбрал исследователь: он выступает в качестве означающего, остальные в качестве значений, т.е. внутри корпуса мифов и ритуалов сигнификативные отношения двусторонни, «стрелки» (обозначающие на схеме эти отношения) обратимы. Когда перед нами текст, который может выступать только как означающее, когда «стрелки» уже необратимы, мы имеем дело не с мифом, а с фольклором (нарративом). Нарратив обозначает миф или ритуал, но сам не является их значением» [4].

Одновременно это говорит о том, что за всеми ними стоит инвариант (корпус инвариантов), а конкретная реализация не может вынести наружу все. Она лишь опирается на этот корпус.

Важным аспектом мифа является наличие в нем Рока или Судьбы, что проявляется в невозможности уклониться от того или иного действия. Герой при этом действительно «героизируется», в ряде случаев идя на верную, с точки зрения нормы, смерть. И чаще ему удается «смертью смерть поправ», выйти победителем из ситуации, не имевшей реального выхода. К примеру, в самые страшные, роковые минуты Трои, когда требовалась наибольшая ответственность и собственное решение, герой Эней менее всего принадлежал себе. За него решал рок. Ни бежать прочь из Трои, ни бежать в самой Трое от врагов Эней не собирался [5].

Священное всегда проявляет себя как сила совершенно иного порядка, чем силы природы [2, с. 140].

Функции мифов в современном обществе выполняют романы. В рамках современного общества, в частности, на постсоветском пространстве – это «мыльные оперы». Для них очень важна ситуация единения общества в одном пространстве и времени. Объединяющую функцию играет не только совместный просмотр сериала, но и также возможность последующего обсуждения его. Люди не хотят терять нити единства, поскольку именно они, а не сценарии еретического поведения, являются центральными для любого общества. В свое время Д. Кэмпбелл писал о том, что гены «храбрости» должны постепенно исчезать при развитии общества, поскольку люди, обладающие ими, первыми идут на опасность и гибнут. «Труссы» чаще остаются живыми, поэтому последующие поколения получают потомства именно от них» [6].

Это та же самая структура, где «еретик» наказывается. Общество за время своего существования как бы наработало системы поддержания единства, но не смогло заинтересоваться системами индивидуального поведения, которое всегда выступает как нарушение нормы.

Миф – это психологически доступный всем ответ на проблемы общей значимости. Он спасает и ограждает, помогает не потерять веру в разумность мира. Р. Барт так говорит о задачах, которые решает «здравый смысл» – «устанавливать простейшее равенства между видимым и сущим, поддерживая такой образ мира, где нет ни промежуточных звеньев, ни переходов, ни развития. Здравый смысл – это сторожевой пес мелкобуржуазных уравнений: нигде не пропуская диалектику, он создает однородный мир, где человек уютно огражден от волнений и рискованных соблазнов «мечты» [7].

Для мифологических текстов наиболее характерны следующие два параметра:

- непроверяемость (сказания о чудесах, святых и т.п.). Их принципиально нельзя опровергнуть, можно только подтвердить новым примером;
- определенная узнаваемость – это не новая информация, а как бы реализация уже известной нам схемы. Часто под эту модель, фрейм, стереотип начинают подгонять действительность. Например, крушение поезда и гибель людей превращается в подвиг машиниста, стрелочника, или, в крайнем случае, бригады врачей, спасавших жизнь потерпевшим.

Мифы формируют культурный и социальный мир, задавая разрешенные/запрещенные типы символических действий в данной культуре. Мифопорождающий механизм работает в обществе во все времена. Мифологическая коммуникация выделяется многими исследователями на основе

гносеологического принципа, который позволяет включать ее и в художественную, и в политическую, и в познавательную, и в религиозную коммуникацию, то есть в те виды, которые формируются на основе форм общественного сознания.

Из-за существенной значимости отражаемых событий без мифологической составляющей сегодня не может обойтись и политика. Мифологическая коммуникация представляет интерес для рекламы и публичных отношений, поскольку действует на уровне, который может слабо опровергаться массовым сознанием. С другой стороны, это как бы повтор сообщения, которое уже закодировано в глубинах памяти, потому оно не требует дополнительной информационной обработки.

Литература:

1. Юнг К. Г. Архетип и символ. - М.: Прогресс-Академия, 1991. - С. 213.
2. Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии. – Москва: Раритет – Киев: Ника-Центр, 1996.- 496 с.
3. Евгеньева Т.В. Социально-психологические основы формирования политической мифологии // Современная политическая мифология: содержание и механизмы функционирования. – М.: Высшая школа, 1996.- С.28.
4. Левинтон Г.А. К проблеме изучения повествовательного фольклора // Типологические исследования по фольклору. – М.: Политиздат, 1975.- С. 314.
5. Топоров В.Н. Миф. Ритуал.символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического. - М.: Высшая школа, 1995.- С.81.
6. Кэмпбелл Д. Т. Социальные диспозиции индивида и их групповая функциональность // Психологические механизмы регуляции социального поведения. - М.,: Наука, 1979. – 230 с.
7. Барт Р. Мифология. – М., 1996.- С. 129.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Abdullaev A. – Tashkent Financial Institute lecturer.

Azimova Mahliyoixon Shavkatjon qizi – student of the Uzbek State World Languages University.

Bazhanov Nikolay – Associate professor of Taganrog Institute of Technology Southern Federal University.

Kalandarova N. – Tashkent financial institute, senior teacher, Uzbekistan.

Mavlanov N.N. – Tashkent Financial Institute senior lecturer.

Otamurodov Hakimjon Hamidovich -Tashkent Financial Institute (teacher) Tashkent city.

Rakhmonov S. – Tashkent Financial Institute.

Sagdillaeva Z. – Associate Professor. Tashkent financial institute.

Saidov Doniyar Abdullaevich – The teacher of Tashkent Financial institute – Candidate of economy sciences, docent, Tashkent Uzbekistan.

Samadova Nargiza Rasulovna – Tashkent financial institute.

Umirova F. – Tashkent Financial institute, Uzbekistan.

Urmanbekova I.F. – Tashkent Financial Institute.

Абдуллаев Акмалжон Насриддинович – Наманган давлат университети ўқитувчиси, Ўзбекисто, Наманган.

Абдурахмонова Дилрабо Қодиржоновна – Наманган Давлат Университети ўқитувчиси, Ўзбекистон, Наманган.

Абинова Динара – магистрант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Агапова Галина Владимировна – старший преподаватель кафедры физического воспитания Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Андрущенко Наталія Олександрівна – к.п.н, доцент Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Асқарова Азиза Алишеровна – Наманган шаҳар Оромгоҳ Озиқ-овқат саноати касб-хунар коллежи ўқитувчиси. Ўзбекистон, Наманган.

Бабух Оксана Тарасівна – студентка Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Бажанов Николай Николаевич – доцент Южного федерального университета Ростовская обл., г.Таганрог.

Байдак Людмила Іванівна – старший викладач кафедри іноземних мов Сумського національного аграрного університету.

Барилюк Леся Іванівна – старший викладач кафедри іноземних мов Львівського національного аграрного університету.

Барчій Магдалина Степанівна – старший викладач кафедри психології Мукачівського державного університету.

Безносьук Людмила Володимирівна – студентка магістр Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Бейсембаева Жанаргуль Алибиевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общегоязыкознания и теории перевода Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева.

Березовська Лариса Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Мукачівського державного університету.

Білоус Інна Василівна – студентка Одеського національного політехнічного університету.

Богдан Святослав Володимирович – студент навчально-наукового інституту економіки, оподаткування та митної справи Національного університету ДПС України.

Божко Артур Геннадійович – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

- Бойзокова Умида Аширالی қизи** – Наманган Давлат Университети талабаси. Ўзбекистон, Наманган.
- Бондаренко Марина Іванівна** – молодший науковий співробітник науково-дослідного сектора «Музей народного одягу Середньої Наддніпрянщини» НІЕЗ «Переяслав».
- Бондаренко Тетяна Григорівна** – кандидат філологічних наук, реклами та PR-технологій, доцент, завідувач кафедри журналістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Бондарчук Людмила Іосипівна** – старший викладач кафедри іноземних мов Львівського національного аграрного університету.
- Ботабаева А.Н.** – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ., Қазақстан.
- Вист Наталья Вильямовна** – старший преподаватель кафедры анатомии, физиологии и дефектологии Павлодарского государственного педагогического института.
- Витвицький Любомир Володимирович** – магістрант НТУУ «КПІ».
- Вовк Юлія Олександрівна** – студентка Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Возіян Валерія Валеріївна** – аспірант кафедри технології зберігання і переробки зерна Уманського національного університету садівництва.
- Волинець Людмила Василівна** – студентка ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Волков Олег Александрович** – старший преподаватель кафедры физического воспитания Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Ганжа Олена Володимирівна** – кандидат педагогічних наук, проректор з науково-педагогічної роботи Обласний комунальний вищий навчальний заклад «Інститут підприємництва «Стратегія».
- Ганжа Тетяна Сергіївна** – студентка ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Гатаулліна Ельміра Ігорівна** – асистент кафедри фінансів Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Герасименко Світлана Юріївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та методики фізичного виховання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Гетманова Юлія Олександрівна** – студентка Національного університету біоресурсів і природокористування України.
- Горовенко Олена Олегівна** – магістр Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Горпініч Тетяна Ігорівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов з медичною термінологією Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського.
- Гриняк Сергій Вікторович** – студент Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Губаль Марія** – студентка Тернопільського Національного Педагогічного університету імені В. Гнатюка.
- Губочкін Микола Петрович** – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного сектору «Музей М.М. Бенардоса «НІЕЗ «Переяслав»».
- Гуня Леся Михайлівна** – старший викладач кафедри іноземних мов Львівського національного аграрного університету.
- Гуцуляк Ірина Георгіївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Данієлян Анаїт Яшевна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри початкової освіти та методик природничо-математичних дисциплін Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Даскалюк Оксана Любомирівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету.

- Даюк Юлія Олександрівна** – студентка Національного університету ДПС України.
- Джуманиязова Мукаддас Юлдашевна** – старший преподаватель кафедри «Информатика и информационный технологии» Ташкентского финансового института.
- Діланян Ірина Арсенівна** – студентка Чорноморського державного університету імені Петра Могили.
- Довбня Петро Іванович** – кандидат педагогічних наук, доцент. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Досмухамбетов Мендығали Мендыбаевич** – старший преподаватель, магистр экономических наук АО «Университет КАЗГЮУ».
- Дубінін Денис Владиславович** – аспірант кафедра організації будівництва Київського національного університету будівництва і архітектури. .
- Дяченко Діана Олександрівна** – студентка Чорноморського державного університету імені Петра Могили.
- Дячок Світлана Андріївна** – студент Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- Евменова Людмила Ивановна** – учитель музыки и пения в специальной (коррекционной) школе-интернат г. Астана, студентка заочного отделения, 2 курса, специальности «Дефектология» Павлодарского государственного педагогического института.
- Жаббаров Мажидбек Эрзодович** – Тошкент молия институти ўқитувчиси Ўзбекистон Республикаси Тошкент шаҳар.
- Жанатбекова Н.Ж.** – Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті. Талдықорған қ., Қазақстан.
- Жуматова Нуршат Жуматқызы** – магистрант психологии Евразийского Национального Университета имени Л.Н.Гумилева.
- Журавлёва Лариса Владимировна** – заведующий кафедрой внутренней медицины № 3, доктор мед. наук, профессор. Харьковский национальный медицинский университет.
- Зелінська Марина Ігорівна** – кандидата політичних наук, доцент кафедри Адміністративного менеджменту Донецького державного університету управління. Маріуполь. Україна.
- Ипатов Борис Владимирович** – магистрант Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева.
- Івасюта Марина Ігорівна** – кандидат філологічних наук, асистент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Іщенко Ольга Ярославівна** – старший викладач кафедри іноземних мов Львівського національного аграрного університету.
- Калінчик Ірина Василівна** – аспірант кафедри електропостачання НТУУ «КПІ».
- Кенжабоев Омон Тургунович** – доктор экономических наук, профессор кафедры «Информатика и информационный технологии» Ташкентского финансового института.
- Киричук Віталій Вікторович** – студент кафедри проектування та експлуатації електронних апаратів Харківського національного університету радіоелектроніки.
- Кіндзер Богдан Миколайович** – старший викладач кафедри Фехтування, боксу та Національних одноклассів Львівського державного університету фізичної культури.
- Коваль Світлана Валеріївна** – викладач кафедри журналістики, реклами та PR-технологій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Костенчук Володимир Олександрович** – магистр НТУУ «КПІ».
- Костишина Юліана Ярославівна** – студентка Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Креготень Олена Валентинівна** – старший викладач кафедри іноземних мов Сумського національного аграрного університету.

- Криштанович Оксана Василівна** – кандидат філологічних наук, асистент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Кріцак Надія Володимирівна** – студентка Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- Кузібєкова Севара Толибжон қизи** – студентка Гулистанского государственного университета.
- Кузнецов Алексей Егорович** – кандидат биологических наук, старший преподаватель Курского государственного университета.
- Курбонова Садокат Эрмамат кизи** – студентка Гулистанского государственного университета.
- Кучківська Ольга Вікторівна** – студентка Національного університету ДПС України.
- Қабдрахым С.С.** – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ., Қазақстан.
- Қойшыбекова А.Қ.** – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
- Қурбонов Бахром Қурбонович** – доцент. Гулистанский государственный университет.
- Қурбонов Руфат Бахтиёрович** – преподаватель Ташкентского Финансовой Институт.
- Қурбонова Гуллола Бахромовна** – преподаватель Гулистанский государственный университет.
- Құққорова Шахло Зоҳиджановна** – Наманган Давлат Университети талабаси.
- Лелет Наталія Григорівна** – вихователь дошкільного навчального закладу №82 м. Київ.
- Лобода Ольга Володимирівна** - старший викладач кафедри іноземних мов і методик їх навчання Педагогічного інституту Київський університет імені Бориса Грінченка.
- Лопина Наталия Андреевна** – аспирант кафедры внутренней медицины № 3. Харьковский национальный медицинский университет.
- Лосєв Євгеній Олегович** – студент НТУУ «КПІ».
- Любич Віталій Володимирович** – кандидат с.-г. наук, доцент кафедри технології зберігання і переробки зерна Уманського національного університету садівництва.
- Лях Тетяна Леонідівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Ляху Михайло Васильович** – кандидат геолого-мінералогічних наук, доцент кафедри економічної геології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- Мавланов Н.Н.** – преподаватель. Ташкентский Финансовый Институт.
- Малик Галина Дмитрівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філології та перекладу Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- Матійчук Ірина Ігорівна** – студентка Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- Маҳкамов Қодиржон** – Наманган давлат университети ўқитувчиси. Узбекистон, Наманган.
- Маціпура Павло Анатолійович** – студент НУ «Львівська політехніка».
- Мацкевич Інна Віталіївна** – студентка навчально-наукового інституту економіки, оподаткування та митної справи Національного університету ДПС України.
- Медведський Владислав Ігорович** – магістр Вінницького торговельно-економічний інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Мейта Олександр Вячеславович** – к.т.н. доцент кафедри Електромеханічного обладнання енергоємних виробництв НТУУ «КПІ».
- Моцук Катерина Андріївна** – ДВНЗ «Криворізький національний університет» Криворізький економічний інститут.
- Мулярчук Віталія Миколаївна** – Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка С. Дем'янука.

- Мухамедгалиева Айгерим Есенжоловна** – магістрант Евразійського національного університету імені Л.Н. Гумилева.
- Нагірний Віталій Сергійович** – студент Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Надточій Олена Леонідівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики, реклами та PR-технологій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Насриддинов Шукрулло Назруллаевич** – Наманган Давлат Университети ўқитувчиси, Ўзбекистон, Наманган.
- Немченко Олена Олександрівна** – студентка Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.
- Никитина Наталья Вадимовна** – студентка магістратури Курского государственного университета.
- Нишанова Фаридида** – Наманган Давлат Университети катта ўқитувчиси. Узбекистон, Наманган.
- Олійник Антон Юрієвич** – студент Хмельницького національного університету.
- Омарова Вера Константиновна** – кандидат педагогічних наук, доцент ВАК, професор кафедри педагогіки Павлодарського государственного педагогического института.
- Омонов Гофир Одирович** – преподаватель. Гулистанский государственный университет,
- Омонов Сардор** – Ташкентский финансовый институт. Факультет «Налого и налогообложение».
- Онгарбаева Алия Дуйсенгалиевна** – старший преподаватель Жетысуский государственный университет імені Ільясa Жансугурова.
- Пардаева Нилуфар Сувоновна** – преподаватель. Гулистанский государственный университет.
- Пилипець Оксана Василівна** – викладач кафедри іноземних мов Львівського національного аграрного університету.
- Поліщук Олена Тимофіївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри бухгалтерського обліку Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Полянецька Ірина Олегівна** – кандидат с.-г. наук, викладач кафедри генетики, селекції рослин і біотехнологій Уманського національного університету садівництва.
- Пономаренко Наталія Олександрівна** – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Прач Володимир Павлович** – кандидат філологічних наук, доцент. Львівський інститут банківської справи Університету банківської справи Національного Банку України.
- Протасова Марина Викторовна** – к. с.-х. н. доцент. Курский государственный университет.
- Проценко Елена Петровна** – д.с.-х.н, профессор кафедры общей биологии и экологии Курского государственного университета.
- Рахимбоева Дилбар** – ф.ф.н. Наманган Давлат Университети доценти, Ўзбекистон, Наманган.
- Рибчак Христина Василівна** – студентка Національного університету «Львівська Політехніка».
- Романів Оксана Яківна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії і туризму Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка С. Дем'янчука.
- Савчак Олег Романович** – магістр Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка.
- Савченко Марія Ігорівна** – студентка Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.
- Сагдиллаева З.А.** – кандидат економічних наук, доцент. Ташкентский Финансовый Институт.

- Сайвиев Сироч Насриевич** – Ташкентський фінансовий інститут.
- Салыкова А.Н.** – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
- Сейфуллина Галия Рустембековна** – кандидат філософських наук, доцент. Карагандинський економічний Університет Казпотребсоюзу.
- Сирожиддинов Камолиддин** – преподаватель Наманганского государственного университета. Узбекистан, Наманган.
- Смирнова Майя Львовна** – преподаватель, кафедры иностранных языков Днепропетровского национального университета железнодорожного транспорта.
- Сташкевич Анастасія Русланівна** – Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету.
- Стельмащук Христина Романівна** – аспірант 2-го року навчання кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Стратенко Марія Владимировна** – студентка Павлодарського державного педагогічного інститута.
- Султанова Зухра** – Наманган давлат университети ўқитувчиси, Ўзбекистон, Наманган.
- Сухомуд Оксана Григорівна** – кандидат с.-г. наук, доцент кафедри карантину і захисту рослин Уманського національного університету садівництва.
- Таранченко Светлана Анатольевна** – студентка Павлодарського державного педагогічного інститута.
- Тинкалюк Христина Петрівна** – студент Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу,
- Ткаченко Інна Олегівна** – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Толстих Мар'яна** – студентка Національного університету «Острозька академія».
- Тулєпбергенов Айдос Кайратович** – магістрант Таразського державного університету імени М.Х.Дулати.
- Тулємшакова Гүлнұр Қанатқызы** – п.ғ.м., І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің оқытушысы.
- Тургунов Кахрамон** – преподаватель Наманганского государственного университета Узбекистан, Наманган.
- Уатаева Асем Мухитденовна** – старший преподаватель. Жезказганский университет имени О.А.Байконурова.
- Урманбекова И.Ф.** – преподаватель Ташкентського Фінансового Інститута.
- Фахриддинова Сайёра Садриддиновна** – старший преподаватель кафедры «Информатика и информационный технологии» Ташкентского финансового института.
- Фисина Оксана Миколаївна** – студентка Національного університету ДПС України.
- Хамраева Ёркиной Набижановна** – Каршинський державний університет. Узбекистан.
- Хужаназаров Элёр Анвар ўғли** – Ташкентський фінансовий інститут.
- Хушиєва Ш.** – студентка Гулистанського державного університету.
- Чорнуха Наталія Анатолівна** – студентка Національного університету ДПС України.
- Шалабаєва Жансая Жумагелдіқызы** – І.Жансүгіров атындағы Жетісу Мемлекеттік Університеті.
- Шевчук Руслан Миколайович** – магістрант Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука.
- Ширинкулова Абира** – преподаватель кафедры психологии Самаркандского государственного университета.
- Юлдашева Людмила Петрівна** – учитель української мови та літератури, заступник директора з навчально-виховної роботи Тальнівський економіко-математичний ліцей Тальнівської районної ради Черкаської області.
- Юлдашева Мастона Мохибуллаєвна** – Наманган Давлат Университети ўқитувчиси. Ўзбекистон, Наманган.
- Юлдошов Шамшад Голибжон угли** – Ташкентський фінансовий інститут.

Юркова Олена Миколаївна – ДВНЗ «Криворізький національний університет»
Криворізький економічний інститут.

Юхименко Наталія Олександрівна – завідувач науково-дослідного сектора «Музей
пам'яті Поліського району» НІЕЗ «Переяслав».

Яшков Ігор Олегович – доцент кафедри технології автоматизації та виробництва
радіоелектронних засобів Харківського національного університету
радіоелектроніки.

НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩИЕ КОНФЕРЕНЦИИ

Уважаемые преподаватели, аспиранты, студенты!

Государственное высшее учебное заведение

«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды»,
 молодежная общественная организация «Независимая ассоциация молодежи»,
 студенческое научное общество исторического факультета «Комитет исследования истории и современности»

Информируют Вас, что с 30 июня по 01 июля 2015 г. проводится XV Международная научно-практическая интернет-конференция «Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии».

Планируется работа по секциям:

I. БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Систематика и география высших растений.
2. Структурная ботаника и биохимия растений.
3. Микология и альгология.
4. Ресурсоведение и интродукция растений.
5. Молекулярная биология, микробиология.
6. Зоология.
7. Физиология человека и животных.
8. Биохимия и биофизика.
9. Генетика и цитология.
10. Биоинженерия и биоинформатика.

II. ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

1. Регионоведение и региональная организация общества.
2. Наблюдение, анализ и прогноз метеорологических условий.
3. Гидрология и водные ресурсы.
4. Биогеография, биоресурсоведение, биоразнообразие.
5. Картография и геоинформатика.
6. Природопользование и экологический мониторинг.
7. Техника и технологии геологоразведочных работ.
8. Почвоведение.
9. Экономическая география.

III. ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

1. Повышение роли государственного служащего на современном этапе развития общества.
2. Современные технологии управления.
3. Взаимодействие различных ветвей власти.
4. Подготовка государственных служащих.

IV. ЭКОЛОГИЯ

1. Состояние биосферы и его влияние на здоровье людей.
2. Экологические и метеорологические проблемы больших городов и промышленных зон.
3. Радиационная безопасность и социально-экологические проблемы.
4. Промышленная экология и медицина труда.
5. Проблемы экологического воспитания молодежи.
6. Экологический мониторинг.

V. ЭКОНОМИКА

1. Банки и банковская система.
2. Внешнеэкономическая деятельность.
3. Финансовые отношения.
4. Инвестиционная деятельность и фондовые рынки.
5. Управление трудовыми ресурсами.
6. Маркетинг и менеджмент.
7. Учет и аудит.
8. Математические методы в экономике.
9. Экономика промышленности.
10. Экономика предприятия.
11. Логистика.
12. Экономика АПК.
13. Региональная экономика.
14. Экономическая теория.
15. Государственное регулирование экономикой.
16. Макроэкономика.

VI. ИСТОРИЯ

1. История Украины.
2. Всемирная история.
3. История науки и техники.
4. Этнография.
5. Устная история.
6. История стран СНГ.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Дифференциальные и интегральные уравнения.
2. Перспективы систем информатики.
3. Теория вероятностей и математическая статистика.
4. Прикладная математика.
5. Математическое моделирование.

VIII. ИСКУССТВО

1. Музыкальное искусство.
2. Искусство танца.
3. Театральное искусство.
4. Фото и киноискусство.
5. Искусство дизайна.

IX. ПЕДАГОГИКА

1. Дистанционное образование в высшей школе.
2. Проблемы подготовки специалистов.
3. Методические основы воспитательного процесса.
4. Стратегические направления реформирования системы образования.
5. Современные методы преподавания.
6. Социальная педагогика.

X. ПОЛИТОЛОГИЯ

1. Избирательные технологии.
2. Проблемы интеграции Украины в мировое сообщество.
3. Отношения Украины с НАТО.
4. Отношения Украины со странами СНГ.

XI. ПРАВО

1. История государства и права.
2. Административное и финансовое право.
3. Охрана авторских прав.
4. Трудовое право и право социального обеспечения.
5. Уголовное право и криминология.
6. Борьба с экономическими преступлениями.
7. Экологическое, земельное и аграрное право.
8. Конституционное право.
9. Гражданское право.
10. Хозяйственное право.
11. Криминалистика и судебная медицина.
12. Предпринимательское и банковское право.
13. Уголовно-процессуальное право.

XII. ПСИХОЛОГИЯ

1. Место психолога на производстве.
2. Формы работы психолога-практика.
3. Современные тенденции в методологии психологических исследований.
4. Психология терроризма.
5. Психолого-педагогические проблемы развития личности в современных условиях.
6. Клиническая психология.
7. Общая психология.
8. Педагогическая психология.
9. Психология развития.
10. Психология труда.
11. Психофизиология.
12. Социальная психология.

XIII. СОЦИОЛОГИЯ

1. Кадровый менеджмент.
2. Современные технологии социального опроса.

XIV. СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

1. Компьютерная инженерия.
2. Вычислительная техника и программирование.
3. Программное обеспечение.
4. Информационная безопасность.

XV. ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ

1. Физическая культура и спорт: проблемы исследования, предложения.
2. Развитие физкультуры и спорта в современных условиях.

XVI. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Методика преподавания языка и литературы.
2. Риторика и стилистика.
3. Теоретические и методологические проблемы исследования языка.
4. Синтаксис: структура, семантика, функция.
5. Методы и приемы контроля уровня владения иностранным языком.
6. Актуальные проблемы перевода.
7. Язык, речь, речевая коммуникация.
8. Украинский язык и литература.
9. Русский язык и литература.
10. Этно-, социо- и психолингвистика.

XVII. ФИЛОСОФИЯ

1. Философия литературы и искусства.
2. Социальная философия.
3. История философии.
4. Философия культуры.
5. Философия религии.
6. Философия науки.

XVIII. ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Metallургия.
2. Горное.
3. Литейная Дело.
4. Машиноведение.
5. Электротехника
6. Теплотехника.
7. Гидротехника.
8. Радиотехника.
9. Строительство

XIX. СОЦИАЛЬНЫЕ КОММУНИКАЦИИ. МЕДИА.

1. Журналистика. Теория и история журналистики.
2. Книговедение, библиотекосведение, библиографоведение.
3. Социальная информатика. Прикладные социально-коммуникационные технологии.

Оргкомитет конференції планує розміщати доповіді на Web-сторінці по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua>.

По результатах конференції буде сформований електронний збірник матеріалів, який можна буде завантажити в PDF-форматі на головній сторінці конференції по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua/>.

Робочі мови конференції – український, польський, російський, англійський, французький, білоруський, грузинський, армянський, азербайджанський, казахський, узбекський, таджицький, киргизський, молдавський, туркменський.

Останній термін подання матеріалів – 29 червня 2015 г. (включительно).

Вартість участя в конференції та розміщення статті в електронному збірнику становить:

Організаційні збори - 10 USD США або 10 Євро (переклад в гривні – 500 гривень). (в організаційні збори входить оплата за розміщення на сайті, верстка макета, редактування текстів).

Обсяг статті – не більше 7 сторінок. Завантажити збірник можна буде **через тиждень** на головній сторінці конференції.

Для учасників країн Європи та Азії (за виключенням України) засоби перераховуються наступним чином:

1. СПОСОБ ПЕРЕВОДА.

Переклади по системі «Юністрім» для Бобровника Юрія Вікторовича пунктах Приват Банк г. Переяслав-Хмельницький (в квитанції повинен бути вказаний **код перекладу** та Ф.І.О. того, хто перекладає гроші, країна).

(комісія 0,15 USD США)

2. СПОСОБ ПЕРЕВОДА (Через ОАО «Сбербанк Росії»)

Для учасників з Російської Федерації (500 руб.) оплати організаційних зборів в гривні РФ (RUB) в відділеннях **ОАО «Сбербанк Росії»** для того, щоб організаційні збори дійшли, в розділі **НАЗНАЧЕННЯ ПЛАТЕЖА**, потрібно вказувати **«ПЕРЕВОД ЛІЧНОЇ СЕРЕДСТВА»** і **тільки ці три слова**.

56A: Банк-Посередник:	ОАО «Сбербанк Росії», Москва, РФ БИК 044525225, К/С 3010181040000000225 ИНН 7707083893 СВИФТ: SABRRUMM
57D: Банк Бенефіціара:	/30111810100000000540 АО «СБЕРБАНК РОССИИ» Київ, Україна
59D: Бенефіціар:	/ 26207017148867/ Бобровник Юрій Вікторович

3. СПОСОБ ПЕРЕВОДА

Або поштовою переказом на Ф.І.О.: Бобровник Юрій Вікторович, 08401, Україна, Київська обл, г. Переяслав-Хмельницький, ул. Сухомлинського, 32, к. 108.

4. СПОСОБ ПЕРЕВОДА Western Union на **Бобровник Юрій Вікторович (Bobrovnik Jurij Viktorovich)** (вказуйте код перекладу, Ф.І.О того, хто перекладає організаційні збори)

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Научная степень и ФИО автора
по образцу Иван Петренко (Киев, Украина)

**Секция, подсекция по образцу (Филологические науки
Методика преподавания языка и литературы.)**

НАЗВАНИЕ СТАТЬИ (БОЛЬШИМИ БУКВАМИ)

Текст статьи

(Ссылки на литературу по тексту в квадратных скобках по образцу [1, с. 23])

Литература:

1. Евремов С. Михаил Коцюбинский / / Ефремов С. Избранное: Ст. науч. разведки. Монографии - К.: Наук. мысль, 2002. – 760 с.

Научный руководитель:

кандидат исторических наук Бобровник Юрий Викторович

Внимание!

После литературы (в правом углу указывается научный руководитель (для студентов и аспирантов)) подаются сведения об авторах (Ф.И.О. (полностью) домашний адрес, код города, телефон, e-mail, место работы или учебы, должность, ученое звание, ученая степень.

К участию в конференции принимаются статьи объемом до 7 страниц набранных в редакторе **MICROSOFT WORD** в виде компьютерного файла с расширением *. doc. Шрифт Times New Roman 14. Междустрочный интервал 1,5. Поля со всех сторон 20 мм. Материалы на конференцию принимаются по электронной почте по адресу: neasmo@gmail.com (тема сообщения: 30.06-01 07 2015 г.) (в случае если Ваш почтовик выбрасывает **ошибку не отправления**, отправляйте на адрес neasmo@ukr.net) или на CD-дисках (дискеты не принимаются) с добавлением печатных материалов + отсканированную копию или ксерокс квитанции об оплате оргвзноса. **В случае отправки научной статьи по электронной почте**, печатные материалы присылать не надо, а к статье, нужно прикрепить отсканированную копию квитанции об оплате оргвзноса.

Адрес оргкомитета:

08401, Украина, Киевская обл, г. Переяслав-Хмельницкий, ул. Сухомлинского, 32, к. 108.

Контактное лицо в Украине и за рубежом: Бобровник Юрий Викторович

Контактные телефоны: +38 (097) 923 16 58, : +38 (093) 335 78 86.

E-mail: neasmo@gmail.com

ВНИМАНИЕ!

После того, как мы получили от Вас статью, Вы обязательно должны получить ответное сообщение: **«Вашу статью получили и приняли»**. Если такой ответ не поступил через день после отправки, тогда обязательно позвоните в оргкомитет и сообщите о ситуации.

РАБОТЫ ОБЪЕМОМ более 7 страниц не принимаются!

Тексты, набранные межстрочным интервалом 1,0 **НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!**

С результатами и форматом проведения подобных мероприятий можно ознакомиться по адресу <http://conferences.neasmo.org.ua/>

Участие в конференции – это отличная возможность осветить свои научные работы для студентов, аспирантов и преподавателей!

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ УЧАСНИКІВ З УКРАЇНИ

Шановні викладачі, аспіранти, студенти!

Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,

молодіжна громадська організація «Незалежна асоціація молоді»,

студентське наукове товариство історичного факультету «Комітет дослідження історії та сучасності»

Інформують Вас, що з 30 червня – 1 липня 2015 р. проводиться XV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії».

Планується робота за секціями:

I. БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Систематика та географія вищих рослин.
2. Структурна ботаніка та біохімія рослин.
3. Мікологія та альгологія.
4. Ресурсоведення та інтродукція рослин.
5. Молекулярна біологія мікробіологія.
6. Зоологія.
7. Фізіологія людини та тварин.
8. Біохімія та біофізика.
9. Генетика та цитологія.
10. Біоінженерія та біоінформатика.

II. ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

1. Регіоноведення і регіональна організація суспільства.
2. Спостереження, аналіз та прогноз метеорологічних умов.
3. Гідрологія та водні ресурси.
4. Біогеографія, біоресурсоведення, біорізноманітність.
5. Картографія та геоінформатика.
6. Природокористування та екологічний моніторинг.
7. Техніка та технологія геологорозвідувальних робіт.
8. Грунтознавство.
9. Економічна географія.

III. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

1. Підвищення ролі державного службовця на сучасному етапі розвитку суспільства.
2. Сучасні технології управління.
3. Взаємодія різних гілок влади.
4. Підготовка державних службовців.

IV. ЕКОЛОГІЯ

1. Стан біосфери та його вплив на здоров'я людей.
2. Екологічні та метеорологічні проблеми великих міст і промислових зон.
3. Радіаційна безпека та соціально-екологічні проблеми.
4. Промислова екологія і медицина праці.
5. Проблеми екологічного виховання молоді.
6. Екологічний моніторинг.

V. ЕКОНОМІКА

1. Банки та банківська система.
2. Зовнішньоекономічна діяльність.
3. Фінансові відносини.
4. Інвестиційна діяльність та фондові ринки.
5. Управління трудовими ресурсами.
6. Маркетинг та менеджмент.
7. Облік та аудит.
8. Математичні методи в економіці.
9. Економіка промисловості.
10. Економіка підприємства.
11. Логістика.
12. Економіка АПК.
13. Регіональна економіка.
14. Економічна теорія.
15. Державне регулювання економікою.
16. Макроекономіка.

VI. ІСТОРІЯ

1. Історія України.
2. Загальна історія.
3. Історія науки і техніки.
4. Етнографія.
5. Усна історія.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Диференціальні та інтегральні рівняння.
2. Перспективи систем інформатики.
3. Теорія ймовірностей та математична статистика.
4. Прикладна математика.
5. Математичне моделювання.

VIII. МИСТЕЦТВО

1. Музичне мистецтво.
2. Мистецтво танцю.
3. Театральне мистецтво.
4. Фото і кіномистецтво.
5. Мистецтво дизайну.

IX. ПЕДАГОГІКА

1. Дистанційна освіта у вищій школі.
2. Проблеми підготовки фахівців.
3. Методичні основи виховного процесу.
4. Стратегічні напрями реформування системи освіти.
5. Сучасні методи викладання.
6. Соціальна педагогіка.

X. ПОЛІТОЛОГІЯ

1. Вибірчі технології.
2. Проблеми інтеграції України у світове співтовариство.
3. Відносини України з НАТО.
4. Відносини України з країнами СНД.

XI. ПРАВО

1. Історія держави та права.
2. Адміністративне і фінансове право.
3. Охорона авторських прав.
4. Трудове право та право соціального забезпечення.
5. Карне право та кримінологія.
6. Боротьба з економічними злочинами.
7. Екологічне, земельне та аграрне право.
8. Конституційне право.
9. Цивільне право.
10. Господарське право.
11. Криміналістика та судова медицина.
12. Підприємницьке та банківське право.
13. Кримінально-процесуальне право.

XII. ПСИХОЛОГІЯ

1. Місце психолога на виробництві.
2. Форми роботи психолога-практика.
3. Сучасні тенденції в методології психологічних досліджень.
4. Психологія тероризму.
5. Психолого-виховні проблеми розвитку особистості в сучасних умовах.
6. Клінічна психологія.
7. Загальна психологія.
8. Педагогічна психологія.
9. Психологія розвитку.
10. Психологія праці.
11. Психофізіологія.
12. Соціальна психологія.

XIII. СОЦІОЛОГІЯ

1. Кадровий менеджмент.
2. Сучасні технології соціального опитування.

XIV. СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

1. Комп'ютерна інженерія.
2. Обчислювальна техніка та програмування.
3. Програмне забезпечення.
4. Інформаційна безпека.

XV. ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

1. Фізична культура і спорт: проблеми дослідження, пропозиції.
2. Розвиток фізкультури і спорту в сучасних умовах.

XVI. ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Методика викладання мови та літератури.
2. Риторика і стилістика.
3. Теоретичні та методологічні проблеми дослідження мови.
4. Синтаксис: структура, семантика, функція.
5. Методи та прийоми контролю рівня володіння іноземною мовою.
6. Актуальні проблеми перекладу.
7. Мова, мовлення, мовна комунікація.
8. Українська мова та література.
9. Російська мова і література.
10. Етно-, соціо- та психолінгвістика.

XVII. ФІЛОСОФІЯ

1. Філософія літератури та мистецтва.
2. Соціальна філософія.
3. Історія філософії.
4. Філософія культури.
5. Філософія релігії.
6. Філософія науки.

XVIII. ТЕХНІЧНІ НАУКИ

1. Металургія
2. Гірництво
3. Ливарна справа
4. Машинознавство
5. Електротехніка
6. Теплотехніка
7. Гідротехніка
8. Радіотехніка
9. Будівництво

XIX. СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ. МЕДІА.

1. Журналістика. Теорія та історія журналістики
2. Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство.
3. Соціальна інформатика. Прикладні соціально-комунікаційні технології

Оргкомітет конференції планує розмістити доповіді на web-сторінці за адресою:
<http://conferences.neasmo.org.ua/>

Робочі мови конференції: українська, польська, російська, англійська, французька, білоруська, грузинська, вірменська, азербайджанська, казахська, узбецька, таджицька, киргизька, молдавська, туркменська.

Останній термін подання статей – 29 червня 2015 р. (включно).

Вартість участі в конференції та розміщення статті в електронному збірнику складає:

Оргвнесок – 90 грн. (в оргвнесок входить оплата за розміщення на сайті, верстака макету, редагування текстів). Об'єм статті – не більше 7 сторінок. Скачати збірник можна буде через тиждень після закінчення роботи конференції за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua/> натиснувши на слово.

Кошти перераховуються на:

Картку Приват банку **5168 7420 6537 9988** (одержувач - **Бобровнік Юрій Вікторович**) та відправити **SMS** підтвердження про оплату на моб. **097 923 16 58** у повідомленні вказати прізвище учасника конференції.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

ПІБ автора
Місто
за зразком *Іван Петренко*
(Київ, Україна)

Секція, підсекція за зразком **ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ**
(Методика викладання мови та літератури)

Назва статті (великими літерами)

Текст статті

(посилання на літературу по тексту у квадратичних дужках за зразком [1, с. 23])

Література:

1. Коцур В.П. Історія середніх віків: [у 2-х т.]. – Т.1. Раннє середньовіччя: курс лекцій. / В.П. Коцур, В.О. Балух. – Чернівці: Наші книги, 2009. – 496 с. █
2. Пангелов Б.П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей: навч. посіб. / Б.П. Пангелов. – К.: Академвидав, 2010. – 248 с.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, Петренко Іван Петрович

Увага!

Після літератури (у *правому куті вказується науковий керівник (для студентів та аспірантів)*) подаються **відомості про авторів** (П.І.П. (повністю) домашня адреса, код міста, телефон, E-mail, місце роботи або навчання, посада, вчене звання, науковий ступінь).

До участі у конференції приймаються статті **обсягом від 5 до 7 сторінок** набраних у редакторі MICROSOFT WORD у вигляді комп'ютерного файлу з розширенням *.doc. Шрифт Times New Roman 14. Міжрядковий інтервал 1,5. Поля з усіх сторін 20 мм. Матеріали на конференцію приймаються електронною поштою за адресою: **neasmo@gmail.com** (тема повідомлення: **30.06-01.07 2015 р.** (у разі якщо Ваш поштовик викидає помилку не відправлення відправляйте на адресу **neasmo@ukr.net**)) або на CD-дисках (**дискети не приймаються**) із додаванням друкованих матеріалів + відскановану копію або ксерокс квитанції про сплату оргвнеску. У разі відправки коштів оргвнеску на картку Приватбанку ксерокопія квитанції не надсилається (достатньо відправити **SMS** вказавши прізвище **автора доповіді**).

Увага! У разі відправки статті та квитанції про оплату оргвнеску електронною поштою, надсилати друковані матеріали Укрпоштою не потрібно!

Увага! Після того, як ми отримали від Вас статтю, Ви обов'язково маєте отримати повідомлення-відповідь: **«Вашу статтю отримано та захищено»**. Якщо така відповідь не надійшла через день після надсилання, тоді обов'язково зателефонуйте оргкомітету і повідомте про ситуацію.

Адреса оргкомітету:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, гурт. 1, кім. 108.

Координатор – Бобровнік Юрій Вікторович

Контактні телефони: (097) 923 16 58, (093) 335 78 86.

РОБОТИ ОБ'ЄМОМ менше 3 сторінок НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!

ТЕКСТИ, НАБРАНІ МІЖРЯДКОВИМ ІНТЕРВАЛОМ 1,0 НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!!!

З результатами та форматом проведення попередніх конференцій можна ознайомитися за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua/>

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ**СЕКЦІЯ: БІОЛОГІЧНІ НАУКИ**

Аббос Ашрапов (Самарқанд, Узбекистан) КАРАМНИНГ ТУРЛИ НАВЛАРИДА КАРАМ ШИРАСИНИНГ АЙРИМ ЭКОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ	6
Карлыгаш Ашимова, Гульжан Есжанова, Айгуль Жумабаева (Астана, Казахстан) ПАТОМОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ОРГАНАХ И ТКАНЯХ БЕЛЫХ КРЫС ПРИ ДЛИТЕЛЬНОМ СКАРМЛИВАНИИ ПРОДУКТОВ С ВЫСОКИМ СОДЕРЖАНИЕМ НИТРАТОВ	9
M. Djavatova (SamDU, Samarqand, O'zbekiston) BOSHLANG' ICH VINO TAYYORLANADIGAN HUDUDLARDAN AJRATIB OLINGAN SELEKTIV ASHITQILARNING VINO SIFATIGA TA`SIRI	13
М.М. Истамкулова (Самарқанд, Узбекистан) ЎЗБЕКИСТОННИНГ МИС ЕТИШМАЙДИГАН БИОГЕОКИМЎВИЙ ҲУДУДЛАРИДАГИ ҚЎЙЛАРДА МИС МИКРОЭЛЕМЕНТИ МИҚДОРИНИНГ ЎЗГАРИШИ	15
Віталій Любич, Оксана Сухомуд, Ірина Полянецька, Валерія Возіян (Умань, Україна) УРОЖАЙНІСТЬ І ЯКІСТЬ ЗЕРНА СПЕЛТЬИ	16
Ситора Норматхатова (Самарқанд, Узбекистан) РАСПРОСТРАНЕНИЕ ЛЕЙШМАНИОЗА В САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ УЗБЕКИСТАНА	20

СЕКЦІЯ: ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

Қалдаш Қалжанова (Қазақстан, Астана) КӨЛДЕРДІҢ ШЫҒУ ТЕГІ МЕН ЛАСТАҢУЫ	22
(Михайло Ляху) (Івано-Франківськ, Україна) РОЗМІЩЕННЯ СКУПЧЕНЬ ВУГЛЕВОДНІВ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ГРАДІЄНТА ПЛАСТОВИХ ТИСКІВ І ПЛАСТОВОЇ ТЕМПЕРАТУРИ ЗАХІДНОГО НАФТОГАЗОНОСНОГО РАЙОНУ	23
Айгерим Мухамедғалиева (Астана, Қазақстан) АҚМОЛА ОБЛЫСЫНДАҒЫ СУ РЕСУРСТАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ	26
Владислав Рішко (Рівне, Україна) ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ І РЕКРЕАЦІЇ У ХУСТСЬКОМУ РАЙОНІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ	28
Оксана Романів, Віталія Мулярчук (Рівне, Україна) ПОЄДНАНА ПАТОЛОГІЯ ВІЛ-ІНФЕКЦІЇ/СНІД ТА ТУБЕРКУЛЬОЗУ: РЕГІОНАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ПОШИРЕННЯ В УКРАЇНІ	30
Руслан Шевчук (Рівне, Україна) ЕЛЕКТОРАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ	34

СЕКЦІЯ: ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

Марина Зелинская (Мариуполь, Украина) «ТЕОРИЯ СЛАБЫХ ГОСУДАРСТВ» ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СОБЫТИЙ В АРАБСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ ЕГИПЕТ	39
--	----

СЕКЦІЯ: ЕКОЛОГІЯ

Марина Протасова, Елена Проценко, Наталья Никитина, Алексей Кузнецов (Курск, Россия) ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ УТИЛИЗАЦИИ ОРГАНИЧЕСКИХ ОТХОДОВ СВЕКЛОСАХАРНЫХ ПРОИЗВОДСТВ	42
Нодир Хакимов, Шохиста Абдурахимова (Ташкент, Узбекистан) УЛУЧШЕНИЕ МЕЛИОРАТИВНОГО СОСТОЯНИЯ ОРОШАЕМЫХ ЗЕМЕЛЬ НА ОСНОВЕ БИОЛОГИЧЕСКОГО ДРЕНАЖА	43

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА

N. Kalandarova (Tashkent, Uzbekistan) ANALYSIS OF THE EFFECTIVENESS OF CAPITAL INVESTMENTS	46
A.T. Kenjaboyev, Sardor Omonov (Toshkent, O'zbekiston) O'ZBEKISTONDA SOLIQ TIZIMINING RIVOJLANISH JARAYONLARI	47
Dilshod Maxmanov, Jahongir Abdulimov (Tashkent, O'zbekiston) THE BIG THREE CREDIT RATING AGENCIES AND THEIR ROLE IN FINANCIAL MARKET	49
Hakimjon Otamurodov (Tashkent, Uzbekistan) IMPORTANCE OF CREDIT PORTFOLIO AND CREDIT RISK MANAGEMENT IN BANKING SYSTEM	50
M. Rakhimov (Tashkent, Uzbekistan) MARKET ECONOMY AND ITS REGULATION...	53
Doniyar Saidov (Tashkent, Uzbekistan) BASEL III: ISSUES AND IMPLICATIONS	54
N.N. Mavlanov, A. Abdullaev (Tashkent, Uzbekistan) THE BENEFITS OF IMPLEMENTING A SIMPLIFIED TAXATION IN SMALL BUSINESS ENTERPRISES OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN	56

А.Т. Аймен, З. Кермалиев (Тараз, Казахстан) НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РЕАЛИЗАЦИИ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ЗАДАЧ НА ПРОИЗВОДСТВЕ	57
О. Алимджанова, И.Маджидова (Ташкент, Узбекистан) ЭЛЕКТРОННЫЕ ДЕНЬГИ И ПЛАТЕЖНЫЕ СИСТЕМЫ	59
М. Амирдинова (Ташкент, Узбекистан) МОДЕРНИЗАЦИЯ В СФЕРЕ ВОДНОГО ХОЗЯЙСТВА	62
Наталія Андрущенко, Владислав Медведський (Вінниця, Україна) ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ МОТИВАЦІЇ ПРАЦІ НА ПІДПРИЄМСТВІ	63
Оксана Бабух (Чернівці, Україна) ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД МІСЦЕВОГО ОПОДАТКУВАННЯ ТА ЙОГО АКТУАЛЬНІСТЬ ДЛЯ УКРАЇНИ	65
Людмила Безносюк (Вінниця, Україна) ВИТРАТИ НА ОПЛАТУ ПРАЦІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ОБЛІКОВИЙ АСПЕКТ	68
Інна Білоус (Одеса, Україна) ФОРМУВАННЯ ПРИБУТКУ ТА РЕЗЕРВИ ЙОГО ЗБІЛЬШЕННЯ	70
Святослав Богдан (Ірпінь, Україна) КОРЕЛЯЦІЙНО-РЕГРЕСІЙНИЙ АНАЛІЗ РІВНЯ ІНФЛЯЦІЇ В УКРАЇНІ	72
Б. Вахобов (Ташкент, Узбекистан) БЮДЖЕТНЫЕ РЕФОРМЫ В УЗБЕКИСТАНЕ	74
Ельміра Гатаулліна, Владислав Медведський (Вінниця, Україна) ВПЛИВ КРЕДИТІВ МІЖНАРОДНОГО ВАЛЮТНОГО ФОНДУ НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ	76
Інна Горбань (Черкаси, Україна) СТАТИСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ ШЛЮБІВ ТА РОЗЛУЧЕНЬ ПО ЧЕРКАСЬКІЙ ОБЛАСТІ	78
Олена Горovenко (Вінниця, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА У КРАЇНАХ ЄВРОПИ	80
Юлія Даюк (Ірпінь, Україна) ВПЛИВ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ НА ІНВЕСТИЦІЙНУ ПРИВАБЛИВІСТЬ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ	82
Мендыгали Досмухамбетов (Астана, Казахстан) БАНКОВСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ. МОБИЛЬНЫЙ БАНК	83
Мажидбек Жаббаров (Ташкент, Узбекистан) ЎЗБЕКИСТОНДА КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИНГ ЭКСПОРТИНИ РАҒБАТЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ	85
Валентина Зайка (Вінниця, Україна) ОСНОВНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ ТА КОНТРОЛЮ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА	88
Викторія Ким (Ташкент, Узбекистан) ОСОБЕННОСТИ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ В УЗБЕКИСТАНЕ	90
Руфат Қурбонов (Ташкент, Узбекистан) РОЛЬ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ В ФИНАНСИРОВАНИИ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ	92
N.N. Mavlanov, A. Abdullaev (Tashkent, Uzbekistan) RELATIVE ANALYSIS OF FOREIGN AND NATIONAL EXPERIENCE ON CREDITWORTHNESS OF SMALL ENTERPRISES	94
Інна Мацкевич (Ірпінь, Україна) МОДЕЛЮВАННЯ КРИВОЇ ФІЛІПСА У КОРОТКОСТРОКОВОМУ ПЕРІОДІ	95
Катерина Моцук , Олена Юркова (Кривий Ріг, Україна) ПРОБЛЕМИ РОЗПОДІЛУ НЕПРЯМИХ ВИТРАТ НА ПІДПРИЄМСТВІ	98
Н. Мурадова, И. Маджидова (Ташкент, Узбекистан) ВНЕДРЕНИЕ ИНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГИЙ В СФЕРЕ БАНКОВСКИХ УСЛУГ	99
С. Насиров (Ташкент, Узбекистан) ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НАЛОГОВЫХ СИСТЕМ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ	101
Олена Поліщук, Сергій Гриняк, Віталій Нагірний (Вінниця, Україна) ПОРІВНЯННЯ ДЕЯКИХ ОБЛІКОВИХ АСПЕКТІВ ВИРОБНИЧИХ ЗАПАСІВ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД	102
Д. Расулова (Ташкент, Узбекистан) МЕЖДУНАРОДНАЯ БАНКОВСКАЯ СИСТЕМА В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ МИРОВОЙ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ	105
Лілія Ревуцька, Яна Бучинська (Вінниця, Україна) ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ	107
З.А. Сагдиллаева, Н.Н. Мавланов (Ташкент, Узбекистан) АНАЛИЗ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ	110
Z. Sagdillaeva, F.Umirova (Tashkent, Uzbekistan) DEVELOPMENT OF FINANCIAL DECISIONS IN A MANAGEMENT BY THE CAPITAL OF SMALL ENTERPRISES	111
Nargiza Samadova (Tashkent, Uzbekistan) IMPROVING OF THE INDICATORS SYSTEM OF LOCALIZED PRODUCTS	113

Камолиддин Сирожиддинов, Кахрамон Тургунов (Наманган, Узбекистан) ОСНОВЫ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ	115
Шахизада Сулейменова (Астана, Казахстан) РАЗВИТИЕ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ИНТЕГРАЦИИ	118
Мар'яна Толстих (Острог, Україна) ОСНОВНІ СФЕРИ ВИКОРИСТАННЯ БРЕНД-МЕНЕДЖМЕНТУ В УКРАЇНІ	120
Д.Тошмухамедова (Ташкент, Узбекистан) РАЗВИТИЕ И ПРОБЛЕМЫ СТРАХОВОГО РЫНКА ЕС В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ	123
F. Umirova (Tashkent, Uzbekistan) ANALYSIS OF THE INSURANCE COMPANY	124
F. Umirova (Tashkent, Uzbekistan) THE STRUCTURE AND METHOD OF ANALYSIS OF CAPITAL INVESTMENTS	125
И.Ф. Урманбекова (Ташкент, Узбекистан) АНАЛИЗ ПОКАЗАТЕЛЕЙ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТОВ	126
I.F. Urmanbekova, S. Rakhmonov (Tashkent, Uzbekistan) ISSUES OF OPTIMIZATION OF THE RATE OF PROFIT IN THE MODEL PRICES	127
Н. Усмонова (Ташкент, Узбекистан) МАКРОЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАВНОВЕСИЕ И ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СБЕРЕЖЕНИЙ И ИНВЕСТИЦИЙ	128
Оксана Фисина (Ірпінь, Україна) АНАЛІЗ ДИНАМІКИ ІНДЕКСУ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ	129
Хамдам Иброхимов, Қахрамон Турғунов (Наманган, Ўзбекистон) ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ ТОВАР НОМЕНКЛАТУРАСИНИ ТАЛҚИН ҚИЛИШ ҚОИДАЛАРИ	131
Наталія Чорнуха, Ольга Кучківська (Ірпінь, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ПОДАТКОВОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ В СФЕРІ ОПЕРАЦІЙ З ТОРГІВЛІ ЦІННИМИ ПАПЕРАМИ	133
С. Шермухамедова (Ташкент, Узбекистан) ПРОБЛЕМЫ БЕРЕЖЛИВОГО ПРОИЗВОДСТВА	136
Катерина Моцук, Олена Юркова (Кривий Ріг, Україна) АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧИХ НОВАЦІЙ 2015 РОКУ В СКЛАДІ ЄДИНОГО СОЦІАЛЬНОГО ВНЕСКУ	137
СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ	
Акмалжон Абдуллаев (Наманган, Ўзбекистон) ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИДА ВИРТУАЛ ОЛАМДА АХБОРОТ ТАҲДИДЛАРИ	139
Дилрабо Абдурахмонова (Наманган, Узбекистон) ПРЕЗИДЕНТ ИСЛОМ КАРИМОВ АСАРЛАРИДА БАРКАМОЛ ИНСОННИ ТАРБИЯЛАШ ҒОЯЛАРИ	140
Азиза Асқарова (Наманган, Узбекистон) ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА ИНТЕРНЕТ ОРҚАЛИ КИРИБ КЕЛАЁТГАН МАЪНАВИЙ-ҒОЯВИЙ ТАҲДИДЛАР	142
Юрій Бобровнік (Переяслав-Хмельницький) ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТА В УКРАЇНІ (1990-2010 рр.)	143
Марина Бондаренко, Наталія Юхименко (Переяслав-Хмельницький, Україна) ВИСТАВКА «ВТРАЧЕНИЙ СВІТ – БІЛЬ І ГОРДІСТЬ»: ВРЯТОВАНА СПАДЩИНА	152
Юлія Гетманова (Київ, Україна) ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ РУСІ: ІСТОРІЯ, НАСЛІДКИ, ОЦІНКИ	154
Микола Губочкін (Переяслав-Хмельницький, Україна) М.М. БЕНАРДОС – ВИДАТНИЙ ІНЖЕНЕР-ВИНАХІДНИК ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.	156
Фарход Зияев (Ташкент, Узбекистан) ЖАДИДЧИЛАРНИНГ МАЪРИФАТПАРВАРЛИК ҲАРАКАТЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ХАЛҚ МАЪНАВИЯТИНИ ҚЎТАРИШДА ТУТГАН ЎРНИ	158
Євгеній Лосєв (Київ, Україна) РОЗВИТОК НАНОТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	160
Қодиржон Маҳкамов (Наманган, Узбекистон) БУДДАВИЙЛИК ЖАҲОН ДИНИ	162
Аббор Мухаммадиев (Ташкент, Узбекистан) ЎЗБЕКИСТОНДА КЕКСАЛАРНИ ҚАДРЛАШ - ОЛИЙ ҚАДРИЯТ	164
Аббор Мухаммадиев, Аббос Турдимуродов (Ташкент, Узбекистан) МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР - МИЛЛАТ КЎЗГУСИ	166
Шукрулло Насриддинов (Наманган, Ўзбекистон) МУЛЛА ҚИРҒИЗ МАДРАСАСИ	168
Дилбар Рахимбоева (Наманган, Ўзбекистон) ЎЗБЕКИСТОНДА ҚАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ МИЛЛИЙ ДАСТУРИНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИ	171
Зухра Султанова (Наманган, Ўзбекистон) ЭРКА ҚОРИ КАРИМОВ ВА УНИНГ ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР	172

Михайло Тюкалов (Київ, Україна) ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ЛІНІЇ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ В ПАРЛАМЕНТІ І В УРЯДІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В 20-ТІ РР. ХХ СТ.	174
Мастона Юлдашева, Шахло Қўчқорова (Наманган, Ўзбекистон) ЎЗБЕКИСТОНДА ЧЕТ ТИЛИ ЎҚИТИШ ТАРИХИ (XIX-XX АСРЛАР)	176

СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

Nikolay Bazhanov (Taganrog, Russia) WORKBOOK HIGHER ENGINEERING MATHEMATICS CHAPTER "COMPLEX NUMBERS" (part 1)	178
M.K. Holmurodov, SH.Makulov, F.Dekhkonov (Namangan, Uzbekistan) LIMIT THEOREMS FOR FUNCTIONALS OF A RANDOM WALK	181
Л.Т. Алдибаева, А. Аскарова, А.С. Мамутова (Казахстан, Алматы) ДИНАМИЧЕСКИЙ КОМПЬЮТЕРНЫЙ «ФИТНЕС» ПАМЯТИ	184
Асет Ахмедов, Лаззат Алдибаева (Алматы, Казахстан) АЛГОРИТМЫ СОЗДАНИЯ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ ОБУЧЕНИЯ	187
Тетяна Ганжа (Переяслав-Хмельницький, Україна) МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ РІВНЯНЬ І НЕРІВНОСТЕЙ З ПАРАМЕТРАМИ В УМОВАХ РІВНЕВОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ	189
Ж. С. Жунусова, Ш.С. Қаталбаева (Алматы, Казахстан) ЫҚТИМАЛДЫҚТАР ЖӘНЕ СТАТИСТИКА ТЕОРИЯСЫН 5-10 СЫНЫПТАРДА ОҚЫТУ	191
Анастасія Сташкевич (Чернівці, Україна) МОНЕТАРИСТСЬКІ МОДЕЛІ ПІД ЧАС ПРОГНОЗУВАННЯ ІНФЛЯЦІЇ	194

СЕКЦІЯ: МИТСЕЦТВО

Нилуфар Пардаева, Ш. Хушиева (Гулистан, Узбекистан) ДЕТСКАЯ ПЕСНЯ КАК СРЕДСТВО ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ	196
---	-----

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА

Nilufar Karimova, Matluba Umarova (Namangan, Uzbekistan) SOG`LOM TURMUSH TARSI – SALOMATLIK GAROVI	198
Gulchehra Karimova (Namangan, Uzbekistan) O`QUVCHILARDA KASBIY QIZIQISHLARNI SHAKLLANTIRISH	199
Dilafro`z Muminova (O`zbekiston) AJDODLAR MEROSI – MA`NAVIY TARBIYANING ASOSI	201
Aknur Nurgazinova, Ademi Tanabayeva (Taldykorgan, Kazakhstan) THE USE OF MULTIMEDIA TECHNOLOGIES IN THE CLASSROOM	202
M. Shermatova (Namangan, O`zbekiston) BOSHLANG`ICH SINIF O`QUVCHILARINI MEHNAT DARSLARI ORQALI MILLIY RUHDA TARBIYALASH	204
Роман Бобовський (Переяслав-Хмельницький, Україна) ВИКОРИСТАННЯ MS EXCEL ПРИ ВИВЧЕННІ МАТЕМАТИКИ	205
Артур Божко (Переяслав-Хмельницький, Україна) ВИКОРИСТАННЯ СДГ GEOGEBRA ПРИ ВИВЧЕННІ ШКІЛЬНОГО КУРСУ СТЕРЕОМЕТРІЇ	208
Руслана Бойко, Оксана Коханко (Київ, Україна) РОЛЬ ДИДАКТИЧНИХ ІГОР В РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ДИТИНИ	211
Ф. Бєрібекова (Талдықорған қ., Қазақстан) ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ БІЛІМДІ ТЕКСЕРУ, БАҚЫЛАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯСЫН МЕҢГЕРУ ЖОЛДАРЫ	213
Тетяна Горпінч (Тернопіль, Україна) СИТУАТИВНІСТЬ ЯК ОДИН ІЗ ГОЛОВНИХ ПРИНЦИПІВ НАВЧАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНОГО СПІЛКУВАННЯ ІНОЗЕМНОЮ МОВОЮ	215
Анаїт Данієлян, Юлія Вовк (Київ, Україна) ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРОФЕСІЇ	217
Ё. Джуманазаров, М. Хусайнов (Узбекистан, Наманган) МАКТАБГАЧА ТАРБИЯ МУАССАСАЛАРИ ВА ОИЛАДА БОЛАЛАРНИ КАСБЛАР ҲАҚИДАГИ ТАСАВВУРЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ЙЎЛЛАРИ	220
Н. О. Диёрова (Ташкент, Узбекистан) ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У СТУДЕНТОВ НЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЙ ВУЗА (НА ПРИМЕРЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ)	221
Людмила Евменова (Павлодар, Казахстан) РАЗВИТИЕ СВЯЗНОЙ УСТНОЙ РЕЧИ ПОСРЕДСТВОМ ТЕАТРАЛЬНО-ИГРОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У ДЕТЕЙ С СИНДРОМОМ ДАУНА	223
Н.Ж. Жанатбекова, А.Н. Ботабаева (Талдықорған қ., Қазақстан) ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚТАР АРҚЫЛЫ ИНФОРМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУУ ЖОЛДАРЫ	225

Н.Ж. Жанатбекова (Талдықорған қ., Қазақстан) СЫНДАРЛЫЛЫҚ ТЕОРИЯСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ОҚЫТУ	226
Н.Ж. Жанатбекова, С.С Қабдрахым (Талдықорған қ., Қазақстан) ИНФОРМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ДИДАКТИКАЛЫҚ КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНДАРДЫ ҚОЛДАНУ	227
Лариса Журавлёва, Наталия Лопина (Харьков, Украина) ВНЕДРЕНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ С ПРИМЕНЕНИЕМ ИННОВАЦИОННЫХ ВЕБ-ТЕХНОЛОГИЙ В НЕПРЕРЫВНОЕ МЕДИЦИНСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ	228
Нилуфар Каримова, Наргиза Ғойибназарова (Наманган, Узбекистан) O'QUVCHILAR DIQQAT VA TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI	231
Володимир Костенчук (Київ, Україна) ЗАСТОСУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ДО РОЗВ'ЯЗУВАННЯ ПРИКЛАДНИХ ЗАДАЧ	233
Бахром Қурбонов, Гуллола Қурбонова (Гулистан, Узбекистан) ТАЪЛИМ – АМАЛИЁТ БИЛАН КУЧЛИ	236
Гуллола Қурбонова (Гулистан, Узбекистан) ИНТЕГРАТИВ- ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТИНИНГ АМАЛГА ОШИРИЛИШИ	238
Наталія Лелет (Київ, Україна) СПІВПРАЦЯ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З БАТЬКАМИ У ПЕРІОД АДАПТАЦІЇ ЇХНІХ ДІТЕЙ ДО ДОШКІЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ	240
Ольга Лобода (Київ, Україна) ДО ПИТАННЯ СТРУКТУРНИХ КОМПОНЕНТІВ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ДОШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	242
Тетяна Лях (Київ, Україна) ПРОГРАМА ЗРОСТАННЯ ВОЛОНТЕРІВ В ГРОМАДСЬКІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ «ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ЦЕНТР «ВОЛОНТЕР»	244
Гулчехра Мамажанова, Гулчехра Каримова (Наманган, Узбекистан) МУАММОЛИ ВАЗИЯТ ЯРАТИШ УСУЛЛАРИ	247
Ганна Мартинюк, Наталія Пономаренко, Інна Ткаченко (Переяслав-Хмельницький, Україна) АНАЛІЗ ЗАДАЧНОГО МАТЕРІАЛУЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА ЕФЕКТИВНОГО НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ	248
Оксана Мельник (Київ, Україна) MAIN CHALLENGES IN E-LEARNING TEACHERS' TRAINING. GERMANY'S EXPERIENCE	250
Вера Омарова (Павлодар, Казахстан) О ПОДГОТОВКЕ ПОЛИФУНКЦИОНАЛЬНОГО СПЕЦИАЛИСТА НОВОГО ТИПА	252
Віталіна Перевертень (Переяслав-Хмельницький, Україна) ФАКУЛЬТАТИВНІ ЗАНЯТТЯ З МАТЕМАТИКИ ТА МЕТОДИКА ЇХ ПРОВЕДЕННЯ	254
Майя Смирнова (Днепропетровск, Украина) РОЛЬ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В ПОДГОТОВКЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ	256
Мария Стратенко (Павлодар, Казахстан) РАЗВИТИЕ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С НАРУШЕНИЕМ ЗРЕНИЯ ПРИ ПОМОЩИ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР	258
Светлана Таранченко (Павлодар, Казахстан) ДЕТСКИЙ ФОЛЬКЛОР КАК СРЕДСТВО КОРРЕКЦИИ ЗВУКОПРОИЗНОШЕНИЯ У СТАРШИХ ДОШКОЛЬНИКОВ С НАРУШЕНИЕМ ЗРЕНИЯ	259
Ляйла Терликбаева (Казахстан, Талдықорған) БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ МУЛЬТИМЕДИА ОҚУ ҚҰРАЛДАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	261
Гүлнұр Тулымшакова, Жансая Шалабаева (Талдықорған қаласы, Қазақстан) МЕКТЕП ИНФОРМАТИКА КУРСЫНДА ТҰЛҒАНЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІНІҢ ЖОҒАРЫЛАУЫНА ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ДАМУЫНА ЖАҒДАЙ ЖАСАЙТЫН ОЛИМПИАДА ТАПСЫРМАЛАРЫ ЖҮЙЕСІН ПАЙДАЛАНУ	263
Мадина Уразова (Талдықорған, Қазақстан) БІЛІМ БЕРУДЕ АҚПАРАТТЫҚ ЖӘНЕ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ	265
Абира Ширинкулова (Самарканд, Узбекистан) ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СУЩНОСТНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ И УРОВЕНЬ КУЛЬТУРЫ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЁЖИ	267
Bahrom Abdurahmonov (Namangan, Uzbekistan) ONA TILI DARSLARIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING IBORALAR HAQIDAGI TUSHUNCHLARINI O'STIRISH YO'LLARI	270

СЕКЦІЯ: ПРАВО

Николай Бажанов (Таганрог, Россия) ФОНД ОЦЕНОЧНЫХ СРЕДСТВ ПО ДИСЦИПЛИНЕ «СЕМЕЙНОЕ ПРАВО»	272
Олена Ганжа (Жовті Води, Україна) ПОНЯТТЯ КОЛЕКТИВНОГО АВТОРСТВА В КОНТЕКСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ	275
Айбол Құдайбергенов (Талдықорған, Қазақстан) ШАРУА ҚОЖАЛЫҒЫНЫҢ ЖЕРЛЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ	278

Анастасія Сташкевич (Чернівці, Україна) ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ДІЯЛЬНОСТІ РАХУНКОВИХ ПАЛАТ, ЯК НАЙВИЩОГО ОРГАНУ ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ	279
СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ	
Магдалина Барчій (Мукачево, Україна) ПРОБЛЕМА ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ	282
Лариса Березовська (Мукачево, Україна) ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ	284
Людмила Волинець (Переяслав-Хмельницький, Україна) ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙ ТА ПОЧУТТІВ УПРОДОВЖ ДОШКІЛЬНОГО ДИТИНСТВА	285
Нуршат Жуматова (Астана, Казахстан) ВЗАИМОСВЯЗЬ ЦЕННОСТНОЙ ОРИЕНТАЦИИ ЛИЧНОСТИ С РЕЗУЛЬТАТАМИ ПОЛИГРАФОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ	289
Христина Стельмащук (Львів, Україна) ПРОБЛЕМА СТРЕСОСТІЙКОСТІ ДІТЕЙ-СИРИТ	290
СЕКЦІЯ: СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ. МЕДІА.	
Тетяна Бондаренко (Черкаси, Україна) НОВИННА ІНТЕРНЕТ-ПРОДУКЦІЯ ДЛЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ МЕДІААУДИТОРІЇ	294
Світлана Коваль (Черкаси, Україна) ПЛАТФОРМА YOUTUBE ЯК НОВИЙ РІЗНОВИД ВІДЕОМЕДІА	296
Олена Надточій (Черкаси, Україна) МЕТОДИ ВИКЛАДАННЯ ЖАНРУ ПОДРОЖНЬОГО НАРИСУ	298
СЕКЦІЯ: СОЦІОЛОГІЯ	
Умида Бойзокова (Наманган, Узбекистон) ИЖТИМОЙЛАШУВ ИНСТИТУТЛАРИ ВА МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТ	301
Фарида Нишанова (Наманган, Узбекистон) МИЛЛИЙ ВА АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАР ИНТЕЛЕКТУАЛ САЛОХИЯТ ОМИЛИ	302
Фарида Нишанова (Наманган, Узбекистон) ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНЛАРИ ВА МАЪНАВИЙ ТАҲДИДЛАР	304
СЕКЦІЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ	
Sayyora Faxriddinova (Navoiy, O'zbekiston) ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA MEDIA-DARS NAMOIYISHINI YARATISH	307
Muqaddas Jumaniyozova, Shamshod Yuldoshov (Toshkent, O'zbekiston) O'ZBEKISTONDA SOLIQ TIZIMIDAGI KOMMUNIKATSION TEXNOLOGIYALARINING RIVOJLANISHI	309
Муқаддас Джуманиязова, Элёр Хужаназаров, Сироч Сайфиев (Ташкент, Узбекистон) РОЛЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ	311
Р.Ж. Жексембаева (Талдықорған, Қазақстан) БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ДАЯРЛЫҒЫН АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНЫП ҚАЛЫПТАСТЫРУ	314
Ірина Калінчик, Любомир Витвицький (Київ, Україна) ПРОГНОЗУВАННЯ ЕЛЕКТРОСПОЖИВАННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ ШТУЧНИХ НЕЙРОННИХ МЕРЕЖ	316
А.Қ. Қойшыбекова (Талдықорған, Қазақстан) БІЛІМ БЕРЕТІН ПОРТАЛ БІЛІМ БЕРЕТІН АҚПАРАТТЫҚ ОРТАНЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰРАУШЫСЫ	318
Арман Кошалаков, Лаззат Алдибаева (Алматы, Казахстан) ОРГАНИЗАЦІЯ ПРОТОКОЛА ПРИКЛАДНОГО УРОВНЯ OSI В ПРОМЫШЛЕННЫХ СЕТЯХ	321
Маҳмуда Құлдашева, Ўлмасхон Абдурахманова (Наманган, Узбекистон) XXI АСР - ИНТЕЛЕКТУАЛ АВЛОД АСРИ	324
Олександр Мейта (Київ, Україна) ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЗНАЧИМОСТИ ФАКТОРОВ ФАКТОРНОГО ПОЛЯ ДРОБИЛЬНО-ПОМОЛЬНОГО КОМПЛЕКСА ПРИ ПОМОЩИ ИСКУССТВЕННЫХ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ	325
Антон Олійник (Хмельницький, Україна) ЗДОБУТТЯ ЕКСПЕРТНИХ ПРАВИЛ ДЛЯ СИСТЕМИ ПІДТРИМКИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ НА ПРИКЛАДІ АНАЛІЗУ РЕСУРСОЄМНОСТІ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЛЯ РОЗПІЗНАВАННЯ ТЕКСТУ	327
Алия Онгарбаева (Талдықорған, Казахстан) ҚАБАТТАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАСИЕТТЕРІМЕН ЖҰМЫС	330
Зоряна Рибчак (Львів, Україна) МЕТОДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОБУДОВИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ АВТОМАТИЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ АЕРОПОРТУ	334
Г.Қ. Тулымшакова, А.Н.Салыкова (Талдықорған, Қазақстан) ADOBE CREATIVE CLOUD БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ	336

Хмідан Абдулгані Салем (Київ, Україна) ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ТЕЛЕВИДЕНИЯ СЕВЕРНОЙ АФРИКИ (2010-2013)	338
--	-----

СЕКЦІЯ: ТЕХНІЧНІ НАУКИ

Денис Дубінін (Київ, Україна) УПРАВЛІННЯ МАТЕРІАЛЬНИМИ ПОТОКАМИ БУДІВЕЛЬНОГО ПІДПРИЄМСТВА НА ОСНОВІ ФРАКТАЛЬНОГО АНАЛІЗУ	341
Р. Г. Икрамов, М. А. Алиназарова (Наманган, Узбекистан) ТЕМПЕРАТУРНАЯ ЗАВИСИМОСТЬ ФОТОВОЛЬТ-АМПЕРНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЛНЕЧНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ	342
Віталій Киричу, Ігор Яшков (Харків, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ЗВАРЮВАННЯ ОПТОВОЛОКОННИХ КАБЕЛІВ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНИХ ЛІНІЙ ЗВ'ЯЗКУ	346
Павло Маціпура (Львів, Україна) ВПЛИВ ЕПОКСИДУ РІПАКОВОЇ ОЛІЇ НА ФІЗИКО-МЕХАНІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ДОРОЖНІХ БІТУМІВ ТА АСФАЛЬТОБЕТОНІВ НА ЇХ ОСНОВІ	347
Ұлтуған Орынбаева, Айнуր Оңлабекова, Айдос Төлөпбергенов, Жанай Сағыныш (Тараз, Қазақстан) КӘСІПОРНЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН ӨРТҮРЛІ ДЕҢГЕЙЛЕРДЕ ҮЗДІКСІЗ ЖАҚСARTU ӘДІСТЕМЕСІН ӨЗІРЛЕУ	350

СЕКЦІЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

Галина Агапова, Олег Волков (Астана, Казахстан) АНАБОЛИЧЕСКАЯ ТРЕНИРОВКА НА ЗАНЯТИЯХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ	354
К.Ж. Норбоев, Ф.Ш. Ахмедов, К.М. Умаров (СамДУ, Узбекистан) СПОРТЧИЛАРНИ КОМПЛЕКС ТАЙЁРЛАШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ	356
Світлана Герасименко, Олег Савчак (Дрогобич, Україна) ПРОГРАМУВАННЯ РОЗВИТКУ РУХОВИХ ЗДІБНОСТЕЙ У ФІЗИЧНОМУ ВИХОВАННІ І СПОРТІ	358
Світлана Герасименко, Олег Савчак (Дрогобич, Україна) МЕТОДИ РОЗВИТКУ СИЛИ ЯК ОСНОВА ПРОГРАМУВАННЯ СИЛОВОЇ ПІДГОТОВКИ ШКОЛЯРІВ	360
Богдан Кіндзер (Львів, Україна) ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНОГО ПРОГРАМНО-АПАРАТНОГО КОМПЛЕКСУ «ОМЕГА-С» У ТРЕНУВАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ПО ПІДГОТОВЦІ ВИСОКОКВАЛІФІКОВАНИХ СПОРТСМЕНІВ В КІОКУШИНКАЙ КАРАТЕ ДО ЗМАГАНЬ	361
Севара Кузибекова (Гулистан, Узбекистан) СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИНИ ШАКЛАНТИРИШДА СПОРТ ЭСТЕТИКАСИНИНГ ЎРНИ	364

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Mahliyo Azimova (Tashkent, Uzbekistan) ENGLISH – AROUND THE WORLD	365
Турсунали Жумаев (Қарши, Ўзбекистон) САРИҚ СЎЗИНИНГ ЭТИМОЛИК ТАЛҚИНИ ХУСУСИДА	366
S.E. Kurbonova (Гулистан, Узбекистан) THE IMPORTANT WAYS FOR IMPROVING READING SKILLS	368
S.E. Kurbonova (Гулистан, Узбекистан) THE USEFUL WAYS OF TEACHING ENGLISH	370
Олима Уринова, Бобур Сулаймонов (Қарши, Ўзбекистон) АБДУЛЛА ОРИПОВНИНГ ЎЗЛАШМА СЎЗЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ МАҲОРАТИ	371
Динара Абинова (Астана, Казахстан) ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ ЛЕТА В ОРИГИНАЛЕ И ПЕРЕВОДЕ ПОВЕСТИ РЭЯ БРЭДБЕРИ «ВИНО ИЗ ОДУВАНЧИКОВ»	372
Дилдор Базарова (Қарши, Ўзбекистон) ВАРИАНТДОШ БИРЛИКЛАРДА МЕЪЁРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	374
Людмила Байдак (Суми, Україна) ТЕКСТ ЯК ОСНОВА У НАВЧАННІ МОВЛЕНСЬВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ НЕЛІНГВІСТИЧНИХ ВИШІВ	376
Жанаргуль Бейсембаева, Борис Ипатов (Астана, Казахстан) 66-ОЙ СОНЕТ У.ШЕКСПИРА В АВТОРСКОМ ПЕРЕВОДЕ НА РУССКИЙ ЯЗЫК	378
Ақерке Бескемер (Астана, Қазақстан) ТІЛАРАЛЫ ЖӘНЕ ТІЛІШІЛІК АУДАРМАДАҒЫ ЛОКАЛИЗАЦИЯЛАУ ҰҒЫМЫ	380
Людмила Бондарчук (Львів, Україна) РОЛЬ ПРАКТИКИ НАУКОВОГО ПЕРЕКЛАДУ В УПОРЯДКУВАННІ ТЕРМІНОСИСТЕМ ЦІЛЬОВОЇ МОВИ	381
Марія Губаль (Тернопіль, Україна) ЖУРНАЛІСТСЬКЕ РОЗСЛІДУВАННЯ: СТРУКТУРНО-ЗМІСТОВИЙ АСПЕКТ	384

Леся Гуня, Ольга Іщенко (Дубляни, Україна) СУЧАСНІ ПІДХОДИ ВИКЛАДАННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ НА НЕ ФІЛОЛОГІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЯХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	386
Ірина Гуцуляк (Чернівці, Україна) РИТОРИЧНЕ ЗАПИТАННЯ У ЗМІСТОВІЙ І ЕМОЦІЙНІЙ СТРУКТУРІ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ (на матеріалі української поезії періоду Бароко)	388
Оксана Даскалюк (Чернівці, Україна) МОВНІ ЗАСОБИ СПОНУКАННЯ В ЕПІСТОЛЯРІЇ ВАСИЛЯ СТУСА	390
Ірина Діланян (Миколаїв, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ МОЛОДІЖНОГО СЛЕНГУ В НІМЕЦЬКІЙ МОВІ	392
Діана Дяченко (Миколаїв, Україна) ЛЕКСИЧНІ ТА ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ТЕКСТІВ	394
Світлана Дячок (Івано-Франківськ, Україна) ВІДТВОРЕННЯ РЕАЛІЙ У РОМАНІ ЮРІЯ АНДРУХОВИЧА «РЕКРЕАЦІЇ» АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ	396
Марина Івасюта (Чернівці, Україна) ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОГО СИМВОЛУ В РЕГІОНАЛЬНОМУ АСПЕКТІ	398
Ольга Іщенко, Леся Гуня (Дубляни, Україна) LEARNER-CENTERED APPROACH IN TEACHING THE LANGUAGE	401
Тўлқин Кенжаев (Қарши, Ўзбекистон) ЭШҚОБИЛ ШУКУР ШЕЪРИЯТИДА ТАЛМЕҲ САЊЪАТИНИНГ ЎРНИ	403
Юліана Костишина (Чернівці, Україна) ФРЕЙМОВА ОРГАНІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ POWER У ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ	405
Олена Крекотень (Суми, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ АВТЕНТИЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕСУ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ПРИ ВИВЧЕННІ ІНОЗЕМНИХ МОВ СТУДЕНТАМИ АГРАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ	407
Оксана Криштанович (Чернівці, Україна) МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ОБРАЗУ МАТЕРІ У ТВОРЧОСТІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА (крізь призму образу автора)	409
Надія Кріцак (Івано-Франківськ, Україна) ПРОБЛЕМАТИКА ПЕРЕКЛАДУ ХУДОЖНІХ ТЕКСТІВ	411
Ірина Матійчук (Івано-Франківськ, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОВІДПОВІДНОСТІ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ НА ПРИКЛАДІ ТЕКСТІВ ГЕОЛОГІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ	413
Э.Т. Мирзаева (Ташкент, Ўзбекистон) ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ	415
Олена Немченко (Мелітополь, Україна) СИСТЕМА ОБРАЗІВ У РОМАНІ А.ЗЕГЕРС «СЬОМИЙ ХРЕСТ»	417
Оксана Пилипець, Леся Барилюк (Львів, Україна) ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ В НЕМОВНОМУ ВНЗ	419
Володимир Прач (Львів, Україна) СЕМАНТИЧНІ ДИФЕРЕЦІЙНІ ВЛАСТИВОСТІ СЛОВА ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ	421
Khrystyna Rybchak (Lviv, Ukraine) SEMANTIC PECULIARITIES AND MOTIVATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS CONTAINING THE WORD "NOSE" IN UKRAINIAN AND ENGLISH	423
Khrystyna Rybchak (Lviv, Ukraine) SEMANTIC AND SYNTACTIC FEATURES OF TRANSLATING ENGLISH HEADLINES OF JOURNALISTIC GENRE TO THE UKRAINIAN LANGUAGE	425
Марія Савченко (Мелітополь, Україна) СЛЕНГ В АМЕРИКАНСЬКІЙ ОФІЦІЙНІЙ ПРЕСІ	427
Марія Савченко (Мелітополь, Україна) ОБРАЗ СВІТУ	429
Христина Тинкалюк (Івано-Франківськ, Україна) ЕТНОЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СКАУТСЬКОЇ ЛЕКСИКИ. ВПЛИВ КОЗАЦТВА НА МОВУ УКРАЇНСЬКИХ СКАУТІВ	431
Олима Ўринова, Сурайё Урунова (Қарши, Ўзбекистон) СЎЗ ХУСУСИДА МУЛОҲАЗАЛАР	433
Ёркиной Хамраева (Қарши, Ўзбекистон) ИМЯ ДЕЙСТВИЯ И ИНФИНИТИВ	434
Людмила Юлдашева (Черкаси, Україна) ФЕНОМЕН СУЧАСНОГО ЗАГОЛОВКА В ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОМУ ВИМІРІ	437
Валентина Александрова (Київ, Україна) РОЛЬ УЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА В ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СУЧАСНІЙ ШКОЛІ	439

СЕКЦІЯ: ФІЛОСОФІЯ

Фарход Зияев (Ташкент, Узбекистан) МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАР ВА УЛАРНИНГ ИНСОН КАМОЛОТИДАГИ АҲАМИЯТИ	443
Гофир Омонов (Гулистан, Узбекистан) СУТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ФИЛОСОФИИ ЗДОРОВЬЯ У ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ	445
Абдурауф Рахмонов, Гулчехра Абдуллаева (Ташкент, Узбекистан) ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ НА ОСНОВЕ УСВОЕНИЯ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ И НАЦИОНАЛЬНЫХ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ	446
Галия Сейфуллина (Караганда, Казахстан) МИФ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ТИП ДУХОВНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ОБЩЕСТВЕ	448
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	451
НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩИЕ КОНФЕРЕНЦИИ	
Информация для участников из зарубежных стран	458
Інформація для учасників з України	461

Українською, польською, російською, англійською, французькою, білоруською, грузинською, вірменською, азербайджанською, казахською, узбецькою, таджицькою, киргизькою, молдавською, туркменською мовами

Матеріали XIV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»** // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015 р. – 473 с.

Материалы XIV Международной научно-практической интернет-конференции **«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии»** // Сборник научных трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2015 г. – 473 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,

ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Упорядники: Ю.В. Бобровнік, А.М. Вовкодав

Верстка та дизайн: Ю.В. Бобровнік, А.М. Вовкодав

Проведення XIV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»** та видання збірника наукових матеріалів стало можливим завдяки організаційній підтримці **молодіжної громадської організації «Незалежна асоціація молоді»**

Відповідальність за достовірність матеріалів несуть автори публікацій.

Матеріали конференції розміщені на сайті МГО «Незалежна асоціація молоді» за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua>

Адреса оргкомітету конференції:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, кім. 108.

